

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ЧЕТИРИНАДЕСЕТ ТОМА

**ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ СЕДМИ

**ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ
И УТВЪРЖДАВАНЕ
НА БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА.
НАЦИОНАЛНО-
ОСВОБОДИТЕЛНИ
БОРБИ /1878 – 1903/**

СОФИЯ/1991

Д 949.72
N 95
II 1281

История на БЪЛГАРИЯ

том 7
БЪЛГАРИЯ
1878-1944

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
ТОМ VII

3 1211

949.72-949.74.131-949.74.132.1

949.72
1211

1242/12

ИЗДАНИЕ № 2

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

и/или Издателство, София

1991

ОТБЕЛЕЖАНИЕ В ПЪЛГАРСКИ

ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА
БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

Димитър КОСЕВ /председател/
Христо ХРИСТОВ /заместник-председател/, Николай ТОДОРОВ
/заместник-председател/, Васил ВАСИЛЕВ /отговорен секретар/,
Димитър АНГЕЛОВ, Воин БОЖИНОВ, Христо ГАНДЕВ, Илчо
ДИМИТРОВ, Мито ИСУСОВ, Любомир ПАНАЙОТОВ,
Веселин ХАДЖИНИКОЛОВ, Крумка ШАРОВА

Уредник Красимира ТОПАЛЕНКОВА
Владислав ПАСКАЛЕВ /главен художник-оформител/

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ VII

Христо ХРИСТОВ /отговорен редактор/
Стойчо ГРЪНЧАРОВ, Елена СТАТЕЛОВА

Редактори Велин ВЕЛИНОВ и Валентина МИНЧЕВА
Редактори на научния апарат и библиографията Веселин ВЪЛЧЕВ и Боянка
ТОНИНСКА-ДОНЧЕВА
Редактор на показалците Веселин ВЪЛЧЕВ
Художествен редактор Румен РАКШИЕВ
Технически редактор Стефан РАНГЕЛОВ

АВТОРИ

Любен БЕРОВ, Воин БОЖИНОВ, Георги ГЕОРГИЕВ, Стойчо ГРЪНЧАРОВ,
Илчо ДИМИТРОВ, Дойно ДОЙНОВ, Йордан ЙОТОВ, Милен КУМАНОВ,
Кирил ЛАМБРЕВ, Веска НИКОЛОВА, Любомир ПАНАЙОТОВ, Костадин ПАНДЕВ,
Андрей ПАНТЕВ, Методи ПЕТРОВ, Елена СТАТЕЛОВА, Иван ТАНЧЕВ,
Горан ТОДОРОВ, Владислав ТОПАЛОВ, Крумка ШАРОВА.
Библиография Боянка ТОНИНСКА-ДОНЧЕВА
Карти Петър КОЛЕДАРОВ
Показалци Лилия РАДКОВА
Хронологическа таблица Красимира ТОПАЛЕНКОВА

Фотоилустрации Красимира ТОПАЛЕНКОВА
Художник-оформител на тома Владислав ПАСКАЛЕВ

Съдържание

Предговор	13
ДЯЛ I	
КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ	
/1878—1886/	21
ГЛАВА ПЪРВА	
ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ /ст. н. с. М. Петров/	23
1. Административно устройство начело с княз Вл. Черкасски	23
2. Учредяване и дейност на Съвета на руския императорски комисар	29
ГЛАВА ВТОРА	
СЪПРОТИВА СРЕЩУ БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР. КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКО ВЪСТАНИЕ /ст. н. с. Ист. д-р Д. Дойнов/	38
1. Борба на българския народ за освобождение и опазване на националното единство до Берлинския конгрес	38
2. Съпротивата срещу Берлинския конгрес в Източна Румелия и в Княжеството. Комитетите „Единство“	44
3. Кресненско-Разложко въстание	48
ГЛАВА ТРЕТА	
УСТРОЙСТВО НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ /ст. н. с. К. Пандев /	59
1. Учредително събрание и приемане на Търновската конституция	59
2. Изработване на Органически устав за Източна Румелия	70
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА И НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД НЕЯ	79
1. Аграрният преврат в Северна и Южна България /проф. Л. Беров/	79
2. Социално-икономически промени в градовете /проф. Л. Беров/	86
3. Демографски процеси и изменения /ст. н. с. Ист. д-р Г. Георгиев /	89
4. Класи и класови отношения /ст. н. с. Ист. д-р Г. Георгиев /	99

ГЛАВА ПЕТА	
ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ И БОРБИ ЗА НАДМОЩИЕ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ /1879—1881/ /чл.-кор. Ил. Димитров/	101
1. Първото българско правителство	101
2. Правителство на Либералната партия	107
ГЛАВА ШЕСТА	
РЕЖИМЪТ НА ПЪЛНОМОЩИЯТА И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА КОНСТИТУЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ /1881—1885/	113
1. Държавният преврат на 27 април 1881 г. /ст. н. с. С. Грънчаров/	113
2. Режимът на пълномощията /ст. н. с. С. Грънчаров/	117
3. Коалиционно управление на либерали и консерватори /ст. н. с. Ист. д-р Е. Стателова/	128
4. Управление на Либералната партия начело с П. Каравелов /ст. н. с. Ист. д-р Е. Стателова/	135
ГЛАВА СЕДМА	
ПОЛИТИЧЕСКО И СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ /ст. н. с. Ист. д-р Е. Стателова/	142
1. Организиране на българско управление в областта	142
2. Политически живот и партии в Източна Румелия	147
3. Стопанска и финансова политика на областното управление	152
ГЛАВА ОСМА	
СЪЕДИНЕНИЕ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ С ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ И СРЪБСКО-БЪЛГАРСКА ВОЙНА /ст. н. с. Г. Тодоров/	157
1. Образуване и дейност на Българския таен централен революционен комитет	157
2. Провъзгласяване на Съединението	165
3. Отзвукът на Съединението в международните отношения	171
4. Сръбско-българска война	175
5. Букурещки мирен договор. Признаване на Съединението	191
ДЯЛ II	
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ /1886—1903/	207
ГЛАВА ПЪРВА	
РАЗВИТИЕ НА КАПИТАЛИЗМА И ПРОМЕНИ В КЛАСОВАТА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО /проф. Л. Беров/	209
1. Развитие на селското стопанство	209
2. Развитие на промишлеността и транспорта	214
3. Търговия, кредит и парично обръщение	221
4. Промени в класовата структура на населението	230
ГЛАВА ВТОРА	
ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА ПРЕЗ 1886—1887 г. /проф. д-р А. Пантев/	233
1. Вътрешно- и външнополитическо положение на България след признаване на Съединението	233
2. Детронация, контрапреврат и абдикация на княз Александър Батенберг	238

3. Управление на Регентството	240
4. Отношението на Великите сили, Османската империя и балканските държави към българската криза	249
ГЛАВА ТРЕТА	
СТАМБОЛОВИЯТ РЕЖИМ /1887—1894/	252
1. Вътрешнополитическо развитие /1887—1892/ /ст. н. с. С. Грънчаров/	252
2. Външна политика /проф. д-р А. Пантев/	266
3. Падане на Стамболовия режим /ст. н. с. С. Грънчаров/	272
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
ВЪЗНИКВАНЕ И НАЧАЛНИ СЪПКИ НА РАБОТНИЧЕСКОТО И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ	279
1. Зараждане на социалистическата мисъл и социалистическото движение в България /проф. Кр. Шарова/	279
2. Д. Благоев и начало на марксистическата пропаганда в България /проф. Кр. Шарова/	281
3. Първи прояви на работническото и професионалното движение /1878—1890/ /ст. н. с. К. Ламбрев, н. с. Ив. Танчев/	288
4. Основаване на БСДП /проф. Кр. Шарова/	290
ГЛАВА ПЕТА	
УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНАТА ПАРТИЯ /1894—1899/ /ст. н. с. В. Николова/	307
1. Образуване и начална дейност на правителството на д-р К. Стоилов	307
2. Външна политика	315
3. Стопанска политика	322
ГЛАВА ШЕСТА	
РАДОСЛАВИСТКИ РЕЖИМ, СЕЛСКО ДВИЖЕНИЕ И ОСНОВАВАНЕ НА БЗНС /ст. н. с. Вл. Топалов/	324
1. Вътрешна и външна политика на радослависткия режим	324
2. Движение против натуралния десетък	333
3. Създаване и начална дейност на Българския земеделски съюз	339
ГЛАВА СЕДМА	
ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ В НАЧАЛОТО НА ВЕКА /1900—1903/ /ст. н. с. С. Грънчаров/	352
1. Преходни правителства. Управление на Демократическата и Прогресивнолибералната партия /19 февруари 1901—20 декември 1901/	352
2. Самостоятелно управление на Прогресивнолибералната партия /21 декември 1901—2 май 1903/	357
ГЛАВА ОСМА	
СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКОТО И РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в.	364
1. БСДП през 1892—1893 г. Обединение на БСДП и БСДС /1894/ — проф. Кр. Шарова/	364
2. БРСДП — развитие, дейност и вътрешни борби /1894—1903/ /чл.-кор. Й. Йотов, н. с. Ив. Танчев/	372
3. Работническото и професионалното движение през 1891—1903 г. — /ст. н. с. К. Ламбрев, н. с. Ив. Танчев/	378

ДЯЛ III НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в. 395

ГЛАВА ПЪРВА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ИЗВЪН КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ 397

1. Българското население в Македония и Одринско след Освободителната руско-турска война /ст. н. с. К. Пандев/ . 397
2. Положението на българското население в Северна Добруджа /проф. д-р В. Божинов/ 412
3. Българите от Поморавието и Тимошко след Берлинския конгрес /ст. н. с. М. Куманов/ 421

ГЛАВА ВТОРА ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО 424

1. Българската екзархия след войната /ст. н. с. К. Пандев/ . 424
2. Българското просветно и културно дело в Македония и Одринско /проф. д-р В. Божинов/ 430

ГЛАВА ТРЕТА ОСНОВАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ВМОРО И ВМОК /ст. н. с. К. Пандев/ . . 437

1. Възникване на организирано национално-революционно движение в Македония и Одринско 437
2. Засилване на дейността на революционната организация . . 443
3. Македоно-одринското движение в Княжество България и взаимоотношенията между Вътрешната революционна организация и Върховния комитет 449
4. Проникване на социалистическите идеи и начало на социалистическо движение в Македония и Одринско . . 459

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКО ВЪСТАНИЕ /проф. Л. Панайотов/ . . . 464

1. Изостряне на обстановката в Македония и Одринско . . . 464
2. Горноджумайското въстание през 1902 г. 469
3. Солунският конгрес на ВМОРО и курсът за въоръжено въстание 472
4. Непосредствена подготовка на въстанието в Македония и Одринско 478
5. Въстаническите действия в Битолския революционен окръг и в съседните му окръзи 485
6. Въстанието в Одринския революционен окръг 495
7. Въстаническите действия в Серския революционен окръг . 500
8. Потушаване на въстанието 504

СПРАВОЧЕН АПАРАТ 515

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА /Красимира ТОПАЛЕНКОВА/ 517

ПОКАЗАЛЦИ 523

Показалец на личните имена /Л. Радкова/ 523

Показалец на географските имена /Л. Радкова/ 533

БИБЛИОГРАФИЯ България /1878—1903/ 539

Предговор

С победоносния завършек на Освободителната война започва нов период в историята на България. Той се характеризира с нови черти в политическия, стопанския и културния живот на народа и с нови важни събития и процеси в неговото вътрешно развитие и в международните му отношения и връзки.

След многовековното чуждо владичество в резултат на войната е възстановена българската държавност; народът започва нов самостоятелен живот. Наистина това не се отнася за целия народ, за всички българи; значителна част от тях остават под чужда власт. Берлинският конгрес разкъсва образувалата се през Възраждането българска нация. Но конгресът е принуден да се съгласи със създаването на две политически образувания — Княжество България и Източна Румелия, които обхващат по-голямата част от българските земи.

Премахването на чуждата политическа власт е съпроводено с ликвидиране на господстващата феодална система в стопанския и социалния живот. Това става във времето, когато тя се намира в състояние на упадък и разложение под ударите на зародиците се в недра на новите капиталистически отношения. По време на Освободителната война и непосредствено след нея в освободените земи се извършва дълбок икономически и социален преврат. На мястото на феодалната система възтържествуват нови буржоазни отношения в земевладението и земеползуването. Премахната е държавната собственост върху земята и българските селяни стават свободни собственици и стокотроители.

В градовете е разрушена цеховата наредба. С това пред занаятчийското производство се открива път на свободна конкуренция, а оттук и за утвърждаване на капиталистическото производство в промишлеността.

Освобождението на България изиграва ролята на буржоазнодемократична революция. То премахва не само чуждото политическо господство, но и османската феодална система, която препречва пътя на народа към стопански, политически и културен възход.

През войната в освободените земи се заменя един остарял социален строй — феодализмът, с друг, по-прогресивен — капитализма. Извоюването на националната свобода, премахването на феодалната експлоатация и гнет и възстановяването на българската държава върху нови, буржоазнодемократични основи — това са трите главни резултата за българския народ от Освободителната война.

Развитието на капитализма в освободените земи първоначално е ограничено и бавно. Това е характерно особено за периода до съединението на Княжество България и Източна Румелия. След това то се ускорява, но все още е недостатъчно, за да придаде на съединена България облика на развита капиталистическа страна. В нея преобладават

дребнобуржоазните отношения. Още по-голямо ускорение настъпва в началото на XX в. и по-специално след установяването на втория стамболовистки режим в 1903 г. Промените в икономиката на страната през първото десетилетие на XX в., както и в другите сфери на обществения живот дават основание за определяне хронологичните рамки на т. VII от 1878 до 1903 г. включително.

Друга основна черта в историята на България след 1878 г. е продължилото с успех националноосвободително движение в останалите под робство български земи. То има общонароден характер и дава силно отражение върху цялостния политически, идеен и културен живот на българското следосвободенско общество. Развива се главно в поробените земи, но в него участвуват българи и от свободна България. Първоначално се изяснява в широко разгърната съпротива срещу решенията на Берлинския конгрес за разпокъсване на българските земи. Непосредствено след войната най-ярко се изяснява в избухването на Кресненско-Разложкото въстание. По-късно националноосвободителното движение намира израз в борбата за съединение на княжеството и Източна Румелия. Негово естествено продължение е Сръбско-българската война от 1885 г. Трети ярък израз е създаването на Вътрешна революционна организация в Македония и Одринско и на Върховен македоно-одрински комитет в свободна България. Върхна точка на този трети израз на освободителната борба е Илинденско-Преображенското въстание в 1903 г.

Развитието на капитализма в следосвободенска България води до утвърждаване, от една страна, на зародилата се през Възраждането буржоазна класа и, от друга, до появата на промишлен, транспортен, селскостопански и друг пролетариат. На тази основа се заражда борба между буржоазията и пролетариата. Това става върху радикално очистен от феодализма терен. Поради това пътят на борбата пред формирация се пролетариат е ясен — защита от угнетението и експлоатацията на капиталистическата класа. Същото се отнася в значителна степен и до дребнособствените селски маси. Освободени от феодална експлоатация и гнет, след Освобождението те са подложени на ново угнетение и експлоатация от властващата буржоазия, поради което се стига до избухване на селски вълнения и бунтове.

Въз основа на посочените общи черти и процеси в историята на България от 1878 до 1903 г. материалът в т. VII е обособен в три дяла. Първият обхваща историята на Княжество България и Източна Румелия от Освобождението до Съединението и Сръбско-българската война. В него се разглежда политическата, стопанската и военната история на България през този период, като е отделено място и за националноосвободителните борби непосредствено след Освобождението. Дял втори обхваща времето от 1886 до 1903 г. В него се осветлява социално-икономическото развитие на България от 1886 до 1903 г. След това е отделено място на политическите режими — стамболовистки, народняшки, радославистки и др. В този дял е проследено възникването на работническото революционно движение и неговите първи стъпки. Отделено е място и за селското движение и образуването на Българския земеделски съюз. В дял трети се разглежда развитието на националноосвободителното движение в Македония и Одринска Тракия и участието в него на българи от княжеството до 1903 г. включително.

*

Историята на следосвободенска България се характеризира освен с трите основни социални процеса — развитие и укрепване на капитализма, продължаване на национално-освободителната борба и поява на работническо и селско движение — и с редица други важни исторически събития и процеси. Те се отнасят както до вътрешния национален живот, така и до международните взаимоотношения и връзки на България с други страни.*

* По решение на Главната редакция културният живот в България за времето от 1878—1903 г. се разглежда в т. VIII.

На първо място тук трябва да се постави изграждането на двете български политически образувания — княжеството и Източна Румелия. Това става по време на Временното руско управление, установено след преминаването на руските войски южно от Дунава и освобождаването на Средна Северна България.

Установяването на Временното руско управление се извършва под ръководството на княз Черкаски, който привлича в учредената към командването на руската армия Гражданска канцелария видни руски военни и политически дейци и представители на българската интелигенция. Целта на канцеларията е да се изучат условията на социалния, стопанския и културния живот на българите под османска власт, за да се уреди новият им живот в съгласие с народните демократични традиции и чрез приспособяване към тях руската административна практика. Едновременно с това се изучава администрацията в съседните балкански и някои западноевропейски страни, за да се заимствуват някои прогресивни елементи.

След преминаването на руските войски южно от Дунава се пристъпва към административно устройство на освободените земи въз основа на предварително изработени от Гражданската канцелария принципи. Те отговарят на нуждите на следосвободенското българско общество и утвърждават извършващите се революционни по своя характер промени в социално-икономическия му живот. Делото на княз Черкаски е продължено от княз Дондуков-Корсаков. Той застава начело на учредения от него Граждански административен съвет, изпълняващ функциите на временно правителство. Пристъпва се към изработване на основен устройствен закон — конституция. Едновременно с това Гражданският съвет осигурява създаването на силна българска армия, предназначена да брани делото на националното освобождение. Отделено е голямо внимание за уреждане на бежанския въпрос.

Важни събития в историята на България след Освобождението са съпротивата срещу отхвърлянето на Санстефанския договор от Берлинския конгрес и изработването на Търновската конституция за княжеството и на Органическият устав на Източна Румелия. Върхна точка на съпротивата е Кресненско-Разложкото въстание в 1878—1879 г. То е дело на българите в оставената под робство Македония с активната помощ на организирания в освободените земи комитети „Единство“. Търновската конституция е изработена при непосредствено участие на представители на българския народ със съдействието на руската администрация. По своя характер тя е прогресивен и демократичен акт, съобразен с традициите на българския живот и с промените, които се извършват през Освободителната война. Органическият устав е дело на дипломацията на Великите сили, взели участие в разпокъсването на България от Берлинския конгрес. Въпреки това той носи белезите на буржоазно-либерален устройствен закон, който улеснява запазването на българския характер на областта.

Политическият живот в Княжество България и Източна Румелия след Освобождението протича напрегнато, а понякога бурно. В тях възникват политически партии, които изразяват интересите на съществуващите социални класи и прослойки. В княжеството след краткотрайно управление на правителствата на Т. Бурмов и епископ Климент властта преминава в ръцете на дребнобуржоазната Либерална партия. Едрата буржоазия се организира в Консервативната партия, която се стреми да укрепи позициите си в политическия живот на страната с помощта на княз Александър Батенберг. Така се стига до държавния преврат на 27 април 1881 г., извършен от княза с подкрепата на консерваторите. Търновската конституция е отменена и в княжеството се въвежда терористично управление, известно като режим на пълномощията.

Участието на руската дипломация в подготовката и извършването на държавния преврат и подкрепата, която се дава на режима на пълномощията, хвърлят сянка върху политическите взаимоотношения между княжеството и Русия. Отстъпвайки от позициите, заемани при административното устройство на българските земи и изработването на Търновската конституция, при извършването на преврата и след това царската дипломация застава на страната на консервативните политически сили в

княжеството, които са малцинство. Наскоро грешката се осъзнава и в страната е възстановено конституционното управление, но престижът на Русия сред привържениците на Либералната партия е накърнен.

Политическият живот в Източна Румелия протича приблизително както в княжеството. И там след въвеждането в сила на Органическият устав се образуват две партии. Техният класов състав и политически програми обаче не са така ясно разграничени, както в Северна България. Причините за това се крият в по-слабо изразената социално-класова диференциация на румелийското общество и в особено положението на областта спрямо Османската империя. Докато княжеството е политически автономно образувание, Източна Румелия е само една административно автономна област, намираща се в зависимост от султанската власт и застрашавана постоянно в своето автономно съществуване. В Източна Румелия по-силно се чувствуват последиците от реакционните решения на Берлинския конгрес и по-ярко се извява борбата за тяхното премахване. Там, както и в княжеството политическите партии издигат за своя главна цел съединението на Северна и Южна България и се готвят за неговото осъществяване.

Политическият живот в княжеството и в Източна Румелия протича под влияние на сложни и конфликтни взаимоотношения между големите западноевропейски държави, от една страна, и Русия, от друга. Формално Русия продължава да участва в Съюза на тримата императори [руски, германски и австро-унгарски]. Антируските позиции на Австро-Унгария по време на Освободителната война и съюзяването ѝ с Англия на Берлинския конгрес обаче отслабват връзките между трите империи. В същото време продължава да се извява антагонизмът между Русия и Англия на Балканите. На Запад Русия е застрашена от изострянето на отношенията с Австро-Унгария, зад която застава Германия. В Средния изток съществуват противоречия с Англия, а в Далечния зрее конфликт с Япония. Всичко това, както и създалата се революционна ситуация в Русия през 80-те години, налага на царската дипломация да се обяви против българската националноосвободителна борба и специално против осъществяване на съединението, за да се избегне въвличането ѝ в евентуален конфликт на Балканите.

Но движението за национално обединение е неудържимо. На 6 септември 1885 г. в Пловдив е провъзгласено съединението на княжеството с Източна Румелия и започват приготовления за отбранителна война с Турция. В този решителен момент се стига до ново накърняване на руско-българските отношения. Правителството в Петербург [дн. Ленинград] отзовава руските офицери в българската армия, които са от старшия офицерски състав. Това става в момента, когато трябва да се защити делото на Съединението не само по отношение на Турция, но и от съседна Сърбия.

Съединението на княжеството и Източна Румелия разширява вътрешния национален пазар и позволява на държавната власт да се насочи към провеждане на протекционистична политика за развитие на капитализма. Осъзнаването и провеждането на тази политика обаче вървят бавно и недостатъчно ефективно. След Съединението и Сръбско-българската война страната е разтърсена от остра политическа криза, в която се оформят две противостоящи политически групировки, определяни с наименованията русофоби и русофили.

Развитието на България след Съединението се характеризира със засилване на търговските връзки със западноевропейските страни. Оттам се получават фабрични стоки, суровини и машини за развиващата се промишленост и там се пласира преобладаващата част от българското селскостопанско производство. В същото време Русия е на едно от последните места във външнотърговския обмен на България. Причините се крият в приблизително еднаквата икономическа структура на двете страни и в силната конкуренция на западните държави. При това положение русофоби стават предимно свързаните със западния пазар капиталистически елементи,

а русофили — широките народни маси и част от търговската и предприемаческата буржоазия, свързана стопански с Русия.

След Съединението в България избухва остра политическа криза. Тя е усложнена от принудителната абдикация на княз Александър Батенберг. Това засилва противостоенето между русофилите и русофобите, завършило с победа на последните. За нов княз е избран Фердинанд Сакс Кобург Готски, който наговарва с образуването на ново правителство водача на русофобите — Стефан Стамболов.

За режима на Стамболов в науката съществуват различни и често противостоящи виждания и оценки. В едни от тях той е режим на борба за запазване на българската национална независимост от домогванията на Русия да подчини България на своите имперски интереси. В други е режим, който довежда до свързване и подчинение на България на интересите на западните капиталистически държави.

Безспорно е едно, а именно, че през режима на Стамболов се ускорява развитието на капитализма в България. Заедно с това се стига до скъсване на отношенията с Русия, вина за което има и царската дипломация, и до лишаване на България от здрава външнополитическа подкрепа при решаване на българския национален въпрос. Безспорно е също, че през режима на Стамболов се извършва ускорен процес на първоначално натрупване на капитала и че той е режим на най-грубо насилие върху подложените на ограбване и експроприация селски и градски дребнобуржоазни маси. Що се отнася до руско-българските отношения, едва ли може да се приеме вярно твърдението, че през Стамболовия режим Русия се е стремяла да ликвидира българската национална независимост и че заслуга за запазването ѝ има този режим. Необосноваността на това твърдение се вижда от развитието на сръбско-руските отношения по това време. Макар да се свързва здраво с Русия, Сърбия не губи своята национална независимост. Напротив, тя я укрепва и в лицето на Русия спечелва мощен съюзник в експанзията си към Македония.

През Стамболовия режим се заражда социалистическото движение в България. В 1891 г. се образува Българската социалдемократическа партия, която става изразител и защитник на интересите на работническата класа. Преди това започва социалистическата пропаганда и избухват първите работнически стачки. Начело на партията застава Димитър Благоев, който през 80-те и 90-те години води продължителна и остра борба против критиците на марксизма и влиянието на дребнобуржоазните идеи върху българското работническо движение. През 90-те години в партията на българските социалдемократи се оформят две течения. Едното — на революционните марксисти, начело с Д. Благоев и другото — на ревизионистите, начело с Янко Сакъзов. На десетия партиен конгрес [1903] ревизионистите са извадени от състава на партията. По този начин тя се освобождава от влиянието на социалреформизма и се превръща в здрава и единна революционна марксистическа партия на българския пролетариат.

В своята вътрешна и външна политика Стамболовият режим намира подкрепа в големите западноевропейски държави и по-специално от Великобритания и Австро-Унгария. Стамболов се стреми също така да получи подкрепа от султанска Турция. Това той прави с надежда да бъде смекчен режимът, при който живеят българите в Македония и Одринска Тракия, и да бъде разширен диоцезът на Българската екзархия с присъединяване към нея на нови епархии. В последното бил постигнат известен успех, но с това положението на българите в двете поробени области не било подобро. Поради това там възниква организирано националноосвободително движение, което се обявява против противоруската политика на Стамболов и опитите му за сближение с Турция.

Личният режим на княз Фердинанд е едно от черните петна в политическата история на България до неговото абдикиране в 1918 г. Слаба като политическа сила поради своята малобройност, в лицето на Фердинанд едрата буржоазия намира свой покровител и всячески се старае да му угоди. Оттук и прицеляването на буржоазните политически водачи пред него и воденето на остри борби за властта. Това се получава още при съставянето на кабинета на д-р Константин Стоилов, който замества

падналият от министърпредседателския пост по волята на Фердинанд Стефан Стамболов.

През народняшкия режим по-смело се провежда политиката на протекционизъм. Оттук и постигането на по-големи успехи в развитието на капитализма. Тогава се разширява жп и шосейната мрежа и се строят модерни пристанища на Черноморския бряг. Укрепва икономическата мощ на едрата буржоазия и расте броят на работническата класа. Международното положение на България се подобрява чрез възстановяване на дипломатическите отношения с Русия.

Но и народняшкият режим скоро се изхабява поради борбата между различните буржоазни политически фракции и прикритотерористичните методи на управление. Тогава Фердинанд дава властта на привържениците на д-р Васил Радославов, една от най-мрачните фигури в новата българска история. В страната се установява радослависткият режим, при който избухват масови селски вълнения и бунтове против закона за натуралния десетък. Репресиите, на които са подложени селяните, ускоряват осъществяването на идеята за създаване на самостоятелна селска партия. В края на декември 1899 г. в Плевен се свиква учредителен конгрес на селските стокопроизводители и се образува Българският земеделски съюз, по-късно преименуван в Български земеделски народен съюз.

Радослависткият режим пада вследствие съпротивата на народните маси против терористичната и грабителска политика на дошлите на власт радослависти, които гледат на властта като на средство за лично обогатяване и за защита на котерийните си интереси. Тогава Фердинанд поставя на власт буржоазни дейци, изхождащи от други политически групировки. Тяхното властвуване обаче е краткотрайно, докато се стигне до втория стамболовистки режим, при който настъпва политическа стабилизация в страната. Това стимулира по-ускореното развитие на капитализма.

Важно място в т. VII е определено на социално-икономическото и политическото положение на останалите под робство български земи. Това са Македония, Одринска Тракия, Северна Добруджа и земите в долините на реките Нишава и Българска Морава. Македония и Одринска Тракия се намират под османска власт и българското население в тях продължава да страда от същите насилия, угнетение и грабежи, на които е било подложено преди Освободителната война. Даже положението му в някои отношения се влошава вследствие засилването се разложение на османската феодална империя, ускореното проникване в нея на западноевропейските капиталистически страни и заселването на голям брой мюсюлмани — бежанци от Северна и Южна България, Босна и други балкански земи. В Македония и Одринска Тракия расте броят на мюсюлманските чифлици, образувани чрез ограбване на земите на българските селяни. Последните се превръщат в чифлигари или намират препитание като сезонни работници в съседните балкански земи, главно в България. Към бърз икономически упадък върви и градското българско население, състоящо се главно от дребни занаятчии, търговци, предприемачи и други социални категории.

В Северна Добруджа, Поморавието и Нишавско българското население било подложено на произвола, насилията и грабежите на румънската и сръбската буржоазия. Те се стремели чрез икономически грабеж [отнемане на обработваеми земи, тежки данъци, налози и такси и др.], силна националистическа пропаганда, затваряне на българските училища и църкви и пр. да унищожат българското му национално съзнание и да го претопят. В тези земи била забранена дейността на Българската екзархия, която крепяла духа на българите, като се грижела за тяхното духовно развитие и поддържала съзнанието им за национално единство.

В Македония и Одринска Тракия Екзархията запазва, с прекъсване през Освободителната война, своята духовна власт. По-късно чрез допитване до народа към нея се присъединяват нови епархии. Започва усилена дейност за укрепване националното съзнание на българското население и за издигане на неговата просвета и култура чрез откриване на голям брой първоначални и основни училища и няколко гимназии.

Последните стават огнище за подготовка на голям брой революционни дейци, ввели силите си в започналото през 1893 г. организирано националноосвободително движение.

Важен въпрос в българската следосвободителна история е възникването на Вътрешната македоно-одринска революционна организация и създаването на широка мрежа от частни революционни комитети. Такъв въпрос е също образуването на Върховния македоно-одрински комитет, неговата дейност и взаимоотношенията му с вътрешните революционни дейци. От писаното в тома се вижда, че между двете организации съществуват различия по идейни, програмни, стратегически и други въпроси на освободителната борба. Едновременно с това обаче между тях съществува единодействие и сътрудничество в борбата за национално и антифеодално освобождение на българското и другото поробено население.

В тома е застъпено гледището, че националноосвободителните борби в Македония и Одринско са продължение на българската национална революция отпреди Освободителната война. Идеите за освобождение са същите. Приблизително същата е организационната структура на ВМОРО и на водената от нея революционно-пропагандистка и подготвително-въстаническа дейност. Но има и различия. Едно от тях се отнася до бъдещата съдба на освободените земи, за които се предвижда, ако не могат да се присъединят към България, да бъдат обособени в автономни части на бъдещата балканска демократична федерация.

Изострянето на националния гнет и социално-класовите противоречия в Македония и Одринско и засилването на чуждите пропаганди в тях води до избухване на Горноджумайското въстание в 1902 г. След неговото потушаване ВМОРО пристъпва към подготовка на ново, по-добре организирано и по-масово въоръжено въстание. То започва в Битолския революционен окръг, а след това обхваща и Одринско.

Илинденско-Преображенското въстание е вторият най-висок връх на българската национална революция. По идеен заряд, организационна подготовка и размах на въоръжената борба то се равнява на Априлското въстание от 1876 г. и е негово продължение против същата насилническа и грабителска османска власт, против която се боят априлци. Но резултатът от въстанието не е същият като през 1876 г. Изправена пред опасността от военен конфликт с Турция, без подкрепата на нито една велика европейска държава и заплашена с обявяване на война от балканските ѝ съседи, България не се решава да се притече на помощ на въстаниците с въоръжена сила. Въпреки това с участието на много българи от свободното отечество въстанието продължава повече от три месеца със стотици прояви на масов героизъм. Прогресивните обществени слоеве в много европейски и извъневропейски страни се обявяват в негова подкрепа, но Великите сили са за запазване на османската власт. Така съдбата на въстанието е решена. То е удавено в кръв и е потушено. Борците за свобода този път не са могли да се влеят в редовете на едно ново опълчение, както това става след Априлското въстание при обявяването на Освободителната руско-турска война, за да се извоюва освобождението на поробените земи.

*

Потушаването на Илинденско-Преображенското въстание е удар върху национално-освободителното движение в Македония и Одринска Тракия, но не го лишава от историческа перспектива. След въстанието борбата на поробеното население продължава с участие в нея на българи от свободното отечество. Въпреки преживените вътрешни сътресения и конфликти, неблагоприятната международна обстановка и Сръбско-българската война през изминалите две и половина десетилетия след Освобождението България се развива по пътя на историческия прогрес. С това се създават условия за постигане на значителни успехи в стопанското, социалното и културното ѝ развитие през първото десетилетие на XX в. Това подхранва надеждите за решаване на националния въпрос и борбата за освобождение на Македония и Одринска Тракия продължава, за да се стигне след девет години до обявяване на освободителната Балканска война.

Дял I

**КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
/1878—1886/**

Г. Данчов.
„Свободна България“,
литография.
Народна библиотека
„Кирил и Методий“ —
София

ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ Стр. 23/38. СЪПРОТИВА СРЕЩУ БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР. КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКО ВЪСТАНИЕ Стр. 38/59. УСТРОЙСТВО НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ Стр. 59/79. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА И НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД НЕЯ Стр. 79/101. ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ И БОРБИ ЗА НАДМОЩИЕ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ /1879—1881/ Стр. 101/113. РЕЖИМЪТ НА ПЪЛНОМОЩИЯТА И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА КОНСТИТУЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ /1881—1885/ Стр. 113/141. ПОЛИТИЧЕСКО И СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ Стр. 142/157. СЪЕДИНЕНИЕТО НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ С ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ И СРЪБСКО-БЪЛГАРСКА ВОЙНА Стр. 157/198. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ I Стр. 199/205.

ГЛАВА ПЪРВА

ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ

1.

Административно устройство начело с княз Вл. Черкасски

КАНЦЕЛАРИЯ ЗА ГРАЖДАНСКО УПРАВЛЕНИЕ. Още преди да се обяви Руско-турската война от 1877—1878 г., била формирана най-напред служба, възглавена от княз Владимир Ал. Черкасски, а след това Канцелария за гражданско управление при Главното командване на руската армия, действаща на Балканския фронт. Нейната задача била едновременно с бойните действия да се въведе административно устройство в освободените територии. Тя произтичала от една от основните цели на войната — да се възстанови българската държава.

Княз Черкасски бил изтъкнат руски държавен и обществен деец. Той свързал името си с премахването на крепостния ред в Русия и с аграрната реформа в Полша от 1864 г. Добре бил запознат с обществено-икономическото положение в Османската империя и с нейната зависимост от западните капиталистически страни. Ръководителят на канцеларията се солидаризирал с управляващите кръгове, които смятали, че интересите на Русия налагат освобождението на християнските народи на Балканския полуостров и създаването на независими държави, които да бъдат в тесни приятелски връзки с освободителката си.

На първо време задачата на канцеларията се изразявала в следното: да се съберат необходимите статистически и исторически материали, за да се подготвят проекти за преобразувания в бита на българското население; постепенно, след прогонване на турската войска и администрация, да се въведе в действие новото гражданско управление, като се привлекат за участие местни жители, предани на Русия; да се осигурят свобода на вероизповеданието и подкрепа на учебното дело; да се подобри редът за разпределение и събиране на данъците; да се съдейства за образуване на български военни дружини; да се поддържа редът в тила на армията. Предвиждало се още да има

дипломатическа канцелария, която да установи връзки с представителите на другите държави. Следователно Канцеларията за гражданско управление трябвало да подготви административното и военното управление на България.¹

Княз Черкасски се запознал с наличната литература за историята и бита, за статистиката и законодателството, за промишлеността и търговията на Османската империя. Получената информация му помогнала да разбере основно държавното и общественото положение в Османската империя. Той приел, че някои от турските закони, като закона за вилаетите и закона за администрацията на вилаетите, били копирани от европейските и били донякъде подходящи за страната, но не се прилагали от турските власти. Затова те могли да се използват от руските власти, като се осигури предварително широко участие на българското население във Временното управление.

В канцеларията били назначени генерал Димитрий Г. Анучин и генерал Михаил А. Домонтович, юристът Сергей Ив. Лукиянов и българинът проф. Марин Дринов. Решено било да бъдат привлечени още 80 души офицери и около 20 руски консули. Така бил сформиран всъщност бъдещият ръководен екип на Временното управление. В него се откроявали и българите Найден Геров, Тодор Бурмов, Николай Даскалов и др. Към канцеларията били прикрепени още Константин Станишев, Иван Иванов, Стефан Бобчев, Христо Стоянов, Тодор Икономов, Петко Р. Славейков, Драган Цанков, Евлоги Георгиев, Марко Балабанов, Васил Караконовски, Тодор Кесяков, Димитър Греков и др. По този начин се сложило началото на българо-руското сътрудничество при възстановяването на българската държава.

В резултат от предварителната работа на Канцеларията за гражданско управление били обнародвани пет сборника „Материали для изу-

чения Болгарии". Те съдържали информация за устройството на администрацията и полицията, за финансовото управление и съдилищата, за данъците и налозите, за административното деление на България, прието на Цариградската конференция от 1876 г., за уредбата на търговията, на народното образование, за учителите и училищата, за земеделието и др. Публикуваните материали послужили като ръководство за действие на участниците в бъдещото Временно управление.²

Задачите на канцеларията били ясно определени и в манифеста на руския император Александър II към българския народ във връзка с обявяване на войната, подготвен лично от княз Вл. Черкаски. В него се посочвало, че в зависимост от напредването на руските войски вътре в страната турските власти ще бъдат заменени с управление, в което ще бъде привлечено местното българско население, а новите военни дружини ще станат ядро на българската сила, предназначена да опазва общия ред и сигурност.³

Предварително условие за успеха на канцеларията обаче било да се намерят българите, които могат с успех да участвуват в бъдещите административни и стопански учреждения на държавната организация. Чрез руското външно министерство, Одеското настоятелство и славянските комитети в Петербург /дн. Ленинград/ и Москва били издирени почти всички завършили висшето си образование в Русия. От своя страна княз Вл. Черкаски с помощта на участниците в канцеларията събрал сведения за образованите българи, които живеели в Румъния и в Османската империя, за техните делови качества и политически убеждения. Отделни българи със солидно образование и подготовка сами изразили желание да участвуват в гражданското устройство, подготвяно от канцеларията на княз Черкаски. Търсенето на българи, способни да участвуват в държавния апарат, продължило и по-нататък, през Временното управление.⁴

Непосредствено преди военните действия Канцеларията за гражданско управление изработила временните правила за военно-полицейските, административните и съдебните органи в освобождаваните територии. Тя предложила да се премахнат официално данъците „десятьк“ и „бедел“ за 1876 г. /събиран от българите, които турските власти освобождавали от военна служба/. Също се налагало да се изхвърлят от употреба турските банкноти. По-късно били установени плащания само с франкове и сантими, като всички други монети и парични знаци били приравнени към тях. Канцеларията дала указания на консулския си

Изглед от Велико Търново, фотография, 1877 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — В. Търново

вието и редът. Положени били грижи да се изгради и пощенска служба, като се ползувал опитът на Русия, откъдето се доставили пликове, картички и марки. До края на войната били открити 21 пощенски станции.¹⁰

Канцеларията на княз Вл. Черкасски се грижела не само за организиране на гражданското управление, но и за други важни задачи, които засягали жизнените интереси на българското население. Още на 29 юни 1877 г. на руските командири от предните части било наредено да уведомяват българите да приберат не само своята, но и реколтата на избягалите турци.¹¹

Княз Вл. Черкасски предпочитал да включва като ръководители и изпълнители във Временното управление представители на по-заможните слоеве от населението. Това предпочитание довело до остър конфликт с местното население в Лом, Дряново, Карлово и в други селища. Наложило се някъде повторно да се избират градски съвети. Преките връзки с различни представители на българското общество и използването на изборното начало в някои сфери на управление дали възможност и на голяма част от бившите революционни дейци постепенно да се включат в съграждащата се държавна власт.

За кметове се избирали обикновено добросъвестни и трудолюбиви българи, които се радвали на уважение сред съгражданите или съселяните си. Те трябвало да бъдат запознати и с особеностите на общинската дейност. Този принцип ненавсякъде обаче се спазвал. На отделни места си останали старите или се избирали неподходящи кметове. В напътствията си към самоковските жители във връзка с избора на градски съветници проф. М. Дринов подчертал, че се налагало да бъдат избрани честни и трудолюбиви българи и колкото е възможно, по-просветени и духовно издигнати. Избирателите не трябвало да се ръководят от лицето, имота или рода, а от способностите и възможностите на кандидатите и от интересите на народното дело.¹²

Съвместната управленска дейност и възприемането на руския административен опит налагали необходимостта българите да знаят и да използват добре руски език. По указание на княз Вл. Черкасски в Пловдив се учредил и от 1 март 1878 г. започнал да действа практически курс за изучаване на езика. В него били зачислени предимно побудни и възприемчиви младежи. Разработена била програма и била създадена подходяща обстановка за обучение. Като помощник на директора бил определен Гр. Начович. Чрез практическия курс били подготвени около 150 души, които през юли 1878 г. се ввели в изграждащия се административен апарат.¹³

Временното руско управление развило много

широка и разнообразна дейност, сред която важно място заемала помощта от храни и продукти за войската. То подпомогнало болни и бездомни сирачета, открило здравни, лечебни и аптечни заведения, улеснявало българите да възстановят къщите си, като били намалени таксите на местните и задграничните строителни материали, благоустроило отделни села и градове. Осигурени били храна и препитание на турците, завърнали се отново в селищата, където живеели преди войната. В редица градове и села улици и площади били наименувани на заслужили руси и българи.

През Временното управление на много места съветите съдействували да се възстановят или да се създадат нови читалища с библиотеки. Те помагали на изградените съдилища да използват отделни местни обичаи при правораздаването. Съветите продължили да се грижат чрез училищните настоятелства за заплатите на учителите, за движимите и недвижимите имоти на училищата. В Добруджа и в други места на страната съществували интересни форми за набиране на средства за училищата — от касите на българските черкви, от волни помощи, от наеми на закрити пазари, селски кръчми, тържища и др. Някъде настоятелствата се грижели изцяло за учебната и възпитателната работа в училищата.¹⁴

Канцеларията за гражданско управление се постарала бързо да организира временни държавни институции в Пловдивска и Сливенска губерния. В Пловдив за вицегубернатор бил определен Т. Бурмов. В скоро време почти цяла Тракия се сдобила с българско гражданско управление. Служебната кореспонденция /с изключение на преписките между губернаторите и окръжните началници/ се водела на български език. Градските и селските съвети били снабдени с печати, които имали български текст; българският език бил обявен за официален. Руските ръководители проявили особено внимание към чистотата на езика, като избягвали да използват в служебната документация турски думи. Със заповед били заменени някои употребявани дотогава думи — санджак, каза, нахия, каймакам, мухтар и др.¹⁵

ВЪЗНИКВАНЕ НА БЕЖАНСКИЯ ВЪПРОС. Дейността по организацията на държавата се усложнила от възникването на бежанския въпрос. Десетки хиляди българи от Южна България, страхувайки се с основание от проявените безчинства от страна на турците, бягали в освободените райони на Северна България и трябвало да им се осигури храна и подслон.

Победите на руската армия предизвикали още в началото на войната и турска емиграция. По собствена инициатива и по заповед на османското правителство голям брой мюсюлмани напуснали Северна България и избягали през Балкана към

Цариград, Южна и Югозападна България. Голяма част от бягащите турци, черкези и татари по пътя си безчинствували, грабели добитък и имущество — то на българското население. Те се страхували от евентуално отмъщение на българите заради масовите насилия и кланета, особено през Априлското въстание от 1876 г. Канцеларията на княз Черкасски, а и руското правителство били решително против връщането на избягалите турци. Това улеснявало предварително разработените планове за аграрното преустройство на страната и давало възможност да се облекчи отчасти положението на българските селяни и на бежанците отвъд Балкана.

Очевидци от онова време разказват, че „хиляди хора, голи, боси и гладни с просълзени очи“ пресичали Балкана без връхни дрехи и се настанявали в освободените райони. В Северна България пристигнали общо около 100 000 бежанци. Временното управление се погрижило за тяхната съдба. На 27 юли 1877 г. княз Черкасски предписал на генерал М. А. Домонтович да се окаже помощ на бежанците, сред които имало много жени и деца. Разпоредено било да бъдат настанени в къщите на избягалите турци, като им се разрешавало да приберат и изоставената реколта от полето. Били определени руски офицери, които да се грижат специално за пострадалото от войната население. Бежанците трябвало да си изберат старейшини, които да поддържат връзка с изградената временна власт, да съставят списъци на преселилите се в свободните райони българи. Бежанците били настанени главно в Търновско, Габровско, Дряновско, Тревненско, Ловешко, Севлиевско и на други места.¹⁶

Към българските бежанци проявили интерес царското правителство, руската общественост и славянските комитети. Тази грижа задължила и увеличила предварително проявеното внимание от страна на дейците на Временното управление. Събирали се пари, разрешило се на бежанците да използват в полската работа и изоставения от турците добитък. В Габрово и Търново децата на спасилите се българи били настанени в отделни приюти-училища. Наредено било да се осигури работа на неподсигуреното бедстващо население. То било подпомогнато с пари за закупуване на земеделски инвентар.¹⁷

Бежанците от Южна България засявали ниви, притежание на турци, събирали реколтата, като били задължени да плащат поземлен данък. Те получили разрешение да използват земите на избягалото мюсюлманско население при създадения режим и през пролетта на 1879 г. Мерките, които взела канцеларията на княз Черкасски, за да осигури сносно съществуване на пострадалите българи, улеснявали и узаконявали процеса на преминаване на земите на турските бейове и аги в

ръцете на българите. На много места земите били направо завладявани от българските селяни.¹⁸

Трогателно съчувствие и грижи за бежанците проявило и местното българско население. Образувани били благотворителни дружества за набавяне на парични средства и материални помощи. На 1 август 1877 г. търновските жени съставили дружество „Милосърдие“.¹⁹ В кратко време почти всички граждани на Търново взели активно участие и събрали помощ от всяка къща.²⁰ След Берлинския конгрес дошла друга бежанска вълна от тракийски българи. Грижите за бежанците продължили и след Временното управление.

Княз Вл. Черкасски и неговите помощници имали важни заслуги за гражданското устройство, което сложило началото на възстановяване на българската държава. Преди края на войната ръководителят на канцеларията се занимавал с организирането на централно ръководство на Временното управление. Той имал предвид нова структура със създаването на съвет от седем отдела. По това време княз Черкасски бил вече тежко болен. Той починал в деня на подписване на предварителния мирен договор в Сан Стефано, когато основите на държавната организация на страната били вече положени.²¹

2.

Учредяване и дейност на Съвета на руския императорски комисар

НАЗНАЧАВАНЕ НА РУСКИ ИМПЕРАТОРСКИ КОМИСАР. След смъртта на Черкасски Канцеларията за гражданско управление временно била възглавена от генерал Д. Г. Анучин. Изминал само месец от подписването на Санстефанския договор и на 31 март 1878 г. се сложило началото на българската армия под названието „Земска войска“.²² До юни 1878 г. били оформени и действували 8 дружини в Северна България и 4 в Южна България с обща численост от 10 000 души. Създадено било и Военно училище, което трябвало да подготви офицерски кадри. За гръбнак на формираната армия послужило Българското опълчение. Били разработени временни правила за подготовката на българската армия. Обучението на младите войници се извършвало главно от руски офицери и подофицери.²³

На 8 май 1878 г. княз Александър М. Дондуков-Корсаков встъпил в длъжността руски императорски комисар в България. Дворянин от Псковска губерния, той завършил най-напред Юридически факултет, а след това се посветил на

военна служба в армейски кавалерийски полк. Проявил се в качеството си на командир във войната срещу Турция през 1855 г., където получил званието генерал-майор. По време на Руско-турската освободителна война княз Ал. Дондуков-Корсаков командувал 13-и армейски корпус, участвувал в освобождаването на Плевен, Разград и други градове на Североизточна България.

Под ръководството на княз Дондуков бил изграден Съвет на императорския комисар, който се състоял от седем отдела: вътрешни дела; финансово-контролен; съдебен; учебен и духовен; военен; пощи, телеграфи, пътища съобщения и канцелария за общи дела, за дипломатически отношения и статистическо бюро. За ръководители на означените отдели и членове на съвета били определени: генерал-майор Петър А. Гресер, Константин А. Бух, С. Ив. Лукиянов, проф. М. Дринов, генерал-майор Василий Г. Золотарев и генерал-майор М. А. Домонтович. Към съвета се числели още Александър Тухолка, екзархът и всички български екзархийски архиереи. Седалището на съвета било преместено от Търново в Пловдив, определен от руските ръководни дейци като вероятна столица на българската държава.²⁴ Сложено било начало на нов етап в дейността на Временното управление.

В инструкциите на руското външно министерство до княз Дондуков се подчертавало, че Временното управление трябвало да подготви българския народ за самостоятелен политически живот и да създаде добра държавна организация, така че, когато русите напуснат страната, българите да могат да се противопоставят на всякакви враждебни посегателства. Съветът на княз Дондуков следвало да продължи делото на Канцеларията за гражданско управление, ръководена от княз Вл. Черкаски.²⁵

Временното управление продължило да разширява и укрепва изградените административни, съдебни и други служби. Извършено било обновление в местното самоуправление. В страната били въведени окончателно временните правила за устройството и дейността на полицията и за тъмниците /затворите/. Ръководители на полицията в окръзите продължавали да бъдат окръжните началници, а в градовете — полицеймейстерите. Влезли в изпълнение и временните правила за получаване на паспорти и преходни свидетелства за жителите на Княжество България, както се наричала официално страната след подписване на Санстефанския договор. С тези правила било вдигнато окончателно военното положение и всеки българин можел свободно да се движи от един в друг окръг. Значителни улеснения се давали на гражданите, които търгували извън пределите на страната.²⁶

Данъчната дейност като съставка на финансовата организация се планирала и извършвала съвместно с български специалисти. Учредена била комисия начело с проф. М. Дринов, която трябвало да изготви размера на поземления данък за 1878 г. съобразно с местните условия и особености. Нейното предложение било одобрено от съвета на княз Ал. Дондуков-Корсаков. Останалите преки данъци били определени, като се имали предвид платежните способности на населението. Финансовият отдел към съвета работел в най-тесна връзка с местните специалисти. Той бил задължен от ръководителя на съвета да съставя сметките така, че да не се даде повод за критика относно изразходваните средства. Подготвял се първият бюджет на българското княжество.

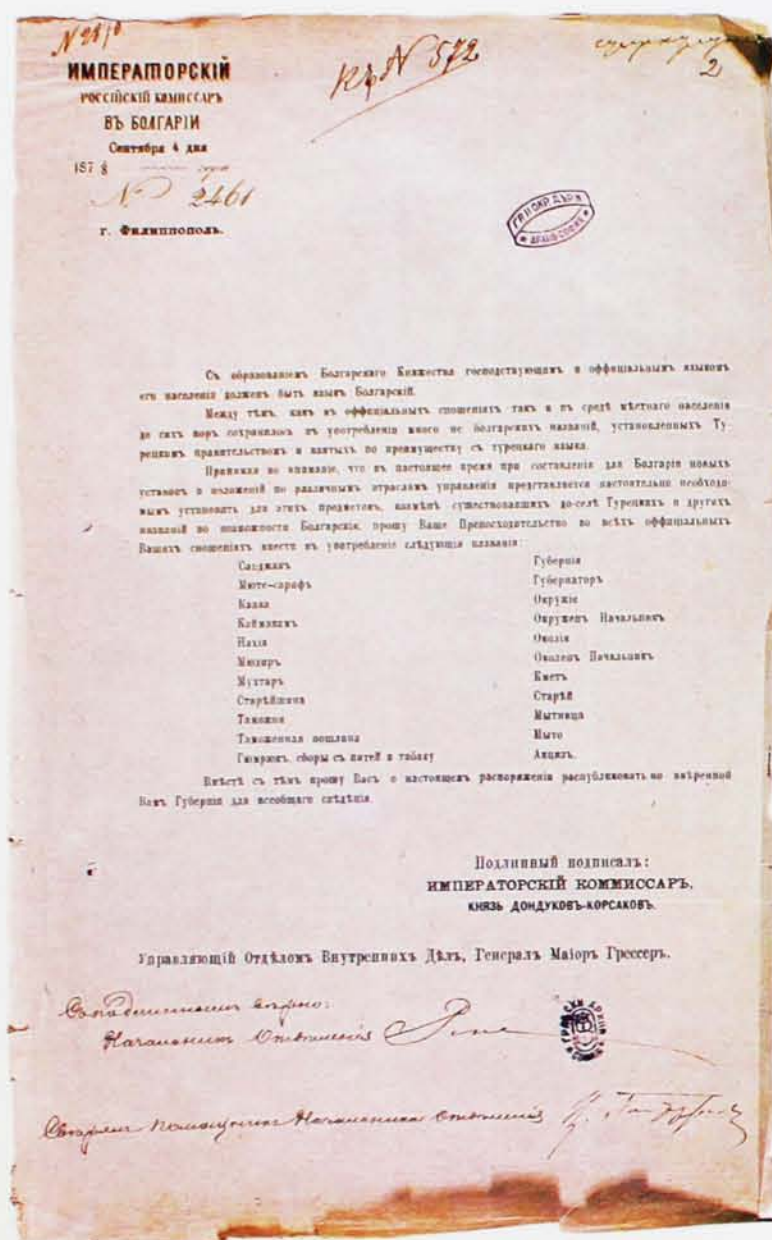
Съдебната организация на страната се изграждала съобразно с нуждите на учредените губерньски, окръжни и селски съдилища. Тя била попълнена също с представители на българското население. Наред с назначените постоянни съдии в решаването на делата участвували и изборни. Това придавало демократичен характер на съдебната практика. Временните правила за устройството и действието на съдебната част се оказали подходящи за условията в България. Прилагането на нормите на обичайното право едновременно с турския търговски кодекс, наказателния кодекс, както и някои граждански и административни закони правело наложително включването на избрани от българското население съдии. Съдебният отдел към съвета положил доста грижи да се издигне престижът на съдилищата. Привлечени били на работа почти всички български юристи. С оглед да се подпомогнат по-младите и неопитни се възприело предложението да се обнародват в печата решенията и присъдите по най-важните дела.²⁷

На 27 юли 1878 г. княз Дондуков утвърдил устава на съществуващите отпреди Освобождението земеделски каси. Те трябвало да подпомогнат българските селяни при закупуване на селскостопански инвентар и при обработване на земята. Право да използват касата получавали онези селяни, които били внесли съществен дял при образуването на основния капитал. Съветът на княз Ал. Дондуков улеснил доставянето от съседните страни на впрегатен добитък, от който се нуждаели българските селяни.²⁸

Временното управление се постарало да възстанови някои разрушени през Априлското въстание училища. Ръководителят на отдела за просве-

Княз Александър М. Дондуков-Корсаков, руски императорски комисар в България, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

щението и духовните дела проф. М. Дринов помогнал да се въздигнат съществуващите преди войната училища. Разработени били програми за народните училища, в които се получавало началното образование. В тях се изучавали български и руски език, българска и всеобща история, география, чертане, естествена история, физика и др. В тогавашната образователна система се срещали два вида светски училища — начални /народни/ и главни /прогимназиални/. Начални училища съществували в почти всички селища, докато в градовете преобладавали главните. Имало още и две духовни училища — в Самоков и Лясковец.

Отделът за просвещение и духовни дела и лично проф. М. Дринов поощрявали населението да открива нови училища, да увеличава материалните и други средства, да подобрява учебните пособия, да подпомага работата на учителя, да разширява образованието сред жените и др. Осигурени били учебници от български автори, но се използвали и преводни, и то предимно от руски език. Началните училища били материално осигурявани от местните общини. Обнародвани били привременните правила за гимназиите, които следвало да се отворят през учебната 1878—1879 г. В правилата се посочвало, че дейността на гимназиите се ръководи и контролира изцяло от отдела за просвещение и духовни дела. Определяли се и стипендии за учениците, които желаели да се обучават. Назначени били инспектори да се грижат за развитието на учебното дело. Децата на заможните родители плащали, докато децата на бедните се освобождавали от учебна такса.²⁹

През Временното руско управление се положили немалко грижи да се поставят основите за свободно културно развитие на българското княжество. Започнали да се възстановяват или откриват нови читалища, да се печатат вестници, създавали се театрални дружества, хорови колективи и други културни институции. На 28 ноември 1878 г. в Браила било свикано събрание, на което се решило Българското книжовно дружество да пренесе научната си дейност в София, което станало през 1881 г.

Ръководен от енергичния и рядко предан на

Окръжно, издадено от руския императорски комисар в България за определяне на българския език за официален, 4 септ. 1878 г. Софийски градски окръжен държавен архив

П. Вл. Алабин, първият губернатор на гр. София след Освобождението, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

Найден Геров, първият губернатор на гр. Свищов след Освобождението, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ

българските интереси княз Дондуков-Корсаков, съветът обърнал внимание и на българската църква. Били възстановени и подготвени за духовна служба голяма част от разрушените през въстанието и войната черкви. Премахнат бил данъкът „владичина“.

Сложено било началото на медицинското и санитарното дело, като за целта били подготвени и въведени в действие устави и временни правила, които довели до по-добра организация и ефективност на медицинското обслужване. Издирени и назначени били лекари с помощен медицински персонал. Открити били и аптеки. Създадени били болници в София, Пловдив, Русе, Ловеч, Търново, Силистра, Разград, Свищов, Кюстендил и др. Продажбата на лекарства се извършвала от аптекари с установена правоспособност. През този период във Временното управление работели около 100 руси и 1000 българи.³⁰

СЪЗДАВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНИ ДЪРЖАВНИ УЧРЕЖДЕНИЯ. Решенията на Берлинския конгрес от 1 юли 1878 г. не дали отражение върху руската политика по създаване и укрепване на българската администрация и войска като сигурна опора на княжеството. Те обаче чувствително намалили освободените земи от територията на българската нация. Престоят на руските войски и администратори бил съкратен на девет месеца, което намалявало времето за пълноценната дейност за окончателно и пълно устройство на княжеството. На 24 юли 1878 г. руският външен министър изпратил инструкция до княз Ал. Дондуков-Корсаков с оглед да се съобразят задачите на съвета с решенията на Великите сили в Берлин. Императорският комисар получавал правото еднолично да ръководи работите по окончателното изграждане на българската администрация и особено на важните централни ведомства и учреждения. Представителите на останалите Велики сили не могли да се намесват пряко в неговата дейност. В случай на евентуално нарушение на Берлинския договор те могли да отправят, и то непременно колективно, изложение до посланиците на своите страни в Цариград.³¹

Седалището на Временното руско управление се налагало да се премести в София, понеже Южна България се обособявала като административна област, наречена Източна Румелия. В доизграждането на държавната машина участвували най-подготвените и образовани българи. В административно-управленския апарат били включени почти всички по-сетнешни висши ръководители на свободна България: Т. Бурмов, митрополит Климент, Др. Цанков, Петко Каравелов, Стефан Стамболов, д-р Константин Стоилов, Д. Греков, Гр. Начович, М. Балабанов, Т. Икономов, Димитър Петков, Георги Вълкович, Кириак Цанков, Ст.

С. Бобчев и др.³²

След несправедливите решения на Берлинския конгрес започнало цялостно оформяне на българска администрация главно в централните държавни ведомства. Навсякъде за губернатори се назначавали хора от местното население. Повечето от бившите вице-губернатори заели постове в губернаторите руси. Когато се извършила подмяната на окръжните началници, почти навсякъде на техните места се поставили бившите секретари — българи. Съветът и особено княз Ал. Дондуков-Корсаков се погрижили повече за окончателното формиране и подготовка на българската войска и полиция като главно условие за запазване и укрепване на младата държава. При това българските войници усвоявали бързо руското военно майсторство. Чуждите представители били изненадани от доброто състояние и дисциплина в новата армия. Временното руско управление отделило значително внимание за доусъвършенстване на административната, съдебната, медицинската, телеграфо-пощенската и другите служби.

За да се подпомогне селското стопанство да преодолее трудностите, предизвикани от Априлското въстание и Освободителната война, княз Ал. Дондуков разрешил да се осигури безмитен внос на работен добитък. Намалено било вносното мито на каменната сол, необходима за домашните животни. Оживила се чувствително търговската дейност по градове и села.³³

Решенията на Берлинския конгрес значително затруднили работата на Временното руско управление по бежанския въпрос. Те давали възможност чл. 12 да се тълкува в смисъл, че Османската империя запазвала правата си върху държавните имоти в Княжество България. Руското правителство решило въпроса, съобразявайки се с международното право и практика. Всички държавни имоти станали автоматично собственост на българското княжество, без да се прави допълнително споразумение с империята.

След подписване на Берлинския договор по внушение на западните Велики сили Високата порта започнала да изпраща в България значителни маси от турски бежанци с цел да се засили мюсюлманският елемент особено в Източна Румелия. Така се търсел и начин да се въздейства върху бъдещото административно развитие на автономната област чрез промяна в нейния етнически състав. Като съзнавал истинските цели на завръщането на турските бежанци, съветът решил да вземе предохранителни мерки. Със специална наредба княз Дондуков-Корсаков ограничил приемането на заявления на турците за връщане на недвижимото имущество до 15 юни 1878 г.

Въпреки тази наредба се наложило да бъде

1242/92

изработено „Журнално постановление“, съобразено с духа на решенията на Великите сили в Берлин. С него се разрешавало на турците да се върнат в Южна България, но като бъдат предварително обезоръжени. Всички бейове и аги, опетнени с престъпления спрямо местното българско население, следвало да бъдат арестувани и предадени на военен съд. Настанените в изоставените турски къщи българи не трябвало да бъдат прогонвани, а само стеснявани. При това мюсюлманите трябвало по съдебен ред да докажат правата си на владение на недвижимите имоти, които българите правилно обявили за башиния. Собствеността от страна на турците можела да се установи чрез свидетелски показания на двама честни и почтени граждани, обикновено българи. „Журналното постановление“ уреждало продажбата на турските имоти предимно на съселяни и съседи по специален съдебен ред.

Политиката на съвета на княз Ал. Дондуков по турския бежански въпрос била атакувана от Англия, която поощрявала действията на Османската империя. Тази политика обаче по своя замисъл и последици облагодетелствувала и защищавала интересите на българското население. Притокут на български бежанци в свободното отечество продължил и след Берлинския конгрес. Това налагало Временното управление да подпомага дошлите бежанци с храна, подслон, работен добитък и земи за обработване.³⁴

Въпреки възникналите непредвидени трудности съветът на княз Ал. Дондуков продължил да изгражда централните административни и културни учреждения. На 7 януари 1879 г. при необичаен интерес се открила Първа мъжка гимназия в София. В нея били събрани ученици от почти всички откъснати от княжеството български краища. Голям бил броят на учениците от Македония. Малко по-късно започнали да работят и други три държавни четирикласни училища — в Дупница /дн. Станке Димитров/, Лом и Хаджиоглу Пазарджик /от 1882 г. Добрич, дн. Толбухин/.

Сложено било началото и на Народната библиотека, като предварителната дейност започнала в София още от април 1878 г. Инициатор бил учителят Михаил К. Боботинов. Той срещнал изключителна подкрепа в лицето на П. В. Алабин и проф. М. Дринов. Читалнята на библиотеката била открита тържествено на 15 януари 1879 г. В набирането на книги помогнали княз Ал. Дондуков-Корсаков, П. В. Алабин, проф. М. Дринов и др.

На 23 май 1879 г. заработила в София Българската народна банка — най-висшето финансово учреждение. Тя следвало да открие клонове в Русе, Свищов, Търново, Варна и други градове. Новооткритата банка получила за основен капитал

два милиона франка, суми, събрани от десетъка от минали години. Тя трябвало да върне тази сума на бъдещото българско правителство, когато нейният капитал нараснел на осем милиона франка. Предвиждало се да изпълнява различни банкови операции, да отваря подписки за правителствени и обществени заеми и друга финансова дейност.³⁵

Временното управление се погрижило да подготви бъдещите министри, които щели да застанат заедно с княза начело на държавното управление. Със съгласието на руското правителство княз Дондуков-Корсаков прикрепил към всеки от отделите на съвета като помощници българи, някои от които се предвиждали за бъдещи министри. По-голямо внимание било отделено на хората, които щели евентуално да възглавяват министерствата на вътрешните работи и финансите. Тези министерства се предвиждало да играят важна роля в първите години на свободния живот.³⁶

За председател на Министерския съвет/тогава наричан само министерство/на Княжество България се предвиждал Т. Бурмов. Той бил публицист, книжовник и общественик и се ползвал с голямо доверие сред управляващите руски кръгове. Преди Освобождението бил кореспондент на някои руски вестници, действителен член на Българското книжовно дружество, автор на книгата „Българогръцката църковна разпра“ и драгоманин в руското посолство в Цариград.

В края на април 1879 г., когато изтичал срокът за престоя на руските войски и временните администратори в страната, се налагало да работи вече самостоятелна българска администрация. Нейната дейност само се наблюдавала от отделни членове на съвета и главно от княз Ал. Дондуков. Т. Бурмов бил определен за софийски губернатор. Той бил пръв между губернаторите и при него се съхранявал централният печат на Временното управление. Тогава се наложила окончателно идеята на проф. М. Дринов София да бъде избрана за столица на България.

След Берлинския конгрес се обсъждали две предложения за столица на княжеството — София или Велико Търново. Част от българските дейци настоявали за Велико Търново като стара българска столица и символ на възраждането на българската държавност. Други обаче преценявали, че градът бил отдалечен от западните български земи и поради планинския терен имал ограничени възможности за разрастване. В същото време София бил на важно кръстовище в пътната мрежа на България и на земите вън от нея и по-близо до неосвободеното българско население в Македония. Княз Дондуков споделил мнението на мнозинството от българските дейци и изтъкнал пред руското правителство преимуществата на София в полити-

Съветът на руския императорски комисар в България начело с княз Ал. Дондуков-Корсаков, пощенска карта. Национален исторически музей — София

ческо, географско и военно отношение. Идеята на М. Дринов била одобрена от руските дейци и българската общественост още преди свикването на Учредителното събрание, което единодушно гласувало София да бъде столица на Княжество България.³⁷

Съгласно с разработената от съвета на княз Ал. Дондуков и от руското правителство програма за подготовката на бъдещите министри към отдела на генерал П. А. Гресер били назначени трима българи — П. Каравелов, Ст. Стамболов, Д. Петков. Един от тях следвало да бъде посочен за министър на вътрешните работи. Изборът трябва-

ло да се направи с оглед на проявените способности и делови качества. С най-големи възможности сред тримата се издвигал П. Каравелов. Той често пътувал из страната като помощник на генерал П. А. Гресер.

За бъдещ министър на финансите определено се имал предвид Гр. Начович. Завършил висшето си образование в Париж, той участвувал в националноосвободителното движение като ръководител на комитет в Свищов, бил доверено лице към Главния щаб на руската армия и сътрудник в канцеларията на княз Вл. Черкасски. От декември 1878 г. Гр. Начович бил преместен от Пловдив в София, където най-напред изпълнявал длъжността председател на Губернския управителен съвет. Със заповед на княз Ал. Дондуков от 28 април 1879 г. той бил обявен за помощник на К. А. Бух — завеждащ финансово-контролния отдел към съвета.

обаче била изопачена от Румъния. Редица определени за български или спорни пунктове по тази граница били заети от румънските войски.

Временното руско управление бил кратък, но съзидателен етап в новата българска история. Канцеларията за гражданско управление, възглавена от княз Вл. Ал. Черкаски, и съветът на княз Ал. Дондуков-Корсаков положили основите на една нова държава — свободна България. Тяхната дейност обхванала всички области на икономическия, политическия и културния живот в освободените български земи. При изготвянето на първите временни правила и инструкции, при формирането на администрацията, на държавните, обществените и културните учреждения, при подготовката на бъдещите министри, при отстояването на територията на княжеството и т. н. съществувало доверие между първостроителите руси и българи.

Делото на Временното руско управление достойно увенчало освободителната мисия на Русия в България. Народните чувства на признателност получили най-красноречив израз при раздялата с освободителите и особено при трогателното изпращане на княз Ал. Дондуков, проявил необикновени усилия и правилно разбиране за окончателното доизграждане на българската държава. Сбогуването със софиянци продължило с часове, защото всеки един от присъстващите искал да стисне ръката за сбогом и благодарност на княз Дондуков, а чрез него и на братския руски народ.⁴⁴

ГЛАВА ВТОРА

СЪПРОТИВА СРЕЩУ БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР. КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКО ВЪСТАНИЕ

1.

Борба на българския народ за освобождение и опазване на националното единство до Берлинския конгрес

ИЗЛОЖЕНИЯ, АДРЕСИ И МОЛБИ ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕ НА САНСТЕФАНСКИЯ МИРЕН ДОГОВОР. Краят на Руско-турската война от 1877—1878 г. и подписването на Санстефанския мирен договор били посрещнати с всеобща радост и истинско удовлетворение от целия български народ. Изключение не правили и българи от Тракия и Македония, които виждали в договора

условие за националното освобождение, за премахване на социалното потисничество и за създаване на самостоятелна българска държава.

Онези български райони, през които преминали и се установили руските войски, се оказали в по-благоприятно положение в сравнение с областите, незаети от освободителите. По силата на Одринското примирие от 19 януари 1878 г. вън от демаркационната руско-турска линия останала почти цяла Македония, както и земите на юг от северните родопски масиви. Поради опасността от външни усложнения руската армия не завзела тези земи и след подписването на мирния договор в Сан Стефано въпреки възможностите, които договорът й предоставял. Това станало причина за появата на масово движение на българи в земите отгътък демаркационната линия за премахване на чуждото робство, за пълното национално освобождение и обединение.¹

Борбата за довършване на националното освобождение и създаване на единна национална държава произтичала закономерно от тенденциите на цялото предшествуващо развитие, от стремежите, целите и интересите на оформилата се през XVIII—XIX в. българска нация. Близко два века българи били единни в борбата за народна просвета и самостоятелна църква, за премахване на чуждото национално и социално робство. Единна била и политическата програма на тези борби — национално освобождение и създаване на българска държава. Поради това лозунгът за изпълнение на Санстефанския мирен договор за българи в Тракия и Македония означавал не само стремеж за ликвидиране на чуждия феодален гнет и за решаване на аграрния въпрос, но и за осъществяване на тези вековни национални идеали.

След приключване на войната първо в някои европейски вестници, а след това и в България все по-широко прониквали съобщения, че европейските сили ще утвърдят българското княжество само в земите на север от Балкана. Това предизвикало не само безпокойство и страх за бъдещето, но вляло и нова енергия за борба на целия български народ, особено на българи в Тракия и Македония, за изпълнение на мирния договор и опазване на националното единство.

Още в хода на преговорите българските общественици, представители на духовенството и интелигенцията, на отделни общини и дружества, се обвърнали с изложения, адреси и молби до руски дипломати и военни представители, за да докажат истинската национална принадлежност и стремежи на населението в Тракия и Македония. В изложението на македонски българи до граф Н. П. Игнатиев още преди завършване на преговорите се изтъквало: „Ние вярваме, как Вие сте едничкия, който познавате отблизо, че от провинциите, които

съставляват отечеството ни България, Македония е била всекога най-много изложена на турски свирепства, че в нея българина никога не е бил сигурен нито на имота си, нито на живота си, нито на фамилната си чест. Сега обаче се пускат слухове, че Македония щела да остане пак под турската власт...“ Ето защо те молили граф Игнатиев да не допусне тази област да остане „вън от границите на България“². Подобни изложения за освобождаването и включването на Тракия и Македония в границите на бъдещата българска държава били изпратени и до представители на Великите сили в Цариград и Солун, до държавни дейци, учени и пр. в Лондон, Париж и Виена.³ Български общественици и духовници, както и делегации от Македония и Тракия се озовали в Одрин, в близост до Главното командване на руската армия, за да могат да оказват въздействие на руските дипломати и да ги запознаят с действителните стремежи и интереси на българското население. Много от тях носели документи, скрепени с подписи и печати, с които българските общини ги упълномощавали да действуват от името на цялото българско население.

Делегации и отделни лица се отправили и в Пловдив, където било седалището на Временното руско управление с императорския комисар княз Ал. Дондуков-Корсаков. Опасявайки се за бъдещето си, българи от различни краища на страната избрали депутация, която да представи тежните на българската нация пред висшите руски власти. От своя страна група македонски българи още в Одрин упълномощила митрополит Методи Кусев да отстоява пред чуждите дипломати включването на Македония в рамките на българската държава. Видни български общественици и църковни дейци от Македония посетили по-късно и княз Дондуков-Корсаков и настояли енергично за освобождението и на тази област от руските войски, като отправили същевременно молба Русия да запознае Великите сили с тежните на македонските българи.⁴

Заедно с това от българските селища, оставени вън от демаркационната руско-турска линия, постъпили настойчиви молби за незабавното им заемане от руските войски. На 2 март жителите на Банско, Годлево, Горно и Долно Драглище, Недобърско /дн. Добърско/ и др. изпратили обръщения до главнокомандувашия Дунавската армия Николай Николаевич с гореща молба да бъдат освободени.⁵ За същото настоявали и жителите на 22 родопски села /Устово, Райково и др./, на Горна Джумая /дн. Благоевград/, на 12 селища от Пиянец и на десетки селища от Източна Тракия.⁶ Многобройни обръщения, скрепени с хиляди подписи от Македония, били изпратени до граф Н. П. Игнатиев, княз Дондуков-Корсаков, до руския посланик

в Цариград, до английския генерален консул в Солун и другаде, в които се изтъквало желанието на българското население да се присъедини към българското княжество.⁷ Особено типична е молбата на 21 църковно-училищни български общини, изпратена на 20 май 1878 г. до княз А. М. Горчаков, в която се настоявало да се формира комисия, „която ще може най-безпристрастно и най-право да изпита на мястото и да се увери, че нашите желания и нужди са общи и неразлучни с тия на нашите братя българи, които населяват Мизия и Тракия“⁸.

Голяма дейност по предаването на изложения до командването на руските войски и до правителствени лица проявили и някои от най-видните български общественици, като Марин Дринов, Натанаил Охридски, Наум Спространов, Иван Ев. Гешов и други представители на българската интелигенция и висшето духовенство.

ПОТУШАВАНЕ НА МЕТЕЖА В РОДОПИТЕ. Широката петиционна кампания била само част от общобългарското движение за изпълнение на Санстефанския мирен договор и за осъществяване на народното единство. Народните маси търсели решението на националния въпрос и по пътя на масови действия, стигащи до въоръжена борба.

Тракийските българи, особено българското население в Родопите водило тежка борба срещу опитите да се възстанови властта на турските феодали, започнали още след сключването на Санстефанския мирен договор. В родопските гори се групирани големи маси от разбитата под Пловдив през януари 1878 г. армия на Сюлейман паша, турски бежанци и българи с мохамеданско вероизповедание. Сред тях се намирили и най-прочутите главорези на Батак и Перушица, които се стремели не само да избягнат възмездие за своите предишни деяния, но и да задържат имотите и властта си над местното безправно население.

Организацията на родопския метеж била осъществена от представители на османските власти в Беломорска Тракия, които улеснили „въстаниците“ да разграбят турските военни складове в Гюмюрджина /дн. Комотини/ и да се снабдят с модерни пушки, снаряжение и четири оръдия. Под ръководството на Мурат паша и Юшен чауш метежниците незабавно потеглили към родопските планини. Техните действия били улеснени и от изпратените от Цариград молли и ходжи и от местните бейове и чифликчи, които охотно се включили в техните редове. През март начело на метежа като главнокомандуващ на прокламираната „национална армия“ за защита на мяслюманските интереси застанал бившият английски консул във Варна и Бургас и офицер доброволец в

СЪПРОТИВА СРЕЩУ БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР.
КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКО ВЪСТАНИЕ

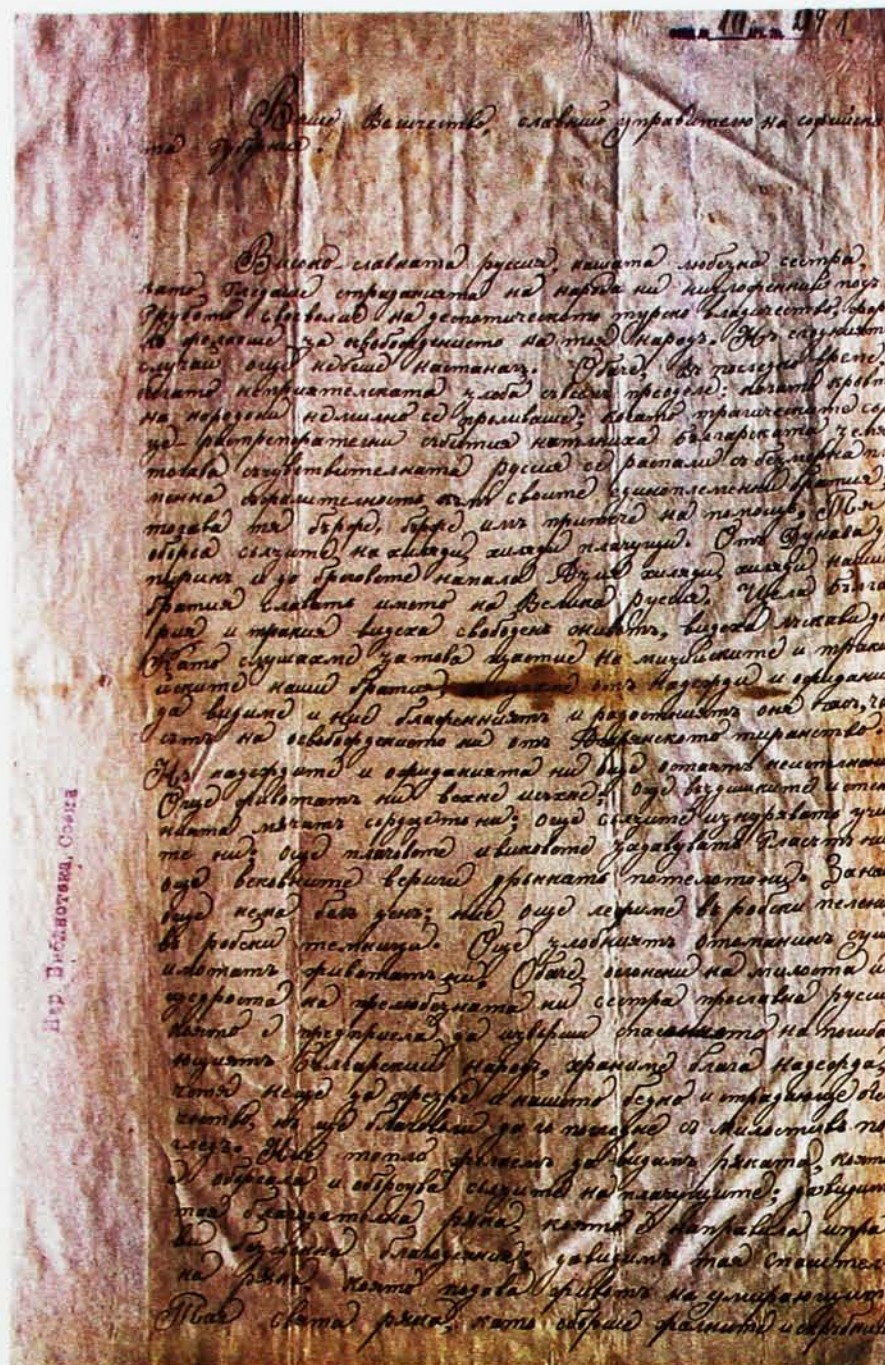
османската армия през войната 1877—1878 г. Д. Б. Сенклер /подвизаващ се сега под името Хидает паша/. Метежниците успели да овладеят част от Източните и Централните Родопи, преминали демаркационната линия и се появили чак пред Батак, Пещера и Хасково. По пътя си те разграбили десетки български селища и извършили нови погроми.

Още във втората половина на март 1878 г. руското правителство се обърнало към Портата с искане да спре враждебните действия на своите поданици. В Пловдив и в района на метежа била изпратена официална турска комисия, която, вместо да действа за усмирение на бунта, открито насърчила противоруските и противобългарските настроения сред мюсюлманското малцинство в Южна България. Това заставило руските власти да изгонят комисарите на Портата /15 май 1878 г./ и да вземат мерки за разгромяване на метежниците и освобождаване на българските селища в Родопите.⁹

Родопският метеж бил организиран от Високата порта с цел да се попречи на изпълнението на Санстефанския мирен договор и да се възстанови османската власт в Тракия, Македония и други бивши провинции на Турция. Метежниците били подкрепени от английското посолство в Цариград, оглавявано по това време от отявения туркофил сър Хенри Лейард. Благотворителен комитет във Великобритания изпратил помощ за „въстаниците“, английски кораби доставили оръжие и боеприпаси, а консервативните английски вестници повели кампания против „жестокостите“ на руската армия и българите срещу мюсюлманите, в защита на турските бежанци — мухаджир, и в подкрепа на метежниците. На 18-ото заседание на Берлинския конгрес вторият английски представител лорд Солсбъри от името на английската и френската делегация предложил да се създаде Международна комисия за разследване събитията в Родопите.

Европейската родопска комисия била учредена на 3 юли 1878 г., като избрала за свой председател австро-унгарския представител полковник фон Рааб. Официално било оповестено, че целта на комисията е да събере сведения за състоянието на бежанците и да посочи средства за облекчаване на положението им. Тайно обаче представителите на някои от западните държави се надявали чрез сведенията от бежанците и „националната армия“ на Сенклер да затруднят действията на Временното руско управление за утвържда-

Н. Павлович. „Мизия, Тракия и Македония, разделени от Берлинския конгрес“, литография. Национална художествена галерия — София

ване на българския характер на Източна Румелия и да върнат колкото е възможно повече мюсюлмански бежанци в областта.

СЪПРОТИВА СРЕЩУ БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР. КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКО ВЪСТАНИЕ

Комисията посетила най-напред Пловдив, където била приета от Дондуков-Корсаков. Комисарите получили обстоятелни сведения за бежанския въпрос и уверения в стремежа на руските власти да решат хуманно и справедливо този въпрос. След това комисията последователно посетила Дедеагач /дн. Александруполис/, Ксанти, Гюмюрджина, Кърджали и някои селища в Родопите. Въпреки натиска на английския представител Фоусет и инсценираните „показания“ на мюсюлмани, в мнозинството си бивши бейове-

Обръщение на българското население от Разложко до управителя на Софийска губерния с молба за освобождение, 2 март 1878 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

земевладелци, комисията не констатира преки улики срещу руската армия и българското население. Тя не излезла и с единно мнение, тъй като

ВЪОРЪЖЕНА БОРБА НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ. Едновременно със съпротивата на българското население в Родопите месеци преди Берлинския конгрес спонтанно и масово започнала и въоръжената борба на македонските българи. Наред с националноосвободителните си цели разрастването на борбата в Македония се дължало и на крайно влошеното социално, икономическо и политическо положение на българското население в тази област. След Руско-турската война данъците се увеличавали и по количество, и по вид, а данъчните чиновници пристъпили към събирането им за три години напред. Придошли десетки хиляди турски бежанци — мухаджири, от земите, завзети от руските и сръбските войски. Зачестили отново обирите, убийствата, грабежите и мародерствата. Сега в още по-големи размери се отнемали земите на селяните както от страна на бежанците — мухаджири, така и от чифликчиите — мюсюлмани. Българското население се смятало за политически ненадеждно и бунтовническо и османската власт официално започнала да не признава българския национален елемент. Временното отсъствие на екзарха от Цариград, изгонването на

българските владици от Македония, както и преследването на българите улеснявали действията на гръцкото духовенство и чуждите пропаганди в Македония.¹²

В годините на войната и непосредствено след нея независимо от засилените репресии и тежкото социално-икономическо положение пораснала готовността на македонските българи за борба в името на националното единство. В края на войната някои райони ликвидирали чуждата власт и самостоятелно се обявили за части на българското княжество. Такъв например бил Царевоселският район, който с помощта на войводите Ильо Марков и Димитър Попгеоргиев бил освободен,

мохамеданското население — разоръжено и околната била присъединена към Кюстендилски окръг.¹³ Цялото българско население от Горноджумайско и по долината на р. Рилска също се надигнало на борба и не само предизвикало освобождението на града и околността от специално сформирания за целта руски отряд, но го и улеснило при изпълнението на задачата.¹⁴ На много места във вътрешността на Македония по същото време се правели тайни приготовления за тържественото посрещане на руските войски. Вълненията на населението в Кумановско, Кратовско и по цялата гранична линия с Княжество България и Сърбия не стихвали. В Източна Македония се създали многобройни чети. Тук наред с войводите Ильо Марков и Димитър Попгеоргиев действували и четите на Стоян Карастоилов, на Тодор Паласкаря, на Кочо Лютата и др. Появили се нови чети на войводите Стоян, поп Костадин Буфски, Алекси Влаха, Васил войвода, които действували във вътрешността на Македония, а в някои райони, като Велешко, Ресенско и пр., още през април — май започнала подготовка за масова въоръжена борба.¹⁵

2. Съпротивата срещу Берлинския конгрес в Източна Румелия и в княжеството. Комитетите „Единство“

ПОКУСА И ВЪЗМУЩЕНИЕ СРЕД БЪЛГАРИТЕ. Решенията на Берлинския конгрес били посрещнати с болка и възмущение от целия български народ. Договорът разкъсвал образувалата се през Възраждането българска нация. Той намалявал националния пазар, ограничавал политическите и икономическите възможности на новосъздадената българска държава. Поради това в движението срещу неговите решения участвували активно народните маси, дребната и средната буржоазия, интелигенцията, произхождаща от тези среди, и представители на едрата търговско-промишлена буржоазия. Дейно, в някои случаи и ръководно участие в това движение вземало и българското висше духовенство. То не само се вълнувало от загубите на свои епархии, останали по силата на договора вън от новосъздадената българска държава, но и от опасността да се разруши църковно-националното единство, осъществено чрез Българската екзархия.

Берлинският договор предизвикал разочарование и широко недоволство и сред руското

общество, особено сред славянофилските среди. Подобни чувства вълнували и много от руските дипломатически и военни представители в България. Някои ръководни дейци, като Ал. Дондуков-Корсаков, П. Алабин, М. Д. Скобелев, А. Н. Церетелев и др., проявили не само симпатии и съчувствие, но и желание да окажат реална помощ на българския народ в борбата му срещу решенията на Берлинския конгрес.¹⁶

Най-дълбока била обаче покрусата сред македонските и тракийските българи, които съгласно клаузите на договора били оставени под непоносимото иго на Османската империя. В истинска тревога и неяснота за бъдещето изпаднало населението на Южна България — люлка на Априлското въстание, трагична жертва на кланетата от 1876 г. и на масовите репресии през лятото на 1877 г., което сега било обособено в отделна провинция, подчинена на султана под името „Източна Румелия“.

От всички краища, оставени под османско владичество, се понесъл глас на възмущение. „От вчера насам — писал в дописка до в. „Марица“ от 20 юли 1878 г. учител от гр. Велес, — откогато приехме поразителното за Македония известие, че тя остава пак под управлението на Турция... не съм в такъв умствено състояние, щото да ти опишвам точно бледността на лицата ни, която биде нанесена от поразителния удар на горното известие. Смъртоносен биде ударът, мъртъв пот изби по челата на всичките тукашни българи, а разбира се, и на цялата Македония.“¹⁷ От Битоля по същото време писали: „Българинът... поставя себе си на питание за живот и смърт.“¹⁸ Цяла Южна България била залята от протестни демонстрации, а кербани бежанци от Източна Тракия потеглили през Странджа и Одрин към Бургаско и Пловдивско. В тези тревожни дни спонтанно започнала масовата всенародна борба срещу решенията на конгреса за пълно национално освобождение и обединение.

ОТСТОЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ХАРАКТЕР НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ. Съпротивата срещу решенията на Берлинския конгрес в Източна Румелия започнала още в края на месец юли и обхванала цялата област. Всички българи единодушно се обявили срещу разделянето на Северна и Южна България, за запазване на политическите и икономическите придобивки от войната и против

Молба от представители на Охридска, Костурска, Мъглenska и Дебърска епархия до Н. Николаевич за незабавно навлизане на руските войски и освобождаване на Македония. Цариград, 7 апр. 1878 г. /първа страница/. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 8724, л. л. 57—58 об. Подлинник; ЦДИА — София, кмф 09, инв. № 81

*Клавдия Елизаветовна
15 аугуст 78*

*Его Императорскому Высочеству Герц
дарин Вилхелму Князю Бланкенбургскому
Гессенскому. Прими за Чужакия.*

Воен. учен. арх. отд. П. д. 6765 ; стр. 58

Ваше Императорское Высочество!

*Поклонения Руским орудиям, освобождава
такъ много несчастный и горючий
нашъ воемъ и горючий и несчастный нашъ славян
ски народъ, заботящиеся не на вѣки быти при
знанными. Глаголю и за Помашнику Вили
кому освободително бургаръ и некримъ мачу
се за вѣдомосте и вѣдомосте Его Импе
раторскому Высочеству и всего Августей
шого Дома.*

*Македонски бургари мимае непосред
ственной защиты своихъ освободителей, ви
дѣтъ себя къ крайнему ихъ сожалѣнию, въ не
возможности выразить подобно своимъ согра
жданъ формально въ русской подписи чувство
своей благодарности своимъ освободителямъ
которыхъ и всего правительства ожидаютъ
въ своей родины, желаями словесенного слова*

изпращането на турски гарнизони по Балкана. Голяма група обществени дейци в началото на септември се събрали в Пловдив, за да изработи протестен мемоар до Великите сили. Още тук се появили две становища: едното — да не се признава договорът и да се води борба с всички средства, включително и с оръжие, срещу прилагането му, а другото — да се извоюват по мирен път подобрения при приложението му. На тази основа се оформили две течения: „радикално“ начело с П. Р. Славеиков, Др. Цанков, Т. Икономов, К. Величков и „умерено“, представлявано от Иван Ев. Гешов, Гр. Начович, владиците и др.

Въпреки възникналите разногласия М. Дринов и Ив. Ев. Гешов изработили мемоара, в който се изтъквало, че българите ще се борят с всички средства, за да осъществят своето единство, а ако Портата прати гарнизони в Източна Румелия, „ще отговорят на насилието с насилие“. Изтъквало се и тежкото положение на българското население в Македония, като се подчертавало, че разделянето на Мизия, Тракия и Македония ще бъде пречка в бъдеще за политическото, икономическото и културното развитие на българската нация.

Макар и компромисен в някои моменти, мемоарът изразявал вярно настроеността на мнозинството от българския народ и бил най-представителният протестен документ, адресиран до Великите сили. Делегация в състав Д. Греков, Т. Икономов и Гр. Начович пристигнала в Цариград, за да го поднесе на посланиците на страните — участнички в конгреса. Тя обаче била посрещната благосклонно само от руския посланик. Италианският, австрийският и германският посланик се отнесли студено към нея, английският — враждебно, а френският отказал въобще да я приеме.¹⁹

Протестната акция на българите от Източна Румелия се изразила и в още десетки адреси, молби и изложения. В Пловдив, където по това време било седалището на Временното руско управление, пред императорския комисар княз Дондуков-Корсаков се явявали общественици, духовници, учители и обикновени селяни, които му връчвали молби за руско застъпничество. Български делегации представили мемоари и протести и на чуждите консули в града. Групи и отделни българи изпратили изложения до различни представители на Великите сили, до руските власти, както и до известни дипломати, общественици, учени на Запад.

Протестната акция на българите от Източна Румелия, в която взели участие и представители от княжеството и Македония, запознала европейското обществено мнение с положението и тежестта на целия български народ. Тя повлияла върху поведението и решенията на Европейската

комисия за изработване на Органически устав на Източна Румелия. Резултатна се оказала и борбата срещу възвръщането на провинените мюсюлмани — бежанци, в повечето случаи едри земевладелци. С това се улеснило преминаването на земята в ръцете на българите.

Наред с протестната акция и демонстрациите по инициатива на бивши революционни дейци начело с Димитър Матевски се поставило началото и на организирана въоръжена съпротива срещу приложението на конгресните решения. Още на 24 юли на тайно събрание в Пловдив бил създаден Таен комитет със задача да организира и окаже въоръжен отпор при евентуално изпращане на турски гарнизони в Източна Румелия. На първо време комитетът се ограничил да уведоми бившите революционери и съмишленици за своето съществуване и цели и на места да създаде нови революционни комитети.

Съпротивата на южнобългарските патриоти се разгърнала в сравнително по-благоприятни условия от борбата на българите в Македония. Временното руско управление активно съдействувало за утвърждаването на българския характер на областта и против реставраторските опити на Портата, подкрепяна от западните Велики сили. Важно условие за силата и размаха на съпротивителната борба били наличието на руски войски и съдействието, което българите получавали от руските военни командири.

Официалната руска политика също подкрепила справедливата борба на българското население в Източна Румелия. Русия се стремела да не се допуснат турски гарнизони по Балкана, както и да се осигури действителна политическа автономия на провинцията. За тази цел руските власти пристъпили, макар и внимателно, към повсеместно въоръжение и военно обучение на българите в областта.²⁰ Военното обучение на българите се извършвало в „селските караули“ близо 28 000 души, а така също и във формиращите се дружини на милицията.

По инициатива на бивши революционни дейци и на Пловдивския таен комитет и със съгласието на руските власти възникнали гимнастическо-стрелкови дружества, които бързо станали опора на съпротивата в Източна Румелия. Съгласно изработеното от Временното руско управление „Постановление за обучение на гимнастико-стрелковите общества“ членуването в тях било доброволно, но участниците задължително трябвало да преминат курс по стрелково дело. Всеки член получавал безвъзмездно пушка и патрони, а обучението се водело от руски военни инструктори и от бивши опълченци. Гимнастическите дружества изградили своя организация, която обединила около 40 000 души. Гимнастиците били предимно от средата на

градските и селските труженици. Централно дружество било пловдивското „Орел“. Дружества се изградили и в Сливен, Бургас и пр., като всяко дружество имало клонове и в селищата на окръга.

Гимнастическите дружества постигнали големи успехи. Начело на тяхната подготовка в Сливенска губерния застанал генерал М. Д. Скобелев, а в Пловдивска — българинът полковник К. И. Кесяков. Ярка демонстрация на успехите на гимнастиците били проведените прегледи на Сливенското дружество и парадът в Пловдив през април 1879 г. Въпреки протестите на Портата и Англия гимнастическите стрелкови дружества постепенно израснали и укрепнали като сериозна въоръжена сила на българското население в областта. Наред с дружините на Българската земска войска, на селските караули и милицията те станали надежден съюзник на руската дипломация в отстояването на българската кауза в Източна Румелия.²¹

Съпротивата на българското население от Тракия и Македония срещу решенията на Берлинския конгрес била приета от българите в княжеството като общобългарско движение. Севернобългарските патриоти разбирали, че техен морален и патриотичен дълг е да се притекат незабавно на помощ на своите братя. На 29 август 1878 г. в Хаджинедялковата къща във Велико Търново, в която по това време живеел болният вече Любен Каравелов, се основал търновският благотворителен комитет „Единство“. Инициатори за създаването му били бивши дейци на националнореволюционното движение, като Любен Каравелов, Стефан Стамболов, Георги и Никола Живкови, Христо Иванов Големия, Никола Кабакчиев, Христо Караминков и др. Наред с тях в комитета влезли и представители на висшето духовенство и на търговско-промишлената буржоазия, които също се вълнували от постигането на общобългарско единство.

Главната цел на новоосновения комитет „Единство“ според създателите му била „единството на всичките българи и улучението на тяхното днешно положение“. Оттук произтичала и задачата за незабавно подпомагане и разширяване на започналата вече въоръжена съпротива на българите от Южна България и Македония срещу решенията на Берлинския конгрес. В кратък срок комитети „Единство“ изникнали в Русе, Ловеч, Габрово, Горна Оряховица, Трявна, Разград и другаде. Начело на комитетите застанали видни граждани, духовници, бивши революционери. Русенският комитет до средата на октомври се оглавявал от народния поет Иван Вазов. Основали се комитети „Единство“ и по селата.²²

Усилията на комитетите в княжеството се

съсредоточили главно към подпомагане на въстанието в Македония. За тази цел още в началото на септември за София и района на въстанието били изпратени няколко куриери — пратеници на търновския комитет „Единство“, за да установят връзка с ръководителите на движението и да видят нуждите на въстаниците. Започнали да се събират средства и оръжие и да се изпращат доброволци за въстанието. На няколко пъти кервани с оръжие и облекло били отправени към София и Горна Джумая. Доброволци от Троян, Тетевен, Плевен, Търново, Разград и др., организирани и екипирани от комитетите, заминавали за въстаническият театър. От задължителните вноски и доброволните пожертвувания били събрани значителни средства и предадени на ръководителите на въстанието. Отделни български общини, женски дружества, читалища, родолюбиви граждани и дейци дали помощи в пари, облекло и снаряжение. В помощната акция се включила и българската емиграция в Румелия.²³

Наред с комитетите в княжеството комитети „Единство“ били създадени в почти всички градове и много села в Източна Румелия. Основаният през юли в Пловдив начело с Д. Стамболов, Д. Матевски, Ив. Андонов, Л. Свещаров и Г. Крумов комитет също се нарекъл благотворителен комитет „Единство“. През януари 1879 г. бил създаден Централен комитет за Южна България начело с Др. Цанков, К. Величков и поп Георги Тилев. Той обединил дейността на всички южнобългарски комитети, които имали специфични задачи. Тяхната дейност се насочила към подготовка на въоръжена съпротива в случай на настаняване на турски гарнизони в областта. За тази цел Централният комитет възложил на полковник К. И. Кесяков да изработи план за отбраната на Източна Румелия. Тракийските комитети осъществили всички акции на съпротивата, ръководили гимнастическите дружества и в крайна сметка довели до запазване и отстояване на българския характер и политическата автономия на областта. Те оказали известна помощ и на въстанието в Македония. Пловдивският, Пазарджишкият и други комитети организирани и препращали чети и доброволци през Батак и Пещера за Горноджумайско, събирали оръжие и други помощи.²⁴

Заедно с организаторската работа по съпротивата комитетите „Единство“ излезли и със своя политическа платформа по общонационалния въпрос, намерила израз в прокламацията „Какво да се прави?“. Написана най-вероятно от Ст. Стамболов в средата на декември, в нея се настоявало проектираното Учредително събрание в Търново да има общобългарско представителство и да изработи конституция за цяла България, а не само за княжеството. Прокламацията намерила широк

отглас сред българската общественост, тъй като отговаряла не само на целите и задачите на съпротивителното движение, но и на общонационалните интереси. Въпросите, залегнали в нея, станали по-късно основа за дебатите по т.нар. общонароден въпрос на Учредителното събрание.

Дейността на комитетите „Единство“ през 1878—1879 г. била една от най-масовите освободителни прояви на българския народ за довършване на националното освобождение и обединение. В движението били въвлечени почти всички класи и съсловия на българското общество и били обхванати българите от всички български земи.

3. Кресненско-Разложко въстание

ПОДГОТОВКА. Недоволството, броженето и протестната акция на македонските българи, наченките на въоръжена борба и по-специално четническите действия по границата и във вътрешността на Македония през пролетта и лятото на 1878 г. станали обективна предпоставка за избухване на Кресненско-Разложкото въстание. Движението до края на август 1878 г. имало до голяма степен спонтанен, стихийен и зародишен характер. Ето защо след появата и разрастването му отделни дейци, предимно духовни лица и интелигенти от Македония, се заели с неговото организационно укрепване и подпомагане. Главната цел се свеждала до създаване на ръководен център, който да съгласува действията на македонските българи с тези на източнорумелийските патриоти. Ръководните дейци си поставили и задачата да спечелят подкрепата на руските официални власти и същевременно да активизират официалната руска политика по българския въпрос.

В Пловдив и по-късно в София се групирала голяма част от българската емиграция от Македония. Тук били Методи Кусев, Васил Диамандиев, Димитър П. Карамфилович, Димитър и Георги Грекови, Константин Мишайков, Коста Шулев, Костадин Шапкарев, Стоян Костов, Димитър Д. Македонски и мн. др. Всички те тревожно обсъждали бъдещата съдба на родните си места, подготвяли и подавали петиции до княз Ал. Дондуков-Корсаков, до руските и другите дипломатически представители в Цариград, в които описвали бедственото положение на македонските българи. Същевременно под формата на благотворителен комитет за подпомагане на бежанците от Македония още през пролетта на 1878 г. тези дейци започнали идейна подготовка за въстание. Тяхната дейност била улеснена от пристигнали в началото на август охридски владика Натанаил Охридски, родом от Македония, авторитетен човек и общественик. Той се обърнал с писмо до ръководителя

на Славянския комитет в Москва Иван С. Аксаков, в което му излагал тежкото положение на българите в Македония и молел за съдействието на славянофилските кръгове, а чрез тях и на руското правителство. В същото писмо Натанаил обосновавал неизбежността на въстанието като естествена реакция, предизвикана от нещастните за македонските българи обстоятелства, и историческа необходимост с оглед бъдещето не само на българската нация, но и на цялото славянство.²⁵

Натанаил незабавно се заел с организирането на съществуващите вече четнически групи. За тази цел той заминал за Кюстендил, срещнал се със старите войводи начело с дядо Ильо Марков и насърчил намеренията им за борба. Подготовката на въстанието вземала все по-организиран и масов характер. По това време и във връзка с предстоящото въстание възникнали и комитетите „Единство“ в княжеството. Още на второто си заседание на 30 август 1878 г. членовете на търновския комитет „Единство“ решили „да изпратят в Македония при въстаниците български нарочен куриер, който на място да се запознае със силите, средствата и нуждите на въстаниците“²⁶.

За куриер бил определен Михаил Сарафов, който в началото на септември пристигнал в София. По-късно Търновският комитет изпратил и други свои представители в София, Горна Джумая и Кюстендил. Всички те констатирали наличието на организация, на набелязани цели и задачи на бъдещото въстание. В резултат на осъществените контакти Софийският комитет се преименувал в комитет „Единство“ и възприел устава на Търновския комитет. Комитети „Единство“ били основани последователно и в Кюстендил, Горна Джумая, Дупница, Радомир, т. е. в целия Софийски район и в близост до огнищата на съпротивата. Комитетите „Единство“ в Северна България се солидаризирали с предприетата вече от Натанаил и Софийския комитет тактическа линия за подготовка на въстанието и се задължили да се грижат за набавяне на оръжие, боеприпаси и храни и събиране на доброволци, без да изместват създадения вече ръководен център на движението.

През септември подготовката на въстанието се засилила. По всяка вероятност по това време Натанаил Охридски и останалите ръководители на движението получили насърчението и на представителите на Временното руско управление в София, на княз Дондуков-Корсаков, П. В. Алабин, на българина М. Дринов и др.²⁷

Важно място в подготовката на въстанието имало съвещанието в Рилския манастир, започнало на 8 септември 1878 г. На него присъствували Натанаил Охридски, известният революционен деец, ръководител на Разловското въстание от

1876 г. Димитър Попгеоргиев, Ильо Марков и други войводи и четоводци, както и управителите на Кюстендилския и Джумайския окръг Н. Р. Овсяний и Й. В. Шевченко. Съвещанието взело решение да се организират селски стражи за опазване на границата и за защита на българското население в Джумайско. Двамата представители на Временното руско управление обещали негласно своето съдействие. В този момент в Рилския манастир пристигнал пратеникът на търновския комитет „Единство“ М. Сарафов, който заявил готовността на комитетите в княжеството да окажат „всякаква помощ за водене на въстанието“²⁸. Ръководителите почувствували осезателно, че зад тяхната инициатива и бъдещи акции стои българската общественост, че подетото дело ще бъде общобългарско по своите усилия и съдържание.

Натанаил оставил за свой заместник в района Д. Попгеоргиев със задача да създаде погранична /местна/ стража за охрана от башибозушки нападения и да събира въстаници. Сам той решил да посети водачите на съпротивителното движение в Тракия. Придружен от сина на Ильо войвода — Никола, той минал през Самоков, където основал клон на комитета „Единство“, и се озовал в Пловдив. Тук Натанаил се запознал със задачите на движението в Южна България и се обърнал с писмо до Петко Киряков в Чепеларе, с което го приканвал на среща за обмисляне на общи и съгласувани действия на въстаниците в Тракия и Македония. Срещата между двамата дейци не могла да се осъществи, тъй като точно по това време Петко войвода по настояване на чуждите дипломати и преди всичко на английския представител бил временно отстранен от въстаническа дейност. Все пак посещението на Натанаил в Пловдив създавало благоприятна основа за по-късните съвместни прояви на съпротивителното движение в Тракия и Македония.²⁹

Веднага след рилското съвещание Д. Попгеоргиев започнал енергична подготовка за въстание в Джумайския район. За кратко време той създад своеобразно местно опълчение, което не само поело охраната на границата, но по-късно дало кадри и за въстаническата армия. Големи усилия се полагали за въоръжаването на постоянно прииждащите доброволци от княжеството и от Македония. По същото време в Горна Джумая и пограничните пунктове пристигали пратеници от вътрешността на Македония, които търсели оръжие и съвети за бъдещото въстание.

На 3 октомври 1878 г. бил учреден джумайски благотворителен комитет „Единство“, който поел в свои ръце пряката организация на въстанието в района. За негов председател бил избран Константин П. Босилков, родом от Копривница, дългогодишен учител и книжар в Македония. В състава

Печат на Централното настоятелство на гимнастическите дружества в Южна България. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

Печат на комитет „Единство“ — Велико Търново, 1878 г. /детайл от документ/. ЦДИА — София

Печат на комитет „Единство“ — Габрово, 1878 г. Национален исторически музей — София

на комитета влизали изтъкнати революционни, просветни и обществени дейци, като Арсени Г. Костенцев, Георги Н. Чолаков, Иван В. Козарев и др.

Под ръководството на комитета и на военния ръководител Д. Попгеоргиев в началото на октомври около Кресненското дефиле се групирани четите на старите войводи: Стоян войвода от село Старчища, Неврокопско, Тодор Паласкаря, Коста Кукето, Кочо Лютата, Стойо Торолинко, Стойко от Цапарево и др. Всички те, както и дошлите от княжеството войводи, бивши опълченци и доброволци се готвели да преминат границата.³⁰ В края на септември войводите били свикани на съвещание в Горна Джумая, на което се взело решение за започване на въстанически действия.

Трескава подготовка на въстанието се извършвала и в Кюстендилско. Софийският комитет организирал около 100 души, които били изпратени към Кюстендил под ръководството на Адам Калмиков, бивш сотник, офицер от Донската казашка войска, а също така и чета под ръководството на майор Луис Войткиевич — поляк. Всекидневно по границата в Кюстендилско българите — бежанци /предимно от Малешевско и Пиянец/, водели сражения с башибозука и поддържали връзка с българите от вътрешността на Македония. По този начин Кюстендил станал второ въстаническо огнище с голямо значение за бъдещото въстание. Опиянението и треската пред бъдещото въстание обхванали цялата област от София до Кресна и Девебаир.

ИЗБУХВАНЕ И ХОД НА ВЪСТАНИЕТО. Призори на 5 октомври 1878 г. 400 души въстаници нападнали турската войскава част, поставена на стража в кресненските ханове. В боя участвували с четите си няколко войводи начело със Стоян войвода, а общото ръководство се осъществявало от Д. Попгеоргиев и А. Калмиков. Боят при Кресна продължил близо 18 часа и завършил с пълен успех на въстаниците. Цялата турска войскава част — 119 души войници и двама офицери, била пленена. По-късно със съдействието на руските власти пленниците били отведени в София и оттам — върнати в Турция. Успехът при Кресна насърчил въстаниците и респектирал турските части и башибозушки отряди. Победата имала голямо отражение не само сред местното население, но и далеч зад граничната линия. Тя била приета с радост от българите в княжеството и в Източна Румелия.³¹

С боя при Кресна било поставено началото на въстанието. Веднага след това въстаниците се отпавили на юг и овладели селата Ошава, Влахи и Ново село. Други въстанически части се насочили надясно от р. Струма — в т. нар. „Каршияк“, с което въстанието се разширило и в този район. Упоритата борба се водила за с. Мораска. Тук 9 от нападащите въстаници били обкръжени. След като им свършили патроните, те се хвърлили в ръкопашен бой, като загинали до един. Крайният успех

обаче бил в полза на въстаниците. Тежният, но успешен бой за с. Мораска дал възможност на въстаниците да завземат опразнените от башибозука села Брезница, Будилци, Сливница и Брезник.

В хода на бойните действия и на основата на постигнатите успехи се създадо първото въстаническо ръководство — въстанически щаб. А. Калмиков бил наречен атаман на въстаниците, за началник-щаб бил избран Д. Попгеоргиев, а за пръв войвода — отличият се в боевете Стоян Карастоилов. Избрани били и четирима четоводици, а четите били наименувани на дейци от Временното руско управление и на бивши ръководители на националнореволуционната борба.

Въстаническият щаб се установил в с. Влахи. Д. Попгеоргиев и неговите помощници сложили ред в освободените територии, установили връзки с други райони на въстанието и с отделни войводи, създали органи на новата революционна власт. Те настояли комитетите „Единство“ в Горна Джумая и в княжеството да изпращат повече и по-съвременни пушки, предимно „Мартини“ и „Винчестер“ и патрони за тях. Грижи се полагали и за новопристигащите доброволци от княжеството, от Източна Румелия и от вътрешността на Македония, които незабавно били отправяни за въстаническите райони. Щабът взел мерки за мобилизация на всички годни мъже в района. Той обърнал сериозно внимание на организацията и дисциплината с оглед боеспособността на въстаническите сили и отзвука сред местното население, а и предвид сложната международна обстановка. Изградено било Полицейско началство със задача да мобилизира нови бойци, да се грижи за въстаническото снабдяване, да упражнява контрол за реда и спокойствието в освободените селища, да преследва дезертьорите и шпионите. Ръководството на Полицейското началство се установило в с. Кресна.

Като ръководител на щаба Д. Попгеоргиев смятал, че въстанието трябва да се разширява планомерно, да се настъпва, след като се укрепи въстаническата власт в завзетите територии, и да не се разпиляват силите в други направления — към Кюстендилско, Разложко и пр. В хода на бойните действия обаче настъпили промени.

В средата на октомври от вътрешността на княжеството, на Тракия и Македония започнали да пристигат различни чети с предводители, които имали свои тактически схващания и амбиции за самостоятелно ръководство. Така в с. Брезница пристигнал с чета от 250 души Л. Войткиевич. Голяма чета водил и тетевенецът Баньо Маринов. Това наложило да се направи ново преустройство на въстаническото ръководство. На съвещание в с. Влахи с участието на майор Л. Войткиевич било решено да се създадат две главнокомандувачи отделения с командири А. Калмиков и Л. Войт-

киевич. Двамата чужденци получили командни права, а щабът си запазил правото да се грижи за цялостното организационно устройство и ръководство на въстанието. Новата реорганизация целяла да примири амбициозните чужденци, между които още от този момент избухнала остра вражда. Въпреки усилията на ръководството властолюбие и разприте между Калмиков и Войткиевич продължили, което застрашавало цялото въстаническо дело. Поради това на 21 октомври 1878 г. останалите ръководители, сред които били Д. Попгеоргиев, Стоян войвода, Г. Гаджала, Г. Пулевски и др., взели решение за отстраняването им. Калмиков бил изпратен в Горна Джумая, а Войткиевич сериозно предупреден да не извършва своеволни действия с четата си. Начело на въстаническото ръководство сега бил поставен войводата Стоян Карастоилов, а Д. Попгеоргиев запазил предишната си роля и място в организацията на въстанието.

През октомври въстанието взело още големи размери. Въстаниците успели да разширят територията си, като овладели общо 43 селища. На юг те достигнали до селата Белица и Градешница, на югозапад бил завзет почти целият „Каршияк“, а на югоизток въстаническите позиции се установили по Предела /западно от Разлог/. От княжеството и Източна Румелия пристигнали нови групи доброволци, организирани и въоръжени от комитетите „Единство“. С чета пристигнал и войводата Иван Маринов Парпулов — Орчо войвода, известен панагюрски четоведец и сподвижник на Г. Бенковски в Априлското въстание. Във втората половина на октомври през Одрин и Пловдив в района на въстанието се озовали с четите си поп Константин Буфски, Григор Огненов, Калчо, Стефо и други войводи, които до този момент действували във вътрешността на Македония.

Освен в района на Кресненското дефиле въстанието се пренесло, макар и не така организирано и широко на юг и югозапад в Македония. Наред с Петричко и Мелнишко във въстаническото движение били увлечени и селища в Неврокопско /дн. Гоце Делчевско/, Валовишко, Демирхисарско /дн. Сидерокастренско/, Сярско, Малешевско, т. е. в движението била обхваната цяла Източна Македония. На много места във вътрешността на провинцията се извършвала тайна подготовка за борба, а делегации и отделни представители пристигали ежедневно в щаба на въстанието, в Кюстендил и при представителите на Временното руско управление да търсят съвети и оръжие.³²

Месец след обявяване на въстанието в Кресненското дефиле въстнали и българите в Разложката котловина, където по време на Априлското въстание подготовката за борба в рамките на Четвърти революционен окръг взела широки

размери. Преди да се обяви въстанието, в този район действувала четата на Тодор Паласкаря със задача да охранява Джумайско, като „пази границата откъм Разлога“. Запознат със състоянието в Разложкия край, Софийският комитет настоявал в този район да се изпрати чета, която да вдигне населението на борба. Тази мисъл не била чужда и на Джумайския комитет. Въпреки противодействието на началник-щаба на въстанието Д. Попгеоргиев след 20 октомври комитетът набелязал мерки за разширяване на движението и в този район.

Докато ръководителите спорели и обсъждали тези въпроси, инициативата дошла от самото население. На 27 октомври в с. Градево, където се намирала четата на Баньо Маринов /съставена предимно от доброволци от Тетевенско и Троянско/, пристигнали двама пратеници от Разложко, които съобщили, че в района навлизат турски войски и башибозук и се готвят да нападнат в гръб въстаниците в Кресненската клисура. Незабавно Б. Маринов поискал от Джумайския комитет хора и оръжие, за да „преварим ние да ги нападнем и да завземем Къс Дервент /дн. Момин проход/“.³³ На 5 ноември вечерта около 300 въоръжени четници потеглили от с. Градево към Предела и оттам за Банско.

Рано сутринта на 8 ноември въстаниците обсадили Банско, но били принудени да се бият едновременно срещу обкръжените в конака турци и срещу настъпващата към града редовна войска. Към четата се присъединили десетки местни въстаници. С общи усилия атаката на редовните турски войски била отбита, а обградените в конака турци се предали. По такъв начин първото сражение в Банско завършило с победа. Освобождението на града повдигнало духа на българското население в цялата Разложка котловина. В Банско била създадена местна чета с повече от 200 бойци, която поела охраната на Момин проход. Чета била изпратена и към Добринище и селото било завзето.

Втори център на въстанието в Разложката котловина станало с. Горно Драглище. Въстанието тук започнало още на 8 ноември с ръководител местния учител Сава Докторов. Към въстаналите от Горно Драглище се присъединили и въстаници от Долно Драглище, Годлево и Добърско. С общи усилия бойците в този пункт осуетили нападенията на башибозушките отряди и замислили заедно с въстаниците от Банско да нападнат Разлог. На път към Разлог четите обсадили и превзели с. Баня, където се проявил опълченецът Щерю Влахов.

На 14 ноември в разгара на приготвянията за превземането на Разлог от Неврокоп пристигнала значителна на брой турска войска и башибо-

зук, предвождана от Тефик бей от Неврокоп. След кратък бой стражата при Момин проход била отблъсната и турските сили се озовали пред въстаниците в с. Баня. Започнала неравна борба, в която въстаниците с мъка пробиха турския обръч и се насочили към Банско. Башибозуците навлезли в с. Баня и започнали поголовно клане над българското население.

В Банско настъпила паника, подсилена от ужаса на бежанците от съседните села. Вместо да организира отбраната на града, майор Л. Войткiewicz заедно с някои от чорбаджиите в селището избягал към Предела и оставил мирното население и част от въстаниците на произвола на съдбата. Командуването на оцелелите въстаници в Банско поел Тодор войвода. Близко седмица жителите на Банско живели в очакване и страх. Развързката започнала на 21 ноември, когато 4000—5000 души войска и многоброен башибозук настъпили към града. Въпреки че се съпротивлявали героично, малкото защитници били разбити, а Банско било подложено на поголовна сеч. Подобна била и участта на селата Горно и Долно Драглище, Годлево, Добърско, Добринище. Хиляди бежанци напуснали опожарените селища и потеглили към княжеството.³⁴

Въстаническите действия в Джумайско също се развили неблагоприятно. Около 8000 души редовна турска войска, снабдена с артилерия, завзела освободените селища в Кресненската клисура и на 11 ноември изгорил Кресна. По своя път войските и башибозуците опожарили 1320 къщи в 12 села и избили много жители. Стотици жени, деца и старци станали жертва на башибозушките изстъпления, а колони бежанци се събрали в селата Сърбиново и Градево, в Джумая, дори и в Дупница. Паниката сред бежанските маси, настъпването на редовната турска войска и опасността от нови, по-тежки последици заставили руските власти в княжеството да изпратят руски отряд за охрана на границата. Това внесло известно успокоение сред населението.³⁵

Неблагоприятното развитие на въстанието задълбочило раздора сред ръководните въстанически кръгове. Между пристигналите ръководители — чужденци, и издигналите се в хода на въстанието предводители — стари революционни дейци, местни войводи, ръководители на чети от княжеството, от Източна Румелия и от вътрешността на Македония, имало различия по тактиката на въстанието. Част от чужденците авантюристи тласнали събитията към открита вражда, физическа разправа и убийства.³⁶

Кресненското дефиле /въздушна снимка/

Натанаил Охридски, фотография. ЦДИА — София

Димитър Попгеоргиев, фотография, 1883 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Кюстендил

Баньо Маринов, фотография. Градски исторически музей — Тетевен

Неуспехите на въстанието през ноември, вредната роля на чужденците ръководители, убийството на Стоян войвода на 25 ноември, арестуването на началник-щаба Димитър Попгеоргиев и ред други причини наложили бързо преустройство и реорганизация на въстаническото дело. Софийският комитет, който до този момент играел ролята на централен за въстанието в Македония, не се оказал на необходимата висота. В началото на декември Натанаил Охридски пристигнал в

София и получил пълномощно от комитета „да управлява в пограничните места въстанието и да прегледа сметките на комитетите“. Той се ангажирал да ръководи въстанието и да контролира дейността на комитетите „Единство“ в целия район до създаването на нов централен комитет на въстанието.

Натанаил започнал незабавно да организира пръснатите чети в Кресненско и Джумайско, подкрепил въстанието по десния бряг на р. Струма, което сега се развивало успешно, и насочил вниманието си към подготовка на въстаниците за пролетните действия. В началото на декември в новото ръководство на въстанието се намесил активно и Ст. Стамболов като представител на търновския комитет „Единство“ в предвиждания централен комитет. Натанаил Охридски, Ст. Стамболов и привлеченият за военен ръководител Мирослав Хубмайер — словенец, доброволец от Босненско-Херцеговинското въстание, се събирали в Кюстендил. В средата на декември в с. Извор били свикани всички четоводци, които действували в този район, и било поставено началото на нова организация на въстанието. Създадо се военно управление и били изработени „Привременни правила за нареждането на Македонското въстание“. Правилата съдържали 13 параграфа, в които се определяли въстаническите права и задължения. Съгласно приетите документи и за да не се допускат нови разногласия и вражда между военни ръководители и войводи, Централният комитет и лично неговият председател Натанаил Охридски си запазвали правото на политическо ръководство над военното управление, което трябвало да осъществява само военната подготовка и да бди за дисциплината на въстаниците. Начело на военното управление застанал М. Хубмайер, за негов помощник бил определен поп Константин Буфски, а за водач на конницата — Димитър Трифонов. Заедно с ръководителите на четите те образували Военен съвет, който решавал воендисциплинарите и снабдителните въпроси. Предвиждало се впоследствие, след преминаването на четите във вътрешността на Македония, с оглед да не се компрометира българското княжество и комитетската организация „Единство“ Военният съвет да действува пред местното население и чуждите сили под формата на Привременно управление на Македония.³⁷

В района на Джумайско били положени усилия за укрепване и разширяване на въстанието по десния бряг на р. Струма — т. нар. „Каршияк“. Действията тук не стихнали и през декември, когато под натиска на турските войски въстаниците в Кресненското дефиле били изтласкани на север. Въстаниците имали редица сблъсквания с башибозушки отряди по р. Лебница и в Малешев-

ските планини. На обвинението на петричкия каймакамин, че са „подбунати от чужди комити“, те отговорили, че са взели оръжието по собствена инициатива и „няма да го оставим, догдето не се съединим с Българското княжество“.³⁸

Благоприятно обстоятелство за разширяване на въстанието в „Каршияк“ се оказало пристигането на Д. Попгеоргиев, освободен от ареста и подкрепен от Натанаил Охридски и Ст. Стамболов. Той сварил около 400 въстаници, дошли от различни области на Македония, от княжеството и от Източна Румелия, към които се присъединявали при нужда и селските въстанически сили — селски стражи и опълченски дружини. На тази основа Д. Попгеоргиев изградил старейшински съвети и полицейско началство, а войводата Златко бил определен за капитанин и съдия на целия район. Взети били мерки и за набавяне на оръжие и за всеобща военна подготовка на селското население.

Въпреки първите успехи скоро и тук вътрешните раздори, подклаждани от шпионската дейност на мелнишкия и петричкия каймакамин и местните чорбаджии, довели до отстраняването на Д. Попгеоргиев. Настъпил отлив и на други войводи и доброволци, а през втората половина на февруари Хюсни бег Петрички с 800 души редовна войска и башибозук завзел всички въстнали селища. С това било ликвидирано въстанието и по десния бряг на р. Струма.³⁹

През цялата зима на 1878—1879 г. Натанаил Охридски и Ст. Стамболов съсредоточавали усилията си за изграждане на Централен комитет на въстанието, набиране на средства, закупуване на оръжие и организиране на доброволци. На основата на опита от Априлското въстание още през декември 1878 г. Ст. Стамболов предлагал да се изпратят апостоли във вътрешността на Македония, които да подготвят населението да въстане през пролетта на 1879 г. Той бил подкрепен от Никола Обретенков — представител на русенския комитет „Единство“ в Централния комитет за въстанието в Македония. Обретенков пристигнал в Кюстендил в края на март 1879 г. и веднага се заловил за работа. Двамата бивши апостоли от Априлското въстание били единни в мнението си, че без предварителна подготовка населението в Македония трудно ще въстане и четите, които ще преминат, няма да имат успех. Те обаче не могли да повлияят на упорития и лишен от революционна практика Натанаил Охридски да промени възприетата четническа тактика.⁴⁰ В резултат на това през зимните месеци на 1879 г. подготовката на въстанието се изразила главно в организирането и обучението на 500 души четници в Кюстендилско и Босилеградско.

По своя инициатива през януари — март 1879 г. в Македония преминали няколко по-малки

чети. Затруднявани от снега и от студа, преследвани от многобройни потери, четите нямали особен успех. По граничните места действували и чети, съставени от бежанци, които се установили в Кюстендил, Джумая и пограничните села. Всички тези малки чети били приписвани от властите и чуждите сили на „Българския комитет“. Независимо от слабите военни резултати техните действия показали, че в Македония има благоприятна обстановка за въстание. Навсякъде четите били посрещнати много добре от българското население, което очаквало през пролетта да се поднови борбата.

Най-голямата чета, сравнително добре организирана и екипирана, преминала турската граница на 4 април 1879 г. Това били същите четници, които се обучавали в Босилеградско с помощта на Централния комитет. Те трябвало да дадат сигнал за въстанието около Битоля и да станат главно бойно ядро на въстаниците. Четата имала за цел да премине незабелязано до р. Вардар и след като се установи по планините, да действува продължително до вдигането на общо въстание в Македония.

Турската военна и административна власт взела бързи и енергични мерки за унищожаване на четата. От Солун и Скопие били изпратени редовни войски, а в Тиквешко бил събран многоброен башибозук. Четата водила първия си бой в с. Клисурса, а след това за по-безопасно придвижване се разделила на две части — едната потеглила към Мориовските планини, а другата — към Мъгленско. По време на първите действия четниците се стараели да спазят дадените им указания — да водят партизански действия и да вдигат местното население на борба. И сега българското население посрещнало четата с голямо въннение, но към нея се присъединили относително малък брой местни жители — до 1000 човека. Населението не се вдигнало на общо въстание както поради бързите мерки на властта, която обявила военно положение в целия район, така и поради липсата на предварителна революционна организация.

В средата на май четата била разбита, част от четниците — заловени, като малцина успели да се завърнат невредими в България. Във вътрешността на Македония останали да бродят само разпръснати малки чети, които рядко влизали в открити сражения с редовните войски. И все пак, за да се справи с четите, властта се принудила да обяви амнистия. Това внесло раздвоение и колебание сред четниците и част от местните дейци, готови да се присъединят към тях. По такъв начин завършили действията на четниците през пролетта на 1879 г.⁴¹

Потушаването на въстанието обаче не довело

до успокоение в Македония. През втората половина на 1879 г. четническата борба не стихнала. Чети, ръководени от стари и новоизлезли войводи, се появили в Сярско, Драмско, Неврокопско и Мелнишко. Някои от тях носели със себе си позиви и водела агитация за активна борба и ново въстание. Появили се обаче и чисто харамийски чети, които не срещали съчувствие сред местното население, което се надявало да бъде приложен чл. 23 на Берлинския договор.⁴²

През 1880 г. в Охрид група влиятелни българи начело с д-р Константин Робев, Златан Бойкикев

- СТОЛИЦА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ГРАНИЦИ ПО БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР ОТ 1878 Г.
- ДЪРЖАВНА
- НА ОБЛАСТТА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
- ЦЕНТРОВЕ НА КОМИТЕТИТЕ „ЕДИНСТВО“
- ГУБЕРНСКИ
- ЛОВЕЧ ОКРЪЖНИ И ПО-ДЕЙНИ ГРАДСКИ
- Р УЧРЕДИТЕЛНА ДЕЙНОСТ НА КОМИТЕТИТЕ „ЕДИНСТВО“
- Р ЦК НА КОМИТЕТИТЕ „ЕДИНСТВО“ В ЮЖНА БЪЛГАРИЯ
- ВЪСТАНИЧЕСКИ СРЕДИЩА И ИНСТИТУЦИИ:
- ▶ ЩАБ НА ВЪСТАНИЕТО /ОКТОМВРИ-ДЕКЕМВРИ 1878 Г./
- ▶ ПРИВРЕМЕННО УПРАВЛЕНИЕ /ДЕКЕМВРИ-МАРТ 1879 Г./
- ▶ ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ НА ВЪСТАНИЕТО В МАКЕДОНИЯ И ПЕРИОД НА ДЕЙСТВИЕТО МУ
- ▶ МЕСТНО ПОЛИЦЕЙСКО НАЧАЛСТВО
- ▶ ЛАГЕР ЗА ОБУЧЕНИЕ НА ДОБРОВОЛЦИ
- ОСВОБОДЕНА ТЕРИТОРИЯ ПО ВРЕМЕ НА КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКОТО ВЪСТАНИЕ
- ▶ ПОКРАЙНИНА, ДАЛА ПО-ЗНАЧИТЕЛЕН БРОЙ ДОБРОВОЛЦИ
- СЕЛИЩЕ, ОБЛАСТ И СТРАНА, ДАЛИ ПО-МАЛОЧИСЛЕНИ ГРУПИ ИЛИ ЕДИНИЧНИ ДОБРОВОЛЦИ
- БОЕН ПЪТ НА ВЪСТАНИЧЕСКИТЕ ЧЕТИ ПРЕЗ АПРИЛ-МАЙ 1879 Г.
- НАСТЪПЛЕНИЕ НА РЕДОВНИТЕ СУЛТАНСКИ ВОЙСКОВИ ЧАСТИ И БАШИБОЗУК ЗА ПОТУШАВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО
- МЕТЕЖ В РОДОПСКАТА ОБЛАСТ, РЪКОВОДЕН ОТ Д. Б. СЕНКЛЕР И ДЖАВНАЛИЯТА ИСМАИЛ АГА ПРЕЗ 1878-1879 Г.
- ЗАЩИТНА ДЕЙНОСТ НА РОДОПСКОТО НАСЕЛЕНИЕ НАЧЕЛО С ВОЙВОДАТА КАП. ПЕТКО КИРЯКОВ
- ДРУГИ ВЪСТАНИЧЕСКИ ПРОЯВИ
- ВЪЛНЕНИЯ СРЕД БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ /1878-1879/
- ПОДГОТОВКА ЗА НАРОДНО ВЪСТАНИЕ В МАКЕДОНИЯ /АПРИЛ-МАЙ 1878 Г./
- ВЪСТАНИЧЕСКИ ЧЕТИ НАЧЕЛО С:
- ПОП КОСТАДИН ОТ С. БУФ-ЛЕРИНСКО /1877-1878/
- ТОДОР ПАЛАСКАРЯ, КОСТА КУКЕТО, КОЧО ЛЮТАТА И СТАЙКО ЦАПАРЕВЕЦА /1878 Г./
- СТОЯН ВОЙВОДА ОТ РЕСЕН
- ВАСИЛ, АЛЕКСИ, ЦУРКО, КОСТАДИН И МИТРЕ, КОСТУРСКА ЧЕТА
- РАЙОН НА ОХРИДСКОТО СЪЗАКЛЮЧЕНИЕ /1880-1881/
- Мъглен област
- ДЕМАРКАЦИОННА ЛИНИЯ НА ТЕРИТОРИИТЕ, ЗАЕТИ ОТ РУСКАТА АРМИЯ В ДОЛИНАТА НА СТРУМА
- ОБЕКТИ ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ
- 1 КОНОПНИЦА
- 2 КОЧЕРИНОВО
- 3 СВЕТИ ВРАЧ /САНДАНСКИ/
- 4 ДОБРИНОВЕЦ
- 5 ЧЕЛОПЕК
- 6 СТАНИМАКА /АСЕНОВГРАД/

Народната съпротива срещу решенията на Берлинския договор от 1878 г. Кресненско-Разложко въстание /1878-1879/

/брат на Натанаил Охридски/, Иван Паунчев, Константин Лимончев, Ангел и Петър Спространови, Зафир Велев и др. застанали начело на тайна организация за подготовка на ново въстание в Македония. Организаторите поддържали преки връзки с Натанаил Охридски, който бил идейният ръководител на заговора. Освен в Охрид подготовката се извършвала и в Ресенско, Прилепско, Битолско, Крушовско. Заговорниците били издадени от игумена на Слешанския манастир, който бил грък, и арестувани. Властта организираща шумен процес, осъдила и изпратила на заточение част от участниците, с което целяла да изплаши и смути българското население.⁴³

ХАРАКТЕР И ЗНАЧЕНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО. Кресненско-Разложкото въстание било продължение на българската национална революция, един от първите и най-значими опити след войната от 1877—1878 г. да се осъществи българското национално единство, да се създаде единна българска държава. Въстанието имало ясно изразен националноосвободителен и антифеодален характер.⁴⁴ Населението се стремело да премахне по революционен път чуждото владичество и османската феодална и полуфеодална експлоатация. Именно поради това и под напора на народните маси още в началото на въстанието Д. Попгеоргиев в Правата и задълженията на създаденото Полицейско началство поставил специална точка, според която въстаниците „да разполагат с превземени востанически имения, да ги отнемат и предават“⁴⁵. Предвид наличието на голям брой чифлици и господарски земи и глада за земя в цяла Македония това би имало голямо значение за въвличане на селските маси във въстанието. Но скоро поради съображения от външнополитически характер /в чл. 12 на Берлинския договор имуществените права на едрите земевладелци се поставяли под гаранция на силите, подписали договора/, както и поради обстоятелството, че начело на въстанието в даден момент се оказали представители на висшето духовенство и буржоазията, остротата на решаването на аграрния проблем в хода на въстаническите действия спаднала. От друга страна, на преден план изпъкнали националноосвободителните цели на въстанието, чрез които следвало впоследствие да се реши цялостно и аграрният въпрос.

Ръководителите и организаторите на въстанието във всички документи ясно определили неговата цел — да се отхвърлят решенията на Берлинския конгрес, да се освободят областите, населени с българско население, и да се обединят със свободното българско княжество. В Апела на въстаниците от 10 ноември 1878 г. ясно се подчертавал стремежът към национално единство.⁴⁶ За осъществяване на тази цел ръководителите пред-

виждали да се организира едно масово въстание, което на базата на постигнатите военни успехи да застави Великите сили да пререшат тия клаузи на Берлинския договор, които засягали съдбата на българите в Македония. В своята стратегия те се опирали на историческия опит на българската национална революция и преди всичко на Априлското въстание от 1876 г., което предизвикало Освободителната руско-турска война.

Въстаниците възлагали най-големи надежди на Русия, която дала толкова жертви за освобождението на българския народ и която по тяхно мнение трябвало отново да се ангажира в справедливото освободително движение на българите. Обстановката през 1878 г. обаче била значително изменена в сравнение с предшествуващите години. Срещу Русия решително застанали две големи европейски сили — Австро-Унгария и Англия.

Обединението на българския народ и особено разширяването на българската държава на запад застрашавало политическите и икономическите интереси на Австро-унгарската монархия, която вече се била настанила в Босна и Херцеговина и насочвала погледите си към долината на р. Вардар. Една голяма българска държава на Балканите под покровителството и влиянието на Русия била неприемлива с оглед бъдещите аспирации на монархията към Солун.

Англия от своя страна смятала, че новата българска държава усилва руското присъствие на Балканите, което застрашавало британските интереси в Пролитите и Средиземно море. Поради това английската дипломация се обявила за намаляване територията на българската държава, за създаване на две български области, за запазване статуквото на Балканите. Позициите на останалите Велики сили също така не били благоприятни за българската национална кауза и от това се възползвала Османската империя, която положила всички възможни усилия да съхрани европейските си владения.⁴⁷

Русия се оказала във външнополитическа изолация и била изправена дори пред заплахата от война с Австро-Унгария и Англия, ако подкрепи военно или дипломатически стремежите на въстаниците за освобождение от османско иго и присъединяване на Македония към българското княжество. Поради това тя била принудена да се обяви против въстанието в Македония и да се придържа към решенията на Берлинския конгрес.⁴⁸

Кресненско-Разложкото въстание се развило в общо неблагоприятна обстановка на Балканите. Балканските монархии се отнасяли враждебно към борбата и националните стремежи на въстаниците, независимо че отделни прогресивни дейци от тези страни се озовавали като доброволци в района на

въстанието. Противоречия от национален, а в някои случаи и от религиозен характер попречили да се създаде общ фронт с гръцкото освободително движение в Епир и Тесалия, както и с антитурските действия на Албанската лига.⁴⁹

Кресненско-Разложкото въстание останало без своя очакван и най-надежден резерв — руската военна, дипломатическа и политическа подкрепа. То противоречало на австро-унгарските и английските интереси и срещнало един все още силен противник — османската военна и политическа машина. Това били решаващите причини, поради които въстанието завършило с неуспех.

Неблагоприятно отражение върху развитието, обхвата и мащаба на въстанието имали вътрешноорганизационните слабости. Въпреки положените усилия не се създал единен ръководен център, който да оглави, осмисли и целенасочи движението, да създаде масова организация сред населението във вътрешността на Македония. В ръководството на въстанието временно надделели авантюристични и карьеристични личности, някои от които и агенти на чужди държави, което довело до саморазправа с такива последователни ръководители като войводите Стоян, Гаджала, Д. Попгеоргиев и др. Нямащо единство и по тактиката на движението. Софийският комитет и някои ръководни дейци смятали, че не бива да се хвърлят усилията за подготовка на едно сериозно въстание, а да се вдига повече шум и да се предизвика намесата на Русия и другите Велики сили. В хода на въстанието се проявила тенденцията на отделни четоводци и войводи за самостоятелни четнически действия и продължаване на отживелите харамийски похвати.

Целесъобразните схващания на Д. Попгеоргиев за постепенно отвоюване на територии от противника и едва след организацията и подготовките им за отбрана да се настъпва по-навътре в Македония не се осъществили. От своя страна Ст. Стамболов и Н. Обретенов не успели да наложат своите предложения за изпращане на апостоли-емисари във вътрешността на Македония, за да се подготви масово народно въстание през пролетта на 1879 г.

Поради всички тези причини една от най-големите прояви на българския народ за осъществяване на пълното национално освобождение и обединение непосредствено след Берлинския конгрес завършила без успех. Независимо от това Кресненско-Разложкото въстание оставило дълбоки следи и създало здрави традиции в освободителните борби в Македония и Тракия. Въстанието в Македония от 1878—1879 г. показало необходимостта от по-скорошното приложение на чл. 23 и 62 на Берлинския договор, макар че предвижданите реформи били много по-скромни от

поставените от въстаниците цели и задачи на борбата.

Организирано и ръководено от изпитани дейци на българското националноосвободително и революционно движение, Кресненско-Разложкото въстание било продължение и неделима част от българската национална буржоазнодемократична революция.⁵⁰

ГЛАВА ТРЕТА

УСТРОЙСТВО НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

1. Учредително събрание и приемане на Търновската конституция

СЪСТАВЯНЕ НА ПРОЕКТА ЗА КОНСТИТУЦИЯ. Въпросът за държавното устройство на Княжество България и за изработването на неговата конституция бил решен в Берлинския договор, който постановявал, че българската държава се възстановява като конституционна монархия начело с княз. Чл. 1 на договора определял държавата като „самостоятелно трибунарно княжество“, намиращо се под върховната власт на султана. Основният държавен закон трябвало да бъде изработен от „едно събрание на български първенци, свикано в Търново“ /чл. 4/, преди да е изтекъл срокът на Временното руско управление в България.

Поради краткото време и липсата на достатъчно опит у бъдещите представители на Учредителното събрание руското правителство решило да възложи на специалисти при Съвета на императорския комисар да изработят проектоустав. Съставена била комисия под ръководството на началника на съдебния отдел при Временното руско управление С. И. Лукиянов. В процеса на работата през септември — октомври 1878 г. Дондуков-Корсаков и Лукиянов се обърнали към повидните български обществени дейци с искане да изложат писмено мнението си за бъдещото държавно устройство на България и за основните положения, които трябвало да залегнат в Органическия устав. Били изказани различни мнения, които отразявали политическите възгледи на отделните социални групи.¹

В част от отговорите личало неверие във възможностите на току-що освободения народ сам да уреди и ръководи своята държава. Така например проф. М. Дринов, като изхождал от

ненормалните условия, създадени за българския народ от Берлинския договор, и от недостатъчната подготовка на българите, предлагал да се изработи временен Органически устав, който да бъде в сила за един период от пет или седем години, и чак след това „на населението да се даде правото да помисли за постоянен Органически устав“. В същия смисъл се изказал и Др. Цанков. Заедно с това М. Дринов преценявал, че за този период в живота на княжеството, през който ще бъде в сила временният Органически устав, най-подходяща ще бъде „неограничена монархия с широко местно самоуправление“. Но тъй като на народа можело да се наложи да избере за владетел чуждестранен принц, той препоръчал ограничена монархия, в която законодателната власт да бъде разделена между княза, един Постоянен народен съвет от 12 души и Народното събрание, състоящо се от 100 депутати, избирани от народа за две години. При това главен законодателен орган щял да бъде Постоянният съвет.

В други отговори се предлагало съставът на Народното събрание да бъде ограничен, като част от депутатите се назначавали от княза. Препоръчвало се още да се въведе имуществен и образователен ценз, двустепенна изборителна система и пр. Т. Икономов и М. Балабанов смятали, че депутатите трябва да се избират непосредствено от народа, но търсели противовес на Народното събрание в учредяването на втора камара или сенат, който да се състои от пожизнено назначавани от княза членове из средата на висшата интелигенция, бившите държавни служители, духовенството и имотните класи.

Наред с тези мнения в някои от отговорите се съдържали по-либерални предложения. Според тях Народното събрание трябвало да се състои от една камара и да има широки законодателни и бюджетни функции. Т. И. Кесяков смятал, че не е необходим Държавен съвет или сенат и че Народното събрание трябва да има широка власт. Митрополит Натанаил настоявал Народното събрание или камарата да имат „неограничени права при обсъждането на законите, бюджета, данъците и налозите“. Депутатите според едни трябвало да се избират чрез всеобщо и пряко гласоподаване, други допускали само образователен ценз и т. н.

Мненията на българските обществени дейци били получени във Временното руско управление, когато проектът за Органически устав бил вече готов, и затова те не оказали влияние при неговото изработване. Но по-важните отговори били изпратени в Петербург и били взети под внимание при преработването на проекта.

Съставеният от Лукиянов проект за Органически устав на Княжество България имал умерено консервативен характер.² Той давал твърде ши-

роки пълномощия на княза в областта на изпълнителната и на законодателната власт. Народното събрание се състояло от депутати по право — представители на висшето духовенство и на висшата администрация, неоглям брой членове, избирани от народа по двустепенната система, и лица, назначавани от княза. То можело да обсъжда и одобрява проектозаконите, бюджета на страната и отделни предложения. Предвиждало се създаване на Държавен съвет, който трябвало да се състои от членове, назначени от княза и избирани от народа, и да играе роля на висш съвещателен и контролен орган. Министрите — на брой 6 души, се назначавали от княза и били отговорни пред него и пред Народното събрание. В проекта, макар и в умерен вид, били застъпени основните буржоазни свободи и права — неприкосновеност на частната собственост, равенство на всички пред закона, известна свобода на печата и пр.

На 6 ноември 1878 г. проектът бил отнесен от Дондуков-Корсаков в Ливадия, откъдето след предварително разглеждане в присъствието на император Александър II бил изпратен в Петербург. Там той бил прегледан и допълнен от Министерството на външните работи и от военния министър Д. А. Милютин и предаден за обсъждане от особена комисия под председателството на княз Сергей Н. Урусов, главен началник на Второто отделение на императорската канцелария. Комисията приела бележките на Министерството на външните работи и на Д. А. Милютин и внесла редица нови изменения, които придали на проектоустава по-либерален характер. В новосъставения проект правата на княза били значително намалени, а властта на Народното събрание се разширила, въведено било всеобщо и пряко гласоподаване и т. н.³ На 27 декември 1878 г. преработеният проект бил изпратен обратно в България.

При съставяне на проекта и при обсъждането и преработването му в Петербург се държала сметка не само за настъпилите в резултат на Освободителната война социално-икономически промени, но и за демократичните традиции на българския народ, за широкото местно самоуправление, за липсата на съсловия и дълбоко класово разслоение. В работата си особената комисия в Петербург имала предвид препоръката на Д. А. Милютин проектът за Органически устав да бъде сравнен с конституциите на балканските държави, за да не отстъпва от тях по правата, които ще бъдат предоставени на народа. Важно било също така съображението конституцията на Княжество България да не стои по-долу от Органическият устав на Източна Румелия, който по това време се изготвял от специална европейска комисия. В случая трябвало не само да се покаже, че Русия

Залата, в която са проведени заседанията на Учредителното събрание във Велико Търново през 1879 г. /възстановка/. Музей на Възраждането и Учредителното събрание — В. Търново

повече от западните държави държи на свободата и прогреса на българския народ, но и да се създаде една държавна организация, която да служи като пример и притегателен център за останалите извън княжеството българи. Известно влияние оказало и конституционното движение в самата Русия.

СВИКВАНЕ И ПЪРВИ ЗАСЕДАНИЯ НА УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ. След като преработеният в Петербург проект за Органически устав бил получен в София, той бил окончателно редактиран, преведен на български език и отпечатан, за да се раздаде на депутатите в Учредител-

ното събрание. Междувременно били направени нужните разпоредения за свикване на депутатите. Още през ноември 1878 г. по предложение на Дондуков-Корсаков руското правителство решило в състава на събранието наред с представители на духовенството и висши длъжностни лица да бъде включен и определен брой членове, избрани от населението по един на 10 000 души. Изборите били проведени по двустепенната система съгласно изборителен закон, съставен въз основа на Временните правила от 24 август 1878 г. за избиране членове на окръжните съдилища. Тъй като се оказало, че мюсюлманското население в някои райони не е достатъчно добре представено, императорският комисар решил да назначи няколко видни негови представители, така че заедно с избраните да се получи приблизително по един депутат на 10 000 души мюсюлманско население.

Били назначени изтъкнати български обществени дейци и по един представител от различни дружества и учреждения.⁴

Учредителното събрание се състояло от 229 представители. От тях 117 души били депутати по право, 88 души — избрани и 24 — назначени от Дондуков-Корсаков.⁵

Те представлявали основните политически течения в българското общество, които съществували още преди Освобождението, а в събранието започнали да се наричат консерватори и либерали. Консерваторите изразявали интересите на търговско-лихварската и земевладелската буржоазия, която нямала влияние сред народните маси, но много от нейните представители след Освобождението заели административни служби при Временното руско управление и получили места в Учредителното събрание по право или по назначение от императорския комисар. По-видни ръководители на консерваторите в събранието били Гр. Д. Начович, д-р К. Стоилов, Д. Греков, Т. Икономов, М. Балабанов и др.

Либералите били представители на селската и градската дребна и средна буржоазия, която била основната част на българското общество след Освобождението. В Учредителното събрание те се борели да запазят и разширят придобитите права и свободи на народа. Най-изтъкнати водачи на либералите в Търново били П. Р. Славейков, Др. Цанков и П. Каравелов. С авторитета, който си извоювали в националноосвободителните борби, и с активната си дейност по време на събранието те увлекли мнозинството от депутатите и осигурили победа на демократичните идеи по редица основни въпроси на бъдещото държавно устройство на България. На тях се дължали главните промени в либерален дух, внесени в конституцията от събранието.⁶

Учредителното събрание било тържествено открито на 10 февруари 1879 г. в присъствието на представители на държавите, подписали Берлинския договор, и многобройна публика. В речта, с която открил събранието, княз Дондуков-Корсаков представил проекта за Органически устав и призовал народните представители свободно и без никакви ограничения да го обсъдят и приемат, като внесат в него нужните изменения и поправки.⁷

Върху работата на Учредителното събрание дало отражение и съпротивителното движение на българския народ срещу решенията на Берлинския конгрес. Въпреки изричното заявление на Временното руско управление, че няма да бъдат допуснати представители извън Княжество България, в началото на февруари наред с редовните депутати

Делегатите на Учредителното събрание във Велико Търново /табло с фотографии/, 1879 г. Музей за история на София

БЪЛГАРСКОТО НАРОДНО.

САБРАНИЕ ВЪ ТЪРНОВО.

10 ФЕВРУАРИИ 1879.

в Търново пристигнали около 45 делегати от Източна Румелия и Македония. С тяхно участие и в присъствието на местни граждани в училището при църквата „Св. Никола“ започнали предварителни съвещания, на които се поставил на разискване въпросът за единството на българския народ. Свикването на Учредителното събрание било използвано, за да се протестира пред Великите сили за разпокъсването на българските земи.

Временното руско управление в България обаче не можело да допусне събраните в Търново депутати да се отклонят от поставената им задача. По нареждане от Министерството на външните работи княз Дондуков-Корсаков трябвало да даде на депутатите да разберат, че всички опити в онзи момент за изменение на разпорежданията на Берлинския договор за България „биха били безплодни предвид на приетото от императорското правителство решение да се съобразява в своите действия с постановленията на този договор“⁸. Затова веднага след пристигането си на 8 февруари в Търново Дондуков се заел да успокои възбудените духове, като застави представителите от Източна Румелия да напуснат Търново, а останалите да не предприемат никакви акции против Берлинския договор преди или при откриването на събранието.

В първите дни след откриването на Учредителното събрание депутатите продължили да се занимават с общонародния въпрос. След продължителни и бурни разисквания била съставена 20-членна комисия, която да определи как да се действа по-нататък, за да се постигне освобождението на целия български народ и обединението му в едно цяло. В комисията влезли епископ Климент, Др. Цанков, Д. Греков, П. Каравелов, Хр. Стоянов, П. Р. Славейков, Ст. Стамболов, Т. Икономов, К. Помянов и др. Мненията обаче се разделили на две. Част от членовете на комисията, т. нар. „умерени“, предложили събранието да отложи заседанията си за няколко дни, за да се изработи мемоар, който да се връчи на чуждите представители в Търново и да се отнесе от специална делегация в столиците на Великите сили, а събранието да продължи своята работа. Останалите, наречени „крайни“ или „буйни“, настоявали събранието да се отложи за няколко месеца, докато се върне делегацията от Европа, и се реши въпросът за народното единство. Двете предложения били подложени на гласуване от общото събрание в училището при църквата „Св. Никола“ и мнозинството от присъстващите се изказало в полза на първото.⁹ Изработването на мемоара обаче се забавило и междувременно събранието продължило своята работа.

Първите заседания на Учредителното събрание минали в решаване на процедурни въпроси — избиране на бюро, проверка на пълномощията,

изработване на правилник за вътрешния ред. За председател на събранието бил избран Антим I, а за подпредседатели П. Каравелов и Т. Икономов.

Въпросът за мемоара до Великите сили се повдигнал отново едва на заседанието от 27 февруари. На това заседание бил прочетен мемоарът, поднесен на посланиците на Великите сили в Цариград през есента на 1878 г., и били произнесени речи за единството на българския народ. Съставена била комисия, която да изготви мемоар до Великите сили. В комисията надделяло мнението на „умерените“, които, несъмнено повлияни от становището на императорския комисар, решили, че мемоарът трябва да се обсъди, приеме и поднесе не от събранието, а вън от него.

Затова в заседанието на 6 март бил представен само проектът за отговор на речта на княз Ал. Дондуков. В него наред с благодарността към Русия за освобождението на българския народ се изказвало съжаление за извършената в Берлин неправда. Посочвали се ненормалните условия, в които било поставено младото княжество, опасността от постоянни смутове и безредици и се изразявала надежда, че създаденото от Берлинския конгрес положение няма да трае дълго време. Съставен по този начин, отговорът се приел без разисквания.

Мемоарът се изработил вън от събранието. На 13 март той бил вече готов, подписан от 120 души и поднесен на представителите на Великите сили в Търново. В него, както и в отговора на речта на императорския комисар се посочвали трудностите за съществуване на българското княжество в границите и при условията, определени от Берлинския конгрес. Изтъквало се още, че нормалното развитие на княжеството щяло да се спъва и от обстоятелството, че по-голямата част от българския народ в една или друга форма оставала под властта на Портата. При непоправимостта на османския режим потиснатите постоянно щели да се бунтуват и да търсят подкрепата на свободните българи, които „никоя правителствена мярка не ще е в състояние да възпре от да се притекат на помощ на страждущите свои братия“. „Българският народ — се казвало накрая в мемоара — не е никога искал и не иска и днес пространни територии и присвояване на чужди места. Той е искал и иска да се постави цял в такива условия, в които да може да живее мирно и да се развива безпрепятствено, без да докачи правата на когото и да е. Онова, за което молим образована Европа, е, щото всичките принадлежащи на нашата народност да бъдат доколкото е възможно в същото положение.“¹⁰

Израз на болката от разпокъсването и на желанието за обединение на българския народ бил даден и в отделни писма и телеграми, изпратени от различни краища до Учредителното събрание и прочетени в заседанието на 14 март 1879 г. На

Креслото на княз Дондуков-Корсаков от Учредителното събрание във Велико Търново. Музей на Възраждането и Учредителното събрание — В. Търново

Дневник I от заседанията на Учредителното събрание. Велико Търново, 10 февр. 1879 г. Музей на Възраждането и Учредителното събрание — В. Търново

същото заседание била приета и записката на М. Дринов за дейността на Временното руско управление, която имала за цел да запознае депутатите с устройството на княжеството в момента, когато се пристъпвало към обсъждане на Органическия устав.

ОБСЪЖДАНЕ НА ПРОЕКТА ЗА КОНСТИТУЦИЯ. След като се прекратили разискванията по въпроса за мемоара, Учредителното събрание

НАРОДНО СЪБРАНИЕ

ДНЕВНИКЪТ I

Откриване на Народното Събрание в Търново за разглеждането на Органическия Устав.

Днес, десетъ февруари изада осамстотитъ и осамдесетъ и двестъ година, съ вилетъ и по календаръ на АЛЕКСАНДРА II, Всеросийскій ИМПЕРАТОРЪ, Освободителъ на България, се откри отъ Комисара на НЕГОВО ИМПЕРАТОРСКО ВЕЛИЧЕСТВО Князъ Дондуковъ Корсаковъ, съ присъствието на императорскій турокъ комисаръ, на ИМПЕРАТОРСКИИ Русскъ Дипломатическы Агенти въ България, и на другитъ Европейскы Делегати ад hoc, първото Събрание на народнитъ представители отъ Българското Княжество, на брой двестъ и двайсетъ души, което Събрание дхъжествено да разгледа, съ новостта на Угъланочението отъ ИМПЕРАТОРСКИИ Русскы Кожисаръ Членъ на Съветъ отъ Гражданското Управление въ България, Луканова, предложени въ това Събрание отъ ИМПЕРАТОРСКИИ Русскы Кожисаръ проектъ на Органическия Уставъ на Държавното Устройство на Българското Княжество.

На първообразието подписали:

ИМПЕРАТОРСКИИ Росийскы Комисаръ, Генералъ Адютантъ Князъ Дондуковъ Корсаковъ.

Германскы Делегатъ БРЮНИНГЪ

Францускы Делегатъ ШЕФФЕРЪ

Английскы Делегатъ В. М. ПАЛГРЕВЪ

Италианскы Делегатъ Д. БРУНЕНГИ

Русскы Делегатъ А. ДАВЫДОВЪ

Австроунгарскы Делегатъ У. Д. ЦВИДЕНЕКЪ.

Уполномоченный Императорскаго Росийскаго Комисара С. ЛУКИНОВЪ.

И днѣта дайтѣ и оскѣ представителя на Княжеството.

Типография А. Каравелова и В. Каравелова. Въ Търново.

преминало към обсъждане на проектоустава. По предложение на К. Стоилов била избрана 15-членна комисия, която да изработи рапорт за основните начала, върху които трябвало да бъде изградена конституцията. Комисията се състояла главно от представители на консерваторите. Либералите още от самото начало се отнесли с недоверие към нея и видели в предложението на Стоилов желание да се отклони събранието от непосредственото разглеждане на устава.¹¹

Рапортът на комисията бил представен в заседанието на 21 март 1879 г. В него били отразени схващанията на консерваторите за държавното устройство на България. След като формулирали принципите, върху които трябвало да бъде изградена конституцията — принципа на свободата, на равенството пред закона, на неприкосновеността на личността, жилището и собстве-

ността и пр., авторите на рапорта посочвали промените, които според тях трябвало да се въведат в проектоустава. Основната идея, от която изхождали, била, че поради дългите години на робството българският народ не е подготвен за самостоятелен политически живот и затова трябва да се изработи консервативна конституция, която да даде властта главно в ръцете на княза и правителството. Избирателните права на народа се ограничавали чрез въвеждане на имуществен и образователен ценз. Изборите трябвало да бъдат двустепенни, като на 25 000 души се избира по един депутат. На мястото на Държавния съвет от проектоустава се предлагало да се въведе сенат с твърде широки права и с функции да посредничи между Народното събрание и княза, да тълкува конституцията, да потвърждава приетите от събранията закони и пр. Заедно с Народното събрание той щял да образува конгрес, върху който преминавали функциите на Великото народно събрание.¹²

Либералите реагирали остро срещу предложенията на консерваторите. П. Каравелов заявил, че комисията не е изпълнила своята задача, и предложил събранията да отхвърлят рапорта и да пристъпят към непосредствено разглеждане на устава. П. Р. Славейков на свой ред разкритикувал твърденията за политическа незрелост на българския народ и призовал депутатите да се върнат към проектоустава.¹³ Мнозинството подкрепило това предложение и събранията пристъпило към разглеждане на проекта член по член.

Тази победа на либералите в значителна степен определила хода на по-нататъшните разисквания и дала сериозно отражение върху характера на изработената конституция. След отхвърлянето на рапорта мнозинството от депутатите, представители на дребната и средната буржоазия и на излязлата от нейната среда интелигенция, определено застанало на страната на водачите на Либералната партия. Въпреки това консерваторите не се отказали от своите идеи за консервативна конституция. Ново сериозно сблъскване между двете противоположни схващания за държавното устройство на младото княжество станало при обсъждане на въпроса за народното представителство, когато консерваторите отново предложили да се въведе сенат.

Двете страни се подготвили предварително за разискването. Задачата да обоснове необходимостта от втора камара или сенат била възложена от консерваторите на Т. Икономов. В речта си той повторил аргументите на 15-членната комисия за неподготвеността на народа за парламентарен живот, което според него непременно щяло да се отрази неблагоприятно върху стабилността на управлението и върху вътрешния ред в страната. Сенатът щял да съдейства да се установи силна власт, необходима както за вътрешното устрой-

ство на княжеството, така и за осъществяване на общонародната цел — обединението на българския народ. Икономов се позовал на „примера и опита на другите народи“. Двукамарната система, заключил той, трябва да се въведе в България, защото така са устроени повечето държави в Европа и извън нея.¹⁴

В обширна реч П. Р. Славейков подложил аргументите на Икономов на унищожителна критика. Той осмислял стремежа да се подражава слепо на чуждия опит и да се настоява за сенат, защото го има в други страни. Славейков не виждал нищо лошо в това, ако вместо да следват безкритично чуждия опит, българите възприемат форми на управление, които съответствуват на условията на техния живот. Сенатът според него нямало да съдейства за създаване на силно правителство и за предотвратяване на стълкновенията между княза и Народното събрание. Напротив, по начина, по който щял да се съставя, и по положението, което щял да заема, той щял да бъде пречка за правилното функциониране на управлението. Славейков призовал депутатите да имат по-голямо доверие в народа и да не приемат създаването на сенат, който не е необходим на българския народ.¹⁵

Консерваторите се опитали да внесат смут и да провалят заседанието, като част от тях напуснали залата, а Д. Греков поискал разискването да се отложи за следващия ден. Опитът им обаче излязъл несполучлив. Събранията порицало постъпката на напусналите и продължило да обсъжда въпроса. Предложението за сенат отпаднало „по вишегласие“.

При създаденото настроение събранията отхвърлили и предвидения в руския проект Държавен съвет, като повечето от функциите му преминали към Народното събрание и Министерския съвет.¹⁶ Депутатите приели народното представителство да се състои от Обикновено и Велико народно събрание. Приело се събранията да се състои само от изборни членове, като на 10 000 жители от двата пола се избира по един депутат за Обикновеното и по двама за Великото народно събрание. Избирател можел да бъде всеки български гражданин, навършил 21 години, който не е лишен от граждански и политически права. За кандидатите за депутати се изисквало да са навършили 30 години и да са грамотни. Законодателната инициатива била разделена между княза и Народното събрание. Министерствата се намалили от седем, както се предвиждало в проекта, на шест — Министерство на външните работи и на изповеданията, на вътрешните работи, на народното просвещение е, на финансите, на правосъдието

Търновска конституция, 1879 г. /корица/. ЦДИА — София

и Военно министерство. Сумата за издръжка на княза и на неговия двор се намалила от 1 милион на 600 000 франка годишно. Наред с това депутатите единодушно отхвърлили чл. 35 от проекта, който давал право на Народното събрание да прави дарения на княза от държавните имоти.

Били направени и редица други изменения в либерален дух. Наред с общите положения за равенството на гражданите пред закона, за забрана на разделянето на съсловия, за неприкосновеността на частната собственост, записани в проекто-устава, били въведени още положения за забрана на непредвидени в закона наказания, както и на мъченията и конфискуването на имот, забрана на всякакви отличия освен военни и пр. Постановило се първоначалното образование да бъде не само задължително, но и безплатно. Предвиждала се пълна свобода на печата без никаква цензура. По настояване на духовенството и след намесата на княз Дондуков при окончателното редактиране на конституцията се внесъл още един член, който поставил печатането на богослужебните книги под контрола на Синода. Предвидила се и свобода на сдруженията, за която в проекта не се говорело нищо. Първоначално било прието тя да не бъде ограничена от никакви условия, но след това по настояване на консерваторите била направена уговорка, че тази свобода се отнася за дружества, които не принасят „вреда на държавния и обществения порядък, на религията и добрите нрави“.

В конституцията било записано и едно важно постановление, което имало за цел запазване на духовното единство на българския народ в лицето на Екзархията. В чл. 33 на проекта, редактиран от проф. М. Дринов, се посочвало, че българското княжество в църковно отношение е част от българската църковна област и се намира в зависимост от върховното началство на българската църква, където и да се намира то. При обсъждането на този член в събранието се разгърнала дискусия. Като се придържали формално към каноническите правила, владиците искали църквата в България да се устрои независимо от Екзархията и с това създавали опасност от затвърдяване на политическото разделение на българския народ. Либералите начело с Др. Цанков, П. Р. Славейков и др. настоявали църквата в княжеството да не се отделя от Екзархията и държали членът да не се променя. След бурни разисквания, които продължили в две заседания, и с някои уточнения членът бил приет и записан в конституцията като чл. 39.¹⁷

В конституцията било отбелязано, че територията на страната ще бъде разделена на окръзи, околии и общини. При разискванията по него се настояло да се даде широка свобода на самоуправление на общините. Изразът, че България се намира във васални отношения спрямо Високата

порта, се премахнал под предлог, че той се отнася до външнополитическото положение на княжеството, докато конституцията уреждала неговото вътрешно устройство. С мнозинство на гласовете се отхвърлило и постановлението, което предвиждало привилегии за чужденците по силата на съществуващите в Османската империя капитулации. Князът бил признат за представител на княжеството в отношенията му с чуждите държави и получил правото да води преговори и да сключва договори със съседните държави по въпроси, отнасящи се до вътрешното управление на страната. Бил добавен и отделен член, в който се посочили видът и цветовете на българското знаме.

Опитът на Високата порта да не допусне въвеждането на подобни постановления в конституцията излязъл несполучлив. Представителите на Русия и на западните държави не подкрепили турските възражения и те останали без последствие.¹⁸ След като приело избирателен закон за първото Обикновено народно събрание, на 16 април 1879 г. събранието било тържествено закрито от княз Дондуков-Корсаков.

Изработената от Учредителното събрание в Търново конституция била една от най-демократичните за времето си конституции в Европа. Тя затвърдявала резултатите от Освобождението, укрепвала буржоазния строй в България и осигурявала свободното развитие на капитализма. Като обявявала неприкосновеността на частната собственост и провъзгласявала основните буржоазни права и свободи, като въвеждала еднокамарна система на управление и всеобщо избирателно право, тя отговаряла на интересите и тежненятия на многобройните селски и градски маси, които съставлявали основата на българското общество след Освобождението.

Търновската конституция имала и някои слаби страни. На първо място, тя установявала в България монархическа, а не републиканска форма на управление, за каквато се борили българските националреволюционери отпреди Освобождението. От друга страна, тя давала твърде широки права на княза. Той бил върховен представител и глава на държавата, имал право на законодателна инициатива и да утвърждава приетите закони, можел да разтуря Народното събрание по свое усмотрение и да насрочва нови избори. Той бил още върховен началник на въоръжените сили и от негово име действували всички органи на изпълнителната власт.

ИЗБОР НА КНЯЗ НА БЪЛГАРИЯ. След изработването на Търновската конституция било свикано първото Велико народно събрание, за да

Александър Батенберг, първият княз на Княжество България, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

избере княз на България. В чл. 3 на Берлинския договор било записано, че князът „ще бъде свободно избран от народа и ще се утвърди от Високата порта със съгласието на Великите сили“. Поради съперничеството между Русия и нейните западни противници за влияние в България било решено кой-то член на царстващите династии на Великите сили да не бъде избран за български княз. Руското правителство от своя страна с цел да избегне политически усложнения и обвинения, че се стреми да подчини България на своето влияние, решило да не допусне кандидатирането на руски поданик за българския престол.¹⁹

Подготовката за избора се извършила още докато заседавало Учредителното събрание. По дипломатически път и в разговори между депутатите в Търново се обсъждали възможните кандидати за престола. Споменавали се имената на сръбския княз Милан и на румънския княз Карол I, на черногорския княз Никола и на братовчед му Божидар Петрович, на Хенрих Ройс, Валдемар Датски и др. Те обаче нямали никакви шансове да бъдат избрани. Като най-подходяща се оказала кандидатурата на немския принц Александър Батенберг, която се поддържала от Русия и не срещала съпротива от страна на останалите Велики сили. Племенник на руската императрица, в същото време той бил германски офицер, син на австрийски генерал и се намирал в роднински връзки с английския двор. На 17 април 1879 г. Ал. Батенберг бил единодушно избран от Велико-то народно събрание за княз на България.

След като се представил на руския император в Ливадия, където българска депутация му връчила акта за неговото избиране за княз, Александър Батенберг посетил столиците на Великите сили и през Цариград пристигнал във Варна. На 26 юни 1879 г. той положил пред Великото народно събрание в Търново установената в конституцията клетва и встъпил официално на престола. Великите сили потвърдили избора и в началото на август султанът в качеството си на сюзерен издал предвидения от Берлинския договор ферман за утвърждаване на Александър Батенберг за княз на България.

2. Изработване на Органически устав за Източна Румелия

ОБЛАСТТА ДО СВИКВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА КОМИСИЯ. Според Берлинския договор земите между Стара планина и Родопите без Софийски санджак трябвало да образуват отделна област, наречена Източна Румелия, която била

оставена под пряката политическа и военна власт на султана при условия на административна автономия. Начело на областта трябвало да стои генерал-губернатор /главен управител/ християнин, назначаван от Високата порта със съгласието на Великите сили за срок от пет години. Султанът имал право да защитава границите на областта, като строи по тях крепости и държи гарнизони. За поддържане на вътрешния ред се създавала местна жандармерия и милиция с офицери, назначавани от султана. В определени случаи при наличието на външна или вътрешна опасност главният управител можел да вика на помощ турски войски.

Вътрешното устройство съгласно чл. 18 от договора било възложено на Европейска комисия, която в съгласие с Високата порта трябвало в тримесечен срок да изработи Органически устав за областта. При изпълнение на задачата си комисията трябвало да се ръководи от законите за вилаетите, които били в сила в Османската империя, и от предложенията, направени на Цариградската конференция от 1876 г. Освен това с чл. 19 на комисията се възлагала задачата да управлява финансите на областта, докато се изработи Органическият устав и влезе в действие новата администрация.

Тези постановления явно разкривали намерението на западните държави да направят от Източна Румелия обикновена провинция, която да не се различава много от останалите вилаети на империята. Това намерение проличало и в действията на представителите на тези държави в комисията за изработване на Органически устав за областта. Тяхната главна цел била да съставят такова устройство, което да отдалечи Източна Румелия от Княжество България и да отстрани руското влияние в нея. Те се стремели да възстановят във възможно по-голяма степен властта на султана и да намалят ролята на българското население, като изкуствено се засили малобройното турско и гръцко малцинство. Най-упорити проводници на тази линия, наред с делегатите на Османската империя, били представителите на Англия и Австро-Унгария. Делегатите на Франция, Германия и Италия обикновено подкрепяли своите западни колеги в тяхната противобългарска дейност.

Единствено Русия защитавала интересите на българския народ, като се стремяла да запази българския характер на областта и да създаде такова устройство, което по-късно да улесни съединението с Княжество България. Още по време на войната в Южна България било въведено същото гражданско устройство, както и в останалите освободени територии. Тъй като според Берлинския договор на Европейската комисия се възлагало да ръководи само финансите в областта,

другите клонове на управлението естествено трябвало да останат в ръцете на руските власти, ако не до изтичането на срока за военната окупация, поне до изработването на Органическият устав.

Руското управление използвало това време, за да създаде в Източна Румелия здрава администрация и земска войска, изградени на същите принципи и въз основа на същите правилници, както администрацията и войската в Княжество България. То се постарало също да запази самостоятелността на въведената администрация и да не допусне комисията да се намесва в управлението на областта. Дори по въпроса за финансите Временното управление било на мнение, че те не трябва да се предават изцяло в ръцете на комисията.²⁰ На руските представители в комисията пък била възложена задачата в противовес на усилията на западните делегати да се борят за осигуряване на действителна автономия, като се ограничат правата на султана и се запази положението, което българското население било вече получило като мнозинство в областта.

ПЪРВИ ЗАСЕДАНИЯ НА КОМИСИЯТА. Комисията започнала своята работа в Цариград на 18 септември 1878 г. Турция била представена от Асим паша, сенатор, първи комисар, и Абро ефенди, висш служител в Министерството на външните работи, втори комисар; Русия — от Александър Шепелев, полковник от Генералния щаб, участник във войната и бивш губернатор на Пловдив, първи комисар, и княз Алексей Н. Церетелев, бивш секретар в руското посолство в Цариград и генерален консул в Пловдив, участвувал в разкриването на османските зверства при потушаването на Априлското въстание, втори комисар; Англия — от Хенри Дръмонд Уолф, член на английския парламент, комисар, и лорд Дънамор, помощник-комисар; Австро-Унгария — от Бениамин Калай, член на унгарския парламент; Германия — от А. фон Брауншвайг, вице-консул в Букурещ; Франция — от барон Максимилиан дьо Ринг, пълномощен министър, комисар, и Кутули-Дорсе, консул, помощник-комисар, и Италия — от А. Верони, първи драгоман в италианската легация в Цариград.

В първите заседания се обсъдили предварителните въпроси, свързани с работата на комисията, и нейните пълномощия. Приело се заседанията да се председателствуват от отделните представители чрез редуване, а решенията да се вземат със съгласието на всички членове на комисията. Утвърдило се формулираното от княз Церетелев положение, че участието на турските делегати в заседанията и в гласуването прави Органическият устав задължителен за Високата порта и следователно тя нямала право да го преразглежда и изменя след изработването и приемането му.

Европейската комисия обсъждала и въпросите за отношението към подаваните от населението прошения, за връщането на турските бежанци и за финансите. По предложение на западните делегати на първо време се решило да не се приемат прошения, които са насочени против постановленията на Берлинския договор за Източна Румелия, но след това бил създаден специален комитет, който да преглежда прошенията. По въпроса за бежанците османските делегати настоявали комисията да вземе мерки, за да се улесни тяхното завръщане. С това се целяло да се промени обликът на областта в полза на мюсюлманския елемент. Тази политика била подкрепена от западните делегати, но срещнала съпротива от страна на представителите на Русия, които доказвали, че въпросът за положението на бежанците не влиза в компетенциите на Европейската комисия и че за неговото решаване е създадена специална руско-турска комисия, която заседавала в Цариград.

Не по-малко сложен се оказал въпросът за финансите, който занимавал комисията през цялото време на нейната работа и бил постоянен източник на недоразумения. По предложение на барон дьо Ринг комисията влязла във връзка с Отоманската банка, на която се предложило да събира данъците в областта. След това се избрал Финансов комитет, а по-късно бил назначен и главен директор, който трябвало да вземе в свои ръце цялото управление на финансите. За такъв бил определен немецът Адолф Шмит, дотогава инспектор на клоновете на Отоманската банка.

От средата на октомври 1878 г. комисията се преместила в Пловдив, където съгласно постигнатото споразумение между правителствата на Великите сили трябвало да се провеждат заседанията за изработване на Органическият устав. Западните държави и Турция се надявали, че в Пловдив комисията ще може по-лесно да вземе в свои ръце управлението на финансите и ще има възможност да контролира действията на местната администрация. Руските представители пък смятали, че в Пловдив комисията ще бъде по-малко изложена на враждебни на Русия влияния и интриги, отколкото в Цариград. Тук тя щяла да се намира сред самото население и непосредствено да се запознае с неговите искания относно устройството на областта. Събитията потвърдили предположенията на руските представители.

Българското население в Източна Румелия посрещнало комисията с голямо възбуждение. На 17 октомври 1878 г. една 12-членна депутация, в която влизали представители от различни градове на Южна България, връчила на членовете на комисията мемоар, в който от името на цялото българско население в областта се изразявал

Ваше Превосходительство!

На гласа, когато чува български съгласъ са
потърпелие гласа да види откъдето се дава
обезпечение на родни ти и чужди ти права
и свободи: то си, придобити от тях: а си твоя.

протест срещу разпокъсването на българския народ. Авторите на мемоара посочвали мнозинството на българите в сравнение с останалите народности и изказвали недоверие към обещаната от Берлинския договор автономия, която в значителна степен запазвала властта на султана над областта. Накрая се настоявало да се запази съществуващото устройство и се посочвала опасността за мира, ако не се изпълнят справедливите желания на българите.²¹

72

заседания в Пловдив се решило председателстващият да покани членовете на депутацията и да ги успокои относно намеренията на комисията. Българите не останали доволни от отговора на комисията. В нов мемоар те заявили, че добрите намерения, от които се ръководела комисията, не били достатъчни. Необходими били гаранции, че това, което тя ще изработи, ще се приложи, както трябва. Страданията на българския народ от турския режим били толкова големи, че той в никакъв случай не можел да приеме да се подчини отново на пржката власт на султана.²²

Протести и изложения до комисията отпразнавали и отделни селища от Източна Румелия. Силно впечатление направил протестът на карловските вдовици. В началото на ноември пред комисията се явила делегация, която от името на 864 жени, чиито съпрузи и синове били избити без никаква вина от турците по време на войната, настояла да се потърси сметка от турското правителство за извършеното злодеяние и заявила своя протест срещу намерението да се възстанови в областта старият режим.²³

Недоволството на населението от постановленията на Берлинския договор се изразило особено силно в демонстрациите против директора на финансите Шмит, когато той пристъпил към ревизиране и приемане на касите в областта. Отначало той срещнал пасивна съпротива от местните власти, които отказвали да му предават касите и необходимите сведения за постъпленията и разходите. След това се сблъскал с враждебното отношение на населението, което виждало в негово лице чиновник на султана, а в действията му — подготвителни стъпки за възстановяване на османската власт в областта.

жандармерията според проекта се назначавали от Високата порта по предложение на валията. Турският език се запазвал като главен език в областта. Запазвали се старото административно деление, старата данъчна система и пр.²⁴

Предложеният от османските делегати проект пренебрегнал и малкото права, които Берлинският договор предвиждал за областта, и затова бил отхвърлен. Работата продължила въз основа на изработената от австро-унгарския представител Калай програма за основните положения, които трябвало да легнат в Органическия устав за Източна Румелия. Съгласно тази програма уставът трябвало да се състави при строго спазване постановленията на Берлинския договор и в съгласие с духа на западноевропейските държавно-правни институции, като се държи сметка за местните условия и нуждите на населението.²⁵

Проектите на отделните глави трябвало да се изработват от делегатите съгласно предварителен план и след това да се обсъждат и приемат от комисията. Поради различията в схващанията на руските представители и на техните противници често по отделни важни въпроси възниквали продължителни и остри дискусии, които забавяли работата на комисията. Първите по-значителни спорове възникнали при обсъждане на въпроса за областната милиция /народна войска/. Чл.6 от глава първа на проекта определял военната служба като задължителна за всички жители на областта, но съдържал и положения, които имали за цел да изменят характера на милицията като местна войска. Така например на служителите в турската армия и на следвалите в турски военни училища се давали привилегии, които трябвало да осигурят турски офицери за милицията и жандармерията. От друга страна, на султана се давало право в случай на война в европейските владения на империята или в близост до тях да вика румелийска милиция в подкрепа на турската армия.²⁶ На практика това означавало не само румелийската войска да се подчини на турското главно командване, но и да се създадат условия в бъдеще тя да се използва в евентуална война срещу Княжество България или срещу Русия.

Против тези предложения се обявили решително руските делегати, подкрепяни от някои от западните представители. Полковник Шепелев настоял да бъдат премахнати привилегиите, които се давали на румелийци, служили в турската армия или следвали в турски военни училища. Той се обявил и против правото на султана да използва румелийската милиция за защита на империята, тъй като включването на румелийската милиция в състава на турската армия би означавало да се приемят на турска служба и християни, нещо, което османските представители не искали да

Генерал Аркадий Д. Столипин, генерал-губернатор на Южна България през периода на Временното руско управление, фотография. Национален военноисторически музей — София

Княз Алексей Н. Церетелев, първият руски консул в Пловдив след Освобождението /1879—1881/, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

допуснат. Окончателното обсъждане на този член се отложило.²⁷

Оживени разисквания предизвикал и въпросът за правата на султана в областта, който се

свързвал с въпроса за децентрализацията в управлението. Според предложения чл. 7 султанът трябвало да назначава не само генерал-губернатора и офицерите на милицията и жандармерията, както постановявал Берлинският договор, но и другите висши служители — главния секретар, главните административни директори, съдиите на върховното съдилище. По този начин султанът фактически запазвал в ръцете си непосредствения контрол над изпълнителната власт, а обещаната от договора административна автономия оставала само пожелание.

Руските представители се обявили против тези права на султана. Княз Церетелев посочил, че Цариградската конференция, на която се позовавал Берлинският договор, препоръчвала по-широка административна автономия, отколкото предложеният в комисията проект. Автономията трябвало да намери израз в децентрализацията, което означавало на населението да се предостави правото да избира по-голямата част от служителите в областта.

Въпреки това в последната редакция на чл. 7 бил запазен принципът на назначаването. Главният секретар, който бил заместник на управителя на областта и директор на вътрешните работи, трябвало да се назначава от султана измежду трима кандидати, представени му от генерал-губернатора; ако в срок от един месец султанът не направел своя избор, губернаторът имал право сам да назначи главния секретар, като уведоми султана за направеното назначение. Главните директори на административните служби, съдиите на върховното съдилище и окръжните управители се назначавали от генерал-губернатора с одобрението на султана, но с уговорка, че ако в срок от един месец след направеното от главния управител съобщение за назначаването султанът не съобщил своето решение, то щяло да се смята за положително.²⁸

Важен бил също така въпросът за правото на султана да санкционира гласуваните от Областното събрание закони. Според чл. 10 от глава първа на проекта, за да станат задължителни и да влязат в сила, гласуваните от събранията закони трябвало да бъдат утвърдени от султана и след това да бъдат обнародвани от негово име. При известната мудност на турската администрация и при определена недоброжелателност, каквато с положителност можела да се очаква, правото на султана да санкционира законите неизбежно щяло да доведе до парализиране на общественоекономическия и политическия живот в областта.

А. Шефер. „Изглед от Пловдив“, 1880 г., акварел. Национален музей на българо-съветската дружба — София

Затова княз Церетелев предложил да се освободят от санкцията на върховната власт поне тези закони или правилници, които се отнасяли до местни въпроси, нетърпящи никакво забавяне или отлагане. В резултат на станалите разисквания се приело допълнение, че ако в срок от два месеца султанът не отхвърли предложен за утвърждаване закон, той щял да се смята утвърден и след обнародването му щял да влезе в сила.²⁹ По този начин правото на султана да се намесва в законодателството на областта било ограничено, което на практика засилвало елементите на самостоятелност на областта по отношение на централната власт.

Дълги спорове станали и по чл. 20 от глава втора на проекта станал след това чл. 22 от глава първа, който засягал въпроса за езиците в областта. Съгласно направеното от барон дьо Ринг предложение официален език трябвало да остане турският, а българският и гръцкият се допускали като факултативни в отношенията на частните лица с администрацията и съдилищата. Решенията на съдилищата, както и различните актове и съобщения на административните власти трябвало да се съставят едновременно на турски, български и гръцки език.³⁰ Предложението несъмнено било продиктувано от стремежа Източна Румелия да се запази като турска област, нещо, към което упорито се домогвали не само османските, но и западните представители.

Руските делегати, които и по този въпрос поели защитата на българските интереси, възразили най-енергично срещу това предложение. Те настоявали за официален език в областта да се приеме българският, турският да се запази като официален в отношенията между генерал-губернатора и Високата порта, а като факултативни в отношенията на частните лица с администрацията да се допуснат турският и гръцкият.³¹ След продължителни дискусии при окончателното редактиране на Органическия устав се приело употребата на трите езика в Областното събрание и предимство на езика на мнозинството на населението в окръжните, околийските и общинските служби.³² И тъй като българите били мнозинство в областта и в събранието, българският език в действителност се наложил като единствен официален език в Източна Румелия.

Продължителни и остри разисквания станали по въпросите за органите на законодателната власт — Областното събрание и Постоянния комитет, които се третирали в глава пета на проекта. Първоначалното предложение предвиждало Областното събрание да се състои от три вида членове — по право, избирани от населението и назначаващи от главния управител. Членове по право трябвало да бъдат началниците на религиоз-

ните общини, председателите на върховните съдилища и главният финансов контролор — всичко 10 души. Изборните членове, на брой 36 души, се избирали чрез пряко и тайно гласоподаване и за тях се изисквало определен имуществен ценз. Назначените трябвало да бъдат определени измежду най-видните земевладелци, търговци и индустриалци, административните служители и гражданите със свободни професии, притежаващи висше образование, и техният брой трябвало да възлиза на половината от избраните, т. е. 18 души.³³ С тези постановления се целяло да се ограничи участието на широките народни маси и на мнозинството от населението в управлението на областта и да се осигури известно влияние на другите народности, главно на турското и на гръцкото малцинство.

Английският представител, който бил автор на тази част от проекта, обосновал правото на главния управител да назначава определен брой депутати в бъдещото събрание с това, че тези депутати при липсата на горна камара /сенат/ щели да представляват необходимият консервативен елемент, който щял да служи за връзка между депутатите, избирани от народа, и властта. Барон дьо Ринг от своя страна, като предложил броят на назначаваните депутати да се намали на 12 души, посочил, че те щели да играят ролята на аристокрацията или буржоазията в другите страни. Разбира се, и двамата имали предвид назначените депутати да се вземат предимно от турското и гръцкото малцинство и по този начин изкуствено да се засили тяхното влияние в областта.³⁴

Руските представители се обявили против назначаването на депутати от генерал-губернатора. Княз Церетелев посочил, че такова право не било предвиждано от Цариградската конференция, нито пък се съдържало в закона за вилаетите. Той изтъкнал и друг аргумент — чрез назначените и с част от депутатите по право и по избор генерал-губернаторът лесно можел да си осигури мнозинство в събранието и да го постави под свое влияние. Такова събрание щяло да бъде изцяло зависимо от администрацията и нямало да изразява волята на народа. Неговата самостоятелност при такова положение ставала илюзорна и то не можело да бъде действителен законодателен и контролен орган. След дълги разисквания и спорове се взело компромисно решение, според което броят на депутатите по назначение се намалил на 10 души.³⁵

Във функциите на Областното събрание влизали не само разглеждането и приемането на законите и на бюджета на областта. То разполагало с широка законодателна инициатива, можело да прави предложения пред генерал-губернатора за изработване на отделни законопроекти, имало правото да иска и налага изменението на отделни

Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879 г. /корица/. Музей на Съединението — Пловдив

Иван Ев. Гешов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

закони на империята с цел да се съобразят с нуждите и интересите на областта. Събранието имало и контролни функции — с правото да отправя интерпелации към главните администратори и да изказва недоверие на отделни служители то се превърнало във върховен контролен орган на областта.

Значителни спорове предизвикал и въпросът за състава и правата на Постоянния комитет. Съгласно направеното от английския представител предложение комитетът се излъчвал от Област-

ното събрание и го замествал, когато то не заседавало. Той трябвало да служи като съветник и помощник на генерал-губернатора, а освен това имал и редица законодателни и контролни функции. Руските представители подкрепили идеята за Постоянния комитет, но настоявали мнозинството да бъде представено в Постоянния комитет в същата пропорция, както било представено и в Областното събрание. След упоритата борба със своите противници в комисията руските представители се съгласили комитетът да се състои от 10 редовни членове и 3 заместници. За да се отнеме възможността на българите да заемат всички места, била възприета сложна система на гласуване, според която никоя бюлетина за избиране на редовни членове не трябвало да съдържа повече от 6 имена, а за избиране на заместници — повече от 2 имена.³⁶

По предложение на барон дьо Ринг в административно отношение Източна Румелия трябвало да бъде разделена на 6 окръга — Пловдивски, Пазарджишки, Хасковски, Старозагорски, Сливенски и Бургаски, и 21 околии /увеличени след това на 28/. В окръзите се създавали главни /окръжни/ съвети, а в околията и общините — околийски и общински съвети. За избора на членовете им се предлагала сложна система, която целяла да осигури участието на националните и религиозните малцинства наравно с мнозинството от населението. Проектът въвеждал принципа на централизацията, като предвиждал не само окръжните, но и околийските началници, и кметовете на общините да се назначават направо от генерал-губернатора. В резултат на настойчивите искания на руските представители били направени някои промени. За околийските началници се приело да бъдат назначавани от генерал-губернатора измежду кандидати, посочени по списък от окръжните съвети, а за градските и селските кметове — да бъдат избирани направо от населението.

При обсъждане на финансовото устройство на Източна Румелия се приело, че областта като част от Османската империя ще трябва да участва в поддържането на нейния бюджет, като плаща определена годишна вноска на Високата порта. Турската държава запазвала за себе си приходите от митниците, пощите и телеграфите, а годишната вноска се установила на три десети от приходите на областта. Тук възникнали разногласия по въпроса за общия доход на Източна Румелия. Италианският представител в комисията А. Вернони, който бил автор на проекта на раздела за управлението на финансите, го изчислил на 800 000 турски лири годишно. Това означавало, че областта трябвало да плаща всяка година по 240 000 турски лири данък на Високата порта.

Тази сума била твърде висока за финансовите възможности на Източна Румелия след войната, но западните представители в комисията, изхождайки от капиталистическите интереси на своите държави в Османската империя, заявили, че са готови да го приемат изцяло. Възражения направили само руските делегати. Полковник Шепелев посочил, че изчисленията на Вернони за приходите на областта били твърде високи и настоял годишната вноска да се намали, като се изчислява въз основа на доход от 600 000 турски лири. Освен това той предложил поради стопанската разруха в областта след войната през първите две финансови години тя да бъде освободена от задължението да плаща годишен данък. Другите делегати обаче не подкрепили това предложение. В крайна сметка останало първоначалното предложение относно сумата на данъка и първата финансова година областта да не плаща данък, а за втората да плати

половината от предвидения данък.³⁷

Останалите глави от Органическият устав не предизвикали особени разисквания и се приели без трудности. Твърде важно било предложението на барон дьо Ринг, според което началниците на немюсюлманските религиозни общини занапред трябвало да получават бератите си не от султана, както било дотогава, а от генерал-губернатора. То обаче срещнало съпротивата на турските делегати, които в случая защищавали не само правата на султана, но и интересите на Цариградската патриаршия. Възприело се компромисно решение — религиозните началници да получават бератите си или от Високата порта, или от главния управител, който щял да ги издава от името и по поръка на султана.³⁸ В областта на народното просвещение се приел принципът на задължителното първоначално образование, като грижата за него се предоставяла на религиозните общини.

На 14 април 1879 г. Органическият устав бил окончателно завършен и подписан от членовете на Европейската комисия. Като последен чл. 495 била прибавена заключителната декларация на комисията, според която уставът не можел да се променя без съгласието на Високата порта и на силите, подписали договора. Към Органическият устав били включени 13 притурки /анекси/, които третирали различни въпроси на административното устройство на областта и съставлявали неразделна част от него.³⁹

ХАРАКТЕР И ПЪРВИ СЪПКИ В ПРИЛАГАНЕТО НА ОРГАНИЧЕСКИЯ УСТАВ. Изработеният от комисията Органически устав установявал сложно държавно управление, но в общи линии той бил доста либерален. Начело на изпълнителната власт в областта стоял генерал-губернатор /главен управител/, който се смятал представител на султана. Той управлявал с помощта на Частен съвет /Директорат/, съставен от началниците на дирекциите /министерствата/ в областта. Те били шест на брой: дирекция на вътрешните работи, на правосъдието, на финансите, на земеделието, търговията и обществените работи, на народното просвещение и управление на милицията и жандармерията. Законодателната власт била съсредоточена в ръцете на Областното събрание. Постоянният комитет, който се избирал измежду членовете на събранието, изпълнявал редица съществителни, изпълнителни и контролни функции.

Наред с това Органическият устав гарантирал основните буржоазни права и свободи, като свободата на словото и печата, на събранията и сдруженията, на вероизповеданията, свободата на личността, равенството на всички пред законите и др. Осигурявало се правото на собственост, с което се утвърждавал буржоазният правов ред и се

създавали условия за свободно развитие на капитализма. Уставът предвиждал редица гаранции за правата на султана, но фактически областта била поставена в положение на почти самостоятелна държава. Основната заслуга за създаване на това положение принадлежала на руските представители в Европейската комисия полковник Шепелев и княз Церетелев, както и на решителната съпротива на българското население срещу постановленията на Берлинския договор за Източна Румелия.

Въпросът за настаняването на турски гарнизони по Стара планина занимавал живо населението в областта, което решило да се противопостави със сила и в никакъв случай да не допусне турските гарнизони. Това било открито заявено от изпратената от Източна Румелия депутация до столиците на Великите сили начело с Иван Ев. Гешов.⁴⁰ С цел да се подготви населението за въоръжена съпротива срещу влизането на турски войски в областта се създали и гимнастическите дружества.

Русия предложила да се въведе смесена окупация в Източна Румелия с части на Великите сили. Целта на това предложение била да се предотврати изпращането на османски войски в областта. Някои от държавите подкрепили предложението, други се обявили против него, а Турция заявила, че тя сама ще може да поддържа реда и да установи новата администрация. Поради липсата на единство в мненията това предложение също отпаднало.⁴¹

Междувременно в резултат на съпротивата на българското население и на дипломатическите постъпки на руското правителство султанът се отказал да изпрати войски по границите на Източна Румелия. На 24 април 1879 г. в Пловдив пристигнал генерал Николай Н. Обручев, който на следния ден в съборната църква „Св. Богородица“ прочел прокламация на руския император до българите и ги уверил, че освен генерал-губернатора, назначен от Високата порта със съгласието на Великите сили, в областта не ще бъдат допуснати никакви турски власти и войски. В същото време генерал Столипин уточнил в Цариград мерките за предаване на властта на новия генерал-губернатор с цел да се избягнат каквито и да било смутове и безредие. Това било голяма победа за българите и тя в значителна степен улеснила съединението на Източна Румелия с Княжество България през 1885 г.

В началото на май 1879 г. султанът одобрил изработения от Европейската комисия Органически устав и назначил за главен управител на Източна Румелия княз Александър Богориди /Алеко паша/, висш турски сановник от български произход. Европейската комисия получила задача

да контролира прилагането на Органическият устав до свикване на I Областно събрание. Княз А. Богориди тръгнал от Цариград на 14 май вечерта и на следния ден пристигнал в Пловдив. Въпреки изричната заповед на султана да носи фес на главата, за да подчертае принадлежността на областта към империята, още на границата, предупреден от дошлата да го посрещне депутация и от пратениците на генерал Столипин, той бил принуден да сваля феса и да го замени с български калпак.

Това било още едно доказателство за българския характер на областта и за твърдата воля на населението да заличи още от самото начало всякакви външни белези на зависимост от Високата порта. Тази воля била потвърдена няколко дни по-късно, когато при официалното встъпване в длъжност на главния управител българите не допуснали над правителствения дом да бъде издигнато турското знаме. Източна Румелия тръгнала по пътя на своето отделно политическо развитие като българска област.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА И НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД НЕЯ

1. Аграрният преврат в Северна и Южна България

ХАРАКТЕР И РАЗМАХ. Освобождението на България от османско владичество довело до съществени изменения в социално-икономическия облик на българското село, което давало препитание на над 4/5 от населението на страната. Най-важната промяна се състояла в аграрния преврат, извършен непосредствено след Освобождението до средата на 80-те години. Основното негово съдържание било ликвидирането на едрото турско земевладение и утвърждаването на господството на дребните и средните земеделски стопанства.

Аграрният преврат преминал през два основни етапа. Първият етап по време на Освободител-

ната война и непосредствено след нея се характеризирал с революционно завземане на по-голямата част от изоставените от мюсюлманите земи от страна на българските селяни. През втория етап, който обхващал главно първата половина на 80-те години, българските селяни били принудени да изкупят основната част от завзетите земи.

Движението на българските селяни за завземане на изоставените земи започнало още през втората половина на 1877 г., но отначало било сравнително ограничено. До разгрома на османската армия през ноември 1877 — януари 1878 г. били завзети малко земи, тъй като все още била освободена само неголяма част от страната, а и бягството на мюсюлманите не било масово¹ поради все още неясния изход на войната. Тогава били завземани земи предимно от прииждащите от Южна България българи бежанци.

Революционното аграрно движение получило пълен размах през 1878 г. То било улеснено от масовото бягство на турските земевладелци и на турското население заедно с отстъпващите към Цариград разбити османски войски. Аграрното движение добило нов тласък през лятото и есента на 1878 г., когато след подписването на Берлинския договор започнало изселване на български бежанци от Източна Тракия. Масовият характер на аграрното движение през този период бил констатиран от редица съвременници. Тогавашият периодичен печат отбелязал, че „сега българите с пълно право си вземат обратно насилствено усвоените /по време на робството — б. а./ земи“².

Революционното завземане на земите на турските земевладелци било свързано с обстоятелството, че преди Освобождението едрото земевладение в повечето случаи било възникнало на основата на насилствено взети или с измама присвоени земи на български селяни. В много случаи земята на българите била отнемана при организирано заселване на турско население от султанската администрация, особено при създаването на татарските и черкезките села през 60-те години на XIX в. Не трябва също да се забравя, че мюсюлманските села често имали по-обширни и по-плодородни землища и с това въобще ограничавали възможностите за земеползуването на българските селяни.

Със завземането на нивите на напуснатите села или махали българските селяни задоволявали своя глад за земя. Указание за мащаба на този недостиг на земя сред масата от трудещите се български селяни дава фактът, че в навечерието на Освобождението в Южна България средно 41%, а в различните райони на Северна България от 25 до 60% от обработваемата земя била в ръцете на селяни мюсюлмани и турски земевладелци /делът на последните бил по-малък от този на селяните

мюсюлмани/³

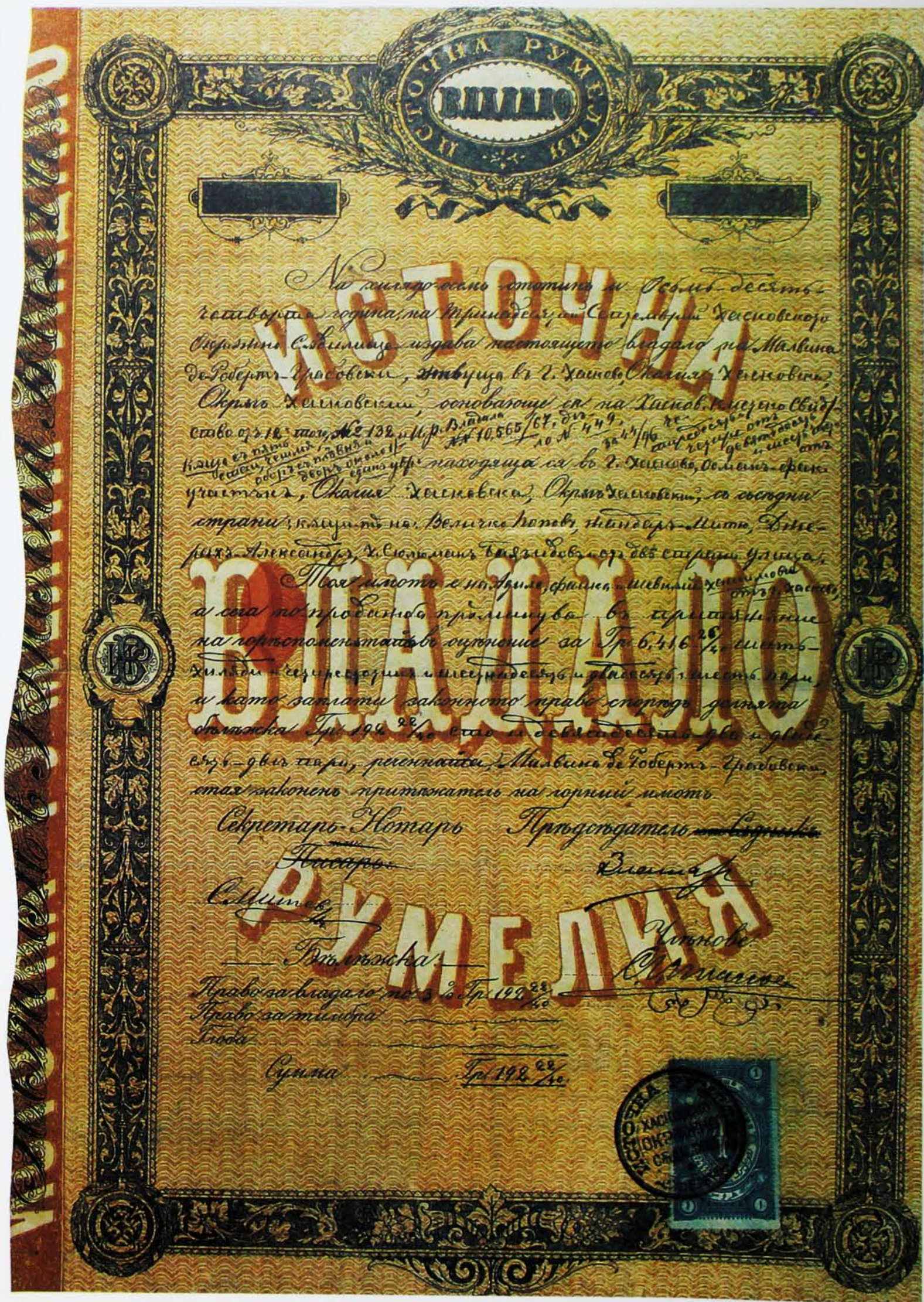
От голямо значение за размаха на аграрното движение било и поведението на мюсюлманите преди Освобождението. По-голямата част от турските земевладелци не само експлоатирали околното селско население при обработването на чифлиците, но обикновено били и организатори на насилията и погромите над българите, особено по време на Априлското въстание и Руско-турската война от 1877—1878 г. В тези насилия била увлечена и част от местното турско население, както и татарите и черкезите. През 1878 г. особено много мюсюлмански села и земи на турски земевладелци били завзети в околните, където имало най-големи разрушения и безчинства през 1876—1877 г.

Гръбнак на аграрното движение през 1878—1879 г. било малоземленото българско селячество, особено в районите, където едрото турско земевладение било слабо застъпено и броят на ратаите бил малък. Типичен пример в тази насока било Казанлъшко. Доста земи в плодородните равнини били завзети и от българите, изгласкани по време на османското завоевание в полупланински и планински райони, като тревненско-габровските колиби, с. Шипка и др.

В районите с по-силно застъпено едро земевладение начело на аграрното движение били ратаите от турските чифлици и онази част от местното население, която, макар и да притежавала свои земеделски стопанства, била насилствено принуждавана да обработва и земите на турските чифликчии с безплатен ангариен труд или срещу нищожно заплащане.⁴ В някои случаи завземането и разделянето на земите на турските чифлици от местните селяни и ратаи били съпроводени от разрушаване на всички чифлишки постройки с оглед да се осуети напълно завръщането на земевладелеца. Повечето от участващите в аграрното движение селяни били въоръжени, тъй като проведената през пролетта на 1878 г. акция по прибиране на оръжието от населението не дала резултати.

Аграрното движение било напълно стихийно, без каквото и да е ръководство от страна на някаква политическа организация в национален или местен мащаб. Поради тази неорганизираност през първите месеци на 1878 г. избухнали доста конфликти между селяни от съседни села относно разпределението на изоставените земи.⁵ От март 1878 г. руските власти се опитали да внесат известен ред с въвеждането на разрешителни билети за заселване в землищата на мюсюлмански села или за обработване на земи на турски

Владало за покупко-продажба на къща. Хасково, 13 септ. 1884 г. Национален исторически музей — София

земевладелци в землищата на български села, но селяните не винаги съблюдавали издадените разрешителни билети и действували самоволно.

Интензивността на аграрното движение по райони не била еднаква. Общо взето, участието на селяните в Северна България било по-ограничено в сравнение с Южна България. Това се дължало до голяма степен на факта, че в Северна България имало по-малко турски чифлици. По-малка била и земеделската гъстота на населението.

Поради различната интензивност по места аграрното движение не обхванало всички земи на мюсюлмани в страната. Например в Търновско според една анкета на руските власти през есента на 1878 г. от общо 77 напуснати села само 24 били в една или друга форма завзети от български селяни, 22 били в ръцете на бързо завърнали се мюсюлмански бежанци, 3 били завзети от турски селяни и 22 села оставали „свободни“.⁶ Дори в Пловдивски окръг, където аграрното движение било твърде интензивно, според същата анкета от общо 19 турски чифлика 6 били пустеели. Аграрното движение почти не обхванало някои райони на Източна България (например района между Русе, Шумен, Варна, Силистра и северните части на Карнобатска, Айтоска, Анхиало-Месемврийската околия, дн. Поморийско-Несебърска), които турската армия задържала в свои ръце до края на войната и ги евакуирала едва след подписването на Санстефанския мирен договор. Аналогично било положението и в Кърджалийско и някои други близки до Пловдив райони на Родопите.

В завземането на изоставени земи през 1878 г. взели участие и доста богати българи из средите на бившите чорбаджии, лихвари, заможни търговци, стремящи се към бързо забогатяване политически дейци и др.⁷ Много заможни български селяни също успели да разширят своите земи чрез присвояване на ниви (по този повод в редица села избухнали конфликти между селската беднота и заможните селяни). Те имали известни предимства в тази насока, тъй като разполагали с повече добитък за изораване и засяване на нивите като обичаен белег за тяхното фактическо завземане. Заможните селяни срещали обаче значителни трудности при намиране на необходимата за разработване на земите наемна работна ръка, тъй като повечето от безземелните и малоземелните български селяни се снабдили с ниви.

Мюсюлманите като цяло не взели участие в аграрното движение. Наистина в някои околии земите на напуснатите села били завзети от мюсюлманите от съседните села, но подобни случаи били рядкост. За неучастието на масата от селяните мюсюлмани в аграрното движение допринесло обстоятелството, че преди Освобождението едрите земевладелци обработвали земите си

предимно с труда на околното българско селско население. Наистина имало и мюсюлмани земеделски работници, но те били малко и, изглежда, не се включили в аграрното движение.

ПОЛИТИКАТА НА РУСКИТЕ ВЛАСТИ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ СПРЯМО АГРАРНОТО ДВИЖЕНИЕ. През 1878 г. и началото на 1879 г. руската политика по аграрния въпрос била противоречива, но в крайна сметка благоприятствувала завземането на изоставените земи от българските селяни. Руските власти имали безспорно положително отношение към борбата на българските селяни за придобиване на повече земя. Но те трябвало да се съобразяват и с изменящата се във вреда на Русия международна обстановка, джолкото западните Велики сили и особено Англия и Австро-Унгария заели позиция на защита на турските земевладелци. Известно значение имало и обстоятелството, че начело на Временното руско управление били руски офицери и дворяни, които се страхували от революционните методи за решаване на социалните конфликти.

Първоначално руските власти не разполагали с достатъчно информация и нямали ясна позиция по аграрния въпрос в България.⁸ През ноември 1877 г. те издали окръжно, което разрешавало на българите бежанци от Тракия (негласно и на местните селяни) да обработват временно изоставените от турците земи срещу част от реколтата, без с това да се предопределя въпросът за собствеността. При подписването на Санстефанския мирен договор руските власти заели по-определена позиция по аграрния въпрос. В чл. 11 от договора те не могли открито да отрекат правото на турските земевладелци да се завърнат и да владеят своите имоти. Но успоредно с това била вмъкната втора алинея, която предвиждала конфискуване на имущество, за което в срок от две години не бъдат представени несъмнени документи за собственост (разчитало се, че много турски земевладелци нямат такива документи или не ще посмеят да се завърнат). Споровете относно поземлената собственост трябвало да се решават от турско-български комисии „под надзора на руски комисари“.

Впоследствие обаче руските власти трябвало да отчетат новата обстановка около и след подписването на Берлинския договор и съответно били принудени да лавират в своята аграрна политика, за да не бъдат обвинени в насърчаване нарушенията срещу „реда и собствеността“. Поради това външно били взети някои допълнителни мерки за въвеждане на порядък във временното ползуване на земите на избягали мюсюлмани срещу внасяне на определения натурален наем-изполица за обществено съхранение до получава-

нето му от правоимащите. Но на практика руските власти, изглежда, не се престаравали в тази насока и много изоставени земи се обработвали безвъзмездно българските селяни ги обявявали за свои.⁹

За да задоволят формално исканията на западната дипломация и за да отбият обвиненията в провеждане на явна туркофобска политика, руските власти през юни 1878 г. създали няколко смесени турско-български комисии в най-големите градове за уреждане на спорните административни въпроси около владението на недвижимата собственост на завръщащите се мюсюлмани. Тези комисии издавали нареждания за изплащане на полагащия се наем на собствениците и за тяхното въвеждане във владение в случаите, когато местното население им пречело. При неподчинение на селяните понякога била изпращана дори и военна сила за осуетяване на насилствените действия срещу турски земевладелци.⁹ Но компетенцията на споменатите комисии била доста ограничена. Те не решавали главното — въпроса за собствеността върху земята (чл. 7, 8 и 13 от постановлението на руския императорски комисар от 2 август 1878 г. установили правилото, че спорните въпроси около собствеността се разглеждат само по съдебен ред и получаването на наема за 1877—1878 г. не предришавало тези спорове).

През пролетта на 1878 г. бързо били сформирани нови български окръжни съдилища, които от юни 1878 г. по съкратена процедура за призоваване на отсъстващите ответници (само в шестседмичен срок чрез някой местен вестник) започнали масово да издават законни решения по заведени срещу турските земевладелци дела за връщане на насилствено „усвоени“ от тях земи преди Освобождението или за удовлетворяване със земя на искове за неплатена работна заплата на ратаи, за дългове към български търговци и пр.¹⁰ По този съдебен ред в български ръце преминали през 1878—1879 г. много земи на турски земевладелци, често на безценица.

Руските власти съдействували за преминаването на изоставените земи в български ръце, като негласно възпрепятствували завръщането на турските бежанци чрез въвеждане на специална процедура, срокове и пр. В постановлението от 2 август 1878 г. било обявено, че обвинените в грабеж и издевателства над местното население турски бежанци след тяхното завръщане ще бъдат „незабавно арестувани и предадени на военен съд“.¹¹ Повечето турски земевладелци били замесени в насилия над българското население, но от края на септември 1878 г. руските власти вече не могли да се справят със засилващия се наплив на многохилядни кеврани от мюсюлмански бежанци, които започнали да се завръщат в страната „без съблюдене на каквито и да е формалности“.¹²

Принципът да не се допуска завръщането на провинилите се турци бил провален. До есента на 1878 г. много от бежанците се устроили някак в други райони на Османската империя и въобще не предявили своите права за собственост.

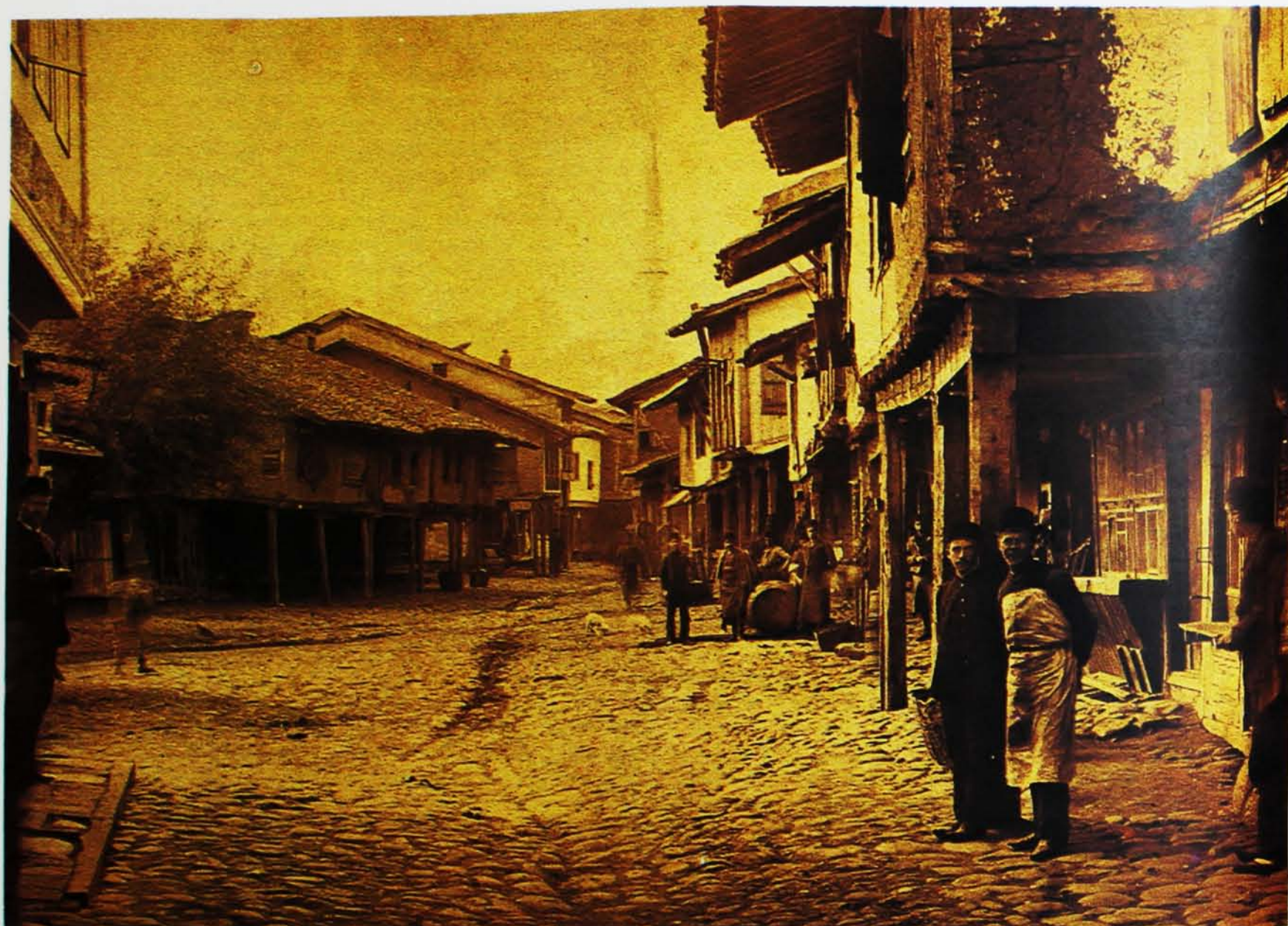
За да се улесни изкупуването на земи на пониски цени, руските власти с чл. 12 от постановлението от 2 август 1878 г. въвели правилото, че турците, притежатели на земи, могат да продават само на „свои съселани и съседи“ при съдебна регистрация и в присъствието на представител на местната администрация. Това пречело да се получи висока цена. Още през 1878—1879 г. българските селяни успели да узаконят придобиването на част от земите, владени от турците, благодарение на находчивостта на руските власти в изнамиране на обходни пътища за разрешаване на аграрния въпрос в тяхна полза.

НОВИ ФОРМИ НА АГРАРНОТО ДВИЖЕНИЕ. След предаването на властта от Временното руско управление на новосформираната българска администрация от 1 май 1879 г. обстановката се изменила във вреда на аграрното движение.

Под натиска на Високата порта правителството в Източна Румелия било принудено да вземе мерки против всякакво по-нататъшно посегателство срещу собствеността. През февруари 1880 г. то издадо окръжно до префектите, в което наредило: „Да се повърнат всички имущества, били те в здания или в земи, на турските бежанци до идущия юлий освен ония, които по причина, че са станали разноски върху тях или по други някои предлог или извет/иск — б. а./ ще трябва да се препратят за законно разрешение на надлежното съдилище. Да не се дава никакво право или възнаграждение на оновова, който след обнародването на настоящето би посял или работил турски ниви или други земи, без да е сключил предварително контракт с притежателя им.“¹³ Впоследствие били взети по-строги мерки срещу селяните, които „произволно“ засявали земите на мюсюлманите бежанци.

Въпреки всичко това на много места селяните не се подчинявали и дори до 1884 г. редица турски земевладелци още не могли да получат обратно своите земи.¹⁴ Направен бил и неуспешен опит да се обявят за държавни земите на незавърналите се мюсюлмански бежанци.

Политиката на източнорумелийското правителство до голяма степен се дължала на опасения от инциденти, които могли да станат повод за окупиране на областта. Тя била съобразена и с интересите на българските чифликчи и заможни селяни, които имали нужда от работна ръка — аграрното движение водело до оземляване на ратаите и малоземелните селяни, което намалило

предлагането на наемна работна ръка и значително повишило надниците.¹⁵ От значение бил и стремежът на част от южnobългарската буржоазия да се снабди с изоставени земи със спекулативна цел.

Изкупуването на земя от безимотни и малоимотни български селяни продължило в едри линии докъм 1882—1883 г. За времето от 1879 до 1883 г. в Южна България чрез продажба в български ръце преминала около 28% от наличната мюсюлманска поземлена собственост по време на Освобождението.¹⁶ След 1882 г. земя купували вече предимно заможните селяни и градската буржоазия. Сравняването на запазените кадастрални регистри на 54 села в Старозагорска околия за 1882 и 1885 г. показва, че за сметка на разпродаването на изоставени земи земепритежанията на българи с по повече от 100 уврата/160 дка/ са се увеличили с 19 800 уврата, или с 35%, при

Абаджийската чаршия в Самоков след Освобождението, фотография. Градски исторически музей — Самоков

Текстилната фабрика „Александър“ в Габрово, фотография. ЦДИА — София

Фабрика за спирт на Ив. Хаджиенов, София — Княжево, фотография. ЦДИА — София

нарастване на земепритежанията с по-малко от 100 уврата само с 8440 уврата, или с 3,5%.¹⁷ Много турски земевладелци бездействували, но не бързали да разпродават своите имоти на ниска цена. За да ги подтикне към това, румелийското правителство продължило до 1885 г. въведената от руските власти забрана за сеене на ориз, а от 1881 г. заменило десятъка от земеделските произведения с кадастрален данък, при което необработ-

ваните земевладения ежегодно плащали значителен данък.

В Княжество България решаването на аграрния въпрос след пролетта на 1879 г. протекло при по-благоприятни за селяните условия поради наличието на повече стабилност в международно отношение и по-голямото влияние на дребната буржоазия върху управлението. Наистина първите две консервативни правителства до март 1880 г. били твърде толерантни в своята политика спрямо турските земевладелци. Те създали временни смесени окръжни комисии за мюсюлманските бежанци, съставени от по двама български чорбаджии и двама турски земевладелци.¹⁸ Някои от тези комисии при неспазване на изискванията на постановлението на съвета на руския императорски комисар от 2 август 1878 г. относно необходимите документи за признаване правото на поземлена собственост бързали да възстановят правата на турските земевладелци — с изключение на случаите на заведен срещу тях аргументиран съдебен иск за незаконно присвоени преди Освобождението земи или за неизплатени дългове.

Либералното правителство на Др. Цанков ликвидирало тези комисии и се опитало да затрудни връщането на имотите на едрите турски земевладелци. То забранило и покупките на повече от 25 уврата на лице с оглед да попречи на закупуването на земи от „спекуланти и богаташи“. По време на режима на пълномощията и при либералните правителства на Др. Цанков и П. Каравелов 1884—1886 г. политиката по аграрния въпрос отбелязала известни колебания, но все пак останала по-настъпателна и по-строга спрямо турските земевладелци в сравнение с положението в Южна България.

Разликата проличава дори и в темповете на завръщането на мюсюлманските бежанци — в Източна Румелия то почти приключило до пролетта на 1881 г., докато в Северна България продължило до 1884—1885 г.¹⁹ Турските земевладелци в Северна България продали по-бързо своите земи и на по-ниска цена. Именно поради по-ниската цена на земята много българи бежанци от Одринска Тракия през първата половина на 80-те години се преселили от Източна Румелия в Северна България.

В Кюстендилско, Радомирско, Босилеградско и част от Северозападна България изкупуването на турското едро земевладение станало с помощта на държавата. Селяните кесимджии и ратаи претендирали за земите на местните турски бейове, придобити с насилие и измама преди Освобождението, и поради това нямали намерение /нито средства/ да изкупуват турските чифлици. Турските земевладелци се опитали да продадат земите си на богати българи и чужденци, но това не им било

позволено. При това положение не без натиск от страна на западноевропейската дипломация била създадена през 1880 г. специална правителствена комисия за чифлишките земи. През 1880—1885 г. тя разгледала споровете между кесимджиите и земевладелците в 110 села и уредила изкупуването на едрото турско земевладение по умерена цена при плащане с помощта на държавни кредити, които населението трябвало да възстанови с голяма разсрочка.²⁰

Общо в резултат на изкупуването на едрото турско земевладение в Кюстендилски окръг през 1878—1885 г. от турски в български ръце преминали 23,7% от обработваемата земя, а в Южна България — около 20—21% /включително земите, иззети по съдебен ред/. За останалите райони на страната няма по-точни данни, но в повечето окръзи този процент е бил около 10—20%. Това

показва, че наистина бил извършен аграрен преврат, в резултат на който голяма част от работната земя в страната променила своите собственици. Въпреки участието и на заможни селяни, и на представители на българската буржоазия в изкупуването на земи този аграрен преврат довел до временно увеличаване на относителното тегло на дребните земеделски стопани. Поради това Д. Благоев констатира, че „България след Освобождението стана страна на дребното буржоазно владение и производство“²¹.

2. Социално-икономически промени в градовете

ЗАПАДАНЕ НА ЗАНАЯТИТЕ. През първите години след Освобождението продължило влошаването на положението на повечето от традиционните отрасли на занаятчийското производство в Княжество България и в Източна Румелия.

Наистина общата сума на вноса на конкурентни европейски индустриални произведения не се увеличила в сравнение с 1865—1875 г., но разрушителното действие на този внос се засилило поради частичното поевтиняване на сухопътния превоз в резултат на използването на жп линията Цариград—Белово, чието влияние през последните няколко години преди Освобождението не могло да се прояви напълно поради Априлското въстание и войната от 1877—1878 г. От значение било и временното стесняване на вътрешния пазар за някои занаяти вследствие изселването на голямата част от мюсюлманското население, промените във вкуса и бита на българското градско население, насочването на голяма част от наличните средства и от текущите доходи на българското селско население към изплащане на придобитите земи. Засилила се и конкуренцията от страна на макар и бавно развиващата се местна фабрична индустрия.²²

Наистина през първите следосвободенски години били взети някои формални мерки за облекчаване положението на занаятчиите. Със специален закон от 1883 г. държавните служители били задължени да носят дрехи от местен шаяк.²³ Това било обаче главно в полза на първите местни вълненотекстилни фабрики, а не на занаятчиите. Създадено било и първото занаятчийско училище за железарство и дърводелство в Княжево /дн. в София/. В чужбина били изпратени двадесетина побудни млади занаятчии, за да получат техническо образование и да допринесат за модернизиране на някои занаяти. Всичко това обаче не могло да измени неизбежния ход на развитието. Много занаятчии се разорили и потърсили препитанието

си като наемни работници, но възможностите на градския пазар на наемната работна сила били още твърде ограничени.

По-голямата част от старите майстори в засегнатите занаяти, останали почти без калфи и чираци, били принудени да продължават да работят сами в своите дюкяни срещу все помизерен доход. Някои се опитали да се преустроят в други отрасли на занаятчийството или да модернизират своето производство, но за това били необходими средства.

Най-безизходно било положението на заетите в доосвободенската домашна текстилна промишленост жени от градската и селската беднота, които изработвали прежда срещу раздадена им вълна от манифактуристите, тъчели платове и др. Вносът на евтина европейска прежда и появата на местни текстилни фабрики станали причина за бунтове на лишените от поминък предачки в Сопот, Калофер и Карлово през 1883 г. и в Габрово през 1884 г.²⁴ Западнала окончателно и организираната на манифактурни начала примитивна черна металургия /видни и самокови/ в Самоковско, Ихтиманско и Радомирско поради изчерпване на суровината и конкуренцията на вносно желязо.

Западането на старите занаяти допринесло за появата на народнически илюзии в някои среди /отчасти под влиянието на сантименталния социализъм на Васа Пелагич в Сърбия/, които вярвали в жизнеността на дребното производство и се страхували от противоречията на капитализма.²⁵ Буржоазното крило на икономическата мисъл в страната начело с Гр. Начович, Лазар Паяков и др. било обаче за „привдигането и развитието на голямата промишленост“ и настоявало за протекционистична политика на държавата.²⁶

ФАБРИЧНА ПРОМИШЛЕННОСТ. Развитието на капиталистическата фабрична промишленост в градовете през първите следосвободенски години се ускорило в сравнение с темповете отпреди 1878 г., макар че все още вътрешният пазар бил доста ограничен и преобладаващата част от наличните в страната капитали се насочвали към лихварството и търговията вместо към производството. Според сведения на проведената през 1909—1910 г. анкета /преброяване/ на по-едрите индустриални предприятия се вижда, че през периода 1880—1885 г. са били основани 24 такива предприятия, предимно в градовете Габрово, София, Русе, Пловдив и Варна. Сред тях били шест мелници, шест бирени фабрики, три предприятия за производство на спирт, пет вълненотекстилни фабрики, две кожарски и др.²⁷

Положено било и началото на добивната индустрия в страната. Още при Временното руско

управление бил назначен „правителствен геолог и минералог“ и през първата половина на 80-те години били направени елементарни проучвания в района на Перник, Самоков и др. Започнала макар и слаба промишлена разработка на каменовъглените залежи в района на Перник—Бобов дол—Мошино. Открити били значителни залежи от олово-сребърни руди в някои райони на Родопите и др.

ТЪРГОВИЯ. През първите следосвободенски години значително нараснал и външният стокообмен на страната. Сумата на вноса на Княжество България и Източна Румелия се задържала около доосвободенското равнище — 49—71 млн. лв. годишно през първата половина на 80-те години²⁸ срещу 240—320 млн. гроша, или 53—57 млн. следосвободенски златни лева, средногодишно през последното десетилетие преди Освободителната война.²⁹ Но сумата на износа се увеличила съответно от 22—46 млн. зл. лв. /100—210 млн. гроша/ на 40—60 млн. зл. лв., или с около 50%.

Външният стокообмен на България бил ориентиран към развитите западноевропейски капиталистически страни. Сред тях на челно място през първата половина на 80-те години били Австро-Унгария и Англия, които давали средно съответно 28 и 27% от българския внос. Франция била изтласкана на трето място във вноса при участие средно само с 6%,³⁰ следвана от Русия с 5%, Германия — 3%, Италия — 2% и др. Империалистическите държави се интересували от България като пазар за своите индустриални произведения и участвували слабо в износа на страната.

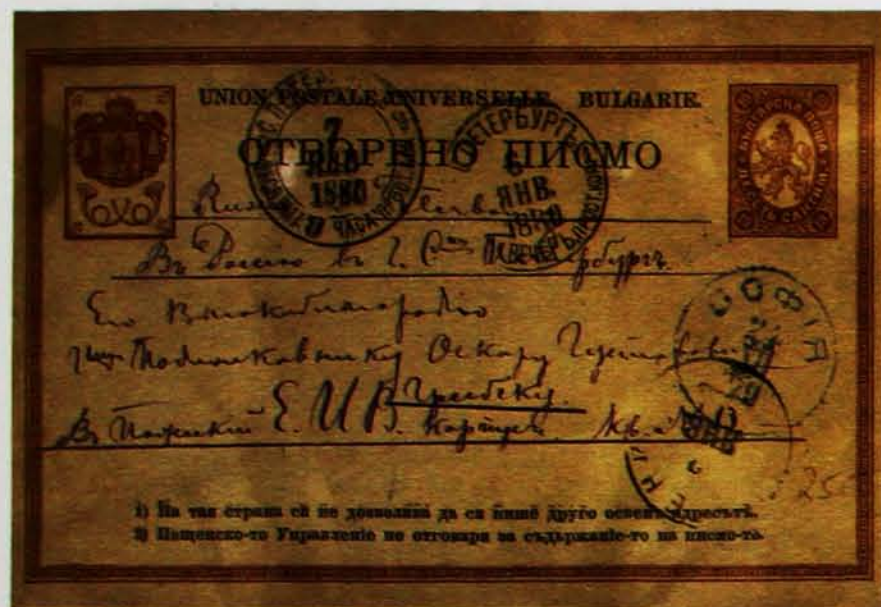
Българският износ се състоял почти изключително от зърнени храни, добитък и някои животновъдни произведения /кашкавал, сирене, сланина, лой, пастърма и др./ и бил насочван главно към Турция, която поемала средно 59% от общата сума на износа на княжеството и Източна Румелия. От развитите капиталистически страни по-значително било участието на Франция с 5% от износа /главно зърнени храни/ и Англия с 2%.

Външната търговия била предимно в ръцете на чужди търговци, които ползували на комисионни начала услугите на български търговци на дребно при изкупуването на експортни земеделски произведения и при пласирането на внесените индустриални произведения за масова консумация.

В областта на вътрешната търговия формиращата се българска буржоазия получила допълнителен простор за своето развитие в резултат на

Телефон на Бел, първият телефон, използван в България. СО „Съобщения“ — музейна сбирка

елиминирането на турските търговци, повечето от които бързо се изселили в Турция. При зачатъчното развитие на железопътния транспорт и при скъпия вътрешен коларски превоз интерлокалната конкуренция не била достатъчно интензивна и допускала значителни различия в цените на даден артикул в отделните населени места. Това било важен източник на печалби на капитала в областта на вътрешната търговия и способствувало за значително увеличаване на броя на търговците на дребно в Княжество България и Източна Румелия през първата половина на 80-те години. Пазарната конюнктура бързо действувала отрезвително и довела много от новопоявилите се търговци до фалит, тъй като пазарните цени в страната през 80-те години спаднали значително в сравнение с временно високото равнище от 1871—1878 г.

Важен нов клон на капиталистическата дейност в градовете станало предприемачеството /отдаване на частни лица чрез търг държавни доставки на стоки или на държавни строежи на сгради, шосета, мостове, пристанища и др./ . Това било свързано с обстоятелството, че младата българска държава бързала да започне изграждането на елементарно необходимите административни сгради, шосета и др.

КРЕДИТ. През първите следосвободенски години били направени стъпки за осигуряване на някои важни общи предпоставки за капиталистическото развитие на България. Положено било началото на изграждането на банкова система на страната. През май 1879 г. в София била открита Българска народна банка с първоначален капитал 2 млн. лв. като централна държавна емисионна банка, която отначало раздавала и значителни за тогавашните мащаби кредити на търговско-промишлената буржоазия и на общините. Банката

постепенно създавала своя мрежа от клонове в най-големите градове на страната.

С помощта на руските власти била приведена в ред отчетността на създадените отпреди Освобождението своеобразни земеделски кредитни кооперации в много села „земеделски каси“, които били поставени под общ надзор на Министерството на финансите. Голяма част от техните средства била обаче загубена вследствие на неизплащането на много раздадени преди 1878 г. заеми на избягали по-късно турски търговци, чифликчи, чиновници, рентиери и др.

От началото на 1879 г. постепенно възобновили своята работа и клоновете на Отоманската банка, създадена с англо-френски капитали в Цариград в средата на XIX в. Тази банка поддържала свои клонове и агенти в Пловдив, Русе и София.³¹ Основани били и няколко малки провинциални частни банки, като например банката „Гирдап“ в Русе /1882/, Шуменското търговско дружество /1881/ и др.

Като цяло банковият кредит правел все още първи стъпки и далеч не бил в състояние да задоволи нуждата от кредит дори само на градската буржоазия. В селата положението било още по-лошо. Поради това лихвеният процент в страната през първата половина на 80-те години бил извънредно висок. В градовете лихвата по заеми на надеждни длъжници не падала под 24%, а в селата много често лихвеният процент се колебаел около 50—100%, без да се отчита скритата лихва, получавана от кредитора по линията на често практикуваното предварително продаване на реколтата от зърнени храни на длъжника „на зелено“ по занижени цени. Опитите за ограничаване на лихвения процент по законодателен път не дали никакъв резултат.

Направени били и първи стъпки към нормализиране на паричното обръщение. Първоначално в Княжество България и в Източна Румелия циркулирали успоредно турски и румънски сребърни грошове, руски сребърни рубли и полумпериали, златни френски наполеони, турски лири, английски лири, австрийски флорини /форинти/, германски марки и др. Разменният курс на тези монети бил нееднократно нормиран, но въпреки това многообразието на циркулиращия паричен материал затруднявало много вътрешната търговия. Със закон от 1880 г. като национална монетна единица бил установен българският златен лев,³² като през 1881 г. били насечени първите следосвободенски български монети. Тяхното количество първоначално било недостатъчно и поради това руската рубла била извадена от обръщение едва в края на XIX в., а останалите чужди сребърни монети през 1885 г.³³

Новият български лев по златно съдържание

се равнявал на френския франк, който съдържал 0,29032 г чисто злато. В закона на БНБ от 1885 г. било предвидено и издаването на български банкноти, но то било реализирано на практика по-късно. Вследствие на пасивния търговски баланс на страната в началото на 80-те години на пазара се чувствувал недостиг на пари, който бил подсилен и от ежегодното изтичане на големи суми извън страната за изплащане на мюсюлманските земи.³⁴ Поради това били направени и опити за пускане на банкноти и от частни търговски фирми.

През първата половина на 80-те години формирането на работническата класа в страната все още протичало бавно поради още недостатъчното развитие на капиталистическите форми на стопанството и временното оземляване на част от предишните ратаи в селата. Вследствие на временно намаленото предлагане на наемна работна ръка в селата и при условията на аграрния преврат номиналната работна заплата на работниците се повишила значително. В градовете надниците на общите физически работници в началото на 80-те години обикновено се колебаели между 1,25 и 2 лв., а в селата между 1,3 и 2,4 лв., или около 6—11 доосвободенски турски сребърни гроша срещу само 3—7 гроша /с безплатна дневна храна/ обичайна надница в навечерието на Освобождението.³⁵ При споменатото спадане на пазарните цени в страната това означава, че до средата на 80-те години се получило временно повишение на реалната работна заплата на наемните работници в сравнение с равнището в навечерието на Освобождението.

3. Демографски процеси и изменения

НАСЕЛЕНИЕТО В ОСВОБОДЕНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ. В навечерието на Руско-турската освободителна война в българските земи живеели 5 119 933 души според проучването на В. Теплов, запазило и днес значението си на най-авторитетното цялостно научно проучване върху демографската характеристика на българския народ и земите му към 1876—1877 г. От тях 4 395 981 /86%/ живеели в Северна България, Тракия и Македония, т. е. в историческата етническа територия на българския народ. Останалите 14%, заставени в миналото по различни причини да я напуснат, живеели в Румъния /500 000 души/, Цариград, неговите околности, Мала Азия и Гърция /100 000 души/, Русия /97 032 души/, Австро-Унгария /26 900 души/.³⁶

Изнесените от В. Теплов данни, систематизирани в табл. 1, позволяват с възможно най-голяма точност да бъде очертана етническата характери-

Употребена пощенска карта с известна най-ранна дата, пътувала от София /24 дек. 1879 г./, Унгени /2 ян. 1880 г./ и Петербург /6 и 7 ян. 1880 г./ . Лична колекция на В. Караиванов — София

Пощенска марка от пет сантима /каре/. Лична колекция на В. Караиванов — София

Пощенска марка от един франк /каре/. Лична колекция на В. Караиванов — София

стика в историческата етническа територия на българския народ в навечерието на Освобождението. Българите са доминиращият етнос. Те са преминали през горнилото на вековни асимилаторски репресии и са устояли с цената дори на физическото си съществуване своето българско народностно, а след това и национално самосъзнание и принадлежност. Едновременно с това данните в таблицата разкриват наличието и на една част от българския народ, която през вековете на робството е била заставена да тръгне по пътя на ислямизацията, а в известни случаи и на асимилирането. Именно тази група образува основния контингент в броя на хората, които В. Теплов неточно включва в обобщения и неправилно употребен етноним „турци“.

Всъщност този етноним включва хора от две неравностойни по броя си етнически групи. Първата, далеч по-малобройна, се представлява от турския етничен елемент. През столетията на робството той е бил вмъкнат в средата на българския народ по пътя на колонизацията /предимно от азиатските райони на Османската империя/ и е образувал /преди всичко/ управляващия, потискащия и експлоататорския горен слой в социалната структура на Османската империя. Той

е притежавал културни, битови, народопсихологически и т. н. черти и белези, които го обособявали в самостоятелна етнокултурна общност. Последната е била не само чужда, но почти винаги диаметрално противоположна на бита, културата, народопсихологията и т. н. на българската етнокултурна общност.

Съвсем друг е случаят с втория, несравнимо по-многоброен етничен компонент на използвания от В. Теплов етноним „турци“. Всъщност това са били хора от българския народ, части от българската етнична общност, които поробителят е успял да ислямизира, а други да доведе до повече или по-малко изгубване или избледняване на етничното им съзнание. Но и до края на своето господство той не е успял да ги откъсне от българската етнокултурна общност. Това са т. нар. от някои чужди автори „обърнати българи“ /обърнати в исляма/, които са мохамедани, но не и турци, както неправилно ги нарича В. Теплов. Едва ли не всеки наблюдател и изследовател е посочвал единството на този най-многоброен компонент на групата, означена с етнонима „турци“, с българската етнокултурна общност, принадлежността му към българската етнокултурна система. Това е било единство, съхранено и съществуващо обективно. Макар и да е останало замъглено, а в известни случаи и да е престанало да бъде възприемано субективно, обективно то е съществувало и поробителят е бил безсилен да го разкъса. Това е основата, която е позволила в нова историческа обстановка, в условия на премахнат чуждоетничен гнет и осигурена политическа свобода за изява на българския етнос да започне процес към възстановяване на българското етническо самосъзнание и съзнание и в тази група от българския народ.

Таблица 1³⁷

Народност	Абсолютен брой	Относителен дял в %	Народност	Абсолютен брой	Относителен дял в %
Българи	4395981	67,2	румънци	65878	1,0
Турци	975584	14,9	татари	43300	0,7
Гърци	355000	5,4	сърби	41284	0,6
Албанци	238000	3,6	евреи	26241	0,4
Арменци	141822	2,2	куцовласи	22400	0,3
Цигани	130762	2,0	руснати	11325	0,2
Черкези	90000	1,4	германци	4700	0,1

Извършеното от Берлинския конгрес разкъсване на единството на българската нация и нейната историческа етническа територия нанесло измене-

Ив. Мърквичка. „Пролетна задущница“, 1899 г., м. б. Национална художествена галерия — София

ния както в нейната цялостна характеристика, така и в демографските процеси.

Възможно най-точните засега данни относно броя на населението в Княжество България и Източна Румелия, както и данните за някои аспекти на неговата етнодемографска характеристика в навечерието на Освобождението, които могат да се извлекат от цитираното проучване на В. Теплов, са изложени в табл. 2.

Таблица 2³⁸

Население на	Общ брой	От него			
		немюсюлмани		мюсюлмани	
		абсолютен брой	на сто	абсолютен брой	на сто
Княжество България	1901916	1405951	74	492335	26
Източна Румелия	1202620	871666	72	330954	28
Общо на освободените земи	3104536	2104536	73	823289	27

През 1879 г. в княжеството било направено преброяване, което показало общ брой на неговото население от 1 740 000 души, а проведеното през следващите години изчисляване на населението в Източна Румелия — 815 951 души. Тези преброявания били оценени от съвременниците като незадоволителни поради непрецизността при подготовката и провеждането им.³⁹ Несравнимо по-пълни и надеждни са данните от преброяванията, които статистическите органи започнали да провеждат в освободените земи от 1880 г. Данните за динамиката в броя на населението на освободените земи са приведени в табл. 3.

Таблица 3⁴⁰

Година	Общ брой на населението в началото на годината	Средно жители на 1 кв. километър	Година	Общ брой на населението в началото на годината	Средно жители на 1 кв. километър
1881	2823211	29,3	1893	3310713	34,4
1885	3054596	32,0	1895	3414155	36,0
1888	3154375	32,4	1901	3744283	38,3

Съпоставянето на данните от табл. 2 с тези от табл. 1 показва по безспорен начин, че освободените български земи включили по-малко от половината /47,5%/ от населението, което към навечерието на Освобождението живеело в историческата етническа територия на българския народ.⁴¹ Следователно проблемът за включване на

българската етническа територия в обхвата на единна държавна организация останал не само открит пред българската нация, но и бил още повече изострен. Към 1 януари 1888 г. в съединеното българско княжество живеели само 52,9% от българите, които към навечерието на Освободителната война населявали своята етническа територия и едва 45,4% от общия им брой по същото време.

Очевидно е, че изграждането и утвърждаването на буржоазнодемократичното общество в освободените български земи започнало и се развило при обстановка, която не била разрешила по задоволителен начин една от основните задачи на всяко буржоазнодемократично общество — организиране на нацията в единна държавна система.

По време на военните действия, които се водили главно в освободените земи, загинали или измрели около 150 000 българи.⁴² Една част от тях станали жертва на насилническите действия на османските войски, които опожарили много български селища и извършили масови кланета над мирното и незащитно българско население. Друга част измрели от епидемии, които съпровождали военните действия.⁴³

Значителни изменения настъпили и в броя на мюсюлманското население. В разглежданата територия по време на военните действия и непосредствено след тях, до 1880 г., загинали, измрели от болести или се изселили около 100 000 мюсюлмани.⁴⁴ Това било началото на емиграционен процес, който се надигнал с Освободителната война, за да продължи с различна сила и през следващите години. Той засегнал преди всичко западните и централните райони на освободените земи и сравнително по-слабо източните и югоизточните. Негова характерна черта бил фактът, че се развил преди всичко в средата на турската етническа група. Тя била тласната към изселване от освободените български земи не само защото изгубила привилегиите и преимуществата си като господстваща в държавата, не само защото била отстранена от административноуправленския и военния апарат, но и защото аграрната революция оповестила края на феодалното ѝ господство. В не по-малка степен влияел и страхът ѝ пред отговорността, която трябвало да понесе за извършените от нея жестокости, грабежи и т. н. злодейства над българския народ.

ЕМИГРАЦИОННИЯТ ПРОЦЕС. Към средата на 80-те години емиграционният процес окончателно изгубил остротата си и навлязъл в нов стадий, продължил и през следващите десетилетия. Той вече не протичал взривообразно, а още по-малко в голям обхват. Причините за настъпилата промяна са изразени сполучливо от Т. Васильов с

думите, че изселниците „все повече дохождат от убеждението, че положението им в България несравнимо по-добре стои от това в Турция и че те наравно с българите ползват се с правата, които българските закони им дават“⁴⁵. Данните за динамиката на разглеждания емиграционен процес са показани в табл. 4.

Таблица 4⁴⁶

Преброяване на	От цялото население на Княжество България	
	мюсюлмани	
	абсолютен брой	на сто
I. I. 1888 г.	676215	21,44
I. I. 1893 г.	643258	19,43
31. XII. 1900 г.	643300	17,18

Главната част от мюсюлманските изселници била насочвана към неосвободените български земи и сравнително малко към Мала Азия. Основните емигрантски маси от Южна България се заселвали предимно в Източна Тракия, а тези от Северна и Западна България отсядали предимно в селищата по долините на реките Вардар, Струма и Места. Носители на национално ожесточение и ненавист, част от емигрантските маси, а особено тяхната върхушка, довеждали до крайност национално-политическия гнет над тамошното българско християнско население, като прибегвали и до съдействието на чуждестранни пропаганди. Това не само създавало пречки за нормалното социално развитие на българския народ, но и изостряло до крайност етносоциалните противоречия в неосвободените български земи.

Преселване в княжеството на значителни емигрантски части от българското население в неосвободените земи /най-често наричани „бежанци“/ е вторият миграционен процес, който се развил в българската историческа етническа територия. По същината си той започнал скоро след приключване на военните действия, но особено се засилил след Берлинския договор.

В началния етап най-компактните бежански маси произхождали от Източна Тракия, в това число от българските села в околностите на Цариград /казите Чаталджа, Силиврия, Чорлу, Родосто и др./ Значителни бежански маси идвали и от селата по долното течение на р. Марица /казите Димотика, Софлу и Фере/, както и от тези по южните склонове на Странджа /казите Малък Самоков, Малко Търново/. Не останало извън него и изселването от българските села в Мала Азия — по крайбрежието около Цариград, Дарданелите, Мраморно море и във вътрешността на Мала Азия — българските села в Изник и Измир,

както и в Ердеркската каза.⁴⁷

Макар и да е трудно посочването на цифри за общия брой на бежанците от посочените области и райони, много данни показват, че той не е бил по-малък от 70 000—80 000 души, от които към 50 000 се установили в Южна България. Една значителна част от бежанците, дошли през 1878 и 1879 г., след неколкогодишно странстване и неуспешни опити да се установят започнали да се завръщат по родните си места. Но към началото на последното десетилетие от миналия век в княжеството вече се установили трайно към 35 000 души, изселили се от Източна Тракия.

Масовото бежанско движение сред българското население от някои краища на неосвободените земи възникнало както поради участието на българите във въстаническите действия или други форми на националноосвободителна борба, така и по причина на постоянно засилващия се гнет над тях, особено над обществените активни елементи и интелигенцията. Бежанското движение на българското население от Беломорска Тракия и Македония през този етап не достигнало размерите на това от Югоизточна Тракия, макар също да имало значителен обхват. Негова отличителна черта е, че то обхванало преди всичко местната интелигенция, както и търговско-занаятчийските слоеве, т. е. тези социални среди, които били най-активни и водещи в общественно-политическия живот.

Още през първите години след Освобождението към княжеството се насочили и много българи, изселили се в миналото в съседни или подалечни страни /Бесарабия, Влашко, Банат, Сърбия и др./ В по-голямата си част това били предимно хора от интелигенцията и търговско-занаятчийските слоеве, макар да не липсвали и селяни.

Към края на миналото столетие в княжеството живеели около 80 000—85 000 българи, дошли от неосвободените земи и съседните страни.⁴⁸ Техният брой бил много по-малък в сравнение с броя на тези, които емигрирали в освободените земи през първите години след Освобождението и които по-късно, при започналата нормализация се завръщали по родните си места.

Така Освобождението довело не само до едни от най-дълбоките и бурни миграционни процеси в демографското развитие на българския народ през XIX в., но и внесло промени в предосвободителската етнодемографска характеристика на българските земи. Оформена била нова структура, чиито основни измерения в последна сметка се свеждали, от една страна, до засилване етническата хомогенност на населението в освободените земи, а, от друга страна, до увеличаване броя на чуждоетничните елементи /преди всичко турци и други групи от тюркски произход/ в неосвободените земи.⁴⁹

НАРАСТВАНЕ ПОДВИЖНОСТТА НА НАСЕЛЕНИЕТО. Подвижността на населението била един от най-важните и специфични за освободените земи демографски процеси. Това било проява на една от главните закономерности при развитието

Таблица 5⁵⁴

Година	Всичко жители		От тях жители на								
			села			градове			градове с над 20 001 жители		
	абсолютен брой	увеличение с %	абсолютен брой	на сто	увеличение с %	абсолютен брой	на сто	увеличение с %	абсолютен брой	на сто	увеличение с %
1881	2823211	—	2279849	80,7	—	543362	19,3	—	148431	27,3	—
1901	3744283	32	2966567	79,2	30	777716	20,1	43	226107	29,1	52

на буржоазното общество, която водела до преразпределение на човешките ресурси в територията на българската държава. За темпа и обхвата на тези вътрешни размествания можем да съдим от факта, че ако на 1 януари 1888 г. 15,75% от населението на българската държава не живеело в селищата, където било родено, то след 12 години, на 31 декември 1900 г., относителният му дял вече нараснал на 17,49%.⁵⁰

Процесът на слизване от планинските райони и заселване в полските селища, който започнал още през Възраждането, в новите социално-икономически условия получил бърз развой.⁵¹ Трудно е да се установи обхватът на масите, включени в този процес. Много косвени данни обаче показват, че той имал тенденцията към непрекъснато увеличаване и протичал с много местни своеобразия. В най-общи линии трябва да се отбележи, че той бил най-силен в Северна България.

Развитието на капитализма, аграрният преврат и пр. размествали населението в освободените земи, натрупвали го в едни райони и водели едва ли не към обезлюдяването на други. Към 1900 г. при средна за страната гъстота на населението от 38,9 жители на 1 кв. км се поляризирали райони с далеч по-ниска/19,4 в Пещерско/и далеч по-висока от средната степен на гъстотата на населението /71,38 във Видинско/.⁵²

Бурните миграции и демографските процеси засегнали и селищната система в българската държава. Най-съществена била тенденцията към постоянно намаляване броя на населението в малките селища и увеличаване на това в поголемите. През 1887 г. 63 % от населението на страната живеело в селища с население до 2500 души, а към 1900 г.—53%. Броят на жителите в селища с население от 2501 до 5000 души нараснал така бързо, че относителният му дял се повишил от 20 на 26%. Ако в началото на 80-те години типично било селото с население между 501 и 1500 жители, към края на века типично станало селото с население между 1501 и 2500 души.⁵³

Втората насока на вътрешномиграционните процеси била нарастването на броя на градското население. Тази всеобща закономерност на демо-

Женски костюм на българи, преселници от Узункюприско, края на XIX в. Национален етнографски музей при БАН — София

Женски костюм на българи, преселници от Мала Азия, края на XIX в. Национален етнографски музей при БАН — София

Костюм на девойка-лазарка от Санданско, края на XIX в. Национален етнографски музей при БАН — София

графското развитие при капитализма се изявила и в освободените земи, макар и с редица своеобразия. Данните за динамиката и обхвата на този процес са показани в табл. 5.

Съотношението между градското и селското население, макар и с тенденция към слабо

увеличаване относителния дял на първото, не довело до съществени промени в този аспект от демографската характеристика на българската държава. Процесът на урбанизация се развивал обаче, и то с бързи темпове. Своеобразието му било, че много градове, които били средища на традиционното занаятчийско и манифактурно производство, не само престанали да увеличават населението си, но и се оказали безсилни да го задържат на нивото преди Освобождението. Част от жителите им се изселвали в други градове, които при новите условия започвали бързо да се развиват.

По същината си това бил процес, който водел не до увеличаване на абсолютния брой на градското население, а до неговото разместване и съсредоточаване в такива градове, които имали

Ив. Мърквичка.
„Ръченица“, 1894 г., м. б.
Национална
художествена галерия —
София

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ
ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА И НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД НЕЯ

условия за бързо развитие. Тези градове се превръщали в центрове с все по-нарастваща роля в социално-политическия и културния живот.⁵⁵

Третата насока, в която се развивали вътрешномиграционните процеси, била сезонната миграция на населението от едни към други райони по икономически причини, назовавана най-често „гурбетчийство“. Тя запазила традиционните си форми и след Освобождението, но още към средата на 80-те години започнали да се очертават тенденции към съществени изменения, изявили се напълно през следващото десетилетие. Бързият упадък в отделни форми на дребностоковото и манифактурното производство и новото икономическо специализиране на отделните райони водели до промяна в традиционните направления и области на приложение на миграционните потоци.

Важно значение имал фактът, че все по-многолюдни ставали сезонните потоци от неосвободените към освободените земи. Така например към началото на последното десетилетие от XIX в. само през Горна Джумая /дн. Благоевград/ всяка година преминавали „хиляди работници“, които есен се завръщали по родните си места. Към края на века по пътя Куманово—Кюстендил—София ежегодно се движели „до 10 000“ сезонни работници, идващи в освободените земи от Вардарската долина.⁵⁶

ДВИЖЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО. Движението на населението било съпроводено със значителни изменения в такива основни измерения, каквито са раждаемостта и смъртността. Данните за динамиката в тази област са показани в табл. 6.

Таблица 6⁵⁷

Периоди	Средногодишно за периода на 1000 души		
	раждания	умирания	естествен прираст
1881—1885	36,8	17,8	19,0
1886—1887	35,3	18,6	16,7
1888—1890	36,3	19,2	17,1
1891—1895	37,6	27,8	9,8
1896—1900	41,0	23,9	17,1

Съпоставянето на данните от табл. 6 с тези от табл. 3 показва по убедителен начин решаващото значение, което естественият прираст имал за бързото нарастване броя на населението на княжеството. По коефициентите на раждаемост и естествен прираст то заело едно от челните места сред европейските страни. Естественият прираст на градското население бил чувствително по-нисък от този на селското /през 1900 г. съответно 9,4 и 20,5 на хиляда/—различие, което се дължало както на

по-ниската раждаемост, така и на по-високата смъртност при градските жители.⁵⁸

В семейната структура на населението от освободените земи настъпили дълбоки промени. Многолюдното домакинство от няколко поколения, тясно свързани с кръвния произход /често означавано с не напълно точния термин „задруга“, било подходяща форма за социално-икономическите условия, при които част от българския народ трябвало да живее в условията на робството и полунатуралния характер на самозадоволяващото се в основни линии селско домакинство. Но новите социално-икономически условия, отстранявайки тези вековни фактори, позволявали на отделния индивид да търси и намира своето място в живота независимо от бащиното домакинство, във от традиционното и патриархално бащино огнище. Така се развил и утвърдил нов тип семейство, основано върху нови начала на връзки и отношения между мъжа и жената.

Още първите преброявания показали, че по-многочислените домакинства остават все по-малко и във все по-изолирани райони, главно в Западна България и някои краища от Централна Северна България. В градовете имало вече домакинства с 1 член или с 2—4 членове, докато в селата най-широко застъпени били домакинствата с 5—9 членове. Развитието на капиталистическите отношения водело не само до утвърждаване на индивидуалното семейство, но и до все по-ясното оформяне на две главни негови разновидности—едната по-пригодена за града, а другата за дребнособственическото село.

Демографските процеси, които се извършвали сред населението на освободените земи, получили един от най-синтезираните си изрази в неговата възрастова структура /вж. табл. 7/.

Таблица 7⁵⁹

Преброяване на	На 1000 души от населението			Абсолютен брой на жителите над 100 г.
	до 14 г.	15—61 г.	над 61 г.	
I. I. 1888 г.	425	477	98	3883
I. I. 1893 г.	417	496	87	3772
31. XII. 1900 г.	402	514	84	2719

Демографските изследвания показват, че към 1900 г. „средният“ българин от княжеството бил 26-годишен /по-точно 25 години и 7 месеца/, а продължителността на неговия живот била около 40 години.⁶⁰ В населението като цяло подчертано място заемало подрастващото поколение и това, което било в разцвета на творческите си сили.

4.

Класи и класови отношения

Развитието и утвърждаването на капиталистическия начин на производство били неразривно свързани с извършването на съществена промяна в класовата структура на българското общество.

Продължителният исторически процес, започнал още през Възраждането, със зараждане на капиталистическите отношения довел до класова структура, формираща се в стадия на индустриалния капитализъм и освободена от деформациите на чуждестранното потисничество. Тази структура била качествено различна от структурата на доосвободенското общество, която се бе формирала под влияние на манифактурния стадий на капитализма, зародил се в условията на полуразложения османски феодализъм и носещ белезите на неговото силно деформиращо влияние. Именно поради това както буржоазията, така и наемниците като неин антипод, макар да възникнали като класови сили още във възрожденското общество, били твърде различни от буржоазията и пролетариата на следосвободенското общество.

Основното съдържание на процеса, водещ до формиране на класовата структура на буржоазното общество, било социалната диференциация на дребните производители. Все по-големи маси се отделяли от средствата за производство и се превръщали в наемници, които, за да съществуват, трябвало да продават работната си сила. На другия полюс на този процес били собствениците на средствата за производство.

В резултат на аграрния преврат България станала страна на дребната собственост и производство. Дребните селски собственици се наложили като доминираща социална сила в българското общество непосредствено след Освобождението. От края на 80-те години процесът на класовото разслоение започнал да се развива все по-ускорено, за да се достигне към средата на последното десетилетие от века до оформянето на слой от пролетаризирани и полупролетаризирани селяни.

Обратната страна на този процес било утвърждаването на селската буржоазия. Това било социална категория, която не само съсредоточавала все по-значителна поземлена собственост, но във все по-голям мащаб използвала наемен труд и все по-ярко се откроявала от дребнособственическата селска маса. Определянето на абсолютния брой и относителния дял на селската буржоазия е изключително сложен и труден проблем. Безспорно е обаче, че тя все повече се налагала като слой, който, макар и в числено отношение да бил сравнително немногочислен, играел все по-важна роля в социалните процеси.

Класовото диференциране засегнало и дребните стокопроизводители в града. Упадъкът на повечето от традиционните занаяти, както и процесите на концентрация на собствеността водели до пролетаризирането, а най-често до полупролетаризирането на бившите самостоятелни производители. Една част от тях попълвала кадрите на формиращия се пролетариат или редиците на административния апарат на буржоазната държава, но масата с цената на неимоверни лишения и допълнителни занятия се стремела да се задържи в старото си социално положение. Данните за броя на самостоятелно работещите в сферата на промишлеността показват /80 913 през 1887 г., 105 377 през 1892 г., 81 830 през 1900 г./,⁶¹ че независимо от процеса на пролетаризацията дребните стокопроизводители и до края на века продължавали да бъдат доминираща социална сила.

Особено значение обаче имат данните за броя на лицата, които участвували в занаятчийското производство като наемници /чираци, калфи, до известна степен несамостоятелни майстори/ 95 624 през 1887 г., 138 611 през 1892 г. и 58 762 през 1900 г.⁶² Очевидна е тенденцията, особено през последното десетилетие, към намаляване на техния брой /през 1887 г. съотношението между наемници и собственици било 1,2:1, през 1892 г. нараснало на 1,3:1, през 1900 г. спаднало на 0,7:1/. Цифрите показват не само бягство от една вековна социална категория, но и настъпване на значителни промени в нейния състав. Занаятчиите все повече оставали без чираци и калфи, като дори и самите те се принуждавали да стават наемници на някои от бившите си съснафи, които успели да преминат в категорията на възходящата буржоазия.

Тези процеси обаче не бива да се абсолютизират. Категорията на дребните градски стокопроизводители се оказала на практика твърде устойчива /в социалната си цялост/ и при новите условия. Тя се попълвала от лица, занимаващи се с нововъзникващи производства, а и с дейности, които поради спецификата им /областта на поправките/ не представлявали интерес за обхващането им дори от разпръснатата манифактура. Редовете на дребната буржоазия нараствали сравнително доста много и от развитието на дребната търговия. В резултат на всичко това независимо от извършващите се в редовете ѝ процеси на класова диференциация дребната буржоазия продължавала да бъде доминиращата социална сила в българското общество след Освобождението.

Едрата буржоазия, която към навечерието на Освобождението достигнала твърде висока социална степен в развитието си, също претърпяла изменения. Характерна прослойка за възрожденската ѝ структура били тези, които се занима-

вали с организацията на манифактурата, както и с търговия на едро. Освобождението, и по-специално военните действия довели в известни случаи до премахване или значително влошаване на условията, които позволявали на едрата буржоазия да продължава традиционната си дейност. В замяна на това новоизграждащият се държавно-бюрократичен апарат открил широки простори за нейните кадри. Това бил своеобразен процес на декласиране, който не трябва да се преувеличава. Но примерът с развитието на не една от фамилиите на възрожденската едра буржоазия в новите условия показва, че именно тя била социалната среда, която, особено в началото, предпочела креслата на висшата бюрокрация.⁶³

Търговската дейност по време на военните действия, изграждането на държавния апарат и най-вече на инфраструктурата привлекли интересите на по-голямата част от доосвобожденската едра буржоазия. Към тази сфера се насочили и редица други социални елементи, които успели по различни пътища да натрупат през военните месеци значителни парични средства или материални богатства. Генезисът на българската следосвобожденска едра буржоазия твърде често бил свързан с действия, които тя по-късно старателно прикривала.

Сред прослойките на едрата буржоазия най-характерна била търговско-предприемаческата и лихварско-банкерската. Промислената буржоазия се появила още през 80-те години, а през последното десетилетие бързо започнала да нараства и да увеличава относителния си дял. Но и до края на миналото столетие тя не могла да се издигне до степен на доминираща.

Паралелно с процеса на формиране на буржоазията протичало и формирането на пролетариата. В доосвобожденското общество имало немалко лица, които се занимавали с наемен труд, но в по-голямата си част те били притежатели и на друга, макар и малка собственост върху ордия и средства на производство. Те все още не били скъсали връзките си със земеделието и селското стопанство, а формата на експлоатацията им имала много общо с феодалната и полуфеодалната и по-малко с капиталистическата експлоатация. Представителите на индустриалния пролетариат били толкова малко, че броят им не надминавал 1500—2000 души.

Формирането на българската работническа класа като социален процес започнало и се извършвало след Освобождението. Това бил и един от най-значимите в социално отношение резултати на този преломен в развитието на българското общество акт. Формирането на работническата класа протичало върху основата на развитието на индустриалния капитализъм и

съпровождащата го социално-класова диференциация, поради което носело и своеобразията на този процес. Основните кадри на работническата класа били от средите на пролетаризирани и полупролетаризирани селски маси, но немалък дял заемали и съответните слоеве от дребните градски стокопроизводители.

Един от най-трудните въпроси в проблематиката на социалното развитие след Освобождението е да се установи броят на работническата класа. Според изчисленията на Д. Благоев към началото на нашия век броят на работниците бил 276 687 души, от които 20 250 във фабричното производство /индустриален пролетариат/, а останалите образували различните други отряди — манифактурен, занаятчийски, селскостопански, слуги и др.⁶⁴ Някои автори определят броя на работниците към 1900 г. на 188 000 души.⁶⁵

Безспорно важно значение имало формирането на индустриалния пролетариат, което особено се активизирало през последното десетилетие. Това било времето, когато усилено се формирали кадри на различните му отряди, като дори някои /например фабричните работници от вълнопрядачната промишленост/ завършили процеса на формирането си като „класа в себе си“.

В социалната структура на българското общество се извършвало непознат за миналото и с исторически последици процес, който в редица други страни протичал десетилетия наред. Формирането на българския индустриален пролетариат завършило през следващото десетилетие, но още през разглеждания период се очертали основните насоки на процеса и се утвърдили основните пролетарски отряди. Независимо от все още относителната му малобройност формиращият се индустриален пролетариат се отличавал с висока степен на териториална и на производствена концентрация. Това имало особено голямо значение за динамичното и обхватоно протичане на процеса, който оформял индустриалния пролетариат като социална категория със свой начин на живот и свое място в социалното развитие на обществото.⁶⁶

Освобождението и изграждането на буржоазнокапиталистическото общество било свързано и с възникването на междинни социални групи и прослойки, които били почти напълно чужди на доосвобожденското общество — едни поради самата същност на полуфеодалния обществен строй, а други поради същността на османския полуфеодализъм. В условията на чуждестранното потисничество за българите бил закрит достъпът до административния или военния апарат, а интелигенцията можела да се развива почти единствено в рамките на нацията, но не и в тези на държавната организация. През първите следосвобожденски

години формирането на социалните групи на бюрокрацията станало чрез привличане на кадри от всички социални категории.

Бюрокрацията, интелигенцията и военният апарат достигнали към края на миналия век около 85 000 души. Макар че не заемали самостоятелно място в социалната структура на обществото, те играели важна роля в неговия всеобхватен живот.

Динамичните социални процеси, които протичали след Освобождението, имали за резултат и появата на социалните групи на декласираните и lumpенизирани елементи. Както навсякъде, така и в българското общество капитализмът изхвърлял от социалния механизъм все повече индивиди, на които се отреждала участта да бъдат хората, скъсали социалните си връзки с обществото.

Развитието и утвърждаването на буржоазнокапиталистическото общество било исторически преломен процес. През последното десетилетие на века в освободените български земи то започнало да се преплита с все по-ускоряващия се процес на промишления преврат, тласкащ към изграждането на съвременен буржоазно общество. Преди да настъпи новият век, тази историческа тенденция все още не била реализирана, но тя сочела насоката в развитието на българското общество. Това бил процес, който в условията след Освобождението протичал с темпове и динамика, далеч по-бързи и със значително по-голяма интензивност, отколкото в другите страни.

ГЛАВА ПЕТА

ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ И БОРБИ ЗА НАДМОЩИЕ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ /1879—1881/

1. Първото българско правителство

ВЪЗНИКВАНЕ НА ПАРТИИТЕ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ. Политически представители на двете класи в българското следосвобожденско общество /дредната и средната буржоазия и търговско-лихварската буржоазия/ били Либералната и Консервативната партия. Те се проявили в Учредителното събрание като две групировки — продължителки на основните предосвобожденски течения с най-общите им политически възгледи. Веднага след откриване на събранието били наречени либерали и консерватори със специфич-

ния за българските условия смисъл на тези названия.

Сблъсъкът на двете течения при обсъждане на Търновската конституция разкрил два противоположни държавно-политически възгледа. Консерваторите се стремели да ограничат участието на широките народни маси в управлението на държавата, да създадат силна княжеска власт и следователно буржоазно-олигархичен строй. Либералите изразявали желанието на огромната маса от българския народ да се въведе ред, който да гарантира нейните икономически и политически интереси срещу експлоатацията и потисничеството. Те отстоявали принципа на народоуправлението, като се осигурят широки и равни права на гражданите и се ограничат прерогативите на монарха.

Въпреки различията си по въпросите за формата на управление и устройство на княжеството двете течения били единодушни в стремежа си за запазване единството на българския народ. За осъществяване на националното обединение те разчитали на съдействието на Русия, чиято балканска политика била гаранция за независимостта и самостоятелното съществуване на младата държава. Различията между тях, както проличало в Учредителното събрание, били тактически. Чужди на политическия риск, консерваторите били привърженици на по-умерени и мирни методи на действие с цел да се спечели разположението на Великите сили за постигане на националното единство. Либералите, които имали сериозна вътрешна опора, се обявили за по-твърда и порешителна борба в защита на националните интереси.

Поражението на консерваторите в Учредителното събрание се дължало на липсата на силна обществена класа, която да даде опора на техните антидемократични разбирания. Търговско-лихварската буржоазия била съвсем малочислена, в икономическо отношение слаба, а в политическо компрометирана поради антиреволюционната си тактика до Освобождението. Лозунгите за силна княжеска власт и олигархично управление не могли да срещнат масова подкрепа. Най-видните консерватори произхождали от богати търговски семейства, получили образование в западните училища и били възпитани там в духа на държавноправните учения от периода на реакцията след Парижката комуна. От тези среди се образувало ръководното ядро на Консервативната партия, в което влизали Г. Д. Начович, Д. Греков, К. Стоилов, Г. Вълкович, Иван Хаджиенов, русенският митрополит Григорий, варненският митрополит Симеон и др. Сред консерваторите съществувал и един кръг /Т. Икономов, М. Балабанов, Т. Бурмов, търновският епископ Климент/, който бил

привърженик на умерен конституционен режим. Както в Учредителното събрание, така и непосредствено след него този кръг проявявал голяма активност.

Примирили се външно с приетата от Учредителното събрание конституция, консерваторите си поставили за цел да спечелят влияние сред избирателите, за да я изменят по парламентарен път. На страниците на консерваторските вестници „Витоша“ и „Български глас“ се пропагандирала програма, която трябвало да съответствува на настроенията на народните маси. Във външната политика се изразявало пълно доверие към царска Русия като залог за осъществяването на националните идеали, а във вътрешната политика — привързаност към утвърденото в Търново конституционно устройство.

Въпреки тази програма консерваторите не успели да спечелят обществена поддръжка и влияние, а разчитали на съюза с монархическия институт. Между Консервативната партия и младия и неопитен княз се установило пълно единодушие в отношението към Търновската конституция. Устройството, узаконено от Търновската конституция, противоречало на представите на Батенберг за правен ред и монархическа власт. Самолюбието му страдало от мисълта, че му е отредена ролята на бездушна машина за подписване на укази. Свободолюбивите и народнически идеи, вълнуващи значителна част от българската интелигенция, го изпълвали със страх за съдбата на престола.

Още щом научил, че е избран на българския престол, Александър Батенберг поискал от император Александър II да се измени „полурепубликанската“ конституция на княжеството. Недоволството му било насочено главно към ония нейни текстове, които забранявали титлите и даването на ордени на гражданите и особено срещу начина, предвиден от самата конституция за изменението ѝ.¹

По време на Учредителното събрание царското правителство се солидаризирало с демократичните тенденции в българската конституция. Това намерило потвърждение и в прокламацията на Александър II към българския народ от 11 април 1879 г.² Позицията на царизма не се дължала на симпатии към демократичните и либералните страни на конституцията, а на убеждението, че сравнително широките права на парламента могат да бъдат противовес на евентуален противоруски уклон на бъдещия български княз.

Настойчивостта на Батенберг поставила на изпитание тази политика и така се стигнало до модифицирането ѝ. Императорът и някои членове на правителството мъчно превъзможвали отвращението си към конституционния режим. Александър II изпитвал доверие към искреността на Ба-

тенберг. По такъв начин възраженията на българския княз срещали съчувствие в Петербург. В същото време не изчезвало и опасението за възможни колебания в неговата политика. Ето защо се възприело компромисно становище: да се одобри по принцип искането за изменение на конституцията, но самото изменение да стане по законен път.³ Още с идването си в България Батенберг трябвало да разбере, че партията, която подкрепяла намерението му, не разполагала с реална сила, а партията, която защищавала конституцията, водела след себе си мнозинството от народа. Така че условието, поставено в Петербург за законно изменение на конституцията, фактически не му помагало с нищо.

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА Т. БУРМОВ. На 5 юли 1879 г. князът назначил първото българско правителство само от средите на консерваторите. В състава на правителството влизали: Т. Бурмов — министър-председател и министър на вътрешните работи, Д. Греков — министър на правосъдието, М. Балабанов — министър на външните работи, Гр. Начович — министър на финансите, генерал П. Д. Паренсов — министър на войната, д-р Георги Атанасович — министър на просветата.

Първото правителство трябвало да разреши важни задачи, свързани с изграждането на държавната машина и нейното функциониране. За краткия период на управлението си то осъществило редица мероприятия, които поставили основата на административната, финансовата, външнополитическата и други дейности. Със специални укази се изградила структурата на отделните министерства, извършили се множество назначения, приели се привременни правила за общинското градско и селско управление, открили се митници по южната граница на княжеството. Въведен бил безмитен внос на произведенията от Източна Румелия и Македония, което трябвало да улесни търговските връзки с откъснатите от княжеството земи.⁴

Големи грижи били положени за ликвидиране на разбойничеството, което пречело на нормализиране на живота на страната. След войната в източната част на княжеството действували въоръжени банди от бивши турски войници. Заедно с ходжите и пратениците от Цариград те подстрекавали мюсюлманското население към неподчинение на властите в района и подлагали християните на терор и грабежи. От 10 юли 1879 г. в някои окръзи на Варненска и Търновска губерния било обявено военно положение, създали се военни съдилища, увеличила се жандармерията и пр. Въпреки тези мерки правителството не успяло да се справи напълно с разбойничеството.

Една от първите външнополитически стъпки на правителството била да установи нормални

УКАЗЪ.

№ 1.

НИЙ, АЛЕКСАНДЪРЪ I., КНЯЗЪ НА БЪЛГАРИЯ.

Съгласно съ статутъ 150, 152 и 161 отъ конституцията на Българското княжество, постановихъ и постановявамъ:

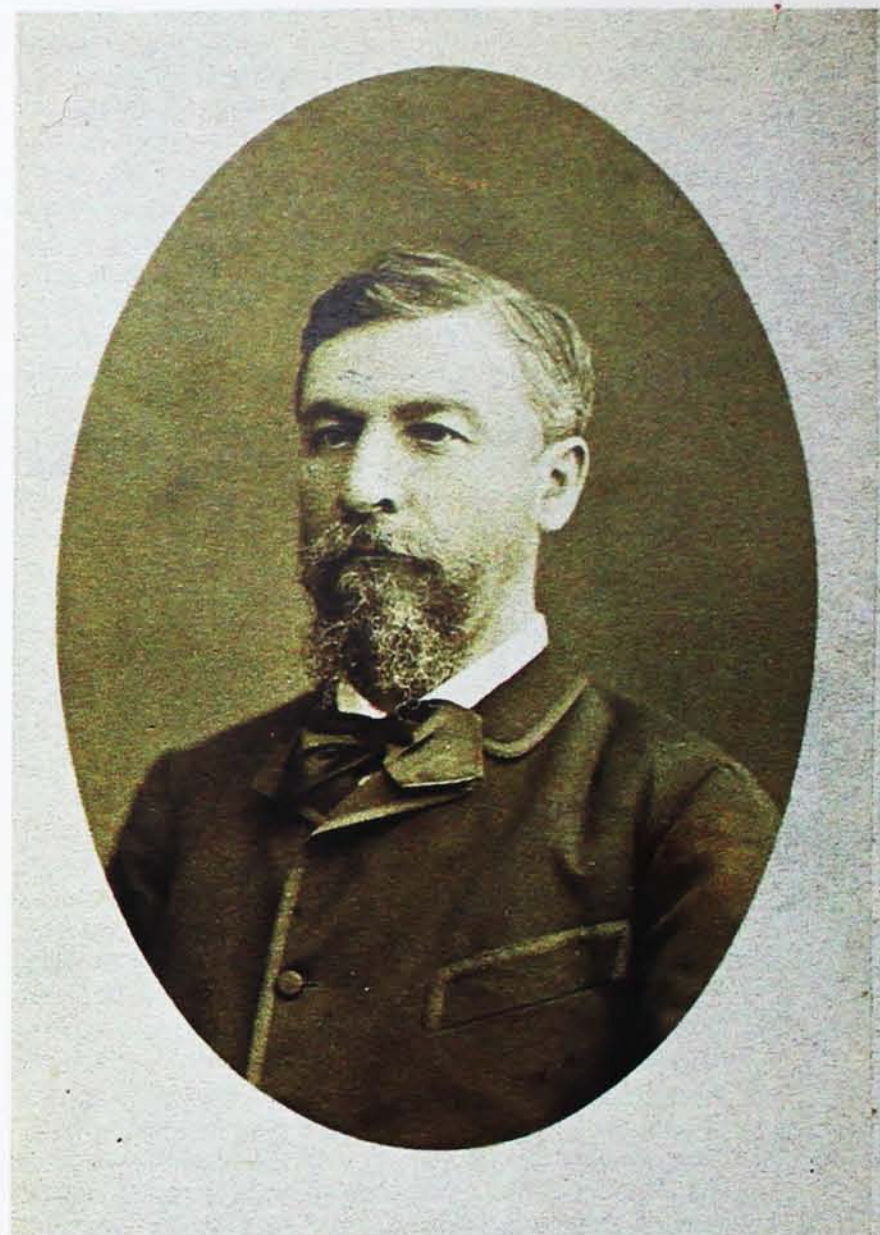
1) Да назначимъ Г-на Т. С. Бурмова за министър на Вътрешнитъ Дѣла; сѣщѣй привременно (ad interim) ся натоварва съ управленіето на министерството на Просвѣщеніето; Г-на М. Д. Балабанова за министър на Външнитъ Дѣла и на Исповѣданията; Генералъ-Майора П. Д. Паренцова за Военный министър; Г-на Г. Д. Начевича за министър на Финансите; Г-на Д. П. Грекова за министър на Правосъдїето;

2) Да назначимъ Г-на Т. С. Бурмова, министръ на Вътрешнитъ работи за председател на Министерскій Сѣвътъ.

Издаденъ въ нашътъ дворецъ,
въ СОФІЯ, на 5-й Юлій 1879-та година.

АЛЕКСАНДРЪ.

№ 764. Скоро-Печатница на Янко С. Ховачевъ въ София и Продавня.

Указ на княз Ал. Батенберг за назначаване на първото българско правителство. София, 5 юли 1879 г. ЦДИА — София

Тодор Бурмов, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

междудържавни отношения с другите страни. По време на обиколката, която Александър Батенберг предприел из столиците на европейските Велики сили веднага след избора му за български княз, той получил съгласие да бъдат разпуснати европейските делегати, наблюдатели за изпълнение на Берлинския договор, и да се назначат дипломатически агенти на различните държави в България. От своя страна и княжеството можело да изпрати свои представители в чуждите страни, акредитирани

към съответните правителства. С указ от 19 юли 1879 г. били назначени първите български дипломатически агенти в Сърбия, Румъния и Турция.⁵ Поради слабите финансови възможности и неукрепналост на международното положение на страната правителството се ограничило само с представители в съседните държави.

Веднага след това се пристъпило към уреждане на редица въпроси, които произтичали от международните задължения или били свързани с утвърждаването на княжеството като самостоятелна държава. За да задоволи претенциите на Високата порта и западните Велики сили за уреждане на бежанския въпрос, правителството учредило в окръжните градове смесени комисии, които да улеснят въдворяването на мюсюлманските бежанци в имотите им.

На дневен ред бил поставен и железопътният въпрос. Берлинският договор прехвърлил върху княжеството задълженията на Високата порта по строителството на минаващата през българска територия част от международния път Виена—Цариград. България била заставена да откупи от английската компания железопътната линия Русе—Варна — единствената линия върху неговата територия, построена преди Освобождението. За тази цел през юли 1879 г. в София пристигнал делегатът на компанията Дж. Барклей. Той предложил уреждане на сделката чрез глобална цена, която била твърде голяма за финансовите възможности на страната. Въпреки натиска на британската дипломация правителството отхвърлило предложението. По същия начин била посрещната инициативата на двамата представители на руските банкери барон Гинсбург и С. Поляков — Черни и Утин, които издигали широка програма за построяването на жп мрежа в княжеството, за създаване на банка и откупуване на линията Русе—Варна.⁶ За краткото си съществуване кабинетът не успял да изработи определена политика по железопътния въпрос, твърде усложнен от международните задължения и заинтересоваността на силите.

Правителството на Бурмов не успяло да си спечели обществена подкрепа и авторитет. От една страна, то представлявало Консервативната партия, чието влияние сред масите било крайно ограничено. От друга страна, политиката му и особено някои негови мероприятия, като понижаването курса на сребърната рубла, увеличаването митото на солта, отстъпчивата политика по бежанския въпрос и др., подхранвали недоволството. Либералите използвали допуснатите грешки и нарушенията на конституцията, за да създадат широко опозиционно настроение и масово движение срещу правителството.

В проведените в края на септември и началото на октомври 1879 г. избори за Първо обикновено народно събрание Либералната партия пожънала голяма победа. Батенберг поискал разрешение от Петербург да разтури Народното събрание, но оттам получил съвет да образува коалиционно либерално-консерваторско правителство.⁷ Преглътнал разочарованието си, той възложил на П. Каравелов да състави правителство с участието и на консерваторите Д. Греков и Гр. Начович. Условията на княза предварително обричали на провал мисията на Каравелов. Така и станало. Неуспехът на Каравелов се използвал като аргумент, че либералите не са в състояние да изпълнят указанията на Петербург.

Князът и консерваторите вярвали, че имат вече на своя страна важни преимущества: доказали са, че се вслушват в руското мнение; опитът е

потвърдил непригодността на препоръчвания от царското правителство среден път. На Петербург според тях не оставало нищо друго, освен да се съгласи, че единствената причина за затрудненията в княжеството е конституционният режим. С това убеждение на 24 ноември Батенберг разтурил Народното събрание и назначил ново правителство, съставено пак само от консерватори и с председател търновския епископ Климент. Веднага бил подновен и натискът в Петербург за изменение на конституцията.

Царското правителство отново било заставено да обсъжда политиката си в княжеството. И отново надделяло мнението, че князът не бива да излиза извън законните рамки. На 16 декември Александър II изпратил писмо до Батенберг, което потвърждавало старата препоръка за изход чрез законните пътища. На княза се предлагало да насрочи нови парламентарни избори и ако в тях правителството добие мнозинство — легално да се изменят неудобните членове на конституцията; ако Народното събрание пак се окаже в ръцете на опозицията и се констатира невъзможност да се управлява с нея — тогава да го разтури и да се свика Велико народно събрание, на което да предложи нова конституция. В заключение на княза се предоставяла свобода сам да прецени дали да приложи този курс, или незабавно да прибегне към крайни мерки, но пак се предупреждавал срещу незаконни процедури, преди да са изчерпани легалните възможности.⁸

Колкото и противоречиви моменти да съдържало писмото, то потвърждавало основното в дотогавашната политика: идеята за преврат не се одобрявала, а се препоръчвали пак законните средства. Изменението на конституцията се приемало по принцип, а конкретното решаване се отлагало за след време, и то при наличието на определени условия. Князът нямал друг изход, освен да се покори. Но от целта си не се отказвал. През януари 1880 г. се провели избори за Второ обикновено народно събрание. Либералите извоювали нова, още по-голяма победа.

В края на януари Батенберг заминал за Русия, за да присъствува на юбилейните тържества по случай 25-годишнината от възшествието на Александър II. Той използвал всичките си връзки и цялото си влияние в Петербург, за да докаже, че законните средства са изчерпани и единственият изход е отменянето на конституцията. Но и този път усилията му останали безплодни. Натоварената от императора специална комисия потвърдила старото становище: да се отклони предложението на княза за преврат, да му се внуши да не отстъпва от законната почва. Същевременно, за да се докаже на княза, че тази позиция не е израз на недоверие към него лично, до дипломатическия

агент в София била изпратена инструкция, с която на руските дейци в България се вменявало в дълг да го поддържат при всички обстоятелства. В разрез с предишните официални заявления сега царското правителство се отричало от всяка солидарност с Търновската конституция. Военният министър генерал Паренсов, с когото Батенберг бил успял да се скара, бил заменен с генерал Казимир Густафович Ернрот, финландец по народност.

Колкото и съществени да били тези отстъпки, те не улеснявали княза в конкретните му цели. Инструкцията отново препоръчвала осторожност и такт и като разкривала опасностите, свързани с отклонение от законните средства, напомняла, че изменението в конституцията трябва да се извършат съобразно съществуващите закони.⁹ Така в инструкцията господствувало становището за законно изменение на конституцията — практически неосъществимо в условията на страната, а плановете за преврат пак се отлагали за краен случай. Князът напуснал Петербург с убеждението, че друг изход няма, освен да управлява с либералите, докато се създадат благоприятни условия за изпълнение на плановете му.

ПОБЕДА НА ЛИБЕРАЛИТЕ. На 21 март 1880 г. се открили заседанията на Второто обикновено народно събрание. Три дни по-късно било назначено хомогенно либерално правителство в състав: Др. Цанков — министър-председател и министър на външните работи, П. Каравелов — министър на финансите, Хр. Стоянов — министър на правосъдието, Георги Тишев — министър на вътрешните работи, Иван Гюзелев — министър на просвещението и генерал К. Г. Ернрот — министър на войната. За председател на Народното събрание бил избран П. Р. Славейков.

Плановите на княжеско-консерваторския блок през 1879 и на началото на 1880 г. за отменяне на Търновската конституция и за изработване на нова конституция претърпели провал. Това поражение до голяма степен се дължало на несъгласието на царското правителство с насилственото ликвидиране на конституционния режим в княжеството, на съпротивата му срещу предложенията за преврат. Но в същото време царското правителство се отказало от всяка солидарност с Търновската конституция и по принцип одобрило идеята за изменението ѝ. Различието му с княза се състояло в това, че в Петербург настоявали за изменение в законни рамки, т. е. според конституционните предписания в съгласие с българските партии, а превратът се допускал като крайна възможност. Това означавало, че съдбата на конституционния режим се предоставяла в ръцете на вътрешните политически сили. Ако князът спечелел общественото мнение и убедял партиите,

изменението можело да се извърши незабавно. Но тъкмо това той не е бил в състояние да постигне. Следователно главната причина за поражението на реакционните сили се криела вътре в страната: в твърдо изразената воля на народните маси да запазят Търновската конституция, против реакционните кроежи на княза и консерваторите.

Начело на народната борба в защита на конституцията стояла Либералната партия. Но сред самите либерали отношението към конституцията не било еднакво. Още по време на Учредителното събрание сред тях се очертали две групировки: едната — умерена, склонна на по-големи отстъпки от демократичния принцип, чийто ръководител бил Др. Цанков; другата — начело с П. Каравелов и П. Р. Славейков, която се борела за последователното провеждане на принципа на народоуправлението. Зад това различие се криели определени социални групи. То отразявало различието в интересите на дребната и средната буржоазия, съставляваща социалната база на Либералната партия. На първо време двете групировки действували еднакво. Процесът на капиталистическото развитие бил едва в началото си, а натискът на княжеско-консерваторския блок налагал сплотеността и единодействието на Либералната партия в отстояването на общия интерес.

Откритото излизане на Либералната партия пред обществеността било ознаменувано с издаването на в. „Целокупна България“, чийто първи брой излязъл на 20 юни 1879 г. За своя програма вестникът провъзгласил поддържането и укрепването на постигнатите благополучни резултати в конституцията и развитието и прилагането на залегналите в нея принципи.¹⁰

Възгледите на либералите за вътрешното устройство на княжеството изхождали от разбирането за самобитно развитие на българския народ. Българският народ според тях притежавал някои особености, които трябвало да се отразят и в държавното устройство, вместо то да копира чужди образци. Най-главната от тези особености била демократичният дух на народа, който въпреки петвековното робство е запазил свободолюбивите си тежнения. Другата особеност — валидна и за останалите славянски народи — била общинската собственост върху земята. Изхождайки от тези особености, либералите противопоставяли на консерваторските теории за олигархически режим принципа на народоуправлението.

Конкретно този принцип бил разтълкуван във възванието на П. Каравелов и П. Р. Славейков, публикувано в навечерието на първите парламентарни избори: мислите и съвестта на министрите трябва да отговарят на мислите и съвестта на народа, изразени чрез Народното събрание; единственият извор на властта е самоуправлението

на народа, а негов единствен представител е Народното събрание, което ръководи правителството.¹¹ Тук въобще не се споменавало за функциите и ролята на монарха, а представителният принцип се разглеждал като единствено условие за осъществяване на народоуправлението.

В хода на изборната борба за Първото и Второто народно събрание се оформил обликът на Либералната партия като изразител на интересите на широките народни маси. Нейните лозунги — в защита на народните права и свободи, против нарушенията на конституцията от княза и консерваторските правителства, в защита на икономическите интереси на дребните производители — отговаряли на интересите на подавяващото число от народа и получили масова подкрепа. Били приложени нейните основни форми на дейност — организиране на събрания и митинги, на демон-

страции, съставяне на резолюции и петиции, издаване на вестници. По градове и села се групирани ръководни ядра от нейни агитатори и дейци. Разбира се, все още не ставало дума за политическа партия в точния смисъл на думата. Липсвала ѝ цялостна програма — за такава се обявявала самата Търновска конституция. В идейно отношение партията представлявала конгломерат от възгледи, сред които най-общият бил конституционализмът. Състояла се от отделни дейци, на някои места — обединени в идейни групи, зад които вървяла народната интелигенция, дребните и средните селяни и търговци, занаятчиите. Партията нямала организационен устав и не изграждала низови организации, не се избирали ръководни органи — нито местни, нито централни.

В действителност Либералната партия пред-

ставлявала едно политическо движение, поддържано от хора с различни социални и икономически интереси, но обединени от общото желание за конституционно устройство, за запазване на установените след Освобождението отношения, за външна политика в съгласие с политиката на царска Русия. Популярността на лозунгите, които партията издигала, се потвърдила по най-внушителен начин по време на парламентарните избори, когато огромната част от избирателите дала доверието си на ония кандидати, които излизали от нейно име. Изборните успехи на либералите не позволили на княза и консерваторите да се възползват от съгласието на царското правителство за изменение на конституцията по законен път.

Воювайки срещу антиконституционните кроежи, либералите насочвали острието на агитацията си срещу консерваторите. Те знаели за солидарността на Батенберг с Консервативната партия, но се стараели да не го засягат пряко, като се надявали да му докажат лоялността си и по такъв начин да разкъсат съюза му с консерваторите. Все с тази цел по време на сесията на Първото народно събрание либералите допуснали някои отстъпки от принципите си: съгласили се с коалиционното правителство, приели за възможно известно изменение в конституцията/титлата на княза — вместо „светлост“ — „височество“. Даже П. Каравелов, натоварен да състави коалиционно правителство, включил в проектокабинета главно умерени либерали, които вдъхвали у княза по-голямо доверие, а в частните си разговори с княза поел и други задължения, които обаче либералското мнозинство в Народното събрание отхвърлило.

2. Правителство на Либералната партия

ЗАКОНОДАТЕЛНА ДЕЙНОСТ. Образоването на самостоятелно либерално правителство представлявало голям успех за Либералната партия и за широките народни маси. Младата българска държава добила сравнително благоприятни възможности за административно, икономическо и политическо развитие. Създали се предпоставки за ограничаване на влиянието на монарха върху държавните дела.

Пред явната неприязън на княз Александър либералите стигнали до убеждението, че успешно гарантиране на народните права налага нама-

ляване на княжеските прерогативи и усъвършенстване на Търновската конституция чрез съответни закони, като се разширят гражданските права и свободи. В същото време либералите разбирали, че управленската им дейност ще бъде най-важното доказателство за приложимостта на Търновската конституция и за опровергаване на упрещите срещу нея, че от всяка тяхна грешка и несполука ще се коват оръжия за борба срещу законния ред. Това налагало сцеплението на партията, единодействието ѝ срещу антиконституционните домогвания. Наистина по време на преговорите за образуване на правителството различията между двете крила пак избуяли. Др. Цанков се изказвал за коалиция с умерените консерватори, а П. Каравелов настоявал за хомогенно либерално правителство.¹² Надделяло становището на Каравелов. Макар и след това различията да се проявявали по един или друг повод, в общи линии се провеждал единен курс.

Практическата дейност на либералното правителство обхванала всички клонове на държавното управление и създала основата за по-нататъшното развитие на българската буржоазна държава. Тази дейност се натъквала на пречки от различно естество. Невинаги тя отговаряла изцяло на възгледите и намеренията на либералите. При изработването на различните закони те трябвало да се съобразяват с евентуалната реакция на княза, да отбягват конфликта и да им придават приемлива за одобрение от княза форма. Трябвало да се отчита и реакцията на Великите сили и особено на Русия, тъй като всяка недоброжелателност отвън се експлоатирила от враговете на конституцията. Не се забравяли и различията в самата партия, които, макар и приглушени, не изчезнали и не бивало да се допуска задълбочаването им. Всичко това не означавало, че в практическата дейност на правителството надделявали предпазливостта, опортюнизмът. Напротив, главното съображение, от което изхождали либералите, бил народният интерес така, както се разбирал от тях, и в отстояването му често не се огъвали и в най-трудни обстоятелства.

В политическата област либералното правителство си поставило за главна цел да се възплътят в живота прокламираните от конституцията граждански права и свободи и да се намерят гаранции за реализирането им; в икономическата област — да се запазят дребнособственическите отношения, установени след Освобождението; в областта на външната политика — да се укрепят независимостта на страната и отношенията на дружба и сътрудничество с Русия.

Сред мероприятията, предназначени да разширят демократичните принципи, залегнали в конституцията, най-голямо значение имали об-

Първият випуск на юнкерите от Военното училище в София след Освобождението, фотография, 10 май 1879 г. ЦДИА — София

щинският закон, в който се прокарвала идеята за общинското самоуправление като ядка на държавното самоуправление; изборният закон, който предоставял на гражданите почти неограничени права на избиране и избираемост; законът за съдене на министрите, който засилвал отговорността на изпълнителната власт.

Показателни за идеологията и политиката на Либералната партия били мерките, предприети в икономическата област. Либералите се стремели да запазят и утвърдят дребнособственическите отношения, установени след Освобождението. Те вярвали, че общите закономерности на икономическото развитие не са задължителни в българските условия и че е възможно да се избягнат концентрацията на собствеността и класовата диференциация на обществото. В това отношение разчитали на законодателната дейност на Народното събрание и на политиката на правителството в защита на дребните собственици. Такова било главното предназначение на законите за населяване на ненаселените земи, за татарските и черкезките земи, за господарските и чифлишките земи, на закона против зеленичарството, за превръщане на десятъчния налог от натурален в паричен и пр.

Второто народно събрание гласувало около 47 закона в областта на финансите, администрацията, съдопроизводството и съдоустройството, здравеопазването, армията, просветата. Благодарение на строгата финансова дисциплина бюджетът на страната бил покачен на 30 млн. франка. Учредено било Статистическото бюро и било извършено първото преброяване на населението.

ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ. Във външната си политика либералното правителство отстоявало независимостта на княжеството и се стремяло към обединяване на българските земи в една държава. Царска Русия се разглеждала като могъща опора на държавната независимост и за осъществяване на националния идеал. Принципиите, върху които либералите градели външната си политика, били: борба с антиславянските домогвания на Австро-Унгария и Германия на Балканите, пълно сътрудничество с Русия, единодействие с останалите християнски и балкански държави. Тези принципи неотклонно се провеждали от либералното правителство и това изпъкнало особено с отношението, което то взело по железопътния въпрос и Дунавския въпрос.

За либералите железопътният въпрос бил преди всичко натрапен на княжеството, подчинен на амбициите на Великите сили, заплашващ политическата и икономическата независимост на страната. Главната заплаха виждали в австро-унгарския проект за строителство на жп линия от Цариброд /дн. Димитровград — СФРЮ/ до Вакарел като първа стъпка към включването на

България в немската сфера на влияние. Поради това те гледали да отложат конкретното решаване на жп въпроса за по-благоприятно време. Но доколкото този въпрос бил международно задължение, те потърсили формула, която да отговори на Берлинския договор, без да накърни интересите на страната. Така била издигната идеята за строителството на жп линия, свързваща София с Дунава /при Русе или Свищов/. Тази линия би осигурила свързването на австро-унгарските с турските жп линии, но вместо през Сърбия — през Румъния и в същото време би предпазила страната от едностранно обвързване с Австро-Унгария, като осигури и пряка жп връзка с Русия.¹³

По отношение на дунавската жп линия се установило единство между Русия и либералното правителство. Различие съществувало само по начина на самото строителство. Царското правителство настоявало строителството да се отдаде на частни предприемачи и косвено подкрепяло руските капиталисти, които си предлагали услугите. Либералите предпочитали строителство със собствени средства — с държавни капитали и с помощта на населението.¹⁴ Но разликата не повлияла върху единодействието им. На този етап царското правителство, въпреки пристрастието на някои свои представители в княжеството, не придавало голямо значение на начина на строителството, а либералите се обявявали срещу концесиите повече от страх пред протежираните от Австро-Унгария компании.

Народното събрание одобрило предложената от П. Каравелов мрежа на всички необходими линии на княжеството, като на първо място била поставена дунавската.¹⁵ Това решение имало за цел да осигури връзка с Русия като средство за паричане на евентуалните последици от прякото свързване с Австро-Унгария. Същевременно се упражнявал натиск върху виенската дипломация при определяне на позицията ѝ в т. нар. „Конференция на четирите“. Тази конференция била свикана на 17 февруари 1881 г. във Виена, за да обсъди задълженията на Австро-Унгария, Сърбия, България и Османската империя с оглед завършване на международния път Виена—Цариград.

Домогванията на Австро-Унгария да установи хегемония на Балканите се изразили и в опита ѝ да заграби контрола върху корабоплаването по цялото течение на Дунава. Др. Цанков бил принуден от княза да обещае подкрепа на австрийския проект за правилник за корабоплаването и речната полиция. Но на българския представител в Европейската дунавска комисия било наредено да гласува против проекта.¹⁶

Един от важните документи, характеризиращи политиката на правителството, бил законът за народното опълчение. В него либералите отразили

разбиранията си за всеобщо въоръжение на народа, срещу редовната войска, която според тях често се използвала против народните права и интереси. Изработването на закона било свързано с акцията за съединение през 1880 г.

Въпросът за съединението на Княжество България и Източна Румелия застанал на дневен ред във връзка с изострянето на отношенията между Високата порта и Гърция и Черна гора при определяне на границите. Опасността от избухване на нова балканска криза предизвикала раздвижване сред южнобългарските дейци.

През април 1880 г. в София пристигнали двама делегати на Постоянния комитет на Източна Румелия, за да обсъдят с княза и правителството съвместни действия за провъзгласяване на съединението. Изработена била програма, според която в Южна България трябвало да се образува Централен таен комитет със задача да подготви народа за съединение, а в княжеството да се създаде народно опълчение. Акцията трябвало да се ръководи от българското правителство. В съгласие с програмата през май в Сливен било свикано събрание на представители на всички градове и села в Южна България. В присъствието на делегати от княжеството бил избран Централен комитет. След събранието комитетът развил активна дейност за организиране на местни комитети и възобновяване на упражненията на гимнастическите дружества.¹⁷

Успоредно с това княз Александър изпратил в Лондон преподавателя в Робърт колеж Стефан Панаретов със задача да сондира отношението на новото английско правителство начело с Уилям Гладстон към съединението на княжеството и Източна Румелия. Правителството не се ангажирало с акцията, която била започната без знанието и одобрението на Русия. То се страхувало, че князът и консерваторите целят да го компрометират пред европейските държави. Мисията на Панаретов останала без непосредствен резултат, тъй като както Англия, така и останалите Велики сили се обявили против нарушаване на Берлинския договор. Чрез нея обаче княжеството направило дипломатически сондаж и поставило пред Европа въпроса за евентуално съединение.¹⁸

През юни 1880 г. Народното събрание приело замисления по програмата закон за народно опълчение, но му придало съвсем друг смисъл. Опълчението било създадено като средство за защита на политическите права на народните маси. В него се включвали всички мъже под 40-годишна

Орден „За храброст“, Велик кръст /аверс/ и звезда към него, учреден на 1 ян. 1880 г. Национален военномисторически музей — София

възраст, които ежегодно трябвало да участвуват във военни занятия. Ръководните органи в опълчението били изборни — Централен комитет, окръжни комитети, главатарии и десетници. Военните инструктори имали само права на военни специалисти. Законът се посрещнал с възмущение от консерваторите, дипломатическите агенти в София и княза. Генерал Ернрот го сравнил с Парижката комуна. Княз Александър отказал да го утвърди. По негово настояване били внесени изменения — премахнал се Централният комитет като висша ръководна инстанция, а ръководството на опълчението се предало на Министерския съвет и военното министерство.¹⁹

Политиката на либералното правителство и плодотворната законодателна дейност на Второто народно събрание доказали приложимостта на демократичните страни на конституцията, възможността за управление според нейните постановления, способността на Либералната партия да ръководи държавните дела. Гласуваните от Народното събрание многобройни закони положили основите на българската буржоазна държава. Бил утвърден външнополитическият курс на страната, подчинен не на тактически съображения, а на осъзнато разбиране на националните интереси. Не се сбъднали очакванията на княза и консерваторите, че управлението на Либералната партия ще усили разногласията в нея и ще доведе до разцеплението ѝ. Единството на партията представлявало важен фактор за провеждане на програмата ѝ.

Главната трудност пред правителството произтичала от дребнобуржоазния характер на идеологията на Либералната партия. Целта, която либералите си поставили в икономическо отношение — да се запазят дребнособственическите отношения чрез икономически, финансови и административни мерки, — не била по силите им. Предприетите от Народното събрание закони имали значение за ограничаване на концентрацията на собствеността, но не изпълнявали главното си предназначение. Въпреки тях дребнособственическите отношения продължавали да се рушат, растял процесът на капиталистическо натрупване. Поземленият въпрос не бил разрешен радикално, а лихварството не било ликвидирано. Чуждата конкуренция продължавала да съсипва занаятите.

Обективният ход на развитието подкопавал старателно поддържаното единство на Либералната партия, подхранвал диференцирането на групите в нея, изразяващи интересите на различни прослойки на дребната и средната буржоазия. Именно в условията на управлението на Либералната партия открито се проявило едно ново течение в нея, т. нар. радикали, които ставали изразители на тежните на пропадщата част от

дребната буржоазия, на разоряващите се селяни и занаятчии.

Радикалите се обявили за изменение на Търновската конституция в последователно демократически дух. Те популяризирали възгледите си на страниците на партийния орган в „Независимостъ“, започнал да излиза в края на август 1880 г.

Новото течение се изявило най-вече с политическия си радикализъм. Като изхождали от разгонването на Първото народно събрание и от някои пречки при прокарване на мероприятията на либералното правителство, радикалите стигнали до извода, че самата Търновска конституция не съдържа достатъчно гаранции за осъществяване на принципа на народоуправлението. И те препоръчали конкретни изменения в конституцията: ежегодни избори за Народно събрание, свикването му без инициатива от княза, периодично свикване на Великото народно събрание със задача да изменя или допълва конституцията, назначаване на министри от Народното събрание, без каквато и да е намеса на княза, пълна независимост на законодателната власт спрямо княза.²⁰

Програмата за изменение на конституцията, изложена от в. „Независимостъ“, имала предвид установяването на последователно демократично управление с върховна власт на парламента, изразяващ народната воля, и с широко местно самоуправление. Тя отбелязала най-високия връх, до който стигнала българската буржоазна демокрация в онова време.

ЗАТРУДНЕНИЯ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО. Към края на 1880 г. либералното правителство се оказало в тежко международно положение. Големите западни държави се отнасяли враждебно към него поради безкомпромисното отстояване на националните интереси, твърдата и непреклонна защита на независимостта на страната и политиката му на тясно сътрудничество с Русия. За тези

В. „Марица“, първият български вестник след Освобождението. Пловдив, 1878 г. /глава/

В. „Целокупна България“, вестник на Либералната партия, 1879 г. /глава/

В. „Независимостъ“, орган на Либералната партия, 1880 г. /глава/

В. „Витоша“, орган на Консервативната партия. София, 1879 г. /глава/

В. „Български глас“, вестник на Консервативната партия. София, 1881 г. /глава/

В. „Работникъ“. Русе, 1881 г. /глава/

В. „Зорница“. Цариград, 1884 г. /глава/

държави станало ясно, че докато либералите са на власт, не ще могат да се разпореждат със съдбата на княжеството, а руската политика на Изток ще разполага с верен поддръжник. Така те свързвали в по-голяма или по-малка степен интересите на Балканите с отстраняването на либералното правителство.

В центъра на този враждебен външен фронт стояла Австро-Унгария. За нея либералното правителство представлявало главна вътрешна пречка за възтържествуване на немското влияние. Предаността му към идеята за обединение на българския народ се сблъсквала с планове за териториално разширение на Австро-Унгария на Балканите. Привързаността му към царска Русия утвърждавала позициите на най-опасния за Виена съперник в борбата за господство в Европейския Югоизток. Ето защо свалянето на либералното правителство, успехът на монархическите домогвания на княз Александър, монополизирането на държавното управление за Консервативната партия отговаряли на интересите на дуалистичната монархия, улеснявали експанзията ѝ на Балканите.

Австро-унгарският представител в София граф Рудолф Кевенхюлер раздухвал омразата на княза към либералите, поощрявал го към решителни действия срещу конституционния режим. По негово внушение и настояване Батенберг се осмелил да извърши и първата по-смела постъпка срещу либералното правителство. Като взел повод от гласуването на българския представител в Дунавската конференция, князът наложил промяна на правителството. На 28 ноември 1880 г. П. Каравелов заместил Др. Цанков на поста министър-председател, а малко по-късно Цанков трябвало да напусне и кабинета. На негово място за министър на вътрешните работи бил назначен П. Р. Славейков.

Чувствата и действията на Австро-Унгария се споделяли от Германия, която поощрявала аспирациите ѝ на Балканите. Външнополитическата ориентация на либералното правителство противоречала на интересите на Англия за запазване на Османската империя и за пресичане пътя на Русия към Средиземноморието. От друга страна, Лондон бил разгневен от липсата на готовност у либералите да приемат баснословните претенции на английската компания за откупуването на Русенско-Варненската железница. В отговор на предприетите мерки за окончателното разрешаване на поземления въпрос в княжеството Англия застанала в защита на турските едри земевладелци. По-слаб интерес към княжеството проявявала Франция, но за сметка на това нейният дипломатически представител в София бил един от пламенните съветници и подбудители на княза.

Аграрната политика на либералното прави-

телство и съпротивата му срещу опитите на Високата порта да третира княжеството като зависима страна влошили и турско-българските отношения.

При създамата се обстановка антиконституционните кроежи на княз Александър срещнали одобрение и поощрение или мълчаливо съгласие от страна на големите западни държави. „Сега — писал К. Иречек в едно писмо — външният кредит на България пред Европа дълбоко е паднал. Освен Русия княжеството няма други приятели.“²¹ Ала и тази единствена външна опора била доста неустойчива. Раздвоено между доверието си в княза и убеждението, че конституционният режим служи като противосредство срещу негови колебания, царското правителство се придържало към едно двойствено поведение и се стремяло да балансира между княза и правителството. То се надявало да ограничи крайностите в исканията на княза и в програмата на Либералната партия и така да се установи разбирателството между тях, да се възприемат известни „съхранителни принципи“ по пътя на постепенни действия, без да се прилагат насилия. Тази тактика криела основания както за сътрудничество с либералите, така и за подкрепа на княза в случай на конфликт с правителството.

В края на 1880 г. нараснали и вътрешните затруднения на либералното правителство. Нерешаването на някои стопански проблеми подхранвало разочарование и недоволство сред част от народните маси, експлоатирано и раздухвано от консерваторите. В кратък срок правителството извършило огромна дейност. Ала тя носела отпечатъка както на непоследователността на ръководните либерали, така и на грешки, неизбежни при едно пионерско дело. Всяка грешка и неуспех обаче се преувеличавали и раздухвали от консерваторите, обяснявали се с непригодността на конституцията и некадърността на либералите. Усложнената вътрешна обстановка се отразила върху поведението на умерените либерали, които по-често взели да изразяват несъгласия и недоволство, налагали отстъпчивост и компромиси.

В края на октомври подпредседателят на Народното събрание Йосиф Брадел дал оставката си, като се мотивирал със здравословни причини.²² Но впоследствие чрез статии в печата и изказвания в Народното събрание той възприел неприкрито опозиционно поведение. П. Каравелов не включил в своя кабинет дотогавашните министри Ив. Гюзелев, Хр. Стоянов и Г. Тишев. В печата се появило съобщение, че Стоянов бил отстранен под натиска на недоволни от него депутати.²³ А консерваторите веднага изразили симпатиите си към Г. Тишев.

Разногласията, проявили се в края на ноември сред либералите, не довели до сериозни последици.

И непримиримите, и умерените показали благоразумие. В правителството на Каравелов влезли двама непримирими — той самият и Славейков, и двама умерени — Цанков и Никола Стойчев.²⁴ За председател на Народното събрание бил избран Никола Сукнаров. През декември, когато Цанков трябвало да напусне изобщо правителството, той бил заместен от друг умерен — Михаил Сарафов.²⁵ Правителствените промени утвърдили позициите на непримиримите либерали във върховното управление, без да предизвикват разрыв между двете основни крила на партията.

ГЛАВА ШЕСТА

РЕЖИМЪТ НА ПЪЛНОМОЩИЯТА И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА КОНСТИТУЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ /1881—1885/

1.

Държавният преврат на 27 април 1881 г.

ПОДГОТОВКА НА ПРЕВРАТА. Управлението на либералите не променило неприязненото отношение на княз Александър Батенберг към тях и към Търновската конституция. Такива действия на либералите като гласуването на Закона за опълчението или пък дипломатическия ход на Др. Цанков в Европейската дунавска комисия плашели и озлобявали княза. Обстоятелството, че мнозинството от народните маси вървяло зад Либералната партия, му създавало кошмарни опасения, че ако не се отърве от конституцията, избирателното тяло постоянно ще му налага една парламентарна диктатура на либералите, при която той би имал подчинена роля в управлението на страната.

Хората от свитата на княза, най-близките му политически съветници от кръга на К. Стоилов, Гр. Начович, Д. Греков, германският и австро-унгарският дипломатически агент, както и част от руските дейци в България подкрепяли възгледа му за неприложимостта на Търновската конституция в българските условия. Самите либералски водачи и либералските вестници не винаги проявявали умение и политически такт в отношенията си с княза. Липсата на държавнически опит била характерна черта също така за консерваторите и особено за Александър I.

Младият княз бил лишен от кръгозор, качества и прозрение, за да се ориентира в извършващите се в Княжество България политически процеси. Той

не оценил значителната дейност на либералите във всестранното изграждане на току-що създадената държава, техните примирителни конструктивни действия за установяване на правилни конституционни взаимоотношения между монарх, правителство и парламент. Княз Александър I не бил способен да усвои позицията на класически парламентарен монарх с неговата роля на арбитър между политическите сили в страната, нещо, за което Търновската конституция и конкретната обстановка давали възможност. От началото на 1881 г. той започнал усилена подготовка за премахване на конституционния ред чрез преврат.

Основните усилия били насочени към получаване на позволение и подкрепата на руския император в полза на преврата. Думата на Александър II би осигурила успеха на начинанието във вътрешен и в международен план. Авторитетът на Русия сред народните маси бил огромен. Очаквало се, че либералите също не биха се обявили срещу едно дело, зад което стояла официална Русия. През януари 1881 г. Александър I отново се обърнал към руския цар с настояване за изменение на конституцията.¹

От останалите Велики сили Германия и Австро-Унгария още от идването на княза подкрепяли искането му за установяване на силна княжеска власт. Те се надявали, че това би създавало условия за ефикасна борба против руското влияние в България. Следователно от двете немски империи не трябвало да се изтръгва съгласие за готвения преврат. Те само били държани в течение и дори участвували в разработването на конкретните приготовления за планиращата се антиконституционна акция.

Френският дипломатически агент в София също бил съгласен с гледището на Александър Батенберг за неприложимостта на конституцията. В началото на 1881 г. князът разкрил и пред британския дипломатически представител намерението си да предизвика конституционна криза и в случай, че не успее да наложи исканията си, да абдикира. Английската дипломация се отнесла резервирано и студено към проектите за промяна на конституционния ред в България. Княз Александър I обаче очаквал, че със Съюза на тримата императори зад гърба си и при най-малко благожелателния неутралитет на Франция и Италия Англия не би се решила да му противодейства.²

Важна предпоставка от вътрешнополитическо естество за успешното осъществяване на антиконституционните замисли на княза било привличането на войската в лицето на военния министър — руския генерал от фински произход К. Ернрот. Още със заемаването на поста си той бил убеден, че княз Александър I не може да управлява с

Търновската конституция. Ернрот сам се ангажирал с разработването и изпълнението на плана за преврата.³

С подготовката на почвата за преврата сред населението на страната се заели консерваторите. Те предприели шумна демагогска кампания срещу „нихилизма“ на либералите и породената от тях „анархия“ в страната. Разчитало се тези обвинения да бъдат чути в Петербург и да създадат там благоприятна атмосфера за постъпките на княза пред царския двор.⁴

Убийството на император Александър II на 1 март 1881 г. усилило подготовката на преврата. В началото на март княз Александър Батенберг отишъл в Русия, за да присъства на погребението на царя. Вероятно там той добил впечатление, че настроенията в руския царски двор са благоприятни за изпълнението на намеренията му и дори не е необходимо да бъде изискано формалното позволение на новия цар Александър III за извършването на преврата. Александър III действително възприел рязък реакционен политически курс на преследване на всички демократични и леви елементи в руското общество. На европейските правителства било направено предложение за обща борба против революционерите — анархисти и социалисти. А точно като такива били представяни българските либерали от Александър Батенберг и консерваторската преса. Една дописка в русенския либералски вестник „Работник“, която би могла да се изтълкува като одобрение на атентата срещу Александър II, дала повод за довеждане на пропагандната консерваторска кампания срещу либералите до нейните крайни предели, т.е. до открито оклеветяване на българското правителство пред Великите сили в нихилистични грехове, каквито всъщност нямало.

На връщане от Русия княз Александър I посетил Берлин и Виена, където получил ново насърчение в полза на готвения преврат. Междувременно в София генерал Ернрот планомерно раздухвал конфликт между себе си и либералските министри. След завръщането си в София князът и Ернрот уведомили на 18—24 април представителите на Великите сили за предстоящия преврат и за начина, по който той ще бъде извършен.

По същото време (22 април) либералските водачи били добре информирани за готвения преврат, но не взели енергични мерки за предотвратяването му. Главната причина за пасивността на либералите се дължала на неопределеността на официалната руска позиция към подготвящите се в България събития.⁵ Наистина подготовката за преврата била изцяло в ръцете на един руски генерал. Управляващият руското агенство в София няколко дни преди преврата подробно съобщил на правителството си за хода на приготовленията за

него.⁶ При това в деня на преврата новият руски дипломатически агент Михаил Хитрово, който бил във Виена на път за София, разполагал с инструкции за запазване на конституцията. Освен това и досега не е известен документ, изхождащ от Александър III, Н.К. Гирс или Азиатския департамент, с изрично официално руско съгласие за преврата.

Позицията на официална Русия по събитията в България наистина била странна, а поведението на царската дипломация — в много отношения нестръчно. След 1878 г. Русия имала благоприятно положение в България, каквото тя никога нямала и в бъдеще нямало да постигне в някоя друга страна. Всички най-важни български фактори — либерали, консерватори и княз — проявявали доверие и стремеж към единодействие с Русия и търсели нейната подкрепа по всички важни въпроси на развитието на страната. Народът всецяло бил обладан от горещи чувства на обич и благодарност към Русия.

По въпросите за начина на запазване и приложение на огромното руско влияние в България съществували разногласия между руските държавни ведомства и дейци на всякакви равнища. Едни били за засилване властта на княза против либералите и конституцията, други предпочитали да се опрат на либералите; едни били за ненамеса на официална Русия в българските политически борби, други, напротив, се обявявали за осъществяване на строг контрол и дори опека върху развитието на страната. В резултат на всичко това в официалната руска политика към България липсвали необходимото единство и целенасоченост.⁷

В крайна сметка обаче засилената реакционност на руската политика след възцаряването на Александър III вдъхнала увереност на Александър Батенберг да пристъпи към осъществяване на противоконституционните си начинания. Обратно, същите причини до голяма степен оказали парализиращо влияние върху съпротивителните сили на либералите.

ПРЕВРАТЪТ И ГЛАСУВАНЕТО НА ПЪЛНОМОЩИЯТА. На 27 април 1881 г. княз Александър I свалил законното правителство на либералите и назначил кабинет начело с генерал Ернрот. Издадена била прокламация, в която се съобщавало за намерението на княза да свика Велико народно събрание. То трябвало да узакони онези условия, които Александър I щял да му постави и които намирал за „необходими за управлението на страната“. В противен случай князът заплашвал, че ще абдикира. В прокламацията се говорело за верността на княза към конституцията, а действията му били мотивирани по следния начин: „В продължение на две години

аз допуснах да станат всички възможни опити за устройството и правилното развитие на княжеството, но за зла чест надеждите ми се осуетиха. Днес отечеството ми, свършено дискредитирано отвън, се намира в голямо разстройство отвътре.“⁸

Казаното в прокламацията било неубедително. Князът далеч не бил направил всичко възможно за „правилното устройство и развитие на княжеството“. Освен това, както се изразява един съвременник на събитията, „България не бе нито дискредитирана, нито дезорганизирана. Управлението през 1880—1881 не бе в нищо по-лошо нито от по-предните, нито от по-сетнешните управления в България.“⁹ Прокламацията не казвала нищо за характера на условията, които князът щял да постави пред ВНС. Единственото ясно нещо в нея била заплахата за абдикация, която се превръщала в силно оръжие за външен и вътрешен натиск за приемане на политическата линия на Александър I.

В подготовката за избори за ВНС страната била разделена на 5 области, начело на които били поставени „чрезвычайни комисари“, в чиито ръце била поставена цялата власт.¹⁰ На 11 май князът в ултимативен вид обявил на нацията условията си: 1. Извънредни пълномощия за 7 години и управление посредством укази, с които да се създават нови учреждения /Държавния съвет/; 2. Бюджетът, гласуван за 1881 г., да има сила и за следващата година; 3. Преди изтичането на седемте години ВНС да „прегледа конституцията въз основание на създадените учреждения и придобития опит“¹¹.

На 24 май с княжески указ били учредени специални военни съдилища към „чрезвычайните комисари“. Тяхното предназначение било да съдят „престъпления на органите на изпълнителната и полицейската власт, които имат характер на възбуждане на метежи и неподчинение на законно-установените власти“. Предвиждали се само два вида наказания — смъртна присъда, утвърждавана от военния министър и изпълнявана в срок от 24 часа, и затвор до 1 месец.¹² Въведени били и административни мерки против провинилите се в печата. Престъпленията били определени според османския закон за печата отпреди Освобождението.¹³

Всички тези мероприятия показали, че идеята за преврата се състояла в подготовката на условия за премахване на конституционния ред. Конституцията обаче започнала да се погазва още преди да бъде формално отменена. Князът фактически си присвоил пълномощията още преди те да бъдат гласувани. Решението му да свика ВНС било незаконно, защото чл. 186 от конституцията постановявал, че ВНС може да бъде свикано само ако мнозинство от 23 на Обикновеното народно събрание се изкаже за свикването. Една законосъ-

образна процедура за изменение на конституцията позволявала на княза да поиска оставката на правителството, да разпусне ОНС, да насрочи нови парламентарни избори и ако новоизбраното ОНС има нужното мнозинство, то да гласува за свикване на ВНС за изменението на конституцията. Именно този път за изменение на конституцията бил препоръчан на Александър I от официална Русия през двете години на неговото управление. Князът обаче бил уверен, че изборителното тяло не би избрало в свободни избори необходимото му за изменението на конституцията мнозинство. Затова и бил извършен превратът от 27 април.

Местните административни и полицейски власти били напълно подчинени на „чрезвычайните комисари“ и назначените малко по-късно подкомисари. Освен това администрацията и полицията могли да бъдат съдени от военни съдилища по посочения по-горе начин. Целта на тези действия била да се парализира местната власт, която в мнозинството си се състояла от либерали, за да се попречи на нормалното развитие на изборителната кампания, което неминуемо би довело във ВНС привърженици на Търновската конституция. По този начин в страната фактически се въвеждало военно положение, а начинът, по който това се осъществявало, бил противоконституционен. Мерките за наказанията по печата премахваха конституционното право на свобода на печатното слово.

Превратът имал силен, но доста противоречив външен и вътрешен отзвук. Решението на княза да суспендира конституцията било прието с очакваното одобрение от западните Велики сили. С открито въодушевление превратът бил посрещнат от Германия и особено от Двудеинната монархия. Високата порта също дала одобрението си за княжеския акт. Единствено Англия останала в резервирана позиция поради опасенията, че обратът на събитията в България би засилил прекалено много руското и австро-унгарското влияние там. Въпреки това британската дипломация не предприела преки и активни постъпки срещу преврата. Самият английски дипломатически агент в София Франк Ласелс лично одобрявал действията на княза, макар да нямал за това указание от правителството си.¹⁴

Най-значителното международно постижение на Александър I обаче било обстоятелството, че руският императорски двор застанал безрезервно в негова подкрепа. Значителна роля за възприето от руската дипломация поведение изиграло отрицателното отношение на мнозинството от руските управляващи кръгове към демократичния характер на българската конституция. Подкрепата на княжеското начинание било сигнал, че новият руски цар бил възприел определена концепция за начи-

РЕЖИМЪТ НА ПЪЛНОМОЩИЯТА И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА КОНСТИТУЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ / 1881—1885/

ните за запазване на огромното руско влияние в България. Според нея князът би следвало да се превърне в основен фактор на българския политически живот чрез укрепване на неговата власт. Той самият трябвало да бъде лично отговорен пред императора за състоянието на руското влияние в България.

Княжеско-консерваторският блок не разполагал със солидна социална база. Атаката срещу конституцията не би имала изгледи за успех без подкрепата на официална Русия. По този начин обаче руският царизъм неминуемо бил въвлечен в една прекалено дълбока намеса в българските вътрешни работи. Във време, когато всеотчетливо се засилвали най-реакционните тенденции в политиката на царизма, всичко това не вечаело нищо добро за развитието на руско-българските отношения, а и за личната съдба на княза. Александър Батенберг и консерваторите обаче не могли да се издигнат до зряла прещенка за бъдещите последици от приложението на собствените им противоконституционни планове. Първоначално нещата се развивали в очакваната от тях насока. Ернрот и назначените от него за комисари и подкомисари руски офицери действували решително и безцеремонно. Дошлият нов руски дипломатически агент Хитрово се поставил в пълна услуга на княза. На 28 май Гирс изпратил открита телеграма до Хитрово, съдържаща одобрение и подкрепа за действията на княза.¹⁵

Изборите за ВНС били насрочени на 14 и 21 юни. Била предприета огромна предизборна кампания, ръководена от консерваторите, ползващи се с подкрепата на руските комисари. В помощ на Александър I пристигнал от Цариград и Екзарх Йосиф, който предприел обиколка из страната. Самият княз, придружен от Хитрово, също тръгнал да агитира в полза на извършения от него преврат. Терорът, демагогията и авторитетът на Русия били главните лостове в предизборната кампания на княжеско-консерваторския блок.

Превратът на 27 април бил посрещнат враждебно както от населението в княжеството, така и от българите извън неговите предели. В Македония, Одринско и в Източна Румелия не без основание смятали, че действията на княза разкла-

Прокламация-обръщение на княза към народа за суспендиране на конституцията и свикване на Велико народно събрание. Държавен вестник, № 26, 29 апр. 1881 г.

Михаил Ал. Хитрово, руски дипломатически агент в София, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Генерал Казимир Ерирот, военен министър, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

щали международното положение на княжеството и намалявали неговата външнополитическа ефективност в качеството му на център за обединението на всички българи. Вследствие на това отношенията между Александър I и Източна Румелия останали хладни и враждебни за целия период на княжеските пълномощия.¹⁶ Така князът нанесъл силен удар и върху престижа си като символ на българското национално обединение.

Акът от 27 април издълбал дълбока пропасть между народните маси в княжеството и монарха. Александър Батенберг се бил клел във вярност към конституцията, в която бил възпят народният суверенитет. Решението му тя да бъде суспендирана подготвяло изцяло неподходяща психологическа почва за осъществяване дори на онези въвеждания, които биха били полезни за оглед доизграждането на държавната машина. Значителна част от населението показала растяща политическа активност и готовност за борба в защита на конституцията. Политически вожд на масите отново била Либералната партия.

Първоначално ръководството на партията проявило пасивност поради неразбиране намеренията на княза и поради неинформираност относно официалната руска позиция. Но след като Александър I обявил условията си, либералите не се поколебали да започнат борба в защита на конституцията. Либералската пропаганда била насочена срещу княза/макар да му били спестявани лични нападки/и консерваторите. Не били пощадени и руските дейци в България. Др. Цанков изпратил открито писмо до руския дипломатически агент Хитрово, в което отправял красноречиви и остри критики срещу руската намеса в българските вътрешни работи.

Либералните водачи влезли във връзка с чуждите дипломати, изпращали апели до европейската общественост и до руския цар за защита на конституцията. Те наивно вярвали, че като имат зад гърба си мнозинството от народа, могат да си осигурят победа в изборите за ВНС и да осуетят намеренията на княза. Интересно е, че Александър I също имал известни съмнения в изборните резултати и дори в навечерието на свикването на ВНС започнал да подготвя съвместна интервенция на Великите сили в негова полза като средство за натиск върху депутатите, за да бъдат приети пълномощията. Ернрот, комисарите, подкомисарите и консерваторите, имайки в ръцете си цялата мощ на държавата и с името на руския цар в устата, действували енергично и безогледно.¹⁷

Изборите били съпроводени от безредици и въоръжени стълкновения /Кюстендил, Тръстеник, Кула, Търново, Берковица, Цариброд, Етрополе, Габрово и особено в Плевен, Рахово и Никопол/. На много места те били отложени. В Плевенски

окръг и Раховска околия било обявено военно положение. Властта действувала с терор и фалшификации, което довело във ВНС желаното консерваторско мнозинство.¹⁸

Великото народно събрание било свикано в Свищов на 1 юли. Малкото избрани либерали не били допуснати да участвуват в него. Разисквания нямало. Пълномощията, искани от княза, били гласувани веднага и с аплодисменти. Безотговорната лекота, с която била погребана конституцията, „ураджийското“ начало на княжеския режим били посрещнати с мрачни предчувствия дори от такива привърженици на Александър I като екзарха и К. Иречек. Тези предчувствия скоро започнали да се сбъдват.

2. Режимът на пълномощията

ПЪРВОТО ПРАВИТЕЛСТВО НА ПЪЛНОМОЩИЯТА. В деня, в който били гласувани пълномощията от свиканото в Свищов Велико народно събрание, Александър I издал манифест. В него се казвало, че целта на новия режим е да обезпечи свободата и правдините на народа, да сложи край на безпорядъка, произвола и притеснението. Обещавало се евентуално свикване на Обикновено народно събрание, което да обсъди въпросите за бюджета, данъците, приходите и разходите на държавата. Подчертавал се надпартийният характер на режима и намерението му целенасочено да работи за усъвършенстване на държавното устройство.¹⁹

Княжеският манифест не предлагал никаква конкретна програма. Той излагал принципите на режима в една смесица от истини и неискреност. Обещанието за свикване на Народното събрание всяка година било без значение, защото неговата действителна роля била драстично принижена и сведена до обсъждане на бюджетни и финансови въпроси. Подобно разбиране за ролята на парламента било взето от консервативната немско-юнкерска държавнополитическа доктрина и практика, от която изхождал политическият светоглед на Александър Батенберг. И макар политическата култура на консерваторите да била много по-широка от тази на княза в тази точка, т.е. в главното, поради класовата им принадлежност и интереси, поради манталитета и образованието им, техните възгледи съвпадали с тези на княза. Ставало ясно, че дори да бъде възобновена някога конституцията, то Княжество България от буржоазнодемократична парламентарна монархия щяла да бъде превърната в държава с конституционномонархичен ред и с политическо господство

на едрата буржоазия, т. е. парламент без представителен характер, лишен от законодателна инициатива и с назначавано правителство, неотговорно пред парламента. Действително само по този начин едрата буржоазия, чиито представители били консерваторите, могла да заграби властта при наличието на силно политизирани и със здрав демократичен усет народни маси.

Князът и консерваторите смятали, че държавата би се развивала най-добре при един дисциплиниран, с ограничени права и без намеса в управлението народ, ръководен от компетентни и образовани хора от имотната класа. Бъдещето обаче показало, че въдворяването на ред в страната чрез погаване на народните свободи води до точно противоположни резултати.

Веднага след гласуване на пълномощията генерал Ернрот си подал оставката и се завърнал в Русия. Било съставено ново правителство, без министър-председател, със състав, съгласуван с Хитрово. Вътрешните работи били поверени на един от „чрезвычайните комисари“ — полковник А. Ремлинген /руски офицер от немско-прибалтийски произход/.

За министър на войната бил назначен руският генерал В. Крилов. Георги Желязкович, Константин Иречек, Георги Теохаров и д-р Георги Вълкович взели съответно министерствата на финансите, на просвещението, на правосъдието и на външните работи. Единствената политическа фигура в кабинета бил д-р Г. Вълкович, тясно свързан с триумвирата Начович—Стоилов—Греков и изпълняващ ролята на техен „пълномощник“ в правителството.²⁰

Поради силното народно движение по време на изборите князът все още не смеел открито да даде властта на консерваторите, а и те не настоявали за това. Въпреки това чрез д-р Вълкович и К. Стоилов /той оглавил слетите правителствена канцелария и личен кабинет на княза и участвувал в работата на Министерския съвет с твърде големи права/ те фактически направлявали хода на държавните дела.

Първите стъпки на новото правителство очертали един стремеж за конструктивни нововъведения в различни сфери на управлението на страната. Под ръководството на д-р Вълкович Министерството на външните работи и на вероизповеданията било преустроено по модерен европейски образец.²¹ Голяма и плодотворна дейност развили във военното ведомство генерал Крилов и полковник Ремлинген. Жандармерията по подобие на Австрия и Франция преминала под ръководството на Военното министерство.²² Създадена била комисия за разрешаване на наболелия чифлишки въпрос, издадени били правила за строене на частни здания,²³ което запълвало една

празнина в започналото вече планиране на градовете. Било реорганизирано столичното полицейско управление. Положени били грижи за санитарното дело. Назначена била комисия за изменение, допълнение и привеждане в ред съдопроизводството,²⁴ чието дело било от належаща нужда за страната.

В областта на образованието проф. К. Иречек изработвал така необходимите учебни програми и устава за педагогическото училище.²⁵ В областта на външната политика била осъществена приемственост с предишното либерално правителство по най-непосредствените въпроси, засягащи важни аспекти от бъдещето на държавата. Още в началото на юни 1881 г. страната успяла да се освободи от задълженията си към барон Хириш, а Австро-Унгария формално признала правото ѝ да решава въпроса за начина на експлоатация на собствените си железопътни линии. Успешно се протакал от българската дипломация въпросът за Русе-Варненската железопътна линия. Продължило и сътрудничеството с Румъния против посегателствата на Двудеинната монархия по Дунавския въпрос.²⁶

Положителните начинания на режима обаче не оправдали премахването на конституцията. Сваленото либерално правителство също не пренебрегвало грижата за усъвършенстване на държавния апарат. Въпросът не се състоял в това, кой по-добре управлява, а в това, кой да управлява. Проблемът за притежанието на властта неминуемо въвеждал и този за формата на държавно устройство. С пълномощията Александър I получил всевластие, но не и независимост. Без помощта на руските дейци и на консерваторите той не би могъл нито да наложи пълномощията, нито да ги приложи. В допълнение на това на него му липсвали решителност и сръчност във воденето на политиката. Австро-унгарският дипломатически агент Буриан прозорливо писал: „Събранието в Свищов създаде диктатура, но не и диктатор“.²⁷

В самото начало на режима на пълномощията трите негови главни политически фактора — князът, руските дейци и консерваторите — действували в съгласие. По най-пълнен начин то се изразило в насилническите действия по закрепването на режима. Видни либерални водачи, като Др. Цанков и П. Р. Славейков, били интернирани. Администрацията по места била прочиствана от либерали и техни привърженици. Към действащия вече отомански закон за печата било издадено допълнение, според което за издаването на вестник се изисквало разрешение от Министерството на вътрешните работи. С това допълнение либералите фактически били лишени от възможността да провеждат печатна пропаганда.

Скоро обаче между руските дейци и консерва-

торите настъпили разногласия. Те се изявили първоначално по железопътния въпрос. Консерваторите поддържали проекта на френската фирма Шатсбан за строителство на българската железопътна мрежа, а Хитрово и полковник Ремлинген стояли зад руската фирма Гинсбург — Струве. Стигнало се до положение, че и двете финансови групи — френската и руската — започнали паралелни изследвания за строителството на българската железопътна мрежа.²⁸ В железопътното строителство били заложени важни политически, икономически и стратегически интереси на Великите сили и главно на Франция, Австро-Унгария и Русия. Освен това имало намеса на партийни и лични интереси. Въпреки тактическите си различия всички български кабинети следвали политика за отстояване на националните интереси.

Всъщност железопътният въпрос бил по-скоро повод, отколкото причина за появилите се противоречия между руските дейци и консерваторите. Недоверието на Хитрово към консерваторите започнало да кълни още от лятото на 1881 г. Пристигнал с предубеждения против буржоазно-демократичния порядък в България и против либералите, той още по време на обиколката си с княза могъл да установи грамадната сила на руското влияние сред българския народ. В същото време симпатиите на народа определено били на страната на конституцията и на либералите, които без всякакво съмнение били русофили. Оттук и изводът, че руското влияние би имало бъдеще, ако се опре на народа и либералите. В същото време не било трудно да се разбере, че князът и консерваторите използвали русите за изпълнение на полицейски функции в полза на свои класови и монархически интереси.²⁹

В резултат на тези изводи Хитрово започнал да осъществява предпазливи контакти с умерените либерали и да крои планове за вкарването им в управлението вместо консерваторите.³⁰ По този начин намесата на руските дейци в българските вътрешни работи се задълбочавала още повече. От друга страна, се създавали условия за нарушаване на единството в официалната руска политика спрямо България, тъй като Хитрово и Ремлинген вече започнали да действуват против консерваторите във време, когато Александър III все още твърдо бил в защита на мероприятията на княза, които му били внушавани главно от консерваторите.

Осъществяването на по-нататъшните политически замисли и на княза, и на консерваторите, и на руските дейци било свързано с устройството и функциите на Държавния съвет. Князът и консерваторите били за назначаемост на членовете на Държавния съвет от страна на короната. По такъв начин не би съществувала заплахата за всевластието

на Александър I, а консерваторите биха обезпечили ръководната роля на едрата буржоазия в държавното управление. Проектът за Държавен съвет, изработен от М. Дринов, обаче не отговарял напълно на желанията им. В него силната княжеска власт се съчетавала с изборност на част от членовете на Държавния съвет от населението. В полза на проекта се обявил Хитрово, който разчитал, че в случай на нужда в Държавния съвет би могло чрез избори да се вкара мнозинство от умерени либерали. С проекта на Дринов се съгласили и умерените консерватори от типа на Т. Икономов и Т. Бурмов, които се надявали на негова основа да може да бъде постигнат политически компромис между либерали и консерватори под ръководството на умерените крила на двете партии. Княжеско-консерваторският блок бил принуден да отстъпи и на 14 септември 1881 г. бил публикуван уставът на Държавния съвет, съставен на основата на Дриновия проект.³¹

Според устава Държавният съвет се състоял от министрите, един митрополит, избран от архиепископите в България /министрите и архиепископите имали решаващ глас само по въпроси, отнасящи се до ведомствата им/, и 12 съветници, от които 4 назначени и 8 избрани. Държавният съвет имал право да дава мнение по всички въпроси, внасяни от правителството, да изготвя и обсъжда всички законопроекта, да обсъжда всички административни наредби и нововъведения, да приема и разглежда всякакъв род оплаквания на частни и длъжностни лица, да докладва на княза случаите, в които се нарушават основните закони на княжеството. За изборните членове на съвета се въвеждали двустепенни избори.³²

Установяването на режима на пълномощията допринесло за задълбочаването на раздвоението сред ръководството на Либералната партия. След 1 юли се създали два центъра на партията — единият в страната начело с умерените либерали, водени от Др. Цанков, и другият — в Пловдив начело с непримиримите либерали на П. Каравелов, към който по-късно се присъединил и П. Р. Славейков. Умерените либерали се обявили за възстановяване на конституцията, но били склонни да приемат законността на режима. Те се надявали също постепенно да овладеят Държавния съвет и да възстановят конституцията. Непримиримите либерали от своя страна открито и безкомпромисно се обявили против режима на пълномощията. Те се противопоставили и на решението на умерените либерали за участие в изборите за Държавен съвет.³³

С войската и полицията в ръцете си и при съществуващите разногласия между либералите относно изборната тактика княз Александър I разбирал, че неговите противници нямат изгледи

за успех в изборите. Поради това и за да създаде впечатление в Европа, че при новата власт страната се е омиротворила, князът премахнал и института на „чрезвычайните комисари и подкомисари“³⁴. За тази стъпка настоявали и консерваторите, които се опасявали, че сега руската военна администрация може да бъде използвана против тях.

Изборите донесли победа на консервативните представители, но задълбожили още повече противоречията между Хитрово и Ремлинген, от една страна, и консерваторите, от друга. На основание на изборната си победа консерваторите вече пожелали да излязат от сянка и да бъде съставен нов, чисто консервативен кабинет. В самата Консервативна партия обаче умерените дейци, като Т. Икономов, митрополит Климент, М. Балабанов и Т. Бурмов, по различни съображения се обявили за разбирателство с Либералната партия. Тяхната позиция затруднявала положението на княза. След отказа на М. Дринов да оглави Държавния съвет последвал отказ и от страна на М. Балабанов и Т. Икономов. Притиснат от ултиматумите на крайните консерватори и от дейността на Хитрово, князът в крайна сметка съставил Държавен съвет с преобладаващо число умерени консерватори, председател на който този път се съгласил да стане Т. Икономов. Едновременно с това на 31 декември Ремлинген бил уволнен от управлението на Вътрешното министерство и постът му бил поверен на Гр. Начович.³⁵

КОНСЕРВАТОРИТЕ НАЧЕЛО НА РЕЖИМА НА ПЪЛНОМОЩИЯТА. С поемането на най-важния министерски пост от страна на Начович консерваторите открито възглавили управлението на страната. Победата на княжеско-консерваторския блок изглеждала още по-сигурна на фона на поражението на руския дипломатически агент Хитрово. Официалните известия, които идвали от Петербург, звучали като порицание на дотогавашната дейност на Хитрово и снабдявали с пълна подкрепа мероприятията на княза. С лично писмо до княза Александър III изразявал одобрението си за образуването на Държавния съвет и за назначаването на правителство от консерватори. Царят уверявал Александър I в доверието, което имал към него, и му съобщил, че на Хитрово ще бъдат изпратени инструкции всячески да подкрепя княжеската политика.³⁶ Относно железопътния въпрос Гирс инструктирал Хитрово, че „този въпрос засяга преди всичко България“ и че „тя трябва да го реши в зависимост от своите интереси и ресурси“.³⁷ По този начин на руския дипломатически агент се забранявало да противодейства на консерваторите както политически, така и по железопътния въпрос, т. е. по двете основни точки,

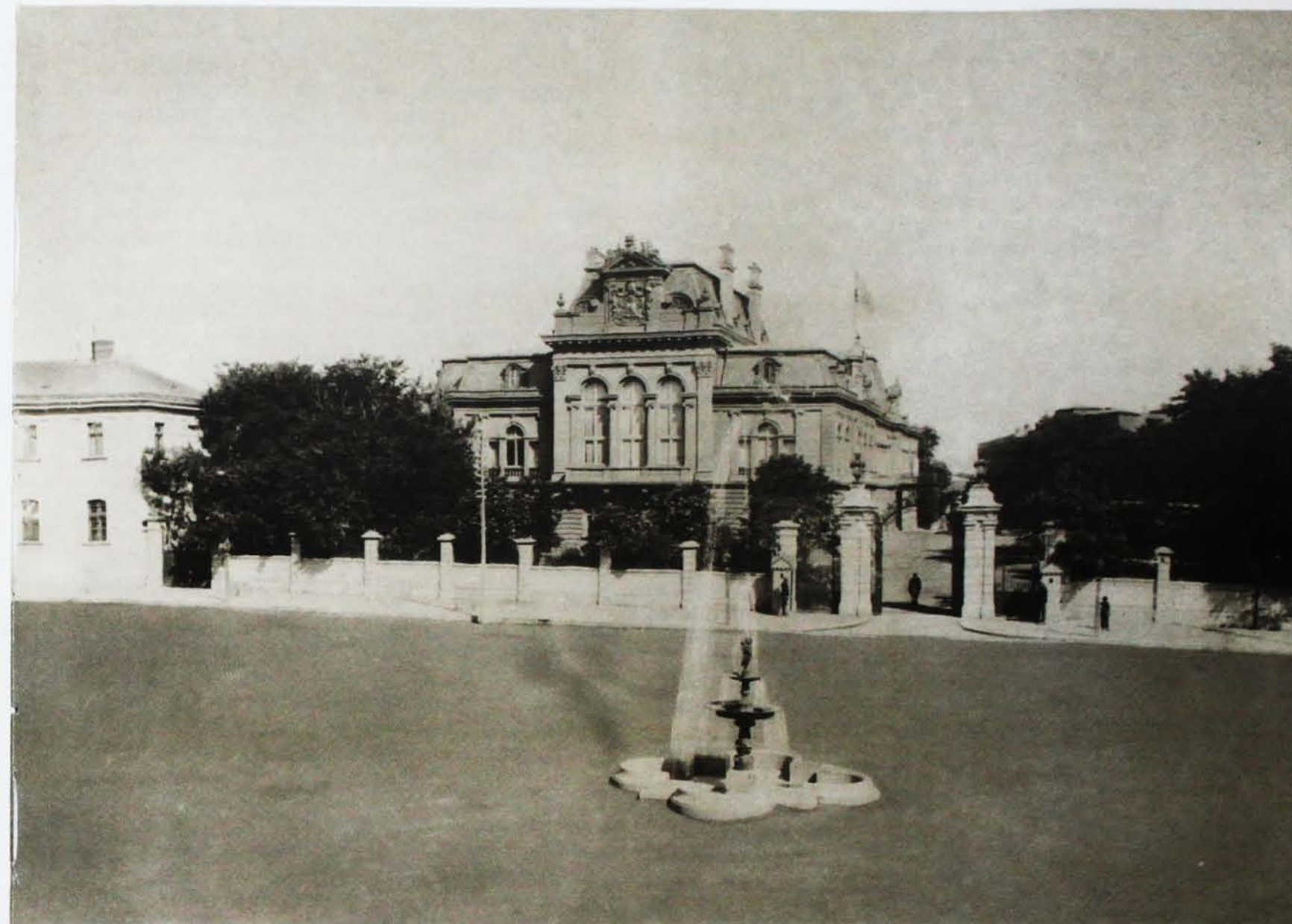
по които дотогава той противостоял на консерваторите.

Въпреки успеха си обаче консерваторите нямали основания да тържествуват. Застанали открито начело на властта, те неминуемо трябвало да станат прицел на народното негодувание. Освен това Хитрово по доста особен начин изтълкувал получените инструкции. Той наредил на руските военни и граждански служители да не вземат участие в българските политически борби,³⁸ което в случая означавало отказ от подкрепа на консерваторите в борбата им против народните маси и либералите. Това било проява на скрито неподчинение на официалните инструкции. При това Хитрово изпращал до Петербург доклади с антиконсерваторско съдържание и подготвял почвата в руската дипломатия за промяна на отношението не само към консерваторите, но и към княза. Настроенията сред населението от началото на 1882 г. показвали признаци на недоволство, което заплашвало да премине в политическа буря.

Като отчитало всички неблагоприятни обстоятелства, ръководството на Консервативната партия предприело стъпки за осъществяване на компромис с умерените либерали.³⁹ През целия период между януари и май 1882 г. се водели преговори между либерали и консерватори главно в София. Екзарх Йосиф отново бил привлечен да играе посредническа роля.⁴⁰ Нито умерените, нито крайните консерватори обаче били в състояние да предложат достатъчно солидна основа за споразумение. Основната причина за това била, че техните проекти неизменно включвали запазването на пълномощията. За възстановяване на конституцията в тях или не се споменавало, или пък тя трябвало да бъде въведена отново в далечно бъдеще и да бъде с крайно ограничен характер.

Умерените либерали начело с Др. Цанков приели да преговарят с искрено желание да се постигне споразумение. В края на януари била публикувана „Програма на либералната партия“. В програмата се предвиждало възстановяването на конституционния режим, създаване на коалиционно т. е. либерално-консерваторско правителство, свикване на ОНС, изменение на конституцията от ВНС. Др. Цанков призовал съмишлениците на Либералната партия в провинцията да съставят бюра на Либералната партия и със законни средства да искат налагането на програмата.

В „Независимост“ и емигриралите в Пловдив непримирими либерали се обявили против тази програма. Те отстоявали запазването на Търновската конституция и продължавали да бъдат убедени противници на компромис с княза и консерваторите. Подобна позиция заели и непримиримите либерали в княжеството Н. Сукнаров,

Княжеският дворец в София, фотография. ЦДИА — София

Ст. Стамболов. Те обаче не поставили никакви непосредствени цели и задачи пред силно възбуденото от посегателствата върху правата му население. Поради това ефектът на програмата на умерените либерали бил необикновено голям. Митингите и събранията в отделни населени места с искане да се възстанови конституцията бързо прераснали във всенародно повсеместно движение против режима на пълномощията. Основен организиращ фактор по места започнали да стават комитетите на Народното опълчение, които в повечето случаи били вдъхновявани от идеите на непримиримите либерали. Дворецът бил обситан от искания, адреси и резолюции за възстановяване

на конституцията. Нито князът, нито либералите, нито консерваторите или пък русите очаквали, че ще възникне народно движение с подобна сила и размери. Консерваторите се опитали да противопоставят на народното недоволство изпитаните средства на терора.

На 6 февруари сутринта Др. Цанков, болен от простуда, бил измъкнат от къщата му и интерниран във Враца. Впоследствие той бил дори съдебно обявен за луд. Вместо да лиши масите от водач и да предизвика у тях униние, този насилнически акт повишил популярността на Цанков и дал повод за ново разрастване на борбата срещу режима. Подобни последствия имали и уволненията на чиновници и законодателните мерки срещу народното движение. След ограничаването на свободата на печата по доклад на Начович от 18 февруари бил изработен закон,

който затруднявал свикването на протестни събрания и митинги.⁴¹ Множеството затвори, които били закрити от либералите, били отново открити. Опълченските комитети били разтурени, а техните длъжности били предадени на съответните окръжни военни началници.⁴²

Междувременно Държавният съвет и министерствата продължавали да усъвършенствуват административния апарат. Издадени били множество правилници за правилното функциониране на различни държавни служби /за водене на статистика, за пощите и телеграфите, за реорганизиране на Финансовото министерство, за събирането на беглика и сърчима/. В началото на годината К. Иречек изготвил обширно изложение върху положението на учебното дело в княжеството с мотивирани предложения за подобряването му. Подготвял се нов закон за чиновниците.⁴³ Във време, когато народното движение било в разгара си, гравидните административни начинания на режима останали незабелязани, неоценени и до голяма степен неприложени. Те не могли да повишават репутацията на пълномощията, защото народът искал цялостна промяна на държавния порядък, а не подобряване на отделни лостове на държавната машина колкото и значителни да били те.

Кризата на режима се задълбочавала. Князът отново решил да прибегне до авторитета на Русия, за да го противопостави на народния гняв и за да закрепи пълномощията си. На 15 април 1882 г. той потеглил при роднините си в Дармшат, но във Виена внезапно променил посоката и заминал за Петербург. Там и в лятната резиденция на царя Гатчино княз Александър I се опитал да разсее впечатленията, които руският дипломатически агент се потрудил да създаде против него, и издействувал отзоваването на Хитрово. Той измолвил освен това от императора да му бъдат изпратени като министри двама руски генерали — Леонид Николаевич Соболев и Александър Василевич Каулбарс.⁴⁴ Князът се завърнал от дългото си пътешествие на 8 юни. На 23 юни било съставено ново правителство.

ПРАВИТЕЛСТВО НАЧЕЛО С РУСКИ ГЕНЕРАЛИ. Кабинетът от 23 юни 1882 г. имал следния състав: министър-председател и министър

Програмата на княжеските пълномощия. Държавен вестник, № 30, 13 май 1881 г.

Църквата „Св. Богородица“ във Варна, построена през 1883—1886 г. в памет на освободителите /съвременен вид/

Устав на Държавния съвет. Държавен вестник, № 67, 16 септ. 1881 г.

на вътрешните работи — Л. Н. Соболев, военен министър — А. В. Каулбарс, министър на финансите — Гр. Начович, министър на правосъдието — Д. Греков, министър на народното просвещение — Г. Теохаров, министър на външните работи и на вероизповеданията — д-р Г. Вълкович.

Общите насоки на политиката, която двамата генерали имали намерение да следват, се заключаваха в няколко по-важни точки. Генерал Соболев смятал, че съществуващите в княжеството партии са недоразумение, породено от лични честолюбия или западни влияния. Поради това трябвало да се поддържат режими на княза, но да се свика Народно събрание и да се даде свобода на печата. Всестранното сътрудничество между Княжество България и Русия не бивало да накърнява българската независимост. Българо-руските отношения трябвало да се укрепят допълнително чрез засилване на търговските, икономическите и транспортните връзки. В осъществяването на тази програма Соболев разчитал на съдействието на консерваторите.⁴⁵

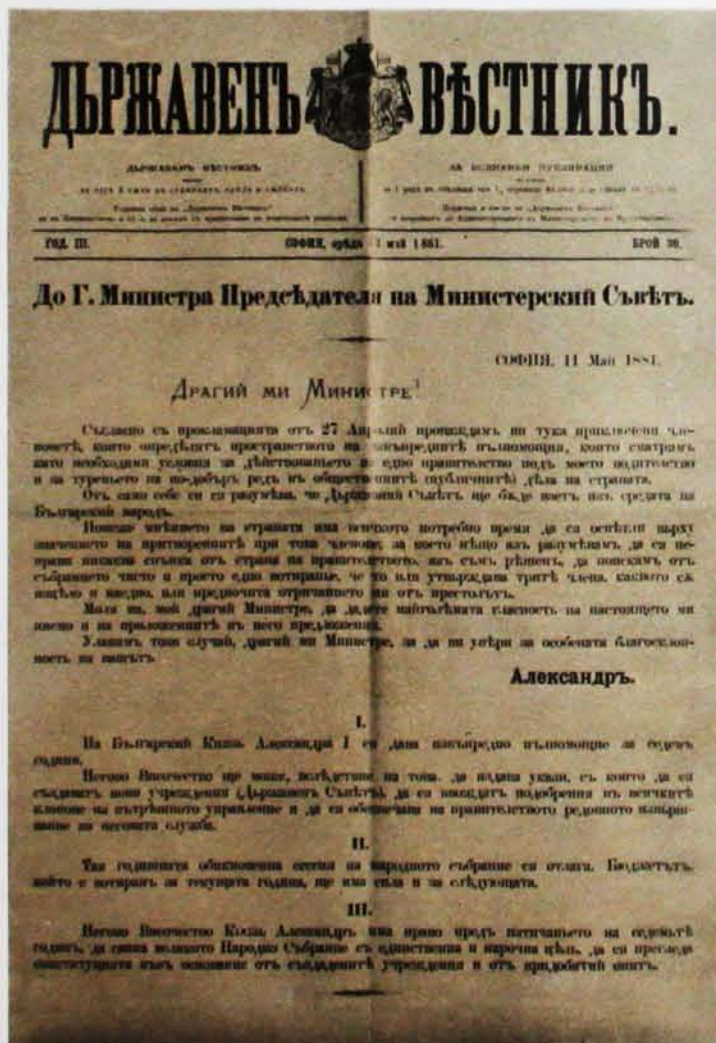
Другата съставка на кабинета — консерваторите, също имала своя програма. На 11 юни 1882 г.

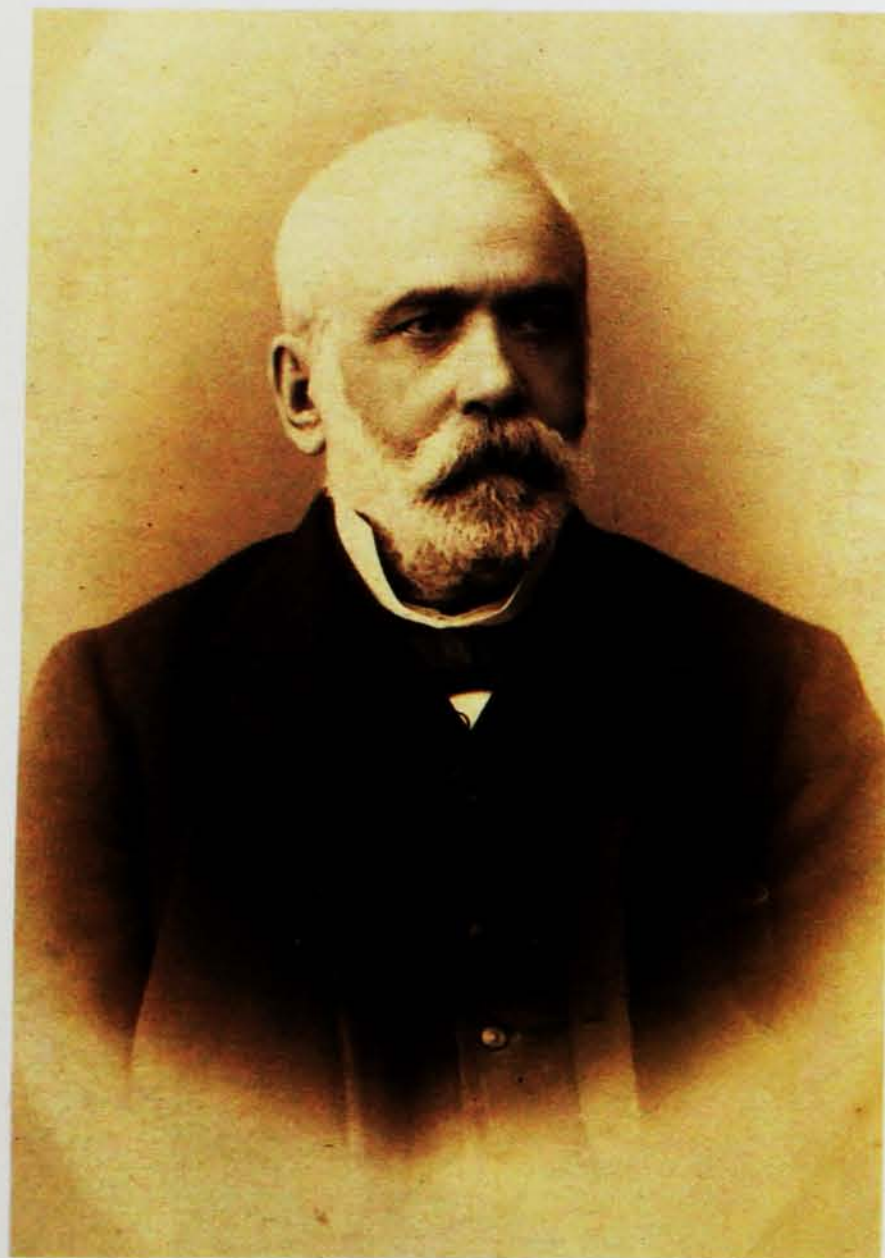
те адресирали до княза обширен, грижливо подготвен поверителен доклад, чийто автор бил д-р К. Стоилов. Докладът дава пълна представа за реакционните гледища на консерваторите по отношение на държавното устройство. В един дълъг увод се излагали всичките познати аргументи против Търновската конституция. Конкретните предложения на консерваторите се свеждали до следното: да съществува един период, в който страната да се управлява чрез „органични закони“, за да се подготви за конституционно управление. Когато князът намери за необходимо, да бъде свикано ВНС за изменение на конституцията. След това К. Стоилов съветвал да бъде създадена партия, която да поддържа новия ред на нещата /т.е. пълната власт на княза/, а след преминаването към конституционномонархическо управление тя да получи властта. „Тази партия — пише К. Стоилов — може да бъде само уголемената Консервативна партия.“ Нейният класов характер бил точно определен в препоръката да бъдат облагодетелствувани при назначаването на държавни служби „консервативните търговци, индустриалци, предприемачи“. Стоилов съветвал да се

състави хомогенно консерваторско правителство с право да упражнява силна централизирана власт.

В доклада се изказвало мнение, че би било добре да се състави нова конституция, но по политически съображения се налагало да бъде запазена, но изменена Търновската конституция. Измененията засягали основните демократични свободи — ограничения на свободата на печата, събранятия, сдруженията, намаление на състава на Народното събрание, двустепенен избор. Не е трудно в тази част на доклада да се забележат известни различия между вижданията на консерваторите и разбиранията на княза по държавното устройство. По въпросите за ограничаване на правата на народа съществувало пълно единство. Консерваторите обаче настоявали за много силно правителство и за много важна политическа роля на Консервативната партия, което не съвпадало напълно със самовластническите амбиции на Александър I. Верноподаническият тон на доклада не можел да скрие стремежа на княжеските политически съветници да манипулират по-неопитния Александър I в свой интерес.

Следващата част от доклада свидетелствува за

добитата държавническа и административна зрялост на консерваторите. Предлагала се разгърната програма по чиновническия въпрос, по устройството на пътната мрежа, по развитието на военното и външното ведомство, за отношенията с Източна Румелия, Високата порта, балканските страни и Великите сили, като се наблягало на необходимостта от съгласуване с политиката и общественото /главно славянофилско/ мнение в Русия.⁴⁶

Отношенията между руските генерали и консерваторите изминали същата еволюция, както отношенията между Хитрово и консерваторите. Започнало се с единодействие, като бил приет нов избирателен закон, който парализирал демократичния дух на Търновската конституция в една от най-съществените ѝ части. Със закона се въвеждала двустепенна система на гласоподаване; установя-

вал се имуществен и образователен ценз; чиновниците били лишени от право на избираемост; намалявал се броят на депутатите, а мандатът на парламента се увеличавал на 6 години. За княза оставало правото да назначава председателя и подпредседателя на Народното събрание.⁴⁷

Противоречията между генералите и консерваторите започнали да се проявяват по железопътния въпрос още в края на лятото на 1882 г. Консерваторите намирали за необходимо да бъде построена и „руска“, и „австрийска“ линия /първата от Дунава през Северна България до София, втората от сръбската граница до границата с Източна Румелия/. Тъй като строежът на отсечката Цариград—Вакарел бил договорно задължение по силата на Берлинския договор, тя трябвало да бъде построена с капитали на княжеството и Източна Румелия и с руска помощ под формата на субвенция. По този начин се отхвърля концесионната система, което било от безспорен интерес за страната. Тъй като обаче държавата нямала възможност да строи две линии, предлагало се за Дунавската линия да се издействува помощ от Русия.

Соболев обаче подобно на Хитрово желал да бъде дадено предимство на Дунавската линия, която смятал за по-необходима с оглед укрепването на руското влияние. И независимо от това, че царят и Гирс през цялата 1882 г. оставали на мнението, че България сама трябва да реши въпроса, генералът изработил план за строеж на Дунавската линия с държавни средства.⁴⁸ По този начин условията за избухването на конфликт били налице, но те съществували все още в прикрит вид. Сътрудничеството между консерваторите и генералите продължавало и в основни линии било насочено против либералите.

В края на ноември били проведени избори за трето ОНС, в които Соболев употребил властта си, за да доведе в парламента консерваторско мнозинство.

На 10 декември 1882 г. било открито Народното събрание. В хода на неговата работа били приети редица закони, някои от които имали благоприятно въздействие за организирането на държавата. Такъв бил законът за териториално административно деление, който просъществувал до 1901 г. Повече от 20 години бил прилаган и законът за чиновниците. В основата и на следващите преустройства на окръжните и околийските управления легнал съответният закон от 1883 г.⁴⁹ Бил приет също така закон за преобразуването на натуралния десетък в паричен данък.⁵⁰

Конкретно-политическият смисъл на работата на Народното събрание обаче се състоял най-вече в това, че сблъсъците между консерваторите и руските генерали придобили там открит характер.

В самото правителство ярко се разграничили групите на генералите с Теохаров и на Начович, Вълкович и Греков. При тези условия генералите започнали да дирят подкрепата на либералите, без да напускат почвата на пълномощията.

Самите либерали обаче продължавали да не бъдат единни. Идването на Соболев и Каулбарс още повече задълбочило разногласията между тях. Една група, която включвала Йосиф Ковачев, Никола Сукнаров, д-р Васил Радославов, Светослав Миларов, се обявила за тясно сътрудничество с генералите, за да бъдат сломен консерваторите. Др. Цанков, М. Балабанов, М. Сарафов оставали на старата си позиция за споразумение с консерваторите за въвеждане на умерен конституционен режим. Пловдивските либерали продължавали да настояват за пълното възстановяване на Търновската конституция и били против компромиса както с консерваторите, така и с руските генерали.⁵¹

Отношенията между министрите-консерватори и руските генерали продължили да се изострят и след закриването на първата сесия на третото ОНС /13 февруари 1883 г./. При това положение консерваторите решили да излязат от правителството.

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА КОНСТИТУЦИОННИЯ РЕЖИМ. Оставката на консерваторските министри създавала нова политическа обстановка. Князът не последвал техния съвет да поиска оставката и на руските генерали. Той се боял, че ще си навлече гнева на императора, ако изгони генералите, за чието идване бе употребил толкова усилия само преди малко повече от половин година. Александър I имал намерение да се освободи от тях след посещението си в Русия по случай коронацията на Александър III, която щяла да се състои през юни. За да подчертае временния характер на управлението им, на 3 март 1883 г. Батенберг предал цялата власт на генералите, а начело на останалите министерства назначил не министри, а управляващи министерствата. Те били: А. Теохаров — на правосъдието, Д. Д. Агура — на просвещението, Кириак Цанков — на външните работи, княз Михаил Ив. Хилков — на обществените сгради, търговията и земеделието. Малко по-късно Т. Бурмов поел Министерството на финансите.

На доклад пред княза се явявал единствено Соболев и само чрез него управляващите могли да влизат във връзка с княза. В това своеобразно правителство князът нямал близки хора. Теохаров и Хилков били от генералското обкръжение, К. Цанков — виден либерал, а Т. Бурмов — умерен консерватор. Две години след преврата от 27 април 1881 г., с който искал да се издигне като решаващ фактор в управлението на страната, князът изпаднал в най-неизгодната си позиция, откакто бил поел българската корона. Приложението на незрялата политическа идея да бъде привлечена офи-

Драган Цанков, фотография. Национален военноисторически музей — София

Константин Иречек, фотография. ЦДИА — София

Тодор Икономов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Марко Балабанов, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

Димитър Греков, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

циална Русия в засилването на княжеската власт дало обратни резултати. Вместо да бъдат инструмент в княжеските ръце, двамата руски генерали през пролетта на 1883 г. се превърнали в главна

опасност за княза. У Соболев и Каулбарс се намирала фактичката власт, а между тях и Александър I вече ги нямало и верните на княза консерватори. От гледна точка на запазването на руското влияние генералите били убедени в нецелесъобразността от продължаването на пълномощията. Те имали планове за скорошно прекратяване на режима на княза и за въвеждане на конституция от типа, който сам Александър I желал да въведе след седемгодишен срок. Едновременно с това обаче на генералите не била чужда и мисълта за замяната на българския княз. Освен това генералите имали подкрепата на мнозинството либерали в княжеството.

Съюзът между генералите и либералите имал конюнктурен характер. В него всяка от страните търсела това, което ѝ било нужно: „генералите — опора за руската политика, либералите — средство за възстановяване на конституционния режим.“⁵² Крайната цел и на двете тенденции обаче била насочена срещу княза. Това било много добре разбрано от консерваторите, които на 22 март връчили на Александър Батенберг доклад, в който очертавали в черни краски бъдещето на княза при продължаване властта на генералите. В доклада се казвало, че Соболевицкият план бил да бъде поставен Батенберг между диктатурата на генералите и една антидинастическа опозиция при неминуемата гибел на Консервативната партия. Като изход от положението на княза се предлагало да бъде свикано Народното събрание, за да се иска мнението му за управлението на генералите. В случай, че генералите се възпротивят, князът би трябвало да приеме оставката им.⁵³

Александър I не смее да осъществи консерваторския план и дори го предал на Соболев.⁵⁴ При това положение князът и консерваторите решили да се действа пряко пред императора при предстоящото пътуване на Батенберг в Русия. Князът трябвало да издействува отстраняването на генералите и изпращането на Ернрот, който в сътрудничество с консерваторите да укрепи пълномощията.

В началото на април князът напуснал България и през Цариград, Ерусалим, Атина и Цетине се отправил за Русия, за да участва на официалната коронация на Александър III. Главната цел на балканската обиколка на княза била Атина, където възнамерявал да сондира почвата за сътрудничество между християнските държави на Балканите. Резултатите от посещението в Цариград и Атина били обаче неудовлетворителни. Князът сам трябвало да се убеди в отслабването на външнополитическите позиции на държавата след акта от 27 април 1881 г.

Малко преди пристигането на княза в Цариград Високата порта предприела дипломатическа офанзива срещу княжеството по въпроса за вакъфските имоти, данъка, собствеността на тур-

ските бежанци и др. Надвиснала заплахата и за съществуването на Българската екзархия в Цариград. Престоят на Александър I в турската столица не помогнал за разрешаването на спорните въпроси и не намалил напрежението в българо-турските отношения. Противобългарските действия на турската дипломатия продължили с неотслабваща сила.

В Атина изпъкнали по-скоро различията, отколкото допирните точки в българо-гръцките отношения. Гръцката дипломатия не преставала да се домогва до закриването на Екзархията, а противодействието на княжеството я тласкало към търсене на съюз с Портата. Против замислите на Александър I за балканското сътрудничество се обявили австро-унгарската, германската и английската дипломатия.⁵⁵ След сърдечното, но политически несъществуващо посрещане на княза в Цетине той заминал в родния си Дармщат, а на 9 май пристигнал в Москва.

В края на април за Русия заминал Соболев. Режимът на пълномощията бил довел нещата дотам, че генералното сражение за съдбата на българското държавно устройство и управление да се води на руска почва. В помощ на княза консерваторите изпратили в Москва делегация на Народното събрание начело с председателя — митрополит Симеон Варненски. Нейната главна цел била да изрази пред меродавните руски фактори недоволството на българския парламент /консерваторски по състав/ от управлението на генералите. К. Стоилов пък заминал за Франция и Германия да търси външна подкрепа за княза. Контраходът на Каулбарс бил изпращането на депутация на Софийския градски съвет /либерален по състав/ начело с кмета Н. Сукнаров. Освен тях под различни предлози в Русия били управляващите министерства К. Цанков, Т. Бурмов и княз Хилков. Борбата в Русия била подмолна, но яростна. Този път отношението на руския императорски двор към княза не се отличавало със сърдечност. На него му бил отказан орденът „Св. Андрей“, а той от своя страна не приел по-малко престижния орден „Ал. Невски“. Към Александър I и баща му, хесенския княз, било проявено унизително отношение при церемониите⁵⁶ по коронацията на царя.

Въпреки някои първоначални надежди князът не могъл да издействува идването на Ернрот. Вместо него като специален пратеник в България шъл да бъде изпратен дипломатът от кариерата А. С. Йонин. Това означавало, че вместо да бъдат отстранени, генералите получавали подкрепление. Ясно се очертавало близкото оттегляне на официалната руска поддръжка от пълномощията, което се дължало на убеждението, че подкрепата на българския монарх и на консерваторите не само не е от полза на Русия, но и се отразява пагубно върху нейния престиж в страната. Тази позиция би

повлякла като следствие възстановяване на конституционното управление и завземане на властта от либералите. Настъпвал последният акт от агонията на режима.

След близо тримесечно отсъствие на 12 юли 1883 г. Александър I се завърнал в София и предприел последни спешни опити за спасяване на положението. Държавният съвет адресирал на 13 юли доклад до княза, в който се изброявали закононарушенията, допуснати от правителството и генералите. Предлагало се да бъде образувано отговорно правителство, съставено само от българи.⁵⁷ К. Стоилов бил назначен за български дипломатически агент в Петербург, но никой от меродавните руски фактори не се съгласил да го приеме.⁵⁸ Царското правителство дало да се разбере, че не ще допусне бламирането на генералите от Народното събрание.

Консерваторите възобновили контактите си с умерените либерали. Др. Цанков отказал да влезе в заговор срещу руските генерали и след мъчителни преговори се стигнало до споразумение за „възстановяване на конституционния режим“, като се свика ВНС, за да прегледа конституцията по проект на правителството. Правителството трябвало да бъде коалиционно с равно число представители на двете партии. Документът бил подписан от Начович и Цанков.⁵⁹

Мнозинството от либералите не приело добре съгласието на Цанков за промяна на конституцията и договарянето с консерваторите. Въпреки това обаче на Цанков не било забранено да продължи преговорите с консерваторите. На 11 август 1883 г. пристигнал Йонин. Той се свързал с либералите и одобрил тяхната програма за отмяна на пълномощията и възстановяване на конституцията.

Пред очертаващия се крах на режима князът и консерваторите разиграли сложни многоходови маневри.⁶⁰ На 25 август бил издаден указ за свикване на извънредна сесия на Народното събрание на 3 септември, за да се обсъдят конвенциите за железопътната линия Цариград—Вакарел и за окупационния дълг. На 31 август била назначена 13-членна комисия, състояща се от либерали и консерватори, на която се възлагало изготвянето на проект за изменение на конституцията.

И за княза, и за консерваторите било ясно, че от генералите и от опеката на Йонин могат да се освободят само чрез премахване на пълномощията и постигане на компромис с умерените либерали. Той бил постигнат веднага след откриването на Народното събрание на 4 септември. Споразумението включвало следните точки: възстановяване на конституцията; разтуряне на Държавния съвет; разтуряне на Третото народно събрание, след като утвърди изменение на конституцията; изменението да бъде въведено след 3 години, като дотогава остане в сила Търновската

конституция.

На 6 септември в отговор на тронното слово Народното събрание отправило молба до княза за възстановяване на конституцията. Още същия ден князът издал манифест, който възпроизвеждал смисъла на постигнатото споразумение на Цанков с консерваторите. Така след повече от двегодишна криза конституцията била възстановена от собствените ѝ унищожители — княза и консерваторите.

Непосредствената цел на княза и консерваторите — да се отърват от Соболев и Каулбарс — била постигната. Заедно с това и режимът на пълномощията претърпял пълно поражение. Той обаче оставил своите неблагоприятни последици в политическото развитие на страната. През цялото време на съществуването си режимът на пълномощията трябвало да се бори за своето закрепване пред откритата ненавист на народните маси. Народът бил основен политически фактор, чиято съпротива на политиката на княза и консерваторите била главната причина за възстановяване на конституцията.

Някои полезни мероприятия на режима за усъвършенстване на държавната машина не могли да му спечелят популярност. Князът и консерваторите показали изумителна несръчност и незрялост във воденето на общите насоки на политиката. Въвличането на официална Русия в българските вътрешни работи било политическо престъпление, което било скъпо платено през следващите години. Провежданата от Александър III политическа линия също не се отличавала нито с мъдрост, нито с такт. Единствената правилна политика на ненамеса в политическото развитие на българския народ не успяла да се наложи в руското отношение към България. Поради това именно от 1881—1883 г. получили ускорение онези отрицателни тенденции в българо-руските отношения, които по-късно довели до руско-българския разрыв през 1886 г. и до политическата гибел на Александър I.

Конфликтът между българския княз и руските представители се следял със задоволство от западните капиталистически държави, тъй като довеждал до желаното от тях подбиване на руския престиж в страната. В Лондон не жалели сили, за да задълбочат конфликта, а във Виена съчувствено приемали жалбите на княз Александър. Въпреки това обаче нито една от Великите сили нямала намерение да изостря отношенията си с Русия заради княза. В разгара на кризата през лятото и есента на 1883 г. Австро-Унгария, Германия, Англия и Франция застанали в позата на наблюдатели на обтягането на българо-руските отношения, което при всеки случай било в тяхна полза.

Режимът на пълномощията бил съдбоносен и за съществуването на Консервативната партия. Тя слязла от българската политическа сцена като

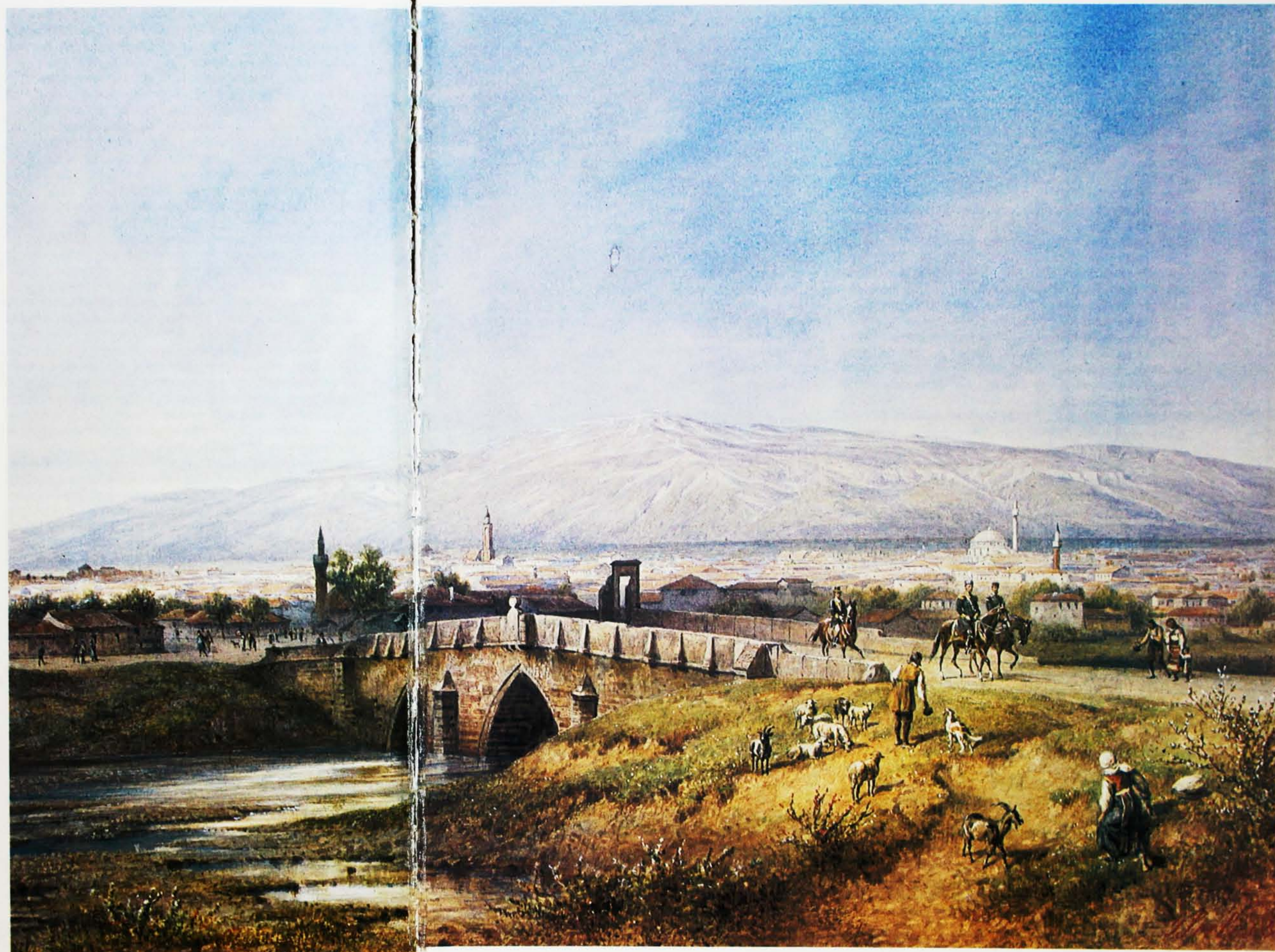
организирана сила и никога вече не се възобновила в предишния си вид. Годишните на пълномощията се отразили и на развитието на Либералната партия. През този период се разграничили още по-ярко крилата на умерените и непримиримите либерали. Режимът на пълномощията нанесъл удар и на външнополитическия престиж на княжеството и фактически за две години отклонил българската политика от действия по основната ѝ национално-обединителна задача.

3. Коалиционно управление на либерали и консерватори

ПО ПЪТЯ НА КОМПРОМИСА. На 7 септември 1883 г. княз Александър I назначил коалиционно правителство от консерватори и либерали в състав: председател на Министерския съвет и министър на вътрешните работи — Др. Цанков, министър на финансите — Гр. Начович, министър на външните работи — М. Балабанов, министър на земеделието, търговията и общите сгради — Т. Икономов, министър на просвещението — Д. Моллов, министър на правосъдието — К. Стоилов. За председател на Народното събрание бил назначен Д. Греков. Пред новото правителство стояли за разрешение две важни задачи: да прокара през Народното събрание конвенцията за окупационния дълг към Русия и конвенцията за построяване на железопътната линия Цариград—Вакарел и да направи желаните от княза изменения в Търновската конституция.

Др. Цанков не си правил илюзии относно трудността на поетите ангажменти, защото много добре знаел опозиционното настроение спрямо железопътната конвенция и стремежа да се посегне на конституцията. Неговата компромисна политика можела да се реализира чрез безпринципни действия. На първо място министър-председателят побързал да реши въпроса с двете конвенции, като използвал свиканото за тази цел на извънредна сесия Трето обикновено народно събрание. Той не се смутил от обстоятелството, че това събрание било избрано при пълномощията и с възстановяването на конституцията трябвало да бъде разпуснато. Напротив, Др. Цанков разчитал на неговия състав, за да прокара конвенциите. За да може да се справи със сложните вътрешни проблеми, правителството трябвало да спечели разположението на Австро-Унгария и да смекчи недоволството на Русия.

Приемането на двете конвенции от Народното събрание имало доста формален характер. Изказал

се само депутатът Илия Вълчев, който бил от крилото на непримиримите либерали. Той не направил никакви възражения срещу конвенцията за изплащане на окупационния дълг към Русия и предложил тя да бъде приета от събранието. Но по въпроса за железопътната конвенция настоял правителството да се постарее да ликвидира капитулационния режим и австро-унгарските пощенски бюра в Русе и Варна, да сключи самостоятелни търговски договори и да осигури съгласието на османското правителство за свързване в бъдеще на железопътната линия София—Кюстендил със Солунската линия. В случай, че Високата порта не даде обещание в този смисъл, България да не пристъпва към строеж на линията Цариброд—Вакарел.⁶¹

Въпросът за установяване на железопътната връзка с Македония отдавна вълнувал обществеността, която смятала, че това може да се осъществи чрез налагане на подходящо трасе на съединителната линия, а именно през София—Кюстендил—Скопие. Конвенцията за построяване на жп линия Цариброд—Вакарел слагала край на тези надежди и затова се посрещала с недоволство. Непримиримите либерали на П. Каравелов критикували конвенцията като неуспех на българската дипломация да издействува свързване с Македония.⁶² Народното събрание обаче се задоволило с обещанията на външния министър, че правителството ще действа по поставените въпроси, и гласувало двете конвенции.

Решението на тази задача не облекчило положението на правителството. В Либералната партия кипяло недоволство от компромиса на Др. Цанков. Бюрата на либералите в София и провинцията настоявали за безусловно възстановяване на конституцията и за разтуряне на III Народно събрание. Мнозинството от либералите се групирало около дошлия от Пловдив П. Каравелов, макар че авторитетът на Др. Цанков и вярата в него били все още силни. За да запази позициите си в партията, министър-председателят трябвало да дава обещания, да прави някои отстъпки и да лавира.⁶³ На 27 септември Народното събрание гласувало указ за амнистия на осъдените по политически причини. С правителствени циркуляри било обявено, че законът за печата и законът за събранията нямат сила, защото противоречели на конституцията. На окръжните управления се нареждало да разпространят манифеста на княз Александър от 6 септември сред населението, като се обявя, че „конституцията е възстановена във всичките си точки“.⁶⁴ Това се декларирало и в официалната правителствена програма от 21 септември 1883 г.

В същото време обаче излезли разпоредби в противоположен смисъл. Така на чиновниците се забранявало да участвуват в митинги за обсъждане делата на правителството. А министърът на

правосъдието К. Стоилов обявил в специално окръжие, че законът за печата остава в сила, докато не бъде отменен по законодателен път. На 19 септември 1883 г. Народното събрание гласувало закон за разтуряне на Народното опълчение. По инициатива на консервативния депутат Димитър Анев било прието предложение, според което командването на армията било предоставено на княза като върховен началник на българските въоръжени сили, а ръководството на военната администрация и на военния бюджет се възлагало на военния министър.⁶⁵ Противно на обещанията си да разтури Народното събрание, Др. Цанков прекъснал заседанията и ги отложил за 10 ноември. Той се надявал в това време да убеди мнозинството в Либералната партия в полза на конституционните изменения. Успоредно с това кабинетът взел мерки да укрепи положението си, като в административния апарат, съдебното и финансовото ведомство били извършени уволнения, размествания и назначения на служещи.

ВОЕННИЯТ ВЪПРОС. Дейността на правителството била затруднена и от новата криза в отношенията с Русия, предизвикана от предложението за Военното министерство. Др. Цанков си давал ясна сметка за рисковете от едно скарване с Петербург, където вече имало наслоени подозрения към действията на българския княз. Той потърсил начин да смекчи недоволството на царското правителство и да постигне сближение, което му било необходимо и с оглед обществения престиж на правителството и борбата срещу непримиримите либерали. На 7 октомври 1883 г. за Петербург заминал М. Балабанов под предлог да занесе ратифицираната конвенция за изплащане на окупационния дълг, а всъщност да увери управляващите среди в разположението на кабинета. Българският външен министър бил добре приет от външния министър Н. К. Гирс и император Александър III, с които водил разговори за положението в България. Той изтъкнал усилията на правителството за нормализиране на обстановката и успокояване на духовете.⁶⁶

Загубило вяра в княз Александър, руското правителство дало подкрепата си на привържениците на Др. Цанков, защото одобрявало техните умереноконституционни възгледи. То се надявало чрез умерените либерали да ограничи действията на княза и да запази позициите си в България. Стремещът на Александър Батенберг да постави войската под свое ръководство предизвикал остра реакция от страна на руското правителство, което разчитало на българската армия в бъдещите си действия. На 12 октомври 1883 г. били отзовани двамата най-предани на княза руски офицери — генерал-адютант И. М. Лесовой и флигел-адютант Ползиков. В отговор на това князът издал заповед, с която на мястото на полковник Редигер в управлението на Военното министерство бил

назначен полковник Котелников, от княжеската свита се отстранявали всички руски офицери, а 36 български офицери на учение в Русия се отзовавали.⁶⁷

Руското правителство потърсило решение на военния въпрос в сключване на специална военна конвенция. За тази цел в България бил изпратен военният аташе във Виена флигел-адютант Н. Каулбарс. Руският проект за съглашение бил обсъден от Министерския съвет и след известни корекции бил приет. На 10 ноември 1883 г. била подписана конвенция, която уреждала въпроса за функциите на военния министър и положението на руските офицери в българската армия. Според нея военният министър се назначавал от княза със съгласието на руския император, промени във Военното министерство могли да се правят само със съгласието на министъра и на Министерския съвет, руските офицери били подчинени на министъра, на българските закони и наредби, забранявало им се участие във вътрешнополитическите работи на страната и пр.⁶⁸ С подписаното съглашение Русия запазила ключовите си позиции в българската армия.

ЗАКОН ЗА ИЗМЕНЕНИЕ НА КОНСТИТУЦИЯТА. Уреждането на военния въпрос подобрило отношенията с Русия и укрепило в известен смисъл положението на кабинета. Оставало да се реши най-важната задача — изменението на конституцията. По този въпрос противоречията в Либералната партия се задълбочили и заплашвали с разцепление. На 1 ноември 1883 г. в Русе се състояло общо събрание на либералите, в което надделели недоволните от политиката на коалиционното правителство. Взело се решение в София да се изпратят делегати на бюрата, които да съдействуват на Др. Цанков за разпускане на Народното събрание преди гласуването на бюджета и конституционните изменения.

На 10 ноември 1883 г. в София се провело ново голямо събрание на Либералната партия, което трябвало да се произнесе за съдбата на III Народно събрание. Отново се разгоряла борба между умерените либерали, които представяли изменението на конституцията като временен тактически ход, и недоволните, които искали безусловно възстановяване на Търновската конституция. Страхът от разцепление на партията въздържал и двете течения от крайни решения, макар че идейните различия между тях били вече незаличими. От това се възползвал Др. Цанков, който предложил правителството да спази обещанието си, като гласува за измененията, а либералите депутати да го провалят. Избрано било ново Централно бюро, в което преобладавали недоволните. Целостта на партията била запазена, но изходът от кризата останал съмнителен.⁶⁹

Въпреки обещанието си Др. Цанков предприел мерки, за да осигури приемането на закона в

Народното събрание, надявайки се да постави либералското мнозинство пред свършен факт. Консерваторите направили редица отстъпки с цел да го улеснят. В навечерието на откриване на заседанията бил ликвидиран Държавният съвет.⁷⁰ Решено било след приемане на измененията консерваторите да напуснат правителството и Др. Цанков да състави хомогенен кабинет от либерали. Заседанията на Народното събрание били подновени на 14 ноември 1883 г. Гласувани били няколко закона — за печата, изборителен закон, за данъка „октроа“ и акциза на тютюна и кратък закон за развитие на промишлеността, който постановявал униформите на стражарите, войниците и някои служители да се шият от местни вълнени платове.

Законопроектът за изменение на конституцията бил внесен за обсъждане на 5 декември 1883 г. без предварително оповестяване на дневния ред. По този начин много от депутатите, които се очаквало, че ще гласуват против закона, отсъствували. Заседанието било обявено за закрито и публиката била помолена да напусне. Макар че присъствували само 43 народни представители, обсъждането протекло бурно. Депутатите либерали протестирали против начина на процедиране и някои като Ил. Вълчев, Н. Сукнаров и Лазар Дуков напуснали залата. Законопроектът бил докладван от Д. Греков и веднага бил приет с 37 гласа. Той предвиждал следните изменения в Търновската конституция — намалявал се броят на депутатите в Народното събрание, изборително право се давало само на лица, притежаващи недвижими имущества, създавала се втора камара със законодателни и административни права, броят на министерствата трябвало да се определи със специален закон и пр. Изменяла се титлата на княза от „Светлост“ на „Височество“, разрешавало се даване на ордени, ползуване на държавни имоти от княза и роднините му и пр. Тези изменения значително ограничавали правата на народа в полза на властта на монарха. Те щели да бъдат узаконени/и да влязат в сила/от Великото народно събрание след 3 години.⁷¹

ПРАВИТЕЛСТВО НА УМЕРЕНИТЕ ЛИБЕРАЛИ. Веднага след като Народното събрание приключило работата си, министрите консерватори Гр. Начович, К. Стоилов и Т. Икономов подали оставка. На 31 декември 1883 г. князът назначил ново правителство в състав: Др. Цанков — министър-председател и министър на вътрешните работи, М. Балабанов — министър на външните работи, М. Сарафов — министър на финансите, Т. Икономов — министър на обществените сгради, земеделието и търговията, Константин Помянов — министър на правосъдието и Д. Моллов — министър на просвещението. С изключение на Т. Икономов всички членове на кабинета били умерени либерали. Задачата на

хомогенното правителство на Др. Цанков била да се въведе умереноконституционно управление и да се осигури узаконяване на приетите изменения в Търновската конституция. С цел да се улеснят действията на Др. Цанков, в словото си при закриване на Третото народно събрание княз Александър I тържествено се отказал от пълномощията.

Това обаче не можело да спре вълната от недоволство, която се надигнала в страната. Приемането на измененията окончателно убедило недоволните либерали, че на Др. Цанков не може да се разчита и трябва да се продължи борбата за пълно възстановяване на Търновската конституция. С тази борба се заели П. Каравелов и П. Р. Славейков, които окончателно се завърнали от Източна Румелия. В края на 1883 г. било създадено ново Централно бюро, в което влезли само недоволни либерали. То призовало местните бюра в провинцията да настояват до два месеца да се проведат парламентарни избори и Народното събрание да се свика до 4 месеца след разтуряне на предишното събрание, както постановявала конституцията. В много градове били организирани митинги с искане да се спази този срок.

Правителството обаче не бързало с изборите, защото се страхувало от резултатите и имало нужда от време, за да спечели общественото мнение. Разцеплението на Либералната партия било вече очевиден факт. Въпреки това някои дейци начело със Ст. Стамболов направили опит да възстановят партийното единство. Примирителното течение и този път успяло да наложи компромисен изход и по негова инициатива било решено да се даде на правителството срок до 25 март 1884 г. да насрочи парламентарни избори. Ако условието не се изпълнело, министрите трябвало да подадат оставка или щели да бъдат изключени от партията. Привидното примирие не можело да заличи дълбоките различия между двете групировки и това проличало в действията им през следващите месеци.⁷²

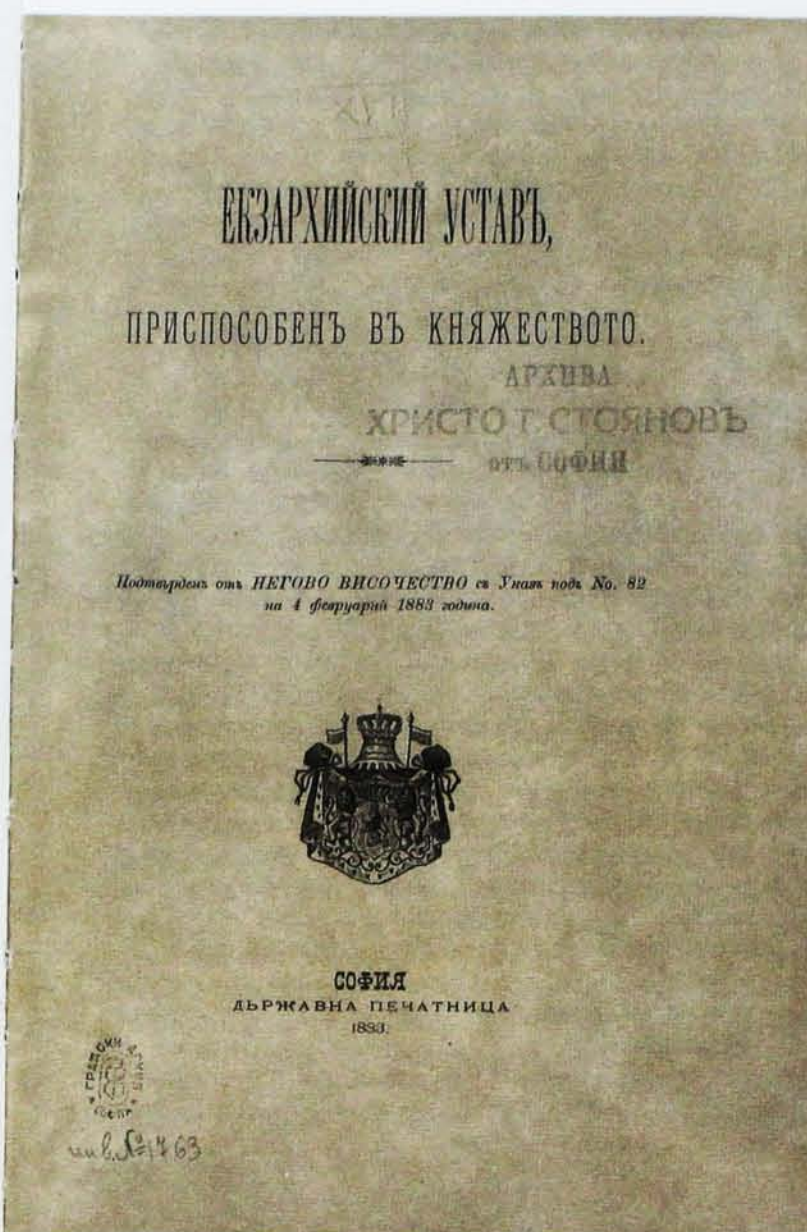
Преди всичко правителството взело мерки да укрепи положението си в страната и пред външния свят, главно в Русия. Уволнени били онези либерали, които вземали участие в антиправителствени митинги, като софийския кмет Н. Сукнаров, неговите помощници Михаил Боботинов и Б. Петров, д-р В. Радославов — член на Софийския апелативен съд, и др. През февруари-март 1884 г. Др. Цанков предприел обиколка на страната с надежда да разсее опозиционните настроения спрямо правителството, създадени от агитацията на недоволните либерали. В същото време официозният орган „Средец“ се обявявал за непокътната Търновска конституция и се мъчел да обясни разцеплението в партията с властолюбието на привържениците на Каравелов. Вестникът представял умерените за единствено способни да въведат траен законен ред в страната.⁷³

Недоволните либерали също не бездействували. В началото на 1884 г. започнал да излиза техният орган „Търновска конституция“, който вдигнал знамето на истинския конституционализъм. В негова подкрепа бил сатиричният вестник на Д. Петков „Свирка“, който злърно изобличавал правителството и неговите действия. Агитацията на недоволните обаче не засягала личността на княза. За разлика от предишните години Александър Батенберг не само бил щаден, но и му била засвидетелствувана преданост. Докато Др. Цанков обикалял страната, П. Каравелов поискал аудиенция от княза. На 2 март 1884 г. той бил приет в двореца, където декларирал принципите си: нито княз без власт, нито народ без права.⁷⁴ Това означавало, че недоволните либерали нямали нищо против княза при положение, че Търновската конституция е възстановена.

Александър Батенберг останал доволен от изявленията на П. Каравелов. При враждебното отношение на руския императорски двор той имал нужда от вътрешна опора, а недоволните либерали му я предлагали. Тяхното влияние в страната нараствало и ги правело сериозна политическа сила, с която князът трябвало да се съобразява.

ПРЕГОВОРИ ЗА ОТКУПУВАНЕ НА ЖЕЛЕЗОПЪТНАТА ЛИНИЯ РУСЕ—ВАРНА. Към вътрешнополитическите затруднения на правителството се прибавили и външнополитически. На дневен ред отново застанал въпросът за откупване на железопътната линия Русе—Варна. Под натиска на Англия през есента на 1883 г. между коалиционното правителство и компанията, собственик на линията, започнали преговори. Те се водели в Лондон, където били изпратени българските делегати Н. Стойчев и Т. Харовер. Преговорите протичали мъчително поради прекомерните претенции на компанията, активно подкрепяна от британската дипломация. Правителството на Др. Цанков проявило неоправдана отстъпчивост, която била в ущърб на интересите на страната. На 8 март 1884 г. то направило предложение да откупи линията за 50 000 000 фр., като 1 500 000 фр. да се задържат за ремонт, 6 000 000 фр. да се изплатят в брой, а 42 500 000 фр. — чрез облигации с 6% лихва, гарантирани с доходите от митниците на княжеството. Линията трябвало да се предаде на българското правителство освободена от компанията експлоататор, а България щяла да наследи правото на компанията концесионер върху лихвите, които Турция дължала за периода 1875—1878 г.⁷⁵

Руската дипломация оценила предложението като вредно за българските национални интереси. Против него се обявили както непримиримите либерали, така и консерваторите, тъй като откупването на линията било важен стопански въпрос, който щял да ангажира държавните финанси за дълъг период. Атаките на опозицията по въпроса

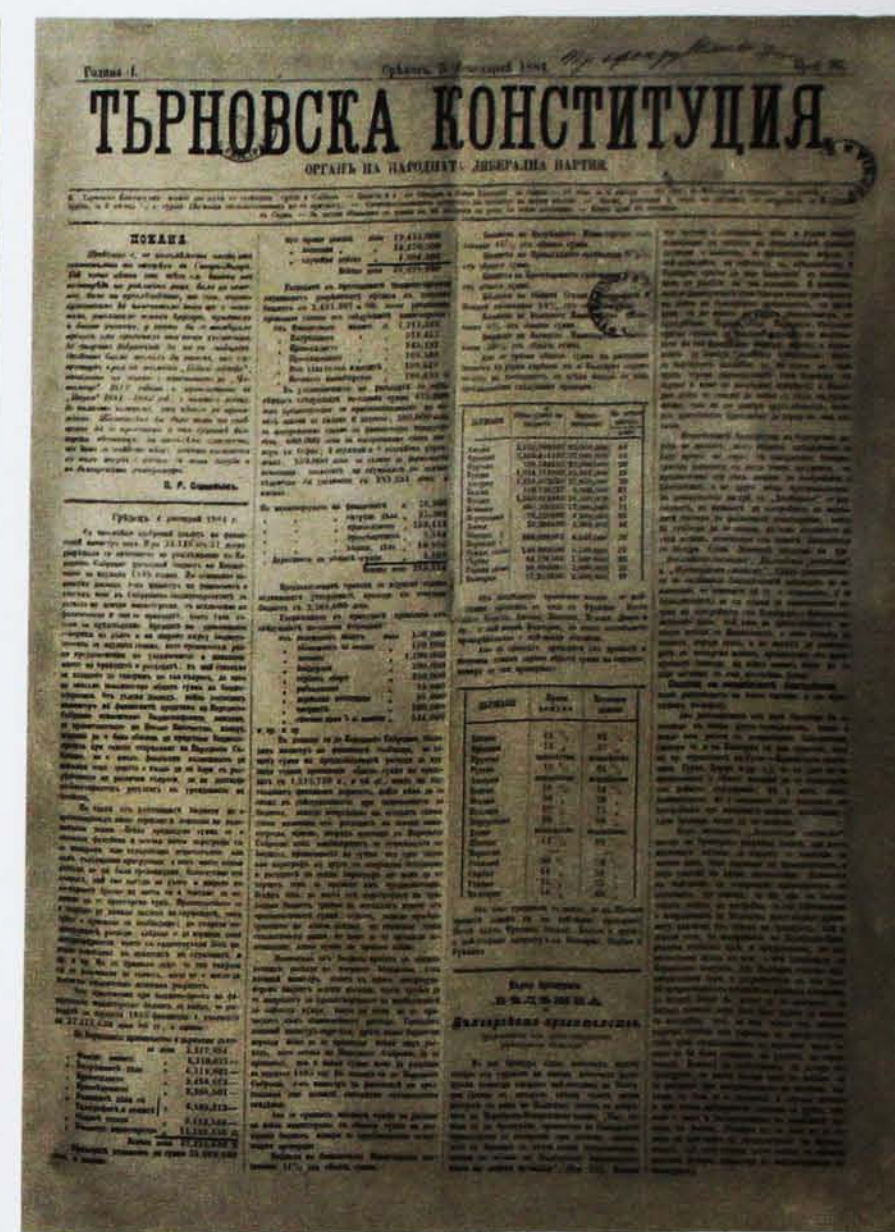

Екзархийски устав на Княжество България. София, 1883 г. Национален исторически музей — София

В. „Търновска конституция“, орган на либералите-каравелисти. София, 1884 г.

за железницата влошили положението на умерените либерали, чийто престиж и без това бил пострадал във връзка с измененията в конституцията. Окуражена от проявената отстъпчивост обаче, компанията не бързала да приеме българското предложение и предявила нови искания. Това дало възможност на правителството да поправи грешката си и то побързало да прекъсне преговорите.⁷⁶

По отношение на железопътната линия Цариград—Вакарел не било предприето нищо, въпреки че конвенцията била прокарана през Народ-

ното събрание. Непопулярността на линията сред широката общественост карала Др. Цанков да отлага непосредственото пристъпване към построяването ѝ и да търси подкрепата на руското правителство. Тактиката на протакане се основавала на надеждата, че Русия ще успее да наложи свикване на международна конференция, която да разгледа всички задължения на княжеството и да ги определи съобразно финансовите му възможности.⁷⁷

Възникнали проблеми и в отношенията със Сърбия. В края на октомври 1883 г. в Сърбия избухнало т. нар. Зайчарско въстание на селските маси с участието на радикалната партия, насочено против политиката на крал Милан и неговите правителства. След потушаване на бунта голяма част от ръководителите и участниците в движението потърсили убежище в княжеството. Емигрантите били приети в страната въпреки протестите на

Указ за възстановяване на конституцията. Държавен вестник, № 96, 8 септ. 1883 г.

белградското правителство. Емигрантският въпрос се усложнил от граничните спорове. Българо-сръбската граница по р.Тимок оставала спорна поради отказ на сръбското правителство да се съобрази с решенията на Европейската гранична комисия. В началото на май 1884 г., точно в разгара на сръбската дипломатическа офанзива по емигрантския въпрос, сръбски въоръжен караул преминал Тимок в района на с. Брегово. Това предизвикало безпокойство сред местното българско население. По нареждане от София видинският окръжен управител изгонил сръбския караул отвъд Тимок.⁷⁸

В българо-сръбските отношения настъпила сериозна криза. На 28 май 1884 г. сръбският

дипломатически агент в София Джордже Симич връчил на българското правителство ултиматум с искане в тридневен срок да се възстанови сръбският караул, да се изгонят всички емигранти от съседните на кралството области и от София, включително и намиращият се в България митрополит Михаил. Др. Цанков категорично отхвърлил сръбския ултиматум, като се позовал на коректното поведение на княжеството спрямо своята съседка.

Твърдата позиция на българското правителство и съдържаността на Великите сили, които не подкрепили с нищо претенциите на крал Милан и кабинета на Милутин Гарашанин, предрешили по-нататъшния развой на събитията. Сърбия отзовава Симич от София, но не предприела никакви други действия. Междувременно българското правителство изготвило подробен мемоар за историята на емигрантския и граничния въпрос и го връчило на 16 юни 1884 г. на представителите на Русия, Германия и Австро-Унгария в София.⁷⁹ Чуждите дипломати заели позиция в полза на България и настояли за мирно уреждане на конфликта.

Опитът на Сърбия да уреди отношенията си с България от позиция на силата се провалил. Резултатът от Бреговската криза бил прекъсване на дипломатическите връзки между двете съседки и създаване на опасно гнездо от противоречия на Балканите. Настъпила продължителна пауза в сръбско-българските отношения, еднакво неблагоприятна за всяка от страните. По искане на Сърбия с уреждане на граничния въпрос се заела комисия от представители на Русия, Австро-Унгария и Германия. Но и тя не стигнала до единодушно решение поради противоречивите балкански интереси на трите империи.

СЪЕДИНИСТКА АКЦИЯ ПРЕЗ 1884 Г. Ангажирано с тежките вътрешни проблеми и с железопътния въпрос, правителството на Др. Цанков проявило съдържаност по въпроса за националното обединение. То отчитало неблагоприятната международна обстановка и затова възприело политика на постепенно укрепване на връзките с Източна Румелия и с българите в Македония и Одринско. В София погледнали резервирано на съединисткото движение, което се разгоряло в автономната област в началото на 1884 г. и било свързано с борбите между южнобългарските партии във връзка с изтичане на мандата на първия главен управител Ал. Богориди.

Въпреки че обществеността в княжеството посрещнала със съчувствие идеята за обединението на Северна и Южна България, правителството преценило, че моментът е неподходящ за действие в тази насока. При това влошаването на отношенията между княз Александър I и император Александър III намалявало възможностите за руска подкрепа, на която българската дипломация главно разчитала. Когато през април 1884 г.

двамата пратеници на Народната партия Иван Ст. Гешев и Христо Христов тръгнали да пледират каузата на съединението пред Европа, министър-председателят Др. Цанков се срещнал с тях, разговарял и отпуснал средства за пътуването, но официално не се ангажирал.⁸⁰ И този път движението за съединение останало без непосредствен резултат.

На 25 март 1884 г. излязъл княжески указ за насрочване на парламентарни избори. Те били проведени на 27 май с.г., но резултатите станали известни едва в навечерието на откриването на Четвъртото народно събрание. Настъпила последната фаза на борбата за пълно възстановяване на Търновската конституция. Народните представители се събрали във Велико Търново една седмица преди откриване на парламентарната сесия. Депутатите непримирими либерали обединили усилията си и взели решение да направят всичко за отменяне на закона за изменение на конституцията. Всяка възможност за разбирателство с Цанков чрез компромис била отхвърлена.⁸¹ Умерените либерали на свой ред също не проявили готовност за отстъпки. Твърде уверен в успеха си, Др. Цанков отклонил предложението за формално съгласение с Консервативната партия и поискал да си осигури само съдействието на нейните представители в Народното събрание. Д-р К. Стоилов обаче предоставил на депутатите от своята партия свобода на избор при гласуването. Това разделило техните гласове, като по-голямата част подкрепила П. Каравелов.⁸²

Извънредната сесия на IV ОНС била открита на 27 юни 1884 г. Умерените либерали издигнали кандидатурата на Ст. Стамболов за председател на събранието, надявайки се чрез него да привлечат към себе си част от депутатите либерали. Но при гласуването П. Каравелов получил 99 гласа, а Ст. Стамболов — 66. За председател бил избран П. Каравелов, а за подпредседатели — Ст. Стамболов и Н. Сукнаров. Убедителното надмощие на непримиримите либерали принудило Др. Цанков още същия ден да се оттегли от властта. Князът веднага приел оставката на правителството и назначил П. Каравелов за председател на новия Министерски съвет.

4. Управление на Либералната партия начело с П. Каравелов

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ. На 30 юни 1884 г. било съставено ново правителство, в което влезли: П. Каравелов — министър-председател, министър на финансите

и управляващ Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията, П. Р. Славеиков — министър на вътрешните работи, Илия Цанов — министър на външните работи, д-р В. Радославов — министър на правосъдието и Райчо Каролев — министър на просвещението. Военен министър бил княз Михаил Кантакузин, който бил назначен на този пост в началото на 1884 г. Правителството било изцяло от редовете на Либералната партия на П. Каравелов. То получило незавидно наследство — разстроени финанси, неуредени външнополитически проблеми, влошени отношения между българския княз и император Александър III. При това опозицията се увеличила с още една партия — умерените либерали на Др. Цанков. Правителството обаче можело да разчита на подкрепата на демократичните среди от обществеността, които вървели след Либералната партия.

П. Каравелов обявил лаконично програмата на своя кабинет — възстановяване на Търновската конституция. Това означавало организиране и ръководене на държавата съобразно с принципите на основния закон. За да не се усложняват отношенията с княз Александър I, първата извънредна сесия на IV ОНС не отменила закона за изменение на конституцията от 5 декември 1883 г., който трябвало да влезе в сила през 1886 г. Дотогава била в сила Търновската конституция и правителството последователно ликвидирало всички антиконституционни разпоредби, въведени от предишните режими. Законът за изменение на конституцията бил отменен формално на четвъртата извънредна сесия на IV ОНС през лятото на 1886 г.⁸³

Първа грижа на правителството била да подобри финансовото положение на страната предвид стоящите на дневен ред международни задължения. Били взети мерки за редовно постъпление на данъците и събиране на натрупаните недобори, които възлизали на 12 687 467,92 лв. Отменен бил указът на Др. Цанков от 5 ноември 1883 г. да не се използва полиция при събиране на данъците. Запазена била институцията на финансовите нагледници, учредена със закон през 1882 г. Финансовите нагледници изпълнявали ролята на бирници и упражнявали редовен контрол върху размера и постъплението на данъците. Наред със строгите мерки със специално окръжно П. Каравелов наредил първо да се събират данъците от по-богатите, а накрая от по-малоимотните граждани, като на земеделското население се даде възможност да прибере реколтата си.⁸⁴

Строгата финансова политика предизвикала недоволство и била използвана от опозиционните партии за антиправителствени агитации. Това обаче не отклонило П. Каравелов от начертания път и резултатите били повече от добри. За кратко

време била събрана голяма част от недоборите, а в бюджета за 1885 г. приходите били определени на 34 899 900 лв. Далновидността на тази финансова политика проличала твърде скоро, когато Княжество България трябвало да напегне всичките си сили, за да защити делото на Съединението.

Правителството развило активна дейност с оглед организирането на отделните държавни ресори. Били извършени размествания в централния и местния административен апарат и нови назначения на вакантни места. През август 1884 г. били закрити австро-унгарските пощенски бюра във Варна и Русе и техните функции били поети от българските пощи. През следващия месец отделът за земеделие и търговия при Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията бил преустроен в отдел към Министерството на финансите. Скоро към същото министерство била учредена и Дирекция на обществените сгради.⁸⁵ По този начин Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията било закрито, тъй като не се предвиждало в конституцията. Успоредно с това усилено се подготвяли законопроекти, които трябвало да се внесат за обсъждане в Народното събрание.

ЗАКОНОДАТЕЛНА ДЕЙНОСТ. Първата редовна сесия на IV ОНС била открита на 15 октомври 1884 г. и закрыта на 1 февруари 1885 г. Тя развила изключително ползотворна работа. Правителството внесло за обсъждане около 40 законопроекта, които засягали различни страни на стопанския и културния живот, съдебното ведомство и пр. Приет бил закон за забрана на употребата на румънски и сръбски монети, за намаляване стойността на руската сребърна монета, което трябвало да стабилизира българския лев и да го превърне в основна парична единица в княжеството. Голямо значение за стопанския живот имал законът за Българската народна банка, който утвърдил единственото кредитно учреждение в страната като държавно с 10 000 000 зл. лв. основен капитал. Грижата за решение на аграрния въпрос се проявила чрез закона за господарските и чифлишките земи, който трябвало да снабди българските селяни със земя. Няколко закона — за акциза върху питиетата, за гербовия сбор, за патентите на данъка върху недвижимите имущества — имали за цел да осигурят равномерно разхвърляне на данъците и редовното им събиране.⁸⁶

Със специален закон бил отменен законът за събранията, приет от пълномощническия режим. Законите за обществените и частните училища и за окръжните училищни инспектори утвърждавали демократичния характер на българското просветно дело, давали известна практическа насока на образованието и предвиждали средства за раз-

ширяване на образователната мрежа. Не се възстановявало обаче правото на учителите да участвуват в политическия живот.⁸⁷ Били приети серия закони за организиране на съдебното и военното ведомство. За да се подобри състоянието на войската, военната служба била увеличена на три години, а с указ от 13 януари 1885 г. бил възстановен законът за Народното опълчение, отменен от правителството на Др. Цанков.⁸⁸

Стремежът към икономии намерил отражение в приетия бюджет за 1885 г. Значително били съкратени разходите чрез намаляване броя на служителите и на веществените разходи, чрез коригиране заплатите на някои чиновници и пр. Най-голям бил бюджетът на Военното министерство, който по искане на княз Кантакузин даже бил увеличен в сравнение с текущия бюджет. Това било посрещнато със задоволство от Русия, която била особено заинтересована от военния въпрос.⁸⁹ А либералното правителство било готово на отстъпки, за да смекчи неприязненото отношение на императорския двор към княза, което създавало затруднения за нормално развитие на страната.

РЕШЕНИЕ НА ЖЕЛЕЗОПЪТНИЯ ВЪПРОС. Най-важният въпрос, с който се занимавало Четвъртото народно събрание, бил строежът на железопътната линия Цариград—Вакарел. Той не търпял отлагане, тъй като задължението било вече поето. В съгласие с идеите на Либералната партия за предпазване на страната от експлоатацията на чуждия и местния капитал П. Каравелов изработил програма за построяване на линията чрез вътрешните ресурси на княжеството. Първата стъпка в тази насока бил законът за БНБ, с който трябвало да се осигурят необходимите средства за уреждане на железопътните въпроси от държавните ресурси и частните национални натрупвания.

На 31 януари 1885 г. след продължителни дебати Народното събрание гласувало предложения от Каравелов Закон за железниците, който предоставял на държавата правото да строи, притежава и експлоатира железопътните линии. Този закон имал важно значение за по-нататъшното икономическо развитие на България. Неговата главна цел била да предпази най-голямото предприятие в страната от намесата на чуждия капитал.⁹⁰ В същия ден бил приет и Закон за построяване на линията Цариград—Вакарел. Според него стойността на линията не трябвало да надвишава 17 000 000 лв., на правителството се разрешавало да сключи заем от 7 000 000 лева, предприемачът трябвало да се определи чрез търг.⁹¹

Опозицията посрещнала законите с яростни нападки. Тя заявявала, че строежът на линията от държавата щял да струва много скъпо, че

княжеството нямало необходимия опит за правилната ѝ експлоатация. Борбите продължили и след закриване на Народното събрание. Те станали особено ожесточени през пролетта на 1885 г., когато предстояло да се проведе публичен търг за поемане строежа на отсечката Цариград—Вакарел. Върху правителството се сипели хули, а консерваторите подозирали министър-председателя в намерение да предаде строежа на руски предприемачи.

Противно на тези очаквания през май 1885 г. строежът на железопътната линия Цариград—Вакарел бил предоставен на образуваното за случая българско акционерно дружество на инж. Иван Грозев. Договорът между правителството и Ив. Грозев бил одобрен на 5 юни 1885 г. от свиканата за тази цел извънредна сесия на IV ОНС.⁹² Така за разлика от своите съседки — Турция, Сърбия и Румъния — България не допуснала намесата на чужди компании в железопътното строителство и през следващите години този важен сектор на народното стопанство се притежавал и експлоатирал от държавата.

Първата редовна сесия на IV ОНС обсъдила и въпроса за откупуване на железопътната линия Русе—Варна. След съставяне на правителството на П. Каравелов Русенско-Варненската компания подновила преговорите, като изпратила в София двама свои делегати. Без да прекъсва разговорите, П. Каравелов отхвърлил английското предложение и натоварил специална комисия от инженери и техници да се запознае с действителните условия за съоръжение на линията и състоянието ѝ в момента. Проучването на комисията показало, че при строежа на железницата не били спазени поемните условия, тя не била поддържана при експлоатацията, в резултат на което за ремонтването ѝ щели да бъдат необходими 7 000 000 фр. Преди да продължи преговорите, правителството решило да внесе в Народното събрание предложението на компанията.⁹³

То било обсъдено от депутатите на тайно и открито заседание на 31 януари 1885 г. Народното събрание отхвърлило английския проект и възложило на правителството да откупи линията на действителната ѝ стойност.⁹⁴ В изпълнение на това решение през февруари 1885 г. либералното правителство предложило на компанията да купи линията за 43 000 000 фр., от които 6 000 000 платени в брой, а останалите 37 000 000 с държавни облигации при лихва 6%. Лихвите и погашенията се гарантирали с общите доходи на княжеството. Компанията трябвало да предаде линията до 1 юли 1885 г., освободена от всякакви наемни договори, дългове и задължения. Тя трябвало да се откаже от всички претенции спрямо българското правителство и да му отстъпи правото върху

гаранциите от 1875 г. до Берлинския конгрес. Българският проект не се приел в Лондон и преговорите били прекъснати.

Неотстъпчивостта на П. Каравелов принудила компанията да отстъпи и да поднови разговорите. Съединението ускорило реализирането на сделката. Разчитайки на дипломатическата подкрепа на Англия, българското правителство изразило готовност да уреди въпроса. На 4 декември 1885 г. било подписано съглашение, според което линията се откупувала за 44 500 000 фр., като княжеството получавало всички права върху нея, включително експлоатацията и паричните задължения на Високата порта за периода 1875—1878 г. Тежкото вътрешно и външнополитическо положение на страната принудило П. Каравелов да направи известни жертви, за да спечели разположението на британската дипломация.⁹⁵

Подготвеният договор бил внесен за одобрение на четвъртата извънредна сесия на IV ОНС, открита през юни 1886 г. Той предизвикал остри дискусии и бил критикуван както от опозицията, така и от членове на самия кабинет. Обсъждането на законопроекта продължило от 7 до 10 юли 1886 г. в обстановка на ожесточени спорове, стигащи до ексцеси в залата на Народното събрание. С големи усилия правителството успяло да наложи приемането на законопроекта.⁹⁶ По този начин, макар и с известни жертви, била ликвидирана чуждата собственост на територията на княжеството.

Първата редовна сесия на IV ОНС не успяла да разгледа всички законопроекта, които били подготвени. Така например отложени били твърде важните законопроекта за градските и селските общини. Те били приети едва на четвъртата извънредна сесия на IV ОНС през лятото на 1886 г. Законите окрупнявали общините, което се налагало по финансови съображения и поради липсата на грамотни хора, разширявали общинското самоуправление и пр.⁹⁷

Активната дейност на правителството по организиране на държавната машина се извършвала при трудни условия. Опозицията в страната прегрупираше силите си. След продължителни преговори между консерваторите и умерените либерали било постигнато споразумение за сваляне на правителството и съставяне на смесено правителство, което да приложи закона от 5 декември 1883 г. Съединената опозиция използвала недоволството от събирането на данъците, за да подкопава положението на правителството. Тя организираше протестни митинги и създавала напрежение в страната. За да внесе разкол в управляващата Либерална партия, опозицията привлякла на своя страна Н. Сукнаров, назначен за министър на вътрешните работи на 31 януари

1

2

3

4

РЕЖИМЪТ НА ПЪЛНОМОЩИЯ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ
НА КОНСТИТУЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ /1881–1885/

1885 г. Той трябвало да предизвика министерска криза и падане на кабинета. Наистина Н. Сукнаров подложил на публична критика вътрешната и външната политика на правителството, но по предложение на П. Каравелов на 21 март 1885 г. бил уволнен от заемания пост.⁹⁸

В същото време руският императорски двор запазвал враждебното си отношение към княза. Това подхранвало разпространяването на най-различни слухове за руските намерения, които безпокоели обществото и създавали раздразнение сред политическите партии. Духовите се вълнували както в София, така и в провинцията.⁹⁹ П. Каравелов се страхувал от насилствено отстраняване на княза, което би довело страната до нови усложнения. Либералите не го и смятали за необходимо, тъй като те ограничили участието на Александър I в ръководене на държавните дела в конституционните рамки. Правителството се стремело да заглади лошото отношение на императорския двор чрез последователна политика на тесни връзки и сближение с Русия. Тази политика се кореняла в разбирането, че България може да се развива и да запази независимостта си само с подкрепата на руското правителство, без да се допуска намесата му във вътрешните работи на страната.

ОПИТИ ЗА ПОДОБРЕНИЕ НА СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. Когато П. Каравелов съставил своето правителство, връзките на княжеството със съседна Сърбия били прекъснати. От София решили да направят първата стъпка за нормализиране на отношенията с кралството и през октомври 1884 г. предложили да се подновят преговорите за уреждане на граничния спор. Успоредно с това княз Александър I започнал лични преговори с крал Милан. След продължителната преписка двамата монарси изработили проект за споразумение, който предвиждал България да изкаже съжаление за станалия конфликт и да откупи спорните Бреговски ливади, а емигрантите да се отдалечат от границата.

1. Монета от 10 сентима /лице и гръб/ — първите пробни български монети след Освобождението, 1880 г. Музей за история на София

Част от първите български монети в обръщение след Освобождението. Музей за история на София

2. 10 стотинки /лице/, 1881 г.

3. 1 лев /лице и гръб/, 1882 г.

4. 2 лева /лице и гръб/, 1882 г.

Част от първите български банкноти. 20 лева /лице/, 1885 г., 10 лева /лице и гръб/, 1899 г. Музей за история на София

Либералното правителство отказало да приеме споразумението, тъй като го оценило като отстъпка от българска страна. На 31 януари 1885 г. в Народното събрание било направено запитване относно уреждането на българо-сръбския конфликт. За да не се усложняват отношенията с кралството, Ил. Цанов дал най-общи обяснения и отклонил обсъждането на въпроса. През август 1885 г. българското правителство отново проявило инициатива за постигане на разбирателство, но тя не срещнала съчувствие от сръбска страна.¹⁰⁰ По вина на крал-миланова Сърбия отношенията между двете държави останали напрегнати и изпълнени с взаимно недоверие.

ПОЛИТИКАТА ПО НАЦИОНАЛНИЯ ВЪПРОС. Българското правителство зорко следяло положението на оставените под чуждо владичество българи и подкрепяло културно-просветното дело в Македония и Одринско. И след като заел поста министър-председател, П. Каравелов останал председател на Управителния съвет на създаденото през март 1884 г. в София Македонско благотворително дружество. Официозният печат помествал сведения за засиления терор над българското население в Европейска Турция, като открито коментирал неспособността на империята да се реформира и необходимостта от намеса на силите.

Когато през есента на 1884 г. в страната се създало обществено движение в полза на българите в поробените земи, правителството не взело мерки за ограничаването му. На 13 декември с.г. то организиало интерпелация в Народното събрание по македонския въпрос. Преди закриването на сесията народните представители гласували благодарствени телеграми до белгийския професор Емил дьо Лавеле, редакторите на някои европейски вестници, император Александър III, граф Н. Игнатиев, княз А. Дондуков, У. Гладстон и други държавници в защита на християнското население в Европейска Турция.¹⁰¹ С тях трябвало да се напомни на Великите сили за задълженията им по Берлинския договор и да се подтикне европейската общественост в защита на българите от Македония и Одринско.

Смисълът на правителствената политика по националния въпрос бил стремеж да се предизвика европейска намеса за въвеждане на реформи в европейските провинции на империята. Съзнавайки слабостта на княжеството и заинтересоваността на силите от Балканския полуостров, то оценявало, че българската държава не може сама да разреши въпроса. Насилствените действия били отхвърляни като безполезни и опасни за свободното развитие на всички българи. Развитието на събитията поставило правителството в затруднено положение. Заети с ликвидиране на англо-руския

конфликт в Афганистан, Великите сили не смятали за своевременно да поставят въпроса за реформиране на Европейска Турция. Само Русия направила дипломатически постъпки в Цариград в защита на поробеното християнско население. Останалите Велики държави се отнесли резервирано към българското обществено движение. От това се възползвала Портата, която през февруари 1885 г. спряла издаването на обещаните берати за двама владци в Македония и започнала преследване на учителите в българските училища. Положението на Екзархията отново се затруднило.¹⁰²

Усилията да се подпомогне българското население в Македония и Одринско по дипломатически път претърпели неуспехи. Това подтикнало македонските комитети в княжеството към организиране на четнически действия. П. Каравелов взел бързи мерки против формиране на чети в страната. „И по македонски въпрос — писал официозът — ний сми вярвали и вярваме, че Македония няма да се освободи с чети по 50 и 100 души. Ний сми настоявали и ще настояваме за изпълнението на Берлинския трактат по отношение на Македония, защото там стоим на законна почва. Не че не искаме съединението било на Тракия, било на Македония; но не искаме пък да скандалим себе си и да компрометираме бъдещето си с детински подвиги.“¹⁰³

През май 1885 г. обаче една чета под предводителството на Адам Калмиков преминала в Македония. Чуждите представители обвинили българското правителство в подкрепа на въстаническото движение и поискали да се спрат четническите действия. Атакуван от страна на Великите сили, П. Каравелов наложил строги санкции на българските емигранти от Македония, засилил охраната на границата и пр. Той не се отклонил от политиката си, въпреки че бил обвинен от опозицията и някои дейци на македонското движение като предател на Калмиковата чета.¹⁰⁴

Същата позиция П. Каравелов заел и по отношение на евентуално обединение с Южна България. Непрестанните предупреждения на Русия, както и липсата на всякаква външна подкрепа го убедили, че няма благоприятни условия за провъзгласяване на съединението. Твърде нестабилно било и вътрешното положение на страната. Междупартийните борби, слабите финанси и поетите задължения по жп въпроса не позволявали активни действия по съединението на княжеството с Източна Румелия. Като се въздържало от всякакви дипломатически постъпки за съединение, българското правителство се насочило към укрепване на близките връзки с автономната област.

Още през есента на 1884 г. по инициатива на

П. Каравелов между Княжество България и Източна Румелия започнали преговори за сключване на митническа спогодба. Тя трябвало да засили търговските връзки между българската държава и автономната област и да подпомогне икономическото им развитие. Спогодбата била подписана на 30 септември 1884 г. и утвърдена от първата редовна сесия на IV ОНС.¹⁰⁵ Тя гарантирала безмитен внос на основните местни артикули и започнала да се прилага, макар че Високата порта отрекла правото на Източна Румелия да сключва подобни споразумения.

В края на август 1885 г. на българо-румънската граница възникнал конфликт, който поставил правителството на Каравелов пред нови изпитания. Той бил свързан с определяне на североизточната граница на княжеството в Добруджа. Преговорите между двете страни се водели от дълго време и се развивали мъчително поради претенциите на Румъния да владее възвишението Арабтабия край Силистра, което според решението на Европейската гранична комисия принадлежало на България. Съставената в началото на 1884 г. смесена българо-румънска комисия не постигнала разбирателство и се разпуснала. Въпросът отново влязъл в глуха линия, а през лятото на 1885 г. недоразуменията по границата зачестили. На 22 август с.г. румънските погранични войски окупирали Арабтабия и околността му, като използвали за повод строежа на митническа барака от българските власти. Двете държави се изправили пред опасността от конфликт. Българското правителство обаче проявило благоразумие и се ограничило с дипломатически натиск. То предложило на румънското правителство да се назначи комисия за определяне на границата в спорния участък и да се освободи окупираната местност.¹⁰⁶ Уреждането на въпроса било отложено поради настъпилите нови събития.

Провъзгласяването на Съединението през септември 1885 г. и Сръбско-българската война дали нова насока на дейността на правителството на Либералната партия. Защитата на делото погълнала всички сили на нацията и отклонило вниманието от решаване на другите проблеми. На дневен ред застанал изключително важен за съдбата на страната въпрос. Но, благодарение на целенасочената вътрешна политика на либералното правителство на Петко Каравелов, България можела да посрещне новите външнополитически изпитания със стабилизирани финанси, добре подготвена войска и организирана администрация.

Един лев, българска парична единица, сребро, 1882 г.
Лична колекция на д-р Л. Божилов — София

ПОЛИТИЧЕСКО И СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

1. Организиране на българско управление в областта

СЪСТАВЯНЕ НА ДИРЕКТОРАТА И НЕГОВАТА ДЕЙНОСТ. Въвеждането на новото гражданско управление в областта било до голяма степен улеснено от извършената от Временното руско управление дейност по административното, военното, финансовото и пр. изграждане на Южна България. Тази дейност продължила в духа на руската политика на утвърждаване на Източна Румелия като българска област.

В навечерието на пристигането на първия главен управител временният генерал-губернатор на областта генерал А. Столипин привел администрацията в съответствие с постановленията на Органическия устав. Всички руски служители били заменени с българи. Извършило се ново административно деление на Източна Румелия на 6 департамента и 28 околии. От назначените 6 префекта 5 били българи и 1 грък, а от 28 околийски началници 22 били българи, 3 гръци и 3 турци. В милицията били привлечени български офицери, като само командните постове били поверени на руски офицери.¹ Със съгласието на Ал. Богориди генерал Столипин обсъдил с видните обществени дейци и подготвил състава на Директората /Частния съвет/.²

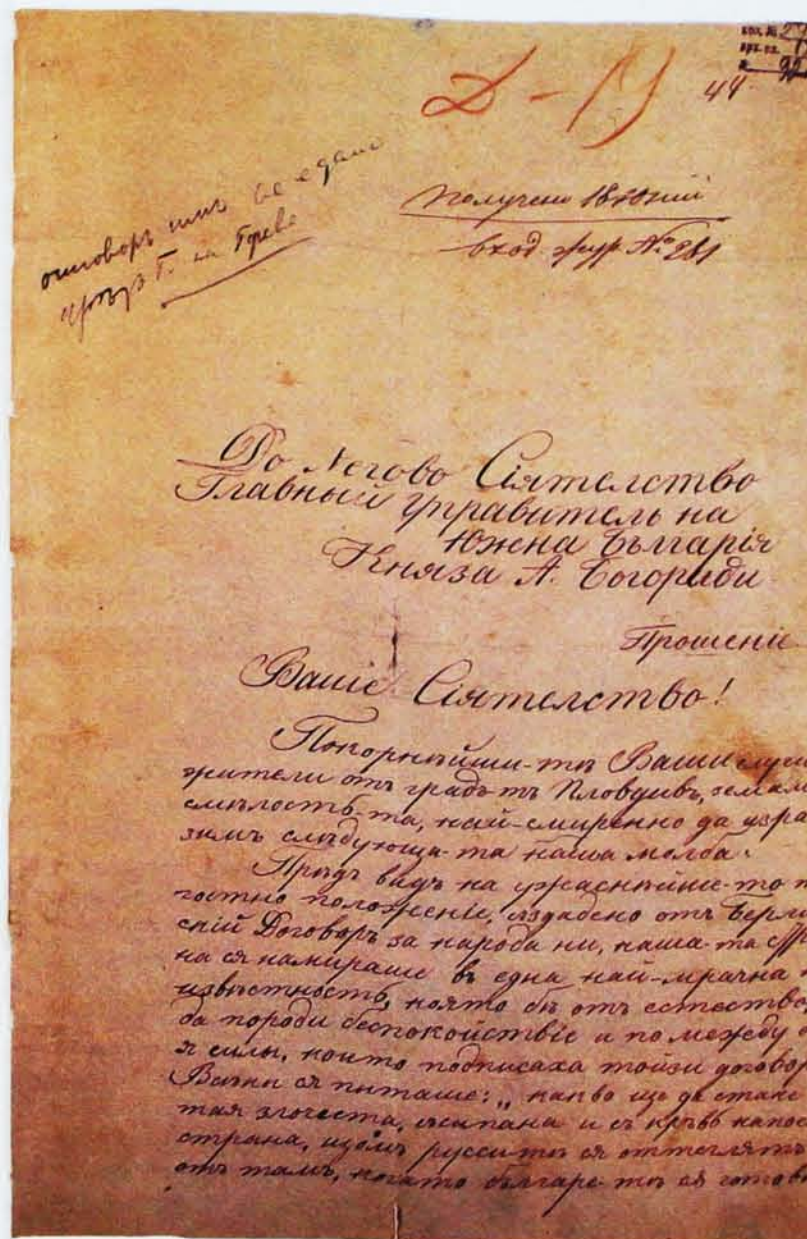
Когато на 15 май 1879 г. в Пловдив пристигнал новият главен управител, за да поеме поста си, основите на източнорумелийската управленска система били вече положени. Първата грижа на Ал. Богориди била да състави своето правителство, т. е. Директората. Още в Цариград той издействувал назначението на Гаврил Кръстевич за главен секретар и директор на вътрешните дела. На поста началник на милицията и жандармерията Високата порта, съгласно даденото ѝ от Органическия устав право, поставила генерал-майор Виктор Виталис. Останалите директори: Тодор Кесяков — директор на правосъдието, Адолф Шмит — директор на финансите, д-р Георги Вълкович — директор на земеделието, търговията и общите сгради, Йоаким Груев — директор на народното просвещение, били назначени от Богориди, но трябвало да получат одобрението на султана. Портата не утвърдила

само Т. Кесяков, но въпреки това той останал на поста си. Първият Директорат на Източна Румелия се състоял от 4 известни български обществени дейци и 2 чужденци. Той направил някои персонални промени в администрацията, без да наруши установеното от генерал Столипин надмощие на българската народност.

Първото румелийско правителство трябвало да върши съзидателната си работа при извънредно трудни условия. Сред намиращите се в Пловдив европейски комисари господствували антибългарски настроения. Това се отразявало на решенията им по редица въпроси, които засягали организирането на областта. Западните комисари и Високата порта защищавали малцинствата, като обвинявали Ал. Богориди и неговия Частен съвет в нарушение на Органическия устав. Турското и гръцкото малцинство, които претендирали за повече постове в управлението, останали недоволни от извършените назначения и повели системна кампания за дискредитиране на румелийската власт.³ Към това се прибавяли действията на разбойническите банди в района на Хасково и Айтос, които пречели на нормализирането на положението в областта. В желанието си да докаже неспособността на румелийското правителство да управлява и необходимостта от окупиране на страната от турски войски английският консул Т. Мичел усърдно поощрявал безредиците. „Тойзи човек — отбелязал в дневника си Екзарх Йосиф — е духът на Биконсфилда — не ще Южна България.“⁴ Призракт на османската окупация, която оставала право на султана независимо от устното му обещание да не прибягва до нея, държал българското население в постоянен страх и безпокойство и тровел атмосферата в страната.

Положението станало още по-тежко, когато през юли 1879 г. последните руски части напуснали страната. Това послужило като сигнал за масово завръщане на мюсюлмански бежанци, на които трябвало да се осигури подслон и прехрана. Цариградското правителство бързало да се отърве от тях преди настъпване на зимата и да стовари тази тежест върху областта, въпреки че знаело нейното затруднено икономическо състояние и неуреденост. Бежанският въпрос поставил румелийското правителство пред нови затруднения, а европейските представители настоявали за незабавното му уреждане.

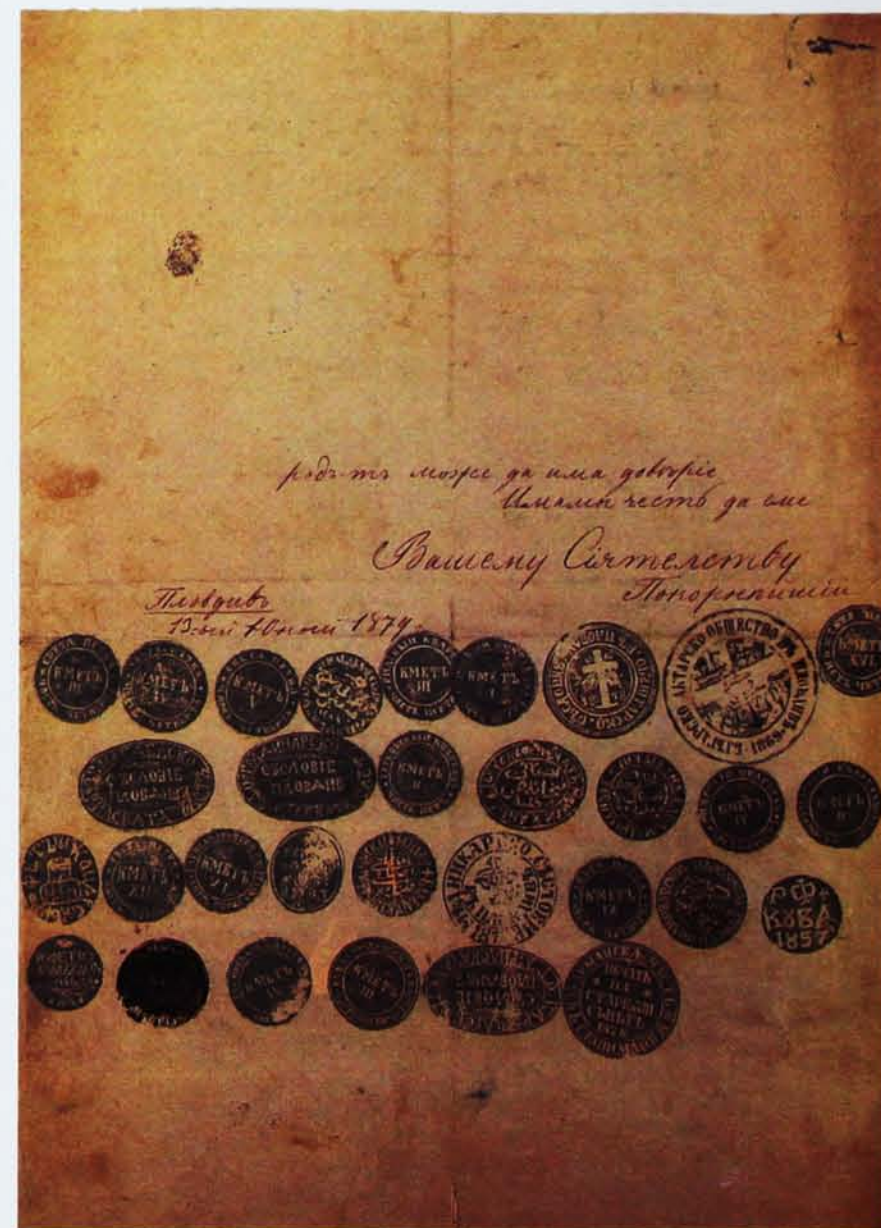
Усилията на западните държави и Високата порта да попречат на изграждането на Източна Румелия като българска област срещнали единдушния отпор на българите. Приели Ал. Богориди с безпокойство и надежди, те скоро се убедили, че главният управител ще води българска политика. Българин по произход, избран по предложение на Русия и проникнал в състоянието

Адрес от жителите на Пловдив до княз Ал. Богориди за организирането на Източна Румелия като българска област. Пловдив, 13 юни 1879 г. /първа и последна страница/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

на духовете в страната, Богориди поел своя път с твърдото убеждение да работи за укрепване на автономната провинция като българска област. Именно поради това той веднага получил пълна подкрепа от страна на българската общественост.

Волята на българския народ се изразявала от комитетите „Единство“ и ръководените от тях гимнастически дружества. През май 1879 г. комитетите се преустроили, като пловдивският бил наречен Централно настоятелство на гимнастическите стрелкови дружества в Южна България.

Те имали за задача да защищават по „мирен начин и със законни средства“ придобитите права.⁵ Комитетите обсъждали най-важните проблеми на страната и техните решения били определящи за източнорумелийското правителство. Влиянието им върху управлението не останало скрито от представителите на Великите сили. Недоволен от дейността на комитетите, френският комисар в Пловдив барон дьо Ринг ги характеризирал в докладите си „като паразитно правителство до законното правителство“.⁶

Опрян на българския народ и подкрепян от руската дипломация, която не можела да допусне унищожаване на нейното дело, Ал. Богориди провеждал политика в защита на българските интереси. Той игнорирал както постоянните спънки от страна на Високата порта, така и мнението на Европейската комисия. Като се позовавали на

постановленията на Органическият устав и на численото си превъзходство, българите твърдо и неотстъпно защитаваха своите права. Това осуетило опитите на западните държави да използват Европейската комисия за намеса в работите на областта. През септември 1879 г. комисията била разпусната, като натоварила представителите на Великите сили в областта да следят за спазване на Органическият устав.

ИЗБИРАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ОБЛАСТНОТО СЪБРАНИЕ И ПОСТОЯННИЯ КОМИТЕТ. Решителен момент в борбата за защита на българския характер на областта станали изборите за Първо областно събрание. Съставът на народното представителство трябвало да покаже на цял свят, че българското население е преобладаващо. Затова предизборната борба се водела между българи, мюсюлмани и гърци и имала националнополитически характер. Българският народ, сплотен от задачата да затвърди своята власт в областта, показал единодушие и активност. На негова страна застанало арменското и еврейското население. Проведените на 7 октомври 1879 г. избори разрушили надеждите на западните представители за намаляване правата на мнозинството от населението в полза на малцинствата. Общо в областта били избрани 31 българи, 2 турци и 3 гърци, а от всичко 56 членове на Областното събрание 40 души били българи.⁷ Това абсолютно мнозинство отразявало действителното надмощие на българския елемент в Източна Румелия и имало голямо значение за по-нататъшното му консолидиране.

Първото областно събрание, което се открило на 22 октомври 1879 г., поставило добро начало на парламентарния живот в областта. Специфичните условия в Източна Румелия наложили дух на сплотеност и всеобща загриженост за развитието на страната, умереност в обсъжданията и стриктно спазване на Органическият устав. На първата редовна сесия и особено на последвалата я първа извънредна сесия на Областното събрание/10 март — 5 април 1880 г./било изказано недоверие към директора на финансите Шмит заради неговите своеволни действия в ущърб на интересите на Източна Румелия.⁸ Отстраняването му от заемания пост показало, че никой директор не ще може да се задържи без одобрението на мнозинството в Областното събрание.

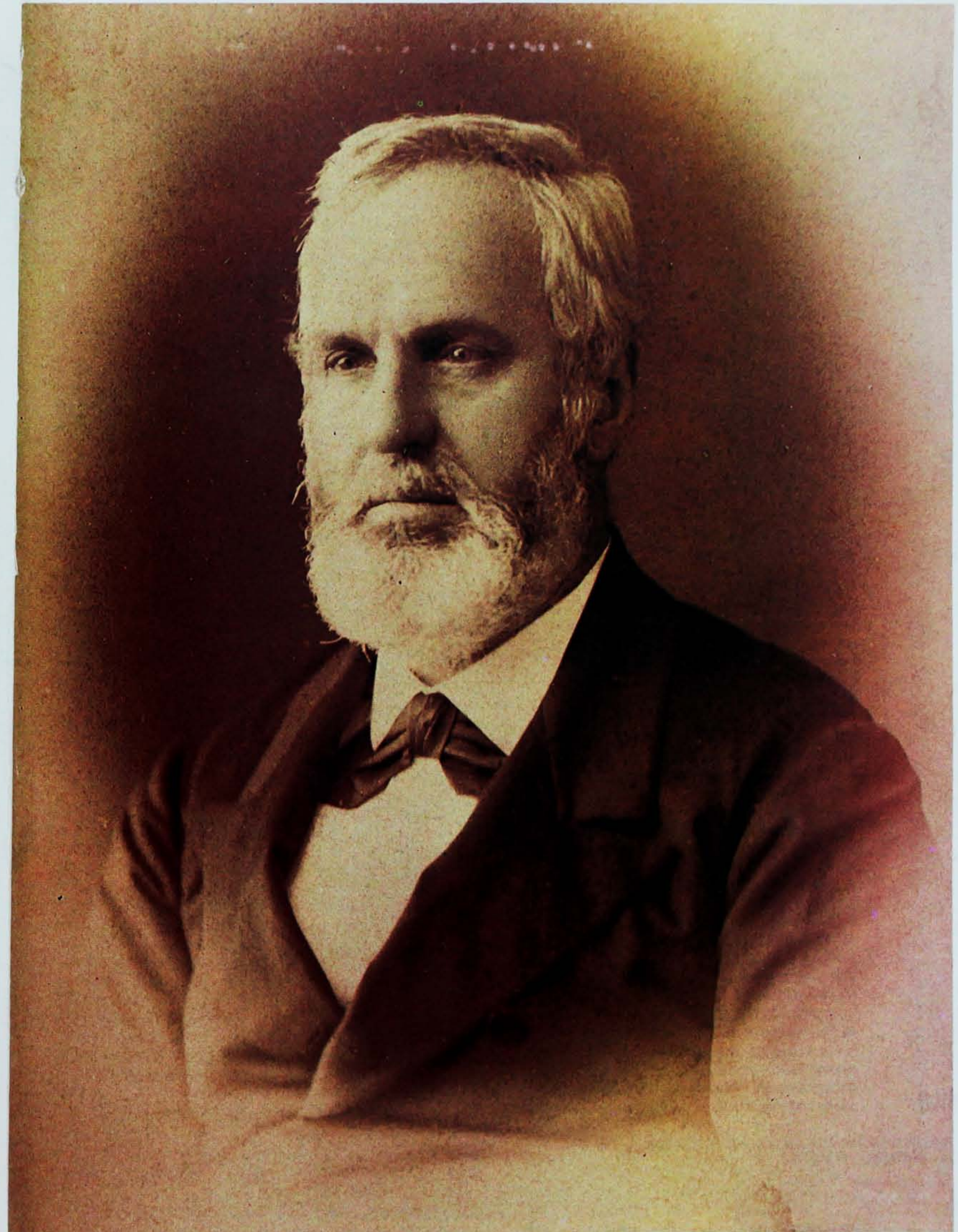
На 10 декември 1879 г. народното представителство избрало членовете на Постоянния комитет — третия важен орган в управлението на областта, който имал контролни и законодателни функции. Като еманация на Областното събрание Постоянният комитет изпълнявал неговите задачи през времето, когато то не заседавало. Българите много добре преценили ролята, която ще играе Постоян-

ният комитет, и затова още при първия избор на негови членове се обединили около една листа.⁹ В резултат на това всички титулярни членове били българи, а за председател на комитета бил избран Ив. Ев. Гешов, който бил и председател на Областното събрание. Управлението на страната принадлежало изцяло на българското население. Ярко изразеното през първите години българско единство принуждавало главния управител да се съобразява с решенията на висшите органи в страната, а това укрепвало нейната самостоятелност и правело все по-илюзорни правата на султана-сюзерен.

Но и след тази голяма победа борбата за утвърждаване на българския характер на областта продължила. Положението оставало напрегнато поради непрестанните затруднения, които създавала Високата порта. Така тя отказала да утвърди гласувания от Първото областно събрание бюджет и през следващите години това станало практика. Въпреки настоятелните молби на източнорумелийското правителство от Цариград продължили да изпращат мюсюлмански бежанци. До края на 1879 г. техният брой в областта достигнал 100 000 души.¹⁰ Върху слабите финанси на страната се стоварило тежко бреме. Създадените специални комисии се мъчели да възстановят бежанците в предишните им имоти, да ги настанят на работа и да ги снабдят с малко средства.¹¹ Завърналото се мюсюлманско население засипвало чуждите консулства и главния управител с петиции и било източник на непрестанни безредици. При това положение подстрекателствата от страна на Портата намирали добра почва.

В началото на 1880 г. разбойничеството отново взело обезпокоителни размери. Първо в Кърджали, а след това и в Анхияло-Месемврийската околия/дн. Поморийско-Несебърска/ избухнали размирици, които били потушени от правителството.¹² Някои западни представители обаче се възползвали от оплакванията на мюсюлманите, за да обвинят властите в жестокости спрямо малцинствата и да настояят за европейска анкета в областта. Цариградският печат отново поставил въпроса за необходимостта от вкарване на турски гарнизони в страната. До колективна акция на силите не се стигнало, но английското правителство изпратило свой представител — полковник Уилсън, генерален консул в Мала Азия, с мисия да събере сведения за положението в областта.¹³ Всъщност британският пратеник се интересувал не само от мюсюлманите, а от

Княз Александър Богориди, генерал-губернатор на Източна Румелия, фотография, 1879 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

цялостното състояние на страната. След като обиколил много градове и разговарял с различни дейци, той се убедил в доминиращата роля на българите в живота на областта и в добрите намерения на източнорумелийските власти спрямо малцинствата.¹⁴

Действително главният управител и правителството му се стремели чрез лоялно отношение към малцинствата и отстъпки спрямо съюзена да затвърдят политическата автономия на страната. За да успокоят Високата порта, която, подстрекавана от Англия, настоявала за разтуряне на гимнастическите дружества, те решили да ги преустроят. Със съдействието на руския генерален консул княз А. Церетелев властите и тайните комитети се споразумели дружествата да бъдат трансформирани в резерв на милицията, подчинен на местните военни власти. Официално това решение било обявено със заповед на Ал. Богориди от 30 октомври 1879 г.¹⁵

Източнорумелийските правителства осъществявали неотстъпно и целенасочено всестранично организиране на областта. Всяка сесия на Областното събрание развивала активна законодателна дейност, като били обсъдени и приети много закони, уреждащи различните страни на държавния живот. Тъй като Високата порта постоянно отказвала да потвърди гласуваните закони, те били въвеждани под формата на публично-административни правилници. Така се преодолявали препятствията за нормалното развитие на автономната област.

Органическият устав наложил на областта сложна и скъпа държавна машина, но всички клонове на администрацията били уредени и функционирали правилно. Само в областта на правосъдието до края на съществуването на Източна Румелия не бил сложен ред. Допуснатите в администрацията слабости се дължели главно на липсата на подготвени кадри. Нуждата от специалисти за различните държавни учреждения довела до привличане на чужденци на работа, макар че източнорумелийските дейци гледали да ограничат техния брой. Освен в милицията най-много чужди специалисти имало в съдебното дело и в училищата. Назначавани били предимно чехи и руси, но имало също и поляци, немци, французи и др.¹⁶

Голямо значение за нормализиране на живота в областта имал въпросът за бързото определяне на границите ѝ с Османската империя и с княжеството. В зависимост от него стоели ликвидирането на разбойничеството, въдворяването на областната власт в някои села на българи с мохамеданско вероизповедание и пр. Специалната международна комисия завършила уточняването на северната граница на Източна Румелия на 14 август 1879 г.¹⁷ По-трудно станало фиксирането на

южната и югозападната граница, което приключило на 25 октомври 1879 г.¹⁸ През 1880 г. било извършено разграничението между княжеството и Източна Румелия, а веднага след това било ликвидирано разбойничеството в Анхиало-Месемврийска околия. На южната граница обаче изникнали сериозни препятствия.

Османското правителство не проявило желание да направи разграничението, тъй като 21 родопски села на българи с мохамеданско вероизповедание отказвали да признаят румелийската власт. Под влияние на бившите башибозушки главатари те обявили, че се присъединяват към Солунския вилает, не плащали данъци на областта и станали център на разбойнически действия. От 1880 г. между главния управител и Високата порта започнала оживена преписка по предаване на непокорните села.¹⁹ Източнорумелийските власти се стремели да уредят спора по дипломатически път и не прибегнали до заемането им с въоръжена сила, за да не предизвикат усложнения в положението на областта. Усилията им се сблъскали с нежеланието на Високата порта, която оспорвала решението на Международната делимитационна комисия. Източнорумелийското управление проявило нерешителност и въпросът останал неуреден до 1885 г.

Областните власти трябвало да водят продължителни и мъчителни преговори с Портата и във връзка с надзора над митниците. Органическият устав предоставял управлението и контрола на митниците на Източна Румелия, като осигурявал на империята редовен приход от 5000 турски лири. Цариградското правителство обаче не се задоволило с това и направило опит да увеличи правата си и да осигури намесата си във вътрешните работи на страната с назначаване на свой митнически инспектор. По решение на Постоянния комитет главният управител отказал да приеме османския чиновник въпреки натиска на Високата порта.²⁰ Не бил приет и назначеният от Цариград османски чиновник за контрол на жп линията на територията на областта.

Неблагоприятните политически условия, при които трябвало да се развива областта в първите години след Освобождението, определили специфичния характер на нейния общественно-политически живот. Враждебното отношение на Турция и западните капиталистически държави притъпявало различията и до края на 1880 г. в страната не се образували партии. Политическите сили на българския народ били сплотени в името на запазване на свободния и българския характер на областта. За разлика от княжеството, където политическите борби достигнали драматичен размах, в Източна Румелия държавните и обществените дейци концентрирали усилията си върху правилното изграж-

дане на областта и укрепване на автономията. Като използвали административния опит на Княжество България, те подготвяли в държавно отношение Източна Румелия за бъдещото ѝ сливане със свободното княжество.

Въпреки претекстите, които създавала, Османската империя не успяла да вкара войски в областта и да ликвидира политическата ѝ автономия. Западните Велики сили, включително и Англия, която след идването на власт на либералното правителство на Гладстон /пролетта на 1880 г./ се заела да уреди гръцко-черногорския въпрос, били против нови усложнения на Балканите. Това облекчило действията на руската дипломация, която активно защищавала правата на южнобългарското население и предупреждавала Портата против всякакви опити за въоръжена намеса в Южна България.

2.

Политически живот и партии в Източна Румелия

ПАРТИИ В ОБЛАСТТА. Единството между отделните прослойки в българското общество в Източна Румелия продължило само две години. Всички социални групи участвували в движението за запазване и утвърждаване на българския характер на областта, а представителите на едрата буржоазия играели ръководна роля в борбата. Това им позволило да заемат командни позиции в управлението и до 1881 г. по сполучливия израз на един автор „голямото Гешовско семейство господствуваше над Пловдив“²¹.

Положението се променило, след като надмощието на българската нация било признато даже и от западноевропейските сили и заплахата от страна на Османската империя намалела. Тогава избухнали противоречията между отделните прослойки на буржоазията, които се изразили в борба за властта между очерталите се две политически течения в областта. Първото открито сблъскване станало във връзка с изборите за депутати за Областното събрание през май 1881 г. За да си осигури надмощие в Областното събрание, групата на управляващата буржоазия в лицето на Ив. Ев. Гешов, д-р Георги Янкулов, д-р Георги Хаканов и др. се опитала да наложи своя листа, като изтъкнала отново необходимостта от национално единство.²² Но опасност от страна на турското и гръцкото малцинство вече не съществувала. Затова пък се очертала втора група на буржоазни представители — Константин Хаджи-калчев, Иван Салабашев, Т. Кесяков и др., която издигнала свои кандидати. Изборите показали, че силите на двете групировки са почти равни. Те

Членовете на Първия директорат на Източна Румелия, фотография. Пловдив, 1879 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

получили еднакъв брой места в Постоянния комитет, а също и в Директората. От предложените две кандидатури за председател на Областното събрание — на Ив. Ев. Гешов и Георги Груев, които получили равен брой гласове — главният управител утвърдил кандидатурата на Груев, не принадлежащ към никоя група. Относителното равновесие на политическите сили в управлението на областта се запазило до средата на 1883 г.

В този период се оформили двете политически партии. Те изразявали интересите на различните среди на търговско-промишлената и земевладелската буржоазия в областта. Тяхната поява, характер и идеология се обуславяли преди всичко от новата социална структура на южнобългарското общество след Освобождението.

Едната партия носела название Народна, или Съединистка, което означавало, че поставя на преден план въпроса за съединението на областта с Княжество България. По-късно Народната партия била наречена от противниците си „лъжесъединистка“ заради използването на народния идеал за добирване до властта. Начело на партията застанали Ив. Ев. Гешов, Ив. Ст. Гешов, д-р Г. Янкулов, д-р Христо Стамболски и др. На съединистите симпатизирал и главният секретар на областта Г. Кръстевич, популярните писатели Ив. Вазов и К. Величков.

Народната партия се ползвала с по-голямо влияние сред българската общественост в Източна Румелия. Нейните представители били не само

най-образованите и издигнати хора в областта, но те развивали оживена търговска, земеделска и друга дейност и имали по-тесни стопански връзки с дребнобуржоазните маси. Наред с това те имали актив от участието си в започналата след Освободителната война борба против възстановяване на османската власт в Южна България. В редовете на Народната партия влезли много участници в националноосвободителните борби — Михаил Греков, Димитър Бояджиев, Георги Минчев и др.

Натрупали опит в обществен живот, съединистите успели по-бързо да организират партията си. Те разполагали с два солидни печатни органа — в. „Марица“ и „Народний глас“, които отстоявали техните схващания за развитието на страната и групирали привържениците им. През 1883 г. било избрано централно бюро на Народната партия, приет бил уставът ѝ и се създали бюра в окръжните и околийските градове на областта.²³ Външнополитически Народната партия била ориентирана към Русия. Тя следвала безрезервно руската балканска политика, защото оценявала значението ѝ за самостоятелното съществуване на българския народ и неговото бъдещо обединение.

Либералната партия била по-слаба от Народната партия. Тя се ръководела от д-р Георги Странски, д-р Стоян Чомаков, Ив. Салабашев, К. Хаджикалчев и др. Между представителите на Либералната партия имало заможни хора, повечето от които увеличили богатството си в първите години след Освобождението чрез търговия и препродажба на мюсюлмански земи. Получилите европейско образование били по-малко, а броят на участниците в националноосвободителните борби бил незначителен. Либералите се ползували с подкрепата на главния управител Ал. Богориди и затова партията им получила прозвището „казионна“. В началото те нямали свой вестник, а водачите им били без влияние и популярност сред масите.

Либералната партия укрепнала след преврата в княжеството от 27 април 1881 г., когато в Източна Румелия се прехвърлили водачите на Либералната партия — П. Каравелов, П. Р. Славейков, Иван Славейков, З. Стоянов и други емигранти. Източнорумелийската столица станала център на непримиримите либерали, които през октомври 1881 г. подновили издаването на в. „Независимост“ за борба за възстановяване на Търновската конституция. Емигрантите либерали остро критикували не само княз Александър I и консерваторите, но и представителите на царска Русия в княжеството, които дали поддръжката си на установения режим на пълномощията.²⁴ На тази основа станало сближението им с главния управител и с Либералната партия в Източна Румелия.

Въпреки безрезервната подкрепа, която царската дипломация оказвала на областта, постепенно отношенията между нейните представители в Пловдив и първия главен управител се влошили. Недоразуменията възникнали във връзка с исканията на руското правителство да се подновят договорите с руските офицери в милицията, да се назначи руски офицер за началник-щаб в Главния щаб и да се закупи оръжие от Русия.²⁵ Румелийските въоръжени сили заемали важно място в близкотоизточните планове на царизма и затова били обект на постоянен интерес от страна на Русия, която се стремяла да засили участието си в тяхното командване и подготовка и следователно да ги държи под контрол. Това би дало възможност на руската дипломация да предотвратява и всякакви нежелателни движения в Южна България. След Руско-турската война център на външнополитическата активност на царизма станала Средна Азия. Затова Русия била против усложнения и промени на Балканите и възприела политика на запазване на статуквото в този район.

Независимо от руските държавно-политически интереси създаването на силна българска армия в областта било от полза за българския народ с оглед запазване на политическата автономия на Източна Румелия и бъдещото ѝ съединение с княжеството. Западните сили, особено Англия, които се страхували от засилване на руските позиции на Балканите, остро се противопоставяли на исканията на царското правителство по отношение на милицията. Към турското правителство и главния управител се отправяли строги предупреждения.²⁶ На свой ред Високата порта реагирала със създаване на нови затруднения на областното управление. При това държавният преврат в княжеството довел до активизиране на руската намеса в Източна Румелия. Според Богориди при тежките условия, в които била поставена, областта можела да се развива само ако се спазвал Органическият устав и не се допускала намесата на никоя Велика сила във вътрешните работи на страната. Главният управител възприел политика на уравнивяване на чуждите влияния в Източна Румелия.

Притискан от Високата порта и атакуван от българските офицери, които виждали в лицето на руските офицери пречка за своето издигане, той се опитвал да лавира, като задоволявал частично руските желания. Това още повече изострило отношенията му с царските представители, които от своя страна не криели недоволството си. За да се закрепят, главният управител потърсил опора преди всичко във вътрешните сили. Тъй като Народната партия имала твърда русофилска ориентация, той се сближил с Либералната партия.

Южнобългарските либерали провъзгласили за

свой основен принцип управлението на Източна Румелия като „съвършено независима държава“²⁷. Това положение от програмата им било адресирано главно към царска Русия, която била сила с най-голямо влияние и позиции в областта. Либералната партия смятала, че самостоятелното съществуване на Източна Румелия изисква добри отношения с всички Велики сили, без да се допуска намесата на никоя от тях във вътрешните работи на областта.

Събитията в княжеството и позицията на Русия по отношение на тях подсилили неприязнотното отношение на Либералната партия към царизма. Дошлите в Пловдив емигранти групирани около себе си нейните по-видни дейци и със своя опит на изпитани партийни водачи помогнали за засилване влиянието на партията. В началото на 1883 г. започнал да излиза в. „Южна България“ — орган на източнорумелийската Либерална партия. Появата му показала организационното укрепване на партията.

В изборите за второто подновяване на състава на Областното събрание през април 1883 г. либералите спечелили мнозинство и успели да вземат властта. Благодарение на надмощието си в събранието и в Постоянния комитет те принудили двамата директори от Народната партия — д-р Хр. Стамболски и Ив. Ев. Гешов — да подадат оставка. Директорът на народното просвещение Й. Груев не бил свързан с никоя партия, директорът на вътрешните работи и главен секретар на областта Г. Кръстевич, макар че не бил член на никоя партия, симпатизирал на съединистите.

Всъщност двете южнобългарски партии се различавали главно по външнополитическата си ориентация. Тъй като Органическият устав регламентирал всички страни на парламентарния живот, между Народната и Либералната партия нямало борби и различия по въпросите на държавното устройство и управление. И двете партии ратували за организиране на областта и укрепване на политическата ѝ автономия, за стопански просперитет и културен подем. Въпросите на икономическото развитие на страната били постоянно в центъра на вниманието им. Южнобългарската буржоазия била загрижена за подпомагане на селското стопанство, за развитие на промишлеността и търговията.²⁸

Централен момент в политическите платформи на Народната и Либералната партия бил въпросът за националното обединение. И двете партии разглеждали съединението на княжеството и Източна Румелия и освобождението и присъединението на Македония като жизнено необходими за бъдещото развитие на българската нация. С оглед на това те живо се интересували от вътрешната и външната политика на свободната

българска държава, която трябвало да играе ръководна роля в обединителното движение. Превратът от 1881 г. се посрещнал с недоволство от всички политически дейци в Източна Румелия. Безредиците в княжеството разклащали неговото международно положение като обединителен център на всички българи и окуражавали намесата на Високата порта в източнорумелийските работи, което намалявало възможностите за скорошно осъществяване на националната идея.²⁹ Въпреки някои временни конюнктурни отклонения и за двете партии съединението останало основна политическа цел, което намерило израз в стремежа за установяване на трайни политически, икономически и културни връзки с Княжество България. С изостряне на вътрешнополитическите борби обаче Народната и Либералната партия започнали да използват националния идеал в домогванията си до властта.

Създадените в Източна Румелия партии били буржоазни по социалния състав на ръководството си и по политическите си програми. В Народната партия били групирани по-заможните кръгове на търговско-промишлената и земеделската буржоазия. Колкото и необиковено да изглежда, тази партия имала по-голямо влияние сред народните маси. В Либералната партия влизала средноимотна буржоазия, предимно градска, с влияние сред националистическата група на офицерството, част от интелигенцията и пр. Дребната буржоазия вървяла ту с едната, ту с другата партия. Програмите на двете партии имали доста необикновен характер. Те представлявали самобитна смесица на модерните идеи на буржоазната демокрация и патриархалните дребнобуржоазни либерални схващания.³⁰

БОРБА ЗА НОВ ГЛАВЕН УПРАВИТЕЛ НА ОБЛАСТТА. Управлението на Либералната партия не продължило много. След като конституционният режим в княжеството бил възстановен, най-видните либерали емигранти напуснали Източна Румелия и това отслабило влиянието на „казионните“. От есента на 1883 г. борбата между двете южнобългарски партии се концентрирала около личността на главния управител. Тъй като мандатът на Ал. Богориди изтичал през 1884 г., политическите агитации се водели около новия избор. Либералната партия се обявила за преназначаване на Богориди за още 5 години и започнала пропаганда в негова полза.³¹ Нейните постъпки не срещнали съчувствие сред народните маси и останали изолирани. Скарването на Богориди с руските представители в областта се отразило на неговия авторитет и популярност сред народа.

Народната партия се възползвала от това и открила широка кампания против кандидатурата на първия главен управител. Тя смятала, че

неговото преназначаване е вредно за областта поради лошите му отношения с руските представители. Народната партия организира широка акция, като включила в пропагандния си арсенал и близката до сърцето на всеки българин идея за съединение. В първите месеци на 1884 г. Източна Румелия била залята от митинги, на които се настоявало за обединение на областта със свободното княжество.³² Макар че оценявали неблагоприятната за реализиране на съединението международна обстановка, съединистите изпратили двама свои представители — Ив. Ст. Гешов и Хр. Христов — да пледират каузата пред европейските държави. Мисията останала без резултат, тъй като Великите сили не били склонни да подкрепят обединението на Северна и Южна България.³³ Поставянето на въпроса за съединението обаче помогнало на Народната партия да разшири влиянието си сред българската общественост и да нанесе удар върху престижа на либералите.

През април 1884 г. Русия категорично се обявила против преназначаването на Богориди. Западните Велики сили не споделяли руското становище, но нито една от тях не се намесила в негова полза. Високата порта приела предложението от Петербург кандидатура на Г. Кръстевич. С идването на новия главен управител позициите на Народната партия укрепнали. Г. Кръстевич нямал доверие на либералите, в чиито ръце били Директоратът и Постоянният комитет. Той искал да управлява с помощта на съединистите и затова разпуснал Областното събрание и насрочил нови избори за 23 септември 1884 г. Борбата между двете партии завършила с победата на съединистите, които спечелили абсолютно мнозинство. За пръв път в областта правителството било съставено от преобладаващата в събранието партия. В новия Директорат влезли: Михаил Маджаров — директор на финансите, К. Величков — директор на народното просвещение, д-р Г. Хаканов — директор на земеделието, търговията и общите сгради и Стефан С. Бобчев — директор на правосъдието. За директор на вътрешните дела и главен секретар на областта Кръстевич издигнал Начо Начов, който не бил свързан с никоя партия. Портата назначила за директор на милицията и жандармерията пруския офицер на турска служба генерал Август Дригалски.

Отначало Г. Кръстевич се страхувал от съединистката пропаганда на Народната партия. Но след като дошли на власт, съединистите обявили, че в момента няма благоприятни условия за обединение с княжеството и изоставили съединисткия идеал. От това се възползвали либералите, които подели захвърленото знаме и се заели да изобличат пред народа политическите си

противници. Те били улеснени от започналото през лятото на 1884 г. обществено движение в полза на българското население в Македония и Одринско. Когато дейността на създадените в княжеството и областта македонски комитети постепенно се трансформирала в движение за съединение на автономната провинция със свободната държава, източнорумелийските либерали се присъединили към него. Те използвали създалата се благоприятна конюнктура за възстановяване на своя политически кредит и влияние сред южнобългарската общественост. На Народната партия като управляваща се паднала ролята на ням свидетел на съединисткото движение и защитник на автономията.

По-спокойната вътрешнополитическа атмосфера позволила Източна Румелия да се развива въпреки системните спънки от страна на Високата порта и зависимостта от Великите сили. В балканската политика на европейските държави Източна Румелия имала място като неразделна част от българския народ, чието сливане с княжеството се смятало неизбежно. Доминиращото влияние в нея било от значение както за времето и начина на осъществяване на съединението, така и за генералната ориентация на голяма България с нейното централно географско положение на Балканите. Затова тук се повтаряло в миниатюр непрекъснатото състезание между европейските държави за надмощие с неговия специфичен и относително траен балкански аспект. Антируската тенденция обединявала действията на западните Велики сили, независимо че всяка от тях преследвала свои политически цели.

Англия най-настойчиво следвала антируската политика в този близък до Проливите пункт на Балканите. На преобладаващото влияние на Русия в областта тя реагирала със създаване на непрестанни затруднения на източнорумелийските власти. В същото време английската дипломация използвала всеки случай, за да подклажда антируски настроения в страната и да я откъсне от руското влияние. На тази политика било подчинено и отношението на Англия към съединисткото движение. Като съзнавала неизбежното сливане на двете български държави, Англия зорко следяла обществените настроения в областта, спирала или поощрявала стремежа за обединение в зависимост от възможностите да нанесе удар на Русия в Източна Румелия.³⁴

На тази основа между Англия и Австро-Унгария твърде често се получавало единодействие. Макар че със сключения през юни 1881 г. Съюз на тримата императори негласно се признавало законното влияние на Русия в източната половина на Балканския полуостров, австрийската дипломация подмолно действувала против закрепването

му. Привидно тя не се противопоставяла на руските желания в областта, но нейните представители в Пловдив насърчавали антируските настроения на Ал. Богориди. Избягвайки политическите средства, Австро-Унгария осигурявала своето проникване в областта по пътя на засилена търговия и железопътното строителство.

В същото време виенската дипломация работела за задълбочаване на държавния сепаратизъм между двете български части. Наистина в договора на „тримата императори“ Австро-Унгария и Германия се съгласявали на евентуално съединение на княжеството и Източна Румелия, а Русия на присъединяването на Босна и Херцеговина към двуединната монархия. Въпреки това австрийската дипломация гледала да спира съединисткото движение от страх, че то може да доведе до прекомерно засилване на руските позиции на Балканите и да я изненада в момент, неблагоприятен за реализиране на собствените ѝ планове.³⁵

За развитието на областта позицията на Италия и Франция имала по-благоприятно значение. Двете държави не били толкова заинтересовани в балканските работи и затова не създавали пречки на източнорумелийските власти. Напротив, дотолкова, доколкото бдяла против засилване на австрийското влияние на полуострова, италианската дипломация съдействувала за укрепването на тази автономна българска област. Франция от своя страна, макар че се въздържала от активни действия и не се противопоставяла на никоя от заинтересованите тук Велики сили, с политиката си на запазване на статуквото в този район подпомагала руските усилия за развитие на Източна Румелия като българска държава.³⁶ И ако в тази насока бил постигнат голям успех, това се дължало преди всичко на политиката на царска Русия.

Във външнополитическите планове на царизма областта имала значение на опорна позиция на Балканите, необходима предвид перспективното настъпление към Проливите. Русия можела да разчита на Източна Румелия само ако подпомогне усилията ѝ за запазване на придобивките от Освободителната война. Затова от създаването на областта руската дипломация неотстъпно работела за всестраниното ѝ изграждане и запазване като българска държава. В договора на „тримата императори“ тя си издействувала дипломатическа помощ срещу настаняване на турски войски в Източна Румелия.

Принудена да се придържа към решенията на Берлинския конгрес поради политическата си изолация след войната и ангажираността си в средноазиатските проблеми, Русия имала предвид бъдещото сливане на Северна и Южна България. За момента обаче тя виждала в запазване на

Гаврил Кръстевич, фотография. Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив

статуквото на Балканите най-сигурна гаранция за своите позиции.³⁷ Въпреки че успяла да осигури дипломатически съединението чрез Съюза на тримата императори, руската дипломация строго ограничавала съединисткото движение и успоредно с това подготвяла Източна Румелия за бъдещото присъединение към княжеството. Тя укрепвала армията, съдействувала за сближението между двете разделени части, защищавала областта от посегателствата на Високата порта, подпомагала нейното мирно икономическо развитие. Руското политическо влияние оставало преобладаващо независимо от опитите на западните сили да му нанесат удар.

1

2

3

4

1. Д-р Георги Вълкович, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

2. Д-р Георги Странски, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

3. Михаил Маджаров, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Стефан Бобчев, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Въпреки многобройните трудности, на които била обречена още със създаването си, Източна Румелия се изградила като една, макар и зависима българска буржоазно-либерална държава и много скоро извила своята българска народностна физиономия във всички сфери на обществения

живот. Това подготвило страната за неизбежното вливане в общонационалния поток.

3. Стопанска и финансова политика на областното управление

ПОДПОМАГАНЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО И ПРОМИШЛЕННОСТТА. Тежкото икономическо положение на Източна Румелия определило характера на стопанската политика на областното управление. Преди всичко източнорумелийските правителства полагали грижи за съвземане на селското стопанство като основен поминък на областта. Едно от най-сериозните мероприятия в тази насока било финансовото подпомагане на земеделското население.

По време на войната били разстроени съществувашите отпреди Освобождението земеделски каси. За да възстанови дейността им, правителството се заело да достави от Цариград архивите им и да ги снабди с малко капитал. По инициатива на сливения окръжен управител Т. Икономов през 1880 г. бил направен първият заем от БНБ в София на стойност 20 000 турски лири за нуждите на земеделското население от Сливенски и Бургаски департамент.³⁸ Със същата цел през следващите години били взети още няколко заема, което позволило да се възстановят земеделските каси във всички окръзи. Заедно с това през 1881 г. Областното събрание гласувало законопроект за земеделските каси, който уреждал тяхното устройство и управление. Тъй като Високата порта не одобрила законопроекта, след малки изменения той бил приет на следващата сесия на събраниято през 1882 г.³⁹ В бюджета за 1881—1882 г. се предвидили 1 000 000 гроша за подпомагане на земеделското население със семена, отпуснала се парична помощ на жителите на Клисурска, предназначена за възстановяване на розовите насаждения, и т. н.

Като отчитали примитивността на селскостопанската техника и знания, източнорумелийските правителства взели инициативата за модернизиране на земеделието. На 1 май 1883 г. в с. Садово /дн. гр./ било открито Земеделско училище и образцов чифлик за подготовка на специалисти за селското стопанство. За нуждите на училището от чужбина били внесени машини, добитък и семена. През 1883 г. Дирекцията на земеделието, търговията и общите сгради влязла в преговори с европейските фабрики за закупуване на жътварски машини за отделни райони и частни лица. През следващата година Постоянният комитет отпуснал за тази цел парична помощ от 1400 турски лири на

главните съвети на департаментите.⁴⁰ Така през 1884 г. Пловдивски окръг разполагал вече със 17 вършачки, Старозагорски — с 38, Пазарджишки — с 3, Хасковски — с 6, Сливенски — с 8, Бургаски — с 13.

Наред с това Дирекцията внесла от Южна Русия жито и ръж за посев, бубено семе и породист добитък, които били разпределени между отделните райони. Тя организираща и участие на местни винопроизводители на изложението в Бордо /Франция/ през 1883 г., където няколко вида български вина получили награди. През 1885 г. източнорумелийските земеделци се представили на международното изложение на зърнени произведения в Будапеща. Всичко това трябвало да поощри развитието на селското стопанство в областта.

Във връзка с подпомагането на земеделието и животновъдството били и мероприятията на областното управление за облекчаване на данъчното облагане на селското население. През 1883 г. Областното събрание приело законопроект, с който земеделците се освобождавали от данък върху прихода. През 1884 г. бил гласуван законопроект за намаляване на беглика от 4 1/2 на 4 гроша за овца.⁴¹

Източнорумелийското управление не пренебрегнало и младата фабрична индустрия, въпреки че поради големите си затруднения от политически и финансов характер не можело да ѝ окаже по-ефикасна помощ. През 1882 г. в сливения текстилна фабрика били открити практически курсове за подготовка на специалисти за текстилната индустрия.⁴² Отпуснати били и кредити за основаване на областно техническо училище, но те се оказали недостатъчни и замисълът останал неосъществен.

Покровителствената политика на правителствата се изразявала и в подпомагане на търговско-индустриалното дружество „Напредък“, като се закупувало необходимото за армията сукно от сливения текстилна фабрика. За да се насърчи производството на спирт, в началото на 1885 г. бил издаден публично-административен правилник, според който изнасяният от страната спирт се освобождавал от всякакъв налог.⁴³

ЖЕЛЕЗОПЪТНИ ПРОЕКТИ. Развитието на капиталистическото производство в областта било свързано и до голяма степен зависимо от транспорта. Компанията за Източните железници наложила високи тарифи за превоз на стоки по железопътната линия от турската граница до Саранбей /дн. Септември/ с отклонение от Търново сеймен /дн. Симеоновград/ до Ямбол, а това нанасяло големи щети на българското земеделие, търговия и индустрия. Въпреки че било ограничено от съществуващата между Високата порта и

5

6

7

8

5. Йотаким Груев, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

6. Константин Величков, фотография. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Бургас

7. Иван Вазов, фотография, 1882 г. Къща-музей „Иван Вазов“ — София

8. Атанас Самоковлиев, първият кмет на Пловдив след Освобождението, фотография. Национален исторически музей — София

компанията конвенция за експлоатация на линията, областното управление се опитало да намали тарифата. То започнало продължителни преговори с компанията. През 1883 г. директорът на земеделието, търговията и общите сгради д-р

Хр. Стамболски използвал престо си в Цариград, за да постигне решение по въпроса. Той настоял общо да се намалят тарифите, да се изравнят летните тарифи със зимните, които били по-евтини, и да се правят отстъпки при превоз на вносни земеделски машини. Слуховете за решението на правителството да започне строеж на железопътната линия Ямбол—Бургас накарали компанията да направи известни корекции. Тя се съгласила да намали с 10% тарифите, но само по отсечката Търново сеймен—Ямбол.⁴⁴ През следващата 1884 г. преговорите продължили между главния управител и директора на компанията, но постигнатите минимални отстъпки не могли да облекчат българските производители и търговци.

Източнорумелийските правителства си давали сметка, че най-сигурното средство за спасяване на страната от Хиршовата компания било да се построи собствена жп линия. Този въпрос застанал на дневен ред още през есента на 1879 г. Идеята на областното правителство била да се прокара железница, която да свързва бургаското пристанище с вътрешността на страната. През ноември 1879 г. бил изготвен законопроект за построяване на железопътна линия Бургас—Сливен с клон до Ямбол като част от предвижданата голяма линия до Пловдив. Първата редовна сесия на Областното събрание не успяла да разгледа предложените законопроекти и те били оставени за първата извънредна сесия. Но и тя не се занимавала с тях, тъй като в позицията на правителството настъпили известни промени.

Намерението на областните власти да започнат железопътното строителство привлякло погледите на чуждия капитал. Най-големи усилия да получи концесия за построяване на предвидената линия направила група от френски банкери. В края на 1879 г. в Пловдив пристигнали двама нейни представители — Марешал и Бержие, които предложили на областното управление да построят пътя Бургас—Ямбол и бургаското пристанище, да отпуснат необходимия заем и да открият банка.⁴⁵

Малко по-късно те представили подробен проект за концесията. Той предвиждал построяване на главна линия Бургас—Пловдив с разклонение до Ямбол, което щяло да струва 42 млн. франка. Линията щяла да се експлоатира от компанията 99 години, като областното правителство можело да я откупи след 30-годишна употреба. Заемът се отпуснал срещу 6% лихва и трябвало да се гарантира с основните доходи на областта. Освен това компанията искала и редица привилегии, като право на експлоатация на всички залежи и мини, за производство и износ на захар. Този проект не бил благоприятен за областта и затова бил отхвърлен от източнорумелийското

правителство. Тъй като предвиждала тежките последици за страната от нахлуването на чуждия капитал, руската дипломация също се обявила против него.⁴⁶

В обсъждането на железопътното строителство в областта се намесил и барон Хирш. Тъй като проектираната линия щяла да конкурира неговите железници, той се постарал да осуети строежа ѝ. Чрез агента си Ален барон Хирш предложил на източнорумелийското правителство да построи безплатно жп линията Бургас—Ямбол⁴⁷ с цел, като поеме работата в свои ръце да може да я отлага и провали. Той получил отказ от българска страна и затова прехвърлил усилията си в Цариград. По негово внушение Високата порта предупредила областното правителство, че то няма право да предприема или да дава концесия за строеж на тази линия.⁴⁸

Като не желало да предостави железопътното строителство на чужди компании, а само изпитвало големи финансови затруднения, правителството отложило решението на този въпрос. Отблъснати били и предложенията на представителите на австро-френското дружество Щатсбан, които през 1880 г. действували в княжеството и в Румъния за построяване на жп линия от Крайова през Александрия, Свищов, Габрово и Шипка до румелийската линия Търново сеймен—Ямбол.⁴⁹

През 1883 г. Областното събрание отново започнало да разисква необходимостта от свързване на страната с черноморското пристанище. Това послужило като сигнал за нови предложения от страна на чужди капиталисти, между които и барон Хирш. Областното управление обаче решило да не прибегва до услугите на частна компания, а само да строи и експлоатира линията. За да получи съгласието на Високата порта, то се постарало да придаде на линията местно значение. През 1884 г. Областното събрание единодушно приело предложение за отпускане на кредит от 600 000 гроша, с който правителството трябвало да направи предварителни проучвания за построяване на теснолинеен път от Бургас до Търново сеймен.⁵⁰ Сумата била предвидена в бюджета за 1884—1885 г., но събитията от есента на 1885 г. сложили край на източнорумелийските железопътни начинания.

МИТНИЧЕСКА ПОЛИТИКА. Областното управление се стремяло да облекчи капиталистическото развитие на страната и чрез една целенасочена митническа политика. Митническата граница между Източна Румелия и княжеството била

Учителите от девическата и от мъжката гимназия в Пловдив /табло с фотографии/, ок. 1884 г. Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив

сериозна пречка за активните икономически връзки между двете български държави. Още първото българско министерство с указ от 7 юли 1879 г. освободило от мито внасяните от областта и Македония стоки. През 1880 г. правителството на Др. Цанков след неуспешен опит да се споразумее с Източна Румелия за реципрочност приело закон за облагане с мито на произведенията на областта. През 1881 г. между двете правителства започнали преговори и се постигнало споразумение за взаимно освобождаване на някои стоки от мито. С това въпросът не се решил, тъй като най-важните за двете държави стоки — добитък, вино, тютюн и пр. — продължавали да се облагат.

През лятото на 1884 г. в княжеството била въведена нова митническа тарифа за стоките на Сърбия, Румъния и Турция, която чувствително засягала автономната област като част от Османската империя. За да се облекчи търговията между Северна и Южна България, П. Каравелов взел инициативата за подновяване на преговорите. На 30 септември 1884 г. била сключена митническа спогодба, която гарантирала безмитен внос на най-важните стоки и щяла да подпомогне икономическото развитие на двете страни.⁵¹ Намесата на Високата порта, която със специално ираде отхвърлила митническата конвенция, осуетила нейното прилагане.

Османското правителство не спазвало автономните права на областта и налагало незаконни мита на нейните стоки, което затруднявало външната търговия на Източна Румелия. Източнорумелийските напитки, които се изнасяли през турските пристанища, освен с мито за износ се облагали с данък за фабрикация. Съгласно чл. 229 от Органическия устав този данък се вземал от областните власти. Така че спиртните напитки били два пъти облагани и това нанасяло големи щети на производителите и търговците. Преговорите, които правителството водило с Високата порта по този въпрос, не довели до никакъв резултат.⁵² Положението на областта като част от империята пречело на нейното управление да покровителствува развитието на външната търговия.

ФИНАНСОВИ МЕРОПРИЯТИЯ. Източнорумелийските правителства предприели стъпки и за организиране на кредита в страната. Преди всичко те проектирали откриване на областна банка. Още първата извънредна сесия на Областното събрание през 1880 г. обсъдила въпроса за основаване на банка, но се задоволила със законопроект за земеделска банка, който обаче не бил одобрен от Високата порта. Правителството получило твърде много предложения за откриване на банка от чужди капиталисти. Предлаганите от тях кредитни учреждения предоставяли твърде

големи облаги на чуждия капитал и малка полза на местната икономика.⁵³ Затова източнорумелийското правителство ги отхвърлило и потърсило други възможности.

Най-приемливо за областта било откриването на клон на БНБ. Тази възможност се приемала добре както от обществеността, така и от източнорумелийското правителство. През 1882 г. Постоянният комитет даже обсъдил предложение на БНБ и изявил готовност да съдействува.⁵⁴ За съжаление идеята не се осъществила. Вместо това в областта възстановил своята дейност клонът на Отоманската банка, който до Съединението останал единственото кредитно учреждение. При липсата на областна банка българските производители и търговци прибегвали до неговите услуги.⁵⁵ С дейността на Отоманската банка се започнало проникването на чуждия капитал в кредитното дело на Източна Румелия.

За да предотврати финансовия крах на страната, областното управление въвело някои данъци, които били премахнати от Временното руско управление, увеличило данъка за производство на спиртните напитки, за пренасяне и потребление на тютюн и др. Стремехът към икономии намерил израз в законопроект за намаляване заплатите на чиновниците, който бил приет още на първата редовна сесия на Областното събрание и приложен, макар че не бил утвърден от султана.⁵⁶

Най-сериозна стъпка в тази насока била направена със законопроект за намаляване на областния данък към империята. Гласуван на четвъртата редовна сесия на събранието през 1882 г., той определил данъка на 180 000 турски лири съобразно с реалните приходи на страната.⁵⁷ За да постигне утвърждаване на закона, източнорумелийското правителство се опитало да спечели дипломатическата подкрепа на Великите сили. Въпросът за областния данък интересувал европейските държави, тъй като той се внасял за погасяване на дълга на Османската империя. Въпреки че отчитали тежкото финансово положение на страната и справедливостта на взетата мярка, Великите сили с изключение на Русия не се намесили в полза на Източна Румелия. Затова Високата порта отказала да утвърди закона и гласувания съобразно с него бюджет. Докато между главния управител и великия везир се водела продължителна и безрезултатна преписка, областното правителство прилагало закона и изплащало вноските според намаления данък.⁵⁸

Източнорумелийското управление правело всичко възможно да подпомогне възстановяването на земеделието и животновъдството, откриването на промишлени предприятия и съживяването на търговията. Но то не успяло да осъществи една разгърната и по-цялостна икономическа политика

поради ограничения шестгодишен период и неблагоприятните условия от обективен и субективен характер — липсата на опит и средства, тежките финансови задължения към империята, икономическите ограничения, които произтичали от статута на областта, и пр.

ГЛАВА ОСМА

СЪЕДИНЕНИЕ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ С ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ И СРЪБСКО-БЪЛГАРСКА ВОЙНА

1.

Образуване и дейност на Българския таен централен революционен комитет

ДВИЖЕНИЕТО ЗА СЪЕДИНЕНИЕ В НАЧАЛОТО НА 1885 Г. Провъзгласяването на Съединението било подготвено от движение за съединение през 80-те години, което се развило като общонационално дело. Започнало с протеста против постановленията на Берлинския договор, то се изразило в постоянна пропаганда на съединисткия идеал в българския печат, дипломатически сондажи пред Великите сили и поддържане на тесни връзки между Северна и Южна България. Българското княжество станало трайна морално-политическа опора на българите, живеещи извън пределите на новата държава. Чрез опитите за съединение през 1880 и 1884 г. българските правителства осъществявали постоянна дипломатическа агитация на националния стремеж за обединение. Те държали „отворен“ пред Европа въпроса за евентуално съединение, като използвали негодуванието на българския народ и неговата готовност за съпротива.

В края на 1884 г. се възбудил въпросът за съдбата на Македония, за нейното освобождение, който се свързвал с този за съединение на Източна Румелия с княжеството, т.е. за пълното национално освобождение и обединение на българския народ.¹ Опитът научил българите да разчитат преди всичко на своите собствени сили за осъществяване на общонационалната си задача. „Нашата мисия — писал по този случай „Народний глас“ — е ясна, определена и лежи на нашите рамене. За изпълнението ѝ трябва да се надяваме само на себе си...“²

Именно в тази насока се развило съединисткото движение през 1885 г. В Източна Румелия събитията довели до активизирането на старите комитети, образувани през 1880 г. Макар че тяхната открита агитационна и пропагандистка дейност била посветена на оказване на помощ на българите в Македония, непосредствена цел станала подготовката за съединение при поддръжката на някои среди в княжеството и лично на княз Александър I.

В началото на февруари 1885 г. група бивши революционери образували таен революционен македонски комитет с председател Захари Стоянов, секретар Иван Андонов, касиер Тодор Гатев и членове: Петър Зографски, Спиро Костов, Иван Стоянович, Спас Турчев, поручик Ганю Атанасов и Тома Карайовов.³ Всъщност бил преобразуван старият комитет в Пловдив от 1880 г., който легално съществувал. Деен член на комитета станал деловодителят на пловдивското опълченско дружество Илия Куртев, който още от края на 1884 г. бил пламенен пропагандатор на идеята за оказване въоръжена помощ на българите в Македония. Членовете на комитета се намирали в лични връзки с по-видните офицери, като майор Стефан Любомски, майор Данаил Николаев, майор Димитър Филов, майор Сава Муткуров, майор Райчо Николов и др., и заедно били привърженици на П. Каравелов и П. Р. Славейков, а също така на д-р Г. Странски, Г. Бенев и други водачи на източнорумелийската Либерална партия.

Целта на комитета да се бори за освобождение на Македония и съединение на Източна Румелия с княжеството станала известна на обществеността, а също така и подкрепата, която имал от княз Александър I. През първата половина на януари 1885 г. З. Стоянов посетил София и тогава чрез придворните кръгове, вероятно капитан Коста Паница и Александър Головин, установил връзки с княза,⁴ който одобрил идеята за съединение. В съединението Александър I виждал, от една страна, изкупуване на грешката си за преврата от 1881 г., а, от друга — закрепване на своя престол, разклатен вследствие на задълбочаващия се конфликт с царска Русия. Авторитетните руски среди открито чрез печата осъждали българската конституция, обвинявали българския народ в „непризнателност“, а самия княз представяли като натрапен на България пруски поручик. От друга страна, Александър I и широки слоеве от българската буржоазия били недоволни от намесата на Русия във вътрешните работи на княжеството.⁵

Все пак относно съединението княз Александър I вярвал, че Русия по силата на създаването се положение/обществено мнение, офицери в българската войска и т. н./ще го подкрепи. Той смятал

15 9
Hanois, 2
Kare is Kyrnela le ubine
breine je ymavbi. Spro
ze Sde mopo. Ze izin, nest
am is mopo je Teofolo u
am Ufavo mimi de, mopo
mde nese mopo i mopo
m Teofolo de mde mopo de mde
mopo i mopo mde mopo
mopo de mopo i mopo
mopo mde, de mde mopo
mopo mde, de mde mopo
mopo mde. mde mopo
mopo m Teofolo i mde mde
je mde mde. mde mde de
mde mde mde mde.
mde mde mde mde.

тебу, кою да му
сигурен за изпълнение
1-а Сеп.
1885. Мехо мде
1885. Мехо мде

обаче, че трябва предварително да си осигури и съдействието на Австро-Унгария, чиято политика наред с руската имала голяма тежест в Източна Европа. От края на 1884 г. двудеинната монархия започнала официално да проявява благосклонност към княжеството. Нейният министър на външните работи Г. Калноки заявил в парламента, че неговото правителство не настоявало „да срути крайдунавските крепости“⁶, макар че Турция искала това, тъй като България изпълнявала задълженията си по железопътния въпрос. Стремехът на Александър I да се опре на Австро-Унгария в подготовянето на съединението бил в съзвучие с една от целите на империята на Балканите — да реализира договора от 1881 г., като се почне с българския въпрос, с което се надявала да спечели влияние в България и да нанесе удар на Русия.

Руското правителство било ангажирано с договора и публично в печата пропагандирало осъществяването на съединението на двете Българии. Въпреки това Калноки не бил сигурен, че в момента, при конфликта си с Англия в Азия и при растящото недоверие към Александър I, Русия ще подкрепи съединението. Затова той възложил на своя посланик в Петербург Волкенщайн да проучи стремехите на руските управляващи кръгове по въпроса. На 26 януари 1885 г. посланикът докладвал, „че руското правителство сега, при всеки даден случай, ще се опълчва против съединението“, тъй като Русия „се стреми да господствува над балканските страни, а съединението диаматрално би подействувало... Колкото по-голяма бъде България, толкова по-богата ще бъде и толкова по-силна ще се развива по импулса на независимостта.“⁷

Австро-Унгария имала предвид тази оценка в отношението си към подготовката и извършването на съединението. Александър I и особено П. Каравелов не смятали да се откъсват от Русия, на която продължавали да гледат като на опора в борбата за съединение и национално обединение. Но взаимоотношенията между двете страни зависели главно от Русия.

За княз Александър I външнополитическата осигуреност била определяща, за да поеме риска за открито нарушение на Берлинския договор. Много важна била и вътрешната подготовка на съедине-

Писмо-пълномощно във връзка с подготовката на Съединението, подписано от Захари Стоянов, 1 септ. 1885 г. ЦДИА — София

Захари Стоянов, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

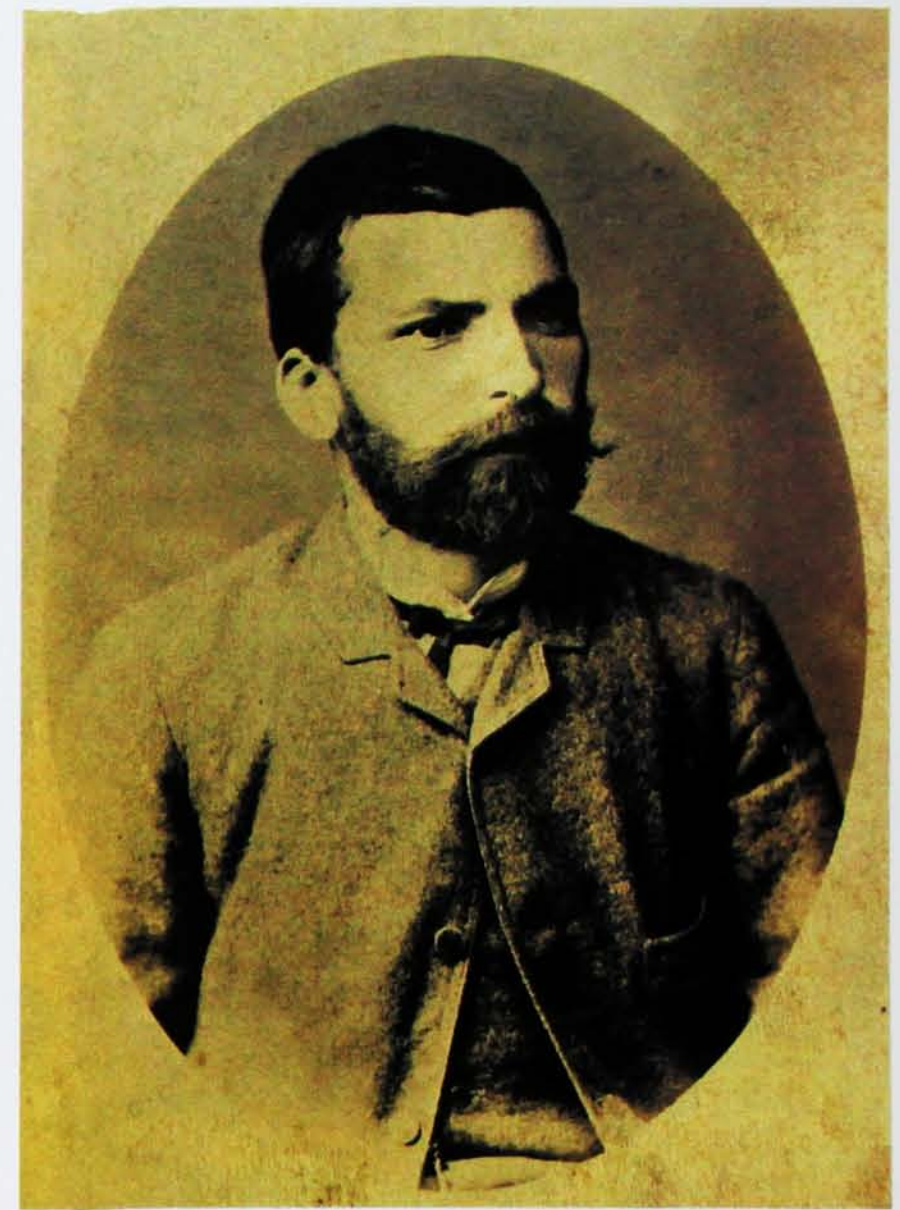
В. „Борба“, орган на БТЦРК. Пловдив, 1885 г. /глава/

нието — специално в Източна Румелия. Образованият там таен македонски комитет начело със З. Стоянов трябвало да мобилизира всички сили и да подготви общественото мнение за съединението. За пред народа и пред чуждестранните дипломати и наблюдатели комитетът възприел линия срещу Народната партия и правителството на Г. Кръстевич. В това отношение особено важно място заел стремехът да се покаже, че именно кръгът на З. Стоянов, спечелил си слава и авторитет на историограф на националнореволуционното движение, и народните либерали в княжеството са истински последователи на Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев, Г. Бенковски и др. и че те именно работят искрено и на дело за осъществяване на заветите на вождовете на националнореволуционното движение за пълно национално освобождение и обединение, а противниците им са лъжесъединисти, нови чорбаджии, жадни за богатство властници, забогатели в условията на съществуването на Източна Румелия, и т. н.

ПЪРВИ АКЦИИ НА ПЛОВДИВСКИЯ КОМИТЕТ. Първа публична проява на комитета било чествуването на 3 март 1885 г. на Л. Каравелов. На тържествената вечеринка била прочетена поздравителна телеграма на учениците от Габровската гимназия, изпратена в знак на единство.⁸ Почти по същото време „Тайний революционен македонски комитет“ отправил две нелегални възвания към българския народ за въстание в Македония и Тракия. Според неговия план „революцията в Македония трябваше да бъде едновременно и съединение на Македония и Южна България със Северна“⁹.

Скоро обаче станало ясно, че е невъзможно едновременно въстание в Македония и Тракия поради позициите на Великите сили и становището на българското правителство. Комитетите насочили усилията си към съединение на Източна Румелия с княжеството, като се надявали, че силите и Османската империя ще се принудят да дадат действителни правдини на македонските българи. Обаче лозунгът за освобождение на Македония продължавал да бъде в сила, тъй като бил общонационален и се подкрепял от всички среди, което давало възможност на комитета да развива легална дейност.

Апостол на комитета бил Ил. Куртев, който обикалял страната, официално основавал нови опълченски дружества и събирал помощи за Македония,¹⁰ а в действителност организирал комитети. На комитета не било трудно да овладее ръководствата на опълченските дружества, мнозинството от членовете на които отпреди осъждали спекулациите „с великата народна идея... Съединението“¹¹. Според организаторите на дви-

ПРОГРАМА

Българският Таен Централен Революционен Комитет.

1. Българският Т. Центр. Революционен Комитет има цел окончателното освобождение на Българският народ чрез революция морална и с оръжие.¹⁴ В програмата заел голямо място въпросът за желанието на българския народ да се състави на Балканите „една федерация от свободни земи“ в естествените им народностни граници, определени главно въз основа на езика и обичаите, за да си осигурят „истинска свобода“.
2. За бже изпълнена тая цел, позволява се също средство: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.
3. Комитетът строго ще се придържа о това, че българският народ трябва да живее задружно с сичките събди на Балканския полуостров и желае да си състави с тях една федерация от свободни земи, защото само въ такъв случай като може да се противопостави на сѣки външен натиск, ще има истинска свобода.
4. Комитетът желае щото тая земя, която е населена съ Българи, да се управлява по Български, т. е. съобразно съ нравитѣ, обичаитѣ и характерът на българския народ, а онии земи, които сѣ населяват съ Румъни, съ Сърби, съ Черногорци и съ Гърци, да се управляват съобразно съ характерът на румънският, сръбският, черногорският и гръцкият народи.
5. Нека всѣка народност уварди своята свобода и да се управлява по своята собствена воля. Ние не желаеме чуждото, т. е. онова, щото не е наше, но не желаеме да дадем и другиму своето.

жението дружествата трябвало да заместят „ония благотворителни дружества, наречени гимнастични“, да работят за „разпространение на войствен дух между братята си“, като не се месят в „партизанските безцелни борби“ с оглед изпълнението на историческата задача — „обединението на своя народ, на милото им отечество“.¹²

ПРОГРАМА И УСТАВ НА БТЦРК. През април 1885 г., след като добил известен организационен строеж и идеен облик, комитетът се нарекъл по подобие на революционните комитети преди Освобождението Български таен централен революционен комитет /БТЦРК/ и си изработил програма и устав, сходни с програмата и устава на БРЦК.¹³ Различията отразявали конкретните задачи на българския народ в новите исторически условия — наличието на две български държави и намиращите се под пълна османска власт Маке-

дония и Одринска Тракия.

Целта на комитета била формулирана така: „Българският Т. Центр. Революционен комитет има [за] цел, окончателното освобождение на българският народ чрез революция морална и с оръжие.“¹⁴ В програмата заел голямо място въпросът за желанието на българския народ да се състави на Балканите „една федерация от свободни земи“ в естествените им народностни граници, определени главно въз основа на езика и обичаите, за да си осигурят „истинска свобода“.

Относно формата на управление на окончателно и напълно освободения български народ нищо не било казано. Това се дължало главно на факта, че за З. Стоянов¹⁵ и възглавявания от него комитет конституционното буржоазнодемократично управление на Княжество България при власт на Либералната партия и на княз Александър I било най-доброто за българския народ в съществуващата международна обстановка. За всички български политически дейци от Тракия и Македония княжеството трябвало да бъде обединителен център и основна сила.

В програмата се обявявали за врагове и противници и ония българи, които биха пречили за постигането на целта на комитета. За да се разграничи и от опозиционната Либерална партия в Източна Румелия, която също била компрометирана с предишното си властване, макар че сега поддържала съединисткото движение, комитетът постановил в чл. 7: „Ще преследваме ние така също и ония гладни за власт държавници и държавни мъже, които посегнат на народната ни свобода по какъв и да е начин.“¹⁶

Уставът определил състава и задачите на ЦК и на частните революционни комитети, връзките помежду им, набавянето и използването на материалните средства и т. н. Той се състоял от 52 членове и още „особени членове“ — за секретарите на комитетите и началниците на тайната полиция. Относно привличането на членове на комитетите уставът /чл. 31/ предвиждал да се изработи отделна наредба. Всички членове на организацията трябвало да полагат определена клетва в „честта и силата на спасителното оръжие“.

Съгласно устава през пролетта-лято на 1885 г. в Сливен, Чирпан, Станимака, Пазарджик, Ямбол, Хасково и други градове и по-големи села били създадени частни революционни комитети, които групирани около себе си патриотично настроената интелигенция, недоволните от правителството, ръководителите на гимнастическите дружества и др. Националната идея ги обединявала и движела.

На първо време БТЦРК си поставил за задача да възбужда народни въннения, да пропагандира националноосвободителната идея, да привлича

Програма на Българския таен централен революционен комитет, апр. 1885 г. /първа страница/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Членовете на Българския таен централен революционен комитет /кап. К. Паница, И. Стоянович, З. Стоянов, Ив. Андонов и Д. Ризов/, които на заседанието на 25 юли 1885 г. вземат решение за въстание, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

напълно на своя страна въоръжените сили, да дискредитира и деморализира правителството на Г. Кръстевич и да подчини местните власти. Още през март и април 1885 г. правителството почувствувало силата на комитета и започнало да се страхува от надигането на народните въннения. От друга страна, Високата порта искала от него да наказва „смутителите на мира“ и вестниците,

които водели антиправителствена кампания, в случая в „Южна България“.¹⁷

„Южна България“ бил орган на Либералната /казионната/ партия. За да възстанови влиянието си сред масите, тази партия показала крайна „революционност“ и се стремяла да оглави движението за съединение. Нейните водачи д-р Г. Странски, Д. Тончев, Г. Бенев и други още от началото били посветени в делото на БТЦРК и го поддържали. Страниците на техния вестник били открити за всички противници на правителството на Г. Кръстевич и пропагандатори на съединението.

Голямо място било отделено на митингите против преследването на българите в Македония. Още на 27 февруари 1885 г. в „Южна България“ предупредил българите да пазят оръжието си, защото щяло да им потрябва в „недалечно време“, тъй като „небосклонът тъмнее над Родопите“.¹⁸

„Подобрието на съдбата на Македония и сливането на двете Бългрии са дела вече почнати — писал малко по-късно вестникът, — но трябва работене, трябва смелост, трябва постоянство.“ Великите сили са убедени в необходимостта от съединение. Между Русия и Австрия е постигната договореност по този въпрос още в 1881 г. в „6-ий параграф“ на споразумението. Ние българите — заключава вестникът — трябва „да предизвикаме и докажем тая необходимост“¹⁹. Тази статия по форма и съдържание до голяма степен се покрива с възванията на БТЦРК и разкрива възприетата линия на борба за съединение.

В началото на април 1885 г. по време на пребиваването си в София д-р Странски уведомил Александър I, П. Каравелов и Др. Цанков, че замислят да свалят правителството на Г. Кръстевич и да провъзгласят Съединението. Др. Цанков обещал своята подкрепа, щом е със знанието на Русия. П. Каравелов според Ил. Цанов не се ангажирал, като му казал, че „казионните искат да дойдат на власт със същите средства, с които си послужиха съединистите“. Александър I, след като научил за обещанието на Др. Цанков, заявил на д-р Странски, че ще сондира „мнението на великите сили“²⁰.

СЪЕДИНИСТКИ ДЕМОНСТРАЦИИ. През май 1885 г. станало открито сблъскване между БТЦРК и властта. Сливенското опълченско дружество решило да използва празника на Кирил и Методий за народна демонстрация в името на Съединението, като предварително оповестило програмата. Правителството наредило на префекта да забрани демонстрацията и да се празнува „по чисто черковен и религиозен начин“. Дружеството обаче изпълнило програмата си, като председателят Димитър Куртев откровено заявил на префекта, че има нареждане от Пловдив „да действа именно по този начин“²¹. Местната власт мълчаливо подкрепила дружеството. Но правителството уволнило Д. Куртев и секретаря Атанас Иванов от длъжността им в съдебното ведомство. В Пловдив празникът преминал официално „всред тишина и спокойствие, но при това с тържественост небивала досега ни един път“²². Правителството се стремело да го използва, за да манифестира връзките си с народа, своя български патриотизъм и да оправдае инцидента от 23 април 1885 г., когато не допуснало гръцки демонстрации по случай националния празник на Гърция. БТЦРК също участвувал в тържеството. На едната от издигнатите триумфални врати било написано „Спомнете си за Македония“.

БТЦРК решил да организира самостоятелно чествуване на паметта на Хр. Ботев на 19 май 1885 г., за което разпространил на 13 май своя програма. Тъй като на същата дата бил рожденият

ден на султана, правителството наредило Ботев да се чествува на 21 май с цел да се избягнат антитурски демонстрации. По същото време било отпечатано и се разпространявало в провинцията „Възвание към българския народ“ и специално към опълченците — „поборници за нашата свобода“, подписано от Ил. Куртев. В него се изтъквало, че България е разпокъсана от Берлинския конгрес, вследствие на което Южна България била поставена във „военна и политическа зависимост на Турция, а пък клетата Македония под прякото нейно варварско управление“. Тракийците били призвани да изпатят чети в Македония, при появяването на които „македонският българин веднага ще се ободри и ще се хване за оръжие“ и „въстанието ще бъде всеобщо и кърваво“, но ще се тури край на „теглилата и ужасите на македонските българи“²³. Прокламацията била преценена от правителството като призив към „населението да се вдигне на оръжие против държавата“ и на 18 май Куртев заедно с неговите съучастници, които били и автори на програмата от 13 май, Т. Гатев, Аргир Гергов, С. Костов, Спиро Стефанов и Яков Дамьянов, били арестувани.

Въпреки това чествуването на Хр. Ботев на 19 май се състояло. В произнесените речи се осъждало правителството и се издигали лозунги за освобождение на Македония и присъединяване на Източна Румелия към княжеството. След това около 200—300 души начело с членовете на ЦК З. Стоянов, П. Зографски, Ив. Андонов и водачите на Либералната партия д-р Г. Странски, Г. Бенев, Д. Тончев, К. Хаджикалчев се отправили към конака да искат освобождаването на арестуваните техни другари. Излъчена била депутация, която била приета от Г. Кръстевич²⁴.

Всички арестувани били освободени, а Ил. Куртев бил изгонен в княжеството. Главните ръководители на демонстрацията от 19 май, 15 души, включително З. Стоянов, били уволнени на 21 май от заеманите от тях държавни служби. Изключени били и 5 ученици от гимназията. Тези събития разпалили духовете в Източна Румелия.

ВЕСТНИК „БОРБА“. Размахът на движението за съединение накарал БТЦРК да излезе със свой вестник. На 28 май 1885 г. се появил в „Борба“, редактиран от З. Стоянов. Излизането на вестника означавало нов етап в съединисткото движение. БТЦРК започнал открит борба против правителството и лансирал планове за въоръжени акции. В духа на програмата и устава задачата на вестника била формулирана така: „Ний ще се борим за истинската свобода и независимост на тая страна, която се нарича България и която е разделена на три части, като употребяваме подходящите оръжия, где каквото е нужно“²⁵.

Центърът на кампанията на вестника било

положението на Източна Румелия, като се показвали несъстоятелността и вредността на нейното съществуване. З. Стоянов писал пламенни статии за страданията на българите в Македония, сочил им пътя на въоръжената борба, призовавал да им се оказва всеобща помощ. При съществуващите условия и опита с четата на А. Калмиков обаче той се стремел да използва този общонационален въпрос главно за подготовката на съединението. За БТЦРК едва след Съединението свободна България ще може да изпълни дълга си да помогне на Македония. Княжеството начело с княз Александър I трябвало да стане обединителен център. З. Стоянов не идеализирал държавния строй и политическата система в България. Той обаче поддържал съществуващата в страната власт, защото вярвал, че националният въпрос е основен. „В отношение на княжеството — писал той — ние сме донякъде консерватор. В Румелия ние сме червен революционер“²⁶.

В поредица от статии под наслов „Трябва ли да съществува Румелия?“ от 24 юни 1885 г. в „Борба“ поставил остро въпроса за събаряне на правителството и провъзгласяване на съединението. В „Македонски глас“ в княжеството също започнал да публикува от 23 юли 1885 г. статии под наслов „Трябва ли да съществува Румелия?“²⁷. Очевидно между двата вестника съществувала съгласуваност. „Македонски глас“ трябвало да подготви обществеността в княжеството за предстоящото голямо събитие — съединението, и да окаже помощ на БТЦРК.

Главният аргумент на З. Стоянов за обречеността на Румелия бил, че тя е чиновническа държава, населението на която било разделено на „два класа: на западнали данъкоплащачи и чиновници“.

Начело на чиновническата стълба стоели правителството и Постоянният комитет, голяма част от членовете на които били в роднински връзки, а това превръщало страната в „семеен чифлик“. „Който е правителството — писал З. Стоянов — той ти е чиновник, той ти е депутат и вестникар и пр... Накъде погледнете все шурьозетъ-баджанакизм владее“²⁸. В същото време тежестта на големите данъци падала върху селската маса, която, за да ги изплати, залагала на лихварите и ниви, и добитък. А използвайки властта си, чиновниците купували имоти, строели къщи по на „два ката“ и т.н. На тая картина З. Стоянов противопоставя положението на княжеството, като се обръщал към читателя: „Е, моля ви се, всичко това може ли да се спечели с честен труд? Погледнете и княжеството: и там има чиновници. Има ли някой чифлик? Не“²⁹.

З. Стоянов особено остро осъждал мерките на правителството за насилствено събиране на данъ-

ците, за секвестриране на имуществата на длъжниците. При това общественият дълг растял: „Ако в пет години Румелия е направила 460 000 лири борч — заключавал З. Стоянов, — то това е най-поразителното доказателство за нейното недълго съществуване“, а средство да се ускори краят е да не се плащат данъци и „500 чакмака в Медетдере свободно могат да издигнат байрака на Съединението“. Той уверявал, че поради всичко това „Кръстевич е последният паша в Румелия“³⁰.

За всички българи животрептящ въпрос бил този за отношението на Великите сили към съединението. Макар че печатът не един път уверявал, че има договореност между Русия и Австро-Унгария, този въпрос възбуждал с основание голяма загриженост и страх. Главно на него се опирала Народната партия, когато обявила, че „не му било времето“ за съединение. З. Стоянов се постарал и на това да отговори, прокарайки мисълта, че Русия ще подкрепи делото, а Европа ще се примири с него „в интереса на прогреса и цивилизацията“, тъй като то ще бъде независимо от никоя сила.³¹ Така БТЦРК подготвял идейно-политически народните маси за съединение, добивайки авторитет на основна политическа сила в областта.

Както за всяко политическо движение, така и за БТЦРК главен въпрос бил този за властта. Поначало комитетът смятал да вдигне народа на въстание чрез формирането на чети от вън и отвътре. Опитът да се образува чета в Балкана чрез ограбване склада на резервистите в Чирпан на 29 юни под предлог да се изпрати оръжие в Македония обаче не успял. Но чирпанският „революционен комитет“ излязъл открито пред властта и спечелил на своя страна населението, а заедно с него и градската полиция. Правителството се видяло принудено вследствие на голямата демонстрация да освободи арестуваните Стою Филипов, Васил Бабаков, Пейо Гарванов, обвинени за организиране на акцията. В Чирпан били разлепени прокламации да не се плаща увеличеният кадастрален данък. Всичко това предизвикало смут в правителствените среди. Градът бил поставен в обсадно положение.³² В началото на юни в с. Доганово Конаре /дн. Мало Конаре/ станала демонстрация по повод събирането на данъците и трябвало да се изпрати войска да бъде възстановен редът. Същите събития се развили няколко дни след това и в с. Голямо Конаре /дн. Съединение/. Употребата на сила при събирането на данъците предизвикала възмущение сред обществеността.

От своя страна Османската империя зорко следяла събитията в областта и настоявала правителството да вземе твърди мерки против размириците. В края на юни главният управител

Г. Кръстевич получил заповед да замине за Цариград. На 14 юли той бил приет от султана, който на 15 юли приел и Ал. Богориди. Тримата обсъдили положението в Източна Румелия. Султанът поискал от Кръстевич да потуши вълненията. В същото време Портата доставила от Германия оръдия за 700 000 лири, т.е. за сума, равна на бюджета на областта, и изпратила нови войски на границата с Източна Румелия и княжеството.

Въпреки натиска на Портата в „Борба“ не бил спрян. Неговите призови за съединение и освобождение на Македония получавали подкрепа от българското общество, още повече, че вестникът нападал и разобличавал и двете партии — съединистката и казионната, заради тяхното управление. Стремехът към национално единство се проявил на организираното под вр. Бузлуджа чествуване на 17-годишнината от героичния подвиг на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. В него участвували видни представители на двете румелийски партии, общественици от княжеството, в това число и А. Ф. Головин, секретар на княз Александър I. Тържеството официално било организирано от опълченските дружества в Пловдив, София, Габрово. Поканена била и майката на Хаджи Димитър. На 21 юли 1885 г. от двете страни на Балкана се стекли около 3000 души. Габровските опълченци /около 150 души/ дошли с оръжие. В произнесените речи, посветени на подвига на героите, се прокарвала мисълта за съединение на двете Бългрии и освобождение на Македония. На лобното място били поднесени венци на признателност от Д. Ризов „от страна на Македония“, от П. Зографски от в. „Борба“ и др.³³

ПОДГОТОВКА НА ВЪСТАНИЕ. Тържеството на Бузлуджа имало огромен отзвук в цяла България. На него било показано единството на българския народ. Тогава БТЦРК и македонският комитет в София взели историческото решение да обявят в непродължително време въстание в Източна Румелия.³⁴ Четири дни по-късно, на 25 юли 1885 г., в с. Дермендере/дн. Първенец/ БТЦРК избрал нов състав на ЦК, който оперативно да ръководи „настъпающата борба“. В него влезли З. Стоянов, Ив. Андонов и Ив. Стоянович от Тракия и Д. Ризов и капитан К. Паница от македонския комитет в София. Централният комитет имал функции на върховен орган и за княжеството, където трябвало да се преобразуват дружествата в частни революционни комитети.³⁵ По-главни дейци на комитета били д-р Г. Странски, майорите Д. Николаев, Д. Филев, С. Муткуров, Р. Николов, Ст. Любомски, капитан Иван Соколов, К. Хаджи-калчев, поручик В. Стефов, старият войвода П. Хитов и др., които развили голяма дейност за подготовката и провеждането на въстанието.³⁶

Комитетът активизирал борбата против данъчната политика на правителството. През август на много места открито се искало да се намалят данъците и да се отложи събирането им, а някъде да се сменят местните власти. Правителството не използвало оръжие за потушаване на разрастващите се вълнения, а прибегнало до компромиси и отстъпки. На 11 август 1885 г. в Айтос при чествуване на боевете на Шипка командирът на дружината майор Любомски пред строя устроил демонстрация с ученици в подкрепа на съединението, за което бил уволнен. В Чирпан комитетът организирал демонстрация и свалил окачените турски знамена по случай възшествието на султана на престола. При чествуване на 11 август в Сливен Д. Куртев призовал на борба „даже с оръжие в ръка“ за съединение.

Така в края на август вълненията в Източна Румелия взели характер на народно движение. При това положение ЦК разработил конкретен план за въстание през септември. Трябвало предварително да се получи одобрението на княз Александър I, за да има съгласуваност. В края на август за Шумен, където се намирал князът, заминали Д. Ризов и майор С. Муткуров. На 30 август те били приети от Александър I, който одобрил плана за въстание, съгласил се да се провъзгласи Съединението и обещал да задържи под знамената участващите в маневрите войски.³⁷

Княз Александър I бил не само в течение на дейността на БТЦРК, а и до известна степен негов вдъхновител. Цялата му дейност от началото на 1885 г. била насочена към подготовката на съединението на Източна Румелия с княжеството. Предприетите от него пътувания в Европа през юли и август 1885 г. му дали възможност да сондира правителствата на Англия и Австро-Унгария по този въпрос. През юли той бил в Лондон на сватбата на своя брат Хайнрих с дъщерята на английската кралица и се срещнал с министър-председателя Солсбъри. От разговора Александър I останал с впечатление, че Англия не ще се противопостави на съединението, „нямало да протестира“³⁸, още повече, че нейните отношения с Портата били обтегнати поради спора за Египет. На 26 юли 1885 г. във Виена той имал продължителна среща с Калноки. Отношението на австро-унгарската дипломатия към съединението било в духа на договора от 1881 г. Още през март 1885 г. в германския печат се появило съобщение за намерението на Австро-Унгария да присъедини окончателно Босна и Херцеговина. По-късно официално било съобщено, че през септември императорът ще посети тези земи, което означавало да се считат като другите области на империята, т.е. да бъдат анексирани. Нямаме данни за конкретно договаряне, но във Виена „уверили княза“, че ако може да

съедини Румелия без война с Турция, всички ще са съгласни.³⁹

По време на престоя си във Виена княз Александър I бил поканен да присъствува на австрийските военни маневри при Пилзен през август. На 31 юли той се завърнал в България и също насрочил маневри в Шуменско от 10 до 30 август. След събирането на войските на 12 август князът отново заминал за Австро-Унгария. Неговото посещение съвпадало със срещата на императорите в Кремзир/дн. Кремйержирш/ на 13 август. Срещата завършила с манифестация на върност към мира и договорите.

Русия обаче не смятала, че е дошъл моментът да се изпълни договорът от 1881 г. На 20 август Н. Гирс, обезпокоен от разрастването на българското съединистко движение, се срещнал във Франценсбаден /дн. Франтишкове лазне/ с княз Александър и изрично го предупредил, че Русия не е съгласна да се повдига въпросът за съединението. Князът обещал да съдействува за запазване на спокойствието и реда в двете Бългрии. В същия ден той се върнал във Виена и отново водил разговор с Калноки. На 24 август излязъл указ за свикването на австро-унгарския парламент на 10 септември 1885 г.⁴⁰

2. Провъзгласяване на Съединението

РАЗМАХ НА ДВИЖЕНИЕТО. На 26 август 1885 г. Александър I, придружен от брат си Франц Йосиф, германски офицер, се завърнал в България и през Русе се отправил за военния лагер край Шумен, където трябвало да остане до 16 септември. Тук на 30 август той приел делегатите на БТЦРК. На 30 август князът по случай именния си ден и този на Александър III повишил 5 руски офицери в чин майор и 79 български в чин капитан. На дадения банкет били направени овации в чест на Александър III. Очевидно Александър I разчитал на подкрепата на Русия и руските офицери в замисленото дело. На 31 август той заминал от Шумен за Варна, където го заварило провъзгласяването на Съединението, а П. Каравелов предприел обиколка в Северна България и в деня на въстанието се оказал в старата столица Търново.

По това време вълненията в Източна Румелия добили широк размах. „Съзнанието за необходимостта на съединение — писал от Пловдив кореспондентът на руския в. „Новости“ — от ден на ден все повече и повече се закрепя“⁴¹, и обърнал внимание на руското правителство, че „време е вече да се мисли за благовременното приготвяне към този акт, за да не стане някоя неочаквана

катастрофа“⁴². За никого не било тайна, че в Източна Румелия се готви въстание.

На 2, 3, 4 и 5 септември голямата част от членовете на ЦК и главните дейци заминали за провинцията да агитират населението. На 3 септември вечерта в отсъствие на З. Стоянов БТЦРК, в който главни фигури били д-р Г. Странски, майор Ст. Любомски, майор Д. Николов, майор Д. Филев, поручик В. Стефов и др., решил да нанесе удара на 5 срещу 6 септември в Пловдив със събраните за маневри войски и с насочващите се към Пловдив селски отряди.⁴³ В провинцията въстанието било вече в ход. Сигналът за въстание бил даден на 2 септември 1885 г. в столицата на Априлското въстание Панагюрище, когато трима младежи — Събка Милков, Тодор Киров и Андон Орешков — побили знамената, почнали да гърмят и да викат: „Долу Румелия“.⁴⁴ Те били арестувани, но под звъна на камбаните се събрали около 2000 души и освободили задържаните заедно със знамето.

Вдигнали се и други селища. Най-изострена била обстановката в с. Голямо Конаре, където комитетът, ръководен от Продан Тишков — Чардафон, свикал резервистите на оръжие, обявил властта за свалена и арестувал пловдивския префект П. Димитров. Тогава за селото се отправил руският управляващ консулството Густав Игелстром, за да убеди населението да мирува, тъй като Русия не одобрявала движението.⁴⁵ Той освободил префекта, но движението се разраснало. Изпратените срещу тях войски с командир поручик Никушев се побратимили с въстаниците.⁴⁶

На 1 септември 1885 г. Г. Кръстевич се завърнал от Цариград. Той наредил срещу въстанието да се действа „много благоразумно“⁴⁷. Под негово председателство правителството решило на 3 септември да се установи цензура върху печата и да се призват на съд тези, които „проповядват неплащане на данъците и възбуждат населението към противозаконни и престъпни актове“⁴⁸.

Съгласно плана на правителството в началото на септември трябвало да се състоят маневри на източнорумелийските дружини с участието на резервисти. За началник на лагера край Пловдив бил назначен майор Д. Николаев. На 1 септември се състояли учения и парад. Присъствували чужди наблюдатели — английският военен аташе в Цариград майор Тротер, френският военен аташе полковник Кафарел и „намиращият се случайно в града майор от турския генерален щаб Осман бей“⁴⁹. Те се убедили, че милицията е бойна сила. На 2 септември всичките дружини били формирани заедно с резервистите и през следващите дни трябвало да завършат маневрите.

СВАЛЯНЕ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА

Г. КРЪСТЕВИЧ. Командирите на дружините Д. Николаев, Д. Филов и С. Муткуров определили начина на действие за сваляне на правителството. На 5 септември З. Стоянов, който бил вече в Пловдив, написал прокламация. През нощта на 6 септември войските се отправили към града, където били извикани да охраняват правителството. Те поддържали връзка с водения от Чардафон и Иван Арабаджията отряд от 700 души. Генерал Дригалски се опитал „да вземе командата“, но бил отстранен и арестуван. Началник на местната жандармерия бил капитан Ив. Соколов, деец на БТЦРК. Без каквато и да е съпротива конакът на главния управител бил обкръжен от войските и встаниците с викове „Долу Румелия! Ура!“⁵⁰ З. Стоянов и Ив. Андонов влезли при Г. Кръстевич и от името на БТЦРК му съобщили, че е свален, арестуван и трябва да напусне страната, на което той отговорил: „И аз съм българин. Не мога да не чувствавам известно удовлетворение тази минута.“

Пред войската и народа била прочетена прокламацията на комитета, в която Източна Румелия се обявявала за несъществуваща и се провъзгласявало Съединение — една власт, една държава с българското княжество под скиптъра на княз Александър I, като се призовавали гражданите към „ред и тишина“ и пълно подчинение на Временното правителство до пристигането на княжеските войски.⁵¹

Така движението за съединение победило. За това историческа заслуга имал БТЦРК, но също и правителството на Г. Кръстевич, чието съзнание „за тази необходимост е една от най-важните причини за успешното и безкръвно извършване на преврата“⁵². Съединението на Северна и Южна България било успех на националноосвободителната борба на българския народ.

Временното правителство било съставено от членове на БТЦРК и на двете партии в Източна Румелия: председател д-р Г. Странски, подпредседател д-р Ст. Чомаков и членове — майорите Д. Николаев, Д. Филов, С. Муткуров, Р. Николов, който същия ден бил убит от началника на пощенската станция Костадин Тодоров, Й. Груев, К. Пеев/кмет на града, д-р Г. Янкулов/председател на Областното събрание, З. Стоянов, Д. Юруков, Г. Данчов, А. Самоковеца, Г. Бенев. На 8 септември вместо убития Р. Николов и заминалите на границата майори Филов и Муткуров за членове били назначени П. Р. Славейков, капитан К. Паница и Д. Ризов.

Веднага след провъзгласяването на Съединението Временното правителство изпратило до княз Александър I следната телеграма: „Днес Съединението прогласено по цяла Румелия в името на Ваше Височество. Правителството съборено. Жи-

Знамето на Голямоконарската чета от Съединението на Княжество България и Източна Румелия, 1885 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

командата на подполковник Михаил Чичагов развили трескава дейност за организиране отбраната на страната и съвместно с българските изработили план за защита. Взривени били

мостове по железопътната линия и изпратени части на границата. Всички административни и финансови учреждения в областта продължили работата си под контрола на Временното правителство. Вниманието било насочено преди всичко към мобилизацията и отбраната в очакване на княжеските войски.

Телеграмата на Временното правителство била получена от Александър I преди обяд на 6

ВЪЗЗВАНИЕ

БРАТЯ!

Часът на нашето съединение удари!
Чуждото Русийско правителство, което ни тъжи от шест години е съборено.

На негово място е провъзгласено съединението ни с Княжество България, под скиптерът на Български Княз, Негово Височество Княз Александър I

Граждани!

Вие си задължавате в името на отечеството ни, в слава и величие на България, да си притечете на помощ и подпомогнете святото дело, като на злато най-строгий общий ред и дисциплина. Помнете, че строго ще да бъде наведенъ съби единъ от нас, който си позволи икакво пасване и грабеж, особено, ако това извика е против чуждите народности, които сѣга трѣбва да защитава като свои братя!

Бългери и годати!

Синове на България! Тайний Комитетъ Ви обажда да наведете глава под горния Български асвѣтъ и прѣдъ величнето на Християнството, въспѣтъ. Противъ него и за него не се бие Вие? Помнете, синове на България! Вие глумите, за позоръ и унижение, подъ полушѣца, подъ байрака на нашия отечествъ годишни мачтата!

Благоговѣен духовни паси

Вие, които сте палили и крѣмили България отъ шест години, поддигнете въспѣтъ Спасителятъ и благословете святото ни дело — съединението!

Дордато просветена Европа припознае нашето народно и свито дело, дордато войскитъ на Н. В. Александър I завзематъ Тракия, избира се вѣрженно правителство, което ще да распорѣжда и управлява всичко. Нему е длъженъ да си покорява всѣя.

Нена Богъ и нашитѣ жици ни сж на помощ! Напрѣдъ!

ПЛОВДИВЪ, 5 Септемвр. 1885 год.

ОТЪ КОМИТЕТА

септември. Веднага той телеграфирал чрез руското консулство на Александър III за станалото и го помолил за подкрепа. След това влязъл в телеграфна връзка с П. Каравелов в Търново и военния министър Михаил Кантакузин в София. Обявил обща мобилизация и издал указ за свикване на IV Обикновено народно събрание на извънредна сесия на 10 септември 1885 г. Късно вечерта на 6 септември князът се отправил за Търново.

Уведомено за преврата, Централното бюро на Либералната партия в София изпратило телеграма до З. Стоянов с поздравление и уверение в пълна подкрепа. Новината за Съединението още на 6 септември достигнала много градове на княжеството и веднага към Пловдив полетели поздравителни телеграми от Враца, Плевен, Видин, Свищов, а на другия ден — от Дупница /дн. Станке Димитров/, Русе, Шумен и др. Навсякъде Либералната партия в сътрудничество с другите партии свиквала народни митинги, на които се изказвала подкрепа на правителството и се отправяли молби към Русия да „земе [Съединението]... под свое покровителство“⁵⁴.

Княз Александър I пристигнал в Търново на 7 септември и на 8 септември със съгласието на министър-председателя П. Каравелов и на председателя на Народното събрание Ст. Стамболов и в присъствието на тракийските делегати д-р Г. Янкулов и К. Хаджикалчев издал манифест към българския народ. В него князът съобщавал за провъзгласеното Съединение и за решението си да го приеме. „Надявам се — завършвал манифестът, — че любезний ми народ и от двете страни на Балкана... ще ми подаде своето съдействие за заякчаванieto на светото дело — Съединението на двете български области в една държава.“⁵⁵

На 8 септември в Търново пристигнал шуменският кавалерийски полк, с който княз Александър I, придружен от П. Каравелов и румелийските делегати, се отправил за Пловдив. На 9 той влязъл в града акламиран от войската и народа. Веднага назначил за свой комисар д-р Г. Странски с помощници П. Р. Славейков и Й. Груев, които от негово име да управляват областта вместо Временното правителство. Утвърдил на длъжностите им „всички действащи чиновници в Южна България — правителствени, окръжни и общински“⁵⁶. От чуждите представители в Пловдив само руските — Игелстром и Чичагов — го посрещнали официално. Това накарало обществото да мисли, че Русия одобрява Съединението. До 10 септември

1885 г. всички смятали, че Съединението е провъзгласено със съгласието на Русия.⁵⁷ Това придавало увереност на българските маси в успеха на делото.

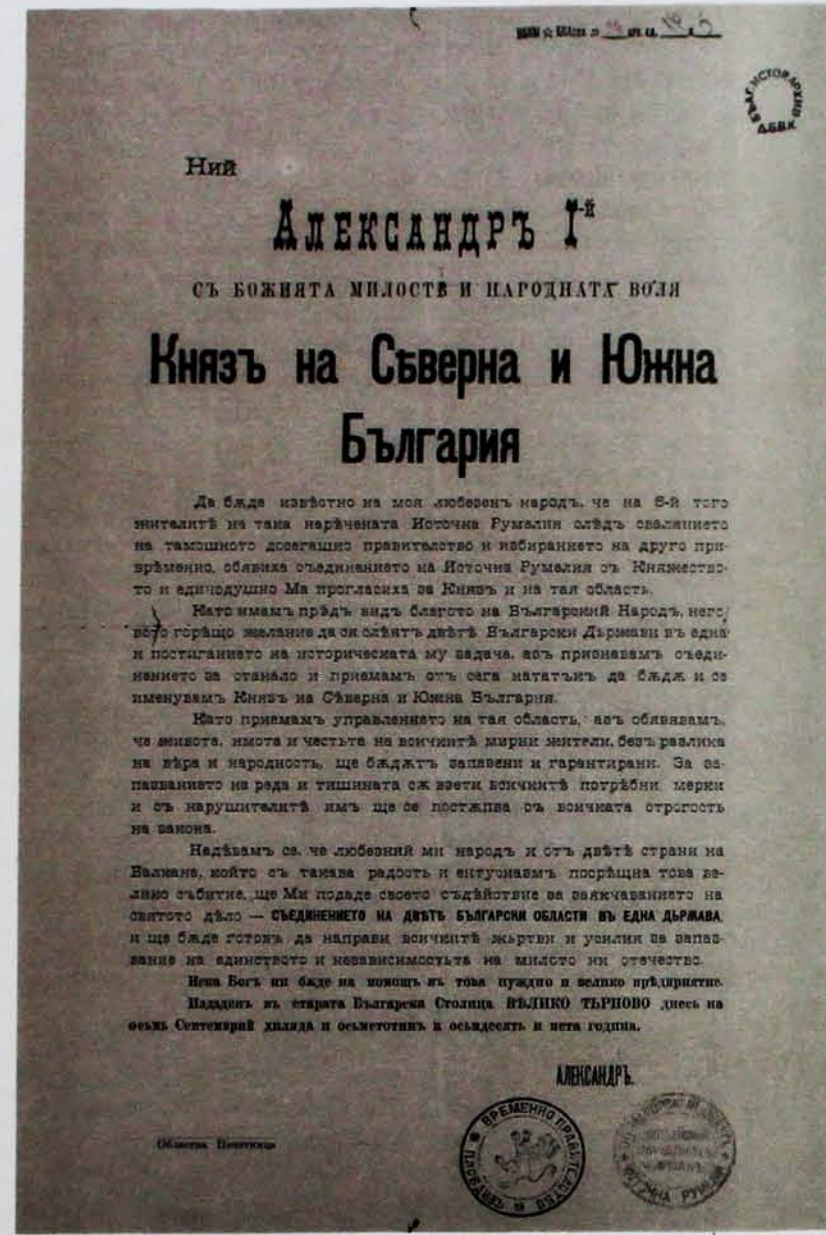
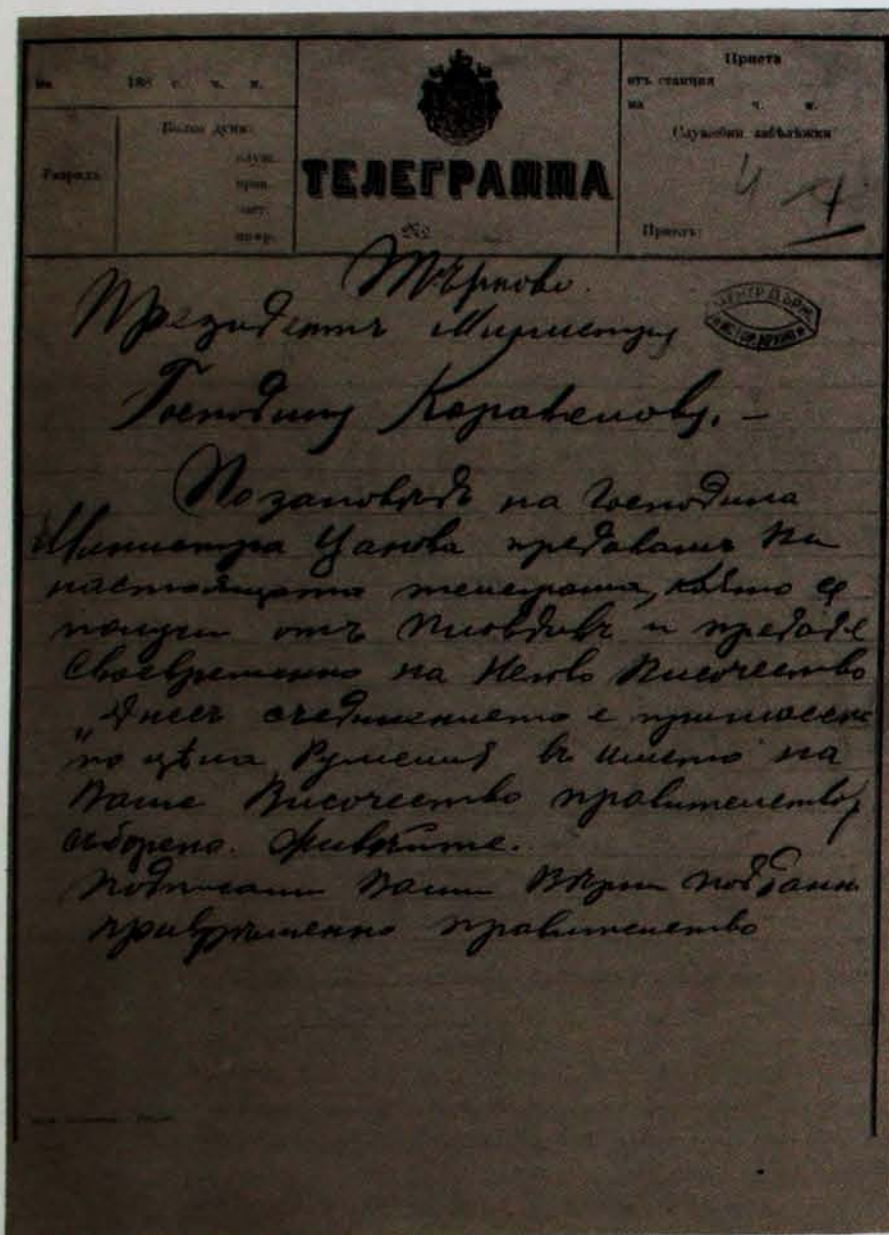
ПЪРВИ СЪПКИ ЗА ПРИЗНАВАНЕ НА СЪЕДИНЕНИЕТО. На 9 септември Александър I изпратил телеграма до султана и до Великите сили, в която, след като уведомявал, че народът на Източна Румелия го провъзгласил за свой княз, декларирал, че признава сюзеренитета на Високата порта и моли султана да признае Съединението, а Великите сили да съдействуват за това, „за да се избегне излишно проливане на кръв“⁵⁸.

Въпреки очакванията Александър III не отговорил на молбата на княз Александър I. На 9 септември руското правителство телеграфически наредило на Кантакузин да си подаде оставката и руските офицери да не участвуват в движението, което императорът не одобрявал.⁵⁹ Тази стъпка на Русия била предприета, за да се избягнат международни усложнения от нарушаването на Берлинския договор и да не поема отговорност за последствията от Съединението, които не могли да бъдат предвидени. На 8 септември 1885 г. германският канцлер О. Бисмарк заявил на руския управляващ посолството в Берлин, че след станалия преврат в Пловдив трябва да се изпълни договорът от 1881 г. и Босна и Херцеговина да се анексират от Австро-Унгария, където вече бил стъпил императорът Франц Йосиф, без да е обявил присъединението им. След известно колебание руското правителство отклонило това предложение.⁶⁰ Но то се задължило да не позволи на своите офицери в България да участвуват в Съединението, за което уведомило другите Велики сили и Османската империя.

Руската общественост и печатът почти без изключение приветствували Съединението. Но още от 1884—1885 г. славянофилските кръгове критикували Гирс за договора от 1881 г., като твърдели, че съединението на България не било за Русия равностойно на анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, която би засилила много нейното влияние на Балканите и би поставило Сърбия в тежко положение. Това, както и страхът от война, накарало Русия да се откаже от договора от 1881 г. Руските офицери били изтеглени от България. Александър III се надявал, че по този начин ще упражни натиск върху българските ръководители за пълно послушание, като вярвал, че българската войска ще бъде дезорганизирана. На 10 септември за военен министър бил назначен капитан Константин Никифоров, всички длъжности и постове били заети от български офицери. Така България била оставена сама срещу Османската империя.

На 8 септември турският вестник в Пловдив

Възвание на Българския таен централен революционен комитет за обявяване на съединението на Княжество България и Източна Румелия. Пловдив, 5 септ. 1885 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

„Хилял“, свързан с Министерството на външните работи на Османската империя,⁶¹ излязъл с притурка, в която призовавал „турско население да признае новия порядък“⁶². След като било уведомено за отзоваването на руските офицери, османското правителство изпратило на 9 септември нота до Великите сили, в която искало интервенцията на силите, за да заставят княз Александър I да зачита договорите и задължението си.⁶³ Руският посланик заявил на султана, че събитията в Източна Румелия са от общоевропейски интерес, и предупредил, че една въоръжена намеса на империята „може да има лоши последствия“⁶⁴. Подобно становище изразили и другите Велики сили.

На 13 септември велик везир в Турция станал Кямил паша, а министър на външните работи Саид паша, дотогавашен посланик в Берлин, който бил съгласен с Бисмарк да не се прибегва до

Телеграма от Временното правителство на Източна Румелия до председателя на Министерския съвет на Княжество България Петко Каравелов за обявяване на Съединението. Пловдив, 6 септ. 1885 г. ЦДИА — София

Манифест на княз Александър Батенберг за признаване на Съединението. Велико Търново, 8 септ. 1885 г. Национален исторически музей — София

въоръжена намеса без решение на Великите сили. Новото правителство засилило военните приготовления, но търсело сътрудничеството на силите. Веднага след 6 септември турските войски заели т. нар. „непокорни села“ в Родопите, но Турция не извършила мобилизация.

На 11 септември била открита извънредна сесия на Народното събрание. Тронното слово на княз Александър I, съставено в духа на манифеста,

било прочетено от П. Каравелов. В отговора на Народното събрание се изтъквало, че българите не ще щадят „нито имот, нито живот за запазване свободата и независимостта на общото отечество“⁶⁵. Гласуван бил свръхсметен кредит от 5 000 000 лв. за мобилизация на войската, одобрено било въведеното в страната на 10 септември военно положение, гласуван бил още един свръхсметен кредит от „10 000 000 лева като резервен фонд за в случай на война“, като само Др. Цанков гласувал против този кредит /след срещата на делегация на Народното събрание с А. Кояндер/, приет бил бюджетът за 1886 финансова година и закон за реквизициите за нуждите на войската.

По предложение на Ст. Стамболов още на 11 септември била изпратена телеграма до руския император с молба да разреши на руските офицери да останат в българската войска и да „вземе под високото си покровителство делото на Съединението на Северна и Южна България“⁶⁶. Утвърдена била делегация, която лично да моли Александър III за подкрепа и било възложено на правителството да помоли с циркуляр Великите сили да признаят Съединението. Руският дипломатически агент в София А. Кояндер отказал да приеме телеграмата до императора и тя била изпратена чрез пощата.⁶⁷ В отговора си на 13 септември Александър III не одобрил Съединението. Отговорът не бил официално напечатан, но руското консулство го разпространявало из София и провинцията.⁶⁸

За сравнително кратък период от време правителството завършило мобилизацията. Основната част на българските войски била съсредоточена на турската граница от Черно море до Осоговските планини над Кюстендил, тъй като се допускало нападение от Турция. Заедно с това се създавали продоволствени складове. В помощ на войските се формирали доброволчески отряди от цяла България. В София, Кюстендил и Дупница били организирани чети, възглавявани от стари войводи, като дядо Илю Марков, Димитър Юруков, Стоян Богданцалия и др., като първоначално БТЦРК предвиждал да ги изпрати в поробена Македония за вдигане на въстание. На 7 септември в „Македонски глас“ издал извънредна притурка с възвание от председателстващия дружеството „Македонски глас“ Д. Петков към българите в Македония да се вдигнат на въстание, уверявайки ги, че „свободните българи... бързат да [им] подадат своята помощ“⁶⁹. Но на 11 септември Каравелов изрично забранил да се нарушава границата. Д. Ризов и З. Стоянов призовавали македонските дружества да не изпращат чети в Македония, защото „един наш вистрел — се казва в телеграмата — е достатъчен да опропасти всичкото дело“⁷⁰. Д. Петков се съгласил с тях.

3. Отзвукът на Съединението в международните отношения

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ МИСИИ В ЕВРОПА. Благоразумието на България съдействувало за запазване на мира и за закрепване на Съединението, като дало възможност на Великите сили да уредят въпроса по дипломатически път. Общественото мнение в Европа, печатът с неговите най-авторитетни представители признавали справедливостта на Съединението и изисквали от дипломацията да намери форма за международното му признание в рамките на Берлинския договор. От друга страна, никоя от силите не била готова да поеме отговорността за една европейска война с поставянето на Източния въпрос, каквото следствие би имал един въоръжен конфликт между Турция и България.

Българското правителство правело усилия да спечели преди всичко подкрепата на Русия. Делегация начело с митрополит Климент заминала за Копенхаген, където по това време бил Александър III. На 20 септември тя била приета от Н. К. Гирс. Той обвинил българското правителство във враждебност спрямо Русия, но заявил, че се стараел заедно с другите Велики сили да уреди въпроса. В тоя дух протекъл и разговорът с императора на 21 септември. Митрополит Климент заявил, че българите „предпочитат да загинат“, но да не допуснат разединение. Александър III отговорил, че е поставен в трудно, а може би и в безизходно положение, но за „разединение сега и дума не може да става“, а в каква форма ще бъде „Съединението, следва да се реши, особено след като Сърбия решително се противопоставя“⁷¹.

По нареждане на правителството членът на делегацията Ив. Ев. Гешов заминал за Лондон, където пристигнал на 26 септември 1885 г. Той се срещнал със Солсбъри и други политически и обществени дейци, на които разяснил положението на България, молел за подкрепа на Съединението и за отхвърляне на сръбските претенции към княжеството. Навсякъде срещнал съчувствие, но без обещание за категорична поддръжка.⁷² Англичаните съветвали България да очаква решенията на една предстояща конференция, като проявява крайна сдържаност и готовност за териториални отстъпки на Сърбия.⁷³

С подобна мисия в края на септември във Виена бил изпратен и Г. Д. Начович — български дипломатически представител в Румъния. Той уверил представителите на Великите сили и специално на Англия и Австро-Унгария, че княз

Александър I приема лична уния с Източна Румелия, както съветвала Англия.⁷⁴ Австро-унгарското правителство заявило, че било „още от началото съгласно да се признае по някой начин съединението на двете български провинции“, но искало княжеството да отстъпи „нещо от българската територия на Сърбия“. Начович отговорил, „че такова нещо не е от компетенцията на министерството, но на Народното събрание“. Все пак от тактически съображения, тъй като Австро-Унгария покровителствувала Сърбия, дал надежда за възможността „на такава една комбинация“.⁷⁵

Подобно на становището на Русия, Англия и Австро-Унгария било и това на Франция и Италия. Германия, която имала военни съветници в Османската империя, още на 8 септември уведомила силите, че пред княз Александър I трябвало да се правят само колективни постъпки.

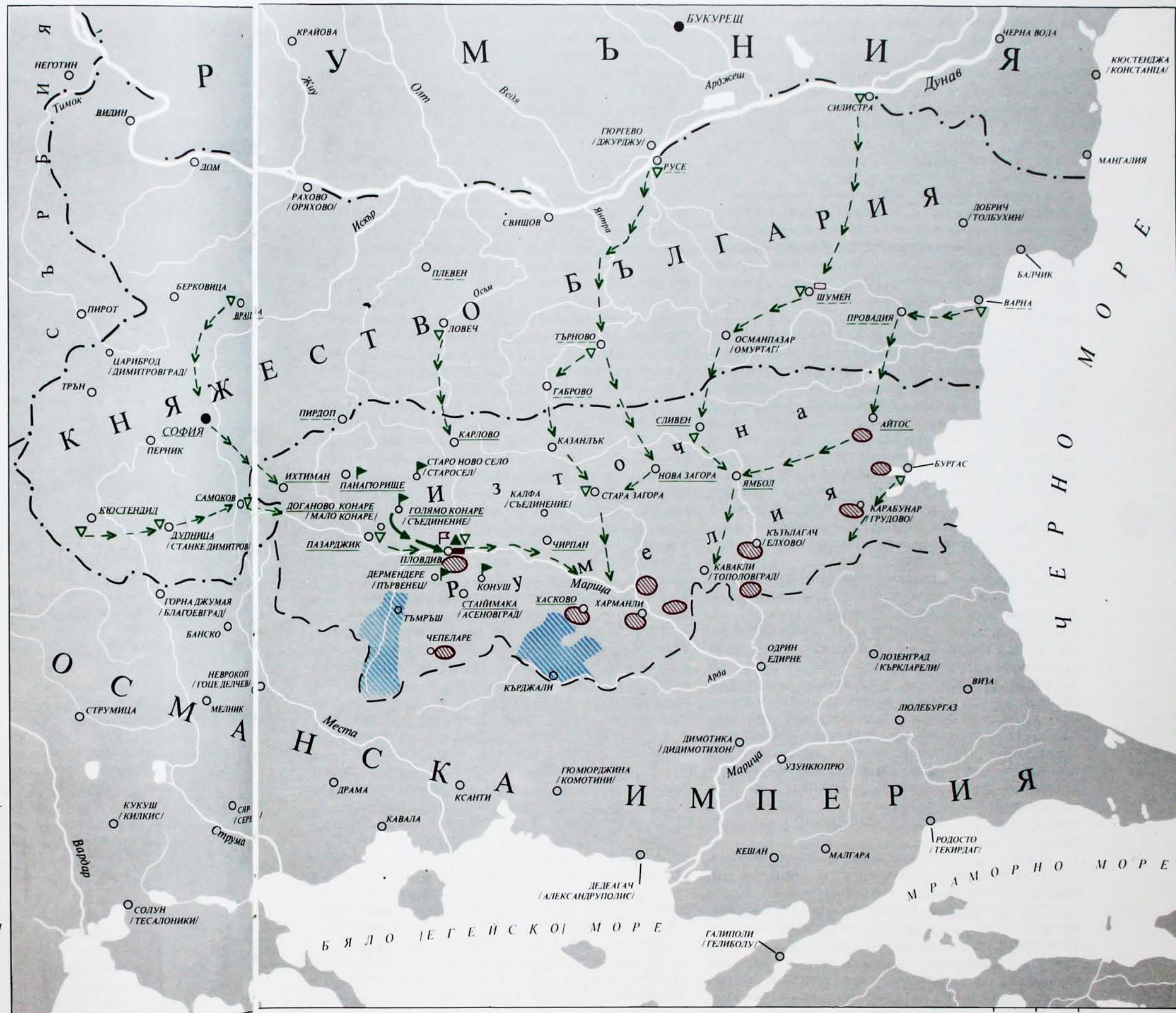
ОПИТИ ЗА СПОРАЗУМЕНИЕ С ТУРЦИЯ И СЪРБИЯ. Българското правителство се опитало пряко да се споразумее с Турция, като изпратило в Цариград д-р Ст. Чомаков и Ив. Хаджипетров. Те били приети от великия везир, но Високата порта не променила становището си. С телеграма от 24 септември Александър I помолил великия везир султанът да разреши да изпрати в Цариград свои „лични делегати“ — К. Стоилов и К. Хаджикалчев, снабдени с писма от него.⁷⁶ Портата отхвърлила това предложение, мотивирайки се със свикването на конференция на силите.

В отговор на турската нота от 9 септември всички Велики сили заявили, че поддържат Берлинския договор, но Англия, Италия и Франция съветвали Турция към умереност, а Германия, Русия и Австро-Унгария — да се въздържа от употреба на военна сила спрямо България.⁷⁷ Русия излязла с предложение да се свика в Цариград посланическа конференция за уреждане на румелийския въпрос,⁷⁸ което било прието на 15 септември. В неофициалната размяна на мнения силите се договорили да признаят Съединението под формата на лична уния, т. е. княз Александър I да бъде главен управител на Източна Румелия, с което и Турция била съгласна. Това станало на 22 септември 1885 г.⁷⁹ Меродавният европейски печат писал, че по този начин се отстранява опасността от война на Турция срещу съединена България, като обаче подчертал заплахите на Сърбия и Гърция да прибегнат до оръжието, щом се приеме Съединението.

Българската общественост отхвърлила личното съединение, макар че княз Александър I бил наклонен да го приеме. Органът на управляващата партия в „Търновска конституция“ заявил, че българите се борят за пълно съединение, и добавил: „Миролубието ако не помогне, пушките

Съединението на Източна Румелия с Княжество България на 6 септ. 1885 г.

- СТОЛИЦА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ГРАНИЦА НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
- ▲ ТАЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН МАКЕДОНСКИ КОМИТЕТ, ОСНОВАН ПРЕЗ ФЕВРУАРИ 1885 Г. И ПРЕИМЕНУВАН НА БЪЛГАРСКИ ПРЕЗ АПРИЛ 1885 Г.
- ▲ ПО-ЗНАЧИТЕЛНИ СЪЕДИНИТЕЛНИ ДЕМОНСТРАЦИИ
- ▲ ПО-ЗНАЧИТЕЛНИ МИТИНГИ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ В ПОДКРЕПА НА СЪЕДИНЕНИЕТО
- Р ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО НА 6 СЕПТЕМВРИ 1885 Г.
- МАНЕВРИ НА РУМЕЛИЙСКАТА МИЛИЦИЯ И РЕЗЕРВИСТИТЕ
- МАНЕВРИ НА БЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА
- ▲ РЕВОЛЮЦИОННИ СЪЕДИНИТЕЛНИ ЧЕТИ
- ПОХОД НА ГОЛЯМОКОНАРСКАТА ЧЕТА НАЧЕЛО С ПРОДАН ТИШКОВ — ЧАРДАФОН И ИВАН АРАБАДЖИЯТА
- СЪСРЕДОТОЧАВАНЕ НА РУМЕЛИЙСКАТА МИЛИЦИЯ НА ГРАНИЦАТА С ТУРЦИЯ
- ▲ ОБРАЗУВАНИ ДОБРОВОЛЧЕСКИ ОТРЯДИ И ПРИДВИЖВАНЕТО ИМ КЪМ ГРАНИЦАТА С ТУРЦИЯ
- ТЕРИТОРИИ ОТ ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
- ОСТАНАЛИ В ПРЕДЕЛИТЕ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПО СИЛАТА НА ТОПХАНЕНСКИЯ АКТ ОТ 24 МАРТ 1886 Г.

са в ръцете ни. За нас връщане няма.⁸⁰

Княз Александър I и правителството възприели линия на търсене на споразумение и съюз със Сърбия против Турция. Те смятали, че в случая ще имат подкрепата на Русия и Англия. На 30 септември Александър I написал писмо до крал Милан, в което предлагал „едно искрено и сърдечно споразумение за сферата на влияние“. Очевидно имал предвид Македония. К. Стоилов бил натоварен да води преговорите със Сърбия. Към това официално писмо княз Александър I прибавил и едно лично, в което направо заявявал: „Докато в Европа има още един единствен турчин, Сърбия и България трябва да бъдат свързани тясно една с друга“ и заедно ще имат срещу Турция „100 000, вместо 50 000 души... Аз съм готов да влезна във война, цялата страна е в оръжие.“⁸¹

Това писмо не стигнало до адресанта, защото било спряно от П. Каравелов. Но Сърбия използвала българското предложение за преговори, за да разпространи, че България ѝ предлага да водят война срещу Турция. Тогава княз Александър написал ново писмо и натоварил Д. Греков да го предаде лично на крал Милан. Но съдържанието на писмото било съобщено на турския комисар по вакъфите в София Нихад паша. Сърбия не приела и мисията на Греков. Писмото на княз Александър било публикувано в българския печат. В него се предлагало на крал Милан да опровергае слуховете за враждебни намерения спрямо България и извършеното Съединение.⁸²

След редица частни заседания съвещанието на посланиците в Цариград изработило декларация за положението в Източна Румелия, отправена до България и Турция, но връчена за „сведение“ и на Сърбия и Гърция. В нея се одобрявало „благоразумието“ на Турция да не прибегва до сила и се осъждаше България, че е нарушила Берлинския договор, към зачитането на който се призовавала, като изтегли войските си от Източна Румелия. Българското правителство уведомило силите, че е взело мерки за спокойствието в страната и по границите и „приема по принцип“ препоръките на силите да „преустанови въоръжаването“ си. Същевременно то молело силите да съдействуват пред султана да утвърди Съединението в името на мира.⁸³

Заедно с това България продължила усилията си за укрепване на войската и за създаване на единна администрация. Премахнато било комисарството в Южна България. На 7 октомври излязъл указ за свикване под знамената на Народното опълчение предвид заплахите на Сърбия. На тракийската граница усилено се строели укрепления и се съсредоточавала войска и доброволци. Издаден бил указ за утвърждаване на бъл-

гарското дружество „Червен кръст“, което имало за главна задача грижата „за ранените и болните“ във военно време, съобразена с международната конвенция от 22 август 1864 г. Турция започнала мобилизация и скоро имала в европейските си владения 150 000 войска. Обстановката на Балканите ставала все по-напрегната.

В отговор на колективната нота от 1 октомври Сърбия уведомила на 14 октомври посланиците, че иска да се възстанови в Източна Румелия „законният авторитет на Н. И. В. султана“ и че няма да допусне да се наруши „равновесието“ между балканските държави, установено с Берлинския договор. На тая основа станало сближаване между Турция и Сърбия.⁸⁴ Посланиците провели на 18 октомври ново предварително заседание, на което обсъдили положението в Източна Румелия. За да нанесе удар на княз Александър I и да скъса връзките си с официална България, руският император с указ от 22 октомври 1885 г. отчислил Александър Батенберг от състава на руската армия и го лишил от званието генерал.⁸⁵

ОТКРИВАНЕ НА ЦАРИГРАДСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ. Конференцията била открита на 24 октомври 1885 г. в Цариград. Сърбия заявила, че няма да предприема военни действия, докато конференцията не свърши своята задача. Великите сили наредили на своите посланици да разискват как да „съхранят постановленията на Берлинския договор във всичката им цялост“. Най-тежка била задачата на руския представител Нелидов, който бил подписал Санстефанския договор. На него се паднало да произнесе злокобната за българите фраза „формално възвръщане на status quo ante“ /предишното положение/ в Румелия, за да се установи „мир на основата на договора“ /Берлинския/.⁸⁶ Тази постановка била подкрепена от германския и италианския представител. Английският и френският декларирали, че трябва да се държи сметка за желанията и настроенията на населението в Източна Румелия, но изявили готовност да разискват отново възстановяването на реда и обезпечаването на мира в областта.

В заседанието на 27 октомври Турция предложила да се реши „след възстановяването на реда... да укрепи границите на Балканите в Източна Румелия“⁸⁷ и да се назначи валия, като се обмислят средства да „се убеди княз Александър да се върне в границите на своите обязанности“. Италианският, австро-унгарският и германският посланик заявили, че ще проучат предложенията и ще искат инструкции от своите правителства. Към тях се присъединил и руският посланик. Саид паша декларира: „Ний не се считаме задължени да прибегнем към насилствени средства, преди да издирим дали не съществуват други средства.“⁸⁸ Английският посланик също заявил, че ще доклад-

ва на своето правителство.

След някои критични бележки на австрийския, италианския и особено на френския посланик Саид паша приел идеята, лансирана от Ал. Нелидов и У. Уайт, че мерките, с които трябвало да се застави княз Александър да изпразни Източна Румелия, трябвало да бъдат приети „с пълно и общо съгласие на всичките пълномощници“⁸⁹. Това важно решение било от полза на българите, тъй като се изисквало много време за постигане на съгласувано становище. Френският посланик квалифицирал дотогавашните разисквания само като „размяна на идеи“, които не ги задължават с нищо. Английският представител Уайт прочел декларация, в която предложил „една сериозна анкета върху положението в Източна Румелия, преди конференцията да започне работа“⁹⁰.

В заседанието на 31 октомври Саид паша направил следните предложения: да се изпрати при княз Александър I специален делегат с искане да оттегли войските от Източна Румелия; да се призове населението ѝ към „послушание“, извънреден комисар да поеме управлението и след възстановяване на „реда“ една смесена комисия въз основа на рапорта на комисаря да обсъди „подобренията, които биха могли да се въведат в Органическия устав“⁹¹. Италианският и австро-унгарският представител приели по принцип тази програма, а френският заявил, че ще я представи на правителството си. Германският и руският намерили, че може да бъде основа за решение. Английският заявил, че също ще я представи на правителството си, но прочел едно изложение, в което искал конференцията „да вземе в съображение в добре определена форма желанието на населението“⁹², чиито стремежи, както показали събитията, били естествени. Австро-унгарският представител Каличе му възразил, че тяхна задача са „мерки за умиротворяване“, и посочил, че декларацията от 1 октомври не била изпълнена и че премълчаването на това обстоятелство от силите „насърчило революцията в нейния успешен ход“, което водело до „близка експлозия на Балканския полуостров“.⁹³ Руският представител заявил, че да се приеме предложението на Англия за предварителна анкета означавало „прекратяване на делата на конференцията“, и отново се обявил за „status quo ante“.⁹⁴ Германският посланик Радовиц и италианският Корти също се присъединили към становището на Каличе, аргументирайки се, че се чува вече, „тъй да се каже, звукът на оръжията“⁹⁵. Уайт заявил, че ще докладва на правителството си, а маркиз дьо Ноай — че още няма инструкции по направените предложения.

Следващото заседание било насрочено за 2 ноември. Но в този ден предвижданията на защитниците на Берлинския договор, на „миро-

любците“ се сбъднали: избухнала „експлозията“, „звукът на оръжията“ разтърсвал вече измъчената българска земя, правото на един народ да живее свободен живот било поставено на везните на войната от европейските блюстителите на мира, които приели Сърбия да им „диктува“ вярност към договорите и справедливия мир, основан на „равновесието“. Започнала нова страница в историята на Балканския полуостров — превръщането му в „барутен погреб“ на Европа.

4.

Сръбско-българска война

ПРИЧИНИ ЗА ВОЙНАТА. Съединението на Източна Румелия с българското княжество било посрещнато враждебно от балканските държави, които видели в него заплахата за своите шовинистични стремежи да заграбят български земи. В Гърция правителството и печатът искали в замяна да им бъде дадена територия от Македония, върху по-голямата част от която претендирали. Извършена била мобилизация. Правителството заплашвало Турция, западните сили и Русия, че ако признаят Съединението, Гърция ще нахлуе в Македония, тъй като нямала обща граница с България, за да иска от нея компенсация.

Румъния от своя страна, като завладяла на 22 август 1885 г. Арабабия и лозята заедно с изворите на чешмите на Силистра, мислела да използва трудното положение на България, за да заграби Южна Добруджа. За прикритие изразявала страх, че България може да я заплаши. През втората половина на септември министър-председателят Йон Братиану заминал за Виена и Берлин да търси подкрепа за румънските претенции, надявайки се на съюзния договор с тези страни. Но Австро-Унгария и Германия не одобрили тези планове. Русия пък от своя страна струпала войски на румъно-руската граница за в случай на международно усложнение. Поради всичко това Братиану заявил на 19 септември в Берлин, че Румъния „ще пази неутралитет по въпроса за съединението на Румелия с княжеството“⁹⁶. Това не ѝ попретило при започването на Сръбско-българската война да изпрати нота до Цариградската конференция с искане България да разруши крайдунавските крепости, да осигури „свободно корабоплаване“ по Дунава и т. н.,⁹⁷ т. е. да окаже помощ на Сърбия.

Всички буржоазни политически кръгове в Сърбия били на страната на крал Милан и министър-председателя Милутин Гарашанин в техния стремеж да завладеят нови български земи, специално в Македония, към която Сърбия била насочила своето внимание. Даже емигрантът

Н. Пашич, напуснал България на 5 октомври 1885 г., изпратил на крал Милан писмо от Видин, в което го уверил, че Радикалната партия, ръководена от него, подкрепя политиката му „за присъединяване на Стара Сърбия и Македония“⁹⁸.

В съединението на България Сърбия видяла заплаха за своя стремеж към хегемония на Балканите и за аспирациите си към Македония. Още през юни 1881 г. крал Милан уведомил Австро-Унгария, Германия, Русия и Франция, че не ще допусне евентуално съединение на България без „обезщетение“ на Сърбия и че би „водил война“, за да осуети една голяма България.⁹⁹ Ето защо на 9 септември той издал указ за мобилизация и въвеждане на военно положение. От 10 септември сръбският правителствен и опозиционен печат започнал кампания против Съединението и за запазване „равновесието“ между балканските държави, установено от Берлинския договор.¹⁰⁰ Тази теза била официално оповестена в тронното слово на крал Милан на 20 септември. Същевременно Сърбия издала книги и статии на западните езици със „статистики“ в подкрепа на своите претенции за български земи.¹⁰¹

Сърбия нямала сили да воюва направо за Македония, а и Великите сили не биха ѝ позволили. Те допусkali да търси компенсация от България. На 12 септември М. Гарашанин уведомил България, че Сърбия мобилизира, защото при неспазването на Берлинския договор тя трябвало да бъде готова, „щото или да се запази status quo ante, или при новото разпределение да се вземат предвид и сръбските интереси на Балканския полуостров“¹⁰². За да признае Съединението, Сърбия искала Видин, Трън, Радомир като уж населени със сърби, макар че държала по признанието на сръбски автори български земи, дадени ѝ от Санстефанския и Берлинския договор — Нишко и Пиротско. Нейните ламтежи за западните краища на България се проявили още във войната от 1877—1878 г.¹⁰³

В раздуханата шовинистическа кампания някои сръбски автори претендирали още преди 6 септември 1885 г. за цялата българска територия до р. Искър уж като населена със сърби и понеже тогава България била под руско влияние, била нападана Русия заради присъствието на нейни офицери в българската войска.¹⁰⁴

След Съединението официална Сърбия искала от България „компенсация“ за уголемяването ѝ с Източна Румелия. В популяризирането и обосноваването на тази теза особено се отличил сръбският пълномощен министър в Лондон Чедомил Миятович. Той се стремил да внуши на английската общественост, че Съединението било „една важна стъпка към осъществяването на Санстефанския план за Велика България, против който

сърби и гърци ще се борят докрай“. Според него, ако се признае Съединението, Сърбия в името на „мира“ щяла да се задоволи с Радомирския окръг, където уж живеели 60 000 сърби.¹⁰⁵ Удовлетворяването на това искане означавало да се постави столицата София в зависимост от Сърбия и да се пресече връзката с Македония.

Англия и Австро-Унгария подкрепяли официално и полуофициално тази позиция на Сърбия¹⁰⁶ и искали по дипломатически път да накарат България да даде компенсация на Сърбия. Германия и Русия били по-въздържани, но фактически солидарни. Приблизително такава била и позицията на Франция и Италия. Турция официално отхвърлила сръбските претенции. За българите била особено болезнена линията на руския меродавен печат, като „Journal de S. Peterbourg“, „Новое время“, „Московские ведомости“, „Киевлянин“, които искали за компенсация на Съединението „уравновесяващо възнаграждение на Сърбия“. За тази си позиция те били остро критикувани от либералните вестници, като „Новости“, който изтъквал, че с подобна несправедлива политика „Русия ще изгуби България“¹⁰⁷.

След като пропаднал дипломатическият натиск над България, Сърбия решила да прибегне до оръжието. Австро-Унгария, която имала с нея таен съюзен договор, ѝ дала огромен паричен заем за въоръжение и снабдяване, но заявила, че „Сърбия може до води война на свой риск и отговорност“¹⁰⁸. И другите Велики сили заели подобна позиция на „ненамеса“, ако и да призовавали Сърбия с ноти да пази мира. На 31 октомври Солсбъри заявил на руския посланик, че Англия се стреми да избегне война срещу Турция и затова допуска война между Сърбия и България, която могла да се ограничи.¹⁰⁹ Надеждите на българите, че Русия ще ги защити, не се оправдали.

Всяка от Великите сили преследвала свои цели и интереси в подкрепата на Сърбия. Във Виена смятали, че победата на Сърбия във войната ще позволи на Австро-Унгария окончателно да присъедини Босна и Херцеговина, да раздели завинаги българи и сърби и да изтласка руското влияние от Балканите, тъй като българите, изоставени от Русия, ще се обърнат към Виена. Германия била уверена, че ще запази целостта на Турция, която се опирала вече на нейната военна помощ. Не без основание Англия вярвала, че войната ще разстрои още повече Съюза на тримата императори и Русия ще потърси сближение с нея и Франция, към които гравитирала вече и Италия. Русия пък била уверена, че едно поражение на България, което смятала за неминуемо, ще доведе до сваляне на Александър I и П. Каравелов, в лицето на които виждала главна пречка на своето влияние в България, и, от друга страна, една усилена Сърбия

ще се стреми да се опре на нея, за да се търси присъединяване на намиращите се под австро-унгарска власт сръбски земи.¹¹⁰

Сръбското правителство избрало жребия на войната, като се надявало, че политическата изолация на България и младостта на българската войска, която при това се намирала с основните си сили на турската граница, ще му осигури лесна победа.

ОБЯВЯВАНЕ НА ВОЙНАТА. Първото нападение на сръбските войски срещу българските гранични постове било на 27 септември в района на Трън. Месец по-късно било извършено ново и с по-големи сили, но българите оказали сериозна съпротива. Българското правителство протестирало срещу провокациите на границата, включително срещу опита на сръбски емисари да разбунтуват пограничното българско население, но тези протести не били взети под внимание.¹¹¹

В края на октомври сръбските войски завършили съсредоточаването си на българската граница — от устието на р. Тимок на Дунава до Осоговската планина над Кюстендил — с готов план за действие. На 2 ноември 1885 г. сръбското правителство обявило война на България в името на запазването на Берлинския договор и „равновесието“ на Балканите, като обвинило българите, че уж извършвали нападения над сръбските погранични постове.¹¹²

В отговор същия ден княз Александър издал манифест към българския народ с призив към „всеки българин, способен да носи оръжие“, да „дойде под знамената да се бие за своето отечество и свобода... за защита на земята ни от нахлуването на неприятеля“.¹¹³ Същевременно българското правителство изпратило нота до Великите сили, в която ги уведомило, че Сърбия безпричинно е обявила война на България и че нейните войски са нахлули на българска територия по шосето Пирот—Цариброд, за последствията от което отговорността пада върху Сърбия. „На Европа се пада — завършвала нотата — да отсъди кой в настоящия момент е поел инициативата за тази война и на коя страна е правото.“¹¹⁴

Намиращият се в Пловдив княз Александър I изпратил телеграма до султана с молба за „съдействие на императорските войски, за да се защити целостта на Отоманската империя“¹¹⁵, от която България била съюзеренно княжество. На 4 ноември Цанов подал нова нота до Великите сили, в която ги уведомирал, че Турция не отговорила на молбата за помощ, и ги молел да вземат решение по сръбското нападение, „тъй като последната дума трябва да принадлежи на Европа“¹¹⁶, обсъждаща в момента в Цариград българския въпрос.

Молбите на България не били чути. Сръбската

войска напредвала към София. Великите сили не предприели нищо сериозно, за да я спрат. Турция отговорила, че ще вземе под внимание молбите на българите за помощ и защита, „ако князът възстанови status quo ante“ в Източна Румелия.¹¹⁷ При това положение българите, макар и да имали съчувствието на широката общественост в Европа, трябвало да разчитат само на себе си, на своите собствени сили. Показаните от българския народ жизнени сили, енергия и смелост изненадали както военните капацитети, така и европейската общественост, които очаквали бърз разгром на България. Само някои руски офицери, които служили в България, заявявали, че българите, макар и без добре подготвени и опитни командни кадри, ще разбият поголовно сърбите, ако ги нападнат, и изказвали възхищение от качествата на българския войник.¹¹⁸

Балканът бил вече покрит със сняг, когато сръбската и българската войска се изправили една срещу друга да се бият на живот и смърт. Българските войници, наречени от съвременниците сиви соколи /вероятно понеже носели сиви шинели — б.а./, съзнавали, че се сражават не само за бъдещето на България, а и за нейното съществуване.

СРЪБСКАТА ВОЙСКА. Планът на Сръбското главно командване, представен на 10 септември 1885 г., предвиждал чрез числено превъзходство над българите по цялата граница в пропорция повече от две към едно за по-малко от седмица да се разгрозят слабите български части в района на Пирот—Цариброд, да се посрещнат и сразят в поход идващите от Тракия части и да се завземе столицата София, където на 8 ноември крал Милан смятал да продиктува условията на мира на България. Планът предвиждал откъсване на три български окръга, преместване на българската столица в Търново и огромна военна контрибуция. Същевременно трябвало да бъде превзет и Видин. По този начин Цариградската посланическа конференция трябвало да бъде поставена пред свършен факт и да санкционира исканата от Сърбия „компенсация“.

Както се вижда, планът на Сърбия бил добре обмислен от военна и политическа гледна точка. Срещу българските части, наброяващи към 2 ноември 26 500 души, а след това нараснали на 45 000, състоящи се повече от опълченци и доброволци, Сърбия хвърлила на фронта срещу София 42 000 души пехота и 800 кавалерия, а в посока на Видин — 21 000 души. В резерв били други 8800 души.¹¹⁹ След това сръбските войски достигнали 120 000 души /от тях 103 000 души редовна наборна армия/, снабдени с многобройна артилерия — 400 оръдия, от които веднага влезли в действие 264, а се очаквали още десетки, закупени

НИЙ АЛЕКСАНДРЪ I

По Божиата Милост и Народната Воля

Князь на България.

Приветствието на съвкупния български народ, водено от лични и общественни цели и желания да осуети сепаратното съединение на българския народ с едно кляво, което без тайни и скритиях и спринтерски инициатива е обявил война на цялата Дарска и е дало заподозрени войските си да издигнат въжата на. Съгласно присягата на чужде тая печална ибета, защото всички не разбираме, че всички единоразови и единоразови братя не делят ръка и не почват една братоубийствена война на тия трудни времена, които приключват вълнени Дарска на Балканския Полуостров, и е са безвъзвратно и безвъзвратно да се отменят сакта сепаратни съедини, които била да приключват ибета на работата и се борят на едно базородно, свързано и покаяно дъло.

Като останем върху Сърбия и правителството на, всички отговор, постъпват братоубийствена война между двете братски народи и за всички последствия, които би могли да съществуват и държави Дарска. Но обявяване на своя любовна народ, че всички проследяват от Сърбия война и държавно заподозрени на всички хитри и коварни войски да почнат държавната си служба Сърбия и всички да запазват своята чест и свобода на Балканския народ.

Нашето дъло е също и поддържане се, че Бог не по каже под своите покрива и ще ни даде пълната мощ на да издържаме и победим всички си.

Като сме уверени, че всички любовна народ, че се приет да ни поддържат от трудното, из своето дъло, — защитата на своята не от нахлуване, то на издържане — и че всички България, способни да издържат, ще даде поддържане да си бие на своето отечество и свобода, приключват всички да пият и покриват България и да ни помага от трудните и успешни времена, които приключват страната ни.

Ника Вечният Господ Бог на баде на помощ.

Пловдив, 28 Октомври 1885 г.

АЛЕКСАНДРЪ.

от Франция. Офицерският кадър бил добре подготвен и опитен, познавал бъдещия театър на военните действия от войните срещу Турция през 1876 и 1877—1878 г. Командирите на дивизии — генералите Йованович, Милойко Лешанин и други висши началници — тогава командували войскови съединения.

Въоръжението на сръбската армия било модерно за онова време. Пехотата била въоръжена с пушки „Маузер-Милованович“, а патрони и отчасти снаряди Сърбия сама си произвеждала главно във фабриката в гр. Крагуевац. Снабдяването на сръбската войска с храна и облекло било добре организирано. Още в мирно време военните складове се попълвали с храни, събирани във вид на данък.¹²⁰ Преди започване на войната складовете в Пирот, Ниш, Зайчар били пълни. Особено важна за снабдяването и движението на сръбските

войски била железницата Белград—Ниш. Военно-медицинското обслужване на войските било на висота. Съществували военни болници в големите градове, а полковете и дружините били осигурени с лекари и санитарен персонал, разполагащи с всички необходими медицински средства за оказване на своевременна помощ на ранените.

БЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА. Друга била картината на България. Българските войски не разполагали нито с опитен, нито с достатъчен офицерски кадър. Но отзоваването на руските офицери, последните от които напуснали пределите на страната на 12 октомври, не разстроило армията. Тяхното място се заело от млади български командири, от които 40 се завърнали през септември от руските академии. За кратко време те успели да овладеят командването на ротите, батареите, дружините и полковете, да внесат ред и дисциплина, да вдъхнат доверие у своите подчинени. Недостатъчен бил и сержантският състав на армията. Тридесет юнкери от Военното училище били изпратени като сержанти на взводове и роти. За периода от 1878 г. до 1 януари 1885 г. в княжеството минали през казармата 59 500 души, а в Източна Румелия 27 000,¹²¹ или всичко 86 500 души. С опълченците и доброволците през декември 1885 г. армията брояла повече от 100 000 души. Любовта към военното дело и старанието на командирите направили от българските младежи добри войници. На проведените през 1883—1885 г. сборове и запасните чинове показали много точна стрелба и умение в боевото движение, в разсипния строй.

Българската пехота била въоръжена с 5 системи пушки: „Бердана“, „Кринка“, „Мартини“, „Шаспо“ и „Шнайдер“, което било нейна слабост. Патроните и снарядите за българската армия се внасяли главно от Русия. В Русе съществувал арсенал, който през 1885 г. изработил образец на бойна пушка, но поради липса на съоръжения се занимавал с ремонт на оръжието и неговото техническо поддържане. България имала 200 оръдия, от които в артилерийските полкове и в отделни батареи 166, а останалите стояли в складовете.¹²² Материалното осигуряване на българската войска било незадоволително. Патроните и снарядите не били достатъчни за една продължителна война.¹²³ Закупените от Русия снаряди пристигнали след края на войната.

Тежко било положението с храната и облеклото. Само редовната армия и част от запасните били с униформи, останалите — запасни, опълченци и доброволци — били със собствените си дрехи, но с „калпаци с лъвови“ кокарди. В мирно време войската се снабдявала с дрехи, чизми и храна чрез публични търгове. След мобилизацията били въведени реквизиции за доставка на храна. За

Манифест за обявяване на Сръбско-българската война. Пловдив, 2 ноем. 1885 г. Национален исторически музей — София

Първата чета доброволци, участници в Сръбско-българската война, фотография, 1885 г. ЦДИА — София

кратко време подобие на военни складове били организирани в Тракия, в близост до предполагаемата фронтова линия. Специални обозни части не съществували. Такива били образувани импровизирано. Но 1885 г. била сравнително плодородна. Това дало възможност за кратко време да бъде осигурена войската с храна, каквато населението с готовност предоставяло. Значителни материални помощи били събрани от създадените комитети в подкрепа на Съединението. Така в

Оряховска околия до 15 октомври от 23 села била дадена доброволна помощ: 2848 ризи, 2467 гаши, 2407 чифта чорапи, 2179 чифта навуша, 54 япанджаци, върхни дрехи, 98 беневреци, 72 чувала и др.;¹²⁴ от Провадия — повече от 80 тона жито; Габрово — 20 000 лв. в пари и 10 000 в натура и т. н. Ценна материална помощ дали и цариградските български еснафи, живеещи в Румъния българи и др.

Недостатъчно било военномедицинското обезпечаване на войската. От 1885 г. към всеки полк имало лекар. Тогава в княжеството имало 116 лекари, по-голямата част от български произход, и 8 ветеринарни лекари — руси. В Източна Румелия лекарите били по-малко. Не съществували военни болници, а и гражданските били малко. Но през 1885 г. Военното министерство и Министерството на вътрешните работи съгласували мерки, щото

наличните болници в страната да могат да бъдат използвани и за нуждите на войската.¹²⁵

Въпреки тези недостатъци и слабости българската войска била боеспособна сила с високото си съзнание и доброто владение на оръжието. В момента на войната тя се състояла от 66 000 души в княжеството, от които 48 000 в действащата армия, 14 000 опълченци /хора, подлежащи на военна служба, но неминали казармено обучение/ и 4000 доброволци, а въоръжените сили в Източна Румелия след мобилизацията наброявали 42 000 — много голяма част от които били опълченци и доброволци, общо 108 000 души,¹²⁶ което означавало голямо напрежение за българския народ. Все пак реколтата била прибрана и есенната сеитба извършена. Основните сили на войската били в Тракия — Източен корпус, а останалите — на сръбско-българската граница — Западен корпус.

Българското командване имало план за война срещу Турция, но не и срещу Сърбия. От октомври 1885 г. предвид на сръбската мобилизация Военното министерство взело мерки да се укрепят граничните райони, като особено внимание било обърнато на Видин и Трън, а след това и на столицата София.

След обявяването на войната било решено с наличните части да се провежда активна отбрана до пристигането на основните сили от Тракия, първите от които се очаквали на 3 ноември в София, след което с достатъчно сили да се нанесе контраудар и да се изгласка неприятелят от българска територия. Отбраняващите границата войски били разделени на две — Северен отряд с център Видин, командван от капитан Атанас Узунов, и Западен корпус с център София под командата на майор Аврам Гуджев. Върховен главнокомандуващ бил княз Александър I. Ръководството по съгласуване действията на всички войски и тяхното военнотехническо и материално обезпечаване се осигурявало от военния министър капитан К. Никифоров и началника на Генералния щаб капитан Р. Петров.

ПЪРВИ БОЕВЕ. Западният фронт, който заел фронт от 200 км на югозапад срещу Турция и на запад срещу Сърбия, разделен на 7 отряда, разполагал за действие против настъпващите сръбски войски със 17 437 бойци и 34 оръдия.¹²⁷ Първи приели неприятелския удар на 2 ноември войските от Царибродската позиция, състояща се от една дружина от IV пехотен Плевенски полк, командван от капитан Андрей Букурешлиев, и 3 чети на местното население, числящо се към I пехотен Софийски полк. Завързал се ожесточен бой.

Съотношението на силите било 7 към 1 за сърбите. Българските части били принудени да се оттеглят на Драгоманската позиция, запазвайки

силите си и тук се съединили с III дружина от IV полк.¹²⁸

На юг от Цариброд настъпила сръбската Шумадийска дивизия с цел да овладее пътя Пирот—Трън—Брезник и съвместно с Моравска дивизия, след като превземат Трън и Брезник, да излязат от юг в Софийско поле, като изолират българския Кюстендилски отряд и се съединят с настъпващата в центъра сръбска Дунавска дивизия, която имала за резерв Дринската дивизия. Но и тук сръбските войски срещнали ожесточена съпротива. Този ден Шумадийската дивизия напреднала 15 км. Българските войски отстъпили пред превъзходящия ги противник до с. Вранча пред Трън. Позицията се командувала от капитан Н. Генов, който разполагал с 4 дружини и една рота редовни войски от II пехотен Струмски, III пехотен Бдински, IV пехотен Плевенски и I пехотен Софийски полк, една дружина доброволци под командата на капитан Цанко Кавалов, а също и местното опълчение, подкрепени от 2 батареи. Вечерта получили подкрепление — две дружини от V пехотен Дунавски полк.

На 3 ноември сутринта сръбската Шумадийска дивизия, която разполагала с 9 баталиона, 2 ескадрона и 24 оръдия, атакувала Орлинския връх, тактическа опорна точка на българите. Следобед неприятелят успял да сломи съпротивата на българските части, които вечерта предприели контраатака при с. Секирица, но на другия ден се видели принудени да се оттеглят към Брезник. От юг Моравската дивизия водила на 3 ноември цял ден бой с българския Изворски отряд, отбраняващ непосредствено Трън от височината Колуница /Двятков гроб/. Българските войски, състоящи се от една дружина от II Струмски полк, 2 роти от III Бдински полк, една рота от IV Плевенски полк, една батарея и две опълченски и две доброволчески

Оръжие, използвано от българската армия през Сръбско-българската война, 1885 г. Национален военноисторически музей — София

1. Нож на Христо Македонски, въстаник от Голямоконарската чета /с ножница/

2. Сигнална тръба от Сръбско-българската война

3. Пушка „Кринка“

4. Сабя на капитан Олимпи Панов, началник на артилерията по време на Сръбско-българската война /с кания/

5. Сабя на майор Константин Никифоров, военен министър

6. Сабя на ротмистър Анастас Бендерев, командир на десния участък на Сливнишката позиция

чети, били командувани от капитан Стефан Тошев. Под напора на противника те отстъпили към с. Трекляно. На 4 ноември сърбите завзели Трън. В тези боеве българите дали тежки загуби, включително една батарея. Сръбската Моравска дивизия се насочила към Радомир. Майор Гуджев се опитал да я спре с две дружини, една опълченска и една доброволческа чета. Но след няколко часа неравен бой българите се оттеглили към Радомир, а след това към Самоков.¹²⁹

На 3 ноември сръбската Дунавска дивизия се насочила към Драгоман, отбраняван от отряд под командата на капитан Никола Петров, командир на IV пехотен Плевенски полк, в който влизали 3 дружини от полка, 2 доброволчески чети, Царибродската опълченска дружина, 3 дружини от VII Преславски полк, 1 отделна рота, 1 1/2 батареи /8 оръдия/ и 1 ескадрон. Целия ден се водел бой. Огънят на българите не позволил на неприятеля да атакува. Малкото български оръдия упорито защищавали позициите на пехотата.

На северния участък на позицията сръбските войски успели да се придвижат в дълбочина. Царибродският отряд се оттеглил към Сливница, тъй като бил заплашен от страничен удар. Още от началото Сръбското главно командване се стремяло да обходи българския десен фланг откъм Балкана, където местността била предварително старателно изучена, да стигне и овладее с. Гинци, да прекъсне връзката на Западния корпус с войските в Северна България, след което неговите части и от север да излязат в тил на Сливница. Още през първия ден сръбските войски сломили Смиловския отряд на капитан Кръстьо Бахчеванов и Комищиския отряд на поручик Атила Зафиров, които били твърде малочислени, и достигнали с. Криводол, а българите се оттеглили на позиции при с. Мало Малово—Годеч—Гинци.

Първите 48 часа от войната не донесли решаващ успех на сръбската Нишавска армия, оперираща в направление към София. Упоритата, макар и несъгласувана съпротива на българските части и подкрепата на местното българско население дали възможност на българското командване да събере достатъчно сили за решаващо сражение на предварително избраната основна позиция при с. Сливница. Сръбското главно командване трябвало да вкара в боя и Дринската дивизия, за да може да се придвижи 20—30 км в българската територия.¹³⁰

На 3 ноември към обед от Пловдив пристигнали в София княз Александър I и П. Каравелов. Следобед се състоял коронен съвет, в който участвували князът, всички министри, началник-щабот на армията, началникът на артилерията, началник-щабот на Западния корпус. Решено било да се съсредоточат на Сливнишката позиция

всичките сили, за да се спре противникът, докато пристигнат войските от Южна България с далекобойната артилерия¹³¹ — 24 оръдия, VIII Приморски полк, VI Търновски полк, II конен полк, Сливенския полк, Шейновския полк, Конарския /Пловдивския/ полк и др., след което да се проведе настъпление по целия фронт. Александър I одобрил действията на майор Гуджев и плана му за отбрана на Сливница. За командир на Комищиския отряд бил назначен капитан К. Паница, към който били присъединени чети на македонски българи /200 души/ и една запасна рота.

На 4 ноември пред Сливнишката позиция, която българите успели да укрепят с окопи и артилерийски гнезда, простиращи се от височината Леща на север до Алдомировци и Бърложница на юг, закипял бой. Сръбските войски успели да излязат към 4 1/2 часа следобед в долината на Сливница и заели хребета Три уши. Дунавската и Дринската дивизия, състоящи се от 19 баталиона, 9 ескадрона и 54 оръдия, се разгърнали срещу Сливница. Обаче Шумадийската и Моравската дивизия, подсилени с нови части, още водели бой с българските отряди в района между Трън и Радомир.

Положението на българите било тежко. Навсякъде се чувствувало численото и материалното превъзходство на неприятеля. На 4 ноември вечерта военният съвет на корпуса с участието на княз Александър I решил на следващия ден да отблъсне левия фланг на неприятеля, като атакува позицията му при с. Мало Малово. Фронтвата линия била разделена на три части: десен участък, командван от ротмистър Анастас Бендерев, централен — от капитан Андрей Блъсков и ляв — от капитан Михаил Савов. По това време българските войски били всичко 12 000 бойци срещу 25 000 сърби.

При това разположение на силите на 5 ноември сутринта започнало решителното сражение между двете армии. Времето било студено, дъждовно и мъгливо. Настъплението на сръбските войски започнало към 9 часа. С устрем се хвърлили към височината Леща. Но батареята на капитан Георги Силяновски принудила с точен огън сръбските батареи да замлъкнат. Под командата на ротмистър Бендерев частите от българския десен фланг се вдигнали в контраатака към Мало Малово, но спускайки се от вр. Мека Црев под ъгъл към центъра, ударили вклините се сръбски части. Неприятелят трябвало да отстъпи. Към пладне сражението се разпростряло в центъра и на левия фланг, които неприятелят атакувал енергично, но без успех.¹³² Боят бил главно между сръбските и българските крила, а в центъра инициативата била в български ръце. Отличила се българската артилерия, която, макар и по-мало-

числена, оказала силна огнева подкрепа на пехотата. Постигнатият успех на десния фланг попречил на сръбските полкове в центъра и на левия фланг да пробият българската линия, макар да достигнали на 200 м от нея. Но поради недостиг на силите и липса на резерви българският десен фланг се оттеглил на укрепените си позиции. Така българите задържали противника и спечелили ценно време до пристигането на войските от Тракия.

На 5 ноември сърбите постигнали значителни успехи на южния участък от фронта. Моравската дивизия превзела Брезник, което означавало сериозна заплаха за левия фланг и тила на Сливнишката позиция на българските войски, Шумадийската дивизия достигнала с. Братушково пред левия фланг и се съединила с Дринската и Дунавската дивизия. Но в същото време пристигнали в София и се отправили за фронта 2 дружини от I Софийски полк, 4 тракийски дружини, 1 опълченска, V батарея на капитан Петър Тантилов, която за две денонощия изминала 146 км.¹³³ Българските войски достигнали 20 000 бойци, а сръбските 31 000.¹³⁴

Разчитайки на численото си превъзходство, сръбското командване решило да поднови нападението по целия фронт. Българският военен съвет взел мерки да прехвърли части за засилване на левия фланг. Княз Александър I и правителството не били уверени в успеха и подготвили евакуация на столицата. Архивите на Министерството на външните работи били предадени на руското консулство за съхранение, държавната хазна изпратена в Плевен и т. н.

Сутринта на 6 ноември започнало решаващо сражение по цялата линия на фронта. В артилерийския двубой българската артилерия успешно отговорила на сръбската. Отново тежестта се пренесла на десния фланг на Сливнишката позиция. С контраатака българските части /главно Бдинският полк/ овладели отново вр. Мека Црев, което било значителен тактически успех. В центъра, близо до с. Алдомировци, след отбиването на сръбската атака бранителите /главно Плевенският полк/ напреднали и достигнали първите неприятелски окопи. На левия фланг, отбраняван между Алдомировци и Братушково главно от части на Струмския, Софийския и Пловдивския полк, положението станало тежко. Сръбските Шумадийска и Моравска дивизия ги заплашвали с обход от юг.

След като превзела Брезник, Моравската дивизия завила за Сливница, за да окаже помощ на Дунавската, Шумадийската и Дринската дивизия. Срещу нея бил изпратен отряд под командата на капитан Стефан Кисов, състоящ се от части на II и III полк, радомирското опълчение и доброволци, всичко 1949 души.¹³⁵ Дръзката атака на мало-

бройния български отряд смутила сърбите, макар че отрядът не успял да освободи Брезник. Боят продължил до вечерта. Моравската дивизия била принудена да остане в Брезник. Откъм Кюстендил — в Извор, нейните части били разбити от българите и отстъпили 5—6 км, давайки пленници.

На крайния десен фланг под Балкана българските части, в които влизали 500—600 българи доброволци от Македония на войводата Лука Гарчов, командувани от капитан К. Паница, постигнали голям успех. Още в 3 часа на 6 ноември отрядът настъпил. Освободени били селата Туден, Комища, Смолча и други и били взети 168 пленници. Сръбските части били принудени да отстъпят към границата.¹³⁶

По същото време пристигнали нови български сили от Тракия, които подсилили и трите участъка на Сливнишката позиция. Като се опасявало от настъплението на Моравската дивизия към София, българското командване създало два отряда за отбрана откъм Перник и започнало усилено да укрепва подстъпите към града.

На 6 ноември българите успели не само да задържат основните си позиции, но и да ги подобрят въпреки тежките условия, при които трябвало да се сражават. Специалният дописник на турския цариградски вестник „Stamboul“ писал на 7 ноември: „Присъствувах. Много мъртви и ранени има на двете страни. Българите се бият като лъвове, даже без офицери... Въпреки отчаяните викове на жените, въпреки нямането на хляб тези млади войници не се обезсърчават... те заслужават един спомен в историята даже ако бъдат победени.“¹³⁷

Времето на 7 ноември било слънчево и меко като пролет. Мъглите се дигнали. И двете армии очаквали решителни боеве. Сръбските войски все още имали значително числено превъзходство в жива сила, а съотношението на артилерията било 2 към 1. Сръбското командване съсредоточило 40 000 войска, а българските войски се попълнили с нови и достигнали 32 000. Опасявайки се за защитата на левия фланг, предвид на настъплението на сръбската Моравска дивизия българското командване възложило на отряд под командата на капитан Христо Попов да я посрещне и спре. В 8 часа отрядът настъпил в посока с. Гълъбовци—Кърнул /дн. Делян/. Близо до с. Гургулят той се срещнал с първата сръбска колона — три баталиона, една батарея и един ескадрон. Под командата на ротмистър Христофор Хесапчиев челните български части ги атакували и разбили. Сърбите трябвало да отстъпят и левият фланг на Сливнишката позиция бил защитен.¹³⁸

На десния фланг сръбските войски упражнили силен натиск най-напред да си възвърнат загубения терен — вр. Мека Црев. Българските части

контраатакували. Командирът на Бдинския полк капитан Марин Маринов лично повел бойците, но паднал смъртно ранен. В помощ на бдинските и дунавските дружини се насочили плевенските дружини, подкрепени от една батарея, която сполучила да подави сръбската на южния склон на височината Три уши. Скоро настъпила и една пловдивска дружина и две струмски. Лют бой се водил за Големо Малово. Противникът не издържал. Хребетът Три уши, доминиращ на пътя Сливница—Драгоман, бил овладян от българите. Това решило изхода от сражението.

В този бой българските войски били командувани от началника на артилерията капитан Олимпи Панов. Лично ротмистър Бендерев ръководел частите, които с контраатака отхвърлили неприятеля на 8 км. Към 11 часа центърът на българските войски също минал в настъпление. Неговите основни сили се насочили по шосето Сливница—Драгоман. В подкрепа на плевенските и дунавските дружини в сражението била хвърлена и хасковската, пристигнала на 6 ноември, и неприятелят бил отхвърлен от лявата страна на шосето към с. Ярловци.

Ожесточен бой се завързал на левия участък на Сливнишката позиция. Той бил отбраняван главно от струмски и преславски дружини. Атаката била насочена срещу височината Вишай между с. Братушково и Гургулят. Неприятелят отстъпил. Село Гургулят било освободено от първа дружина на I Софийски полк.

Тежките, но успешни боеве на войските от центъра и левия фланг облекчили настъплението на десния участък.¹³⁹ Отрядът на капитан Паница разбил при Ропот и Комщица сръбските части, проникнал на сръбска територия, извършил нощно нападение при с. Ржана, застрашил Царибродския проход.¹⁴⁰ Така по целия южен фронт българските войски на 7 ноември не само отблъснали сръбските нападения, но минали и в настъпление.

ОТБРАНА НА СЕВЕРНИЯ ФРОНТ. Докато на южния фронт българите успели да сломят настъпателния устрем на сръбските войски, на северния борбата продължавала с ожесточение. Сръбската Тимошка армия, командувана от генерал Лешанин, прониквала все по-навътре в българска територия, стремейки се да осъществи стратегическите си цели. Голямо било неравенството на силите. Срещу сръбските войски, наброяващи повече от 22 000 души, нямало нито един цял български полк, нито една дружина от войските на действителна служба, а само запасни дружини, опълчение и доброволци, наброяващи по-малко от 15 000 души.¹⁴¹ Артилерията била почти равна, но българската била поставена преди всичко във Видин — около 30 оръдия.

Под натиска на сръбските колони българските

А. Пиотровски. „Преминаване на сръбско-българската граница“, м. б. Национален военноисторически музей — София

четири сръбски роти, взели 100 пленници, но под напора на прииждащите сръбски войски се оттеглили, още повече, че Кулският български отряд претърпял поражение.¹⁴²

погранични отряди отстъпвали с бой към крепостта Видин. На 4 ноември командирът на Северния български отряд капитан А. Узунов наредил на малък летящ отряд под командата на поручик Атанас Петров и поручик Янко Драганов да мине границата при Брегово в посока на Зайчар и да атакува сръбските войски на тяхна територия, за да разстрои плана на сръбското командване и да облекчи отбраната на Кула. Българите разбили

На 5 ноември сръбските войски напреднали само 5 км към Кула. Защитниците на Белоградчик — една плевенска запасна рота, русенска и плевенска ученическа чета и местното опълчение — 600 души, командувани от поручиците Стефан Чолаков и Панайот Дворянов, на 6, 7, 8 ноември успешно отблъснали атаката на неприятеля, подкрепени от артилерия. Капитан А. Узунов възложил на отряд под командата на капитан Ганчо

1

2

3

4

1. Константин Никифоров, фотография. Национален военносторически музей — София

2. Майор Данаил Николаев, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

3. Майор Аврам Гуджев, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

4. Капитан Атанас Узунов, фотография. Национален военносторически музей — София

Георгиев и капитан Тодоров да нападнат неприятеля и да си възвърнат Кула. Обаче този опит завършил с неуспех. Разбити, българите загубили 300 души и се оттеглили към с. Акчар/дн. Арчар/.

На 9 ноември сръбските войски успели да прекъснат връзките на Видинската крепост с

Белоградчишкия и Ломския отряд. Българската Дунавска флотилия /4 кораба/, командувана от руските офицери Владимир Луцки и Бланк /емигранти-народници/, доставяла боеприпаси и храна на Видин, но не могла да окаже боево съдействие на Северния отряд, тъй като била преди това обезоръжена.¹⁴³ Българското главно командване не проявило смелост да изтегли веднага след 7 ноември войски от намиращите се в Южна България отряди на майор Ст. Любомски и майор Пенчо Шиваров, тъй като се страхувало от турско нахлуване. Едва на 13 ноември в Лом пристигнала една Бургаска дружина, а други части били на път.

ПОВРАТ ВЪВ ВОЙНАТА. На 7 ноември в 7 часа вечерта министър-председателят П. Каравелов изпратил телеграма до пловдивския префект и окръжните управители: „Вчера и днес след продължителна и ужасна битка при Сливница българската войска победи съвършено неприятелските войски.“¹⁴⁴ Това означавало поврат във войната. Първоначалната цел на българското командване — да спре сръбските войски и да разклати моралния им дух — била постигната. Сега то си поставило задача чрез общо настъпление на южния фронт да постигне стратегически резултат, като смаже основните сили на неприятеля и спечели войната.

На 8 ноември за пръв път всички български „солдати имали топла храна и ракия“¹⁴⁵. Същия ден в дъжд и сняг сутринта десният български фланг настъпил към височините между Сливнишките позиции и Драгоман. За да бъде осигурен, и центърът тръгнал напред. Завързал се ожесточен бой, който продължил до 6 часа вечерта. Съпротивата на сърбите била сломена и те се оттеглили на височината южно от Драгоман.

През този ден части главно от I пехотен Софийски полк, командувани от капитан Хр. Попов, се срещнали около с. Гълъбовци с отряд на сръбската Моравска дивизия. Сърбите били напълно разбити и в безредие отстъпили към Трън. Брезник бил освободен. Сръбската Дунавска дивизия отстъпила към Калотина, Дринската — в Драгоманския проход, Шумадийската — към Габер, а Моравската била отхвърлена към Трън. Техният главен щаб начело с крал Милан се оттеглил към границата, а войската била обхваната от паника.¹⁴⁶

На 9 ноември българското командване не подновило атаката, защото трябвало да се регрупира силите. На целия фронт било спокойно. По това време от Тракия пристигнали VI пехотен Търновски полк, VIII пехотен Приморски полк, Пловдивски пехотен полк и артилерия. Българските войски нараснали на 40 000 души. Сега за командоващ Западния корпус, вероятно за да се покаже единството на българските войски, бил

назначен подполковник Д. Николаев, главнокомандуващ източнорумелийските войски. В същото време Сърбия мобилизирала още 32 000 души, които до 11 ноември трябвало да бъдат изпратени главно в Пирот.¹⁴⁷

След сраженията на 5, 6, 7 и 8 ноември за всички станало очевидно, че военната кампания на Сърбия срещу България претърпяла несполука. На 9 ноември 1885 г. английският в. „Таймс“ писал: „Сега не може да има вече съмнение, че сърбите са претърпели сериозни несполуки... Победата на българите, победа на правото и правдата... ще предотврати една голяма и може би всеобща война.“ В същия ден австрийският вестник „Нойе фраие преса“ изтъкнал, че победата на българите е успех, пред който „трябва да се преклонят великите, както и малките“ държави.¹⁴⁸

Въпреки това на 9 ноември великият везир в съгласие с представителите на Великите сили в Цариград изпратил телеграма до княз Александър I, в която, като уведомил, че изтеглянето на войските от Източна Румелия спечелило „благоволенieto на Великите сили“, заявил, че ще се възстанови status quo ante и в Пловдив ще се изпрати турски комисар да поеме управлението. Той съобщил, че Портата вече е предупредила Сърбия, че не ще допусне изменения „на която и да е точка от имперската граница на България“ и че намирала „за уместно със съгласието на Ваше Височество/Турция смятала, че като васал княз Александър не е трябвало предварително да бъде питан, б.а./ да предложи примирие на сръбското кралско правителство“.¹⁴⁹

Българското правителство отхвърлило намеренията на Високата порта. С телеграма от 10 ноември 1885 г. до великия везир княз Александър I заявил, че „дълг[ът] към падналите на бойното поле и военната чест“ не му позволяват да предлага и приема „примирие преди пълното опразване на България от сръбските войски“, а що се отнася до изпращането на турски комисар в Пловдив, Портата трябвало да отложи този въпрос „до възстановяване на мира със Сърбия“.¹⁵⁰ И. Цанов предал този отговор на представителите на Великите сили с молба да не се изпраща никакъв турски комисар в Пловдив, тъй като това би предизвикало „безредици и нещастие“.¹⁵¹

При такава сложна политическа обстановка българското правителство решило да продължи военните действия с цел да ги пренесе на сръбска територия и чак тогава да приеме предложението за примирие, защото то нямало друг изход.

ВОЕННИ ДЕЙСТВИЯ НА СРЪБСКА ТЕРИТОРИЯ. На 10 ноември десният български фланг и центърът към 11 часа започнали настъпление със задача да овладеят Драгоманския

5

6

7

8

5. Майор Олимпи Панов, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

6. Ротмистър Анастас Бендерев, фотография. ЦДИА — София

7. Капитан Марин Маринов, фотография. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Бургас

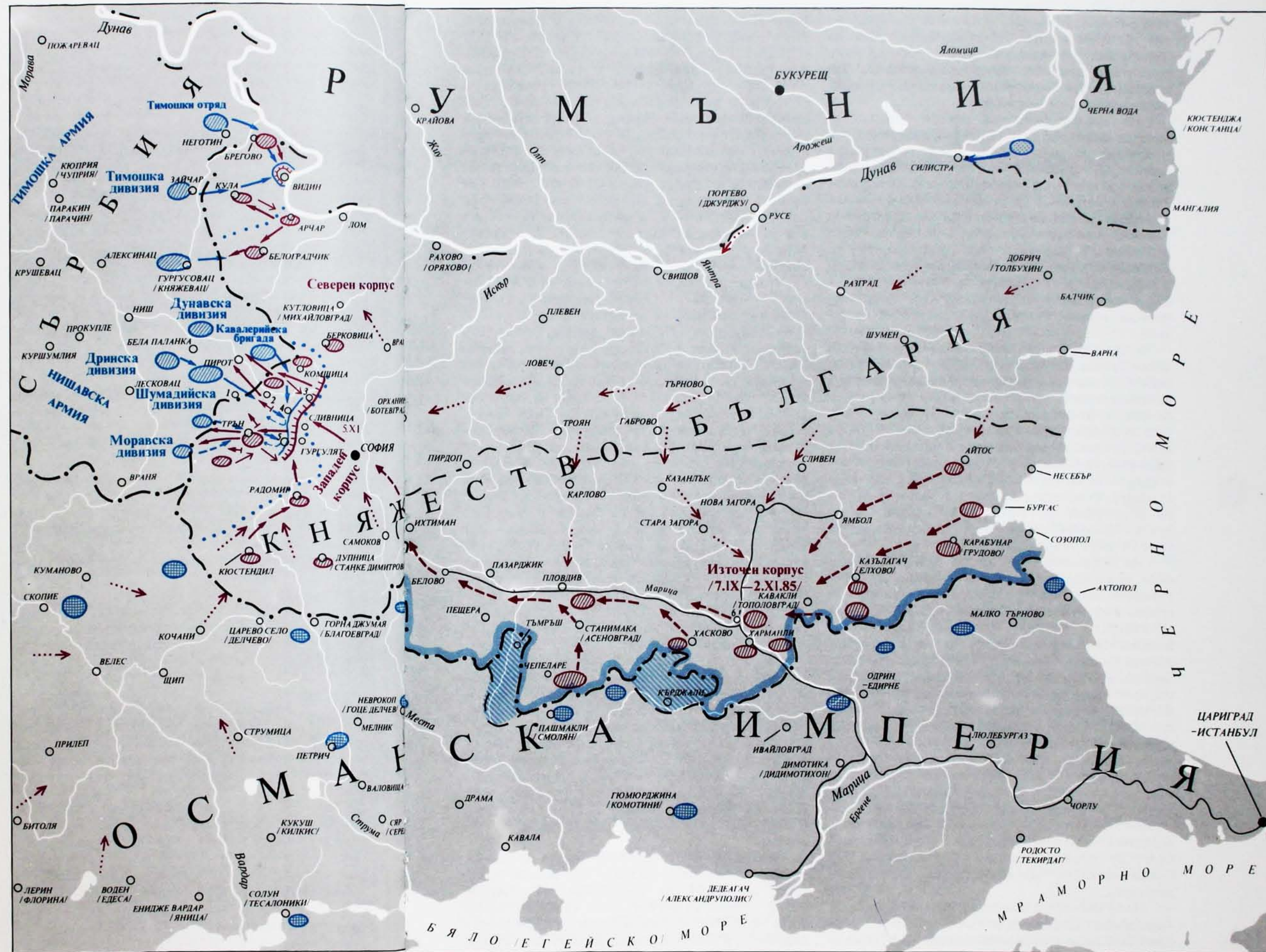
8. Майор Петър Груев, фотография. ЦДИА — София

проход. За пръв път в боя влязъл VI пехотен Търновски полк, който заедно с две дружини от V пехотен полк и една тракийска и две батареи под звуците на националния химн „Шуми Марица“ се насочили към височините край Драгоман — специално „Острата чука“.¹⁵² Сръбските части оказали упорита съпротива, но не издържали

щиковия удар и отстъпили към Цариброд. Драгоман бил освободен. Фронтът се придвижил на 14 км от Цариброд.

На 11 ноември започнало общо настъпление на българските войски. Крайният южен фланг, наречен Трънско-Брезнишки отряд, под командата на капитан Хр. Попов се насочил към Трън. Центърът с основните сили, командван от подполковник Д. Филов, от юг през селата Несла и Вишан се отправил към Цариброд, към който настъпил северният фланг през с. Радейна и Петърлаш. Конната бригада с командир подполковник Павел Корвин излязла в долината на р. Нишава, движейки се по течението на р. Лукавица. Сръбските войски — Дунавска, Дринска, Шумадийска и присъединилата се към тях Моравска дивизия — успели да се сгрупират на линията с. Планиница — Цариброд — Радейна, но не могли да удържат Цариброд.¹⁵³ В 4 часа следобед на 11 ноември градът бил освободен, след като българските войски овладели вр. Бабина глава и Остри връх. Сръбската Дунавска дивизия била разгромена. Обаче оттеглилите се на границата сръбски части се укрепили на Нешков връх — зад Цариброд. На 12 ноември следобед тук се завързал ръкопашен бой, в който паднали повече от 200

- СТОЛИЦА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ГРАНИЦА НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ С ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ СЛЕД ДВУСТРАННАТА СПОГОДБА В ЦАРИГРАД ОТ 20.11 И ТОПХАНЕНСКИЯ АКТ ОТ 24.III.1886 г.
- ГРАНИЦА НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ ПРЕДИ СЪЕДИНЕНИЕТО
- ЖЕЛЕЗЕН ПЪТ
- СЪСРЕДОТОЧАВАНЕ НА:
- СРЪБСКА ВОЙСКА
- ТУРСКА ВОЙСКА
- РУМЪНСКА ВОЙСКА
- БЪЛГАРСКА ВОЙСКА
- ОТБРАНИТЕЛНИ ПОЗИЦИИ НА БЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА СЛЕД 2 НОЕМВРИ
- НА 3 НОЕМВРИ
- НА 8-9 НОЕМВРИ
- ПРЕХВЪРЛЯНЕ ИЗТОЧНИЯ КОРПУС И ЮЖНИТЕ ЧАСТИ ОТ ЗАПАДНИЯ КОРПУС С ДОБРОВОЛЦИ КЪМ ФРОНТА
- СТИЧАНЕ НА ДОБРОВОЛЦИ КЪМ ФРОНТА
- ОТСТЪПЛЕНИЕ И ПРЕГРУПИРАНЕ НА ПРИКРИВАЩИТЕ ОТРЯДИ НА НОВИ ОТБРАНИТЕЛНИ ПОЗИЦИИ
- СРЪБСКИ НАПАДЕНИЯ КЪМ ТРЪН НА 27 СЕПТЕМВРИ И В КРАЯ НА ОКТОМВРИ
- НАСТЪПЛЕНИЕ НА СРЪБСКАТА ВОЙСКА ДО 8 НОЕМВРИ
- НАСТЪПЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА ОТ 9 ДО 15 НОЕМВРИ
- ОТСТЪПЛЕНИЕ НА СРЪБСКАТА ВОЙСКА СЛЕД 9 НОЕМВРИ
- ОКУПИРАНЕ НА КРЕПОСТТА АРАБ ТАБИЯ В СИЛИСТРА ОТ РУМЪНСКАТА ВОЙСКА /22 АВГУСТ/
- ТЕРИТОРИИ В РОДОПИТЕ ОКУПИРАНИ ОТ ТУРСКАТА ВОЙСКА
- ИЗТОЧНА ГРАНИЦА НА СРЪБСКИТЕ ПРЕТЕНЦИИ ВЪРХУ ТЕРИТОРИЯТА НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
- ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ
- 1 СУКОВО
- 2 ЦАРИБРОД /ДИМИТРОВГРАД/
- 3 ГОДЕЧ
- 4 ДРАГОМАН
- 5 БРЕЗНИК
- 6 ТЪРНОВО СЕЙМЕН /СИМЕОНОВГРАД/

убити български бойци. Дружините на Приморския полк, Казанлъшката дружина и части на Търновския и Плевенския полк с щикова атака изтласкали сръбската Шумадийска дивизия зад границата. При Цариброд българската територия била очистена от неприятеля.

На южния фланг на фронта отрядът на капитан Попов във взаимодействие с колоната, командувана от майор Петко Стоянов, изтласкал частите на сръбската Моравска дивизия, като водил бой при Трън, освободил го и на 14 ноември следобед преминал на р. Нишава при с. Суково, излизайки на линия с главните сили на армията. Така и в този участък на фронта неприятелят бил прогонен от българска територия. Последното сражение се водело на 15 ноември през нощта при с. Зелениград между частите на 1 пехотен полк — Софийско градско опълчение и два батальона сръбски войски. На разсъмване сърбите отстъпили.

И така сръбската Нишавска армия претърпяла тежки загуби, но успяла да запази основните си сили. Станало ясно обаче, че по-нататъшният ход на войната няма да я спаси, макар че получила големи подкрепления. Затова на 13 ноември в 7 часа сутринта Сърбия изпратила парламентъори при българското командване с предложение за примирие, позовавайки се на колективната постъпка на Великите сили от 12 ноември с искане да се прекратят военните действия, всъщност помолено от Сърбия. Д. Николаев отговорил, че не приема примирието, тъй като нямал заповед за това от княз Александър I.¹⁵⁴

На 12 ноември Русия предложила на Великите сили да поискат от воюващите страни да спрат военните действия.¹⁵⁵ Западните сили веднага приели и на 14 ноември връчили нота на Цанов да се прекратят военните действия. Българският външен министър отговорил, че нотата е представена на княз Александър I, който е на бойното поле, където се води жесток бой, и след обсъждане ще бъде даден окончателен отговор, но обърнал внимание, че сърбите искат мир, а същевременно продължават да бомбардират Видин.¹⁵⁶ Искането на силите за примирие се поддържало и от Турция, чиито войски на границата извършили заплашително движение. На 14 ноември султанът с телеграма заповядал на княз Александър I да спре военните действия, но не получил отговор. Българското правителство заповядало на войските да продължат настъплението, тъй като „миротворците“ не давали гаранции за признаване на Съединението и за целостта на българската територия.

На 13 ноември владеела тишина на фронта. И двете армии събирали силите си за грандиозен бой. Сръбските войски били разположени пред Пирот и

били 32 000 души с 84 оръдия, а с резервите и попълненията достигнали 65 000. Българските войски заемали фронт от с. Планиница до с. Петърлаш и наброявали 42 000 души с 80 оръдия. Снабдяването било трудно. 15 000—20 000 биволски и волски коли денонощно се движели между София и границата, доставяйки храна, облекло, мунициии и превързочни материали. В София били набързо създадени 28 болници в помещенията на Народно-то събрание, Народната банка, министерствата, гимназиите и др. за ранените, които достигали няколко хиляди души. Но духът на войските бил бодр. Увереността в справедливостта на войната и в победата вдъхновявала бойците. Значителна помощ в грижата за българските ранени била оказана особено след примирието от чуждестранни медицински мисии под знамето на „Червения кръст“ — руска, италианска, германска, австро-унгарска, английска, швейцарска и др.

Следобед на 14 ноември предните български части достигнали сръбските укрепени позиции пред Пирот. Завързал се ожесточен бой. Майор Гуджев преценил, че тактическият ключ са височините Църни връх и Пърчовец, и насочил усилията на войските за тяхното превземане. През нощта главно дружини от Преславския и Конарския Пловдивски полк ги атакували „на щик“ и ги превзели. Колоната на подполковник Муткуров оказала съдействие отляво, атакувайки сърбите при с. Ржана, като преминала р. Нишава през брод. Боят станал общ по цялата линия. Българската артилерия заела позиция и подавяла сръбските батареи. Българските войски обградили града откъм южната страна. На север части от отряда на капитан Паница, след като освободили територията между Гинци, Петроханския проход и Бериловци, проникнали в Пирот, а на другия ден основните сили се съединили с колоната на майор Гуджев.

На 15 ноември в 7 часа сутринта българските войски в три колони в боен ред започнали стратегическия бой. В щиковата борба из улиците на града се отличил Приморският полк. Сърбите били принудени да отстъпят в безпорядък. Победата на българските войски била пълна. Сръбската Нишавска армия била разсечена на две от българския удар.¹⁵⁷ Шумадийската дивизия отстъпила към Княжевац заедно с Дунавската, а Моравската и Дринската дивизия — на югозапад. Пътят на българските войски за Ниш бил открит. В боя за Пирот и двете страни дали големи жертви.

ЗАЩИТАТА НА ВИДИН. Докато на южния, решаващия фронт, българите настъпвали, нанасяйки поражение на неприятеля, на северния фронт упорито се борели. След първата седмица боеве сръбските войски излезли при с. Арчар—Видбол на р. Дунав и успели да обкръжат Видин.

За да облекчи положението на бранителите на Белоградчик, командването изпратило от Лом отряд — 3 запасни роти, 6 оръдия и един ескадрон — под командата на поручик Георги Тодоров. Но сръбските войски го отблъснали. Все пак белоградчишкият гарнизон се удържал, командван от поручик Дворянов. На 11 ноември сърбите подложили Видин на силен обстрел. Българските защитници, използвайки умело построените укрепления и проявявайки желязна дисциплина, отговорили на огъня с огън от своите 31 оръдия и 5 митралёза.

Основна сила била местното население, една запасна дунавска/русенска/ дружина, една запасна бдинска дружина и чети доброволци от Шумен, Видин и др. — общо не повече от 6000 бойци.¹⁵⁸ Обсаждащите сръбски войски се състояли от 11 000 души пехота с повече от 30 оръдия. Капитан А. Узунов отхвърлил предложението на сръбското командване от 10—11 ноември да се предаде, както се била „предала“ София.¹⁵⁹ На 13 ноември след ожесточен бой той наредил да се пуснат водите на Дунава в каналите около Видин и градът заприличал на остров. На 12 и 13 ноември сърбите предприели ожесточени атаки към Кулската врата и Новоселския бастион. Защитниците се оттеглили от окопите в крепостта. Откритият шурм на сръбските части по цялата линия завършил с неуспех. Генерал Лешанин предложил примирие за няколко часа за прибиране на ранените, което било прието от капитан Узунов. Но сърбите го използвали за заемане на останалите окопи и за изкопаване на нови. На 14 ноември те подновили атаката, но пак били отбити.

На другия ден българите контраатакували с излизане от крепостта. В същия ден, за да се помогне на Видинския гарнизон, част от защитниците на Белоградчик трябвало заедно с войските от Лом, където на 13 ноември пристигнали една бургаска и една варненска дружина, командувани от капитан Тодоров и ротмистър Георги Дерманчев, да атакуват сръбските войски в тил и да се съединят за общи действия към Видин. След като излязъл от с. Сливата, отрядът влязъл в бой със сръбските части, които се оттеглили. На 15 ноември отрядът се съединил при с. Гайтани с доброволците на поручик Дворянов от Белоградчик и отново водил бой със сръбски части сред голяма мъгла. В 6 часа вечерта българският отряд стигнал в с. Лагошеви. Част от него се върнала в Белоградчик.

Макар че още на 16 ноември получил съобщение за сключеното примирие, генерал Лешанин дал заповед да се шурмува Видин, хвърляйки всички сили. Това най-голямо нападение на сърбите за всичкото време на войната траело до 12 часа през нощта. Но шурмът не успял.

6000 българи, от които 2000 без униформа, устояли на 15 000 сръбска армия. На 17 ноември в 4 часа следобед Лешанин съобщил за примирието, за което Узунов бил вече уведомен.

5. Букурещки мирен договор. Признаване на Съединението

УЛТИМАТУМ НА КЕВЕНХЮЛЕР. На другия ден след съкрушителната победа на българите при Пирот — на 16 ноември 1885 г. в българската Главна квартира пристигнал австро-унгарският дипломатически представител в Белград граф Р. Кевенхюлер-Меч. От името на Великите сили и специално на Австро-Унгария, Германия и Русия той поискал от княз Александър I да спре незабавно военните действия, като заявил, че в противен случай българите ще срещнат австрийските войски. Князът бил принуден да приеме. Същия ден Ил. Цанов уведомил силите, че съобразявайки се с тяхната колективна нота и декларацията на Кевенхюлер, България спира военните действия и е готова да води преговори за примирие.¹⁶⁰ Още на 16 ноември било постигнато съгласие между българското и сръбското командване фронтът да бъде временна демаркационна линия.

На 17 ноември следобед и на северния фронт било обявено примирие, като войските останали на заеманите позиции. С това се сложил край на двуседмичната война между Сърбия и България. В нея българите победили, защото войната била продължение и форма на тяхната национално-освободителна борба. Подлото гравителско нападение на Сърбия — пише Д. Благоев — „предизвика едно подигане на националната енергия до най-висока степен. Всичко способно да носи оръжие тичаше да застане под знамето на борбата за Съединението и за цялостта на отечеството.“¹⁶¹

Този патриотичен подем дал своя отпечатък върху българската армия. За кратко време от нея израснали опитни командири. Млади офицери, най-възрастните от които били на 35 години, с успех ръководили войскови съединения. Преди обявяването на войната и по време на нея около 300 подофицери и редници, главно от тракийските дружини, получили офицерски звания.¹⁶² Победата на българите, проявените от тях във войната качества им спечелили симпатиите и уважението на европейската либерална и демократична общественост.

Въпреки това Великите сили застанали на страната на Сърбия относно примирието и мира. Те наложили на България условията за примирие и

демаркационната линия да се определят от техните военни аташета във Виена, както предложила Австро-Унгария. Не било прието справедливото искане на българите победените агресори да изпразнят българската територия в Северна България, а българските войски да останат в Пирот до сключването на мира като залог, че Сърбия не ще поднови войната, както заплашвала, и предвид желанието на пиротското население, което било българско по език и съзнание,¹⁶³ да бъде присъединено към България.

На 9 декември 1885 г. било подписано примирие, по силата на което двете армии трябвало да се оттеглят до края на месеца на старите граници. Така бил предрешен въпросът за мира, който трябвало да се сключи в срок от два месеца.

МИСИЯ НА ЛЕБИБ ЕФЕНДИ И ГАДБАН ЕФЕНДИ. И след започване на войната конференцията в Цариград продължила да обсъжда въпроса за Съединението. На 4 ноември Англия заела позицията на наблюдател. Нейният представител заявил, че просто ще предаде на своето правителство „резултата на съвещанието“¹⁶⁴. Османското правителство държало конференцията в течение на преписката си с княз Александър I. На 7 ноември английският представител отново се включил, като декларирал, че не може да се съгласи на status quo ante в Източна Румелия и че смята за „несвоевременно да се вземе решение по този въпрос“¹⁶⁵. При все това с одобрението на другите сили Портата изпратила в Пловдив Лебиб ефенди и Гадбан ефенди да съобщят на населението за възстановяването на Източна Румелия и за милостта на султана да амнистира „бунтовниците“. Но Австро-Унгария отказала да защитава Берлинския договор относно Източна Румелия, за което уведомила Русия.¹⁶⁶

На 20 ноември турските комисари пристигнали в Пловдив, но не били официално посрещнати. Ръководителите на града свикали митинг за разглеждане на положението, който взел решение „за съпротивление докрай“. В цялата област били организирани митинги, които изпращали телеграми до консулите в Пловдив с предупреждение, че с всички средства ще бранят Съединението, и с искане комисарите да напуснат ведната страната. На митинга в Пловдив бил избран Централен комитет начело с епископ Гервасий, за да ръководи борбата за защита на „светото дело“ — Съединението.¹⁶⁷ Княз Александър I одобрил неговите цели. Турските пратеници уверявали префекта П. Димитров, че българите могли „временно“ да приемат турски комисар и „по-после... султанът може да признае Съединението в лицето на Негово Височество“ Александър I.¹⁶⁸

Тези декларации не заблудили българите. Техният отказ се основавал и на заявлението на

италианския консул, че няма решение на конференцията да се използва турска сила в Източна Румелия. Австро-унгарският консул пък не одобрил прокламацията на султана. Лишени фактически от подкрепата на представителите на Великите сили, турските комисари заявили, че са убедени в невъзможността да се възстанови старото положение, и поискали да получат писмено изложение за причините. В такъв дух консулите на Италия, Русия и Австро-Унгария съставили на 24 ноември протокол, подписан и от турските комисари.¹⁶⁹ Българското население било удовлетворено. Лебиб ефенди се върнал в Цариград, а Гадбан ефенди заминал за София да замести Нихад паша като комисар на вакъфите.

При това положение Франция заявила, че трябва да се удовлетворят исканията на българите за Съединението.¹⁷⁰ Само Русия не променила официално становището си, макар че руският печат горещо приветствувал победата на българите във войната. С горест руският вестник „Свят“, като констатирал, че Англия, Франция и Италия са открито за признаване на Съединението, а Германия и Австро-Унгария недвусмислено дали да се разбере, че са за удовлетворяване в някаква форма на българските стремежи, писал: „По този начин излиза, че врагът на българите се явява само една Русия.“¹⁷¹ Това искала да постигне западната дипломация — да накара Русия да защитава своя „позор“ — Берлинския договор.

Българското правителство направило големи усилия да се сдобри с Русия и по традиция да се опре на нея в уреждане на отношенията си с Високата порта. Централният комитет на Южна България начело с Гервасий подал телеграма до руския император с молба да защити Съединението и да помогне на българския народ. По внушение на русофилските български среди и с одобрението на Ст. Стамболов княз Александър I издал заповед до българската армия от 10 декември, в която изказал благодарност за победата във войната лично на цар Александър III и на руските офицери за добрата подготовка на българската войска.¹⁷² И тази стъпка не срещнала разбиране и доброжелателство сред руските управляващи среди, а в официалния печат дори не била отбелязана.

Българското правителство било поставено в трудно положение. От една страна, Сърбия заплашвала с подновяване на войната, като се стремяла да използва примирието за събиране и превъоръжаване на своите сили, и, от друга — въпросът за Съединението не бил решен. Турция държала на границите големи военни сили. Русия отказала по същество да достави на България оръжие и муниции и заедно с другите сили се обявила срещу искането на България Сърбия да ѝ

върне Пирот. По внушение на западните сили България започнала преки преговори с Портата за споразумение относно Съединението. Най-напред тя се съгласила заедно с Турция да води преговори със Сърбия за мир. Между тях била постигната договореност да се иска парично обезщетение за България.¹⁷³ За пръв делегат по преговорите в Букурещ, където трябвало да се сключи мирният договор, бил назначен Абдулах Маджид паша, представител на Портата, за втори Ив. Ев. Гешов, представител на България.

През декември 1885 г. в София започнали преговори между представители на Турция — главно Гадбан ефенди и Маджид паша — и българското правителство за спогодба по румелийския въпрос. Посредник бил английският дипломатически агент Ф. Ласелс.¹⁷⁴ Успоредно с това на 23 декември княз Александър I издал указ, по силата на който съдебните закони на княжеството се въвеждали от 1 януари 1886 г. в Източна Румелия, а също била въведена единна организация на войската на основата на полка. По този начин Южна България била окончателно включена в държавната система на княжеството. Гадбан ефенди публично изразил своето недоволство от действията на българското правителство и лично от княз Александър I.

При все това в края на декември между България и Турция била постигната по принцип договореност за уреждане на румелийския въпрос на следната основа: 1. Султанът се съгласил Източна Румелия да бъде управлявана от български княз, „както намери за добре“. 2. „България ще плаща годишен трибут от 6 милиона франка“. 3. Между България и Турция се сключва един отбранителен съюз за в случай на нападение на Европейска Турция от страна на Гърция или Сърбия¹⁷⁵ или срещу България. Исканията на Портата да ѝ бъдат отстъпени територии в Родопите и особено гр. Бургас били отхвърлени от България.¹⁷⁶

По предложение на Турция преговорите трябвало да завършат в Цариград. На 8 януари 1886 г. министър Ил. Цанов, снабден с „неограничени пълномощия“ от княз Александър I, отпътувал. Това означавало българското обществено мнение да не може да влияе върху изхода на преговорите, а международната обстановка била благоприятна за българската кауза. В тронното си слово на 9 януари 1886 г. английската кралица изрично подчертала, че Англия поддържа „българското Съединение, според тяхното желание, под княз Александър I“, но без да се накръпват съществено правата на султана. Унгарският министър-председател Тиса уверил парламента, че между Великите сили има съгласие с „румелийското лично съединение“¹⁷⁷. На 10 януари 1886 г. управлява-

щият руското агентство Богданов връчил на княз Александър I „собственоръчно писмо... от руския цар“¹⁷⁸, съдържанието на което не станало известно. По всяка вероятност то е било във връзка с декларацията на руския посланик в Цариград пред султана, че Русия „смята Съединението като факт“, но не желае да го обяви публично „с оглед правата на султана“.¹⁷⁹ Така че и Русия приела едно пряко споразумение между България и Турция за признаване на Съединението.

ПРЕГОВОРИ ЗА МИР В БУКУРЕЩ. Успоредно с преговорите с Портата България трябвало да бърза да сключи мир със Сърбия. С колективна нота от 2 януари 1886 г. силите поискали от Сърбия, Гърция и България да демобилизират войските си. България била съгласна. Тя не мислила да поднови войната, нито да заплашва. Българското правителство, след като се убедило, че не може да иска териториални придобивки, инструктирало Маджид паша и Ив. Ев. Гешов да настояват Сърбия да заплати 25 000 000 лева обезщетение за щетите, нанесени на България през войната.¹⁸⁰

Преговорите били открити на 23 януари 1886 г. от румънския министър на външните работи Михаил Ферикиди. Маджид паша закъснял с един ден и при това не бил снабден с официални пълномощия. Това дало възможност на сръбския представител Ч. Миятович да протака, като по негово предложение се приело въпросът за мира да се обсъжда в „частни заседания“. В случая ставало дума за ход на Турция, която искала конференцията да бъде предшествувана от турско-българска спогодба за Източна Румелия, разчитайки по този начин да се отслаби позицията на България и да се подпомогне Сърбия. В началото на януари 1886 г. Гадбан ефенди заявил, че въпросите за Съединението и за мира със Сърбия са неразделни.¹⁸¹ В Цариград Портата и лично султанът променили коренно постигнатата договореност в София. За това им съдействували Великите сили и специално Англия.¹⁸²

Ил. Цанов бил принуден да приеме диктата. На 20 януари той подписал с великия везир спогодбата, а на 21 януари било издадено султанско ираде за нейното влизане в действие. Съгласно с нея: 1. „Главното управление на Източна Румелия“ се поверявало на княз Александър I за срок от 5 години, след което, ако изпълнява задълженията си добре, ще се преназначава от султана. 2. Т. нар. „непокорни села“ в Родопите и мюсюлманските села в Кърджалийска околия се присъединявали към Турция. 3. При определяне на новата граница в Родопите щяло да се „вземе под внимание: естественото положение на мястото и стратегическите условия в полза на империята“. „В случай, че в княжеството или

провинцията стане движение против империята, то до възстановяване на реда и спокойствието разпорежданията на първата алинея от поменатия член 16-й ще бъдат изпълнени" — да се употребят турски войски. 4. Взаимна военна помощ в случай на нападение срещу България или Турция. 5. Останалите разпореждания на Берлинския договор оставали в сила. 6. Портата и князът щели да назначат една комисия, „която, като има предвид интересите на империята, ще прегледа Органическият устав съгласно с положението и местните нужди... Комисията ще свърши работата в четири месеца. А докогато видоизмененията, за да влезат в действие, бъдат утвърдени от султана, формата на управлението на провинцията ще се остави и повери на мъдростта и верността на княза.“¹⁸³

Както се вижда, Турция наложила съвсем нови клаузи — срокът за управлението на княза да бъде 5 години, Високата порта да има право да вкарва войски, и то не само в областта, но и в княжеството, и да се запази Органическият устав, като се ревизира.¹⁸⁴ Що се отнася до границата в Родопите, Портата се възползвала от съвета на Франция, да си осигури стратегически позиции¹⁸⁵ и не се задоволила с присъединяването на редица родопски села. Спогодбата практически ликвидирала държавния суверенитет на България, без да потвърждава юридически извършеното Съединение и без да осигурява страната от нападение на Сърбия.

Широката българска общественост, а също и либералите, и демократичните среди в Европа осъдили спогодбата като несправедлива и подигравка с победата на българите във войната. В Русия меродавните кръгове и по-голямата част от печата я квалифицирали като „антируска“ специално заради военните клаузи и териториалните отстъпки и оправдали линията на Александър III да сваля княз Александър I и правителството на П. Каравелов. Др. Цанков, водач на опозицията, в писмо до своите съмишленици се солидаризирал с руските оценки на спогодбата, като изтъквал, че тя означавала „пълното подчинение на тия две български държави под Турция“¹⁸⁶.

При такава обстановка протекли преговорите в Букурещ. След като била лишена от всяка руска подкрепа, България била принудена да се откаже и от военно обезщетение. Австро-унгарският посланик предупредил Гешов, че ако настоява за обезщетение, преговорите ще бъдат прекъснати.¹⁸⁷ И Турция не подкрепяла България. Напразно българското правителство искало Великите сили „в замяна на обезщетението“ да направят на княжеството официално съобщение, че признават Съединението.

На 10 февруари Миятович заявил, че има инструкции от правителството си да представи

проект за мирен договор от един член, в който се казвало, че се възстановява мирът между сръбското кралство и българското княжество. Българското Военно министерство преценило, че с такъв договор не се гарантира мирът, тъй като не се предвижда демобилизация. Но Австро-Унгария, Германия и Италия настояли пред българското правителство да приеме сръбското предложение. Австро-унгарският представител уверил, че Сърбия била обещала, че ще спазва мира. Англия се присъединила към другите сили.¹⁸⁸

Така се стигнало до сключването на мирния договор, гласящ: „Възстановява се мирът между сръбското кралство и българското княжество, считано от деня на подписването на настоящия договор.“ На България била направена отстъпка, като се приело искането ѝ договорът да се подпише на 19 февруари/3 март 1886 г. — деня на подписването на Санстефанския договор. С това трябвало да се направи жест към Русия в израз на признателност, а също така да се посочи на българския народ, че мирът е стъпка по пътя на осъществяването на Санстефанския договор. Широката българска общественост не могла да се изкаже, тъй като било още в сила военното положение и не се допускали опозиционни вестници.

Макар да не оправдавал очакванията и огромните жертви, мирният договор донесъл облекчение за българския народ. Скоро след това на 21 февруари 1886 г. последвала демобилизация. Военното положение не било отменено. Животът на българските хора си оставал неспокоен и с големи материални трудности, но мирен. Още през декември се завърнали пленниците. България дала във войната около 700 убити и около 4500 ранени. Войната запечатала с кръв свободното държавно съществуване на българския народ и допринесла за успеха на Съединението. От нея българският народ добил увереност в своите собствени сили и в правото дело. В началото на февруари 1886 г. излязла в Пловдив книгата със стихове на Ив. Вазов „Сливница“, в която талантливо бил възпят народният подвиг в Сръбско-българската война. Тя станала настолна книга за българските поколения и безсмъртен паметник на загиналите български войници.

ТОПХАНЕНСКИЯТ АКТ. Сега пред България оставал въпросът за официалното признаване на Съединението от Великите сили. Западните държави с малки резерви били готови да одобрят турско-българската спогодба. Само Русия се обявила против военните клаузи и настоявала за назначаване на българския княз, а не на Александър I за главен управител и подновяване на мандата, одобрението на ревизията на Органическият устав да стане от силите съгласно Бер-

линския договор.¹⁸⁹ От друга страна, княз Александър I възразявал срещу текста на чл. 1 от спогодбата. Англия приела руските искания да бъде назначен българският княз, а не Александър I за управител според чл. 17 на Берлинския договор.

На 24 март 1886 г., в деня на рождения ден на княз Александър I, посланиците на Великите сили и представителите на Османската империя приели и подписали вече съгласувания текст на турско-европейската спогодба, наречен „Акт за спогодбата относително работите на Източна Румелия“. Според този акт „Главното управление на Източна Румелия ще се повери на българския княз съгласно с чл. 17 от Берлинския договор“ /чл. 1/. Мюсюлманските села от Кърджалийски кантон и т. нар. непокорни села се присъединяват към Турция в замяна на правото ѝ да държи гарнизони на границите на Източна Румелия. Определянето на новата граница трябвало да се извърши, както предвиждала турско-българската спогодба /чл. 2/. Относно Органическият устав бил запазен текстът от турско-българското споразумение с уточняване, че ще се вземат под внимание „всички интереси на императорското отоманско съкровище“ и че ще бъде санкциониран от конференция в Цариград /чл. 3/. Всички останали разпореждания на Берлинския договор оставали в сила /чл. 4/. Актът завършвал с решението: „Силите ще дадат своята формална санкция на тоя акт в една конференция, която ще трябва да се събере в Цариград, когато ще имат и възможността да санкционират прегледания Устав на Източна Румелия.“¹⁹⁰

В деня на подписване на акта Франция отново връчила нота на Високата порта, в която искала да се премахнат установените от България митници на турско-румелийската граница, защото противоречали на Берлинския договор и Органическият устав и нанесли вреди на френската търговия. На другия ден, 25 март 1886 г., Русия се обърнала към Великите сили с декларация-предупреждение, че ако княз Александър I не се подчини на европейското решение, тя щяла да действа, като „се допита само до собствените си интереси, като не остави шото България, която е освободила, да стане театър на безредици, смущения и кознодейства“¹⁹¹. Другите Велики сили проявили въздржаност. Но Австро-Унгария и Германия дали да се разбере, че смятат акта като временно облекчение на Източната криза и че при съществуващите разногласия е невъзможно да се уреди българският въпрос върху основата на Берлинския договор.¹⁹²

Българският народ посрещнал акта с голямо недоволство, понеже не оправдал неговите жертви и страдания. Княз Александър I и правителството побързали на 29 март да признаят акта¹⁹³ със запазване резервите си за чл. 1, но продължили курса на пълно съединение. Все пак около акта се

завързала борба между партиите, която по-късно поставила страната в остра политическа криза.

След отменянето на военното положение на 29 март 1886 г. опозиционните партии възобновили своите вестници и чрез тях бившите съединисти, либералите на Др. Цанков, заедно с част от консерваторите започнали шумна кампания срещу княз Александър I и правителството на П. Каравелов, обвинявайки ги в предателство за турско-българската спогодба и акта, като издигнали знамето на помирение с Русия дори с цената на окупация на България от нея.¹⁹⁴ Правителствените вестници се мъчели да убеждават, че за България е изгоден един съюз с Турция и че при съществуващите условия правителството било направило всичко възможно за защита на българските права и интереси. Сам княз Александър I в манифеста си от 19 февруари за сключването на мира със Сърбия уверявал, че султанът е благоволил да „увеличи“ границите на страната, поверявайки му управлението на Източна Румелия. С редица укази в Южна България били въведени всички закони, разпоредби и правилници по разните отрасли на администрацията, образованието, финансите и военното дело /унифициране на формата/ и др. Бюджетът на Източна Румелия бил прибавен към бюджета на княжеството.

С указ от 29 март 1886 г. княз Александър I насрочил за 11 май 1886 г. избори за народни представители в Южна България за допълване на IV Народно събрание. П. Каравелов заявил, че Народното събрание трябва да реши да се свика Велико народно събрание, което да утвърди разширяването на територията съгласно чл. 1 от конституцията и „провъзгласяване на княза за управител на Южна България според чл. 7“. Същевременно декларира: „Аз с Русия желая мир и приятелство... Русия своите интереси много по-добре може да защити и запази посредством самостоятелността на България.“¹⁹⁵

На 16 април 1886 г. княз Александър I заминал за Южна България. Навсякъде бил посрещнат не като главен управител, а като княз на съединена България. На 22 април 1886 г. майор К. Никифоров издал приказ № 142 по армията, с който се оповестявало привеждането ѝ в мирно положение, като се изтъквало, че победата ѝ във войната закрепила „основите на нашата самостоятелност“, и се призовавала да бъде винаги готова да служи на бъдещето на българския народ.¹⁹⁶

Допълнителните парламентарни избори били проведени на 11 и 18 май 1886 г. В тях не участвувало по принцип турското и гръцкото малцинство, които искали Органическият устав. Управляващата Либерална партия победила. Значително било числото и на опозиционните народни представители. На някои места в деня на изборите

станали кървави сблъсквания, но, общо взето, изборите били проведени според закона.

На 2 юни 1886 г. в София княз Александър I открил извънредната сесия на „Общата камара на Мизия и Тракия“¹⁹⁷ — IV ОНС. В тронното слово той обявил, че Съединението на двете Бългрии е пълно, доказателство за което било самото Народно събрание, и че за неговото осъществяване решаваща роля изиграла победата на българската армия над сръбските нашественици.¹⁹⁸

При изработване на отговора на тронното слово се развили остри спорове между представителите на управляващата партия и опозицията. Предварително Народното събрание било запознато с дипломатическата преписка на България с Османската империя и Великите сили относно Съединението и Сръбско-българската война /от 6 септември 1885 г. до април 1886 г./ Опозицията искала да се гласува недоверие на правителството по обвинение, че нарушавало конституцията, не защитило добре българските интереси и скъсало с Русия. Мнозинството отхвърлило това предложение.

В приетия отговор на тронното слово, връчен на Александър I на 14 юни, се изказала поддръжка и одобрение на правителството за неговата дейност по време на Съединението и Сръбско-българската война.¹⁹⁹ Сесията приела телеграма до цар Александър III с изява на признателност и вяност на руско-българската дружба, но той не приел този жест на примирие и доброжелателство. Управляващият руското агентство Богданов заявил, че П. Каравелов е причината за обтегнатите отношения.²⁰⁰

Цялата дейност на Народното събрание протекла под знак на утвърждаване и защита на Съединението. Голямо безпокойство предизвикала точката за Органическият устав в акта от 24 март 1886 г. По този въпрос министър-председателят П. Каравелов направил декларация, че предвидената турско-българска комисия ще трябва да реши четири въпроса: за митницата, телеграфите и пощите, гербовия сбор и данъка към Портата, произтичащ от положението на Източна Румелия. Той подчертал: „Както се управлява сега Южна България, така ще остане и занапред.“ От това становище правителството нямало да отстъпи без съгласието на Народното събрание.²⁰¹

Част от ръководителите на Либералната партия начело с министъра на правосъдието В. Радославов не била съгласна с П. Каравелов. Тя искала и формално да се отхвърли актът на Цариградската конференция, като не се допусне да има турско-българска комисия, обвинявала П. Каравелов в излишна отстъпчивост и твърдяла, че това може да стане с подкрепата на Русия.²⁰² Народното събрание било закрито на 11 юли, без

да вземе решение за свикване на Велико народно събрание. Веднага след това В. Радославов бил заместен от Гаврил Орошаков. Фронтът на опозицията се разширил, но П. Каравелов не отстъпил от линията си, тъй като не искал да усложнява и без друго сложното международно положение на България.

Свикването на общобългарско Народно събрание било преценено от западните държави като нарушение на акта от 24 март 1886 г., но те се въздържали от протести, тъй като до утвърждаването на ревизирания Органически устав княз Александър I имал право да управлява Източна Румелия, както намери за нужно. Министър-председателят на Сърбия М. Гарашанин обаче заявил, че ако в София заседават депутати от Източна Румелия, Сърбия ще протестира и ще води нова война срещу България.²⁰³

Русия осъдила свикването на общобългарско Народно събрание в София и инцидентите за изборите, но заявила, че не смята повече да бъде единствена защитница на договорите.²⁰⁴ Тя отзвала своите консули от България, като оставила само секретарите. Нейната позиция била продиктувана не само от желанието да бъдат свалени княз Александър I и П. Каравелов, а и да се накара Турция да не протестира срещу отменянето от нея през юли на чл. 59 на Берлинския договор, отнасящ се до положението на гр. Батум като свободно пристанище.

Против мерките на българското правителство за пълно съединение протестирали и Франция. Тя продължавала да настоява за премахване на митниците на турско-българската граница, а българите държали на тях главно, за да подчертаят целостта на България. Българското правителство на променило решението си.²⁰⁵ Руският и френският официален печат остро осъдили тронното слово на княз Александър I, в което се говорело за пълно съединение и не се споменавала Източна Румелия. Франция се стремяла не само да защити своята търговия, но и да окаже подкрепа на Русия в борбата ѝ срещу княз Александър I, който клонел към Германия и Австро-Унгария.

Австро-Унгария и Германия оправдали действията на българското правителство и предупреждавали, че могат да се правят пред него само колективни постъпки относно изпълнението на Цариградския акт. Англия и Италия съветвали България в умереност. По повод на декларацията на П. Каравелов меродавният английски вестник „Таймс“ писал, че българите не трябва да смятат, че Великите сили мълчаливо са се отказали да

Н. Павлович. „Обединена България“, цветна литография. Национална художествена галерия — София

Възпоменателен медал за Сръбско-българската война през 1885г., учреден на 19 февр. 1886г. /реверс/. Национален военносторически музей — София

Грамота за награждаване на доброволец в Сръбско-българската война. ЦДИА — София

поддържат Органическият устав за Източна Румелия, защото той съществувал.²⁰⁶

В края на юни излязло ираде на султана за демобилизация по мотив „че румелийският въпрос е свършен“²⁰⁷. Военната смесена гранична комисия в Родопите завършила бързо работата си. Към Турция минала Кърджалийска околия — 103 села и 22 малки селища, с население 32 555 души и Търмъшки клин — 20 села и две малки селища с около 15 000 души. Същевременно тя добила стратегически позиции, от които лесно можела да заплашва Пловдив. Другата комисия за прегледане и изменение на Органическият устав на Източна Румелия не могла да свърши нищо.

На 22 юли турските комисари Маджид паша и Абро ефенди пристигнали в София с подготвен от специална комисия на Портата проект за изменение само на някои членове на Органическият устав, като оставили разпорежданията му турският език да бъде официален, правосъдието да се раздава в името на султана, Турция да надзирава митниците, телеграфите и т.н.²⁰⁸ С нота Високата порта уведомила силите за наставленията, дадени на нейните комисари. От българска страна за комисари били назначени Н. Михайловски и П. Димитров.

Официално заседанията на комисията били открити на 28 юли 1886 г., а на 2 август комисарите били приети от княз Александър I в присъствието на Ил. Цанов. П. Каравелов изразил надежда, че всички висящи въпроси между България и Турция ще бъдат уредени задоволително и за двете страни. На второто заседание на комисията на 31 юли в отговор на искането на турските комисари да се разглежда Уставът член по член, българските делегати направили тактически компромис и предложили да се групират въпросите в следните точки: 1) суверенните права на султана; 2) административната власт; 3) финансови въпроси. Турските делегати заявили, че ще изпратят тези предложения на Портата.²⁰⁹ През това време Сърбия съсредоточавала войски на българската граница с цел да повлияе върху работата на комисията,²¹⁰ т.е. да накара българите да се съгласят да се запази по същество Органическият устав.

Идването на турските комисари и работата на комисията предизвикали голямо недоволство, особено в Южна България. Опозиционните партии свиквали митинги и осъждали правителството. Техните вестници засилили ожесточената си кампания срещу княз Александър I и П. Каравелов, обвинявайки ги в туркофилство, предателство и други грехове. Въпреки натиска от всички страни правителството решило да търси споразумение с Турция в духа на декларацията на П. Каравелов. Обаче детронирането на княз Александър I и последвалите го събития сложили край на дейността на комисията.

В началото на септември 1886 г. турските комисари се завърнали в Цариград. По-късно 1887/ по обикновените дипломатически канали били уредени висящите между Турция и България финансови въпроси. Великите сили се видели принудени де факто и де юре мълчаливо да признаят съединена България като единна държава. Сега българската държава имала 96 345 кв. км територия с около 3 000 000 население и се състояла от 23 окръга, 84 околии, 70 града, 4684 села. „Съединението на Южна със Северна България — пише Д. Благов — се явява като начало на един нов период в развитието на българския народ. То създаде една по-голяма национална единица, обедини средствата им за общи стопански цели, създаде повече условия за развитието на производителните им сили... В политическо отношение Съединението създаде от България един по-силен фактор на Балканския полуостров.“²¹¹

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА Стр. 23/38 ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ

1. ЦДИА, ф. 139, оп. 1, а. е. 25, л. 61; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2. М., 1964, с. 44, 149. За посочения период от новата българска история съществува солидно изследване с трайни изводи и заключения, вж. Тодоров, Г. Временното руско управление през 1877—1879. С., 1958.
2. ЦДИА, ф. 139, оп. 1, а. е. 25, л. 149; Гандев, Х. Руската помощ за освободена България. — В кн. му: Пробл. Бъл. възраждане. С., 1976, 745—833.
3. ЦДИА, ф. 139, оп. 1, а. е. 25, л. 61; Козменко, И. В. Руската дипломатия и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982, с. 14.
4. АИИ БАН, арх. к. IX /руски материали/, оп. 1, 15, 31, а. е. 44, 46, 408, 409, 427, 433, 445; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2. с. 44, 74—76, 98, 106, 118—119.
5. ЦДИА, ф. 139, оп. 1, а. е. 25, л. 57—58; Хаджискиколов, В. За характера и последиците на Руско-турската война 1877—1878г. — ВИС, 1978, № 1, 3—13.
6. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2, с. 149.
7. Георгиев, Г. и В. Топалов. Кратка история на Освободителната война 1877—1878. С., 1958, с. 416.
8. Гандев, Х. Руската помощ за изграждане на българската държава през 1878—1879. — В: Освобождението на България от турско иго 1877—1958. С., 1958, с. 68.
9. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2, с. 149.
10. Манолова, М. Формиране и развитие на българския буржоазен апарат. — ГСУЮФ, 1978, 92—96.
11. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2, с. 146.
12. Пак там, с. 528.
13. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 2, л. 3.
14. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2, 34—35, 109, 396; Тонев, В. Временното руско управление в Добруджа. — ИП, 1982, № 6, 30—33.
15. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2, с. 216, 217.
16. Пак там, 195—196, 275, 280; Тодоров, Г. Чит. съч., с. 125 сл.
17. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 2, 226—228, 236.
18. Пак там, 195—196, 226—228, 236.
19. Пак там, с. 292.
20. Пак там, с. 280.
21. Пак там; ЦДИА, ф. 139, оп. 1, а. е. 25, л. 75 сл.; В някои съчинения се срещат и отделни негативни оценки за

личността и делото на княз Черкаски. Те обаче не засенчват дейността на забележителния „политик, чиято основна заслуга е изграждането на пълно местно самоуправление върху изборния принцип и устройство на гражданска администрация с участието на българите“. Бужалики, Е. Възникването на буржоазната политическа система в България. — В: България 1300. 1. С., 1981, с. 674.
- 22. Георгиев, Г. и В. Топалов. Чит. съч., с. 138.
- 23. Вълков, Г. Военният аспект на българо-руските отношения 1877—1885г. — Вж: Външната политика на България 1878—1944. С., 1978, 18—19.
- 24. Вълков, Г. Бележити руски учители на българското войнство. — ЛД, 6, 1977, с. 92; ЦДИА, ф. 139, оп. 1, а. е. 25, л. 146.
- 25. АИИ БАН, арх. к. IX, оп. 1, а. е. 7, л. 44—45 — може да се отбележи, че в инструкцията на руското външно министерство навсякъде се говори за решенията на Берлинския конгрес, които засягат Северна и Южна България, а не Княжество България и Източна Румелия, както става дума в решенията.
- 26. Марица, № 9, 25 авг. 1878.
- 27. Манолова, М. Българо-руското сътрудничество при полагане основите на новата българска държава. — ЛД, 6, 1977, 68—69.
- 28. Марица, № 12, 5 септ. 1878.
- 29. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3. М., 1967, 180—181.
- 30. Марица, № 39, 8 дек. 1878; Жечев, Н. Браила и българското културно национално възраждане. С., 1970, с. 188; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, с. 155; Тодоров, Г. Чит. съч., с. 123; Голос, 22 ян. 1879.
- 31. АИИ БАН, арх. к. IX, оп. 1, а. е. 7, л. 44—48.
- 32. Петров, М. За българо-руската взаимност при изграждане на Княжество България 1877—1879г. — ЛД, 6, 1977, 48—49.
- 33. Горанов, П., М. Петров и Д. Саздов. Роль России в государственном устройстве Болгарского княжества. — В: Незабываемый подвиг. Львов, 1980, 89—106.
- 34. Марица, № 14, 12 септ. 1878; Тодоров, Г. Чит. съч., 141—187; Йорданов, В. История на Народната библиотека. С., 1930, с. 6, 12—15.
- 35. Витоша, № 1, 30 май 1879.
- 36. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, с. 583.
- 37. Динев, П. Как София бе избрана за столица на България. — Сер, 1939, № 4.
- 38. НБКМ БИА, ф. 16, а. е. 367, л. 4—5; ф. 19, а. е. 396; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 293; Народа, № 37, 13 юни 1879; Паренсов, П. Из миналото. С., 1909, с.

23; Петров, М. Руската помощ за създаване на българската администрация 1877—1879г. — ИП, 1972, № 5, 51—54.

- 39. НБКМ БИА, ф. 111, а. е. 369, л. 26, 32; ф. 6, а. е. 57, л. 1; Петров, М. и И. Стоянов. Сръбските териториални претенции след Освобождението 1878—1879г. — ВИС, 1980, № 1, 116—128.
- 40. Витоша, № 17, 25 юли 1879; Народа, № 34, 2 юни 1879; Иречек, К. Княжество България. 2. С., 1899, с. 518.
- 41. Витоша, № 6, 16 юли 1879; Народа, № 34, 3 юни 1879.
- 42. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, 221—222.
- 43. Молва, № 147, 31 май 1879; № 148, 1 юни 1879; № 151, 4 юни 1879; № 193, 16 юни 1879; Голос, № 3, 3 ян. 1879; № 146, 28 май 1879.
- 44. Витоша, № 5, 13 юни 1879.

ГЛАВА ВТОРА Стр. 38/59 СЪПРОТИВА СРЕЩУ БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР. КРЕСНЕНСКО- РАЗЛОЖКО ВЪСТАНИЕ

1. Христов, Х. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968, с. 135, 187 и др.; Конобеев, В. Д. Борба болгарского народа за национальную независимость в период русско-турецкой войны 1877—1878гг. и против решения Берлинского конгресса. — В: Освобождение Болгарии от турецкого ига. М., 1953, 71—138.

- 2. ЦГИА, ф. 730, оп. 1, а. е. 73, л. 34—35.
- 3. Христов, Х. Освобождението на България и политиката на западните държави, с. 190.
- 4. ЦГИА, ф. 730, оп. 1, а. е. 73, л. 19—33; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3. М., 1967, 79—80, 114—120, 177—179 и др.
- 5. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, 33—34.
- 6. Пак там, с. 49, 54, 60, 79—80; Кирил патриарх Български. Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877—1878. 1. 1. С., 1969, 270—273.
- 7. Христов, Х. Освобождението на България и политиката на западните държави, 188—190.
- 8. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, 114—120.
- 9. Пак там, 148—150; АВПР, ф. Гл. архив, V—A₁, 1878, л. 43, л. 1—2; Тодоров, Г. Временното руско управление в България през 1877—1879. С., 1958, 302—307.

10. Тодоров, Г. Цит. съч., 307—316; Христов, Х. Освобождението на България и политиката на западните държави, 190—193.
11. Петко войвода /1844—1900/. С., 1956; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, 185—186, 237.
12. Дойнов, Д. Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1976, 189—193.
13. Попстоянов, К. 30 години назад. Исторически записки по първото Македонско въстание. Кюстендил, 1903, 54—55; Караманов, В. Пянец, двумесечно царство пред 1878 г. — Р, 1939, № 4, 143—161.
14. Дойнов, Д. Национално-революционните борби..., 172—175, 188—189.
15. Марица, № 3, 4 авг. 1878; № 4, 8 авг. 1878; № 7, 18 авг. 1878; № 13, 26 септ. 1878.
16. Тодоров, Г. Цит. съч., 63—64, 329—332, 411; Адо, В. И. Болгарский вопрос на Берлинском конгрессе 1878 г. и общественное мнение России. — УЗКАЗГУ, 115, 1955, № 10, 159—162.
17. Македония. Сб. док. и материали. С., 1978, с. 342.
18. Пак там, с. 347.
19. Марица, № 23, 13 ноем. 1878; Тодоров, Г. Цит. съч., 323—326.
20. Тодоров, Г. Цит. съч., 329—338; Конобеев, В. Д., Е. М. Шабохина и Н. В. Зуева. Организация на народната отбрана в Южна България през 1878 година. — В: Освобождението на България. С., 1970, 220—295.
21. Тодоров, Г. Цит. съч., с. 333; Конобеев, В. Д. Цит. съч., 71—138.
22. Крушев, П. Д. Началото на Македонския въпрос в България. Благотворителните комитети „Единство“. — МкП, 12, 1940/1941, № 3, 83—108; Тодоров, Г. Цит. съч., 211—213.
23. Дойнов, Д. Комитетите „Единство“ и Кресненско-Разложкото въстание /1878—1879 г./ — ИП, 1979, № 5, 21—40.
24. Пак там; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, с. 519, 539, 557, 562—564, 570—572, 584—600 и др.
25. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, 177—179.
26. Пак там, с. 211.
27. Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание 1878—1879. С., 1979, с. 32.
28. Натанаил митрополит Охридско-Пловдивски. Жизнеописание. — СБНУНК, 25, 1, 1909, с. 74.
29. Пак там; Кирил патриарх Български. Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание. С., 1955, 119—120.
30. Бужашки, Е. При изворите на народната съпротива. Записки за Кресненското въстание на Иван п. Георгиев, писар в четата на Стоян Карастонлов. — ИБИД, 26, 1968, 333—382.
31. Кацаров, Г. и И. Кепо. Документи по Кресненското въстание от 1878 г. — СББАН, 36, 1942, 1—112; Дойнов, Д.

- Кресненско-Разложкото въстание, 26—42.
32. Институт русской литературы. Ленинград. Отдел рукописей, ф. 325, гл. 1, № 41, л. 6.
33. Кацаров, Г. и И. Кепо. Цит. съч., с. 49.
34. Торбов, Ц. Спомени на свещеник Сава Ив. Докторов. Църковните борби. Средногорското въстание. Въоръженият протест против Берлинския договор. С., 1936, с. 18 сл.
35. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, 322—323.
36. Бужашки, Е. При изворите..., 366—370.
37. Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание, 60—73.
38. Пак там, 74—75; Марица, № 46, 5 ян. 1879.
39. Дойнов, Д. Нови документи за Кресненско-Разложкото въстание. — ИНВИМ, 1, 1973, 184—218.
40. Пак там.
41. Кирил патриарх Български. Съпротивата..., 133—134, 228, 231, 232 и др.; Сенкевич, И. Г. Новые документы об освободительной борьбе в Западной Македонии и Косове в конце 70-х — начале 80-х годов XIX в. — В: Славянское источниковедение. М., 1965, 262—284.
42. Кирил патриарх Български. Българската екзархия... 1. 1, 460—463.
43. Пак там, 466—473; Силянков, Х. Освободителните борби на Македония. 1. С., 1933, с. 17 сл.
44. Левинтов, Г. Н. Кресненское восстание. — ВИ, 1951, № 4, 74—87; Василев, К. Борьба болгарского народа против решения Берлинского конгресса 1878. — ВИ, 1955, № 8; Христов, Х. Аграрные отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964.
45. Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание, 156—157.
46. Македония..., 352—353.
47. История на дипломатията. 2. С., 1965, 92—93; Скаскин, С. Д. Дипломатия А. М. Горчакова в последние годы его канцелярства. Международные отношения. — В: Сб. статей к 80-летию И. М. Майского. М., 1964, с. 414 сл.; Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание, 172—262; Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII — начало XX в. М., 1878, 237—250; Stojanović, M. The Great Power and the Balkans 1875—1878. Cambridge, 1968.
48. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3, с. 273.
49. Сенкевич, И. Г. Албания в период Восточного кризиса. М., 1965; Buda, A. Albanien und die Balkankrise der Jahre 1878—1881. — In: I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act. 4. S., 1969, 121—130; Кирил патриарх Български. Българската екзархия... 1. 1, 460—463; 1. 2, 257—287 и др.
50. Христов, Х. Българската национална революция и Кресненско-Разлож-

кото въстание. — В: Кресненско-Разложкото въстание 1878 г. С., 1970, 17—28.

ГЛАВА ТРЕТА Стр. 59/79 УСТРОЙСТВО НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

1. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации Болгарии в 1877—1879 гг. Вып. 6. СПб., 1907, 133—221; Тодоров, Г. Към въпроса за произхода и същността на политическите програми на партиите в Учредителното събрание. — ИИБИ, 7, 1957, 78—84.
2. Тодоров, Г. Цит. съч., с. 84. Проекта вж. в: Козьменко, И. В. Петербургский проект Тырновской конституции 1879 г. — ИА, 4, 1949, № 1, 196—219.
3. Козьменко, И. В. Первоначальные проекты Тырновской конституции. — В: Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. ст. М., 1953, 244—250.
4. Муратов, Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление в България от 1877—1879 г. С., 1905, с. 287, 315—316.
5. Вж. уточнения списък на депутатите в: Спомени за Учредителното събрание от 1879 г. С., 1979, 241—249.
6. Тодоров, Г. Цит. съч., 100—107. Анализ на състава на събраниято вж. в: Маркова, З. и Е. Стателова. Учредителното събрание в Търново. — ИП, 1979, № 3, 47—52.
7. Протоколите на Учредителното българско народно събрание в Търново. Пловдив и др., 1879, 5—6.
8. Муратов. Цит. съч., с. 317.
9. Спомени за Учредителното събрание..., с. 97, 131, 141.
10. Маринов, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история. С., 1909, с. 56.
11. Протоколите..., 128, 131—132, 137—138.
12. Рапорта вж. в: Протоколите..., 7—16.
13. Пак там, 162—163.
14. Пак там, 252—256.
15. Пак там, 256—266.
16. Пак там, 294—301.
17. Пак там, 201—208, 212—215; Спомени за Учредителното събрание, 19—20.
18. Documenti diplomatici. Nella tornata del 5 giugno 1880. Fasc. 1—3, p. 156, 158—159, 163; Муратов. Цит. съч., с. 332.
19. Муратов. Цит. съч., с. 288.
20. Пак там, с. 165, 268, 276.
21. Марица, № 24, 17 окт. 1878.
22. Пак там, № 36, 28 ноем. 1878.
23. Пак там, № 26, 24 окт. 1878; № 27, 27 окт. 1878; № 28, 31 окт. 1878; № 30, 7 ноем. 1878.

24. Пак там, № 32, 14 ноем. 1878; № 33, 17 ноем. 1878; Turkey No 9 /1879/, 1, 85—88, 130.
25. Turkey No 9, 1, 109—111, 144—146, 169—171.
26. Пак там, 284—285.
27. Пак там, 296—300, 359—365.
28. Органический устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, 6—7; Turkey No 9, 1, p. 457, 417—419.
29. Органический устав..., с. 7; Turkey No 9, 1, 401—407, 448—452.
30. Turkey No 9, 1, p. 202, 258.
31. Манолова, М. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976, 192—196.
32. Turkey No 9, 2, 997—998; Органический устав..., 9—10.
33. Turkey No 9, 2, p. 535, 595—596.
34. Стоянов, М. Изработване на Органически устав на Източна Румелия. — ИП, 1955, № 2, 76—77; Turkey No 9, 2, 596—602.
35. Органический устав..., с. 25/чл. 74; Turkey No 9, 2, p. 962.
36. Органический устав..., с. 33/чл. 104; Turkey No 9, 2, p. 963.
37. Стоянов, М. Цит. съч., 82—83.
38. Кирил патриарх Български. Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877—1878. 1. 1. С., 1969, 57—58; Turkey, No 9, 2, p. 997.
39. Органический устав..., 141—294; Statut organique de la Roumélie Orientale. [Pera, 1879], 122—217.
40. Гешов, И. Е. Спомени из години на борби и победи. С., 1916, 102—104.
41. Козменко, И. В. Руската дипломатия и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982, 197—202.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА Стр. 79/101 СОЦИАЛНО- ИКОНОМИЧЕСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА И НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД НЕЯ

1. Русские в Болгарии после победы. М., 1878, с. 14.
2. Марица, № 151, 11 ян. 1880, с. 6.
3. Обобщено по статистическите сведения на С. Димитров, Л. Беров и С. Драганова за различни райони на страната в: Икономическото развитие на България 1878—1978. С., 1978, 25—32.
4. Благоев, Д. Принос към историята на социализма в България. С., 1949, с. 87, потвърждава, че чифлишките земи били

- присвоени от „селяните... които по-рано ги обработваха“.
5. НБИВ БИА, а. е. 2035, вх. № 72, 77, 119, 125, 135, 137, 235 и др.
6. Митев, Й. За аграрния преврат у нас, извършил се в резултат от Освободителната война през 1877—1878 г. — ИП, 1953, № 6, с. 644/за шест села липсват сведения/.
7. Беров, Л. Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освобождението. — ИП, 1956, № 1, с. 19.
8. Тодоров, Г. Дейността на Временното руско управление в България по уреждане на аграрния и бежанския въпрос през 1877—1879 г. — ИП, 1955, № 6, 29—30.
9. НБИВ БИА, а. е. 2037, вх. № 534.
10. Беров, Л. Икономическата политика на руските власти в България по време на Руско-турската освободителна война и Временното руско управление 1877—1879 г. — ИМ, 1977, № 6, 48—49.
11. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации Болгарии в 1877—1879 гг. Вып. 5. СПб., 1904, с. 311; НБИВ БИА, а. е. 1637 и 1645.
12. Сборник материалов..., с. 27, 193; Русское управление в Болгарии 1877—1878. 2. СПб., 1906, с. 23 и др.
13. Марица, № 163, 22 февр. 1880, с. 4.
14. Дневници ОС VI РС, с. 181.
15. Близостта на правителството до интересите на българските чифлишки проличава и от изданията през 1884 г. Публично-административен правилник за ратаите, вж. Земледелец, № 9, 20 май 1884, с. 69.
16. Икономическото развитие на България 1878—1978, с. 39. По силата на съдебни решения преминали в български ръце само около 5% от турските земи към 1878 г./завзетите земи на незавърналите се турски бежанци не са включени в данните, доколкото те били укрити и узаконени по-късно/.
17. Икономика на България. 1. С., 1969, с. 330.
18. Сборник на окръжни предписания на Министерството на правосъдието. 2. С., 1886, с. 25; Държавен вестник, № 2, 4 авг. 1879.
19. Икономика на България. 1, 320—330.
20. Рапорт на комисията, изпратена в Кюстендилски окръг да изучи положението на безземелните селяни. С., 1880; Георгиев, М. Господарските и чифлишки земи. — Дем, 3, 1923, № 9—10, 202—215.
21. Благоев, Д. Принос към историята на социализма в България, с. 89.
22. Разбира се, не всички занаятчии чувствували еднакво фабричната конкуренция. Например в грънчарството и обувчарството тя още нямала осезаемо значение, а по отношение на бръснарството въобще отсъствувала. Започнали да се появяват и нови, незастрашени от фабрична конкуренция занаяти по обслужване бита на градското население и новата техника.

23. Държавен вестник, № 138, 22 дек. 1883.
24. Марица, № 489, 17 май 1883; № 640, 14 авг. 1884, и др.
25. Такива възгледи се проповядвали във в. Братство /1881—1884/, Напредък /1885—1901/, отчасти Славянин /1880—1887/ и др.
26. Народен глас, № 117, 5 септ. 1880.
27. Обобщено по: Анкета на насърчаната индустрия през 1909 г. [1]. Общ преглед. С., 1912, с. 19, 106—107.
28. Статистически годишник на царство България. 4. С., 1912, с. 20; Годишна статистика на Източна Румелия за 1883 г. Пловдив, 1885, 4—5.
29. Сто години българска икономика. С., 1978, 49—50, с. 30% редуция само на земите в пределите на Берлинския договор.
30. Голяма част от френските/също и английски, холандски, белгийски и отчасти германски/ стоки се внасяла в България чрез посредничеството на цариградски фирми и е отбелязана от българската външнотърговска статистика като внос на Турция. Това е една от причините за високия дял на Турция във вноса на България и Източна Румелия през първата половина на 80-те години /средно 18%/.
31. Марица, № 46, 5 ян. 1879; № 52, 26 ян. 1879, и др.
32. Държавен вестник, № 49, 4 юни 1880.
33. Пак там, № 11, 5 февр. 1885; № 107, 20 ноем. 1884, и др.
34. Марица, № 541, 14 окт. 1883, с. 6.
35. Беров, Л. Заработната плата в балканских земель в период мануфактурного капитализма и промышленного переворота. — ВНР, 1977, № 4, 79—82.
36. Теплов, В. Материали для статистики Болгарии, Тракии и Македонии. СПб., 1877, XXV—XXVIII; Тотев, А. Демографско-исторически очерк на България. — ГСУЮф, 65, 1974, с. 202; Мишайков, Д. Населението на България. Демографическа студия. — ГСУЮф, 13—14, 1921, с. 10; Попов, К. Стопанска България през 1911 год. С., 1916, с. 3.
37. Таблицата е изготвена въз основа на данните в: Теплов, В. Материали..., XVI—XVIII.
38. Теплов, В. Материали..., 3—87; Таблицата е изготвена чрез съпоставяне обхвата на отделните санджаци и кази с тези на съответните им административни единици от освободените земи. Но тъй като точното съвпадение е почти невъзможно в пограничните административни единици, допустими са отклонения, макар и неголеми. Приблизително същите резултати, макар и получени по друг път в: Мишайков, Д. Цит. съч., с. 10.
39. Държавен вестник, № 67, 27 авг. 1880, с. 2; Сарафов, М. Населението в Княжество България по трите първи преброявания. С., 1893, с. 1; Юркевич, М. Двадцатипятилетние итоги Княжества

България. 2. Кн. 2. С., 1905, 1—2. Изучаването на материалите от тези преброявания, които са известни, макар и да се отнасят до населението само на някои селища, без да отричат констатираната неprecизност, позволяват да се допусне, че в случая става дума за данни, които отразяват моменти от бурните миграционни процеси, съпровождащи военните години и първите месеци след тяхното приключване. Разрешаването на въпроса може да се очаква след издирване и проучване на материалите в целостта им или поне техните обобщени резултати. Известно е също, че от органите на Временното руско управление през пролетта-лято на 1878 г. е било извършено в територията под негова юрисдикция преброяване на населението, сградите, добитъка и обработваемите земи, резултатите от което също са останали непубликувани.

40. Таблицата е изготвена въз основа на данните, публикувани в: Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1 януари 1888 г. С., 1890; Общи резултати от преброяване на ... 1 януари 1893 г. С., 1897; Общи резултати от преброяване на ... 31 декември 1900 г. I. С., 1905. За 1881, 1885 и 1895 г., когато не са извършвани преброявания на населението, са взети данните от изчисляване ежегодния брой на населението към началото на съответните години, приведени в: Статистически годишник на царство България. I. С., 1910, 15—17; Попов, К. Цит. съч., с. 6.

41. Според изследването на *Томев, А.* Цит. съч., с. 148, общият брой на населението през 1880 г. в териториите, приведени към българските държавни граници от 1940 г., е бил 3 155 000 души, т.е. 48,2% от общия брой на населението в българската историческа етническа територия към 1876—1877 г.

42. Попов, К. Цит. съч., с. 23; *Томев, А.* Цит. съч., с. 149; *Данаилов, Г.* Изследвания върху демографията на България. — *СББАН*, 24, 1930, с. 32.

43. *Минайков, Д.* Цит. съч., с. 9; *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 33.

44. Попов, К. Цит. съч., с. 23; *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 33, изчислява броя им на 135 000 души.

45. *Васильов, Т.* Бележки върху вътрешното състояние на България през 1889 г. — *ПСБКД*, 28—30, 1889, с. 585.

46. Статистически годишник на царство България. 3. С., 1914, с. 21, 49.

47. *Гандев, Х.* Преселването на тракийските българи и гърци в България през 1878—1879 г. — *АПП*, 1, 1938, № 2, с. 3 сл.

48. Статистически годишник на царство България. 2. С., 1911, с. 37.

49. Таблицата е изготвена въз основа на данните, посочени в бел. 40.

50. Пак там.

51. *Георгиев, Г.* Освобождението и етно-

културното развитие на българския народ. 1877—1900 г. С., 1979, с. 20 сл.

52. Статистически годишник... I, с. 18 сл.

53. *Сарафов, М.* Цит. съч., с. 62; Статистически годишник... 3, с. 28.

54. Таблицата е изготвена въз основа на данните, посочени в бел. 48.

55. *Георгиев, Г.* Цит. съч., 22—24.

56. Пак там, 25—26.

57. Статистически годишник... I, 108—152; *Данаилов, Г.* Цит. съч., 101—120; *Попов, К.* Цит. съч., с. 48; Данните за 1881—1885 и 1886—1887 г. се отнасят само за населението в пределите на княжеството до Съединението.

58. *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 12; *Томев, А.* Цит. съч., с. 164.

59. Таблицата е изготвена въз основа на данните, посочени в бел. 48.

60. *Томев, А.* Цит. съч., 156—167.

61. *Попов, К.* Цит. съч., 304—305.

62. Пак там, 304—305.

63. *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 43.

64. *Благоев, Д.* Съчинения. Т. 6. С., 1958, 250—251.

65. *Бирман, М.* Формиране и развитие на българския пролетариат. 1878—1923. С., 1983, с. 108.

66. *Георгиев, Г.* Цит. съч., 44—45.

ГЛАВА ПЕТА

Стр. 101/113

ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ И БОРБА ЗА НАДМОЩИЕ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ /1879—1881/

1. *Иречек, К.* Български дневник. I. С., 1930, с. 450; *Паренсов, П.* Из прошлого. 4—5. СПб., 1908, с. 114.

2. *Сказкин, С. Д.* Конец австро-руско-германского союза. 1/1879—1884/ М., 1928, с. 21.

3. *Овсяный, Н. Р.* Русское управление в Болгарии в 1877—78—79 гг. СПб., 1906, с. 91.

4. Държавен вестник, № 1, 28 юли 1879.

5. Пак там.

6. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България 1879—1886. С., 1979, с. 43, 46.

7. *Милотин, Д. А.* Дневник. 3. 1878—1880. М., 1950, с. 166.

8. Пак там, 189—190.

9. Кореспонденция по българските работи. Виена, 1881, с. 175 сл.

10. Целокупна България, № 1, 20 юни 1879.

11. Пак там, № 22, 16 септ. 1879.

12. За преговорите по съставянето на коалиционно правителство вж. *Стоилов, К.* Дневници. — *БМ*, 1, 1925/1926, № 1, 10—31; № 2, 138—149.

13. Държавен вестник, № 89, 6 дек. 1880.

14. *Белов, Г.* Мнение по въпроса за

железните пътища в България. С., 1883, с. 4.

15. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 56—57.

16. Пак там, 27—28.

17. *Панайотов, И.* Опит за съединение на Княжество България с Източна Румелия през 1880 година. — *ИБИД*, 22—24, 1948, 16—21.

18. *Пантев, А.* Англия срещу Русия на Балканите. 1879—1894. С., 1972, 73—75.

19. *Димитров, И.* Народното опълчение от 1880—1882 г. — *ВИС*, 1965, № 6, 40—42.

20. Независимост, № 11, 4 окт. 1880; № 12, 8 окт. 1880.

21. *Миятев, П.* Из архива на К. Иречек. [I]. С., 1953, с. 214.

22. Дневници IV ОНС II С, 1, с. 777.

23. *Славянин, № 7*, 26 авг. 1883.

24. Дневници II ОНС II С, 2, с. 199.

25. Пак там, 3, с. 261.

ГЛАВА ШЕСТА

Стр. 113/141

РЕЖИМЪТ НА ПЪЛНОМОЩИЯТА И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА КОНСТИТУЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ /1881—1885/

1. *Сказкин, С. Д.* Конец австро-руско-германского союза. I. /1879—1884/ М., 1928, 239—240; *Димитров, И.* Князът, конституцията и народът. С., 1972, с. 41 сл.

2. Подробно за конкретните действия на Батенберг за външнополитическата подготовка на преврата в началото на 1881 г. в: *Black, С. Е.* Establishment of Constitutional Government in Bulgaria. Princeton, 1944, 192—193; *Димитров, И.* Цит. съч., с. 45 сл.; *Пантев, А.* Англия срещу Русия на Балканите. 1879—1894. С., 1972, с. 43 сл.; *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България 1879—1886. С., 1979, с. 186 сл.

3. *Мосолов, А.* България 1878—1883. Спомена. — *ВИС*, 10, 1936, № 28, с. 59 сл.

4. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 45 сл.

5. Подробно за развитието на събитията между 1 март—27 април 1881 г. вж. пак там, 48—55. Срв. и фактите, изнесени у *Тодорова, Ц.* Отново за „преврата“ през 1881 г. и режима на пълномощията. — *ИБИД*, 35, 1983, 93—95.

6. *АВПР*, ф. Гл. архив V—A₂, д. 917, ч. I, 107—127, доклади на Лишин до Гирс 15—25 апр. 1881.

7. Срв. по този въпрос развитите мисли от *Сказкин, С. Д.* Цит. съч., 146—147, 212—216, 225—247.

8. Държавен вестник, № 26, 29 апр. 1881.

9. *Васильов, Т.* Спомена за лица и събития през XIX—XX век. С., 1934, с. 255.

10. Държавен вестник, № 27, 2 май 1881.

11. Пак там, № 30, 13 май 1881.

12. Пак там, № 34, 25 май 1881.

13. Пак там, № 34, 25 май 1881; № 36, 30 май 1881.

14. *Димитров, И.* Цит. съч., 61—67; *Пантев, А.* Англия срещу Русия..., с. 43 сл.; *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 191—192.

15. Държавен вестник, № 36, 30 май 1881.

16. *Стателова, Е.* Източна Румелия /1879—1885/ С., 1983, с. 230 сл.

17. *Димитров, И.* Цит. съч., 67—86.

18. Пак там, 86—90; *Радев, С.* Строителите на съвременна България. I. С., 1973, с. 296 сл.

19. Държавен вестник, № 47, 10 юли 1881.

20. *Радев, С.* Цит. съч. I, с. 308.

21. Държавен вестник, № 63, 2 септ. 1881.

22. Пак там, № 53, 29 юли 1881.

23. Пак там, № 57, 12 авг. 1881.

24. Пак там.

25. Пак там, № 54, 1 авг. 1881.

26. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, с. 29, 54—55, 61—62.

27. Цит. по *Black, С. Е.* Цит. съч., с. 210.

28. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 59—61.

29. *Сказкин, С. Д.* Цит. съч., с. 252, 254; *АВПР*, ф. Гл. архив V—A₂, д. 917, ч. II, 33—37.

30. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 101; *Радев, С.* Цит. съч. I, 314—315.

31. *Радев, С.* Цит. съч. I, 313—315; *Димитров, И.* Цит. съч., 101—102.

32. Държавен вестник, № 67, 16 септ. 1881; № 73, 7 окт. 1881.

33. *Димитров, И.* Цит. съч., 103—112.

34. Държавен вестник, № 63, 2 септ. 1881.

35. Подробно за събитията от изборите до 31 декември вж. *Димитров, И.* Цит. съч., 112—119.

36. *PRO FO*, 78/3413.

37. Цит. по *Сказкин, С. Д.* Цит. съч., с. 280.

38. *НБКМ БИА*, ф. 11, а.е. 13, л. 16.

39. Подробно за събитията между януари 1882 и юни 1882 г. вж. *Димитров, И.* Цит. съч., 119—136; *Радев, С.* Цит. съч. I, 328—346.

40. *PRO FO*, 78/3413.

41. Държавен вестник, № 18, 18 февр. 1882; № 21, 25 февр. 1882; № 27, 16 март 1882.

42. Пак там, № 41, 22 апр. 1882; № 67, 24 юни 1882.

43. Пак там, № 93, 9 дек. 1881; № 95, 16 дек. 1881; № 2, 9 ян. 1882; № 24, 6 март 1882.

44. *Corti, E.* The Downfall of Three Dynasties. London, 1934, 283—285.

45. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 141.

46. *НБКМ БИА*, ф. 290, а.е. 165, 24—50; *ЦДИА*, ф. 600, оп. 1, а.е. 495.

47. Държавен вестник, № 103, 8 септ. 1882.

48. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 65—67.

49. *Васильов, Т.* Цит. съч., 86—87.

50. Държавен вестник, № 24, 3 март 1883.

51. *Димитров, И.* Цит. съч., 147—150.

52. Пак там, с. 163. Подробно за отношението на либералските фракции към правителството от 3 авг. 1883 вж. пак там, 151—165.

53. *НБКМ БИА*, ф. 290, а.е. 167, 25—26.

54. *Радев, С.* Цит. съч. I, с. 368.

55. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 130—133.

56. *Corti, E.* Цит. съч., с. 288.

57. *Радев, С.* Цит. съч. I, 397—389.

58. Пак там, 389—390.

59. Пак там, с. 392.

60. *Димитров, И.* Цит. съч., 175—185.

61. Дневници III ОНС II С, 1, 159—177.

62. *Радев, С.* Цит. съч. I, 411—412.

63. *Димитров, И.* Цит. съч., с. 189.

64. Държавен вестник, № 105, 1 окт. 1883.

65. Дневници III ОНС II С, 1, 89—90.

66. *Балабанов, М.* Български министър при руския цар Александър III. — *ПСБКД*, 68, 1908, 7—13.

105. Дневници IV ОНС I PC, 1, 217—218.

106. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 114—117.

68. *Вълков, Г.* Възникване, развитие и уреждане на „военния въпрос“ /1883/ — *ИВИНД*, 19—20, 1975, 137—140.

69. *Димитров, И.* Цит. съч., 193—199.

70. Държавен вестник, № 121, 10 ноем. 1883.

71. Дневници III ОНС II С, 2, 203—220.

72. *Димитров, И.* Цит. съч., 206—209.

73. *Средец, № 11*, 21 апр. 1884.

74. *ЦДИА*, ф. 600, оп. 1, а.е. 262, л. 1, 8.

75. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 74—78.

76. Пак там, 78—80.

77. *АВПР*, ф. Гл. архив V—A₂, д. 923, ч. I, л. 2362, 2385.

78. *Пантев, А.* Емигрантският въпрос в българо-сръбските отношения /1883—1886 г./ — *В*, 1973, № 4, 8—9.

79. Външната политика на България. Док. и материали. I. 1879—1886. С., 1978, 524—532.

80. *Стателова, Е.* Развой и характер на отношенията между Княжество България и Източна Румелия /1879—1885/ — *ИП*, 1978, № 5, с. 17.

81. Търновска конституция, № 50, 27 юни 1884.

82. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 200—201.

83. Дневници IV ОНС IV IC, с. 452.

84. Държавен вестник, № 66, 26 юли 1884.

85. Пак там, № 89, 29 септ. 1884; № 7, 19 ян. 1885.

86. Дневници IV ОНС I PC, 2, с. 200; 3, с. 170, 255—258, 305—309 и др.

87. *Радева, М.* Културната политика на българската буржоазна държава 1885—1908. С., 1982, 18—20.

88. Държавен вестник, № 9, 29 ян. 1885.

89. *АВПР*, ф. Политархив, д. 1282, л. 1350.

90. *Натан, Ж.* Стопанска история на България. С., 1957, 283—286.

91. Дневници IV ОНС I PC, 4, 81—82.

92. Държавен вестник, № 54, 1 юни 1885.

93. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 81—82.

94. Дневници IV ОНС I PC, 4, с. 81.

95. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 85—87.

96. Дневници IV ОНС IV IC, 520—521.

97. Пак там, 144—146, 367—380, 493—502.

98. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 206—209.

99. *НБКМ БИА*, ф. 14, оп. 4, а.е. 3109, л. 35.

100. *Стателова, Е.* Дипломатията на Княжество България, 111—112.

101. Пак там, 160—161.

102. *ЦДИА*, ф. 176, оп. 1, а.е. 191, л. 10.

103. Търновска конституция, № 151, 9 авг. 1885.

104. *Пандев, К.* Начало на македоно-одринското движение в България /1879—1894/ — *В: В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 242—244.

ГЛАВА СЕДМА

Стр. 141/157

ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

1. *Маджаров, М.* Източна Румелия. С., 1925, 150—151.

2. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 3. М., 1967, 606—607, № 382; *ЦДИА*, ф. 568, оп. 1, а.е. 90, 22—23.

3. *АМАЕ*. S. Correspondance politique des consuls /1871—1896/. /CPC/. Turquie. Philippopolis. 2 /1878—1879/, 255—256.

4. *АЦИАИ*. Дневник на Екзарх Йосиф I тетр. /1868—1881/, с. 61.

5. *ЦДИА*, ф. 568, оп. 1, а.е. 549, л. 1.

6. *АМАЕ*. s. Memoirs et documents /MD/. Turquie. T. 94, f. 245.

7. *Маджаров, М.* Източна Румелия, 194—196.

8. Дневници ОС I IC, 78—79.

9. *Гешов, И. Е.* Източна Румелия и изборът на първия й Постоянен комитет. — В кн. му: *Спомена и студии*. С., 1928, 136—138.

10. *АМАЕ*. s. CPC, t. II, f. 380.

11. *АВПР*, ф. Гл. архив V—A₂, д. 996, 2614—2619, 2673—2681.

12. Външната политика на България. Док. и материали. I. /1879—1886/ С., 1978, 110—119; *Митев, Й.* Ликвидирането на един турски провокационен бунт в Кърджалийско през 1880 г. — *ВИС*, 1961, № 2, 91—92.

13. *АВПР*, ф. Гл. архив V—A₂, д. 996, л. 2706—2713; *АМАЕ*. s. CPC, t. III /1880—1881/, 376—379.

14. *Wilson, C. W.* Report on Eastern Roumelia. London, 1880, 1—8.

15. *АВПР*, ф. Гл. архив V—A₂, д. 994, ч. II, 2584—2588, 2595—2600; *Овсяний*, Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877—78—79 гг. 3. Восточная Румелия и Адрианопольский санджак. СПб., 1907, с. 87.
16. *Салабашиев*, И. Спомени. С., 1943, с. 6.
17. *АМАЕ*, s. MD, т. 92, ф. 197.
18. Външната политика на България 1, 35—42.
19. *АМАЕ*, s. CPC, Т. IV, 138—152.
20. Пак там, т. III, 523—535.
21. *Радев*, С. Строителите на съвременна България. I, С., 1973, с. 475.
22. *Юруков*, Д. Спомени из политическия живот в България. С., 1932, 88—90.
23. Пак там, с. 103.
24. *Димитров*, И. Режимът на пълномощията и борбата против него /1881—1883/. — *ГСУИ*, 58, 1965, с. 316.
25. *АМАЕ*, s. CPC, Т. IV, 83—91.
26. Марица, № 450, 24 дек. 1882; № 452, 4 ян. 1883.
27. *Салабашиев*, И. Цит. съч., с. 21.
28. Южна България, № 28, 14 юли 1883; № 92, 26 май 1884; Марица, № 372, 23 март 1882; № 388, 21 май 1882 и др.
29. *Маджаров*, М. Първата ми и последна среща с княз Александър Батенбергски. — *Съвр*, I, 1922, № 10, 567—569.
30. *Стателова*, Е. Източна Румелия /1879—1885/. С., 1983, 218—250.
31. *Маджаров*, М. Източна Румелия, с. 286.
32. *Радев*, С. Цит. съч. I, 479—480.
33. *DDF I*, 5, No 228, 232; *ЦДИА*, ф. 250, оп. 1, а. е. 72, 1—10.
34. *Пантев*, А. Англия срещу Русия на Балканите 1879—1894. С., 1972, 68—82.
35. *АИИ БАН*, кол. III, оп. 7, а. е. 102, л. 580 /Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Politisches Archiv, XV, Bulgarien, Kart. 18, Weis. Bl. 24/.
36. *АМАЕ*, Correspondance politique /1871—1896/CP. Turquie, Т. 460, f. 283.
37. *Mayendorf*, A. Correspondance diplomatique du Baron de Staal /1884—1900/. I. Paris, 1929, 19—21.
38. *Икономов*, Т. Мемоари. С., 1973, 217—220.
39. *Дневници ОС IV PC*, 504—512.
40. Марица, № 585, 15 март 1884.
41. *Дневници ОС VI PC*, 206—209.
42. *Маджаров*, М. Източна Румелия, с. 344.
43. Марица, № 685, 25 ян. 1885.
44. *Дневници ОС V PC*, 48—50.
45. *АВПР*, ф. Гл. архив V—A₂, д. 996, 2643—2654.
46. *АМАЕ*, s. CPC, Т. III, 33—35, 94—96.
47. Пак там, ф. 34.
48. Пак там, т. IV, ф. 268.
49. Народний глас, № 121, 19 септ. 1880; № 131, 24 окт. 1880.
50. *АВПР*, ф. Политархив 1885, 154—165.
51. *Стателова*, Е. Цит. съч., 148—151.
52. *Дневници ОС VI PC*, 64—65, 109—119, 1064—1066.
53. *Натан*, Ж. и Л. *Беро*. Монополистическият капитализъм в България. С.,

- 1958, с. 40.
54. Марица, № 376, 9 апр. 1882.
55. Икономика на България. I. С., 1969, 356—357.
56. Марица, № 332, 30 окт. 1881.
57. *Дневници ОС IV PC*, 654—658.
58. *ЦДИА*, ф. 600, оп. 1, а. е. 1908, 1—2.

ГЛАВА ОСМА

Стр. 157/198

СЪЕДИНЕНИЕТО НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ С ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ И СРЪБСКО-БЪЛГАРСКА ВОЙНА

1. *Благов*, Д. Съчинения. II. С., 1960, с. 86; История на България. 2. С., 1962, с. 63.
2. Народний глас, № 512, 5 ян. 1885.
3. Спомени за Съединението от 1885 г. С., 1980, 20—21, 63.
4. *Христов*, Х. Принос към историята на съединението. — *ИБИД*, 22—24, 1948, с. 64.
5. *Иречек*, К. Български дневник. 2. С., 1932, с. 538.
6. Марица, № 674, 1 ян. 1885.
7. *DDF I*, 5, р. 441.
8. *Тодоров*, Г. Българската следосвободенска публицистика и историография за живота и делото на Л. Каравелов. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, с. 436.
9. *Благов*, Д. Съч. II, с. 86.
10. Архив на Възраждането. 2. Документи по Съединението. С., 1908, с. 89.
11. Славянин, № 27, 15 май 1884.
12. Южна България, № 155, 6 ян. 1885.
13. *Христов*, Х. Цит. съч., с. 65.
14. Архив на Възраждането. 2, с. 127.
15. *Стоянов*, З. Съчинения. 3. С., 1966, 108—109, 110, 121, 125.
16. Архив на Възраждането. 2, с. 128.
17. Пак там, 89—96.
18. Южна България, № 70, 27 февр. 1885.
19. Пак там, № 74, 13 март 1885.
20. *Цанов*, И. Из бележките ми по Съединението /1885—1886/. — *БП*, 5, 1898/1899, № 8, 2—3.
21. Архив на Възраждането. 2, 111—112.
22. Марица, № 714, 17 май 1885.
23. Архив на Възраждането. 2, 115—120.
24. Пак там, 123—125; Южна България, № 93, 22 май 1885.
25. *Стоянов*, З. Съч. 3, с. 90.
26. Пак там, 622—623.
27. *Боршук*, Г. История на българската журналистика. 1844—1877. 1878—1885. С., 1965, с. 490, 525.
28. *Стоянов*, З. Съч. 3, с. 120.
29. Пак там, с. 125.
30. Пак там, с. 115, 122.
31. Пак там, с. 128.
32. Архив на Възраждането. 2, с. 131.
33. Пак там, 231—232; *Стоянов*, З. Съч. 3, с. 401, 407, 634.

34. Самозащита, № 1, 28 септ. 1885.
35. Архив на Възраждането. 2, с. 261.
36. *Стоянов*, З. Съч. 3, с. 416.
37. Самозащита, № 1, 28 септ. 1885.
38. Спомени за Съединението от 1885 г., с. 247.
39. Цит. по *Стателова*, Е. Дипломатията на Княжество България 1879—1886. С., 1979, с. 164.
40. *Тодоров*, Г. Към дипломатическата история на Съединението на България през 1885 г. — *ИП*, 1965, № 6, 27—28.
41. Южна България, № 119, 28 авг. 1885.
42. Славянин, № 6, 22 авг. 1885.
43. *Радев*, С. Строителите на съвременна България. I. С., 1973, 508—510; Архив на Възраждането. 2, 282—284.
44. *Стоянов*, З. Съч. 3, 416—417; Архив на Възраждането. 2, 270—271.
45. Архив на Възраждането. 2, с. 276.
46. *Генов*, Ц. Подготовка, извършване и защита на Съединението. — *ИП*, 1960, № 4, с. 17.
47. Архив на Възраждането. 2, с. 281.
48. Пак там, с. 286.
49. Марица, № 744, 3 септ. 1885.
50. *Стоянов*, З. Съч. 3, 418—419.
51. Пак там, с. 149.
52. *Христов*, Х. Цит. съч., с. 77.
53. Архив на Възраждането. 2, с. 321.
54. Търновска конституция, № 168, 7 септ. 1885.
55. Държавен вестник, № 92, 8 септ. 1885.
56. Архив на Възраждането. 2, 339—340.
57. Търновска конституция, № 24, 26 септ. 1885.
58. Външната политика на България. Док. и материали. I. 1879—1886. С., 1978, 567—568.
59. *Татищев*, С. Из прошлого русской дипломатии. СПб., 1890, с. 416.
60. *Тодоров*, Г. Цит. съч., с. 29.
61. Архив на Възраждането. 2, с. 295.
62. Държавен вестник, № 43, 10 септ. 1885.
63. *Turkey No 1/1886/*, р. 9.
64. Външната политика на България. I, 569—570.
65. *Дневници IV ОНС III ИС*, 1—4.
66. Пак там, с. 3.
67. *Радев*, С. Цит. съч. I, 549—550; *Татищев*, С. Цит. съч., 418—419.
68. *Дневници IV ОНС IV ИС*, с. 40.
69. Архив на Възраждането. 2, 334—335.
70. Пак там, с. 348, 351—352.
71. Външната политика на България. I, 587—588, 591—592.
72. Пак там, 592—595, 598—599; 600—603, 606, 615—617, 619—621.
73. *Пантев*, А. Англия срещу Русия на Балканите. 1879—1894. С., 1972, с. 98.
74. *Радев*, С. Цит. съч. I, 574—575.
75. Външната политика на България. I, 623—625, 625—627.
76. Пак там, с. 590.
77. Пак там, 579—580.
78. *Митев*, Й. Отношението на великите сили към Съединението на България през 1885 г. — *ИП*, 1954, № 4, с. 73; Съединението 1885. С., 1980, с. 287.
79. Външната политика на България. I, 583—585.
80. Търновска конституция, № 169, 18 септ. 1885.

81. Външната политика на България. I, 595—597.
82. Пак там., 609—610; Държавен вестник, № 103, 10 окт. 1885.
83. Външната политика на България. I, с. 607, 611—612.
84. *Жакмен*, Ролен Г. Правото на България за съществуване. 2. С., 1887, 68—69.
85. Зорница, № 43, 26 окт. 1885.
86. Протоколите на Цариградската конференция по работите в Източна Румелия. С., 1886, 15—16.
87. Пак там, с. 25.
88. Пак там, с. 31.
89. Пак там, с. 34.
90. Пак там, с. 39.
91. Пак там, с. 43.
92. Пак там, 45—47.
93. Пак там, 50—53.
94. Пак там, 53—54.
95. Пак там, с. 55.
96. Славянин, № 18, 20 септ. 1885.
97. *Крачунов*, К. Дипломатическата история на Сръбско-българската война. С., 1921, с. 25.
98. Телеграф, № 3, 19 окт. 1885; *Георгов*, И. Дележ и пак дележ. — *БП*, 4, 1897/1898, № 11, 99—100.
99. *DDF I*, 4, 28—29.
100. *Живановић*, Ж. Политичка историја Србије. 2. Београд, 1924, 275—277.
101. Зорница, № 47, 23 ноем. 1885.
102. Външната политика на България. I, с. 570.
103. *Милкоков*, П. Сръбско-българските отношения по македонския въпрос. — *БП*, 5, 1898/1899, № 9—10, с. 91.
104. *Јовановић*, Н. С. Шта ћемо ако се Цареви погодили? Београд, 1885, 18—20, 24, 59.
105. Търновска конституция, № 177, 19 окт. 1885.
106. *Пржић*, И. Спољашне политика Србије. Београд, 1939, с. 111.
107. Търновска конституция, № 174, 9 окт. 1885.
108. Пак там, № 178, 24 окт. 1885.
109. *Mayendorf*, A. Correspondance diplomatique du Baron de Staal. I. Paris, 1929, р. 272.
110. *Тодоров*, Г. Цит. съч., 33—34.
111. Външната политика на България. I, 584—585.
112. Славянин, № 39, 9 ноем. 1885.
113. Държавен вестник, № 109, 2 ноем. 1885.
114. Външната политика на България. I, 639—640.
115. Пак там, 641—643.
116. Пак там, 646—647.
117. *Жакмен*, Ролен Г. Цит. съч. I, с. 31.
118. Новое время, № 3476, 31 окт. 1885.
119. *Грујић*, С. Сливница, рат Србија и Бугарске. Београд, 1887, 8—9.
120. *Лавел*, Е. Балканский полуостров.

- I. М., 1889, с. 181, 191, 199.
121. *Дневници IV ОНС I PC*, I, с. 245; Марица, № 672, 4 дек. 1884.
122. История на Сръбско-българската война — 1885 г. С., 1971, с. 84.
123. *Лъвов*, Е. България в период терора и анархии. М., 1886, с. 203.
124. Славянин, № 30, 17 окт. 1885.
125. Държавен вестник, № 61, 18 юни 1885.
126. История на Сръбско-българската война, 112—113.
127. Пак там, с. 117.
128. *Фичев*, И. Военно-исторически очерк на Българо-сръбската война през 1885 г. С., 1888, с. 78. Подп. К. И.
129. Пак там, с. 88.
130. История на Сръбско-българската война, с. 208.
131. Пак там, 210—211.
132. *Фичев*, И. Цит. съч., с. 941.
133. Пак там, с. 96; История на Сръбско-българската война, с. 248.
134. *Грујић*, С. Цит. съч., с. 133.
135. История на Сръбско-българската война, с. 261.
136. Пак там, 252—253; Славянин, № 47, 28 ноем. 1885.
137. Зорница, № 46, 16 ноем. 1885.
138. Дневен бюлетин, № 4, 8 ноем. 1885.
139. История на Сръбско-българската война, с. 278.
140. Пак там, 279—280.
141. Пак там, с. 119.
142. Пак там, 355—356.
143. Славянин, № 70, 4 февр. 1886.
144. Дневен бюлетин, № 3, 8 ноем. 1885.
145. Пак там, № 6, 10 ноем. 1885.
146. *Грујић*, С. Цит. съч., 94—95.
147. Зорница, № 47, 23 ноем. 1885.
148. Цит. по Търновска конституция, № 182, 22 ноем. 1885.
149. Външната политика на България. I, с. 653.
150. Пак там, 653—654.
151. Пак там, с. 652.
152. *Фичев*, И. Цит. съч., с. 108.
153. История на Сръбско-българската война, 306—308.
154. Държавен вестник, № 110, 16 ноем. 1885.
155. *Татищев*, С. Цит. съч., с. 432.
156. Външната политика на България. I, с. 655.
157. *Грујић*, С. Цит. съч., с. 106; Славянин, № 42, 23 ноем. 1885.
158. История на Сръбско-българската война, с. 374.
159. *Фичев*, И. Цит. съч., 140—141.
160. Външната политика на България. I, с. 656.
161. *Благов*, Д. Съч. II, с. 89.
162. Държавен вестник, № 34, 19 апр. 1886.
163. *Лъвов*, Е. Цит. съч., 272—273.
164. Протоколите..., с. 63.

165. Пак там, 91—92.
166. *Mayendorf*, A. Цит. съч., 277—278.
167. Дневен бюлетин, № 25, 28 ноем. 1885.
168. Архив на Възраждането. 2, с. 368.
169. Пак там, 375—377.
170. Славянин, № 51, 10 дек. 1885.
171. Цит. по Славянин, № 55, 19 дек. 1885.
172. Държавен вестник, № 115, 14 дек. 1885.
173. Външната политика на България. I, с. 703.
174. Търновска конституция, № 9, 14 февр. 1886.
175. Славянин, № 64, 18 ян. 1886; Държавен вестник, № 1, 4 ян. 1886.
176. Външната политика на България. I, с. 717.
177. Търновска конституция, № 3, 15 ян. 1886.
178. Държавен вестник, № 4, 14 ян. 1886.
179. *Mayendorf*, A. Цит. съч., с. 292.
180. Външната политика на България. I, 715—716.
181. Славянин, № 59, 4 ян. 1886.
182. *Пантев*, А. Цит. съч., 118—119.
183. Външната политика на България. I, с. 718.
184. Търновска конституция, № 16, 20 март 1886.
185. Пак там, № 1, 4 ян. 1886.
186. Славянин, № 75, 15 февр. 1886.
187. Външната политика на България. I, 732—736.
188. Пак там, 770—773.
189. *Mayendorf*, A. Цит. съч., с. 295.
190. Външната политика на България. I, 789—790.
191. Зорница, № 14, 5 апр. 1886; Зора, № 38, 2 апр. 1886.
192. Българин, № 66, 3 апр. 1886.
193. Държавен вестник, № 28, 29 март 1886.
194. Светлина, № 163, 19 апр. 1886.
195. Зора, № 38, 2 апр. 1886.
196. Държавен вестник, № 36, 26 апр. 1886.
197. Търновска конституция, № 20, 5 апр. 1886.
198. *Дневници IV ОНС IV ИС*, с. 1.
199. Пак там, с. 1, 37.
200. Зорница, № 29, 19 юли 1886.
201. *Дневници IV ОНС IV ИС*, 527—528.
202. Народен вестник, № 1, 19 юли 1886.
203. Зора, № 63, 4 юни 1886.
204. Светлина, № 189, 19 юли 1886.
205. *Дамьянов*, С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война /1878—1914/. С., 1971, 54—56.
206. Зорница, № 31, 2 авг. 1886.
207. Светлина, № 187, 12 юли 1886.
208. Зорница, № 31, 2 авг. 1886.
209. *Turkey No 1/1887/*, 69—74, 78—79.
210. Пак там, с. 71.
211. *Благов*, Д. Съч. II, с. 162.

Дял II
СОЦИАЛНО-
ИКОНОМИЧЕСКО
И ПОЛИТИЧЕСКО
РАЗВИТИЕ
НА БЪЛГАРИЯ /1886 — 1903 /

Стачката на работниците
от памучната фабрика
„Принц Борис“.
Варна, 1902 г.
/детайл от фотография/.
Народна библиотека
„Кирил и Методий“ —
София

РАЗВИТИЕ НА КАПИТАЛИЗМА И ПРОМЕНИ В КЛАСОВАТА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО Стр. 209/233. ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА ПРЕЗ 1886—1887 Г. Стр. 233/252. СТАМБОЛОВИЯТ РЕЖИМ /1887—1894/ Стр. 252/279. ВЪЗНИКВАНЕ И НАЧАЛНИ СЪПЬКИ НА РАБОТНИЧЕСКОТО И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ Стр. 279/307. УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНАТА ПАРТИЯ /1894—1899/ Стр. 307/324. РАДОСЛАВИСТКИ РЕЖИМ, СЕЛСКО ДВИЖЕНИЕ И ОСНОВАВАНЕ НА БЗНС Стр. 324/352. ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ В НАЧАЛОТО НА ВЕКА /1900—1903/ Стр. 352/363. СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОТО И РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В. Стр. 364/384. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ II Стр. 384/393.

ГЛАВА ПЪРВА

РАЗВИТИЕ НА КАПИТАЛИЗМА И ПРОМЕНИ В КЛАСОВАТА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО

1.

Развитие на селското стопанство

ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ И ЗЕМЕПОЛЗУВАНЕ. През периода от Съединението до началото на XX в. настъпили изменения в положението на трудещите се селяни в страната в резултат на действието на няколко фактора. Известно влошаване на положението на част от селячеството дошло в резултат на продължаващото изкупуване на турските земи.

Трудно може да се определи точно общото количество на земите, които са били закупени от българските селяни до края на XIX в., но по най-обща оценка може да се приеме, че то е възлизало на около 6 млн. дка. Закупуването на тези земи струвало на българските селяни към 80—100 млн. зл. лв., тъй като през 80-те и 90-те години на XIX в. цената на земята бързо се повишавала.¹ Изкупуването на турските земи при тези условия отвлечало по-голямата част от наличните в селското стопанство средства към набавянето на земя вместо към подобряване и модернизиране на земеделската техника.

По-голямата част от селяните, закупили земя до 1903 г., заплатили със средства, заети от селски и градски лихвари. Лихвата на заемите била висока — не по-малко от 24% годишно, като в много случаи достигала и до 100% и била свързана с изкупуване на продукцията на длъжниците по понижени цени /т. нар. „зеленица“/. При това положение дълговете бързо нараствали и водели до разоряване на голяма част от купувачите бедни и дори средни селяни. Към края на 90-те години по оценка на министъра на земеделието Ив. Ев. Гешов селяните дължали на лихварите около 91 млн. лв.²

Не по-малко важна роля за разоряването на значителен брой бедни и средни селяни в България в края на XIX в. изиграла и продължителната европейска аграрна криза от 1873 г. до края на 90-те години, която довела до спадане на цените на зърнените храни /покрай тях и цените на останалите земеделски произведения/ с около 50%

спрямо равнището им в навечерието на Освобождението.³ То водело и до голямо намаляване на реалните доходи, тъй като цените на необходимите за селското население промишлени произведения не само че не спаднали, но даже в повечето случаи се повишили, а дълговете и плащанията на селяните за лихви оставали в стария си размер.

Значение за разоряването на значителен брой земеделски стопани през този период имало и тежкото данъчно бреме. През годините на Стамболовия режим било въведено продаването на имотите на неиздължилите се данъкоплатци.

За мащабите на процеса на разоряване на дребни и средни земеделски стопани известно указание намираме в съпоставянето на резултатите от официалните преброявания на населението /разработките за разпределението на стопански активното население по професии и по социално положение в професията според главния източник на доходи/. Числеността на така преброените самостоятелни земеделски стопани /без част от полупролетаризирани бедни стопани, регистрирани като наемни работници според главното им занятие/ се намалила от 524 182 души през 1888 г. на 426 556 души през 1893 г. и 433 714 души през 1900 г.⁴ Това означава, че за времето от 1888 до 1893 г. броят на самостоятелните земеделски стопани се е намалил с 97 636 души, или с 18,6% /от тях поне 10 000—12 000 стопани, или около 2% от общия брой, се падат на изселени турски селяни/. След 1893 г. разоряването на бедни и средни селяни вече не било така масово и броят на разорените земеделски стопани /включително изселващите се турци земеделски стопани/ се оказал малко по-малък от броя на новосъздадените по линията на наследствените делби самостоятелни земеделски стопанства. Поради това за 1893—1903 г. се получава в крайна сметка слабо увеличаване на общия брой на земеделските стопани в страната.

След 1897 г. тенденцията към масово разоряване на дребни и средни селяни и концентрация на поземлената собственост се заменила с тенденция към приблизително запазване на достигнатото равнище на концентрация на земята при спиране или задържане на процеса на масово пролетаризиране на по-дребните земеделски стопанства.

Причината за тази промяна трябва да се търси в няколко насоки. На първо място, приблизително от 1897 г. низходящата /макар и с колебания през отделни години/ кризисна тенденция на движението на цените на земеделските произведения се заменила с постепенно повишаване на цените и съответно увеличаване на доходите на селяните, производители на стокова продукция. Очертало се и известно повишаване на средните добиви. На трето място, от средата на 90-те години на XIX в. било налице известно абсолютно и относително намаляване на данъчните постъпления от облагане на селското стопанство. От втората половина на 90-те години проличава и постепенно спадане на обичайния лихвен процент в страната вследствие на макар и бавното отстъпление на неорганизирания скъп лихварски кредит пред конкуренцията на появилите се първи банки в страната. Това означавало, че доходите на масата от селяните на границата между XIX и XX в. се повишили.

Разоряването на значителен брой бедни и средни земеделски стопани било съпроводено от процес на концентрация на поземлената собственост, който в края на XIX и началото на XX в. обаче не водел в същата степен и до концентрация на селскостопанското производство. Наличието на значителен брой предимно лихварски едри земепритежания с повече от 500 дка /понякога и над 5000 дка/ не означавало, че всички тези земевладения се превръщали и в едри капиталистически земеделски стопанства. Повечето от лихварите предпочитали да разделят своята земя на малки парцели и да я дават за обработване на безземлени или малоземлени селяни /често на нейните предишни разорени собственици/ срещу изполица или други форми на натурална или парична аренда. Голяма част от земята им стояла и под угар.

Конкретната причина за това, че по-едрот земевладение в края на XIX в. не се превръщало и в едро капиталистическо селскостопанско предприятие, се криела в понижаващите се тогава цени на земеделските произведения под влиянието на европейската аграрна криза и силната конкуренция на евтините заокеански зърнени храни на европейския пазар. Наред с това средните добиви от единица площ в чифлиците през 80-те и 90-те години били по-ниски, отколкото при дребните и средните земеделски стопани поради средно-половата обработка на земята, по-големите загуби при прибиране на реколтата и др. Вярно е, че част

от капиталистическите стопанства използвали и вносни земеделски машини, но те били все още доста скъпи. Особено скъпо било тяхното поддържане поради липсата на квалифициран технически персонал, трудно и бавно доставяне на резервни части и др. Поради всичко това едрото капиталистическо земеделско стопанство при конкретните условия в буржоазна България в края на XIX в. се оказало недостатъчно рентабилно.

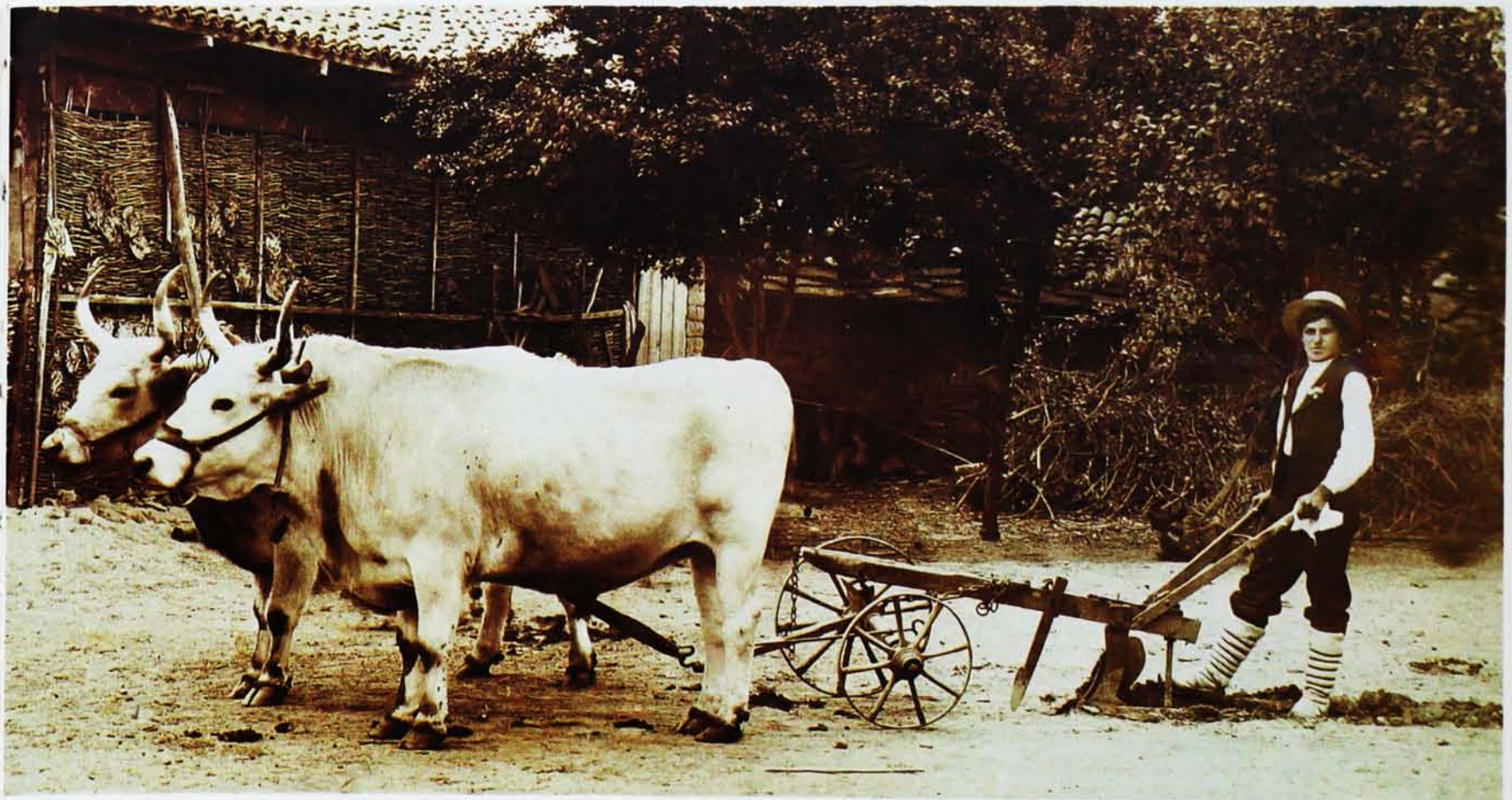
ТЕХНИКАТА НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО до началото на XX в. останала твърде примитивна и по същество не се изменила в сравнение с тази по време на Освобождението. Наистина още през първата половина на 80-те години държавната власт под натиска на по-заможните селяни организираща пробни доставки и изложби на земеделски машини, курсове за запознаване с обслужването на земеделските машини и др., но въпреки това вносът на земеделски машини през втората половина на 80-те години продължавал да възлиза на нищожни суми и едва през 90-те години отбелязал известно увеличение.

За времето от 1882 до 1887 г. били внесени земеделски оръдия и машини само за 0,23 млн. лв. и през 1888—1890 г. — за 0,40 млн. лв., докато за петилетието 1891—1895 г. сумата на техния внос достигнала до 1,87 млн. лв., през 1896—1900 г. — 1,44 млн. лв., а през 1901—1903 г. — 2,44 млн. лв. Това нарастване било обаче твърде скромно за мащабите на страната и поради това през 1900 г. само 2% от стопаните притежавали веячки и триори, 0,09% — жетварки, 0,06% — сеячки и т. н. Дори железните плугове още били рядкост — през 1900 г. такива плугове притежавали само 11,7% от земеделските стопани /останалите работели с дървени рала/.

Малко по-осезаема крачка напред била направена в областта на разпространяването на агротехнически знания сред масата от земеделските стопани в страната. Още през първите години след Освобождението били организирани два „образцови“ държавни чифлика — край Русе и в с. Садово /дн. гр. Садово/, които играели ролята на показни стопанства за пропагандиране на по-добри методи на обработка на земята. През 80-те години към тях започнали да организират курсове по лозарство, овощарство, градинарство и др., като през 1894 г. те прераснали в държавни

Вършачка с локобил, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Един от първите железни плугове в с. Бяла черква, Павликенско, фотография, ок. 1900 г. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — В. Търново

практически земеделски училища.⁵ През 1897 г. бил приет „закон за земеделското учение“⁶. По силата на специален закон от 1892 г. били взети и известни мерки за подобряване породата на овцете в страната.⁷

Твърде ниското техническо равнище на селското стопанство било една от причините и за ниски добиви от единица площ. Наистина добивите по години били много колебливи вследствие на нееднаквите климатични условия и капризите на природата, но все пак средните резултати от няколко реколти очертават ясно обичайното равнище. През периода 1897—1899 г. средният добив на пшеница от декар възлизал на 93 кг, царевича — 170 кг, ечемик — 102 кг и т. н. Тези добиви били много по-ниски от равнището в развитите европейски капиталистически страни по това време. Например в Англия, Германия, Франция, Белгия и Австрия средният добив на пшеница се колебаел тогава между 140 и 235 кг от декар. По-ниски били и показателите за продуктивността на домашните животни. Средният млеконадой от една овца възлизал на около 16—17 л годишно, а средният настриг — около 1,0—1,1 кг.

Въпреки примитивната земеделска техника и ниските добиви селскостопанското производство в България в края на XIX и първите години на XX в. отбелязало значително увеличение. Ако се изхожда от данните за приходите от данъка десятък и от цените на зърнените храни по години за периода до 1896 г. /допълнени с обобщени сведения от докладите на окръжните управители/ и от данните на официалната статистика на посевите и реколтите след 1897 г., като краен резултат се получава следният приблизителен индекс на физическия обем на производството на зърнени храни при база 1908—1912 г., приета за 100:⁸

1877 г. — 49	1890 г. — 65	1895 г. — 106	1900 г. — 75
1880 г. — 44	1891 г. — 82	1897 г. — 86	1901 г. — ...
1888 г. — 52	1892 г. — 99	1898 г. — 105	1902 г. — ...
1889 г. — 86	1894 г. — 73	1899 г. — 64	1903 г. — 89

Тези резултати въпреки големите колебания, обусловени от капризите на природата, свидетелствуват за нарастване на обема на зърнопроизводството средно за 90-те години с повече от 50% спрямо равнището по време на Освобождението. Същият извод, с приспадане на около десетина пункта заради по-слабото нарастване в другите растениевъдни отрасли извън зърнените храни, може да се приеме като валиден и въобще за растениевъдната продукция на страната.

Очертаното нарастване на обема на растениевъдната продукция в края на XIX в. се дължало предимно на екстензивни фактори — увеличаване на посевните площи и съответно на заетата в селското стопанство работна ръка благодарение на

естествения прираст на населението. Увеличаването на посевните площи и въобще на обработваната земя ставало чрез незаконно изсичане и разораване на обществени /държавни и общински/ гори, пасища или мера и превръщането им в частни ниви, лозя, градини и пр. Масовото разграбване и разработване на държавни и общински земи било дело предимно на бедните и средните селяни, които били притиснати от глада за земя при сравнително високи темпове на естествен прираст на населението и невъзможност да се намери препитание в неземеделските отрасли. В него участвували обаче и доста богати селяни. Разграбените при мълчаливото съдействие на кметовете⁹ земи от държавния и общинския поземлен фонд били постепенно оформени като частна собственост на фактическите им владетци в края на XIX и началото на XX в. Буржоазната държава неведнъж се опитвала да спре разграбването на обществения поземлен фонд, но била безсилна при фактическото съучастие на местните органи на властта.

Структурата на растениевъдната продукция на страната не се изменила съществено в сравнение с доосвобожденския период.¹⁰ Тя продължавала да се характеризира с твърде екстензивно използване на земята, което личи от следните официални данни за разпределението на засятата и засадена площ /включително естествените ливади/ по групи култури през 1897 г.:

Зърнени храни	18,11 млн. дка, или	74,3%
Маслени и индустриални растения	0,09 „ „ „	0,3%
Варива	0,27 „ „ „	1,1%
Бостани	0,20 „ „ „	0,8%
Зеленчукови градини	0,12 „ „ „	0,5%
Фуражни растения /засети/	0,87 „ „ „	3,6%
Също, върху площ на орници	3,51 „ „ „	14,4%
Лозя	1,15 „ „ „	4,6%
Розови градини	0,04 „ „ „	0,2%
Всичко	24,36 „ „ „	99,8%

През 1897 г. угарите и орниците заемали общо 34,3% от обработваемата земя, което далеч превишавало техния дял в напредналите капиталистически страни.

Разораването на държавни и общински земи от селяните в края на XIX в. започнало да създава затруднения за развитието на животновъдството в резултат на ограничаване на възможностите за свободна паша на добитъка, което трябвало да бъде компенсирано с разширяване площите на фуражните култури. Задържащо влияние отначало оказвали и честите епидемии по добитъка. Едва през 1889 г. било положено скромно начало на организирана борба срещу болестите по домашните животни с назначаването на окръжни ветеринарни лекари¹¹ /макар че двадесетина такива лекари били съвсем недостатъчни за нуждите на страната/.

От друга страна, развитието на животновъдството в България в края на XIX в. било благоприятствувано от изгодното за него движение на пазарните цени, доколкото цените на повечето животновъдни произведения не били засегнати така тежко от продължителната аграрна криза. Това проличава от следващите данни за движението на цените на продуктите на животновъдството и на останалите стоки в края на XIX и първите години на XX в.¹² /табл. 1/.

Резултатите от таблицата показват, че през 80-те и 90-те години на XIX в. цените на животновъдните произведения отбелязват тенденция към значително повишение за разлика от спадането на цените на произведенията на растениевъдството под ударите на европейската аграрна криза. Това дало тласък за разрастване на пазарното животновъдство.

Действието на споменатите разнорасчлени фактори довело до значително увеличаване на животновъдния фонд и на производството на животновъдни продукти в България в края на XIX в. Увеличаването на животновъдния фонд на страната в края на XIX в. не е било равномерно по години и по видове добитък. За времето от 1883 до 1900 г. животновъдният фонд на страната се е увеличил средно с около 50%. До 1903 г. е било постигнато увеличение с още около 4%.

Малко по-бързото нарастване на животновъдството в сравнение с растениевъдството в края на XIX в. довело до изменения в структурата на селскостопанската продукция на страната в полза на първото.

Според изчисления на К. Попов делът на животновъдството в общата сума на националния доход от селското стопанство през 1892 г. възлизал на 17,6% с тенденция към увеличение до 20%.¹³ В развитите капиталистически страни този показател бил доста по-висок.

Степента на концентрация на производството в животновъдството била все още ниска и не се отличавала съществено от тази в растениевъдството. Специализираните чисто животновъдни стопанства били все още малко /предимно овцевъдни, концентрирани предимно в Североизточна Бълга-

рия/, но от втората половина на 90-те години техният брой започнал да расте.

СТОКОВОСТТА НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО. Стоковостта на селското стопанство в края на XIX и началото на XX в. слабо се повишила. Селскостопанската продукция на страната нараснала с 40—50% спрямо равнището в навечерието на Освобождението, а числеността на населението за същото време се увеличила само с 37%¹⁴ /без съществени промени в потреблението на глава от населението/. Това позволявало по-голяма част от производството да се насочва за износ.

Увеличила се и консумацията на градското население, чийто дял в общата численост на населението нараснал до 19,8% през 1900 г. Но дори и до 1900 г. стокостта на българското селско стопанство оставала значително по-ниска от тази в развитите капиталистически страни поради слабата специализация на индивидуалните земеделски стопанства и високия процент на собственото натурално потребление на продукцията при бедните и средните земеделски стопани. Ако се изхожда от обема на износа на земеделски произведения и от вероятната консумация на градското население и на неземеделското население в селата, трябва да се приеме, че през втората половина на 90-те години остокоряването на продукцията на българското селско стопанство е било само в размер на средно 22—25%. При по-едриите стопанства този процент бил по-висок, а при дребните — значително по-нисък /специализираните стопанства, работещи само за пазара, били твърде малко/.

В края на XIX в. българското селско стопанство не отбелязало някакво по-чувствително увеличаване на производителността на труда и по този показател то стояло на едно от последните места в Европа. Това било неизбежна последица от голямата раздробеност на селскостопанското производство на страната и от ниското техническо равнище на масата от земеделските стопанства. Ниската производителност на труда в селското стопанство обуславяла и ниски доходи на основната част от селскостопанското население на страната.

Таблица 1

Движение на цените на животновъдните продукти и на другите стоки в България в края на XIX в. /в грама сребро за килограм/

Година	Говеждо месо	Овче месо	Сирене	Пшеница	Ечемик	Общ индекс на цените при база 1800 г. = 100
1870	0,97	1,56	2,13	0,81	0,54	157
1882	3,27	2,85	2,61	0,78	0,49	125
1887	2,07	2,20	3,14	0,66	0,47	118
1900	2,16	2,52	2,97	0,68	0,49	115
1903	2,38	2,70	3,50	0,59	0,42	122

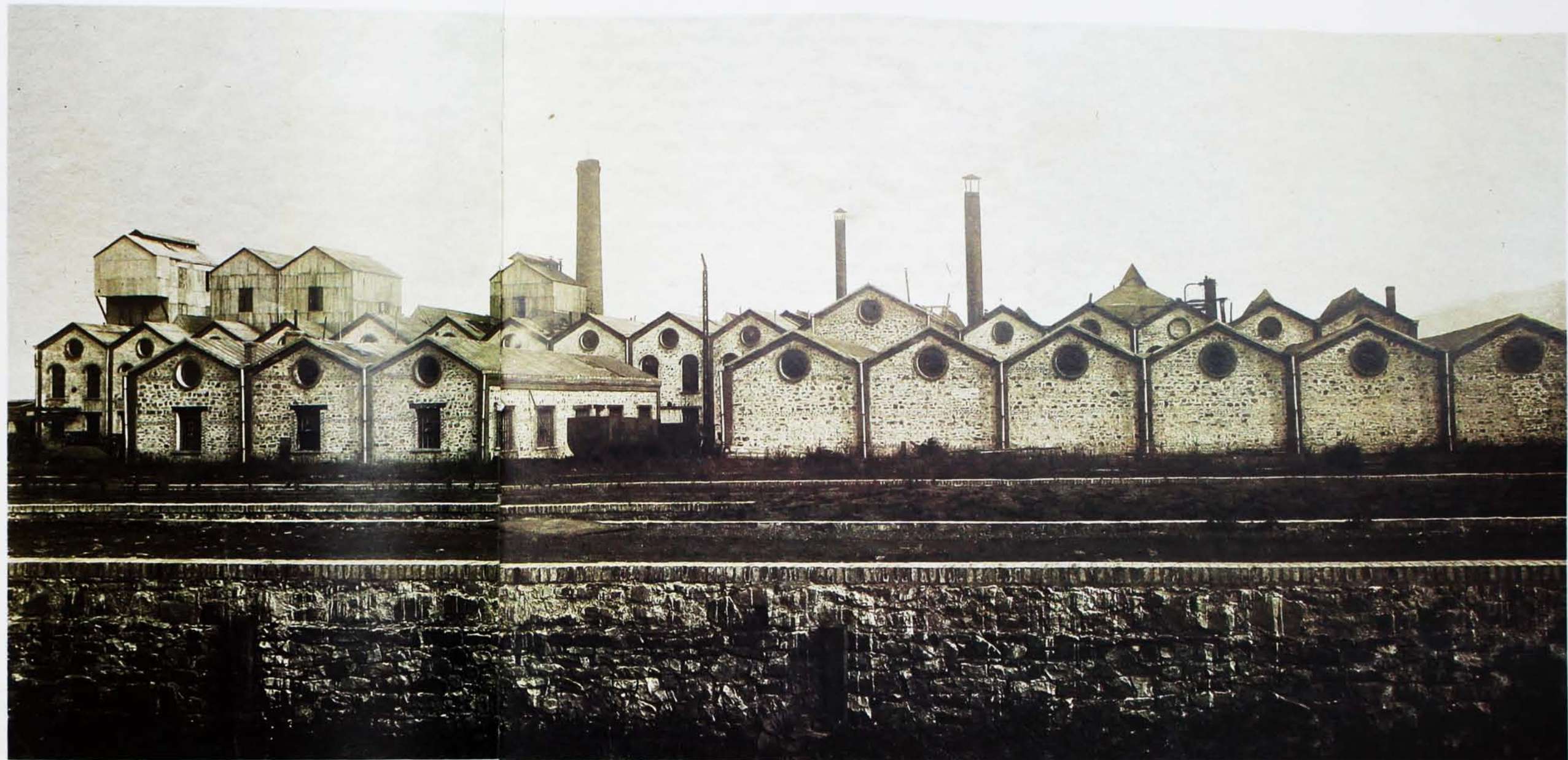
2. Развитие на промишлеността и транспорта

ЗАСИЛВАНЕ НА УПАДЪКА НА ЗАНАЯТИТЕ. През втората половина на 80-те и 90-те години на XIX в. процесът на западане и разоряване на традиционните отрасли на занаятчийското производство в България продължил. Много занаятчийски години наред упорствували /до голяма степен поради липсата на по-добър избор/, като се задоволявали с крайно ниски цени на своите изделия и съответно мизерни доходи, но в крайна сметка по-рано или по-късно били принудени да се откажат окончателно от занаятчийското производство и да потърсят друго препитание.

Факторите, които дали допълнителен тласък за ускоряване на упадък и окончателното разоряване на старите занаяти, били няколко. Сред тях на първо място трябва да се отбележи разрастването на вноса на конкурентни европейски индустриални произведения. Наистина номенклатурата на българската външнотърговска статистика в края на XIX в. била все още твърде уедрена и затруднява по-подробния анализ на количеството на вноса по отделни артикули. Но ако се направи опит за обособяване на сумата на вноса¹⁵ само на индустриалните произведения за масова консумация като конкурентна за местните занаяти продукция /без вноса на промишлени суровини, метали, хартия, каучукови изделия, горива, хранителни продукти и др./, получават се следните приблизителни резултати по петилетия:¹⁶

1879 — 1885 г.	средногодишно	38,5	млн.	лв.
1885 — 1890 г.	"	49,5	"	"
1891 — 1896 г.	"	47,4	"	"
1896 — 1900 г.	"	44,4	"	"

Проличава значителното увеличаване на вноса на конкурентни чужди промишлени произведения от втората половина на 80-те години. То се дължало на запазването на ниските вносни мита до средата на 90-те години и на установяването на преки железопътни съобщения между България и Централна Европа. В началото на август 1888 г. на софийската гара пристигнал първият влак от Виена през Белград. Железопътната връзка с Централна и Западна Европа засилила разрушителната конкуренция на вносните европейски индустриални произведения, тъй като техният превоз до България станал по-евтин и по-бърз. Наистина дотогава австрийските и германските индустриални произведения се превозвали по Дунава, въпреки че евтиният воден транспорт се осъществявал от необходимостта да се ползува и скъп коларски превоз до местните търговски центрове. От края на 80-те

Захарната фабрика в София, фотография. ЦДИА — София

неколкократно. Местното фабрично производство добре познавало нуждите на вътрешния пазар и се приспособявало към тях, което го правело още по-опасно за старите занаяти.

За редица традиционни клонове на занаятчийското производство в страната отрицателно отражение давало и продължаващото изселване на турското население, което дотогава било важен консуматор на местни занаятчийски изделия /особено на някои специфични за турското население артикули/. Вкусът на българското /особено градското/ население също се изменил във вреда на занаятчийското производство.

Резултатите от процеса на западане и разоря-

ване на старите клонове на занаятите до последните години на XIX в. личат ясно от годишните доклади на търговско-индустриалните камари. Според докладите на Софийската и Пловдивската търговско-индустриална камара за 1896 г. броят на занаятчийските дюкяни в сравнение с положението в навечерието на Освобождението бил намален, както следва:¹⁷

		1876 г.	1896 г.
София:	кожухарски	40 — 50	10 — 12
	чехларски	50 — 60	4 — 5
Пирдоп:	астарджийски /за хавлии и др./	20 — 22	2 — 3
	астарджийски	60 — 70	20 — 25
Сопот:	баемаджийски	120	1
	ножарски	25	3
Казанлък:	дюкмеджийски /деярски/	40	6
Карлово:	мутафчийски /за козинени изделия/	100	5 — 6
Панагюрище:	даракийски /за изготвяне на даращи/	14	3

Аналогично било положението и в района на Варненската търговско-индустриална камара, която в своя доклад за 1896 г. констатира, че в такива стари занаятчийски центрове като Шумен, Търговище, Провадия, Добрич, Айтос и Ямбол „от цели еснафски чаршии днес са останали по двама-трима представители, които криво-ляво си бодят очите за прехрана“. Според същия доклад в споменатите шест града преди Освобождението работели 3462 занаятчийски майстори и техни помощници, а през 1896 г. останали само 334, или по-малко от 1/10 от техния първоначален брой.¹⁸ Голяма част от разорените занаятчии се превръщали в наемни работници или служители, други се връщали към селското стопанство като дребни земеделци арендатори, градинари и др.

Развитието на занаятчийството в края на XIX и началото на XX в. не било обаче еднопосочно. Наред със западането на традиционните клонове на занаятчийското производство се появявали и нови занаятчийски професии или се разширявали някои доосвободенски такива, които не страдали от фабрична конкуренция. Такъв бил случаят със строителните занаяти, бръснарството и златарството или с редица нови занаяти, като например електротехници, водопроводчици, мебелисти и др. /към тях се преквалифицирали и мнозина занаятчии от западащите традиционни отрасли/. Докъм края на 80-те години преобладавало разоряването на занаятчии от традиционните клонове на еснафското производство и поради това общият брой на занаятчиите в страната намалявал. От края на 80-те до началото на 90-те години числеността на начинаещите занаятчии в разширяващите се нови или неконкурирани от фабриката професии взела превес над броя на ежегодно разоряващите се майстори от традиционните клонове на занаятчийското производство.

Пивоварната фабрика на братя Прошек в София, фотография. ЦДИА — София

Текстилната фабрика „Успех“ — Габрово, фотография. ЦДИА — София

Мина „Елисейна“, фотография. Централен исторически архив — София

Строеж на жп мост над р. Янтра във Велико Търново, фотография, 1900 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — В. Търново

Служителите от телеграфо-пощенската станция в Босилеград с началник Иван Пейчев, фотография, 1898 г. СО „Съобщения“ — музейна сбирка

„България“ — един от първите параходи на българския търговски флот след Освобождението, фотография. Национален военноморски музей — Варна

Поради това броят на самостоятелните занаятчии в крайна сметка се увеличил от 68 458 души през 1888 г. на 76 773 през 1893 г., а на занаятчийските работници, включително работещите въщи — съответно от 31 465 на 105 151 души.

Стигнало се до своеобразно занаятчийско свръхпроизводство, което се почувствувало особено отчетливо по време на стопанската криза през последните години на XIX в. Голяма част от новоустроените се занаятчии били принудени да напуснат дребното стоково производство, а много други майстори занаятчии рязко съкратили броя на своите работници и семейни помощници. Поради това броят на самостоятелните занаятчии през втората половина на 90-те години се намалил от 76 773 на 75 540 през 1900 г., а този на занаятчийските работници и семейни помощници — от 105 151 на 53 252 души.¹⁹

През втората половина на 80-те и 90-те години еснафските организации окончателно загубили своето значение и се разпаднали. Със закона за еснафите от 1898 г. буржоазната държава се опитала да ги закрепи по изкуствен път, но резултати не били постигнати.

Под ударите на фабричната конкуренция окончателно западнала и работещата на пазара домашна промишленост в някои отрасли. Такъв бил например случаят с гайтанджийството, което почувствувало по-късно ударите на фабричната конкуренция и отчасти успяло временно да компенсира намаляването на износа за турските пазари с намирането на пласмент за своята продукция в Сърбия. Но потреблението на гайтан в страната намалявало поради промените във вкуса и бита на населението, което все повече се преориентирало от украсените с ширити народни носии към обикновено „гражданско“ облекло. Появило се и местно фабрично производство на гайтан от средата на 80-те години. Вследствие на това броят на гайтанджийските чаркове в страната още през втората половина на 80-те години бил рязко намален. Според доклада на пловдивския окръжен управител за 1887—1888 г. в окръга имало само 600 работещи чаркове срещу 2000 преди Освобождението. Аналогично трикратно съкращение на броя на чарковете по това време било констатирано и в Габрово /627 чарка през 1888 г. срещу 2000 преди Освобождението/. През 1896 г. в Пирдоп според цитирания доклад на Пловдивската търговско-индустриална камара работели вече само 20—30 гайтанджийски чаркове срещу 700—800 преди Освобождението, което показва, че едно десетилетие по-късно гайтанджийската промишленост била вече практически ликвидирана.

ВЪЗНИКВАНЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ИНДУСТРИАЛНИ ПРЕДПРИЯТИЯ. Сред развалините на старите занаяти и на домашната

промишленост често възниквали по-едри капиталистически индустриални предприятия, организирани от заможни занаятчии, свързани с разпръснатата манифактура богати търговци и др. Но до средата на 90-те години на XIX в. развитието на местната фабрична промишленост протичало сравнително бавно. Вътрешният пазар все още не бил достатъчно широк. Задържащо влияние оказвала силната конкуренция на вносните индустриални произведения от развитите европейски капиталистически страни при условията на ниски вносни мита. По силата на Берлинския договор България била задължена да спазва сключените от Турция преди Освобождението търговски договори с европейските държави, които предвиждали облагане на вносните стоки само с 8% адвалорно мито. Фактическият процент бил обаче по-нисък, тъй като митото се изчислявало не въз основа на действителните пазарни цени, а според специално установени твърди „договорни“ цени за по-важните вносни артикули /фиксиран в приложенията към търговските договори между Турция и капиталистическите държави/, които били обикновено с 30 до 50% по-ниски от текущите пазарни цени през втората половина на XIX в. Поради това фактическото вносно мито възлизало само на 4—6%.

Развитието на местната фабрична индустрия било затруднено и от недостига на капитали. Местната буржоазия тепърва се формирала и невинаги разполагала с необходимите за създаването на фабрични предприятия по-големи капитали /използуването на заеман капитал било почти изключено поради високата лихва/. Преобладаващата част от вече натрупаните капитали в страната се отвлечали към сферата на обръщението, тъй като при условията на отсъствие на протекционистична политика процентът на печалбата на капитала в промишлеността се оказвал обикновено по-нисък от високите лихвени проценти при масовото търсене на кредит за изкупуване на земите, владени от турците, непосредствено след Освобождението.

Едва от края на 80-те години условията за развитие на местната капиталистическа индустрия започнали да се променят постепенно в благоприятна насока. Сроковете на сключените от Турция през 1861—1862 г. митнически спогодби с по-големите европейски капиталистически страни изтичали през 1889 и 1890 г. и България започнала с тях преговори за сключването на самостоятелни митнически съглашения. Още през 1889 г. била сключена временна /впоследствие ежегодно подновявана до 1894 г./ митническа спогодба с Англия, която влязла в сила от 1 януари 1890 г. През 1890—1891 г. били сключени аналогични спогодби и с Германия, Швейцария, Франция, Италия,

Белгия и Австро-Унгария /останалите държави се ползували от клаузата за най-облагодиятствувателната нация/. По силата на тези спогодби вносното мито било повишено от 8 на 10% от текущата пазарна цена плюс още 0,5% „митническа такса“.

През 1896—1897 г. били сключени първите търговски договори с Австро-Унгария, Франция, Англия, Италия, Русия и Сърбия и временни търговски спогодби със САЩ, Германия, Белгия, Швейцария и др., в които било прокарано решението на Народното събрание за повишаване на вносното мито от 10,5 на 14%²⁰ /само за Турция останал в сила режимът от 1888 г. с по-ниско мито/. По този начин за по-малко от едно десетилетие процентът на вносното мито се удвоил. Това още не било достатъчно за неразполагатата с достатъчно организационен и технически опит българска буржоазия, но все пак било значителна крачка напред.

Още по-голямо значение имал законът за насърчаване на местната индустрия, приет от Народното събрание в края на 1894 г.²¹ Той осигурявал редица привилегии за по-едрите индустриални предприятия /с вложен основен капитал над 25 000 зл. лв. и заети над 20 работници/ в текстилната, химическата, захарната, минната, циментовата, металургичната, стъklarската и хартиената индустрия и в производството на стеаринови свещи, кибрит, огнеупорни тухли, фаянсови съдове, каруци и някои други изделия /с допълнението на закона от 1897 г. кръгът на насърчаваните отрасли бил разширен и били включени и спиртните, бирените, железарските и мебелните фабрики²²/.

По-важните привилегии, които получавали насърчаваните предприятия, се състояли в правото на безмитен внос на необходимите суровини, машини и горива /при условие, че не се произвеждат в страната/, получаване на безплатни държавни или общински места за изграждане на индустриални предприятия, освобождаване от подоходен данък /главния, засягащ ги пряко данък/, намаление с 35% спрямо най-ниските превозни тарифи на БДЖ за транспорт на готовите изделия и на необходимите суровини, горива и машини, предпочитане при държавни доставки дори и в случаите, когато насърчаваните предприятия предлагат цена до 15% по-висока от тази на ненасърчаваните конкуренти, и др.

Тези облаги стрували на държавния бюджет значителни суми вследствие непостъпили от насърчаваните предприятия приходи от мита, преки данъци, такси по БДЖ и др. На отделни най-едри

предприятия в някои отрасли се давало и право на концесия за период от 20 години /гарантирано от държавата монополно право за производство и продажба на даден артикул за определен район на страната/.

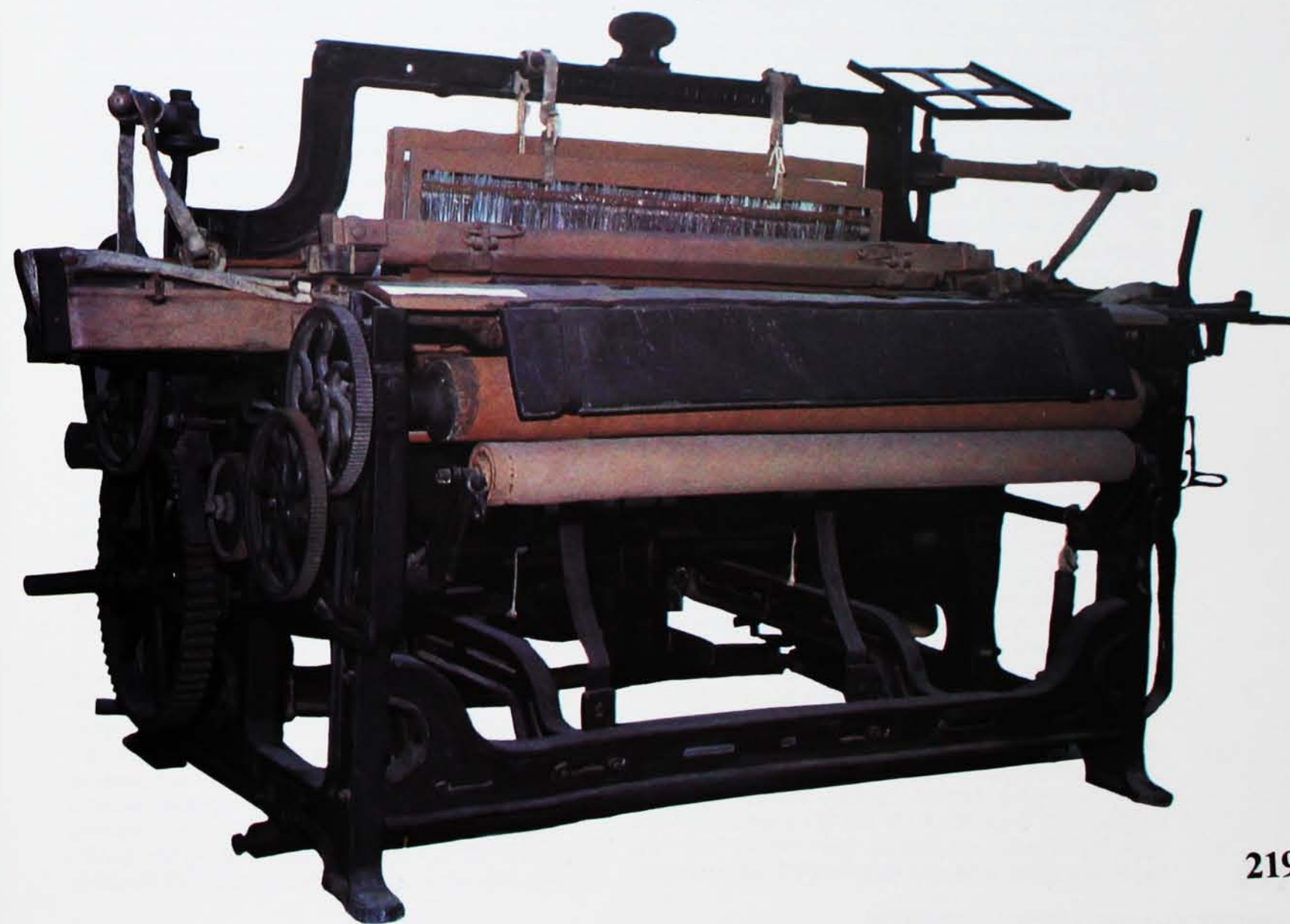
Откъм средата на 90-те години проличало и известно спадане на лихвения процент в страната, тъй като периодът на интензивното изкупуване на турски земи бил вече преминал и съотношението между търсенето и предлагането на заеман капитал започнало да се изменя в полза на второто. Известно значение имало и основаването на първите по-значителни български частни банки, както и разширяването на дейността на земеделските каси в резултат на сключения от тях през 1896 г. външен заем на сума 30 млн. лв. Постепенното частично нормализиране на лихвения процент намерило отражение и в законодателството /макар че неговите норми често били заобикаляни/. С чл. 573 от закона за задълженията и договорите от 1892 г. договорната лихва била

ограничена на 12%, а чл. 208 от търговския закон от 1897 г. фиксирал законната лихва по търговски дела на 8%.²³ Понижаването на лихвата позволявало на индустриалците при нужда да ползуват и чужд заеман капитал.

Очертаните промени дали благоприятно отражение върху развитието на капиталистическата индустрия, към която започнала да се насочва по-голяма част от новосъздадените капитали в страната. Резултатите проличават от следните данни за броя на по-едрите /насърчавани според ценза на закона за местната индустрия от 1894 г./ предприятия в края на XIX и началото на XX в.:²⁴

Брой на индустриални предприятия	1887 г.	1894 г.	1900 г.	1904 г.
Заети работници	36	72	103	166
Вложен основен капитал /млн. лв./	...	3027	4716	6149
		10,91	19,82	36,14

Челно място в развитието на фабричната индустрия в края на XIX и началото на XX в. заемали текстилните фабрики /за времето от 1886

Тъкачен стан от фабрика „Прогрес“. Варна, 1902 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Варна

до 1899 г. в страната били създадени 35 текстилни фабрики, от които 11 в Сливен, 14 в Габрово, 3 в София, 2 в Трявна и по една в Самоков, Карлово, Казанлък, Русе и Варна.²⁵ Появили се и редица керемични фабрики, мелници, спиртни фабрики и др.

Наред със споменатите по-едри индустриални предприятия с повече от 20 заети работници и 25 000 лв. инвестиран основен капитал били създадени и значителен брой по-дребни индустриални предприятия, много от които не просъществували дълго време.

До края на XIX в. чуждият капитал не се насочвал охотно към българската индустрия. До 1899 г. били създадени само четири по-големи индустриални предприятия с чужд капитал /захарната фабрика в София, памукотекстилната фабрика „Принц Борис“ във Варна, спиртната фабрика в Княжево и мелница „София“ в София/. Едва от 1900 г. започнало явно активизиране в тази насока.

Въпреки постигнатия напредък в края на XIX в. буржоазна България далеч изоставала от европейските капиталистически държави по степен на развитие на индустрията. Относителният брой на заетите работници в добивната и преработвателната индустрия в България /около 7500 души през 1900 г./ възлизал едва на 0,18% от населението на страната срещу 12—15% в Англия, Германия и Франция, 6% в Австро-Унгария и т. н. През последните години на XIX в. местното индустриално производство в България давало само 13—14% от общата консумация на индустриални произведения в страната /при незначителен износ за Турция/, докато в развитите капиталистически страни индустрията задоволявала напълно местните нужди и изнасяла промишлени произведения на сума, понякога превишаваща 1/3 от местната консумация.

РАЗВИТИЕ НА ТРАНСПОРТА. По-значителен напредък бил реализиран в развитието на транспорта. Непосредствено след Освобождението България разполагала само с две останали от османския период железопътни линии — линията Русе—Варна и тази от турската граница до Белово с разклонение до Нова Загора и Ямбол. Първата линия била собственост на едно английско дружество и след дълги преговори била откупена от държавата през 1887 г. за 44,5 млн. лв., макар че тази цена далеч не съответствувала на действителната стойност на линията и нейния подвижен парк.

Втората линия принадлежала на създадената от международния спекулант барон Хирш и от няколко големи европейски банкови монополи „Компания за източните железници“, която поддържала твърде високи тарифи за превозите на българска територия и със своята тарифна политика се стремяла да насочи външния стокообмен на Южна България не към неговото естествено

пристанище Бургас, а към Цариград и Дедеагач. Това водело до оскъпяване и до редица други затруднения за българския внос и износ, като лишавало и държавния бюджет от значителни приходи.

Поради това през 1890 г. била построена железопътна линия Ямбол—Бургас, която донякъде ограничила зловредното влияние на Компанията за източните железници върху търговията на Южна България и Софийско. След един безуспешен опит за построяване на успоредна на компанските линии конкурентна държавна жп линия от Саранбей /дн. Септември/ през Чирпан до Нова Загора през 1894—1895 г., буржоазните правителства капитулирали в борбата срещу активно поддържаната от европейския финансов капитал Компания за източните железници и се отказали от цялостно оформяне на железопътната мрежа в Южна България чак до 1908 г.

Изграждането на железопътната мрежа в останалата част от страната вървяло обаче със сравнително бързи темпове. През 1888 г. била пусната в експлоатация съединителната линия от сръбско-българската граница през София до гара Белово, която за първи път свързала България с европейската железопътна мрежа и осигурила редовната връзка Виена—Цариград. През 1893 г. била открита за експлоатация и линията София—Перник, която станала необходима във връзка с бързото нарастване на добива на каменни въглища в района на Перник—Бобовдол—Мошино от 8,4 хил. т през 1891 г. до 120,5 хил. т през 1900 г. През 1895—1899 г. на етапи била построена и линията София—Каспичан, с която била осигурена връзката на столицата със Северна България и варненското пристанище. С оглед на улесняване износа на земеделски произведения от Северна България до дунавските пристанища били построени и първите отклонения от „централната“ линия — Плевен—Сомовит /1899/ и Търново—Русе /1900/. През 1897 г. била построена и линията Перник—Радомир с оглед на по-нататъшното осъществяване на железопътна връзка с Македония през Кюстендил—Скопие.

През 1900 г. дължината на държавната железопътна мрежа в България достигнала до 1261 км /без принадлежащите на Компанията за източните железници и на Турция 354 км линии в Южна България/. По относителна дължина на железопътните линии на квадратен километър територия или на глава от населението България пак изоставала от развитите европейски капиталистически страни, макар и не в такава степен, както по отношение на индустриалното производство.

С усилените темпове продължило и изграждането на държавната шосейна мрежа в страната. От 3727 км през 1887 г. тя достигнала до 6319 км през

1903 г. През 90-те години започнало и строителството на по-модерни пристанищни съоръжения във Варна и Бургас.²⁶ Пътищата, както и жп линиите се строели на предприемачески начала.

Морският транспорт по българското Черноморско крайбрежие отначало бил в ръцете на чужди параходни компании, които използвали слабата конкуренция за поддържането на твърде високи превозни тарифи. Поради това през 1892 г. било основано смесеното /с участие и на държавата/ „Българско търговско параходно дружество“²⁷, което през 1894—1906 г. закупило пет парахода с общо 2832 брутo регистър тона вместимост. То поело по-голямата част от каботажното плаване, както и част от превоза на българския износ и отчасти внос /първоначално само в посока към пристанищата на Източното Средиземноморие/. Появата на това дружество довела до засилване на конкуренцията на фрахтовия пазар и снизила фрахтовете за превоза от и за българските черноморски пристанища. По-ниските превозни такси на дружеството се дължели обаче главно на получаваната от него значителна държавна субсидия. По този начин за сметка на държавния бюджет се облагодетелствувала търговско-промишлената буржоазия. Подобна политика се провеждала и в случая с БДЖ, доколкото превозните им тарифи се определяли само според текущите експлоатационни разходи без съобразяване с амортизацията на линиите и на подвижния железопътен парк.

Речният транспорт по Дунава бил изцяло в ръцете на чужди параходни компании, които имали помежду си картелно съглашение и поддържали високо равнище на превозните такси.

Нуждите на населението и особено на търговско-промишлената буржоазия налагали и подобряване на съобщенията. Увеличен бил броят на телеграфо-пощенските станции и били повишени сигурността и бързината на пощенските съобщения в градовете /през 1894 г. била организирана и междуселска поща/. През 1886 г. било положено началото и на телефонни съобщения, които до 1893 г. служели само за правителствени нужди.

3. Търговия, кредит и парично обръщение

РАЗВИТИЕ НА ТЪРГОВИЯТА И КРЕДИТНО-ТО ДЕЛО. Развитието на българския капитализъм в края на XIX и началото на XX в. било съпроводено от значително разрастване на вътрешната търговия. Една от важните причини за това се криела в увеличаването на абсолютната численост на населението, което се изхранвало от

отраслите извън селското стопанство /индустрия, занаяти, търговия, транспорт, държавни служители, интелигенция в „свободните професии“ и др./. Според преброяването към 1 януари 1888 г. числеността на това население възлизала на 829 249 души, а според преброяването към 31 декември 1900 г. тя се увеличила на 937 954 души. Пролетаризирането на част от земеделските стопани също водело до разширяване на вътрешния пазар, тъй като въпреки значителния дял на натуралното заплащане в тогавашната работна заплата на земеделските работници последните били принудени да купуват много селскостопански продукти, които дотогава сами произвеждали. Промените в битата на селското население също водели до намаляване на консумацията на редица домашно произведени артикули в областта на облеклото, осветлението, покъщнината, земеделския инвентар и др. за сметка на покупката на съответни промишлени изделия от търговците. От не по-малко значение било и разрастването на износа на страната, доколкото изкупуването на експортните земеделски произведения ставало чрез мрежата на вътрешната търговия.

Според приблизителните изчисления на Кирил Попов сумата на вътрешния стокооборот в България нараснала от 0,9 млрд. лв. през 1887 г. на 3 млрд. лв. през 1911 г. Това дава основание да се очаква /при предположение за равномерни темпове на нарастване/, че увеличението само за 1887—1903 г. е било около два пъти.

Очертаното удвояване на сумата на вътрешния стокооборот протекло без осезаемо увеличаване на броя на самостоятелните търговци /той нараснал само от 29,4 хил. души през 1888 г. на 33,7 хил. души през 1900 г./, което свидетелствува за процес на концентрация на капитала в търговията след временното увеличаване на броя на дребните търговци през 80-те години. Това се потвърждава и от факта, че броят на работниците и служителите в търговията се увеличил от 8 хил. души през 1888 г. на 17,5 хил. души през 1900 г.²⁸

Разрастването на вътрешната търговия в края на XIX в. протичало при условията на по-нататъшно намаляване значението на панаирната и кираджийската търговия /включително седмичните пазарища в повечето градове/ за сметка на уседналата магазинна търговия под влиянието на създаването на по-модерен транспорт и съобщения в страната. Към първата половина на 90-те години повечето от многобройните местни панаири се превърнали само в периодични средища за търговия с добитък, като само в някои по-големи от тях по традиция все още се продавали и неголеми количества други стоки. С Пловдивското изложение през 1892 г. бил направен първият опит за организиране на мострен панаир в страната. Във

вътрешната търговия преобладавали малки еднолични търговски фирми. Акционерните дружества в този бранш се броели на пръсти.

Сред дребните и дори при по-голямата част от средните и по-едри търговски фирми поне докъм средата на 90-те години липсвала ясна специализация в даден клон на търговията. Почти всеки търговец търгувал с каквото му попадне. Едва откъм средата на 90-те години разрастването на стокооборота и конкуренцията довели до процес на постепенна специализация и ограничаване на кръга на дейността при по-едри търговски фирми. Трудно било да се разграничи и търговията на дребно от търговията на едро, тъй като много от по-едри търговци практикували и двете. Липсвало и ясно разграничение между вътрешната и външната търговия.

Като главни центрове на вътрешната търговия изпъкнали градовете Русе, Пловдив, София, Варна, Бургас, Плевен, Стара Загора, Свищов, Габрово и др. Някои цветущи до Освобождението търговски градове като например Свищов, Копривщица и др. започнали обаче да западат поради промяна на пътищата на вносната търговия и упадък на старите занаяти.

Вътрешната /както и външната/ търговия се развивала напълно стихийно, без каквато и да е регламентация от страна на държавата. Правните норми в областта на търговията били кодифицирани едва с Търговския закон от 1897 г.²⁹ /дотогава се прилагали турските закони и обичаи/.

Равнището на цените на вътрешния пазар в края на XIX и началото на XX в. било относително стабилно — общият индекс на цените при база 1891—1900 г. = 100 се колебаел обикновено между 95 и 104 и само през 1888—1889 г. отбелязва спадане до 89. Различията в цените на едни и същи артикули в различните селища /значителни докъм средата на 80-те години/ постепенно намалявали с изграждането на железопътната и шосейната мрежа в страната и засилването на интерлокалната конкуренция.

Вътрешната търговия на дребно била в ръцете на българи търговци. Между по-едри търговски фирми фигурирали обаче и известен брой търговци гърци. В страната се настанили и няколко десетки австрийски, немски, италиански, френски и други търговци с неголеми капитали, които търсели леки печалби и не играели съществена роля в национален мащаб.

Значителен напредък в края на XIX в. отбелязала и външната търговия, която осигурявала до 3/4 от необходимите на страната индустриални произведения и пласирала средно към 1/5 от селскостопанската продукция.

През последните години на XIX в. се получило временно спадане на сумата на външния стокообо-

рот на страната поради избухналата стопанска криза, която се отразила отрицателно върху пласмента на редица вносни индустриални произведения. Поради същата причина обичайният дотогава пасивен търговски баланс на страната бил временно уравновесен. В началото на XX в. той останал активен поради рязко увеличаване износ. Пасивният /края на XIX в./ платежен баланс на страната се уравновесявал предимно за сметка на постъпления от сключените държавни и на БНБ външни заеми. Все по-голяма част от вноса и износа преминавала през черноморските пристанища и железопътната линия Цариград—София—Белград—Виена при бързо намаляване на трафика през дунавските пристанища.

Структурата на износа на страната в края на XIX в. не се изменила съществено и се характеризирала с голямо относително тегло на зърнените храни /средно 71% от общата сума на износа през 1896—1900 г./ и на животновъдните произведения и живия добитък /10,7%/. По-скромен бил делът на розовото масло /3,7% през 1896—1900 г./, кожите /3,7% и грубите вълнени платове /5,1%, износ само за Турция/. Започнал да расте и износът на брашно, в който главна роля играели мелниците в района на р. Девня при Варна.

Структурата на вноса се отличавала с голямо относително тегло на вноса на индустриални стоки за масово потребление при бавно нарастване на дела на промишлените суровини и на машините и транспортните средства. Това личи от следното обобщение за относителното тегло на различните групи вносни стоки в средногодишната сума на вноса по петилетия:

	1886—1890 г.	1896—1900 г.
Хранителни продукти /сол, зехтин, напитки и др./	21,7%	16,5%
Текстилни изделия	29,5%	25,5%
Химически произведения и минерални масла	4,0%	5,2%
Метални изделия	6,8%	9,0%
Кожени изделия /главно гъон/	6,6%	4,5%
Промислени суровини /метали, кожи, текст. влакна/	14,0%	16,5%
Машини и транспортни средства	3,4%	6,8%
Други промишлени произведения	20,6%	20,1%

Географската ориентация на външната търговия на България в края на века се отличавала с тенденция към намаляване дела на Англия и Турция /отчасти и на Австро-Унгария/ за сметка на нарастване дела на Германия и Франция. Средно за петилетията 1896—1900 г. на Австро-Унгария се падали 28,1% от вноса и само 7,5% от износа на България срещу съответно 23,1 и 22,3% за Англия, 12,5 и 13,1% за Германия, 5,3 и 11,5% за Франция, 11,1 и 25,9% за Турция, 3,6 и 9,3% за Белгия и т. н.

Значителното относително тегло на стокообмена на България с Турция било свързано с традиционния отпреди Освобождението износ на

български животновъдни произведения и жив добитък за Цариград и с вноса на сол, зехтин, памук /през Турция преминавала и част от вноса на западноевропейски промишлени произведения в България с оглед използване на по-изгодния митнически режим/.

Външната търговия се отличавала с по-голяма концентрация на капитала в сравнение с вътрешната. Чуждият капитал играел голяма роля в износа на българските земеделски произведения и отчасти във вноса на промишлени произведения. Причината за насочването на чуждия капитал към външната търговия се криела в това, че тук нормата на печалбата била по-висока. В тази област чуждият капитал имал доста предимства, доколкото можел да използва своите връзки и познаване на пазарите в чужбина.

Чуждият капитал държал в ръцете си и голяма част от вносната търговия. Такъв бил случаят с вноса на земеделски машини, мотори, цимент, петролни деривати, хартия, картон, електроматериали и др. Транспортното посредничество при вноса и износа също било в ръцете на чуждия капитал. Трудно може да се определи сумата на ангажирания във външната търговия чужд капитал до края на XIX и началото на XX в., но очевидно тя е надвишавала сумата на вложения чужд капитал в индустрията /6,05 млн. лв. към 1900—1901 г. според анкетата на Д. М. Яблански/.

Въпреки значителното нарастване на сумата на външния стокообмен трябва да се подчертае, че външнотърговският оборот на глава от населението в България бил много по-малък от този в напредналите капиталистически страни. През последните години на XIX и първите години на XX в. общата сума на външния стокообмен /внос плюс износ/ на глава от населението в България възлизала на 25 фр. срещу 510 фр. в Англия, 1240 фр. в Белгия, 295 фр. във Франция, 230 фр. в Германия, 627 фр. в Дания, 168 фр. в Австро-Унгария, 105 фр. в Италия и т. н.

Незадоволително било развитието на кредита в страната. До средата на 90-те години главна роля играел неорганизиранят лихварски кредит, което личи от следните обобщени данни за сумата на собствения капитал и на кредитните пласменти /в сконтирани полици, ипотечни заеми, текущи дебиторни сметки и др./ на неорганизирания кредитен пазар и на частните и държавните банки през 1887—1900 г. в млн. лв.:

	1887 г.	1895 г.	1900 г.
Собствен капитал:			
Неорганизиран кредит /лихвари/	75	90	100
Държавни банки	23	34	45
Частни банки	3	13	10
Кредитни пласменти:			
Неорганизиран кредит /лихвари/	75	90	100 ³²
Държавни банки	37 ³⁰	108	145 ³¹
Частни банки	3	15	14

Докъм средата на 90-те години търсенето на кредит все още явно превишавало предлагането на кредитния пазар и поддържало лихвения процент при лихварския кредит на високо равнище. Опитите да се нормализира лихвеният процент чрез закони против лихварството³³ или по линията на закона за задълженията и договорите от 1893 г. не дали резултат /особено в селата и за малоимотните длъжници/, тъй като нуждата карала длъжниците да се съгласяват на много по-висока от законната лихва при предварително осигуряване на възможност за кредитора да заобиколи закона в случай на нужда от съдебна разпродажба на имотите на длъжника.

Като съществена особеност на развитието на кризата в страната в края на XIX в. изпъкна първоначално активната роля на държавните банки. До началото на XX в. централна роля в кредитирането на търговията и индустрията в градовете продължавала да играе Българската народна банка. Със закона от 1885 г. нейният капитал бил увеличен от 2 на 10 млн. лв. при разширяване на кръга на операциите.³⁴ През 1889 и 1893 г. средствата на банката били допълнително увеличени с 24 млн. лв. в резултат на два сключени в чужбина облигационни заеми. Кредитните възможности на БНБ били разширени и с разрешението по силата на закона от 1885 г. да издава банкноти на сума, до три пъти по-голяма от нейната златна наличност. До 1893 г. банката организирила 5 клона и 3 свои агенции в по-големите провинциални градове и се превърнала в главен източник на краткосрочен и дори отчасти дългосрочен кредит за градската търговско-промишлена буржоазия /особено предприемачите/ чрез сконтиране на полици, отпускане на заеми по текущи сметки или срещу залог на ценности и т. н. Банката давала и дългосрочни заеми на общините, ипотечни заеми за строежи /предимно в столицата/ и др.

Не по-малко важна роля играели и наследените от времето на османското владичество земеделски каси, които през 1895 г. били реформирани в 80 местни клона и обединени в Централно управление на земеделските каси, а от 1903 г. — в Българската земеделска банка. През 1891 г. техните собствени средства достигнали до 17,7 млн. лв., а влоговете — 7,3 млн. лв. Особено след увеличаването на техните кредитни ресурси с още 30 млн. лв. в резултат на сключения през 1896 г. външен заем те се утвърдили като частичен регулатор на лихвения процент в селата, без да могат да задоволят напълно нуждата на селото от кредит. От 1895 г. земеделските каси поели и финансирането на държавната застраховка срещу градушка, като започнали да оказват помощ и при доставките на земеделски машини и сечива, при пропагандира-

Ив. Мървичка.
„Пазар в Пловдив“,
1888 г., м. б.
Етнографски музей —
Пловдив

нето на по-модерна агротехника и пр. Те подпомагали и развитието на кооперациите в страната. Първата кооперация в България била създадена през 1890 г. в Мирково, а до 1900 г. били основани още шест кооперативни организации.

Известна роля в кредитната система на страната започнали да играят и създадените през 1896 г. спестовни каси при 98 телеграфо-пощенски станции. Техните влогове в края на 90-те години достигнали до 5 млн. лв. и били използвани чрез БНБ, която по този начин увеличила своите възможности за кредитиране на индустрията и търговията.

След Освобождението започнали да се създават и частни банки, но до средата на 90-те години тяхната роля била твърде скромна. През 80-те и 90-те години били създадени 18 малки провинциални банки под фирмата на „кредитно-спестовни дружества“ с капитал до 0,5 млн. лв., които не могли да овладеят дори локалния кредитен пазар. Възникнали и няколко малко по-големи частни банки с капитал от 1 до 2 млн. лв. от рода на „Гирдап“ в Русе, „Бъдащност“ в Добрич, „Бъдащност“ в Шумен, „Шуменско търговско дружество“ и „Търговско-индустриална банка“ — Пловдив, но и техните възможности били твърде ограничени /особено като се има предвид бавното нарастване на капиталите им/.³⁵ Първата българска частна банка с по-значителни капитали била основаната едва през 1895 г. под името „Българска търговска банка“ в Русе с акционерен капитал 5 млн. лв. До 1900 г. тя открила свои клонове и в София, Пловдив и Варна.

До последните години на XIX в. чуждият капитал не успял да завоюва по-значително влияние в кредита. До края на XIX в. били направени десетина безуспешни опита за създаване на частни банки с чужди капитали в България от различни френски, немски, руски и други капиталисти.³⁶

Масовото нахлуване на чужд капитал в областта на кредита в България започнало едва от първите години на XX в.

Изложеното показва, че до началото на XX в. все още не било завършено изграждането на една модерна капиталистическа банкова система в България. Това давало своето отрицателно отражение върху темповете на развитие на българския капитализъм като цяло.

Към средата на 90-те години били направени първите по-сериозни крачки за развитие на застрахователното дело със създаването на първите по-значителни български осигурителни дружества „България“ и „Балкан“. Наред с тях в страната от първите следосвободенски години функционирали и филиали на някои големи френски, английски и немски застрахователни монополи.

ПРОМЯНА В ДЪРЖАВНИТЕ ФИНАНСИ.

Голямо значение за икономическото развитие на страната до началото на XX в. имали измененията в държавните финанси. Те се характеризирали с бързо нарастване на сумата на ежегодния държавен бюджет. Данъчното бреме отнемало значителна част от доходите на трудещите се в селото и града. То тежало твърде нееднакво върху различните слоеве на населението. Най-тежко било обложено селското население. Основен данък за селото бил десятъкът.

Поради масовите оплаквания срещу десятъка през 1881 г. на селяните в княжеството било дадено право да избират между плащане на десятъка в натура или в пари /според средните пазарни цени на реколтата през последните три години/. Това довело обаче до намаление на постъпленията в държавния бюджет и поради това през 1889 г. бил възстановен натуралният десятък. Със закона от 25 януари 1895 г. десятъкът бил заменен с поземлен данък на декар земя /сумата на данъка се определяла за всяка година глобално със закона за държавния бюджет и след това се разхвърляла по околии и общини/.

Реформата била посрещната, общо взето, добре от населението, но фискалните резултати се оказали незадоволителни /постъпленията спаднали от 34,9 млн. лв. през 1891 г. на 15—18 млн. лв. годишно през 1895—1899 г./.

Поради това със закон от февруари 1900 г. бил възстановен десятъкът в натура. През 1901 г. натуралният десятък окончателно бил заменен с поземлен данък.

Селяните плащали и данък върху овцете, козите и свинете /беглик и серчим/ в размер, който приблизително съответствувал пак на около 1/10 от стойността на притежавания дребен добитък и едва след намаляването на размера на данъка от 1896 и 1899 г. спаднал на около 1/15.³⁷ С данъка „емляк“ били облагани селските недвижими имоти, които обикновено имали по-висока оценка в сравнение с къщите на градското население. Селяните плащали също пътен, училищен и военен данък еднакво с останалото население.

Градското население до 1885 г. се облагало с данък „теметуат“ /данък върху дохода/ в размер на 3% от чистия доход. От началото на 1885 г. това процентно облагане поради трудностите около определяне на сумата на чистия доход и укриване-

Медал „За труд и успех“ от Първото търговско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Толбухин

Бронзов медал на търновски кожар, получен от световното изложение в Анверс през 1894 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — В. Търново

то му от данъкоплатците /особено от по-заможните/ било заменено с патентен данък чрез разпределяне на неземеделските занятия в пет групи, в рамките на всяка от които данъкоплатците били разделени на подгрупи и разряди със съответно определена твърда годишна сума на данъка. Реалният процент на облагането при тази система се движел около 2% от дохода³⁸ /процентното облагане било запазено само за доходите от работна заплата и лихви в размер на 3%/. Според изчисления на П. Габе за 1890 г. се получава, че един земеделски стопанин плащал средно по 84 лв. данъци годишно, което било 6 пъти повече от средния данък за занаятчиите и лицата от „свободните професии“ и 2,7 пъти повече от средния данък на един търговец.³⁹

От края на 80-те години сумата на постъпленията от преки данъци, макар и с колебания, отбелязва тенденция към повишаване главно вследствие нарастването на производството на зърнени храни и на числеността на животновъдния фонд на страната. Но относителното тегло на преките данъци в общата сума на държавните приходи спадало поради бързото нарастване на постъпленията от косвени данъци /вносни и износни мита, бандерол върху тютюна, акциз върху захарта, спирта, бирата, солта, държавен

монопол върху кибрита и картите за игра/. Бързо се увеличавали и постъпленията от такси за ползуването на някои държавни служби, глоби, берии за ползуване на обществени природни богатства /приходи от пощенски и телеграфни такси, печалба от дейността на БДЖ, пристанищни такси, съдебни такси, гербови марки, наеми от държавни имоти/. Промените в структурата и общата сума на държавните приходи личат от данните в табл. 2.

Така делът на косвените данъци и постъпленията от държавни имоти и такси на държавни служби в общата сума на редовните държавни приходи се увеличил от 32% през 1879 г. на 34% през 1886 г., 42% през 1892 г. и 53% през 1900 г. Буржоазните правителства предпочитали косвеното облагане пред преките данъци, тъй като увеличаването на първото не се чувствувало така непосредствено от трудещите се.

Заедно с нарастването на държавните приходи бързо се увеличавали и разходите на държавния бюджет. От общо 19,7 млн. лв. през 1879 г. те нараснали на 55,2 млн. лв. през 1886 г., 104,8 млн. лв. през 1892 г. и 109,8 млн. лв. през 1900 г.⁴⁰ Съпоставянето на тези цифри с данните в табл. 2 относно сумата на държавните приходи по редовния ежегоден бюджет показва, че от края на 80-те

Таблица 2

Държавни приходи през 1879—1900 г. /в млн. лв./

Приходи	1879	1886	1892	1900
Десятък /поземлен данък/	9,0	20,1	28,2	20,0
Други данъци върху дохода и имуществата	8,0	9,5	11,8	10,1
Други преки данъци и повинности	2,8	4,2	4,4	7,9
Всичко преки данъци	19,8	32,8	44,5	38,2
Косвени данъци /акциз, мита, бандерол, държавни монополи/	4,6	9,8	16,3	22,6
Приходи от такси за ползуване на държавни служби, гербови марки, берии, глоби, доходи от държавни имоти и предприятия	4,5	6,5	15,9	20,4
Всичко редовни бюджетни приходи	28,9	49,1	76,7	81,2

години разходите започват все по-чувствително да превишават приходите. Дефицитите на държавния бюджет се покривали с временни заеми на държавното съкровище от земеделските каси и от БНБ и чрез външни заеми.

Първият външен заем на сума 46,7 млн. лв. бил сключен през 1888 г. за откупуването на железопътната линия Русе—Варна от английски капиталисти /фактически заемът представлявал оформяне на откупната цена на линията, без да даде на разположение на държавния бюджет никакви допълнителни средства/. През 1889 г. бил

сключен втори външен заем номинално за 30 млн. лв., от който след приспадане на емисионната разлика фактически постъпили само 25,6 млн. лв. Те били употребени за железопътно строителство и отчасти за въоръжаване на армията. След един малък временен външен заем през 1890 г. бил сключен от виенските банки третият голям държавен заем номинално на сума 142,7 млн. лв. /чистото произведение на разположение на българското правителство възлизало само на 107,3 млн. лв./ за нуждите на железопътното строителство. Заемът бил обаче разделен на опции и не бил емитиран напълно вследствие на избухналия през 1896—1899 г. конфликт между България и Компанията за източните железници.

След няколко временни аванса на държавното съкровище от европейските банкови монополи и драматични дебати в Народното събрание във връзка с проектодоговорите за нови заеми следващият голям външен държавен заем на България бил окончателно реализиран едва през 1902 г. Номиналната сума на заема възлизала на 106 млн. лв., от които обаче били получени само 87,3 млн. лв. Почти цялата реализирана сума от този сключен с френската банка „Банк дьо Пари е де Пеи Ба“ заем била разходвана за уреждане на различни висящи плащания на българското правителство по стари заеми, аванси на държавното съкровище, дългове към Русия и към френски предприемачи, военни поръчки от френския оръжен концерн „Шнайдер“ и др., както и за погасяване на по-голямата част от дълга на държавата към БНБ и земеделските каси. С договора за заем от 1902 г. бил окончателно санкциониран чуждият контрол на българските държавни финанси, който бил осъществяван от бившия директор на френските митници Жорж Буске като богат платен от българското прави-

телство и с широки права делегат на притежателите на облигации от българските външни заеми.

Външните заеми се сключвали при сравнително висок за тогавашните пазарни условия лихвен процент и при други неизгодни за България допълнителни условия.⁴¹ Поради това те все повече се превръщали във важно средство за експлоатация на българското народно стопанство от най-едрият европейски банкови монополи.

Структурата на държавните разходи се отличавала с някои специфични особености, които отразявали конкретните условия за развитие на българския капитализъм. Закъсняла в своето икономическо развитие поради османското иго, буржоазна България била принудена с ускорени темпове да изгражда необходимата мрежа от по-съвременни пътища, пристанища, железопътни линии, обществени сгради и пр. При тази обстановка наред с традиционно високото относително тегло на разходите за издръжка на полицейско-бюрократичния апарат и армията на буржоазната държава значителен дял имали и производителните разходи за обществено строителство. За времето от 1886 до 1900 г. включително за строеж и поддържане на железопътни линии, пристанища, шосета и съобщения били изразходвани 346,2 млн. лв., или 23,5% от общата сума на държавните разходи за този период. В същото време за нуждите на Военното министерство били изразходвани 406,1 млн. лв., или 27,6% от общата сума на държавните разходи. Скъпо стрували и централните органи на държавата — Министерският съвет, Народното събрание и дворецът. Те погълнали през 1886—1900 г. 91,5 млн. лв., или 6,2% от разходите, докато за Министерството на народната просвета били дадени само 82,9 млн. лв., или 5,6% от разходите /част от разходите по просветата се поемали и от финансите на общините/.

От средата на 80-те години със закона за отчетността на бюджета и закона за веществената отчетност⁴² било положено началото на елементарен ред във формалната бюджетна отчетност, без да могат да се премахнат злоупотребите особено при отдаването на държавни доставки или държавни строежи на предприемачески начала. Контролът над разходването на държавните средства се осъществявал от Върховната сметна палата.

Държавният бюджет изпъкнал като важен фактор на капиталистическото натрупване в страната, тъй като чрез него ставало и акумулирането на необходимите значителни средства за извършването на редица големи за тогавашните мащаби обществени строежи и държавни доставки на предприемачески начала /в известна степен подобна роля играели и бюджетите на по-големите

градски общини/. Държавният бюджет стимулирал и разширяването на вътрешния пазар като важна обща предпоставка за развитието на капитализма в страната, доколкото подхранвал многобройна чиновническа армия като надежден купувач на селскостопански и промишлени произведения и тласкал селяните към продажба на част от селскостопанската продукция с оглед набавянето на пари за плащане на данъците.

ПАРИЧНО ОБРЪЩЕНИЕ И ПЛАТЕЖЕН БАЛАНС. Държавният бюджет бил тясно свързан с равновесието на паричното обръщение в страната, което се поддържало от БНБ. В допълнение на насечените през 1881—1885 г. първи български монети на сума 22,1 млн. лв. през 1888—1894 г. били насечени предимно по-едри златни и сребърни монети за още 31 млн. лв. От 1885 г. на пазара се появили и банкноти срещу златно покритие, а от 1900 г. и такива срещу сребърно покритие. БНБ отначало спазвала стриктно законните ограничения за банкнотната емисия и едва през втората половина на 90-те години сумата на издадените банкноти започнала да превишава златната наличност в размер от 1,03 до 2,8 пъти. Общата средногодишна сума на банкнотното обръщение се увеличила от 0,15 млн. лв. през 1887 г. на 14,26 млн. лв. през 1900 г. При наличието на свободна обменимост на банкнотите срещу благороден метал в касите на БНБ курсът на банкнотите бил стабилен — при обмяната на банкнотите срещу благороден метал се плащало ажио от 0,5 до 9%, което след временно увеличение до 3,75—14,00% през кризисните години 1899—1901 г. рязко спаднало и от 1907 г. напълно изчезнало.⁴³

При наличието на достатъчно златни резерви БНБ успявала да поддържа курса на българския лев спрямо чуждите валути почти на паритетното равнище /един златен лев за един златен френски франк/. Отклоненията от този курс през отделни години достигали до не повече от $\pm 1\%$.

За отсъствието на пристъпи на валутна спекула и колебания в курса на националната валута било от значение и състоянието на платежния баланс на страната, който до 1903 г. се характеризирал с относително равновесие въпреки продължаващия отлив на средства за изкупуване на турските земи.

За петнадесетгодишния период 1886—1900 г. платежният баланс приключил с малко отрицателно салдо от около 45 млн. лв., което било компенсирано от нарастване на краткосрочния външен търговски кредит /стоки от чужбина на консигнационна продажба, поличен кредит и др./ и от наличните запаси от благородни метали у населението.

Една от първите златни монети, сечени в България след Освобождението, 1894 г. Музей за история на София

4. Промени в класовата структура на населението

НАРАСТВАНЕ И МАТЕРИАЛНО ПОЛОЖЕНИЕ НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА. Очертаното развитие на капитализма било свързано със значителни промени в класовата структура на населението. Започналият преди Освобождението процес на формиране на българската буржоазия и на работническата класа след временно забавяне и дори връщане назад по време на войната и първите следосвобожденски години продължил с много по-голяма интензивност в края на XIX и началото на XX в. Наистина този процес на класова поляризация невинаги протичал еднопосочно. Във водовъртежа на класовото разслоение много разорени

дребни производители и търговци правели отчаяни опити да изплуват отново на повърхността като самостоятелни стопани, а мнозина от новоизлюпените капиталисти претърпявали провал. Все пак тенденцията на развитието все по-ясно си пробивала път и очертавала двата полюса на буржоазното общество в страната.⁴⁴ Резултатите от проследяването на промените в класовата структура на населението след прегрупиране и много корекции на официалните сведения от преброяванията през 1888 и 1900 г. са изложени в табл. 3. Същата включва само стопански активното население, тъй като категоризирането на неактивното население се натъква на допълнителни трудности /неговото разпределение по социални групи и професии с малки изключения е било приблизително успоредно на това на активното/.

С най-бързи темпове нараствала абсолютната и относителната численост на пролетариата в

Таблица 3

Класова структура на активното население в България през 1888—1900 г. /без семейните помощници/

Отрасъл	Дребни производители /самостоятелни стопани/		Работници		Служители		Буржоазия		Неопределени	
	1888	1900	1888	1900	1888	1900	1888	1900	1888	1900
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Селско стопанство										
бедни селяни	366406	294894					—	—	—	—
средни „	107457	82402	20000*	58065			—	—	—	—
заможни „	42458	52043					—	—	—	—
селскостопанска буржоазия	—	—					2000	4336	—	—
Индустрия, занаяти	73103	67658	28000*	33329			195 ⁶	500*	—	—
Други дребни производители /рибари, ловджии, възлищари и др./	2200 ⁷	3180	—	—	—	—	—	—	—	—
Строителство			7784	17360		50		503	—	—
Транспорт, съобщения	7686	6740	8723*	7318		1255			—	—
Търговия, кредит	—	—	9700 ⁸	12662		5813	32463	37063	—	—
Администрация, просвета, здравеопазване, религиозни учреждения	—	—	—	—	21657	35110	—	—	—	—
Войска, полиция	—	—	—	—	4486	8575	—	—	—	—
„Свободни“ професии	2745	6667	—	—		1071	—	—	—	—
Общи работници, домашна прислуга	—	—	41441	59681	—	—	—	—	—	—
Войници, студенти, лица в затвори, болници, пансиони, приюти и др.	—	—	—	—	—	—	—	—	22480	31790
Живеещи от насми, ренти и пенсии	—	—	—	—	106*	3241*		264	2552	9765
Лица с неизвестни професии, безработни, просяци, проституция и др.	—	—		3567	—	—	—	—	430	21434
ВСИЧКО	602055	513584	115648	141982	26250	55115	34558	42666	25462	62995

* По оценка /преброяването ги смесва със семейните помощници/.

⁶ Само рубриката „фабриканти“ /останалите не са разграничени/.

⁷ По оценка /едва индустриалната анкета за 1909 г. дава известни данни в тази насока/.

⁸ По оценка според преобразяването за княжеството през 1885 г.

⁹ Работници и служители неразграничено. Преброяването неправилно е причислило тук известен брой жени семейни помощници.

¹⁰ Само мъжете от рубриката „помощници и слуги“ /жените са семейни помощници/.

¹¹ Пенсионери.

страната. Неговото основно ядро били работниците, чиято численост нараснала с 23% за времето от 1888 до 1900 г. Отрасловата структура на работническата класа отразявала изостаналостта на страната. От общата численост на работниците през 1900 г. 41% се падали на селското стопанство⁴⁵ и 18% — на занаятчийското производство, докато в индустрията били заети само 5%. Значителна част от работниците била заета в търговията /9%/ и в транспорта и съобщенията /5%/. Високият процент на работниците в строителството отразявал интензивното за мащабите на епохата изграждане на пристанища, шосета, жп линии, сгради в градовете и др. Голям бил и дялът на домашната прислуга /19%/, в която били заети предимно девойки от селската беднота около големите градове.

Материалното положение на работническата класа било тежко. Не съществувало никакво законодателство за защита на труда. Работният ден продължавал обикновено 10—12 часа, а понякога достигал и до 14 часа без право на годишен платен отпуск. Обикновено работникът не получавал обезщетение при заболяване и злополука /едва през 1898 г. бил създаден обществен фонд за осигуряване на елементарна медицинска помощ и обезщетение при злополука само за работниците при държавните строежи/. В случай на старост или инвалидност работникът оставал на произвола на съдбата без право на пенсия.

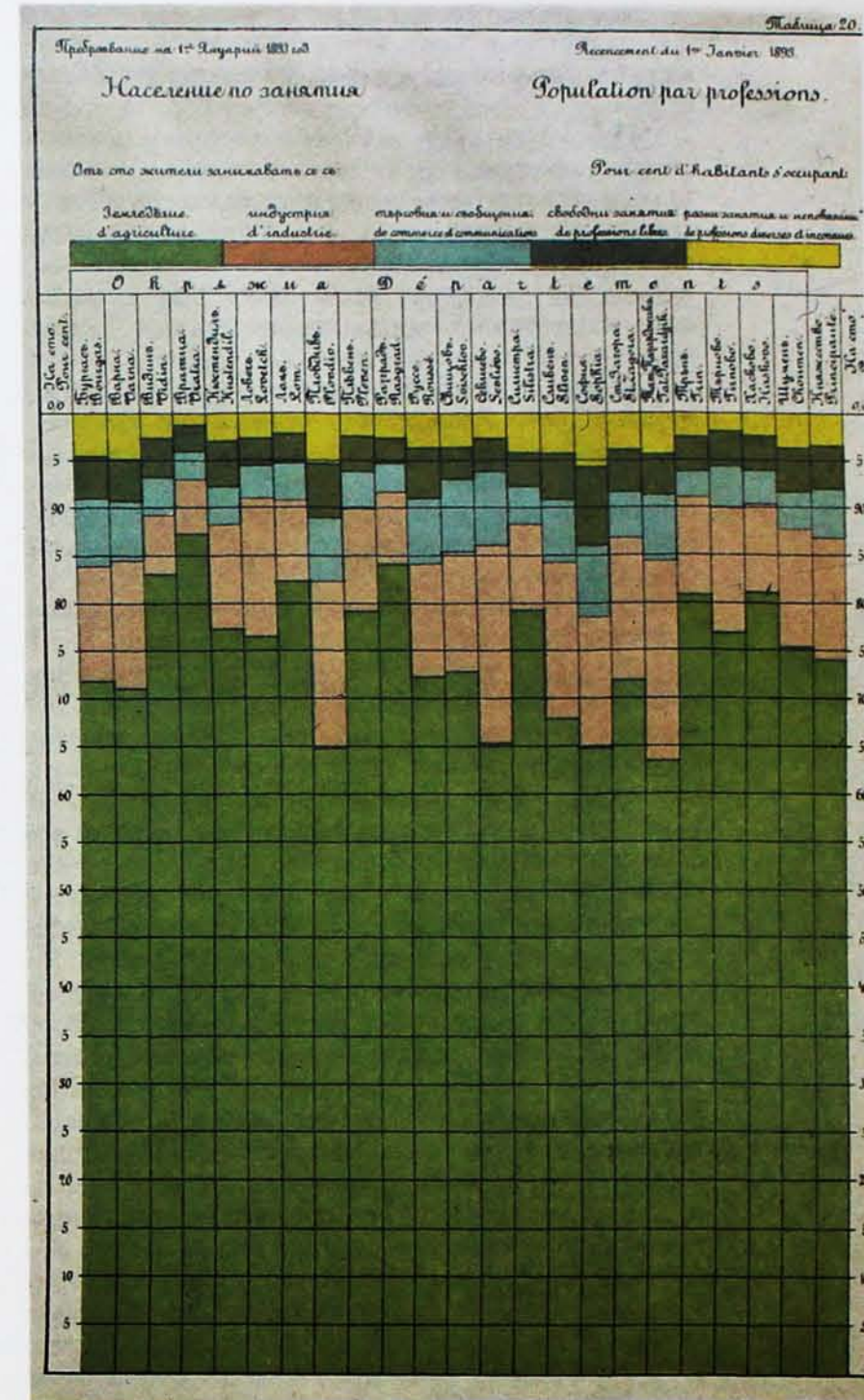
Надниците на работниците били ниски. Тенденцията на номиналната работна заплата въпреки временното стабилизиране около първата половина на 90-те години била към намаление. То проличава особено ясно под влиянието на кризата в последните години на XIX в., когато надниците на неквалифицираните общи физически работници мъже и на зидарите като представители на квалифицирания физически труд спаднали, както следва /в лева, средно за страната по официални данни за 32 града/:

	1887 г.	1895 г.	1900 г.	1903 г.
Общи физически работници	1,79	1,78	1,45	1,49
Зидари	2,58	2,85	2,28	2,26

Така очертаната номинална работна заплата била недостатъчна за пълноценно възпроизводство на работната сила при тогавашното равнище на цените на дребно на артикулите от първа необходимост, което личи ясно от случая с някои най-важни хранителни продукти /средна за страната цена на дребно в градовете в лв. за кг/:

	1887 г.	1895 г.	1900 г.	1903 г.
Хляб бял пшеничен	0,24	0,20	0,24	0,22
Свинско месо	0,69	0,75	0,73	0,80
Сирене	0,70	0,78	0,66	0,79

Горните данни показват, че цените на основните артикули от първа необходимост са останали,

6—8,9 кг хляб, или от 2 до 2,6 кг месо, или от 2,2 до 2,5 кг сирене и т. н., което било значително по-малко от равнището в развитите капиталистически страни.

Работната заплата на постоянните селскостопански работници ратаи била значително по-ниска от обичайното равнище на надниците на общите работници в градовете, но нейната конкретна средна величина трудно може да бъде установена поради липсата на съответна статистика и смесването на паричната с натурална заплата /храна, жилище и др./.

Особено тежко било положението на работничките, чийто брой растял успоредно с развитието на фабричната индустрия /те преобладавали в текстилната индустрия, килимарството и др./ Средната надница на жените фабрични и занаятчийски работнички била около два пъти по-ниска от тази на мъжете. Растяла и употребата на детски труд във фабричните предприятия и занаятчийските работилници.

Държавните служители били сложна социална категория. Част от тях били слабоплатени наемници и гравитирали към пролетариата. Друга малка част от най-високоплатените служители по бит и психика се доближавали до буржоазията. В тази категория влизала основната част от българската интелигенция. Общият брой на служителите се удвоил за времето от 1888 до 1900 г.⁴⁶ Материалното положение на служителите /почти изключително държавни и общински⁴⁷ било подобро от това на работниците. Според едно преброяване на държавните служители през 1896 г. тяхната средна годишна работна заплата възлизала на 1545 лв.⁴⁸ Това съответствува на 5,15 лв. за работен ден, което превишава два пъти тогавашната средна надница на зидарите и около три пъти надницата на общите работници.

Диференциацията по равнище на работната заплата сред служителите била значително по-голяма от тази при работниците. Според анкетата за 1896 г. 54% от държавните служители получавали до 1000 лв. годишно, 21% — от 1000 до 2000 лв., 13% — от 2000 до 3000 лв., 8% — от 3000 до 5000 лв. и 4% — над 5000 лв. Заплатите на върхушката на държавните служители /около 800 души от последната категория с над 5000 лв. годишно/ превишавали над 10 пъти дохода на неквалифицирания работник.

Държавните служители се отличавали от работниците и по това, че те имали осемчасов работен ден и едномесечен годишен платен отпуск, който обаче се давал „по усмотрение на началството“ и рядко се използвал напълно. Държавните служители имали право на отпуск по болест и получавали пенсия след 25-годишна служба. Основната част на българската интелигенция влизала

в категорията на държавните служители.

УКРЕПВАНЕ НА БУРЖОАЗИЯТА. Успоредно с бързото формиране на работническата класа се очертавал все по-ясно и другият полюс на капиталистическото общество в България в лицето на буржоазната класа, чиято численост през 1887—1900 г. съгласно табл. 3 се увеличила с около 23%. Най-многочислена била буржоазията в областта на търговията, сред която по брой преобладавали търговците във вътрешната търговия на дребно.⁴⁹ По икономическа мощ челно място заемала обаче още малобройната индустриална буржоазия, търговците в областта на външната търговия, предприемачите и едрите лихвари.

Оскъдната икономическа статистика не позволява да се даде по-точна количествена характеристика на резултатите от процеса на капиталонатрупването в страната, но от редица косвени указания личи, че сумата на наличния капитал в ръцете на малочислената върхушка на по-едрата буржоазия за десетилетие и половина от средата на 80-те години докъм 1903 г. се е увеличила многократно.

Формиращата се в края на XIX в. българска буржоазия в своята маса била до голяма степен една нова класа без своя историческа инерция и достатъчно опит в общественния живот. Масшабите на капиталонатрупването в навечерието на Освобождението били недостатъчни с оглед потребностите на едно по-развито капиталистическо производство. За създаване на едно средно за масшабите на България в края на XIX в. конкурентоспособно предприятие в леката индустрия били необходими поне около 0,2 млн. лв. /в някои отрасли — над 2 млн. лв./, а през 70-те години в българските земи имало само един случай на натрупан капитал в размер на 2—4 млн. лв., четири случая на капитали от 0,4 до 0,66 млн. лв. и двадесет и два случая на капитали от 0,06 до 0,18 млн. лв.⁵⁰

Голяма част от тези доосвободенски наченки на българската буржоазия в лицето на заможни търговци, манифактуристи и др. претърпяла тежки загуби около Априлското въстание и Руско-турската освободителна война вследствие на разграбване на имуществото, военновременни разрушения, пропадане на големи вземания от избягали турски длъжници, насилствени действия на местното население срещу ненавистни богаташи и др. Поради това от общо 279 констатирани по литературни източници по-богати български фамилии в десетина по-големи градове в навечерието на Освобождението на границата между XIX и XX в. останали да фигурират като по-забележими представители на търговско-промишлената и банкерската буржоазия само 82 имена.⁵¹ Около 2/3 от тях в началото на XX в. били новобогаташи в резултат на лихварство, предприемачество, тър-

говия и пр. през следосвободенските години.

Основната част от тази прикрадваща се към богатството нова буржоазна прослойка нямала никакви традиции /а понякога и образование⁵²/, отличавала се с безогледност, дребнава еснафщина и груб практицизъм в своята дейност. Процесът на създаване на нова буржоазия бил много динамичен, с много колебания, криволичения и лични неуспехи. Това водело до голяма несигурност и мобилност в състава на новоформиращата се буржоазия, сред която постоянно наред с издигащите се по-малки или по-едри капиталисти мнозина бивали отхвърляни обратно в лагера на дребните собственици или напълно разорявани при постоянен наплив на нови кандидати за забогатяване.

СЪКРАЩАВАНЕ БРОЯ НА ДРЕБНИТЕ ПРОИЗВОДИТЕЛИ. Развитието на капитализма в България в края на XIX в. било съпроводено от значително съкращаване на абсолютната и относителната численост на дребните стопански производители вследствие на тяхното разслояване и преминаването на част от тях към пролетариата или към буржоазията. Промените в техния дял в общата численост на стопански активното население /без семейните помощници/ личат от следните данни по табл. 3:

	1888 г.	1900 г.
Дребни производители	75,0%	63,0%
Работници	14,3%	17,4%
Служители	3,2%	6,7%
Буржоазия	4,3%	5,2%
Неразграничени	3,2%	7,7%

Основната маса от дребните производители била заета в селското стопанство, където протичал процес на бърза имуществена и класова диференциация. Разпределението на земеделските стопани по социална принадлежност в табл. 3 е направено условно според данните от преброяването на земеприпитежанията през 1897 г., като е прието, че през 1900 г. собствениците на земя до 50 дка са били бедни селяни, тези с 50 до 100 дка земя — средни, тези със 100 до 300 дка — заможни и тези с над 300 дка — селскостопанска буржоазия. Структурата на дребните производители в село се е изменила съществено през 1888—1900 г. в посоката към намаляване дела на бедните и средните селяни за сметка на заможните селяни.

Подобна диференциация била налице и при дребните производители в занаятите, но тя не може да се установи по статистически път.

Макар и като несамостоятелна класова прослойка, трябва да бъде отбелязана и интелигенцията, която в табл. 3 е разпределена в очертанията вече основни класови сили. Нейното ядро съставлявали държавните /включително общински/ служители. По-малобройна, но много по-влиятелна в политическо и икономическо отношение била

интелигенцията в т. нар. „свободни професии“ /причислена в табл. 3 условно към дребните производители/. Тук спадали през 1900 г. 1831 адвокати, 1643 частнопрактикуващи лекари, зъболекари и фелдшери, 396 инженери и архитекти и 2817 музиканти, писатели, художници, артисти и други представители на изкуството. По доходи и начин на живот върхушката на някои от тези професии на интелигенцията /особено адвокати, лекари/ се доближавала до буржоазията. Общата численост на интелигенцията през 1888—1900 г. се увеличила почти два пъти, като през 1900 г. била 6% от стопански активното население в страната.

ГЛАВА ВТОРА

ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА ПРЕЗ 1886—1887 Г.

1. Вътрешно- и външнополитическо положение на България след признаване на Съединението

ВЪЗНИКВАНЕ НА ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКА КРИЗА. Признаването на Съединението извело България в силна позиция на Балканския полуостров. Само седем години след Берлинския договор бил осъществен първият акт на българската обединителна програма. Този успех бил постигнат в условията на бързо развиваща се външно- и вътрешнополитическа криза. В значителна степен тя била усложнена от решителното неодобрение от Русия на начина, по който била осъществена съединителната акция. Положението на „специални отношения“ с българите, при които Русия подкрепяла самостоятелната изява на българското националноосвободително движение, преминало в политика на „специални интереси“ в България.

Главно Англия и Австро-Унгария допринесли в значителна степен за изострянето на официалните българо-руски отношения и за последвалия кризисен конфликт между българските политически сили. В стремежа си да изтласкат руското влияние от страната те създавали всевъзможни затруднения на княжеството и на автономната област, които открито или прикрито били мотивирани с тяхната ориентация към Русия. Едновременно с това отговорните български дейци от двете части на разделена България били убеждавани, че пречките за българското развитие ще бъдат премахнати, ако официалната национална полити-

ка се освободи от „опеката“ на царската дипломация. Същата цел преследвала относителната и условната дипломатическа подкрепа, дадена на съединисткото дело.

В условията на многостранен натиск на западните държави на Балканите руската дипломация не съумяла да намери най-добрите пътища за запазване на влиянието си в България. Руската политика била ръководена от Александър III, човек със закостенели схващания за вътрешната и с ограничен кръгзор в областта на външната политика специално по отношение на България. Той бил убеден, че Батенберг се стреми да измести руското влияние в България и да я ориентира към враждебно настроени на Русия държави. При това смятал, че в българското общество нямало политически сили, способни да спрат княза в това негово намерение.

При това положение логично се достигнало до решението за отстраняването на Ал. Батенберг от българския престол. То се свързвало с идеята за последващи антидемократични ограничения в българската конституция, така че бъдещият верен на Русия княз да бъде централна фигура в българския политически живот и руското влияние да не се колебае от промени в съотношението на вътрешно-българските политически фактори. Едновременно с това трябвало да бъде установен пряк руски контрол върху българската политика по всички главни вътрешни и външни въпроси и по проблема за развитието на армията. Конкретен план за изпълнението на тези предначертания липсвал.¹ Решението обаче било твърдо взето. На 30 юни 1886 г. българският министър-председател П. Каравелов и председателят на Народното събрание Ст. Стамболов отишли при управляващия руското агенство Богданов, за да направят официални постъпки за подобряване на българо-руските отношения. Отговорът от Петербург гласял, че руското правителство има голяма симпатия към България и българите, но че „то не смята, че може да се направи някаква стъпка /за подобряване на отношенията — б. а., А. П./, указана от Каравелов и Стамболов, докато сегашното правителство остава на власт в България“. Богданов обяснил, че терминът „правителство“ не трябва да се разбира като приложим за Министерския съвет.² Тези изявления веднага станали достояние на широката общественост в България. Освен това в самото княжество съществували и други значителни проблеми.

Приобщаването на източнорумелийските земи към България на първо време предизвикало известни стопански и административни затруднения, които лесно били трансформирани в опозиция или недоволство срещу двореца и правителството. Населението на Южна България трябвало да

плаща данъци в полза на националната хазна, което допълнително увеличило неговите стопански притеснения. Извършеният обмен на управленски и административен персонал между София и Пловдив станал причина за недоволство на лична почва и на двете места. Цялата крехка икономика на страната, без друго изтощена по време на войната, била силно засегната от плащанията, реквизициите и другите задължения на България. На страната се отказвали всякакви кредити отвън, което наложило допълнително увеличаване на данъците.

Решаващата роля на войската за Съединението и за националната независимост постепенно я превърнала в политическа сила. Обвързването на по-голяма част от командния състав на армията с възгледите и действията на отделните политически партии и организации станало съществена част от политическата обстановка в България след Съединението. Това обстоятелство изострило политическите борби в България, които след Съединението се поляризирани в точките Батенберг — Русия.

Либералите цанковисти в Северна България и Народната партия от Южна България се обединили на русофилска основа в общите си виждания по въпроса за Ал. Батенберг като главна пречка за подобряване на руско-българските отношения. Южнобългарските съединисти начело с К. Величков, С. С. Бобчев, М. Маджаров и др. поставили формулата „България не може без Русия“ като основен принцип в своята външнополитическа ориентация. На други позиции стояла групата на З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов, изиграла значителна роля в осъществяването на Съединението. Преувеличавайки заслугите на княза спрямо България и историческата необходимост от неговото присъствие на трона, те възприели като изходна точка в своята партийна пропаганда лозунга „Няма Батенберг, няма България“. Подобни били възгледите и на една от фракциите на Каравеловата партия, начело на която стоял министърът на правосъдието д-р В. Радославов.

Междинната политическа групировка се представяла от министър-председателя П. Каравелов. Умерената позиция на неговите привърженици се определяла от реалистичното гледище за крайната необходимост от равноправен съюз с Русия и от несъгласието им за насилствено премахване на княз Александър I от българския трон.

Партиите след Съединението не притежавали още програмна избистреност и ясно дефинирани цели. Формирането на политическите концепции се

Петко Каравелов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ПРОКЛАМАЦИЯ

къмъ българскій народъ.

Днесъ на 9-и Августъ часътъ на 2 по полунощъ Князь Александъръ Батенбергъ се отрече за вѣжда отъ Българскій Прѣстолъ като подписа формално отречението си, защото си убѣдихъ, че неговото господарстване е съгласително за Българскій Народъ. Прѣтъ нѣтъ на това извънредно и важно сѣбитие се съставя

Окончателно Временно Провремено отъ слѣдующитъ лица:

Председителъ — Митрополитъ Климентъ; членове: Военный Министръ Майоръ Никитовъ, Министръ на Външнитъ Дѣла — Д. Цанковъ, Министръ на Финансите — В. Бурмовъ, Министръ на Вѣншнитъ работи и Невосѣдливата — Хр. Стояновъ, Министръ на Правосѣднето — В. Радославовъ и Министръ на Просвѣщеніето — К. Величковъ.

Временното правителство като воемъ управленіето на страната, до като се пронаесе Великото Народно Сѣбрание, обявява че живота, имота и честта на Българскитъ граждани, както и на чуждитъ подданни, живущи въ България, са напълно гарантирани и е напълно уѣрено че всѣхитъ Българскіи граждани, безъ разлика на вѣра и народност, и политически убѣждения, ще дѣйствуватъ за запазване вътрѣшния рѣдъ и тишина.

Нека Българскій народъ бѣде твърдо уѣренъ че Великиятъ РУССКІЙ ЦАРЬ покровителъ на България иѣмъ да остави отечеството ни безъ своето мощно покровителство и защита.

Да живее България, да живее Българскій народъ.

(Подписали) Председителъ МИТРОПОЛИТЪ КЛИМЕНТЪ.

Главноподписующій Урнотъ МАЙОРЪ ГРЕКЪ.

Измъ: Временный Провремено: Навѣднотъ.

Прокламация от Временното правителство към българския народ по повод отказването на княз Ал. Батенберг от българския престол, 9 авг. 1886 г. Национален исторически музей — София

Военното училище в София, фотография, края на XIX в. ЦДИА — София

Военното министерство в София, фотография. ЦДИА — София

състояло в обърнатото „навън“ виждане в програмирането за бъдещето на страната. Незавършената „идейна ферментация“ сред партийните образувания, наличието на подвижна граница между тях, била предопределена от незавършената класова диференциация и социалната мобилност на българското общество.

Международната регламентация на Съедине-

нието станала допълнителна причина за вътрешната неустойчивост на уголемената българска държава. Това обстоятелство също било свързано с името и личността на Батенберг. След Съединението в неговото управление се наблюдавали две противоположни тенденции. От една страна, популярността на княза сред народа се увеличавала вследствие успеха на Съединението и на пропагандата в негова полза. Присъствието му на бойното поле давало възможност за романтизиране на неговата личност. Дори враговете му от времето на режима на пълномощията като З. Стоянов вече го величаели като „сливнишки герой“. В същото време обаче позицията на Батенберг била силно разкладена от откритата враждебност на Русия. Ако преди Съединението той бил наричан „враждебен на руските интереси“³ монарх само в руската дипломатическа кореспонденция, то след него откритите и безусловните възражения на Русия срещу личността му станали злободневна тема сред европейските политически среди.

ИЗБОРИ ЗА ОБЩО НАРОДНО СЪБРАНИЕ И ПРОМЕНИ В МЕЖДУНАРОДНАТА ОБСТАНОВКА.

След като военното положение било вдигнато, предстоели избори за народни представители в Южна България, които да заемат местата си в общото Народно събрание, заседаващо в София. В средата на април май князът и П. Каравелов предприели агитационна обиколка в Пловдив и в други градове на Южна България. Основните проблеми, стоящи пред страната, били следните: приемане на държавния бюджет, целящ стабилизиране на националната икономика и създаване на национална платежна единица; неутрализиране на силното недоволство сред офицерите в армията; изясняване възгледите на опозиционните партии в пресата; административно устройство на Южна България.

Избраните в Южна България депутати за Народното събрание заминали за София и там, на 2 юни, била открита извънредната сесия на целокупното Четвърто обикновено народно събрание. Главни фигури в него били министър-председателят П. Каравелов и председателят на събраниято Ст. Стамболов. Предишната правителствена политика била подложена на силна атака от страна на цанковистите, подсилени с водената от К. Величков русофилска фракция от бившата Източна Румелия. Били дискутирани всички злободневни въпроси от политическия живот след Съединението: отношенията с Русия, практическата дейност по сливането на двете части на България във всички сфери, отстъпение от Османската империя територии по Топханеския акт, съгласието на княза да бъде управител на Източна Румелия от името на Османската импе-

рия, назначаването на „свои хора“ в чиновническия апарат и пр.

Голяма реч на събраниято произнесъл П. Каравелов. Подкрепян от Ст. Стамболов, той отговорил спокойно на атаките на опозицията и от двете страни. Фактът, че южнобългарските депутати заседавали в софийското Народно събрание, доказвал успеха на Съединението и на правителството. Поради заслугите на Англия за дипломатическата подкрепа на Съединението Каравелов внесъл законопроект за окончателното откупуване на английските компании на жп линия Русе — Варна. Общото гласуване по този въпрос било първият акт на парламентарното сливане между Северна и Южна България.

Тронното слово на княз Александър I на 2 юни 1886 г. пред Народното събрание известило на депутатите решението на правителството да разглежда личната уния между Княжество България и Източна Румелия като съюз, при който вече не може да става дума за евентуално разделение на двете области в бъдеще. Това бил опит да се трансформира почти незабавно смисълът на Топханеския акт и да се поставят пред свършен факт Великите сили и Османската империя. В словото за първи път не било споменато нищо за Русия. Това предизвикало силната реакция на русофилските сили в страната и дало допълнително основание на руското правителство да протестира срещу изразената открито промяна.

Така българското правителство още на извънредната сесия на Четвъртото народно събрание хладнокръвно и решително предприело мерки за административно, парламентарно, стопанско и военно обединение на България. То не криело намеренията си за пълно сливане, без да се съобразява с неотдавна подписания в Цариград протокол. Това полезно и смело начинание предизвикало силна реакция във от страната и сред антиправителствената опозиция. На 17 юни руският шарже д'афер в Цариград Ону връчил нота на Портата, че Батенберг нарушава постановленията на Органическия устав на Източна Румелия.⁴ Присъствието на депутатите от Източна Румелия предизвикало силен протест от страна на всички Велики сили и враждебни коментари сред европейския печат.

В същото време реваншизмът в Сърбия достигнал най-високата си точка — през пролетта на 1886 г. били свикани под знамената наведнъж два набора. България била подложена на силен натиск от страна на Османската империя, в смесената българо-турска комисия за корекция на Органическия устав турският представител Гадбан ефенди искал почти пълното възвръщане на предишната администрация в Източна Румелия.

Значителна част от българските политици и

офицери били смутени от заплахите на царските представители в София, Пловдив и Русе за изоставянето на България от страна на Русия и от някои невъздържани нападки на руските вестници „Новое время“ и „Московские ведомости“.⁵

В международните отношения станали промени, които не били в полза на българското правителство. В Англия дошъл на власт либералният кабинет Гладстон — Гренвил — Розбъри, който бил склонен да не противодействува открито на проведената от Русия балканска политика. От Германия идвали съобщения, от които личало, че Бисмарк все още цени Съюза на тримата императори. На 24 юни в Германия било публикувано съобщение, че Ал. Батенберг е отчислен от пруската армия. В началото на август императорите на Австро-Унгария и Германия се срещнали в Гашайн, за да потвърдят, че ще следват политика-

та на добри отношения с Русия. Последвалата среща между Бисмарк и Калноки била посветена на съгласувани действия с оглед избягване на пряко сблъскване между немските държави и Русия на Балканите. На срещата бил обсъждан въпросът за разграничаване на политическото влияние между Австро-Унгария и Русия в този район. Пред английския посланик в Берлин Бисмарк окачествил Батенберг като „кариерист, който обърква мира“. Тази фраза прелетяла през цяла Европа.⁶

Всичко това се възприемало от страна на много български политически дейци като историческа присъда над княза. Настъпила особена психоза, при която мнозина смятали, че той е единствената причина за изолацията на България на Балканите и за враждебността на царска Русия. Агитацията за насилственото отстраняване на Ал. Батенберг се водела открито. Той бил наричан „изворът за нещастията на България“⁷. За нейното създаване и разпространяване допринесли в значителна степен дипломатическите представители на Русия.⁸ Пропагандата пък на русофобската опозиция представлявала княза като гаранция за благоразположението на Европа към България и за бъдещи, подобни на Съединението, успехи на нейната външна политика без руска помощ. И двете платформи приели патриотическа окраска, дилемата „за или против Батенберг“ била отстоявана като национална кауза.

В началото на август настъпило временно равновесие в съотношението на вътрешните политически сили. Правителството на П. Каравелов търсело средства за подобряване на руско-българските отношения, без да се жертвува князът. В този повратен момент на българската политическа сцена армията станала изразител и инструмент на общественото недоволство и фактор за решителни промени в управлението на страната.

2. Детронация, контрапреврат и абдикация на княз Александър Батенберг

ПРЕВРАТЪТ НА 9 АВГУСТ 1886 Г. Безпокойството от изострените след Съединението отношения с Русия се изразявало в най-голяма степен в засилването на антикняжеските настроения сред българското офицерство. Именно в тези среди от юни 1886 г. с активната помощ на царската дипломация се подготвяло военно съзаклятие.⁹ Идеята за насилствено отстраняване на княза била подкрепяна от руския военен аташе в България

полковник В. В. Сахаров, с когото офицерите детронатори влезли в преки отношения.

Начело на заговорниците застанали старши офицери, пряко свързани с Военното министерство — началникът на Военното училище майор П. Груев, зам. военният министър капитан Ан. Бендерев, капитан Р. Димитриев и др. Офицерите заговорници не привлекли на своя страна професионални политици и партийни водачи. Те се страхували и от „евентуални безредици“ и поради това не провели никаква предварителна агитация сред народа.

На 9 август 1886 г. в 2 часа сутринта под предводителството на Р. Димитриев офицерите Груев и Бендерев изпратили юнкери от Военното училище и една дружина от Струмския полк пред двореца. Без да се даде нито един изстрел, била обезоръжена княжеската стража. Димитриев и Груев принудили Ал. Батенберг да подпише акт за своята абдикация. След това под стража той бил отведен по маршрута: буховския манастир „Св. Михаил“ — Враца — Оряхово — Рени, с предназначение Одеса — Петербург.

Още на другия ден новият главнокомандуващ армията Груев изпратил телеграфическо нареждане до окръжните управители със следния текст: „Принц Батенбергски свален от престола. Направете митинги в утвърдителен смисъл.“ Под тази заповед до името на Груев стояло и името на П. Каравелов, който не бил уведомен за това. Водачите на преврата се надявали, че притиснат от внезапните промени, Каравелов ще се съгласи да приобщи политическия си престиж към делото за помирение с Русия. С друга телеграма Груев наредил на всички войскове части в страната да положат клетва пред новото правителство, съставено произволно от детронаторите. В него били вписани имената на Др. Цанков, Ст. Стамболов, Т. Бурмов, Т. Икономов, К. Величков, М. Маджаров, В. Радославов, К. Стоилов, Д. Греков, К. Никифоров. За председател на новото правителство бил обявен П. Каравелов.

Разноликният състав на временното правителство свидетелствувал за първоначалния опит на детронаторите да образуват коалиционно „национално“ правителство, в което да бъдат включени най-изтъкнатите представители на партиите в България по онова време. Тази проява на детронаторите обаче се приела от мнозина като плитко скроена фалшификация, целяща създаване на впечатление вътре и вън от страната, че извършената детронация е осъществена със съгласието на всички отговорни политически личности в България.

П. Каравелов отказал решително да участва в правителството. Още на другия ден след преврата той порицал извършеното дело. По

същия начин реагирали Д. Греков и К. Стоилов. Тогава офицерите изоставили варианта за смесено правителство и обявили кабинет, съставен само от русофили. Негов министър-председател станал търновският митрополит Климент. Министерството на вътрешните работи било поверено на Др. Цанков, на външните на Хр. Стоянов, а за военен министър бил назначен К. Никифоров.

Детронаторите осъществили опасно за страната и рисковано за тях начинание. Те не се оказали на необходимата политическа висота, към която ги изтласкали събитията и към която се стремели. Успокояване в страната не настъпило, въпреки че пътят за подобряване на отношенията с Русия бил открит. Руската дипломация обаче не застанала твърдо и открито в защита на детронаторите. Липсата на бърза информация, отсъствието на незабавни нареждания от Петербург, учудващата пасивност в сравнение с енергичните поощрявания от времето на замислянето на преврата създали несигурност сред офицерите русофили. Офицерите детронатори наивно вярвали, че отстраняването на Батенберг ще внесе решителна яснота в българо-руските отношения и ще премахне причините за вътрешните раздори. Те смятали, че налагат едно политическо решение, което мнозинството от политическите желае, но не може да осъществи. Те не били готови за противодействие, а и не го предвиждали. Липсата на политическа подготовка се съединила с липсата на политически опит. Масата привърженици на делото от 9 август в столицата и особено в провинцията се оказала организационно неподготвена.

КОНТРАПРЕВРАТЪТ. От тази обстановка се възползували онези политически сили, които оценявали поведението на царската дипломация като заплаха за независимото съществуване и свободното развитие на България, а присъствието на Ал. Батенберг като гаранция за самостоятелността на страната. Отказът на гарнизоните в Пловдив, Видин, Стара Загора, Ловеч, Плевен и др. да положат клетва за вярност на правителството на митрополит Климент свидетелствувал за наличие на разногласия в командния състав на армията. Чрез телеграфа това обстоятелство станало достояние в цялата страна и създадо опасност от кръвопролитни сблъсквания. В Пловдив бързо се организирали бившите дейци по Съединението, които били уведомени, че командирите на сливнишките дружини от Първи софийски полк са против преврата.

На 10 август Ст. Стамболов в качеството на председател на Народното събрание обявил, че превратът е престъпно дело. Неговото изявление било узнато от всички окръжни управители. Между командувачия пловдивския гарнизон подполковник С. Муткуров и Ст. Стамболов била осъществена телеграфна връзка и те взели решение за възвръщане на Ал. Батенберг. Започнал контра-

превратът.

В прокламация, подписана от Ст. Стамболов и С. Муткуров на 11 август, правителството на Климент било обявено за „изменническо“, а всеки, който изпълнявал неговите нареждания — за нарушител на закона. На 12 август било обявено княжеско наместничество с членове Ст. Стамболов, П. Р. Славеиков и Г. Странски.

Енергичните действия в Търново и Пловдив незабавно се отразили върху положението в София. На 12 август, при отсъствието на детронаторите, било съставено правителство от П. Каравелов с участието на следните министри: на вътрешните работи В. Радославов, на външните работи К. Стоилов и на войната майор О. Панов. На 14 август в качеството на член на наместничеството Ст. Стамболов изпратил телеграма на Ал. Батенберг с покана да се върне. От Пловдив към София тръгнали частите под командването на Муткуров.

В критичния момент на евентуален сблъсък между войските Груев и Бендерев напуснали столицата. Осъществилият преврата Струмски полк излязъл от София в посока към Кюстендил и пловдивските подразделения влезли в града без бой. Офицерите детронатори се оттеглили. Някои били заловени, други като Р. Димитриев емигрирали в Османската империя. Взели участие елитни части в бунта били разформироваани. Първи софийски полк под командването на верния на княза Кр. Попов се завърнал в София, без да се среща със Струмския полк. Арестуваните в Лом Бендерев и Груев били предадени на военен съд. Така завършил първият епизод от драмата на българския княжески въпрос през август 1886 г.

Същевременно между Стамболов и Каравелов, единни през май и юни 1886 г., настъпили разногласия по оценката на положението в страната. Последвала оставката на Каравеловия кабинет. На 16 август министър-председател станал В. Радославов. Начело на външните работи и финансите застанал Гр. Начович, на военното министерство полковник Д. Николаев, а на народното просвещение Г. Живков.

В същото време Батенберг получил телеграфическа покана за завръщане в България. В решението си да направи това той бил подкрепен от английското и австро-унгарското правителство. През Виена и Букурещ на 17 август князът със специален влак пристигнал в Русе. Още същия ден той приел пълномощията на Ст. Стамболов и застанал отново начело на държавата. Без знание и одобрението на отговорните български политически фактори Ал. Батенберг отправил телеграма до руския цар с молба за потвърждение от руска страна на неговото завръщане. Тази стъпка поставила въпроса за оставането му на престола в ръцете на руския двор.

От Русе през Търново князът заминал за

Южна България, разчитайки на своята популярност там. В Елена бил получен отговорът на императора: „Предвиждайки страшни последствия за тъй зле изпатилата страна, не мога да одобря Вашето завръщане в България... На Ваше Височество остава да решите, какво трябва да направите.“ Тази телеграма била поканата за абдикация. Настойчивият съвет от Англия „Апелирай до Великите сили, а не до Русия“ достигнал до Батенберг едва когато той пристигнал в София. Но и в самата столица работите не били така розови, както се видяло на Батенберг при пристигането му в Русе. При срещата си с английския консул Джонс князът не скрил факта, че е много разстроен от това, че 3/4 от офицерите били замесени в преврат и че някои министри били доволни от заговора.¹⁰

Завръщането на Ал. Батенберг не могло да реши въпроса за външното стабилизиране и вътрешното единство на политическите сили в страната. Народното събрание не гласувало единодушно за неговото завръщане. При това положение той бил принуден да се отрече от престола. На 25 август князът обявил своята абдикация и назначил регентство в състав: Ст. Стамболов, П. Каравелов и полковник С. Муткуров. На другия ден Ал. Батенберг окончателно напуснал България.

Двуседмичните събития през август 1886 г. и техният противоречив характер свидетелствували за нестабилността в съотношението на политическите сили в страната. Това се изразило и в крайната фаза от решаването на въпроса. От една страна, бил отстранен един нежелан за Русия княз, а, от друга, властта оставала в ръцете на антируски настроени дейци, между които русофилът П. Каравелов бил лишен от възможност за практическо влияние върху политиката на страната.

В Англия абдикацията на Батенберг била окачествена като „плесница в лицето ни“ и „сериозен успех на руската дипломация“.¹¹ В Германия Бисмарк изразил задоволство от „премахването на пионката Батенберг от балканската шахматна дъска“. Русия, която възвестила политиката си на условна ненамеса в България, не можела да очаква окончателно крайното изпълнение на нейната програма, докато на власт били авторите на контрапреврата. Виенският кабинет приел с облекчение обстоятелството, че русофобските сили остават на власт в София, но бил обезпокоен от значителния успех на Русия с премахването на Батенберг от балканския политически живот. Със свалянето на княза Австро-Унгария най-последно видяла възможност за собствена политика, без опекунството на Бисмарк. Тази противоречивост в резултат от абдикацията на Батенберг засягала едновременно и вътрешните, и външните аспекти

на българското политическо развитие. Князът си заминал, но българската криза продължила.

3. Управление на регентството

ПО-НАТАТЪШНО ВЛОШАВАНЕ НА ОТНОШЕНИЯТА С РУСИЯ. След абдикацията на Ал. Батенберг България била изправена пред две големи вътрешни опасности — първо, засилване на икономическата и финансовата криза и застои на промишлеността и търговията. Това особено ясно се почувствувало при строежа на линията Цариград—Вакарел и при започналата през 1886 г. реорганизация на армията. Втората опасност се криела в състоянието на българската войска. В резултат от августовските събития 100 от 700-те офицери били отстранени от командните им постове.

По време на августовските събития в Сърбия се провели продължителни заседания с участието на генерал Лешанин — един от командувачите в сръбската армия по време на войната през 1885 г. Съществувала опасност от евентуална реваншистка акция към България. Бързи телеграми за съгласуване и консултации били разменени между Белград и Виена.¹²

Опасност идвала и от Османската империя, която в условията на безкняжието получавала възможност според Цариградския протокол да възстанови статуквото отпреди септември 1885 г. или дори да окупира бившата Източна Румелия. Задачите, които си поставили регентството и кабинетът на В. Радославов, се свеждали главно да се предпази България от външна намеса, като се преодолее опозицията в страната, и да се издигне кандидатура за княз.

По пътя на осъществяването на тези задачи стоял отново въпросът за отношенията с Русия. Краткото завръщане на Батенберг и включването на лица като Стамболов, Радославов и Муткуров във висшите управленски органи, разправата с някои проруски обществени изяви и митингите прехвърлили враждебността на руското правителство от княза към тогавашните политически ръководители в България.

На 1 септември била свикана извънредна сесия на Народното събрание, която следвало да узакони извършените правителствени промени. На следващия ден събранието гласувало почтителна телеграма към руския цар с надежда, че той ще вземе под своя закрила делото за обединението на българските земи. Събранието изразило уважение и към бившия български княз, като му отпуснало значителна за тогавашните условия парична сума. Гласуван бил и първият държавен заем в съкровищни бонове в размер на 33 320 000 лв. Решило се

също да се свика Великото народно събрание за избиране на княз. С това се целяло избягването на двупосочната външна опасност за България, стабилизирането на стопанския живот и нормализирането на отношенията с Русия.

Изникнал и въпросът за съдбата на арестуваните детронатори. Русия, подкрепяна от Германия, поискала освобождаването на детронаторите,¹³ на което регентството и правителството отговорили отрицателно. В София въпросното искане било възприето като намеса във вътрешните работи на страната, докато в Петербург тълкували отказа като доказателство, че регентите имат намерение да следват провеждания от Батенберг вътрешно- и външнополитически курс. В пресата и пред дипломатическите представители регентството организиало енергична кампания за запазване на правото си да съди нарушителите на законите. В стремежа си да каже своята дума руското правителство дало пълномощие на специалния императорски пратеник генерал Н. Каулбарс, който следвало да изясни на българите отношението на Русия.

На 13 септември Н. Каулбарс пристигнал в София. Той бил очакван като изразител на волята на императора, като посредник не само между Русия и България, а и между враждебните политически групировки в страната. Вместо да търси общоприемливи варианти за компромис, веднага с пристигането си царският комисар идентифицирал исканията на крайните русофили от типа на Др. Цанков с условията на Русия за възстановяване на нейното доброжелателство и подкрепа. В първите си официални контакти барон Каулбарс поискал промени, които влизали в противоречие със суверенитета и конституционните разпоредби на княжеството. Те се свеждали до отлагане на изборите за Велико народно събрание, освобождаване на офицерите — участници в заговора от 9 август, снемане на военното положение, което било обявено при встъпването на власт на регентите, и гаранции срещу възвръщането на Ал. Батенберг.¹⁴ Ултимативният характер на тези условия ги доближавал повече до силата на заповед, отколкото до препоръчителни съвети. Самият Каулбарс четири години по-късно обяснявал провала на мисията си с негативния характер на дадените му инструкции, което според признанието му трябвало „да поколебае доверието на всички партии към моята мисия...“¹⁵.

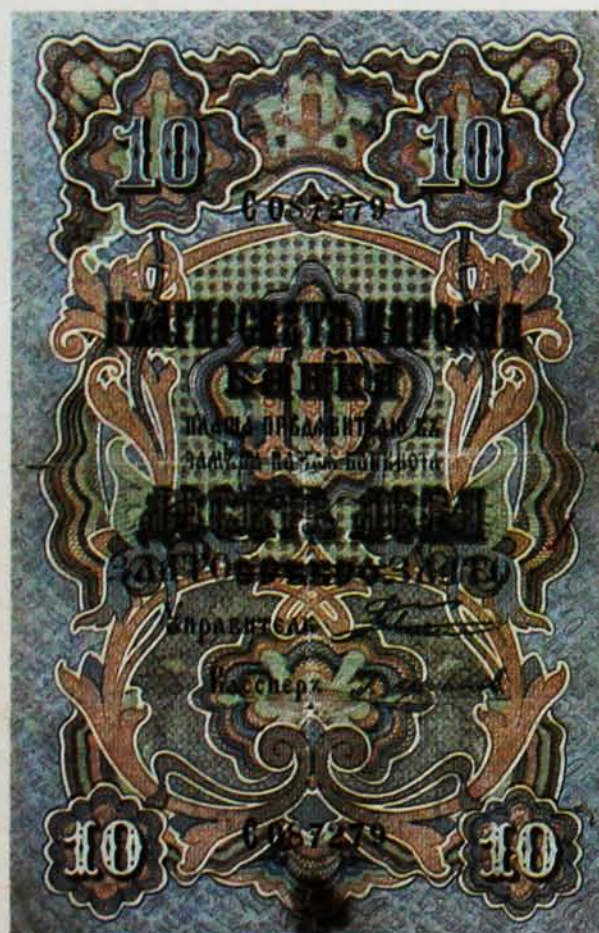
Регентството отказало да бъдат отсрочени изборите, но приело искането за отмяна на военното положение и освободило детронаторите. Последвалият указ за насрочване на изборите предизвикал разрыв между него и Каулбарс. Англия и Австро-Унгария, провеждайки своята антируска линия, одобрили поведението на регент-

Митрополит Климент Търновски, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ството, което от своя страна засилило раздразнението на императорския пълномощник. На 17 септември Каулбарс издал циркуляр до руските консули в България, като ги уведомял, че Русия ще смята насрочените избори за незаконни. Същата декларация била направена и пред министъра на външните работи Гр. Начович.

В самия разгар на предизборната кампания Каулбарс предприел продължителна обиколка в Северна България, като се завърнал в София един ден преди изборите. По време на политическата дейност на Каулбарс руското правителство не излязло с ясна публична декларация за отношението си към събитията в България. Гирс дори заявил,

че не е упълномощавал генерала да иска освобождаването на детронаторите. Но тези изявления не станали общо достояние. Каулбарс си оставал олицетворение на руската политика, въпреки че неговото поведение в България не одобрявала дори Франция — най-добре разположената към руската балканска политика държава.

Публичните порицания, които Каулбарс отпразил срещу регентството на митингите в София и в Северна България, създали особено напрегнато положение в страната. Въпреки че регентството изпратило със специална мисия Р. Петров да неутрализира политическия ефект от агитацията на барона, то не решило да се възпротиви на неговата дейност. Ролята си на водач на българската опозиция обаче Каулбарс не успял да реализира. В страната имало реални предпоставки за недоволство от правителствената политика, но русофилите не успели да използват присъствието на Каулбарс в своята антиправителствена пропаганда. Повлияни от неговото отношение спрямо изборите, те не участвували с обща платформа в предизборната агитация.

В същото време крайното русофобско крило, представяно от В. Радославов, настоявало за засилване на съпротивата срещу намесата на Каулбарс. П. Каравелов бил склонен да се приемат някои от руските искания, които не засягали националната независимост на страната, като например отлагането на изборите за Велико народно събрание. Ст. Стамболов и бившите консерватори, като Стоилов и Начович, смятали да подкрепят министър-председателя. Безконтролната агитация на Каулбарс засилила напрежението в страната, но не довела до образуване на широк антируски блок.

Присъствието и действията на Каулбарс създали у русофилската опозиция лъжливо впечатление за наличие на двувластие в страната. Протестите и агитацията на русофилите били посрещнати на много места с масови насилия от страна на властите. Каулбарс бомбардирал правителството с протестни ноти, но кръвопролитията продължавали. В навечерието на изборите Каулбарс уведомил правителството, че ако Великото народно събрание избере държавен глава, Русия незабавно ще скъса дипломатическите си отношения с България.¹⁶ Реакционната руска преса лансирала идеята за временна окупация на България. Но въпреки тези заплахи на 10 октомври изборите се състояли с благоприятни за правителството резултати.

Още на първото заседание на Великото народно събрание /19 октомври/ проличало преобладаването на антицарски настроения сред правителствените депутати, което предизвикало оставката на П. Каравелов. Той бил заместен от Г. Живков.

През ноември събранието избрало за княз Валдемар Датски, който бил в роднински връзки с руския двор. Под силния натиск на Русия чрез баща си Валдемар се отказал от избора. Народно-то събрание приело да отложи княжеския въпрос до намирането на подходяща кандидатура. То изпратило циркулярна нота до всички държави, подписали Берлинския договор, с молба да предложат кандидат за трона. Тази нота била посрещната с мълчание, защото всички разбирали, че кандидатура, неизхождаща от Русия, ще бъде провалена от нея. Тогава управляващите кръгове в България започнали трудна и продължителна дейност за намиране на подходящ кандидат за българския престол. Това увеличило напрежението.

В Бургас руският офицер Набоков организи-рал въоръжен бунт срещу регентството. След разгрома му Каулбарс поел защитата на притежаващите руско поданство участници, което предизвикало силна реакция сред русофобските среди. Социалистите също осъдили поведението на императорския пратеник.¹⁷ Но правителството на царя продължавало да гледа на Каулбарс като на свой представител в България. По искането на генерала във варненското пристанище пристигнали два руски бойни кораба под претекст за защита на руските поданици. Това действие имало тежки последици за руското влияние в България. То консолидирали всички сили, които видели в тази стъпка начало към пряко посегателство върху държавния суверенитет на страната, и нанесли тежък удар върху престижа на руския царизъм.

Значителна част от последвалите антируски прояви в българския политически живот представлявали и се възприемали като лична реакция срещу поведението на Каулбарс. Самото правителство, макар и смутено от развитието на този инцидент, се почувствувало годно да устои на натиска поради окуражаванията, идващи от Лондон и Виена. Неговата линия на поведение придобила окраска на борба на малка държава срещу намесата на голяма външна сила. Въпреки че по-късно руското правителство официално оповестило, че няма намерение да окупира страната, това не внесло доверие в София и предопределило по-нататъшния развой на руско-българските отношения.

В началото на ноември 1886 г. възникнал пореден конфликт между генерал Каулбарс и

Втората емисия български банкноти след Освобождението /орловки/ със сребърно и златно покритие. Музей за история на София

- 5 лева сребро /лице/
- 10 лева препечатка сребро-злато /лице/
- 20 лева злато /лице/
- 50 лева злато /гръб/
- 100 лева злато /лице/

Стефан Стамболов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

българското правителство по повод на един инцидент в руското консулство в Пловдив.¹⁸ Неудовлетворен от обясненията на външния министър Начович, на 6 ноември Каулбарс обявил скъсване на дипломатическите отношения на Русия с българското правителство и през Цариград се завърнал в родината си.

Мисията на императорския пратеник претърпяла неуспех, с неуспех завършил и опитът на Русия да уреди вътрешните български политически въпроси чрез лична намеса на нейни представители. Царската дипломация концентрирала надеждите си върху русофилската буржоазия и недоволното офицерство, които подпомагала дипломатиче-

ски и финансово.¹⁹ Чрез посланика си в Цариград А. Нелидов тя поставила своя кандидатура за българския престол — грузинския княз Н. Д. Мингрели. Лансирана още в края на октомври 1886 г., тя се посрещнала отрицателно в България — нито Цанков, нито Каравелов я одобрили. По същия начин била посрещната и в Европа. Възползвайки се от всичко това, регентството още през декември 1886 г. успяло да я снесе от дипломатическата дискусия.²⁰

Очертали се две противоположни тенденции за решаването на княжеския въпрос. С подкрепата на Германия и Франция Русия се опитвала да окаже натиск върху Високата порта да упражни сюзеренните си права върху българското княжество. Другата линия била представена от регентството. То се стремяло чрез насилия да неутрализира вътрешната опозиция и да осигури подкрепата на Англия, Австро-Унгария и Италия за запазване състава на кабинета и за избиране на български княз без предварително одобрение от Русия.

По решение на регентството на 23 ноември 1886 г. тричленна делегация в състав К. Стоилов, Д. Греков, К. Хаджикалчов, представляваща Великото народно събрание, заминала за Европа.²¹ Нейната задача била да спечели дипломатическата подкрепа на големите европейски сили за българската кауза и да потърси приемлива кандидатура за княз.

Въпреки че в Англия и Италия била посрещната със суперлативни оценки за смелост, делегацията не получила никакви конкретни ангажименти за подкрепа, нито дори външен заем, от който страната много се нуждаела. Във Виена руският посланик Лобанов-Ростовски я уведомил, че императорът няма никакво желание да подновява контактите на Русия с правителството на България. Това окончателно убедило регентите в обречеността на всякакви инициативи за възвръщането на царското благоразположение. Правителствената преса засилила своя предизвикателен език спрямо Русия, а също така и срещу австро-унгарските предупреждения за отказ от културна пропаганда сред българското население в Македония. Това създавало впечатление за външна нестабилност на регентството, което дало основание на опозицията да засили своята дейност вън от страната.

През ноември 1886 г. в Цариград и Солун, а по-късно в Одрин и Букурещ се образували комитети от български емигранти, поставили си за цел организиране на въстание против регентството. Политическата емиграция се съсредоточила главно в Османската империя, откъдето се очаквало да бъде осъществен натискът на Русия по българския въпрос. Още през септември 1886 г. Портата съсредоточила значителен военен кон-

тингент край Одрин, а в дипломатическите кръгове се коментирало намерението на султана да назначи за губернатор на Източна Румелия някой от своите висши чиновници.²² През декември 1886 г. водачите на българската емиграция отправили т. нар. „махзар“ с искане Турция да се намеси със сила, за да свалят българското правителство. С това те се опитвали да осуетят започналите през средата на декември преки преговори между българското правителство и Високата порта, в основата на които стояло запазването състава на тогавашния регентски съвет.

Инициаторите на тази постъпка били заклеймени от правителствената пропаганда като изменници. Девизът на регентството станал защита на българската национална независимост. На 28 декември Др. Цанков пристигнал в Цариград, посрещнат от опозиционната емиграция. При посредничеството на Портата се провели двустранни преговори между Стоилов и Цанков. На 23 януари те били прекъснати поради твърдия отказ на правителството да включи Цанков в състава на регентството.²³ Искането на Русия за неговата промяна било отхвърлено. Регентите се съгласили да подадат оставка, ако се състави предварителен списък на лицата, които ще влязат в евентуалното ново правителство. Това предложение не било прието от подкрепяния от Нелидов Др. Цанков. В програмата на Нелидов за уреждането на българския въпрос продължавали да стоят политически неприемливи искания, като кандидатурата на Мингрели, назначаването на руски чиновници за български министри и антидемократични конституционни промени.

С провала на преговорите и двете страни в българската политическа драма разбрали невъзможността от компромисно преодоляване на кризата. Свързаните с Русия офицери и емиграцията в Румъния се ориентирали към въоръжения вариант за премахване на регентско-правителствения блок. Те били поощрявани от руския посланик в Букурещ М. Хитрово, който играел често пъти значителна роля в косвеното прилагане на царската политика към България, отколкото посланикът в Цариград А. Нелидов. Букурещкият комитет на офицерите емигранти предприел подготовка за бунт сред войсковите части на Североизточна България.

В началото на 1887 г. европейската и балканската преса оживено коментирала дейността на българската емиграция в Румъния, съсредоточена в Букурещ, Гюргево и Калашар. Появили се дипломатически съобщения за финансиране на антиправителствената дейност от руски среди, осъществявано от Букурещ за Северна България и от Цариград за Южна България, за създаване на „руски въстанически бюра“ в тези градове, за

съсредоточаване на австро-унгарски кораби по Дунав и пр. От Русия, Османската империя и Румъния емиграцията се обръщала с призив за борба срещу регентите. През януари 1887 г. в Браила започнал да излиза в. „Девети август“, в който военните емигранти подканяли офицерите в страната да свалят правителството.²⁴

В края на февруари 1887 г. избухнали бунтове в гарнизоните, намиращи се в Силистра и Русе. Те били ръководени от офицерите О. Панов, А. Узунов, Д. Филов и др., повечето от които били участници в националнореволуционното движение и герои от Сръбско-българската война. Организацията на бунта била развита в много ограничен план с оглед на помощ отвън. Другите крайдунавски гарнизони не го подкрепили. С бързи и енергични мерки правителството потушило тази кратка военна акция. Офицерите ръководители били набързо осъдени от военен съд и разстреляни. Те загинали достойно, с пълното съзнание, че умират за България.

В страната се засилил политическият терор и било обявено военно положение за градовете край Дунав. В София били извършени масови политически арести. Лично по заповед на министър-председателя В. Радославов бил арестуван и малтретиран П. Каравелов. Това било връхната точка на похода за неговото и на партията му политическо елиминиране в страната. Ефектът от подобни действия бил съмнителен и дори обратен. След арестуването на П. Каравелов и на други политически дейци по повод жестокото отношение, проявено към тях, възникнал дипломатически инцидент. Водачът на Либералната партия постъпил правилно, като не потвърдил, че му е нанесен побой. По този начин той предотвратил намесата на чужди сили във вътрешните работи на българското правителство независимо от това, че то било съставено от негови политически противници, целящи да предизвикат собствената му политическа гибел.

След провала на мисията на Каулбарс царската дипломация възприела нов подход спрямо българската криза. Тя потърсила посредничеството на Портата и Великите сили, което било тактическа грешка. Руското правителство не гледало сериозно на преговорите в Цариград за компромис между отделните политически фракции в България, а се стремяло да насажда убеждението, че регентите не представляват друго освен шепя узурпатори.

Решителното смазване на февруарските бунтове временно стабилизирало положението на регентството в страната. По настояване на А. Нелидов в София пристигнал турският пълномощник Риза бей с предложение за съставяне на коалиционно правителство. Регентският съвет отхвър-

лил това искане и потърсил съдействието на Портата срещу натиска на Русия да наложи руския княз на българския престол,²⁵ тъй като петербургското правителство продължавало да държи за кандидатурата на Мингрели.

Междувременно преговорите между правителството и опозицията в Цариград формално още продължавали. Непреодолимите противоречия между тях относно устройството на българския управленски апарат до избирането на княз възпрепятствали всякакви конструктивни решения. Опозиционната формация вътре и вън от страната нямала ясна обединителна платформа и не можела да бъде представяна само от Др. Цанков, от когото явно се разграничавали привържениците на Каравелов. В русофилските среди съществувала строга разграничителна линия между идеята за равнопоставен съюз с Русия и безусловното следване на нарежданията на царските дипломати. Тягостната неизвестност относно бъдещето на страната принуждавала някои от по-умерените русофили да се въздържат от политическа дейност. В началото на март Др. Цанков връщил нота на великия везир, че продължаването на преговорите в Цариград е излишно, защото нямало изгледи за съставяне на коалиционно правителство. Той заявил, че единственият изход от анархията и безредиците в страната е окупацията на България от страна на Високата порта.²⁶

Упоритостта на регентството при воденето на преговорите до известна степен се основавали на промяната в европейската политическа обстановка. През март 1887 г. между Англия, Австро-Унгария и Италия било сключено т. нар. Средиземноморско съглашение, което било одобрено от Бисмарк. То било изцяло насочено срещу Русия, а осем от десетте му точки пряко се отнасяли до България. Българският външен министър Начович получил тайни уверения направо от Виена, че всяка въоръжена акция на Русия към Проливите ще се смята за „казус бели“ според този съюз.

Следвайки своята антируска линия, Англия и Австро-Унгария всячески раздухвали възникналите на официално равнище руско-български противоречия. Стамболов бил в много близки лични отношения с дипломатическите представители на тези две Велики сили в България. С австро-унгарския агент Буриан той обсъждал най-важните мероприятия за ролята на британския дипломатически агент. Френският офицер със специална мисия в България Мейнис пише следното: „За съжаление британският агент Ласелс ги/регентите — б. а., А. П./ обработва непрекъснато. Той им обрисова русите в най-черни краски; той работи върху най-чувствителните места на българите, т. е. че ако се съпротивляват с оръжие в ръка за своята независимост, цяла Европа ще се надигне, за да ги

подкрепи и за да им помогне. Влиянието на този агент върху княза сега се е предало върху регентския съвет и преди всичко върху Стамболов.“²⁷

Увеличаването на външнополитическия кредит на регентството обаче допринесло за решаването на главния въпрос — заемането на вакантния български престол. В отношенията между регентския съвет и правителството още от април 1887 г. настъпило взаимно недоверие.²⁸ През май станало известно за конфликтите между т. нар. военна партия, представяна от В. Радославов, К. Паница, Н. Николаев и Р. Петров, и привържениците на Ст. Стамболов, С. Муткуров, Г. Живков, З. Стоянов и Гр. Начович. Първите искали промяна на конституцията и дори смъкване на регентството, за да бъде по-лесно върнат Ал. Батенберг. Съставен от разнолики политически дейци, регентско-правителственият блок проявил признаци на разпадане. Поради това регентството бързало с избора на княз, преди да се е променила политическата обстановка вън или вътре в страната.

През март 1887 г. К. Стоилов бил изпратен повторно в Европа, за да търси княз. Той станал пълномощник на правителството, като водел разговори с различни кандидати. От София регентството самостоятелно сондираше почвата за избирането на някой от съседните монарси. Отправена била неофициална покана към султана, към румънския княз и дори към крал Милан. Не само Русия, но и Австро-Унгария се противопоставила на такъв вариант, понеже в нейните планове не влизало създаването на голяма държава в центъра на Балканите, макар и на антируска почва.

Регентството взело курс към незабавно избиране на княз въпреки протестите на Русия и без съгласието или утвърждаването от Портата и останалите Велики сили. Това било много рисковано начинание, но то целяло да се изпреварят евентуални нови инициативи от руска страна. Многобройните кандидатури за престола имали една съществена слабост — всички се страхували от непримиримата позиция на Русия. В българските управляващи кръгове се обсъждало преизбирането на Ал. Батенберг и дори обявяването на независимостта на страната.²⁹ Бившият български владетел не криел намерението си да бъде преизбран. От януари до април този вариант занимавал регентството и бил обект на оживена дипломатическа дискусия. През юни той окончателно бил изоставен, защото от всички Велики

сили само Англия подкрепяла кандидатурата на Батенберг.

След като връщането на Ал. Батенберг станало невъзможно, петербургското правителство предложило нова формула за разрешаване на кризата — назначаване на Др. Цанков за министър-председател, като функциите на регентството бъдат поети от генерал-губернатор. Тази крайна модификация на руските проекти отивала по-далеч дори и от предложенията на Цанков в неуспешните преговори в Цариград.

Бързият избор на княз ставал главно условие за запазване властта на регентството. Стамболов започнал да вижда в пристигането на княз единствената възможност за задоволително решаване на кризата. Невъзможно било и отлагането за свикване на Народното събрание. Княз, избран

при тогавашното управление без одобрението на Великите сили, била по-задоволителна алтернатива за регентите, отколкото княжески наместник, посочен от Русия и евентуално одобрен от Великите сили.

При тези обстоятелства българското правителство подновило преговорите с единствената останала възможна кандидатура. Това бил принц Фердинанд Сакс Кобург Готски, който се срещнал с българската депутация още на 2 декември 1886 г. по време на нейната мисия във Виена. Германия и дори Австро-Унгария през целия юни правели официални отрицателни декларации относно избора на Фердинанд. Англия, която най-активно подкрепяла регентството, също не одобрила Фердинанд за български княз. От всички Велики сили само Австро-Унгария тайно била съгласна да

одобри идването на Фердинанд, но не желала да се ангажира с открити действия в негова подкрепа.

Великото народно събрание било отново свикано в Търново. Неговият председател Д. Тончев на 25 юни 1887 г. предложил за княз на България Фердинанд, който веднага бил избран. На 27 юни княз Фердинанд телеграфически благодарил за избора, като изразил готовност да дойде в България, след като се одобри от Високата порта и се признае от Великите сили. Този отговор бил неопределен, защото Османската империя, нито Великите сили били готови да приемат кандидатурата на Фердинанд. Освен това отговорът влизал в противоречие с правителствената линия, която изисквала Фердинанд да дойде в България без формалното съгласие на Високата порта и на силите.

Избирането на Фердинанд било незабавно последвано от оставката на В. Радославов. Новият кабинет бил възглавен от К. Стоилов, който заедно със Ст. Стамболов споделил отговорностите от избора. Г. Странски станал министър на вътрешните работи, а Военното министерство поел Р. Петров. Тези промени не оказали никакво влияние върху позицията на Русия.

Върху писмото, което съобщавало новината, руският министър Гирс сложил следната резолюция: „Каква отвратителна история!“³⁰ Уведомена за избора, Високата порта изпратила циркулярна нота до държавите, подписали Берлинския договор, с искане за мнение, без да изрази собственото си становище. Великите сили реагирали доста неопределено. Само Франция, която току-що била получила руска подкрепа по египетския въпрос, отхвърлила веднага избора. Италия прехвърлила инициативата на „по-заинтересованите сили“. Цялата руска преса приела Фердинанд като поставеник на западноевропейската дипломация. Германия подкрепила заплашителното запитване на Русия за намеренията на Портата по българския въпрос. Англия и Австро-Унгария не одобрили открито избора, но рязко се разграничили от нападки към решението на Великото народно събрание. В секретна инструкция до австро-унгарския посланик в Цариград Калноки обяснил: „Далеч сме от тази кандидатура, но ще я подкрепим, защото в решението на княжеския въпрос намираме най-бързото разрешаване на сегашната криза.“³¹

Почти веднага след избора делегация, водена от Д. Тончев, заминала за Ебентал/Австрия/, за да поднесе акта за избора на Фердинанд. Той обаче се колебал цял месец, преди да дойде в България.

Фердинанд имал многонационално родословие на типичен европейски аристократ. Той бил пето дете от брака на австрийския генерал Аугуст

Кобург Готски и на княгиня Клементина Орлеанска, дъщеря на Луи Филип. Фердинанд разполагал със значително фамилно богатство. Князът получил обичайното за австрийската аристокрация възпитание и образование, като проявявал особена склонност към природните науки и пътешествията. Бил извънредно амбициозен, а Клементина още от дете го възпитавала с надеждата, че ще стане коронован владетел. Самият Фердинанд вярвал в това, но когато навлязъл в зряла възраст, листата на европейските тронове била вече попълнена. Събитията в България ненадейно предложили възможност за приложение на амбициите му. Неговите владетелски мечти, съчетани с авантюризм, били главният му двигател за решението му да приеме българската корона, а след това и да дойде в България. При неблагоприятната вътрешна и международна обстановка на малкото балканско княжество, ако бе действувал само по зрели политически съображения, Фердинанд никога не би се решил да дойде в България.

В миролюбиво отношение владетелският модел на Фердинанд бил абсолютистки и анахроничен. За него идеалът бил Луи XIV и изобщо проявявал бурбономания в своите стремежи и вкусове. По-късно съприкосновението между личните стремежи и конкретната дейност на княз Фердинанд в България довели страната до тежки изпитания и катастрофи.

За решението на Фердинанд да дойде в България допринесли и действията на българската дипломация. Стоилов уведомил австро-унгарския представител в София, че „ако князът не се реши да дойде веднага, с това ще покаже, че не е разбрал поверената му задача или че не иска да се подчини. В такъв случай ще го отстраним“³². Пред подобна заплаха Фердинанд, нежелаящ да изпусне така жадувания трон, се подчинил. През Видин и Русе, където не бил посрещнат от нито един от чуждите консули, Фердинанд се отправил за Търново, където на 2 август 1887 г. дал клетва пред Великото народно събрание и поел управлението на страната. Така изборът на български монарх след дълги перипетии бил решен. На българския престол застанал случаен човек, непознаващ и необичащ българите, несвързан с българската историческа традиция, напълно чужд на възжеланията на народа.

Така завършил поредният епизод от българската криза. Заемането на българския престол в значителна степен намалило възможността за намеса на Великите сили и Османската империя в българските вътрешни работи. Но изборът на Фердинанд за княз имал отрицателни последици, които се отразили неблагоприятно върху вътрешния живот и външнополитическата ориентация на България.

4. Отношението на Великите сили, Османската империя и балканските държави към българската криза

ОБЩОЕВРОПЕЙСКАТА ВОЕННА ТРЕВОГА ПРЕЗ 1886—1887 Г. И БЪЛГАРИЯ. Драматичният и противоречивият развой на събитията в България бил в значителна степен резултат от въздействието на външнополитически фактори. Разделението на партийните фракции се извършило по външнополитически признак. Самото избухване и мъчителната продължителност на българската криза били също така проекция на борбите на Великите сили за сфери на влияние в Европа, Османската империя и Балканите. Тази криза допринесла в значителна степен за крайно усложнената политическа обстановка в Европа през 1886—1887 г. Хронологически тя съвпаднала с т. нар. „европейска криза“ от 1887 г., когато по определението на Ленин двете страни били „на ръба на войната“ с надигането на буланжизма във Франция и опасността /август 1887 г./ от германо-френски военен конфликт, с произведените от тези събития мобилизации в Австро-Унгария и Русия. През лятото на 1887 г. всичко това било качествено като „общоевропейска военна тревога“. Функционалното продължение на тази криза на Балканите се изразило във възобновяването на сръбския реваншизъм, в засилването на опитите за сближаване между Сърбия и Османската империя срещу България, във влошаване на англо-турските отношения заради Египет и Кипър, в искането на Високата порта за възстановяване статуквото на Източна Румелия и др.

Несъмнено германо-френският аспект на европейската криза бил най-съществен, понеже засягал въпроса за стратегическото равновесие на континента и криел реална възможност за въоръжено стълкновение. Около проблема за господство в Европа възникнали много усложнения, които поставили на конкретно изпитание съществуващите международни коалиции. На фона на българската криза се проявило реално антируското съдържание на договора между Германия и Австро-Унгария от 1879 г. Изпробването на ефективността на политическото сътрудничество, или степента на историческите различия между Великите сили, било осъществено върху български политически терен.

Този реален исторически факт бил обусловен от значимостта на географското разположение на България, както и от случайното хронологическо съвпадение между прегрупирането на големите

капиталистически държави в началната фаза на империализма и естествения стремеж на една малка новообразувана държава да търси външни покровители и съюзници при осъществяването на своите национални цели.

Зенитът в първия остър сблъсък между политическото русофилство и русофобство в България съвпаднал с момента на изживяването на германо-руското сътрудничество в Европа — една от най-постоянните величини в политическата история на XIX в. Свързани с много общи черти в социално-икономическата си и държавна структура, Русия, Австро-Унгария и Германия били главната съюзническа основа, върху която се граждала европейската система. Силно разклатени по времето на Освободителната война, отношенията между тези страни изпаднали в крайно неустановено състояние.

Старите съюзнически задължения, макар и в ограничен смисъл, все още оставали, докато далечните исторически стремления на Русия — да създаде пояс от малки, славянски държави в своя път към Проливите, и на Австро-Унгария — да се противопоставя по принцип на държавното обособяване на славянския елемент на Балканите, се изразили на българска почва по особен начин. Не предвиждайки в тогавашния момент преки териториални претенции към българските земи, Австро-Унгария започнала активна съпротива срещу руското влияние на Балканите под формата на защита на русофобските сили в България.

В особена позиция по отношение на австро-руската борба на Балканите се намирала Германия. До 1887 г. Бисмарк се опитвал да запази Съюза на тримата императори, потвърдени през 1884 г. Той смятал, че „съществува необходимост от солидарност между трите монархии срещу прогреса на социалната и политическата демокрация“³³. Това предопредило двойната игра на германската дипломация в българската криза. От една страна, тя подкрепяла руската политика в България, но ефективността на тази подкрепа на практика се оказала нищожна. Германия нямала интерес от преодоляването на българския проблем в руската европейска политика, защото това би я направило много по-независима в позицията ѝ спрямо френско-германския конфликт.

Българската криза ускорила и стремителното развитие на вековния англо-руски антагонизъм, който бил постоянен негативен фактор в разрешаването на Източния въпрос. Англия подкрепила уголемената българска държава, защото виждала в нея средство за възпиране на руското проникване в средиземноморска посока.

Традиционната за XIX в. прогерманска линия на руската политика, провеждана от Гирс, поради българската криза станала обект на засилващо

се недоволство. През февруари 1886 г. на страниците на в. „Биржевые ведомости“ се появила идеята за съюз с Франция против „оковите“ на руско-немския съюз.³⁴ От есента на същата година М. Катков — една от най-влиятелните личности по времето на Александър III — започнал пропагандна кампания против съюзническите отношения на Русия с Германия и Австро-Унгария.³⁵ Вижданията на Катков били споделяни от военния министър П. С. Ванновский и от известния руски дипломат П. А. Сабуров. С разбиране се отнасял към тях и директорът на Азиатския департамент към Министерството на външните работи — Зиновиев. До август 1887 г. обаче руската външна политика надделявала рутинната линия на Гирс, която запазила, макар и в ограничена степен, предишните отношения с Германия.

При това положение преимуществата, които имало политикостратегическото положение на България, придобили нови, още по-важни измерения, а борбата между Великите сили за надмощие в нея се изострила изключително много.

БОРБА МЕЖДУ ВЕЛИКИТЕ СИЛИ ЗА ВЛИЯНИЕ В БЪЛГАРИЯ. Въпросът за това, кой ще има преобладаващо влияние в България, придобил стратегическо значение. То се изразявало в придобиване на българския плацдарм за евентуални операции на Австро-Унгария, Англия или Русия. Евентуално ново слизание на руски войски до Цариград също било поставено в зависимост от положението в България. Тя станала не само символ, но и ключ за военно преимущество в евентуален конфликт. Стълкновението между Англия и Русия в България, отражението му в руско-немските, австро-руските и немско-френските отношения определяли европейския характер на българската криза.

В търсенето на балансиращ външен фактор регентството гледало на Англия като на сила, която притежавала значителен дипломатически кредит и все още упражнявала традиционното си влияние върху Портата. Главната задача на английската политика по времето на българската криза била стабилизиране на режима на регентството и евентуалното преизбиране на Ал. Батенберг. Английският посланик в Цариград У. Уайт положил немалко усилия в защита на извършените от българското правителство действия. Крайната заинтересованост на английската дипломация да използва вътрешната конюнктура в България за отстраняването на руското влияние на Балканите се изразила във водещата роля на Англия в осъществяването на антируски блок по българския въпрос.

Исправена пред такава съпротива, Русия започнала да търси нови пътища и нови средства за успеха на своята българска програма. Появилата се тенденция за съюз с Франция придобила реални очертания по времето на хладния прием, оказан на българската делегация в Париж, и недвусмислените съвети, дадени на българите там да се обърнат към Русия. Френско-руският съюз получил първите си реални измерения при решаването на българския въпрос.

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И БЪЛГАРСКАТА КРИЗА. В своите външнополитически изяви българската криза не засягала само отношенията между Великите сили. Според Берлинския конгрес Портата притежавала сюзеренни права над Княжество България. От тази постановка автоматически произтичало легитимното право на Портата по някои въпроси на държавно-административната и парламентарно-институционната структура на България. Новосъздадената след август 1886 г. обстановка в страната повишила значението на Портата, на която силите били делегирали правото на утвърждаване и контрол в извършващите се промени.

Борбата против регентството неведнъж се концентрирала в османската столица. Особено усилие в това направление положили руската и английската дипломация, които продължили своя двубой в Цариград от времето на Източната криза, само че с разменени роли. Русия се надявала да принуди Портата да упражни сюзеренните си права върху България и да измени курса на тогавашното българско правителство. Това било много опасно начинание, защото представляло Русия в неблагоприятна светлина на Балканите.

Англия от своя страна плашела султана с призрака на руския флаг над Цариград и съветвала Османската империя „да наеме българите“ в блокирането на руското политическо проникване в Европейска Турция. Султанското правителство се

стремяло да поддържа междинна позиция между тези две крайности. То се радвало на българските затруднения на Русия, но не можело вече да следва предишната антируска линия в своята обща политика. Османското правителство се надявало да се възползува от критичното положение в България, за да възстанови част от статуквото в Източна Румелия. Но за такава решителна стъпка била необходима дипломатическа подкрепа отвън, която то не могло да получи отникъде. Поради това отношението на Портата към българската криза било изпълнено с двойственост и нерешителност.

Въпреки правата си на сюзерен Портата не се осмелила да предложи кандидат за българския престол. Положението, че някои от действията на регентството следвало да бъдат одобрени от Портата, за да имат място във външнополитическите контакти на страната, принудило българското правителство да поддържа добри отношения с нея. Изпращането през октомври 1886 г. на Д. Греков и особено на Г. Вълкович в Цариград като български представители отбелязало началото на турско-българско политическо сближение. Политиката на Османската империя спрямо българската криза обаче била двойствена по своя характер. От една страна, в Цариград давали съвети за помирение с Русия, а, от друга, тайно поощрявали антируската линия на регентите и правителството. Тази политика, която преминала през различни фази и се проявила в различни степени, останала по същество непроменена до избора на Фердинанд.

БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ И БЪЛГАРСКАТА КРИЗА. Подобни двупосочни тенденции в по-малък мащаб намираме и в отношението на останалите балкански държави спрямо българската криза. Сръбското правителство било раздвоено между перспективата за използването на неустойчивото положение в България за една реваншистка акция и сближаването между нея и регентството на антируска основа. Проруски настроени, управляващите кръгове в Черна гора осъждали трудностите, които България създавала на руската балканска политика. Близостта на Румъния до Русия, нейните опасения от слухове за руска въоръжена акция в България предопределили резервираното поведение на Румъния. Гръцкото правителство било незаинтересовано в този случай и изразило симпатии към отстраняване на руското влияние в София, но нараствало безпокойствието му от засилващите се предпочитания на Англия спрямо България в сравнение с останалите балкански страни и най-вече с Гърция. По тези причини Сърбия, Гърция и Румъния провеждали политика на умерено сътрудничество с регентите въпреки още тайните различия между тях относно териториалното разпределение на Балканския полу-

Руското дипломатическо агентство в София, фотография. ЦДИА — София

Българо-турската граница при с. Бараково, фотография, края на XIX в. ЦДИА — София

остров.

Добрите отношения на регентите с Румъния, Сърбия и Османската империя се използвали най-вече за парализиране дейността на българската политическа емиграция. В Румъния били извършени арести и екстрадиции на български емигранти, а в Сърбия те се намирали под постоянен полицейски надзор.³⁶ Със съдействието на Англия и Австро-Унгария били уредени някои спорни въпроси в отношенията на България с балканските ѝ съседи, които дотогава се проточили години наред.³⁷

Българската криза през 1886—1887 г. не довела до промени във взаимоотношенията на България с балканските ѝ съседи. Но тя очертала разграничителна линия в противоречията между Великите сили и допринесла за създаването на нови съюзнически отношения. Нейните европейски аспекти могат да бъдат сведени до няколко конкретни изяви. Първо, българската криза показала пълната историческа обреченост на коалицията между Русия, от една страна, и Австро-Унгария и Германия, от друга. Второ, тя създавала възможност за перспективно сближаване между Русия и Франция, понеже и двете страни — Франция след 1871 г., а Русия в България през 1885—1887 г. — разбрали поотделно своята дипломатическа изолация. Трето, българската криза потвърдила силата на англо-руския антагонизъм в района на Проливите. В нейните условия Англия проявявала нов подход в своята източна политика — подкрепа

Княз Фердинанд, фотография, 1887 г. Национален военно-исторически музей — София

на балканските държави с антируски режими като преграда срещу руското напредване в посока Цариград.

Новата политическа линия на Англия, насочена към сближаване на балканските държави на антируска почва, допринесла за по-нататъшното откъсване на България от Русия. Идеите на английския външен министър Идеслей за общобалкански съюз, насочен срещу последната, отреждали на България и Гърция първостепенно място. Това създавало дълбоки подозрения в Петербург относно функционалното предназначение на българската държава в бъдеще.

ГЛАВА ТРЕТА

СТАМБОЛОВИЯТ РЕЖИМ /1887—1894/

1.

Вътрешнополитическо развитие /1887—1892/

БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ СИЛИ НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД ИЗБОРА НА КНЯЗ ФЕРДИНАНД. След полагането на княжеската клетва съгласно предписанията на конституцията регентството снело пълномощията си, а правителството подало оставка. Князът помолил д-р К. Стоилов кабинетът да изпълнява функциите си до завършване на обиколката му из страната. Когато княжеската свита пристигнала в София, било съставено ново правителство, начело на което застанал Стефан Стамболов. Той поел Министерството на вътрешните работи. Муткуров оглавил Министерството на войната, К. Стоилов — на правосъдието, Гр. Начович — на финансите, Г. Живков — на образованието, Г. Странски — на външните работи. В състава на кабинета нямало изненади. В него влизали тримата бивши регенти и трима министри от предишния кабинет. И съставът на кабинета, и разпределението на постове в него били указание за продължаващото господство на Стамболов в държавните политически работи. Муткуров, Живков и Странски били личности без особено политическо значение и се намирали под пълното влияние на Стамболов.

От особена важност било Военното министерство, тъй като привързаността на военните към режима не била напълно осигурена. Сред тях имало тайни привърженици на русофилска ориентация и доскоро открити поддръжници на връщането на Ал. Батенберг. От гледна точка на скритото съперничество между Фердинанд и Стамболов важно било към кого от тях ще се ориентира извънредно важният военен елемент.

С Муткуров начело на Военното министерство Стамболов постигнал ако не пълен контрол, то поне надзор върху военните. Муткуров обаче не се ползвал с особена популярност сред офицерите, а политиките от кръга на Стамболов се отнасяли към него с пренебрежение.¹ Военният министър не можел активно да насажда чисто стамболовистко влияние в армията. Обективно препятствие в това отношение било обстоятелството, че офицерският състав се възпитавал във вяроност преди всичко към короната, а армията се смятала като традиционно свързана най-вече с монарха. Бъдещото развитие показало, че Фердинанд съумял да се възползува

от тези предимства във войската и умело създавал голям брой свои привърженици между офицерите. Неговият пръв успех се състоял в привличането на своя страна на началника на Генералния щаб Р. Петров, значително по-подвижен и по-амбициозен от Муткуров. Чрез него князът в редица случаи можел да действа през главата на военния министър.

При наличието на Стоилов и Начович в кабинета, личности с доказани качества в ръководството на външните работи, назначаването на необиграния в тази сфера Странски на поста външен министър говорело за намерението на Стамболов отблизо да следи и пряко и безпрепятствено да ръководи и външната политика.

Присъствието на бившите консервативни лидери Стоилов и Начович придавало солидност на правителството поради това, че те били известни в Европа с прозападната си политическа ориентация и с умерените си възгледи във вътрешната политика. На тях били поверени постове, с които можели да реализират в пълна степен способностите си.

Като гарантирал политическото господство на Стамболов, съставът на правителството илюстрирал добре и идеята на министър-председателя да дава на управлението си облик на „всенародно“, на представящо всички „патриотични“ /т. е. русофобски/ сили. Начович и Стоилов, които не принадлежали към Стамболовия кръг, поддържали всички основни пунктове на Стамболовата политика. Южнобългарските либерали били представени от Странски, а освен това за друг техен водач — Д. Тончев — се готвел постът председател на предстоящото Пето народно събрание. Скоро след това Тончев щял да бъде привлечен и в Министерския съвет. Липсата на радослависти в кабинета се дължала на отцепническото котерийно поведение на техния водач в началото на лятото.

С идването на княз Фердинанд в България била внесена известна определеност както във вътрешнополитическо, така и във външнополитическото положение на страната. Без да бъде устойчиво, то носело в себе си възможности за стабилизация. Макар да нямало изгледи, че изборът на княз Фердинанд скоро ще получи международно признание, заемането на престола имало определени външнополитически изгоди за победилата русофобска политическа групировка. Дотогава проблемът за българския престол създавал възможност за намеса в българските вътрешни работи от страна на Великите сили и Османската империя. С възкачването на княз Фердинанд един от поводите за такава намеса бил притъпен. Въпросът за непризнатия международен статут на княжеството, след като княз Фердинанд поел българската корона, продължил да затруднява

общата политика на страната и бил също вратичка за намеса, но елементът на прякото вмешателство особено от страна на Русия бил сведен до възможния минимум.

С намирането на княз се извършила и частична пренастройка на държавната машина. От състояние да упражнява изключително защитни и насилствени функции тя преминала към състояние, при което можели да се употребят и позитивни усилия в областта на държавното строителство, икономиката, образованието и други сектори, което засилвало възможността за стабилизиране на режима. Подобни усилия могли да съдействат за превръщането на политическата пасивност на народа от застрашителен в относително благоприятен за режима фактор.

Постигането на макар и временна и дори на враждебна лоялност от страна на населението би било постижение пред възможността за изява на открита неприязнь. По подобен начин, ако режимът би могъл да прокара последователна политика на покровителстване на българското стопанство, в тази област на своите усилия той би разчитал на поддръжката на цялата буржоазна класа, включително и на онази нейна част, която се противопоставяла на политическите възгледи на режима.

Освен това довеждането на княз Фердинанд отстранявало опасността от насилствена акция от страна на такива представители на русофобския лагер, каквито били радославистите и офицерите батенбергисти. За първите не оставала друга възможност, освен да напуснат заплашителната позиция и да минат в легална опозиция. Върху вторите действувал ефектът на верността към монархическия принцип. Уреждането на въпроса със заемането на българския престол оказало влияние и върху част от русофилския политически лагер, който проявил готовност за лоялно отношение към новия монарх.

Всичките обстоятелства и фактори, които благоприятствували режима, обаче имали или временен характер, или вътре в самите тях било заложено развитие в обратна посока. За победата на русофобския лагер и за постигнатата частична определеност на новото положение било платено скъпо с цената на общата несигурност за бъдещето на страната. Онази свобода, която режимът придобил във вътрешните и във външните работи, хвърлила държавния кораб сред вълните на голямата европейска политика.

Русофобският изход от кризата не снел въпроса за отношенията с Русия. Русофилският лагер бил победен, но той не бил унищожен.

Въпросът за връзките с Русия нямал само политически характер. Традиционната народна любов към Освободителката подхранвала със сила

1

2

3

СТАМБОЛОВИЯТ РЕЖИМ /1887–1894/

и давала жизненост и на политическото русофилство. Отстраняването на народните маси от активно участие в политиката могло да се осъществява с голямо напрежение, и то само временно. С идването си в България княз Фердинанд от средство за изход от кризата се превърнал във фактор със стремеж за самостоятелност и за добиване на реална власт в българския политически живот.

Седемгодишното управление на Стамболов е познато под наименованието Стамболов режим. Всъщност той осем години бил главна фигура на българската политическа сцена — една като пръв регент и седем като фактически диктатор.

Стамболов познавал добре скритите пружини в българския политически живот, показал качества, характерни за политически и парламентарен водач от буржоазен тип. Когато в 1886 г. обаче се създава обстановка на решително политическо противопоставяне, на диаметрално противоположни оценки и предлагани изходи, на разнопосочно действие на множество фактори, т. е. онази благодатна почва, която с изненадваща бързина отглеждала диктатори, Стамболов не се поколебал да поеме всевластието в свои ръце. Той не прескочил и етапа на личното самоубеждение, че той и хората около него са единствено способни да изведат държавния кораб през бурите на събитията.²

Отношенията между княз Фердинанд и Стамболов още от самото начало били трудни. Князът направил недвусмислен опит да добие доминираща позиция в българската политика още преди да пристигне в България, използвайки затрудненията на регентството.³

Между княз Фердинанд и Стамболов съществувала дълбока бездна, издълбана от такива основни различия помежду им като произход, биография, менталитет, начин на възприемане на реалния свят, включително и политиката. Несъвместимостта между двамата трябвало да се изяви особено остро по въпроса за властта и влиянието върху насоките на българската политика. Съперничеството между княз Фердинанд и Стамболов за фактическото упражняване на властта под една или друга форма съществувало през целия период на Стамболовия режим и оказало влияние върху политическия живот на страната.

Князът вероятно твърде рано у себе си бил решил бъдещото отстраняване на властния Стамболов. За момента обаче именно той осигурявал на Фердинанд сигурност и външна подкрепа. Англия не криела своята неприязън към княза, когото смятала за аванпост на австрийското влияние в България. Дори Австро-Унгария, която негласно одобрявала кандидатурата му, не си правела илюзии относно неговата вярност. И двете тези „приятелски“ на България сили разчитали преди

всичко на антируската политика на Стамболов и смятали, че единствено той е в състояние да възпира кобургския княз от опити за провеждане на двойна игра.⁴

Ако Фердинанд се опирал на Стамболов, то и министър-председателят свързвал стабилизирането на режима с него. Така независимо от взаимните лични антипатии и двамата се оказали за дълго време свързани в един принудителен политически съюз.

Идването на княз Фердинанд било поражение за всички противници на възглавявяната от Стамболов русофобска групировка. То обаче било различно по сила и по смисъл за различните среди на опозицията.

За Петко Каравелов възкачването на Фердинанд на българския престол било не само крушение на една политическа линия, а и драматичен обрат в историята на държавата, който можел да доведе до извънредно злокачествени последици. Той продължавал да бъде убеден, че върховните интереси на България били осъществими в сътрудничество с Русия, и не си правел илюзии нито по отношение на политическия курс на руския царизъм в България, нито по отношение на трудностите за постигане на споразумение с него. Дълбоката му мисъл била българската политика да не дублира грешките на царизма, да не се стигне до разрыв, чрез който да бъдат уязвени в сърцевината им най-жизнените и дългосрочни интереси на българската външна политика; да не бъде подложено на риск бъдещето на страната заради конюнктурата на момента. Каравелов се опасявал, че такъв характер имало решението, което управля-

1. Катедралната църква „Св. Крал“ в София, фотография. ЦДИА — София

2. Военният клуб в София, фотография. ЦДИА — София

3. Софийският градски общински съвет, фотография. ЦДИА — София

4. Григор Начович, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

5. Георги Живков, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

6. Майор Сава Муткуров, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

7. Митрополит Григорий Доростоло-Червенски, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

8. Капитан Коста Паница, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

9. Димитър Тончев, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4

7

5

8

6

9

вашата група дала на монархическия проблем с избора на княз Фердинанд на българския престол.⁵

Съвсем по друг начин възприемал положението Радославов. Той бил загубил само един тур от политическата игра за власт и се обявил против Стамболов, но не и против княз Фердинанд. Двата броя на радослависткия вестник „Народна воля“, които излезли след вдигането на обсадното положение, не показвали принципи различия със Стамболовата политика. Русофобството и нападките срещу Каравелов не се отличавали от тези на правителствената преса. Стамболовата политика била нападена в детайли, а не в генералната ѝ линия.

Главният прицел на Радославовата активност бил князът. Не се изисквал много остър нюх, за да се разбере, че бъдещето ще наслажда растящи разногласия между държавния глава и неговия пръв министър. В борбата за власт тактиката на Радославов била пределно проста и прагматична. Без да предлага някаква политическа платформа, принципно различна от Стамболовата, той желал да създаде пред новия княз представа за себе си като за единствено възможна, и то по-добра /защото обещавала сервилност към княза/ алтернатива от Стамболовата в управлението на държавата. В момента обаче Стамболов бил най-сOLIDният стълб на трона. От друга страна, откритите опити на Радославов да върне княз Батенберг в България в навечерието на избора на Фердинанд още дълго време щели да отблъскват симпатиите на княза към него.

Опозицията не съществувала като организирана политическа сила. В страната имало много опозиционери, но опозиционни партии фактически нямало. В годината след преврата на 9 август русофилските партии били разтурени, а членовете им били подложени на жестоки преследвания. Каравелов и Радославов били изолирани. Между тях и привържениците им липсвали организационни връзки поради правителствения терор. Те имали при себе си малобройни партийни щабове, които служели като символичен белег на партийно съществуване.

Българските емигранти в чужбина били разединени. Политическата и военната емиграция не били организационно свързани. Независими една от друга, те поддържали връзки с важни официални и неофициални руски фактори. Царската дипломация се опитала да се възползува от това обстоятелство, за да внесе единство в редовете на емигрантите. Между октомври 1887 и февруари 1888 г. руският дипломат Хартвиг бил изпратен с

Орден „За гражданска заслуга“, Велик кръст /реверс/, със звезда, учреден на 2 авг. 1891 г. Национален военномисторически музей — София

мисия в Цариград, Белград и Букурещ, за да координира действията на българската емиграция за сваляне на режима в България.⁶ В Цариград била създадена организация на българските емигранти под ръководството на Др. Цанков. В програмата ѝ обаче нямало нищо за това, как трябва да се организира самият народ и как той трябва да се готви за въстание, макар че целта е била „пригответелна работа“ за народна „революция“. В тази насока всичко било сведено до един съвсем общ лозунг.⁷

Като възпламенител на едно народно избухване в България руските дипломати смятали да използват нахлуването на въоръжени чети в страната. С тази цел в края на 1887 г. били подготвени и изпратени четите на Набоков и Боянов, в чийто състав фигурирали българи и голям брой черногорци. Те били разбити. Вълнения и антиправителствени демонстрации избухнали в някои села на Пловдивска, Търновосеймска /сега Симеоновград/, Видинска, Оряховска, Свищовска, Русенска, Търновска околия, както и в градовете Варна, Стара Загора, Видин и др. Четническата дейност обаче не била в състояние да предизвика всенародно въстание за сваляне на режима. Тя не само прахосвала без полза живота на емигрантите, но снабдявала режима в България с аргументи за необходимостта от по-нататъшно установяване на сурова диктатура.

Идването на княз Фердинанд в България откъснало от Цанков мнозинството южнобългарски съединисти. Водачите им били интелигенти от средите на едрата буржоазия, несвикнали с неудобствата на емигрантския живот, изнежени политици без вкус към дългосрочни конспирации. Неуспехът да осъществят политическите си предначертания било с еднократна заговорническа акция, каквато бил превратът от 9 август, или с предизвикването на руска или турска окупация бързо охладил борческите им настроения.

След като разбрали, че Русия не е склонна сама да извърши насилствено сваляне на режима в България, съединистите се обявили против линията на Цанков да се изпращат въоръжени чети в България. Властите в Турция, Румъния и вероятно в Сърбия пропускали четите, но съобщавали за това на българските агентства и те бързо били разбивани. Съединистите не без основание твърдели, че по този начин българското правителство избивало политическите си противници и постигало леки победи. Ръководителите на съединистите убеждавали редовите емигранти да се връщат в България, ако няма опасност за сигурността им.⁸ Мнозинството от съединистките лидери също се завърнали в страната. Те били третираны подобно на вътрешната опозиция. На тях не им се давало възможност да провеждат политическа дейност. Те

нямали право да напускат местата, в които се установявали, и били следени на всяка стъпка, а кореспонденцията им се проверявала.

Църквата и армията били две институции, които били опора на монархическия институт в Европа. В България обаче първата открита опозиция, която княз Фердинанд срещнал още при идването си, произлизала от духовенството. В Търново и в София на молебени в църквата екзархийският наместник митрополит Климент предупредил княза, че неговото предназначение е да изпълни обещанието си и да запълни пропастта, която зеела между освободители и освободени.⁹ По същото време започнало да кълни опасно офицерско съзаклятие, предвождано от майор Коста Паница. Така духовенството и офицерството се оказали също въввлечени в политическите борби на страната.

Поради традиционните си връзки с руското духовенство и поради обстоятелството, че ръководителите на българското духовенство изхождали главно от русофилската част на едрата буржоазия, българската църква решително се обявила против политиката на установения в страната режим.¹⁰ Тя не признала княза и името му не се споменавало в църковните служби. От своя страна режимът третира църквата като филиал на политическото русофиство и се отнасял с нея както с опозицията.

От решаващо значение били отношенията на княза и правителството с армията. В началото офицерите се показали равнодушни към режима и студени към княза. Стамболов ги смятал за аполитични карьеристи и разчитал, че високите заплати и служебното авансиране биха били достатъчни, за да не се обърнат срещу режима.¹¹ Подобен възглед водел до пасивност по отношение на войската и бил опасен за Стамболов, първо, защото напълно отхвърлил наличието на политически мотиви в поведението на офицерите, които да ги насочат в действия против режима, и, второ, от гледна точка на съперничеството му с княз Фердинанд.

Фердинанд се възползувал от странната за прозорливостта на Стамболов пасивност по отношение на войската. Той също добре разбирал, че голяма част от офицерите са карьеристи и се стремят към получаване на различни облаги. Князът настойчиво поощрявал и удовлетворявал техните промонархически чувства и стремежи. Ухажванията на монарха, ордените, честите повишения, незаслужените похвали през целия период на Стамболовия режим сближили голяма част от офицерството с Фердинанд и това съществено улеснило по-късно падането на Стамболов.

Българското офицерство не съставлявало единно съсловно цяло. Процесите, които разлагали единството на командния състав след Съединение-

то, не се прекратили с идването на княз Фердинанд. В армията имало много офицери, които споделяли русофилските възгледи на емигриралите детронатори. Други станали привърженици на Ал. Батенберг. Най-накрая охлаждането на руската дипломация към българските въждания в Македония и Одринско и опасността тя да вземе под закрила сръбските претенции там настройвали много от офицерите срещу правителствената политика.

Революционното движение на македонските и тракийските българи се обявило против политиката на правителството за постепенни придобивки на българското население в Османската империя чрез поддържане на добри отношения с Високата порта. Враждебността към политиката на режима по отношение на революционното движение на македонските българи и на част от офицерството

се възпламенявала в личността на майор Паница — един от видните български военни, поддържащ непрекъснат и близък контакт с националноосвободителното движение в Македония и Одринско.

През септември 1887 г. Паница влязъл във връзка с руската дипломация и предложил в срок от две седмици да изгони Фердинанд. Той изложил подробен план, в който влизал също така пункт за въстание в Македония и присединяването ѝ към България. Съгласил се след преврата да бъде установено временно правителство, приемал в България да дойде императорски комисар /но не Каулбарс/ и руси да бъдат начело на Военното министерство и командири на бригади. Под ръководството на руския комисар едно новоизбрано Велико народно събрание трябвало да избере княз, посочен от руския император, като не се изключвал и Батенберг. На офицерите емигран-

ти се обещавало завръщане в страната.¹²

Руската дипломация отклонила предложението на Паница и прекъснала преговорите с него, като предпочела да даде предимство на четническите действия на Набоков и Боянов.¹³

ИЗБОРИТЕ ЗА V ОБИКНОВЕНО НАРОДНО СЪБРАНИЕ. ЗАКОНОДАТЕЛНА ДЕЙНОСТ НА ПЪРВАТА РЕДОВНА СЕСИЯ. Първата вътрешнополитическа грижа на Стамболовото правителство били подготовката и провеждането на избори за Пето обикновено народно събрание. Те били определени за 28 септември. На 30 август било вдигнато извънредното положение, което в случая трябвало да означава откриване на предизборната кампания.

Още в първия ден след вдигането на извънредното положение П. Каравелов по брутален начин бил принуден да се откаже от намерението си да възобнови издаването на в. „Търновска конституция“.¹⁴ В първите дни на септември бил спрял от цензурата и радослависткият вестник „Народна воля“, от който могли да излязат само 2 броя /от 30 август и 1 септември/.

Правителствената програма била формулирана като защита на: „1. България за себе си; 2. Нейната корона; 3. Нейният основен закон конституцията.“¹⁵ Присъствието на конституцията в правителствената програма е важен и много интересен момент. На практика именно режимът на Стамболов открито погизвал нейните предписания. Всъщност обаче цялата триада родина—корона—конституция съставлявала в конкретния момент едно програмно русофобско цяло. Включването на конституцията снабдявало със законност първите два пункта, тъй като тя в съгласие с международните договори давала на българския народ право свободно да избира княза си, а запазването на конституцията била още и друга форма на девиза „България за себе си“, понеже чрез нея се извършвало противопоставяне на всички руски проекти за България, включващи изменение на конституцията. Изтъкването на конституцията давало предимство за пропагандни съпоставки с руския абсолютичен режим.

Формалното съществуване на конституционния порядък било полезно за режима и по вътрешнополитически съображения. Народните маси виждали в конституцията възплъщение на демократичните си въждания и олицетворение на суверенитета на възродената от османско владичество България. Стамболов и хората около него дълго са се борили в защита на конституционните свободи и до голяма степен на това дължали

политическата си популярност. Историческият опит, колкото и кратък да е бил, показвал на управляващите, че е по-лесно конституцията да не се спазва, отколкото да се премахва. Освен това един послушен парламент в ръцете на Стамболов бил сериозно оръжие в съперничеството с княза за фактическото упражняване на властта. Положението налагало диктаторският режим да съжителствува с демократична конституция. Така в лозунга „родина—княз—конституция“ конституцията не означавала демокрация, а била символ на суверенитета на вътрешната диктатура.

Хората от Стамболовия кръг, които стояли начело на режима, в близкото си минало били най-тесно свързани с широките народни маси. Част от тези хора, чийто най-изтъкнат представител бил З. Стоянов, далеч не се задоволявали от народната пасивност, която по същество била враждебна на режима. Те имали амбицията не само да осъществят една диктатура, не само пропагандно да демонстрират несъществуващото „единство“ на нацията, но действително да впримчат народа в механизма на една диктаторска политика. За осъществяването на тази цел били създадени дружинките „България за себе си“.

Програмната същност на дружинките се съдържала в наименованието. В тях липсвала сложността на партийните програми и необходимостта от изменението им. З. Стоянов се опитал да приложи организационните принципи и духа на комитетите отпреди Освобождението и от времето на Съединението. По подобие на миналото тези дружинки имали централен комитет и устав, в който се казвало, че целта им е да „запазват независимостта на България, гарантирана от основния закон“. Обяснявало се предназначението им със задачата „да преследват“ онези, които били наричани „посегатели и унищожители на тази независимост“,¹⁶ т. е. иначе мислещите русофили.

Идеята била да се създадат общонародни комитети, които да включват най-активната част от народните низини в руслото на правителствената политика, и така повсеместно да се упражнява правителственият надзор без ползуването на полицейски средства. Това бил опит за фактическо, макар и примитивно прилагане на принципа на тоталитаризма в политиката. Антидемократичната му същност автоматически се изразила в едно враждебно отношение към многопартийната система и партиите въобще. В окръжно на ЦК на „България за себе си“ се казвало: „Съществуващите досега партии в България са окончателно изменени. Няма либерали, консерватори и радикали, а има българи, които се борят да си останат „България за себе си“, и няколко чужди оръдия, които желаят да продадат отечеството на чужденци.“¹⁷

Откриване паметника на Христо Ботев във Враца, фотография, 21 май 1890 г. ЦДИА — София

Но ако в простотата на тоталитарния принцип „няма партии, има българи“ се съдържало неговото предимство, там била и неговата слабост. Поради антидемократичната си същност и русофобската си насоченост на него му липсвала привлекателност и в социално, и в идеологическо, и в психологическо отношение. Още от самото начало на съществуването си дружинките били малобройни и осъдени на бездействие.

Организационният живот на дружинките „България за себе си“ бил съживен при идването на Фердинанд, тъй като именно те трябвало да изразят „народната“ радост към новия владетел. Някои от техните членове участвали в разгрома на нахлулите откън чети. На дружинките било възложено да проявят също и „неописуемото народно негодувание“ от опитите на някои опозиционни елементи да покажат някакъв род политическа дейност след вдигането на извънредното положение. Те трябвало да изиграят своята роля и в изборите за Народно събрание, като потушават възможни прояви на опозицията и като демонстрират „всенародна“ подкрепа на режима.

Опитът с „България за себе си“ отразявал най-вече организационните и политическите възгледи на З. Стоянов. Комитетската форма на организация на масите останала до края на живота му най-предпочитаното политическо средство. Той прилагал и наблюдавал нейната ефективност и в Априлското въстание, и при Съединението. Същата комитетска форма обаче след разрива на отношенията с Русия в 1886 г. се пълнела с ново, реакционно политическо съдържание.

Стамболов и най-близките му хора дълго време не полагали особени грижи за организационното строителство на своята партия. Наличието ѝ се признавало само при особени случаи и най-вече с дипломатическа цел, както при преговорите с Цанков през есента на 1886 г. и зимата на 1887 г. В положение на остра конфронтация на българските политически сили Стамболов държал да изгради за себе си представата, че защитава една национална, а не тясно партийна кауза.

Опитът да бъде създадена масова опора на режима с дружинките „България за себе си“ не успял. Такива били образувани само в градовете, но и там не наброявали повече от по 100 души.¹⁸ По-късно мнозинството от тях се превърнали в провинциални организации на Стамболовата партия.

В България изборите, дори дирижираните, като тези на Петото обикновено народно събрание, винаги са били големи политически събития. Това, което преди всичко се хвърля в очи при тях, е извънредно ниският брой на гласувалите.¹⁹ В много части на страната той бил дотолкова нисък, че приличал на бойкот. За непопулярността на

режима говорело и обстоятелството, че такива негови изтъкнати представители като З. Стоянов, който се ползувал от услугите на местните административни и полицейски власти,²⁰ получил едва 231 гласа.²¹ Ниският брой на гласувалите се дължал и на обстоятелството, че на избирателите /особено в селата/, за които се смятало, че ще се обявят за опозицията, не се давало възможност да упражняват правото си на глас. В Кутловица /Михайловград/, Плевен, Хасково, Горна Оряховица и др. били извършени открити изборни насилия, като някъде били дадени и човешки жертви.²² По време на подготовката и провеждането на изборите те били придружени „с изстъпления и кръвопролития, каквито никога дотогава, па и после не са бивали в България“²³.

Насилствените методи, приложени в хода на изборите, принизили значително представителния характер на Народното събрание. То било съставено предимно от правителствени привърженици. В този му вид растяла и неговата роля на важен инструмент в ръцете на Стамболов. Именно така, и то доста ловко, то било и използвано. Най-важните законодателни актове на Петото обикновено народно събрание били насочени към узаконяване на съществуващата в страната диктатура.

Една от най-значителните законодателни стъпки при първата редовна сесия на Петото обикновено народно събрание било гласуването на закон за изстребление на разбойничеството в страната. Той предвиждал разбойниците да се съдят от военно-полеви съдилища по късата процедура. Целта на закона обаче далеч не се изчерпвала със смисъла, изразен в неговото заглавие. Неговият чл. 13 му давал зловещ политически облик. Според него на полевите съдилища били подсъдни и „всички лица, които с оръжие в ръка“ вдигат бунт срещу държавата.²⁴ Целта на закона била фактическо запазване на военното положение по отношение на политическите противници на режима, което действително продължило през целия период на Стамболовото управление. Въз основа на чл. 13 някои хора били осъдени на смърт, а десетки други се държали „цели месеци и години в затвор, обвинени в действия, за каквито никой граждански съд не би ги съдил и осъдил“²⁵.

Законът за изстребление на разбойничеството имал и други реакционни страни. Според чл. 12 „ако някое село, махала или колиба укрива разбойници или отказва своевременно предвидените по чл. 4 от настоящия закон помощ /участие в потеря за преследване на разбойниците — б. а./, подлага се на екзекуция по решение на Министерския съвет“. Екзекуциите означавали, че в непокорните села се изпращали войскови части за определен период от време — месец, два или повече, през което време войниците били на пълна

издръжка на селяните. Чл. 12 се тълкувал извънредно широко. Той се използвал и срещу всякакъв род политическо или административно неподчинение в селата, както и като средство за принуда при събиране на държавни данъци и частни вземания.²⁶ Така чрез чл. 12 на закона за изстребление на разбойничеството и чрез произволното му тълкуване и прилагане цялото българско селячество било държано в железните клещи на диктатурата.

Друг важен законодателен акт на първата редовна сесия на Петото обикновено народно събрание бил новият закон за печата.²⁷ Ако законът за изстребление на разбойничеството целял да продължи фактически извънредното положение, законът за печата трябвало да продължи фактическото функциониране на цензурата. Ако законът за изстребление на разбойничеството улеснявал властите при физическата разправа с политическите противници, законът за печата бил средство за смазване на интелектуалните политически прояви на опозицията чрез пресата.

Законът за печата имал същия антиконституционен смисъл, както и този за разбойничеството. Както се изразил дори един от правителствените депутати, законът противоречал на чл. 79 от конституцията, който давал свобода на печата и на който член „големи вериги“ му се турят.²⁸ Законът за печата бил противоконституционен още и защото обвързвал съдилищата още по-плътено към държавната машина и свалял маската на независимост на съдебната институция от държавната власт.

Петото обикновено народно събрание разгледало предложение за въвеждане на протекционистки тарифи в защита на българската промишленост и търговия. Това било началото на онази политика на режима, която в областта на икономиката се стремяла да удовлетвори интересите и желанията на българската буржоазия.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА СТРАНАТА ПРЕЗ 1887—1888 Г. Независимо от приложението на специалните законодателни мерки, от терора и демагогията положението на режима през 1887—1888 г. било трудно. З. Стоянов изпаднал в дълбоко отчаяние относно възможността за успех на правителствената политика. Той смятал, че в Русе срещу десет неприятели на режима стои само един негов приятел.²⁹

Външното положение на правителството също не било на завидно състояние. До средата на 1888 г. европейската криза не показвала признаци на спадане.

Правителството било подложено на критика от страна на опозицията. На 5 февруари 1888 г. започнало издаването на радослависткия в. „Народни права“, а на 22 февруари възобновил излизането си и „Търновска конституция“.

Радославистите отново не предлагали нещо ново в сравнение с управляващите стамболовисти. През май в София бил създаден радославистки либерален клуб. Неговият устав наподобявал уставите на дружинките „България за себе си“; същото се отнасяло и за целите му да „работи за запазване на свободата и правата на българския народ“³⁰. Органът на радославистите открито признавал, че основната му цел била да препоръча на княза Радославов като по-добър негов съветник от Стамболов.³¹ „Народни права“ се състезавал със „Свобода“ в нападите си срещу Русия и русофилите. Самият факт обаче, че вестникът бил опозиционен, му печелел популярност. Той имал 2 хиляди абонати³² срещу 4 хиляди на „Свобода“.³³

От своя страна „Търновска конституция“ продължавал да отстоява Каравеловото схващане, че воденият от правителството курс бил в състояние да доведе страната до катастрофа.³⁴ Програмата на Каравеловата партия по отношение на Русия си оставала същата: „ДОБРИ ИСКРЕНИ И ПРИЯТЕЛСКИ ОТНОШЕНИЯ С НЕЯ, ОСНОВАНИ НА ВЗАИМНО ДОВЕРИЕ И ВЗАИМНИ ИНТЕРЕСИ“ /курсив на вестника/³⁵. Каравелов потвърдил отрицателното си становище към стоенето на княза в България. В интервю пред един чужд кореспондент той се обявил за провеждане на нови свободни избори за Народно събрание, което да изгони княз Фердинанд и да се споразумее с Русия.³⁶ В „Търновска конституция“ критикувал и безпринципната опозиция на Радославов.

Появата на „Търновска конституция“ била посрещната от правителствената преса с ураган от лични нападки срещу Каравелов. След многобройни процеси по закона за печата и след арестуването на редактора Ив. Славейков вестникът прекратил съществуването си през август 1888 г.

В много процеси по закона за печата били подведени под отговорност и редакторите на „Народни права“.³⁷ Радославистите обаче не били опасни за режима. Тяхната дейност в известен смисъл била дори изгодна за Стамболов тогава, когато трябвало да демонстрира зачитане на правата на опозицията. Поради това „Народни права“ не споделил участието на „Търновска конституция“ и дълго време останал единствен опозиционен вестник. Като такъв той изпълнявал и една полезна функция, защото, макар и не много често, ставал и трибуна на прогресивни автори, включително и социалистически.³⁸ През пролетта на 1891 г. обаче радослависткият орган си позволил да намекне, че режимът използвал убийството на министър Хр. Белчев, за да се разправи с политическите се противници. Това решило съдбата и на „Народни права“, който бил спрял.

През пролетта на 1888 г. започнал процес

срещу майор Хр. Попов, който бил обвинен, че уж фалшифицирал финансови документи.³⁹ Това било начин за отстраняването му от войската. Майор Попов бил популярна личност — герой от Сръбско-българската война, виден привърженик на Ал. Батенберг, един от важните дейци на контрапреврата. Впоследствие той се сближил с княз Фердинанд и показал независимо поведение спрямо Стамболов. Премиерът подозирал, че князът се стреми да отстрани Муткуров от поста военен министър и да го замени с Попов, за да отнеме армията от Стамболов.⁴⁰

Процесът срещу майор Попов бил непредпазлива стъпка. Той внесъл тревога и чувство за несигурност сред офицерите. Това допринесло за включването на много от тях в заговора на майор Паница.

За голяма част от офицерския корпус процесът имал и този ефект, че още повече ги отчуждил от Стамболов и ги направил податливи към ухажванията на княза.

Процесът срещу майор Попов поставил началото и на оттеглянето от Стамболов на видни негови съюзници. В края на 1888 г. подали оставка бившите консерватори д-р К. Стоилов и Гр. Начович. Но те не се ввели непосредствено в редовете на опозицията. Начович отишъл дипломатически агент във Виена и после влязъл отново за малко в кабинета. Въпреки това Начович и Стоилов престанали да бъдат привърженици на Стамболовата политика. По-късно те се присъединили към опозицията и увеличили възможностите ѝ за борба със Стамболовия режим.

ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ /1889—1892/. През 1889—1892 г. Стамболовият режим стабилизирал положението си и дал доказателства за своята жизненост. Кризата в отношенията между Великите сили отшумяла. Противоречията между тях продължили да се развиват без непосредствена опасност от избухване на общоевропейски конфликт, в който би било въвлечено и българското княжество.

Проявите на вътрешнополитическата опозиция до голяма степен били подавени. Русофилската опозиция вън от страната показвала белези на упадък. Тя била доказала неспособността си да избави България от Фердинанд, без да намесва открито Русия. Царската дипломация била разочарована от Цанков и външният министър Гирс смятал, че той без полза прахосва руски рубли.⁴¹

Режимът съумял до голяма степен да се възползува от предпоставките, които му позволявали, за да стабилизира вътрешното и междуна-

СТАМБОЛОВИЯТ РЕЖИМ /1887–1894/

родното си положение.

Политическите ръководители на България през Стамболовия режим покровителствували с постоянство и упоритост интересите на буржоазната класа и особено на нейната най-перспективна прослойка, тази на търговците и промишленците. Усилията за утвърждаване на капиталистическите производствени отношения и заедно с това провеждането на последователната линия за обща модернизация на страната по модела на развитите капиталистически страни се извършвали с темпове, които дотогава в страната не били познати. Именно от времето на Стамболовия режим започнала подготовката на българската икономика за нейното бурно развитие в първото десетилетие на XX в.

Развитието на фабричната промишленост се извършвало с финансовата помощ на държавата. През 1889 г. била създадена индустриална комисия към Министерството на народното просвещение, която се занимавала с проучване състоянието на народното стопанство. Правителството на практика провеждало политика на закрила на местната промишленост. През 1892 г. в Пловдив била организирана „Първа българска земеделско-промишлена изложба и земеделско-промишлен събор“, които демонстрирали модернизацията и успехите на българското стопанство.

Стамболовото управление направило много за развитието на жп транспорт и за модернизирание на пристанищата. Правителството не отказало помощта си при разрастване на кредитните учреждения и на акционерните дружества, които имали голямо значение за развитието на фабричната промишленост. То улеснявало засилването на вътрешнотърговския оборот и на външнотърговските отношения. Сключените митнически конвенции с повишено вносно мито първо с Англия /1889/, а после и с други държави били най-вече политически успех, с който се извършил пробив в ограничителните икономически клаузи на Берлинския договор. Те имали обаче и благоприятни стопански последици. Българската промишленост била облагодетелствувана особено от замяната на адвалорната /стойностна/ митническа тарифа със система за специални мита.

Медал „За построяване на железопътната линия Ямбол — Бургас“ /реверс/, учреден на 14 май 1890 г. Национален военноисторически музей — София

Решения за развитието на земеделието и промишлеността в България, приети от първия български земеделско-промишлен събор. Пловдив, 1892 г. Национален исторически музей — София

Павилион от Първото търговско-промишлено изложение в Пловдив, фотография, 1892 г. ЦДИА — София

В Стамболово време били сключени и първите държавни заеми. Чрез тях българското стопанство изпаднало в икономическа зависимост от чуждия капитал, но, от друга страна, икономическото развитие и особено жп строителство не могли да си осигурят необходимите темпове само с парични средства, акумулирани в рамките на националното стопанство.⁴²

Характерен израз на грижите на правителството за модернизирание на страната било провеждането на плана за обновяване на столицата. Типични за него били обаче не само енергията и целенасочеността в изграждането на София, но и присъщите за буржоазното благоустройство способности — машинациите и откупванията на парцели за лично обогатяване, които се вършили от ръководителите на модернизиранието начело с кмета Д. Петков. Едновременно с това интересите на обикновените граждани безогледно се погизвали.

Правителството поощрявало и образователното дело. През 1888 г. бил гласуван закон за създаване на Висше училище. През 1891 г. влязъл в сила законът за народното просвещение, който близо две десетилетия определял насоките на образованието в България.⁴³

Трябва да се подчертае обаче, че онова, което диктаторският режим на Стамболов направил в областта на стопанството и на образованието, би могло да бъде извършено и от недиктаторски буржоазнодемократични правителства. Диктатурата наистина разполагала с това удобство, че можела по-решително да провежда мероприятията си, без да се съобразява с политическата опозиция или с народната психология. Ускорението на процеса на модернизация, което диктатурата давала, обаче ставало със загуба на много излишна енергия и с много повече страдания за народните маси. Това впоследствие щяло да донесе съответни затруднения от политически и икономически характер, които могли да бъдат по-малко при един по-бавен, но по-плавен и изчистен от насилнически методи процес на модернизация.

През 1889–1892 г. княжеството спечелило чувствителни външнополитически успехи. То получило първите си външни заеми и сключило първите си външнотърговски спогодби. Резултат дали и усилията му за получаване берати за двама български владци в Македония. Политическият актив на режима растял и управниците умеели да се ползват от това. Независимо дали се получавал външен заем или се подписвала външнотърговска конвенция, дали се получавали владишки берати или се приемали Стамболов и Фердинанд от високоставени особи в чужбина — в България и в Европа всичко се търкувало като белези на признание на съществуващото положение в страната.

Колкото и значителни да били постиженията му, Стамболовият режим обаче не успял да постигне вътрешно спокойствие. След като през 1887–1888 г. задушил публичните изяви на русофилската опозиция в страната, през следващите две години Стамболов продължил да среща съпротивата на църквата, а по-късно се сблъскал и с противодействието на армията.

С непокорните църковни дейци режимът се справил безскрупулно. Събралият се в София Синод на българската църква бил насилствено закрит от правителството, а митрополитите били откарани с жандарми в епархиите им. Добиването на владишки берати за Скопска и Охридска епархия и назначаването на митрополит Григорий Доростолочервенски за екзархийски наместник през следващата година довели до известно урегулиране на отношенията с църквата. Това било постижение на режима, макар и да не настъпила сърдечност между мнозинството от висшите църковници и Стамболовото правителство.

През 1890 г. съзаклятието на майор Паница се развило като най-опасното за режима сътресение през целия период на неговото съществуване. Заговорът обхванал значителна част от офицерския състав на армията, особено в Софийския гарнизон. Съзаклятието наистина било разкрито, но това станало едва ли не в последния момент и то било пълна изненада за правителството. Стамболов не предприел широки разследвания и арести сред офицерския корпус. Правителството бързо и ясно дало да се разбере, че ще постави на подсъдимата скамейка не българското офицерство, а само водача на заговора майор Паница. На процеса и в съпроводилата го печатна кампания се наблягало предимно на връзките на Паница с руската дипломация и с емигрантските кръгове, чиято роля в заговора се преувеличавала. По този начин правителството желало да избегне риска от самозащитна реакция от страна на военните и да нанесе удар на авторитета на царизма. Прокурорът обаче не могъл да изнесе доказателства за обвинението, че Паница е получавал подкрепа от руската дипломация и царя.

Работата по делото на майор Паница била организирана и ръководена лично от Стамболов. Той смятал, че съдът трябва да съди не според фактите и доказателствата, а според политическите убеждения на подсъдимия.⁴⁴ Подобен възглед, който се прокарвал и в други политически процеси по Стамболово време, силно оронвал и престижа на българското съдопроизводство.

Майор Паница бил осъден на смърт. Той се отказал от правото си да моли за помилване. В деня след публичното изпълнение на екзекуцията на Паница на лобното място имало заплашителни надписи срещу Стамболов и Фердинанд. Това

положително било работа на сподвижниците на Паница от македоно-одринското движение. Изпълнението на смъртната присъда на Паница предизвикало ново чувство за несигурност между офицерите. Източник на техните опасения обаче бил Стамболов, а не князът. Това все повече наклонявало военните към орбитата на Фердинанд.

През есента на 1890 г. предстояло да бъдат проведени парламентарни избори. В подготовката и провеждането им тактическата линия на правителството била да се провали изборът на водачите на радославистката партия.⁴⁵ Тъкмо в местата, където имало опасност да бъдат избрани радослависти, били извършени изборни насилия. „Народни права“ им дало широка гласност.⁴⁶ Режимът се опитал да организира контракампания от страна на населението. С поверителна телеграма Вътрешното министерство наредило на окръжните управители да бъдат изпратени протестни телеграми до редакцията на „Народни права“ за „неверните“ информации по изборите. Министерството настоявало да бъдат добити най-вече опровержения от лица, които били споменати в радослависткия вестник. Радославистите обаче се добрали до телеграмата и я публикували с подobaващ коментар още преди да може да бъде осъществена акцията на правителството.⁴⁷

Общо взето обаче, изборите през 1890 г. се провели с по-малко насилие, отколкото тези през 1887 г. Стопанското съвземане на страната дало възможност на селските маси сравнително спокойно да се занимават с ежедневната си трудова дейност и селячеството нямало непосредствени причини за намеса в политиката.

Обратен процес се развивал в градовете. Преди изборите правителството се опасявало, че именно там може да спечели опозицията.⁴⁸ В сравнение с 1886—1887 г. положението в градовете се изменило. През 1890 г. настъпила промяна в политическите настроения на буржоазията и интелигенцията. Въпросът за отношенията с Русия и за личността на княза постепенно губел централното си място в живота на градското население. Той обаче започнал да се измества от въпроса за характера на вътрешното управление и по-специално за неговото демократизиране.⁴⁹

Началото на 1891 г. донесло промяна в Министерството на войната. Здравето на Муткуров се влошило и в средата на февруари той подал оставка, за да отиде на лечение в Италия. На поста военен министър бил назначен М. Савов, като „човек с независимо мнение“ и „неидентифициран с никоя политическа партия“.⁵⁰ Това било успех за княза. Независимият Савов давал по-голяма свобода на действие на княз Фердинанд в армията, отколкото преданият на Стамболов Муткуров.

На 15 март 1891 г. един куршум, предназначен за Стамболов, покосил министъра на финансите Белчев. Правителството решило да използва убийството на Белчев, за да се справи с политическите си противници. Това намерение на режима било разкрито от „Свобода“ в броя, който съобщавал за извършеното престъпление. Официозът писал: „Каквото и от където да е дошло това убийство/следователно дори ако зад него не стоял Каравелов — б. а./, на великодушнито, което е обладало досега правителството, трябва да се тури край веднъж завинаги. Усойницата не трябва да се държи в пазвата, защото ще ни отрови. Този фатален човек Каравелов, от когото произлизаха всички нещастия за отечеството и пред къщата на когото стана убийството на Белчев, защо мърси с нечистите си крака още България?“⁵¹

Каравелов бил подведен под съдебна отговорност, макар че не били намерени никакви доказателства за участието му в терористичната дейност. Независимо от това обаче той и неговият сподвижник Тр. Китанчев били считани от монтирания съдебен процес за морални подбудители и инициатори на убийството. Техен защитник бил Алеко Константинов. Каравелов бил съден и осъден на 5 години затвор, но не заради убийството на Белчев, а за съучастие в комплот за изменение на съществуващия държавен строй.⁵² По същия начин била мотивирана присъдата на Тр. Китанчев, който бил осъден на 3 години затвор.⁵³ Четирите смъртни присъди, една от които на известния журналист и поет Св. Миларов, също били неоснователни.⁵⁴

През 1892 г. от противниците на режима бил убит дипломатическият агент в Цариград д-р Вълкович. Всички тези събития изнервили твърде много обществеността в страната и самия министър-председател. Подозрителността, несигурността и шпиономанията взели големи размери. Диктатурата на Стамболов ставала все по-брутална. Освен Каравелов и Тр. Китанчев преследвани и малтретирани били такива Каравелови привърженици като К. Арсениев, Н. Цанов и др. Увеличили се гоненията срещу социалистите. Безпричинно били преследвани още стотици неудобни за режима хора.⁵⁵

2. Външна политика

БЪЛГАРИЯ И ВЕЛИКИТЕ СИЛИ ПРЕЗ 1887—1889 Г. Идването на Фердинанд в България внесло

Фотоапарат, края на XIX в. Музей за история на София

Шевна машина, края на XIX в. Музей за история на София

нов дискуссионен въпрос във външнополитическия живот на държавата — този за законността на избора на княза и неговото присъствие в София като български монарх. Според Берлинския договор България била само частично независима в избора на княз — последният следвало да бъде одобрен от Портата, а след това и от Великите сили. Нито една от западните държави не признала Фердинанд за законен български княз, но в същото време никоя не се присъединила и към настоятелните подканяния на руската дипломация пред Портата да се употребят всички средства, включително военна намеса, за насилствено отстраняване на Фердинанд.

От септември до декември 1887 г. руската дипломация възприела смесен подход по случая Фердинанд. Чрез свои неофициални пратеници в балканските столици и в Цариград тя предлагала комбинации от алтернативи, за да реши княжеския въпрос така, че да възвърне влиянието си в България. Тези алтернативи включвали изгонването на Фердинанд и споразумение със Стамболов, разбирателство с консерваторите на Стоилов и Начович и премахване на Стамболов и княза, обещание за признаване на Фердинанд срещу смъкване от власт на Стамболов и най-активните русофоби от времето на регентството и др.

Австро-Унгария и Англия възприели друг подход в разглеждането на българския княжески въпрос — те контактували с княза като с частно лице посредством своите представители в България. Английската дипломация изтъкнала особена формула в третирането на Фердинанд в смисъл, че изборът е законен, но князът не е одобрен от Портата. Това становище било възприето и от Италия и Австро-Унгария.

В началото на 1888 г. в „Правительственный вестник“ публикувал важна статия относно „основите, върху които императорското правителство има намерение да се ръководи относно България“⁵⁶. За главна цел в политиката на Русия било обявено свалянето на Фердинанд.

Руското правителство засилило натиска си спрямо Османската империя по българския въпрос. На 10 февруари 1888 г. руският посланик в Цариград Нелидов връчил нота, в която се искало Портата да предупреди незабавно българското правителство за незаконността на избора на Фердинанд. Нотата била подкрепена от представителите на Германия и Франция при неутралното и по същество неодобрително отношение на Англия, Австро-Унгария и Италия.

Под натиска на Русия на 5 март в Цариград било издадено султанско ираде, в което изборът на Фердинанд се обявявал за незаконен и недействителен. С това се целяло формално удовлетворение на Русия, без да се предприемат конкретни мерки

за отстраняване на княза. Българската правителствена преса не се поколебала да обяви ирадето за „крупна грешка от страна на цариградското правителство“⁵⁷.

През 1889 г. след дълги преговори Англия нарушила забраните на Берлинския договор и сключила митническа спогодба с България. Тя влязла в сила от 1 януари 1890 г. и запазила отначало старите митнически тарифи и мита от османската практика. Това мероприятие имало изцяло политическо значение, понеже не само давало необходимия за националната икономика външен импулс, но и признавало правото на страната да влиза в контакти и да сключва договори направо без договорираната на Берлинския конгрес опека на султана.⁵⁸ Веднъж постигнат, този дипломатически пробив бил разширен с митническите спогодби, сключени през 1890 г. с Германия, Франция, Швейцария и Австро-Унгария.

Въпреки своето предизвикано русофобство Стамболов допускал в недалечно бъдеще възстановяване на руско-българското политическо приятелство. Но според него зависимостта на България от Русия била заплахата за българския национален живот. Обективната закономерност в стопанската ориентация на начеващата българска промишленост — подготовка на квалифицирани кадри, модерна технология, методи на организация на труда и пр. от развитите европейски страни. Ст. Стамболов прилагал и по отношение на политическото сътрудничество. Той смятал, че България ще се открие със своята опозиция срещу руската политика и така ще получи щедри преимущества от западните страни в сравнение с останалите балкански държави.

Европейските предпоставки на такава политика изглеждали още по-убедителни — англо-руските отношения запазвали своя крайно противоречив характер, а вече изглеждало невъзможно да бъдат избягвани и австро-руските съперничества върху целия балкански терен. Външнополитическата програма на Стамболов била основана именно на тези две предпоставки — неопределеността на англо-руските противоречия и превръщането на конфликтите между Русия и Австро-Унгария в постоянен исторически фактор в балканската политическа обстановка. Като си давал сметка, че Англия няма преки териториални интереси към българските земи, Стамболов се надявал с нейна подкрепа постепенно да стабилизира положението вътре в страната и да спечели дипломатически успехи в полето на нейното признание в международния живот.

Предполагаемите предимства на тази програма лесно се превърнали обаче в нейни слабости. Стамболов не можал да предвиди динамиката в

преустройството на съюзническите отношения в Европа и притягването на степените на онези противоречия, на които той разчитал. Факторите за самостоятелното развитие на българската държава постепенно се оказали неустойчиви, накрая дори недействителни, което решило и неговата политическа кариера. Но в първите години след избора на Фердинанд тези фактори все още имали значително отражение в политическия живот на страната и осигурявали на малка и васална България възможност за известни постижения и прояви.

Не успяло да осуети избора на Фердинанд, да замени правителството или да осъществи въстаническа акция със силите на емиграцията, руското правителство възприело предпазлив подход в стремежа си да премахне Фердинанд. То изоставило погрешната си теза от времето на регентството за безсмислието от политически начинания във княжеството и потърсило контакти с политическите сили вътре в страната. През лятото на 1888 г. Гирс дал нова инструкция на Хитрово, според която отстраняването на Фердинанд „не цели да постави българите под руска опека и да търси отговорност от тези българи, които повече или по-малко са виновни за промяна в отношенията между Русия и България“⁵⁹.

Това било директива за промяна на методите при провеждането на руската политика в България. Но инерцията на предишното отчуждение и недоверие, раздухвани от пресата и в двете страни, продължавала да господствува в отношенията между Стамболовото правителство и царската дипломация. Докато руското правителство се опитвало да се отнася с българските управляващи среди на равнопоставена основа за преговори, руската дипломация в балканските столици и в Цариград продължавала политиката на заговори и да крои планове за взаимодействие между емигрантите и вътрешната опозиция за насилствено сваляне на правителството.

След абдикацията на крал Милан и смяната на правителството в Сърбия през март 1889 г. с русофилски кабинет предназначението на България в антируските планове на Англия и Австро-Унгария се увеличило извънредно много. На нея се възлагали надежди за неутрализация на очертаващия се реванш на руската политика на Балканите. Но Стамболовото правителство имало собствени идеи и собствени планове във външната си политика. То се стремяло да придобие стопански изгоди и подобряване положението на българското население в Македония и Одринска Тракия.

ПОЛИТИКАТА НА СТАМБОЛОВИЯ РЕЖИМ ПО НАЦИОНАЛНИЯ ВЪПРОС. От 1889 г. започнало осъществяването на нов курс на българската външна политика по отношение на

Портата. Турско-българските отношения били изведени на равнището на равноправни участници въпреки васалитета на България. Това осигурило смекчаване на враждебното отношение на Портата към българското население в Македония и Одринско и даване на относителна свобода при самостоятелна културно-образователна изява на българския национален елемент там.

През ранната есен на 1889 г. сръбският министър-председател Н. Пашич посетил София, срещнал се с приятеля си Н. Сукнаров и разговарял с министър-председателя. Стамболов категорично отхвърлил опитите да бъде склонен към координирани действия на двете страни по отношение на Македония, като заявил, че „Македония е далече от положението на зрял плод, който да падне сам от дървото си“⁶⁰. Той изразил само съгласие, че „България може да се обедини със Сърбия само за да действа за въвеждането на реформи в Македония“⁶¹.

Подходът на българското правителство по отношение на сънародниците му в Европейска Турция бил съпътствуван с опити за запазване на добрите отношения с новото сръбско правителство. То не проявило обаче същата мъдра тактика при опитите на Русия да установи неофициални контакти с българския кабинет. В края на ноември 1887 г. руското правителство изпратило в София като свой пратеник за преговори търговеца Новичев. Преди това обаче Новичев се бил занимавал с подготовката на ново въстание в Русе.⁶² Това било разкрито и породило силни съмнения относно смисъла на подобни визити. Българското правителство приело с неодобрение последвалите мисии на руски дипломати в България, най-значимата от които била тази на С. Татищев.⁶³ Недостатъчно добре подготвена от руска страна и със съмнения възприета от българската, тази мисия била последната възможност за позитивно разрешаване на българо-руските затруднения. Но и тя завършила с неуспех.

Междувременно Стамболовото правителство не можело да остави настрана въпросите на българските малцинства в чужбина и постепенно насочвало своите външнополитически усилия в посока, създаваща възможност за по-свободен просветен, книжовен, културен и църковен живот на българите в Македония и Одринско. При тогавашните обстоятелства на сравнително добри руско-турски отношения то следвало да прояви максимум политическо изкуство, за да постигне тези цели. В политиката си за закрила на българите в Османската империя Стамболовото правителство се опирало най-вече на Англия, която имала интерес само към дипломатическата страна в борбите за господство на Балканите. Стамболов казвал: „Австрийското приятелство ни

струва много скъпо и ние не сме убедени в неговото бъдеще“ или „на Австрия поради Македония не можем да разчитаме“. Отдалечеността на Англия от полуострова давало надежда на българския министър-председател, че може да получи конкретни отстъпки в политиката срещу неангажиращи декларации.

Стамболовата преса отправяла невъздържани нападки срещу Русия, което се правело в Лондон и във Виена. В София непрекъснато се говорело за „чужда заплаха“ и „чужда намеса“ с намек за руската политика. В замяна на това правителството се надявало да получи дипломатическа помощ от Англия пред Портата за Македония и Одринска Тракия.

След временното преодоляване на кризата с идването на Фердинанд в България Стамболовото правителство направило опит да експлоатира добрите отношения с Портата за спечелване на придобивки в Македония. Въпреки някои принципи различия с екзарха то успяло да координира усилията си за съгласувани постъпки пред Портата по този въпрос. В основата на сътрудничеството стояло споделянето и от двете страни убеждение, че етническото превъзходство на българското население там дава възможност за водене на широка културно-образователна дейност.

Начална стъпка по пътя за подобряване положението на българското население в Македония правителството и Екзархията виждали в даването на берати за български владци, откриването на училища, издаването на вестници и пр. На 2 април 1888 г. Екзарх Йосиф представил на великия везир пространно изложение с искане за назначаване на български владци в Македония,⁶⁴ чиито места останали вакантни от времето на Освободителната война. Тази инициатива на екзарха била дублирана по дипломатически път от София чрез българското агентство в Цариград. Но дори посланиците на приятелски разположените към България сили — Австро-Унгария, Англия и Италия — отказали да подкрепят тези искания.⁶⁵ Най-категоричен между тях бил отказът на австро-унгарския посланик в Цариград. По този въпрос Каличе действувал в единомислие с руския си колега Нелидов, който настоявал пред Портата да бъде отхвърлено.⁶⁶

Тази постъпка на руския посланик бележи прелом в руската балканска политика по българския национален въпрос. В предишните две десетилетия Русия активно поддържала българските схващания и искания за Македония. От този момент обаче тя постепенно започнала да застава на страната на сръбските аспирации в Македония. Като се стремяла да засегне България в най-чувствителната точка — македонския въпрос, руската политика се надявала да разруши вътрешния престиж на русофобското правителство, което

да мине в оставка или да отстъпи на нейния натиск. Но и тази атака на руската дипломация не довела до желаните резултати. Ст. Стамболов и най-близките му съратници възприели линия на засилване на антируската насоченост на своя външнополитически курс, сближение с Портата и следване на съветите, идващи от Лондон.

На английския консул в София били изразявани все по-често надежди за „по-активна намеса на Англия в македонския въпрос“⁶⁷. Софийското правителство информирало влиятелните вестници „Таймс“ и „Стандарт“ за справедливостта на българската кауза в Македония. Това дало и първите резултати. По време на назначаването и отзоваването на българския митрополит Теодосий /март — юни 1889 г./ английската дипломация изразила несъгласие с машинациите на Портата и настояла той да бъде назначен за постоянен титулярен екзархийски митрополит в Скопие.⁶⁸ У. Уайт и А. Никълсън застъпили пред великия везир гледището на екзарха в този случай. Това било особено важно на подобрения след преговорите за Египет през 1887 — 1888 г. англо-турски отношения.

От февруари 1890 г. българското правителство започнало предпазлива офанзива за получаване на културно-образователно улеснение в Македония. В нея то използвало разнообразен арсенал от дипломатически и пропагандни средства. Верноподаническите декларации към султана от страниците на правителствените печатни органи се редували със заплашителни намеци за крайни решения. Най-ефективният коз в кампанията се оказал въпросът за българската независимост. Самостоятелният, често пъти осъждан от всички курс на Стамболовия кабинет превърнал този въпрос от вестникарска тема към възможност, която можела да доведе до балканска и европейска криза.

Създал напрегната обстановка по този въпрос, Стамболов обещал да спре агитацията за независимост срещу по-малка отстъпка — възстановяване и разширяване на българските културно-религиозни институции в Македония. На 18 юни 1890 г. българското правителство изпратило нота до султана с копие до Великите сили с искане за назначаване на двама български владци.⁶⁹ Като тактическо приложение в нотата се искало и признаването на Фердинанд. Тази нота била изпратена с предварителното одобрение на британския дипломатически агент в София О. Конър. Тя била придружена със заплашителни предвиждания в софийската преса, че ако Портата откаже, „Княжеското правителство ще търси само средства за излизане от това положение, тъй вредително за държавата“.

При оповестяването на нотата руското прави-

телство изразило енергично несъгласие тя да бъде удовлетворена. Водена от своя принципен стремеж да не поощрява опитите за постигане на що-годе нормално развитие на българското население в Македония, австрийската дипломация също не одобрила постъпката от София, макар и в по-умерена форма. Именно в такъв момент се намесила Англия, която чрез своя посланик в Цариград У. Уайт изцяло възприела българското становище относно бератските пълномощия в Македония. Активното съучастие на нейната дипломация при постъпките в Цариград натежало във вечните колебания и съмнения у Портата. Тя дала съгласието си за назначаването на български владци в Скопска и Охридска епархия. Веднага след оповестяването на това решение българското правителство изразило благодарност на Англия, Австро-Унгария, Германия и Италия за оказаната подкрепа.

Частичните успехи на македонската политика на Стамболов засилили враждебността на Сърбия и Гърция. В средата на 1892 г. в столиците на тези държави се обсъждала възможността за сключването на съюз, който да се основава на „идеята“, че в Македония „живеят само сърби и гърци“⁷⁰. В противоположност на сръбско-гръцката пропаганда английската преса излязла със серия статии от своите кореспонденти на Балканите, които доказвали посредством личните си впечатления, че политиката на Стамболов има морално потвърждение в етническата характеристика на македонските вилаети. От 1889 г. значението на България в междубалканските отношения станало толкова значително, че всички балкански кореспонденти на големите европейски вестници и агенции по правило резидирали в София. Тази тенденция продължила чак до Балканската война.

ДЕЙСТВИЯ НА РЕЖИМА ЗА ПОЛУЧАВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНО ПРИЗНАНИЕ. В началото на 1891 г. за пръв път турският представител в България се обърнал с официално искане за аудиенция при княза. През май същата година австро-унгарският император Франц Йосиф приел Фердинанд, макар и като частно лице. През юни английската кралица Виктория приела Фердинанд въпреки протестите на руското посолство в Лондон. Всички тези стъпки се приемали като дипломатически прелюдии към признаването на княза. Когато през август 1892 г. Стамболов в отсъствието на руския посланик в Цариград бил приет от султана, признаването изглеждало предстоящо. Но силният протест на Русия по повод аудиенцията изплашил Портата и погребал идеите на Стамболов за посещения на Фердинанд в Цариград.⁷¹

През цялото време на частични външни успехи Стамболовото правителство търсело средства за

борба с вътрешната опозиция. При нежеланието на западните държави да признаят княза Стамболов намерил, че създаването на династия от Фердинанд ще постави пред свършен факт и най-големите противници на неговото присъствие в България. По пътя на създаването на Кобургска династия обаче стоял чл. 38 от Търновската конституция, според който наследникът на принца следвало да бъде източноправославен. Стамболов вярвал, че при отмяната на тези условия Фердинанд може да се ожени и установи династия и без да бъде официално признат от силите. По този начин въпросът за промяната на чл. 38 престанал да бъде само конституционен проблем, а женитбата на княза не се разглеждала само като обикновена политическа комбинация. Въпросните две стъпки следвало да проправят пътя за признаването на Фердинанд и окончателното му закрепване на българския трон.

При това начинание Ст. Стамболов се консултирал само с най-близките си политически приятели и без предварително одобрение на Англия и Италия.⁷² На 2 декември 1892 г. той изложил в Народното събрание проект за промяна на конституцията в смисъл, че българският престолонаследник следва да изповяда вярата на своите родители. Това било открито предизвикателство спрямо Русия. Стамболов обяснил промяната с нежеланието на силите да признаят княза и добавил, че той е готов да изтегли предложението си, ако Фердинанд бъде признат за законен княз на България. Въпреки че одобрявали всички стъпки по стабилизирането на Фердинанд, Англия и Австро-Унгария окачествили този план като „много опасен“⁷³. Английските дипломати се опасявали от реакцията на българското духовенство, но Стамболов ги уверил, че българите не се страхуват нито от мнението на собственото си духовенство, нито от намесата на руската църква, понеже те таксуват църквата си като по-стара от руската.⁷⁴

След двуседмични дебати Великото народно събрание гласувало проекта на Стамболов за ревизиране на чл. 38 от конституцията с 245 срещу 13 гласа. Това било прието със силно неодобрение от руската консервативна преса, която твърдяла, че България излиза от лоното на православието.⁷⁵ Руското правителство посрещнало конституционната промяна с ледено мълчание. То се отказало от официални декларации, защото разбрало, че по този начин създава прецеденти за признаване на положението в България. Руската дипломация се ориентирала към българското висше духовенство като единствен надежден посредник между Русия и България. Като използвал протеста на Екзарх Йосиф срещу промяната,⁷⁶ руският посланик в Цариград А. И. Нелидов настоял пред българския религиозен глава да направи всичко възможно, за

да предотврати прилагането на промяната на чл. 38.⁷⁷

Но промяната била реален факт. Фердинанд и Стамболов вече търсели подходяща кандидатура за брак. На 14 февруари 1893 г. бил обявен годежът между Фердинанд и най-голямата дъщеря на бурбонско-пармския дук, княгиня Мария-Луиза. Както всички други постъпки на българския княз и тази се превърнала в общоевропейски въпрос. Поставено пред свършен факт, руското правителство преустановило своето мълчание и в нота до Великите сили от 5 март заявило, че не може да бъде индиферентно при насилствената промяна на религията на сроден на Русия народ.⁷⁸ То посочвало, че княжеската власт не е наследствена в България и че след смъртта на всеки княз следва да се избира нов съгласно Берлинския договор. Въпреки че била адресирана до силите, нотата на руското правителство била фактически енергична покана към екзарха да осъди поправката на чл. 38.

Руското правителство обаче преувеличило формалната опозиция на екзарха. След продължителни обяснения между него и Стамболов екзархът обявил, че няма да се противопоставя на промяната, но се надява въпросът да бъде предоставен на разглеждане пред Св. синод. Но вътрешната опозиция на българското духовенство не била на висотата, на която се надявала царската дипломатия. Когато на 20 април 1893 г. Фердинанд се оженил за Мария-Луиза, още на следващия ден по съвета на екзарха почти всички владци, с изключение на Климент, изказали поздравленията си, с което признали княза и правителството. Женитбата на Фердинанд не демонстрирала само постепенното стабилизиране на неговото положение в България. Тя показвала на външния свят окончателното преодоляване на противоречията между екзархията и духовенството, от една страна, и правителството и княза, от друга.

На път за Италия за сватбата Стамболов и Фердинанд били приети от Франц Йосиф и Калноки. Посещението имало значително политическо съдържание, защото именно по това време циркулирали слухове относно опити за подобрение на австро-руските отношения. Този епизод отбелязал една от най-високите точки в политическата кариера на Стамболов. С мълчаливото одобрение на Англия и Австро-Унгария той преодолял руската съпротива в религиозната сфера — една от най-чувствителните области на нейните отношения с балканските славяни.

Недоволството на Русия от това състояние на княжеския въпрос се изразило в засилената ѝ ориентация към Сърбия, която след 1889 г. постепенно заемала мястото на България в руските политически планове на Балканите.⁷⁹

Частичното осъществяване на някои актуални

външнополитически задачи на България през Стамболово време навело мнозина български държавници към лъжливата идея за безсмислие от възстановяването на руско-българския политически съюз. Те не виждали динамиката в европейската политическа обстановка, при която се извършвал начален процес на прегрупиране на държавните коалиции в резултат от нови интереси и нови противоречия. Първа жертва на тези промени станал самият Стамболов. Скандалният край на неговата политическа кариера означавал краха на предизвикателния спрямо Русия курс на българската политика.

3. Падане на Стамболовия режим

От 1892 г. съотношението на политическите сили в България започнало да се променя в неблагоприятна за режима посока.

Стамболов се стремил да намери мярката между средствата на терора и мирните средства за успокоение на селяните. От една страна, селяните били подложени на насилия и екзекуции за прояви на политическо непокорство. От друга страна обаче, режимът се опитвал да не увеличава прекалено данъците и допускал известна свобода в местното самоуправление. В замяна на това той се стремил да получи мълчаливото съгласие на селячеството за избор на правителствените кандидати в Народното събрание. В късните години на режима обаче балансът между терора и мирните средства за успокоение на селячеството бил рязко нарушен и властта се държала изключително чрез средствата на насилията.

Съпротивата на народните низини нараснала значително. В същото време буржоазията постепенно започнала да оттегля поддръжката си на режима. Резкият антируски курс на правителството по време, когато той не бил съобразен с измененията в отношенията между Великите сили в Европа, се отразил неблагоприятно върху българската буржоазия. Въпреки всичките си съзнателни усилия правителството не било в състояние да провежда протекционистична политика във възможната /при друга обща насока на външната политика/ и желаната от българската буржоазия степен. Неговите терористични действия затруднявали плавно извършване на процесите на развитие на капиталистическата икономика в страната.

Политически израз на преориентирането на буржоазията било оттеглянето от Стамболов на неговите русофобски съюзници. Ако през 1887 г. легалната опозиция се представяла от малоброй-

ните привърженици на В. Радославов, впоследствие против Стамболов се обявили бившите консерватори, водени от д-р К. Стоилов и Гр. Начович, както и южнобългарските либерали на Д. Тончев и Г. Странски, които образували през 1893 г. т. нар. „съединена опозиция“.

Грижите на режима за образователното дело бързо увеличавали броя на интелигенцията. С принципа за предимство на верността пред способностите обаче диктатурата била трудно съвместима с независимостта на мисълта, без която интелигенцията не можела да се развива нормално. С вътрешнополитическата си практика режимът отблъсквал дори интелигенти, които били тръгнали със Стамболов, защото вярвали в началото, че той наистина защитава страната от външна опасност. Диктаторската практика влизала в противоречия и затруднявала реализирането на позитивните социално-икономически мероприятия на режима. Съображенията за професионалната годност и морални качества били засенчени, вратите на правителствените учреждения били отворени най-вече за карьеристи и доносници. Правителствените функционери от най-висок ранг били хора със съмнителна репутация, като П. Славков и Д. Йовев. Така диктатурата не осигурявала условия за набиране на млади кадри дори за собствените си нужди. Д-р Н. Генадиев бил единственият млад общественик с политическо бъдеще, който се появил в Народно-либералната партия в самия край на Стамболовия режим, но по начин, който не говорел добре за чистотата на мотивите му. С изключение на З. Стоянов всички големи фигури в българската култура през Стамболовия режим, като Ив. Вазов, К. Величков, Ст. Михайловски, А. Митов, Ал. Константинов и мн. др., били в опозиция на режима.

Годините на Стамболовия режим не дали нови значителни имена в буржоазния политически елит. Между младата, жадна за политическа изјава интелигенция не се оформило самостоятелно демократическо течение. Една част от нея, която гледала на политиката от принципни позиции, не можела да приеме, че демократизмът в българския политически живот трябвало да се възстановява чрез засилване на монархизма. Тя се присъединявала към каравелистите. Привържениците на Каравелов били ненавиждани и от Стамболов, и от княза, и от бъдещата „съединена опозиция“. Хора като Ал. Константинов, Н. Цанов, Тр. Китанчев, Ил. Георгов, К. Арсениев били подложени на най-сурови преследвания. Много от тях в началото на XX в. образували ядрото на Радикал-демократическата партия.

Част от младите интелектуалци, и то най-способните, изпитвали влиянието на социалистическите идеи. Особено характерни за влиянието на

социализма и за враждебното отношение на младежта към режима били ученическите бунтове.⁸⁰ Марксистката мисъл започнала да си пробива път и в периодиката.⁸¹

Един малоброен кръг около Я. Сакъзов и В. Велчев фактически подчинил журналистическото си умение на линията, провеждана от Начович, Тончев и Радославов. Липсата на ново демократично течение в българското общество дала възможност в опозицията да вземат връх бившите русофобски съюзници на Стамболов. По този начин народът, който желал горещо падането на диктатурата и като нямал друга политическа алтернатива, съчувствувал на „съединената опозиция“, макар да не правел според признанието на В. Велчев разлика между Стамболов, Начович и Радославов.⁸²

В тези условия министър-председателят предприел решителни стъпки към затвърдяване на положението си в България. С промяната на чл. 38 от конституцията се улеснявал бракът на княз Фердинанд и се осигурявало продължението на неговата династия. Стамболов съзнавал, че подобен начин за стабилизиране на положението в България би засилил значително и позицията на княза спрямо самия него. Поради това изменението на чл. 38 било съпроводено и с други конституционни промени, с които се целяло законодателното укрепване на положението на диктатурата. Била намалена числеността на депутатите в Народното събрание /предвиждало се един депутат да бъде избран от 20 хиляди души от населението, а не от 10 хиляди, както дотогава/. В същото време продължителността на Народното събрание била увеличена от четири на пет години. Допускало се гласуването на законопроектите да става в присъствието на минимум 1/3 от депутатите /а не 1/2, както дотогава/.⁸³ По този начин народното представителство можело още по-лесно да бъде манипулирано от Стамболов и се превръщало в още по-сигурен инструмент за натиск и по отношение на княза.

Конституционните изменения имали открит антидемократичен характер и намалявали още повече влиянието на масата от избиратели и на опозицията в политическия живот на страната. Това било грешка, още повече, че правителството решило да срази в открита борба опозиционните сили. През лятото на 1892 г. била отменена цензурата. Стамболов разчитал на популярност вследствие действителните постижения на режима и особено на значителния успех с добиването на владишки берати за Македония. Той също така наблягал на значението на изменението на чл. 38 за уреждане международното положение на страната.

На 13 юни 1893 г. излязъл първият брой на вестник „Свободно слово“, орган на „съединените“ сили на радославистите, тончевистите, бившите

консерватори и южнобългарските „сѣдинисти“.

Антидемократичните ограничения в конституцията позволили на опозицията да прехвърли борбата върху най-неудобна за режима почва. Опозиционната преса не се обявила толкова решително срещу изменението на чл. 38, нито отрекла успеха с бератите, макар да се стремяла да ги омаловажи. Основният проблем, който тя поставила, бил този за демократизацията на управлението. Това била правилна тактика и отговаряла на обективните политически изменения в страната. На тази почва се създали условия за обединение на русофилските и русофобските опозиционни сили срещу Стамболовия режим.

В края на септември 1893 г. цанковисткият орган в България „Черно море“ излязъл с публична декларация, че русофилите се обявяват против неконституционното управление, но че са се покорили на „дипломатическото положение в страната“ и че ще подкрепят княза, ако той упражни предоставеното му от конституцията право да отстрани Стамболов от властта и „да възстанови пълната сила на свободата в страната“.⁸⁴ С този акт цанковистите скъсали със своите

водачи зад граница, които още продължавали да настояват, че никакво съгласие между тях и княза не е възможно.⁸⁵ Цанковистите в България приели програма на „съединената опозиция“ и се влели в нея.

Пропагандният лозунг на стамболовистите бил, че всяко недоразумение между княза и министър-председателя „може да създаде бъркотии, може да тури в опасност отечеството ни, па даже и европейският мир“⁸⁶. Стамболовистката преса искала да внуши, че режимът и монархията били неразривно свързани и че нападите срещу министър-председателя не могат да не засегнат както самия княз, така и сигурността на страната. Опозицията обаче изключително ловко водела кампанията по начин, че разделяла държавния глава от неговия пръв министър.

Тактиката на опозицията не била родена в двореца, но князът добре разбирал, че тя била изгодна за него и я одобрявал. Той поддържал тайни, но доста интензивни връзки с опозиционните дейци и техните вестници и ги стимулирал в тази насока, която издигала неговия престиж и канализирала народното недоволство единствено срещу Стамболов.⁸⁷ През 1892—1894 г. опозицията съветвала населението да представя оплакванията си срещу Стамболовата администрация направо пред княза и от него да иска свалянето на режима. Дворецът бил затрупан с жалби от произволите на стамболовистите.

Опозиционните водачи издигали значението на монарха, за да се възползват те самите, и затова го учели на конституционен монархизъм, т. е. на това, че конституцията му давала право да сваля неудобните правителства. Князът възприел уроците, но смятал да използва наученото единствено в своя полза. Десет дни преди падането на режима Начович вярвал, че с помощта на народното недоволство „съединената опозиция“ щяла да „смаже носа и на княза“ и че щяла да го принуди да я слуша във всичко.⁸⁸ Княз Фердинанд обаче не допуснал да бъде обработван от опозицията във време, когато се изплъзвал с нейна помощ от контрола на Стамболов.

Княз Фердинанд съзнавал, че след падането на Стамболов единството на „съединената опозиция“ ще се разпадне и тя не ще бъде в състояние да му диктува волята си, още повече, че народът не толкова поддържал Начович, Радославов и Тончев, колкото се противопоставял на Стамболов.

През 1893—1894 г. монархията получавала социална база от значителна част на буржоазията в лицето на „съединената опозиция“. По-късно и стамболовистите, вече без Стамболов, щели да прибавят своите сили към тази социална база. Съюзът между Фердинанд и българската буржоазия практически щял да снабди княза с подкрепата на цялата буржоазия, докато самата тя щяла да остане разпръсната в множество партийни образу-

вания. Така още в процеса на борба между Стамболов и „съединената опозиция“ се полагали трайните социални и политически основи на онова превъзходство, което Фердинанд щял да получи в българския политически живот и което било известно под наименованието „личен режим“ на Фердинанд.

Князът преценявал реално и възможностите на Стамболов. През есента на 1893 г. Стамболов още се опитвал да шантажира княза с влиянието си в страната и открито заявил в чуждата преса: „Абсолютно не зная дали князът е зле настроен против мен. Едно е верно само: аз не съм придворен министър и не бих останал нито един ден да бъда министър по милост на княза. В събранието, което след малко ще се отвори, ще се окаже имам ли доверието на народа.“⁸⁹ В Народното събрание режимът действително имал абсолютно мнозинство, но депутатите, които го осигурявали, били доведени там от насилието, а не от народното доверие и князът знаел това много добре. В същото време „верността“, менажирана от режима, се оказала не чак толкова трайна. Хората от администрацията и полицията чувствували, че правителството може да е преходно, а монархията постоянна, и започнали постепенно да се отдръпват от ръководителя си. Подобни процеси се извършвали и в самата стамболовистка партия.

Самият Фердинанд стимулирал недоверие против Стамболов в собствената му партия и търсел там свои привърженици. Той все по-често и открито показвал неприязън към приближените и верните на диктатора хора. Князът съзнателно забавял „декорирането“ на ортодоксалните стамболовисти. Дворцовата канцелария по най-различни поводи заобикаляла в дейността си правителството и лично министър-председателя.⁹⁰ Стамболов продължил да бъде напускан от най-близките си и способни министри. В края на 1893 г. от правителството излязъл близкият му приятел — министърът на просвещението Живков. В същото време трезвите политически оценки все по-рядко спогождали Стамболов. Насилието се прилагало дори тогава, когато било напълно безполезно и само носело озлобление срещу режима. Така по лично настояване на Стамболов през лятото на 1893 г. без юридически основания бил осъден митрополит Климент. В защита на Климент били и буржоазната опозиция, и социалдемократите, и Екзархията, и князът и дори много от Стамболовите привърженици.⁹¹ Въпреки това обаче митрополитът не могъл да бъде спасен от безсмислената отмъстителност на Стамболов.

Митинг по повод свалянето на Стефан Стамболов, фотография. Шумен, 20 май 1894 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

В своето заслепение първият министър достигнал дотам, че открито признал и възхвалял в Народното събрание незаконността на управлението си. Той заявил: „Аз не съм от фарисействащите политикани; аз не прецеждам комарите, пък да гълтам камилите, но право вървя към целта си. Когато видя нещо по моето вътрешно убеждение, че трябва да се направи за спасението на Отечеството, ще го направя, даже да е запрети от законите; а пък вие сте тук, нека ме съдят, стига аз да съм убеден, че е необходимо да зема въпросната мярка. От делата си не се боя, защото всичките мои дела са насочени за осигуряване и запазване на правата и свободата на нашия народ.“⁹²

В началото на 1894 г. се родил престолонаследникът княз Борис. Идеята на Стамболов да наложи и да заздрави положението на монархията,

която той преследвал от 1887 г., била до голяма степен осъществена. Стефан Стамболов гледал на стабилното установяване на Фердинанд на трона като основно политическо средство за стабилизиране положението на страната. Този политически курс, осъществяван в противоречие с интересите на Русия, се провеждал безогледно и сурово. Освен това в късните години на режима грубата праволинейност, с която се отличавали политическото му мислене и действия, загубила много от необходимата гъвкавост и се превърнала в заостреност.

През 1893—1894 г. Стамболов продължавал да третира проблеми на страната, така както през 1886—1887 г. Той настоявал в твърдението си, че опасностите за нормалното развитие на княжеството идват отвън и че твърдят русофобски външнополитически курс единствено отговарял на

интересите на страната. Макар че въпросът за отношенията с Русия да не загубил остротата си, основният политически проблем на българското общество вече се състоял в стремежа към възстановяване на демократическите политически порядки. В същото време измененията в европейската външнополитическа сцена правели все по-опасно за бъдещето на страната следването на една невъздържана русофобска политика.

Против Стамболов вече не стояли само политически противници. Народът излизал от позицията си на пасивно недоволство и бил в някои части на страната пред прага на стихия бунт. При провеждането на допълнителните парламентарни избори през януари 1894 г. в Поповско и в Разградско избухнали селски въстания. Всеобщо негодувание предизвикала екзекуцията в с. Садина.⁹³

По същото време извънредно много се засилила и дейността на политическата опозиция. Навсякъде из България никнали опозиционни вестници. Това давало и на княза решителност да се раздели със Стамболов. Благоприятни за него били и настроенията във войската. След смъртта на Батенберг офицерите още повече се сближили с княз Фердинанд. Нараствали конфликтите между военните и Стамболовата администрация, които били умело подклаждани от опозицията.⁹⁴ Плод на изобретателността на опозицията бил скроеният скандал между Стамболов и военния министър Савов, в резултат на който начело на Военното министерство застанал човекът на княза — Рачо Петров. Стамболов късно разбрал, че е станал жертва на интрига, която му отнела и последните възможности за контрол върху армията. Чрез Р. Петров като военен министър армията се превръщала в инструмент на княза.

Развитието на конфликта със Савов, в чиято финална фаза освен опозицията активно участие взел и Фердинанд, довело до оставката на Стамболов в средата на май 1894 г. Княз Фердинанд се решил да я приеме чак след като получил уверенията на старшите офицери, че армията ще бъде на негова страна при евентуално противодействие на Стамболов. И действително, когато Стамболов чрез окръжните управители и полицията се опитал да проведе протестна акция по повод приемането на оставката му, последвали не само контрамитинги на населението, но и предупредителни действия на войската. Така дошъл краят на 7-годишния терористичен Стамболов режим.

Основните вътрешнополитически фактори, които съдействували за събарянето на Стамболовия режим, се състоели в изключително силното недоволство на народа от диктатурата и оттеглянето на поддръжката за режима от страна на мнозинството от буржоазията. „Стамболов падна позорно — писа Д. Благоев във вестника „Работ-

ник“ — под натиска на общата народна борба. Целият народ, буржоазията и работническата класа, беше възмутен от неговата тирания, от неговите незаконни и мръсни дела.“⁹⁵

Идването на княз Фердинанд в България, което било последвано от установяването на Стамболовия режим, било частичен изход на вътрешната и външната криза, започнала в княжеството през август 1886 г. Завзелата властта русофобска групировка стабилизирала положението си, но като не разрешила предизвиканите кризата проблеми, тя не постигнала нормализация на вътрешнополитическото и външнополитическото състояние на държавата. Между българските политически сили нямало съгласие нито в отношението им към новия държавен глава, нито към Русия.

Диктаторският характер на управлението за годините до падането на Стамболов се запазил. В страната тегнела атмосфера на несигурност и подозрителност, цъфтели доносничеството и шпиономанията. Неприкосновеността на жилището не съществувала. Кореспонденцията на гражданите се проверявала. Извършвали се насилствени интернирания, жителите на непокорните села се подлагали на екзекуция. На преследване се подлагало и младото социалистическо движение.

Стамболов ръководел Вътрешното министерство и лично надзиравал дейността на администрацията и полицията. Бюджетът на Министерството на вътрешните работи през 1893 г. нараснал около два пъти в сравнение с 1886 г.⁹⁶ Освен това министерствата на вътрешните и на външните работи разполагали с безотчетни фондове, от които се плащало на правителствените шайки и шпиони, които наводнили страната. Те действували и против емигрантите в чужбина. Една значителна част от средствата на безотчетните фондове отивала за лично обогатяване на ръководителите на режима. Безотчетният фонд на полицията през 1892 г. в сравнение с 1888 г. нараснал близо 4 пъти.⁹⁷

По този начин въпросът за фактическата форма на управление — диктаторска или демократична — бил сложен на дневен ред пред българската политическа общественост. Липсата на международно признание за княза, съперничеството между него и Стамболов за фактическото ръководство на властта още повече отежнявали политическата атмосфера в страната.

Всички тези въпроси, които диктували развитието на българския политически живот за цели седем години, били от извънредно важен характер. Обективното историческо развитие на нацията, съвсем наскоро възродена за свободен живот, поставяло обаче проблеми от различен порядък. Обективните нужди от изграждане на модерна държава във всичките ѝ аспекти — икономически, социален, просветен, културен, както и основните

външнополитически проблеми, отнасящи се до довършване на националното обединение и освобождаване от васалното положение и капитулционния режим, наложен от Берлинския договор, изисквали максимално напрежение на силите. Във всички тези области работел и Стамболовият режим, понякога дори с повече решителност и разбиране, отколкото други български буржоазни правителства. Диктаторският и противоруският режим на Стамболов обаче отнемал съществена част от енергията, необходима за осъществяване на националния възход. Това в крайна сметка решило събарянето му при всеобщо ликуване на народа. Продължителното властване на русофобските политически сили начело със Стамболов оставило траен и злощастен отпечатък върху облика на по-сетнешния политически живот в България. По времето на Стамболовия режим българската буржоазия набрала значителен негативен политически опит. Буржоазният политически морал и в следващите години продължил да носи много от отрицателните черти, придобити при Стамболовия режим. Грубостта на политическите нрави, политическата нетърпимост продължили да съществуват и да компрометират буржоазната демокрация в страната. Изборните насилия, които редовно се вършели през Стамболовия режим, се затвърждавали като обичайна практика и на последвалите буржоазни правителства. Враждебните отношения с Русия тласнали България по пътища с фатални исторически последици. При решаването на националния въпрос България не можела да разчита повече на политическия авторитет и военната мощ на Русия, насочени вече в подкрепа на Сърбия.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ВЪЗНИКВАНЕ И НАЧАЛНИ СЪПКИ НА РАБОТНИЧЕСКОТО И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1.

Зараждане на социалистическата мисъл и социалистическото движение в България

РЕВОЛЮЦИОННОТО ИДЕЙНО НАСЛЕДСТВО ОТ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО. Социалистическата мисъл в България има своите корени в идеологията на българското революционно

движение през 70-те години на XIX в.¹ Създателите на тази идеология — Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски и Хр. Ботев, които очертали политическата програма на българската национална революция, се вдъхновявали в различна степен от революционно-демократичните идеи за радикално премахване на феодалната система и свързаните с нея политически форми на управление. Те предвиждали свободната българска държава да бъде устроена максимално демократично. Обща черта в техните възгледи бил стремежът да бъде осигурена ръководната роля на народните маси в управлението на свободна България, да не бъде допуснато едрата буржоазия да вземе в свои ръце ръководството на свободното развитие на народа. В тази постановка за ролята на социалните сили намирали отражение дребно-буржоазните социалутопически идеи за народо-властие, за създаване на общество и държава, отговарящи на интересите и възжеланията на онези социални и политически сили, които изнасят революционната борба за освобождение.

В течение на четвърт век — от Раковски до Ботев — националнореволюционната идеология преживяла значителна еволюция.² Л. Каравелов и Хр. Ботев, формирани идейно в средите на руската революционна демокрация и запознати с възгледите на революционните течения в националните движения в Европа и с идеите на социализма, внесли нови елементи в идеологията на българското освободително движение. Л. Каравелов, В. Левски и Хр. Ботев обосновавали демократичната република, пълното равноправие, гражданската и личната свобода като политически идеал за българския народ с определено съдържание за социалната справедливост. Чорбаджиите били смятани от революционерите за синоним на най-богатата прослойка от буржоазията, която ограбвала народа и се противопоставя на неговите исторически цели за национално освобождение.

Парижката комуна през 1871 г. намерила широк отзвук сред българите и дала тласък за засилването на интереса им към социализма. В отношението си към нея ясно и категорично разграничили своите позиции революционното и консервативното течение в българското освободително движение. Революционерите посрещнали с възторг борбата на парижките работници и изразили солидарност с тях, докато консервативната и либералната буржоазия виждали в Комуна опасна проява на анархия и на разрушителна сила, която разклаща устоите на обществото.³

Най-последователно и енергично пропагандирал делото на парижките комунари и техните социалистически цели Хр. Ботев. Той положил основите на социалистическата мисъл в България. При тогавашните исторически условия, когато пред българския народ на първо място стояла

задачата за национално освобождение и наемното работничество у нас било в ранна, зачатъчна форма на развитие, възгледите на Хр. Ботев и групата негови съмишленици носели неизбежно утопически характер. Но това било първата стъпка на социалистическите идеи в България и на свързването им с историческото развитие на българския народ.

Идеите на българските революционери демократи от епохата на Възраждането, с които била закърмена значителна част от българската интелигенция, имали трайно въздействие и след освобождението на България.⁴ Още от първите стъпки на социалистическото движение у нас Хр. Ботев бил смятан за предтеча на социализма в България. Възгледите на идеолозите на българската национална революция — Раковски, Каравелов, Левски и Ботев, придобили ново значение и популярност на неосъществен идеал, когато в свободното българско общество и държава ръководно място взела буржоазията.⁵

РАДИКАЛСОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ИДЕИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. Закърмени с последователните революционни идеи на българските възрожденци и с възгледите на руските революционни демократи, които продължавали да бъдат много популярни сред прогресивната интелигенция у нас, първите български социалисти започнали пропагандата на социализма наскоро след освобождението на България, когато буржоазията и работническата класа били още в процес на формиране, а капиталистическите отношения не били ярко изразени. В първите години било трудно да се установят закономерностите на капиталистическото развитие, открити и обосновани от Маркс и Енгелс. Поради това дребнобуржоазните социалутопически и радикалсоциалистически идеи намирали привърженици сред народната интелигенция, която забелязвала, че с освобождението от османско владичество широките народни маси в селото и града започнали да страдат отново, сега от експлоатацията на българската държава и буржоазията, която укрепвала като класа и заедно с това като сила в икономическия и политическия живот на България.

В началото на 80-те години прогресивната интелигенция се вдъхновявала от идеите на българските революционери и черпела познания за социализма от трудовете на А. И. Херцен, Н. Г. Чернишевски, Д. И. Писарев и др.

В лявото крило на Либералната партия се формирала група от бивши участници в национал-революционното движение, които не били още скъсали с възрожденските идеали. В нея влизали З. Стоянов, Д. Маринов, Т. и Г. Кърджиеви, Н. Сукиаров, Ат. Узунов, Г. Белов и др. Още през 1879 г. Д. Маринов повдигнал въпроса за изработване на програма за изучаване на положението на

народа, производството, общественото устройство и т. н.⁶

Българските радикалсоциалисти изразявали разочарованието си от установяващия се обществен ред в новоосвободената си родина на страниците на либералните вестници „Независимост“, „Целокупна България“ и др., а през 1881 г. и следващите години издавали свои органи — „Братство“, „Работник“, „Напред“. Обща черта на възгледите на радикалсоциалистите била идеализацията на дребнобуржоазната собственост и производство, възмущение от „пропадането“ на народа при новите условия и защита на неговите интереси. Идеалът им за справедливо общество в интерес на народа бил: обща собственост на земята, оръдията за производство и произведенията, които да бъдат предадени в ръцете на общината, и пълно равенство в имуществото и гражданския живот.⁷ Според Т. Кърджиев обществените закони трябвало да бъдат основани на следните принципи: „Свършено равенство между всички членове“; „всеки според способностите си, всекиму според потребата“; „общо образование с обществени разности“; „безусловно върховенство на народа, т. е. на всичките членове на народа“; „безгранична любов между своите/на обществото/членове“.⁸

Протестите на радикалсоциалистите срещу утвърждаването на капиталистическите отношения и на буржоазния характер на младата българска държава били свързани със защитата на революционните идеали на Възраждането. През първата половина на 80-те години се разгърнала остра борба между лявото крило на Либералната партия и консерваторите около идеологията на Каравелов, Левски и Ботев, на която се опирали радикалсоциалистите. Във връзка с клеветите на консерваторите срещу революционното движение и неговите ръководители З. Стоянов написал биографичните си трудове за тях и по-късно в „Записки по българските въстания“. Заедно с това обаче в някои от неговите забележителни трудове се отразил и процесът на еволюцията му от национал-революционните идеи и радикалсоциализма към политическия конформизъм.⁹

Радикалсоциалистическите идеи намирали привърженици не само в Княжество България, но и в Източна Румелия, където за разпространението им съдействували и руските емигранти народници — Вл. К. Дебагорий-Мокриевич, Вл. Луцки, д-р Н. Судзиловски /Русел/, д-р Ал. Хотински, Ал. Дилева и др. Някои от тях принадлежали към организациите „Земля и воля“ и „Черный передел“ и съдействували за разпространението на народническите идеи сред българската интелигенция.¹⁰

Независимо от различните нюанси в българския радикалсоциализъм от първата половина на

80-те години преобладавали дребнобуржоазните утопически възгледи за социализма.

СИРОМАХОМИЛСТВО. Разновидност на дребнобуржоазния социализъм в България било сиромасомилството с идеолог Спиро Гулабчев.¹¹ Като студент в Русия той четял с увлечение произведенията на руските революционери демократи, особено на Д. И. Писарев, както и трудовете на М. А. Бакунин и на украинския федералист и народник М. П. Драгоманов. Тази смесица от революционно-демократически, народнически и анархистически идеи Гулабчев се стремил да пригоди към българските условия и започнал пропаганда сред интелигенцията в защита на сиромасите, призовавайки я да защитава техните интереси и се бори за друго общество, основано на децентрализация, пълна свобода и равноправие.

Сп. Гулабчев, който обявил възгледите си за „ново учение“ — сиромасомилство, водел пропагандата си тайно и привличал жадната за нови идеи българска младеж. Въсъщност освен анархистическите призови за децентрализация и неограничавана от нищо свобода сиромасомилството не посочвало ясна цел за коренно обществено преустройство на социалистически начала. Но симпатиите на интелигенцията към народа и загрижеността й за перспективите на развитието му правели привлекателни тайнствените проповеди на Гулабчев сред учителите, учениците и дребните служители.

Дейността му се изразила в значителна просветна устна и печатна пропаганда. Още в Киев, където учел, той създал „приятелска дружина“ със задача да подпомага „унапредването на българската книжнина“ и издал няколко научно-популярни книжки за народа. В България продължил организирането на конспиративни „приятелски дружини“ и издаването на преводи на руски книги. Каква дейност развивали те, показва примерът на дружината в София. Тук били изнасяни сказки по общообразователни въпроси с прогресивна насоченост, които били отпечатани в отделна книжка с цел да се улесни „умственото, нравственото и материалното развитие на народа“.¹² Гулабчев издал за пръв път на български език знаменития труд на Н. Г. Чернишевски „Какво да се прави?“, който бил превеждан още преди Освобождението. Гулабчев публикувал и преводи на съчинения на Д. И. Писарев.

Независимо от еkleктизма на идейната си платформа и липсата на ясна социалистическа цел сиромасомилството и дейността на Сп. Гулабчев допринесли за разпространението на народнически и революционно-демократически идеи и на общообразователни полезни знания за народа. Със създаването на „приятелските дружини“, които по

замислите на Гулабчев трябвало да прераснат в съюз, интересът на интелигенцията към дребнобуржоазните социалистически идеи получил и организационна форма.¹³

Към края на 80-те години анархистичните тенденции в сиромасомилството се засилили и заедно с неоправданата конспиративност станали пречка за развитието на социалистическото движение в България. Повечето от привържениците на Сп. Гулабчев през това време преживявали еволюция, която довела тях и пропагандата им до научния социализъм. На редица места „приятелските дружини“ прераснали в социалистически дружинки.¹⁴

2. Д. Благоев и начало на марксистическата пропаганда в България

Д. БЛАГОЕВ В РУСИЯ. Нов етап в развитието на социалистическата мисъл и социалистическото движение в България се открил с дейността на Димитър Благоев.¹⁵ Роден на 14 юни 1856 г. по неговите думи в „чисто българското село“ Загоричани, Костурско, младият Димитър учил най-напред в местното гръцко училище, а след откриването на българското училище в Загоричани от Георги Константинов-Динката станал ученик на този заслужил български възрожденец. От него той научил не само българското четмо и писмо, но и за борбата на българите срещу гръцкото влияние и за самостоятелната българска църква. „Първи, който събуди българския дух в южната част на Македония и Костурски окръг, е Динката... — си спомня по-късно Д. Благоев. — Аз лично му дължа твърде много.“¹⁶

През 1872 г. той постъпил в българското училище в Цариград при П. Р. Славейков, изиграл също голяма роля за неговото формиране като съзнателен родолюбец и общественик. Още в тези години Благоев заедно с други свои съученици участвувал в учредяването на българското ученическо дружество в турската столица и в дейността му за разпространяване на националната идея и просвета сред многохилядната българска колония. Две години по-късно се преместил в Одрин заедно с П. Р. Славейков и група ученици и постъпил в новооснованата българска гимназия в града. Успехите на българското образование тук обаче разтревожили местните гърци и те наклеветили пред османските власти енергичния учител, че е бунтовник. Той бил арестуван и Благоев заедно с няколко свои другари продължил образованието си в прочутата Габровска гимназия.

В навечерието на Априлското въстание Д. Бла-

гоев бил вдъхновен от революционната борба на народа. След разгрома на въстанието учил известно време в Стара Загора, отново при П. Р. Славейков и участвувал в борбата на революционната младеж срещу чорбаджите в защита на патриотичния подвиг на въстаниците. Той поднесъл на леди Странфорд благодарствен адрес с молба да осведоми европейското обществено мнение за тежкото положение на българите в Македония. Преживявал възторга на народа при обявяването на Руско-турската война и участвувал в сраженията около Стара Загора.¹⁷

След Освобождението Д. Благоев отишъл в Одеса, за да осъществи отдавнашната си мечта да получи по-високо образование в Русия. Тук учил най-напред в Одеската духовна семинария и в Одеската реална гимназия, а през есента на 1880 г. постъпил в Петербургския университет, обхванат по това време от бурно революционно студентско движение. Още от началото на следването си Д. Благоев попаднал в средите на революционната руска младеж, започнал да четне народническите издания на „Черный передел“, „Народная воля“, „Земля и воля“, „Вперед“, но народническите идеи на различните групировки не го задоволели. През 1882 г. той започнал да изучава теорията и историята на социалистическите идеи и се запознал със съчиненията на Ф. Ласал, а след това и с първия том от „Капитала“ на К. Маркс. През 1882—1883 г. Д. Благоев постепенно си изградил „един определен цялостен светоглед“ и едновременно с това установил тесни връзки с руското революционно движение в Петербург и с руската емиграция в България.¹⁸

През есента на 1883 г. Д. Благоев станал инициатор за създаването на първата социалдемократическа група в Русия. Учредена в Петербург през декември с. г. заедно с група руски революционери, разочаровани от идеите и практиката на народничеството, тази група останала в историята на руската социалдемократия с името група на Д. Благоев. Тя си поставила задачата да пропагандира социалистическите идеи сред работниците и да действа за организирането им. Сам Благоев под псевдонима Петър Егоров организирил събрания и говорил пред студенти и работници за марксизма, за историческата роля на работническата класа и великата идея за нейното освобождение. Благоевата група разпространявала нелегално и хектографиран пропагандни материали, а през втората половина на 1884 г. съставила и проект за програма на Руската социалдемократическа партия, която да има за главна цел преобразуване на руското общество върху началата на социализма.¹⁹

Д. Благоев установил връзки със създадената от Г. В. Плеханов в Женева група „Освобождение

на труда“. Между двете социалдемократически групи се установили отношения на взаимно разбирателство и сътрудничество.

Благоевата група подготвила и издаването на първия социалдемократически вестник в Русия „Рабочий“, който започнал да излиза през януари 1885 г. Тук били поместени две статии на Д. Благоев — уводната програмна статия „Чего не достает рабочему народу?“ и още една — „Чего добиваться рабочему народу?“. В тях са очертани исканията за демократизиране на обществено-политическия живот и подобряване положението на работния народ — свобода на събранията и печата, лична неприкосновеност, изборни съдилища, фабрично законодателство и др. Тяхното осъществяване щяло да помогне за достигане на крайната цел на работническата класа — социалистическото преустройство на обществото.²⁰

Царската полиция влязла в следите на дейността на Д. Благоев. Той бил арестуван и екстерниран от Русия. През март 1885 г. Благоев се завърнал в България. Оттук продължил връзките си с петербургските си другари и с Г. В. Плеханов. Социалистическите възгледи, които Благоев си изградил в Русия, са изразени най-ясно в отговора му от София до групата „Освобождение на труда“. Социалдемократическата програма според него трябвало да съдържа следните основни теоретични положения: социализмът ще се осъществи по пътя на обобществяването на труда, производството и собствеността; капиталистическото производство ще революционизира дребнобуржоазното; необходима е намеса на държавата в икономическото развитие и в организацията на труда.²¹

„СЪВРЕМЕННИЙ ПОКАЗАТЕЛ“. ПЪРВИ СЪПКИ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ПРОПАГАНДА НА Д. БЛАГОЕВ. Още със завръщането си в България Д. Благоев започнал енергична обществена дейност. Заедно с В. Живкова, с която се запознал в Петербург и която наскоро станала негова съпруга, той подготвил издаването на списание за „обществено-икономическо, политическо и литературно образование“, а всъщност за пропаганда на социализма. Това е първото българско социалистическо периодично издание — „Журнал Современный показатель“, което започнало да излиза в София през юни 1885 г. с редактори В. Живкова и Ц. Б. Желязов/Д. Благоев/. Макар в него все още да се забелязват следи от влиянието на лавристките и ласалианските възгледи, като цяло то е значителна стъпка напред в развитието на социалистическия светоглед на Д. Благоев и първото българско издание, в което се прави опит за пропаганда на идеите на К. Маркс и Фр. Енгелс и за свързването на марксистическата теория с българската действителност.²²

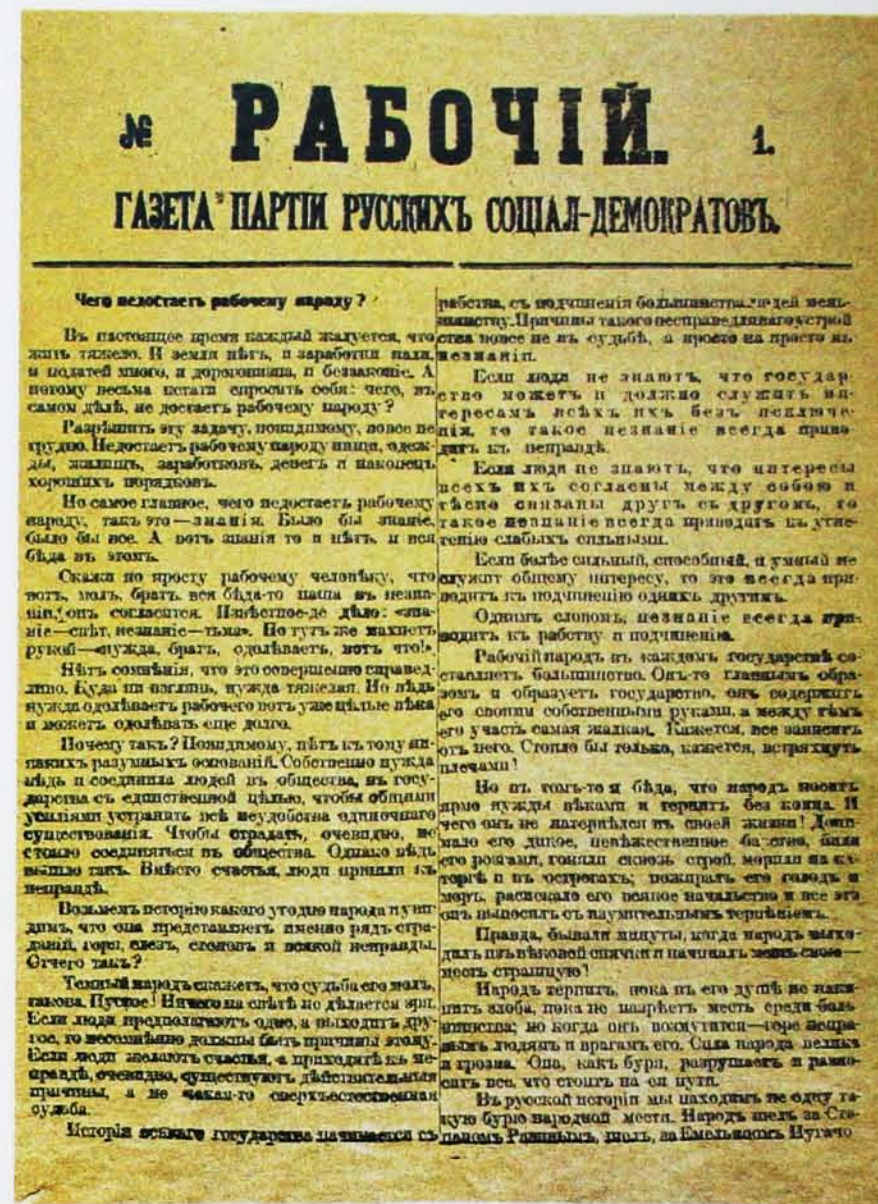
На страниците на „Съвременний показатель“

Д. Благоев вече се очертава като задълбочен и оригинален мислител. Наред с пропагандирането на началата на политическата икономика и теоретическите основи на социализма той разглежда политическия живот в България, нейната история и новите литературни явления през призмата на социалдемократическите възгледи за общественото развитие. Тук той предвещава като закономерна перспектива появата и в България на социалдемократическа партия. „Грядущата социалдемократическа партия“ ще бъде за разлика от буржоазните и дребнобуржоазните партии истински народна партия, чиято сила „е в народа и само за народа“²³.

Д. Благоев откликвал на народното движение за обединение на Княжество България, Източна Румелия, Македония и Одринско, като смятал, че то трябва да реши преди всичко националния въпрос. Заедно с това очаквал революционният подем на народа да допринесе и за обществени преобразувания. Той взел участие в опълчението по време на Сръбско-българската война. Закърмен с родолюбивите идеи на Възраждането, той виждал в съединението на двете български области израз на чувствата и стремежите на нацията, исторически необходим акт.²⁴

Около редакцията на „Съвременний показатель“ Д. Благоев формирал група от прогресивни български интелектуалци и руски емигранти, която се отнасяла с интерес и симпатии към социалистическите идеи. Между участниците в нея са някои от първите български социалисти от народнически тип, като Сп. Гулабчев, Д. Бакърджиев, Ю. Иванов, Г. Белов и др. Няколко участници в групата поделели издаването на вестник „Демократ“, който имал краткотраен живот, но отразявал стремежа на близката до социализма напредничава интелигенция за демократизиране на обществено-политическия живот в България и създаване на истински демократична партия. Д. Благоев написал програмата на вестника, в която очертавал и исканията на тази партия: пълни и равни политически права за българските граждани, широки изборителни права, изборност на всички длъжности в администрацията, децентрализация на властта, данъчна реформа и пр. Издигало се искане за свобода на търговията и подпомагане на индустриалното производство, като държавата държи сметка за положението и интересите на народа и вземе мерки за „нареждането на народния труд, на занаятите и земеделските общини във форми най-изгодни за обществото и съгласно с потребностите му“²⁵.

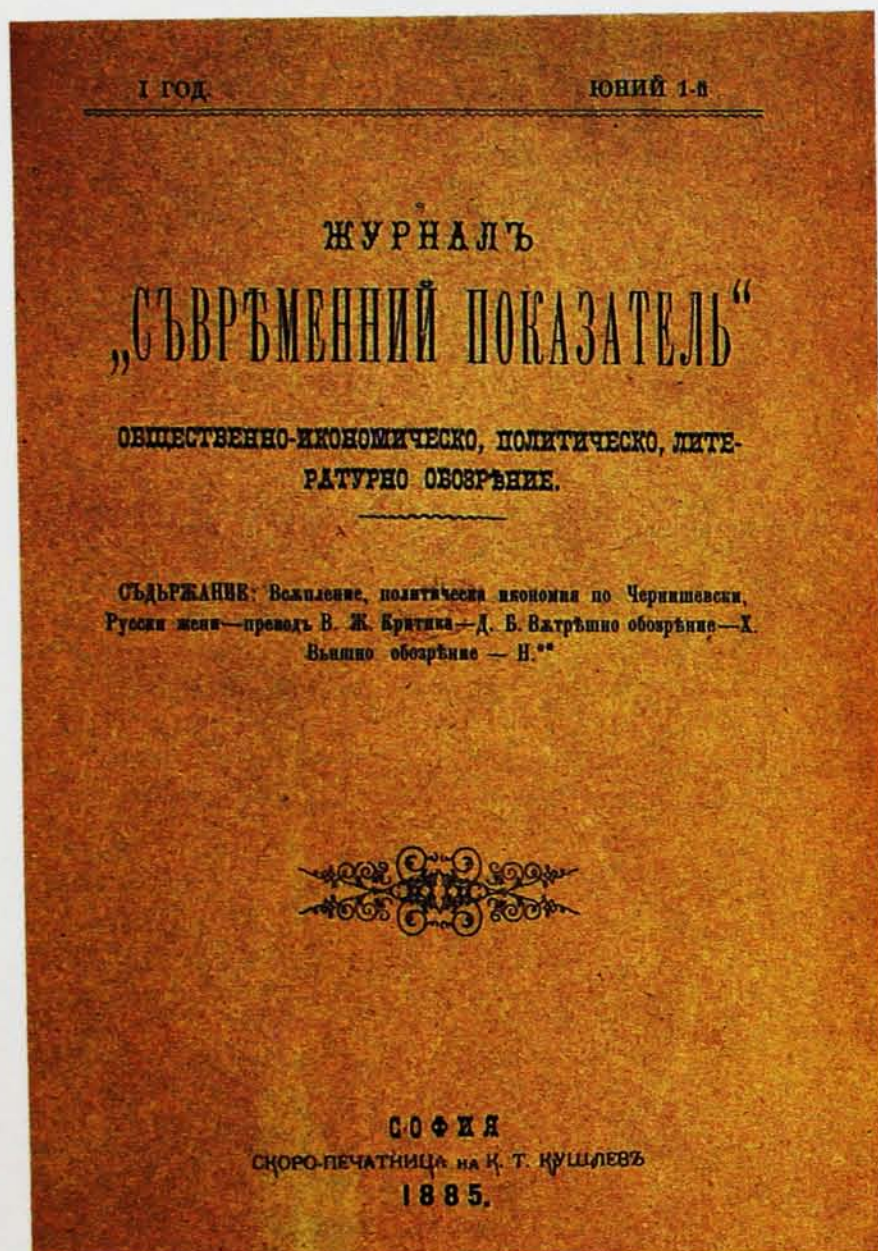
Тогавашните възгледи на Д. Благоев по тези въпроси са изложени и в книгата му „Нашите апостоли. 3. Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот“ /1886/, където той

В. „Рабочий“, печатен орган на Благоевата група в Русия, 1885 г.

подчертавал, че възможните обществени промени в полза на народа по време на Съединението не са осъществени, защото това може да извърши само една истински революционна партия, ръководена от „най-новата наука за свободата“. Тя би могла да осъществи идеала на възрожденските революционери, като превърне България в демократична република и „федеративен съюз от свободни общини, които в икономическо отношение се основават на обществен труд“²⁶.

Но книгата „Нашите апостоли“ е посветена преди всичко на идеологията на българските революционери и носи полемичен характер. Д. Благоев остро критикува трудовете на З. Стоянов за възрожденската епоха и революционно-освобо-

ВЪЗНИКВАНЕ И НАЧАЛНИ СЪПКИ
НА РАБОТНИЧЕСКОТО И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

дителното движение и еволюцията на останалите живи участници в него, които се отдалечават от обществените и политическите идеали на Раковски, Каравелов, Левски и Ботев и стават опора на монархията. С този свой труд Д. Благоев слага основите на марксистическата историческа наука, на марксистическата интерпретация на революционните идеи на Българското възраждане. Още тук, както и в по-късни свои съчинения той определя привържениците на „най-новата наука за свободата“, т. е. социалистите, като идейни приемници на великите български революционери и най-вече на социалистическите идеи на Хр. Ботев.²⁷

През следващите години Д. Благоев учителствувал в Шумен и Видин и вземал дейно участие в започналото движение за организиране на учителството и за борба за подобряване на положението му. Във Видин основал дружество, което през 1889 г. започнало да издава „Вестник на учителското дружество“ под редакцията на Благоев. От неговите страници обосновавал необходимостта да бъдат създадени дружества в цялата страна, които да поемат ръководството на борбата за подобряване материалното положение на учителите, за защита на интересите им и за подпомагане развитието на учебното дело.²⁸ Отначало Благоев се опитал да придаде социалистически облик и задачи на учителското движение, да насочи чрез учителите социалисти бъдещия съюз към социалистическа пропаганда, но скоро се убедил, че това не е възможно.²⁹ Заедно с В. Благоева той продължил и засилил пропагандата на социалистическите идеи главно сред интелигенцията — учители и ученици.

ПРОПАГАНДА НА СОЦИАЛИЗМА И ВЪЗНИКВАНЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ДРУЖИНКИ В БЪЛГАРИЯ. Макар и краткотрайно, сп. „Съвременний показател“ дало тласък на интереса на българската интелигенция към идеите на научния социализъм. „Списание — пише по-късно Д. Благоев — бе посрещнато неочаквано добре от всички, които търсеха нещо ново, нови мисли и нови идеали.“³⁰ През 1886 г. Ефтим Дабев заедно с Тодор Постомпиров, и двамата учители и вдъхновени от социалистическите идеи, започнали да издават в. „Росица“, който имал за цел да пропагандира социализма, така както неговият редактор го разбирал тогава.³¹ В „Росица“ бил отпечатан първият български превод на „Наемен труд и капитал“ на Маркс и статии, в които се чувствувало влиянието на Марксовото произведение.³²

Централно място във вестника заема „социалният въпрос“, срещат се констатации за „появяването и сред нашия народ на капиталисти, за създаването на буржоазията и образуването на пролетариата“, дава се преценка за държавния преврат и детронирането на княз Ал. Батенберг,

като се отбелязва, че не такива, а „социалните преврати“ носят промяна в положението на народа. „Росица“ помества много материали за разорението на занаятчиите под влияние на фабричната индустрия, за ограбването на селяните от чорбаджиите и лихварите.³³

На страниците на „Росица“ се срещат също така призови за „свестяване“ на народа, което е дълг на интелигенцията. Е. Дабев преценява, че макар да се зараждат двете антагонистични класи — буржоазията и пролетариатът, в България все още няма такава концентрация на производството, която ще доведе до лишаване на селяните и занаятчиите от собственост и средства за производство. Въз основа на опита на работническите и социалистическите движения в напредналите капиталистически страни се говори за необходимостта „работният клас“ в България да бъде организиран за борба „против експлоататорите“, да бъде просветен чрез пропаганда и „работнически училища“. Тези загатвания са все още много далеч от идеята за създаване на работническа социалдемократическа партия в България и в тях на преден план е поставена необходимостта от просвета. В „Росица“ се говори и за работническа партия. Но редакцията на вестника стои все още на позициите на дребнобуржоазния социализъм по основните социални и политически въпроси. Новият обществен строй трябва да осигури според „Росица“ „трудът и онова, което се добива от труда/продуктите/ да се разпределят равномерно между всички жители на държавата“.³⁴

Около редакцията на в. „Росица“ се създава габровската социалистическа дружинка, която възникнала от „приятелската дружинка“, която създал Сп. Гулабчев. Социалистическата дружинка развила значителна дейност както за пропаганда на социализма сред учащата се младеж, така и за

Журнал „Съвременний показател“, 1885 г. /титул/

В. „Росица“, първият социалистически вестник, издаван у нас, 1886 г. /глава/

„Ново време“, обществено-литературен сборник. Русе, 1891 г. /титул/. „Наричаха го Дядо. Димитър Благоев /1856—1924/. С., 1981, с. 39

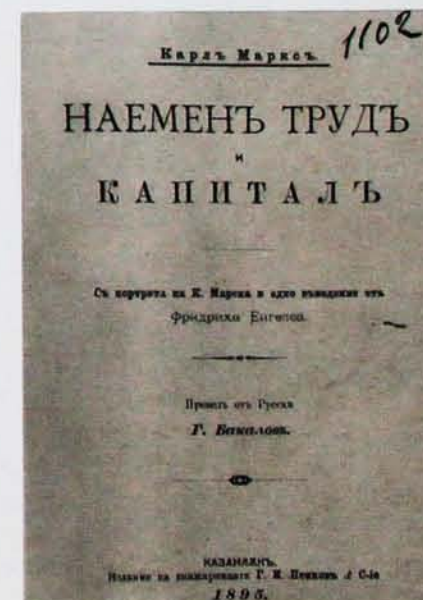
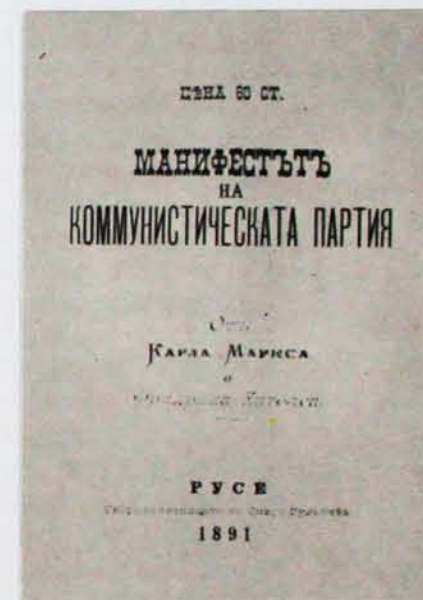
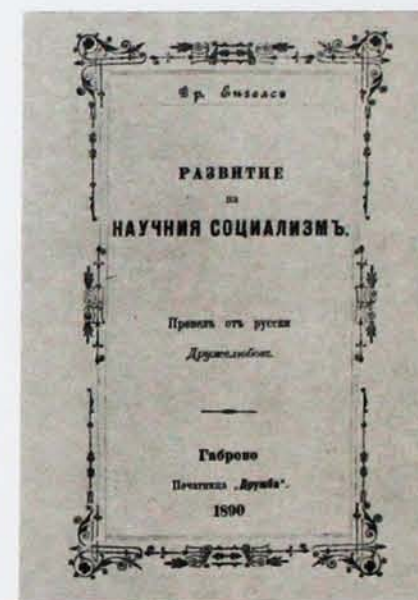
Сп. „Ден“. Шумен, 1891 г. /титул/

Фр. Енгелс. „Развитие на научния социализъм“ /титул/. Габрово, 1890 г.

К. Маркс и Фр. Енгелс. „Манифест на комунистическата партия“. Русе, 1891 г. /титул/

Фр. Енгелс. „Лудвиг Фойербах“. Сливен, 1892 г. /корица/

К. Маркс. „Наемен труд и капитал“. Казанлък, 1895 г. /титул/

издаването на значителен брой социалистически брошури.³⁵ Отново на Е. Дабев се дължи преводът на една от най-сполучливите популяризации на Марковата икономическа теория — брошурата на полския социалист С. Дикшайн „Кой на чий гръб живее“, много разпространена през последните десетилетия на XIX в. във всички европейски и някои извъневропейски страни. Дабев пригледил превода не само езиково до съвременния простонароден език, но и заменил дадените от автора примери с такива от българската действителност. Така направил книгата и чрез нея Марковите идеи по-достъпни и разбираеми за тогавашните българи. Това обяснява и големия ѝ успех у нас.

Габровската социалистическа дружинка си създала издателство „Дружба“, а Е. Дабев открил книжарница „Нов живот“, която разпространявала социалистическа литература. Голямата част от изданията били или преводи на руски социалистически и народнически брошури, или български популяризации. Отпечатани били книжки от Н. В. Шелгунов, В. Пелагич, Ст. Степняк-Кравчински и др. В авторизиран превод на Е. Дабев били издадени брошурите „Сиромашка правда“ /по руската народническа книжка „Мужицкая правда“/, „За правдата и кривдата“ /по брошурата на Ст. Кравчински в народнически дух/. Кръстю Раковски, Слави Балабанов и др., вдъхновени от социализма от своя учител Е. Дабев, издавали тайно хектографиран вестник със социалистическа насока „Огледало“. Учениците социалисти участвували в разпространението на издаваните от габровската дружинка брошури.³⁶

Най-значителното дело на Е. Дабев освен „Наемен труд и капитал“ /1886/ и „Кой на чий гръб живее“ /1888/ е издаването пак в негов превод от руски език на труда на Фр. Енгелс „Развитие на научния социализъм“ /1890/. Тези три труда правили път за освобождаването на първите български социалисти от дребнобуржоазните утопически възгледи и за приобщаването им към марксизма.³⁷

Наред с преводите първите поколения български социалисти си доставяли и руски задгранични издания на народническа и марксистическа литература.

„Приятелска дружина“, а след това и социалистическа дружинка съществувала и в Севлиево. И тук учителите били най-дейните участници в нея и пропагандатори на социалистическите идеи. Сава Мутафов, Андрей Конов, Теофани Попова, Петю Мустаков, Георги Пенчев и др. развивали просветна дейност сред учениците в града. Севлиевци също издавали социалистически брошури, но повече с народнически и общообразователен характер. Те си доставяли руски задгранични издания — съчиненията на Д. И. Писарев, Н. В. Шелгу-

нов и др., а също така и някои марксистически съчинения, включително и втория том от „Капитала“ на К. Маркс. Севлиевската социалистическа библиотека била много богата и служела за формирането на ранните социалисти.³⁸

През втората половина на 80-те години и в Сливен възникнала социалистическа организация, основана от завърналия се през 1887 г. от Швейцария Н. Хр. Габровски. Роден в Търново през 1864 г., където получил основното си образование и преживял възторга на Освобождението, след това той заминал за Русия и завършил Александровската гимназия в Николаев. Тук, както и други бъдещи социалисти, четял с увлечение съчиненията на Чернишевски, Белински, Писарев, тук се запознал и с идеите на П. Л. Лавров за ролята и дълга на интелигенцията пред народа и намирал основания за тях и в българската действителност. По-късно следвал право в Женева, където още по-тясно навлязъл в идейния свят на руското революционно движение. По това време започнала дейността си групата „Освобождение на труда“ и острата полемика на Плеханов с руското народничество. Габровски живеел в тази атмосфера и се запознавал още по-задълбочено не само със съчиненията на руските революционери демократи и с изданията на „Освобождение на труда“, но и с тези на френските социалисти П. Лафарг и Ж. Гед.³⁹

След завръщането си в България Н. Хр. Габровски учителствувал в Сливен и тук основал просветно социалистическо дружество „Развитие“, пропагандирал идеите на социализма сред учениците си както тук, така и по-късно в София през 1889 г., където основал също подобно дружество „Нов живот“ със задачи „да развива умствен интерес в обществото“. Зад тази съвсем неопределено формулирана цел всъщност се криели други намерения — да се пропагандират социалистическите възгледи за общественото развитие. В сливненското и особено в софийското дружество Габровски се стремял да привлече и работници и именно тях да образова. За целта в София било открито работническо училище, което било посещавано от близо 150 слушатели, голямата част от които строителни работници. От програмата на това училище се вижда, че наред с общообразователните познания то давало на работниците основни понятия за историческия процес и за изучаване на „народната история“, за брака и семейството, за правата на човека и гражданина и т. н. Преподавана била и политическа икономия — за богатството и неговото разпределение, за начина на производ-

Димитър Благоев, фотография, 1903 г. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

ство, за различни дружества и особено за работническите взаимоспомагателни дружества. В сливнското и софийското социалистическо дружество и в работническото училище Габровски запознавал членовете и слушателите с основните положения на социализма.⁴⁰

През 1889 г. Н. Хр. Габровски издал брошура-та „Нравствената задача на интелигенцията“. Тук той определя интелигенцията като „главен лост“ на общественото развитие и очертава отговорността ѝ пред обществото и неговото бъдеще. В брошурата са отразени както лавристките възгледи на Габровски от това време за ролята на интелигенцията, така и реалната обстановка в България в момент, когато именно народната интелигенция, издигнала знамето на българските революционери, поставя тревожно пред българската общественост въпроса за насоките на общественоекономическото и политическото развитие на свободна България и за вече проявяващите се нови различия и противоречия в българското общество, когато именно народната интелигенция поела защитата на народните маси в селото и града. В тази своя брошура Н. Хр. Габровски призовава интелигенцията да създава дружества „Нов живот“, които да работят открито сред народа и да му помагат да осъзнае своето положение и интереси.⁴¹

В края на 80-те години възникнали социалистически дружинки и групи и в други градове: Търново, Дряново, София и др. Умножили се привържениците на социализма и в други градове. Но дейността на социалистите от това време се изчерпвала почти изключително с просветно-пропагандна работа сред интелигенцията и само частично сред работниците. Нуждата от обща организация започнала да се чувства, но все още у повечето от първите социалисти не било назряло съзнанието, че в България съществуват условия за създаване на социалистическа партия, още по-малко на работническа социалдемократическа партия.

Това се видяло ясно на събранието, организирано в Габрово през юли 1889 г. от няколко от най-активните дружинки — габровската и севлиеиската и представители от други градове.⁴² Целта на срещата била да се координират издателската и пропагандната дейност на дружинките и да се създаде обща социалистическа печатница. Решено било да се съберат средства за поддържане на общата печатница и за подготовка на преводни издания. Липсата на обща организация обаче осуетила и тези решения. През 1889 и 1890 г. продължили да работят поотделно печатниците в Габрово и Севлиево, а Сп. Гулабчев купил трета печатница, която установил в Русе. Севлиевици и Гулабчев продължавали да издават народническа

литература. Така габровското събрание, което трябвало да отговори на назрялата нужда от централизиране на печатната пропаганда, не довело до промяна в дотогавашната издателска практика. То не дало също така нова насока на пропагандата, не поставило изискване да се засили дейността за разпространяване на научния социализъм.⁴³

3. Първи прояви на работническото и професионалното движение /1878—1890/

РАБОТНИЧЕСКОТО И ПРОФЕСИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО СРЕДАТА НА 80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. През първите години след Освобождението, когато в международен мащаб позициите на пролетариата и неговият революционен потенциал се превърнали във важни фактори на обществения живот, в България съществували само наченки на работническо и професионално движение.⁴⁴ Мнозинството от работниците имали патриархално или полупатриархално отношение към своите работодатели, проявявали покорство и политическа индиферентност. Но изключително тежките трудови условия, в които бил поставен зараждащият се пролетариат, обуславяли нарастването на неговото недоволство, тласкали го към отпор срещу жестоката капиталистическа експлоатация.⁴⁵

Първоначално най-разпространената форма на социален протест била преждевременното унищожаване на договорните отношения с работодателите, демонстративното напускане на работа. Тази форма на борба била характерна главно за селскостопанските и занаятчийските работници. Водели я отделни работници/в редки случаи група работници от една категория/ срещу техния експлоататор. От своя страна работодателите предприели мерки, включително и законодателни, за да противодействуват на тази неразвита, „скрита форма“ на класова борба.⁴⁶

Най-ярката проява на зараждащото се открито работническо недоволство били стихийните въстания, характерни за работническото движение в начален стадий на развитие. Те се дължали на развитието на капиталистическите отношения в страната, на зараждането на промишления капитализъм. Още през 1881—1882 г. в Габрово били предприети стихийни акции срещу представители на формиращата се търговско-промишлена буржоазия. По-остър характер имало въстанието, обхванало от 7 до 13 март 1883 г. сопотските,

карловските и калоферските домашни работнички предачки. Те нападнали домовете на търговците вносители и унищожили складираната европейска фабрична прежда. През следващата година силно въстание имало сред габровските и севлиеиските домашни работнички предачки.⁴⁷

Твърде характерна форма на проява на недоволство било подаването на колективни прошения до централните държавни и правителствени институции. Едно от първите било изпратено на 6 януари 1883 г. до Народното събрание от 38 работници по жп линията Русе—Варна. Те искали да бъде отменено уволняването им или да им се осигури работа в държавните арсенали и фабрики.⁴⁸ В подобни документи на габровските и севлиеиските домашни работнички предачки от юни и август 1884 г. се настоявало да бъдат спрени вносите на европейска прежда и строежът на текстилни фабрики.⁴⁹

През 1880—1881 г. телеграфо-пощенските служители в цялото княжество се обърнали с молба към Народното събрание да увеличи заплатите им. Такова искане се съдържало и в прошенията на колегите им в Източна Румелия до Областното събрание от 28 ноември 1884 г. Тези и почти всички подобни прошения останали без последствия.⁵⁰

Отделните прояви на стачна борба — по-съвременна форма на съпротива срещу капиталистическата експлоатация — били дело главно на печатарски работници в София и Пловдив.⁵¹ Това не било случайно. В печатниците били съсредоточени най-голям брой квалифицирани и по-просветени работници. Много от тях били чехи, немци и др., дошли в България с известен опит в работническото движение.

Две стачки провели текстилните работници в Сливен. Първата избухнала през 1880 г. във фабриката на акционерното д-во „Напредък“ поради намаляването на надниците и влошаването на трудовите условия. Същата причина имала и втората стачка/1884/, която обхванала работниците в две фабрики — на акционерното д-во „Напредък“ и на „Саръиванов и сие“.⁵²

Към стачки прибягнали и някои държавни служители.

Обстоятелството, че стачките били стихийни, краткотрайни, с отбранителен и икономически характер и завършвали обикновено с неуспех или с малки отстъпки от работодателите, показва, че по това време работниците не умеели сполучливо да използват тази пролетарска форма на борба. Но тези стачки и другите изяви на социален протест, предполагащи определен минимум съгласувани действия, свидетелствуват за началните стъпки на активност на отделни групи от раждащата се нова класа.⁵³

Появилите се в началните борби елементи на

съзнание за общността на интересите на работниците довели до създаването на техни първи организации. На 28 април 1879 г. работниците чехи в печатницата на Я. С. Ковачев в София основали взаимоспомагателно дружество, а през есента на 1881 г. в печатницата на Хр. Г. Данов в Пловдив било образувано работническо печатарско дружество „Зрелище“.⁵⁴

Важно събитие в професионалното движение било създаването на Българското типографско дружество в София/БТД/. То било учредено на 2 февруари 1883 г. от 30 работници, които избрали настоятелство начело с Тодор Чолаков и чеха Ярослав Щолба. БТД било по състав организация на квалифицираните печатарски работници/българи и чужденци/ в Държавната печатница и в някои от частните печатници. Големите членски вноски и дългият трудов ценз го правели недостъпно за младите и неквалифицирани работници. По цели и тактика БТД било взаимоспомагателно работническо дружество, приемащо капиталистическата система. То предприело стъпки за установяване на връзки с европейски печатарски организации.⁵⁵

На 1 март 1883 г. в Пловдив било основано работническо печатарско дружество „Къпина“ с 40—50 членове. Председател на настоятелството му бил Михаил Георгиев. Целите и задачите на дружеството включвали освен културното издигане на членовете му и взаимното им материално подпомагане откриване на собствена печатница. През юни то се преименувало в печатарско работническо дружество „Единство“.⁵⁶

През февруари 1883 г. в София действувало готварско взаимоспомагателно дружество.⁵⁷ Две години по-късно в Дупница/дн. Станке Димитров/ съществувало тютюноработническо дружество, наподобяващо старите еснафски сдружения.⁵⁸

От държавните служители първи създали професионални организации народните учители. Най-ранната от тях, т. нар. Свищовска учителска дружба, била основана през 1882 г. В Източна Румелия по-съществено значение имало създаването в края на 1882 г. в Пловдив околийско учителско дружество „Кирил и Методий“.⁵⁹

Всички тези работнически и други професионални организации били под силно дребнобуржоазно влияние. Малочислени, неустойчиви, създавани изключително на професионален принцип, и то в отделни градове, те само в редки случаи вземали известно участие в прояви на работническо недоволство. По същество те били далече от разбирането за необходимостта от класова борба против експлоататорите.

РАБОТНИЧЕСКОТО И ПРОФЕСИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 80-ТЕ ГОДИНИ. През втората половина на 80-те години работническото и професионално-

то движение се развивали под въздействието на някои допълнителни неблагоприятни обстоятелства. Съединението и Сръбско-българската война отвели за известно време вниманието на работниците от техните социални борби. Възпиращ фактор станал диктаторският режим на Ст. Стамболов.

Най-разпространена форма на борба продължавала да бъде самоволното прекратяване на договорните отношения с работодателите, което станало характерно явление не само за селскостопанските и занаятчийските, но и за фабричните работници. Това предизвикало засилено противодействие от страна на собствениците.⁶⁰

Подаване на прошения предприели само държавни служители, по-специално телеграфопощенските чиновници и служители.⁶¹ Рязко спаднали стачните прояви.

В работническото професионално движение възникнали нови явления. Влошаващото се положение на печатарските работници изисквало да бъде засилено БТД. Към преустройство в него се стремели „младите“ му членове в противовес на „старите“ и на настоятелството. Младият Никола Пиперов застанал начело на създаденото Бюро на опозицията в Типографското дружество.

В края на 1886 г. бюрото публикувало своята програма. В нея били разграничени антагонистичните класи в капиталистическото общество и се давала правдива картина на положението на работниците. Обоснована била необходимостта от организация, обединяваща всички печатарски работници, без разделяне на членовете на категории, без високи членски вноски и пр. Тя трябвало преди всичко да защитава икономическите интереси на работниците.

Програмата имала и съществени слабости. Застъпени били илюзорни надежди, че безработицата ще се избегне, ако настоятелството ежегодно определя броя на постъпващите в професията работници, не се споменавало за политическа и идейна борба и т. н. Документът ориентирал към борба за извоюване на придобивки от работодателите в рамките на капиталистическия строй.⁶²

На 17 март 1887 г. „младите“ се отцепили от БТД и учредили Българско печатарско работническо дружество. В бр. 5 и 6 на неговия орган в. „Работник“ била поставена задачата да се изгради организация, обединяваща и всички провинциални печатарски работници. Във връзка с това дружеството се преименувало в Централно дружество на българското печатарско работническо съсловие.⁶³

Неговият проектоустав с обяснителна записка по съставянето му бил изработен към средата на юни. Новото и същественото в този документ е, че се замисляло да бъде създаден център, около който да се обединят „всякакви по занятие“ работници

за защита на техните интереси. Обаче към средата на юли властта разтуряла дружеството.

Въпреки че то не стояло на позициите на последователната класова борба и не споделяло социалистическите идеи, появянето му било важно събитие в професионалното движение. В сравнение със съществуващите дотогава работнически организации неговите цели и задачи били на несъмнено по-високо равнище.⁶⁴

След отцепването на „младите“ БТД продължило съществуването си, като останало съвсем чуждо на идеята за борба против капиталистическата експлоатация. Далеч от коренните интереси на работниците било и развитието на дружеството „Единство“ в Пловдив. През 1886 г. то събрало необходимия капитал и основало своя печатница. Превръщайки се в собственическо сдружение, дружеството отпаднало от работническото движение.⁶⁵

Крчка напред в своето организиране направили народните учители. През 1888—1889 г. те пристъпили към създаване на професионални дружества и тяхното обединяване в общ учителски съюз. Относно целите и средствата за постигането им обаче движението не било единно. Повечето учители търсели изход от своето тежко положение, разчитайки главно на законодателната дейност на буржоазната държава. Оттук и предлаганата от тях единствена форма на борба — подаване на колективни прошения до Народното събрание и МНП.⁶⁶

Слабото развитие на работническото и професионалното движение в България през 80-те години се дължало на социално-икономическата изостаналост на страната. Въпреки неговите скромни размери и диктаторския режим на Ст. Стамболов обаче то съдействувало да се създадат условията за навлизане на това движение в нов, същински организиран стадий на развитие. В това се заключава историческият смисъл на началните борби и организации на българските работници.

4. **Основаване на БСДП**

МЕЖДУНАРОДНОТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ И БЪЛГАРСКИТЕ СОЦИАЛИСТИ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. Десетилетието, което предшествува основаването на Българската социалдемократическа партия, бележи победа на научния социализъм в редица страни на Европа. През 1879 г. френските марксисти създали работническа партия, която на следната година приела марксовска програма. През 1885 г. била основана Белгийската работническа партия; през 1888 г. австрийските и испанските социалисти си

[illegible]

Прошение на габровските и севлиевските домашни
работнички-предачки до Народното събрание за спиране
вноса на европейски прежди, 20 юни 1884г. ЦДИА —
София

изработили програми в марксистически дух. Борбата на италианските марксисти срещу анархизма довела през 1892 г. до основаването на Италианската социалистическа партия. Възникнали социалистически групи в Русия и сред руската емиграция, както и в Англия, САЩ и пр. Марксистките сили в международното работническо движение били в настъпление.

През 80-те и 90-те години на XIX в. социал-демократическите и работническите партии в европейските страни пропагандирали научния социализъм сред работниците, съдействували за развити-

колото и речката придобаватъ Ръчъ вѣст
 за да се удовлетвори продажата имъ.
 прочимъ ний постоянно имоуемъ отъ
 мѣста сѣрама магна сѣмъ Франсуа
 имъ на разиуфеданне въ мѣстѣ нѣмъ за
 камъ Карадо Предметовъ мѣстѣ.
 Сѣ. олимпико Ръчъ вѣст мѣстѣ.
 Р. Поляво
 1840 г. 11.

Франсуа мѣстѣ
 За неправа мѣстѣ на
 мѣна Нѣмъ и
 Кѣра Анѣва мѣстѣ
 Т. Иванова.

ето на синдикалното движение и за защита на непосредствените интереси/на пролетариата. През този период укрепнали и се създали нови професионални и други работнически организации. Стачното движение за подобряване положението на работническата класа придобило широк размах в големите капиталистически страни. Социалдемократическите партии израснали като политическа сила, което намерило отражение в тяхното участие в изборите и в изпращането на работнически депутати в парламенти.

Разрастването на европейското социалистическо движение имало важно значение за развитието на социалистическата мисъл и пропаганда в България.⁶⁷ Издаваните на много езици произведения на К. Маркс и Фр. Енгелс, социалистическите вестници и списания и популяризиациите на марксизма ставали достъпни за българските социалисти

главно на руски, но също и на френски, немски, полски и други езици.⁶⁸

През 80-те и 90-те години на XIX в. сред руската емиграция в Швейцария израснала в борба с народничеството социалдемократическата група „Освобождение на труда“, създадена от Г. В. Плеханов. Преводите на трудове на Маркс и Енгелс, издавани от групата, произведенията на Плеханов по исторически материализъм и полемиката му с народниците допринесли твърде много за преодоляването на утопическите дребнобуржоазни идеи и за ориентирането на руското социалистическо движение към научния социализъм.⁶⁹

След смъртта на К. Маркс марксистите сили в световното социалистическо движение водели остра борба срещу опортюнистическите и анархистическите елементи и при прякото участие на Фр. Енгелс се обединили в нова международна организация — Втория социалистически интернационал, която приживе на Енгелс останала вярна на идеите на марксизма. Учредителният конгрес на новия Интернационал се състоял през 1889 г. в Париж. В него наред с големите социалистически и работнически партии и групи от европейски и извъневропейски страни била представена и България чрез студентската социалистическа група в Брюксел, която упълномощила румънския делегат Мани да представлява и нея. На този конгрес присъствувал неофициално и Н. Хр. Габровски. Името на още един българин фигурира в протоколите на конгреса — Д. Войнов, който бил делегат на букурещките печатарски работници.⁷⁰

От най-голямо значение за българското социалистическо движение било участието на Н. Хр. Габровски в конгреса. Той имал възможност да се запознае със състоянието и задачите на световното пролетарско движение и да установи връзки с видни социалисти от Франция, Германия и Белгия, като Жюл Гед, Август Бебел, Вилхелм Либкнехт, Жан Волдерс и др. Вече известен пропагандатор на социализма в България, той се завърнал от Париж още по-възпламенен от „огъня на световното движение“ и пренесъл богатите си впечатления от него и от срещите си със социалистическите лидери на времето. Участието на Габровски в I конгрес на Втория интернационал изиграло решителна роля за неговото идейно развитие и за ориентирането му към научния социализъм, а заедно с това и за по-нататъшната му дейност.⁷¹

ЗАСИЛВАНЕ НА МАРКСИЧЕСКОТО ТЕЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКОТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ. В края на 80-те и началото на 90-те години по-интензивното развитие на капиталистическите отношения в българското общество, ускореното разорение на дребните производители, а и разрастването на индустрията умножавали броя на работниците. Това подпомагало засилва-

нето на интереса към научния социализъм, към международното работническо и социалдемократическо движение и създавало условия за ориентирането на българското социалистическо движение към марксизма.

Още през 1886 г. Димитър Бакърджиев, участник в групата около редакцията на „Съвременник“ показател“, създал студентско социалистическо дружество „Рало“.⁷² Свои групи формирали и българските студенти социалисти в Белгия — в Брюксел и Лиеж. Най-активна била българската студентска социалистическа група в Женева, основана от Кр. Раковски и Сл. Балабанов, към които се присъединили Г. Бакалов, Ст. Ноков и др.⁷³ Групата изучавала „идеите на Маркс и Енгелс по техните съчинения“, като започнала с „Комунистическия манифест“. Заедно с това тя доставяла марксистеска литература в България. Сл. Балабанов и другите български социалисти в Женева били убедени също така, че на български език трябва да се превеждат и издават „книги с чисто научно-социалистическо съдържание“.⁷⁴

Женевската група установила приятелски връзки с Г. В. Плеханов и с членовете на групата „Освобождение на труда“, участвувала в диспутите сред руската емиграция и подкрепяла марксистеската линия, която защитавал Плеханов. На Сл. Балабанов, Г. Бакалов, Кр. Раковски и други се дължи значителното разпространение в България на неговите съчинения през 90-те години. Като се започне от Д. Благоев, който основал първата социалдемократическа група и вестник в Русия, българската социалистическа мисъл и движение се развивали в тясно сътрудничество с руската социалдемократия.⁷⁵

През 1889—1890 г. сред социалистите в България и студентите социалисти в Швейцария, Белгия и други страни била набелязана определена тенденция за преодоляване на дребнобуржоазните утопически идеи и за възприемане на научния социализъм като идеология на движението. Все по-остро се чувствувала необходимостта от организиране на разпръснатите социалистически дружинки и тяхната дейност. Просветната дейност сред интелигенцията и ненужната конспиративност, въведена от Сп. Гулабчев в „приятелските дружини“, трябвало да бъдат заменени с целенасочена и организирана пропаганда на научния социализъм сред работниците. Налагало се социалистите да излязат открито пред българската общественост със своя програма.

Това било толкова по-необходимо, тъй като още от първите стъпки на социалистическото движение и особено по време на Стамболовия режим зачестили атаките срещу социализма от страна на буржоазията и нейните политици и разпространението на неверни твърдения за идео-

логията, целите и методите на борба на българските социалисти.

Главна роля в процеса на преориентирането на социалистическото движение и в насочването му по нов път изиграл Д. Благоев. През есента на 1890 г. той се установил в Търново, където се срещнал с Н. Хр. Габровски, неотдавна завърнал се от Парижкия конгрес на II Интернационал и запознал се отблизо с теорията, програмите и практиката на международната социалдемократия, особено на Френската и Белгийската социалдемократическа партия. В оживена размяна на мнения, продължителни разисквания за положението в България и състоянието на социалистическата мисъл и движение те достигат до общия извод, че е необходимо да се засили пропагандата на научния социализъм и да се пристъпи към изработването на програма за българското социалистическо движение.

Около Д. Благоев и Н. Габровски постепенно се сплотили и други социалисти, които споделяли тяхното убеждение. Във връзка с това през 1890 г. те взели инициатива да се подготви един сборник, в който да бъдат застъпени марксистеските възгледи.

През 1891 г. излиза обществено-литературният сборник „Ново време“.⁷⁶ Тук е поместена статията на Д. Благоев „Пред прага на новата 1891 г. Мисли в слух“, в която той анализира от марксистески позиции обществено-икономическото развитие на България и констатира, че в селото и града се развива все по-силна икономическа и социална диференциация.⁷⁷

През първата половина на 1891 г. Д. Благоев развива и в други статии възгледите за класовия характер на българското буржоазно общество. Това състояние на нещата в България — изтъква той — прави необходимо и работниците да имат своя партия, която да застане „начело на работния народ и като се опира на началата на научния социализъм, да покаже обществената и политическата роля на нашите работници и крайните цели на съвременното историческо развитие“.⁷⁸

Н. Хр. Габровски също поставя в центъра на вниманието въпроса за капиталистическия характер на българското общество. Той помещава в сборника редакционна статия „Критика на научно-икономическото списание „Промишленост“, където показва несъстоятелността на буржоазните и дребнобуржоазните теории за същността на извършващите се в България социално-икономически процеси.⁷⁹

В статите на Д. Благоев и Н. Хр. Габровски, поместени в сборника „Ново време“, все още има следи от немарксистески разбирания, но като цяло те свидетелствуват, че двамата социалисти са приели научния социализъм като идеология и че

са съумели да открият в българската действителност проявите на общите закономерности на капитализма, установени от Маркс и Енгелс.

По-конкретна представа за възгледите им от това време дава една програма от есента на 1890 г. за ученическия социалистически кръжок в Пловдивската мъжка гимназия, където Габровски бил учител, а Г. Бакалов — негов ученик и лектор в кръжока. Там се разглеждали следните въпроси: 1. Причините за упадък на дребното производство, главно конкуренцията на европейските стоки; 2. Развитие на капитализма, отделяне на буржоазната класа от пролетариата; 3. Осъзнаване на класовите интереси от „нашите сиромаси, значението на класовото единство и солидарност“; 4. Увеличаване и усилване на сиромашта; 5. Приближаване на социалната революция.

Задачите на социалистите според Бакалов били да помогнат на работниците да се осъзнаят като отделна класа от буржоазията, със свои интереси и обществено-политически перспективи. Тази програма независимо от все още незавършеността на марксистеското развитие на участниците в кръжока, създаден от Габровски, показва недвусмислено, че предишната затворена пропагандна дейност на социалистите вече не ги задоволява и че се оформяло убеждението, че тази дейност трябва да бъде насочена към българските работници.⁸⁰

Процесът на преориентиране към научния социализъм се забелязва в различна степен и у други социалисти, като Е. Дабев и Ив. Кутев.

Набелязващото се приобщаване на българското социалистическо движение към марксизма в теорията и практиката през 1890 и началото на 1891 г. срещало съпротивата на част от социалистите от народнически тип около Сп. Гулабчев. Влиянието му обаче все повече отслабвало и той останал изолиран, а печатната пропаганда на научния социализъм се засилвала.

През 1890 г. в Шумен било подготвено издаването на социалистическо списание „Ден“, замислено още по-рано от Д. Благоев и Я. Сакъзов по време на учителствуването на Благоев в града. Но Сакъзов, който обещал, че списанието ще има социалдемократическо направление, смятал, че докато се изработи такова направление, ще трябва дълго още да се работи в „съседните подготвителни области“. Поради липсата на друг орган социалистите решили да го използват за своята пропаганда. От кн. 4—5 нататък Д. Благоев списвал рубриката „Обществена хроника“, а през 1891—1892 г. печатал свои статии там.⁸¹ В една от първите си статии в „Ден“, посветена на рано починалия Д. Бакърджиев, Благоев очертава състоянието на българското социалистическо движение и задачите на социалистите — да го сложат на здрави научни основи и да му извоюват право

Никола Габровски, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Русе

на гражданственост в България, като заявят програмата си.⁸²

От есента на 1890 и началото на 1891 г. Д. Благоев се заел с основно проучване на икономическото развитие, обществената диференциация и промени след Освобождението и започнал работа за написване на брошурата си „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“. Едновременно с това заедно с Н. Хр. Габровски обмисляли свикването на сбирка на всички български социалисти, която да разгледа въпроса за създаване на социалдемократическа партия в България. Те разработили проект за програма и устав на тази партия, като проучили обстойно „Манифеста на

комунистическата партия“, „Устава на международното работническо дружество от 1871 г.“ и програмните документи на различни социалдемократически организации.⁸³

ТЪРНОВСКАТА СБИРКА. На 21, 22 и 23 април 1891 г.⁸⁴ група социалисти се събрали в лозята край Търново, за да обмислят бъдещето на социалистическото движение в България. Присъствували представители на дружинките в Търново /Д. Благоев, Н. Габровски и Др. Герганов/, Дряново /Мих. Иванов/, Казанлък /К. Бозвелиев/, Севлиево /С. Мутафов/ и вероятно още няколко социалисти /Т. Постомпиров от Габрово, П. Генчев от Горна Оряховица и П. Венков от Дряново/. Е. Дабев бил възпрепятствуван да участва, а Сп. Гулабчев, който също бил поканен, отказал да дойде.⁸⁵

Главният въпрос, с който се занимавала първата социалистическа сбирка, бил по думите на Благоев „да се излезе ли открито като политическа организация“ и каква да бъде тя. Д. Благоев и Н. Габровски застъпвали мнението, че е напълно моментът българските социалисти да обявят публично своята програма и си създадат социалдемократическа партия. По принцип това мнение било подкрепено от участниците в сбирката, които избрали тях и С. Мутафов да подготвят и представят програмата и устава на партията за обсъждане. Всъщност разгледани били готовите проекти, изработени от Благоев и Габровски.⁸⁶

В програмата на Българската социалдемократическа партия се дава обща постановка на марксовата теория за закономерностите на общественото развитие, за историческата неизбежност на гибелта на капитализма и на победата на социалистическия строй. Заедно с това се прави констатация, че българското общество е навлязло също във фазата на капитализма и че по силата на вътрешното си развитие и под влиянието на европейския капитал дребното производство — „дребните занаяти, ситната търговия и дребното земеделие“ — пропада. Развива се едро фабрично и земеделско производство, което „събира богатствата в ръцете на няколко частни лица“ и компании и създава голяма сиромашия. По такъв начин и българското общество се разделя „на две самопротивоположни класи — капиталистическа и работническа“. Българската държава става представителка на буржоазията и съдейства „богатите да се обогатяват, а бедните да осиромашават“.

Очертана е и социалистическата перспектива за България и човечеството. Работническата класа в света осъзнава несправедливата уредба на буржоазното общество, а социалдемократическите партии организират подготовката ѝ за „социалистическия преврат“. Освобождението на работниците е дело на самите работници, те ще осъществят

и „социалистическите наредби“. От такива възгледи и цели се ръководи всесветското социалдемократическо движение, което „се коснува и до нас и ще се развива“. Крайната цел на българските социалдемократи и работници е социализмът, което се конкретизира в следните искания: обобществяване на средствата за производство; превръщане на „присвояването на богатствата от частнокапиталистическо — в обществено“; социално и политическо равенство на двата пола; обществено безплатно и научно възпитание и образование на младежта от двата пола.

Що се отнася до пътищата за завладяване на властта, в програмата, представена от търновската сбирка, намираме разпространение по онова време и в западноевропейските партии ласалиански формулировки за „децентрализация на държавата и превръщането ѝ в свободни и равноправни производителни общини“ и за „постепенно завладяване на държавната власт“. Но като цяло програмата на БСДП, разработена от Д. Благоев и Н. Хр. Габровски, носи марксовски характер и е важен етап в развитието на научния социализъм и социалистическата мисъл в България.

В първата част от програмата на БСДП са очертани максималните искания на българските социалдемократи. Значително място е отделено и на минималната програма, която е съставена от Д. Благоев и Н. Хр. Габровски главно въз основа на програмата на Френската работническа партия. Основните искания в минималната програма на БСДП са следните: пълна политическа свобода, пълно самоуправление на общините и окръзите, всеобщо и непосредствено изборно право, облекчаване положението на трудещите се, широко образование и култура за народа, основани на съвременната наука.

Специално внимание е отделено на положението на работническата класа и необходимите мерки за ограничаване на експлоатацията. Още в първата програма на БСДП е поставено искане за „изработване на един фабричен закон за защита на работниците и закон за наемане на слуги“, с което се слага начало на борбата на българските марксиста за работническо законодателство у нас.⁸⁷

Проектът за устав на БСДП очертава структурата на партията. Разпокъсаните дотогава дружинки и групи, чиито задачи се изчерпвали със самообразование и печатна пропаганда, трябвало да се обединят в обща партия — Българска социалдемократическа партия със свои поделения — местни дружини. Подобно на възприетата от Френската и Белгийската социалдемократическа партия организационна структура и за БСДП се предвиждало да бъде устроена на принципа на децентрализацията с местни, окръжни и федеративни дружини, които да се ръководят съответно от съвети, а

Спиро Гулабчев, фотография, 1880 г. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

Евтим Дабев, фотография. Централен партисен архив — София

Константин Бозвелиев, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Янко Сакъзов, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Русе

партията като цяло от Генерален съвет. Освен това трябвало да се провеждат окръжни и общи конгреси, чиито решения да бъдат задължителни за съветите, дружините и членовете. За дружините се предвиждала известна автономия. Въпреки наличието на междинни органи — окръжните

съвети — те имали право да поддържат преки връзки с Генералния съвет, а окръжните дружини могли да разискват и въпроси от общопартийно естество. Федеративната децентрализирана организация всъщност не се осъществила на практика и още на следващата година била отменена като неподходяща за българските условия.

Отличителна черта на проектоустава от 1891 г. били високите изисквания към членовете на БСДП и преди всичко задължението им да спазват програмата и тактиката на партията. Разгледани са също така правата, задълженията и взаимната подчиненост на партийните членове, дружините и съветите по низходяща линия и общото ръководство на партийната дейност от страна на Генералния съвет.⁸⁸

Проектите за програма и устав на БСДП поставяли българското социалистическо движение на солидна идейна и организационна основа. С утвърждаването на научния социализъм като ръководно начало в неговата дейност и с превръщането на отделните дружинки в добре организиран боеспособен организъм тези проекти чертаели нови перспективи и създавали условия за изграждането и развитието на Българската социалдемократическа партия като марксистическа партия, като политическа сила, годна да ръководи борбите на младата българска работническа класа.

Още на търновската сбирка, а след това и на Бузлуджанския конгрес марксистическото течение се разграничило от анархизма, чийто изразител в България бил Сп. Гулабчев. Това било важно и необходимо както от гледна точка на българската действителност с оглед на популярността на сиромасомилството в предишните години, така и с оглед на международното социалистическо движение, където се водела остра борба срещу анархистичните явления сред социалистите и работниците.⁸⁹

Д. Благоев и Н. Габровски поставили категорично въпроса за необходимостта българските социалисти да излязат открито като политическа партия, основаваща се на научния социализъм, и със своя социалдемократическа програма, за да покажат както на буржоазията, така и на работниците, че БСДП е самостоятелна сила в българския обществен живот, която се отличава по състава, задачите и целите си от всички съществуващи буржоазни партии в страната. Те получили подкрепата на търновските, габровските и дряновските социалисти. Колебания проявили представителите на севлиевската и казанлъжката дружинка С. Мутафов и К. Бозвелиев. Те смятали, че условията в България все още са много неразвити, а

работническата класа и нейните борби са още в зачатъчна фаза, та е още рано да се приемат и приложат в живота проектите за програма и устав на БСДП и предложението тя да излезе открито като политическа партия. Освен това те се опасявали, че прокламирането на БСДП ще предизвика преследвания от страна на правителството.⁹⁰

В разискванията, станали на търновската сбирка, било възприето мнението, отстоявано от Д. Благоев и Н. Хр. Габровски, че трябва да се създаде обща социалдемократическа организация и че тя трябва да принадлежи по идеология и тактика към международното социалистическо движение, ръководено от идеите на научния социализъм. Севлиевици и казанлъчани отстъпили, но не били напълно разубедени. Участниците в сбирката през април 1891 г. не приели окончателно програмата и устава, като отложили решаването на въпроса за една последваща среща, на която да присъствуват повече социалисти, и от непредставените в Търново дружинки.

С организирането на ново социалистическо събрание била натоварена търновската дружинка, която осведомила всички дружинки за решенията от април, предоставила им копия от проектите за програмата и устава и ги предизвестила да изпратят свои представители на събранието. Това станало през месеците май и юни.⁹¹

БУЗЛУДЖАНСКИЯТ УЧРЕДИТЕЛЕН КОНГРЕС НА БСДП. 1891 г. Конгресът бил насрочен за 20 юли 1891 г. под вр. Бузлуджа, където по онова време се организирали тържества в чест на борците за национално освобождение. Само 23 години делели съвременниците от героичния подвиг на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа и социалистите, които се смятали приемници на революционерите от епохата на Възраждането, свързали символично важната стъпка, която трябвало да направи новото революционно движение в България, с делото на възрожденците.

На конгреса на вр. Бузлуджа се явили 15 представители на социалистически дружинки и около двайсетина други участници. Известни са имената на следните пратеници на дружинките: Д. Благоев и Н. Хр. Габровски от търновската дружинка, Е. Дабев и Т. Постомпиров — от габровската, С. Мутафов и Г. Пенчев — от севлиевската, М. Крушев — от дряновската, К. Бозвелиев и Г. Гинев — от казанлъшката, Д. Христов — от сливенската. Мутафов бил упълномощен от женеvската група да бъде и неин представител. Поканени били и други дружинки, но по различни причини те не могли да отидат на събранието. Такъв бил случаят със софийската дружинка, чиито членове, повечето студенти, били арестувани и изпратени в армията заради социалистическите си прояви. На Бузлуджа присъствували

и други социалисти, ентусиазирани от важните събития, които преживявало движението: Мих. Кантарджиев, Ст. Казанджиев, Ст. Папазов, Хр. Мутафов, В. Сребров, Хр. Колев и др., повечето от близките градове Казанлък, Севлиево и Сливен.⁹²

Първият социалистически конгрес на Бузлуджа трябвало да реши въпроса да се основе социалистическа партия в България и тя да заяви открито своите възгледи и програма като политическа организация на българската работническа класа, да приеме окончателно програмата и устава и въз основа на тях да начертае и близките перспективи за дейността си в конкретната обстановка в България при засилващия се антидемократичен вътрешен курс на правителството на Ст. Стамболов и накрая да вземе отношение към възгледите на Сп. Гулабчев и проявите му.⁹³

Д. Благоев и Н. Хр. Габровски обосновавали пред участниците в конгреса необходимостта от създаване на социалдемократическа партия, която да се ръководи в дейността си от марксизма и да има за главна задача да внесе социалистическо съзнание у младата българска работническа класа. В проектите за програма и устав, разгледани на търновската сбирка, били внесени несъществени промени. На повечето делегати на дружинките те били известни от първото събрание в Търново и от екземплярите, които им били изпратени предварително. Максималните искания за социалистическо преустройство на българското общество, за организиране на социалистите в Българска социалдемократическа партия и минималната програма за политическата дейност на тази партия сред работниците, в защита на техните интереси, както и за демократизиране на политическия живот в България били приети от по-голямата част от пратениците на социалистическите дружинки.

От 15 представители 12 подкрепили проекто-програмата и проектоустава, подготвени от Д. Благоев и Н. Габровски. Само двамата севлиевски делегати — С. Мутафов, който представял и женеvската група, и Г. Пенчев — не гласували за създаването на БСДП и за приемането на нейната програма и устав.⁹⁴ Аргументацията на Мутафов срещу програмата, предложена от Благоев и Габровски, се състояла в това, че тя била много широка, а минималните и максималните искания твърде много, за да бъдат постигнати от малобройните по това време социалисти.

От името на севлиевската дружинка и женеvската група С. Мутафов внесъл контрапроекти за програма и организация на социалистите в България, които се различавали съществено от проектите на Д. Благоев и Н. Хр. Габровски и не надхвърляли границите на дотогавашната затворена социалистическа пропагандна дейност. Вместо политическа партия в контрапроектите се предвиж-

дало социалистите да се обединят в „Българска социалистическа група“, която да се състои от местни дружини със свои каси с главна задача — устна и печатна пропаганда. Контрапроектите на севлиевици всъщност се основавали на съображения, които женеvската група изразила пред С. Мутафов и го упълномощила да ги представи на Бузлуджанския конгрес.⁹⁵ С тях дейността на социалистите не се променяла по същество.

В минималните искания, поставени в контрапроектите, едновременно със заявлението, че в съвременната политическа борба с буржоазните партии в България не трябва да се правят компромиси, се изтъквала, че намесата на социалистите в политическия живот е допустима в случай, „когато могат се достигнат явни ползи, били те местни или общи“, с което фактически се омаловажава неясното изискване това да става „без никакви общи жертви от страна на групата“.⁹⁶

С. Мутафов не успял да защити убедително контрапроектите за програма и организация на социалистическите сили и да намери подкрепа от страна на другите участници в Бузлуджанския конгрес. Освен него и другия севлиевски делегат Г. Пенчев никой не гласувал против търновските проекти.

Но линията, която застъпвал Мутафов, не била без привърженици сред българските социалисти. В началото на 1891 г. Я. Сакъзов определял задачите на сп. „Ден“, като изразявал същото становище.⁹⁷ Представителят на казанлъшката дружинка К. Бозвелиев също не бил далече от мисълта, че условията още не са подготвени за създаването на политическа партия, но не подкрепил открито севлиевици и женеvци на Бузлуджа. Тази дружинка се присъединила към тях през 1892 г.⁹⁸

Социалистическото движение в България обаче вече съзрявало за създаването на политическа партия на българската работническа класа. Перспективата за неговото развитие, съвременните задачи и крайните цели, които очертавали проектите на Д. Благоев и Н. Хр. Габровски, били приети от преобладаващото мнозинство от участниците в Бузлуджанския конгрес с възторг и със съзнанието, че създаването на БСДП е изключително важно събитие не само за социализма, но и за България.

Веднага след учредяването на БСДП на Бузлуджа участниците /без севлиевици/ обсъдили в Габрово някои важни предстоящи задачи на българските социалдемократи. Било взето решение партията да започне работа за организиране на социалистическа пропаганда и професионални дружества сред работниците.⁹⁹ Обсъждан бил въпросът и за необходимостта да се издава социалдемократически вестник, но предвид затрудненията,

свързани с това, окончателно решение не било взето. Участниците в конгреса били убедени, че БСДП трябва да отдели значително внимание на социалистическата пропаганда и агитация и затова се споразумели за тази цел да бъде временно използвано списанието „Ден“, издавано в Шумен. Най-същественото решение за развитие на пропаганда на научния социализъм и за агитация в името на програмните искания на новооснованата партия било това за издаване на брошури в серия под название „Българска социалдемократическа библиотека“.¹⁰⁰

С приемането на програмата и устава на БСДП и с решенията си за непосредствените задачи на социалистите в България Бузлуджанският конгрес за пръв път в историята на социалистическото движение у нас насочил това движение към раждащия се български пролетариат, към класата на бъдещето. Без да отрича ролята на народната интелигенция, приела социализма, конгресът поставил пред нея нови задачи: да свърже социалистическото движение с работниците, да се опира на пролетариата, който по силата на обществените закономерности единствен може да осъществи коренното преустройство на развитието в България. От група пропагандатори социалистите трябвало да се превърнат в действена сила за класовото осъзнаване на работниците, а затворените кръжоци за пропаганда — в политическа партия, ръководителка на борбите на пролетариата.

С учредяването на БСДП българското социалистическо движение излязло на нов път: съединение на научния социализъм с работническото движение и изграждане на революционна марксистическа партия на българските работници. Решенията на Бузлуджанския конгрес, победата на марксистското течение и твърдата марксистическа ориентация, която Д. Благоев дал на партията от първите ѝ стъпки, определили бъдещето и характера на българското социалистическо движение.

ИДЕОЛОГИЧЕСКА ОБОСНОВКА НА НАУЧНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ. Наскоро след Бузлуджанския конгрес бил издаден първият номер на „Българската социалдемократическа библиотека“ — брошурата на Д. Благоев „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“, която станала настолна книга на българските социалисти и работници. В нея били разгледани въпросите, които ги занимавали: за основните положения на марксистическата теория, за развитието на българското общество и за онези явления и закономерности в него, които свидетелствували, че и в България съществуват условия за победа на социализма. Неголямата книга на Благоев отговорила блестящо и аргументирано на тези въпроси.¹⁰¹

Най-съществената част от брошурата на Д. Благоев се отнася до главния въпрос: има ли социализмът почва в България. Подчинено на общите закономерности на развитието на човечеството, и българското общество неизбежно върви по пътя на капитализма и следователно се създава почвата както за социализма като идеологическа система, така и за социалистическото преустройство на това общество. Наред с общите теоретични постановки Благоев анализира обстоятелствата „коренното изменение в старите начини на производството и на размяната“ в България след Освобождението. Той привежда аргумента на нарастването на едрото фабрично производство, особено в текстилния бранш в Сливен, Габрово, Трявна, Казанлък и Карлово, дава примери за разоряването на дребните селскостопански и градски занаятчийски производители и за разрастването на капиталистическата търговия, банковото дело, съобщенията, необходими за бързия напредък на капиталистическото производство и размяна. Социалната диференциация става все по-ясна и българското общество се разделя на две противоположни класи: „на капиталисти, в ръцете на които се централизират богатствата, и на сиромаси, голи и гладни, сиреч на пролетарии“. Държавата покровителствува интересите на капиталистическата класа и все повече ограничава правата на местното демократично самоуправление и изборните права на народа с цел политическата и обществената власт да се централизира в ръцете само на имотната класа, в ръцете на капиталистите и фабрикантите.

Измененията, които се извършват в българското общество, го превръщат в капиталистическо, а така се създава почвата за развитието на социалистическите идеи и за социализма като социално-икономически и политически строй. С една дума — „социализмът има почва у нас“¹⁰².

Накрая Д. Благоев отхвърля нелепите обвинения срещу социалистите, че искали да разделят богатствата, да унищожат брака и пр. Българските социалдемократи си поставят цели, които се основават на историческия процес и поставят като главно свое искане „социализирането, обобществяването на богатствата“. Д. Благоев завършва книгата си със знаменателните думи: „Нека бъде благословен часът, в който нашите социалисти са почнали съзнателно да работят за разпространението на идеите на научния социализъм у нас. Науката и естествените закони са нашите верни и непобедими съюзници. Те са нашата сила, в тях е изворът на нашата вяра и енергия.“¹⁰³

Книгата „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ с основание била възприета като програмен манифест на социализма в България както от неговите привърженици, така и от противниците

му. Тя въоръжила първите български социалисти с творческо приложение на марксизма в българските условия и изиграла изключително важна роля за идейното формиране на цели поколения социалисти. Особено важно значение имала книгата на Д. Благоев за току-що основаната Българска социалдемократическа партия и нейните членове.

В „Българска социалдемократическа библиотека“ били издадени и други книги: „Какво искат социалдемократите“ от Ж. Гед и П. Лафарг, в превод, други преводни брошури от Г. В. Плеханов, С. Дикшайн, В. Либкнехт и др. През 1892 г. били издадени 8 книжки от библиотеката, като единственото оригинално българско съчинение е отново дело на Д. Благоев: „Социализмът и задачата на българската работна класа“. Тази брошура продължава началото, поставено с „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“, като центрира вниманието на българските социалисти, в съгласие с решенията на Бузлуджанския конгрес, към необходимостта научният социализъм да стане идеология на работниците. В популярна форма с цел да бъдат достъпни за работниците са изложени основните положения на марксизма, развитието на капитализма в България и историческата роля на пролетариата. Заедно с това е показано и значението на работническата солидарност и на работническите организации. Сплотяването на работниците в политическа партия е обосновано като път за защита на коренните им класови интереси и за осъществяването на социалистическото общество.¹⁰⁴

Д. Благоев и други членове на БСДП публикували оригинални и преводни статии и в сп. „Ден“, като полагали усилия да му дадат марксистически облик. С цел да се създаде основа за печатната пропаганда успели да купят печатница, която била установена в Шумен. Там се печатали брошурите от „Българска социалдемократическа библиотека“ през 1892 г., сп. „Ден“ и в „Работник“ през първите месеци от излизането му. По-късно печатницата била пренесена в Търново.¹⁰⁵

Ясните позиции на Д. Благоев и публичната изява на новото марксистическо направление в българското социалистическо движение били съпътствувани от още непреодолени или засилващи се немарксистически тенденции в социалистическата пропаганда. Сп. Гулабчев продължавал да се противопоставя на марксистическата ориентация на социалистическото движение, като активизирал пропагандата на анархистическите идеи. Анархистични тенденции се забелязвали и сред студентите

социалисти в София. Една група от тях около Дим. Бойкинов започнала да издава почти едновременно с библиотеката на БСДП своя поредица „Българска социалистическа библиотека“, в която били включени брошури от М. А. Бакунин, Е. Белфорд Бакс и др.¹⁰⁶

Най-активната съпротива срещу марксистическото течение и пропагандата на БСДП дошла от средите на буржоазните и дребнобуржоазните публицисти. В буржоазния печат зачестили нападите срещу българските социалдемократи. Засилени били уволнения на учители и преследвания на студенти социалисти. Полицията следяла отблизо проявите и пропагандата на БСДП. Но центърът на идейната борба срещу научния социализъм в България и срещу партията се формирал от руските емигранти народници, които заедно с български интелектуалци се групирани около редак-

цията на списание „Лъча“, издавано от тях в Пазарджик. В тази група влизали Вл. К. Дебагорий-Мокриевич, Г. Баламезов, Н. Василев, В. Т. Велчев, Г. Стефанов и др. Българските участници били в процес на идейно формиране, но симпатиите им към социализма не се развили към научния социализъм, а към дребнобуржоазните теории на руското народничество. По-късно някои от тях, като В. Т. Велчев, скъсали със социализма и преминали към откритите врагове на социализма в буржоазните политически среди. И списанието „Лъча“ носело неопределения облик на своите издатели, като в него все по-голямо влияние вземали руските народници и техните възгледи, а заедно с това се засилвал и антимарксистическият дух на поместваните материали.¹⁰⁷

От страниците на „Лъча“ руските народници започнали полемика с Д. Благоев, като противопо-

Сградата на Дряновския хан във Велико Търново, използвана за работнически клуб, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — В. Търново

ставяли на марксистите му преценки за развитието на капитализма в българската икономика теорията за самобитния характер на България като дребнособственическа страна. Дребнобуржоазното производство било според тях най-подходящо за българските условия. Народниците отричали не само възможността за появата на пролетариат в България, но и неговата историческа роля, като твърдели, че най-прогресивната сила е интелигенцията, че именно тя е онази сила, която ще осигури напредъка на българското общество.¹⁰⁸

Д. Благоев отговорил най-напред в „Лъча“ на Дебагорий-Мокриевич /К. Прокопиев/, който открил кампания срещу българските марксисти с критика срещу „Що е социализъм“ и изразил там несъгласието си с марксизма и с българските марксисти. С това започнала оживена полемика. Благоев публикувал серия от статии в сп. „Ден“, в които привежда допълнителни аргументи за развитието на капитализма в България и за историческата обусловеност на процеса на разслоението в дребното стопанство, както и за развитието на двете антагонистични класи в България — буржоазията и наемното работничество.¹⁰⁹ В тази полемика Благоев използва както съчиненията на Маркс и Енгелс, така и аргументи от борбата на Плеханов срещу руското народничество. Но като цяло неговите статии срещу опитите на Дебагорий-Мокриевич и другите руски народници да „опровергават марксизма“ и да отрекат възможността за капиталистическото развитие в България и създаването на почва за социализма в България носят характер на самостоятелна теоретическа обосновака за социално-икономическите процеси, развиващи се в България.

След Бузлуджанския конгрес Българската социалдемократическа партия трябвало да отстоява научния социализъм като своя идеология, програма и устав, приети на конгреса, и от групата на севлиевиците и женевските социалисти. От есента на 1891 до лятото на 1892 г. в оживена преписка между Д. Благоев и Н. Хр. Габровски, от една страна, и Сл. Балабанов и Кр. Раковски, от друга, се разгърнала остра борба. Търновци били непреклонни само по основния въпрос — че е навременно създаването на политическа партия и публичното обявяване на програмата на българските социалдемократи. По отделни въпроси на програмата и практическата дейност на БСДП те смятали за уместно и полезно да разискват с членовете на женевската група, които приемали също научния социализъм и благодарение на връзките си с Г. В. Плеханов и други социалдемократи в Европа били в течение на съвременното социалистическо и работническо движение.¹¹⁰

Но женевската група не била склонна да търси основа за споразумение с ръководителите на

БСДП, а продължила да подкрепя С. Мутафов и задълбочила разединението между социалистите. Вместо да подпомогне усилията на БСДП за разгръщане на марксистеска пропаганда, групата се заела сама да подготви периодичен сборник „Социалдемократ“ и превела известната популяризация на Г. Девил „Еволюцията на капитала“ с обширен предговор за развитието на капитализма в България. Сборникът и преводът били издадени в Севлиево.¹¹¹ Д. Благоев с основание критикувал сепаративната дейност на женевската група. Въпреки това обаче поради марксистеския характер на тези издания и твърдото убеждение, застъпено в предговора на „Еволюция на капитала“, че социално-икономическите процеси, развиващи се в България, са по същината си капиталистически, че и у нас се раждат буржоазия и пролетариат, БСДП разпространявала тези издания.¹¹²

Но организационното разединение продължавало. Самият факт, че женевци заедно със севлиевици подготвяли издания извън „Българска социалдемократическа библиотека“ и БСДП, пречел за сплотяването на малобройните още сили на социалистите в България.

ОРГАНИЗАЦИОННО ИЗГРАЖДАНЕ НА БСДП. Едновременно с грижите си за развитието на печатната марксистеска пропаганда Д. Благоев, Н. Хр. Габровски и други дейци се заели да осъществят обединението на социалистите около БСДП и свързването на дружинките в партия въз основа на приетия устав. Чрез писма и обиколки из страната те успели в течение на няколко месеца да създадат новата организация и БСДП заживяла свой вътрешен живот. Организационната работа сред социалистите в страната се състояла в разясняване на програмата и устава на БСДП и на основните положения на научния социализъм в конструиране на дружинките като подразделения на партията със свои каси и установяване на връзките им с ръководството на партията.

Още в началото на изграждането на БСДП Д. Благоев и Н. Хр. Габровски поставяли пред социалдемократите като една от основните им задачи да привличат работници и да водят пропаганда сред тях, като подготвят създаването на работнически дружества.¹¹³

Раздвижването сред българските работници под въздействието на пропагандата на БСДП намерило израз и в чествуването на 1 май /18 април по ст. стил/. В София, Търново, Габрово, Казанлък те организирани чествувания на международния празник на пролетариата и пролетарската солидарност. В столицата, където се развели и червени знамена, не минало без стълкновение с полицията. Така непосредствено след основаването си партията на българските социалдемократи сложила началото на организираното празнуване

на международния ден на труда.¹¹⁴

С цел да направи преценка за състоянието на организационната и пропагандната дейност на дружинките БСДП организираща окръжна сбирка в Габрово на 7 април 1892 г. В нея участвували дружините от Търново, Габрово, Дряново, Казанлък и Трявна. Социалистите от Севлиево не се явили. От рапортите на делегатите станало ясно, че навсякъде социалистическите дружини са поукрепнали, че са увеличили членския си състав и започнали дейността си сред фабричните и занаятчийските работници. Те изнесли също така сведения за положението на работниците в различните градове, за детския и женския труд и заплащането му. Специално внимание било отделено на затрудненията, които срещала социалистическата пропаганда сред жените. Окръжната сбирка препоръчала да се положат грижи за подготовка на деятелки социалистки, които да извършват пропагандната работа на партията сред работничките. Дружините споделили опита си от пропагандата на научния социализъм и от успешната си работа сред печатарските и занаятчийските работници. Участниците в сбирката решили въз основа на това да се обърне внимание на подготовката на бъдещи пропагандатори на научния социализъм и особено сред словослагателите.

Габровската окръжна сбирка се занимавала и с въпроса за поведението на социалистите в изборните учреждения в случай, че получат възможност да бъдат избрани в тях. Въпреки известна неяснота при постановката на този въпрос участниците решили, че социалистите трябвало да застъпват партийните искания според обстоятелствата тайно или явно, дори и с риск да загубят мястото си в изборните учреждения.¹¹⁵

Обнадеждаващите резултати от осеммесечната дейност на БСДП след Бузлуджанския конгрес дали възможност в съгласие с устава да се формира Габровски окръжен съвет на БСДП. Той се състоял от представители на 8 дружинки, като към петте, представени на габровската сбирка, били включени още пловдивската, сливенската и ямболската дружинка. Избран бил окръжен съвет със секретар Др. Георгиев от търновската дружинка. По това време — през пролетта на 1892 г., БСДП имала свои дружинки или групи от съчувственици още в София, Пазарджик, Чирпан, Стара Загора, Шумен, Варна и Русе и др. За малко от година Българската социалдемократическа партия се изградила организационно, развила значителна пропаганда сред работниците и дала добро начало на печатната пропаганда на научния социализъм чрез своята библиотека.¹¹⁶

Всичко това дало основание на участниците в габровската окръжна сбирка да решат да призват всички дружинки в страната на национален конгрес

в Пловдив през лятото на 1892 г., като с неговата подготовка бил натоварен избраният на габровската окръжна сбирка съвет. На конгреса трябвало да бъде разгледано и несъгласието на севлиевици и женевци с решенията на Бузлуджанския конгрес и поведението им след него.¹¹⁷

Тази градивна работа на БСДП срещала все по-големи затруднения поради разединителната дейност на севлиевиците и женевците. В съгласие с женевската група през април 1892 г. С. Мутафов разпространил „Междуприятелско писмо“, в което вини Д. Благоев и Н. Хр. Габровски за разногласията сред социалистите. Тази нова стъпка срещу БСДП не могла да окаже желаното въздействие върху по-голямата част от членовете ѝ, но засилила колебанията у някои социалисти, които все още не били преодолели старите схващания по идейните и организационните въпроси. Всъщност това било част от подготовката за отделянето на севлиевици, женевци и други социалисти от БСДП.¹¹⁸

По същото време женевската група взела инициативата за организационно обособяване на противниците на партията и през юни 1892 г. се провъзгласила за „Български социалдемократически съюз“ /БСДС/ със секретар Кр. Раковски. Дватама със Сл. Балабанов изработили програма и устав, след което дошли в България и положили усилия да привлекат социалистите към съюза. Освен севлиевици, които потвърдили единодушието си с женевската група и създадения от нея съюз, Раковски и Балабанов били подкрепени от Я. Сакъзов в Шумен. Казанлъшката дружинка начело с колебаещия се по време на Бузлуджанския конгрес К. Бозвелиев също се присъединила към съюза.¹¹⁹

Д. Благоев изразил категоричното становище на БСДП, че разделението на силите е вредно за младото социалистическо движение, и защитил програмата и устава, приети от конгреса. Въпреки желанието на дейците от БСДП да се постигне разбирателство то можело да стане само на принципна основа, а създаването на съюза и агитацията на неговите инициатори не само не допринасяло за споразумение, но изостряло отношенията между двете групировки. Така в навечерието на пловдивския конгрес българските социалисти се явили разединени.¹²⁰

ВТОРИЯТ КОНГРЕС НА БСДП И НЕГОВИТЕ РЕШЕНИЯ. При това положение Д. Благоев осведомил дружинките на БСДП за дейността на женевската група и севлиевиците и дружинка и призовал за участие в конгреса само онези подразделения на партията, които споделяли решенията, взети на Бузлуджа и на габровската окръжна сбирка.¹²¹ Но К. Бозвелиев като член на окръжния съвет, натоварен да подготви конгреса, изпратил покани

Политическа програмна.

I. Пълна политическа свобода.

Подъ това се разбира -
Правата на човека и гражданина.

1. Свобода на печата, на словото и на из-
казването, на обличията, на личност-
та и на дружествата. Унищоже-
ние закона за печата. Неприкосновен-
ност на личността и на жилище-
то и беззаконно постановление на
свобода. Неприкосновенност на тло-
то за позорното наказание. Уни-
тожение на спартанското наказание
и оковите. Право на самозащита и
сопротивление против незаконните
действия на чиновниците и дава-

за участие до всички дружини.¹²² Привържениците на съюза явно се надявали, че ще могат да привлекат и други социалисти. На 20 август 1892 г. в Пловдив се явили на конгреса на БСДП представители както на нейните дружинки в Търново, Габрово, Дряново, Стара Загора, Сливен, Пловдив и Ямбол, така и на противниците на партията от Женева, Севлиево, Шумен, Казанлък и София. Поканени били и представители на сп. „Лъча“, които вече открито били се противопоставили на марксистическата линия, възприета от БСДП.¹²³

Пловдивският конгрес по замислите на БСДП трябвало да се занимае с организационното състояние на дружинките и групите и на партията като цяло, да прецени възгледите и поведението на социалистите, които не влизали в БСДП, и да очертае тактиката на социалдемократите при

сложната политическа обстановка, която се създавала в страната поради засилването на терора на Стамболовото правителство. Предстояло да се обсъди и въпросът за издаването на печатен орган на БСДП, чрез който тя открито да заяви своите програмни искания и позициите си по главните проблеми на политическия живот в България.¹²⁴

Участието на привържениците на съюза на конгреса отначало смутило нормалната му работа. Те направили опит отново да убедят представителите на БСДП да се съгласят на взаимно споразумение, като в същото време женевици продължили да защитават своите проекти за програма и организация на социалистите. С. Мутафов пак заявил, че не е съгласен с решенията на Бузлуджанския конгрес, т. е. със създаването на БСДП, а Я. Сакъзов призовавал търновци да отстъпят и се съгласят на всяка цена на обединение, давайки за пример вътрешните борби в германската социалдемократия и обединението на ласалианците и айзенахците. В разгорещените спорове по тези въпроси се намесили и представители на „Лъча“, които отново се обявили против дейността на БСДП сред работниците и препоръчали социалистите да се заемат с „друга, по-належаща практическа дейност“ — организирането на интелигентските сили за борба срещу настъплението на реакцията.

Но усилията на привържениците на съюза, както и на дребнобуржоазните демократи около „Лъча“ да отклонят българското социалистическо движение от вече поетия от него път завършили с неуспех. Споразумението на основата на отказване от програмата и устава на БСДП било отхвърлено категорично от по-голямата част от представителите на дружинките и Кр. Раковски и Сл. Балабанов заедно със съмишлениците си били принудени да напуснат конгреса и да проведат отделно свой конгрес, който приел програмата „План за действие“ и устав и с това учредил Българския социалдемократически съюз.¹²⁵

Въпреки затрудненията дружините на БСДП потвърдили становището си за програмата и устава на партията, както и за главната насока на нейната дейност сред работниците. Вторият конгрес на БСДП възложил на Д. Благоев и Н. Хр. Габровски да редактират програмата и взел важното решение тя да бъде публикувана.¹²⁶ Новият редактиран текст на програмата¹²⁷ свидетелствува за развитието на марксистическите възгледи на българските социалдемократи. Наред с основното искане за обобществяване на средствата за производство посочено е по-ясно, че БСДП ще се бори за социалистическо производство, „което се управлява от обществото и служи за задоволяване на потребите му“. Премахната е неиздържаната от гледна точка на научния социализъм

Организация.

Глава I.

Название
~~Устав~~ на партията.

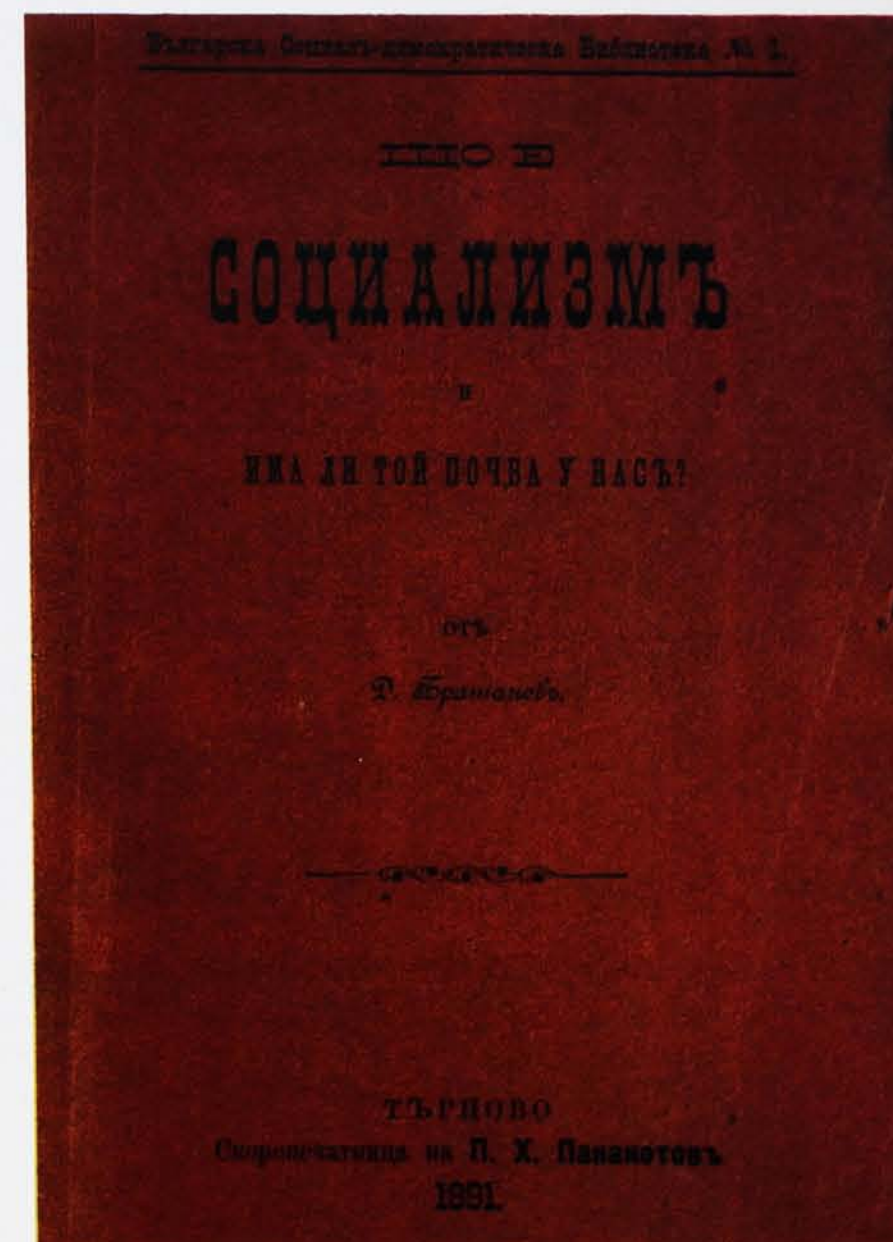
Чл. 1. Името на партията е: Българска Социал-демократическа Партия.

Програма на Българската социалдемократическа партия, приета от Бузлуджанския конгрес, 1891 г. /първа страница/. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

Устав на Българската социалдемократическа партия, приет от Бузлуджанския конгрес, 1891 г. /първа страница/. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

Д. Благоев /Д. Братанов/. „Що е социализъм и има ли той почва у нас“? Търново, 1891 г. /корица/

постановка за децентрализация на държавата и превръщането ѝ във федеративен съюз от производителни общини. Добавена е постановката за унищожаване на класовото господство и на самите класи, на експлоатацията на работниците и на всяка друга експлоатация. Конкретизирани и разширени са исканията за подобрене на положение

нието на работниците и защитата на труда им.¹²⁸ Съществени изменения, направени в Бузлуджанската програма, са направени въз основа на Ерфуртската програма на Германската социалдемократическа партия, тъй като Благоев и Габровски смятали, че възгледите на германските социалдемократи, формирани под непосредствените грижи на Маркс и Енгелс, „са най-научни, най-логични и най-целесъобразни“.¹²⁹

Най-важното конкретно решение на Пловдивския конгрес било Социалдемократическата партия да започне да издава свой политически вестник и чрез него, от една страна, да заяви марксистическите си възгледи, а, от друга — да съдейства за разпространението на научния социализъм сред работниците. Няколко месеца след конгреса от 1 ноември 1892 г. започнал да излиза в „Работник“, първият марксистически вестник в България. Той

РАБОТНИКЪ

(LE TRAVAILLEUR)

ЦЕНА:
3 мѣ. 1 л. 25 ст., 6 м. 2 л. 50, 1 г. 5 л.

10 стротинки всякъ номеръ

ВСИЧКО, ЦО СЕ ОТНАСЯ ДО ВЪСТНИКА, СЕ ИСПРАЩА
ДО РЕДАКТОРА И. ХР. ГАБРОВСКИ.

ТЪРНОВО.

АВОНИРАНИЕТО СТАВА:

Търново, у редактора
и Шумецъ, печатница „Основа“.

БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛЪ-ДЕМОКР. ПАРТИЯ.

Социалистическото движение въ България се захвана още от 1885 година. Седем години се наминаха от тогава. На първо време социалистическото движение се явява въ търпелив и опречен вид. Социализмът у нас до преди двест години беше едно голямо отрицание, едно съпротивление от революционни фрази, от утопически социализъм, от руски шизмизъм и от Прудон — Бакунински апарати. Причината на това бяха нашите неравни економически условия и незнайството на съвременното социалистическо движение въ Европа.

Но економическото падане, което напоследък се извърши и се извършва предъ нас, и законизирането на социалистическото движение въ Европа трябваше да надомъкне и нашето социалистическо движение. И наистина, тук-рече преди двест години се захвана едно ново, определено социалистическо движение, което е наистина по-добро името *социалъ-демократическо*. Това движение не се ограничаваше само въ така наречената „интелигенция“, но проникна и между работниците. Распространението на идеята за научния социализъм у нас днес е едно и същото, което днес е общо за всички европейски социалъ-демократи, които приемат програмата и тактиката ѝ.

Българската социалъ-демократическа партия съставлява отделно и независимо ядро от работническите дружества и съюзи, които си турят за целъ взаимното спознание на членовете си, и дн борбата имъ за защита на интересите си. Социалъ-демократич. партия защитава общия интерес на цялата работническа класа. Нейната непосредствена задача е — да привлече към програмата и тактиката си работниците, биде тѣ групирани въ дружества и съюзи или не. Като се състои от най-съзнателните работнически сили у насъ, Българската социалъ-демократическа партия е авангардната на работническото движение, е „организираната воля на работническата класа“. Да пропаста

За това именно тя излиза днесъ съ своя вѣстникъ. Обаче, съ думата партия у насъ еж свързани своеобразни понятия. Шомъ каже човѣкъ партия, веднага мисли за партизански-те борби; веднага мисли за си припомни нашите досегашни политически партии; веднага мисли, че се явяватъ хора, които замататъ за министерски кресла, които искатъ власт и т. н.

Всичко това, може би, да е първо за всяка една буржуазна партия, но не и за социалъ-демократическата. Социалъ-демократич. партия няма за целъ съ каквито и да биде ерцата да дойде утрѣ на власт. Да дойде тя на власт, не рече, да провъзгласи социалистически прикрати, които е крайната целъ на Социалната Демократия. Но да дойде тя на власт не може друго, освенъ когато най-голямата частъ отъ народа съзнателно пригърне идеята ѝ, програмата ѝ, която тя е стремеж да ги прокара въ живота. До тогава тя ще работи съ всички законни средства, да да развие съзнанието въ работническата класа и да ѝ привлече къмъ своите си идеи.

Отъ казаното е ясно, че Българската социалъ-демократ. партия е право противоположна на всяка една буржуазна партия. Българската социалъ-демократическа партия е частъ отъ всеобщата Социална Демократия. Тя е съюзътъ отъ всички български социалъ-демократи, които приематъ програмата и тактиката ѝ.

Бълг. социалъ-демократическа партия съставлява отделно и независимо ядро отъ работническите дружества и съюзи, които си турятъ за целъ взаимното спознание на членовете си, и дн борбата имъ за защита на интересите си. Социалъ-демократич. партия защитава общия интерес на цялата работническа класа. Нейната непосредствена задача е — да привлече към програмата и тактиката си работниците, биде тѣ групирани въ дружества и съюзи или не. Като се състои отъ най-съзнателните работнически сили у насъ, Българската социалъ-демократическа партия е авангардната на работническото движение, е „организираната воля на работническата класа“. Да пропаста

диря ерцата работниците своите идеи, програмата и тактиката на Социалната Демократия, да развие класовото имъ съзнание, да имъ укаже на класовата борба, като най-първо средство за подобрене на тяхното положение и за освобождението имъ отъ експлоатацията — такава е задачата на този вѣстникъ.

Отъ неколко до тукъ казаното е ясно, че да се определи отношенията на Бълг. социалъ-демократич. партия другите партии. Начално, въ които се придържа, определятъ тѣя отношения. Българската социалъ-демократическа партия признава, че дребното рѣчно работенно е причината на бедния животъ на нашия народъ, който разпада общата економика. Отъ друга страна, дребното рѣчно работенно не може да върне у насъ, защото конкуренцията на външните стоки, които се пароботватъ съ машини, го съединява. Нашите занаяти и земледелието отъ година на година отпадатъ, и у насъ захватватъ да се въвеждатъ машините да се развиятъ фабричните и фабричните. Съ други думи нашата страна е тръгнала по пътя на капитализма. Друго не може да бъде. Ний неабвжимо ще минемъ презъ него. Всичко спомогат днесъ за развитието му у насъ. Нашата държава е голяма ерцата спомогат за развитието на капиталистическото производство, като отпуска помощи за отнаване на фабрики и машини и като покровителствува интересите на капиталистическата класа. Днесъ въ Пловдивъ заседава земеделско-промишленый конгресъ, който припраща на цялата държава различни средства за развитието на капиталистическото производство. Въ Народното Събрание сега ще се разглеждатъ законопроекти, които иматъ ежната целъ. Изобщо водителите на нашата държава и въ народното ни развитие не намиратъ други пътъ въвъ отъ развитието на капитализма. Презъ този пътъ ще мине и нашия народъ, аз да дойде до социализма. Защото капиталистическото производство води и именно къмъ социалистическата наредба. Като въвежда машините, то съединява дребното рѣчно производство и събира фабричните, земята, машините и търговията въ ръцете на няколкома. Най-голямата частъ отъ народа се обръща

на наемни работници, на една работническа класа, положението на която отъ денъ на денъ става по-лошо. Най-сетне капиталистическото производство съ своите неизменно закони довежда работниците до тамъ, щото само себе си унищожаватъ и класа човѣчеството къмъ социалистическата наредба. Но при всичко това, минаването къмъ социализма, освобождението на работническата класа не може да стане безъ общественото и политическо изпитание на тази класа, безъ да съзнатъ тѣ своята задача.

Бълг. работническа класа отъ година на година се угодлива. Колкото повече се развива капиталистическото производство, толкова по-лошо не става положението и защото капиталистическото производство може да върне, когато има работници, които да експлоатиратъ. Интересите на капиталистите и на работниците еж, право противоположни. Дотѣ работниците не съзнатъ своето положение и великата си задача като класа, до тогава тѣ отъ никоя партия не може да очаква освобождение отъ економическото си робство. Освобождението на работниците е дѣло на самия работнически.

Бълг. социалъ-демократическа партия, като излиза отъ тук-що наложено, не може да не се отнася съчувствено къмъ всяка партия, която спомогат за по-доброто минаване отъ нашия народъ, и които пораждатъ капитализма, и които въ ежното време не прилича на социалъ-демократич. партия да развие съзнание въ работническата класа днесъ и въ бъдеще, и да ѝ покаже на условията, при които тѣ може да се освободятъ окончателно отъ робството, въ което я тури капитализма. Изобщо Бълг. социалъ-демократич. партия не работи съвършено независимо отъ всички политически партии, които стоятъ на почвата на днешните буржуазни наредби.

Най-сетне, състава за дължността да заблѣжамъ, че въ „Работникъ“ е изражение на идеята, мислата и тактиката само на ония б. социалисти, които влизатъ въ състава на бълг. социалъ-демократическа партия. Мисли, идеи и постѣпки изражени и направени вънъ и безъ одобрението отъ този вѣстникъ, и каръ и по въ името на социалъ-демократи и въ името на

допринесъл твърде много за утвърждаването на научния социализъм, за сплотяването на социал-демократите около БСДП и за привличането на българските работници към идеите на социализма. Редактор на вестника бил Н. Хр. Габровски.

ГЛАВА ПЕТА

УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНАТА ПАРТИЯ /1894—1899/

1.

Образуване и начална дейност на правителството на д-р К. Стоилов

ХАРАКТЕР НА ПРАВИТЕЛСТВОТО. СЪЗДАВАНЕ НА НАРОДНАТА ПАРТИЯ. След като приел оставката на Ст. Стамболов, княз Фердинанд натоварил министъра на външните работи в падналото правителство Д. Греков да състави новия кабинет. Той трябвало да привлече в него представители на Съединената легална опозиция и да следва дотогавашния политически курс. Образоването на такова правителство обаче се оказало невъзможно. Водителите на опозицията не били съгласни да влязат в кабинет, възглавяван от един бивш стамболовистки министър. От своя страна и Народнолибералната/Стамболовата/партия отказала да даде подкрепата си на Д. Греков. При това положение той бил принуден да върне мандата на княза.¹

Съставянето на новото правителство било възложено на д-р К. Стоилов, един от водачите на разпадналата се Консервативна партия. Той бил известен политически деец, участвувал в управлението на страната като министър-председател, министър на правосъдието, началник на политическия кабинет на княз Ал. Батенберг, бил изпълнявал важни дипломатически мисии и др. За разлика от останалите водители на Съединената легална опозиция — В. Радославов и Гр. Начович — той се проявявал и като по-гъвкав политик, което го правело удобен за задачите, стоящи пред едно ново правителство. Неговата фигура не будела възражения и в чужбина и по-специално сред западните Велики сили. За избора му не бил без значение и фактът, че се ползувал с доверието на монарха.

Поемайки мандата, К. Стоилов направил

сондажи за образуване на правителство с водителите на Съединената легална опозиция и получил съгласието на нейните по-видни дейци. По такъв начин на 19 май с. г. бил образуван новият кабинет в следния състав: К. Стоилов — министър-председател и министър на вътрешните работи, Гр. Начович — министър на външните работи и управляващ Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията, Ив. Ев. Гешов — министър на финансите, В. Радославов — министър на правосъдието и управляващ Министерството на просвещението, Д. Тончев — министър на търговията и земеделието, полковник Р. Петров — военен министър.

Кабинетът имал твърде разнороден характер. Докато сам министър-председателят бил привърженик на по-умерени действия във вътрешната политика и за едно балансиране между Русия и западните Велики сили във външната, възгледите на Гр. Начович, В. Радославов, Д. Тончев и полковник Р. Петров, особено по отношение на външната политика, съществено се различавали от неговите. Те не скривали своите симпатии към една прозападна ориентация на страната. От своя страна министърът на финансите Ив. Ев. Гешов стоял изцяло на русофилски позиции.

Всичко това изправяло К. Стоилов пред твърде неблагоприятна перспектива в бъдещата му дейност. Новият министър-председател бил лишен от определена политическа сила, на която да се опре. Наистина той бил един от водителите на Съединената легална опозиция, но не бил главна фигура в нея. Основното ядро на тази политическа групировка се състояло от привържениците на В. Радославов, на които той в никакъв случай не можел да разчита изцяло. Освен това и опозицията след падането на Ст. Стамболов вече губела лика си на обединена политическа сила. Всичко това карало министър-председателя да се заеме с изграждането на нова политическа партия, на която да се опре.

Веднага след съставянето на правителството К. Стоилов направил опит да привлече някои от по-изтъкнатите представители на съществуващите тогава политически течения и партии в лицето на привържениците на Др. Цанков, В. Радославов, П. Каравелов, като в същото време се стремил да изолира техните водачи. На 3 юни 1894 г. в София било свикано събрание на представителите на тези течения и партии, както и голям брой политически необвързани лица и се положило началото на нова партия, която приела името Народна партия.² В първото настоятелство на Софийския клуб на Народната партия влезли трима души от радославистката партия, трима — от бившата Консервативна партия и двама — от цанковистката. Създаването на новата партия идвало и в отговор

В. „Работник“, 1892 г.

на стремежа на голяма част от политическите дейци да премахнат различията и конфликтите между съществуващите дотогава партии. Но преди всичко това било опит да се създаде антистамболовистка политическа групировка.

По примера на София и в отговор на призива на Софийския клуб в провинцията започнали да се създават бюра на Народната партия. В тях влезли представители на всички политически партии. Обичайно явление било съставянето на две бюра, все на Народната партия, които претендирали, че провеждат правителствената политика. Всъщност те търсели покровителството на някой член от кабинета и били копие на неговата разнородност.

На 1 август 1894 г. бил издаден указ за разтурване на VII Обикновено народно събрание преди изтичането на неговия мандат и за провеждане на законодателни избори на 11 септември с. г.

Предстоящите избори извадили наяве действителния лик на правителствената коалиция. Политическата разнородност на кабинета скоро показала своята неудачност. Още през лятото на 1894 г. по време на предизборната си обиколка из страната, която направил заедно с военния министър, К. Стоилов показал, че желае да се разграничи от В. Радославов и неговата партия. Между министрите имало разногласия. Липсвало единомислие и в редовете на новосъздадената Народна партия. Премахването на опасността от евентуална реставрация на Стамболовия режим, а така също и насрочването на парламентарните избори довели до засилване на центробежните сили в нея и до фактическото ѝ разпадане. При първия по-сериозен сблъсък на интересите съставлящите я политически групировки се обединили около старите си партийни водачи или около техните заместници.

Нито радослависти, нито цанковисти, както и кръгът около К. Стоилов не смятали за нормално положението в кабинета и в самата партия. Във връзка с предстоящите избори между тях се разгоряла ожесточена борба за спечелване на повече депутатски места. Особено дейна била групата на В. Радославов. Либералите пристъпили към коалиране с други партии, а техният ръководител правел агитационни обиколки из страната. Не по-малко трескава дейност развили цанковистите и бившите членове на Съединистката партия.

В резултат на тази политическа активност, както и на относителната политическа свобода законодателните избори през септември 1894 г. дали твърде пъстра камара. Според пресмятанията на министрите К. Стоилов и Гр. Начович депутатските мандати се разпределяли, както следва: 53 лични техни привърженици от бившата Консервативна партия, 20 радослависти, 31 южнобългарски съединисти, 9 цанковисти, 3 каравелисти и 21 с

неопределена политическа принадлежност.³ Прави впечатление, че групата на съединистите била завоювала твърде стабилни позиции в Народното събрание. Ето защо непосредствено след приключването на изборите ѝ било предоставено едно министерско място. На 17 септември с. г. като техен мандатар в кабинета бил включен известният обществен деец, писател и публицист Константин Величков, а малко по-късно д-р Т. Янкулов бил избран за председател на камарата.

Включването на представители на съединистите в кабинета и в ръководството на Народното събрание било продиктувано не само от големия брой депутатски места, които те спечелили по време на изборите. В своето дотогавашно съществуване тази партия била известна със своето русофилство. С нейното привличане се засилвало русофилското течение в кабинета.

Отчитайки настъпилите изменения, министър-председателят и неговите най-близки сподвижници пристъпили към сплотяване на своите съмишленици и към реорганизация на Народната партия. Най-напред те се отказали от услугите на в. „Свободно слово“, който, макар че минавал за правителствен, фактически бил в ръцете на радославистите. На 22 септември започнал да излиза в. „Мир“ като орган на Народната партия и правителствен официоз. Започнала и реорганизация на партията в провинцията. Южнобългарските депутати, членове на Съединистката партия, а след тях и депутатите от фракцията на Консервативната партия подписали декларация, в която заявявали, че признават за свой ръководител К. Стоилов.⁴

Южнобългарските съединисти заедно с дейците на бившата Консервативна партия образували ядрото на новата Народна партия. Тя била продукт на новите условия. В нея влизали банкери, акционери, основатели и членове на управителните съвети на различни банки, спестовни и застрахователни дружества. Наред с тях в редовете на Народната партия членували едри търговци, индустриалци, едри земевладелци и др.⁵

Разбира се, както във всички останали партии, така и в Народната членската маса се набирала от различни слоеве на обществото. Като партия на власт тя била привлекателна и за дребни чиновници, дребни търговци, предприемачи, хора, стремящи се да използват облагите на властта. В нея влязъл и един значителен кръг от буржоазната интелигенция — публицисти, писатели, адвокати, лекари и др., които станали нейни идеолози. И все пак политическата линия на Народната партия се определяла от ръководните ѝ кадри и от членувания в нея слой от по-едрата буржоазия. В областта на вътрешните дела тя била привърженик на политиката за развитие на икономиката на страна-

та чрез покровителството на промишлеността, търговията и земеделието, транспорта, банковото и акционерното дело. В областта на външната политика настоявала за възстановяване на политическите отношения с Русия и укрепване на приятелските връзки с нея.

Законодателните избори показали слабостта на радославистката партия. Министрите В. Радославов и Д. Тончев, които поставили кандидататурите си в столицата, претърпели неуспех. Радославов бил избран в провинцията, но Тончев пропаднал и там. На негово място през септември 1894 г. в кабинета бил включен друг виден радославист — П. Пешев. И след влизането на К. Величков и П. Пешев обаче разногласията в правителството не били изгладени. Радославистите не скривали своето разочарование, че са се провалили надеждите им за повече министерски постове. Техните печатни органи в. „Стража“ и „Народен приятел“ нападали безпощадно членовете на правителството, разбира се, с изключение на П. Пешев и В. Радославов. Последните от своя страна, макар че в Министерския съвет гласували всички законопроекти и решения, в Народното събрание се солидаризирали със своите съмишленици и протестирали против приемането на някои закони, бюджети на различни министерства и др. Особено остро те реагирали срещу първите стъпки на помирение с Русия.

Липсата на единомислие пречела на нормалната дейност на кабинета и това подтикнало К. Стоилов към по-радикални мерки. Опрян на относително голямата русофилска група в камарата, на 5 декември 1894 г. той подал оставка. Извършена била правителствена реконструкция, в резултат на която В. Радославов и П. Пешев били извадени от състава на кабинета, а техните места били заети от Д. Минчович и члена на Съединистката партия М. Ив. Маджаров.⁶ С влизането им русофилският елемент в правителството станал преобладаващ. По този начин то придобило сравнително по-еднороден характер, успяло да се стабилизира и да се насочи с по-голяма увереност към нормализиране на отношенията с Русия.

ПЪРВИ СЪПКИ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА НАРОДНАТА ПАРТИЯ. Една от първите задачи на правителството на К. Стоилов след идването му на власт през май 1894 г. било провеждането на мероприятия за възстановяване спокойствието в страната и за укрепване на своето вътрешнополитическо положение. Малко кабинети поемали управлението, посрещнати с толкова възторг и очаквания за възстановяване на законността и потъпканите политически свободи

Още на 20 май било наредено телеграфически на окръжните управители да освободят всички интернирани.⁷ Пристъпило се към прочистване на

В. „Мир“, орган на Народната партия, 1896 г.

административния апарат от привърженици на Ст. Стамболов и заменянето им с хора, ползващи се с доверието на новите управляващи, но някои окръжни управители, които се били проявили като добри администратори, запазили своите постове. Били разтурени редица общински и окръжни съвети.

С помощта на войската и полицията били парирани всички опити на привържениците на падналия кабинет да организират митинги, демонстрации и безредици. Спрямо Ст. Стамболов и неговите най-близки сподвижници били взети мерки за ограничаване до минимум на тяхната обществена и политическа дейност. Сам бившият премиер бил поставен в положение на домашен

арест. По силата на Закона за съдене на незаконно забогателите чиновници, както и вследствие разследванията на Анкетната парламентарна комисия мнозина от по-видните стамболовистки дейци били арестувани и подведени под съдебна отговорност. По повод на предстоящия съдебен процес на Стамболов не било разрешено да напусне страната. През юли 1895 г. на една от софийските улици срещу него било извършено въоръжено нападение. Вследствие на нанесените му с ятаган рани след няколко дни той починал. Фактически с поведението си дворецът и правителството улеснили това политическо убийство.

Правителствените дейци знаели, че скоро след преминаването на радостта от правителствената смяна ще настъпи отрезняване и борбата за власт ще се изостри. Ето защо те се опитали да си осигурят парламентарно мнозинство, като изоли-

Кабинетът на Константин Стоилов в състав Г. Сгурев, Т. Теодоров, К. Величков, Ив. Вазов, К. Стоилов, генерал Н. Иванов, М. Маджаров и Н. Бенев, 1897 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

рат политическите си съперници в лицето на популярните водачи на русофилските партии Др. Цанков и П. Каравелов. Скоро след падането на кабинета на Ст. Стамболов Др. Цанков поискал да се завърне в България. С писмо до княза от август 1894 г. той молел за аудиенция, в която да „засвидетелствува своите чувства на вяност и преданост“. По този начин Цанков официално преустановявал противокняжеската си дейност. Въпреки това, позовавайки се на Закона за амнистията на политическите престъпления от 24 декември 1888 г., чрез своя дипломатически агент

във Виена правителството уведомило Др. Цанков, че няма да допусне завръщането му.⁸ То направило всичко възможно, за да провали и избирането му за народен представител.

Правителствената смяна през май 1894 г. заваряла П. Каравелов в Черната джамия в София. Като несправедливо хвърлен в затвора очаквало се той да бъде освободен след образуването на новото правителство. Но под предлог, че отказвал да изпрати молба до княза за помилване, той продължавал да бъде задържан. Причините се криели във факта, че и в затвора Каравелов продължавал да прави декларации, че не признава княза и въпреки „съветите“ на някои приятели не се отказвал от тази си позиция.⁹

По-нататъшното задържане в затвора и зад границата на П. Каравелов и Др. Цанков и на техните най-близки сподвижници обаче започнало да става опасно. В очите на техните съмишленици и симпатизанти те се превръщали в политически герои и мъченици. Ето защо в края на декември 1894 г. правителството побързало да предложи гласувания в Народното събрание Закон за амнистията на политическите престъпления. С него се отговаряло и на общото желание за спиране на преследванията срещу русофилите и за нормализиране на политическата обстановка. От амнистията се изключвали лица, взели непосредствено участие в преврата на 9 август 1886 г. против княз Ал. Батенберг, т. е. не се разрешавало да се завърнат в страната групата офицери емигранти, които служели в редовете на руската армия.¹⁰ Този въпрос се оказал твърде сложен и бил разрешен едва след подобряването на руско-българските отношения.

ВЪЗБНОВЯВАНЕ ДЕЙНОСТТА НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ. Правителствената промяна от май 1894 г. създала условия за възобновяване дейността на политическите партии. Най-напред пристъпила към реорганизация Либералната партия на В. Радославов и това било напълно естествено, тъй като по време на управлението на Ст. Стамболов тя не прекратила своето съществуване. Радославистите станали инициатори за организиране на буржоазната опозиция в борба за събаряне на Стамболовия кабинет. След правителствената промяна от май 1894 г., макар и за кратко време, Либералната партия била една от управляващите партии. Всичко това я направило привлекателна за определени кръгове и спомогнало за нейното организационно стабилизиране. През този период тя провела два свои конгреса (през 1895 и 1897 г.), изработила своите програмни начала и устав. В тях тя се обявила за развитие на земеделието, индустрията и търговията, което било характерно за програмите на почти всички буржоазни партии. За разлика от останалите партии тя пропагандирала искането за по-широки

социални подобрения /безплатна медицинска помощ, безплатно образование и др./, с което целяла да задържи разнородната си членска маса. Либералната партия станала изразител на интересите на част от средната буржоазия. В нейните редове членували търговци, предприемачи, земевладелци, кръчмари и бакали в селата. В нея влизали и много декласирани елементи от рода на пропаднали занаятчии, търговци, изхвърлени от държавни служби чиновници, адвокати, прошенопоисци и др.¹¹ И именно тези елементи оказвали дълго време влияние върху нейния облик, характер и дейност.

Възобновила своята дейност и партията на П. Каравелов. В писмото си до избирателите от Разградска околия, отправено по повод свикването на II редовна сесия на Народното събрание, той изложил възгледите на партийното ръководство. В този програмен документ се издигали искания за икономии в държавния бюджет, подпомагане на земеделието и занаятите, против усиленото строителство, против сключването на външни заеми и т. н. По този начин Каравеловата партия отстоявала интересите на дребната и отчасти на средната градска буржоазия. През този период, а и по-късно значителна роля в нея играела интелигенцията, която била привлечена от издигната идея за демократизация на управлението. Заедно с това тя била партията, която заемала най-резервирано отношение към монархическия институт и лично към княз Фердинанд. Ратувала за възстановяване и укрепване на приятелските отношения с Русия, тъй като смятала, че нейната балканска политика не противоречи на националните интереси на България. За разлика от Прогресивнолибералната партия нейното русофилство било по-сдържано.

Процесът на формиране и доизграждане на каравелистката партия продължил и през следващите години. Без да променя по същество своите възгледи и социален състав, през 1896 г. тя приела името Демократическа. Едва в началото на XX в. в нея навлезли представители на забогатяващата средна индустриална и търговска буржоазия и тя започнала да отстоява техните интереси.

В края на декември 1894 г., веднага след завръщането си в България, и Др. Цанков се заел енергично с възстановяване и укрепване на своята партия. Тя имала привърженици в средите на средното селячество, средната търговска и лихварска буржоазия. Тя била за най-тясно икономическо, политическо и културно сътрудничество с Русия. Крайното русофилство, което достигало до искането на пълно съгласуване на българската външна политика с руската, бил нейният най-отличителен белег.

През 1897 г. Др. Цанков се оттеглил от активна политическа дейност, като отстъпил вода-

чество на младия преуспяващ юрист д-р Ст. Данев. За численото нарастване на партията спомагало и присъединяването към нея на кръга около К. Величков и В. Т. Велчев, който в края на 1898 г. се отцепил от Народната партия. През декември 1899 г. се провел и първият конгрес на партията, на който тя приела официалното название Прогресивнолиберална партия.

Падането от власт, гоненията, на които били подложени някои от по-видните партийни дейци, убийството на партийния лидер Ст. Стамболов през 1895 г. и др. се отразили твърде тежко върху цялостния организационен живот на Народниолибералната партия. На първо място тя намаляла чувствително в числено отношение. В стремежа си за стабилизиране тя търсела съюз с Либералната партия на В. Радославов. След смъртта на Ст. Стамболов Д. Петков бил фактически партийен водач. Но различни причини, между които и обстоятелството, че не се ползувал със симпатиите на монарха, го карали да предлага на един или друг политически деец водачеството на партията. За известно време партийното ръководство се поело от Д. Греков. Едва в последните години от управлението на К. Стойлов Народниолибералната партия успяла да се стабилизира и да разгърне по-активна дейност. Тя продължавала да отстоява интересите на част от забогатяващата търговско-индустриална и предприемаческа буржоазия, която била за тясно икономическо и политическо сътрудничество със западноевропейските страни и по-специално с Австро-Унгария и Англия.

Укрепвала своите позиции и влияние и партията на българския пролетариат.

В началото на октомври 1896 г. бил издаден указ за разпускането на VIII Обикновено народно събрание. Насрочването на избори за ново Народно събрание станало причина за активизиране на опозиционните партии. С цел за по-успешно водене на борбата против правителството по инициатива на Др. Цанков на 14 октомври с. г. водителите на четирите фракции на бившата Либерална партия — Др. Цанков, П. Каравелов, В. Радославов и Д. Греков — се събрали, за да разискват въпроса за участието си в предстоящите избори. Взято било решение да се поиска аудиенция от княза. В отговор на тяхното желание на 17 октомври князът ги приел. В проведените разговори опозиционните водачи настояли за осигуряване свобода на изборите, за сваляне на правителството и заменянето му с временно до провеждането на изборите. По този начин те прибягнали фактически до

Членовете на правителството на К. Стойлов пред Народното събрание, фотография. София, 1898 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНАТА
ПАРТИЯ /1894 – 1899/

старата тактика. В борбата си за власт буржоазните партии не разчитали на собствените си сили, а търсели подкрепата на короната. Неспособни да се наложат по парламентарен път, те опорочавали системата на буржоазната демокрация, като включвали княза в своите борби, увеличавали ролята му на фактор в политическия живот на страната и фактически стеснявали своите права.

Направен бил и опит за коалиране на опозиционните партии, като за целта било подписано съвместно съглашение. В последния момент П. Каравелов отказал да сложи подписа си и побързал да се дистанцира, като заявил, че неговата партия си запазва свободата на действие.¹² Вероятно той и неговите сподвижници все още не желаели да влизат в компромис със стамболовистите, против които доскоро водели борба. От друга страна, поведението на княза показвало, че той държи за тогавашното правителство и нямал намерение да се разделя с него. За това свидетелствувал фактът, че в навечерието на изборите князът заминал за чужбина. С това той обезличавал разговора си с опозиционните шефове и предоставял на правителството свобода на действие.

И наистина взетите от правителството мерки се оказали ефикасни. В проведените на 17 ноември 1896 г. избори за IX Обикновено народно събрание не бил избран нито един от водачите на опозиционните партии. Истинската причина за неуспеха на опозицията се криела не толкова в компрометирането ѝ вследствие подписаното съглашение, колкото в мерките, с които си послужило правителството за спечелване на изборите. За разлика от управлението на Ст. Стамболов, макар и да не се прибегвало до такава остра разправа с политическите противници, изборните машиниции продължавали да съществуват. Наред с използването на чиновническия апарат при провеждането на изборите пускало се в действие „моралното влияние“, гасенето на свещи при преброяването на бюлетените, прибегвало се дори до въздействието на армията. Така въпреки голямото активизиране на опозиционните партии изборите дали неоспоримо парламентарно мнозинство на Народната партия.

Заедно с опозицията, която сервилничела пред княза и търсела подкрепата му, правителството

Пропуск за Народното събрание, 1894 г. Национален исторически музей — София

Първи конгрес на Либералната партия /радослависти/, фотография. София, 29 юни — 1 юли 1895 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Митинг против Народната партия, устроен от Ломския околийски демократически комитет през 1895 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Варна

също го ограждало с внимание. Още в първите си заседания Народното събрание гласувало „Закон за престъпните деяния против особата на Негово Царско Височество князът и членовете на княжеското семейство“. Съкращавали се бюджетите на различните ведомства, търсели се източници на икономии, но цивилната листа на княза не се намалявала. Извън нея се отпускали големи средства за ремонт и поддържане на княжеските дворци и за почти непрекъснатите пътешествия на монарха.

Макар че кабинетът на К. Стоилов възстановил някои буржоазнодемократични свободи, които били погасени от неговия предшественик, той фактически не направил нищо за по-нататъшното им разширяване. В стремежа си да стабилизира своето положение на практика и той пристъпил към ограничаване на някои от тях.

Под претекст да се премахнат злоупотребите със свободата на печата през 1896 г. била направена т. нар. „Папанчева добавка“ към Закона за печата. С нея се въвеждал образователен ценз за отговорните редактори на вестници и списания и изискването те да имат постоянно местожителство, фиксирал се редът, по който щяла да се търси отговорност за престъпленията чрез печата — автор, редактор, стопанин и дори раздавач. Зад привидно благородните мотиви за премахване на грубия език и клеветите чрез пресата фактически се прибегвало до ограничаване свободата на печата.

Успехът на Народната партия в парламентарните избори за IX Обикновено народно събрание през ноември 1896 г. довел до създаването на една послушна камара. Но това не било в състояние да отстрани съществуващите вътрешни противоречия в кабинета. Част от правителствения екип не била съгласна с възприетата външнополитическа линия. В отговор на помирението с Русия, а формално по зравословни причини през юни 1896 г. Гр. Начович напуснал кабинета. През ноември с. г. го последвал и военният министър Р. Петров. При извършената реконструкция К. Стоилов поел Министерството на външните работи, полковник Н. Иванов — военното, Н. Бенев — на вътрешните работи. През август 1897 г. подал оставка и Ив. Гешов. При новата реконструкция в кабинета влязъл Г. Згурев като министър на правосъдието, а Ив. Вазов — на просветата.

Въпреки привидното благополучие и в редовите на Народната партия съществували разногласия. Още преди изборите за IX ОНС, в началото на 1896 г., някои членове от групата на бившите съединисти изразили недоволство от изпълнението на правителствената програма, зад което се криели наред с принципни несъгласия и някои незадоволени амбиции. Почти през цялото управление на кабинета, независимо от прякото си участие в него,

групата около К. Величков се опитвала да се дистанцира по редица въпроси от правителственото мнозинство, издавала свой орган в. „Прогрес“, а по-късно в. „Изток“.

2. Външна политика

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ОТНОШЕНИЯТА С РУСИЯ. Поемайки управлението, правителството на К. Стоилов заварило страната в твърде усложнено международно положение. Отношенията с една от Великите сили — Русия — били прекъснати, а княжеството било с неуреден международен статут. Признаването на Фердинанд за законен княз на страната било немислимо без нормализиране на отношенията с Освободителката.

Възстановяването на руско-българските отношения се налагало с оглед по-нататъшното развитие на българската държава и уреждането на въпроса за съдбата на българското население, живеещо в пределите на Османската империя. Правителството трябвало да държи сметка и за русофилските чувства и настроения на преобладаващото мнозинство от българския народ, което настоявало за подобряване на отношенията с Освободителката. В същото време, отчитайки заинтересоваността на западните Велики сили, особено на Австро-Унгария и Англия, от балканските проблеми, правителството трябвало да постигне сближение с Русия, без да наруши приятелските връзки с тези държави.

Въпросът за възстановяването на руското политическо влияние в освободените от Русия балкански държави, и по-специално в България, занимавал дълги години руската общественост и управляващите кръгове. Независимо от факта, че след абдикацията на крал Милан /1889/ от сръбския престол Русия подобрила до известна степен позициите си на Балканите, било необходимо да се постигне промяна и в отношенията с България. Възстановяването на контактите между двете славянски държави не било само въпрос на престиж и чувства. Тук се криели и трайни стратегически интереси.

Падането на кабинета на Ст. Стамболов и заменянето му с този на К. Стоилов били преценени от част от политическите кръгове в Петербург като подходящ момент за предприемане на някои действия за нормализиране на отношенията с България. На 15 август 1894 г. министърът на външните работи Н. К. Гирс поднесъл на Александър III докладна записка по българския въпрос, но императорът отказал да слуша каквото и да било за помирение с

Кобурга.¹³ Немалка роля за тази негова позиция играели личните чувства на неприязненост към Фердинанд. Но по-важното в случая била липсата на единомислие в руските политически среди по въпроса за необходимостта от подобряване на отношенията с България, както и напластеното недоверие към българските управляващи кръгове. То се подхранвало и от първите външнополитически стъпки на новия кабинет, които се възприемали като запазване на насоките на следваната до този момент външна политика. Известно влияние оказали и действията на някои български емигранти, които продължавали да настояват за отстраняването на Фердинанд от престола.¹⁴

Все пак тенденцията за нормализиране на отношенията с България постепенно си пробивала път и определена роля в тази насока изиграло самото българско правителство. То дало да се разбере, че няма да държи, както своя предшественик, предизвикателно поведение спрямо Русия и че било склонно да пристъпи към нормализиране на отношенията си с нея, без обаче да прави отстъпки, засягащи суверенитета на страната. Това проличало в първите интервюта на министъра на външните работи Гр. Начович и на министър-председателя К. Стоилов пред кореспонденти на различни западноевропейски вестници, а така също и в предизборните речи на К. Стоилов в някои поголеми градове на страната.

Липсата на преки връзки и размяна на мнения с руското правителство обаче карали софийския кабинет да се страхува и колебае, преди да предприеме някакви по-активни стъпки към помирение. За това поведение не била без значение и позицията, която западните Велики сили заели към правителството. Те показали недвусмислено, че няма да одобряват една смяна на външнополитическия курс на страната. Виенската дипломация не скривала очакванията си за повторно идване на Ст. Стамболов на власт и при всеки удобен случай изразявала симпатии към него.¹⁵

Първата по-определена стъпка към подобряване на руско-българските отношения била направена от българското правителство във връзка със смъртта на Александър III. На 21 октомври 1894 г. от името на княз Фердинанд и Народното събрание били изпратени съболезнователни телеграми до новия император Николай II и до руското правителство. Последвал техният отговор. В речта на К. Стоилов, произнесена на 24 октомври в Народното събрание, само няколко дни след размяната на телеграмите, официално било изразено намерението на правителството да направи всичко необходимо, за да „влезе в правилни отношения с Русия“.¹⁶

Въпреки демонстрираното от българска страна желание за подобряване на отношенията българ-

ското правителство се опитвало преди всичко да издействува признаването на Фердинанд, без да изясни въпроса за по-нататъшния характер на тези отношения. Това пък карало Петербург да се държи по-резервирано. Било отхвърлено и българското искане за изпращане на делегация, която да изрази желанието на българския народ за помирение.¹⁷

Въпреки това към края на 1894 г. с приемането на Закона за амнистията и завръщането на някои политически емигранти, с попълването на кабинета на К. Стоилов с представители на русофилските партии, с опитите за контакт с руската дипломация се създали благоприятни условия за промяна в руско-българските отношения.

След сложни политически ходове, преодолявайки редица външни и вътрешни препятствия, с активното съдействие на френската дипломация през юни 1895 г. за Русия заминала българска делегация. Тя трябвало да поднесе венец на гроба на Александър III. В състава ѝ влезли видните правителствени дейци Ив. Вазов, д-р Минчович, д-р Д. Моллов, председателят на Народното събрание Т. Теодоров и др. В делегацията бил привлечен и митрополит Климент, който се ползвал с особен авторитет в Петербург. За пръв път след 1886 г. български пратеници влезли в непосредствен контакт с руските управляващи фактори. Делегацията се срещнала с министъра на външните работи А. Б. Лобанов-Ростовски, с ръководителите на Славянското общество в Петербург, с кмета на града и др. Митрополит Климент бил приет от новия руски император Николай II. Предмет на разговора било преминаването на престолонаследника в православна вяра. Министърът на външните работи дал да се разбере, че не изключва възможността за възстановяване на дипломатическите отношения, но че предоставя инициативата за това на България.¹⁸ Желайки да пренесе центъра на тежестта на руската външна политика в Далечния изток, Лобанов-Ростовски бил привърженик на една по-умерена и по-гъвкава политика спрямо България и смятал за необходимо своевременно да уреди руските балкански позиции.

В хода на извършваните се дипломатически сондажи на българското правителство станало ясно, че Русия нямала никакво намерение да постави под свое подчинение българската армия и да изгони Фердинанд. Единственото условие, което се поставяло за признаването на княза, било преминаването на престолонаследника в православна вяра. На това се гледало като единствена гаранция, че софийският кабинет е готов да направи решителна стъпка към помирение.¹⁹

Посещението на българската делегация в Петербург било преценено като навлизане в

решителна фаза на руско-българските разговори и предизвикало раздразнението на някои западни кръгове. Англия и Австро-Унгария не се противопоставяли на искането Фердинанд да бъде признат от Русия, но се страхували, че това може да доведе до засилване на руското влияние в България. Затрудненията, които Виена създавала на българското правителство по въпроса за акциза, митата и бъдещите търговски договори, показвали, че българските управляващи среди трябва да уредят отношенията си с Дунавската монархия. Последвалите многократни мисии на Стоилов и Начович във Виена имали за цел да регулират спорните въпроси и да внесат успокоение.²⁰

Недоволството на заинтересованите европейски среди от българската политика се засилило и от убийството на Ст. Стамболов, което съвпаднало с посещението на българската делегация в Русия. Правителството и печатът на Англия, Австро-Унгария, Германия и Румъния реагирали твърде остро на физическото ликвидиране на бившия премиер, в чието лице загубвали един надежден приятел.

Помирението се затруднявало от разногласията в кабинета и позицията на княза. За да преодолеят колебанията му, правителството и Народното събрание оказали натиск. При откриване на втората редовна сесия на VIII Обикновено народно събрание от името на народните представители било изказано „всенародно и пламенно желание княз Борис да премине в православната вяра“.²¹ На 29 октомври княз Фердинанд направил официално изявление, че приема предложението на народните представители. След неуспешните опити да получи съгласието на Ватикана и роднините си за промяна на вероизповеданието на престолонаследника през втората половина на януари 1896 г. князът издал манифест, с който обявил официално съгласието си за кръщаването на княз Борис по православен обред.²² В отговор на отправената от Фердинанд молба руският император Николай II изразил съгласие да стане кръстник на престолонаследника.

С цел да вземе инициативата в свои ръце Високата порта побързала да изпрати преди тържествената церемония в София ноти до Великите сили с молба да признаят официално княжеската титла на Фердинанд.²³ Въпреки заемащата до този момент отрицателна позиция Австро-Унгария първа се отзовала на поканата от Цариград. По този начин тя искала да омаловажи ролята на Русия за признаването на български княз.

На 2 февруари с. г. в присъствието на представителя на руския император княз Голенищев-Кутузов, както и на представители на Османската империя, Франция, Сърбия и Гърция се извършило кръщаването на престолонаследника.

Този акт положил началото на нормализирането на отношенията между България и Русия.

Въпреки показаното благосклонно отношение от страна на Османската империя към българското правителство, желайки да подчертае васалната зависимост на България, на 2 март 1896 г. представителят на Високата порта връчил на княз Фердинанд от името на султана два фермана: с първия от тях го признавала за княз на васална България, а с втория — за генерал-губернатор на Източна Румелия.²⁴

Руско-българското помирение изиграло положителна роля. Веднага след възстановяването на дипломатическите отношения с Русия и официалното признаване на Фердинанд за законен княз последвало признаването му и от останалите Велики сили. Подобряването на руско-българските отношения довело до укрепване международното положение на България, до нарастване на нейния престиж. Последвало откриването на дипломатически агентства в редица страни и на първо място в съседните балкански държави. Разширили се възможностите за активизиране на руско-българските икономически, политически и културни отношения.

Помирението с Русия предизвикало реакцията както на някои среди вътре в България, така и вън от нея. Особено остро се отзовавали за станалото помирение във Виена, тъй като се смятало, че то фактически довежда до засилване влиянието на Русия. Раздразнението на меродавните политически кръгове в лицето на императора Франц Йосиф и министъра на външните работи граф Голуховски било твърде голямо. Те не пропускали случай да изразят официално своето недоволство от станалото.

ОТНОШЕНИЯТА НА БЪЛГАРИЯ С ВЕЛИКИТЕ СИЛИ, ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ. Едновременно с уреждане на отношенията с Русия и разрешаването на българската криза още с идването си на власт правителството на К. Стоилов не изпуснало из погледа си и проблема за националното обединение на българския народ и съдбата на българското население, останало в пределите на Османската империя по силата на Берлинския договор. Този въпрос заемал съществено място не само в неговата балканска политика, но и в цялостната му външнополитическа дейност.

В средата на 90-те години на XIX в. се разгоряла поредната криза в Османската империя. Причини от икономически и политически характер довели до засилване на националноосвободителното движение на арменското население в Мала Азия, на гръцкото на о-в Крит и на българското в Македония и Одринско. Тези движения от своя страна предизвикали активизиране на политиката

на Великите сили и на балканските държави.

Погромите над мирното християнско население в Мала Азия и в самата столица на империята възбудили недоволството на европейската общественост. Като се възползвала от това, Англия призовавала останалите Велики сили към съвместни действия, като изтъкнала на преден план съображения от „либерално-хуманно“ естество. В действителност британската дипломация желала да накара султана да признае английските позиции в Близкия изток и в Арабския полуостров, както и да измести германското и руското влияние в империята. На призива на Англия се отзовали Русия и Франция, които изхождали от свои съображения и преди всичко от желанието да не позволят на Англия да окаже самостоятелен натиск над Османската империя.²⁵

Във връзка с отправеното от страна на Англия, Франция и Русия искане към Високата порта за реформи в полза на арменското население през март 1895 г. по поръчение на своето правителство българският дипломатически агент в Цариград се опитал да убеди посланиците на Великите сили в необходимостта да се заемат с уреждането на въпроса за Македония.²⁶ Едновременно с това в подкрепа на искането на българския екзарх за пет берата/за Битоля, Дебър, Струмица, Кукуш, Дойран/за български владения, за съставяне на Синод и др. кабинетът на К. Стоилов връчил нота на султана, с която се опитвал да внуши, че удовлетворяването на църковните права на българите, живеещи в пределите на империята, би спестило на османското правителство редица затруднения, би спряло движението в защита на това население вътре в самото княжество.²⁷

Още в края на 1894 г. и правителството, и Българската екзархия отправяли многократни искания за приложението на Екзархийския ферман от 1870 г./предвиждащ получаване на нови берати за екзархийски наместници, съставяне на Синод и Смесен съвет в Цариград, които да ръководят църковното и училищното дело на българското население в Европейска Турция/, както и приложението на чл. 23 от Берлинския договор. Те се надявали да внесат известни подобрения в условията на живот на българското население във вилаетите и подпомогнат процеса на по-нататъшно консолидиране на българската народност.

Разгарянето на Източната криза довело до разрастване на митингите и демонстрациите вътре в България, до активизиране на македоно-одринските дружества. Българската общественост настоявала за оказване на по-решителна подкрепа на борбата на българското население в пределите на Османската империя и за въвеждане на реформи в духа на решенията на Берлинския конгрес и по-специално за приложение на чл. 23 и 62 от

Берлинския договор.²⁸

Така под натиска на вътрешните и външните сили, отстоявайки националните интереси, правителството трябвало да води тежка и сложна политика. То сменяло своята тактика от позицията на доказване на най-приятелски чувства и благоразположение към империята до заплахи с мобилизация, отзоваване на дипломатическия агент, затваряне на очи при преминаването на чети в Македония, което в известни моменти довеждало до изостряне на отношенията между двете страни.²⁹

По време на посещението си в Цариград през януари 1896 г. наред с другите въпроси, свързани с официалното признаване на княз Фердинанд, министър-председателят К. Стоилов поставил и този за реформи в Македония. Два месеца по-късно, през март с. г., при официалната визита на българския княз в столицата на Османската империя заедно с К. Стоилов на османското правителство бил връчен проект за реформи, който предварително бил съгласуван с дейците на Върховния македоно-одрински комитет. Разрастването на Източната криза заставило османското правителство да лавира и то обявило през април с. г. готовността си да прокара реформи в империята, те обаче ни най-малко не разрешавали наболелите въпроси.³⁰

С избухването на Критското въстание и назряващия военен конфликт между Гърция и Османската империя през пролетта и лятото на 1896 г. Източната криза се изострила до крайност. Предвид на обстоятелството, че Великите сили предприели колективни действия пред Високата порта за даване автономия на о-в Крит, от своя страна и българското правителство поискало отново изпълнението на чл. 23 от Берлинския договор за даване на автономия и на другите християнски провинции в Европейска Турция.³¹ Това искане било предявявано от почти всички български кабинети след Освобождението. Така че правителството продължавало следваната линия на българската външна политика в това направление. Сега обаче то се уповавало на намесата на силите в работите на Османската империя, на разрастването на националноосвободителното движение на българското население в Македония и Одринско и поставяло по-решително това искане. Заедно с това то потърсило подкрепата и на някои от Великите сили и по-специално на Англия. Но ако в Лондон и в Париж проявявали известна благосклонност към арменското и гръцкото националноосвободително движение, те отказали да подкрепят българските искания за Македония и Одринско.

Карта на славянските народности на Н. Б. Зарянка, 1890 г. Личен архив на П. Коледаров — София

ДЕКЛАРАЦИЯ

МИНИСТРА-ПРЕДСЕДАТЕЛЯ Д-РЪ К. СТОИЛОВЪ

(дадена въ VIII-то Общи. Народно Собрание, въ заседанието му
отъ 24 Октомврий 1894 година)

ОТНОСИТЕЛНО

ВЪНКАШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ.

(Печатана по рѣшението на Народното Собрание въ заседанието му
отъ 28 Октомврий 1894 година).

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1894.

Поради своите икономически и политически интереси в Османската империя Германия се обявила решително против каквито и да било стъпки от страна на Високата порта в полза на потисканите народности. Като изхождала от свои съображения, Русия също била за запазване целостта на империята, макар че проявявала известна благосклонност към българските искания.

През декември 1896 г. чрез дипломатическите си агенти в Белград и Атина българското правителство предложило на Сърбия и Гърция да се споразумеят и да поискат от Високата порта и Великите сили да направят от европейските османски територии една привилегирована провинция.³²

Стремехът на Гърция да запази статуквото в Македония до момента, когато елинизмът бъде в състояние да защитава своите териториални

претенции, карал атинското правителство да се обяви против българското предложение. То желало да насочи разговорите към споразумение за подялба на Македония. Нещо повече, поради назряващия военен конфликт между Атина и Цариград гръцката дипломация се опитала да въвлече България в съвместна военна акция и създаване на усложнения на територията на Османската империя. Българските искания срещнали противодействието на Гърция, чиито интереси били трайно насочени към Македония. Аспирациите на елинизма били една от основните причини за непрекъснатите колебания в българо-гръцките отношения.³³

За сръбските управляващи среди предложение то за създаване на автономна Македония също се оказало неприемливо. Те се страхували, че това ще доведе до укрепване на българския елемент там и евентуалното присъединяване на тази област към България, както била направила през 1885 г. Източна Румелия. Затова сръбският министерски съвет решил да отхвърли българското предложение.³⁴

Независимо от отказа на Белград по направеното от кабинета на К. Стоилов предложение отношенията на двете държави вървели по линията на сближаване. На 17 февруари 1897 г. в София пристигнали сръбският крал Александър и министър-председателят Дж. Симич. Те се срещнали с княз Фердинанд и министър-председателя К. Стоилов. Сръбските представители настоявали за дележ на Македония и отхвърлили българското искане за автономия.³⁵ Била подписана спогодба, към която се присъединила и Черна гора. В нея двете страни, без да отстъпват от заеманите тогава позиции, взаимно се задължавали да не нарушават статуквото на Балканите, както и да не си пречат по националните, училищните и църковните въпроси в Македония.³⁶

Съглашението от 19 февруари обаче не довело до някакво по-тясно сближение между България и Сърбия, нито до уеднаквяване на позицията им по отношение на Македония.

От своя страна, използвайки противоречията на балканските държави, Османската империя успешно лавирала, отхвърляла под благовидни предлози исканията на едната и на другата страна или пък им давала някои малки привилегии, с които още повече засилвала съперничеството им. В началото на април 1897 г., в разгара на Гръцко-турската война, бил издаден ферман за откриване на български търговски агентства в Битоля, Скопие и Солун. На 11 април с. г. излязло и султанско ираде за отваряне на построената преди 10 години българска църква в с. Дренок /Дебърско/, както и за откриването на някои затворени преди това църкви.³⁷

Придържайки се към подписаното през април 1897 г. австро-руско съглашение за запазване на статуквото на Балканите, Русия настойчиво препоръчвала на България да запази спокойствие по време на Гръцко-турската война, като обещавала да подкрепи нейните братски искания. След приключване на войната с нейно съдействие през декември 1897 г. били дадени три берата за български митрополит в Битоля, Дебър и Струмица.³⁸

Правейки тези незначителни отстъпки, Високата порта продължавала да отхвърля искането за приложение на Екзархийския ферман и на чл. 23 от Берлинския договор. Тя се оправдавала с противодействието, което останалите балкански държави оказвали на българските искания, както и на нежеланието на Великите сили и особено на най-заинтересованите — Русия и Австро-Унгария — да настояват за радикални реформи.

Паралелно с опитите за сближение със Сърбия и Гърция кабинетът на К. Стоилов се стремил да запази приятелските си отношения и с Румъния такива, каквито ги наследил от времето на Ст. Стамболов. Но румънските политически среди, ориентирани трайно към Централните сили и особено към Австро-Унгария с редица договори, посрещнали с недоверие падането на Стамболов и помирението на България и Русия, а също така и сближението между София и Белград под егидата на Петербург. Нещо повече, в началото на 1897 г. настъпило краткотрайно обтягане на отношенията между България и нейната северна съседка. Повод за това дала острата полемика, която се разгоряла между българските и румънските вестници по въпроса за Добруджа и българското население там и в която самите правителства не били безучастни. Изострянето на Източната криза раздвижила и румънската дипломация.

В замяна на своя неутралитет по време на събитията тя поискала признаване на някои привилегии и за румънското население в Македония, назначаване на митрополити от румънски произход в Битоля и Янина и др.³⁹ По този начин Румъния показала, че и тя е един от претендентите за османското наследство. Това, както и повдигнатият от българска страна въпрос за румънските опити за асимилация на българското население в Добруджа, довело до обтягане на отношенията. Твърде скоро обаче с активното съдействие на руската дипломация и с цел да се предотвратят понататъшните усложнения двете правителства побързали да изгладят конфликта. Добросъседските отношения били възстановени.

Правителството на К. Стоилов провеждало своята външна политика в сложна обстановка на все по-остро преплитане противоречията на Великите сили на Балканите, както и на самите

Декларация на министър-председателя д-р Константин Стоилов за външната политика на България пред VIII Обикновено народно събрание, 24 окт. 1894 г., С., 1894 г. Национален исторически музей — София

Българската делегация за помирението с Русия. Петербург, 1895 г. Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия — София

балкански държави, разрастване на национално-освободителното движение на българското население в Македония и Одринско и т. н. Отстоявайки интересите на страната, то се опитвало, доколкото позволяват обективните условия, да провежда политика на приятелство със своите съседи. Заедно с това кабинетът продължил линията на своите предшественици за търсене на пътища за подобряване на положението на българското население в

Европейска Турция и за осъществяване на националното обединение. За разлика от редица други правителства и политически партии, които смятали за възможно да осъществят това с пряко обвързване с една от Великите сили, правителството на Народната партия мислело, че това може да стане в съюз с Русия, без да се нарушават приятелските отношения със западните държави.

3. Стопанска политика

БЮДЖЕТЪТ И ДАНЪЧНАТА ПОЛИТИКА. Още в първите дни на своето управление кабинетът на К. Стоилов се зает с обстойно изучаване състоянието на българското стопанство с цел вземане на мерки за неговото стабилизиране и разработване на програма за по-нататъшното му развитие. Резултатите от това проучване били систематизирани в доклада на министъра на финансите Ив. Ев. Гешов от 2 юли 1894 г. до министър-председателя. В него, след като се анализиало положението на страната във финансово и стопанско отношение и се подлагали на критика слабостите, допуснати от предшестващите кабинети, се препоръчвало: строги икономии в разходния бюджет, равномерно и справедливо разпределение на данъците, увеличаване на вносните мита и акциза на спирта, изменение на закона за патента и т. н.⁴⁰ Тези предложения влезли в основата на стопанската програма на правителството.

Заедно с усилията за балансиране на държавния бюджет правителството се насочило към търсене на нови, допълнителни източници на приходи. Преди всичко то обърнало погледа си към данъчната система, която се нуждаела от сериозна реорганизация. По-голяма част от съществуващите данъци били наследени от годините на османското владичество. Те се оказали непригодни за новите условия. Правителството направило опити за тяхното видоизменение, без обаче основно да реформира данъчната система.

Десятъкът бил заменен с поземлен данък. По силата на приетия през декември 1894 г. в Народното събрание закон с поземлен данък се облагали самите непокрити недвижими имоти, като ниви, ливади, градини, оризища и т. н., а не произведенията, които се получавали от тях.

Отменени били някои преки данъци, но били въведени косвените. Един от тях бил акцизът. Според него в полза на държавното съкровище се облагали захарта и захарните изделия, кафето, шоколадът, спиртът и спиртните напитки, кибритът и др.⁴¹

Чрез даване предимство на косвените данъци

правителството се опитвало да модернизира данъчната система, но и да прехвърли данъчния товар върху масовия потребител.

СЕЛСКО СТОПАНСТВО. Правителството търсело пътища за подпомагане на земеделието и скотовъдството, които били не само основен поминък на населението в страната, но и главно перо на нейната външна търговия. Чрез законите за реорганизация на земеделските каси, за застраховка на селскостопанските посеви и добитък, за земеделското учение и конкурси, както и Закона за подпомагане на предприятията, които имат за цел подобряване на земеделието в княжеството, селското стопанство се насочвало към интензивно земеделие, въвеждала се модерна техника и други нововъведения, с които се целяло да се подобри производителността на труда и се устои на конкуренцията на напредналите страни.⁴²

ИНДУСТРИЯ И ЗАНАЯТИ. Заедно с грижите за стимулиране на земеделието правителството на Народната партия отделяло внимание и на останалите отрасли на стопанството. Продължителната дискусия по въпроса за насоките на развитие на българското стопанство, която се водела под мотото „индустрия или земеделие“, завършила в полза на промишлеността. Правителствените дейци съзнавали, че за просперитета на страната било необходимо да се развият и редица клонове на промишлеността, която трябвало да стане консуматор на селскостопанската продукция, както и да даде известна независимост по отношение на вноса от западните страни.

Важна стъпка в тази насока бил Законът за насърчение на местната промишленост, приет в първата сесия на VIII Обикновено народно събрание. Въпреки големите улеснения, които държавата била готова да направи, обаче в първите години след приемането на този закон не били постигнати очакваните резултати. Причините за това били от обективен характер — в страната липсвали притежатели на големи капитали, които били необходими за развитието на едрото промишлено производство, нямало опит и традиция в тази насока, пък и конкуренцията на западните промишлени стоки била твърде голяма.

С цел да се спре процесът на пропадане на традиционните занаяти, като абаджийството, обуварството и др., както и за насърчение на кожарската и текстилната промишленост през февруари 1897 г. бил приет закон, с който се задължавали всички държавни чиновници и служители да носят в работно време дрехи и обувки, произведени с местни материали.⁴³ Но и тези мерки не били в състояние да спасят занаятчийското производство, което ползувало остарелите методи на производство и не могло да устои на фабричната конкуренция.

Съществен дял за отстояване на икономическата независимост на страната и за провеждането на политиката на покровителство на местното производство имали подписаните през 1896—1897 г. търговски договори с редица европейски страни при увеличаване размера на вносните мита.

ТРАНСПОРТ И СЪОБЩЕНИЯ. Правителството пристъпило и към цялостно проектиране на железопътната и шосейната мрежа в страната. Като изхождало от схващането, че за развитието на индустрията са необходими пътища и модерни съобщителни средства, то продължило започнатото от своите предшественици. Според Закона за проектиране и построяване на железопътната мрежа в България се пристъпило към по-нататъшно разширяване на железопътната мрежа, внесени били корекции в главните направления, като били очертани и отклоненията към тях. По този начин трябвало да се свържат главните центрове на страната, и особено столицата, с производителните средища и пристанища Варна и Бургас, както и с дунавските селища, да се осъществи връзката между Северна и Южна България.⁴⁴

През 1897 и 1898 г. били направени някои допълнения към този закон, с които се позволявало на притежателите на частни предприятия, мини, кариери и др. да изграждат на свои разходи жп клонове и да ги свързват с най-близкия жп възел и по този начин да се включват в железопътната мрежа на страната. За целта държавата им правела отстъпки при строежа на линиите. За сметка на това те минавали под ведомството на БДЖ и се подчинявали на общия трафик на страната.⁴⁵ Направеното било голяма крачка в железопътното строителство на страната, като се имат предвид твърде скромните финансови възможности и фактът, че не били използвани други средства извън заема, сключен за тяхното строителство през 1892 г.

ПАДАНЕ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО. Световната стопанска криза, която добила особено голям размах в края на 90-те години на XIX в., големите наводнения, неплодородните години и др. дали отрицателно въздействие върху стопанското развитие на страната. Частичните мерки на правителството не били в състояние да променят съществено нещата. Предприетото широко обществено строителство от своя страна довело до увеличаване на държавния дълг и до финансови затруднения. Но най-големите трудности дошли със строежа на т. нар. Паралелна линия.

Въпросът за построяването на железопътна линия, която да насочи трафика на Южна България към пристанището на Бургас, не бил нов. Още през 1880—1882 г. той бил поставен за обсъждане в Областното събрание на Източна Румелия. За целта бил изготвен законопроект,

били направени известни проучвания на трасето, както и опити за сключване на заеми за нейния строеж. Съединението на Източна Румелия с Княжество България и последвалата го Сръбско-българска война наложили отлагането на въпроса.⁴⁶

Построяването на жп линия Саранбей /Септември/—Пловдив—Чирпан—Нова Загора, която била паралелна на линията Саранбей—Пловдив—Търново сеймен — Ямбол и чийто наемател била Компанията на Източните железници, влизало в строителната програма на Народната партия и в Закона за построяване на паралелна линия, който бил приет в края на декември 1894 г. С нея се целяло да се избегне зависимостта на южнобългарския трафик от капризите на Компанията на Източните железници, да се осигури независим държавен транспорт за вътрешната и външната търговия на страната. Не липсвали и мотиви на лична заинтересованост на някои от южнобългарските депутати.

Когато били обявени търговете за отдаване на предприемач построяването на въпросната линия, между Компанията и българското правителство избухнал конфликт. Находчивите действия на кабинета за споразумение с Компанията чрез сключване на заем и откупуване на наема на експлоатацията на Източните железници срещнали противодействието на опозицията, част от правителствените среди и несъгласието на Високата порта. Всичко това, както и липсата на единомислие по въпроса за мерките, които трябвало да се вземат за излизане от финансовата криза, вътрешните противоречия, интригите на княза и др. заставили в последна сметка кабинетът да се оттегли. На 12 януари 1899 г. министрите Т. Теодоров и Н. Бенев си подали оставките. На 14 януари последвала оставката на целия кабинет.

През своето управление правителството на К. Стоилов успяло да реши важни задачи в областта на вътрешната и външната политика. На първо място, то възстановило приятелските отношения с Русия, укрепило международния престиж на страната. Във вътрешната политика кабинетът на Народната партия възстановил някои буржоазнодемократични свободи, които били потъпкани от предшестващото правителство. Заедно с това обаче били въведени други ограничения, насочени към стабилизиране на положението му и за укрепване на монархическия институт. Със своите мероприятия в областта на промишлеността, селското стопанство и транспорта правителството на К. Стоилов изиграло положителна роля за по-нататъшното развитие на страната по пътя на капитализма. То отговорило на нарастала обществена потребност от покровителство и насърчение на тези клонове на стопанството. По този

начин били подготвени предпоставките за индустриалния подем, който страната изживяла /в рамките на българските условия/ през първото десетилетие на XX в.

ГЛАВА ШЕСТА

РАДОСЛАВИСТКИ РЕЖИМ, СЕЛСКО ДВИЖЕНИЕ И ОСНОВАВАНЕ НА БЗНС

1. Вътрешна и външна политика на радослависткия режим

НАЧАЛО НА РЕЖИМА. След като приел оставката на Стоиловия кабинет, княз Фердинанд възложил на известния буржоазен политик и държавник Димитър Греков мандата да състави широко коалиционно правителство, което да произведе нови парламентарни избори. По това време Греков не принадлежал официално към никоя партия и макар да се бил оттеглил от политическия живот още през 1897 г., бил натоварен от княза с тази задача като лице, което притежавало необходимия авторитет и същевременно било надеждна гаранция за интересите на короната. Обаче Греков не успял да изпълни възложения му мандат. След отказа на демократите, прогресивните либерали и народнолибералите да влязат в проектираното широко коалиционно правителство Греков постигнал споразумение само с либералите /радославистите/. Въпреки изричното нежелание на княза да види на власт един кабинет от либерали нямало време за протакане на преговорите, понеже съпругата на Фердинанд Мария Луиза се намирала на смъртно легло.¹

На 19 януари 1899 г. княз Фердинанд назначил правителство от следните лица: Димитър Греков — министър-председател и министър на външните дела и на изповеданията, Васил Радославов — министър на вътрешните работи, полковник Стефан Паприков — на войната, Петър Пешев — на правосъдието, Михаил Тенев — на финансите, Григор Начович — на търговията и земеделието, Димитър Тончев — на обществените сгради, пътищата и съобщенията, Тодор Иванчов — на народното просвещение.² Обстоятелството, че водачът на либералите не застанал начело на кабинета, се обяснява с недоверието на княза към Радославов.³ Обаче той бил душата на новото правителство, ръководител на неговата политика и фактически държал властта в свои ръце.

Д. Благоев пише, че след падането на Стоиловото правителство Либералната партия се

оказала „най-силна и най-влиятелна в масата на народа“. Това се обяснява с нейната организация и с активната ѝ борба против народняшкия режим. Възражайки на Я. Сакъзов, според който радослависткият режим бил случаен в смисъл, че нямал никакво историческо оправдание и че се появил само по каприза на княз Фердинанд, Благоев писал: „... всъщност не дворецът наложи този режим на България, а той се наложи на двореца и на България. Доколкото това е вярно, се вижда и от факта, че дворецът се отнасяше с голямо недоверие към радославистката „Либерална партия“ и се съгласи да даде властта на нея при условията, в министерството да влизат хора, на които той имаше доверие.“⁴

Към края на XIX в. в Либералната партия членували хора с доста различно социално положение, а именно: фабриканти, предприемачи, банкери, търговци, кръчмари, ханджии и др. под.; земевладелци и едри селяни; дребни стокопроизводители — селяни и занаятчии; интелегенти; лумпени. С най-голямо влияние в партията се ползували буржоазните елементи, особено заможените търговци, докато дребните буржоа, интелегентите и лумпените играели ролята на подчинени и обслужващи елементи. Радославистите имали политическа програма, основите на която датирали от 1894 г., а окончателната ѝ редакция — от 1897 г. В тази програма фигурирали между другото „искания“ за пълно самоуправление на общините и на окръзите, за намаляване на данъците, за безплатно образование във всички учебни заведения, за безплатна медицинска помощ и др.,⁵ които ръководните им дейци „забравили“, когато дошли на власт, понеже програмата била предназначена само за агитация по време на избори, но не и за ръководство в управлението на държавата.

Скоро след назначаването на правителството си Д. Греков потърсил подкрепа у стамболовистите. Той целял да подсили чрез евентуално споразумение с тях както позициите на кабинета сред обществото, така и собственото си положение в самото правителство. На 4 февруари 1899 г. Министерският съвет обнародвал своя програма, с която между другото обещал да се придържа към конституцията и законите, да ги прилага еднакво към всички граждани, да зачита техните права, да осигури свободата при изборите за Народно събрание и за окръжни и общински съвети, да извърши преобразувания във всички отрасли на управлението, да изразходва икономично държавните средства, да поддържа добри отношения с правителствата на Великите сили и на съседните държави и т. н.

Макар да не взела отношение към актуалните политически въпроси, тази програма задоволила

стамболовистите и на 8 февруари 1899 г. Либералната и Народнолибералната партия подписали съглашение „за задружно действие и поддържане кабинета на г. Д. Греков съгласно издадената от министерството програма“. Едновременно с това било постигнато споразумение за обединяване на провинциалните бюра на двете партии в една, която щяла да се нарича Либерална партия. След това Радославов назначил по искане на стамболовистите десетина техни привърженици за окръжни управители и околийски началници.

Този факт наред с обстоятелството, че не бил подписан никакъв програмен документ, показва безпринципния характер на сливането на либералите с народнолибералите. „Работнически вестник“ отбелязал правилно, че туткалът, който слепил „сопата“ с „торбопесъчието“, бил стремежът им към властта. Съглашението за сливането на двете партии не се осъществило изцяло, но то затвърдило донякъде тяхното влияние в страната.

ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА. През пролетта на 1899 г. било разтурено IX Обикновено народно събрание. Новите законодателни избори се състояли на 25 април и 2 май. Те били проведени редовно в 63 околии; в 9 околии станали такива инциденти и нарушения на изборителния закон, които не оказали съществено влияние върху резултатите от гласуването; в 12 околии изборите били опорочени изцяло. Гласоподавателите, общо 378 694 души, избрали 150 народни представители. От тях 89 /59,33%/ подкрепяли правителството, а 61 /40,67%/ — опозицията. В действителност тя се ползувала с по-голямо влияние сред изборителното тяло, но не успяла да се наложи поради терора и машинациите на административно-полицейския апарат и на привържениците на слятата Либерална партия. Така че правителството на Д. Греков се затвърдило на власт благодарение на незаконните и недемократичните методи, с които произвело изборите.⁶

При проверката им, която била извършена от първата извънредна сесия на X Обикновено народно събрание, мнозинството касирало 16 народни представители от малцинството, така че съотношението между привържениците на правителството и на опозицията започнало да отразява още по-зле действителното им влияние сред народа.⁷

Най-острият проблем, с който се сблъскало управлението на радославистите, бил финансовата криза. В началото на 1899 г. султанът отказал да одобри договорите на Стоиловото правителство и те не влезли в сила. Предстояло изплащането на десетки милиони, а държавното съкровище било празно. И тъй като банковият синдикат, който кредитирал българското правителство, имал големи интереси в Дружеството за експлоатация на

източните железници, предварително трябвало да уреди железопътния въпрос.

След мъчителни преговори на 15 март 1899 г. била подписана конвенция между българското правителство и споменатото дружество, според която то взело под наем жп линия от станция Чирпан до Нова Загора /завършената част от „паралелната“ линия/ за срок от 25 години. Правителството се отказало от правото си да строи или да позволи да се строят в течение на 20 години паралелни или конкурентни линии на експлоатираните от Дружеството за експлоатация на източните железници. В замяна на това то направило малки отстъпки на България. Сега вече правителството на Греков можело да получи тъй необходимия му заем. На 21 март 1899 г. то подписало договор за слят български златен 5% жп ипотечен заем на сума от 260 млн. зл. лв., с който извършило конверсия на българските държавни заеми.

Това решение на железопътния въпрос и на финансовата криза било по-лошо в сравнение с постигнатото от народняците, вследствие на което престижът на либералите спаднал значително. На всичко отгоре банките дали само няколко милиона, а през есента на 1899 г. се отказали от конверсията, като се позовали на общоевропейската парична криза. Така че правителството на Греков не успяло да разреши финансовите си затруднения чрез външен заем; в негов „актив“ останало само осуетяването на опита за изгонване на Дружеството за експлоатация на източните железници от България.⁸

Първата извънредна сесия на X Обикновено народно събрание /16 май — 28 юни 1899 г./ заседавала по време, когато станало ясно, че реколтата ще бъде много слаба. Поради голямата суша били събрани едва 1 558 092 т зърнени храни. Липсата на паша принудила селяните да разпродават добитъка си на „никакви“ пари. В много райони настъпил глад. Положението на големи селски маси се влошило извънредно много. Това стеснило вътрешния пазар. Занаятчиите се оплаквали от спадане на покупко-продажбите и от безработицата, която засегнала и фабричните работници. При това надниците спаднали много по-силно от цените на стоките. Оборотът от вътрешната и външната търговия намалял чувствително и търговският баланс на страната станал пасивен. Избухнала парична криза. Стопанският живот в България се разстроил. От кризата пострадали най-много широките народни маси, но били засегнати и интересите на буржоазната класа, особено на търговците.⁹

По почин на правителството бил гласуван специален закон за подпомагане на земеделското население, което пострадало от сушата. Събиране-

то на поземления данък за 1899 г. от най-пострадалите от сушата земеделци било отложено от 3 до 5 години; дадена им била също възможност да сключат под гаранция на държавата заеми в земеделските каси, за да си набавят храна и семена; изпълнението на изпълнителните листове против тях било спряно за 1 година. Тези мерки облекчили до известна степен положението на селяните, но не разрешили цялостно въпроса за тяхното подпомагане. А за облекчаване положението на занаятчиите и работниците, които страдали също от кризата, не било направено нищо, ако не се смята отменяването на реакционния Закон за уредбата на еснафите, гласуван при управлението на Народната партия.

Междувременно отношенията между радославистите и стамболовистите се влошили чувствително. Народнолибералите били само привидно на

власт, но не могли да се ползват от нейните облаги вследствие противодействието на либералите. Нещо повече, стамболовистите били третирани от органите на властта като политически съперници. При това положение за народнолибералите се оказало далеч по-изгодно да минат в опозиция, за да групат политически капитал. По този начин те щели да излязат от неопределеното положение, похабяващо и онова слабо влияние, с което се ползвали все още в някои среди. През юли 1899 г. възкръсналото централно бюро на Народнолибералната партия заявило, че скъсва съюза си с радославистите, а през септември се обявило за свободно от всякакви връзки и ангажименти спрямо правителството на Д. Греков.¹⁰

На 19 и 26 септември 1899 г. станали допълнителни избори за 39 народни представите-

ли. Радославов си послужил и този път с типичните за него изборни похвати, но в много по-голяма степен. Избрани били 31 радослависти, 6 стамболовисти и 2 демократи. Опозицията загубила 22

Първата народна банка в София след Освобождението, фотография. ЦДИА — София

Пешеходният / Стамболовият / мост във Велико Търново, построен през 1896—1901 г., фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — В. Търново

Устав на Българското икономическо дружество. / първа страница / .Сп. на Българското икономическо дружество, год. I, кн. I, апр. 1896

Плаващ парен кран, използван при строежа на пристанище Варна, фотография. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Варна

места в сравнение със законодателните избори през пролетта. По такъв начин радославистите затвърдили мнозинството си в Народното събрание. Положението на Д. Греков станало неудържимо и той подал оставката на кабинета си. Тя била приета на 1 октомври, когато било назначено правителство начело с Т. Иванчов. Той заел мястото на Греков и като министър на външните работи и на изповеданията, а за министър на народното просвещение бил назначен Димитър Вачов, председателят на Либералната партия и на Народното събрание. Всичко това усилило влиянието на радославистите върху правителството. То не издало своя програма, а се солидаризирало с програмата на Грековото правителство, за разлика от което имало по-тясна политическа основа.

Изострянето на стопанската криза и отказът на банковия консорциум от сделката с правителст-

УСТАВЪ на Българското Икономическо Дружество.

Глава I.

Название и сѣдалище на дружеството.

Членъ I. — Въ столицата София се съставя „Българско Икономическо Дружество“, което може да има клонове на различни мѣста въ България.

Глава II.

Цѣль на дружеството.

Членъ 2. — Цѣльта на Българското Икономическо Дружество е: да проучава икономическото положение на страната и да изнамира средства за подобренieto му.

Глава III.

Средства за постигане на цѣльта.

Членъ 3. — Дружеството ще постига цѣльта си, между другитѣ и съ слѣдующитѣ средства:

- а) Ще събира и проучава разни данни по производството на страната;
- б) Ще урежда поучителни сѣщания, съ които ще освѣтлява обществото върху умѣността и нуждата отъ нови предприятия по производството въ страната или върху начинитѣ за подобряване на сѣществующитѣ;
- в) Ще осигури издаването и вѣщото списване на свой печатанъ органъ;
- г) Ще вземе инициативата за уреждане на промишлено-търговски музеи, които да има и отдѣление за испитване мѣстнитѣ сурови материали и промишленни и
- д) Ще вземе инициативата или ще съдѣйствува за отваряне на практически пещани и вечерни училища за занаятчии.

Глава IV.

Съставъ на дружеството, права и длѣжности на членоветѣ му.

Членъ 4. — Дружеството се състои отъ основни, действителни, почетни и спомогателни членове.

Членъ 5. — Членъ на дружеството може да бѣде всѣки български гражданинъ, който се ползува съ добро име.

Членъ 6. — Основни членове се считатъ ония, които внесатъ, при записването си, веднѣжъ за винаги 100 лева; действителни сѣ ония, които внесатъ при записването си 2 лева и продължаватъ да плащатъ годишно по 10 лева; спомогателни сѣ тия, които внасятъ годишно по 3 лева, или пъкъ се абониратъ

вото на Д. Греков заставили кабинета на Т. Иванчов да търси изход от силно усложнялата се финансова криза с вътрешни средства. Финансовите проблеми заели централно място в законодателството на първата редовна сесия на Десетото обикновено народно събрание, която била открита на 15 октомври 1899 г. Тя упълномощила Министерския съвет да разрешава на БНБ да обменя банкнотите със златно покритие със сребро, благодарение на което спряло изтичането на злато от България. Друг закон разрешил на министъра на финансите да издава съкровищни бонове до 40 млн. зл. лв., което означавало фактически сключване на нов вътрешен държавен заем. А Законът за временните удържки на чиновниците, служещите и пенсионерите постановил да се правят в течение на 14 месеца удържки от заплатите и пенсията в размер от 15 до 30 процента, които подлежали на връщане с лихва 8%.

Това законодателство било твърде непопулярно. То стоварило значителни тежести върху най-широки народни слоеве, без да сложи край на финансовата криза. Въпреки че били намерени нови източници на средства, положението на съкровището не само че не се подобрило значително, но държавните финанси изпаднали в още по-голям хаос поради това, че бюджетът за 1900 г. бил съставен нереалистично. Сесията на Народно-то събрание била закрыта на 23 януари 1900 г. в обстановка на всеобщо недоволство от радослависткия режим и в разгара на движението против натуралия десетък.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. Правителствата на Д. Греков и на Т. Иванчов продължили да провеждат онзи курс на българската външна политика, който се оформил през последните години от управлението на Народната партия, именно след помирението с Русия. Основните й насоки се свеждали към следното: развитие на отношенията на България с Великите европейски сили; извоюване на нови придобивки в борбата на княжеството срещу васалното му положение към Османската империя и свързания с всичко това капитулационен режим; защита на българското население в Македония и в Одринска Тракия.

Най-значителната проява на българската дипломация при режима на либералите било нейното участие в Международната конференция за мир, която заседавала в Хага от 6 май до 17 юли 1899 г. Тя изработила и приела няколко конвенции и три декларации, които станали важен източник на международното право.¹¹

Първоначално България не била поканена да вземе участие в конференцията поради статута ѝ на васална държава.¹² Правителството на К. Стоилов и наследилото го правителство на Д. Греков обаче действували с голяма настойчивост и последова-

телност пред руския министър на външните работи Муравьов да се изпрати покана и до България. Вследствие на това руският посланик в Цариград Зиновиев упражнил силен натиск върху Високата порта и успял да сломи нейната съпротива.¹³ На 6 април 1899 г. турският комисар в София уведомил Греков, че българското правителство можело да назначи незабавно своите делегати за конференцията в Хага.¹⁴ Съгласието на Абдулхамид се давало обаче при условие, че ако делегатите на конференцията заемат местата си в залата по азбучен ред на имената на представляваните от тях държави, представителите на княжеството трябвало да седнат непосредствено след тези на Османската империя. Правителството на Греков назначило за свои делегати на Международната конференция за мир Д. Станчов/първи делегат/ и военния агент в Белград майор Христофор Хесапчиев/втори делегат/. Те били инструктирани от Греков да не се съобразяват с условието, което е поставил султанът.¹⁵ Така и станало. Със съдействието на страната домакин българските делегати заели места като представители на независима държава.¹⁶

Самото участие на Станчов и Хесапчиев в работата на Международната конференция за мир било скромно. Нашата войска представлявала малка величина в сравнение с въоръжените сили на големите империалистически държави, а и българските управляващи среди не били заинтересовани в постигането на официалната цел на конференцията. За правителството на Д. Греков имало съществено значение само допускането на негови делегати до участие в Първата хагска конференция за мир като стъпка към обявяване независимостта на княжеството. По време на разискванията в пленарните заседания, комисиите и подкомисиите на конференцията Станчов и Хесапчиев се държали независимо. Те гласували, без да се съобразяват с позициите не само на Турция, но и на Русия. Българските делегати подписали всички документи на Международната конференция за мир, които били ратифицирани от компетентните органи на Княжество България.¹⁷

Отношенията на България с Великите сили продължавали да имат решаващо значение за нейните съдбини. Но тя не била свързана поздравно с нито една Велика сила. Това я правело относително независима и оставяло ръцете ѝ развързани, но в същото време лишавало българската дипломация от онази мощна подкрепа, която можела да придаде сила на нейните действия, особено за подобряване положението на българското население в Македония и Одринско. Там, както се изразил Ив. Ст. Гешов в поверителен доклад до Т. Иванчов от Цариград, датиран на 27 октомври 1899 г., се чувствувало най-явно „наше-

то, сега засега, безпомощно международно положение“. След като се запознал с доклада, княз Фердинанд отбелязал: „този рапорт... за жалост е цяла истина!“¹⁸

В писмо от 16 януари 1899 г., което било одобрено от Николай II, Муравьов напомнил на своя агент в София Бахметиев, че не бивало да се намесва във вътрешните работи на България и че трябвало да се ограничи по отношение на тях изключително с ролята на безпристрастен наблюдател. „Това смърчане — пише А. К. Мартиненко — направило впечатление на Бахметиев и впоследствие той се стараел да действа значително по-внимателно“, като не допускал „открита намеса във вътрешните работи на България“.¹⁹

След назначаването на правителството на Д. Греков княз Фердинанд уверил руската дипломация, че новото правителство нямало да следва русофобска линия и че въобще „нищо не ще се промени във външната политика на България“. Бахметиев мислел, че князът проявявал склонност да следва проруска политика и че това е достатъчна гаранция за предаността на България към Русия, понеже според него българските партии били готови да подчинят външната си политика на волята на монарха. Бахметиев уважавал Греков като авторитетен политик и поддържал добри отношения с него още преди идването му на власт. От своя страна новият министър-председател побързал да посети руското агентство на 20 януари 1899 г. и да заяви, че желае искрено „не само да запази, но и да укрепи още повече връзките на България с Русия“. След това агентството било посетено от почти всички министри, които потвърдили изявленията на Греков. Бахметиев се успокоил и започнал да праща в Санкт-Петербург оптимистични доклади, под влияние на които там станали склонни да мислят, че в България нямало повече почва за русофобство.²⁰ Въпреки че това становище не се споделяло от всички руски дипломати,²¹ правителството на Греков положило системни усилия да убеди Русия в своята лоялност.

Особена роля в това отношение изиграла мисията на полковник Н. Епанчин. Идеята възникнала през май 1899 г., когато Паприков изказал желание руското правителство да назначи свой военен агент в София, комуто щял да бъде оказан най-добър прием, като му се даде пълната възможност да се запознае с всичко, което може да представлява някакъв интерес за руското Военно министерство. Изборът на императора паднал върху полковник Епанчин, но тъй като в Русия сметнали, че по политически съображения не било целесъобразно да държат свой постоянен военен агент в София, полковникът бил командирован само временно. Той прекарал в страната от 8 август до 15 октомври 1899 г., пропътувал няколко

хиляди километри, посетил 20 военни гарнизона, запознал се със стотици български офицери и наблюдавал годишните маневри на българската войска. Тази мисия се превърнала в доказателство за лоялност към Русия от страна на княз Фердинанд, Греков и Паприков.²²

През следващите месеци военното сближение между Русия и България продължило да показва една, макар и бавна, обаче стабилна тенденция към положително развитие. Нещата стигнали дотам, че през пролетта на 1900 г. Ст. Паприков направил официално посещение в руската столица. Но това станало вече при министър-председателството на Т. Иванчов, чието минало не било обременено като Грековото с тежко русофобство. Иванчов започнал да подготвя мисията на Паприков със засилване на русофилските прояви още от началото на 1900 г. Българският военен министър заминал за Санкт-Петербург с цел да извърши сондаж за сключването на руско-българска военна конвенция срещу Османската империя, включваща съгласието на Русия за присъединяването на Македония към България. Обаче след разговорите си с руския военен министър Куропаткин, с Муравьов и с техните първи сътрудници Паприков схванал ясно, че „руското правителство хич и не мисли за активни действия на Балканите“. Ето защо той камуфлирал главната цел на мисията си с няколко второстепенни предложения. Въпросът за сключването на руско-българска военна конвенция бил поставен от него не като конкретно и актуално предложение, а само като желателна перспектива.²³

Приблизително по същото време направил посещение в България тайният съветник Кобеко, член на съвета на руското Финансово министерство. Той пристигнал по покана на българското правителство и бил посрещнат с изключително внимание. Видният руски експерт проучил цялостно финансовото положение на княжеството и дошъл до извода, че то било не само много трудно, но даже опасно и че Русия не трябвало да остави освободената от нея страна в това положение, за да не я види един ден икономически заробена от австро-немските банки, което обстоятелство щяло да докара естествено и до политическо надмощие на австрийската политика на България — една перспектива, която била крайно нежелателна за руската политика. И понеже Русия поради финансовата си слабост нямала възможност да даде заем на България, помогнала ѝ да намери път към финансовия пазар на Париж.²⁴

Изглежда, че на Балпац са посрещнали с голямо удоволствие новината за съставянето на правителството на Д. Греков — ако не за друго, поне защото го преценили като антируско.²⁵ Но това не дало достатъчно основание за извършва-

нето на някаква промяна в стратегическата линия на австро-унгарската политика на Балканите и още през януари 1899 г. австрийският представител в София предупредил Греков, действайки заедно със секретаря на руското дипломатическо агентство, против евентуално нарушаване на статуквото на полуострова от страна на България.²⁶

Друг пункт, по който българите проявявали чувствителност, били капитулациите. Австро-унгарският външен министър граф Агенор Голуховски отчел това обстоятелство и още при управлението на Народната партия се започнали сондажи за сключване на нова консулска конвенция между България и Австро-Унгария. Българите представили даже свой проект, който предвиждал вдигане на капитулациите. Но на Балпац не бързали, а освен това там намерили за целесъобразно да систематизират съответната материя в три отделни конвенции: консулска, за екстрадиция, за взаимно изпълнение на съдебните решения и за съдебна помощ. Австрийските проекти, които били връчени на българския дипломатически агент във Виена едва през юни 1900 г., имали от българска гледна точка много важно положително качество — не се различавали в основните си положения от първоначалния български проект и давали „по-енергичен и по-силен удар на капитулациите у нас“.

Проектът за консулска конвенция внасял малки изменения и допълнения към споменатия български проект, докато другите два проекта били аналогични с конвенциите, които Австро-Унгария сключвала по същите въпроси с независимите държави. Интересите и честолубието на България били задоволени, режимът на капитулациите щял да се отмени в най-съществената и най-важната си част. Ето защо българските управляващи среди възнамерявали да използват тези документи като основа за конвенциите, които искали да сключат впоследствие и с други държави. Въпреки това една комисия от юристи изготвила три български контрапроекта, които се различавали от австро-унгарските само в подробностите. Те били одобрени от Министерския съвет, но нещата се развивали толкова бавно, че до края на 1900 г. все още не били започнати конкретни преговори с Австро-Унгария за парафиране на конвенциите.²⁷

По време на официалното посещение, което българският княз направил във Виена през есента на 1900 г., Фердинанд искал австрийският император да се отнася към него „със същото разположение, с което князът желаел да се ползува винаги в Русия“²⁸. Австро-унгарската политика спрямо България обаче имала империалистически характер и се характеризирала с двуличие и непочтеност. Австро-Унгария подкрепяла претенциите на румънската буржоазия и т. нар. „четригълник“

Силистра—Русе—Шумен—Варна.²⁹ Австрийският финансов капитал продължавал грабителската си политика чрез българските държавни заеми.³⁰

Политиката за запазване на статуквото на Балканите, към която се придържали Великите сили, налагала България да поддържа мирни отношения с всичките си съседи. Обаче балканската политика на княжеството не била проста функция от политиката на големите европейски държави. Българските управляващи среди изхождали от собствените си интереси и действували с оглед на своите цели, а с Великите сили и със съседните държави се съобразявали само доколкото това се налагало от ограничените възможности на страната. При това не бива да се забравя, че финансовата криза и селските бунтове през 1900 г. стеснили допълнително полето на българската дипломатия за маневриране в сферата на външната политика.

Назначаването на правителството на Д. Греков станало причина за известно подобряване на отношенията със Сърбия. Преди това правителството на д-р Владан Джорджевич водело към България политика, множество проявления на която имали, по мнението на нашия дипломатически агент в Белград, „не дотам приятелски“ и даже враждебен характер. Крал Александър преценил обаче правителството на Греков като „много по-добро“ за Сърбия от това на Стоилов и побързал да кове желязото докато е горещо. В тона на сръбския меродавен печат настъпила положителна промяна спрямо България. На 22 февруари 1899 г., годишнината от провъзгласяването на независимостта на Сърбия, крал Александър изравнил окончателно, въпреки неблагоприятната реакция на Османската империя, положението на българския дипломатически агент с това на другите шефове на чужди мисии. Новият български дипломатически агент в сръбската столица Христо Бракалов връчил акредитивните си писма на краля, а не на министър-председателя, при което му били отдадени и военни почести.³¹

Всичко това се правело с цел да се улесни сръбското проникване в Македония, като се раздели тя на сфери на влияние между Сърбия и България. Тази основна концепция на сръбските управляващи среди за отношенията между двете страни се лансирала от тях през цялата 1899 г. в разговори на най-различно равнище. Но българите си мълчали. В края на годината крал Александър казал на Бракалов „... ний не можем да останем заобиколени отвъде, без изход към морето. На северозапад ние не можем да се разширим, остава ни път към юг. Аз настоявам да определим сферите на вашето и нашето влияние; да се споразумеем относително нашите действия в Македония.“ И ако преди това сръбските претен-

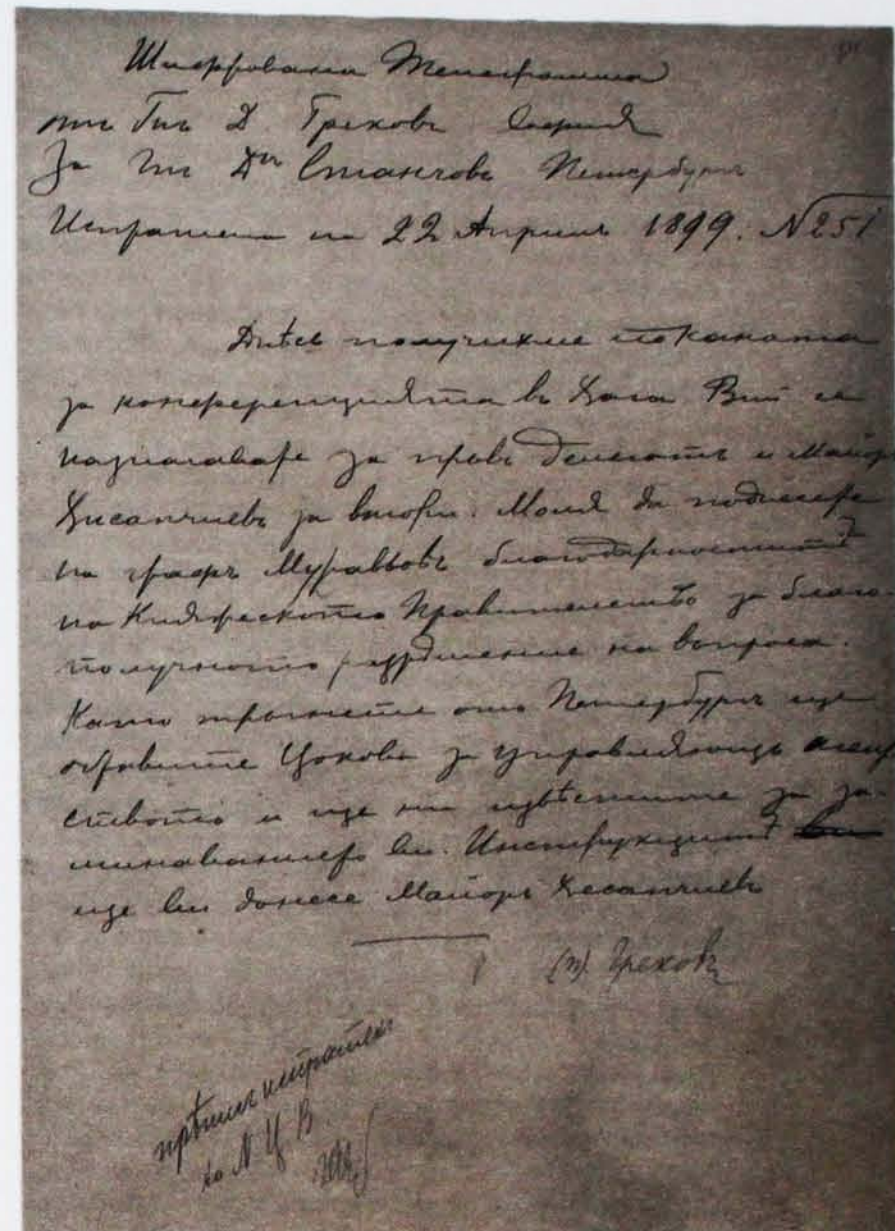
ции стигали до Вардар, сега кралят споменал, че разграничителната линия между двете сфери на влияние трябвало да се прокара някъде между Вардар и Струма.³²

На 9 януари 1900 г. Т. Иванчов инструктирал Бракалов да отхвърли идеята за разделяне на Македония на сфери на влияние между България и Сърбия, аргументирайки се с това, че нито християнското население, нито Високата порта, нито Великите сили щели да приемат такова нещо; то било противно на интересите на двете славянски страни и можело да предизвика нежелателни усложнения на Балканите.³³

Проблемът за бъдещето на Македония се оказал от решаващо значение и за българо-гръцките отношения в края на XIX в. След поражението си в Гръцко-турската война от 1897 г. Гърция, макар и да преживявала трудни дни, започнала бързо да се възстановява. Нейната външна политика се ориентирала все повече към сближение с Турция и Германия, като същевременно се отдалечавала от Русия и от Франция. Успоредно с това се усилили гръцките аспирации за Южна Македония и Южна Тракия. Гръцкото правителство очертало границата на своите претенции на север, както следва: Южните Родопи — Неврокоп — Мелник — Струмица — Прилеп — Струга. Българските правителства се противопоставяли на разделянето на Македония на сфери на влияние. Те се стремили към автономията на цяла Македония като предпоставка за по-сетнешното ѝ присъединяване към Княжество България, както станало навремето с Източна Румелия.³⁴

Значението, което гръцкото правителство отдавало на отношенията си с България, проличало и от недоволството, с което посрещнало закриването на поста на българския дипломатически агент в Атина. От началото на 1900 г. Петър Димитров бил отзован, а в гръцката столица бил изпратен като шарже д'афер Димитър Цокков. Промяната се дължала на финансови причини, но въпреки това показвала ясно, че българското правителство отдавало сравнително по-малко значение именно на отношенията си с Гърция.³⁵ Въобще българо-гръцките дипломатически отношения в края на XIX в. били хладни.

Най-силно се влошили обаче отношенията с Румъния. Преди идването на радославистите на власт българо-румънските отношения били сравнително добри. Даже когато през пролетта на 1899 г. бил съставен чисто консервативен кабинет начело с Кантакузино и с министър на външните работи Йон Лаховари, се смятало, че отношенията между двете страни щели да останат при новото румънско правителство „тъй приятелски, както са били и при предишното правителство“³⁶. А на 28 октомври с. г., когато новият български диплома-

Телеграма от Димитър Греков, министър на външните работи и изповеданията, до Димитър Станчов, дипломатически агент в Петербург за назначаването му за първи български делегат на Международната конференция за мир в Хага. София, 22 апр. 1899 г. ЦДИА — София

тически агент в Букурещ Димитър Тодоров връчвал акредитивните си писма на Лаховари, последният констатира отново приятелските отношения между двете страни и отбелязал, че те били свързани с много общи връзки не само в миналото, но и в настоящето.³⁷

Характерно е обаче, че кабинетът на Кантакузино, който сменил почти всички префекти освен двама, запазил на поста тулчанския префект Немиценко. Минчович мислел, че Немиценко бил „нужен на сегашното правителство, за да може то

чрез него да продължи въведената от румънските либерали система на преследвания против българския елемент³⁸.

През пролетта на 1900 г. румънците заели дунавския остров Ешекада. Тодоров допускал, че това е диверсия за закрепване разклатеното вътрешно положение на кабинета. След неуспехите си по редица въпроси на своята вътрешна и външна политика кабинетът на Кантакузино се стремил „да излезе пред общественото мнение с една победа поне над България по един въпрос, по който либералният им съперник и предшественик Стурдза не [е] успял да надлее“³⁹.

Българското правителство придало такова значение на спора, че до разрешаването му отказало да преговаря за каквито и да било други съглашения или споразумения с румънското правителство. Когато в румънския печат се появили съобщения в противен смисъл, Т. Иванчов заплашил своя представител в Букурещ с дезавуиране. Но до това не се стигнало, понеже се изяснило, че Тодоров се придържал стриктно към указанията на своя шеф, в изпълнение на които преустановил даже разговорите по конвенцията за риболова.⁴⁰

В ожесточението на спора някои румънски държавни органи отишли дотам, че се отнесли безчовечно с около 400 български градинари от Търновско, които отивали всяка година на гурбет в Румъния.⁴¹

Причината за изострянето на отношенията между двете страни била много дълбока. Безсилни да осъществят своите аспирации по отношение на Трансилвания и Бесарабия, румънските управляващи среди започнали да кроят планове за разширение на юг в четириъгълника Силистра — Русе — Шумен — Варна. Същите среди разглеждали България и като съперник в борбата за хегемония на Балканите. През лятото на същата година възникнала опасност от война между Румъния и България. През нощта на 22 срещу 23 юли в Букурещ бил застрелян по заповед на Върховния македонски комитет в София Стефан Михайлеану, професор в букурещкия музей „Св. Сава“, издател и притежател на вестник „Пенинсула Балканика“. Михайлеану вършел предателства срещу Македоно-одринското революционно движение, а вестникът му провеждал шовинистична антибългарска линия в Македония.⁴² Избухналият по повод убийството българо-румънски конфликт бил смекчен едва след намесата на Русия и Австро-Унгария.⁴³

Изобщо край на XIX в. се характеризирал с изостряне на отношенията между балканските страни. Най-дълбоката причина за това било назряването на македонския въпрос, при разрешаването на който щяло да се дойде неминуемо до прокарването на нови граници между балканските

държави и до установяването на ново съотношение на силите между тях. А преплитането на тези въпроси с изострянето на отношенията между Великите сили във връзка с окончателния преход към империализма усложнило още повече положението на Балканите.

ПАДАНЕ НА РАДОСЛАВИСТКИЯ РЕЖИМ. През есента на 1900 г. кабинетът на Т. Иванчов бил доста изхабен вследствие избухналите през 1899—1900 г. селски вълнения и конфликта с Румъния. За спадането на престижа на управляващата партия допринесло потъпкването на най-съществените права и свободи на българските граждани: изборителното право, правото на сдружаване, свободата на печата и свободата на събранията и митингите. Грубият произвол характеризирал политиката на В. Радославов и по отношение на органите на местното самоуправление. За две години били разтурени около 1100 общински съвета било за да се улесни победата на правителствените привърженици в законодателните избори, било за „назидание“ на общините, чиито жители симпатизирали на опозицията или взели дейно участие в селските вълнения. По същия незаконен начин през лятото на 1899 г. били разтурени всички окръжни съвети. Стотици общински и окръжни служители били уволнени и заместени с радослависти, които искали да се „поохранят“, докато партията им е на власт.

След падането на режима били разкрити многобройни кражби и големи злоупотреби с обществени средства. Особена известност получила аферата с „гнилите вагони“, която се състояла в това, че Министерският съвет възложил доставката на 5 локомотива и 250 стари вагона на влиятелни радослависти, въпреки че друга фирма предложила да достави вагоните със 140 625 зл. лв. по-евтино. Извършени били и множество други подребни афери. Изобщо корупцията се ширела както сред „низините“, така и сред „върховете“ на Либералната партия и допринесла много за изхабяването на правителството на Т. Иванчов, при чието управление станали повечето злоупотреби.⁴⁴

Край на радослависткия режим настъпил през втората редовна сесия. Тя гласувала само няколко немалко важни закона, след което започнала да разглежда бюджета за 1901 г. Радославистите решили да се възползват от случая, за да бламират Ст. Паприков, който дал отпор на някои техни партизански действия. По този начин либералите щели да нанесат удар и върху престижа на княза, който подбирал военните министри, за да му отмъстят за унижението, на което подложил партията им, като не допуснал нейния шеф до министърпредседателския пост. Обаче Фердинанд не се съгласил да жертвува военния министър.

На 22 ноември 1900 г. правителството на либералите подало оставка, а след една седмица било разпуснато и X Обикновено народно събрание, с което настъпил краят на радослависткия режим.⁴⁵

2. Движение против натуралния десятък

НАЧАЛО НА ДВИЖЕНИЕТО. Движението против натуралния десятък се зародило през лятото на 1899 г. във връзка с намерението на радославистите да заменят поземления данък с натурален десятък. Някои народни представители мислели, че по този начин щяло да се облекчи данъчното бреме на селските маси през неплодородната 1899 г. Към това мнение се присъединили и депутати, които произлизали не само от средите на мнозинството.

Финансовата година обаче, а на някои места и жътвата били вече започнали. Нямало време за провеждане на данъчна реформа и през тази година бил събран поземлен данък.⁴⁶ Обаче на 16 август Министерството на финансите предписало с окръжно № 7089 общинските съвети да бъдат сезирани с въпроса, как да става облагането на добива от земята през следващите години. Окръжното внушавало мисълта, че натуралният десятък предлага по-големи възможности за постигането на максимална справедливост при облагане на дохода от земята.⁴⁷ Но резултатът от допитването се оказал противоположен на очакванията: около 83% от общинските съвети се произнесли против въвеждането на натуралния десятък.⁴⁸

Въпреки ясното и категорично изразено нежелание на мнозинството от земеделското население да бъде обложено с натурален десятък на 29 октомври 1899 г. М. Тенев внесъл в I РС на X ОНС законопроект за данъка на земните произведения за 1900—1905 г., който предвиждал събирането на десятък в натура от главните зърнени храни и на паричен десятък от почти всички останали култури.

Внасянето на законопроекта в Народното събрание дало тласък за възникване на движение против натуралния десятък. Започнало широко обсъждане на въпроса по страниците на политическия периодичен печат. Всички вестници и списания освен органите на управляващата партия се изказали против възвръщането към системата на десятъка. Широко разпространение получили и няколко брошури, като например издадената през септември 1899 г. брошура на народния учител Димитър Драгиев „Трябва ли земеделците да плащат десятък?“. Описвайки подробно лошите страни на този налог за селяните, авторът заключил, че десятъкът бил „страшно съсипателен

за земеделците“ и полезен „само за правителството, за земевладелците, за лихварите“.⁴⁹ Написана на лек и достъпен език и пригодена към манталитета на селяните, брошурата на Драгиев имала голям успех.⁵⁰

През първия етап на движението против натуралния десятък, т. е. от неговото зараждане през август 1899 г. до 14 януари 1900 г. /последния ден преди гласуването на Закона за данъка на земните произведения за 1900—1901 г./, се състояли около 190 протестни митинги и събрания. Основно искане в техните резолюции, както и в писмените протести било искането да не се въвежда натуралният десятък вместо поземления налог.

Първоначално протестните митинги и събрания се ограничавали в рамките на едно или няколко села. Постепенно се стигнало и до акции в околийски мащаб. А когато разискванията в Народното събрание показали, че въпреки значителното за онова време протестно движение Либералната партия не възнамерявала да се откаже от намерението си да въведе отново натуралния десятък, назряла необходимостта да се организира една решителна демонстрация на волята на селячеството в национален мащаб. Ролята на такава демонстрация изиграл Учредителният конгрес на Българския земеделски съюз /БЗС/, свикан в края на 1899 г., макар да бил замислен като проява от съвсем друг род. Но и той не можал да предотврати въвеждането на десятъка.

Движението против натуралния десятък се преплело с движението за основаване на селска партия. В края на 1899 г. към създадените вече земеделски дружини били основани повече от 100 нови, така че общият им брой възлязъл на 200—250.⁵¹ Този голям успех на идеята за земеделско сдружаване се обяснява не толкова с това, че селяните започнали да съзнават ползата от сдружаването си, колкото с това, че съзрели в нея възможност за решителен протест и средство за енергична борба против намерението на радославистите да въведат отново натуралния десятък.⁵²

На 26 ноември Народното събрание обсъдило по принцип законопроекта за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. От името на буржоазната опозиция се изказали петима народни представители, които възразили решително против връщането към системата на натуралния десятък. Атмосферата се нагорещила до крайност. Радославистите гласували законопроекта по принцип на бърза ръка и вдигнали заседанието. Затова пък малцинството продължило да обсъжда законопроекта по принцип и по време на второто му четене. В края на краищата то успяло да наложи редица поправки, които давали малко по-големи

гаранции за запазване интересите на селяните.⁵³

Окончателният текст на Закона за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. постановявал да се взема десятък в натура от зърнените храни, десятък в пари от всички останали култури, поземлен налог от лозята и изкуствените ливади и 4% върху стойността на горите. Обложените с натурален десятък имали задължението да предадат на финансовите органи определените им количества зърнени храни и да ги пренесат до пунктовете за извозване срещу минимално заплащане.⁵⁴

Законът за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. имал реакционен характер. Той заменил поземления налог с десятък, който е присъщ на натуралното стопанство и се намира в противоречие със същността на стоковото и особено на капиталистическото производство. Натуралният десятък ограничава земеделеца във възможностите му да търгува със своята продукция и облага не само печалбата, но и капитала, вложен в земеделското производство. Освен това този старовременен данък утежнява данъчното бреме върху обработените земи в сравнение с необработените, излага реколтата на риск да претърпи повреди от стихийни бедствия и намалява нейното количество и качество, ограничава производителите, като им налага да жънат, да извозват десятъчните храни в работно или в лошо време срещу нееквивалентно възнаграждение, и т. н.⁵⁵

Разглежданата данъчна реформа засегнала силно интересите на всички селски производители. Не пострадали само едрите земевладелци, които отдавали земите си под наем. Те даже спечелили, понеже десятъкът щял да се плаща от арендаторите, докато поземленият налог тежал поначало върху самите собственици. Въвеждането на десятък не се отразило и на положението на селскостопанските работници с изключение на ратаите в Добруджа, за чиято сметка работодателите засявали по няколко декара земя при условие, че плодотропувателите ще платят съответните данъци. С други думи, въвеждането на натуралния десятък засегнало чувствително жизнените интереси на огромното мнозинство от българския народ. Това именно обстоятелство придало невиджан размах на движението против десятъка.

Радославистите не се съобразили с категорично изразената воля на селяните. На 15 януари 1900 г. Законът за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. бил гласуван от Народното събрание. На 17 с. м. Централният управителен комитет на БЗС поискал телеграфически от княза да не утвърди закона. По цялата страна започнали протестни акции, но Фердинанд нямал обичай да се вслушва в гласа на масите, а освен това

одобрявал въвеждането на натуралния десятък. Скоро утвърденият от княза Закон за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. бил обнародван в „Държавен вестник“ и влязъл в сила.

РАЗРАСТВАНЕ НА СЕЛСКИТЕ ВЪЛНЕНИИЯ. През следващите няколко седмици движението против натуралния десятък се издигнало на нова, по-висока степен. В течение на двадесетина дни станали огромни, невиджани в дотогавашната политическа история на България околийски и окръжни протестни митинги в Русе, Разград и Лясковец.⁵⁶

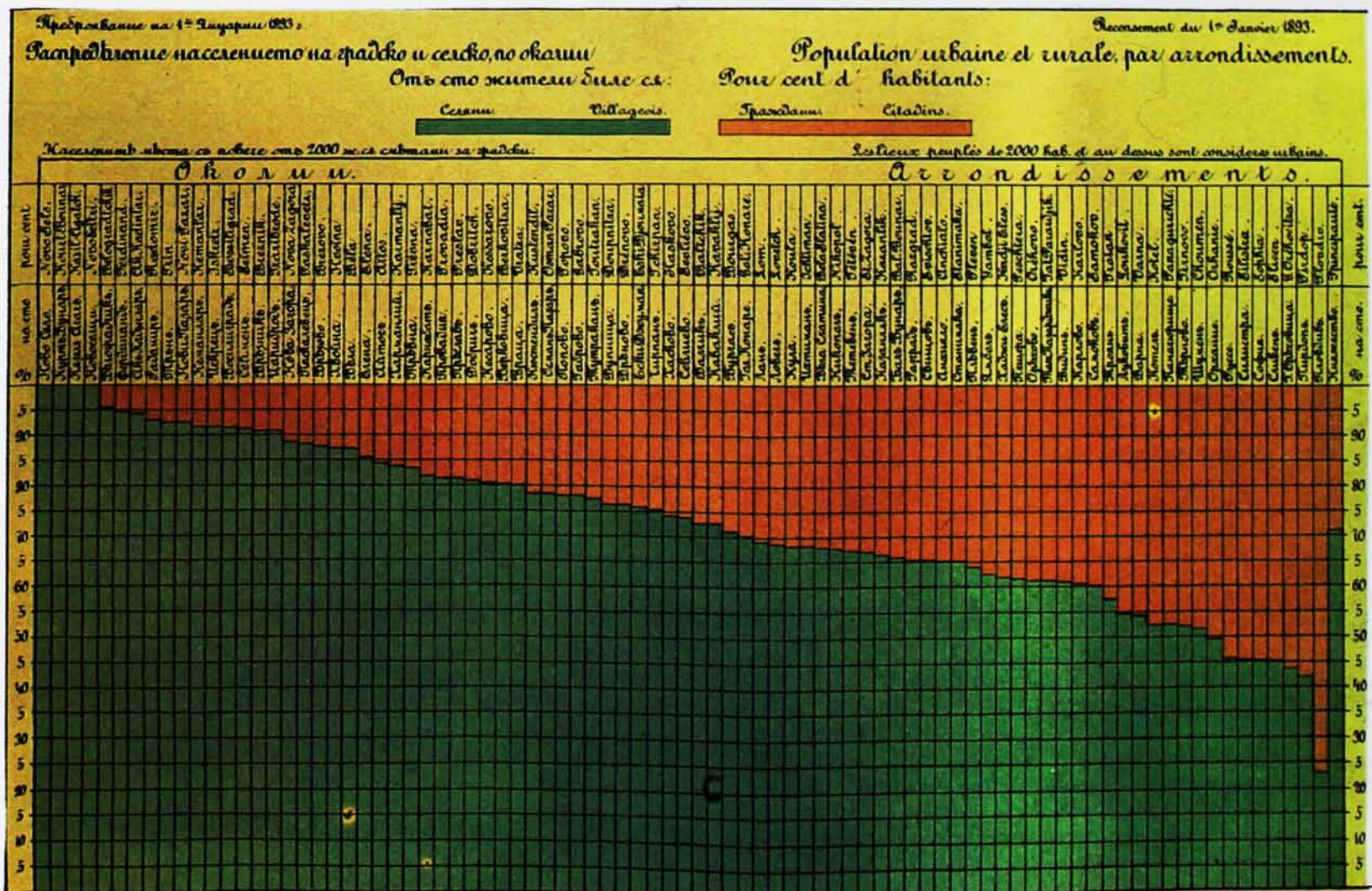
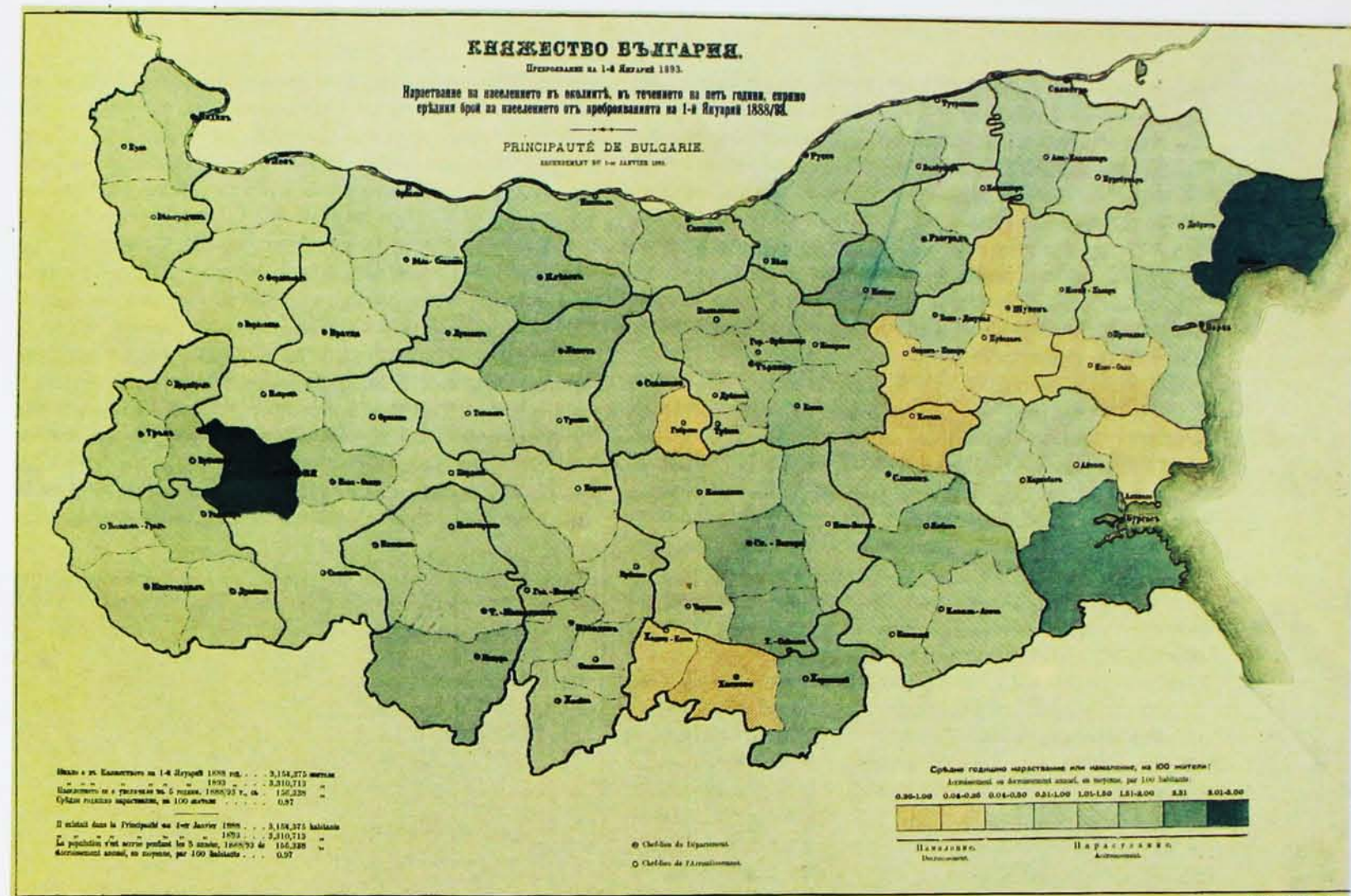
След влизането в сила на Закона за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. протестните акции започнали да преминават под нови лозунги. Едни искали князът да отмени този закон — нещо, което той нямал право, а още по-малко желание да го стори. Други пък искали по-приемливо искане: назначаване на ново правителство и провеждане на свободни избори за ново Народно събрание, което именно да отмени омразния закон.

На 21 февруари 1900 г. В. Радославов издал прословутото си окръжно № 777, в което се казвало, че населението било длъжно „да почита като светиня“ Закона за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. На окръжните управители било наредено да третират като престъпни всички форми на протест против този закон.⁵⁷

Въпреки че окръжното било разгласено широко сред населението от административните власти, опозицията не се съобразила с него. Съпротивата против десятъка започнала да излиза от рамките на законността. Полицията не разполагала с достатъчни сили, за да се справи с народното движение. Тогава правителството решило да използва в борбата си със селското движение авторитета на короната. С разрешение на княз Фердинанд на 2 март 1900 г. в „Държавен вестник“ била отпечатана телеграма от министър-председателя до окръжните управители, в която се казвало, че монархът съжалявал за „неблагоуразумната и осъдителна агитация“ против десятъка, че не одобрявал „подобно престъпно съпротивление на действащите в страната закони“ и че нямало да приема делегациите на митингите. Т. Иванчов наредил на окръжните управители да разгласят най-широко тази телеграма между населението и предупредил, че правителството възнамерявало да

Нарастване на населението в страната. 1888—1893 г. /цветна карта/. Албум за графическа статистика, С., 1896, табл. 4

Цветна диаграма за разпределение на населението на градско и селско по околии. 1888—1893 г. Албум за графическа статистика, С., 1896, табл. 23

вземе най-строги мерки против „нарушителите на порядъка и законите“.

Телеграмата не помогнала на правителството. За селячеството станало ясно, че всички легални пътища за борба против Закона за данъка на земните произведения за 1900—1901 г. са прерязани. Селяните се изправили пред дилемата: или да се подчинят на омразния закон и да позволят държавата да ги ограби жестоко след една твърде неплодородна година, или да продължат борбата с нелегални средства.

БУНТЪТ ВЪВ ВАРНА. На 5 март 1900 г. във Варна се състоял окръжен „чисто земеделчески митинг“ против десятъка, организиран от Варненския околийски земеделски комитет под натиска на земеделските дружини от окръга.⁵⁸ който прераснал в бунт. Множеството било разпръснато от войската и стражата едва към 18 часа с атака на нож.⁵⁹

През следващите дни Варна заприличала на обсаден град. Въведен бил полицейски час. В града пристигнал министърът на вътрешните работи. От околните гарнизони били докарани войскови части, с чието съдействие варненската полиция натикала в затвора стотици селяни от околните села, както и много граждани, които били обвинени в „подстрекателство“. Официозът в „Народни права“ поискал най-строго наказание за „смутителите“. Обаче към средата на март благодарение на намесата на съдебните власти почти всички арестувани били освободени. След метежа във Варна борческите настроения на селячеството се повишили още повече.⁶⁰

ВЪЛНЕНИЯ И БУНТОВЕ В РУСЕНСКО. В селата на тогавашния Русенски окръг зацарил дух на съпротива срещу административните и полицейските органи. Брожението обхващало с. Красен, което било усмирено с помощта на войската. На 14 април 1900 г. започнал бунтът в с. Тръстеник. Край него се събрали около 4—5 хиляди селяни от Божичен, Басарбово, Долапите /дн. квартал на Русе/, Каракоджали /дн. Екзарх Йосиф/, Кошов, Красен, Кулата /дн. квартал на Русе/, Мечка, Обретник, Пиргос /дн. Пиргово/, Червен, Щръклево и други села. Селяните били разделени на четири групи и въоръжени главно със сопи. Огнестрелното им оръжие било малко и предназначено за самозащита.

През нощта на 18 срещу 19 април Радославов заповядал Тръстеник да бъде обсаден и да се арестуват на всяка цена „виновниците и подбудителите“. След сражение между селяните и войската на 19 април към 10 часа войската станала господар

на положението. По-компрометираните водачи на селяните избягали в Румъния.⁶¹

През следващите дни в Русенско били съсредоточени значителни военно-полицейски сили. Нарушавайки Търновската конституция, на 21 април правителството обявило военно положение в Русенска, Свищовска, Търновска, Горнооряховска и Разградска околия, така че престъпленията срещу властта и обществения ред, както и някои други престъпления станали подсъдни на военно-полевите съдилища. Извършени били масови арести, при което полиция и преоблечени шайкаджии изтезавали жестоко арестуваните. Наложило се разследването на бунтовниците да се поеме от военните власти. Престижът на администрацията паднал окончателно. Насоката, която военните дали на следствието, заставила правителството да

се откаже от намерението си да съди участниците в тръстенишкия метеж. Дадени били под съд само някои офицери и нисши чинове от Тръстенишкия отряд, на които били наложени сравнително леки наказания.⁶²

Главни водачи на селяните по време на бунта в Тръстеник били земеделските дейци Дечо Консулов и Марин Иванов от Тръстеник, Илия Братоев и Бени Кръстев от Пиргос и Марин Вълканов от Щръклево. Във всяко село имало дружба начело с председател и десетници. Дружбите от различните села трябвало да събират селяните по предварително уговорени сигнали и да си помагат, когато войска или стража направи опит да арестува някого. С други думи, земеделските дружки в Русенско образували известна „организация за противодействие на властта със сила и с оръжие“

Тя влязла в действие по време на бунта в Тръстеник. Изобщо този бунт бил дело на земеделските дружки в Русенска околия.⁶³

БУНТЪТ В БАЛЧИШКО. Смазването на вълненията в Русенско не сломило борческия дух на селяните. Непрекъснато ставали нови протестни митинги и събрания. На много места селяните отказали да подадат декларации за облагането им с натурален десятък, цели общински съвети подавали оставките си, за да не станат оръдия на правителството срещу селяните, и т. н. Правителството пък изпращало в непокорните села военни и полицейски части, за да принуди селяните да подадат декларации. Изобщо вътрешнополитическата обстановка се изострила значително.

След окръжния митинг във Варна на 5 март 1900 г. по почин на земеделската организация в

общините на Балчишка околия били основани комитети за ръководство на по-нататъшната съпротива срещу натуралния десятък. При подаването на съответни сигнали всеки трябвало да „бяга“ в селото си, където и да се намирал. Този план за борба влязъл в действие на 23 май, когато балчишкият околийски началник Владимир Арсениев арестувал в Дуранкулак всички по-събудени селяни, които отказали да подадат декларации, и ги подкарал към града. Бунтът бил сломен на 1 юни с ескадрон войска и с цялата балчишка и каварненска полиция. Конницата нападнала ненадейно със саби селяните, които искали да влязат в селото. Ранени били неколкостотин селяни, а броят на убитите и загиналите впоследствие от раните си възлязъл на около 90 души. Паднали убити само двама офицери и няколко войници. През следващите дни множество селяни емигрирали в Румъния, а някои в Сърбия. Съпротивата на останалите в околията станала безпредметна поради пристигането на силни войскове части.⁶⁴

На 5 юни 1900 г. Министерският съвет обявил военно положение в Шуменски и Варненски окръг и в околията Поповска, Кеманларска/дн. Исперихска/, Беленска, Балбунарска/дн. Кубратска/, Тутраканска, Еленска, Дряновска и Кесаровска.⁶⁵ На 6 с. м. в „Държавен вестник“ били обнародвани „Временни наредби за престъпления по печата“, които влезли в сила още същия ден.⁶⁶ Те били издадени в нарушение на чл. 79 от Търновската конституция и представлявали тежко посегателство върху свободата на печата. Ред опозиционни вестници спрели да излизат, а издаването на останалите било силно затруднено.

Описаните събития бележат фактическия край на движението против натуралния десятък. Те показали убедително безсилието на селяните по отношение на правителството, а освен това настъпването на жътвата отвлякло вниманието на селячеството в друга посока. През август 1900 г. се развил остър конфликт в Румъния, който изтласкал всички вътрешнополитически събития на втори план. След много борби и жертви правителството на Т. Иванчов събрало натуралния десятък за 1900 г. То празнувало победа, но тази победа се оказала пирова.

ХАРАКТЕР И ЗНАЧЕНИЕ НА ДВИЖЕНИЕТО ПРОТИВ НАТУРАЛНИЯ ДЕСЯТЪК. Движението против натуралния десятък през 1899—1900 г. било „стихийно, неорганизирано движение, без определена идейно-политическа насока. В него се кръстосвали и борели влиянията на буржоазните опозиционни партии, БРСДП и на току-що основания БЗС“, чието влияние се простирало първоначално предимно в Плевенско, Варненско, Русенско, Добруджа и някои села на Югоизточна България.⁶⁷

Отношението на социалистите към селските вълнения било сложно и противоречиво. В навечерието на движението против десятъка БРСДП нямала ясно становище по селския въпрос. В партията съществували две тенденции: опортюнистите се стремели към политическо действие сред селяните в дребнобуржоазен дух, докато революционните марксисти игнорирали на практика селските дребнособственически маси, понеже в стремежа си да превърнат БРСДП в действителна пролетарска партия съсредоточавали цялото си внимание върху градския пролетариат. Това противоречие намерило специфичен израз и в отношението на социалистите към движението против десятъка.

Парламентарната група на БРСДП, която се състояла от четирима опортюнисти, се противопоставила много активно в Народното събрание срещу въвеждането на натуралния десятък. Тя препоръчала вместо него да се въведе прогресивно-подоходният данък. Същото искане било издигнато и в около 1/5 от резолюциите на протестните митинги и събрания, които станали през първия период на движението срещу натуралния десятък.

След започване на селските бунтове някои опортюнисти участвували в тях, а на митингите издигали лозунги, които били съобразени преди всичко с интересите и с настроенятия на дребната селска буржоазия. Обаче опортюнистите не успели да дадат последователен и пълен израз на нейните класови интереси, поради което не постигнали съществени резултати в разширяването на своето влияние.

Избухването на бунтовете активизирало дейността на революционните марксисти по отношение на селското движение. „Работнически вестник“ започнал да отделя голямо внимание на този въпрос. В споровете се намесил и Д. Благов, който се изказал няколко пъти на страниците на сп. „Ново време“. Общо взето, революционните марксисти заели отрицателна позиция към селските бунтове като форма на политическа борба. Участието на революционните марксисти в селските митинги било по-ограничено и ставало преди всичко с лозунги в защита на конституционните права и свободи, в които пролетариатът бил най-заинтересован.

Вследствие на всичко това разногласията между двете течения в БРСДП се изострили значително. Обаче между тях имало и някои общи моменти, а именно: 1) осъждането на закона за десятъка; 2) искането за въвеждане на прогресивно-подоходния данък; 3) осъждането на радославистките репресии срещу селското движение и 4) съчувствието към селските трудещи се маси заради експлоатацията и репресиите, на които били подложени.⁶⁸

Въпросът за отношението на БРСДП към земеделското, т. е. селското движение, бил включен в дневния ред на седмия ѝ конгрес. Разискванията станали на 11 юли 1900 г. Опортюнистите настоявали да се разшири значително „широката“ дейност на партията сред дребната селска буржоазия, докато революционните марксисти се противопоставили решително на това. Тяхното становище надделяло и затова конгресът препоръчал на партийните членове да се придържат към една „уяснителна деятелност“ по отношение на селското движение. С приемането на тази резолюция конгресът потвърдил косвено пролетарския характер на БРСДП и показал нейното израстване като работническа партия. Освен това била приета и една „резолюция-протест“, в която конгресът осъдил между другото виновните за кръвопролитията във Варна, Тръстеник, Красен, Дуранкулак и др., изказал дълбоки симпатии към борците, които взели участие в борбата на народа с правителството, и се поклонил пред праха на падналите жертви.⁶⁹

Резолюцията за отношението на БРСДП към селското движение предпазила партията от хлъзгане по линията на дребнобуржоазната политика. Но като възприела политиката на изчакване по отношение на селското движение, БРСДП платила тежък данък на доктринерството и насочила своята стратегия в път, който я лишил за две десетилетия от възможност да работи за спечелването на селските дребнособственически маси като съюзник на пролетариата в бъдещата социалистическа революция. Както казва Г. Димитров, по селския въпрос Д. Благов и неговите съратници стоели на плехановски, а не на ленински позиции. Най-добрите марксисти в България определяли доктринерски селяните стокопроизводители само като консервативен елемент и се стараели да ги привлекат под свое знаме само доколкото те, селяните, преминавали на позициите на пролетариата. Ето защо никак не било случайно, че БРСДП нямала своя революционна аграрна програма.⁷⁰

За влияние върху движението против натуралния десятък се борели току-що основаният БЗС, буржоазните опозиционни партии и БРСДП. То се зародило като стихийно движение, а към края си придобило още по-разнолик характер. Стихийно избухнали и селските бунтове.

В движението против десятъка взели участие всички прослойки на българското селячество. Поставяйки си за цел да замени натуралния десятък, който е характерен за натуралното стопанство, с друг данък, който да съответствува на тогавашната степен на развитие на стоково-паричните отношения в България, движението против натуралния десятък имало прогресивен

характер.

След падането на радославистите правителството на демократите и прогресивните либерали отменило завинаги през 1901 г. натуралния десятък. Селските вълнения през 1899 и 1900 г. принудили българската буржоазия да се откаже окончателно от десятъчната данъчна система.⁷¹

Движението против натуралния десятък повишило значително политическото съзнание на българските селяни и допринесло за основаването на БЗС и за превръщането му в политическа партия. То довело до съществени промени в положението на тогавашните български политически сили. Опозиционните буржоазни партии укрепили влиянието си сред селските избиратели, докато Либералната партия била обречена да играе дълги години второстепенна роля в политическия живот на България. Усилили се разногласията и в самата радославистка партия, което облекчило падането на радослависткия режим.

3. Създаване и начална дейност на Българския земеделски съюз

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ. Основаването на аграрна партия в една типично селска страна, каквато си оставала България в края на XIX в., било закономерно явление. Българският земеделски съюз/БЗС/ възникнал в резултат на историческите промени, които настъпили в българското село през първите две десетилетия след освобождението от османско иго. Главна роля в това отношение изиграло оформянето на многобройна прослойка на дребните селски производители. Вследствие експлоатацията, на която била подложена, на известна степен от своето развитие тази социална група се издигнала до съзнанието за необходимостта да насочва управлението на страната съобразно собствените си интереси. А това предполагало съществуването на една селска дребнобуржоазна партия.

Към края на XIX в. в българското село били налице всички класови прослойки, които са характерни изобщо за капиталистическите страни. Но селскостопанските пролетарии и полупролетарии съставлявали прослойки на малобройната по това време българска работническа класа, която се развивала предимно в градовете. Едрите селяни, макар да били най-многочисленият буржоазен слой, съставлявали елемент на една класа, чиято сила се кореняла също главно в развитието на градското стопанство. Съвсем друго било значението на дребните и средните селяни, които

да членуват всички земеделци без разлика на социалното положение и че те трябвало да дилят спасението си независимо от съществуващите партии. Към въпроса за положението на „земеделците“ се подхождало народнически, поради което изходът се търсел не в класовата борба, а в съсловното организиране.

Сп. „Земледелец“ престанало да излиза след една година поради липса на средства. Неговата роля в земеделското движение се състои в това, че подложило за пръв път на по-широко обсъждане идеята за основаването на една земеделска партия.

По същото време се полагали усилия и за практическото осъществяване на тази идея.

След разпадането на „първата българска земеделска дружина“ Юрдан Пекарев започнал да обикаля селата във Варненски окръг, за да пропагандира идеята за създаване на земеделска партия.⁷⁸ Към края на 1898 г. в окръга имало повече от 60 земеделски дружини,⁷⁹ организирани в „земеделска партия“. По същото време започнал да излиза нейният орган в „Нова борба“, преименуван по-късно на „Земеделческа борба“. Той излизал под редакцията на Юрдан Пекарев. В първия брой на вестника била обнародвана програмата на „земеделската партия“, съдържаща искания за намаляване на данъците и на войската, опростяване на администрацията, въвеждане на безплатна медицинска помощ, бързо и евтино правосъдие и др.⁸⁰ Тази програма била представлявала „комбинация от някои минимални искания на социалистите и от програмите на буржоазните партии“⁸¹. Редица материали във вестника изяснявали характера и задачите на възникващата земеделска партия. В тактическо отношение се пропагандирала идеята за самостоятелна борба на партията в защита на интересите на земеделците.⁸²

Изобщо Юрдан Пекарев и неговите сътрудници положили доста усилия за разработване на теорията и тактиката на възникващата земеделска партия. В това отношение в „Народна борба“ /„Земеделческа борба“/ направил крачка напред в сравнение със сп. „Сеяч“ и сп. „Земледелец“. Но резултатите били все още незначителни. Не изкристализирал нито един от бъдещите принципи на БЗНС. Пекарев и неговите сътрудници нямали необходимата подготовка, за да разработят идеологията на възникващата земеделска партия.

Въпреки това подемането на открита пропаганда за основаване на земеделски дружини и продължаващата организационна работа дали добри резултати. В началото на 1899 г. броят на земеделските дружини във Варненски окръг продължил да нараства,⁸³ а на 21 март с. г. се състояло окръжно събрание на с. Баладжа /дн. Стожер/, което избрало окръжен земеделски коми-

тет.⁸⁴ През следващите дни Варненският окръжен земеделски комитет се конструирал в състав: председател Юрдан Пекарев, подпредседател Дж. Джендов, секретар-касиер Г. Ангелов и неколцина съветници.⁸⁵ На 28 март 1899 г. той изработил програма и устав на „земеделската партия“, а освен това избрал Временен върховен земеделски комитет.⁸⁶

Програмата съдържала искания за постепенното заместване на всички данъци с прогресивния подоходен данък, за намаляване на военните сили и на срока на военната служба, за изборност на всички окръжни и общински власти, за безплатно правосъдие, безплатно образование и безплатна медицинска помощ, за намаляване броя на чиновниците и на заплатите им и др. Подобно на програмата от 1898 г. тази програма изразявала също интересите на селската дребна буржоазия, но в нея се чувствало по-силно влиянието на минималната програма на БРСДП и по-слабо влиянието на програмите на буржоазните партии.

С приемането на програма и устав на земеделската партия и с избирането на Временен върховен земеделски комитет Варненският окръжен комитет извършил значителна подготовка за свикване на учредителен конгрес на земеделската партия. Земеделските дружини във Варненски окръг взели участие и в законодателните избори за Х Обикновено народно събрание на 25 април 1899 г. Те издигнали свои кандидатури в три околии на окръга, като спечелили изборите в една от тях — Провадийска околия.⁸⁷ През пролетта и лятото на 1899 г. земеделското движение във Варненски окръг обаче започнало да преживява дълбока организационна и идейна криза. Вследствие на това варненските дейци загубили инициативата за свикването на учредителния конгрес на Земеделския съюз, която преминала у Цанко Бакалов Церковски. Той започнал идейното си развитие като социалист, но не разбирал правилно задачите на социалистите при тогавашните условия на България, когато тя се индустриализирала и в нея се създавала работническа класа. Церковски се разочаровал от марксизма и започнал да дири „нов път“, който го отвел още през 1896 г. до идеята за създаване на Земеделския съюз.⁸⁸ Той обаче не започнал веднага да работи за нейното осъществяване, защото, както сам обяснява, не можел да обоснове „точно“ „новия път“. Освен това той се опасявал, че социалистите, с които поддържал тесни връзки, тъй като членувал в БРСДП, щели да започнат да се отнасят с него като с ренегат.⁸⁹ Колко бавно е съзрявала земеделската идея у Церковски, личи от това, че той се стремил да уясни ролята си в земеделското движение от социалистическо гледище, както и да намери някакво оправдание за дейността си по

земеделското сдружаване пред БРСДП: „Кауцки, Бернщайн, Давид ми идеха на помощ — си спомня по-късно той. — В тях намирах подкрепа и за правото на съществуване на един земеделски съюз, и на една земеделска управа /т. е. власт — б. а., Вл. Т./“⁹⁰

На 11 декември 1897 г. Ц. Бакалов основал в родното си село Бяла черква дружество „Младешки труд“, което си поставяло за цел просвета, стопанско преуспяване и политическо самоосъзнаване както на селяните от селото, така и на другите селяни и занаятчии в България.⁹¹ В тази именно среда започнал Церковски да проповядва идеите си за земеделско сдружаване и техният успех затвърдил намерението му да върви по „новия път“. През есента на 1898 г. той имал вече „избистрени възгледи“ и говорел „смело и убедително“ за Земеделския съюз.⁹²

През пролетта на 1899 г. Ц. Бакалов написал на достъпен език едно хубаво „въззвание към българските земеделци“, в което ги призовавал, независимо от партийната им принадлежност, да се обединят в един Български земеделски съюз и да поведат борба с всичко, което пречело на правилното развитие на земеделието. За целта било необходимо да се основат земеделски дружини, които да изпратят делегати на първия земеделски конгрес в Плевен, насрочен за 26—28 декември 1899 г. с двойната задача — да основе Българския земеделски съюз и да обсъди мерки за подобряване на земеделието.⁹³

След това Церковски предприел агитационна обиколка из Търновски окръг за популяризиране на тези идеи. На 28 април 1899 г. той свикал в с. Мусина събрание на стотина селяни от Търновско, които одобрили почина му и избрали Привременен комитет за неговото осъществяване под негово председателство. Членовете на комитета подписали възвизанието, което било отпечатано и разпратено на техни познати. То било препечатано и във в. „Земеделска защита“ и сп. „Орало“. Освен това Церковски предприел втора обиколка из Търновски окръг за разпространяване на възвизанието. Изобщо то получило доста широка популярност. Една от последиците на този факт било това, че Я. Забунов, Юрд. Пекарев, Н. Холевич и други общественици влезли в писмена връзка с Ц. Бакалов за обсъждане на повдигнатите въпроси.⁹⁴

Починът на Церковски за свикване на земеделския конгрес в Плевен се увенчал с успех главно благодарение на подкрепата, която му оказала редакцията на в. „Земеделска защита“. Той започнал да излиза в Плевен на 6 септември 1899 г. като дело на група агрономи и ветеринари, главна роля сред които играел редакторът на вестника Янко Станков Забунов и най-близките му съратни-

ци Найдено Корманов, Константин Малков и Ангел Гечев. Те се стремели към създаването на едно аграрно течение, „чуждо на всяко дребно партизанство“. Централен пункт в тяхната идеология, който разкрива със съвършена яснота нейния класов характер, била защитата на дребната земеделска собственост; те смятали себе си за нейни „върли защитници“ и апелирали към народните представители да вземат всички зависещи от тях мерки за запазването ѝ.⁹⁵

Редакцията на в. „Земеделска защита“ отделила широко място за разискване на въпросите, които се поставяли във връзка със свикването на земеделския конгрес и с организирането на земеделците. В уводната статия на последния предконгресен брой бъдещият Български земеделски съюз бил охарактеризиран като организация за всеотстранна защита на интересите на земеделците.⁹⁶

През есента на 1899 г. земеделското движение в България преживяло бурен подъем. Основани били повече от 100 нови земеделски дружини, така че в навечерието на учредителния конгрес на БЗНС общият им брой достигнал около 200—250.⁹⁷

Обнародването на възвизанието на Церковски внесло и друг важен момент в земеделското движение. Преди това земеделските дружини съществували, освен във Варненско, повече или по-малко изолирани една от друга, поставяйки си задачи от най-разнообразен характер.⁹⁸ Това положение се променило съществено през есента на 1899 г. Така основаната на 24 октомври 1899 г. земеделска дружина в с. Каяджик /дн. квартал на Димитровград/, Хасковско, решила да работи „в съгласие с разпоредженията на Българския земеделски съюз и решенията, които ще се вземат от делегатите на земеделския конгрес в гр. Плевен“⁹⁹. А основаната на 5 декември с. г. земеделска дружина в с. Горни Иджик /дн. Васил Друмев/, Шуменско, се стремяла да работи „във връзка с другите земеделски дружини, които гонят същата цел — подобрене положението на земеделеца и основаване на един български земеделски съюз“¹⁰⁰. В навечерието на конгреса Д. Драгиев започнал да издава в Стара Загора в. „Справедливост“, в който се пропагандирала и идеята за създаване на Земеделска съсловна организация. Изобщо през есента на 1899 г. земеделското движение в цялата страна се развивало под знака на предстоящия конгрес в Плевен.

По това време в движението участвували селяни с най-различно социално положение, както и някои чифликчии. Такава била поне констатацията на Я. Сакъзов,¹⁰¹ и ние я приемаме за вярна, защото има сведения, че в някои села в земеделските дружини членували всички селяни — както заможните, така и бедните.¹⁰² Участието на селяни с най-различно класово положение в земеделското

движение се обяснява с две главни причини: първо, започналото осъзнаване на противоположността между града и селото у известна част на селячеството пораждало стремеж към самозащита чрез основаването на една съсловна селска организация и, второ, развихрящата се борба против натуралния десятък свързала тези хора с един общ интерес, който имал наистина временен характер, но затова пък бил много съществен. Чифликчиите пък участвали в земеделското движение с надеждата да вземат ръководството му в свои ръце. Най-сетне в движението участвали и народни интелегенти — специалисти по земеделие, селски учители и селски свещеници. Те давали идеологически израз на интересите на селската дребнособственическа маса и били организатори на движението. Тяхната квалификация обаче била твърде ниска и това спъвало развитието на земеделската идеология и на движението изобщо.

В навечерието на учредителния конгрес на БЗС в земеделските дружини членували привърженици на буржоазните партии, социалисти опортюнисти и безпартийни. Поддръжниците на буржоазните партии и опортюнистите се стремели да придадат на бъдещата земеделска организация икономически и просветен характер. Освен това всяка политическа група се стремела да спечели поддръжката на новата организация за своята партия, а привържениците на буржоазните партии използвали участието си в земеделските дружини и за насъскване на селяните против социализма.

Към края на 1899 г. в земеделското движение започнала да се очертава по-ясно тенденцията към политическо действие. Това станало във връзка с борбата против законопроекта за възстановяване на натуралния десятък. В мощното народно движение против този омразен данък взели най-активно участие и земеделските дейци. Независимо от различията и нюансите във възгледите им по отношение на това, коя система на данъчно облагане била най-добра за селяните, участието на земеделските дружини и земеделските печатни органи в борбата против натуралния десятък се оказало от голяма полза за нея, защото подсилило народния ѝ характер, но то било от полза и за самото земеделско движение, тъй като се създали условия за изтъкването му като политически представител на дребната селска буржоазия. Това проличало особено ярко по време на първия земеделски конгрес.

И тъй към края на 1899 г. в България имало вече четири центъра на земеделското движение, които си поставяли задачи от национален мащаб. Тези центрове били: Временният върховен земеделски комитет във Варна начело с Юрд. Пекарев, Привременният комитет в Търновско под председателството на Ц. Церковски, редакцията на в.

„Земеделска защита“ в Плевен начело с Я. Забунов и редакцията на в. „Справедливост“ начело с Д. Драгиев. Центровете съществували независимо един от друг, първият и четвъртият от тях се стремели към създаването на една земеделска партия, вторият — към основаването на организация с икономически характер, която да защитава „поминъчните“, „чифчийските“ интереси на земеделците, а третият — към създаване на едно „аграрно течение, чуждо на всяко дребно партизанство“. И четирите центъра изразявали въобще интересите на селската дребна буржоазия.

Прави впечатление, че три от четирите центъра на земеделското движение се оформили в централната и източната част на Северна България. В тези райони преобладавало производството на зърнени храни — основните култури за тогавашното селско стопанство в страната. Съще-

Костюм на млад мъж от Плевенско. Национален етнографски музей при БАН — София

Невестински костюм от Плевенско. Национален етнографски музей при БАН — София

временно в тях били най-развити капиталистическите отношения в селското стопанство, поради което и класовата борба на село била най-изострена. Тук именно съществували най-благоприятни условия селската дребна буржоазия да осъзнае различието на своите интереси от тези на буржоазията и пролетарията, а следователно и необходимостта от основаването на една селска партия. Зараждането на земеделското движение в централната и източната част на Северна България имало закономерен характер.

ПЪРВИ ЗЕМЕДЕЛСКИ КОНГРЕС. Програмата на първия земеделски конгрес предвиждала на 28 декември 1899 г. да стане откриването му от „най-стария и най-заслужил земеделец“ и избирането на бюро, след което да бъдат изнесени реферати и се разисква върху положението на земеделието в България, земеделския кредит и земеделските сдружения. На следния ден трябвало да се прочетат реферати и да се разисква по въпросите на земеделското образование, скотовъдството и дребните отрасли. Работата на конгреса щяла да завърши сутринта на 30 декември 1899 г. с учредяването на Българския земеделски съюз.¹⁰³

Поканени били да вземат участие в конгреса делегатите на земеделските дружини и сдружения без ограничения и норми на представителство, а също всички земеделци, селски учители и свещеници и тези специалисти по селското стопанство, които се занимавали с него или заемали съответните длъжности. Заседанията на конгреса щели да бъдат публични със свободен достъп за всички желаещи да присъствуват като слушатели.¹⁰⁴ Изобщо инициаторите се стремели да осигурят най-широкото участие на всички заинтересувани, което се улеснявало от сполучливия избор на времето за конгреса. След Коледа селяните нямали особена работа, а учителите се намирали във ваканция.

Програмата и редът за участие в първия земеделски конгрес показват, че той бил замислен едновременно и като конгрес на селяните, земевладелците, селскостопанските специалисти и селската интелигенция по въпросите на селското стопанство, и като учредителен конгрес на Българския земеделски съюз, който не се схващал поне официално като партия.

Органите на радославистката администрация не само не попречили на свикването на конгреса, но се държали „много коректно от начало до край“¹⁰⁵. Те се тъкмели да изиграят особена роля на този конгрес.

В навечерието на конгреса бил поставен остро въпросът за неговото ръководство. Той бил твърде сложен по няколко причини. Делегатите имали различна класова и партийна принадлежност. Предварителната идейна подготовка за конгреса била недостатъчна, липсвало единство във възгледите относно характера на бъдещия Земеделски съюз. Освен това всяка партия изпратила в Плевен свои видни членове, които нямали само задачите на обикновени наблюдатели. Ат. Краев, Н. Генадиев, М. Георгиев, Ст. Данев, Н. Цанов, Т. Влайков, Н. Габровски и Я. Сакъзов били твърде крупни фигури за такава незначителна роля. На конгреса те преследвали свои класови и партийни, а някои от тях — лични цели.¹⁰⁶

В навечерието на конгреса плевенските социалисти дали вечеринка, на която присъствували

мнозина конгресисти. Я. Сакъзов държал двучасова реч по земеделския въпрос в България. Според „Работнически вестник“ неговата реч направила дълбоко впечатление на делегатите и „окончателно ги убедила, че социалистите нямат друго намерение спрямо конгреса освен това — да се внесе известна ясност, да се прецизират отношенията на земеделците към държавата и ... да се поиска ... онова, което тя може и е длъжна да направи за земеделското население“¹⁰⁷. Буржоазният печат изтъквал речта на Сакъзов като опит за „съединяване“ на земеделското движение със социалистическото „за задружна работа против буржоазните партии“¹⁰⁸.

Броят на участниците бил около 700 души, а заедно със слушателите, кореспондентите и пр. присъствували всичко 1500.¹⁰⁹ Сред делегатите преобладавали селяните, но имало и доста учители, агрономи и свещеници. Някои делегати представлявали земеделските дружини, а други — цели села. Най-много делегати пристигнали от Варненски, Плевенски и Търновски окръг, където земеделското движение било най-развито.¹¹⁰

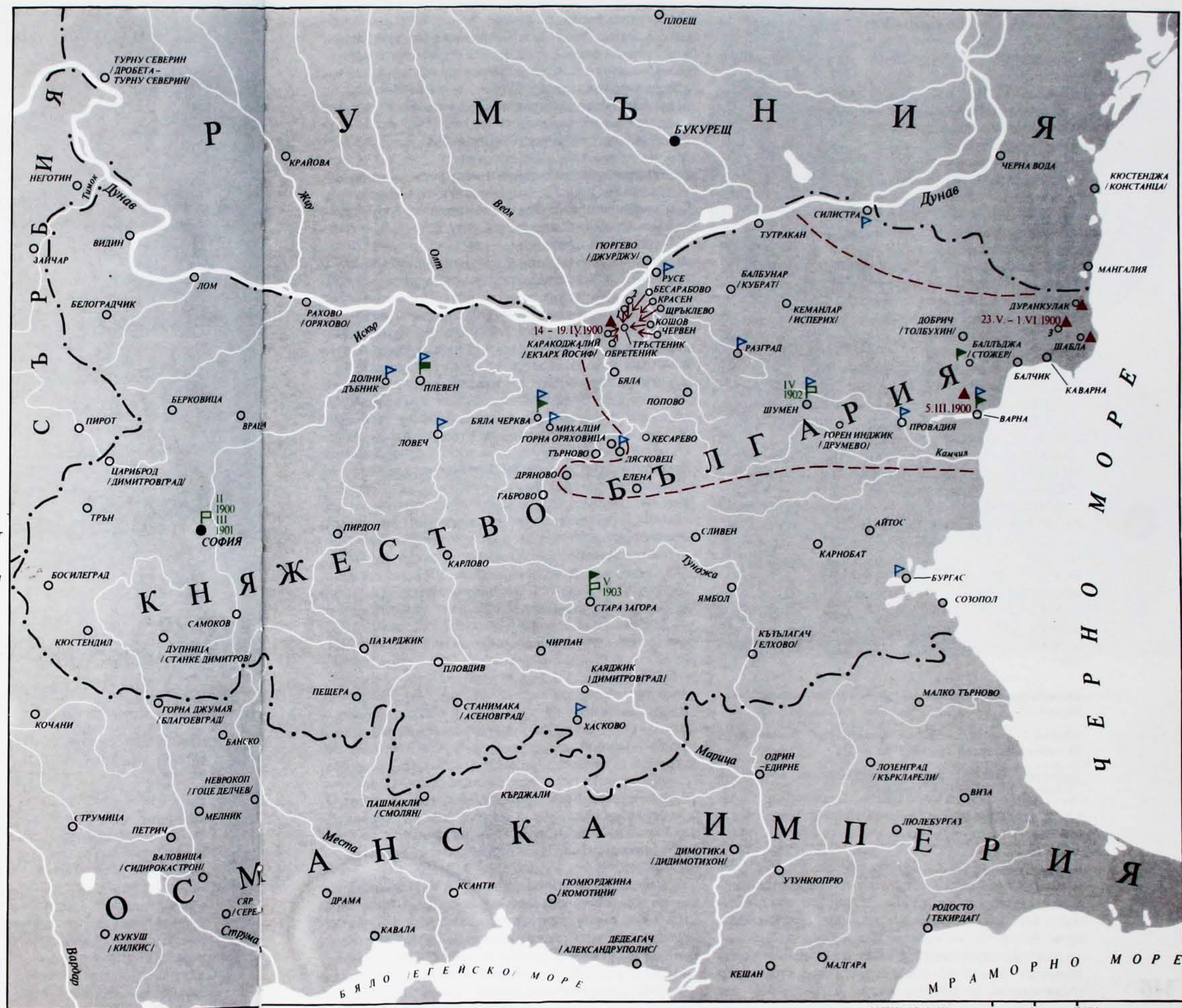
Първият земеделски конгрес бил открит сутринта на 28 декември 1899 г. Най-възрастният земеделец, който присъствувал на конгреса, 80—90-годишният дядо Костадин държал импровизирана встъпителна реч. Той припомнил с особено трогателни изрази за освобождението на България от русите, което направило възможно свикването на земеделския конгрес, а след това изложил подробно болките на широките селски маси, особено несправедливостта на данъчното им облагане. Самобитният оратор завършил речта си с мисълта, че селяните се намирили отново в робство. Неговата реч допаднала на конгресистите и била прекъсвана често от ръкопляскания и викове „Вярно!“¹¹¹

Първото заседание на конгреса завършило с реферата на К. Малков, учител по земеделие, върху „Положението на нашия земеделец“. Той охарактеризирал положението на земеделците като окаяно вследствие спадането на цените на зърнените храни и на добитъка на европейските пазари, тежкото данъчно облагане и експлоатацията, на която селянството било подложено от лихварите и търговците. Малков сочел изход в преминаването към интензивно земеделие, в облекчаването на данъчното облагане на селяните и в ограничаване на експлоатацията им от лихварите и търговците.¹¹²

Следващите заседания имали още по-бурен характер. Те преминавали почти изцяло в разисквания върху реферата на К. Малков. Другите реферати, които били предвидени в дневния ред на конгреса, не били прочетени. Редакторите на в. „Земеделска защита“ обяснили този хаос с „бър-

Селски вълнения и бунтове.
Създаване и развитие на БЗНС /1899—1903/

- СТОЛИЦА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ДВИЖЕНИЕ СРЕЩУ ВЪВЕЖДАНЕТО НА НАТУРАЛНИЯ ДЕСЯТЪК ОТ ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РАДОСЛАВОВ
- ▶ ПО-ЗНАЧИТЕЛНИ ПРОТЕСТНИ СЪБРАНИЯ
- РАЙОН НА СЕЛСКИ БУНТОВЕ СРЕЩУ ВЪВЕЖДАНЕТО НА ДЕСЯТЪКА, КЪДЕТО Е ОБЯВЕНО ВОЕННО ПОЛОЖЕНИЕ
- ▲ ОКЪРВАВЕН СЕЛСКИ БУНТ, ГОДИНА
- СЕЛИЩЕ, ОТ КОЕТО ИЗЛИЗАТ ВЪОРЪЖЕНИ СЕЛЯНИ ПРИ БУНТА СЪС СРЕДИЩЕ В С. ТРЪСТЕНИК
- СЪЗДАВАНЕ НА БЗНС
- ▶ ПЪРВИ СРЕДИЩА НА ЗЕМЕДЕЛСКО СДРУЖАВАНЕ
- УЧРЕДИТЕЛЕН КОНГРЕС НА БЗНС НА 28-30 ДЕКЕМВРИ 1899 Г. /11 ЯНУАРИ 1900 Г./
- ПОРЕДЕН СЪЮЗЕН КОНГРЕС И ГОДИНА
- ОБЕКТИ ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ
- 1 МЕЧКА
- 2 ПИРГОВО
- 3 ГЪРЕ /ВИДНО/

Янко Забунов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Юрдан Пекарев, детайл от фотография, 1 юни 1900 г. Исторически архив при ПП на БЗНС — София

Димитър Драгиев, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Сп. „Селска пробуда“. Бяла черква, Търновско, 1903 г. /корица/.

котиите, произведени главно от социалистите“, които според тях били отишли на конгреса с цел „да вземат делото и го употребят за свои цели“. ¹¹³

Всъщност причината се криела другаде. „Ние чухме от устата на сума делегати — пише един съвременник, — и то вътре в конгреса, при

разискванията да се говори само за болките на населението. Делегатите бяха много нетърпеливи и взискателни в това отношение. Те нямаха търпение да изслушват ораторите, които имаха за цел да им обърнат вниманието и върху другите отрасли на домашното селско производство ... Те вярваха и дълбоко бяха убедени, че ако се говори само за болките на земеделското население, с това ще получат известно облекчение.“ ¹¹⁴

Над всичко доминирал въпросът за натуралния десятък. „Земеделците — пише друг съвременник, — съсипани от гладните години и от тежките данъци, изгубват вяра в правителство и Народно събрание и се притичват сами да си помогнат. Те са изплашени от новия удар, който им се готви с десятъка, и са готови да прибегват до най-крайните мерки, за да не ги постигне и това зло. Отвлечени понятия те нямат, но интересите си разбират много добре. Където седнат, където станат, все против десятъка говорят. Не чух нито един делегат да каже добро за тоя данък.“ ¹¹⁵

Интересно е да отбележим, че радославистката полиция, която нямала никакви скрупули, оставила конгреса да заседава съвсем свободно. Д. Драгиев предполагал, че това е станало не толкова защото тя не е искала да се намеси, отколкото не е смееа. ¹¹⁶ Трябва да се има предвид, че по това време борбата между радослависткия режим и селяните във връзка с натуралния десятък още не е била изострена и протестните митинги и събрания се свиквали свободно.

В сутрешното заседание на 30 декември 1899 г. бил приет временният устав на БЗС, който имал сила до свикването на втория конгрес. Съгласно чл. I БЗС си поставял за цел „умственото и нравственото повдигане на земеделеца и подобрене на земеделието и клоновете му“. За постигане на тази цел съюзът щял да си служи с най-разнообразни средства: всестранно проучване нуждите на земеделците, пропаганда, учредяване на взаимоспомагателни каси и др. В БЗС имали право да членуват земеделци, учители, свещеници и други лица по усмотрение на дружбите. Съюзът се състоял от селски, градски и околийски дружби; ръководството му било поверено на Централен управителен комитет/ЦУК/в състав от 8 души — „земеделци практики или теоретици“, избрани с тайно гласуване. Решенията на конгресите били задължителни за ЦУК и за всички членове на дружбите. ¹¹⁷

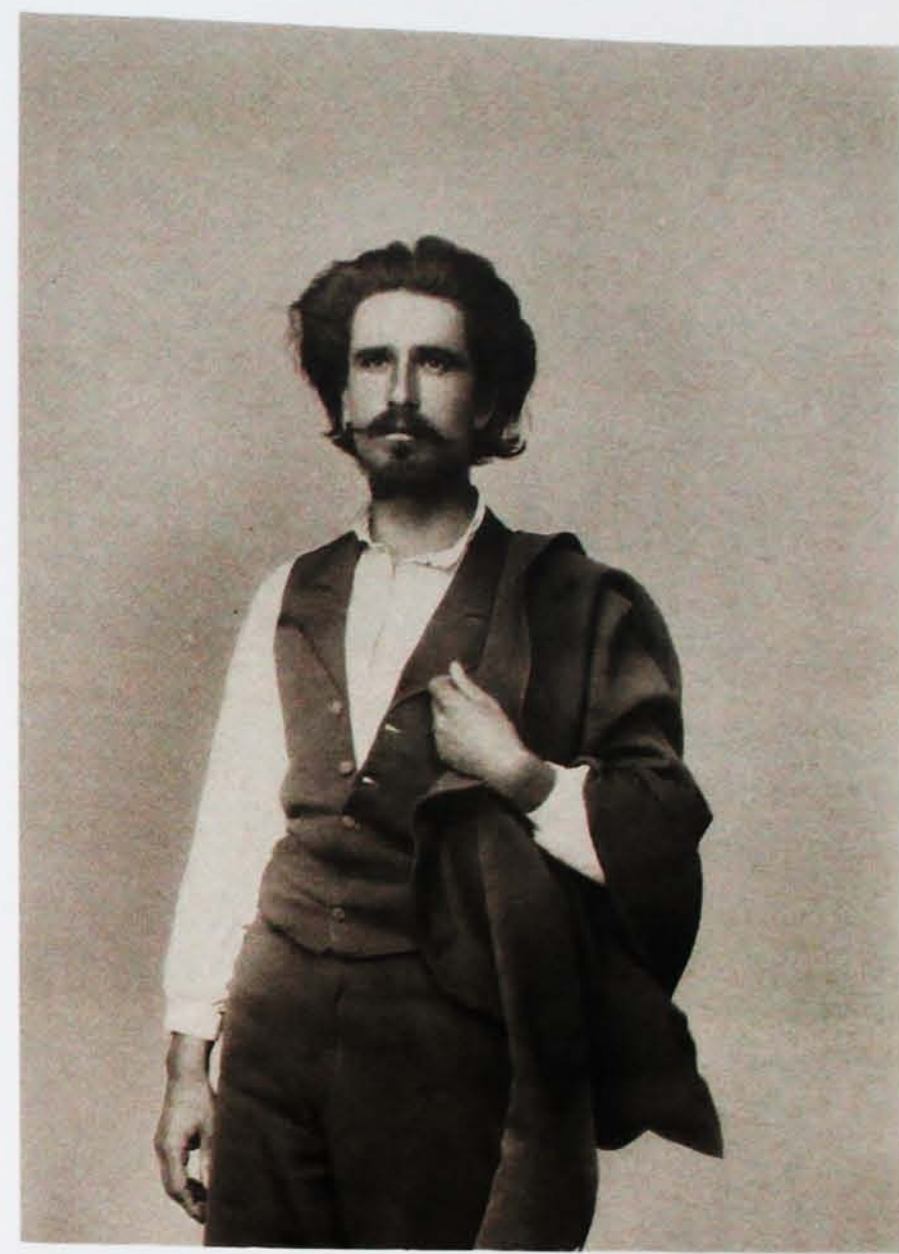
Този устав придавал на БЗС характер на просветно-икономическа организация. Това било крачка назад в сравнение с дотогавашното развитие на земеделското движение във Варненски окръг, където се подготвяло основаването на една селска партия. При разискванията върху характера на БЗС в първия земеделски конгрес се очертали

две гледища. Някои делегати настоявали съюзът да си постави политически цели, но мнозинството предпочело обратното. ¹¹⁸ Победата на второто гледище не била случайна. Тя задоволявала както привържениците на БРСДП и на буржоазните партии, така и множеството безпартийни делегати, които се стремели да предотвратят превръщането на съюза в обикновена буржоазна партия. ¹¹⁹ Но победата на „аполитичното“ направление била нетрайна. Още в първите дни след учредителния си конгрес БЗС се хвърлил във вихъра на политическия живот, за да се оформи в основни линии през есента на 1901 г. като политическа партия на дребната селска буржоазия. ¹²⁰

По настояване на някои делегати конгресът приел резолюция до председателя на Народното събрание, с която протестирал най-енергично против въвеждането на натуралния десятък и искал намаляване на поземления налог, създаване на евтин, леснодостъпен земеделски кредит и на професионални училища, които да дават знания по всички важни отрасли на селското стопанство. Според авторите на резолюцията осъществяването на тези искания щяло да отстрани главните причини за лошото икономическо положение на българския селянин. ¹²¹

След приемането на някои други решения, които имали второстепенен характер, конгресът пристъпил към избор на ЦУК на БЗС. По този повод се разгоряла остра борба за обладяване ръководството на съюза. Тя била продължение на борбата за господство в ръководството на конгреса, която не спряла и след избирането на бюрото му. Състезавали се две основни листи, но имало и други кандидати. В последна сметка за членове на ЦУК на БЗС били избрани следните лица: Янко Забунов с 39 гласа, Цанко Церковски с 36, Юрдан Пекарев и Никола Холевич с по 31, Найдено Корманов с 25, Димитър Драгиев с 23, Иван Войводов с 21 и Коста Илиев с 18. ¹²²

Избирането на всички по-видни дейци на земеделското движение в състава на ЦУК на БЗС предпазило движението от разцепление. Това се обяснява с „благоразумието на селските делегати“ ¹²³. Обаче въпросът имал и обратна страна. Осемте членове на ЦУК на БЗС представлявали поне пет концепции за характера на съюза и неговата тактика. Я. Забунов и К. Илиев се стремели към създаването на една повече или по-малко замаскирана партия на селската дребна буржоазия. Юрд. Пекарев пък намирал, че е по-правилно БЗС да действа открито като селска дребнобуржоазна партия. За разлика от тях Д. Драгиев бил силно настроен против партиите и очаквал спасението на селските маси да дойде от една съсловна, непартизанска организация. Обратно, Ц. Церковски искал БЗС да действа в интерес

Цанко Бакалов Церковски, фотография, 1899 г. Къща-музей „Ц. Церковски“ — Бяла Черква

на селските маси чрез всички партии. А едрите земевладелци Н. Холевич/демократ/и Ив. Войводов/прогресивен либерал/желаели да ограничат съюзната дейност само в стопанската сфера, и то като се придаде на тази дейност буржоазен характер.

Тези класови и тактически противоречия криели голяма опасност за бъдещата дейност на ЦУК на БЗС. Във всеки случай съставът на комитета показвал, че той щял да бъде дребнобуржоазна по своя характер партия, която същевременно щяла да изпитва известно по-слабо или по-силно буржоазно влияние.

ЗНАЧЕНИЕ НА КОНГРЕСА. Голямото ис-

РАДОСЛАВИСТКИ РЕЖИМ.
СЕЛСКО ДВИЖЕНИЕ И ОСНОВАВАНЕ НА БЗНС

торическо значение на първия земеделски конгрес се състои преди всичко в основаването на БЗС, който изиграл толкова важна роля в новата и най-новата политическа история на България. Появата на земеделското движение било прогресивно събитие, доколкото си поставяло за цел да изтръгне селските маси от влиянието на буржоазните партии. Това водело в перспектива до стесняване на социалната основа на буржоазното господство. Същевременно земеделското движение проявявало и някои реакционни тенденции, противопоставяйки се на БРСДП и на разпространението на марксизма сред селячеството. Но през онези години марксистите имали слабо влияние в селата. Ето защо острieto на борбата на земеделските дейци за влияние над селските маси било насочено по-скоро против буржоазните партии, отколкото против социалистите. По тази причина през първите години от развитието на земеделското движение в него преобладавали прогресивните тенденции.

Що се отнася конкретно до историята на политическите борби в страната в края на XIX в., голямото значение на първия земеделски конгрес се състояло главно в това, че представлявал най-внушителна манифестация на селячеството в национален мащаб против намерението на правителството на Т. Иванчов да въведе отново натуралния десятък.

РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ СЪЮЗ ДО 1903 Г. Макар да бил основан като просветно-икономическа организация, БЗС започнал да действа още от първите дни на съществуването си като политическа партия. Огромна роля изиграло в това отношение участието на съюза в движението против натуралния десятък през 1900 г. Първоначално ръководните земеделски дейци се надявали, че князът няма да утвърди Закона за данъка на земните произведения за 1900—1901 г., а след като това станало свършен факт, продължили да водят борбата си против омразния десятък само с легални средства — апели, възвания, митинги и други подобни. Нелегалните методи на борба се отричали по принцип от ръководителите на съюза даже след като избухнали селските бунтове, в които играели важна роля редица местни земеделски дейци. Обаче ЦУК на БЗС не само не порицал бунтовете, а взел страната на разбунтувалите се

Членове на първата парламентарна група на БЗНС, фотография, София, 1901 г. Исторически архив при ПП на БЗНС — София

В. „Земледелска защита“. Плевен, 1899 г. /глава/.

В. „Нова борба“. Варна, 1898 г. /глава/.

В. „Справедливост“. Стара Загора, 1900 г. /глава/.

селяни и реагирал остро против действията на властта срещу бунтовниците. Участието на Земеделския съюз в борбата против натуралния десятък, която била по същество борба срещу радослависткия режим, ангажирало в течение на няколко месеца цялото внимание на съюза и го отклонило от всички просветни и икономически задачи, които според устава му трябвало да се намират в центъра на неговата дейност. Това означава, че през по-голямата част от 1900 г. БЗС действувал фактически като опозиционна политическа партия.¹²⁴

Така Земеделският съюз се изправил пред повелителната необходимост да се оформи като политическа партия на дребната селска буржоазия. Обаче втория земеделски конгрес, който заседавал в София от 3 до 5 декември 1900 г., не могъл да разреши успешно тази задача. Приетият от конгреса нов устав на съюза формулирал неговите цели по следния начин: „подобрене земледелието и клоновете му, моралното повдигане и материалното подобрене на земеделците и обща защита на интересите им всякога и всякъде“. Главна роля за това изиграл Я. Забунов, който продължил да възглавява Постоянния състав на ЦУК на БЗС и след втория конгрес.¹²⁵

Най-характерното явление в дейността на Земеделския съюз през втората съюзна година е участието му в изборите за XI Обикновено народно събрание в началото на 1901 г. От името на БЗС били избрани 22 народни представители. И макар впоследствие мнозина от тях да изневерили на съюза, неговата парламентарна група развила полезна дейност в защита на интересите на дребната селска буржоазия. Постепенното разпадане на тази група сложило началото на една голяма криза в земеделското движение, която продължила няколко години.¹²⁶

Третият земеделски конгрес, който заседавал в София от 12 до 14 октомври 1901 г., оформил най-сетне съюза като политическа партия. Главна роля за това изиграл Д. Драгиев. Под негово влияние конгресът определил съюза като „организация просветителна и политико-икономическа“, формулирал целите му по нов начин „подобрене земледелието и клоновете му, нравственото, политическото и материалното подобрене на земеделеца и народа изобщо“ и променил името му на Български земеделски народен съюз. Независимо от това Я. Забунов останал начело на новоизбрания Постоянен състав на ЦУК на БЗНС, а Д. Драгиев станал само негов подпредседател. Седалището на съюза продължавало да се намира в Плевен.¹²⁷

През 1902 г. броят на земеделските дружби продължил да се увеличава, обаче постъпленията в съюзната каса намалели.¹²⁸ На 24 септември

излязъл последният брой на в. „Земледелска защита“, органа на БЗНС, който се издавал в Плевен под отговорната редакция на Ат. Попов. Спрял да излиза и в. „Справедливост“, който се издавал в Стара Загора под редакцията на Ст. Момчев. След основаването на БЗС този вестник придобил по-ярък политически характер, а през последната му годишнина християнските лозунги изчезнали изобщо от неговите страници. Вместо тези два вестника от 2 октомври започнал да излиза нов орган на БЗНС — в. „Земледелско знаме“, който се издавал в Стара Загора. Негов уредник бил Д. Драгиев.

От 5 до 8 октомври 1902 г. в Шумен се състоял четвъртият конгрес на Земеделския съюз, който изслушал отчетен доклад от Я. Забунов. Докладът дал повод за оживени разисквания, по време на които Ц. Бакалов обяснил упадъка на съюза с оформянето му като политическа партия. Обаче Д. Драгиев настоял БЗНС да запази характера си на политико-икономическа организация и неговото становище надделяло. Конгресът изслушал също отчет за дейността на земеделската парламентарна група в Дванадесетото обикновено народно събрание, изнесен от нейния председател Д. Драгиев, след което одобрил дейността на онези 7 народни представители, които останали верни на съюза, и порицал петимата, които му изневерили. Конгресът решил освен това Земеделският съюз да сътрудничи със зараждащото се занаятчийско сдружение, като постигне с него споразумение за взаимно подпомагане, гдето стане нужда. Забунов бил освободен от ръководството на съюза поради тежко заболяване. Новоизбраният Управителен комитет издигнал за председател Д. Драгиев. Седалището на съюза се преместило в Стара Загора, където живеел Драгиев.¹²⁹

Тези промени не осигурили прелом в дейността на БЗНС. Той продължил да упада и след това, главно поради неблагоприятните условия, които създали за него вторият стамболовистки режим, а също и поради липсата на средства, която спъвала пропагандата на съюза и редовното издаване на неговия печатен орган. Вследствие на това БЗНС претърпял пълен неуспех в изборите за XIII ОНС.¹³⁰

Петият редовен конгрес/наречен още народен събор/на Земеделския съюз се състоял на 6 и 7 декември 1903 г. в Стара Загора. Той приел два правилника. Първият се отнасял до записването на абонати за съюзния вестник и неговото разпространение. Според този правилник всяка селска или градска дружба трябвало да запише поне 5 редовни абонати за в. „Земледелско знаме“ и да играе ролята на настоятел за неговото разпространение. Вторият правилник уреждал въпросите около кандидатирането и агитациите на земедел-

ските народни представители. Конгресът изслушал и одобрил отчета на Управителния комитет на БЗНС за изтеклата съюзна година, както и един отчет за дейността на земеделската парламентарна група в последната сесия на XII ОНС. Освен това било взето решение всички редовни съюзни събори да се откриват винаги на 8 ноември, когато се празнувал Архангеловден. Избрано било и ново ръководство на Земеделския съюз, начело на което застанал отново Д. Драгиев.¹³¹

Тези решения оказали положително влияние върху дейността на БЗНС през следващите няколко години и допринесли за изживяване на кризата, която съюзът преживявал от 1901 г.

ГЛАВА СЕДМА

ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ В НАЧАЛОТО НА ВЕКА /1900—1903/

1. Преходни правителства. Управление на Демократическата и Прогресивнолибералната партия /19 февруари 1901—20 декември 1901 г./

КАБИНЕТИТЕ НА Т. ИВАНЧОВ И ГЕНЕРАЛ Р. ПЕТРОВ /27 НОЕМВРИ 1900—19 ФЕВРУАРИ 1901 Г./ На 27 ноември 1900 г. близкият на княз Фердинанд генерал Р. Петров заменил д-р В. Радославов в правителството на Т. Иванчов. То трябвало да проведе избори за ново Народно събрание, от което да бъде излъчено едно по-стабилно правителство. След малко повече от месец обаче министър-председателят влязъл в конфликт с министрите на вътрешните работи и на войната генералите Р. Петров и Ст. Паприков. Неподкрепен от княза, Т. Иванчов бил принуден да си подаде оставката.

На 9 януари бил назначен нов „служебен кабинет“ начело с генерал Р. Петров. Той имал същата задача — да проведе избори за XI Обикновено народно събрание, но с името на неговия шеф били свързани някои интересни тенденции в политическия живот на страната. Генералът не само желал да запази властта, но и да насочи държавното управление в руслото на диктатурата от княжески тип. Но той не разполагал със собствени политически сили и насочил усилията си към създаване на своя политическа

партия. Групата около Р. Петров се рекрутирала от „второстепенни личности от партията на Стамболов“¹.

Дейността по създаване на новата партийна формация започнала още в началото на 1900 г. с издаването на в. „Свят“ под редакцията на политическия аферист Дико Йовев. Стрелите на вестника демагогски се насочили срещу партизанщината на останалите партии. Прокламирало се учредяването на нова „безпартийна“ партия. Нейният лозунг бил: „княз, закон, отечество“², от който силно лъхало на диктатура и прозирало желание да се въведе „абсолютният монархически принцип в България“³. Но при положение, когато в страната съществували пет буржоазни партии при четири милиона души население, политик, който се опитвал да създаде нова, и то с диктаторски стремежи партия, не можел да разчита на популярност. „Генералската“ партия била само обявена, без всъщност да бъде създадена.

Затова, когато през февруари 1901 г. провеждал изборите, Р. Петров не могъл да представи самостоятелна листа и се опитал да получи поддръжката на стамболовистката партия. Известна полза от това извлекли стамболовистите, но генералът не ги подкрепил навсякъде.⁴ На самия Р. Петров комбинацията не принесла полза поради взаимното недоверие между него и ръководителите на Народнолибералната /стамболовистка/ партия.

Наскоро последвала нашумялата тогава афера с отпечатване на фалшиви гербови марки в тираж от 10 млн. лв. Нейният инициатор Д. Йовев бил разобличен и се самоубил. Това нанесло голям удар на амбициите на генерал Р. Петров да създаде собствена партия. В средата на февруари 1902 г. престанал да излиза и вестник „Свят“.

В изборите за XI ОНС, проведени през февруари 1901 г., за пръв и единствен път през властването на княз Фердинанд било избрано Народно събрание, в което привържениците на правителството нямали мнозинство. Причините за това били няколко. Политическото начинание на Р. Петров не се ползвало с популярност, а той не разполагал със свои кандидати във всички избирателни райони. Администрацията по места също не била спечелена за правителството. Шайкаджийството било намалено, но съществувало. Където имал свои кандидати и където бил решил да поддържа стамболовистите, Р. Петров употребил неконституционните средства, с които разполагала властта, за да се наложи над волята на избирателите.

Въпреки това изборите били произведени при относителна свобода.⁵ След периода на управление на Народната партия, характерен с изборни машинации и стопански гешефти, след радослави-

сткия режим на груб произвол и потъпкване на най-съществените права и свободи на гражданите, при все още пресни спомени от Стамболовата диктатура нормалното развитие на обществото, включително и на буржоазията с нейните политически и икономически интереси, показало известна стабилизация на положението в конституционните рамки, в духа на либерализация и демократизация на управлението.

Съставът на камарата до голяма степен съответствувал на състоянието и на разположението на политическите сили в страната. С приблизително равно количество депутати разполагали стамболовистите, прогресивнолибералите и демократите. Само изборният успех на стамболовистите бил до известна степен пресилен, защото в качеството си на полуофициозни кандидати те получили и част от „изборната зестра“. Броят на представители на тези три партии в Народното събрание се движел между 30 и 40 души. След тях се нареждала Народната партия.⁶

Резултатът от изборите бил политическа присъда на избирателите над компрометираните се радослависти, а също и над Р. Петров. В същото време явно било, че нито една партия не била в състояние да поеме самостоятелно властта. При това положение съществували две възможности — да се разтури Народното събрание или да се състави коалиционно правителство.

Първата алтернатива отново откривала шансовете за генерал Р. Петров. Евентуалната невъзможност за създаване на правителство можела да послужи като оправдание за суспендирането на конституцията от намиращия се на власт генерал.⁷

Втората алтернатива била възможна при коалиция на три от посочените партии или две от тях, но при задължителното условие да бъдат поддържани от още една парламентарна фракция. Кръгът на реално осъществимите комбинации се стеснявал поради нежеланието както на народняците, така и на демократите и на прогресивнолибералите да се коалират със стамболовистите. Старата вражда между русофилските партии и привържениците на Стамболов не била затихнала. Възгледите им по управлението на страната също се различавали.

Лидерът на народнолибералите Димитър Петков схващал, както и останалите буржоазни политически дейци, че положението в страната трябва да се стабилизира, но смятал, че това трябва да се извърши чрез „създаване на силно правителство и след туй изменение на конституцията в ограничителен смисъл“⁸.

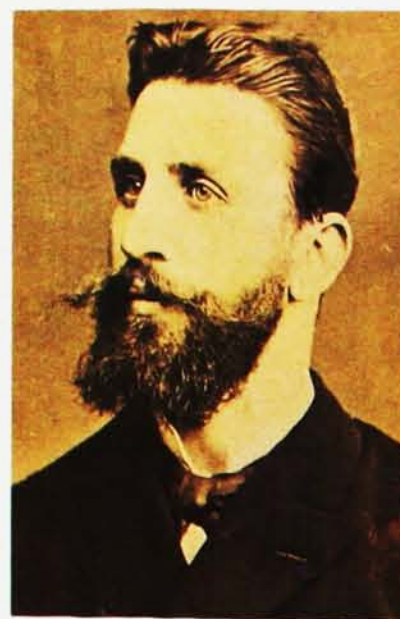
Такова схващане не отговаряло на съществуващата в страната стремеж към демократизация на управлението, който русофилските партии повече или по-малко желали да удовлетворят. Сред тях

съществувало предварително споразумение между демократи и цанковисти. На някои места, в т. ч. и в столицата, те излезли с общи избирателни листи.⁹ След като Народната партия отказала да влезе в предлаганата от княз Фердинанд трипартийна комбинация между народняци, демократи и прогресивнолиберали,¹⁰ на 19 февруари 1901 г. било съставено правителство на демократическата и на цанковистката партия.

ВЪТРЕШНА И ВЪНШНА ПОЛИТИКА НА
КОАЛИЦИОННОТО ПРАВИТЕЛСТВО НА
ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА И ПРОГРЕСИВНОЛИ-
БЕРАЛНАТА ПАРТИЯ /19 ФЕВРУАРИ 1901—20
ДЕКЕМВРИ 1901 Г./ Начело на коалиционния кабинет застанал демократическият водач П. Каравелов, който поел и Министерството на финансите. Демократите имали още Министерството на просветата /Ив. Славейков/ и на обществените сгради /Ив. Белинов/. Министерствата на външните работи и вероизповеданията, на правосъдието, на търговията и земеделието били възглавени от представители на Прогресивнолибералната партия, от д-р Ст. Данев, от М. Сарафов, от Ал. Радев и от Ал. Людсканов. Военен министър останал генерал Ст. Паприков. Коалицията била подкрепена от Народната партия, чийто лидер Ив. Ев. Гешов станал председател на Народното събрание, а също така и от земеделската парламентарна група. Единственият представител на БРСДП Г. Кирков също обещал да даде своята поддръжка на кабинета по всички въпроси, които се отнасяли до конституционното управление на страната.¹¹

Двете дошли на власт партии трябвало да управляват страната по време, когато българското стопанство едва било поело пътя на ускорено капиталистическо развитие, но то все още било далеч от своите най-високи темпове.¹² В страната нямало силна буржоазна партия с щоголе ясна програма за траен политически и стопански прогрес. Като известно изключение Д. Благоев посочва Прогресивнолибералната партия, която се обявявала за напредък на страната със съвременни буржоазни норми.¹³

Действително на първия си конгрес през 1899 г. цанковистката партия излязла с подробна и конкретна програма за социално-икономически и политически преобразования в модерен буржоазнодемократичен дух. Трите най-важни принципа на партията били: възтържествуване на народния суверенитет, т. е. спазване на Търновската конституция; тясна и неразривна дружба с Русия; въвеждане на управление, което да бъде проникнато от напредничавия дух на времето. В конкретно политическата част се предвиждали точки, в които фигурирали обезпечаване свободата на изборите, пълна административна независимост на окръзите и общините, като на държавата се поставя само финансовият контрол, разрешаване на чиновни-

Тодор Иванков, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Д-р Васил Радославов, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

Генерал Рачо Петров, фотография, ок. 1900 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Заглавна страница на „Съдебното дело на бившите министри от кабинета Т. Иванков — д-р В. Радославов“. София, 1903 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ческия въпрос, намаляване числото на окръзите, несменяемост на съдиите, училищна реформа, реформа на поземления данък, икономия в бюджета на държавата чрез изработване на щат за чиновниците, съкращаване на някои дипломатически агенства и икономии във военния бюджет,

обща митническа тарифа, сключване на търговски договори с други държави, организация на еснафите чрез принудителни сдружения, запазване на „семеините имоти“, пропагандиране идеята за взаимоспомагателните дружества, намаляване ефективите на постоянната войска и др.¹⁴

В речта си, произнесена на първия партийен конгрес, цанковисткият лидер д-р Ст. Данев се изказал за „издигане на индустрията спрямо международната конкуренция“, но същевременно изтъкнал, че като поддържат фабричната индустрия, прогресивнолибералите не ще пренебрегнат и занаятите, с помощта на които се препитавала по-голямата част от градското население и с които могла да се увеличи консумацията на земеделските продукти.¹⁵ Двете управляващи партии стигнали до съгласие по политиката върху конкретните проблеми от вътрешно- и външнополитическо естество, които стояли пред страната. Тези проблеми били много и значителни. Държавата се намирала в състояние на финансова криза, от която срочно трябвало да се излезе. Необходимо било да се даде отговор на настоятелните искания на масите за бърза демократизация на управлението. Трябвало да се премахне съсипателният за селското население натурален данък, въведен от радослависткото правителство. Във външнополитическата област се налагало да бъдат нормализирани силно влошените с Румъния отношения след убийствата на двама румънски граждани, извършени в 1900 г. от хора на македоно-одринското движение. Назрял бил моментът да се действа за подобряване положението на българското население в Македония и Одринско чрез въвеждане на реформи там с посредничеството на Великите сили.¹⁶

По тези въпроси правителството разработило конкретна програма, в която фигурирали следните положения: уреждане на държавните финанси чрез правилно съставяне и прилагане на държавния бюджет, консолидация на държавните дългове, поставяне на македонската организация /има се предвид ВМОК — б. а., С. Г./ в рамките на закона, подобряване отношенията с Русия, изменение системата на народното образование чрез намаляване числото на средните училища, отменяне на всички противоконституционни наредби и на закона за десетъка.¹⁷

Разрешаването на финансовата криза имало два аспекта: външен и вътрешен. Преди всичко тя не могла да бъде преодоляна без сключване на външен заем. Другата страна на финансовия проблем можела да бъде решена чрез установяване строг режим на икономии в държавния бюджет. В тази насока правителството положило значителни усилия с въвеждане на мероприятия, пряко и непряко свързани с въпроса — изработване щат на чиновниците, изменение на поземления данък, съкращаване броя на окръзите, закриване на някои

дипломатически агенства, икономии в бюджета на отделните министерства и в общия държавен бюджет и др.

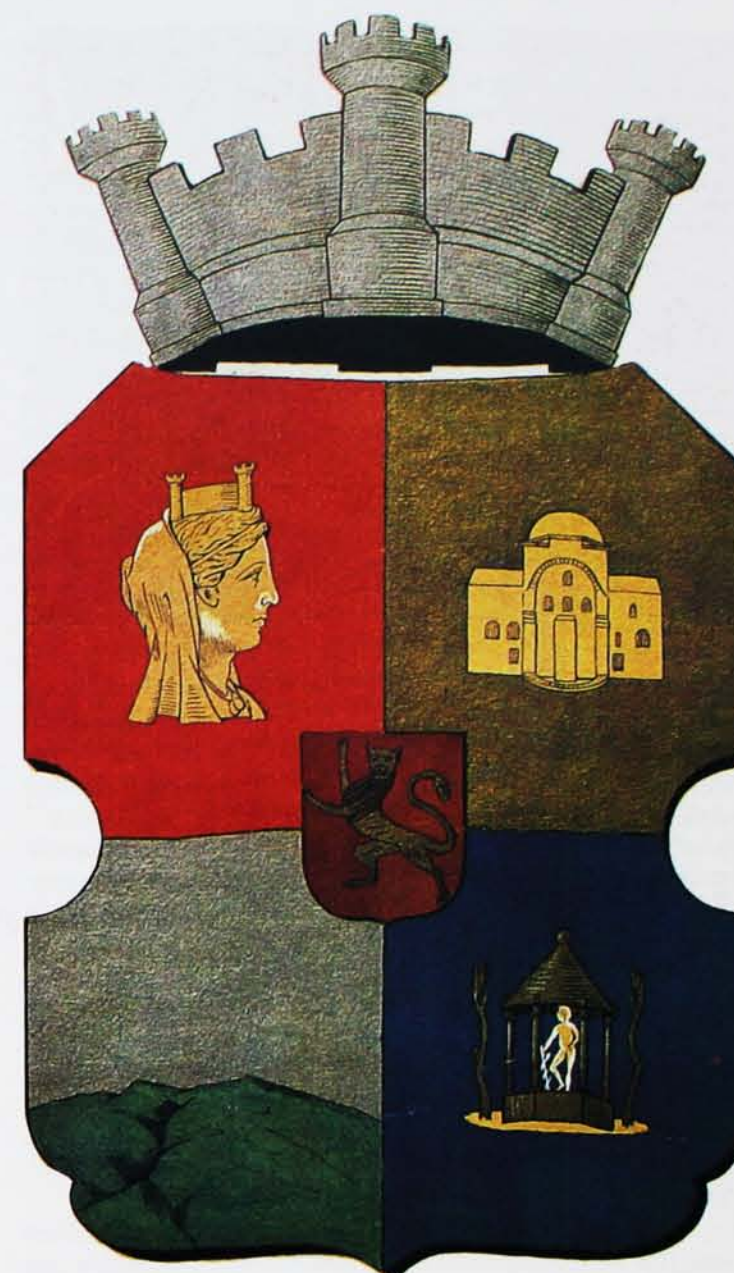
В първата си извънредна сесия XI Обикновено народно събрание развило разнообразна дейност, която в основни линии била насочена към възстановяване на конституционните норми на управление, грубо нарушавани от предишните режими. Правителството имало намерение плътно да се придържа към програмата си и да не дава поводи за атаки както от страна на опозицията, така и от страна на поддържащите го парламентарни групировки. В Народното събрание кабинетът създал възможност за дейност на опозицията. Тя трябвало да бъде респектирана с предоставените ѝ свободи, с неотложността и разумността на предлаганите законопроекти и по този начин да бъде неутрализирана и дори привлечена към градивно сътрудничество.

Още в първите заседания на камарата били гласувани закони за амнистия на лицата, взели участие в селските бунтове в Балчишко, за отмяна на ограничителните наредби по печата, въведени от радославистите, за въвеждане на пропорционална система за общинските съвети.

На 22 май Н. Цанов внесъл в Народното събрание предложение от 45 депутати за съдене на министрите от кабинета Т. Иванков — В. Радославов, управлявал страната от 1899 до 1901 г. Предложението било подписано от видни политически личности, като Др. Цанков, Т. Влайков, Я. Забунов и др. Под него сложил подписа си и Г. Киров. Той отхвърлил обвинението, че даването под съд на радославистките министри имало характер на партизанска разправа над повалените политически противници.¹⁸

На процеса били изнесени много факти за насилническото управление на Радославов, за незаконни арести и интернирания на граждани, за правителствени произволи по време на изборите и при събирането на десетъка. На подсъдимата скамейка била поставена фактически корумпираната същност на радослависткия режим. Разкрити били много тъмни страни от печално известните на времето афери за покупката на „гнилите“ вагони и „хамбарната“ афера, при които видни представители на режима, включително и министри, ощетявали държавата заради лично обогатяване.

Важно прогресивно значение за икономическото развитие на държавата имал приетият от Народното събрание Закон за административното деление, с който окръзите се намалявали до дванадесет. Законопроект с подобен смисъл имало още по времето на Стамболов. И всесилният диктатор обаче не посмал да го прокара, за да накърни локалните интереси на много свои съпартизани.¹⁹ Законът минал трудно и в XI Обикновено народно събрание. Мнозина от представителите не могли да се издигнат над защитата на чисто

Първият герб на София, изработен по повод на Парижкото изложение, 1900 г. Музей за история на София

местни интереси.

Приетият от представителството Закон за поземления данък премахнал натуралния десетък и в това именно се състояла главната положителна страна на закона. Бил приет и нов изборителен закон, който предвиждал по-голяма свобода на изборителите. С приетите закони правителството дало доказателство за искреното си желание да управлява страната в либерален дух. Проведените през октомври допълнителни избори за народни представители били признати и от опозиционната преса за свободни. Такава била и оценката на „Работнически вестник“ за тях.²⁰

Кабинетът имал планове за градивна законодателна дейност и в следващата редовна сесия на

Народното събрание. Всички въпроси там обаче отстъпили място на обсъждането на сключения от правителството заем с Франция. По въпросите на външната политика правителството успяло да изработи единна линия, макар че в тази област разбиранята на двете коалирали се партии не се покривали. Сред българските буржоазни политически групировки Прогресивнолибералната партия притежавала най-стабилна и постоянна външно-политическа ориентация. Според нейното ръководство крайъгълният камък на българската външна политика трябвало да бъдат „тесните, внушаващи пълно доверие, отношения между България и Русия“²¹. В доверието си към Русия цанковистите били склонни в известни случаи да правят отстъпки, главно на Сърбия, съобразно руските желания. Не точно така стояли нещата с Демократическата партия. Тя била непримирима към каквито и да е отстъпки.²² Поради това и нейната ориентация към Русия нямала непременно безусловен характер, както тази на Прогресивнолибералната партия. Единството с Русия по въпросите на външната политика според демократите могло да съществува само ако то не изисква компромиси с българските национални идеали.²³

Независимо от тези различия от принципно естество демократите споделяли външнополитическата платформа на цанковистите, колкото се отнасяло до неотложни проблеми — сключване на външен заем с Франция, уреждане на отношенията с Румъния и поставяне въпроса за реформиране на Европейска Турция на международна основа.²⁴

След неколкomesечни преговори кабинетът успял да сключи заеман договор с Банк дьо Пари е де Пеи Ба, но при много тежки условия, с 5% лихва и със залагане на тютюневия монопол като гаранция.²⁵

Въпросът за уреждане на конфликта с Румъния влязъл в общата правителствена програма за въвеждане на реформи в Европейска Турция. Възгледите на външния министър д-р Данев в тази фаза на развитие на Източния въпрос били да насочи вниманието на Великите сили върху положението в османските европейски вилаети, да им се внуши да въведат чл. 23 от Берлинския договор там. Това трябвало да се извърши в тясна съгласуваност с руската политика.²⁶

Задачата била трудна. През 90-те години на XIX в. и самото начало на XX в. Русия по политически съображения упорито се съпротивлявала на опитите да се постави въпросът за реформи на международна основа. Българското правителство нито можело да остане безучастно към неопосимото положение на българското население в европейските вилаети на Османската империя, нито искало да се противопоставя на Русия.

Изходът от тактическата дилема бил намерен в решението да се съчетаят постъпките за реформи

Възпоменателен медал „25 години Априлско въстание“, учреден на 19 апр. 1901 г. /аверс/. Национален военно-исторически музей — София

Първите юбилейни марки с историческо съдържание. Лична колекция на В. Караиванов — София — каре от поредицата „Черешовото топче“, 1901 г.

— марка от поредицата „25 години от боевете при Шипка“, 1902 г.

в Македония и Одринско с изпълнението на някои руски искания, целящи умиротворяване на този район. Според правителството разположението на Русия и другите Велики сили за въвеждане на реформи, предвидени в чл. 23 и 62, можело да се спечели чрез ограничаване дейността на Върховния македоно-одрински комитет в княжеството, за да се докаже непричастността на официална България към външните в Европейска Турция, и по този начин да ги убеди, че причините за тях се състоят единствено в османския произвол. Едновременно с тези принципни съображения действията против ВМОК целели да послужат и като успокоително средство към Румъния.

Правителствената тактика била само привидно логична. Да се оперира съгласно нея означавало да се ухажват Великите сили без особени надежди за получаване на взаимност. Освен това при определяне на своя начин на действие кабинетът отчитал само външните условия и пренебрегвал състоянието на нещата както в европейските вилаети на Османската империя, така и в свободна България. Наистина правителството преследвало само македоно-одринските дейци в княжеството, но ограничителните мерки не могли да не засегнат и дейността на ВМОРО. Засилената охрана на границата против преминаването в Европейска Турция еднакво можела да попречи и на „върхови-

стите“, и на „вътрешните“ дейци. Така кабинетът влязъл в конфликт с македоно-одринското освободително движение. Становището на управляващите партии не се съобразявало достатъчно със симпатиите на населението от княжеството към поробените му съотечественици и срещало критика от страна на опозиционните партии. Кабинетът се сблъскал и с подмолната, но силна съпротива на княза.

Монархът бил съгласен, че намесата на Великите сили по въпроса за реформите била необходима и че за размириците в Македония и Одринско била виновна Османската империя. Той приемал суровия тон и словесните нападки към македоно-одринското движение, но само когато реалните действия се насочвали срещу отделни, неудобни нему лица, какъвто бил например Борис Сарафов. Фердинанд искал да принуди, да провокира намесата на Великите сили чрез възбуждане на външния именно посредством ВМОК. При съществуващите различия между монарха и правителството по въпросите на външната политика князът започнал да провежда намеренията си зад неговия гръб. В правителството и в армията това ставало по линията на Военното министерство начело с лично доверения на княза генерал Паприков. В македоно-одринското революционно движение княжеската политика се осъществявала от избраното през 1901 г. ръководство на ВМОК с фактически ръководител генерал Цончев. Достигнало се до положение, че България провеждала по въпроса за реформите една официална политика в лицето на правителството и друга неофициална — на княза чрез генералите Паприков и Цончев.

Правителството взело мерки за надзор на българо-турската граница, за да се предотврати преминаването на чети и прекарването на оръжие в Европейска Турция. В този смисъл министерствата на вътрешните работи и на войната редовно изпращали заповеди до окръжните управители и началниците на дивизионните области. Същите били предупреждавани, че чиновниците и офицерите, които били във връзка с Македонския комитет, щели да бъдат уволнявани.²⁷ Били разтурени стрелческите дружества,²⁸ за което били уведомени Великите сили и турският комисар.²⁹ На 24 март във връзка с разследване на убийствата, извършени в Румъния, били арестувани, а после съдени и оправдани членовете на ВМОК начело с неговия дотогавашен председател Б. Сарафов.

Едновременно с акцията против Върховния комитет коалиционното правителство предприело постъпки за разясняване на политиката си пред Великите сили и за привличане на тяхното внимание върху тежкото състояние на нещата в Европейска Турция, за да посочи необходимостта от прилагането на чл. 23 там.

На 20 август 1901 г. Външното министерство изпратило до дипломатическите представители на

България в чужбина циркулярни писма, в които се съобщавало, че в пределите на княжеството няма да се допуснат никакви действия, които могат да предизвикат смущения в Османската империя. На българските представители в Европейска Турция било наредено да съветват българското население там да стои спокойно. В същото време се искало от Великите сили да изпълнят поетите от тях задължения за прилагане на чл. 23 от Берлинския договор.³⁰

През есента на 1901 г. външният министър д-р Данев се срещнал с австро-унгарския министър на външните работи граф Голуховски във Виена и потърсил съдействието му за въвеждане на чл. 23 в Македония и Одринско, към което графът се отнесъл уклончиво и резервирано.³¹

Българските действия останали без последствие. Те не допринесли с нищо за подобряване на положението на населението в Европейска Турция, нито пък подобрили международното положение на България. За твърде краткия срок на управление на коалиционното правителство неговата външно-политическа дейност не дала никакви видими положителни резултати. Обратно — неблагоприятният заем с Франция бил отхвърлен от Народно-то събрание и това довело до падането на кабинета.

2. Самостоятелно управление на Прогресивнолибералната партия /21 декември 1901 — 2 май 1903 г./

ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА. Плановите на княз Фердинанд да състави ново коалиционно правителство, този път от стамболовисти и цанковисти, претърпял неуспех поради отказа на прогресивно-

либералите.³² В момента въпросът с най-неотложна важност продължавало да бъде сключването на нов френски заем с помощта на Русия, за получаването на който най-пригодни били цанковистите. При тези обстоятелства князът натоварил д-р Ст. Данев да състави хомогенно прогресивно-либерално правителство, което встъпило в длъжност на 21 декември 1901 г. Кабинетът имал следния състав: д-р Ст. Данев — министър-председател и външен министър, М. Сарафов — министър на вътрешните работи и финансите, В. Кънчов — министър на народната просвета, Ал. Радев — министър на правосъдието, генерал Ст. Паприков — министър на войната и Ал. Людсканов — министър на търговията и земеделието и управляващ Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията.

През февруари 1902 г. били проведени парламентарни избори. Прогресивнолибералната партия държала на репутацията си на демократична политическа организация и изборите в 1902 г. били от най-свободните през Фердинандовото властване независимо от отделни партизански увлечения по места. Благодарение на това опозицията била широко представена в XII ОНС. Макар не много охотно и с известни уговорки, тя също признала свободата на изборите.³³

Във вътрешната политика цанковистите продължили поетия от предишното правителство курс. Било изпълнено обещанието, дадено от П. Каравелов, за ново преразглеждане на данъка върху земята. Новата корекция на поземления данък засягала главно начина на определянето и разхвърлянето на данъка.³⁴ Тук проличало и влиянието, което били придобили в Прогресивнолибералната партия имотните селски слоеве, защото изменението на поземления данък било направено в тяхна полза.³⁵

Народното събрание гласувало и Закон за отмяна на покровителственото мито на внасяните кожи, защото според мотивите на законопроекта чуждите кожи започнали да конкурират увеличаващото се местно производство и с това пречели на развитието на скотовъдството.³⁶ Бил приет и Закон за разделяне на околиците на избирателни секции, Закон за изменение на закона за селските и градските общини, Закон за съдебните пристави. Законодателната дейност на Народното събрание била в разгара си, когато на 2 май 1903 г. цанковисткият кабинет изненадващо подал оставка.

През цялото управление правителството неособено стабилно стояло начело на властта. Причините за това се коренели преди всичко във външнополитическите разногласия между него и двореца. Изобщо при управлението на Прогресивнолибералната партия на преден план излезли външнополитическите въпроси. Те били свързани и с някои мероприятия вътре в страната и цялостният им отзвук до голяма степен оформил

атмосферата, в която управлявал кабинетът, и сложил съществено ударение върху отношението на общественото мнение към правителството, и то в неблагоприятен за цанковистите смисъл.

ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКА ОРИЕНТАЦИЯ. В изпълнение на външнополитическата си програма Прогресивнолибералната партия поела властта с амбицията да премахне причините за разногласия между България и Русия и да възвърне руското доверие към България. В края на март и началото на април 1902 г. д-р Ст. Данев заминал за Петербург главно за да склони царското правителство да посредничи в преговорите за нов заемен договор с френски банки. Министър-председателят използвал посещението си в Русия, за да направи стъпки към координация с руското правителство по всички актуални външнополитически въпроси. Д-р Данев разговарял с руския външен министър граф Ламсдорф и по въпроса за реформирането на Европейска Турция, за българо-румънски отношения, било уговорено скорошното посещение на княз Фердинанд в Русия, направени били сондажи за сключване на евентуална българо-руска военна конвенция.³⁷

Като търсело на всяка цена заем именно от френски банки, българското правителство желало да обвърже трайно българската икономика с капиталите на руската съюзница Франция, така че политическата ориентация на България към Двойния съюз и най-вече към Русия да има своя стопанска база. Помощта в преговорите с Франция, на която се надявали българският кабинет и князът, била щедро дадена от Русия. Руската дипломация се заела с ролята на посредник между България и Франция. Благодарение на това и на участието ѝ в заема изобщо тежките условия на подписания през лятото на 1902 г. заемен договор били възможно най-добрите.³⁸ Ключовата позиция на посредник в българо-френските заемни договори в 1902 г. обаче поставила в ръцете на царската дипломация и един твърде важен лост за политическо въздействие върху България. Официална Русия застрашително го раздвижила при решаването на т. нар. Фирмилианов въпрос в изгоден за Сърбия завършек.

Фирмилиановият въпрос навлязъл в заключителната си фаза по времето, когато се водели преговори за заем с Франция. От 1885 г. най-големи усилия за утвърждаването си сръбската пропаганда насочила в Скопската епархия. След 1897 г., когато починал тамошният гръцки митрополит Методий, белградската дипломация полагала непрекъснати усилия да бъде назначен за скопски митрополит сръбският архимандрит Фирмилиан. По този начин сръбското правителство търсело официално признание на сръбската народност в Македония. Тя имала намерение по такъв начин да осъществи идеята за разделяне на Македония на сфери на църковно и идеологическо

влияние.³⁹ Сръбските държавници не криели, че назначаването на Фирмилиан в Скопие щяло да бъде за сметка на българските интереси.⁴⁰

От гледище на Русия оптималният вариант за развитие на балканските отношения било тясното сближаване между България и Сърбия под неин патронаж, което впоследствие да се развие в съюз, отговарящ на целите ѝ. Провеждайки тази линия, от Петербург оказали помощ за създаване на сфери на влияние на Сърбия в Македония като далечна подготовка на българо-сръбски съюз. Конкретно приложение този възглед на царската дипломация намерил в руските действия в подкрепа на белградските желания във Фирмилиановия въпрос.⁴¹

Правителството на Русия решило да проведе офанзивата по Фирмилиановото ръкополагане по време на посещението на д-р Данев в Петербург едновременно чрез въздействие лично върху българския министър-председател и с постъпки пред Високата порта. Акцията дала очаквания резултат. На Данев му дали да разбере, че противопоставянето на България на ръкополагането на Фирмилиан „може да има преки последици върху финансовите преговори в Париж и неблагоприятно да се отрази на предстоящото пътуване на княз Фердинанд в Русия“⁴², както и на проектиращата се българо-руска военна конвенция.⁴³ Тогава правителството дало уверения, че ще прекрати съпротивата по Фирмилиановия въпрос,⁴⁴ и наскоро било издадено султанско ираде за даване берат на Фирмилиан за скопски митрополит.

Без да получи каквато и да е компенсация от Турция, със своята капитулация правителството загубило голяма част от обществения кредит сред българите в княжеството и в пределите на Османската империя. Нарушила се хармонията на отношенията му с Екзархията. Буржоазната партийна опозиция добила важен коз за атака срещу правителствената политика.

ТАЙНА РУСКО-БЪЛГАРСКА ВОЕННА КОНВЕНЦИЯ /1902/. От средата на май до началото на юни 1902 г. княз Фердинанд, придружен от министър-председателя д-р Ст. Данев и от военния министър генерал Ст. Паприков, направил официално посещение на руския императорски двор в Петербург. Князът бил приет сърдечно, с всички почести, дължими на един напълно суверен държавен глава, което дало пред лицето на цяла Европа бляскав прецедент на равноправно отношение към васална България от страна на една Велика сила. Резултатите от посещението на княз Фердинанд не се изчерпвали само с това. По време на княжеската визита на 31 май 1902 г. в Петерховския дворец била подписана тайна бълга-

ро-руска военна конвенция.⁴⁵

Българо-руската военна конвенция имала за цел да противодействува на военната конвенция на Австро-Унгария с Румъния/чл. 1/. Тя не можела да бъде насочена против Турция или против друга балканска държава/чл. 2/. Русия се задължавала с всички свои сили да съдействува за запазване целостта и неприкосновеността на българската територия/чл. 3/. Конвенцията точно определяла действията на страните във всички възможни случаи на евентуален конфликт с Австро-Унгария, с Румъния или с Тройния съюз/чл. 4, 5, 6/. В случай на война българските въоръжени сили, флотът и пристанищата се предвиждали да бъдат поставени под ръководството на руския главнокомандуващ и съответно на началника на руския флот/чл. 7, 8/.

Конвенцията имала строго отбранителен характер и не съдържала никакви териториални клаузи.

Д-р Стоян Данев, фотография, ок. 1900 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

1

2

3

4

5

6

ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ В НАЧАЛОТО
НА ВЕКА /1900—1903/

Тайната българо-руска военна конвенция не противоречала в нито един пункт на руската балканска политика и дори била постижение за нея. Точното определяне на случаите, когато Русия щяла да влезе във война в помощ на България при евентуален конфликт с Австро-Унгария, Румъния или Тройния съюз, показвало, че Русия не би одобрила активни български действия на Балканския полуостров, и лишавало България от илюзии за руска помощ в подобен случай. Така конвенцията ставала още едно средство на руската политика за запазване спокойствието в този район. От друга страна, в случай на война с Австро-Унгария или с Тройния съюз Русия печелела от своя страна най-силната балканска християнска армия. За българското правителство конвенцията имала преди всичко принципно значение — да определи окончателно външната политика на България на страната на Двойното съглашение.⁴⁶ Важно било обстоятелството, че Русия формално се ангажирала в запазването на целостта и неприкосновеността на българската територия. Заплашителната позиция на Румъния през 1900 г. сочела ползата от конвенцията за княжеството и в това отношение.

Руско-българската военна конвенция обаче криела един недостатък, който правел съмнително нейното приложение. Тя узаконявала прекалено голяма намеса на Русия в работите на българските въоръжени сили. Това намалявало безконтролната власт на княза над българската армия, към което той бил болезнено чувствителен. При това конвенцията не приобщавала пряко Русия към жизнените български интереси на Балканите и княз Фердинанд поел курс на систематическото ѝ изпълнение. Според генерал Савов, военен министър след генерал Паприков, следващото правителство, с изключение на него, дори не знаело за съществуването на конвенцията. Той самият не я признавал, а след оставката му тя въобще изчезнала от архивите на държавните учреждения.⁴⁷

БЪЛГАРСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ И ВЪПРОСЪТ ЗА ВЪВЕЖДАНЕ НА РЕФОРМИ В ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ. В своето кратко управ-

1. Михаил Сарафов, фотография. Архив на Института по история при БАН — София

2. Васил Кънчов, фотография. Личен архив на Ст. Савов — София

3. Александър Люцканов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Иван Белинов, фотография, ок. 1901 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

5. Генерал Стефан Паприков, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

6. Иван Славейков, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ление прогресивнолибералното правителство срещнало най-големите спънки в дейността си за провеждане на реформи в Европейска Турция. Тези трудности били както от вътрешен, така и от външен характер. Между цанковистките водачи и княза съществували тактически разногласия по въпросите на външната политика. Безрезультатността на линията, поета от д-р Данев още в предишното правителство, не довела до нейното изменение.

След неуспеха си при граф Голуховски през есента на 1901 г. д-р Данев изпробвал през пролетта на 1902 г. да пледира, този път пред граф Ламздорф, българската кауза, като поискал срещу българската лоялност към Турция и мерките за обуздаване на ВМОК Русия да действа за въвеждане в европейските вилаети на Османската империя реформите, предвидени по чл. 23 от Берлинския договор. Царската дипломация заела същата уклончива позиция, каквато била възприела Дунавската монархия. Дори аргументацията ѝ била подобна на австро-унгарската.⁴⁸

И след този неуспех правителството продължило да действа според възприетата линия. На 9 април 1902 г. то изпратило циркуляр, с който на българските търговски агенти в Турция отново се нареждало да оказват усмирително въздействие на българското население там, а от Великите сили се искало да изпълнят задълженията, поети от тях по чл. 23 от Берлинския договор.⁴⁹ На 24 юни българското правителство се обърнало с официална нота до Великите сили, за да им обърне внимание върху положението в Европейска Турция.⁵⁰ Десет дена по-късно последвала нова българска нота с подобно съдържание.⁵¹

Постъпките на българската дипломация останали без резултат. Терорът против българското население в Македония и Одринско, инспириран пряко от Високата порта,⁵² се засилил. Великите сили от своя страна продължавали да не се вслушват в българските искания. От началото на 1902 г. обаче и между тях се почувствували симптомите на безпокойство, предизвикано не толкова от българските ноти, колкото от събрани по собствен път факти за състоянието на нещата в Европейска Турция. Рапортите на дипломатите се пълнели с тревожни известия за административната анархия там; изказвали се опасения, че засилената вследствие на това революционна дейност може да доведе до сериозни усложнения на Балканите.⁵³ И действително през септември 1902 г. в Горноджумайско избухнало въстание, чийто инициатор бил ВМОК, зад който стояли българското Военно министерство и княз Фердинанд.

Горноджумайското въстание, неподкрепено от ВМОРО, обхванало само отделни райони и бързо било потушено, но сраженията между четите и турския аскер продължили. В Македония и Одрин-

ско назрявали събития, които обещавали да надхвърлят далеч локалните мащаби на въстанието.

Великите сили схванали тревожното състояние на нещата. Въпросът за реформиране на Османската империя отново станал обект на международната политика. След продължителни дипломатически перипетии⁵⁴ Великите сили се обединили около Австро-руската /Виенска/ реформена програма, която на 23 февруари 1903 г. била приета от султана. Изпълнението ѝ било поверено на османските власти при липса на ефективен европейски контрол.

Междувременно се засилил външният натиск върху българското правителство за ограничаване дейността на македоно-одринското движение. В това отношение най-силен бил натискът на руската дипломация. Под предлог, че руското влияние в България било най-голямо, останалите Велики сили се въздържали от чести постъпки по този въпрос с цел да насочат българското недоволство към Русия.⁵⁵ Руските управляващи среди смятали, че причината за предстоящото въстание в Македония и Одринско се състои не толкова в интригите на върховистите, отколкото в беззаконията на турските власти. Те обаче се стремели да скрият този възглед, за да не възбудят общественото мнение, поради което с постъпките си пред Цариград провеждали предупредителна политика и към България.⁵⁶ Царската дипломация ангажирала целия си авторитет в стремежа си да подтикне българското правителство към действия за предотвратяване на готвещото се през 1903 г. въстание в Европейска Турция. През декември 1902 г. сам граф Ламздорф посетил Белград и София, за да препоръча „спокойствие и търпение“.

Поведението на българската дипломация по време на оживената дипломатическа дейност след Горноджумайското въстание било пасивно. Дипломатите на княжеството полагали усилия предимно да доказват, че България не била вдъхновител на безредиците в Османската империя. Впрочем на почвата на тогавашното международно право България нямала възможността да участва в обсъждането на реформите, тъй като се смятало, че това е въпрос от компетенцията на Великите сили. Освен това желанието на правителството да хармонизира напълно отношенията си с Русия го карало да се въздържа от намеса в дискусиите по реформите. Руската дипломация била на мнение, че по въпроса за реформите България не трябва да проявява никаква инициатива и че трябва да се ослабна изцяло на Русия в това отношение.

Под действието на силния руски натиск в началото на 1903 г. българското правителство се съгласило да разтури ВМОК. Противоконституционното решение на правителството влязло в противоречие с курса на демократизация, който то се стремело да следва във вътрешната си политика, и било посрещнато изключително враждебно от

Улица „Търговска“ в София, фотография, началото на XX в. ЦДИА — София

общественото мнение в страната. Засилила се и княжеската опозиция спрямо правителствените действия. Правителствените мероприятия били саботирани от чиновниците във всички ведомства. По-голяма част от чиновническия състав, независимо от заплахите за уволнения, бил свързан с македоно-одринските дружества.⁵⁷ От друга страна, и действията на генерал Паприков, които били в разрез с правителствената политика, станали толкова очевидни, че неговата роля не останала тайна и за чуждите дипломатически представители.⁵⁸ На 18 февруари 1903 г. бил извършен голям обир на пушки от военен склад в княжеството. Репутацията на военния министър станала незащитима. За да покаже „лоялността на правителството“, д-р Данев веднага поискал и получил оставката на своя колега.⁵⁹

Смяната на генерал Паприков с полковник М. Савов във Военното министерство не стабили-

зирила кабинета. Промяната била само персонална и не премахвала установения от монарха порядък във военното ведомство, чиято политика била автономна, а за случая противоположна на правителствената. След правителствената промяна руският военен аташе бил напълно убеден, в двойствеността на българската политика и в неискреността на княза. По негово разбиране княз Фердинанд продължил и при Савов да прави същото, каквото вършил и при Паприков.⁶⁰ Неговото мнение споделяли френският⁶¹ и сръбският⁶² дипломатически агент.

И действително през пролетта на 1903 г. след неуспеха да обвърже Русия в своята македонска политика чрез военната конвенция и при позицията

на царското правителство, заета по въпроса за реформирането на Турция, князът бил склонен да търси нови решения за българската политика. По това време Гр. Начович със знанието на княз Фердинанд интензивно подготвял мисия за пряко разбирателство между македонските организации и Високата порта, към която турското правителство проявило интерес.⁶³ На този етап „мисията Начович“ противостояла както на политиката на Даневия кабинет, така и на австро-руския дипломатически монопол в македонското реформно дело.

Така за един кратък период от време в българската външна политика се провеждали три разнопосочни линии, към които монархът имал отношение. Той тайно инспирирал подготовката на въстание в Македония и Одринско с цел добиване на радикални реформи посредством нова, по-ефикасна намеса на Великите сили; мълком допускал сондажите с Високата порта, вероятно като резервен канал за преки преговори със султана. В същото време князът с всевъзможни средства компрометирал политиката на собственото си правителство за постепенно подобряване положението на населението в Македония и Одринско чрез съгласуване на българската с руската политика. Княз Фердинанд не желаел в неминуемите усложнения, които назрявали на Балканите, начело на страната да стои едно толкова вярно на Русия правителство, като това на д-р Данев. Без да се потруди да снабди раздялата си с прогресивнолибералите с някакъв поне външно оправдателен повод, през май 1903 г. князът с бруталното си поведение към министъра на просветата Ал. Радев принудил правителството да подаде оставка.⁶⁴

В 1900—1903 г. в българското общество продължавали да се извършват важни промени. Буржоазните партии добивали все по-определена социална физиономия, която обаче се замъглявала от наличието на своеобразно партийно свръхпроизводство и от партизанския характер на политическите организации на буржоазията. Именно социалната незрялост, която дробела политическите сили на българската буржоазия, била една от главните причини, поради които Прогресивнолибералната партия не могла да се превърне в основна партия на буржоазията въпреки известни възможности, които имало за това в началото на века.

По времето, когато тя била управляваща партия, нахлулите в нея селски елементи я насочили към изразяване интересите на заможната земеделско-скотовъдска и лихварска буржоазия. Краткото властване на демократите в 1901 г. се отразило другояче на развитието на партията им. След смъртта на П. Каравелов тя била възглавена от енергични политици, които определено я насочили към обслужване интересите на градско-

промишлената буржоазия.

Управлението на държавата от януари 1901 до май 1903 г. се характеризирало с частичен отлив от методите на насилието и с относително разведряване на иначе грубите нрави в политическия живот.

„Личният режим“ на княз Фердинанд оказвал стесняващо въздействие върху процеса на демократизация. Влиянието му се чувствувало не толкова в отделните мероприятия на правителствата, колкото в цялостния натиск върху тях. Преди всичко въпросът за властта на тази или онази политическа партия бил до голяма степен в ръцете на монарха.

Краткото управление на Демократическата и Прогресивнолибералната партия не дало възможност да се въведат много от програмните им положения, а тези, които били приложени, не могли да бъдат затвърдени и много от тях били отменени или мълком пренебрегнати от следващите правителства. Двата русофилски кабинета не могли да обединят що-годе забележителни сили за по-продължителен период от време в подкрепа на мероприятията си, а влиятелни членове на самите им партии по места нерядко спъвали дейността им в демократически дух.

Макар от гледище на вътрешното развитие проблемите на демократизма да имали съществено значение, те се решавали мимоходом. Пред правителствата стояли неотложни въпроси, които били свързани най-вече с външнополитическата сфера на действие. Мероприятията в тази област се отразили неблагоприятно във вътрешнополитическо отношение и намалили обществения кредит, особено на цанковистите.

В този период обединителната цел на българската външна политика била конкретизирана в стремението за добиване на реформи в Европейска Турция посредством намесата на Великите сили. Правителствената политика под ръководството на д-р Данев гонела тази цел чрез подчинението на българската политика на искането на Русия и някои други европейски държави да се ограничи дейността на македоно-одринското движение в княжеството. Същата цел княз Фердинанд се стремел да постигне чрез предизвикване на смущения в Османската империя.

Краткият процес на демократизация в началото на века не оставил траен отпечатък върху вътрешното развитие на България. Във външнополитическата област неуспехът да се добият реформи за османските европейски територии посредством Великите сили, както и натрупаният от предишните правителства негативен опит в това отношение малко по-късно довели до завършване на онзи етап в българската политика, при който управляващите кръгове на княжеството се мъчели с политически средства да решат македонския въпрос в своя полза.

СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКОТО И РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.

1. БСДП през 1892—1893 г. Обединение на БСДП и БСДС /1894/

ИЗРАСТВАНЕ НА БСДП КАТО ПОЛИТИЧЕСКА ПАРТИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ РАБОТНИЦИ. След Пловдивския конгрес Българската социалдемократическа партия се развивала успешно като политическа сила с ясна марксистическа насока на дейността си. В непродължителното си съществуване тя създавала благодарение на усилията най-вече на Д. Благоев революционна идейна традиция в българското социалистическо движение и сложила здрави основи на марксизма в България. През тези години Благоев продължил теоретическите си проучвания и написал ценни трудове по различни проблеми — за особеностите на капитализма у нас, за формирането и положението на работническата класа, за механизмите на държавната система в България и буржоазните партии, за положението и перспективите на занаятчиите и селяните, за организирането на работниците в синдикати, за тактиката на БСДП в законодателните избори и тези за общински и окръжни съвети, за теоретичното дело на Маркс и Енгелс и за съвременното социалистическо движение и пр. Така още в началото на 90-те години Д. Благоев вече заел по право и по признание от всички членове на БСДП мястото на пръв задълбочен мислител-марксист, идеолог и ръководител на социалистическото движение у нас.

БСДП продължила да работи за укрепването на своята вътрешна организация, за активизиране дейността на дружините, за привличане на нови привърженици на социализма в своите редове и за класово осъзнаване на работниците.¹

Пропагандата на научния социализъм сред работниците подпомагала процеса на класовото им осъзнаване и ги подготвяла за организирането им в синдикални дружества, клубове и др. През 1892—1893 г. започнало създаването на работнически клубове. Един от първите бил този в Търново, където през първата половина на 1893 г. вече функционирал и се помещавал в Дряновския хан. Примерът на този клуб, който развивал енергична дейност, бил последван и от други. Д. Благоев

полагал много грижи за организирането на работнически дружества, изнасял сказки и в редица статии, като „Кой е правият път?“, „Как трябва да работим?“ и др., посочвал, че работническата класа трябва да се подготви за възтържествуването на социализма и че икономическите и просветните й организации винаги трябва да се ръководят от научния социализъм, да водят класова политическа борба срещу буржоазията.²

Независимо от разединителната работа на съюзистите на II конгрес и след него дружините на БСДП постепенно укрепвали организационно и идеологически.

В резултат от работата на Общия съвет към средата на 1893 г. дружини на БСДП имало в Търново, Горна Оряховица, Дряново, Габрово, Сливен, Ямбол, Стара Загора, Хасково, Кюстендил, Видин, Попово, Сеново, Зараево, Пловдив, София. В други градове партията също имала свои привърженици.³

Изграждала се вътрешната партийна дисциплина и взаимодействието между Общия съвет и дружините на БСДП. Д. Благоев поместил във в. „Работник“ специална статия „Върху партийната дисциплина“, където изтъквал значението й за укрепването на БСДП и на „великите нравствени сили на социалдемократията“⁴. Общият съвет поставял на обсъждане главните въпроси на дейността си. На 5 декември 1892 г. той отправил окръжно до местните дружини с предложение да се произнесат по важни вътрешнопартийни и общополитически въпроси — за свикването на извънреден конгрес на БСДП и за мнението им какво трябва да предприеме партията във връзка с подготвяното изменение на Търновската конституция. На 6 февруари 1893 г. Общият съвет поискал мнението на дружинките за изпращането на делегат на БСДП на Международния конгрес на II Интернационал в Цюрих през същата година, за отношението им към въпросите, които ще се разглеждат на конгреса, и какви въпроси трябва да постави БСДП чрез своя пратеник пред форума на международното социалдемократическо движение.⁵

През 1892—1893 г. Българската социалдемократическа партия разработила своята тактика за участието си в законодателните избори и изборите за местни органи — селски, градски, общински и окръжни съвети. Д. Благоев обосновал необходимостта партията на българските социалдемократи да представи свои кандидати за народни представители, които да отстояват интересите на угнетеното и експлоатирано мнозинство от народа. Работниците трябвало да дадат своите гласове не за експлоататорите, а за БСДП. Благоев изяснява необходимостта от безкомпромисна позиция на социалдемократите в изборите. Избирателната борба да се използва за пропагандиране на социалистическите идеи и програмата на

БСДП, което е по-важно, отколкото непременно спечелване на мандати в изборите.⁶

Третият конгрес на БСДП през юли 1893 г. се занимавал специално с въпроса за участието на социалдемократите в законодателните избори и взел положително решение по този въпрос. Общият съвет на БСДП се обърнал към българското население с „Манифест“, в който оповестявал, че социалдемократите ще вземат участие в законодателните избори с коренно различна от буржоазните политически платформи. Посочени са максималните и минималните програмни искания на БСДП и се призовават работниците, занаятчиите, селяните и гражданите да гласуват за кандидатите на БСДП, които се ръководят от интересите на работниците и ще ги защитават в Народното събрание.⁷

При разискванията се проявила тенденция за допускане на коалиция „с някоя по-прогресивна партия“, но тя била остро разкритикувана от Д. Благоев, Г. Георгиев, Д. Георгиев. Те обърнали внимание на участниците, че дружинките трябва винаги да държат сметка за „грамадната разлика между социалистическата и всички други буржоазни партии“, за това, че те се опират на различни социални слоеве, поради което „никакви коалиции не са възможни да стават“ между социалистите и буржоазните партии. В този дух било и решението на конгреса да се участва в изборите, да използва изборната борба за агитация сред работниците и за развиване на класовото им съзнание и да постави свои кандидатури, „без да прави компромиси с някои от буржоазните партии“. Определени били и кандидатите за народни представители на БСДП в Горна Оряховица, Габрово, Дряново, Разград, Попово, Стара Загора, Търново, Хасково, Видин; за Сливен, Ямбол и Пловдив трябвало да бъдат определени допълнително от местните дружинки. По социалното си положение те били не само интелигенти като Д. Благоев „писател“, Н. Габровски „адвокат“ и двама фотографа /Т. Постомпиров и П. Габровски/, но и занаятчи — обувари 3, шивачи 2 и един работник словослагател. Така БСДП сложила началото на участието си в законодателните избори с поставяне на кандидатури на лица, принадлежащи към Социалдемократическата партия и трудещите се, с изричното изискване те да „имат присърце интересите на работниците“⁸.

В изборите на 18 юли 1893 г. Д. Благоев, Н. Габровски и други социалисти били кандидатирани на 9 места от името на БСДП. Въпреки преследванията на полицията и фалшификациите

Георги Кирков, фотография. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

Гаврил Георгиев, фотография. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

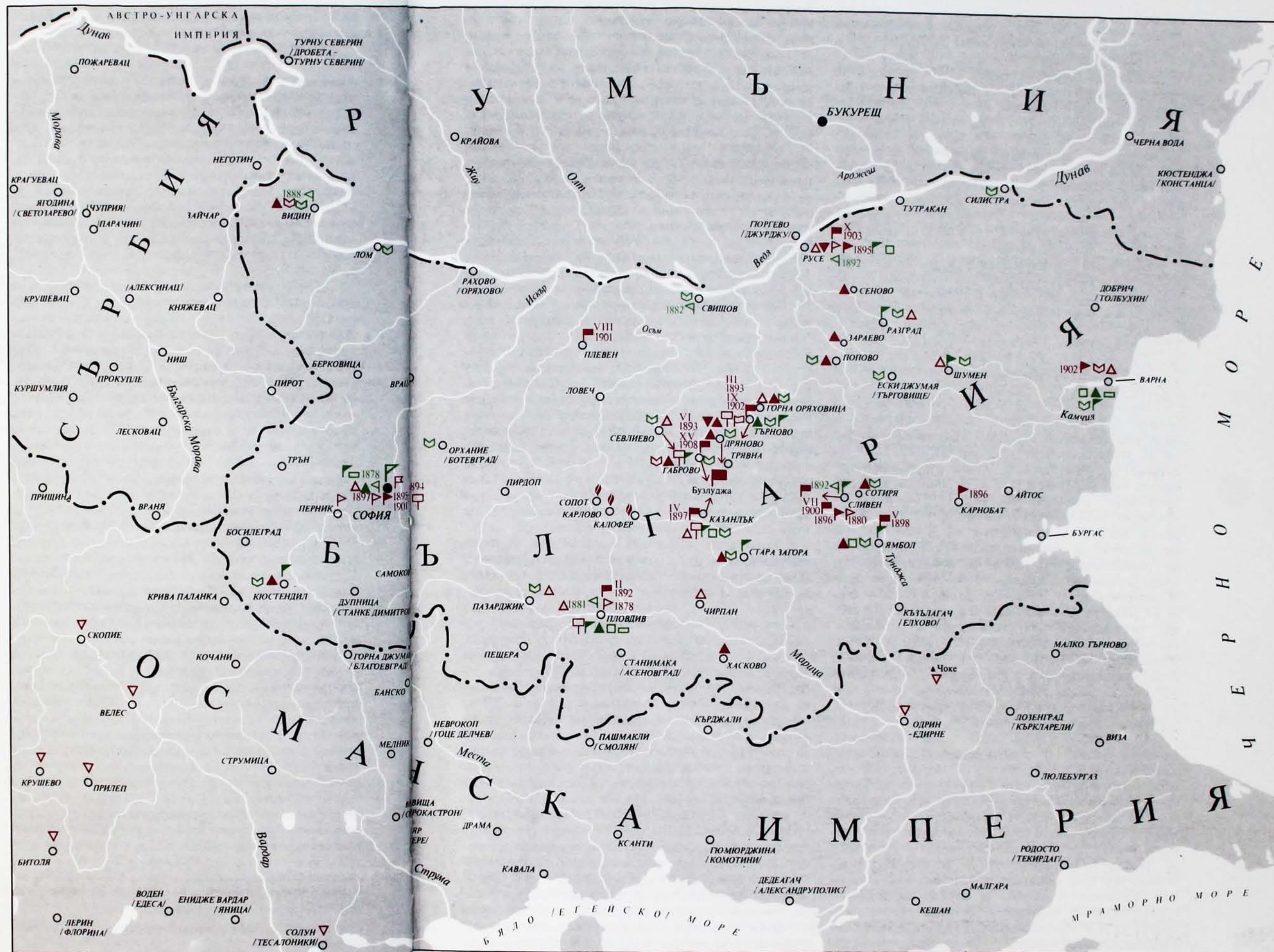
на властите и опозицията кандидатите на БСДП получили 571 гласа. Д. Благоев с основание преценил това първо участие на социалдемократите в политическия живот на страната не по броя на подадените за техните кандидати гласове, а по дълбокия смисъл на факта, че партията е действувала като самостоятелна политическа сила, представяща работническата класа, и е съумяла да изнесе пред народните маси социалистическите идеи и цели и възгледите си за настоящето и бъдещето на работническата класа и на България.⁹

В поредица от статии и в брошурата „Социализмът и градските съвети“ Д. Благоев конкретизира и общите положения на програмата на БСДП за общинските и окръжните съвети. Като изхожда от същата постановка както за законодателните избори — че работниците, които създават всички блага, избират съветници от средите на буржоазните партии, които защитават само интересите на експлоататорите, — Благоев разяснява, че БСДП призовава работническата класа в България да изпраща свои представители в съветите. Обединени около своята партия, работниците ще могат чрез представителите си в общинските съвети да бранят икономическите и политическите си интереси.¹⁰

Във връзка с общинските избори на 15 септември БСДП се обърнала към „българското работно население“ с призив към всички, които са разбрали истинските си интереси, да гласуват за

● СТОЛИЦА	▽ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ГРУПИ В МАКЕДОНИЯ И ТРАКИЯ, ОРГАНИЗИРАНИ И РЪКОВОДЕНИ ОТ БСДП (1896—1900)
○ ГРАД	♦ СТИХИЙНА АКЦИЯ НА РАБОТНИЦИ
○ СЕЛО	▽ ПЪРВИ ПРОЯВИ НА РАБОТНИЧЕСКО И ПРОФЕСИОНАЛНО ОРГАНИЗИРАНЕ
— ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА	▷ ПЪРВИ РАБОТНИЧЕСКИ СТАЧКИ
△ ПЪРВИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ КРЪЖОЦИ, ГРУПИ И ДРУЖИНКИ	▽ ПЪРВИ ПРОФЕСИОНАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ ПОД ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ ИДЕИ
▽ ПЪРВИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ИЗДАНИЯ	▷ РАБОТНИЧЕСКО КООПЕРАТИВНО ДРУЖЕСТВО
▽ ПЪРВИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ПЕЧАТНИЦИ	▽ ЦЕНТРАЛЕН РАБОТНИЧЕСКИ ПЕЧАТАРСКИ СИНДИКАТ („ЦРПС“), ОСНОВАН НА 5-8 НОЕМВРИ 1894 Г.
▷ ТЪРНОВСКА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СБИРКА (21-23 АПРИЛ 1891 Г.)	▷ ПЪРВИ ЧЕСТВАНИЯ НА ПЪРВИ МАЙ, ОРГАНИЗИРАНИ ОТ БСДП
▷ УЧРЕДИТЕЛЕН БУЗЛУДЖАНСКИ КОНГРЕС НА БСДП (20 ЮЛИ 1891 Г.)	▷ СТАЧКИ, ОРГАНИЗИРАНИ ПОД ВЛИЯНИЕ НА БСДП
▷ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ДРУЖИНКИ, ИЗПРАТИЛИ ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА БУЗЛУДЖАНСКИ КОНГРЕС	▽ РАБОТНИЧЕСКИ КЛУБ-ЧИТАЛИЩЕ
▷ II ПОРЕДЕН КОНГРЕС НА БСДП И ГОДИНА	▷ РАБОТНИЧЕСКО ВЕЧЕРНО УЧИЛИЩЕ
▷ ПЪРВИ ДРУЖИНИ НА БСДП	▽ СТИХИЙНИ ДЕМОНСТРАЦИИ И ВЪЗБУДЕНИЯ СРЕЩУ ПОСКЪПВАНЕТО НА ХЛЯБА (1898 Г.)
▷ ПЪРВИ КОНГРЕС НА БСДП (3-7 ЮЛИ 1894 Г.)	

Начало на работническото и социалистическото движение / 1878—1903 /

кандидатите на БСДП. В манифеста е изложена „градско-общинската програма“ на БСДП.¹¹

Третият конгрес разгледал и въпроса за създаване на борса на труда като „средство за организиране, групиране на работниците и като регулатор на отношенията между труда и капитала“. За това докладвал Г. Георгиев. Окончателно решение не било взето, тъй като се наложило мнението, че е необходимо дружините да разискват предварително поставения въпрос и да направят предложения.¹² По-късно идеята за борбата на труда претърпяла видоизменения, но фактът, че конгресът се занимавал с организирането на работниците, свидетелствува за постоянната грижа на БСДП към техните интереси.

Българската социалдемократическа партия възпитавала своите членове и работниците в дух на международна солидарност. В „Работник“ редовно били помествани информации за работническото и социалистическото движение в различни страни — Германия, Русия, Франция, Австрия, Белгия, Испания, Италия, за стачки в различни европейски страни и САЩ, публикували се и материали за II Интернационал.¹³

През 1892—1893 г. БСДП установила преки връзки с международната социалдемократия и получила покана за участие в Цюрихския конгрес на II Интернационал през август 1893 г.¹⁴ За делегат на Българската социалдемократическа партия бил определен Н. Хр. Габровски. Там той представил „Рапорт на БСДП“, в който са изложени икономическите и политическите условия в България, развитието на капитализма и пропадането на дребните производители, появата на работническата класа и възникването на социалистическото движение. Рапортът осведомява партиите на II Интернационал за състоянието на БСДП, организационната и пропагандната дейност и решението на III конгрес за участие в законодателните избори. БСДП изразява своето убеждение, че тя е част от международната социална демокрация, и уверено твърди, че „младата партия на нашата страна ще става все по-силна и ще може към делата на другите партии в другите страни да внесе своята лепта“.¹⁵

Цюрихският конгрес разгледал важни въпроси на социалдемократическото движение, които занимавали и БСДП: покровителство на работниците, на женския и детския труд и мерки за международно прилагане на осемчасов работен ден; националното и международното професионално организиране; празнуването на 1 май по света; политическата тактика на социалдемократията — принципи за участието в изборите и в парламентите; пропаганда сред селяните; поведението на социалдемократическите партии в случай на война и организационни въпроси за устройството и дейността на II Интернационал. И на международния социалистически конгрес се проявили две тенден-

ции по важния въпрос за участието в изборите — за и против компромисите с буржоазните партии. В комисията, както и при разискванията за пропагандата сред селяните, също били изказани противоречиви гледища. Френските делегати настоявали партиите да организират селяните за взаимна помощ, а от общините да се иска да закупуват и дават под наем земеделски машини. Н. Габровски, който бил член на комисията, застъпил гледището, че социалдемократическите идеи трябва да се разпространяват и сред селските работници, като те бъдат организирани в дружества и бъдат привличани в социалдемократическите партии. Заедно с делегатите на Румъния, Германия, Унгария и Сърбия той изтъкнал различията между селячеството в страни като Англия и тези в Югоизточна Европа, които правят трудноизпълнимо едно общо решение за всички страни.

В Цюрихския конгрес участвували видни дейци на социалистическото движение — Фр. Енгелс, който произнесъл слово при закриването и бил избран за почетен председател на Интернационала, А. Бебел, В. Либкнехт, Ж. Волдерс, Турати, Кл. Цеткин, М. Ирвин и др.¹⁶ Разискванията по време на конгреса и срещите със световно известни ръководители на социалдемократическите партии, както и братството между работниците и социалистите от различни страни на света, демонстрирано с обединяването им във II Интернационал, имали важно значение за БСДП като тържествена проява на международната работническа солидарност и предзнаменование на „решителната борба за тържеството на социалната революция“.

Така през 1892—1893 г. БСДП успешно осъществявала решенията на Бузлуджанския и Пловдивския конгрес за развитие на пропагандата на научния социализъм и за открито обявяване на крайните цели и непосредствените политически задачи на социалдемократите в България. В течение само на две години БСДП укрепнала и заживяла организационен живот на политическа партия, която ориентирала своята дейност все по-определено и резултатно към класовото осъзнаване на работниците в България и организирането им в професионални дружества. Партията на българските социалдемократи била първата политическа партия, която очертала нови перспективи за бъдещето на България и навлязла в политическия живот на страната със строго определени принципи и програма.

БОРБА СРЕЩУ СЪЮЗИСТИТЕ. ОБЕДИНЕНИЕ НА БСДП И БСДС. Българският социалдемократически съюз, чиято програма и организация ограничавали социалистическото движение, не успял да се наложи, както очаквали неговите инициатори, и да спечели социалистите в страната. Няколко дружинки се присъединили към него, в други съюзистите се опитвали да спечелят отделни членове на БСДП. Те не успели да

разгърнат системна организационна и идеологическа работа и да създадат от БСДС действена политическа сила, но съществуването на съюза като паралелна социалистическа организация внасяло разединение в движението.

През 1893 г. централно място в дейността на съюзистите срещу партията заемало изказаното още през лятото на 1892 г. мнение на Сл. Балабанов, че политическите искания са още непонятни за българските работници и поради това социалистите трябва да се заемат със създаването на икономически организации, а когато правителството започне да ги преследва, те ще почувствуват необходимостта от политически искания и ще започнат да се борят и за тях. Това изкуствено разделение на икономическата и политическата борба и отлагането на задачите на социалистите за политическо възпитание на работниците и на политическата партия като техен ръководител намерили отражение в „Плана за действие“ и програмата на Българския социалдемократически съюз.¹⁷ Противопоставянето на БСДП и нейните усилия за организиране, класово осъзнаване и сплотяване на работниците на основата на научния социализъм станало главното съдържание на дейността на съюзистите. През септември 1893 г. съюзът започнал да издава свой орган — в. „Другар“, който станал трибуна за пропаганда на неговите възгледи.¹⁸

От пролетта на 1893 г. идейно-политическата борба на БСДП срещу неправилната насока, която БСДС се опитвал да даде на работническото и социалистическото движение, се засилила. Д. Благоев, Н. Габровски, Г. Георгиев, Др. Герганов и други партийни системно разкривали погрешните възгледи на съюзистите.¹⁹ Това било толкова по-необходимо, тъй като последните предприели разединителна работа в някои дружинки на БСДП, както например в софийската и варненската.²⁰ От особено важно значение били статиите на Д. Благоев във в. „Работник“, които започнали с „Отворено писмо до П. Р. в София“.

След появата на в. „Другар“, където съюзистите вече открито противопоставят икономическата борба на политическата, Д. Благоев доразвива схващанията на БСДП за професионалните организации и за различията между борбата за защита на икономическите интереси на работниците и политическата борба на социалдемократията и отхвърля неоснователните обвинения, че партиите отричат необходимостта от синдикати. Те смятат ограничената борба за подобряване положението на работническата класа само за един от елементите на синдикирането, което трябва да става под знамето на научния социализъм и с ясна цел за класовото осъзнаване на работниците. Д. Благоев привежда примери от опита на другите европейски социалистически движения и ръководните начала, на които се изграждат

политическите партии и работническите организации. Българските социалдемократи и работници трябва да се поучат от тези движения, а не да чакат безучастно икономическата борба да прерасне стихийно в политическа.²¹

Между „Работник“ и „Другар“ се разгърнала продължителна полемика по възникналите въпроси. Основателните аргументи на партистите не намирали разбиране у съюзистите и разединението във възгледите и дейността продължавало. Но други обстоятелства заплашвали сериозно социалистите независимо от различията между тях. Основаването на социалдемократическата партия в България, нейното израстване като политически представител на българското работничество и енергичната ѝ дейност били съпътствувани от остра критика на социалистите срещу засилващия се терор и цялостната политика на Стамболовия режим. От своя страна правителството отговаряло с груби мерки — разтуряне на събрания и първомайски тържества, изнемване на изданията на БСДП, преследвания и интернирания на социалисти по време на избирателната борба, клеветническа кампания в печата. Д. Благоев, Н. Габровски и други видни дейци на БСДП, както и на БСДС, били многократно арестувани.

През есента и зимата на 1893 г. преследванията срещу членовете на БСДП и БСДС още повече се засилили. В. „Работник“ активизирал критиката си срещу политиката на правителството. Д. Благоев бил арестуван през ноември по обвинение за съучастие в заговор срещу княз Фердинанд и по-късно освободен по липса на доказателства. На преследвания били подложени и членовете на съюза. Измененията, които правителството направило в Закона за печата, ограничавали възможността за социалистическа пропаганда и политическа дейност и на двете организации.²² През януари 1894 г. Н. Габровски публикувал в „Работник“ статията „Родило ни се царче“, заради която бил осъден на 2 години затвор, а броят на вестника бил конфискуван. Е. Дабев, отговорен редактор на вестника, също бил арестуван. През май 1894 г. полицията задържала отново Д. Благоев и го интернирала в Бяла Слатина, където го заварилосвалянето на Ст. Стамболов от власт.²³

При тези условия и в БСДП, и в БСДС се засилило желанието за обединяване на силите на социалистическото движение. Централният комитет на БСДС отправил писмено предложение до БСДП за преговори за споразумение. В отговор на настояванията на съюзистите Д. Благоев подготвил „Проектосъглашение“ за съединение на БСДП и БСДС, в което изрично посочва основните теоретични положения и практическите условия, при които може то да стане.²⁴ Особено се подчертава изискването двете организации да приемат политическата борба като необходимо средство за класовото осъзнаване на работниците,

работниците да участвуват в изборите, а за название да се запази „социалдемократическа партия“.

Отговорът на С. Мутафов от името на Централния комитет на съюза не обещавал готовност за отстъпка от негова страна: Мутафов възразявал срещу най-същественния пункт за политическата борба и участието в изборите. Съюзът предлагал името на партията да съдържа и определението „работническа“. В преговорите бил разискван въпросът и за органа на бъдещата обединена партия — в „Работник“ да продължи да излиза, като остане и „Другар“, без да се обявява за орган, а сп. „Ден“ да стане списание на партията.²⁵ Аргументите на съюзистите както в преписката им с партията, така и от страниците на „Другар“ се отличавали с характерната за тях непоследователност, която безпокояла партистите. Освен това С. Мутафов призовавал да се забрави миналото, т. е. основните принципни въпроси, които разделяли двете групировки.

През февруари 1894 г. се стигнало най-сетне до съгласие въз основа на ново „Проектосъглашение“, съставено също от Д. Благоев и подписано от членовете на Общия съвет. Тук за главна задача на социалдемократите се определяло „да организират и приготвят работническата класа за достигане на крайната цел на борбата ѝ — възтържествуването на социализма“ „чрез пропаганда на социализма и агитация в името на най-близките искания на работническата класа“. Обединението на двете организации да се нарича Работническа социалдемократическа партия, а ръководните им органи да се слеят в един Централен комитет. Партистите приели предложенията на съюзистите за название на партията и нейните органи „Работник“, „Другар“ и „Ден“, но отстояли основното си програмно искане и организационни принципи в духа на възгледите на международната социалдемократия. Съюзистите се съгласили на думи с новото „Проектосъглашение“ на БСДП, но всъщност запазили своите възгледи, които не закъснели наскоро да се проявят.

Споразумението за обединение било подписано на 10 февруари 1894 г., а на 5 март с. г. Общият съвет и Централният комитет на двете организации направили допитване до своите поделения и получили подкрепа за осъществяване на обединението. Българската работническа социалдемократическа партия станала факт.²⁶

ПЪРВИ КОНГРЕС НА БРСДП. От 3 до 7 юли 1894 г. в София бил проведен първият конгрес на обединената Българска работническа социалдемократическа партия. Той се занимавал преди всичко с общи въпроси: за „най-сериозно внимание върху нуждата“ от намаление на държавните разходи, за „най-широка свобода на студентите“, за амнистия на всички политически емигранти, осъдени за участието на БРСДП в изборите.

Първият конгрес на БРСДП разгледал и

македонския въпрос и изразил симпатиите на партията към борците за свобода, подчертавайки заедно с това, че като стои на класова почва в общественно-политическата борба, тя подкрепя исканията за пълна гражданска, икономическа и политическа свобода на угнетените българи.

Включеният в дневния ред въпрос за отношението на партията към дребните производители бил отложен поради важността си и поради липсата на достатъчно сведения, но в резолюцията на конгреса е прокарано схващането на съюзистите за „закъснялостта на нашите икономически условия“, с което се обосновава необходимостта агитаторите да не игнорират дребните производители в предстоящите избори. По настояване на партистите към това било добавено, че при агитацията не бива да се допускат „ни най-малко противоречия с началата, върху които почива работническата Социалдемократическа партия“, и че членове, които излязат с печатна програма, различна от приетата, ще бъдат изключени от БРСДП.

Тази двойственост срещахме и в резолюцията за участието на БРСДП в изборите. Наред с решението социалистите да не влизат в никакво съглашение със стамболовисти и да не допускат компромиси с други партии и личности, наред със специалната забележка, че социалистите не трябва да влизат в противоречие с принципите на социализма, стои допълнителна точка, която допуска съглашения за участие в изборите с „честни и прогресивни лица“, които могат да участвуват в листите на БРСДП.²⁷ Тези противоречиви положения в резолюциите на конгреса отразявали реалното положение в току-що обединената партия. За това свидетелствуват и тревожните предупреждения наскоро след конгреса от страниците на в. „Работник“ за отклонения от класовите принципи по време на изборната борба на някои членове на партията, които започнали да говорят вместо за социалистическо, за „демократическо движение“²⁸.

Така още на първия конгрес на БРСДП и веднага след него се проявили неблагоприятните резултати от обединението на БСДП и БСДС: вътре в партията съюзистите имали възможност да използват създадената от БСДП организация и да оказват влияние на членската маса.

Д. Благоев определя по-късно съединението като „пакостно“ за българското работническо и социалистическо движение.²⁹ Цели десет години след сливането на БСДП и БСДС марксистическото течение водило упорита борба срещу опортюнизма в Българската работническа социалдемократическа партия и в работническото движение.

Димитър Благоев сред свои съмишленици в Пловдив, — фотография 1897 г. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

2. БРСДП — развитие, дейност и вътрешни борби /1894—1903/.

ПАРТИЯТА СЛЕД ПАДАНЕТО НА СТАМБОВИЯ РЕЖИМ. След обединяването на партистите и съюзистите настъпили съществени изменения в условията за развитие и дейност на партията. Падането на Стамболовия режим създадо за БРСДП благоприятна обстановка за политическа дейност. Социалистите използвали настъпилата промяна, за да засилят натиска на народното негодувание срещу реакционната буржоазия, издигайки искания за възстановяване и разширяване на правата и свободите на трудещите се. Първостепенна грижа на партията било класовото пробуждане и организиране на работниците.³⁰

След първия конгрес на БРСДП обаче някои партийни дейци допуснали компромиси и повели предизборна агитация, приспособена към интересите и настроенията на дребнобуржоазната маса. ЦК незабавно заявил, че партията „не може да допуска и да търпи такива груби отклонения от принципите и тактиката“³¹. В „Работник“ публикувал и специална статия на Д. Благов, осъждаща нарушенията.³² Двата социалисти, срещу които най-вече била насочена партийната критика — Н. Габровски и Я. Сакъзов — били избрани за депутати.

С отшумяването на изборната борба ЦК и неговият секретар Г. Георгиев насочили главното внимание на партията към преодоляване на организационната криза, която след тежките удари на Стамболовия режим обхванала всички равнища на партийната структура. Вторият конгрес /1895/ въвел членски карти, подлежащи на ежегодна замяна, за да бъдат отстранени от БРСДП бездейните социалисти и групи. Следващият конгрес през 1896 г. подчертал необходимостта от привличане на повече членове — работници. През 1897 г. бил приет нов устав, реорганизиращ местните групи в организации начело с комитети. Тези и някои други мерки изиграли положителна роля, но не довели до желания прелом в организационно отношение.³³

Друг въпрос, стоящ в центъра на вниманието на партията, бил за работническите стачки. Още при първата по-продължителна стачка — на печатарските работници в Русе през 1895 г. — партийният орган в „Социалист“ организирал акция на подкрепа в цялата страна. След като неуспехът на стачката предизвикал разпадането на ЦРПС, БРСДП дошла до извода, че стачките могат да разчитат на успех само когато се опират на здрави организации. В този смисъл II и III конгрес приели съответни резолюции, които били израз на стремеше да се преодолее стихийността в

работническото движение.³⁴

Междувременно отклоненията от програмата и тактиката на БРСДП продължили. Те се проявили в две основни области: изборната борба и партийния печат. Преследвайки бързи политически успехи, Н. Габровски, Я. Сакъзов и др. все по-определено се оформили като „широки социалисти“. В основата на техния опортюнизъм бил стремежът им да насочат дейността на партията предимно към дребната буржоазия, съставляваща огромната маса от гласоподавателите. Това създавало много сериозна опасност за БРСДП — да загуби своя революционно-марксистки характер и да се превърне в дребнобуржоазна демократическа организация.

Повеждайки борба срещу тази опасност, марксистите начело с Д. Благов наложени чрез резолюции на II и III конгрес допълнителни ограничения за влизане в предизборни съглашения. Когато и тези мерки не спрели нарушенията на партийната тактика, IV конгрес /1897/ забранил както компромисите, така и съглашенията.³⁵

По-остър характер имала борбата с опортюнистическите прояви в областта на партийния печат. Вторият конгрес постановил, че никой партийен член няма право да предприема периодично издание без разрешението на висшия партийен форум, а относно издавания от Н. Габровски във Велико Търново в. „Народен глас“ /по-късно „Освобождение“/ — да се списва като чисто местен вестник и в марксистки дух. Следващият конгрес констатирал, че редакцията на в. „Освобождение“ не спазва изискването и ѝ обърнал сериозно внимание. След IV конгрес, който също се занимавал с положението на вестника, започнала остра печатна полемика по този въпрос между Д. Благов и Н. Габровски. Тя показала, че разногласията имат по-дълбоки корени. Развивайки възгледа за „свобода на местния партийен печат“, Н. Габровски се опитал теоретически да обоснове „широкия социализъм“ и го препоръчал на цялата партия. Д. Благов доказал, че у Габровски и неговите привърженици е налице отклонение от принципите, от марксисткото разбиране за пролетарския характер на партията.³⁶

Поставен на V конгрес /1898/ като въпрос за характера и тактиката на БРСДП, проблемът за спиране на в. „Освобождение“, което незабавно било изпълнено.³⁷ С това решение и с постановката на IV конгрес за тактиката бил нанесен много сериозен удар на опортюнистическото течение.

Извънредно голяма роля в това отношение изиграло сп. „Ново време“, което по решение на ЦК от януари 1897 г. започнало да излиза под редакцията на Д. Благов. То поело ръководството на теоретическата борба в защита на марксизма, против дребнобуржоазния опортюнизъм.³⁸ Значителни заслуги имал и в. „Работнически вестник“,

издаван от септември 1897 г. в Казанлък по решение на IV конгрес. Появата и оформянето му като боеви орган на партията били най-тясно свързани с името на Г. Кирков — незаменим оратор и публицист, един от най-изтъкнатите представители на марксисткото течение.³⁹

След като в изборите през април 1899 г. БРСДП спечелила 6 мандата, въпросът за изборната тактика станал основен в работата на VI конгрес. Той потвърдил забраната на компромисите и съглашенията и специално подчертал, че право да определят кандидатските листи имат не отделни лица, а партийните организации при контрол от страна на ЦК. Ролята на ЦК била подчертана и в резолюцията относно бъдещата дейност на парламентарната социалистическа група, въпреки че опортюнистите настояли за „свобода на депутати-те“⁴⁰.

Бурното развитие на селското движение на границата между двете столетия наложило на БРСДП да изясни отношенията си към него. Тя осъдила закона за натуралния десетък, порицала кървавите правителствени репресии срещу селските трудещи се маси и въобще изразила съчувствие към тях заради експлоатацията, на която били подложени.

Същевременно в партията се проявили по този въпрос различия с дълбок принципен характер. В началото на движението против натуралния десетък опортюнистите широко участвували в него, докато марксистите стояли практически настрана от движението главно защото смятали, че като непролетарско то не представлява интерес за БРСДП. След започването на селските бунтове някои опортюнисти участвували в тях, а марксистите заели отрицателна позиция — по принцип те не одобрявали тази форма на борба и смятали, че тя обективно подпомага монархизма. В края на движението опортюнистите издигали по митингите лозунги, съобразени преди всичко с интересите на селските дребни собственици. Марксистите взели по-ограничено участие в митингите, издигай-

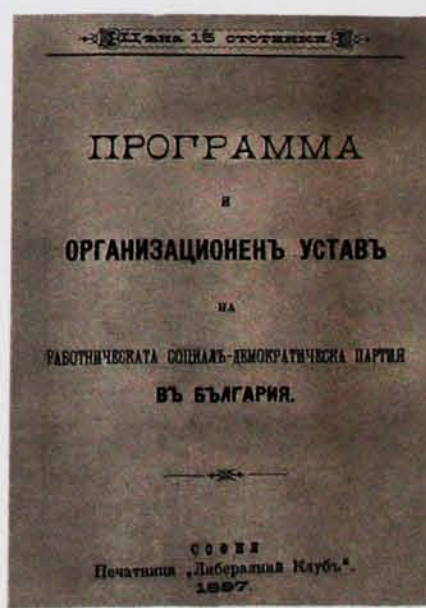
В. „Социалист“. София, 1897 г.

Сп. „Ново време“. Пловдив, 1897 г. /титул/

Членска карта на Георги Кирков, издадена от местната партийна организация. Стара Загора, 1899 г. Централен партийен архив — София

Репорт на Българската социалдемократическа партия, представен на Международния работнически социалистически конгрес в Цюрих през 1893 г. /първа страница, на нем. ез./ Централен партийен архив — София

Програма и организационен устав на Работническата социалдемократическа партия в България. София, 1897 г. /титул/. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — В. Търново

СЪ НАСТОЯЩИЯ БРОЙ НА ВЪСТНИКА СЕ ИСПРАША И МЪСЕЧНАТА ПРИТУРКА.

Като анализирал възгледите на общоделството, Благоев идва до заключението, че то представлява бернщайнианство на българска почва.⁴⁸ Това го изправя пред необходимостта да подложи на критична оценка самото бернщайнианство, още повече, че книгата на Бернщайн „Предпоставките на социализма“ през 1901 г. излязла на български език. През есента на същата година се появила Благоевата статия „Марксизъм или бернщайнианство“. В нея поведението на Бернщайн се характеризира като чиста измяна на делото на пролетариата и социалната демокрация, тъй като „критиката“ му срещу марксизма представлява амалгама от всички „критики“, направени върху Марксовото учение от буржоазните идеолози и от идеолозите на буржоазния социализъм.⁴⁹

Благоев разкрива, че основната цел на Бернщайн е да измени революционната тактика на социалната демокрация и да я замени с реформистка. Но тъй като революционната тактика се обуславя от социално-икономическата теория на Маркс, той си поставя непосилната задача да докаже, че самата Марксва теория е невярна. Наричайки тези намерения на Бернщайн „смешни пигмейски усилия“⁵⁰, той аргументирано защитава Марксовата историкоматериалистическа теория, душата на тази теория — диалектиката.⁵¹ Благоев изяснява, че стремежът на Бернщайн да измени тактиката на социалдемократията се обуславя от неговата цел да превърне социалдемократическите партии в реформистки партии, които да изключат от своите програми социалистическата революция и пролетарската диктатура като основно средство за социално-икономическото освобождение на пролетариата.⁵²

Със статията на Благоев „Марксизъм или бернщайнианство“ българските революционни марксисти се включили в международната борба против ревизионизма. След Ленин и болшевиките те проявили най-голяма последователност в нея.

Появата на общоделството в България засягала основни въпроси на работническото движение и борбата срещу опортюнизма не могла да се ограничи в рамките на печатните органи. Въпросите, поставени от общоделците, били разгледани на VIII конгрес на БРСДП в Плевен през юли 1901 г. Тяхното предварително осветление в партийния печат помогнало на делегатите да се ориентират в сложната обстановка и да застанат на правилни позиции. В гласуваната резолюция се подчертава, че БРСДП има „чисто пролетарски характер“. По повод опитите на общоделците да изместят центъра на партийната дейност към дребнобуржоазните среди конгресът заявява, че това „заплашва да я тикне в пътя на деморализацията и израждане то и чрез това да я отклони от нейната историческа задача като партия на пролетариата“⁵³.

След VIII конгрес борбата между двете течения продължила с неотслабваща сила. Димитър Димитров издал книгата си „Разпрата в партията“, в която открито изявил своите бернщайниански възгледи. Той застъпва становището, че социалистите трябва да сътрудничат на буржоазията за развитието на капитализма и заедно със селяните и занаятчиите да се борят за демокрация, която била единственият път към социализма. Според него, за да бъде член даден човек на БРСДП, не било необходимо да е марксист, а било достатъчно само да признава програмата ѝ.

Марксистите се обявили рязко срещу тази позиция на опортюнистите, тъй като без марксизма не може да има революционна пролетарска партия. В редица статии Г. Георгиев аргументирал становището, че партийните членове трябва да имат марксистко убеждение, не е достатъчно само да признават програмата на партията, но да я познават и разбират.

Опортюнистите и след VIII конгрес продължили да разпространяват своите възгледи и да водят интезивна фракционна дейност сред партийните членове. Това наложило въпросът за тяхното поведение да се постави отново пред IX партийен конгрес. Революционните марксисти внесли проект за резолюция, в която открито се осъждало общоделството. След продължителни разисквания и спорове конгресът приел резолюция, в която пак се изказва мнение против стремежите на общоделците да преместят центъра на партийната дейност в дребнобуржоазните среди. Той обаче допуснал грешка, като не осъдил открито опортюнистическото течение, и отхвърлил точката, която се съдържала в проекта на внесената от В. Коларов резолюция. Нещо повече, той допуснал в състава на Централния комитет отново да бъдат избрани двама общоделци — Янко Сакъзов и Евтим Дабев.⁵⁴ Димитър Благоев изразил своето недоволство и тревога от факта, че конгресът не пожелал да сложи край на играта на опортюнистите, и открито заявил, че „да продължава партията по-нататък да търпи в себе си дребнобуржоазния опортюнизъм е опасно за нея“⁵⁵.

След IX конгрес марксистите се заели да засилят идейновъзпитателната работа в партията, съзнавайки, че това е едно от най-результатните средства за успешна борба против опортюнизма. Опортюнистите обаче полагали всички възможни усилия, за да отклонят партията от теоретическите въпроси, като твърдели, че работниците не се нуждаели от „теория“ и „философия“, тъй като по природа били социалисти, стремели се да убедят партийните членове, че спорът в партията бил на лична почва. През декември 1902 г. Д. Благоев публикувал статията си „Опортюнизъм или социализъм“, в която разобличил опортюнистите и

Делегатите на историческия Десети конгрес на БРСДП, фотография, Русе, 6—12 юли 1903 г. Къща-музей „Д. Благоев“ — София

разкрил дълбоката принципална същност и характера на борбата между двете течения в партията. Под влияние на известния труд на Ленин „Какво да се прави?“ той посочил, че класовата борба на пролетариата е не само политическа и икономическа, но и теоретическа. „Не е възможно — пише Благоев — да се очаква успех политически и икономически от борбата на организирания пролетариат, ако тя не се придружава и от теоретическа борба, борба за защита и пропаганда на принципите и методите на социалдемократията.“⁵⁶

Борбата между революционните марксисти и опортюнистите в БРСДП се изострила особено

много в края на 1902 г. и началото на 1903 г. Представителите на общоделството в Централния комитет Я. Сакъзов и Евтим Дабев преминали към открита фракционна дейност. Те се противопоставяли и саботирали всяка стъпка на марксистското мнозинство, насочена към идейно и организационно укрепване на партията. Със своята дейност и поведение те парализирали дейността на Централния комитет, а оттам и на цялата партия. За марксистите не оставал друг изход освен безусловното решително организационно скъсване с общоделството. „Остава само едно радикално средство — ампутацията — пише Г. Кирков. — И колкото по-скоро, толкова по-добре. Всяко колебание тук е неуместно и вредително.“⁵⁷ Ампутацията най-напред се извършила в парламентарната група на БРСДП. Непосредствен повод за това станала телеграмата на общоделското мнозинство, изпра-

тена в началото на 1903 г. от името на цялата парламентарна група до Жан Жорес, която изразявала солидарност с неговите възгледи по проблемите на балканската политика на Франция. Друг повод била една реч на Я. Сакъзов в Народното събрание, в която той се изказал за запазването на частната собственост при бъдещото социалистическо общество. От партийните организации най-напред разцеплението се извършило в софийската. Тя се оказала в ръцете на опортюнистите и всички усилия на марксистите да я укрепят останали безплодни. На 23 февруари марксистите я напуснали и създали нова революционна социал-демократическа организация на София. Марксистското мнозинство в ЦК веднага утвърдило новата организация, но малцинството отказало да се подчини на това решение. Това предизвикало разцепление и в самия Централен комитет на партията. Я. Сакъзов и Е. Дабев се обърнали със специално окръжно към организациите и поискали те да ги признаят за Централен комитет и по този начин да отстранят мнозинството от ръководните органи на партията. Изправено пред факта на разцеплението, на 22 март революционното мнозинство в ЦК се обърнало към партията с окръжно № 399 и призовало организациите да се очистят от общоделците. Така започнало отстраняването на опортюнистите от БРСДП.

Самоопределението на партийните организации продължило 3 месеца — от март до юни 1903 г. От всичко 52 организации 38 застанали на страната на мнозинството от ЦК. Това били преди всичко организациите в индустриалните и работническите центрове. 14 организации останали при опортюнистите. Повечето от тях били с дребно-буржоазен състав.⁵⁸

От 6 до 12 юли 1903 г. в Русе се провел X конгрес на БРСДП. Конгресът одобрил извършеното очистване на партията от общоделския опортюнизъм и обявил за изключени от нейните редове представителите на общоделството в ЦК Я. Сакъзов и Е. Дабев, а също така и депутатите опортюнисти. Организациите, които застанали на общоделски позиции, били поставени вън от партията. Конгресът разгледал всички въпроси, които при появата на общоделството били предмет на най-остри спорове, и издал решения в духа на революционния марксизъм. Преди всичко конгресът заявил, че БРСДП е пролетарска партия и естествено център на нейната дейност е работническата класа, че идейната ѝ основа е научният социализъм, а средствата за осъществяване на историческите ѝ задачи — класовата борба.⁵⁹

Десетият конгрес бил заключителният етап в борбата срещу общоделския опортюнизъм. С извършеното очистване на БРСДП от опортюнизма партията се изявила и утвърдила още повече

като революционно-марксистка партия на българската работническа класа. Започнал нов етап в нейното развитие — периодът на тесния социализъм. С очистването си от опортюнистическите елементи БРСДП разкрила една от най-характерните си черти — идейната и организационната монолитност, нетърпимостта към каквито и да било фракционни течения — и реализирала първото условие на истинския комунизъм — безусловен и пълен идеен и организационен разрыв с опортюнизма. С това тя се доближила плътно до ленинската партия на болшевиките и тръгнала по пътя на превръщането си в партия от нов тип.

Разцеплението имало историческо значение за по-нататъшно развитие на цялото българско работническо движение. Извършено в момент, когато във Втория Интернационал се утвърждавала центристката политика на единство на революционните марксисти с опортюнистите в рамките на една партия, то имало важно значение и за укрепване позициите на революционните марксисти в международното работническо движение.

Отстранените от БРСДП опортюнисти през 1903 г. се обособили в отделна самостоятелна реформистка партия, която също се нарекла БРСДП. Така в българското социалистическо движение се оформили две партии — едната революционно-марксистка, наречена тесносоциалистическа, и другата опортюнистическа, известна като широкосоциалистическа, или общоделска партия. Първата си поставяла задачата да организира и възпитава в марксистки дух българската работническа класа, за да може тя да води успешно класовата си борба против капиталистическата експлоатация и да се подготви за предстоящата социална революция. Втората се стремяла да привлече в своите редове широките трудещи се маси, а не само работническата класа. Целите на нейната борба били постигането на известни реформи в буржоазното общество, чрез които да могат да се задоволят определени непосредствени интереси и нужди на работниците, селяните, занаятчиите и дребната интелигенция. Оръжието на тяхната борба била тактиката на класовото сътрудничество.

3. Работническото и професионалното движение през 1891—1903 г.

ЗАСИЛВАНЕ НА РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪЗНИКВАНЕ НА КЛАСОВО ПРОФЕСИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ/1891—1893/. През първите години след образуването на БСДП работни-

ческото движение се активизирало. До края на 1893 г. избухнали 12 стачки. Стачната борба продължавала да има стихийен характер, но в нея все повече се засилвали елементите на организираност и класова насоченост.

Подаването на прошения, характерно за 80-те години, сега достигнало връхната си точка. Под въздействието на партията тази форма на борба получила определен политически характер. В края на септември 1893 г. БСДП призовала към акция за извоюване на закон за покровителство на труда. На работнически събрания в Търново, Горна Оряховица, Варна, Габрово, Разград и Шумен били приети изработените от партистите прошения. Те съдържали редица икономически искания, които трябвало да се включат в закона: 8—10-часов работен ден във фабриките и работилниците, учредяване инспекция на труда и др. Издигнати били и политически искания: премахване на закона за печата, пълна свобода на събранията, митингите, сдружаванията.⁶⁰ Съюзистите в София също изготвили прошение, но без политически искания.⁶¹

Прошенията, подписани от 3—5 хиляди души, били представени в Народното събрание, но то не им обърнало внимание. Партията публикувала възвание, в което разобличила класовия характер на буржоазния парламент.⁶²

Движението за извоюване на закон за покровителство на труда било първата сравнително масова политическа акция на българската работническа класа. В него взели участие почти всички категории работници, но основното ядро образували занаятчийските работници. Акцията съдействувала за издигане авторитета на БСДП сред наемния пролетариат, за пробуждане на неговото класово съзнание.

В този смисъл важно значение имало и започналото през 1892 г. ежегодно чествуване на Първи май. През следващата година то било проведено публично в София и в редица други градове.⁶³

В професионалното движение също започнало да се чувства влиянието на партията. Основани били 33 професионални дружества и други работнически организации. Възникнало класовото работническо професионално движение.

Още през втората половина на 1891 г. били създадени общарското работническо дружество „Поминък“ и железарското дружество „Работник“ в Пловдив, печатарско работническо дружество в Търново и др. Някои от тях изцяло били резултат на социалистическата агитация. Така бил основан през 1893 г. и шивашки синдикат в Търново.⁶⁴

Освен този първи в България синдикат възникнали и други две нови, специфични за 90-те години форми на класови работнически организа-

ции: общите работнически дружества и работническите клубове читалища. За членове били привлечени работници от всички професии в дадено селище, за да се развие у тях чрез пропаганда на социалистическите идеи класово съзнание. Според партията едва след това трябвало да се пристъпи към организирането им по професии. Целта била да се преодолее абсолютизирането на взаимоспомагателните задачи, характерно за стихийно възникналите професионални организации, както и тяхната голяма организационна нестабилност.⁶⁵

Най-рано било създадено /17—18 април 1893 г./ общото работническо дружество „Братство“ в София. Такива дружества се основали и в Габрово, Кюстендил, Стара Загора, Казанлък, а работническите клубове читалища — в Търново, Варна, Попово, Дряново, Горна Оряховица, Видин, Сливен, Кюстендил, Стара Загора, Шумен, Разград. Особено добре бил уреден клубът в Търново, където имало богата социалистическа литература и редовно били изнасяни сказки от партийни членове.⁶⁶

По това време Българското типографско дружество /БТД/ в София си оставало затворена взаимоспомагателна организация, чужда на професионалната борба и на социалистическото движение. Партията се отнасяла с внимание към него, но подчертавала, че то върви по неправилен път. Такова било отношението ѝ и към полуработническите взаимоспомагателни дружества, каквото било например дюлгерското дружество „Работник“ в Казанлък.

Засилващото се влияние на БСДП върху работническото и професионалното движение предизвикало зачестяване на преследванията срещу работнически събрания и клубове, много от които властта разтуряла.⁶⁷ Към края на 1893 г. усилията на социалистите и на намиращите се под тяхно влияние работници били почти изцяло погълнати от политическата борба за сваляне на Стамболовия режим.

ПОДЕМ В РАБОТНИЧЕСКОТО И ПРОФЕСИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ/1894—1896/. Сметчането на вътрешнополитическите условия след падането на Стамболовото правителство и настъпилите икономически подем създали по-благоприятни условия за развитие на работническото и професионалното движение. То също навлязло в подем.

Стачката все повече ставала една от основните форми на борба. До края на 1896 г. избухнали 37 стачки, от които 31 имали нападателен характер. В сравнение с 1891—1893 г. броят на стачниците нараснал 10 пъти, а на стачните дни — 14 пъти.⁶⁸

За пръв път избухнали местни общи стачки на отделни категории работници. Най-напред такава стачка провели печатарските работници в София.

Обявена на 24 февруари 1895 г., тя обхванала 200 души от 13 печатници. Исканията били за 8-часов работен ден, за заплащане на извънредния труд и др. По инициатива на партията работници от цялата страна изпратили помощи на стачкуващите. Собствениците на 5 печатници се видели принудени да приемат работническите искания и на 7 март стачката била прекратена.⁶⁹

На 15 март с. г. в Русе също била обявена обща печатарска стачка. Тя продължила 95 дни, но завършила с неуспех.⁷⁰ Опити за общи стачки на печатарски работници имало във Варна и Шумен.⁷¹

През 1896 г. обща стачка провели работниците от предачно-тъкачните фабрики в Сливен и близкото с. Сотиря. Тя започнала на 25 май и продължила повече от 2 месеца. Стачкували над 300 работници с искане за увеличение на надниците. Борбата се ръководела от социалистите и от

стачен комитет начело с Георги Тилчев. Тази първа у нас масово организирана стачка на промишлени работници завършила с материален неуспех.⁷²

Недоволството на селскостопанските работници, ратаите и слугите намирало израз, както и по-рано, в демонстративно напускане на работата преди уговорения срок. Изглежда, че тези прояви са зачестили, тъй като санкциите срещу тях били засилени.⁷³

Относително големият размах на работническите борби в значителна степен бил свързан с подема на професионалното организиране. Основани били 118 професионални работнически и други организации.⁷⁴ За пръв път се създали общи, в национален мащаб организации.

Забележително събитие било образуването на Централния работнически печатарски синдикат (ЦРПС), „първата професионална организация, поставена на класова основа, по образеца на модерното европейско синдикално движение“⁷⁵. Учреден на 5—8 ноември 1894 г. в София под ръководството на БРСДП, той бил организация на всички печатарски работници от частните печатници. Целта му била тяхното духовно издигане и материално подобрене чрез водене на класова борба. За негов секретар-агитатор бил избран социалистът Дончо Сумпуров.

На 23 декември ЦРПС публикувал възвание към всички печатарски работници в страната да се сплотят в общ синдикат. Скоро след това в Пловдив бил основан Работнически печатарски синдикат, който се солидаризирал с централния синдикат. В Ямбол, Варна, Шумен, Русе, Търново и Разград били изградени клонове на ЦРПС. Така се образувал общ синдикат. Именно той ръководил печатарските стачки в София и Русе. След неуспеха на русенската стачка обаче клоновете му се разпаднали.⁷⁶

На 14 и 19 февруари 1895 г. в столицата бил основан Централен работнически шивашки синдикат. Той имал аналогични на ЦРПС цели и задачи, но не успял да изгради свои клонове в провинцията. Като организации по отделни професии се създали също шивашкият и обуварският синдикат в Разград, обуварският и железничарският синдикат в София и др., някои от които обхванали нови категории работници. Броят на организирани работници чувствително нараснал и чрез новооснованите общи работнически дружества и работнически клубове.⁷⁷

През 1895 г. за пръв път възникнали работнически кооперации: бакърджийската работилница на дружество „Съгласие“ в Сливен, шивашката кооперация „Напредък“ в Габрово и др. Нямащи здрава идейна основа, те били краткотрайни или се превръщали в експлоататорски сдружения.

Прошение от поповските работници и занаятчии до Народното събрание, 1893 г. /първа страница/. ЦДИА — София

Стачката на работниците от памучната фабрика „Принц Борис“ във Варна, фотография, 1902 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

От държавните служители по-съществен резултат в професионалното организиране постигнали учителите. На 21—27 юли 1895 г. делегати на 47 учителски дружества основали на конгрес в София Български учителски съюз (БУС). В неговия устав била формулирана твърде широка политическа и културно-просветна цел: „умственото развитие и нравственото повдигане на народа и поставяне учебното дело в страната на подобаващата му висота“. В следващия конгрес (юли 1896 г./съюзното

ръководство не допуснало обсъждане на въпроса за целите и задачите на БУС, но много скоро те станали предмет на остри вътрешни борби.⁷⁸

РАБОТНИЧЕСКОТО И ПРОФЕСИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ ПО ВРЕМЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА /1897—1900/. Икономическата криза в България през 1897—1900 г. и най-вече предизвиканата от нея голяма безработица рязко влошила условията за развитие на работническото и професионалното движение. Отражение в тази насока дало и обстоятелството, че все по-голяма част от вниманието и силите на марксистите в БРСДП се насочвали към вътрешнопартийните проблеми, създавани от опортюнистите.

Стачната борба отслабнала, станала откъслечна, стихийна, с подчертано отбранителен характер. Тя била насочена главно срещу ниското трудово възнаграждение и нередовното му изплащане.

Почти всички стачки били краткотрайни и с малко участници — най-вече работници в занаятчийското производство, а също и в печатниците, керамичните фабрики и строителството.⁷⁹ Неуспешен опит за обща стачка направили през ноември 1897 г. телеграфо-пощенските служители.⁸⁰

По-често явление били демонстрациите и стихийните въстания на работници и други трудещи се — особено през 1898 г., когато хлябът значително поскъпнал. Най-голяма била демонстрацията на гладувачи във Варна на 24 и 25 април 1898 г. След няколко дни 200—300 гладувачи направили демонстрация и в София. Подобни прояви имало също в Пловдив и в други селища.⁸¹ През следващите години стихийният отпор на работниците срещу натиска на капиталистите да прехвърлят изцяло върху тях тежестите на кризата продължил. Особено остър характер имало въстанията на 500 миньори от Перник /2—4 януари 1900 г./ То било потушено с полиция, специално докарана от столицата.

В областта на професионалното организиране най-силно се почувствувала икономическата криза през първите две години от развитието ѝ. Повечето работнически организации преустановили своето съществуване. Някои синдикати се възстановявали, но скоро отново прекратявали своя организационен живот.

Нестабилността на работническите дружества и синдикати достигнала най-високата си точка през 1898 г. В първите месеци на годината прекратило дейността си общото работническо дружество „Братство“ в София. Скоро след създаването им се разпаднали: синдикатът на тухларските работници в Пловдив, дружеството на шивашките работници в Търново, работническото столарско дружество в Русе и мн. др.⁸²

От началото на 1899 г. в професионалното движение постепенно започнало да се чувства оживление. Важно събитие било възстановяването на ЦРПС, преименуван в Работническо печатарско дружество в София /2 май 1899 г./ То развило активна дейност за защита, организиране и просвещаване на печатарските работници. Дружеството положило усилия да подготви създаването на общ работнически печатарски съюз, но това не се оказало по силите му. От 1 февруари 1900 г. то започнало да издава в „Вести на Работническото печатарско дружество в София“, който предизвикал голям ентузиазъм сред будните работници печатари. Опитът на тази организация бил използван при организирането на печатарски дружества в провинцията: „Защита“ във Варна, „Бъдеще“ в Пловдив, „Гутенберг“ в Русе и др.

В самия край на века БРСДП засилила културно-просветната си дейност сред работниците главно чрез организиране на вечерни работни-

чески училища. Най-оживена дейност в тази насока била развита в София, Варна и Пловдив.

По същото време се проявил и силен стремеж към създаване на работнически кооперации. Такава организация, поставена на здрави класови основи и оставила трайни следи от своето съществуване, била работническото кооперативно дружество „Работник“ в Пловдив, основано на 8 и 9 ноември 1899 г. под председателството на Д. Благоев.⁸³

Бурно протекло развитието на единствената през годините на кризата професионална организация в национален мащаб — БУС. В него ясно се разграничили две течения. Дясното „капитаните“ гледало на съюза като на просветна организация, „неутрална“ политически. Лявото течение „матросите“ пък настоявало БУС да бъде боева професионална организация, защитаваща икономическите и политическите интереси на учителите върху почвата на класовата борба. Задълбочаването на разногласията довело в началото на 1897 г. до разцепление в съюза, но неговият IV конгрес /1898/ преминал в помирителен дух. Възгледите на „матросите“ се утвърдили като господстващи в дейността на съюза на V конгрес, когато БУС се утвърдил окончателно като професионална учителска организация.⁸⁴

РАЗГРЪЩАНЕ НА МАСОВО РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ. ЗАСИЛВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРГАНИЗИРАНЕ /1901—1903/. От 1901 г., когато икономическата и финансовата криза отслабнали и страната започнала да навлиза в период на икономически подъем, настъпили благоприятни условия за разрастване на работническото движение. Съществен фактор за това разрастване била увеличаващата се активност на революционно-марксисткото течение в БРСДП.

През 1901 и особено през 1902 г. стачната борба се масовизирала и се превръщала в постоянно явление в българското капиталистическо общество. В нея навлезли работниците от едрата промишленост, транспорта, строителството, а начело все по-определено заставал фабричният пролетариат. В движението били въвлечени и селскостопански работници. Увеличавал се броят на общите местни стачки по отделни професии. Повечето стачки избухвали стихийно, но като цяло борбата била по-организирана, по-упорита и по-устремна, отколкото през 90-те години на XIX в. В нея се проявили и определени политически елементи. Управляващите среди вече не били в състояние да потушават стачките с „мирни“ средства и все

Първомайска лентичка от Велико Търново, 1899 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — В. Търново

по-често прибегвали до полицейското насилие. При това местният едър капитал действувал съвместно с чуждестранния. Стачното движение придобивало по-очертан класов характер. Работническата класа и буржоазията застанали една срещу друга като напълно противоположни сили. Много от стачките имали дълбок отзвук сред цялата българска общественост.

Такава била например стачката през август 1901 г. на кондукторите и ватманите от трамваите в София, експлоатирани от белгийска компания. Борбата се ръководела от инициативна група със съдействието на БРСДП. В нейна подкрепа на 6 август на столичния площад „Позитано“ се състоял митинг с участието на 10 000 души. Исканията на стачниците за намаляване на работния ден, за укрепване на служебния им стабилитет и пр. не били обаче постигнати. 30 стачници били уволнени, а 27 — арестувани и дадени под съд.

Друга значителна стачка — на 500-те работници и работнички от Захарната фабрика в София, също завършила с неуспех. Тя траяла от 11 до 26 декември 1901 г. и се ръководела от работническия синдикат „Подкрепа“.

Най-голяма била 20-дневната стачка на 600 работници от памукопредачната фабрика „Принц Борис“ във Варна. Предприятието било собствено на англо-българското дружество, а един от главните акционери бил княз Фердинанд. Стачката избухнала на 5 юни 1902 г. стихийно, но по покана на работниците на помощ им се притекла партийната организация, която допринесла много за успешния завършек на борбата.⁸⁵

Политическите акции на българската работническа класа също се отличавали с масовост и по-голяма класова зрелост. Празнуването на Първи май протичало в тясна връзка с борбата на тесните социалисти срещу общоделството. На празничните събрания и манифестации ярко се подчертавала солидарността на българския пролетариат с руските работници, селяни и интелигенция във връзка с борбата им против царизма. Един от основните лозунги, под които се провеждал Първи май, бил искането за работническо законодателство.⁸⁶

Борбата за законодателна защита на труда се водела и на по-широк план. Над 1000 работници присъствували на събранието в София на 25 март 1901 г., на което била изготвена съответна петиция до Народното събрание. Инициативата била подкрепена от работниците в Пловдив, Плевен, Русе и други градове. На 19 юни 1902 г. БРСДП внесла в Народното събрание законопроект за покровителство на женския и детския труд, но този документ, както и работническите прошения не били включени в дневния ред на сесията.⁸⁷

Едновременно с разгръщането на масовото работническо движение се засилило и професио-

налното. От 1901 г. във всички по-големи градове започнало организиране на работнически синдикати.⁸⁸ Те се създавали главно от занаятчийски работници, които продължавали да бъдат един от най-многобройните отряди на работническата класа.

Професионални организации започнали да възникват и в някои едри фабрични предприятия и в транспорта. През юли 1901 г. със съдействието на Софийската партийна организация бил основан синдикатът „Подкрепа“ на работниците от Захарната фабрика, който обединил 150 души. По време на трамвайната стачка в София бил образуван синдикат на трамвайните работници. Преди това тютюноработниците цигарджии в Пловдив основали професионално дружество „Съгласие“, което също било тясно свързано със стачната борба.⁸⁹

През 1902—1903 г. професионалното движение обхванало вече цялата страна. Принципно разногласия в БРСДП се пренесли и в синдикатите. В тях се повели спорове за ролята им като школа за класово възпитание на работниците, за връзките им с партията, за състава и дисциплинираността на членовете, за организацията на просветната дейност, за подготовката на стачните борби. Най-остро противоречията се проявили в печатарските, шивашките, обушарските, дърводелските и железарските синдикати, където били силни дребнобуржоазните настроения сред висококвалифицираните и „майсторските“ прослойки в професиите. Разногласията силно се разгорели и в БУС, където отново изпъкнали противоположните становища.⁹⁰

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА Стр. 209/233 РАЗВИТИЕ НА КАПИТАЛИЗМА И ПРОМЕНИ В КЛАСОВАТА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО

1. Попов, К. Стопанска България през 1911 г. С., 1916, 112—114.
2. Гешов, И. Е. Думи и дела. С., 1899, с. 209.
3. По: Попов, К. Цит. съч., с. 164.
4. По: Общи резултати от преброяването на населението в Княжество България на 31 декември 1900 г. 1—2. С.,

1905—1906; Общи резултати от преброяването на населението в Княжество България на 1 януари 1893 г. С., 1897 /брой на самостоятелните стопани в рубриката „селско стопанство“ без „горско стопанство“, „лов“ и „риболов“. Не трябва да се забравя, че числеността на турското население в страната се намалила през 1888—1893 г. според преброяванията с 45 хил. души, което означава поне около 10 хил. земеделски стопанства.

5. Държавен вестник, № 268, 12 дек. 1894.
6. Пак там, № 279, 17 дек. 1897.
7. Пак там, № 7, 11 ян. 1892.
8. Икономика на България. I. С., 1969, с. 337 с известни допълнения.
9. Вж. оплакванията за това в: Доклад на Пловдивски окр. управител за общо-

Преценено в по-общ исторически мащаб, работническото и професионалното движение в България в края на XIX и първите години на XX в. било още слабо и не заплашвало непосредствено господството на буржоазията. Затова спрямо него тя си служела предимно с метода на насилието и отказвала всякакви отстъпки. Работниците не успели да извоюват по-големи икономически и социални придобивки, за каквито се борели, като например работническо законодателство, осигурен от закона 8-часов работен ден, платена празнична и неделна почивка.

Въпреки това обаче борбите им не били безрезултатни. Извоювани били известни, макар и нетрайни подобрения в трудовите условия — намаляване на 14—16-часовия работен ден, повишаване на надниците и въвеждане на известна редовност при изплащането им, ограничаване произволите на работодателите, запазено било правото на работническо сдружаване и др. Работническата борба вземала по-широк размер, приемала по-съвременни форми и прераствала в открита класова борба.

Засилването на работническото и професионалното движение в началото на XX в. имало исторически последици за по-нататъшното развитие на освободителното дело на българската работническа класа. То подпомогнало очистването на БРСДП от опортюнизма, създавало основата за образуване на общ работнически синдикален съюз, който да обедини съществуващите класови професионални организации и да ги постави в най-тясна връзка с революционно-марксистката партия.

то състояние на округа 1887—1888 г. Пловдив, 1888, с. 6.

10. Пролитава само намаление на абсолютната площ и относителното тегло на лозята в сравнение с положението в навечерието на Освобождението вследствие на широкото разпространение на филуксерата в България в края на XIX в. Поради появата на болести по копринените буби се намалила и площта на черничевите градини.
11. Държавен вестник, № 65, 22 юни 1889.
12. По: Беров, Л. Първите циклични кризи на европейския капитализъм и стопанската конюнктура в българските земи през XIX в. — ИП, 1978, № 5, с. 44, с. добавки за 1887 и 1900 г. — цени, според: Статистически годишник на царство България. 4. 1912. С., 1915, 260—

264, преизчислени в сребърен еквивалент според курса на Латинския монетен съюз за съпоставимост с данните за 1870 г.

13. Попов, К. Цит. съч., с. 459.
14. Изчислено по: Тотев, А. Демографско-исторически очерк на България. — ГСУЮф, 65, 1974, 217—218.

15. Тогавашната външнотърговска статистика не дава сведения за количеството на внесените и изнесените стоки.

16. Изчислено според данни от ежегодните публикации: Търговията на Княжество България с чуждите държави /за 1879—1885 г. към данните само за Северна България и Софийско са прибавени вероятните суми за Източна Румелия по оценка въз основа на наличните сведения за 1882—1883 г. / в: Годишна статистика на Източна Румелия. Пловдив, 1885, 4—5.

17. Доклад на г-на Министра на търговията и земледелието за економическото положение на района на Софийската търговско-индустриална камара 1896 и 1897. I. Занаяти и индустрия. С., 1898, 102—103; Доклад до г-на Министра на търговията и земледелието от бюрото на Пловдивската търговско-индустриална камара за економическото състояние на района на Пловдивската търговско-индустриална камара през 1895 и 1896 г. Пловдив, 1897, 88—90.

18. Доклад върху економическото състояние на района на Варненската търговско-индустриална камара през 1896 г. Варна, 1897, с. 82.

19. По преработени изходни данни от преброяванията на населението през 1888, 1893 и 1900 г. /без браншовете на едрата индустрия/.

20. Държавен вестник, № 3, 4 ян. 1897.

21. Пак там, № 22, 28 ян. 1895.

22. Пак там, № 64, 21 март 1897. Извън „насърдчаването“ останали фактически само мелниците и тютюневата, маслодобивната и грубата дървопреработвателна индустрия, за които било преценено, че представляват по-нисшо стъпало на индустриализацията и че могат да се развиват успешно и без специална държавна подкрепа.

23. Пак там, № 268, 5 дек. 1892; № 114, 29 май 1897.

24. По: Попов, К. Цит. съч., с. 313.

25. Яблански, Д. Каква трябва да бъде индустриалната политика на България — изобщо и частно — спрямо съседните й държави. — СБИД, 5, 1901, № 4—5, 205—263. Авторът провел анкетно преброяване на индустрията в страната чрез подчинените му местни касиери на земеделските каси.

26. Държавен вестник, № 10, 14 ян. 1895.

27. Пак там, № 18, 25 ян. 1893, закон за съставяне на Бълг. търг. параходно дружество.

28. По данни от преброяванията на населението през 1888 и 1900 г. /от броя на работниците и помощниците са спад-

нати неправилно включените за 1888 и 1893 г. около 28 хил. съпруги на дребни търговци, за които споменава и Попов, К. Цит. съч., с. 363/.

29. Държавен вестник, № 114, 29 май 1897.

30. Без земеделските каси, за които няма сведения /сумата не е повече от 15 млн. лв./.

31. Без заемите и текущите сметки на държавата, окръзите и общините, вж. Държавен вестник, № 91, 13 дек. 1880. Практическите резултати от този наивен закон срещу лихварството били почти равни на нула. През 1893 г. бил издаден закон за лихварските дела във Варненско и Силистренско с твърде ограничено значение, вж. Държавен вестник, № 277, 18 дек. 1893.

32. Държавен вестник, № 11, 5 февр. 1885.

33. Вж. съответния закон в: Държавен вестник, № 15, 20 ян. 1895.

34. Обобщено по: Йорданов, Д. Капиталите на българските акционерни дружества в навечерието на Балканската война. С., 1914, 50—53.

35. Например банка „Гирдап“ започнала през 1881 г. с капитал 4000 лв., който едва през 1891 г. бил увеличен на 300 071 лв., а през 1900 г. — на 1 500 000 лв., вж. Йорданов, Д. Преглед на българските дружества и банки. С., 1923, 23—25.

36. Натан, Ж. и Л. Беров. Монополистическият капитализъм в България. С., 1967, 43—44.

37. През 1895 г. сечимът за свинете бил премахнат.

38. Със закона за данъка върху занятията от 1895 г. била въведена известна прогресия в процента на облагането, която се движела формално между 3 и 8%. Прогресия била въведена през 1895 г. и по силата на новия закон за данъка върху сградите.

39. Габел, П. По земеделския въпрос. Русе, 1890, с. 17.

40. По: Статистически годишник... 4. 1912, с. 355.

41. Тодорова, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888—1912. С., 1971, 75—273.

42. Вж. съответните закони в: Държавен вестник, № 13, 5 февр. 1883; № 119, 31 дек. 1884; № 7, 19 ян. 1885.

43. Величината на ажиото зависела главно от търсенето на злато на вътрешния пазар за плащания на държавата или на частни лица в чужбина.

44. За съжаление проследяването на настъпващите промени се затруднява много от обстоятелството, че преброяванията на населението в България започнали да отразяват социалното положение на активното население едва от 1888 г., и то твърде неточно. Те смесвали в една рубрика заетите в производството /а понякога и фактически неучастващи в работата/ семейни помощници с чинов-

ниците, а при преброяването през 1888 г. — и с работниците. При редица професии като „самостоятелни стопани“ се отчитали лица с явно несамостоятелно положение /например хамалите/, а в други случаи като работници били категоризирани лица, които не се занимавали с наеман труд /например отбиващите своята двегодишна повинност войници/.

45. Без сезонните селскостопански работници из средите на селската беднота, които са отчетени от преброяванията според основното им препитание като „самостоятелни стопани“.

46. Съгласно указанията на Дирекцията на статистиката при преброяването през 1900 г. неправилно са класирани като „самостоятелни стопани“ всички офицери, висши полицейски служители, съдиите, учителите, духовенството и дори телеграфистите, а полиците и нисшият административни служители са дадени като работници. В табл. 3 те са причислени към служителите /вкл. и монасите, макар и те формално да не са били шатни служители/.

47. За служителите в частнокапиталистическия сектор няма данни, тъй като преброяването на населението дори и през 1900 г. ги смесва със семейните помощници. Броят на чиновниците в индустриалните предприятия до 1900 г. е бил малък /не повече от 150—200 души/. Преброяването през 1900 г. дава в рубриката „неточно определени професии“ и 146 касиери, счетоводители и книговодители, които очевидно са били служители в частни предприятия.

48. Статистически годишник... 4. 1912, 392—393.

49. Към търговците в табл. 3 са прибавени и месарите и касапите, които в публикациите от преброяванията на населението неправилно са класирани към занаятчийските професии. Тук са прибавени и притежателите на кафенета, ханове и др.

50. Сто години българска икономика. С., 1978, 39—40 /сумата на капитала е преизчислена от тогаваши грошове в следвоенни български златни лева при курс 4.5 турски гроша за един лев според сребърното съдържание на гроша и приетото от държавите от Латинския монетен съюз съотношение между цената на сребро и на златото до края на XIX в./ Капиталите на останалите богати българи до 1878 г. рядко надминавали цифрата 100 000 гроша, или около 20 000 златни лева, като дори и лица с капитал 10 000—15 000 гроша се смятали преди Освобождението за заможни хора.

51. Случаите на директно прерастване на доосвободенски търговци и манифактуристи в следосвободенски фабриканти и банкери от рода на Ив. К. Калпазанов, Ив. Грозев, Ив. Хаджилетров, Елчо Е. Рашеев и др. не били много. Дори и в такива случаи заваре-

ният по време на Освобождението капитал представлявал само 1/3 и дори 1/10 от наличния капитал към 1900 г. /останалото било натрупано през 80-те и 90-те години на XIX в./

52. Типичен представител на този тип нова буржоазия бил Тодор Балабанов, бивш полуграмотен слуга при турски търговец до 1878 г.

ГЛАВА ВТОРА Стр. 233/252 ПОЛИТИЧЕСКА КРИЗА ПРЕЗ 1886—1887 Г.

1. Сказкин, С. Д. Конец австро-руско-гурманского союза. I. М., 1928, с. 247.
2. Turkey No 1/1887, р. 61; No 99, р. 67.
3. За еволюцията във взаимоотношенията между Батенберг и Русия, проследена във „вътрешен“ и „външен“ план вж. Стателова, Е. Дипломатията на Княжество България 1879—1886. С., 1979, 208—219.
4. Российские ведомости, № 165, 19 юни 1886.
5. Пантев, А. За отношението на руския буржоазен печат към българските събития/август 1886 — юли 1887/. — В: *Външната политика на България 1878—1944*. С., 1978, 90—99.
6. PRO FO 78/3902, р. 197.
7. Съединение, 10 юли 1886.
8. Павлович, П. П. Авантюри русского царизма в Болгарии. Сб. док. М., 1935, с. V.
9. Султанов, В. П. Проникновение германского империализма в Болгарии в конце XIX века. Дис. М., 1966, с. 81.
10. АИИ БАН, кол. IV, оп. 50, а. е. 150, л. 445.
11. Times, 10th Sept. 1886.
12. Российские ведомости, № 221, 14 авг. 1886.
13. Пак там, № 247, 9 септ. 1886.
14. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 4865, л. 27.
15. Писмо на Каулбарс до Татищев, цит. по: Свобода, № 408, 7 ноем. 1890.
16. НА БАН, ф. 19, а. е. 897, л. 308. При откриването на дебатите на народните представители станало ясно, че тази заплаха не изпълнила очакваното предназначение; Дневник III ВНС, I, с. 121.
17. Росица, № 24, 5 ноем. 1886.
18. Санктпетербургские ведомости, № 271, 2 окт. 1886.
19. Ламздорф, В. Н. Дневник. I. М., 1926, 120—121.
20. ЦДИА, ф. 176, а. е. 224, л. 14.
21. Крачунов, К. Дипломатическа история на България. I. С., 1928.
22. Панайотов, И. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд/1888—1896/. С., 1941, с. 90.
23. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 4138, л. 2.
24. Вж. броевете на Девети август от

- януари 1887; Попов, Р. Българската политическа емиграция и отношенията между България и балканските държави /1886—1887 г./. — ИП, 1976, № 5, 27—41.
25. АИИ БАН, кол. IV, оп. 248, н. 158, л. 579.
 26. Пак там, кол. IV, оп. 248, н. 176, л. 615.
 27. Ministère d'Etat chargé de l'Armée de Terre. Service historique. Série N. Attaches militaires 7 N, Bulgarie, 17. IX. 1886.
 28. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 3399, л. 368.
 29. Пак там, л. 349.
 30. Königsloiw, J. v. Ferdinand von Bulgarien. München, 1970, р. 56.
 31. Пак там, с. 33.
 32. Пак там, с. 79.
 33. Пак там, с. 59.
 34. Рыбаченок, И. С. Разногласия в правящих кругах России о направлении внешней политики в 1886—1887 гг. — ВМУС, 1973, № 5, с. 79.
 35. Пак там, с. 80.
 36. Попов, Р. Цит. съч.
 37. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 2209, л. 29.

ГЛАВА ТРЕТА Стр. 252/279 СТАМБОЛОВИЯТ РЕЖИМ /1887—1894/

1. Стоянов, З. Неиздани съчинения. С., 1943, с. 506, № 96.
2. Вж. мислите, развити от Стамболов на 11 окт. 1886 г. в: НА БАН, ф. 19, Дневник на Стамболов; вж. и думите му пред италианския агент в: Documenti diplomatici presentati al parlamento italiano dal presidente del consiglio ministro ad interim degli affari esteri/Crispi/. Bulgaria, Seduta del 17 dicembre 1889. Roma, 1890, No 26.
3. Грънчаров, С. Политическите сили и монархическият институт в България. С., 1984, 100—103.
4. Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите. 1879—1894. С., 1972, с. 165, 176—177.
5. Вж. обширните интервюта на П. Каравелов пред кореспондентите на френските вестници Матен/ЦДИА, ф. 3, оп. 6, а. е. 114, л. 73/ и Тан /препеч. в: Свобода, № 86, 23 септ. 1887/.
6. Павлович, П. П. Авантюри русского царизма в Болгарии. Сб. док. М., 1935, 70—84.
7. Институт русской литературы. Ленинград. Личные архивы, М. Хитрово, ф. 325, оп. 1, а. е. 58/АИИ БАН, а. к. IX, оп. 1, а. е. 28, л. 200—205/.
8. Маджаров, М. Спомени. С., 1968, 673—677.
9. Пашев, Г. Търновският митрополит Климент /В. Друмев/ като русофил и славянофил. — СЛМ, 1945/1946, № 3—4, 32—33.
10. История на България. 2. С., 1962, с. 113.

11. Този възглед Стамболов често споделял с британския дипломатически агент през 1886 г., вж. PRO FO, 78/4136, р. 100—101, О'Конър до Форин офис, 22 февр. /н. ст./; пак там, 78/4137, р. 56, О'Конър до Форин офис, 3 авг. /н. ст./.
12. За преговорите между Паница и руската дипломатия вж. Павлович, П. П. Цит. съч., с. 60, № 64; 63—64, № 69; 65—68, № 71.
13. Пак там, 65—68, № 71.
14. НБКМ БИА, ф. 11, а. е. 52, л. 8—9, П. Р. Славейков до Р. Славейков, 11 септ. 1887.
15. Свобода, № 81, 5 септ. 1887.
16. Пак там, № 29, 14 февр. 1887, Устав на русенската дружинка „България за себе си“.
17. Пловдив, № 66, 16 септ. 1887.
18. История на България. 2, с. 105.
19. Пак там, с. 110.
20. В битността си на министър на вътрешните работи Стамболов изпратил до окръжните управители и околните началници телеграма да изпълняват „в точност разпореденията на З. Стоянов“ по изборите и да му дават „полицейска помощ, ако се окаже нужда“, вж. Стоянов, З. Цит. съч., с. 487, № 72.
21. История на България. 2, с. 110; Христов, Х. Захарий Стоянов. Обществена и политическа дейност. — ГСУИФБ, 44, 2, 1948, 3—154.
22. Мичев, Д. Вътрешната политика на Стамболовия режим 1887—1894 г. Дис. С., 1956, 153—156.
23. Васильов, Т. Спомени за лица и събития през XIX—XX в. С., 1934, с. 107.
24. Държавен вестник, № 146, 1887.
25. Васильов, Т. Цит. съч., с. 109.
26. История на България. 2, с. 111.
27. Държавен вестник, № 147, 29 дек. 1887.
28. Дневници V ОНС I РС, 5, 12 дек. 1887.
29. Стоянов, З. Цит. съч., с. 509; Христов, Х. Захарий Стоянов. — ИП, 1951/1952, № 1, 19—49; Мичев, Д. Вътрешната политика ..., 153—156, 165—166, 190—191, 197—200, 245—254; Хаджиданасов, Г. Към въпроса за Стамболовия режим. — ИДА, 1, 1957, 106—111.
30. Петербургские ведомости, № 33, 11 февр. 1888.
31. Свобода, № 126, 9 март 1888.
32. Теоретическа постановка и конкретни данни за тези зависимости в: Тодорова, Ц. Цит. съч., 75—94.
33. Павлович, П. П. Цит. съч., с. 84, № 85.
34. АСАНУ, бр. 7895/3.
35. Пак там, бр. 7895/1.
36. Панайотов, И. Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд/1888—1896/. С., 1941, 126—128.
37. Пак там, 156—166.
38. Арнаудов, М. Живот и дейност на Екзарх Йосиф. С., 1965, с. 146.

- Л. Източните железници в България. 1879—1908 г. — ИП, 1959, № 1, 80—104; Икономика на България. I. С., 1969, 320—361; Тодорова, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888—1912. С., 1971, 75—158; Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война /1878—1914/. С., 1971, 54—74.
43. За просветната политика на Стамболовия режим вж. Радева, М. Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението 1879—1900 г. — ИП, 1980, № 4, 25—28.
44. Вж. събраната по този въпрос информация от френския дипломатически агент в София Ланел в: АМАЕР, Bulgarie, T. 22, f. 22—23.
45. Вж. PRO FO, 78/4302, 180—183, анализ на Стамболовата изборна политика от О'Конър.
46. Народни права, № 191—192, 15 окт. 1890.
47. Пак там, № 193—194, 17 окт. 1890.
48. PRO FO, 78/4302, р. 122.
49. Срв. и Благоев, Д. Съчинения. 11. С., 1960, 92—93.
50. PRO FO, 78/4377.
51. Свобода, № 482, 16 март 1891.
52. Делото по заговора за убийството на НЦВ княз и министра-председателя Стамболова и убийството на министра Белчева. С., 1892, с. 912.
53. Пак там, с. 917.
54. Точен коментар за юридическите несъобразности на процеса в: Мах, Р. Из българските бурни времена. С., 1929, с. 62.
55. Подробности за диктаторската практика на режима в: Доклад на парламентарната анкетна комисия по злоупотребленията на Стамболовия кабинет от 22 август 1887 г. до 18 май 1894 г. С., 1895; Васильов, Т. Цит. съч., 109—113; Христов, Х. Към характеристиката на Стамболовия режим. — ИП, 1951/1952, № 1, 19—49; Мичев, Д. Вътрешната политика ..., 153—156, 165—166, 190—191, 197—200, 245—254; Хаджиданасов, Г. Към въпроса за Стамболовия режим. — ИДА, 1, 1957, 106—111.
56. Петербургские ведомости, № 33, 11 февр. 1888.
57. Свобода, № 126, 9 март 1888.
58. Теоретическа постановка и конкретни данни за тези зависимости в: Тодорова, Ц. Цит. съч., 75—94.
59. Павлович, П. П. Цит. съч., с. 84, № 85.
60. АСАНУ, бр. 7895/3.
61. Пак там, бр. 7895/1.
62. Панайотов, И. Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд/1888—1896/. С., 1941, 126—128.
63. Пак там, 156—166.
64. Арнаудов, М. Живот и дейност на Екзарх Йосиф. С., 1965, с. 146.

65. ЦДИА, ф. 321/Цариград/сп. 1, а. е. 265, л. 1—8, рапорти на д-р Вълкович.
66. Пак там, л. 7.
67. Пак там, ф. 176, оп. 1, а. е. 1538, л. 1.
68. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 817, л. 94.
69. Пълният текст в: Свобода, № 372 и 373, 20 и 23 юни 1890.
70. PRO FO 32 /Greece-Diplomatic/, No 617, р. 89.
71. Панайотов, И. Цит. съч., 175—176.
72. PRO FO 4444, No 177, No 184.
73. DDF I, 10, No 107—108.
74. PRO FO, 78/4444, No 139.
75. Русская мысль, № 12, 1892, с. 218.
76. Велчев, В. Принос към новата ни дипломатическа история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него. С., 1922, 37—38.
77. PRO FO, 78/4506, No 4, р. 319.
78. Пълният текст на руската нота в: Правительственный вестник, 21 февр. 1893; реакцията на силите в: PRO FO, 65/1446, No 60.
79. Тази ориентация имала голямо значение за външнополитическата съдба на България, защото от 1885 г. македонският въпрос, около който се концентрирали всичките усилия на нейната външна политика, в бъдеще се превърнал от локален турско-български диспут в общобалкански политически конфликт, в който великите сили заели значително място при неговото решаване.
80. Мичев, Д. Участието на българските социалисти в борбата против Стамболовия режим. — ИИИБКП, 1—2, 1957, с. 60 сл.
81. Топенчаров, В. Цит. съч., 189—194, 214—215.
82. Велчев, В. Цит. съч., с. 68.
83. Дневник IV ВНС, 47—48.
84. Цит. по: Свободно слово, № 40, 24 окт. 1893.
85. Journal de St. Peterbourg, 24 Oct. 1893; НБКМ БИА, ф. 11/Др. Цанков/, а. е. 24, л. 33.
86. Свобода, № 1203.
87. Велчев, В. Цит. съч., 30—32; Пешев, П. Историческите събития и живота ми от навечерието на Освобождението ни до днес. С., 1925, с. 325; Топенчаров, В. Цит. съч., 209—216.
88. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 29, л. 19, Начович до Бенев, 7 май 1894/ст. ст./.
89. Интервю на Стамболов пред кореспондент на „Франфуртер цайтунг“, цит. по: Свободно слово, № 34, 7 окт. 1893.
90. НА БАН, ф. 19, а. е. 708, л. 39; а. е. 381, л. 79; а. е. 708, л. 39; а. е. 897.
91. Трифонов, Ю. В. Друмев — Климент Бранищи и Търновски. С., 1926, 155—180.
92. Дневници VII ОНС I РС, I, с. 141.
93. Мичев, Д. Вътрешната политика ..., 245—254.
94. Свободно слово, № 81, 24 март 1894; № 85, 7 апр. 1894; № 90, 12 апр. 1894.
95. Благоев, Д. Съчинения. 3. С., 1957, с. 157.

96. Васильов, Т. Цит. съч., с. 100.
97. Христов, Х. Към характеристиката ..., с. 39.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА Стр. 279/307 ВЪЗНИКВАНЕ И НАЧАЛНИ СЪТЪПКИ НА РАБОТНИЧЕСКОТО И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. Благоев, Д. Съчинения. I. С., 1957, 203—280; 2. С., 1957, 69—86; 4. С., 1957, с. 376 сл.; 11. С., 1960, 52—61; 19. С., 1964, с. 405.
2. Вж. подробно в: История на България. 6, дял III. С., 1986.
3. Шарова, Кр. Парижката комуна и освободителното движение на балканските народи. — В: Парижката комуна 1871. С., 1971, 229—295.
4. Христов, Х. Идеята еволюция на българските революционери след Освобождението. — ИП, 1948/1949, № 3—4, 418—450.
5. Тодорова, Г. Българската следосвобожденска публицистика и историография за живота и делото на Л. Каравелов. — В: В памет на М. Димитров. С., 1974, 395—444.
6. Бужашки, Е. Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение. 1885—1903. С., 1960, с. 20 сл.; Шарова, Кр. Идеи Васи Пелагица в Болгарии. — ЕВ, 2—3, 1965, 193—211; Шнитман, А. М. К вопросу о влиянии русского революционного движения 1885—1903 годов на революционное движение в Болгарии. — ВИ, 1949, № 1, 39—55.
7. Бужашки, Е. Цит. съч., с. 37.
8. Братство, № 1, 1 авг. 1991, с. 5.
9. Христов, Х. Захарий Стоянов. Обществена и политическа дейност. — ГСУИФБ, 44, 2, 1948, 1—155.
10. Бужашки, Е. Цит. съч., 45—46.
11. Благоев, Д. Съч. 11, 112—116; Шарова, Кр. Идеиният път на Спиро Гулабчев. — ИИИ, 11, 1962, 103—151; Бужашки, Е. Цит. съч., с. 164 сл.
12. Трудове на приятелската дружина в София. I. С., 1887.
13. Бужашки, Е. Цит. съч.
14. Боришук, Г. Данни за някои ранни социалистически групи до основаването на БСДП. — ИИИ, 6, 1956, 237—290; Шарова, Кр. Българското социалистическо движение в навечерието на Бузлуджанския конгрес /1890—1891/. — ИП, 1961, № 4, с. 62 сл.; Врачев, И. Габрово — люлка на социалистическото движение в България. — В: Първи стъпки на социалистическото движение в Габровския край. Габрово, 1966, с. 22.
15. Подробни биографични данни в: Летопис за живота и дейността на Д. Благоев. 1856—1924. I. С., 1974, 1—28;

Димитър Благоев. Биография. С., 1979.

16. Благоев, Д. Съч. 1, с. 112 сл.; Христов, Х. Градиво за биографията на Георги К. Динков. — ГСУФиф, 58, 3, 1964, 133—163.
17. Благоев, Д. Съч. 19, 358—365.
18. Летопис ... 1, с. 20 сл.
19. Овсянникова, С. Групата на Благоев. С., 1960, 28—33.
20. Благоев, Д. Съч. 1, 1—32.
21. Летопис ... 1, 33—35.
22. Бужашки, Е. Цит. съч., 104—108; Топенчаров, В. Българската журналистика. 1. 1885—1903. С., 1963, 5—30.
23. Благоев, Д. Съч. 1, 188—202.
24. Пак там, 102—109; 11, с. 89; 19, с. 404.
25. Пак там, 11, 109—110; 19, 404—405; Летопис ... 1, 45—46; Топенчаров, В. Цит. съч., с. 52 сл.
26. Благоев, Д. Съч. 1, 203—280.
27. Христов, Х. Отношението на 3. Стоянов към българското национално-революционно движение и към социализма. — ИП, 1947/1948, № 2, с. 155 сл.; Димитър Благоев — основател на българската научна историография. — ИИБИ, 1—2, 1951, 8—33; Косев, Д. Д. Благоев като историк. — В: 100 г. Д. Благоев. Сб. статии. С., 1956, 161—179.
28. Летопис ... 1, с. 47 сл., 52—93.
29. Благоев, Д. Съч. 1, 354—367; 19, 405—406.
30. Пак там, 11, с. 108.
31. Пак там, 110—112.
32. Росица, 1, № 4, 25 юни 1886; Боршуков, Г. Социалистическият печат в България. 1. С., 1946, с. 123 сл.; Цанев, П. Издаването на социалистическата книга през легалния период на БКП. 1885—1923. С., 1962.
33. Бужашки, Е. Цит. съч., с. 168.
34. Росица, № 5, 2 юли 1886; Бужашки, Е. Цит. съч., с. 169; Топенчаров, В. Цит. съч., 65—67.
35. Боршуков, Г. Още данни за дейността на българските социалисти до основаването на БСДП. — ИИБИ, 7, 1957, с. 273 сл.
36. Бужашки, Е. Цит. съч., 170—171.
37. Благоев, Д. Съч. 11, с. 111.
38. Боршуков, Г. Данни ..., с. 243 сл.; Бужашки, Е. Цит. съч., с. 172 сл.
39. Шарова, Кр. Приносът на Н. Габровски за разпространяване на социализма в България. — В: В. Търново — люлка на социализма в България. В. Търново, 1971, 5—10.
40. Шарова, Кр. По повод на едно ранно социалистическо дружество в Сливен. — ИИБКП, 6, 1959, с. 257 сл.; Георгиев, Г. Към историята на Софийското дружество „Нов живот“. — ВМРДБ, 3, 1963, с. 16 сл.
41. Благоев, Д. Съч. 11, с. 116 сл.; Шарова, Кр. По повод ..., с. 243; Приносът на Н. Габровски ..., 9—10.
42. Боршуков, Г. Данни ..., с. 269.
43. Шарова, Кр. Създаване на Българската социалдемократическа партия. — ИИБКП, 8, 1961/Отпеч., 10—11.
44. Ламбрев, К. Наченки на работни-

ческото и профсъюзното движение в България. 1878—1891. С., 1960; Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960; История на профсъюзното движение в България. С., 1973; РДБ, 1—3.

45. Бирман, М. А. Формиране и развитие българското пролетариата. 1878—1923. М., 1980, 144—145.
46. Земледелец, № 7, 1 апр. 1883; № 30, 20 ноем. 1883; № 9, 20 юни 1884.
47. История на революционното профсъюзно движение в Габровски окръг. С., 1977, 21—22.
48. Славянин, № 53, 12 ян. 1883.
49. ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 77, л. 30—31; Марица, № 640, 14 авг. 1884.
50. Нейчев, В. Главната дирекция и положението на т. п. и телефонни чиновници и служаци пред Народното събрание. — Телеграфопощенски вестник, 1903, № 1, 5—6.
51. Хавранкова, Р. Отношенията между чешкото и българското работничество и социалдемократическите партии на двете страни пред периода 1878—1917 г. — В: Чехословакия и България. С., 1963, 173—180; Тодорова, Х. Документи за положението и първите борби на печатарските работници в България след Освобождението. — ПЛ, 5, 1966, 329—341. Подп. Х. Вайсова.
52. Текстилни. Организация и борби на текстилните работници в България. 1878—1944. С., 1970, с. 19; Славов, Г. Формиране и класови борби на текстилния пролетариат в Сливен до войните — НТАОНСУ, 57, 1972, 185—186.
53. Бирман, М. А. Цит. съч., с. 146.
54. Младенов, Д. Първите работнически печатарски синдикати в България. С., 1959, с. 6 сл.
55. РДБ, 3, 1—7. Ламбрев, К. Цит. съч., 73—83.
56. Устав на Печатарското работническо дружество „Единство“ в Пловдив. Пловдив, 1883.
57. Балкан, № 5, 15 февр. 1883.
58. Георгиев, Г. Формирането на тютюноработническия пролетариат в България /1878—1912 г./ — ГМРДБ, 1, 1965, с. 172.
59. История на учителското профсъюзно движение в България. С., 1982, 16—21.
60. Стенографически протоколи на първия Български земеделско-промишлен събор при Пловдивското изложение през 1892 г. С., 1897; Варненски общински вестник, № 20, 12 окт. 1889; № 21, 25 ноем. 1889.
61. ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 182, л. 32—35, 74—172.
62. Нашата програма с няколко думи като предговор. С., 1896; РДБ, 3, 8—21.
63. Работник, № 5—6, 2 май 1887.
64. Ламбрев, К. Цит. съч., 131—150.
65. Държавен вестник, № 49, 13 май 1889.
66. История на учителското профсъюзно движение ..., 21—24.
67. Кривогуз, И. М. и С. М. Стецке-

вич. Очерки истории I и II Интернационалов. М., 1958, с. 100 сл.; История Второго Интернационала. 1. М., 1965.

68. Шнитман, А. М. Българските преводи марксистской литературы 90-х гг. XIX в. и группа „Освобождение труда“. — В: Ист.-фил. сб. Мурманск, 1959, 33—68.
69. Бакалов, Г. Плеханов в България. — В кн. му: Великани на мисълта и делото. С., 1925, с. 43; Веков, А. Г. В. Плеханов и българските социалисти. — ИИБКП, 1—2, 1957, с. 400 сл. Подп. А. Христов; Шнитман, А. М. Българските преводи марксистской литературы 90-х гг. XIX в. и группа „Освобождение труда“, 33—68; Шарова, Кр. Българското социалистическо движение ..., 46—47, 49—50.
70. Protokoll des Internationalen Arbeiter-Kongresses zu Paris /14—20. VII. 1889/. Nürnberg, 1890, 130—131; Шарова, Кр. Българското социалистическо движение ..., 45—46.
71. Бакалов, Г. Габровски, последният от старата гвардия. — Накованя, № 138, 1928, с. 9; Шарова, Кр. Приносът на Н. Габровски ..., с. 14 сл.
72. Благоев, Д. Съч. 1, 376—392.
73. Пак там, с. 45, 48—49.
74. ЦПА, ф. 156, Сл. Балабанов до Г. Бакалов, 8. XII. 1890 г.
75. Хаджиниколов, В. Д. Благоев и връзките на българската работническа класа с руското революционно движение. — В: 100 г. Д. Благоев. Сб. статии. С., 1956, 267—313; Курбатова, С. и И. Г. В. Плеханов и революционното социалдемократическо движение в България. — ВЛУсиял, 1958, 4, вып. 3, 177—181; Шевченко, М. И. Роль Г. В. Плеханова и В. И. Ленина в распространении и утверждении марксизма в Болгарии. — В: Славянский сборник. 1. Воронеж, 1958, 83—92.
76. Благоев, Д. Съч. 11, 131—132; Каруци, К. Неизвестен сборник, в който е участвувал Д. Благоев. — Раб. дело, № 126, 6 май 1954; Боршуков, Г. Още данни ..., с. 282; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 5—7; Поборникова, С. и М. Гетова. Документи за ранната история на партията. — ИИБКП, 8, 1961, 388—389.
77. Ново време. Общ.-лит. сб. Тримесечно издание. Русе, 1891, 1—17; Преработеният вариант на статията на Д. Благоев е публикуван по-късно, вж. Благоев, Д. Съч. 2, 34—56.
78. Благоев, Д. Съч. 1, с. 319.
79. Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 7.
80. ЦГАЛИ, оп. 1033, а. е. 30, Г. Бакалов до Сл. Балабанов, 19 окт. и дек. 1890 г.
81. Летопис ... 1, 97—99, 107—108, 113—114, 117—118, 122—128 и др.
82. Благоев, Д. Съч. 1, 376—392.
83. Пак там, 11, 131—132.
84. Филипов, И. Относно датата на първата социалистическа сбирка у нас. — ИП, 1957, № 1, 82—84.

85. Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 12—13.
86. Благоев, Д. Съч. 11, 133—134; ИМ Казанлък, осн. фонд, К. Бозвелиев. Спомени. 3, 64—65.
87. БКПДокПРО, 1, 26—31.
88. Пак там, 32—35.
89. Благоев, Д. Съч. 11, с. 134; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 16—17.
90. ИМ Казанлък, осн. фонд, К. Бозвелиев. Спомени. 3, с. 65.
91. ЦГАЛИ, ф. 1033, ед. хр. 132, Отчетно писмо на Н. Хр. Габровски от 28. VI. 1891 г.
92. Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 20—22.
93. Благоев, Д. Съч. 11, с. 136.
94. Пак там; ЦГАЛИ, ф. 1033, ед. хр. 40, Д. Благоев до Г. Бакалов, 15 ян. 1892; БКПДокПРО, 1, с. 91, Рапорт на БСДП, представен на международния работнически социалистически конгрес в Цюрих през 1893 г.; ЦПА, ф. 1, оп. 2, а. е. 1, Междуприятелско писмо от севлиеиската група от 29. IV. 1892 г.
95. ИМ Казанлък, осн. фонд, К. Бозвелиев. Спомени. 3, с. 66; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 19, 23—24.
96. ЦПА, ф. 156, „Проект за програма“ и „Организация“.
97. ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 455, Я. Сакъзов до П. Габе, 4 февр. 1891.
98. Работническа борба, № 85, 31 юли 1905.
99. ЦГАЛИ, ф. 1033, ед. хр. 50, Д. Благоев до Г. Бакалов, 15 ян. 1892; пак там, ед. хр. 40, Н. Габровски до Сл. Балабанов и Г. Бакалов, 13 дек. 1891.
100. Благоев, Д. Съч. 11, 137—138; ИМ Казанлък, осн. фонд, К. Бозвелиев. Спомени. 3, с. 69; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 29—30.
101. За идеологическата обосновка на социализма от Д. Благоев след Бузлуджанския конгрес вж. Христов, Х. Д. Благоев и неговото научно и литературно наследство. — В: Къчева, П., 3. Русева и Е. Фурнаджиева. Д. Благоев. Библиография. С., 1954, 12—18; Георгиев, П. Исторически предпоставки за създаване на марксистката работническа партия в България. — ИИБКП, 10, 1963, с. 357 сл.
102. Благоев, Д. Съч. 1, 498—524.
103. Пак там, с. 532.
104. Пак там, 2, 313—352.
105. Летопис ... 1, с. 109, 112, 131—132, 144.
106. Д. Благоев излиза с критика за тази библиотека, вж. Благоев, Д. Съч. 2, с. 174 сл.; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 39.
107. Бужашки, Е. Цит. съч., с. 219; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 41 сл.
108. Лъча, 1, 1891, № 3, 5—8; № 9, с. 6 сл.; № 10, 5—6; № 12—13, с. 6 сл.; № 14, 4—7.
109. Благоев, Д. Съч. 2, 1—33, 131—147, 164 сл., 238—253, 311 сл.; Бужашки,

- Е. Цит. съч., с. 222 сл.
110. Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 48 сл.
111. Девил, Г. Еволюцията на капитала. Севлиево, 1892, 3—4, 15—17, 20—21.
112. Благоев, Д. Съч. 2, с. 163 сл.
113. Шарова, К. Създаване на БСДП, 28—38, 43—47.
114. Цанев, Л. Първомайски чествувания у нас /1893—1944/. Кратък исторически очерк. С., 1956, с. 13; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 47.
115. Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 53—57.
116. Пак там, 56—57.
117. ИМ Казанлък, осн. фонд, К. Бозвелиев. Спомени. 3, с. 85.
118. ЦПА, ф. 1, оп. 2, а. е. 1, Междуприятелско писмо от севлиеиската група от 29. IV. 1892 г.; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 59.
119. Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 59—60.
120. Благоев, Д. Съч. 11, с. 145.
121. ИМ Казанлък, осн. фонд, К. Бозвелиев. Спомени. 3, с. 104.
122. ЦПА, ф. 187, Сл. Балабанов до Г. Бакалов, 17 авг. 1893 г.
123. Благоев, Д. Съч. 11, с. 145; Кличаров, И. Димитър Благоев. С., 1926, с. 162; ИМ Казанлък, осн. фонд, К. Бозвелиев. Спомени. 3, с. 104.
124. Благоев, Д. Съч. 11, с. 145.
125. Пак там, 145—146; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, 63—70; Бужашки, Е. Цит. съч., 253—254.
126. Благоев, Д. Съч. 11, 145—146; Шарова, Кр. Създаване на БСДП, с. 65.
127. Известен ни е само редактираният текст на програмата, който е публикуван в: Работник, № 14, 30 ян. 1893.
128. БКПДокПРО, 1, 36—40.
129. Меринг, Ф. История Германской социалдемократической партии. М., 1907, с. 355, 395; Работник, № 11, 30 ян. 1893.

ГЛАВА ПЕТА

Стр. 307/324

УПРАВЛЕНИЕ

НА НАРОДНАТА ПАРТИЯ /1894—1899/

1. ЦДИА, ф. 945, оп. 1, а. е. 31, л. 1—2; Свобода, № 1409, 15 юни 1894.
2. ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 284, л. 2; Юбилеен събор на Народната партия, 1894—1904. С., 1906, с. 30 сл.; Йоцов, Я. Към характеристиката на „народняшкото“ управление /1894—1899/. — ИП, 1951/1952, № 2, 129—130.
3. ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1153, л. 6, 7; за резултатите от парламентарните избори вж. и Държавен вестник, № 203, 22 септ. 1894.
4. Мир, № 10, 13 окт. 1894; Прогрес, № 7, 22 окт. 1894.

5. Юбилеен събор на Народната партия ..., 95—127; Прогрес, № 57, 4 май 1895; № 27, 25 юни 1894.
6. Държавен вестник, извънр. прит., 9 дек. 1894. Д. Минчович остава в кабинета до 13 септ. 1895 г.
7. ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 834, л. 5.
8. НБКМ БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 22, л. 606.
9. Прогрес, № 31, 9 юли 1894.
10. Дневници VIII ОНС I РС, 2, с. 555; Държавен вестник, № 278, 23 дек. 1894.
11. Благоев, Д. Съчинения. 11. С., 1960, с. 362; Топалов, В. Вътрешната политика на Радослависткия режим и борбата на народните маси против нея /19. I. 1899—27. XI. 1900 г./ Дис. С., 1959, 98—109.
12. Народни права, № 120, 17 окт. 1896; № 123, 24 окт. 1896.
13. Ламздорф, В. Н. Дневник. — КА, 3 /46/, 1931, 30—31.
14. ЦДИА, ф. КМФ 12, оп. 1, а. е. 151, л. 1—5 /АВПР, Политархив, д. 1298/. Чак до 1896 г. и кръгът около П. Каравелов продължавал да подхранва тези настроения.
15. Палоташ, Е. Българският въпрос и австроунгарската дипломация през 1894—1896 г. — В: В чест на Д. Косев. С., 1974, с. 239; Попов, Р. Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим /1894—1896/. — В: Външната политика на България 1879—1944. С., 1978, 110—111.
16. Дневници VIII ОНС I РС, 1, с. 55.
17. Попов, Р. България и Русия /1894—1898/. С., 1985, 85—97.
18. НБКМ БИА, ф. 14, а. е. 3399, л. 50; Мир, № 173, 14 ноем. 1895; Гешов, И. Е. Българската депутация в Петроград. — Сър, 2, 1922, № 7—8, 423—424.
19. Мартыненко, А. К. Русско-българские отношения в 1894—1902 гг. Киев, 1967, 50—51.
20. Попов, Р. България и Русия, 77—83.
21. Дневници VIII ОНС II РС, 2, с. 43.
22. Мир, № 201, 23 ян. 1896.
23. ЦДИА, ф. КМФ 12, оп. 1, а. е. 151, л. 51—53.
24. Пак там, ф. 176, оп. 1, а. е. 980, л. 41; Мир, № 216, 2 март 1896; № 218, 7 март 1896.
25. История дипломатии. 2. М., 1963, 333—348; Хвостов, В. М. Ближневосточный кризис /1895—1897/. — ИМ, 1929, № 13.
26. Палоташ, Э. К истории соглашения 1897 г. между Австро-Венгрии и Россией. — АУБШ, 4, 1962, р. 127.
27. Попов, Р. Македония в българо-сръбските отношения /1894—1896 г./ — ИИИ, 25, 1981, 79—80.
28. Пак там, с. 79.
29. Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско. 1878—1903. С., 1979, 95—96; Влахов, Т. Криза в българо-турските отношения 1895—1908. С., 1977, 22—24.
30. Попов, Р. Македония ..., 88—89.
31. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 943, л. 59.

32. Дневници IX ОНС II РС, 3, 13 дек. 1896.
33. Данова, Н. Към въпроса за българо-гръцките отношения през последното десетилетие на XIX в. — *СiB*, 12, 1976, 115—137.
34. Войводић, М. „Угодба“ између Србију и Бугарске 1897. — *ЗбФФУБ*, 11, 1, 1970, с. 652.
35. ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 79, л. 21.
36. Walters, E. The Serbo-Bulgarian Secret Treaty of February 1897. — *SEER*, 28, 1950, No 71, 493—499; Божилова, Р. Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в края на XIX век /1893—1900/. — *ИИИ*, 25, 1981, с. 40; Попов, Р. Балканската политика на България 1894—1898. С., 1984, 129—151.
37. Мир, извънр. прит., 12 апр. 1897.
38. Мартыненко, А. К. Цит. съч., с. 199; Попов, Р. Балканската политика на България, 151—178.
39. ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 79, л. 25; ф. 176, оп. 1, а. е. 919, л. 109—115.
40. Пак там, ф. 600, оп. 1, а. е. 841, л. 1—10. Малко по-късно този доклад бил направен достояние и на народните представители, вж. Дневници VIII ОНС I РС, 2, 18—24.
41. Държавен вестник, № 282, 30 дек. 1894.
42. Дневници VIII ОНС I РС, 2, с. 103.
43. Държавен вестник, № 58, 14 март 1897.
44. Пак там, № 10, 14 ян. 1895.
45. Пак там, № 9, 14 ян. 1898; № 55, 11 март 1897; № 6, 10 ян. 1898.
46. Дневници IX ОНС I РС, 3, с. 303; Беров, Л. „Източните железници“ в България. 1873—1908 г. — *ИП*, 1959, № 1, 91—96.

ГЛАВА ШЕСТА Стр. 324/352 РАДОСЛАВИСТКИ РЕЖИМ, СЕЛСКО ДВИЖЕНИЕ И ОСНОВАВАНЕ НА БЗНС

1. Топалов, В. Към историята на Радослависткия режим /19 ян. 1899—27 ноем. 1900 г./. — *ИП*, 1961, № 6, 14—15.
2. Държавен вестник, № 13, 19 ян. 1899.
3. Велчев, В. Страници от новата ни политическа история. С., 1924, с. 290.
4. Благоев, Д. Принос към историята на социализма в България. С., 1950, 347—348.
5. Народни права, № 118, 9 ноем. 1897.
6. Топалов, В. Към историята ..., 25—29.
7. Пак там, 29—30.
8. Пак там, 21—24.
9. Пак там, 19—21.
10. България, № 65, 23 юли 1899; Нов век, № 83, 22 септ. 1899.

11. История дипломатии. 2. М., 1963, 457—459.
12. Попов, Р. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. — *ВИС*, 1970, № 2, с. 44; Мартыненко, А. К. Русско-българските отношения в 1894—1902 гг. Киев, 1967, 238—239.
13. НБКМ БИА, ф. 13, а. е. 17, л. 112—113.
14. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1170, л. 53, 58—59.
15. Пак там, л. 84, 104—107.
16. Пак там.
17. Conférence internationale de la paix. 1. La Haye, 1899, 22—24, 108, 127, 208—209, 216—255; 2. 1899, р. 10, 39, 60, 63—65, 68—69, 74—75, 77; 3. 1899, р. 106, 109, 119—120; 4. 1899, р. 24, 52, 60, 64—65, 76—78, 182, 194—195; Овсяный, Н. Р. Болгария и болгары. СПб., 1900, 255—308.
18. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1382, л. 134—137.
19. Мартыненко, А. К. Цит. съч., 222—226.
20. Пак там, 226—229.
21. Пак там, с. 228.
22. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1435, л. 1—6; Епанчин, Н. В Болгарии осенью 1899 г. СПб., 1900, с. 32, 193—194; Мартыненко, А. К. Цит. съч., с. 236.
23. Мартыненко, А. К. Цит. съч., 274—276.
24. ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 1471, л. 4—6; Мартыненко, А. К. Цит. съч., с. 229 сл.; Тодорова, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България. 1888—1912. С., 1971, с. 240 сл.; Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война /1878—1914/. С., 1971, с. 120 сл.
25. Мартыненко, А. К. Цит. съч., с. 228.
26. Пак там, с. 235.
27. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1346, л. 3—4, 29, 33—34, 37—38, 40, 41, 44—49а, 54—55, 60—61, 63, 67—86; ф. 284, оп. 1, а. е. 1656, л. 1.
28. Мартыненко, А. К. Цит. съч., с. 235.
29. Вж. по-долу изложението за отношенията с Румъния.
30. Тодорова, Ц. Цит. съч., с. 241 сл.
31. ЦДИА, ф. 174, оп. 1, а. е. 1358, л. 1—5; а. е. 1413, л. 27—33; а. е. 1423, л. 20—24, 26—29; Боршевич, В. Край једне династије. 2. Београд, 1905, 141—142.
32. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1382, л. 82—83; а. е. 1413, л. 29—33; НА БАН, сб. IV, а. е. 105, л. 26—27 и др.
33. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1501, л. 1—18.
34. Driault, E. et M. Lhéritier. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours. 4. Paris, 1925, 469—492; Данова, Н. Към въпроса за българо-гръцките отношения през последното десетилетие на XIX в. — *СiB*, 12, 1976, р. 95, 100—101, 116, 118, 121, 124, 127, 133—137.
35. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1413, л. 34—38; а. е. 1577, л. 1.
36. Пак там, а. е. 1345, л. 84—86.
37. Пак там, а. е. 1413, л. 24.
38. Пак там, а. е. 1345, л. 87—88.
39. Пак там, а. е. 1413, л. 39—40.
40. Пак там, ф. 327, оп. 1, а. е. 49, л. 51; ф. 176, оп. 1, а. е. 1544, л. 20—21.
41. Пак там, ф. 327, оп. 1, а. е. 49, л. 41—42.
42. Народни права, № 84, 27 юли 1900.
43. Зайончковский, А. Подготовка России к империалистической войне. М., 1926, с. 84; Cialdea, L. La politica estera della Romania nel quarantennio prebellico. Bologna, 1932, р. 246; Коларов, Н. Очерк върху дипломатическата история на балканските войни. 1. С., 1938, с. 80, 110; История Румынии. 1848—1971. М., 1971, 369—370.
44. Топалов, В. Към историята ..., 40—41.
45. Пак там, 41—42.
46. Дневници X ОНС I РС, 1, 535—546; I РС, 5, с. 1848.
47. Потик, № 21, 2 окт. 1899; Дневници X ОНС I РС, 3, 837—838; II РС, 2, 429—430.
48. Дневници X ОНС I РС, 3, 821—822; Димитров, С. Десятъкът в България. — *СБИД*, 1900, № 6, 382—383.
49. Драгиев, Д. Трябва ли земеделците да плащат десятъ? Ст. Загора, 1899, с. 18.
50. В Земеделска защита, № 8, 10 ноем. 1899, били препечатани на три страници по-важните пасажи от брошурата.
51. Земеделска защита, № 13—14, 1 ян. 1900.
52. Косев, Д. Селското движение в България в края на XIX в. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос. — *ИП*, 1948/1949, № 5, 561—565; Кожухаров, К. Българските селяни по пътя на прогреса и социализма. С., 1949, с. 6.
53. Дневници X ОНС I РС, 3, 820—880; 5, 1847—1985.
54. Пак там, 5, 1986—1899; Държавен вестник, № 28, 7 февр. 1900.
55. Лозев, Т. Десятъкът /Кой печели и кой губи от въвеждането му/. — *НВр*, 4, 1900, № 2, с. 193; Боев, Б. Вътрешен преглед. — *СБИД*, 4, 1900, № 2—3, 180—188; Димитров, С. Цит. съч., 399—402.
56. Нов век, № 134, 139; Пряпорец, № 80—82, 85.
57. Държавен вестник, № 41, 24 февр. 1900.
58. Тогавашият Варненски окръг включвал Балчишка, Варненска, Добричка /Толбухинска/ и Провадийска околии.
59. Отглас, № 5, 6; Земеделска борба, № 11, 12; Народни права, № 27, 7 март 1900; Работнически вестник, № 30, 17 март 1900; Пряпорец, № 90, 22 март 1900; Косев, Д. Цит. съч., 565—566.
60. ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 445, л. 3—4; Известник, № 190—191; Нов век, № 149—151; Народни права, № 27, 7 март 1900; България, № 29, 10 март 1900.
61. ОДА Русе, ф. 1, оп. 1, а. е. 265, л. 226—264, 274, 293, 322—323, 350; Нов

- век, № 202—204; Родопска зора, № 10—11, 31 май 1900; Шарова, Кр. Селските въстания против десятъка в Русенско през 1900 г. — *ИП*, 1957, № 4, 29—31.
62. ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 1592, л. 1; Държавен вестник, № 84, 21 апр. 1900; Шарова, Кр. Цит. съч., 31—36.
63. ОДА Русе, ф. 1, оп. 1, а. е. 265, л. 354—355; Шарова, Кр. Цит. съч., 40—41.
64. ОДА Варна. Спомени на Вълчо Василев, Георги Несторов, Гочо Кирков, Иван Стоянов, Илия Стойков, Митко Желев, Никола Янлъзов, Стоян Третаков и др.; Земеделска защита, № 29, 14 юни 1900; Отглас, № 15, 5 юни 1900; Пряпорец, № 11, 13 юни 1900; Работнически вестник, № 48—49, 4 авг. 1900; Благоев, Д. В царството на беззаконията и престъпленията. — *НВр*, 4, 1900, № 6, с. 605 сл.; Пекарев, Ю. История на земеделското организирано движение в България. 1. Варна, 1946, с. 45; Косев, Д. Цит. съч., с. 567; Бешков, Л. Селските въстания и бунтовете на добруджанските селяни при Дуранкулак 1900 г. С., 1970, 46—47.
65. Държавен вестник, № 118, 5 юни 1900 г.
66. Пак там, № 119, 6 юни 1900.
67. Косев, Д. Цит. съч., 564—565.
68. Топалов, В. Отношението на социалистите към движението против натуралния десятък през 1899—1900 г. — *ИИИ*, 18, 1967, 53—88.
69. Работнически вестник, № 48—49, 4 авг. 1900; Благоев, Д. Принос ..., 352—358.
70. Димитров, Г. Политически отчет на ЦК на БРП/к/ пред Петия конгрес на партията. С., 1974, 18—19.
71. Шарова, Кр. Цит. съч., с. 44.
72. Габев, П. „Врабча“ като политически фактор. С., 1926, с. 9.
73. Киранов, П. Българското земеделско движение. С., 1927, 16—20.
74. Турлаков, М. История, принципи и тактика на българския земеделски народен съюз. Ст. Загора, 1929, 31—32; Косев, Д. Цит. съч., 569—570.
75. Сеяч, 1, 1896/1897, № 1, 1—3.
76. Пак там, № 13, 107—108.
77. Земеделец, 1, 1897/1898, № 2, 2—4; № 5, 1—4; № 18—19, 1—5; № 20, 1—3; № 21, 2—4.
78. Пекарев, Ю. Моите политико-обществени спомени. С., 1929, с. 111.
79. Нова борба, № 1, 25 дек. 1898.
80. Пак там.
81. Косев, Д., Цит. съч., с. 574.
82. Земеделска борба, № 10, 3 март 1899.
83. Нова борба, № 5, 1899; Земеделска борба, № 7, 10, 12—17, 1899.
84. Земеделска борба, № 13, 24 март 1899.
85. Пак там, № 14, 31 март 1899.
86. Пак там.
87. ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 1350—1352.
88. Атанасов, Н. Цанко Церковски

- /1891—1921/. С., 1921, 5—49.
89. Пак там, 56—57.
90. Пак там, с. 59.
91. Пак там, с. 57.
92. Пак там, с. 59.
93. Земеделска защита, № 5, 10 окт. 1899. Възванието носи по-късна дата, именно 20 септ. 1899 г.
94. Атанасов, Н. Цит. съч., 61—65.
95. Земеделска защита, № 9—10, 25 ноем. 1899; № 36, 25 авг. 1900.
96. Пак там, № 12, 19 дек. 1899.
97. Пак там, № 13—14, 1 ян. 1900.
98. Вечерно училище, 2, 1898/1899, № 7—8, с. 238.
99. Родопски куриер, № 14, 6 ноем. 1898.
100. Защита, № 8, 11 дек. 1899.
101. Благоев, Д. Принос ..., 367—369.
102. Нова борба, № 5, 29 ян. 1899; Защита, № 8, 11, 1899; Родопски куриер, № 14, 6 ноем. 1899; Садово, 2, 1899/1900, № 7—8, 303—304.
103. Земеделска защита, № 11, 4 дек. 1899.
104. Пак там.
105. Вести, № 19, 11 ян. 1900; срв. Земеделска защита, № 13—14, 1 ян. 1900.
106. Атанасов, Н. Цит. съч., с. 65.
107. Работнически вестник, № 21, 14 ян. 1900.
108. Народни права, № 3, 11 ян. 1900.
109. Справедливост, № 34, 17 ян. 1900.
110. Съзнание, № 21, 21 ян. 1900; Влайков, Т. Българският земеделски народен съюз. — *ДП*, 6, 1908, № 7, с. 709.
111. Земеделска защита, № 13—14, 1 ян. 1900; Народни права, № 3, 11 ян. 1900.
112. Земеделска защита, № 15—17, 1900.
113. Пак там, № 13—14, 1 ян. 1900.
114. Златна Панега, № 16, 7 ян. 1900.
115. Нов век, № 121, 29 дек. 1899.
116. Справедливост, № 34, 17 ян. 1900.
117. Земеделска защита, № 13—14, 1 ян. 1900.
118. СБИД, 5, 1901, № 8, 511—512.
119. Кожухаров, К. Цанко Церковски. С., 1956, с. 15.
120. Косев, Д. Цит. съч., 577—580.
121. Земеделска защита, № 13—14, 1 ян. 1900.
122. Пак там.
123. България, № 12, 11 ян. 1900.
124. Топалов, В. Политическа дейност на Българския земеделски съюз през 1900—1901 г. — *ИИИ*, 10, 1962, 66—78.
125. Пак там, 81—89.
126. Пак там, 89—100.
127. Пак там, 105—109.
128. Турлаков, М. Цит. съч., с. 60.
129. Пак там, 60—61; Геновски, М. Пътят на земеделското сдружаване. С., 1947, 26—27.
130. Турлаков, М. Цит. съч., 61—62.
131. Пак там, с. 62; Геновски, М. Цит. съч., с. 27.

ГЛАВА СЕДМА Стр. 352/363 ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ В НАЧАЛОТО НА ВЕКА /1900—1903/

1. България, № 67, 19 май 1901.
2. Свят, № 57, 16 ян. 1901.
3. Благоев, Д. Съчинения. 6. С., 1958, с. 348.
4. Салабашев, И. Спомени. С., 1943, 147—148; АВПР, ф. ПА 1901, д. 1313, л. 23.
5. Пряпорец, № 75, 1 февр. 1901; Дневници XI ОНС I РС, 1, с. 691.
6. Вж. анализи на изборните резултати в: Милоков, П. Н. Българската конституция. С., 1905, с. 146; Саздов, Д. Участието на Демократическата партия в управлението на страната — 19. II — 20. XII. 1901 г. — *ТВТУ „КМ“*, 20, 3, 1983, с. 146.
7. Благоев, Д. Съч. 6, с. 526.
8. ЦДИА, ф. 249, а. е. 173, л. 1, Д. Петков до Ст. Стоименов 6/19 март 1901.
9. Пряпорец, № 74, 27 ян. 1901; България, № 25, 27 ян. 1901.
10. НБКМ БИА, ф. 272, а. е. 3116, л. 43—52.
11. Мир, № 934, 20 февр. 1901; България, № 34, 21 февр. 1901.
12. Икономика на България. 1. С., 1969, 295—389.
13. Благоев, Д. Съч. 6, 526—529.
14. Първият конгрес на Прогресивно-либералната партия. С., 1900, I—IV.
15. Пак там, 25—26.
16. Грънчаров, С. Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства /1901—1903/. — В: *Външната политика на България 1878—1944*. С., 1978, с. 158.
17. България, № 136, 7 ноем. 1901.
18. Съдебното дело на бившите министри от кабинета на Т. Иванчов — д-р В. Радославов пред Държавния съд. 1. С., 1903, с. 155.
19. Васильов, Т. Спомени за лица и събития през XIX—XX в. С., 1934, с. 125; Живот и спомени. С., 1938, с. 111.
20. Работнически вестник, № 6, 1901.
21. Дневници XI ОНС I РС, 1, с. 322.
22. Окръжно на Централното бюро на Демократическата партия. — *Пряпорец*, № 76, 28 март 1899.
23. Вж. характерното в това отношение изказване на известния демократ М. Такев в парламента в: Дневници XII ОНС I РС, 1, с. 267.
24. Данев, С. Кабинетът Каравелов — Данев 1901 г. — *Р*, 3, 1941, № 3, с. 98; АВПР, ф. ПА, 1901, с. 1313, л. 117.
25. Тодорова, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България. 1883—1912 г. С., 1971, 285—296; Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война /1878—1914/. С., 1971, 123—127.
26. Данев, С. Кабинетът Каравелов — Данев ..., с. 98.
27. ОДА Бургас, ф. 4 к, оп. 1, а. е. 117, л. 228, 233, а. е. 118, л. 34; ОДА Русе, ф.

1к, оп. 1, а. е. 240, л. 1.

28. В 1900 г. в България се създали македонски чети за случай на война с Румъния. Под натиска на силите те трябвало да бъдат разтурени, но някои чети успели да узаконят положението си като народно-стрелчески дружества, вж. *Пандев, К.* Националноосвободителното движение в Македония и Одринско. 1878—1903. С., 1977.
29. Мир, № 246, 20 март 1901.
30. Turkey No 1/1903/ р. 94, No 98.
31. Вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1591, л. 107; *Данев, С.* Кабинетът Ст. Данев 1901—1903 г. — Р, 3, 1941, № 4, с. 73.
32. *Грънчаров, С.* Разногласията между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия /1901—1903/ по въпросите на външната политика. — ИП, 1972, № 5, с. 24.
33. Вж. напр. изказванията на Д. Петков и на Н. Генадиев в парламента в: *Дневници XII ОНС I РС*, 1, с. 166, 310; срв. *Пряпорец*, № 81, 20 февр. 1902; *Нов век*, № 428, 14 март 1902; *НБКМ БИА*, ф. 272, а. е. 4213, л. 241.
34. *Дневници XII ОНС I РС*, 8—10, с. 3731.
35. Пак там, с. 3737, обстоянителен анализ на Закона, направен в изказването на земеделския депутат Д. Драгиев.
36. Пак там, с. 2366.
37. *Данев, С.* Кабинетът Ст. Данев..., с. 78; *Мартыненко, А.* Русско-българские отношения 1894—1902 гг. Киев, 1967, 274—275.
38. *Тодорова, Ц.* Цит. съч., 307—319; *Дамьянов, С.* Цит. съч., 128—136.
39. *Мартыненко, А.* Русско-българские отношения..., с. 273, 281—282; *Снегаров, И.* Отношенията между българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. — ЦА, 3—5, 1929, 3—173; *Арнаутов, М.* Живот и дейност на Екзарх Йосиф С., 1965, 238—248; За заключителната фаза на Фирмилиановия въпрос вж. и *Grăncarov, S.* Sur les relations bulgaro-russes /1901—1903/. — ЕН, 6, 1973, 251—254.
40. Вж. интервюто на сръбския министър М. Милованович пред С. Радев в: *Вечерна поща*, № 344, 23 апр. 1902.
41. Дипломатска преписка кралевине Сърбије. 1. Београд, 1933, 8—9, 22—23, 48—49, № 4, 13, 28.
42. *АВПР*, ф. ПА, д. 2273, л. 350.
43. *НБКМ БИА*, ф. 13, а. е. 19, л. 223—226; ф. 15, а. е. 1812, л. 4.
44. *Мартыненко, А.* Русско-българские отношения..., с. 283; Дипломатска преписка..., с. 63, № 40; с. 128, № 86.
45. Текста в: *Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България. 1. С., 1925, 20—21. За преговорите около сключването на конвенцията, както и мотивирана критика на опитите на Ст. Данев да опровергае автентичния текст на конвенцията, публикуван от Б. Кесяков, вж. *Grăncarov, S.* Sur les relations..., 254—257.

46. *Данев, С.* Моите аудиенции у императора Николай II. — *Сила*, 3, 1922, № 18—20, с. 5.
47. Приложение към том първи от доклада на парламентарната изпитателна комисия. Протоколи на разпити. С., 1928, с. 16. Срв. показанията на военните министри генералите Паприков и Николаев, пак там, 241—242, 298, 303.
48. *Данев, С.* Кабинетът Ст. Данев..., с. 78.
49. Turkey No 1, р. 170, No 201.
50. Пак там, 33—35.
51. *НБКМ БИА*, ф. 15, а. е. 1808, л. 27—31.
52. *ДБИ*, 4, с. 174, № 299.
53. Френската Жълта книга по македонския въпрос. С., 1903, с. 5, № 1, № 5; *АВПР*, ф. ПА 1902, д. 1316, 39—40; *DDF II*, 2, 130—132, No 3; р. 145, No 124; р. 154, No 128; 223—224, No 183; Turkey No 1, р. 108, No 112; р. 165, No 195; р. 170, No 202; р. 172, No 205.
54. *Пантев, А.* Англия и реформената акция в Европейска Турция /1895—1903 г./ — ИП, 1971, № 6, 16—19; *Попов, Р.* Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903—1908. С., 1974, 40—52.
55. Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914. 18. 1. Berlin, 1927, р. 164, No 5467; р. 174, No 5471; Turkey No 1, р. 218, No 283; р. 224, No 285; р. 226, No 297; *DDF II*, 3, р. 228, No 166.
56. *Мартыненко, А.* Русско-българские отношения..., с. 13.
57. *Белев, Г.* Македоно-одринската емиграция в Илинденското въстание. — *ИЛИ*, 1929, № 9, с. 5.
58. Дипломатска преписка..., с. 592; *АВПР*, ф. ПА, 1903, д. 1318, л. 44—47.
59. *НБКМ БИА*, ф. 15, а. е. 1939, непубликувани мемоари на д-р Ст. Данев, л. 226; а. е. 11, л. 91—92.
60. Дипломатска преписка..., с. 640, № 273.
61. *DDF II*, 3, р. 213, No 157.
62. Дипломатска преписка..., с. 687, № 383.
63. *Влахов, Т.* България и младотурската революция. — *ГСУФиф*, 59, 3, 1966, с. 22.
64. Описание на инцидента в: *АВРП*, ф. ПА, 1903, д. 1318, л. 2—7.

ГЛАВА ОСМА

Стр. 364/384

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОТО И РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.

1. Летопис за живота и дейността на Д. Благоев 1856—1924 г. 1. С., 1974, с. 135, 137, 139, 146, 149, 151 и др.
2. *Благоев, Д.* Съчинения. 2. С., 1957,

- 387—389, 491—494, 517—520; 3, 29—32, 44—47 и др.
3. *БКПДокЦРО*, 1, 54—55.
4. *Благоев, Д.* Съч. 2, 487—490.
5. *БКПДокЦРО*, 1, 45—46; Летопис..., 1, с. 136.
6. *Благоев, Д.* Съч. 2, с. 509 сл., 522—523.
7. *БКПДокЦРО*, 1, с. 46, 71—76.
8. Пак там, 58—59, 72—77.
9. *Благоев, Д.* Съч. 2, с. 534 сл., 547 сл.
10. Пак там, 3, с. 33 сл., 49—84.
11. *БКПДокЦРО*, 1, 78—79, 81—85.
12. Пак там, 63—64.
13. *Работник*, № 2, 7, 10, 13, 14, 27, 36, 41—48, 50, 51, 1892/1893 и др.
14. Пак там, № 19, 30 ян. 1893.
15. *БКПДокЦРО*, 1, 90—91.
16. *Габровски, Н.* Писма от Цюрих. — *Работник*, № 41—47, 7, 14, 21 авг., 2, 7 и 18 септ. 1893.
17. *Шарова, Кр.* Създаване на Българската социалдемократическа партия. — *ИИИБКП*, 8, 1961, с. 67.
18. *Топенчаров, В.* Българската журналистика. 1. 1885—1903. С., 1963, с. 231.
19. *Благоев, Д.* Съч. 3, 1—5, 6—13, 14—18, 19—23, 85—90, 90—95; *Габровски, Н.* Значението на политическата борба. — *Работник*, № 15, 16 февр. 1893; *Първи май*. — *Работник*, № 24, 10 апр. 1893; Към нашите читатели. — *Работник*, № 1, 30 окт. 1893; *Георгиев, Г.* Какво ни пречи? — *Работник*, № 2, 6 ноем. 1893; Класовото съзнание на нашите работници. — *Работник*, № 3, 13 ноем. 1893; *Герганов, Д.* Българският социалдемократически съюз и неговата тактика. — *Работник*, № 41, 7 авг. 1893; *Бужаишки, Е. Д.* Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение. 1885—1903. С., 1960, с. 270 сл.
20. *Работник*, № 22 и 41, 29 май и 7 авг. 1893.
21. *Благоев, Д.* Съч. 3.
22. *Работник*, № 39—41, 24 и 31 юли и 7 авг. 1893; Летопис..., 1, 165—167; *Мичев, Д.* Участието на българските социалисти в борбата против Стамболовия режим. — *ИИИБКП*, 1—2, 1957, 47—78.
23. *Работник*, № 13, 22 ян. 1894; *Благоев, Д.* Съч. 19, с. 409; Летопис..., 1, 165—167.
24. *Благоев, Д.* Съч. 11, с. 205 сл.
25. Пак там, 208—214.
26. Пак там, 219—222; *БКПДокЦРО*, 1, с. 106.
27. *БКПДокЦРО*, 1, 124—129.
28. *Работник*, № 35, 1 авг. 1894.
29. *Благоев, Д.* Съч. 11, 229—230.
30. История на БКП. С., 1979, с. 63.
31. *Работник*, № 35, 1 авг. 1894.
32. *Благоев, Д.* Съч. 3, 180—183.
33. *БКПДокЦРО*, 1, с. 164, 234—236; *Ганчев, И.* Към въпроса за организационните основи на БРСДП (1894—1900). — *ИИИБКП*, 36, 1977, 237—268.
34. История на БКП, с. 68.
35. *БКПДокЦРО*, 1, с. 165, 240, 355; *Йотов, Й.* Възгледите на българските марксисти за характера на партията и нейната роля и място в революционния процес. — *ИИИБКП*, 25, 1971, 5—39; За характера на БРСДП и нейното очистване от опортюнизма. — *ИИИБКП*, 29, 1973, 7—46.
36. Пак там, с. 164, 238, 358; *Димитър*

- Благоев. Биография*. С., 1979, 134—136 и цит. там изв.
37. *БКПДокЦРО*, 1, 433—437.
38. *Андреев, К.* Вестител на новото време. История и теоретически борби на сп. „Ново време“. С., 1972 с цит. там изв. и лит.
39. *Тодоров, С.* Из дейността на Георги Кирков в Казанлък /1897—1899/. — *ИИИБКП*, 39, 1978, 489—505 и цит. там лит.
40. *БКПДокЦРО*, 1, с. 478, 479.
41. Пак там, 2, с. 5; *Топалов, В.* Отношението на социалистите към движението против натуралния десетък през 1899—1900. — *ИИИ*, 18, 1967 и цит. там изв. и лит.
42. Общо дело, 1, 1900/1901, № 1, 1—2.
43. Пак там.
44. *Сакъзов, Я.* Тревога за призрци. С., 1903, с. 75.
45. *Благоев, Д.* Съч. 6, с. 436.
46. Пак там, с. 438.
47. Пак там, 42—44.
48. Пак там, с. 635.
49. Пак там, 7, 105—106.
50. Пак там, 107—108.
51. Пак там, с. 124.
52. Пак там, с. 125.
53. *БКПДокЦРО*, 2, с. 294.
54. Пак там, 401—402.
55. *Благоев, Д.* Съч. 8, 81—82.
56. Пак там, с. 87.
57. *Кирков, Г.* Избрани произведения. 1. С., 1950, с. 106.
58. *Шарова, Кр.* Разцеплението в БРСДП през 1903 г. С., 1955.
59. *БКПДокЦРО*, 1, 601—602.
60. *Работник*, № 3, 18 ноем. 1893; № 6, 4

- дек, 1893; № 8, 18 дек. 1893; *РДБ*, 2, 18—20, 25—32, 33—36.
61. *РДБ*, 2, 20—24, 32.
62. *БКПДокЦРО*, 1, 95—100.
63. *Златинчев, Й.* Борбата за трудово законодателство в България /1878—1944/. С., 1961, 24—28.
64. *Работник*, 25 септ. 1893; История на профсъюзното движение в България. С., 1973, 67—68 и цит. там лит.
65. *Благоев, Д.* Съч. 2, 519—520; 3, 19—23, 44—47.
66. *Благоев, Д.* Съч. 2, с. 520; *Ламбрев, К.* Работническото и професионалното движение в България. 1891—1903. С., 1966, 67—68 и цит. там изв.
67. *Благоев, Д.* Съч. 11, 433—434; *Мичев, Д.* Цит. съч., с. 47 сл.
68. *Ламбрев, К.* Цит. съч., 70—71.
69. *Социалист*, № 42, 2 март 1895; *Работнически другар*, № 30, 5 март 1895; № 31—32, 15 март 1895.
70. *Социалист*, № 46, 14 март 1895; № 57, 25 апр. 1895; № 63, 17 май 1895; *Работнически другар*, № 33, 24 март 1895; № 39, 6 май 1895.
71. *Вести*, № 5, 15 март 1900.
72. *Славов, Г.* Формиране и класови борби на текстилния пролетариат в Сливен..., 187—190.
73. *Русенски общински вестник*, № 144, 12 ноем. 1894; *Разград*, № 24, 26 ноем. 1894.
74. *Ламбрев, К.* Цит. съч., 70—71.
75. *Димитров, Г.* Съчинения. 2. С., 1982, с. 191.
76. *РДБ*, 3, 123—126, 129—132, 133—135, 137—140, 150—151, 154—155.
77. *Социалист*, № 48, 21 март 1895;

- Наков, А.* Развитие и дейност на Работническия шивашки съюз в България. 1893—1912 г. — *ПЛ*, 1, 1962, с. 78 сл.
78. История на учителското профсъюзно движение в България. С., 1982, с. 26 сл.
79. Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960, с. 46 сл.; *Ламбрев, К.* Цит. съч., с. 115 сл. и цит. там изв.
80. *Коджеев, Д.* Страници из борбите на телеграфопощенци. 1879—1944. С., 1958, 23—25.
81. *Ламбрев, К.* Цит. съч. и цит. там изв.
82. История на профсъюзното движение..., с. 94 сл. и цит. там изв.
83. *Генов, Д.* Начало на кооперативното движение в Пловдивски окръг 1878—1918 г. — *НТВИХВП*, 22, 2, 1975, с. 14 сл.
84. История на учителското профсъюзно движение..., 37—42.
85. Стачните борби..., 53—63; *Ламбрев, К.* Цит. съч., с. 164 сл. и цит. там изв.
86. *Цанев, П.* Първомайските чествувания у нас 1893—1944. С., 1956, 28—35.
87. *Шарова, Кр.* Из борбите на БРСДП и ОРСС за работническо законодателство в началото на нашия век. — *ИИБИ*, 6, 1956, 10—11.
88. *Благоев, Д.* Съч. 11, с. 439.
89. *Работнически вестник*, № 32, 6 апр. 1901; № 1, 6 септ. 1901; *Янулов, И.* Работнишкото синдикално движение у нас. — *ОД*, 2, 1901/1902, № 18, с. 278.
90. История на профсъюзното движение..., 119—120; *Ламбрев, К.* Цит. съч., с. 195 сл. и цит. там изв.

Дял III
НАЦИОНАЛНО-
ОСВОБОДИТЕЛНОТО
ДВИЖЕНИЕ В КРАЯ НА XIX
И НАЧАЛОТО НА XX В.

Бронзово лъвче от калпака
на Стою Тр. Смилков,
участник в
четата на Хр. Чернопеев
през Илинденско-
Преображенското въстание,
1903 г. ЦДИА — София

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ИЗВЪН КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ Стр. 397/424. ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО Стр. 424/437. ОСНОВАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ВМОРО И ВМОК Стр. 437/464. ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКО ВЪСТАНИЕ Стр. 464/508. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ III Стр. 509/512.

ГЛАВА ПЪРВА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ИЗВЪН КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

1.

Българското население в Македония и Одринско след Освободителната руско-турска война

ОПИТИ ЗА РЕФОРМИ СЪГЛАСНО РЕШЕНИЯТА НА БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС. Берлинският конгрес оставил в пределите на Османската империя под пряка власт на султана значителни територии с многобройно българско население, а именно в Одринско и Македония, намиращи се на юг и югозапад от Източна Румелия и Княжество България. Одринско влизало в Одринския вилает, а Македония — в Солунски, Битолски и Косовски /или Скопски/ вилает.

По силата на Санстефанския мирен договор Македония и с малки изключения и Одринско били включени в състава на свободната българска държава. Берлинският конгрес обаче ревизирал неговите решения. Българският народ бил разпокъсан, а тези две области били върнати под властта на Османската империя. Населението, което живяло известно време свободно под Временното руско управление или с надеждата, че ще бъде освободено, се оставяло в старото положение. За да се успокои и да се предотврати неговата съпротива, конгресът бил принуден да обещае, че ще бъдат въведени реформи в европейските провинции на Османската империя, за които не било предвидено особено устройство. Съгласно чл. 23 на договора за основа на тези преобразования трябвало да послужи Органическият устав на о-в Крит от 1868 г. с внесените междувременно в него промени. Предвиждало се да бъдат съставени специални комисии с участието на местното население, които да изработят подробностите на реформите за всяка област. Изготвените от комисииите проекти за правилници или органически устава трябвало да се представят на Високата порта. Но преди да бъдат издадени необходимите постановления за поставянето им в действие, следвало да се вземе мнението на Европейската комисия за Източна Румелия.

Чл. 62 от Берлинския договор потвърждавал

прокламираната нееднократно дотогава от османското правителство свобода на религията и се заявявало, че няма да бъдат направени никакви пречки нито в уреждането на различните верски общини, нито в техните отношения с духовните им ръководители. Различията във вероизповеданието не можело да бъде причина за лишаването на когото и да било от граждански и политически права, за недопускането му до обществени служби или за ограничаването му в упражняването на различни професии или занятия.¹

По силата на Органическият устав от 1868 г. о-в Крит се ползувал с определена автономия. Такава се предвиждала и за останалите под султанска власт български земи. Част от правата на централната власт били прехвърлени върху местните органи за управление. Застъпен бил принципът за изборност на длъжностните лица и се предвиждало пропорционално представителство на двете религиозни групи — мюсюлмани и християни. Единият от съветниците на валията или на главния управител трябвало да бъде християнин. В районите с преобладаващо християнско население се допускало назначаването на християни за мютесарифи и каймаками. Членовете на административните съвети, както и на Главния съвет или Общото събрание се избирали съобразно с броя на жителите от двете вероизповедания. Общото събрание имало не само съвещателна, но и законодателна власт по въпросите от местно значение.² През 1878 г. били направени промени и допълнения в устава, с който се разширило самоуправлението и се увеличили правата на местното население.³

Тези основни положения трябвало да влязат в уставите за устройство на вилаетите в Европейска Турция. Високата порта обаче не бързала да изпълни задълженията си по чл. 23 от Берлинския договор. Тя възприела тактиката на

протакане и отлагане, която прилагала винаги когато под натиск от страна на Великите сили трябвало да направи отстъпки на своите християнски поданици. В това си поведение тя разчитала на липсата на единство между големите европейски държави, всяка от които в политиката си спрямо Османската империя се ръководела от различни корисни цели. Привидно единни в общите решения, те се различавали често твърде съществено при провеждането им на практика.

Тъй като времето минавало, а Портата не предприемала нищо, представителите на Русия в Европейската комисия за Източна Румелия повдигнали въпроса за мерките, които Османската империя смятала да вземе, за да изпълни поетите задължения. На 30 септември 1878 г. на четвъртото заседание на комисията вторият руски делегат княз А. Н. Церетелев по заповед от Петербург поискал турските делегати да съобщят резултатите от работата върху специалните правилници, предназначени за другите области на империята. Османската империя не била и помислила да пристъпи към тази работа и делегатите ѝ заявили, че не са в състояние да отговорят. Този въпрос бил поставен и на последното заседание на комисията в Пловдив от 12 март 1879 г., но и тогава не бил даден конкретен отговор. Турското правителство се оправдавало с това, че Берлинският договор не бил поставил срок за изработването на реформите и че преди това трябвало да се вземе мнението на местното население. Като причина за забавянето то изтъквало и трудностите при приложението на други членове от Берлинския договор — трудностите с Черна гора и Гърция при определяне на границите, положението в Египет, финансовия въпрос и др.

Едва на 7 юни 1879 г. турското Министерство на външните работи известило посланиците на Великите сили, че Високата порта е натоварила една комисия, която да състави проекта за реформи съгласно чл. 23 от Берлинския договор, и че той щял да бъде изготвен в непродължително време. В началото на септември проектът бил предоставен за проучване от съвета на министрите, а през ноември било обнародвано съобщение, че той е вече готов и предстои изпращането му за обсъждане от провинциалните комисии. В проекта се предвиждали реформи не само за европейските, но и за азиатските провинции, както и други, отнасящи се до централното управление и министерствата.⁴

След нови постъпки от страна на Великите сили и специално на Русия турското правителство най-после дало нареждания за свикване на комисии. В тях обаче българското население било почти напълно пренебрегнато. То или съвсем не било представено в комисии, или не било

представено съобразно с броя му в отделните области. В одринската комисия влизали само двама души българи /според други сведения един/⁵ Солунската комисия била съставена от 10 турци, 7 гърци и гъркомани и 3 евреи, като в нея нямало нито един българин,⁶ а в Битоля от четирима християни трима били гъркомани и само един българин.⁷

Отгоре на всичко комисии те могли само да изкажат мнението си върху предложения от правителството проект, който се смятал за нещо окончателно и неподлежащо на съществени изменения. В Одрин дори разискванията започнали, без комисията да разполага с екземпляр от проекта. Едва накрая, когато работата била вече почти приключила, комисията била запозната с неговото съдържание.⁸

Българското население не останало пасивно пред тези нарушения. В много молби, прошения и протести, изпратени до централната власт и до представителите на Великите сили в османската столица, то изразило възмущението си от начина на съставяне на комисии и настоявало да се поправи извършената спрямо него неправда. В подкрепа на българите застанал протестантският орган „Зорница“, който в онези години бил единственият вестник, излизащ на български език в Османската империя. В броя си от 8 април 1880 г. вестникът отбелязва: „Няма съмнение, че болшинството от населението в Македония е българско; това добре знае правителството, и всякой безпристрастен европеец, който е пътувал по тази страна, си е съставил такова мнение. След българите по число идат турците, после власите и евреите... Почти всичката полска работа вършат българите и почти всичките злоупотребления, каквито ги има в Македония, се стоварят на българските глави. Това се бе предвидило в Берлинския конгрес и затова бе се редактирал 23-й член в договора му.“ След това се отбелязва, че начинът на съставяне на солунската комисия е против изискванията на Берлинския договор и че това е „докачение и онеправдание на българското население“. Посочва се, че в Цариград пристигнали изложения до великия везир от Сярска, Неврокопска, Велешка, Прилепска, Тиквешка, Охридска, Ресенска и Воденска околия, в които населението протестирало срещу несправедливото съставяне на солунската комисия, и се привежда текстът на оплакването от Велес. Солунската комисия според този документ била съставена „само от чиновници гърци и евреи, без да се земат ни най-малко под внимание и благоусмотрение правата и народните интереси на българските жители, които съставляват мнозинството в нашия вилает“.

Същото се отнасяло и до битолската комисия. И нейното съставяне „не е много по-справедливо

от онова на солунската. Кого ще представляват тримата гръцки представители. И с един само български представител представлява ли се достатъчно българският елемент, от който преимуществено е населен Битолският вилает? — пита вестникът и добавя: — Без съмнение и това е едно онеправдание на българския народ.“⁹

По-късно, когато в Цариград се събрала Европейската комисия във връзка с представените преобразования, българите отправили оплаквания и до нея. На 23 май 1880 г. македонските българи, живеещи в Цариград, поднесли на английския представител в комисията лорд Едмънд Фицморис протест с дата 20 май, в който изложили недоволството си от начина на съставяне на комисии. Те посочили, че въпреки изричното постановление на чл. 23 от Берлинския договор местното население да бъде широко представено в комисии „българското население, което съставлява болшинството на страната, се изключи съвършено от участието в речените комисии. Местните власти тайним образом съставиха тези комисии изключително от чиновници, и небългари.“ Към протеста били прибавени преписи от изпратените дотогава изложения от различни краища на Македония и се изказвала надежда, че Европейската комисия „няма да погледне на предложените от правителството реформи като на дело на местното население, което... не е взело участие в изработването им“¹⁰.

Предавали се протести и по повод интригите на гръцките владици, които клеветели българите като „хора опасни и съмнителни за държавата“ и съдействували на османските власти да арестуват и затварят тези от тях, които се били осмелили да реагират срещу неправилното съставяне на вилаетските комисии за преобразованията. Освен това владиците с измама и заплахи събирали подписи и печати от българските градове и села, с които да подкрепят своите искания пред властите и представителите на европейските държави. По повод на тези интриги българите от Воден и Гумендже с прошение от 1 юни 1880 г. настоявали пред Европейската комисия да не приема гръцките заявления за верни и да не зачита събраните от владиците на Патриаршията подписи, защото те „не са събрани по воля и свободна съвест“ и защото тяхната епархия „е заявила официално с общонародно прошение да влезе в състава на Българската екзархия“. Подобни прошения били изпратени и от градовете Кукуш, Струмица и Велес, както и от Дебърска, Охридска, Костурска, Битолска, Леринска, Скопска, Солунска, Драмска и Полянска епархия.¹¹

Едновременно с това българите в Одринско и Македония формулирали и свои политически искания, основани на решенията на Берлинския

конгрес. През февруари 1879 г. населението на Одрин и околността подало до военния губернатор на града генерал Ед. Ив. Тотлебен молба, с която искало още преди да се изгледят руските войски, да се въведат обещаните от Европа реформи. По-специално се настоявало да се учреди местно управление с чиновници християни, безпристрастни и образовани, както и да се състави областно събрание, което да обсъди и приеме разпореждания съобразно с местните нужди. На населението трябвало да се обещае, че ще се вземат под внимание оплакванията му срещу недостойни и покварени чиновници и че когато се докаже основателността на тези оплаквания, те щели да се отстраняват от заеманите служби. Поради насилията, които се вършели, и за да не се променя етническият облик на областта, накрая се изисквало да не се допуска заселването в окръга на черкези и турци бежанци.¹²

Исканията, издигнати от българите в Македония, били по-конкретни и определени. Те ясно говорили за националното самосъзнание и политическата зрялост на българското население в тази област, за това, че то добре разбирало своите права и ги отстоявало с твърдост. На първо място се искало да се извърши ново административно деление, при което да се изхожда от броя на жителите от различните народности и след това да се въведат необходимите преобразования съгласно чл. 23 от Берлинския договор. Това щяло да даде възможност за всяка област да се изработят реформи, които най-пълно да отговорят на нуждите на местното население. Като издигали искането си, българите от Македония посочвали и границите на областта, която според тях трябвало да се обособи в отделен вилает. Това били границите на българската народност в тази част на империята. На север, на запад и на юг те съвпадали с границите на Западната българска автономна област по проекта на Цариградската конференция от 1876 г., както и с границите по Санстефанския мирен договор.

Още през 1878 г., непосредствено след като станали известни решенията на Берлинския конгрес, в дописка от Велес до в. „Марица“, в която се описва потресното впечатление от откъсването на Македония от княжеството и от Източна Румелия и се разкриват опасенията за бъдещето на тази област, се изказва пожелание „да се отделят тези градове, в които преобладава българският елемент, и да се състави един особен вилает с административна точка Скопие“ и тогава в него да се приложат необходимите реформи.¹³ В едно от прошенията /мемоар/ на цариградските македонски българи до посланиците на Великите сили в турската столица от 19 декември 1879 г. се иска „да се присъединят всичките епархии и кази, които са

изпълнени и че съответните правителства трябва да определят своите делегати за комисията, която да прегледа и одобри проекта. Делегатите се събрали и в началото на юни започнали своята работа.

Комисията всъщност била нова. Само някои от нейните членове били участвували в работата на източнорумелийската, останалите били нови. В състава ѝ влизали Асим паша и Абро ефенди като делегати на Османската империя, М. Ал. Хитрово — от Русия, лорд Ед. Фицморис — от Великобритания, барон фон Косиек — от Австро-Унгария, фон Брауншвайг — от Германия, Г. Обаре — от Франция и А. Верони — от Италия.

Първото заседание под председателството на първия турски делегат Асим паша се състояло на 5 юни в Галата сарай. Избрани били четирима секретари, от които трима европейци и един представител на Османската империя. Решени били някои процедурни въпроси. Лорд Фицморис направил забележка, че представеният за разглеждане проект, един за всички европейски вилаети, е изработен от централната власт в Цариград, а не, както предписвал чл. 23 на Берлинския договор, от областните комисии. Асим паша отговорил, че това било направено, за да се улесни работата на местните комисии, тъй като те нямали нужните познания и опит да изработят сами отделните проекти. Комисията не отдала голямо значение на тази нередност и решила да внесе необходимите поправки. В следващите заседания тя пристъпила към непосредствено разглеждане на проекта, който носел името „Закон за вилаетите в Европейска Турция“.

Според английския делегат в комисията представеният от Портата проект, макар да бил изработен въз основа на Критския устав, по редица важни въпроси се различавал съществено от него. Нямаło разлика, що се отнася до мандата на главния управител /валията/, който и в двата случая бил определен за 5 години, но по въпросите за правата на Областното събрание, за разпределението на приходите, за състава на съдилищата и административните служби, както и по някои други въпроси съществували различия.¹⁸

Комисията се постарала да реши тези въпроси, изхождайки от желанието да се осигури известна административна децентрализация, без да накърнява авторитета на централната власт и единството на империята. Областното събрание или Главният съвет получавал законодателни права, както и правото да изменя устава по въпроси от местен характер с 2/3 мнозинство на гласовете. В компетенцията на Главния съвет оставал също така въпросът за размера и начина на събиране на десятъка, за което се преценило, че е по-добре да бъде запазен, отколкото да бъде заменен с

поземлен данък. На него се поверявал контролът върху бюджета на областта. Предвиждало се опростяване на правосъдието, подобряване условията в затворите и пр., а когато мнозинството от жителите в даден район е немюсюлманско, административният ръководител трябвало да бъде немюсюлманин. Жандармерията и полицията трябвало да се набират от местното население съобразно с броя на отделните народности. Духовните ръководители на религиозните общности запазвали правото си на участие в административните съвети.¹⁹

Комисията пренебрегнала искането на българите за обособяване на Македония в отделен вилает. В едно от заседанията бил поставен въпросът отделните области да имат устава, които да се различават в някои отношения в зависимост от състава и нуждите на населението в тях. Това предполагало, че ще бъдат образувани нови области на основата на етническия принцип. Но османският представител Абро ефенди се противопоставил на това предложение и на следващото заседание комисията решила за основа на териториално-административното разделение да се вземат съществуващите вилаети. В заключителния рапорт, с който представила проекта на Високата порта, комисията заявила, че според нея новият Закон за вилаетите можел да се приложи в цяла Европейска Турция с изключение на някои части на Албания и на Цариград и неговата околност. Смятало се дори, че при определени условия законът би могъл да се приложи и в Новопазарския санджак, както и в островите на Архипелага. Разделянето на тези територии на отделни области се предоставяло на Портата, която трябвало да изхожда от нуждите на администрацията. Така османското правителство запазило старото административно деление, при което българското население било разделено в няколко вилаета и смесено с други народности.

Преработеният проект на Закона за вилаетите на Европейска Турция бил върнат на Портата на 11 август 1880 г.²⁰ В рапорта, с който бил предаден, членовете на комисията изложили накратко същността на извършената от тях работа и наблегнали на необходимостта законът да бъде приложен. Препоръките завършвали с констатацията: „Добри закони никога не са липсвали на Турция, но тяхното приложение обикновено е било недостатъчно.“²¹

В отговора на османското правителство проличало нежеланието му да приеме проекта и да сложи в действие записаните в него преобразования. В него се изтъквало, че законът трябва да осигурява пълната власт на султана и да не се създават условия за откъсване на европейските области от империята. Освен това Портата

поставила приложението на закона в зависимост от изпълнението на някои предварителни условия. Сред тях били разрушаването на дунавските укрепления от българското правителство и настаняването на турски войски по билото на Стара планина, на границата между Княжество България и Източна Румелия.²²

Поради съпротивата на Високата порта новият закон не бил приложен. Както се посочва в мемоара на Вътрешната организация от 1904 г., той „остана мъртва буква, подобно на всички до тогавашни дипломатически актове, касаещи се до съдбата на християнските населения в Турция. Той просто бе захвърлен в дълбоките торби на турската архива, отгдето се излиза само във вид на мухъл и прах.“²³

В страната продължили да царуват безправиято и произволът. Положението на българското население не се подобрило ни най-малко; напротив, в някои отношения то значително се влошило в сравнение с годините преди Руско-турската война. Озлобени от претърпяното поражение и последвалите териториални промени, османските власти се нахвърлили над беззащитното българско население в останалите под тяхна власт български земи. Всички по-събудени българи от градовете и селата бивали арестувани, бити, съдени, убивани, изпращани на заточение само защото били българи, защото се осмелили да се оплакват срещу насилията или да изразяват своите искания в молби и прошения до централната власт, до Екзархията или до представителите на Великите сили. Българските църкви и училища се затваряли, а свещениците и учителите се преследвали като бунтовници или подбудители към непокорство и размирие. В страната върлували разбойнически банди, които вършели безброй насилия над християнското население. Вместо да вземе мерки за унищожаването им, властта често насърчавала техните действия.

Под натиска на представителите на Великите сили османското правителство се опитало да обуздае разбойничеството в западните краища на Македония, но този опит, както всички други начинания от подобен род, завършил без успех. През 80-те години разбойничеството в Битолски вилает се било засилило до такава степен, щото всякаква стопанска дейност в областта била замряла. Бандите грабели, палели и убивали безнаказано. Селяните не можели спокойно да обработват земята и да прибират плодовете на своя труд, скотовъдството било разстроено, търговията — парализирана. Властта бездействувала. Разбойниците, предимно албанци мохамедани, имали покровителството на богати и влиятелни бейове в Битоля и с всеки изминат ден ставали все по-дръзки. Били стигнали дотам, че извършвали

нападения и в градовете, та дори и в самата Битоля.

Тогава от Цариград бил изпратен нов валия, Халил Рифат паша, на когото били дадени извънредни пълномощия да се справи с разбойничеството. Със специален правилник той създал милиция /фахри-заптие, фахрия/ от въоръжени селяни, която била задължена да брани населените места и да преследва и унищожава разбойниците. Когато въоръжените селяни от едно село не били в състояние да се справят с някоя банда сами, те трябвало да извикат на помощ милицията от съседните села. Селяните не носели отговорност за убитите или ранените по време на сраженията разбойници.²⁴ Тези мерки в кратко време дали положителни резултати. Но това било временно. Срещу валията реформатор се надигнали местните турски първенци и цялото мюсюлманско население. Той бил отзован и във вилаета се възстановило старото положение. Опитът на Рифат паша останал като едно доказателство в повече за неспособността на Османската империя да се реформира сама, без външна намеса.

През април 1896 г. били провъзгласени нови реформи за румелийските вилаети.²⁵ Но те дали на населението по-малко от това, което вече било записано в закона от 1880 г. Единствено по-сериозно мероприятие било премахването на военното положение в Одрински вилает. Устройството на този вилает се привеждало в съответствие с гражданското устройство на останалите области в Европейска Турция. Броят на изборните членове в административните съвети се установявал на 6 души, от които половината трябвало да бъдат немюсюлмани. До 10% от състава на жандармерията можели да бъдат местни жители немюсюлмани. Предвиждали се отново преобразования и улеснения в областта на правосъдието и църковно-религиозните работи, образованието, обществените дела, данъците и пр.

Но и тези реформи, колкото и незначителни да били, останали неизпълнени. Съдебната практика не се променила въобще. Властите продължавали да създават спънки в развитието на българското църковно-просветно дело. Данъчната система останала непроменена. Назначените помощници на валиите играели толкова незначителна роля, че били наречени подигравателно от населението „еветчи“, т. е. хора, които се съгласяват с всичко и казват винаги „да“. Политическото положение на българското население в Македония и Одринско останало все така тежко. То било една от най-важните причини за появата и бързото разрастване на организираното революционно движение в началото на 90-те години на миналия век.

ВЛОШАВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА ПОРОБЕНОТО НАСЕЛЕНИЕ

НИЕ. Наред с политическия и националният гнет важна причина за появата на революционното движение била тежкото икономическо положение на българското население в Македония и Одринско. След Берлинския конгрес Османската империя все повече и повече изпадала в зависимост от своите западноевропейски кредитори. За да се сложи край на банкрута, обявен на 6 октомври 1875 г., и да се осигури редовно изплащане на държавните заеми, след продължителни преговори със заемодателите Високата порта била принудена да подпише на 8 декември 1881 г. т. нар. Мухаремски декрет, с който в страната фактически бил установен международен финансов контрол.²⁶

Чуждият капитал прониквал в Османската империя не само по пътя на държавните заеми. Той действувал и под формата на разни акционерни дружества и предприятия. Многобройни англий-

ски, френски, белгийски, австрийски, германски и други дружества си осигурявали изгодни концесии за построяване на железопътни линии и пристанища, за експлоатация на мини, за производство на електроенергия, светилен газ и пр. Ползувайки се от различни предимства, те били освободени от всякакви данъци освен митническите налози. Тези дружества реализирали огромни печалби, които по правило изнасяли извън страната. Експлоатацията на Османската империя се извършвала и чрез външната ѝ търговия. Западноевропейските капиталисти се стремели да запазят страната като суровинен придатък и като пазар за пласиране на своите индустриални произведения. От нея се изнасяли главно селскостопански продукти, а се внасяли различни промишлени стоки. Този характер на търговията определял постоянния пасив в търговския баланс на страната.

Експлоатацията и износът на печалбите, които се натрупвали в резултат на нея, спъвали самостоятелното развитие на Османската империя по пътя на капитализма. Това нейно състояние като цяло намерило отражение и в европейските ѝ провинции и специално в Македония и Одринско. Най-тежко било естествено положението на най-многобройната част от населението — селячеството.

След Берлинския конгрес в Македония и Одринско напълно се запазило и се утвърдило съществуващото там чифлишко земевладение. На места даже то се разширило. В чифлиците била включена от 1/5 до 1/4 от обработваемата земя. В този период обаче чифлишкото стопанство се намирало в състояние на разложение и упадък. Зародило се върху основата на простото стоково производство, то не успяло да прерасне в стопанство от капиталистически тип и в края на XIX и началото на XX в. все повече се превръщало в пречка за стопанския, политическия и обществен прогрес. Засилващата се конкурентна борба на вътрешния и на външния пазар му нанасяла все по-тежки удари. По такъв начин чифликчийството навлизало във все по-дълбока криза.

За да задоволят все по-нарастващите си нужди в условията на засилващото се стоково производство и размяна, турските бейове, неспособни да преустроят стопанствата си и да изменят характера на производството в тях, увеличавали експлоатацията и гнета на селяните. Някои от тях продавали земята си и на немюсюлмани. Така постепенно се появили едри поземлени собственици и сред българите в Македония и Одринско.²⁷

В чифлишките стопанства работели три катего-

рии селяни: изполичари, ратаи и кесимджии. Изполичарите, наричани още изподджии и яръмджии, били селяни, които изгубили собствената си земя и обработвали чифлишка земя със свой добитък и инвентар. От чифликчийта те получавали и семе за посев, а понякога и заем за покупка на добитък и инвентар. Срещу това били задължени да делят с чифликчийта своето производство наполовина, но не цялото производство, а това, което останало след плащането на десятъка и удържането на семето, което собственикът давал, и таксата на полските пазачи /пъдарите/. Ратаите, наричани още аргати и момци, били останали не само без земя, но и без собствени средства за производство и работели като наемни работници срещу годишна заплата /хак/, изплащана в натура, а рядко отчасти и в пари. Кесимджиите, или още отсечниците, плащали на земевладелеца определена предварително сума в пари или земеделски произведения. Чифлишките селяни често работели ангария на чифликчийте, а изпълнявали и някои допълнителни задължения.²⁸

Тежко било положението и на т. нар. раетски селяни. Те разполагали с малко и неплодородна земя, която им било все по-трудно да запазват от посегателствата на едрите собственици мюсюлмани. От друга страна, отсъствието на достъпен кредит още повече затруднявало тяхното положение. Лишени от достатъчно земя и средства за съществуване, тези селяни все по-често се разорявали и преминавали в категорията на чифлишките селяни или били принудени да търсят препитание в други части на империята или в чужбина. Отиването по чужди места — гурбет — било особено характерно явление за Македония и Одринско в края на XIX в.

При това състояние на поземлените отношения в Османската империя през разглеждания период, както и преди това основни противоречия в аграрно-селския живот били противоречието между чифлишките селяни и чифликчийте и между селяните като цяло и османската феодално-бюрократична държава.²⁹

Феодалната експлоатация и гнет на държавата над селяните се осъществявали чрез данъците. Най-тежките се събирали от селското население. По главните от тях били следните: десятък върху земеделските произведения /йощур/, който по закон трябвало да се събира в размер от 12,5 %, но обикновено надхвърлял този процент; данък върху недвижимите имущества — сгради и полски имоти /вергия/, данък върху дребния и върху едрия добитък /беглик/, данък върху прихода /теметто/, събиран известно време незаконно и от селското население; военен данък /бедел/, събиран от мъжкото немюсюлманско население; пътна повинност, отбивана с безплатна работа за направа на пътища

или събиране в пари, и др.³⁰

Особено тегнела върху селяните системата за събиране на данъците. И след Мухаремския декрет в Османската империя нямало точно установен държавен бюджет. Често за посрещане на непредвидени разходи се прибегвало към предварително събиране на данъците или към налагане на извънредни данъци под формата на уж доброволни пожертвования или доброволен труд. Така се събирали средства за издръжка на армията, за подпомагане на бежанци или на пострадали от земетресения, пожари или епидемии, строели се казарми или правителствени учреждения и пр. Най-много тежало откупването на данъците и специално на десятъка. Тук се извършвали големи злоупотреби от страна на откупчиците — обикновено мюсюлмани — турци и албанци, а по-рядко християни. Откупчиците се придружавали от по 8—10 души въоръжени лица, които селяните трябвало да хранят безплатно. Реколтата се оценявала въз основа на най-хубавите снопи жито. Ако някой селянин не се съгласявал, откупчикът си отивал, като забранявал да се прибира реколтата, докато селянинът, бояйки се да не я загуби, приемал неговите условия. Освен това откупчиците си служели с открити заплахи, побоища, та дори и убийства, за да принудят селяните към по-голяма отстъпчивост. Понякога десятъкът се събирал в пари и винаги в по-голям размер, отколкото предвиждал законът.

Не по-добро било положението в градовете. Свободно проникващите западноевропейски индустриални произведения за широко потребление нанасяли тежки удари на местните занаяти и на търговията. В много цветущи преди градове, като Охрид, Велес, Струга и др., настъпил пълен упадък. От някогашните 150 кожухарски работилници в Охрид към 1890 г. останали само 2 с общо 10 работници. Това се отнасяло и за други селища във вътрешността на Македония и Одринско.

Ново развитие получили само по-големите градове, като Солун, Одрин, Битоля, Скопие, които и преди това били значителни административни и търговски центрове. Солун имал около 118 000 жители, Битоля — 37 000, а Скопие — 31 900. Сравнително добре се развивали и селищата, разположени покрай построените жп линии и морските пристанища. През Одринско и Македония минавали жп линии, които свързвали Цариград със Солун и Солун със Скопие и Битоля. Важни пристанища били Солун, Кавала, Дедеагач. В тях се намирали малки индустриални предприятия, които към края на XIX в. започнали да възникват в Европейска Турция.

В упадък била и търговията. Показателни били замирането и постепенното закриване на прочутите някога панаири в Сяр, Прилеп, Невро-

Паспорт за преминаване от Малко Търново до Бургас и обратно, 26 юни 1896 г. Личен архив на Я. Керемидчиев — Бургас

коп, Велес и др. Според една дописка от 1894 г. серският панаир бил в пълен упадък. Някога, преди войната, на него идвали търговци от най-далечни страни на Балканския полуостров, които донасяли разни стоки. По време на панаира тук се стичал много народ от околността, събирали се много купувачи и продавачи. Така например на серския панаир идвали разложани със своите добре изработени дървени и железни произведения; правишани продавали своите аладжи; драмчани се представяли с добрия си тютюн и с разни видове жита. На панаира идвали богати търговци от България и от други места, за да купуват доброкачествения местен памук. В края на века обаче панаирът се превърнал в незначителен местен пазар. Външните търговци били главно от Солун и продавали предимно стоки за „женското население“³¹.

В същото време, когато дребните собственици в селата и градовете се разорявали, в Македония и Одринско, както и в цялата Османска империя не се създавали достатъчно индустриални предприятия, които да поглъщат освобождащата се работна ръка. Зараждането на капитализма и в селското стопанство, и в промишлеността ставало крайно бавно и мъчително. Създаването главно от чужди капиталисти индустриални предприятия били малко на брой и не могли да дадат нова насока в икономическото развитие на страната.

Единствен изход от безнадеждното си положение християнското население в Македония и Одринско виждало в премахването на съществуващата османска държавна система. Това можело да стане само по пътя на антифеодална и в същото време националноосвободителна борба. От турският феодален гнет страдали всички християни, но борбата била подета и се водела главно от българското население, тъй като то било най-многобройно и чувствувало най-тежко икономическия и политическия гнет. Ето защо националноосвободителното движение в Македония и Одринско от края на XIX и началото на XX в. започнало като българско и останало главно българско, макар че някои от неговите ръководители по-късно полагали усилия да привлекат в борбата и другите християнски народности.

Основна движеща сила в антифеодалната националноосвободителна борба били селяните. Различните категории от тях обаче не участвували в еднаква степен в организираното революционно движение. Най-активно и най-напред в него се включили селяните от раетските села. Те били и най-съзнателните борци против османския гнет. Чифлишките селяни, потиснати и експлоатирани по най-безжалостен начин от своите господари, били по-изостанали в своето стопанско и културно развитие и участвували по-слабо в организираната

Костюм на българка от гр. Струга. Национален етнографски музей при БАН — София

Костюм на българка от Гюмюрджинско, края на XIX в. Национален етнографски музей при БАН — София

Костюм на българка от Скопско, края на XIX в. Национален етнографски музей при БАН — София

революционна борба. Тази особеност относно участието на селяните в движението се проявявала в различни периоди. Тя се изявила особено ярко и в периода на националноосвободителните борби на българското население в Македония и Одринско след Берлинския конгрес.³²

От друга страна, макар че селяните били основна движеща сила в националноосвободителното движение, по силата на своето положение в системата на материалното производство и в социалните отношения те не могли да играят ръководна роля в това движение. Тя принадлежала на градската дребна и средна буржоазия. Интелигенцията, излязла из нейната среда, възглавила борбата на българското население в Македония и Одринско, а след това поставила основите и на революционната организация. Първоначално ор-

ганизацията била предимно градска. Едва след включването в нея на широките селски маси тя станала масова организация, обхващаща цялото българско население в Македония и Одринско.

НАРОДНОСТЕН СЪСТАВ НА НАСЕЛЕНИЕТО НА МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО. ЧУЖДИ ПРОПАГАНДИ. Широкият размах на революционната борба на българите в Македония

и Одринско, съпроводена с безспорните успехи на просветното и на църковното дело в тези области, се дължал преди всичко на етническата основа, върху която се развивало освободителното движение. Съотношението на различните национални групи във вилаетите на Европейска Турция съставлявало главна причина и за по-слабото влияние тук на другите балкански държави.

Според В. Кънчов, изтъкнат български учен етнограф, в началото на XX в. населението на Македония възлиза на 2 258 224 жители, от които българи — 1 181 336/52,31%/, турци — 499 204/22,11%/, гърци — 228 702/10,13%/, албанци — 128 711/5,70%/, власи — 80 767/3,58%/, и разни /евреи, цигани, черкези и други/ — 139 504/6,17%/. Същият автор определя населението на оная част от Македония, която влизала в границите на българ-

ската държава според Санстефанския мирен договор 1878, на 1 909 657 жители, от които българи — 1 178 800 /61,73%/, турци — 412 400 /21,59%/, гърци — 73 420 /3,87%/, албанци — 120 000 /6,28%/, власи — 58 900 /3,09%/, и разни — 65 637 /3,44%/.³³

През същото време според изследването на Ст. Н. Шишков Одринска Тракия имала 968 785 жители, от които българи — 410 407 /42,37%/, турци — 336 879 /34,77%/, гърци — 180 622 /18,64%/, и разни /евреи, арменци, цигани и др./ — 40 827 /4,22%/.³⁴ Или общо в двете области населението е възлизало на 3 227 009 жители, от които българи — 1 591 743 /55,21%/, турци — 749 279 /26,03%/, гърци — 254 542 /8,85%/, и разни /албанци, власи, евреи, цигани и други/ — 285 414 /9,91%/.³⁵

Липсата на модерна статистическа служба в Османската империя не позволява да се приведат точни цифрови данни за движението на населението в Македония и Одринско, нито за разпределението му по национална и религиозна принадлежност. Изследванията на В. Къчов и Ст. Н. Шишков се отличават с точност и добросъвестност. Данните, които Екзархията привежда през различни периоди, също са приблизително верни. Според тях към 1900 г. българите екзархисти в Македония били 810 700 души. Те организирали и подкрепяли екзархистките църкви и училища. В Македония по това време имало и малък брой българи — католици и протестанти. В техните училища обучението се водело на български език, на който били печатани не само учебниците, но и другите техни печатни издания. По същото време в Одринска Тракия българите екзархисти били 229 216 души, а българите патриаршисти — 58 808. В областта е имало и малко католици. Тук общо българското християнско население възлизало на 283 712 души. В двете области — Македония и Одринско — българите християни възлизали на 1 459 792 души, от които 1 051 936 били българи екзархисти.³⁶ Тенденцията била техният брой да се увеличава за сметка на българите патриаршисти. Екзархистите съставлявали и масовата опора, и средата, в която растяло и укрепвало българското черковно и просветно дело. Децата на българите патриаршисти обикновено били изпращани в училищата на гръцката и сръбската пропаганда, което се отразявало отрицателно върху тяхното национално съзнание и възпитание.

В Македония и Одринско тогава имало и над 250 000 българи мохамедани. Сред тях, поради мохамеданската им религия, мъчно прониквали просветата и националното самоопределение, въ-

Етнографска карта на Македония, съставена от Васил Къчов /на френски ез./, ок. 1900 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

преки че те съхранявали в най-чист вид българския си език, обичаи и песни.

При очевидното надмощие на българския елемент в Македония и Одринско османските власти се стремели да поддържат известно равновесие в отношението между различните национални и религиозни групи, които воювали непрекъснато срещу българското националноосвободително движение. В подкрепа на режима те разчитали на всички мохамедани независимо от народността им произход. В случая основна роля играели религиозните предразсъдъци, защото трудещите се мохамедани също не се намирали в добро икономическо положение и страдали от феодалната експлоатация и от административния произвол, макар и не в такава степен, в каквато били християнските поданици на империята. И въпреки политиката на Високата порта системно да изселва българите от двете области и на тяхно място да настанява мюсюлмански преселници /мухаджири/ общият брой на мюсюлманите тук възлизал на една трета от цялото население.

При това положение за османската власт било особено важно да разбие единството на християните. Както се посочи по-горе, основната част от българите християни се намирали под ведомството на Екзархията, но част от тях все още не била напуснала Патриаршията, към която се числели освен гърци още власи и албанци. С помощта на османските власти започнала да се изгражда и сръбска църковна организация, която също привличала в редовете си патриаршисти /българи и власи/, а понякога и българи екзархисти. Острите борби между различните групи християни били в полза на османския режим, те разединявали силите на народа и намалявали съпротивата срещу чуждия гнет.

В борбата си срещу българското националноосвободително движение османските власти използвали чуждите национални и религиозни пропаганди, които насърчавали във вреда на българското дело. Най-често те си служели с гръцката пропаганда. При всички постъпки за даване на берати за български владци Патриаршията реагирала остро. Това се използвало от правителството като предлог не само да не издава берати за владци, но и да не задоволява исканията на българското население.

За известен кратък период се изострили отношенията между Османската империя и Гърция във връзка със спора за о-в Крит и между двете държави избухнал през 1897 г. въоръжен конфликт. Това накарало османските власти да се отдръпнат от Вселенската патриаршия. Позициите на гръцката буржоазия в империята били силно разклатени и се създали по-благоприятни условия за разрастване на българското националноосвободи-

телно движение. Този период обаче траял кратко време. В началото на века гръцката пропаганда в Македония и Одринско се активизирала отново.

Управляващите кръгове в Гърция се стремели да разширят гръцкото влияние във вилаетите чрез църквата и училищата, чрез разпространение на гръцкия език и чрез увеличаване на контактите на християните от Османската империя с жителите на кралството. В осъществяване на тази политика били ангажирани гръцките дипломатически мисии в Османската империя, като особена активност проявявали консулствата в Солун и Битоля. На Вселенската патриаршия била оказана най-широка материална и морална подкрепа.³⁷

Гръцкият комитет /силогос/ в Атина бил преобразуван в секция към Министерството на външните работи на кралството. Той се превърнал в орган на гръцките правителства, които ръководели дейността му и изразходвали значителни суми за пропагандни цели. Публикувани били и трудове със статистически данни, според които уж мнозинството от населението на Македония и Одринска Тракия било гръцко и че гръцката цивилизация давала колорит на духовния живот на тези области.³⁸

Независимо от мерките, които взели гръцките ръководни кръгове, гръцката пропаганда не могла да изпълни целите си. Българското дело във вилаетите на Европейска Турция укрепвало все повече. Дейността на пропагандата обаче утежнявала политическото и националното положение на местното българско население и засилвало недоволството му от османския режим.

Все с цел да разстройва българското националноосвободително движение Високата порта започнала да подкрепя засилката се след 1885 г. сръбска пропаганда в Македония. Тази пропаганда преследвала преди всичко политически цели. Изпаднала под политическата и икономическата зависимост на Австро-Унгария, с която била свързана с таен договор от 1881 г., Сърбия търсела териториално разширение на изток към Княжество България и на юг през Македония към брега на Бяло море при Солун.³⁹ Понеже нямала своя етническа база в Македония, сръбската пропаганда се заела да я създаде, без да избира средства, като на първо време се опитала да спечели почва между гъркоманите и гурбетчиите от северозападните македонски райони, които търсели поминък в Сърбия. „Нейните агенти — пише Хр. Силянов — бяха дошли да създават сръбска народност от купени съвести, разчитайки единствено на човешките слабости и пороци, използвайки сиромашията, невежеството и лакомията на хората. Нейната слабост я застави да се облегне от самото начало на властта и на турската податливост на порока.“⁴⁰

Наред с това сръбската пропаганда се опитвала да породи и да подхранва определени „македонистки“ тенденции сред част от българската интелигенция в Македония с цел да се откъсне от българската народност и след това да се сръбзира. В тази насока се проявил със своята дейност най-много Ст. Новакович, сръбски дипломатически представител за известно време в Цариград.

Сред националистическите организации в Сърбия особено място заемало дружеството „Св. Сава“, основано през 1886 г. в Белград. То се стремело да привлече младежи от Македония, които да възпитава в сръбски дух и след това да ги използва за нуждите на сръбската пропаганда. През 1888 и 1889 г. пропагандата успяла да привлече значителна група младежи от българските училища в Македония. В Белград младежите получили стипендии от дружеството „Св. Сава“ и постъпили във Великата школа и в други училища, където трябвало да се подготвят за сръбски учители. Те обаче не се поддали на внушенията на пропагандата, която се стараела да ги убеди, че не са българи, а „прави сръби“, и след кратък престой напуснали Белград. Някои от тях продължили образованието си в София. Сред напусналите Белград младежи били по-сетнешните основатели на Вътрешната революционна организация и нейни дейци, като Дамян Груев, Петър Попарсов, Христо Коцев, Никола Наумов и др. Пребиваването в Белград им помогнало да схванат по-добре намеренията на сръбската пропаганда и ги накарало да се замислят върху необходимостта от създаване на организация за борба против османската власт, която създавала условия за действие на чуждите пропаганди сред българското население.

В началото на 90-те години сръбската пропаганда била реорганизирана и се активизирала. Това било свързано с издаването на берати за българските владци в Македония. Пропагандата успяла да получи съгласието на султана да я подкрепя и улеснява в откриването на сръбски училища. В редица селища на северните и северозападните краища на Македония — Скопие, Кичево, Дебър, Куманово, Кочани, Кратово и др. — били създадени сръбски църковно-училищни общини от по няколко семейства, от името на които въпреки съпротивата на българите започнали да се отварят сръбски училища. В Битоля вилаетският административен съвет три пъти последователно отхвърлял предложението на валията да се позволи на сърбите да открият свое училище в града. Съветът мотивирал отхвърлянето на предложението с това, че в Битоля, санджака и вилаета нямало сръби. Въпреки това, закриляна и подпомагана от Високата порта,

пропагандата отворила свои училища в Битоля, Прилеп и в някои други места. По селата сръбските учители се настанявали от полицията със сила. Административният съвет във Велес също на няколко пъти отхвърлял искането на подкупени от пропагандата селяни за откриване на сръбски училища с мотивировка, че във Велес и казата няма сръби. За да склони членовете на съвета да отстъпят, каймакаминът заявил, че имало султанско ираде, което повелявало да се отворят сръбски училища в казата, щом това поисквало дори едно лице. В отговор на отправените до Портата протести великият везир признал, че във Велес и казата няма сръби, но правителството било ангажирано да улесни сръбското дело в този край.⁴¹ Силно брожение предизвикало настаняването през 1897 г. на сръбския архимандрит Фирмилиан като наместник на гръцкия владика в Скопие. Властта обаче не обърнала внимание на протестите на населението и по-късно, през 1902 г., назначила Фирмилиан за сръбски владика в този град.

В същото време сръбското правителство се стремело да постигне споразумение със съседните държави за подялба на Македония на сфери на влияние. От 1890 до 1893 г. то се опитвало да се споразумее за тази цел с Гърция против България, но различията на позициите на двете страни не могли да бъдат преодоляни и се осуетило желаното разбирателство. Няколко години по-късно, в 1897 г., като се възползвало от желанието на българското правителство да спечели Сърбия за общи постъпки пред Османската империя и Великите сили за въвеждане на реформи в Македония, сръбското правителство повдигнало и пред него въпроса за сфери на влияние в областта. Правителството на К. Стоилов не приело тези предложения.⁴² Подобни постъпки били правени от сръбска страна и в началото на века, но и те останали без последствие.

В Македония и Одринско продължили да действуват униатската /католишка/ и протестантската пропаганда, подкрепяни от някои западни държави. Те се появили още по време на борбата за църковна независимост и намерили почва сред част от българското население, което в тях търсело закрила срещу насилията на гръцкото духовенство и на османските власти. Тяхната дейност не засягала националните чувства на българите. Независимо от това със стремежа си да откъснат българите от тяхната църква и да ги насочат към западните държави в крайна сметка и тези пропаганди отслабвали българското дело в Македония и Одринско. Католишката пропаганда имала известно влияние сред населението в Кукушко, Солунско, Гевгелийско, Ениджевардарско, Одринско и в някои други райони, а протестантската — в Битолско, Солунско и Разложко.

2. Положението на българското население в Северна Добруджа

СЕВЕРНА ДОБРУДЖА СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС. НАРОДНОСТЕН СЪСТАВ. Според Берлинския договор /чл. 46/ Северна Добруджа до линията източно от Силистра на Дунава и южно от гр. Мангалия на Черно море, която съставлявала дотогава неразделна част от ареала на българската нация, била дадена на Румъния заради участието ѝ в Руско-турската война от 1877—1878 г. и като компенсация за това, че Русия си възвърнала от нея Южна Бесарабия, отнета ѝ с Парижкия договор от 1856 г. Друго съображение за взетото решение било желанието на капиталистическа Европа да раздели териториално създаденото Княжество България от неговата освободителка Русия.⁴³

Северна Добруджа била твърде рядко населена, а населението ѝ било пъстро в народностно отношение и не надминавало повече от 150 000 души през 1878 г.⁴⁴ Това се дължало на исторически причини. Като входна врата на Балканския полуостров областта била арена на чести войни, опустошения и демографски промени. Там живели българи, които въпреки принудителните преселвания и турската колонизация след успокояване на областта /от края на XVIII в./ отново се завръщали в нея и ѝ предавали български народностен облик. Българската народност с минимални прекъсвания стигала чак до Тулча, а през Дунава и в равнините на Бесарабия съединявала българския народ със славяните на Русия. В областта имало също гагаузи, християни, говорещи турски език, но които се считали за българи.⁴⁵ Там се заселили колонизирани през XVII в. турци, за да защитават североизточните предели на османската държава; преселените татари от Русия, особено след Кримската война; румъни, избягали от чокыйския гнет, данъчното бреме и военната служба /през XVIII и XIX в./; емигрирали руси /липовани/, украинци, гърци, немци, евреи и др.

По време на Руско-турската война от 1877—1878 г. българите в Северна Добруджа имали относително мнозинство спрямо другите народностни групи. Според преброяванията на Българската екзархия българските семейства в областта били 9324, от всичко 12 364 християнски семейства, така че българите съставлявали 3/4 от цялото християнско население.⁴⁶ От сведенията и на княз Черкаски за 1877 г. се вижда също, че българите надвишавали по брой румъните в Северна Добруджа.⁴⁷ Етнографският облик на областта започнал да се изменя от 1880 г. нататък поради изселването на част от мюсюлманското население

и на българи, главно от градско-интелигентните среди, заради започналата колонизация на румъни.

Българите в Северна Добруджа се разпределяли в четири групи: Бабадашко-Тулчанска, Силистренско-Меджидийска, Мачинска и Кюстенджанско-Мангалийска. Като търговци, предприемачи, занаятчии и др. българите живеели във всички градове и села на областта.

Бабадашко-Тулчанската група била най-голямата. Тя обхващала компактна маса от българи, живеещи в 55 села, разположени от двете страни на пътя, който води от Кюстенджа за Бабадаг и оттам за Тулча. Това е най-чистата българска покрайнина на областта. Тези българи взели активно участие в църковно-националната борба и запазили будно националното си съзнание. Българският етнически облик на този край се отразил и върху градовете Тулча и Бабадаг, където българското население и при румънското владичество притежавало стопанска сила и влияние.⁴⁸

Силистренско-Меджидийската група наброявала повече от 25 български села. Те запълвали ъгъла между дунавския бряг на изток от Силистра и някогашната гранична линия, определена по Санстефанския мирен договор. Повечето от тези села били населени с българи още през първата половина на XIX в., като запазили българския език и съзнание. През румънското владичество българи от някои по-малки села от тази група населили големите села Долни гарван, Горни гарван и Добромир с богатата им земя.⁴⁹

Третата група се намирала в северозападния дял на областта с главен град Мачин, в който имало буден и материално силен български елемент. Най-голямото българско село в този край било Черна, от което се разселили много българи в околните села Акбунар, Кърджилар, Яила и др. Доста българи от този край живеели в селищата по Дунава, като Остров, Печеняга, Гърлич и в гр. Исакча.⁵⁰

Кюстенджанско-Мангалийската група обхващала освен двата града и няколко села в тяхната околност, разположени по пътя, следващ морския бряг, като селата Иланлък и Копукчи на юг и Тузла, Текиргьол, Анадолкьой и др. по север. Жителите на с. Анадолкьой, както и българите в гр. Кюстенджа, били изключително преселници от Котленско, т.е. синове и внуци на някогашните котленски овчари в Добруджа. Семейства на такива котленци, обикновено доста заможни, се срещат в много села и в Меджидийско, Хърсовско и Островско.⁵¹

За разлика от другите народностни групи българи в Северна Добруджа населявали всички райони на областта, те били най-активният елемент в стопанския живот на страната. Българите прилежно обработвали земята си и упражнявали своите занаяти с твърдото убеждение, че се

намират у дома си, въпреки всички несправедливости, експлоатация и унижения, които търпели при румънския буржоазен режим.

След завземането на Северна Добруджа румънските правителства полагали системни усилия да румънизират новата територия. Задачата била да се претопи основният там елемент — българите, да се принудят те към изселване и стопански да бъдат омаломощени. Най-силното средство за постигане на тази цел била насърчаваната имиграция, т.е. колонизиране на Добруджа с румъни, на които се правели всевъзможни улеснения за сметка на земята и имотите на местното българско и друго население.⁵²

Румънските власти провеждали колонизаторската си политика в Добруджа системно, по план, по силата на нормативни актове и с административни мерки. Така със закона за уреждане на Добруджа от 1880 г. и този за земята от 1882 г. цялата землена площ била обявена за държавна собственост /по силата на това, че се считала за собственост на османската държава/. На притежателите се разрешавало да закупят от държавата 2/3 от владяната от тях земя, за да станат юридически частни собственици върху нея, а останалата 1/3 от земята се конфискувала в полза на държавата. По такъв начин била отнета голяма част от земята на българите, турците, татарите. Създаден бил голям държавен поземлен фонд, от който годната за работа земя се раздавала след парцелиране на дългосрочно изплащане на множеството безимотни румънски селяни, привлечени като колонисти в Добруджа. За около 20 години в Северна Добруджа били заселени към 40 000 румънски селяни, дошли от близките влашки и молдавски окръзи, от областта на р. Олт, но главният контингент за заселниците бил от Трансилвания. Колонизирането продължило усилено и след това. Така само за една година /1904/ била раздана земя на 3171 семейства на ветерани от войната през 1877—1878 г. и на други 5950 семейства, дошли от разни краища на Румъния.⁵³

В резултат на тази политика по-голямата част от обработваемата площ на Северна Добруджа преминала в ръцете на румъните. Те получили и количествен превес над българите и над другите народностни групи. През 1904 г. цялата землена собственост в Добруджа възлизала на 615 815 ха, от които 392 786 ха /63,6%/ владеели румъните, 109 954 ха /17,8%/ — българите, 59 284 ха — турците, татарите и пр. Но в Тулчанския окръг българите притежавали 70 449 ха /от всичко 183 959 ха/ земя, или 38,3%, а румъните — 63 118 ха, или 34,3%, земя. На глава от населението там се падали — при българите 2,4 ха, а при румъните 1,2 ха, така че в този окръг българският селянин имал два пъти повече земя от румънския. Същото надмощие българите имали там и в областта на животновъдството, особено в овцевъдството и произвежданата продукция от него за пазара.⁵⁴

Главната маса от румънските колонисти се заселила в районите на Черна вода, Меджидие и

Кюстенджа, където била построена железопътната линия, в Мангалийска околия и земите на юг до българската граница. По този начин най-голямата група българи — Бабадашко-Тулчанската — била откъсната териториално от българите, живеещи в южната част на областта. Според официалните румънски статистики броят на българите в Северна Добруджа в началото на XX в. възлизал на 42 000 души, но някои румънски автори го определят на повече от 60 000 души.⁵⁵

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ. С присъединяване на Северна Добруджа към Румъния се създали условия за по-бързото премахване на феодалните порядки в земевладението и за свободното развитие на капитализма. Румънската буржоазна власт си поставила за задача да свърже здраво новата провинция със стопанството на държавата. Това тя отчасти постигнала с построяването на моста на р. Дунав при Черна вода /1895/ и със свързването на румънските железници с железопътната линия до гр. Кюстенджа, където било изградено и ново пристанище. С това Северна Добруджа придобила важно значение за външната търговия на Румъния. Кюстенджанското пристанище поело в началото на XX в. към 16% от вноса и към 29% от износа на страната.⁵⁶

В края на XIX в. в Северна Добруджа започнала да се създава и фабрична промишленост. По-голямата част от нея се изградила по линията Черна вода—Кюстенджа. В двата града започнали да функционират фабрики за цимент, за цинк, за производство на варели за петрол, за минерални и растителни масла, за лакове и бои и др. В Тулча била построена една от най-големите в цяла Румъния кожарска фабрика — тази на братя Проданови с 250 души работници. Във всички райони на областта имало много парни и моторни мелници.⁵⁷

Капитализмът проникнал бързо и в селското стопанство. Той сложил своя отпечатък в земевладението, в класовото разслоение на населението, в употребата на машини и машинна обработка на земята в големите и по-едри капиталистически стопанства, в използването на наемна работна ръка. В Северна Добруджа за разлика от Румъния дребното и средното земевладение получили по-широко развитие и известна устойчивост, а в сравнение с България селските стопанства от този тип били по размер по-големи. Данните за земевладението през 1902 г. показват, че 25 482 селски стопанства, притежаващи по-малко от 10 хектара земя, владеели общо 195 000 — 200 000 ха, а само 374 собственици с повече от 100 ха притежавали земя в размер на 152 802 ха. Броят на дребните собственици, а това са бедните и част от средните селяни, съставлявал 65% от притежателите на земя, броят на средните, притежаващи от 10 до 100 ха, бил 34%, а този на едрите чифликчийски земевладелци — само 1%. От посочените данни може да се стигне до извода, че

средната собственост била много по-разпространена и по-устойчива в Северна Добруджа, отколкото в самата Румъния.⁵⁸

С въвеждането на румънските буржоазни закони за земята, с раздаването на мерите и пасищата в частна собственост на румънските заселници къшладжийството, т.е. крупните овцевъдни предприятия на българите в Добруджа, започнало да упада. След 1886 г. били продадени по-големите български овчарски къшли с над 200 ха земя. Някои от тях при новите условия станали едри капиталистически стопанства.

Фабричната промишленост, транспортът и едрото селско стопанство, свързано с пазара, дали тласък за развитието не само на търговията, но и на занаятчийското производство, обслужващо нуждите на града и селото. Голямата част от местната търговия с изключение на тази с животновъдните произведения и на повечето от занаятите била в ръцете на българите. Почти във всички севернодобруджански градове и паланки: Тулча и Бабадаг, Мачин и Хърсово, Исакча и Махмудие, Мангалия и Меджидие, а след построяване на железопътната линия и в Кюстенджа и Черна вода, имало цели чаршии с българи — търговци и занаятчии/манифактуристи, бакали, железари, обушари, кожухари, абаджии и др./ Освен тях в по-големите центрове се настанили представители на едрата българската буржоазия — капиталисти, банкери и сарафи. Важно значение за развитие на търговията имал известният панаир в Меджидие, на който били докарвани стоки от български търговци от Шумен, Ески Джумая/Търговище/ и Търново. Всичко това говори за тесните икономически връзки на този добруджански край с вътрешността на България.⁵⁹

Северна Добруджа, и по-специално южната ѝ част, била предимно селскостопанска област с голямо разпространение на житните култури — ечемик, овес, пшеница, ръж и др. В северната част важни отрасли на поминъка били също лозарството, градинарството/Тулчански окръг/и риболовството, което било почти изцяло в ръцете на русите/липовани/.⁶⁰

Въпреки упадъка на едрото овцевъдство в Добруджа се отглеждал много добър и качествен добитък — волове и крави, коне, овце, свине и др. Животновъдството съставлявало вторият по значение клон в стопанството на селското население. Продуктите от него/месото, вълната и пр./а също татарските и турските коне имали голяма известност на балканските пазари.⁶¹

В Северна Добруджа се засилила експлоатацията на горското стопанство. Горите били обявени за държавна собственост, само 10% останали във владение на общините. Те обхващали площ от 153 000 ха, от която 117 000 ха се

намирала само в Тулчански окръг.

В този окръг започнало разработването и на новооткрити мини и кариери. В Бабадашко се използвало медно находище за добиване на медна руда и били открити железни руди. Каменната кариера в Яковдол доставяла отличен мрамор за нуждите на Букурещ и на други градове.⁶²

Занаятите в Северна Добруджа създавали поминък на по-голямата част от градското население. Тяхното производство по обем и парична стойност надминавало това на промишлеността. В тази област добруджанските българи стоели на челно място и само колонистите немци им съперничели в някои от модерните занаяти. В Кюстенджа, Бабадаг, Тулча, Мачин и други градове най-добрите занаятчии — железари, обушари, шивачи, каруцари, дърводелци, били българите. В Тулчански окръг почти цялата едра индустрия начело с фабриката на братя Проданови се намирала в техни ръце.⁶³ Българите в градовете Тулча и Бабадаг били също добри производители и търговци на вина.

В кралска Румъния на българите от Северна Добруджа официално не се отричали правата на национално малцинство — да се обучават на родния си език, да се организират на народностна основа/в настоятелства и културно-просветни дружества/за издръжка на своите „частни“ училища и църкви. Това било заварено положение от османската власт.⁶⁴

Румънският буржоазен печат дори изтъквал, че българите в Северна Добруджа имали „еднакви политически права“ с румъните, че те дори разполагали със свое мнозинство в редица селища, в градските и общинските съвети и „се чувствували господари в Тулчанския окръг“.⁶⁵ Всъщност обаче до 1909 г. Северна Добруджа се управлявала с изключителни закони и разпоредби. Местното българско и друго население, както и новонастенените румънски колонисти били лишени от политически/избирателни/ права, каквито имали другите жители на Румъния. Те нямали свои представители във върховните органи на властта — Камарата и Сената; техните представители в общинските и окръжните съвети се избирали според други норми. В Северна Добруджа нямало съдебни заседатели в съда, а правосъдието било организирано по друг начин от този в самата Румъния.⁶⁶ С една дума, областта била поставена под един изключителен режим, който не само прогресивните сили, но и либералните буржоазни кръгове в Румъния настоявали да се премахне.

Въпроса за отменянето на изключителния режим и за даване на избирателни права на добруджанското население обсъждал няколко пъти и румънският парламент. При едно от обсъжда-

нията /на 14 февруари 1897 г./ един депутат от опозицията, либералът Флева, настоял областта да придобие същите политически права, каквито имали другите части на кралството, и заявил: „Докато това не стане, злоупотребленията и произволите няма да престанат и Добруджа ще бъде чужда за Румъния.“ Депутатът социалист Морцун внесъл предложение, подписано от 20 души, да се дадат пълни политически права на добруджанци и въпреки че това предложение било прието с гласуване, то не се провело на практика в продължение на повече от 10 години.⁶⁷

Северна Добруджа продължавала да се третира от румънската власт като неравноправна област, докато не придобие преобладаващ румънски етнически облик. Националният гнет в нея се съпътствувал с икономическо и социално потисничество и ограбване на българското и другото малцинствено население. Това не се е скривало дори в официални доклади на румънски държавници за положението в областта, и то след проведените закони за собствеността върху земята и за административното устройство на Добруджа. Така в доклада на министъра на вътрешните работи Ласкар Катарджи от 2 август 1889 г. се констатирал следният факт: „Скърбно е да се каже, но е неоспоримо, че администрацията в настоящето ѝ устройство се намира всъщност в голяма част дадена в ръцете на едни чиновници злоупотребители, особено на нотариуси и бирници, надошли от разни страни на държавата и от съседните нам земи Бесарабия и Трансилвания и пр. с цел да се обогатят за сметка на местното население.“ Опозиционните вестници критикували автора на доклада, че „представил пред света толкова опозорително за Румъния положението на работите в Добруджа“.⁶⁸

По повод на зачестилите преследвания през 1900 г. на българите в Северна Добруджа в „Работнически вестник“ изтъква, че виновниците за тях са самата държавна власт и румънската полиция, но също и една част от дребната буржоазия. „Но най-ревностни помощници на полицията — пише вестникът — е онази улична тълпа от скитници, службогонци и лумпени, на които буржоазното общество е отнело възможността да живеят от труда си“.⁶⁹

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЙНОСТ. Освободителната Руско-турска война от 1877—1878 г. заваряла българското население в Северна Добруджа при подем на неговите просветни и духовни сили. Той се изразявал в създаването почти във всички по-големи селища на народни училища и църкви, две четвъртокласни училища и българска епископия в Тулча, читалища в по-големите градове, търговско дружество в Тулча, просветно женско дружество в същия град. Това се дължало

Костюм на българка от Северна Добруджа, края на XIX в. Национален етнографски музей при БАН — София

на обществено-икономически причини, обусловили Българското възраждане и освободителното движение, на патриотичната дейност на изтъкнати революционери и просветители, оставили незабравими спомени сред добруджанското население. Такива били Апостолът на свободата Васил Левски, учителствувал през 1866 и 1867 г. в тулчанските села Еникьой и Ковчас, Стефан Караджа, символ и знаме на местните българи в борбата за свободен живот, поп Харитон, учител и свещеник в Бабадагско през 1860—1870 г., епископ Климент Браницки, отпосле митрополит търновски, виден български писател и общественик,

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ
НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ИЗВЪН КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

Тодор Икономов, Сава Доброплодни, Никола Живков, Кръстю Мирски, Добри Ганчев и мн. др. Повечето от тях посветили най-хубавите години от живота си, своята енергия, знания и способности за народнопросветното дело в Добруджа.⁷⁰

При румънската власт българите от Северна Добруджа се борели да запазят народностните си права, извоювани през османското владичество — да поддържат свои училища и църкви, да се обучават на родния си език, да бъдат еднакво третираны пред законите и да имат граждански и политически права при новия режим. Нито един комитет, нито едно нелегално дружество или организация не били създадени в областта, а също и в България за защита на българското население при новата обстановка, както това станало за Македония и Одринско. Единствените обществени организации на българите били техните училища, църковните настоятелства и културно-просветните им дружества.

Въпреки легалните форми на обществена изява румънските власти спъвали развитието на българското просветно дело. Те закрили читалищата: „Постоянство“ в Кюстенджа, основано през 1872 г. от Сава Доброплодни; „Любов“ в Бабадаг, основано през 1870 г.; „Пчела“ в Мачин и др. Българските учители и свещеници били преследвани и принуждавани да се изселват.⁷¹

Въпреки тържественото заявление на крал Карол, че никой безнаказано не може да нарушава религиозната свобода на българското население в Северна Добруджа, румънските власти посегнали върху независимостта на българските църкви още от първите години след тяхното настаняване. Местните власти слагали ръка върху много български църкви и техните имоти, прогонвали българските свещеници и премахвали славянските църковно-религиозни книги. Българите от Северна Добруджа, които дори по време на османското иго извоювали право да извършват службите в църквите на роден език, както и да имат свое духовенство, при румънската власт били задължени да слушат в черквите румънски език от румънски свещеници. При новия режим те фактически запазили само две от своите градски църкви — в Тулча и Кюстенджа.⁷²

При тези трудни условия за национална просвета и културно развитие добруджанските българи си поставили за цел да защитят това, което им било останало, да го запазят и укрепят. Тулча станал естественият център на тяхната културно-просветна и обществена дейност. Той бил окръжен град, в който били запазени българската църква и българските училища. Запазено било също създаденото през 1861 г. народно читалище „Съгласие“, развило забележителна дейност през Възраждането. Тук продължило

своята дейност и женското дружество „Надежда“, основано през 1820 г. и единствено от този род за цяла Добруджа.⁷³

Българите от Тулча успели още по време на руската военна власт да намерят нови източници и средства за издръжка на своите училища. Те задържали 2/3 от приходите, получавани от кръчмите на българи, които били монополизирани от тях. Тази мярка наложили и на българските селища в целия окръг. Освен това Тулчанската българска община събирала от българското население особен училищен данък — по 4 лв. годишно от работоспособно лице и по 2 гроша за всеки 1000 гроша имотно състояние. Така бил осигуряван редовен годишен приход от около 60 000 гроша, който покривал повече от 2/3 от разходите за учебното дело в града. Недостигът се покривал от приходите на църквата.⁷⁴ По-късно българските правителства започнали да отпускат периодически парични средства, предназначени главно за заплатите на учителите в Тулча, Бабадаг и Кюстенджа, и се застъпвали пред румънското правителство за запазване на тези училища, които като „частни“ били разрешени от просветните власти.

Двете четирикласни училища, мъжкото и девическото в Тулча, трикласното смесено училище в Бабадаг и еднокласното с четири отделения в Кюстенджа били огнища на народната просвета и опора на националния дух. За тяхното уреждане и укрепване се полагали непрестанни грижи от страна на църковно-училищните настоятелства, поддържани от цялото българско население.

Тулчанските български училища, създадени през Възраждането, се намирали в стари и неудобни сгради. Ето защо в града започнало строителство на нови училищни сгради. Така на 11 май 1882 г. било довършено и осветено зданието на девическото училище. На мраморната плоча, поставена на сградата, било записано:

„Това здание е назначено за Българско народно девическо училище. Положи му се осно-

Българската църква „Св. Георги“ в Тулча, началото на XX в. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

Българската църква и училище в Кюстенджа, началото на XX в. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

Българи след църковна служба, с. Касапкьой, Бабадашко, началото на XX в. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

Българското училище „Кирил и Методий“ в Бабадаг. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

Българи от с. Долни Добромир, Островско. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

Вятърни мелници от с. Долно Чамурлий, Бабадашко. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

вния камък от х. Велико Стефанов, българин от гр. Тулча, на 11 май 1881 г. и се нарече на името на славянските просветители „Св. Кирил и Методий“.

Създано с капитала на Българското женско дружество „Надежда“ в гр. Тулча, на Българското читалище „Съгласие“ и от наш съгражданин Константин Марков.“

Строителството на сградата на класното мъжко училище започнало през юни 1885 г. и след две години било завършено. Надписът на мраморната плоча на зданието бил следният:

„Това здание предназначено за Българско народно училище „Св. Методий“ е създано с иждивението на Българското читалище „Съгласие“, на женското дружество „Надежда“, на Българското търговско дружество, на Българските еснафи и с щедро пожертвование на родолюбивите българи Димитраки бей Тодоров, Стефанаки бей Тодоров, Георги Зока, Стоян Димитров.“

Двете сгради били двуетажни, светли и просторни, с достатъчно стаи, кабинети и салони за учебни занятия. Сградата на девическото училище била построена отъясно, а тази на мъжкото — отляво на величествения български храм „Св. Георги“, изграден със средства на местните българи през 1857 г.⁷⁵

В двете здания се намирали освен мъжкото и девическото класно училище /непълни гимназии/ още по едно първоначално мъжко и девическо училище общо с девет отделения. Румънските власти разрешили съществуването и на едно смесено първоначално училище, така че в града имало всичко пет български училища. С построяването на училищните сгради започнал да се увеличава броят на учениците въпреки усилията на местните власти да запишат някои българчета в румънски училища. През 1885 г. българските училища в града се посещавали от 485 ученици и ученички, а през 1897—1898 г. броят на учащите е

надминал 700 деца, обучавани от 12 учители и 10 учителки.⁷⁶

Обучението в българските училища в Тулча се натъквало на всевъзможни пречки от страна на румънските власти.

При ревизиите винаги се намирали поводи, за да се отправят обвинения в нарушения на румънските закони. Обикновено се изтъквало, че преподаването на румънски език ставало „по най-небрежен начин“, изказвало се недоволство, че чрез учебниците по география се внушавало на учениците, че „Добруджа е българска област“. Всеки удобен момент се използвал, за да се наложат уволнението и изгонването на директори и учители и да се разтурят училищните настоятелства. Така през 1897 г. били отстранени директорът на тулчанските български училища Г. Разлогов и на бабадашкото училище П. Маринов. За Г. Разлогов, който бил завършил висшето си образование в Лайпциг с докторат по философия и педагогика, било отправено и друго обвинение — че не бил добруджанец, а бил роден „в едно от българските села на Солунския вилает“. По същото време с предписание от министъра на просветата в Букурещ било наредено да се сменят „българските училищни комитети“ в Тулча и Бабадаг.⁷⁷

Румънските власти използвали и други средства, за да спъват училищното дело на българското население. Така например през април 1898 г. с постановление на Министерството на просветата, обнародвано в румънския държавен вестник, се забранявало на Хр. Стефанов да бъде назначен за директор на българските училища в Тулча „по причина, че комитетът на въпросните училища не се е съобразил при назначаването му с правилника в това отношение“, т.е. не било уведомено предварително Министерството на просветата.⁷⁸ Най-често обаче се отстранявали директори и учители поради това, че били представяни като

„български агитатори“, обвинение, което никога не се доказвало пред централната власт. Така в дописка от Тулча се казва, че директорът на българските училища бил уволнен, „без да съществуват никакви причини“. На същия се забранявало въобще да учителствува, понеже бил смятан от префекта като „български агитатор“. В дописката се изтъква още, че било трудно на училищното настоятелство да намери учители висшисти за класните училища и да издържа тези училища при малкия си бюджет.⁷⁹

В посочената дописка до в. „Новини“ за училището в Бабадаг се казва, че зданието е ново и хубаво, но в него през 1893 г. се обучавали само четири отделения от един учител и две учителки. Освен една книжарница, почти без всякакви български книги, нищо нямало за отбелязване в този български град. За българското училище в Кюстенджа и за града се пише: „Четири отделения и един само клас не са достатъчни в днешните времена и при днешния вървеж на цивилизацията. Би трябвало тия от българите, на които е възложена грижата върху училището, да се потрудат, за да се повдигне това училище в този крайморски, с голяма бъдещност град.“⁸⁰

Въпреки декларациите на либерални румънски политици, че предоставяли „обширно поле на учебното дело“ на българското население, българските училища в Тулча и в другите градове на Северна Добруджа поради постоянните пречки, които срещали в своето развитие, трудно осъществявали своето предназначение като народни светилници. Българските училища в трите града на Северна Добруджа просъществували до 1912 г. като центрове на родолюбие и народна просвета.

Колан с пафти на българка от Северна Добруджа. Етнографски музей — Толбухин

Освен чрез училищата българите от Северна Добруджа провеждали своите културно-национални мероприятия чрез народното читалище „Съгласие“ и женското просветно дружество „Надежда“ в Тулча. Издържани от вноските на своите членове и подпомагани парично от българските занаятчии и търговци, те били организиращ фактор в развитието на просветното и културното дело.

Читалището „Съгласие“ разполагало с най-богатата библиотека в цяла Добруджа, с ценен фонд ръкописи и важни сведения за българското минало на хубавия добруджански край. Между историческите паметници в архивния фонд на читалището се съхранявал и подареният от един български учител препис на Манасиевата хроника, който бил взет по-късно с обещание, че ще бъде върнат, от румънския историк Йон Богдан и занесен в Букурещ. На 27 март 1895 г. силен пожар унищожил до основи сградата на българското читалище заедно с богатата му библиотека и архива. Местните българи изказали подозрение, че пожарът бил дело на румънските власти. Оттогава българското читалище престанало да съществува.⁸¹

Женското дружество „Надежда“ развивало родолюбива просветна и културна дейност сред българските жени и девойки. То дори отделяло от скромните си приходи за подпомагане на българското просветно дело в Македония. Освен това дружеството издържало няколко десетки бедни момичета от Тулча и от селата в гимназиите на свободна България, а също и една забавачница за деца в родния си град. То просъществувало при румънската власт до 1913 г.⁸²

В Тулча българите имали две книжарници с две малки печатници. Книжарниците разполагали с малко български книги, а повечето с чужди. Едната от тях доставяла учебници и други книги за българските училища в Тулча и Бабадаг.⁸³

НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ И БОРБИ. В резултат на постоянното заселване на Северна Добруджа с румъни и на системните мероприятия за „организиране“ на областта румънският елемент получил относително мнозинство в областта. Според проф. Ст. Романски, който обходил Северна Добруджа и събрал грижливо във всяко село сведения за българите, техният брой възлизал на 70 000 души. Останалата част от населението съставяли другите народностни групи.⁸⁴

Българите в Северна Добруджа били добре организирани в стопанско и културно-просветно отношение. Според признанията на румънски автори северната част на областта /Тулчанско и Бабадагско/ се намирала под тяхно влияние. Там те поддържали свое „народно-патриотично движение“, което всъщност било движение, организирано на законна основа в защита на своите училища и църкви, на своите народностни права.⁸⁵

Въпреки признаването от румънската власт на малцинствените права на българите с всяка изминала година тяхното положение ставало все по-тежко поради притесненията от страна на местната администрация, чиито действия обикновено се одобрявали от централната власт. Започнали и арести на български учители и на по-будни дейци. Те придобили масов характер през есента на 1895 г. в Кюстенджа. В дописка от Тулча до в. „Право“, легален орган на Вътрешната македонско-одринска революционна организация в София, се казва, че в Кюстенджа били арестувани около 40—50 души, между които и директорът на училището Иван Бешевлиев, „вързан с желязо“. В Кюстенджа били затворени Т. Маринов, старши учител в Бабадаг, К. Фичев, Стойко Николов и др. Всички тези дейци са обвинени, че създавали уж дружества сред българите, насочени против румънската държава.⁸⁶

Започнали и петиционните форми на борба от страна на българското население. През октомври 1897 г. една делегация от 7 души от Тулча отишла в Букурещ, за да се оплаче на правителството от „золумите на Тулчанския префект...“, който от дения на назначението си се е заловил да гони и онеправдава по най-немилостив начин българското население от поверения му окръг, особено тулчанците“. Делегацията се представила на министъра на вътрешните работи и му изложила своите оплаквания от префекта. Тя изтъкнала някои конкретни случаи на преследване, а именно, че той само за един месец възбудил около 400 дела против разни влиятелни българи, които били осъдени на тежки глоби и на затвор, уволнил всички българи, които били на румънска служба, и разтурил градските и окръжните съвети, в които българите имали мнозинство. Същият принужда-

вал със заплахата българите да си румънизират имената и със съдействието на румънския епископ на Долния Дунав посегнал и на българската църква в Тулча. На делегацията обаче било заявено, че правителството имало пълно доверие в своя префект, който бил „коректен и справедлив човек“. Единственият положителен резултат било обещанието, че българските училища и българската църква в Тулча щели да бъдат запазени.⁸⁷

Тази легална протестна акция била подкрепена от някои вестници на опозиционния либерален печат. В. „Dreptatea“ взел под защита справедливите искания на българите, като припомнял на правителството, че „деянията на румънските власти в Добруджа могат да се сравнят с ония на унгарските власти в Трансилвания“ спрямо тамошното румънско население. Правителствените вестници обаче се обявили против исканията на тулчанските българи. В. „Indépendance Roumaine“ публикувал статия против българите в Добруджа, в която ги обвинявал в непокорство. Вестникът одобрявал действията на префекта в Тулча и приканвал правителството „да употреби всички средства, за да сломи отпора на българите“.⁸⁸

Друга политическа акция на добруджанските българи в защита на техните народностни права бил отправеният от тях мемоар до румънския парламент през есента на 1900 г. В него се изтъквало, че част от българското население в Добруджа е емигрирала и това се дължало на политиката на правителството, на корупцията и своеволията на администрацията. Поради това животът в областта станал невъзможен не само за българи, но и за немци, липовани, турци и татари, дори и за заселените румъни.⁸⁹

Въпросът за премахването на изключителния режим, при който се управлявала областта, и на всички специални закони и разпоредения за нея станал общо дело за добруджанските жители. Той се концентрирал в борбата за даване на политически права на цялото население без всякакви ограничения и на първо място на правото това население да избира свои представители във върховните органи на държавната власт — Сената и Камарата на депутатите при съществуващата двустепенна система на избори в румънското кралство.

След 1878 г. българите в Северна Добруджа не получили на дело политически права като граждани на румънската държава. Само официално те били признавани за национално малцинство. Въпреки постоянните ограничителни мерки и преследвания от страна на румънската буржоазна власт обаче те успели да развият значителна културно-просветна дейност и най-важното да се запазят като коренно население в областта, която била тяхна родна земя.

3. Българите от Поморавието и Тимошко след Берлинския конгрес

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ. По силата на Санстефанския мирен договор от 1878 г. Сърбия получила признание не само на своята национална независимост от Османската империя, но и териториални придобивки на изток за сметка на новоосвободената българска държава. Към нея били присъединени Ниш и околността му. Но сръбските управляващи среди не се задоволили с тази придобивка. На Берлинския конгрес те предявили претенции за нови обширни райони от Западна България и Македония. С помощта на западните държави и най-вече на Австро-Унгария към сръбската държава били присъединени районите на Пирот и Враня.⁹⁰ По такъв начин Сърбия увеличила своята територия с 10 972 км², населена с 299 640 души,⁹¹ предимно българи.

Земите в Нишкия и Пиротския район били разположени по поречието на р. Българска Морава /сега Източна Морава/ и оттам получили известност като Моравска или Поморавска област.

В пределите на сръбската държава останали и териториите, намиращи се по поречието на р. Тимок, които тя успяла да присвои още през 1833 г.

Откъсването на всички тези области от българските земи се отразило неблагоприятно върху тяхното по-нататъшно икономическо развитие. Преди всичко те се лишили от своя естествен хинтерланд. Нормалният процес на икономическия живот в тази област се затруднявал още и от особения подход на сръбските управляващи среди към местното население. Имайки предвид неговата българска етническа принадлежност, те съзнателно изоставили на произвола на съдбата цялото Поморавие и Тимошко. Всичко, което се вършело в стопанската област на тези краища, се дължало преди всичко на самоинициативата на местните жители. Макар че остатъците на османския феодализъм били ликвидирани, развитието на тези области по пътя на капитализма се извършвало с изключително бавни темпове.

В индустриално отношение най-развит бил Нишкият район. До началото на XX в. в него били изградени повече от 20 индустриални заведения, от които 8 мелници, 5 тухларни фабрики, 1 пивоварна фабрика и пр.⁹²

От градовете в района на Враня по-голямо значение в индустриално отношение имал Лесковац. В него постепенно започнала да се разгръща конопената индустрия, но по-голямата част от

населението в този край се занимавало със земеделие.⁹³

Жителите на Пирот продължили своите възрожденски традиции в областта на килимарството. Тук се изработвали предимно гладки килими от кавказки тип. Въпреки високото им качество те намирали трудно пазар както във вътрешността на страната, така и вън от нейните предели. Друга част от населението на града изкарвала своето препитание със земеделие и лозарство.⁹⁴

Районът на Зайчар бил преимуществено земеделски. Наред със зърнените култури голямо място в неговата икономика заемали още лозарството и овощарството. Индустрията, доколкото съществувала по това време, била на твърде ниско равнище. Наличието на богати находища на каменни въглища в този край позволило малко по-късно развитието на минното дело.⁹⁵

Неготинският район бил слабо напреднал в индустриално отношение. Занаятчийството се развивало повече в селата. По-главни занаяти в този край били грънчарството, въжарството, кошничарството и шивачеството. От земеделските култури най-много се отглеждали царевичата и пшеницата. Немалко внимание се отделяло и на лозарството. Непосредствената граница на този край с р. Дунав позволила разгръщането и на рибарството. В Неготинския район също имало богати залежи на полезни изкопаеми.⁹⁶

Макар да съзнавали голямото значение на Поморавската и Тимошката област за икономиката на кралството, сръбските управляващи среди не полагали особени грижи за тяхното развитие. Те предприели изграждане на жп линии едва през 1883 г., и то поради натиска на Австро-Унгария по силата на тайния договор, който тя сключила със Сърбия още през 1878 г. До началото на века били построени само няколко нормални жп линии в тези краища. Началото на водния транспорт било поставено още по-късно — през 1890 г., когато било основано сръбското параходно дружество. В незавидно положение били и пътищата, свързващи отделните селища.⁹⁷

БОРБА ПРОТИВ АСИМИЛАТОРСКАТА И ДЕНАЦИОНАЛИЗАТОРСКАТА ПОЛИТИКА НА СРЪБСКАТА ВЛАСТ. Анексионистичните стремежи на Сърбия към Поморавската и Тимошката област се натъкнали на съпротивата на местното население. Особено енергичен бил отпорът на българите от Пирот. Жителите на града посрещнали с надежда навлизането на сръбски войски в Пирот през декември 1877 г., вярвайки в тяхната освободителна мисия. Но каква била изненадата им, когато разбрали от командира на Тимошкия корпус, че Сърбия е дошла да прибере под крилото си „своите изгубени чада“.⁹⁸

Изразител на настроенията на пиротчани срещу тези замисли на Белград станал митрополит Евстатий Пелагонийски. В отговор на речта на сръбския офицер той заявил, че православните българи от поверената му Нишавска епархия били особено щастливи да посрещнат братските сръбски войски, които рамо до рамо с руските сполучили с цената на кръвта си да дадат „независимост и свобода на България и да я повикат на държавен и самостоятелен живот“⁹⁹.

Думите на митрополит Евстатий Пелагонийски предизвикали явно недоволство у командира на Тимошкия корпус, но въпреки това той не реагирал остро. Напротив, направил опит да спечели духовния водител на Нишавската епархия, а чрез него и цялото българско население в нея. За тази цел на митрополит Евстатий Пелагонийски било направено твърде примамливо предложение — да стане глава на цялата сръбска църква, стига само да се съгласи да подпише един благодарствен адрес до княз Милан.¹⁰⁰ На това предложение митрополитът отговорил с категоричен отказ.¹⁰¹

След провалянето на този замисъл сръбските военни власти се отказали от привидната си благосклонност към местното население и предприели незабавно крути мерки, за да го принудят насила да се признае за сръбско. Тези действия предизвикали незабавен протест на общинския съвет на Пирот до окръжния управител. Вместо да възпре произволите на сръбските военни власти, той на свой ред отправил закани към местното население. През февруари 1878 г. последвал нов натиск върху пиротчани с цел да ги принудят да подпишат верноподанически адрес до княз Милан,¹⁰² но и той завършил с неуспех. След провалянето на тази акция 48 души от градските първенци били затворени, а митрополит Евстатий Пелагонийски бил интерниран в Крушевац.¹⁰³ Но и тези репресии на сръбските власти не сломили духа на местното население. Въпреки създадената обстановка в града пиротчани се включили в акцията на българския народ от всички предели на България за изпращане на благодарствен адрес до руския император Александър II, подета непосредствено след подписването на Санстефанския мирен договор.¹⁰⁴

Положението на пиротчани се влошило още повече след Берлинския конгрес. Както вече се спомена, Пирот и неговата околност били включени в административните граници на Сърбия. Последвали нови масови репресии над местното население, в резултат на които няколко души били убити, а други 45 — хвърлени в затвор.¹⁰⁵

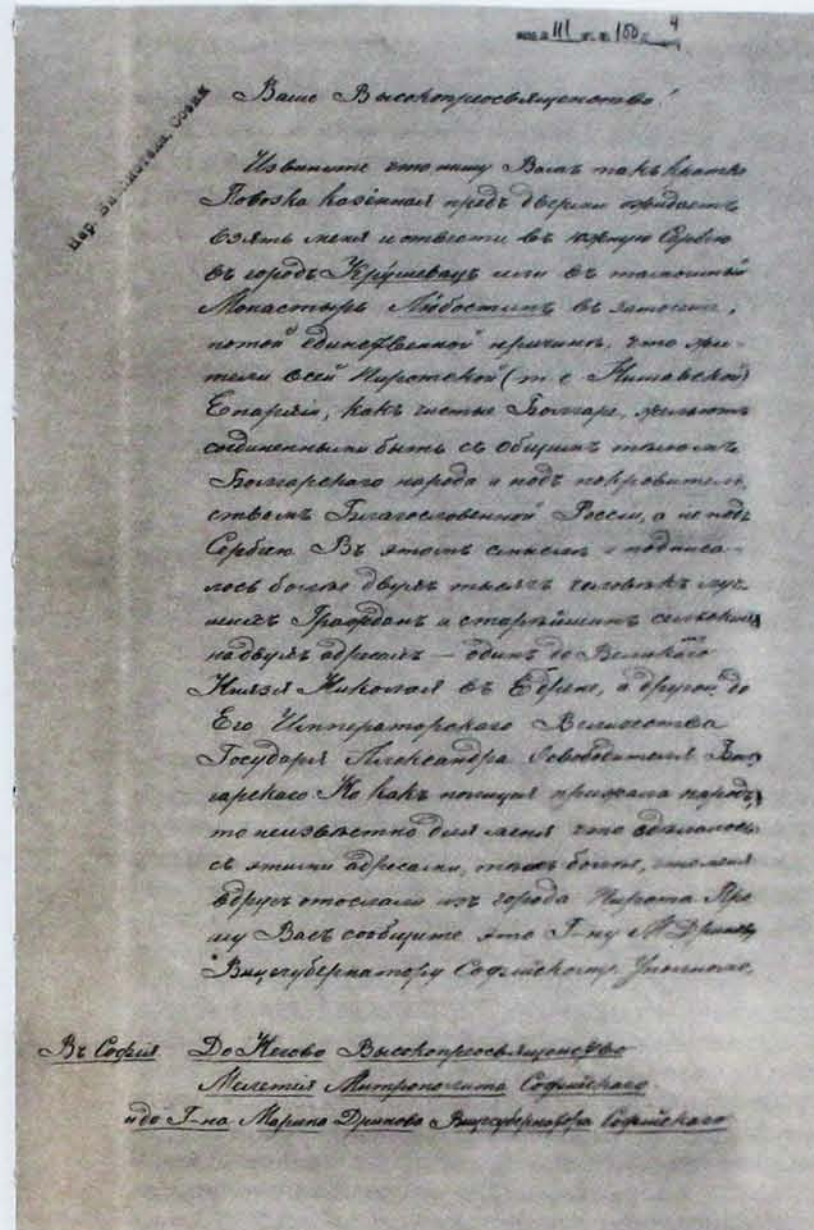
Въпреки че сложила ръка на нови територии, Сърбия не останала доволна и от решенията на Берлинския конгрес. Тя претендирала за нови

области от България в района до р. Искър. За сръбски градове били обявени редица населени пунктове, като София, Видин, Лом, Белоградчик, Берковица, Кюстендил, Цариград/дн. Димитровград/, Сливница, Трън и Брезник, в които уж живеели 400 000 сърби.¹⁰⁶ И макар че границата между двете съседни държави била определена от Берлинския конгрес, сръбските войски продължавали да стоят на заетите от тях райони на Трън, Брезник и Кула. Целта на задържането им била да бъде поставена пред свършен факт разграничителната комисия, която щяла да определя границата между България и Сърбия. Освен това били предприети незабавни мерки за насилване на местното население в тези краища да се признае за сръбско, което би улеснило претенциите на Белград към посочените територии.¹⁰⁷

Тези действия на сръбските управляващи среди се натъкнали на съпротивата не само на българското население, но предизвикали силна реакция и от страна на Временното руско гражданско управление. На постъпките на руските власти пред сръбското правителство да бъдат незабавно освободени заетите от неговите войски територии то отговорило с полумерки. Стремещът на Белград да задържи части от Западна България бил толкова неприкрит, че предизвикал гнева на Временното руско управление, което пристъпило към насилствено прогонване на сръбските окупационни войски. По заповед на императорския комисар в България Александър Дондуков-Корсаков руски войски навлезли на 27 май 1878 г. в Трън и Брезник и принудили намиращите се там сръбски части да се изтеглят. Още същия ден в двата града били проведени общински избори и назначени български административни органи.¹⁰⁸ По същия начин постъпило Временното руско гражданско управление в Кулско и във Видинско. На 5 юни 1878 г. те били окончателно освободени и включени в пределите на Княжество България.¹⁰⁹

След като сръбските управляващи среди не успели да загратят Трънско, Брезнишко, Кулско и Видинско, те съсредоточили своето внимание върху българското население от Поморавието и Тимошко. Между тези области и свободното Княжество България била издигната своеобразна „китайска стена“. „Този, който си позволяваше да я прекрачи и отиде в България, за него връщане няма“ — спомня си по-късно Елисей Манов, бивш учител в Пирот. На него се гледало като на „нелегален сръбски гражданин“ и той трябвало да живее под страх при пълен полицейски контрол в продължение на години.¹¹⁰

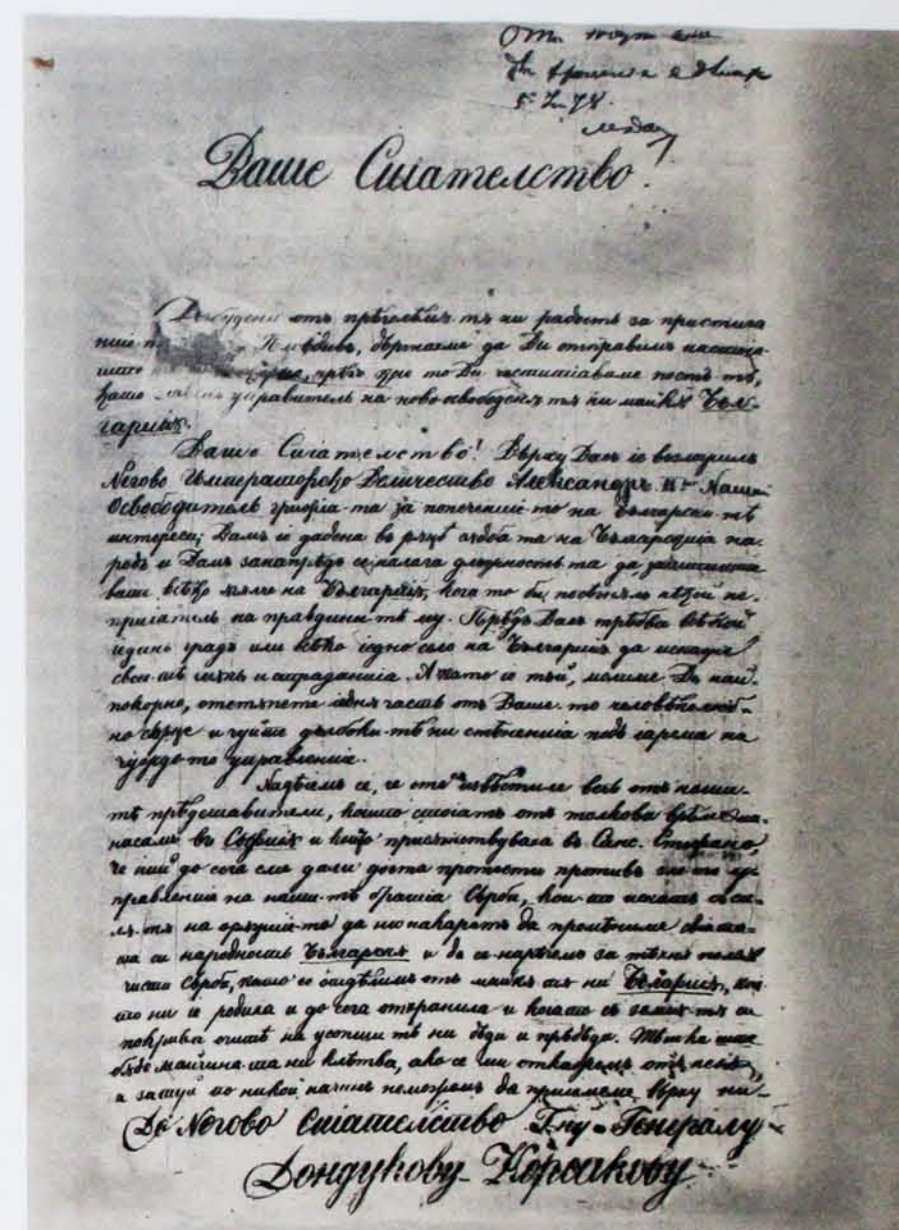
Особено големи били страданията на гражданите от Пирот. Една част от тях след окупирането на града от сръбските власти го напуснали и се установили в Цариград/дн. Димитровград/и други

Писмо от митрополит Евстатий до митрополит Мелетий и Марин Дринов в София за заточаването му от сръбските власти поради подкрепата на жителите от Пиротска епархия да бъдат присъединени към България. Ниш, 17 февр. 1878 г. /първа страница/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Молба от жителите на гр. Пирот до княз Дондуков-Корсаков за освобождение, 27 май 1878 г. /първа страница/. ЦГВИА, ф. ВУА, л. 8724, л. л. 77—80; ЦДИА, кмф 09, инв. № 81

населени пунктове в този край. За уреждане на своите чисто търговски работи те трябвало да ходят до родния си град. Това обаче ставало само след като се подложат на големи морални и физически терзания от страна на сръбските власти. За населението от останалите краища на Помора-

вието и Тимошко, които били по-отдалечени от Княжество България, връзките с него били забранени по най-категоричен начин.¹¹¹

Асимилаторската и денационализаторската политика на сръбското правителство в Поморавието и Тимошко била съпроводена със засилването на полицейската власт в тези две области. За тази цел още на 3 януари 1878 г. в Скупщината бил прокаран специален закон за уредбата на „освободените предели“¹¹². За да се увеличи присъствието на сръбските административни и полицейски власти, Поморавието и Тимошко били разделени на няколко окръга и голям брой околии. Тъй като липсвали толкова много градове в тези краища, за околийски центрове били определени и някои от по-големите селища. Административното деление на Поморавието и Тимошко било осъществено със законодателен акт от 14 май 1878 г., т. е. още преди

свикването на Берлинския конгрес, за да бъде поставена пред свършен факт европейската дипломация.¹¹³ Освен репресивните мерки сръбските власти се опитвали да прокарат своята политика в двете области и с други средства. Те разчитали, че местното население бързо ще усвои сръбския език, тъй като той е близък до българския. Но когато тези надежди не се оправдали, тогава отново прибегнали до насилствени средства. Пристъпило се към посърбяване на имената на отделни селища и местности, на домашни предмети, животни и пр. До свещениците във всички църкви били изпратени списъци, съдържащи сръбски имена, с категоричната заповед да кръщават по тях новородилите се деца в тези области.¹¹⁴

Всички тези действия на сръбските власти не дали очакваните резултати. Местното население от Поморавската и Тимошката област упорито отстоявало своята българска етническа принадлежност. Не само това, то продължило и след Берлинския конгрес да се противопоставя на насилническите методи на своите нови поробители. Българите взели участие в избухналата през 1883 г. Зайчарска или Тимошка буна.¹¹⁵ Сръбското правителство се разправило по най-жесток начин с надигналото се население. Пред съда били изправени 819 души, част от които били осъдени на смърт, а други — хвърлени в затвора.¹¹⁶

Потушаването на Зайчарската буна не довело до пълно примиряване на българското население, останало под сръбска власт. Това проличало особено ярко по време на избухналата наскоро след това Сръбско-българска война. Една не малка част от войниците на Шумадийската дивизия, комплектувана от населението в Нишавско, отказала да се бие срещу своите сънародници от българската армия. Те напуснали окопите и се предавали охотно на своите братя. Тук те не били задържани като военнопленници, а били пускани веднага на свобода от българските командири.¹¹⁷ Местното население на Пирот оказало радушен прием на българската армия и подпомогнало нейни части при изтласкването на сръбските войски от града.¹¹⁸

След Сръбско-българската война съпротивата на българското население от Поморавието и Тимошко започнала постепенно да стихва. Причините за това били много и от различно естество. По-съществено значение от тях имал фактът, че въпреки своето поражение в братоубийствената война от 1885 г. Сърбия успяла да запази непокътнати своите граници на изток. При това положение тя останала отново пълен господар на Поморавието и Тимошко. Последвали след войната събития в Македония отклонили вниманието на управляващите български фактори и на българската общественост от тези две области, което

позволило на сръбските власти да продължат необезпокоявани от никого своята асимилаторска и денационализаторска политика в тях.

ГЛАВА ВТОРА

ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО

1. Българската екзархия след войната

УСИЛИЯ ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА ЕДИНСТВОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА. Създадена в резултат от борбите на българския народ за национално признаване в епохата на Възраждането, Българската екзархия продължила съществуването си и след Руско-турската освободителна война. При новите условия след Берлинския конгрес, когато народът се оказал политически разпокъсан, тя била по думите на Д. Благоев „олицетворение на духовното единство между освободените и неосвободени части на българската националност“¹. Особено голямо било значението на Екзархията за българското население в Македония и Одринско. Тя била техен единствен официален представител и защитник пред османските власти. Тя организираща и ръководела борбата за български църкви и училища, което в крайна сметка означавало борба за запазване и развитие на народното съзнание у поробените българи. Екзархията била преди всичко националнополитическо учреждение и нейната дейност имала значение за възраждането и националното опазване на българите в Македония и Одринско срещу денационализаторските стремежи на Вселенската патриаршия.

След войната положението на Екзархията се влошило. Като разпокъсал българските земи, Берлинският конгрес нарушил и нейния диоцез.

Това положение неизбежно изправяло българската църковна организация пред редица проблеми. Най-остро от тях стоял въпросът за мястото на нейното пребиваване. По време на войната българските владии били извикани в Цариград и под предлог да не размиряват населението и да не бъдат изложени на опасност били задържани там. След приключване на военните действия на властите в Македония не било разрешено да се приберат в епархиите си, а след това поради участието им в движението против Берлинския договор завръщането им станало невъзможно. Екзархът фактически се оказал сам в Цариград. Всички права, които българите в Македония и

Одринско имали по силата на различни правителствени разпореждания, били отнети. Българските църкви и училища се затваряли, църковно-училищните общини не се признавали и не се зачитали от османските власти.

Високата порта гледала неприязнено на Екзархията и търсела удобен случай да я премахне от Цариград. Екзархията според османските власти била главната причина за войната и за последвалите усложнения в империята. Ако се запазела в Цариград като учреждение, олицетворяващо единството на българския народ, със своята бъдеща дейност тя непрекъснато щяла да създава трудности и да подготвя условия за ново политическо разпокъсване на държавата. Затова тя трябвало да бъде отстранена от Цариград с ново седалище в Княжество България. При новите условия след войната и Берлинския конгрес ферманът от 1870 г. трябвало да се смята като загубил своята сила. Екзархът повече не можел да се позовава на него, когато формулирал своите искания пред османското правителство. Това становище се споделяло и от някои от посланиците на Великите сили в османската столица.

Цариградската патриаршия поддържала същото гледище относно седалището на Екзархията. Докато преди тя все пак допускала правото на съществуване на Екзархията на народностна почва и спорът бил за владеенето на македонските и някои други епархии, сега тя поставяла въпроса изключително на църковноканоническа основа. Изхождайки от старото каноническо правило, съгласно което църковната организация трябвало да съвпада с държавната, т. е. че в една държава не могат да съществуват две църкви от едно вероизповедание, тя настоявала Екзархията да бъде вдигната от Цариград и се установи в София. Македонските епархии независимо от народностния състав на населението им трябвало да бъдат подчинени на Патриаршията и да зависят само от нея. Тъй като в Македония и Одринско имало гръцки владии, там не трябвало да се изпращат владии на Екзархията. Спазването на това изискване се поставяло като условие за помирение с българската църква.

Схващанията на Екзархията по тези въпроси съвпадали с общобългарското разбиране за характера на църковно-народната борба. Според Екзарх Йосиф I ферманът от 1870 г. не губел своята сила и не трябвало да се допуска Високата порта да го обяви за невалиден. Ферманът бил издаден за целия български народ и тъй като голяма част от неговото население останало в пределите на османската държава, той трябвало да се запази и на основата на него да се уреди положението на Екзархията и на българските епархии в Македония и Одринско. Ведомството на Екзархията в Македония отпреди войната трябвало да се възстанови и да се разшири, като се зачете волята на мнозинството от населението да има свое духовно началство.

Екзархията изтъквала, че нейните различия с Патриаршията били националнополитически, а не

църковноканонически. Борбата срещу гръцките владии била борба за национално опазване на българския народ. Затова там, където имало компактно българско население, трябвало да се изпращат български владии, които да организират богослужението и обучението на български език. За да се избегне дублиране на властите, Патриаршията просто трябвало да изтегли своите свещеници от епархиите, в които българското население преобладавало и било изявило желанието си да мине под духовното ведомство на Екзархията. Всяко друго условие за помирение и вдигане на схизмата се отхвърляло не само от Екзархията, но и от цялата българска общественост.²

При такава обстановка главната задача, която стояла пред Екзархията след Руско-турската война от 1877—1878 г., била да запази своето седалище в Цариград, да възстанови и разшири своето ведомство в Македония и Одринско. За решаването на тази задача били посветени всички усилия на Екзарх Йосиф I през цялото време на пребиваването му в турската столица. В дейността си в това отношение той се основавал на фермана, с който била учредена Екзархията, и на чл. 62 от Берлинския договор, който потвърждавал принципа на религиозна свобода за всички поданици на империята.³

След подписването на договора в Сан Стефано предвид на неуреденото положение на Екзархията и за да бъде по-близо до българските политически дейци и до представителите на Временното руско управление, с които можел да се съветва по редица важни въпроси, Екзарх Йосиф I се установил временно в Пловдив, като оставил по искане на Портата свой заместник в Цариград. В Пловдив го заварил вестта за разпокъсването на българските земи от Берлинския конгрес. Той взел участие в събранията, на които се обсъждало създаденото след конгреса положение и се изработили мемоари до Великите сили, в които се изразявала болката от отделянето на Македония от останалите български земи и се настоявало за присъединяването на Източна Румелия към Княжество България. По същото време той водил разговори с княз Дондуков-Корсаков, с генерал Столипин, с Марин Дринов и други дейци на Временното руско управление. А когато през октомври Европейската комисия, натоварена с изработването на Органическия устав на Източна Румелия, се преместила от Цариград в Пловдив, той се срещнал с представителите на отделни държави в нея и разяснил своето схващане за запазване на единното църковно ръководство за българския народ.

В края на октомври 1878 г. Екзарх Йосиф отишъл за кратко време в столицата на Османската империя. Там заявил на великия везир и на други висши сановници за намерението си да запази Екзархията в Цариград и поискал да се възстанови нейното ведомство в Македония. Настоял на първо време да се изпратят духовни началници в

епархиите, които имали български владци преди войната — Велес, Охрид и Скопие, както и в тези, за които населението било изявило своята воля да премине към Екзархията. Османските власти обаче не бързали да удовлетворят исканията на българите. Без да дават определено отрицателен отговор, те започнали игра на отлагане, забавяне и отклоняване, което било обикновена практика в тяхната система на управление.⁴

Екзархът отново се върнал в Пловдив, за да продължи да действа за своите права пред делегатите на Европейската комисия. Въпреки възраженията на английския и австро-унгарския представител, както и на турските комисари той успял да постигне да се запише в Органическият устав /чл. 346/, че бератите за владци в областта ще се издават не само от султана, но и от главния управител. Като аргумент за приемането на това положение се изтъквали трудностите, които Портата създавала при издаването на берати за български владци в своите владения.⁵ В същото време Учредителното събрание в Търново приело и записало в конституцията на княжеството /чл. 39/, че то в църковно отношение съставлява „неразделна част от българската църковна област“ и се подчинява на върховната духовна власт на църквата където и да се намира тя, като с това потвърдило единството на българския народ независимо от политическите граници, които го разделяли.⁶ Въз основа на това положение било осигурено редовно постъпление на средства от епархиите в свободна България, които се използвали за поддържане на Екзархията и за развитие на църковно-училищното дело в Македония и Одринско. При това заслужава да се отбележи, че тези постъпления били законно право на Екзархията като общобългарско учреждение и тук в никакъв случай не можело да се говори за някаква пропаганда, каквито били другите народности и религиозни пропаганди в Македония и Одринско, поддържани и насърчавани от османските власти във вреда на българското население.

Положението не се променило и след приемане на новия закон за вилаетите, защото оставен на добрата воля на османското правителство, той не бил приложен. Нарушаването на правата на българското население продължило. Портата отклонявала исканията на екзарха, като си служела с възраженията на Патриаршията, че българската църква била схизматична и за да получи владци, трябва да промени облеклото на своето духовенство. Не можело да се разчита на подкрепа и от страна на Великите сили. Руската дипломация настоявала за вдигане на схизмата, като Екзархията се ограничи в Княжество България и в Източна Румелия, а Македония и Одринско да останат под ведомството на Патриаршията при обещание от

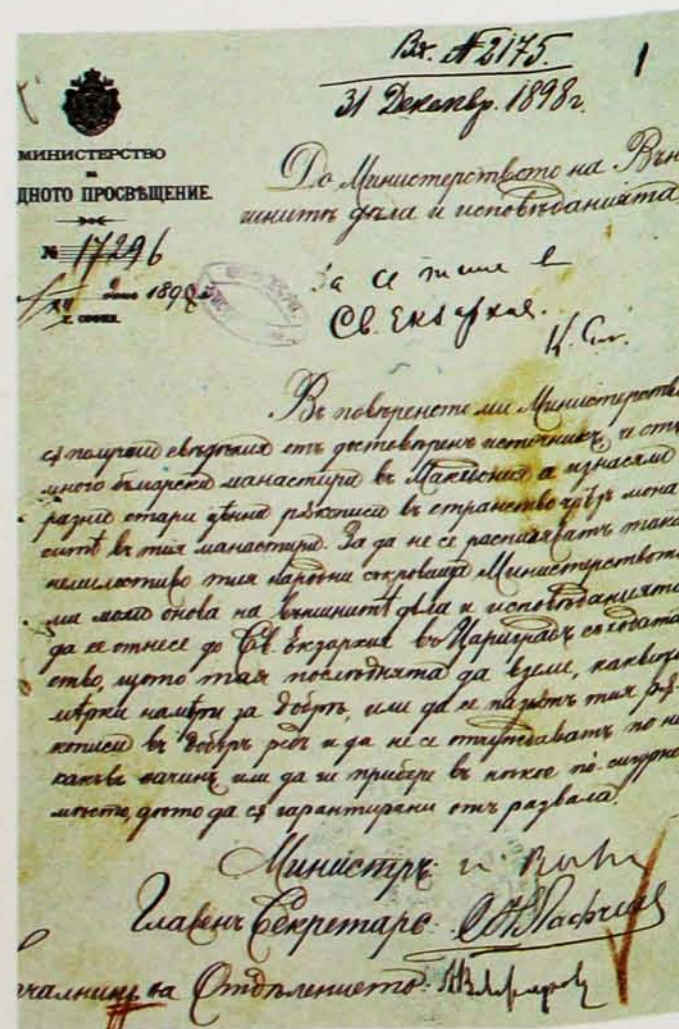
нейна страна да зачита правата на българите като отделна народност в тези области. Представителите на западните католически държави пък съветвали българите да приемат уния с папата и тогава щели да получат възможност да имат свои владци и да си служат със своя език в църквите и училищата. Българите естествено не могли да приемат тези предложения.

В началото на 1883 г. Екзарх Йосиф се опитал да състави синод при Екзархията и с него да реши някои въпроси, свързани с устройството на църквата и запазването на нейното седалище в Цариград. Той извикал при себе си двамата владци от Източна Румелия — Панарет Пловдивски и Серафим Сливенски, които одобрили решението Екзархията да остане в Цариград, а в София да бъде представявана от един наместник или делегат, избран измежду владците в княжеството.⁷ Скоро обаче синодът трябвало да бъде разпуснат, тъй като Портата се обявила решително против неговото свикване. Нещо повече, с цел да създаде условия за отстраняване на Екзархията от Цариград турското правителство поискало настоятелно от екзарха да определи своето отношение към църквата в княжеството във връзка с чл. 39 от Търновската конституция и внесените в Екзархийския устав изменения, съгласно които владците от княжеството имали право да участвуват в избора на екзарха и в екзархийския синод. Той трябвало да заяви дали приема църковния устав на княжеството като валиден и за себе си или се смята за отделен и независим от църквата в България. От османска страна се очаквало, че екзархът ще се ангажира с категоричен отговор, който ще даде основание на Портата да обяви фермана за лишен от законна сила при променените обстоятелства и да поиска вдигането на Екзархията от Цариград, тъй като тя нямала ведомство в преките владения на султана. Екзархът обаче, виждайки намеренията на правителството, отговорил крайно предпазливо, като заявил, че отношенията между Екзархията и църквата в Княжество България са чисто духовни и че църковният закон в княжеството има сила само за него, но не и за църквата в империята, която се управлява по Екзархийския устав, изработен още преди войната.

Недоволна от получения отговор, Портата продължила да търси повод да отстрани Екзархията от Цариград. През октомври Екзарх Йосиф не бил поканен в двореца на султана на прием, на който били поканени всички духовни началници на признатите в империята религиозни общности. Това открито пренебрежение било сметнато като подготвителна стъпка за отстраняване на Екзар-

Екзарх Йосиф, фотография. ЦДИА — София

хията. То предизвикало силно брожение сред българите в Македония и Одринско и недоволство а княжеството и Източна Румелия. В резултат на протестите от страна на Екзархията и на енергичните постъпки на правителството в София и на постоянния комитет в Пловдив, подкрепени от Русия, която в този решителен момент застанала на страната на българската църква, Портата била принудена да отстъпи. На 17 декември 1883 г. султанът приел на аудиенция Екзарх Йосиф и го уверил, че седалището на Екзархията щяло да бъде запазено в Цариград и че църковно-народните права на българите във вилаетите занапред щели да бъдат зачитани. Дадени били също така надежди, че в скоро време ще се разреши изпращането на владии в Македония.⁸

УТВЪРЖДАВАНЕ НА ВЕДОМСТВОТО НА ЕКЗАРХИЯТА В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО. През цялата 1884 г. Екзарх Йосиф непрекъснато настоявал за изпращане на български владии в Македония и едва в края на годината Портата дала разрешение да бъдат назначени владии за Охридската епархия Синесий, а за скопски митрополит бил ръкоположен архимандрит Теодосий.⁹ Но те не получили берати и не заминали за епархиите си. В края на 1884 и началото на 1885 г. в свободна България станали митинги, на които се протестирали против извършените в Македония насилия над българското население и се настоявало за въвеждане на предвидените в чл. 23 от Берлинския договор реформи. В същото време се разгаряло движението за съединение на княжеството с Източна Румелия. При такава обстановка Високата порта отложила издаването на бератите.

Последвалите събития — Съединението и Сръбско-българската война, детронирането на княз Александър Батенберг и идването на Фердинанд в България — още повече усложнили нещата. Убедена, че следващата стъпка на българите щяла да бъде да поставят въпроса за реформи в Македония и Одринско, Портата не искала и да чуе за владии, които според нея щели да подготвят почвата за тази стъпка. Тя отклонявала исканията на екзарха под предлог, че моментът не бил подходящ, че първо трябвало да се уреди положението на българския княз и пр. Позовавала се и на съпротивата на Патриаршията, която в извършеното Съединение виждала аргумент срещу оставането на екзарха в турската столица. Докато преди той все пак можел да пребивава в Цариград заради своето ведомство в Източна Румелия, която макар и формално се смятала за османска провинция, при новото положение вече нямал никакво основание за това. Да му се даде ведомство в Македония това би означавало според тенденциозното и пресилено тълкуване на Патриаршията Османската империя сама да насърчава

българските политически стремежи в ущърб на своите собствени интереси.

Бератите за владии в Охрид и Скопие били издадени едва в 1890 г. след енергичните постъпки на правителството на Ст. Стамболов.¹⁰ През същата година османското правителство отменило съществуващото още от времето на Руско-турската война военно положение в европейските вилаети на империята. Дадено било също разрешение за издаване в Цариград на български вестник под името „Новини“. Въпреки строгата цензура, която не допускала да се публикуват никакви материали за тежкото положение на българите в империята или за свободния живот в княжеството, вестникът бил голяма културна придобивка за българите в Македония и Одринско.

През следващите години Екзархията постигнала нови успехи в разширяването и укрепването на своето ведомство в Македония. В средата на 1891 г. по заповед на великия везир Кямил паша било издадено предписание до валиите в Солун и Битоля, с което им се нареждало да не пречат на българите, които се отказвали от Патриаршията, сами да уреждат църковните и училищните си работи чрез духовните председатели на общините. В резултат на това разпореждане само за няколко месеца повече от 150 села и градове заявили писмено пред местните власти, че се отказват от гръцките владии и минават под ведомството на Екзархията. След падането на Кямил паша през октомври с.г. били дадени наставления за ограничаване движението на българите за отказване от Патриаршията, но то продължило да се развива успешно.¹¹ През пролетта на 1894 г. били издадени берати за още двама владии — за Велешка и Неврокопска епархия, едната имаща право на български владика по силата на фермана от 1870 г., а другата отхвърлила гръцката духовна власт още преди Руско-турската война. В края на 1897 г. след нови настойчиви искания от страна на Екзархията

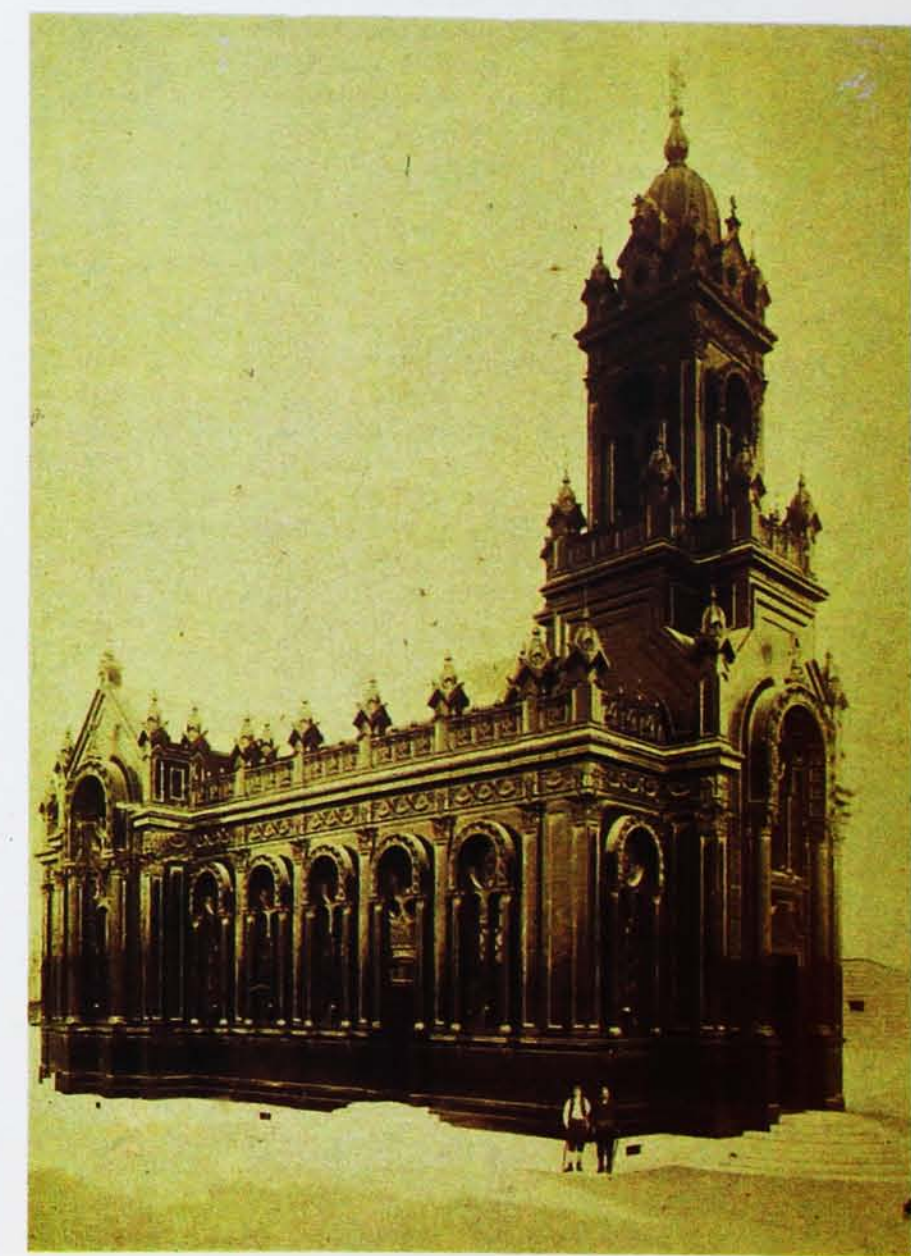
Берат за назначаването на неврокопския митрополит Иларион, 1895 г. /на тур. ез./. Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия — София

Писмо от Иван Вазов относно запазването на ръкописите в българските манастири в Македония, 30 дек. 1878 г. ЦДИА — София

Методи Кусев, фотография. Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия — София

Митрополит Евстатий Пелагонийски, фотография. Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия — София

Българската църква „Св. Стефан“ в Цариград, наричана „желязната“, фотография, 1898 г. Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия — София

и на населението били дадени берати за владии в Битолска, Дебърска и Струмишка епархия. А в Одринската епархия българската църковна организация имала свой епископ без султански брат. Така в края на века Българската екзархия имала в Европейска Турция седем признати от Високата порта митрополити. В останалите епархии с българско или смесено, но преобладаващо българско население — Костурска, Леринска/Мъгленска/, Воденска, Солунска, Кукушка/Полянинска/, Сярска, Мелнишка, Драмска и Одринска — тя успяла да наложи председателите на общините да се признават за екзархийски наместници с права да уреждат църковните и училищните работи на отказалите се от Патриаршията българи. Османското правителство упорито не желало да приведе в изпълнение изцяло фермана за учредяване на Екзархията. В споровете за владее на църкви и училища, които неизбежно възниквали, когато в някои селища оставали или изкуствено се създавали, макар и нищожно малцинство привърженици на Патриаршията, то винаги вземало страната на патриаршистите. Тъй като молитвените домове и училищните сгради били строени с разрешение на името на Патриаршията, те се давали на патриаршистите, без да се вземе под внимание обстоятелството, че мнозинството от населението, което ги било строило и за чиито нужди били строени, било преминало към Екзархията. Екзархистите не получавали никакво обезщетение, а разрешенията за построяване на нови църкви и училища обикновено се бавели с години. Наред с това Портата пречела и на нормалното функциониране на Екзархията в Цариград, като не разрешавала на Екзарх Йосиф да свика синода и смесения съвет, както се предвиждало в Екзархийския устав. Периодически се създавали спънки и в развитието на учебното дело.

През 1894 г. Портата се опитала да превърне българските училища в частни, като ги постави под гаранцията на отделни лица, а не на общините, както било дотогава. По-късно тя поставила изискване за учители да се назначават само лица, родени в империята и притежаващи удостоверение за благонадеждност от полицейските власти в родните им места.

В стремежа си да спъва българското църковно-народно движение в Македония и Одринско османското правителство използвало и дейността на чуждите национални и религиозни пропаганди, които насърчавало във вреда на българското дело.

2. Българското просветно и културно дело в Македония и Одринско

ПРОДЪЛЖАВАНЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ БОРБИ ЗА УЧИЛИЩА И ЦЪРКВИ. След

Берлинския конгрес Българската екзархия поела отговорната задача да работи за културно-просветното издигане и националното укрепване на българското население в Македония и Одринска Тракия. Тя станала обединителен център и негов законен духовен и политически представител пред османската власт. Въпреки тежките изпитания, които изживяла по време на Руско-турската война през 1877—1878 г. и в първите години след нея, Екзархията успяла да се запази като български национален институт в Османската империя, опирайки се на фермана от 1870 г. и на масовата поддръжка на местното българско население. Освен това тя получавала постоянна материална и политическа подкрепа от княжеското правителство в София и от румелийското правителство в Пловдив. До Стамболовия режим/1887—1894/ се подпомагала и защитавала и от руските управляващи среди.

Екзархията се натъкнала на сериозни трудности в провеждането на църковно-училищната си дейност.

Много български учители и свещеници от Македония и Тракия попадали в затворите или били принудени да избягат в свободните части на България. Ожесточени от поражението във войната, османските власти преследвали всичко побудно от българското население. Те затворили или съдействували на гръцките владии да вземат в свои ръце почти всички български училища и църкви. Вместо да осигури предвидените съгласно чл. 23 от Берлинския договор реформи, османското правителство на практика не извършило никакво подобрене в управлението и администрацията на страната.¹²

Постепенно от края на 1879 г. българското население започнало да се съвзема от тежките удари и последици на войната и да си открива по места затворените църкви и училища. Екзархията получавала всекидневно изложения от българските църковни общини в Македония и Одринско, в които се описвало тежкото положение на населението и се заявявала голямата нужда от български училища и учители. Търсели се настоятелно учители в Охрид, Битоля, Велес, Скопие, Тетово, Лерин, Струмица и други градове и по-големи села в Македония. Такива трудно се намирали, защото, както писал един от просветните дейци на Екзарх Йосиф I, нямало „способни лица, на които да се повери важната училищна служба“, и, второ, всякакво българско раздвижване в училищното дело се подозирало от властта „за политическо престъпление и се гони строго“.¹³

Сравнително по-добро било положението в Одринска Тракия, но само по време на руската военна окупация, защото народното дело получавало подкрепа от руските военни власти и

съпротивата на гръцкото духовенство тогава не била така силна. При оттеглянето на руската армия/1879/ генерал Е. Тотлебен подарил на българския епископ разни вещи за българските църкви и училища, от продажбата на които се реализирала сумата от 24 000 златни лева. Тази сума се внесла в одеската банка на името на Одринската българска църковна община. С тези пари се издържали в Одрин през 1880 г. осем основни български училища, по две във всеки български квартал, като централното мъжко училище станало класно.¹⁴ В Одрин били изпратени от Екзархията подготвени учители и директори. Оказана била подкрепа за уреждане на българското класно училище и в Лозенград.¹⁵

Отварянето на училища, тяхната уредба и търсенето на учители говорели за подем на народния дух и стремеж за национално самоопределение от страна на българското население. Когато Екзарх Йосиф I се върнал в началото на

1880 г. в Цариград, видял, че в Екзархията се е вършела трескава дейност, организирана от него-вия наместник Методий Кусев, родом от Прилеп, и че навред в Македония и Одринско се отваряли училища и се водела борба против настъплението на гръцизма. Екзархът разбрал какъв силен лост може да бъде училищното дело за българите, а и за него като глава на църквата и затова решил да преустрои дейността на Екзархията с оглед главно на тази задача.¹⁶

Като се опирала на местното българско население, организирано в църковно-училищните общини, обкръжена с доверието на народа, но изправена и срещу много неприятели, Екзархията сравнително бързо укрепнала и взела отново в ръцете си защитата и ръководството на културно-просветното дело на българите в Македония и Одринско.

Стремежът към народно образование сред българите в Македония и Одринска Тракия бил

Училището в гр. Банско, в което е учителствувал Гоце Делчев, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Благоевград

ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО

като продължение на възрожденската борба за училища и църкви, за културен живот, национална изява и политическа свобода. Инициативата идвала отдолу, от народа, и неговите просветни дейци и ръководители в лицето на К. Шапкарев, М. Кусев, Н. Спространов, Хр. Бучков и др. През лятото на 1880 г. бил изработен от тях план за широка и организирана дейност за изграждане на класни училища и гимназии в Македония и Одринско. Той бил одобрен от княжеското правителство, а след това и от Екзархията, която следвала да го осъществи.¹⁷

Съгласно със задачите, залегнали в плана, Солун се определял като учебен и културен център за Македония, а Одрин — за Тракия под османска власт.

През есента на 1880 г. било поставено началото на солунската българска мъжка гимназия, която приела името на славянските просветители Кирил и Методий. Създадена и уреждана с любов и от Солунската българска община, и от Екзархията, тази първа гимназия станала мощна духовна сила на българското население срещу елинизма. Тя възпитавала кадри и дала тласък за развитието на учебното дело в най-отдалечените краища на Македония.¹⁸ Само след две години през есента на 1882 г. се открила в Солун и девическа гимназия „Св. Благовещение“. Първа управителка/директор/ на гимназията станала Царевна Миладинова, дъщерята на Димитър Миладинов, която след смъртта на баща си била изпратена от руския консул Хитрово да се учи в Киев, където и завършила своето образование. Тя положила големи старания, отдала всичките си сили и любов за доброто уреждане на гимназията и за издигане културния живот на българите в този главен град на Македония.

Изборът на Солун за просветно средище на българите не бил случаен. Този град бил не само административен, но стопански и културен център на българското население в Македония.¹⁹

Планът за откриване на класни училища и средни учебни заведения/гимназии, педагогически училища и др./бил разширен с оглед на нарасналият нужди на населението. Той се осъществил успешно от Българската екзархия в продължение на около 20 години. Българската педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“ в Одрин през 1899 г. станала пълна, със седем класа, която подготвяла учители за българските училища в Тракия. Тя носела името на бележития възрожденец и посрещала част от материалните си нужди за обзавеждане на учебните кабинети и стипендии за бедни ученици в пансиона от ежегодните лихви на завещаните от д-р П. Берон средства за учебни цели. След няколко години девическото класно училище в Одрин се развило в шестокласна

девическа гимназия „Я. Касъров“ /по името на богат българин от Тракия, завещал спечелени от него пари в Румъния за българската просвета в Одрин.²⁰ Българската класическа гимназия в Битоля през учебната 1898—1899 г. станала пълна със седем класа. Успешно работели по това време и двете български педагогически училища в Скопие и Сяр, петокласните девически училища в Битоля и Скопие, духовните /за подготовка на свещеници/ училища в Одрин и Скопие, духовната семинария в Цариград, откритата малко по-късно търговска гимназия в Солун и др. Средните учебни заведения в Македония и Одринско се изграждали по примера на двете български гимназии в Солун, които като първи били и най-добре уредени с пансиони, кабинети, учебни пособия и др.²¹

Класни училища /прогимназии/ с II, III и IV клас се открили във всички градове и централни селища в Македония и Одринско, а основни /начални/ училища до IV отделение, някои от тях и със забавачници, имало почти във всички по-

Учители от българската мъжка гимназия „Св. Кирил и Методий“ в Солун, фотография, 1890 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Царевна Миладинова, основателка на първия пансион и девическо класно училище в Солун през 1882—1883 учебна година с учителки и ученички от пансиона, фотография. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Благоевград

Ученици от първи випуск на одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ с учителите си, фотография, 1898—1899 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Печат на Българската екзархия, 1894 г. Национален исторически музей — София

Печат на Българската църковна община в Лозенград. Национален исторически музей — София

Печат на Струмишката българска митрополия, 1897 г. Национален исторически музей — София

Бланка на Струмишката българска митрополия, 10 февр. 1901 г. /детайл от документ/. Национален исторически музей — София

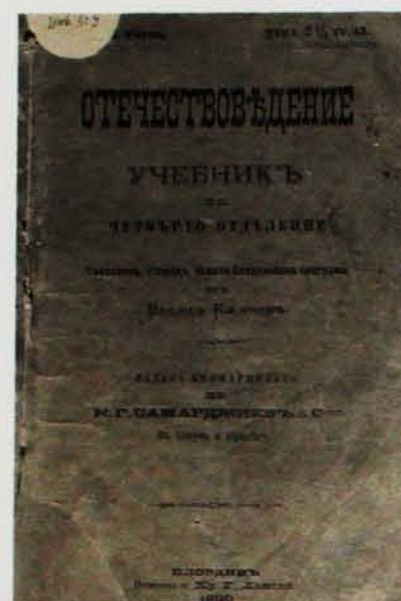
Печат на българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. Одрин, 1896 г. /детайл от документ/. Личен архив на Я. Керемидчиев — Бургас

Печат на начално училище, Сюлякюевска община /дн. с. Охлювец, Кърджалийско/, 1883 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

Печат на българското начално и класно училище в Лозенград. Национален исторически музей — София

Печат на българското училище в Малко Търново, 1892 г. Личен архив на Я. Керемидчиев — Бургас

ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО

големи български села.

Българската екзархия станала народна църква на българското население независимо от това, че в много епархии на Македония и Одринско тя нямала още владци и че част от българите още признавали Патриаршията. От всичко 1889 църкви и манастири в Македония, от които 135 били манастирите без тези в Света гора, 1232 църкви и 71 манастира принадлежали на Българската екзархия. Останалите били патриаршистки, като голяма част от тях били „спорни“ /службите се провеждали чрез редуване на български и гръцки език/.²² Българските манастири в Македония били центрове на книжовно-патриотична дейност /„Св. Пречиста“ — Кичевско, „Св. Ив. Бигор“ в Дебър и др./. В някои от тях имало училища и били сигурно убежище и на българските революционери.

Българската екзархия разширила своето ведомство и в Одринска Тракия. Броят на екзархийските села там нараснал и те станали над 300. С укрепването на Екзархията в Одринско се засилил стремежът за отваряне на български училища и в този край.²³

Важна роля за развитието и укрепването на просветното и културното дело /училища, читалища, църкви и пр./ играели българските църковни общини, които се признавали от официалната власт, там, където Екзархията имала свои владци и наместници. Общините били изборни обществени организации на народа за уреждане и ръководство на неговите църковно-училищни дела и на всички въпроси, свързани с отношенията между българското население и османската власт.²⁴ Някои от силните общини, като например тези в Прилеп, Велес, Охрид, Шип, Мустафа паша /Свиленград/, с. Долно Райково и др., въпреки упадък на старите занаяти и местната търговия осигурявали ежегодно средства, за да поемат изцяло или голям дял от издръжката на своите училища, включително и заплатите на учителите в

Свидетелство за завършен курс, издадено от българската девическа гимназия „Св. Благовещение“. Солун, 11 юни 1900 г. /първа страница/. Национален исторически музей — София

„Отечествоведение“, учебник, съставен от Васил Кънчов според новата Екзархийска програма. Пловдив, 1899 г. /корица/. Градски исторически музей — Мелник

Билет от лотария в полза на новопостроеното българско училище „Преображение“ в Лозенград, 1882 г. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Бургас

Книжици за прочит. Солун, 1889 г. /титул/.

Правилник на IV-класните училища от Македония и Одринския вилает /първа страница/. Градски исторически музей — Мелник

града и в селата на околията.

В османската държава образованието не било задължително, а това на инородното население било предоставено на техните религиозни общности, в случая за българите — на Екзархията и ръководените от нея църковни общини. Въпреки че султанското правителство назначавало висшето духовенство, то не поемало никакви грижи, не отделяло никакви средства от държавния бюджет за издръжка на българските училища, въпреки че събирало училищен данък от всички поданици. Според османското право това било частен въпрос на немюсюлманското население и то трябвало само да се грижи за своите училища, което и правело.²⁵

Понеже българските църковни общини били с ограничени средства, а населението в Македония и Одринско — бедно, потискано и ограбвано, от 1882 г. правителствата на Княжество България и Източна Румелия започнали да отделят от бюджета си средства за подпомагане на просветното и църковното дело на българите, останали под владичеството на Османската империя. Тези средства се превеждали пряко или чрез председателите на църковните общини във вилаетите на Българската екзархия като организатор на това дело и негов ръководител. Отначало помощите били скромни — 100 000 лв. — и едва покривали заплатите и издръжката на новооткритите гимназии и другите средни учебни заведения. Но през 1885 г. /преди Съединението/ княжеското правителство отпуснало сумата от 17 921 тур. лири, или 412 183 зл. лева, а румелийското — 3000 тур. лири, което било вече значителна сума за подпомагане на българските църковни общини и училища.²⁶

С разширяването на мрежата на българските училища и църкви помощите се увеличили, тъй като Екзархията поела част от заплатите и на учителите в селата.

ОРГАНИЗАЦИЯ, РАЗВИТИЕ И УСПЕХИ НА КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНОТО ДЕЛО. Екзархията осъществявала ръководството на училищното дело в Македония и Одринско посредством създадения Училищен отдел при нея. Отделът се грижел за назначаването на директорите и учителите в гимназиите и класните училища, издръжани непосредствено от Екзархията, снабдяването на училищата с учебници и учебни пособия, изработването на училищни правилници, ревизирането на училищата и отчитането на тяхната дейност. Грижел се също за бюджета на учебното дело и неговото разходване по места от църковните общини, чиито председатели били духовни лица и се назначавали от Екзархията. При наличието на Училищния отдел Екзарх Йосиф I имал само върховния надзор над просветното дело и го представлявал пред султанската власт.²⁷

През 1888 г. екзархът получил разрешение от султанското правителство да назначи четирима инспектори към Училищния отдел, по един за Солунския, Скопския, Битолския и Одринския вилает. Понеже те не получавали винаги разрешение от властта да пътуват в своите райони, задачата по надзора и ръководството на училищното дело по места се възлагала на главните учители /директори/ на училищата в централните селища.²⁸

За да се подобри ръководството на училищата, Екзархията наредила да се създадат към българските църковни общини училищни комисии, които имали за задача да контролират училищата в паланките и селата, да препоръчват на Екзархията лица, подходящи за учители, и да подпомагат неделните и вечерните училища за огромяване на възрастните. Тяхната задача се състояла също в подпомагане на училищата в бедните села, даването на сведения за състоянието на учебното дело, за подготовка на учителите и пр., т.е. да бъдат обществени органи в помощ на Екзархията.

Първата училищна комисия била създадена в Солун в края на 1889 г. В нея влезли председателят на българската църковна община, директорът на мъжката гимназия, един учител и двама общинари, избрани от общината. Като централна комисия тя се грижела за училищата в казите Солунска, Кукушка, Дойранска, Струмишка, Воденска, Ениджевардарска, Гевгелийска и Лъгадинска. Особено внимание отделяла за отваряне на български училища в Солунско, Струмишко и Ениджевардарско, където Патриаршията имала надмощие в църковното ведомство, а оттам и в училищната дейност.²⁹ По подобие на Солунската училищна комисия такива комисии били създадени в Битоля, Скопие, Одрин и в други по-големи градове.

С изграждането на училищните комисии при централните български общини се засилило демократичното начало в ръководенето на училищното дело. Чрез тях както за общините, така и за населението се откривала по-голяма възможност за родолюбива дейност в културно-просветната област. Въпреки че не разполагали с достатъчно средства, училищните комисии оправдали своето предназначение. Те имали заслуга особено за откриването на училища в онези български села, които се отказвали от Вселенската патриаршия и преминавали на страната на Екзархията.

Въпреки трудностите от различен характер и постоянната борба с чуждите пропаганди, въпреки скъпите жертви, паднали в защита на народното дело, българската просвета в Македония и Одринска Тракия продължавала да се развива с успех. Тя пускала дълбоки корени сред населението, ставала плът и кръв на неговите народностни стремежи. В движението за българска просвета и църква

участвували всички слоеве на българското общество — едрата буржоазия в лицето на богатите търговци, предприемачи и висшето духовенство, която искала да играе ръководна роля, дребната буржоазия, която била най-активният елемент в лицето на занаятчиите, дребните търговци, селяните и особено народната интелигенция, съставена главно от учители и свещеници.

Българската просвета била част от общата борба на българското население в Европейска Турция за национално самоопределение и политическа независимост. Поетът революционер П. К. Яворов, съратник на Гоце Делчев, в статия за учебното дело в Македония пише, че там процентът на учителите със завършено образование бил по-висок, отколкото в свободна България, защото интелигенцията не обслужвала държавната машина и нямало културни области, които „да поглъщат таланти“. „Неволно всичко в Македония — казва той, — всичко що мисли и чувства, а с него и всичко що диша — е погълнато от една конкретна, строга и неотменна задача: промяна на политическия режим.“³⁰

В резултат от неуморния стремеж на българите в Македония и Одринско да имат свои народни училища и църкви, на патриотичната дейност на Екзархията и на българските църковни общини, а също и на постоянната подкрепа от страна на Княжество България за период от около 20 години българската просвета постигнала забележителни успехи. За тях говори Екзарх Йосиф I в доклада си до правителството в София от 8 юли 1901 г. След като изтъква, че с подкрепата на българското правителство Екзархията придобила от султана почти еднакви права с тия на Цариградската патриаршия, той пише: „Благодарение на това българщината във вилаетите почна

да закрепва, националният ѝ дух се повдигна и трите четвърти от българския народ постепенно призна ведомството на народната си църква.“ Но все пак — заключава екзархът — задачата на Екзархията била още далеч от пълното си разрешение, защото „около триста хиляди още не са припознали родната си църква, нито пък българската култура си е пробила път между тях“³¹.

Ако се направи една съпоставка на народната просвета през учебната 1882—1883 г., когато в Македония и Одринско имало само 237 български училища с 351 учители и 16 063 ученици, с нейното развитие в края на века ще се види забележителният успех, осъществен през тези по-малко от 20 години.

Следващата таблица показва това:

Данните показват увеличение броя на училищата четири пъти, също толкова са увеличени и учителите, а учениците са близо три пъти повече. Това предизвикало законно чувство на удовлетворение сред българското население. „Учебното дело в Македония — пише статия за него във в. „Вардар“ — съставлява една от най-светлите страници на новата българска история; то е една величествена картина, която ни вдъхва гордост и възхищение за силата и енергията на българския народ; то е един жив паметник за постоянството, умението и вредността/способността/на българина да извършва велики и славни дела — то ни показва, че покрай личните омрази, партизанства, ненависти и гонения, у нас има качества и добродетели, достойни за почит и уважение.“³³

Най-добре била развита българската просвета в Солунския вилает, където били най-много българските гимназии и класните училища. До него плътно се приближава по броя на училищата и учениците Битолският вилает, който заемал

първо място по броя на децата в забавачниците. В Скопския вилает българската просвета също завоювала трайни позиции въпреки настъпленията на сръбската пропаганда. Макар че Екзархията не разполагала с достатъчни средства, просветното дело и в Одринския вилает отбелязало значителни успехи. В него най-добре била развита българската просвета в Лозенградско, Малкотърновско и Ахъчелебийско /дн. Смолянско/.

Българската просвета в Македония и Одринско, провеждана чрез училищата, народните читалища, неделните курсове за възрастни, беседите и театралните трупи и др., през разглеждания период била важен дял в националноосвободителните борби на местното българско население. Екзархията подготвила млади интелигентни сили, готови да служат всеотдайно на своя народ. След като завършвали образованието си в родните места, мнозина заминавали да следват в Княжество България и някои от тях оставали тук и влагали силите си в различни сфери на обществен и социалния живот на княжеството. Мнозинството обаче се завръщали отново в Македония и Одринско и понеже от страна на османската власт им бил закрит достъпът до държавните служби, те можели да стават само учители и свещеници в българските училища и църкви. Тези млади интелигентски кадри били ръководното ядро на българското националноосвободително движение в двете области. Из възпитаниците на българските училища в Македония и Одринско били излъчени най-добрите организатори и ръководители на революционните борби срещу чуждия угнетител.

ГЛАВА ТРЕТА

ОСНОВАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ВМОРО И ВМОК

1. Възникване на организирано националнореволюционно движение в Македония и Одринско

СЪЗДАВАНЕ НА ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. Борбата за национално освобождение на българското население в Македония и Одринско продължила след Берлинския конгрес с още по-голям размах. Първоначално тя била неорганизирана, стихийна, без единен център на ръководство и завършена идеология. По Пирин и околните планини действували многобройни български чети, които имали бази в пограничните райони на Княжество България и Източна Руме-

лия. Чети действували и в другите краища на Македония. Не заглъхнала борбата и в Родопите и Странджа.

Опит да се обединят и организират силите бил направен през 1885 г. Тогава във връзка с предстоящото съединение на Източна Румелия с Княжество България се извършила подготовка за въстание и в Македония, като се разчитало не само на външни чети, но и на местното население, което трябвало да бъде организирано в революционни комитети. За целта от София и Пловдив били изпратени отделни лица, които трябвало да създадат комитети в различни градове на Македония. По поръка на Захари Стоянов и Спиро Костов, Гюрче Петров основал комитет в Щип от 46 души. Опитът като цяло обаче завършил без успех.¹

По-късно били правени и други опити за обединение. Започнали да възникват революционни групи и кръжоци, които подготвили почвата за създаване на организирано революционно движение в Македония и Одринско. В 1888—1889 г. Пере Тошев се опитал да постави началото на революционна организация на българското население в Македония с център Солун. В същата и през следващите години сред учениците в солунската мъжка гимназия съществувал таен революционен кръжок, в който участвувал и бъдещият всепризнат ръководител на Вътрешната македоно-одринска революционна организация Гоце Делчев. В края на 1890 и началото на 1891 г. група студенти от Македония начело с Дамян Груев, Петър Попарсов, Христо Коцев, Коста Шахов и др. съставили в София тайно дружество „Студентска дружба“, което си поставило за цел „освобождението на Македония из под турците“².

Така постепенно наредили условията за преодоляване на стихийността в освободителните борби на Македония и Одринско и за пристъпване към организирано националнореволюционно движение.

Инициаторът за осъществяване на идеята за изграждане на вътрешна революционна организация в двете области бил Дамян Груев /1871—1906/ от с. Смилево, Битолско; той учил в родното си село, след това продължил образованието си в Битоля и в българската гимназия в Солун. Като студент по история в Софийския университет участвувал в тайно общество, поставило си за задача да се бори за освобождението на Македония, и същевременно като член на студентската социалдемократическа група и преподавател във вечерното работническо училище в София разпространявал прогресивни за времето си идеи. За съжаление бъдещият апостол не успял да завърши образованието си, защото бил арестуван и изключен от университета по повод убийството на

Българските училища, учители и ученици по вилаети за учебната 1899—1900 г.³²

Вилаети	Училища			Учители			Ученици			Общо в забавачниците	Всичко ученици в училищата и забавачниците
	к л а с н и	н а л и ч н и	в с и ч к о	к л а с и ч к о	н а л и ч н и	в с и ч к о	в кл. учи- лища	в нач. учи- лища	в с и ч к о		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Солунски	32	286	318	94	437	486	1073	8763	9836	5002	14 838
Битолски	15	258	273	38	383	421	894	8671	9565	5596	15 161
Косовски (Скопски)	16	174	190	32	282	314	813	5780	6593	2862	9 455
Одрински	14	147	161	34	192	226	486	5599	6085	2042	8 127
Всичко	77	865	942	198	1294	1447	3266	28 813	32 079	15 502	47 581

министър Белчев от кабинета на Ст. Стамболов. След излизането си от ареста заминал за Македония и се отдал изцяло на освободителното дело.

Тук Дамян Груев станал учител първоначално в Битоля, след това в родното си село, а по-късно в Прилеп. Той се опитвал да създаде революционни кръжоци и да им изработи съответен устав. Постигнатите от него резултати обаче били твърде скромни. Усилията му били насочени главно към разпространяване на революционните идеи.

През летните месеци на 1893 г. Д. Груев се преместил в Солун и станал коректор в българската печатница на книжаря Коне Г. Самарджиев. От този момент той се очертал като един от ръководните дейци на движението. По негова инициатива било свикано заседание на 23 октомври 1893 г., на което присъствували още д-р Христо Татарчев от гр. Ресен, Иван Хаджиниколов от гр. Кукуш, Петър Попарсов от с. Богомила, Велешко, Андон Димитров от с. Айватово, Солунско, и Христо Батанджиев от гр. Гумендже, за да обсъдят идеята „да се подготви една организирана обществена дейност“. Разменили се мисли върху бъдещата работа и се задължили да разпространяват идеята, като привличат около себе си и други лица. Така било оформено първото ръководно ядро на бъдещата революционна организация.³

В началото на 1894 г. на втора среща на шестимата били определени целта и името ѝ и било възложено на Петър Попарсов да изработи първия ѝ устав. Уставът бил приет по-късно на друго заседание и въз основа на него се конституирал първият Централен комитет на организацията. За председател бил избран д-р Христо Татарчев, а за секретар-касиер — Дамян Груев. През 1894 г. бил приет и правилник за вътрешния ред, съставен от Иван Хаджиниколов.

Причините за създаването на революционната организация, както въобще и за възникването на цялото националнореволюционно движение в Македония и Одринско се коренели в тежкото социално-икономическо, политическо и църковно-народно положение на българите в тези области след Руско-турската освободителна война. Създаването на организацията било в резултат на убеждението, че свободата може да се постигне само по пътя на въоръжената борба на потиснатите против османската тирания.

Организацията продължила при нови условия борбата на българските националреволюционери отпреди 1878 г. Несъмнено е влиянието и на техния пример. Като говори за създаването на студентската дружба в София, Д. Груев съобщава: „Мислехме да създадем организация по образец на революционната организация в България преди Освобождението, да действуваме по примера на

Ботев, Левски, Бенковски и пр. Бяхме изучили тая организация. „Записките“ на Захари Стоянов например бяха ни повлияли и изобщо дотогавашната българска революционна книжнина.“⁴ А Петър Попарсов пояснява, че намеренията на младежите, създали дружбата, били „вербуване съмишленици, които да заминат в Македония и там на мястото, както някога Левски и другарите му, да подготвят почва за революционно движение съобразно с местните условия“⁵. Уставът на Солунския комитет според Д. Груев и д-р Хр. Татарчев бил съставен по образец на устава на революционната организация в България преди 1878 г., взет от „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов.⁶

Непосредствен подтик за създаване на революционната организация дало активизирането на чуждите пропаганди, открито насърчавани от османското правителство във вреда на българското дело в Македония. Създателите и посетнените ръководители и дейци на революционната организация били представители на българската интелигенция, излязла от средата на селячеството, дребната и средната буржоазия, които най-остро чувствували не само съществуващия икономически и политически гнет, но и пагубните последици от дейността на чуждите пропаганди.

Дамян Груев съобщава в спомените си, че основен мотив при създаването на студентската дружба в София била мисълта за противодействие на сръбската пропаганда. Според него студентите смятали, че „трябва да се побърза да се тури на дневен ред идеята за освобождението на Македония, преди да успее сръбската пропаганда да се засили и да раздоби народа“. А като говори за създаването на Вътрешната организация, той добавя: „В правилника нищо не се предвиждаше за сръбската пропаганда, но се имаше предвид да се предвоят нейните следствия, като се свести народът.“⁷

Дейността на чуждите пропаганди и специално активизирането на сръбската като обстоятелство, което ускорило създаването на революционната организация, се изтъква и от всички дейци, взели участие при основаването ѝ.⁸

Сведения в казания смисъл се съдържат и в поверителния рапорт на българския търговски агент в Солун Ат. Шопов от 20 февруари 1903 г. за разговора, който имал със солунския валия.⁹

Върху създаването и първоначалната дейност на организацията дали отражение различията между двете течения, които се оформили след 1878 г. сред българите в Македония и Одринско. Едното се ориентирало към революционните методи и средства на борба срещу чуждото владичество, а другото се намирало под влияние на ръководството на Екзархията. Като официален

представител на българската народност в Османската империя Екзархията продължавала да следва същата политика, която провеждала до Освобождението и която намирала подкрепа от привържениците на еволюционния, културно-просветния път за освобождение на двете области. ВМОРО от своя страна била приемник и продължител на БРЦК, на революционните демократи от епохата до Освобождението. На тази основа възникнали разногласия между ръководствата на ВМОРО и на Екзархията и между техните привърженици. Но независимо от различията им съществуването и дейността на двата национални института на българското население в Македония и Одринско били необходими за освободителното дело, както били необходими и през периода до Освобождението. При новосъздадената обстановка в двете области след 1878 г. Екзархията била дори много по-необходима за ВМОРО, отколкото за БРЦК преди Освобождението, защото Екзархията в голяма степен е била прикритие, дори база на ВМОРО. Недоразумения са възниквали и поради нетактичните постъпки на някои дейци и от двете течения.

Както свидетелствува Гьорче Петров, към 1890 г. във „всички по-живи български центрове“ се появило „недоволство изобщо от строя на екзархийските учреждения“ и от методите на управление на Екзархията. Начело на това движение застанали младежите, подкрепяни от еснафите в градовете. Същността на борбата се свеждала до запазване самостоятелността и самостоятелността на църковно-училищните общини и те да бъдат обновени с помлади и по-енергични сили. Дотогава председателите на общините, предимно свещеници, били назначавани от Екзархията и били подчинени на нея. Такова било положението и с директорите и със значителна част от учителите в градовете.¹⁰ Това според младите водело до намаляване ролята на общините в обществения живот на страната и на свой ред давало отражение в борбата срещу чуждите пропаганди. Екзархията била обвинявана в това, че не била в състояние да организира необходимия отпор против настъпващата сръбска пропаганда. От друга страна, като отнемала самостоятелността на общините, тя ги правела негодни за борба срещу нея. И именно загрижеността за българщината в Османската империя подтикнала тези дейци да създадат революционната организация.

Петър Попарсов написал брошурата „Стамболовщината в Македония и нейните представители“. В нея била критикувана политиката на Стамболовото правителство и на Екзархията за мирното развитие на българското освободително дело в Македония. След отпечатването ѝ тя била разпространена из цяла Македония и сред тия от

учителите, които споделяли изказаните в нея възгледи и били посветени в революционното дело и „покръствани“¹¹.

Първоначално организацията обхващала Македония, а Одринско било включено в революционната дейност по-късно. Това е лесно обяснимо, като се имат предвид непосредственият повод за създаване на организацията — засилването на чуждите пропаганди — и мястото, което двете области заемали в борбата срещу тях. Македония била главен обект на чуждата и особено на сръбската пропаганда и напълно естествено било, че в началото ръководителите мислили предимно за нея.

Организацията си поставила за цел да се бори за извоюване политическа автономия на Македония. В разискванията по въпроса за целта се срещали две схващания за освобождението и бъдещата съдба на Македония — пряко присъединение към България или преминаване през етапа на автономията. Според д-р Хр. Татарчев гледището за пряко присъединение не било прието поради големите трудности, които би срещнало едно съединение с княжеството, и по-специално от „противодействието на Великите сили и аспирациите на съседните малки държави и на Турция“. Вместо него бил възприет принципът за „автономията на Македония с предимство на българския елемент“. При това тя се схващала като средство за по-лесно присъединяване към България и в „краен случай“ — като средство за обединение на балканските народи във федерация.¹²

Исканата от революционната организация автономия според сведенията на нейните основатели първоначално се разбирала в смисъл на даване на автономни права на българското население, предвидени от Берлинския договор. За организацията по онова време понятието автономия се покривало със съдържанието на чл. 23 от договора. И това не било нещо ново. Автономията, схваната по този начин, била искане на българското население в Македония още от първите години след Берлинския конгрес. Основното в него било земите, населени главно с българи, да се обособят в отделна област и в нея да се въведат необходимите преобразования, отговарящи на нуждите на населението. При формулирането на това искане несъмнено влияние оказал и примерът на о-в Крит, на чийто Органически устав от 1868 г. се позовавал чл. 23 от Берлинския договор.

При такава цел организацията на първо време можела да разчита на съчувствие и подкрепа само от страна на българското население в Македония. Затова в нея можели да членуват само българи.¹³ Постигането на целта трябвало да стане по пътя на революционната борба. На

втората среща на създателите на Революционния комитет в Солун било решено организацията да се нарича Македонска революционна организация /МРО/, а комитетът — Централен македонски революционен комитет /ЦМРК/.

След създаването на комитета в Солун започнало разширяване на революционната мрежа из цяла Македония, а след време и в Одринско. Първите комитети били създадени от Дамян Груев. Той привлякъл първите нови членове на организацията в Солун — ученици в солунската мъжка гимназия, занаятчии, ханджии и свещеници. Използвало се пребиваването на учители и селяни от околните села за запознаването им с делото и приемането им в организацията. През лятото на 1894 г. Д. Груев посетил редица селища — Щип, Неготино, Кавадарци, Прилеп, Битоля, Ресен, Охрид и Струга — и почти навсякъде основал революционни комитети. В Битоля почвата била подготвена от Пере Тошев. С него и неговите другари, както и с новопосветените Григор Попев, Георги Пешков, Христо Чемков, дякон Тома Николов и някои други бил образуван революционен комитет в града. В него влязъл и по-сетнешният изтъкнат ръководител на организацията Гьорче Петров.

На Ресенската среща през лятото на 1894 г., която изиграла ролята на конференция, били обсъдени въпроси за разширяването и укрепването на революционната мрежа. Революционното движение се разраснало. В Скопие бил основан революционен комитет с ръководител учителя Кандиларов. В края на лятото в Солун бил посветен Христо Матов, а след започване на учебната година Д. Груев привлякъл в Щип Гоце Делчев и Туше Делииванов. През 1895 г. били създадени революционни комитети и в Серски санджак. В Сяр били посветени учителят Благой Калейчев и книжарят Атанас Ников. През есента били основани революционни комитети в Неврокоп /дн. Гоце Делчев/ и в околните села. Комитети били основани и в Мехомия /дн. Разлог/, Мелник и Горна Джумая /дн. Благоевград/ и много от съседните им села.

Започнало организиране и на Одринско. През август 1895 г. Дамян Груев посветил в Солун Христо Коцев от Щип — учител в българското непълно четвъртокласно училище в Одрин — и му възложил от името на ЦК да основе комитети в Одрин и другите селища на вилаета. Христо Коцев създал първия революционен комитет в Одрин и организирал някои от селата в Одринско и Чокенско. В Мустафа паша /дн. Свиленград/ бил основан комитет от Павел Генадиев, тогава учител в града. Малко по-късно революционната мрежа се разпростряла и в Малкотърновско, Лозенградско и Бунархисарско.

В началото организирането вървяло бавно, сред тесен кръг от хора, предимно учители и свещеници в градовете и селата. С включването на Гоце Делчев в революционната дейност започнало привличане в редовете на организацията на широките селски и градски маси и тя се превърнала в масова революционна организация. С неговото име било свързано и изграждането на първите канали на организацията за връзка на комитетите помежду им и с пограничните пунктове в княжеството.

Георги /Гоце/ Делчев е роден в Кукуш на 23 януари 1872 г. Той учил в родния си град и в българската гимназия в Солун. Образованието си продължил във Военното училище в София, но за разпространяване на социалистически идеи сред юнкерите бил отстранен, без да бъде произведен в първи офицерски чин. След това се върнал в Македония и учителствувал две години в Щип /1894—1896/. Заедно с Дамян Груев развил широка революционна дейност и съдействувал за масовизиране на организацията. През есента на 1896 г. бил преместен в Банско, където престоял кратко време. Заподозрян от османските власти, преминал в нелегалност. От този момент до края на живота си е професионален революционер, издигайки се като признат ръководител на движението.

Гоце Делчев не само създавал революционни комитети по градовете и селата, но полагал грижи и за изграждане на система от канали, през които се пренасяла организационната поща — писма, вестници, революционна литература, и оръжие. Той създал погранични пунктове в Кюстендил, Дупница /дн. Станке Димитров/, Самоков, Лъджене /дн. Велинград/ и други селища, а по-късно и по границата с Одринския вилает — Хебибчево /дн. Любимец/, Кавакли /дн. Тополовград/, Бургас и др. Създадена била и куриерска служба. Въведени били в употреба шифър, химическо мастило и псевдоними. Така под негово ръководство постепенно се оформяла структурата на революционната организация.

КОНГРЕСЪТ В СОЛУН /1896/. Разрастването на революционното движение поставило редица въпроси, които трябвало да бъдат решени от конгрес на организацията. Конгресът се състоял през пролетта на 1896 г. в Солун и имал важно значение за развитието на революционното движение. На него за пръв път се срещнали по-видните дейци от различни райони на Македония и Одринско и обменили мисли върху състоянието и нуждите на организацията. Присъствували 15—16 души. Сред ръководителите от Солун били д-р

Дамян Груев, фотография. Централен партийен архив — София

Христо Татарчев, Дамян Груев, Андон Димитров, Иван Хаджиниколов, Гьорче Петров и др. От Битоля като представител и ръководител на местната организация присъствувал Пере Тошев, от Скопие — Христо Матов, от Прилеп — Петър Попарсов, от Шип — Гоце Делчев, от Воден — Кирил Пърличев и от Одрин — Христо Коцев.¹⁴

Наред с преценката на дотогавашната дейност в цялост и по райони на конгреса били обсъдени и приети нови положения в структурата на организацията, неизяснени или недостатъчно обосновани дотогава. Солунският комитет бил признат за централен. Организационната територия, включително и Одринско, била разделена на революционни окръзи, като била установена система за връзка помежду им и с Централния комитет. Обсъден бил въпросът за учредяване на задграничното представителство в София, което да служи за връзка с княжеството и за задоволяване на нарасналите вътрешни и външни нужди на организацията. Първи задгранични представители били Гоце Делчев, пристигнал в София в края на 1896 г., и Гьорче Петров, дошъл няколко месеца след това.

Решенията на конгреса намерили отражение в изработените след него устав и правилник. Новите документи били дело на Гьорче Петров и Гоце Делчев — Уставът и Правилникът на Българските македоно-одрински революционни комитети /БМОРК/,¹⁵ отпечатани в София през 1897 г. Въз основа на тях вече определено може да се говори за целта, средствата и състава на революционната организация, а също и за нейната структура.

Целта била достатъчно ясно формулирана — придобиване на „пълна политическа автономия на Македония и Одринско“ /чл. 1/. Тъй като автономията се схващала в посочения вече смисъл — автономия на областите, населени предимно с българи, — в борбата за придобиването ѝ можело да се разчита само на българското население. Затова организацията продължила да бъде българска по своя състав. Това личи, на първо място, от нейното име — Български македоно-одрински революционни комитети. Освен това в устава изрично се подчертава, че неин член можел да бъде „всеки българин без разлика на пол, който не е компрометиран с нищо нечестно и безхарактерно пред обществото и който обещава да бъде с нещо полезен на революционното дело“ /чл. 3/. Съгласно клетвата, която полагали при постъпването си в организацията, членовете се задължавали да се борят „за свободата на българите в Македония и Одринско“ /чл. 15 на Правилника/.

Средствата за постигане на целта били твърде разнообразни. На въстанието се гледало не като на нещо близко и предстоящо, а като на една по-далечна перспектива. Чл. 2 от устава задължавал революционните комитети „да събуждат съзна-

нието на самозащита у българското население в казаните в чл. 1 области, да разпространяват между него революционни идеи чрез печата или устно и да подготвят и подигнат едно повсеместно въстание“. Оръжието на първо време служило предимно като агитационно средство.

В разглежданите документи подробно била разработена структурата на революционната организация. Според тях тя се състояла от селски, околийски и окръжни комитети с един централен комитет над тях, наречен Централен български македоно-одрински революционен комитет /ЦБМОРК/. Броят на комитетите и районът на тяхното действие се определяли от по-горестоящия комитет. Начело на всеки комитет стояло управително тяло, състоящо се от председател, секретар, касиер и няколко съветници. Членовете на организацията, наричани „работници“, се разпределяли на групи със свои началници. Връзката между комитетите се осъществявала чрез тайна поща. Кореспонденцията се водела с химическо мастило и с шифър. Тя се пренасяла от специално определени куриери. За следене дейността на враговете и за вземане на предпазни мерки срещу тях комитетите разполагали с тайна полиция, която се деляла на изпитателна и наказателна. За различните видове провинения на членовете и нечленовете на организацията се предвиждали съответни наказания.

Във връзка с крайната цел уставът и правилникът предвиждали въоръжаване на членовете на организацията. Най-напред били въоръжени с револвери куриерите и членовете на наказателната полиция — т. нар. терористи. За обикновените членове правилникът предвиждал да бъдат снабдени с пушка, където е възможно — и с револвер и кама.

Грижата за въоръжаването била възложена на Централния комитет. Всяка покупка на оръжие трябвало да става с негово съгласие, след като предварително му се съобщят видът на оръжието, цената и пр. Това били дребни покупки, извършвани от време на време. Освен оръжието правилникът задължавал всеки член да се снабди с дрехи, цървули, сухари, памук, връзки за рани и други неща, които ще му бъдат необходими по време на борбата.

Със своите решения Солунският конгрес от 1896 г. поставил началото на нов етап в развитието на революционната организация. Тя окончателно се оформила в идейно и организационно отношение. След конгреса изграждането на революционната мрежа продължило навсякъде из Македония и Одринско. То ставало съгласно решенията на конгреса и въз основа на устава и правилника. Македония и Одринско били разделени в началото на седем окръга. На отделни градове, като Прилеп,

Велес, Цариград, било дадено правото да се свързват пряко с ЦК. След време били установени шест окръга, които останали до края на борбата на революционната организация против османското владичество — Солунски, Битолски, Скопски, Струмишки, Серски и Одрински.

За ръководители в окръзите останали „без назначение и избор“ онези лица, които с работата си се били наложили като такива. Тази практика независимо от изискванията на устава се запазила и по-късно и се прилагала и по отношение на градските и околийските ръководители. В Централния комитет в Солун останали д-р Хр. Татарчев, Д. Груев, Ан. Димитров, Ив. Хаджиниколов и Г. Петров. Ан. Димитров бил ръководител на Солунския комитет на организацията. След заминаването на Гьорче Петров за София през март 1897 г. в ЦК бил привлечен на работа Григор Попев. През лятото на 1898 г. Дамян Груев бил интерниран в Битоля, а от есента в ЦК били включени Христо Матов и Пере Тошев.¹⁶

Ръководителите на ВМОРО направили безуспешни опити да привлекат под знамето на организацията и привържениците на еволюционистичните методи и средства на борба. През март 1897 г. част от тях създали в Солун своя организация — Българско тайно революционно братство, която трябвало да превземе позициите на ВМОРО сред народните маси. Основатели на революционното братство били някои от учителите в солунските български гимназии и по-заможни граждани, като Иван Гарванов, ръководител на братството, Христо Тенчев, Димитър Мирчев, Неделчо Колушев, Йосиф Кондов, Андрей Весов и др.¹⁷ Те изхождали от схващането, че главната задача, която стояла пред българите в Македония и Одринско, била борбата за просвета и отпорът против настъплението на чуждите пропаганди.

Тези схващания дали отражение върху дейността на братството. То било наречено революционно, за да привлече масите, възприели вече идеята за революционна борба, но работата му далече не била такава. Според устава то си поставило за задача да наказва отделни народни мъчители, да защитава българската народност от посегателствата на чуждите пропаганди и да подготвя населението за борба, за да може само да извоюва свободен политически живот.¹⁸

Братството успяло да създаде клонове само в Прилеп и Ахъчелебийско /дн. Смолянско/. То привлякло отделни съмишленици във Велес, Тиквеш и Сяр и образувало група сред учениците в солунската мъжка гимназия. За две и половина години дейност неговата равностетка по думите на Ив. Гарванов била „няколко идеални борци и два пункта“, в които имало „само признаци на организация, но не и дисциплинирана организа-

ция“. Оръжието възлизало на „няколко пушки и 5 револвера“¹⁹.

Постепенно отношенията между ВМОРО и революционното братство се изострили до крайност. За да се избегне излишно кръвопролитие и под натиска на обществеността в България през септември 1899 г. братството се разтурило и неговите членове влезли в редовете на революционната организация. Така ВМОРО, преодолявайки всички спънки от страна на противниците на революционната идея, се наложила като най-важен фактор в националноосвободителното движение на българите в Македония и Одринско.

2. Засилване на дейността на революционната организация

СЪЗДАВАНЕ НА ЧЕТНИЧЕСКИ ИНСТИТУТ. Развитието на революционната организация в Македония и Одринско след Солунския конгрес довело до нейното по-нататъшно разширяване и укрепване. Появили се постоянни агитационно-организаторски чети, които имали за задача да организират и подготвят населението във всяко отношение за предстоящата борба. Появата им довела до промени в революционното движение, отнасящи се както до тактиката, така и до състава, устройството и управлението на революционната организация. Те изиграли важна роля за по-нататъшното засилване на движението.

Четите възникнали постепенно и успоредно с разрастването на ВМОРО. Първоначално организацията нямала свои чети. Куриерите и терористите от наказателната полиция били на първо време единствените постоянно въоръжени хора на организацията. Членовете на наказателната полиция понякога образували бойни групи или малки чети за изпълнение на някоя наказателна акция, но те били с временно предназначение и след изпълнението на задачата си се разтуряли. При пренасянето на по-големи количества оръжие куриерите се придружавали от група въоръжени хора, но и те не били постоянни чети. Понякога за пренасяне на оръжие се прибегвало до услугите на отделни харамии, установени в княжеството, но техните чети били „частни“, те не принадлежали на Вътрешната организация и на тях не можело да се разчита за водене на сериозна агитационна и организаторска работа.

Първите организационни чети били създадени в края на 1897 г. Тогава Гоце Делчев в качеството си на задграничен представител на ВМОРО започнал да изпраща във вътрешността на страната малки въоръжени групи начело с бивши легални ръководители със задача да възстановяват

УСТАВЪ

на

БЪЛГ. МАКЕДОН.-ОДР. РЕВОЛ. КОМИТЕТИ.

ГЛАВА I.

ЦѢЛЪ

Чл. 1. Цѣльта на Б. М. О. Р. К. е придобиване пълна политическа автономия на Македония и Одринско.

Чл. 2. За постигане на тая цѣль, тѣ сѣ длъжни да събуждатъ съзнанието за самозащита у българското население въ казанитѣ въ 1 чл. области, да разпространяватъ между него революционни идеи чрезъ печатътъ или устно и да подготвятъ и подигнатъ едно всеобщо въстание.

ГЛАВА II.

Съставъ и устройство.

Чл. 3. Членъ на Б. М. О. Р. К. може да бъде всеки българинъ, безъ разлика на полъ,

или пряко уличените дейци на организацията. Така били създадени първата чета в Кичевско начело с Павле Дуков от с. Юдово и Йордан Пиперката от с. Козица и първите чети в Гевгелийско и Костурско. В Костурско се движела чета от 2—3 души, а в Гевгелийско — четата на Иван Карасулията. Не след много в Гевгелийско се установила и четата на Михаил Попето, която започнала да върши агитаторска и организаторска работа сред населението.

Централният комитет в Солун схванал значението на тази дейност и с окръжно писмо, издадено в края на 1899 г., предписал създаването на чети във всяка околия. На следната година окръжното се разширило в Правилник от 44 члена.²² Според Б. Сарафов той бил написан в София от Гьорче Петров и капитан Венедиков и към края на 1900 г. бил изпратен в Солун, за да се прегледа, преди да се издаде и разпрати в отделните райони. В Солун правилникът бил прегледан и допълнен от Христо Матов и Пере Тошев, след което бил преписан с шифър и хектографиран. При станалия в началото на 1901 г. провал в Централния комитет на организацията той попаднал в ръцете на османските власти.²³

През 1900 г. броят на четите започнал да се увеличава. Почувствувала се нужда от подготвени хора, които да водят четите и да вършат агитационно-организаторската работа, която им се възлагала. Ролята на школи за подготовка на четници и войводи изиграли четите на Михаил Апостолов Попето, Христо Чернопеев и Марко Лерински/Георги Иванов — Геройски — и тримата от свободна България. Четата на Михаил Попето действувала в Гевгелийско от 1899 г. Хр. Чернопеев от началото на 1900 г. бил четник при Попето, а по-късно станал войвода в Кукушко и Струмишко. Марко Лерински пристигнал в Костурско-Леринския район през юли 1900 г. и станал войвода в Костурско, после в Леринско до смъртта си в края на юни 1902 г. И тримата били добре подготвени военно, поради което успели да създадат първите истински агитационно-организаторски чети, в които се обучили множество четници и войводи.

В същото време в Прилепско действувала четата на Мирче Ацев, в Демирхисарско — Йордан Пиперката, в Битолско — Стоян Донски. В Гевгелийско наред с районната чета/по-късно начело с Андон Кьосето/продължила да действа и четата на Ив. Карасулията, в Ениджевардарско — Апостол Петков, в Тиквешко — Кръстьо Българията, в Неврокопско и Демирхисарско — Илия Кърчовалията. В Лозенградско Лазар Маджаров водел малка чета от нелегални. Опитът от дейността на тези чети несъмнено бил използван при съставянето на правилника за четите.

През следващите години били изградени чети в почти всички райони на Македония и Одринско. Те били в постоянно движение. Някои от тях поради уголемяване или за улесняване на дейността си се разделяли и след време отново се

Никола,

Писмата, изпращани при
италско дѣла, както и онова
въ което сѣ приключило и
успехомъ отъ Першинъ
еко писмо съмъ получило
на връще. Чекаше да ти
пишѣ дѣли писма, на не
знаемъ, че азъ вече съмъ
говетъ прощамъ, изгубилъ
съмъ търпението да свѣдѣ
дѣло връще на едно и то
а като ми да свѣдѣ на ма
и да тишѣ. Усета ехъ на
нещо да не чакамъ, и
повече отъ дѣл три дѣни,
съ които искамъ да ти свѣ
ишѣ, че най-голямъ съмъ вече
всѣмъ и тѣсѣ крадѣщи
да ти прѣпращамъ.
Азъ ти щеда да парта
една кѣща въ която да
се събвѣрватъ и отъ ко
лесно да се товарятъ
за кѣмъ гранича.

Устав на Българските македоно-одрински революционни комитети, /първа страница/. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Смолян

Писмо от Гоце Делчев до Никола Малешевски, 29 ян. 1899 г. /първа страница/. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Благоевград

Правилник на Тайната македоно-одринска революционна организация /първа страница/. ЦДИА — София

обединявали. Други променяли районите си, трети се разтуряли и на тяхно място се образували или идвали нови чети. Най-добра агитационно-организаторска дейност развили четите в Битолски революционен окръг, който по-късно се оказал най-добре подготвен в организационно и боево отношение. В Серски и Струмишки революционен

ПРАВИЛНИКЪ

на

ТАЙНАТА МАКЕДОН.-ОДР. РЕВОЛ. ОРГАНИЗАЦИЯ.

Глава I.

Централенъ Комитетъ.

Чл. 1. Ц. М. Одр. Р. К. се състои отъ: 1) прѣдсѣдателъ, 2) секретаръ, 3) касиеръ и няколко члена за съвѣтници.

Чл. 2. Ц. К. има следующитѣ длѣжности: 1). Рѣководи комитетитѣ на мѣстнитѣ организации, слѣди общия вървежъ на дѣлото и дава потребнитѣ наставления и подкрѣпления. 2). Той направо отъбѣи и чрезъ мѣстнитѣ комитети отъбѣи се грижи за доставяне оръжия, революционна книжина и др. т. нѣща, потребни за вършенѣването на дѣлото. 3). Нему е прѣдоставено правото и грижата за разпрѣдѣленіе на внесенитѣ отъбѣи, както и излизанитѣ на мѣстнитѣ организации материали. 4). Той води сношенията съ външнитѣ Революционни Комитети, ако има такива. 5). Съ

окръгъ също действували много чети. В Одрински революционен окръг четите развили по-голяма активност в района на Странджа и в Родопите.

Основната заслуга за изграждане на четнически институт на ВМОРО принадлежала на Гоце Делчев. Той привлякъл по-видните дейци за вътрешността, полагал постоянни грижи за формирането и изпращането на четите от пограничните пунктове, за обучението и въоръжението на четниците. В качеството си на главен ревизор на всички чети, длъжност, която по право се падала и била възложена на него, по време на обиколките си в Македония и Одринско той непосредствено организирал и насочвал дейността им. През пролетта на 1900 г. /март — април/ Гоце Делчев направил обиколка из Одринско, където проверил състоянието на организацията.²⁴ През октомври

организационната мрежа в засегнатите от разкритията и арестите райони и да повдигнат духа на населението. Първите три чети били изпратени в Малешевско, Струмишко и Радовишко. Те били съставени от по трима човека начело с Ефрем Чучков за Малешевско, Стоян Георгиев за Струмишко и Тодор Станков за Радовишко. Задачата на четите била да възстановят организацията за по-малко пострадалите райони и да създадат в тях база за действие в съседните райони. Четите преминали в Македония през април 1898 г.²⁰ През същата година били изпратени и други чети, които трябвало да събират сведения за състоянието на пограничните райони след извършените арести от османските власти.²¹

Освен изпращаните в пограничните райони чети били образувани и във вътрешността. Отначало те били временни, но постепенно се превърнали в постоянно убежище на заподозрените

1

2

3

4

5

6

ОСНОВАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ВМОРО И ВМОК

с.г. предприел обиколка из Македония и до ранната пролет на следващата година посетил и инспектирал Горноджумайско, Разложко, Мадешевско, Радовишко, Струмишко, Петричко и Мелнишко.²⁵ По време на тези обиколки Гоце Делчев разяснявал задълженията на четите като цяло и поотделно на войводата и четниците, отношенията с управителните тела в селата, наказанията и реда за изпълнение на присъдите и пр. Всички тези разпореждания след това били записани в правилника на четите.²⁶

Четите изиграли важна роля в развитието на революционното движение и изменили облика на ВМОРО. Породени от нуждите на разрасналата се организация, те на свой ред довели до по-нататъшното ѝ разширяване и масовизиране. От организация, ограничена сред тесен кръг от дейци в градовете и селата и занимаващи се повече с пропагандиране на революционната идея, тя се превърнала в масова и активно-борческа организация, годна да воюва с османската власт. Този нов етап се характеризирал с бързо революционизиране на организираното население и с ускоряване темпа на цялото движение.

МАСОВИЗИРАНЕ НА ВМОРО. Преди създаването на четническия институт в редица райони на Македония и Одринско ВМОРО не била проникнала във всички български села. Там пък, където имало вече посветени, те били малобройни и недобре организирани. Посвещаването ставало поединично и то се държало в тайна. Посветените работници не се познавали всички помежду си. Обикновено те се ръководели от този, който ги е привлякъл в организацията, а жените се държали настрана от нея. Истински ръководни тела фактически не съществували. С появата на четите положението се изменило. Като допълнителна част на революционната организация четите имали за главна задача разширяване на организационната мрежа. Те трябвало да разпространяват революционната идея сред населението, да укрепват

1. Д-р Христо Татарчев, фотография. Културен дом „Вл. Поптомов“ при НС на ОФ — София

2. Христо Матов, фотография. Културен дом „Вл. Поптомов“ при НС на ОФ — София

3. Иван Гарванов, фотография. Национален военноисторически музей — София

4. Анастас Лозанчев, детайл от фотография, 1898 г. Личен архив на Л. Лозанчев — София

5. Трайко Китанчев, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Благоевград

6. Тома Давидов, фотография. ЦДИА — София

Гоце Делчев, фотография. ЦДИА — София

съществуващите организации, да създават нови и да ги свързват в здрава мрежа помежду им. Затова и се наричали агитационно-организаторски. Разширяването на организационната мрежа се налагало и от нуждите на самите чети. За по-лесното и безопасно придвижване те трябвало да разполагат, всяка в своя район, с повече организирани и здраво свързани едно с друго села. От друга страна, за осигуряване на по-голяма безопасност при пребиваването им в дадено селище се налагало, където било възможно, да се привличат в организацията целите села. Жените също били включени в делото.

Дейността на четите допринесла твърде много за повдигане авторитета на ВМОРО сред българското население и за спечелването му за освободителното дело. Организацията постепенно се превърнала в своего рода държава в държавата, със свои закони, съдилища и изпълнителна власт. По този начин тя се стремяла да отслаби връзките на селяните с османската власт и да ги приучи към самостоятелност. С цел да не се допуснат разкрития в отделни райони на селяните било забранено да влизат в контакт с мюсюлманското население, да купуват каквото и да било от него по селата или в градовете или да работят по нивите на богатите мюсюлмани, макар и срещу заплащане. Организацията на места се намесвала и в отношенията на селяните с българи лихвари и ограничила или премахнала експлоатацията от тяхна страна. Чрез четите ВМОРО оказала влияние в бита и обичаите на селяните. Били забранени скъпите и излишни накити в облеклото на жените, скъпо струващите и продължителните угощения по време на сватби, панихиди и разни религиозни празници. На определени места четите привиквали населението и към по-голяма хигиена.²⁷

Наред с всичко това селяните се приучавали и към по-голяма активност. Освен охраната, която осигурявали по време на престоя на четите по селата, те били длъжни да съобщават на управителните тела за всяко движение на османска войска. Управителните тела на свой ред нареждали на куриерите да осведомяват съседните села и намиращите се в тях чети. Четите заставяли селяните да се оплакват на властите във вилаетските центрове и на консулите на чуждите държави за насилията и изтезанията, на които ги подлагали потерите при преследване на четите или по време на разкрития, т. нар. афери. В случай на убийство или грабеж от страна на мюсюлмани над християни на селяните се внушавало да завеждат съдебни дела срещу насилниците.

Масовизирането на революционното движение довело до промени в състава на ВМОРО. Още преди създаването на четническия институт в организацията влизали не само българи екзархисти, но и униати/Кукушко/ и протестанти/Разлож-

ко, Радовишко/. С появата и развитието на четите организацията започнала да прониква и в българските патриаршистки села. На първо място в това отношение били Гевгелийско, Леринско и Костурско, а в Преспанско патриаршистите станали най-надеждна опора на организацията. Където съществували вражди между екзархисти и гъркомани, четите налагали на селяните да се помирят в името на освободителното дело. По наставлението на Гоце Делчев в смесените села трябвало да се преодолеят религиозните различия без външен натиск.²⁸ Те свършвали обикновено с признаване на Екзархията от цялото село, какъвто бил случаят със с. Смърдеш, Костурско, и с редица други селища.²⁹

Постепенно организацията започнала да прониква и сред другите народности, населяващи Македония и Одринско. Това било свързано със създаването и развитието на четническия институт. В нейните редове се присъединила и част от влашкото население, предимно от Охрид, Крушово, Магарево, Търново, Маловица и други селища от Битолския революционен окръг. Имало случаи, когато били подвеждани под клетва също турци и албанци. В Охридско дори имало турчин четник.³⁰ Значителна част от оръжието в отряд Вардарска Македония била закупена от турци и албанци или чрез посредничеството на власи, но все пак това били редки случаи. По своя състав организацията си останала българска и работела главно сред българското население.

С развитието на четническия институт било свързано бързото революционизиране и въоръжаване на селското население. Докато преди малкото по количество оръжие служело главно като агитационно средство и не се съхранявало добре, с появата на четите и с масовизирането на ВМОРО възникнал въпросът за въоръжаването на всеки член на организацията. Бил възприет принципът на самовъоръжаване на отделните райони и една от задачите на четите била да го прокара сред населението. Четите пренасяли или улеснявали пренасянето на оръжие, грижели се за неговото раздаване и запазване в добро състояние. Освен това при пребиваването си в селата четниците обучавали въоръжените членове на организацията. От селяните се искало също, когато четата бъде нападната от войска или потеря, те да й се притекат на помощ и да я избавят от опасността. И наистина по-късно били отбелязани немалко случаи, когато въоръжени селяни, с чети или сами, се притичвали на помощ на обградените от османска войска четници.

Наред с масовизирането на ВМОРО настъпили промени и в управлението на организацията. Пораснали ролята и значението на местните комитети. Управителните тела вече се избирали на

общоселски събрания, на които се задължавали да присъствуват всички възрастни селяни. Увеличил се не само броят на членовете им, но и правата и задълженията им. Те определяли размера на членския внос, издирвали кой може да си купи оръжие със свои средства и го заставяли да направи това, разрешавали отделни недоразумения между членовете на организацията и пр. Управителните тела се грижели и за всичко, свързано с посрещането, настаняването и охраната на четите. Те давали разпорежданията си чрез десетниците, чиято дейност също се активизирала.

Развил се и процесът на демократизиране на организацията като цяло. Разширяването правата на селските комитети било свързано с постепенното заместване на строгата централизация с принципите на децентрализацията. За да се премахне протакането при решаване на редица текущи въпроси, окръжните и околийските комитети получили по-големи права. Върху комитетите във вилаетските центрове Солун, Битоля, Скопие и Одрин от началото на 1901 г. били прехвърлени редица от функциите на Централния комитет. Преди това се проектирало дори и периодично да се премества ЦК по окръжните градове. В такъв случай съставът на съответния окръжен комитет щял да бъде и централен. В 1900 г. се замисляло преместване на ЦК в Битоля, но арестуването на главните дейци на организацията в града попречило да се изпълни това намерение.³¹

Създаването на четническия институт довело до ускоряване темповете на развитие на революционното движение. С масовизиране на организацията вероятността за разкрития от страна на османската власт значително се увеличила. Зачестили забягванията на заподозрени организационни работници. Това на свой ред водело до все по-чести сблъсквания с османските войски и до нови разкрития — афери. По този начин развитието на организацията след създаването на четите се превърнало по думите на Христо Силянов в непрекъснат „низ от афери“³².

Първите афери били дело на случайността. През пролетта на 1896 г. в Битоля бил заловен с няколко ръчно направени бомби кираджията Доне Стоянов от Щип. По същото време бил задържан при пренасяне на оръжие и един от куриерите от с. Винаца, Кочанско. Въпреки жестоките изтезания, на които били подложени и двамата, те не издали никого. През април 1897 г. бил заловен на път от Скопие за Тетово организационен куриер с торба вестници, между които и издаваният в Скопие хектографиран в. „Санстефанска България“. Задържаният издал двама от ръководителите в Скопие, но следствието било потулено с 80 лири рушвет. Последвали през август Радовишката афера, при която пострадали селата Дедино и

Инево, а в края на годината Винашката афера, която за дълго време разстроила организацията в почти целия Скопски санджак.³³

По-известни афери през 1899 г. били Валандовската, станала след сражение на чета с жандармерията, и Щипската, предизвикана от откриването на ранен четник в махалата Ново село. През лятото на 1900 г. по-сериозно пострадало Одринско от т. нар. Керемидчиоглува афера. Тя била предизвикана от четата, изпратена през юни 1900 г. за обир в Родосто. В нея участвували и хора на Арменския комитет в Пловдив. Неуспяла да изпълни мисията си в Родосто, на връщане тя заловила гръцкия лекар в Лозенград К. Керемидчиоглу, за освобождаването на когото получила откуп от 800 турски лири. В резултат на извършените след това арести пострадали Лозенградският и Бунархисарският район. Няколко афери създали и агитационно-организаторската чета на Георги Кондолов в Малкотърновско през лятото на 1901 г. През същата година избухнала голяма афера в Костурско, предизвикана от предателството на бившия организационен работник Иванчо Кичевица, както и няколко афери в Родопите, резултат от несполучливи опити за убийства и обири.³⁴

Тежък удар за организацията била Солунската афера от края на януари 1901 г. и свързаните с нея разкрития в околните райони — Кукушко, Гевгелийско, Воденско, Тиквешко и Радовишко. В резултат на тази афера били арестувани членовете на Централния комитет и много други видни дейци на организацията от засегнатите райони. Начело на ЦК застанал Иван Гарванов.

3. Македоно-одринското движение в Княжество България и взаимоотношения между Вътрешната революционна организация и Върховния комитет

ПЪРВИ СЪПКИ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ОРГАНИЗИРАНО ДВИЖЕНИЕ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ. Революционното движение в Македония и Одринско се развивало в тясна връзка и взаимодействие с македоно-одринското движение в свободна България, където революционните дейци намирали морална опора и подкрепа в своята борба. Оттук постъпвало значително количество оръжие и боеприпаси за въоръжаване на населението в Македония и Одринско, формирали се някои от четите на организацията, като се

набирали и подготвяли революционни кадри. В свободното отечество търсели временно убежище и възстановявали силите си много от дейците на освободителното движение. Тук търсели приют и бежанците, напуснали родните си места поради засилените преследвания от страна на османските власти. Отношенията с легалната организация често придобивали формата на сътрудничество. То било обусловено от общата цел и общите задачи, които имало движението на българите, останали под османско владичество, и в княжеството — освобождаването на потиснатите българи.

Още в първите години след Освобождението в Княжество България и в Източна Румелия възникнали различни дружества, които си поставили за цел да действуват за просветното и културното развитие на македонските българи. През август 1880 г. в Пловдив била основана Македонска дружина по образец на Цариградската македонска дружина отпреди Руско-турската освободителна война. Тя си поставила за задача „да спомага за нравственото развитие и умственото въздигане на Македония“, за която цел щяла да открие клонове „навсякъде из Българско и дето има български поселения“.³⁵ Почти по същото време и в София било основано благотворително дружество, което под различни наименования продължило да съществува няколко години. Неговата задача била да поддържа ученици от Македония в педагогическите училища в княжеството и извън него, а след това да открие педагогическо училище в самата Македония. То също решило да създава и свои клонове в другите селища на страната.³⁶

Сериозен опит за обединяване на емиграцията бил направен през 1885 г. По времето, когато започнало и се развило движението за съединение на Княжество България и Източна Румелия, настъпило активизиране и в движението за освобождение на Македония. В края на 1884 г. в София било основано дружество „Македонски глас“, което си поставило за задача да работи за подобряване положението на българското население в Македония в духа на чл. 23 и 62 от Берлинския договор. От началото на 1885 г. то започнало да издава на български и на френски език в „Македонски глас“, редактиран от Димитър Ризов и Илия Георгов. След време дружеството се ориентирало към изпращане на отделни лица и чети в Македония с цел да подготви въстание срещу османския режим.

По същото време настъпило раздвижване в Русе и Пловдив. В Русе действували Българо-македонско благотворително дружество с благотворителни цели и българо-македонски революционен комитет „Искра“ начело с капитан Коста Паница, който си поставил за задача да съдейства за освобождението на Македония. В подкрепа на идеята за предприемане на революционни действия в потиснатите области, останали под османско владичество, се изказвал и в „Македонец“, издаван от бившия участник в

национално-революционните борби и в Кресненско-Разложкото въстание Никола Живков. В Пловдив начело на движението за освобождение на Македония застанали Македонското дружество и Българският таен централен революционен комитет /БТЦРК/. Скоро БТЦРК насочил усилията си към подготовка на Съединението, а Македонското дружество се разцепило, като само част от членовете му възприели програмата на софийското дружество. Сред тях били по-сетнешните видни дейци на революционната организация в Македония и Одринско Гьорче Петров, Пере Тошев, Антон Кецкаров и др. Гьорче Петров заминал с пълномощно в Македония, където участвувал в подготовката на въстанието.

За да се обединят усилията на всички македонски дружества, през май 1885 г. софийското дружество „Македонски глас“ взело инициативата за създаване на единна организация в Княжество България и Източна Румелия. Според предварително съставения устав македонските дружества в „свободните Българи“ се превръщали в клонове на софийското дружество и се поставяли под негово ръководство. Предвиждало се дейността на организацията да се направлява от Централно настоятелство, което щяло да се избира на общо събрание, съставено от членовете на дружеството в София и от по един представител на всички клонове. Целта щяла да бъде да се работи за „подобрене участта на Македония“. Общото събрание за учредяване на организацията се състояло на 1 и 2 юли 1885 г. в София. Наред с членовете на софийското дружество присъствували представители на 18 македонски дружества и клонове на „Македонски глас“. Било избрано десетчленно Централно настоятелство начело с Д. Ризов — председател, Д. Петков — подпредседател, и др. След общото събрание македонското дружество в София и неговите клонове продължили своята дейност, но извършеното през септември Съединение отклонило вниманието в друга посока и организацията се разтурила.³⁷

По време на Стамболовия режим положението в известна степен се променило. Отчитайки сложната обстановка, която се създавала с идването на Фердинанд, и скъсването на дипломатическите отношения с Русия, правителството не допускало организиране на македоно-одринската емиграция за политическа дейност. Стамболов се стремел да поддържа добри отношения с Турция, за да могат да се разширят и затвърдят на първо време църковно-училищните права на българите в Македония и Одринско. Предвид на политиката на Великите сили, насочена към запазване статуквото на Балканите, и поради засилените претенции на гръцката и на сръбската буржоазия спрямо Македония повдигането на македонския въпрос се преценявало като несвоевременно и

опасно за българските интереси. Все пак и през този период имало опити за организиране на емиграцията. Били основани различни дружества, като македонско читалище в София, заемоспестителна каса на бежанците от Македония в София и във Варна, македонско еснафско училище в Пловдив и др., които, макар и да просъществували кратко време, поддържали идеята за организирано общо действие в полза на поробените.

Важна роля през този период изиграли вестниците и списанията, които се издавали от представители на емиграцията. В тях наред с поместването на сведения за положението на населението в поробените земи се разисквало върху задачите на предстоящото движение и се изказвали идеи, някои от които след това залегнали в основата на организираното македоно-одринско движение. Във вестника на Коста Шахов „Македония“, издаван с прекъсвания от края на 1888 до 1893 г., се наблягало на необходимостта от организиране и обединяване на общите усилия, за да се поведе системна дейност за освобождаване на Македония. Това се налагало — според вестника — от действията на чуждите пропаганди, които работели във вреда на българското население. Целта, в името на която трябвало да се работи, била автономията на Македония в рамките на обещанияте с чл. 23 от Берлинския договор права. Автономията се мотивирала със сложността на македонския въпрос и с невъзможността България сама да го реши в своя полза. Тя се налагала още, за да се обезсилят претенциите на другите държави спрямо Македония и да се запази нейната териториална цялост. За по-лесното ѝ постигане трябвало да се обединят усилията на всички потиснати народности и всички да се включат в борбата против османския режим.

За сплотяване на емиграцията съдействували още в „Югозападна България“ и сп. „Лоза“. Около „Югозападна България“ се групирали кръгове от интелигенцията, които поставили началото на системното изучаване на проблемите в Македония. В него се изтъквало, че дейността на емиграцията трябва да има легален характер.

Списание „Лоза“ излизало на два пъти като научен орган на Младата македонска дружина. То взело открита позиция относно българския характер на населението в Македония и за неговия език. В него се пише дословно: „Само едно сравнение от ония етнографски черти, които характеризират македонците /разбираме македонските българи/, с ония, що характеризират свободните българи, подреждането им до ония начала на народността, които изредихме по-горе, доста ни е да покажем и да убедим всекиго, че народността на македонците не може да бъде

друга освен българска.“³⁸

Спирайки се на въпроса за езика на населението в Македония, списанието изтъква, че „македонските наречия никога няма да представляват почва за образуването на отделен самостоятелен език от владеещия днес източнобългарски“. По-нататък се допълва, че „единството на българския език от всичките му краища е вече установено от науката“. Списанието настоява книжовният език да бъде колкото се може по-народен и в неговото формиране и развитие да участвуват всички диалекти, включително и македонските.³⁹

В списанието се дават сведения и за развитието на просветното дело в Македония. Поместени са и статистически сведения за населението на Македония и Одринско, като се изтъква, че българите съставляват мнозинството от жителите на тези области.

Печатните издания на бежанците от Македония също така призовавали да се противодействува на чуждите пропаганди и да се работи за единството и целостта на българския народ. Те оказали несъмнено влияние за оформянето на основните идеи на бъдещите ръководители както на революционната, така и на легалната македоно-одринска организация.

Усилията за сплотяване на македоно-одринската организация завършили с успех през пролетта на 1895 г. Свиканият в София конгрес, който заседавал от 19 до 28 март, обединил в една обща легална организация съществуващите в княжеството и вън от него македонски емигрантски дружества и братства и избрал първия комитет за ръководене на тази организация — Македонския комитет начело с Трайко Китанчев. Раздвижването на македонската емиграция в България и обединяването ѝ около Македонския комитет били свързани с арменските събития от 1894 г. Вълненията в Армения и жестокостите при потушаването им принудили Великите сили да излязат от пасивното поведение, което следвали дотогава по отношение на събитията в Османската империя. Порождали се надежди за подобряване положението на населението в Македония.⁴⁰ За раздвижването допринесло и свалянето на Стамболовия режим и заменянето му с управлението на Народната партия, което възприело друга външнополитическа ориентация.

До създаването на Македонския комитет не се стигнало лесно. Отначало в София били образувани две дружества — Млада македонска дружина и дружество „Братски съюз“. Всяко от тях претендирало да играе ръководна роля и се стремело да обедини около себе си съществуващите македонски дружества и братства. В двете дружества имало две различни схващания за

БЕЛЕЖКА

реформите, които трябва да се въведат в Македония, за да се униротвори възбуденото таж християнско население.

1. — Отъ долината Солунска, Битолска и Скопска влезат да се образува единъ само валазетъ, съ сѣдлинѣ Солунъ, въ сѣдлината граница:

Пограничната линия на тоя валазетъ ще почне отъ сѣверската граница сръбу Враня, ще върне по сѣверо-източната мѣжа на валазетъ Приштина, Куманово, Качаник и Тетово, ще свърже съ багето на Кирпатъ, а отъ върха Лоботевъ, по багето на Шаръ-Павлия, ще доведе до Кирпатъ — най-високата върха на Дешитъ, отъ Кирпатъ тя ще отиде по потока Велешица, на който се намира голѣмото село Радомиръ, до валазетото на тоя потокъ въ Църня-Презъ; отъ тукъ мѣстото тя ще свърже по последната рѣка до с. Царевъ, и отъ тамъ, минавайки по западната мѣжа на валазетъ Охридска и Корчанска до самия върхъ Грамотъ, ще върне по южната мѣжа на валазетъ Костурска, Кийларска, Воденска и Кара-Ферияска до онова мѣсто, гдето мѣждата на последната кава се прѣсича отъ потока Бистрица; отъ тая точка тя ще върне по течението на последния потокъ до вливаването му въ Егейско Море, и сѣтъ, като върне на сѣвъ-изтокъ по крайбрежието, и като обгърне Халанджеския полуостровъ, ще отиде до устието на р. Мѣста; отъ тукъ, по сѣверната рѣка, тя ще върне на сѣверо-изтокъ до онова мѣсто, гдето се слива въ нея притока, на който се намира с. Радомиръ, а отъ тамъ, по тоя притокъ, ще прѣиде до границата на Источна Румелия, отъ гдето по-нататъкъ ще свърже съ валазетъ на Българското Княжество и Сръбското Княжество.

2. — Да се назначатъ за валазетъ на тоя валазетъ, съ срокъ до 5 години, да се напълно удовлетворителни условията на справедливостта и толерантността и принадлежност на при-обладващата въ валазетъ народност.

3. — Назначеното на тоя валазетъ Князь Кръстьевъ Каша, който имаше да се отнасява съ редки качества, като лични качества на Отоманската Империя, ще бъде най-свободнотеленъ и най-адекватенъ на християнското население (въ валазетъ).

4. — Валазетъ да управлява валазетъ съ помощта на едно Валазетско Сѣбрание, което да се избира нево-редствено отъ самото население, при строго съблюденіе правата на меншинствата, и да рѣшава всички въпроси относно се до вътрѣшната уредба на валазетъ.

5. — Личността и жилището да бъдатъ еднакво неприкосновени за всички граждани на валазетъ. Цензурата на оцагнотъ слово да не съществува.

6. — Всички валазетски чиновници да се избератъ отъ оная народност, която при-обладва въ тѣхното мѣстослужение. Всички отъ тѣхъ да се назначаватъ отъ Н. И. В. Султана по предложение отъ валазетъ, а останалите да се назначаватъ направо отъ самия валазетъ.

7. — Валазетъ на главната народност въ валазетъ да бъде официаленъ направо съ турския вѣнчаванъ валазетски утвърденъ, като се прѣдостави право на административните единици да избиратъ единъ отъ тѣхъ едни за своите официални сношения.

8. — Учебното дѣло на християнската народност да се прѣдостави всенѣю на грижата на респективната (имъ)училищна организация.

9. — За поддръжането редътъ и тѣхната въ валазетъ да се организира една административна жандармерия, основана върху началата на рекрутната система и неосредствено подчинена на валазетъ. Тѣзи жандармерия, наредъ съ офицеритъ ъ, да принадлежи на мѣстната народност, съобразно съ числеността ъ, и да не надминава повече отъ 1/4 на мѣстното мѣжко население. Всички офицери на тѣзи жандармерия да се назначаватъ отъ Н. И. В. Султана по предложение отъ валазетъ, а останалите да се назначаватъ направо отъ самия валазетъ.

10. — Бюджета и данъцитъ на валазетъ да се определятъ отъ Висшето Сѣбрание. 25% отъ доходътъ на валазетъ да се внасятъ въ общото държавно съкровище, а останалите да се употребяватъ за нуждитъ на валазетъ.

11. — Съществено съ назначенето на валазетъ да се назначатъ и една коммисия ад-хокъ, въ които да бъдатъ достатъчно прѣдставени мѣстната народност, и които, подъ предсѣтелството на валазетъ, да вършатъ подробноститъ на горните реформи.

12. — Да се даде обща и пълна амнистия на всички политически прѣстѣпници, осъдени или не, както и на всички заподозрени въ неблагожелателностъ валазетски убоженци, които сѣмъ извадятъ родината си.

13. — Подобна реформа да се въведатъ и въ Одринския валазетъ.

Бележка към Окръжно № 141 на Върховния македонски комитет до македонските дружества в България, с което се излага историята на проекта за реформи. София, 18 май 1896 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Борис Сарафов, фотография. ЦДИА — София

Генерал Иван Цончев, фотография. ЦДИА — София

Полковник Анастас Янков, пощенска карта. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Пере Тошев, фотография. Национален военноисторически музей — София

Лазар Поптрайков, фотография. ЦДИА — София

ските насилия в Македония и Одринско и да изпрати депутация в европейските столици, която да моли за даване права на християнското

население в Османската империя. Комитетът направил постъпки пред дипломатическите представители в София за подобряване положението на македонските българи в Македония, поздравил чрез свои пълномощници княз Лобанов-Ростовски по случай назначаването му за министър на външните работи на Русия и подготвил изпращането на депутация в Европа. Наред с това комитетът се заел да образува свои клонове из страната и да обедини около себе си съществуващите вече дружества.

На тази дейност се противопоставило дружество „Братски съюз“, основано на 27 декември 1894 г. с председател Трайко Китанчев, подпредседател Наум Тюфекчиев и др. Неговите създатели в противовес на Младата македонска дружина и на Македонския комитет възприели идеята за революционни методи на действие. Органът на дружеството в „Право“, редактиран от Никола Наумов и Тома Карайовов, се обявил против митингите и легалните протести и проповядвал, че спасението е само в „свещената революция“ и че е време по бреговете на Марица, Струма, Вардар, Преспа и Охрид да се развее червеното знаме на революцията.⁴² Дружеството „Братски съюз“ излязло с претенцията, че то има за цел „политическото освобождение на поробената рая в Турско“ и затова трябва да играе ролята на централно дружество. То също започнало да присъединява към себе си съществуващите дружества в страната и да изгражда нови като свои клонове.

СВИКВАНЕ И РЕШЕНИЯ НА ПЪРВИЯ ОБЩ УЧРЕДИТЕЛЕН КОНГРЕС В СОФИЯ. След редица опити за помирение, за сплотяване на емиграцията най-после през 1895 г. бил свикан македонски конгрес в София, който обединил всички дружества в една организация с определена цел и структура. По въпроса за целта на организацията и тук, както и в Македония се оформили две мнения: автономия и обединение с България. След продължителни разисквания се наложило първото и за него гласували почти всички делегати. Конгресът определил и средствата за постигане на целта, като обединил в едно схващанията на Македонския комитет и на „Братски съюз“. Била разработена и структурата на организацията.

Всички разисквани въпроси били обобщени в „Решения на I македонски конгрес“, които получили формата на устав/след II конгрес — Статути на македонските дружества/⁴³ Целта на дружествата според тях била „придобиване за населението в Македония и Одринско на политическа автономия, приложена и гарантирана от Великите сили“ /т. 1/. Средствата за получаване на автономията се свеждали до въздействие върху българските пра-

вителства и общественото мнение в България и Европа чрез печатно слово, агитация и митинги, изпращане на делегати и меморандуми до европейските дворове и накрая чрез „прилагане мероприятия, диктувани от силата на обстоятелствата“ /т. 2/. Постигнатото обединение намерило израз в т. 3, която гласяла: „Всичките македонски дружества, където и да се намират те /включително и софийското/, съставляват едно цяло, начело на което стои един двадесетчленен комитет със седалище в гр. София.“ Приело се комитетът да се нарича Македонски комитет и да се състои от „едно петочленно бюро и 15 души съветници“, избирани за една година. Постановило се също така в едно и също място да не съществуват „две или повече дружества с еднаква цел“.

Комитетът, който бил избран на конгреса, несъмнено бил резултат на компромис. В него

били включени лица от стария Македонски комитет и от „Братски съюз“. За членове на бюрото били избрани Тр. Китанчев — председател, Н. Тюфекчиев — подпредседател, Г. Георгов — касиер, Д. Матов и А. Ляпчев — секретари.⁴⁴

В Македонския комитет надделели революционните елементи, които със съдействието на правителството организирали четническата акция през лятото на 1895 г. През пролетта в Македония били изпратени няколко малки чети, а след това били организирани четири по-големи отряда, командувани от запасни офицери и водени от някои стари войводи, които се подвизавали край границата. Първият отряд се насочил към гр. Струмица със задача да го нападне и да унищожи намиращото се там турско артилерийско отделение. След няколко сражения, в които загубил голяма част от състава си в убити, ранени и пленени, отрядът се завърнал в България. Вторият отряд трябвало да подпомогне първия, но и той не успял да постигне никакви съществени резултати. Един отряд, командван от Тома Давидов и други офицери, се насочил към Родопите, където нападнал и опожарил с. Доспат. Последният отряд начело с Борис Сарафов на 12 юли 1895 г. превзел и държал няколко часа в ръцете си гр. Мелник. В това се състояла по-голямата проява по време на четническата акция.⁴⁵ Предвиждало се да се изпратят няколко чети и в Одринско, но от тях само една минала границата в района на Странджа планина.⁴⁶

Четническата акция не довела до очакваните от комитета резултати. Тя не дала никакво особено отражение сред българското население във вътрешността на Македония и Одринско. Революционната организация била още слаба и не могла да вземе участие в акцията на Върховния комитет. Ръководителите на организацията и населението следели движението на четите и заели изчаквателна позиция. Разочарован от неуспеха, изтощен от болест и от прекомерно напрежение, Тр. Китанчев получил сърдечен удар и починал на 1 август 1895 г. От четническата акция се възползвало правителството, което успяло да възстанови дипломатическите отношения с Русия и да наложи признаването на Фердинанд за княз на България.

След неуспеха на акцията сред членовете на Македонския комитет настъпили разногласия относно тактиката в бъдещата му дейност, които довели и до неговото разцепление. На II конгрес на македонските дружества през декември 1895 г. по-голяма част от делегатите се изказали за легални методи на действие и бил избран Върховен македонски комитет начело с генерал Данаил Николаев и Йосиф Ковачев. Противниците на тази тактика, сред които били запасните офицери, участвували в четническата акция, се отделили и

решили да продължат съществуването на стария Македонски комитет. В ръководството му влезли Антон Бозуков, Наум Тюфекчиев, Йордан Венедиков и др. Вторият комитет просъществувал кратко време. Изоставен от правителството, което първоначално го поддържало, той се саморазтурил. Като ръководител на легалната организация се наложил Върховният македонски комитет.

ИЗРАБОТВАНЕ НА ПРОЕКТ ЗА РЕФОРМИ ОТ ВЪРХОВНИЯ МАКЕДОНСКИ КОМИТЕТ /ВМК/. Важна проява на ВМК начело с генерал Д. Николаев било изработването на проект за реформи, които трябвало да се въведат в Македония и Одринско. Проектът бил изготвен, след като османското правителство било предложило през януари 1896 г. реформи, които комитетът преценил като незначителни. Придружен с една карта и обяснителна записка, той бил представен на ръководителя на българското правителство К. Стоилов, на руския дипломатически агент в София Н. В. Чариков и на някои други заинтересовани лица.⁴⁷ Предавайки им го, комитетът напомнил, че съдържащите се в него положения са минималните реформи, които Османската империя била длъжна да въведе, ако иска да се успокоят европейските ѝ владения и ако не желае да продължи нарушаването на чл. 23 и 62 от Берлинския договор. На 22 март проектът бил изпратен на Централния комитет на ВМОРО в Солун с молба да го разгласи сред подведомствените си комитети, а по-късно бил съобщен и на македонските дружества в Княжество България.⁴⁸

Проектът на ВМК е твърде важен, тъй като станал програмен документ не само на легалната, но и на революционната организация. Той бил възприет от ВМОРО на Солунския конгрес от 1896 г. По този повод Гьорче Петров съобщава в спомените си: „Принципът на автономията беше вече изтъкнат в София и ние говорихме по този въпрос изобщо.“⁴⁹ Прилагането на проекта всъщност означавало искане за въвеждане на политическа автономия в Македония и Одринско. Двете области в пределите, населени главно с българско население, трябвало да се обособят в отделна административна единица с местен управител и законодателно събрание. Управителят трябвало да произхожда от преобладаващата народност в областта. Събранието, избирано непосредствено от населението, щяло да решава всички въпроси, отнасящи се до вътрешната уредба на областта. Предявявало се изискването чиновниците да принадлежат към оная народност, която преобладавала в местослужението им, а жандармерията да се набира от средата на местните народности. Официален език наред с турския трябвало да бъде и езикът на мнозинството от населението. Останалото се отнасяло до неприкосновеността на

жилището, свободата на печата, учебното дело, бюджета и амнистията. Една местна комисия под председателството на управителя трябвало да изработи подробностите на посочените реформи.

Тези искания били дело на българското население в Македония и Одринско. Несъмнено влияние при определянето им оказал примерът на бившата Източна Румелия. За това говори допълнението към т. 2 в първия вариант на проекта, където се посочват лицата, които биха могли да заемат длъжността управител на Македония. То гласяло: „Назначението на този пост княз Алеко Богороди или Гавриила Кръстович паша, които винаги са се отличавали с редки качества като висши сановници на Оттоманската империя, ще бъде най-съответстващото и най-задоволително за християнското население на вилаета.“

След изработването и разгласяването на проекта за реформи дейността на Върховния македонски комитет замряла. Главната причина за това се кореняла в политиката на българското правителство, което след възстановяването на дипломатическите отношения с Русия и признаването на Фердинанд сметнало за най-разумно да се съобразява с външната политика на руската дипломация и да не предизвиква или поощрява каквото и да било народно движение в Македония. Международната обстановка също така била твърде неблагоприятна за разрешаване на македонския въпрос. Опитите на Англия да склони европейските сили за общи действия против Османската империя не срещнали съчувствие сред силите, които, водени от свои съображения, държали за запазване целостта на империята. Специално Русия, ангажирана в Далечния изток и опасявайки се сериозно от една чуждестранна акция в Проливите и от усложнения на Балканите, следвала политика на „замразяване“ на Източния въпрос и на поддържане на султана.⁵⁰

Върховният комитет също бил принуден да се съобразява с международната обстановка и с политиката на Русия. Комитетът, съставен през март 1895 г. от русофилски настроени политически дейци — каравелисти, цанковисти и привърженици на Народната партия, и след разцеплението си в края на 1895 г., когато привържениците на правителството се отделили от него, останал в ръцете на русофили. Въпреки неблагоприятната обстановка те все още възлагали своите надежди на Русия и се съобразявали със съветите на нейните дипломатически представители в България. Това положение се запазило през цялото управление на Народната партия и дало отражение както върху дейността на комитета, така и върху връзките му с Вътрешната организация.

ВРЪЗКИТЕ НА ВМОРО С ВМОК. Вътрешната организация установила контакт с Върхов-

Гьорче Петров, фотография. Културен дом „Вл. Поптомов“ при НС на ОФ — София

ния комитет веднага след създаването му. Това било естествено продължение на връзките, които ръководителите на организацията поддържали с определени среди в България още преди създаването на комитета. Взаимодействията се засилили след четническата акция и особено в края на 1895 и началото на 1896 г. Тогава започнали и преговорите за единодействие между двете организации.⁵¹ Различните схващания за характера на движението във вътрешността и за неговото ръководство се оказали сериозна пречка за установяване на трайно сътрудничество. Централният комитет държал на самостоятелността и независимостта на вътрешното движение, докато генерал

Д. Николаев и съмишлениците му смятали, че ръководството на освободителното движение трябвало да се осъществява от Върховния комитет. Това спъвало установяването на нормални отношения между двете организации. По тези въпроси по-късно възникнали и основните разногласия между представителите на двете организации.

След установяване на задграничното представителство в София връзките на вътрешните дейци с България станали по-редовни. Главната грижа на представителите била да постигнат нормални отношения с Върховния комитет. Голямата и постоянна нужда на организацията от средства ги заставяла да търсят помощта на комитета и да се опитват да го използват за нуждите на революционното дело. Към по-тясно сътрудничество с Вътрешната организация се стремели и ръководителите на комитета в София. Между избрания на IV македонски конгрес през лятото на 1897 г. комитет начело с инж. Христо Станишев и вътрешните дейци се установили определени другарски отношения. Гоце Делчев не приел да влезе в състава на комитета, но заедно с Гьорче Петров участвувал в негови заседания. Комитетът подпомагал пристигналите в България след Винишката афера бежанци и поемал разностките по изпращаните от Коста Шахов в Македония броеве на в. „Глас македонски“.

Чрез задграничните представители Вътрешната организация поддържала връзки и с членовете на офицерските братства в България. Чрез тях тя установила контакт и с правителството. Вътрешната организация се стремяла да използва материалната и моралната подкрепа на българската държава. Константин Стоилов от своя страна също преследвал определена цел — с помощта, която би оказал на организацията, той се опитвал да наложи своето влияние над нея и да я възпира от активни действия. Естествено при такова положение установените връзки не могли да бъдат искрени и трайни. Не след дълго отношенията се влошили и контактите били прекратени. Организацията ревниво пазела своята самостоятелност и не отстъпвала от предначертаната си цел — да въоръжи населението и да го подготви за борба независимо от каквито и да било външни обстоятелства.

Трудностите в отношенията между Вътрешната организация и Върховния комитет постепенно навели задграничните представители на мисълта, че е необходимо да се измени характерът на легалната организация. Тя трябвало да се постави на чисто революционна основа. За това обаче били необходими нови хора. Падането на Константин Стоилов и идването на власт на Васил Радославов улеснили промяната. Начело на Върховния комитет с подкрепата на задграничните

представители застанали Борис Сарафов и неговите другари офицери. Конгресът в началото на май 1899 г., на който била извършена смяната, утвърдил ново направление в дейността на организацията. По думите на Гьорче Петров и в България била възприета революционната идея и се дало предимство на Вътрешната организация. Това наложило промени в статутите, които били приети на VII редовен конгрес през следващата година.⁵² Според новите статuti първо място между средствата за постигане на целта — „политическа автономия, декларирана от организацията, приложена и гарантирана от Великите сили“ — се давало на помощта, която трябвало да се оказва на революционната организация. Чл. 2 гласял: „Подкрепа морална и материална в борбата на македоно-одринските роби“, което означавало подчиняване на всички сили и средства на легалната организация за нуждите на революционното освободително дело.

По времето, когато начело на легалната организация стоял Б. Сарафов, между Вътрешната организация и Върховния комитет се установило тясно сътрудничество. То се изразявало в различни форми.⁵³ Най-напред с общи усилия се пристъпило към съживяване дейността на дружествата в България и към увеличаване средствата на организацията. С това се целяло да се покаже признак на живот в дружествата, а от редовното плащане на членския внос и от паричните приходи на в. „Реформи“, който излизал от началото на 1899 г. като орган на комитета, се очаквало да се събират големи суми. Гьорче Петров и Гоце Делчев участвували в работата на комитета като пълноправни негови членове. В протокола от първото заседание след преизбирането на комитета в 1900 г. изрично е отбелязано, че Гьорче Петров и Гоце Делчев влизат в състава му „по право, като представители на Вътрешната организация“. Гьорче Петров ревизирал дружествата и пограничните пунктове с пълномощно от Върховния комитет, а Гоце Делчев бил улесняван материално от комитета по време на някои от обиколките си из Македония и Одринско.

Върховният комитет подпомагал Вътрешната организация преди всичко с пари и оръжие. Големи суми били изразходвани за нуждите на организацията в България или били изпращани направо във вътрешността. Набавяното по различни пътища в страната, както и купуваното в чужбина оръжие се складирали в пограничните пунктове и при удобен случай се пренасяло във вътрешността. Значителна подкрепа била оказана на Вътрешната организация и при изграждане на четнически институт. На първо време Гоце Делчев набирал и изпращал подготвени кадри за четите главно с помощта на комитета. По този начин били изпратени просла-

УСТАВЪ НА МАКЕДОНСКОТО ДРУЖЕСТВО ВЪ СОФИЯ

София

Печатница на П. В. К. Цудевъ

1900

Устав на Македонското дружество в София, С., 1900 г. /корица/. Градски исторически музей — Мелник

Статuti на Македоно-Одринската организация, 1900 г. /първа страница/. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Смолян

вилите се по-късно войводи Хр. Чернопеев, М. Лерински, Кр. Българията, Г. Кондолов и др. За нуждите на четите и въобще на революционното дело в София била образувана школа за подготовка на добре обучени във военно отношение лица, а в Пловдив била създадена работилница за изработване на раници, патрондаши и други принадлежности.

Сътрудничеството се проявило и в общите постъпки пред Екзархията за назначаване на учители в Македония и Одринско по списък,

СТАТУТИ

Македоно-Одринската Организация.

I.

Цѣльта на Македоно-Одринската Организация.

Чл. 1. — Цѣльта на Македоно-Одринската Организация е придобиването за населенията въ Македония и Одринско *политическа автономия, декларирана отъ организацията*, приложена и гарантирана отъ Великитѣ Сили.

II.

Срѣдства за постигане на Цѣльта.

Чл. 2. — Подкрѣпа морална и материална въ борбата на Македоно-Одринския робъ.

Чл. 3. — Сплотяване на цѣлата Македоно-Одринска емиграция и на всички съчувствующи на Македоно-Одринската кауза въ името на цѣлестобразна дѣятелностъ.

Чл. 4. — Въздѣйствиe чрезъ печатно слово, агитация и митинги върху всички цивилизовани народи за съчувствие къмъ дѣлото.

представен от ЦК в Солун. Това се налагало от нуждите на организацията за по-правилно и равномерно разпределение на революционните кадри. Върховният комитет поддържал постоянна пряка връзка с вътрешността. Той държал ЦК в течение на всички повече или по-малко важни въпроси, свързани с революционното дело. Връзките се осъществявали по строго определен начин. Кореспонденцията се изпращала по каналите на Вътрешната организация или чрез австрийската поща.

Наред с това възникнали и някои недоразумения. Постепенно у представителите на Вътрешната организация се появили подозрения относно искреността на членовете на комитета и техните другари офицери по отношение на революционното дело. В основата на недоразуменията стоял въпросът за тактиката на революционната

организация, специално проблемът за времето и характера на въстанието — кога да бъде обявено и какво да бъде то. Този бил един от главните въпроси, който разделял вътрешните дейци от Върховния комитет и от по-рано. Но докато преди бил все още в сферата на теоретически разсъждения за бъдещето, сега при наличието на сравнително добре организирано и въоръжено население той придобивал непосредствено практическо значение. По него именно станало основното разделение и борби между привържениците на Вътрешната организация и върховистите. Те започнали да се очертават по-определено по времето на Сарафовия комитет и затова Гьорче Петров заявява, че тогава именно се оформил върховизмът.⁵⁴

Според офицерите от комитета и извън него предварителната подготвителна работа била достатъчна. Време било да се вдигне въстание. И тъй като вътрешните дейци, предимно учители, според тях били негодни за тази работа, те трябвало да бъдат заменени с военни. Затова Върховният комитет настоявал в състава на ЦК да се включат двама офицери, а други да се изпратят в окръжите на революционната организация. Те трябвало непосредствено да подготвят и ръководят въстанието. Този въпрос бил предмет на разискване в редица заседания на Върховния комитет с представителите на Вътрешната организация. На 1 май 1900 г. се съставил протокол за изпращане на офицери във вътрешността.⁵⁵ Записаните в протокола решения обаче се оказали трудно изпълними и те фактически не влезли и сила.

Междувременно настъпил разрыв в отношенията между Върховния комитет и задграничните представители. Повод за това станал въпросът за кореспонденцията с вътрешността. Той бил един от важните проблеми, по които се появили разногласията между комитета и задграничните представители. Офицерите смятали, че след включването на задграничните представители в състава на комитета кореспонденцията с вътрешността трябва да се води от неговия секретар. На практика това означавало представителите в София да станат излишни, нещо, което Гьорче Петров и Гоце Делчев в никакъв случай не могли да допуснат. Те настоявали кореспонденцията да си остане в техни ръце. Въпросът бил разискван и на заседанието от 1 май 1900 г. Решено било да се прекрати всякаква частна кореспонденция с вътрешността, а общите решения в София да се съобщават от секретаря на комитета. Независимо от това Гьорче Петров продължил да пише тайно в Солун и да осведомява Централния комитет върху събитията в България. Разкриването на тези негови действия от страна на комитета довело до пълно скъсване на отношенията помежду им.

Гьорче Петров бил отстранен от комитета.

Не след дълго в края на януари 1901 г. станала Солунската афера, при която били арестувани членовете на Централния комитет и организацията била значително разстроена. Офицерите настояли да навлязат във вътрешността и да вдигнат въстание, но решителната съпротива на Г. Петров и Г. Делчев осуетила намеренията им.

В същото време положението на комитета в България се влошило. Въоръжените акции на преминаващите от България в Европейска Турция чети, превърнали се постепенно в система, предизвикали недоволство сред Великите сили, които настояли пред правителството да вземе мерки за тяхното осуетяване. От началото на 1901 г. властите започнали да създават спънки в дейността на комитета. Възникнали разногласия и между членовете на комитета и офицерите извън него. Те се изострили, след като Сарафов отказал да отстъпи мястото си на Иван Цончев съгласно предварителната уговорка. Недоволен от Сарафов бил и княз Фердинанд. Той започнал да се безпокои от стремежа да се постави движението на по-широка революционна основа, като се привличат всички съчувстващи на освободителното дело. Тази тенденция намерила израз в работата на VII македоно-одрински конгрес през лятото на 1900 г. По нареждане на княза през нощта на 23 срещу 24 март 1901 г. членовете на комитета били арестувани, а комитетската канцелария запечатана. Така Б. Сарафов и другарите му били отстранени от Върховния комитет.

След отстраняването на Б. Сарафов отношенията между Вътрешната организация и Върховния комитет се усложнили още повече. Начело на комитета застанал Стоян Михайловски. Негов фактически ръководител от лятото на 1901 г. обаче бил генерал Ив. Цончев. Той бил поставен начело на организацията със задача да подготви в скоро време въстание в Македония. Цончев действувал в съгласие и по инструкция на Военното министерство, зад което стоял монархът.

Намеренията на комитета срещнали отпор сред ръководителите на ВМОРО и сред значителна част от дейците на македоно-одринската организация в България. Проектираното въстание било против духа и принципите на Вътрешната организация. Нейните представители в София се стараели да отклонят Върховния комитет от пътя, по който бил тръгнал, и да го поставят в услуга на революционното освободително дело в Македония и Одринско. В това направление действували както Гьорче Петров и Гоце Делчев, така и новите задгранични представители Димитър Стефанов и Туше Делииванов. Цончев обаче не отстъпвал. Това довело до крайно изостряне на отношенията и до открита борба между Вътрешната орга-

низация и Върховния комитет, която се разразила в периода непосредствено преди Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.

4. Проникване на социалистическите идеи и начало на социалистическо движение в Македония и Одринско

ПЪРВИ СЪПЪКИ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ПРОПАГАНДА. Една от особеностите в развитието на македоно-одринското националноосвободително движение била тази, че то се развивало в условия, когато в световен мащаб господствувал империализмът, а работническото и социалистическото движение в Европа и на Балканите бележело значителни успехи. Укрепвало социалистическото движение и в Княжество България. Под ръководството на революционната партия на българските социалисти започнала планомерна работа за разпространение на социалистическите идеи и за организиране на трудещите се за защита на техните класови интереси. Започнало също разпространение на социалистическите идеи и в Македония и Одринско.

Поради икономическата изостаналост на Османската империя развитието на работническото и социалистическото движение в потиснатите области вървяло бавно. Индустрията едва що започнала да се развива. Работническата класа била малобройна и недостатъчно развита, без необходимото съзнание за своите класови интереси. По тази причина социалистическите идеи намерили почва най-напред в средата на емиграцията в свободна България и преди всичко в София. Тук под ръководството и с подкрепата на Българската работническа социалдемократическа партия и лично на Димитър Благоев били създадени първите огнища за разпространение на социализма в поробените земи. Главна роля за създаването на първите социалистически групи и организации и за разпространението на социалистическите идеи в Македония изиграл близкият ученик, съратник и другар на Димитър Благоев работникът столар от Велес Васил Главинов.⁵⁶

Той бил един от най-старите членове на Българската работническа социалдемократическа партия, неуморен пропагандатор на социалистическите идеи не само в България, но и в Македония и Одринско. Дошъл в София през 1887 г., той се ориентирал бързо в политическия живот на младото княжество, запознал се със социализма чрез трудовете на Д. Благоев и станал убеден социалист. През 1894 г. Главинов заминал със

значително количество социалистическа литература за родния си град, където основал първото работническо социалистическо дружество в Македония с около 65 членове. Дружеството, създадено под формата на читалище, обаче не просъществувало дълго време. Наскоро след завръщането на Главинов към края на 1894 г. отново в България то се разтурило и членовете му се разпръснали. Причината за този неуспех се кореняла в липсата все още на нормални условия за разпространение на социалистическите идеи в Македония. От една страна, османската власт не допускала съществуването на никакви легални политически партии и организации в страната, а, от друга, населението не било узряло да възприеме новите идеи.

Разпространението на социалистическите идеи продължило да излиза от България. Тук започнала да се издава социалистическа литература, която по различни пътища се изпращала в по-големите градове на Македония — Солун, Битоля, Щип, Велес, Скопие и др. През лятото на 1896 г. се оформила Македонска революционна социалистическа група /МРСГ/. В нея влизали Васил Главинов, Вельо Шулев от с. Селце, Крушовско, Димитър Миразчиев от Щип, Антон Шулев от Велес, Атанас Раздолов от Малешевско, Стоян Попов и др. Организационно тя била част от БРСДП и действувала под нейно ръководство. В края на месец юни 1895 г. групата започнала да издава в. „Революция“.

Като непосредствен повод, който ускорил излизането на вестника, послужила четническата акция на Върховния комитет от 1895 г. Навлизането на четите от България и първите сражения с османската войска били посрещнати с въодушевление от македонските социалисти, които присъединили своя глас към общия повик за борба. „Първата ни дума, първият ни апел — се заявява в програмната статия на вестника — ще бъде: на оръжие, на оръжие! Планинските герои и борци, които в този момент се сражават с редовната турска войска и животът на които виси на конец, изискват нашата помощ, нашата подкрепа! Тяхната ожесточена борба на живот или смърт е велика и нейният глас ни вика да издигнем червеното и кърваво знаме на революцията, за да се разправим с омразните тирани и грабители.“⁵⁷

Началото на борбата обаче още не означавало нейния победоносен завършек. Тя се очертавала да бъде дълготрайна и упорита. И социалистите си поставили за задача да внесат нови елементи в освободителното движение, да посочват верните пътища и средства на борбата. Те настоявали за необходимостта народът да бъде добре подготвен и обучен. Потиснатите трябвало да съзнаят, че спасението се намира единствено в техните ръце, в борбата, която те самите ще поведат срещу

тиранията. В нея трябвало да се включат широките народни маси, в. т. ч. и работниците, които най-остро чувствували нуждата от свобода и по силата на своето положение щели да бъдат най-ревностни борци за нея. При това не трябвало да се разчита на помощ от външни сили. „Този, който е

- СТОЛИЦА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ПО-ЗНАЧИТЕЛНА И ДЕЙНА БЪЛГАРСКА ОБЩИНА УПРАВЛЯВАЩА ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНИТЕ И ЦЪРКОВНИТЕ ДЕЛА
- БЪЛГАРСКИ УЧИЛИЩА ИЗВЪН КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
- 1 ГЛАВНО (ПЪЛНО) КЛАСНО / БРОЙ /
- ▲ ГИМНАЗИЯ (ПЪЛНО КЛАСНО) / СПЕЦИАЛИЗИРАНИ
- П ПЕДАГОГИЧЕСКО
- Б БОГОСЛОВСКО
- С СЕМИНАРИЯ
- УЧЕНИЧЕСКИ ПАНСИОНИ
- МЪЖКИ
- ДЕВИЧЕСКИ
- ВЕЧЕРНО УЧИЛИЩЕ
- ОДРИН УЧИЛИЩНИ КОМИСИИ В МАКЕДОНИЯ И ТРАКИЯ
- ТУЛЧА УЧИЛИЩНИ КОМИТЕТИ В СЕВЕРНА ДОБРУДЖА
- ▽ КАТОЛИЧЕСКА / УНИАТСКА / ГИМНАЗИЯ С ПРЕПОДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
- ▼ 2 БЪЛГАРСКА ПЕЧАТНИЦА (БРОЙ)
- △ ИЗДАТЕЛСТВО ЗА КНИГИ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
- ▲ БЪЛГАРСКА КНИЖАРНИЦА
- 3 МЕСТОИЗДАВАНЕ НА ПЕРИОДИКА НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК (БРОЙ)
- Р БЪЛГАРСКО ЧИТАЛИЩЕ
- ✕ БЪЛГАРСКО ЧИТАЛИЩЕ, ЗАКРИТО ИЛИ ОПОЖАРЕНО (ГОДИНА)
- ✕ ЗАТВАРЯНЕ НА БЪЛГАРСКИ УЧИЛИЩА И МАСОВИ АРЕСТИ НА УЧИТЕЛИ И ПЪРВЕНЦИ
- Р БЪЛГАРСКО КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО
- Р БЪЛГАРСКО ЖЕНСКО ДРУЖЕСТВО
- ПО-ЗНАЧИТЕЛНИ ЧЕСТВАНИЯ НА 1000 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА НА МЕТОДИЙ (1885 Г.)
- ГРАНИЦА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ В МАКЕДОНИЯ И ТРАКИЯ ДО 1878 Г.
- ГРАНИЦА НА ЕКЗАРХИЙСКА И СМЕСЕНА ЕПАРХИЯ (С ПРЕОБЛАДАВАЩО БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ)
- ЕПАРХИЯ ПРИСЪЕДИНИЛА СЕ КЪМ БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ С 2/3 МНОЖИНСТВО ОТ НАСЕЛЕНИЕТО СЛЕД ПЛЕБИСЦИТИТЕ СЪГЛАСНО ЧЛ. 10 ОТ СЪЛТАНСКИЯ ФЕРМАН
- СМЕСЕНА ЕПАРХИЯ, ЧИЕТО НАСЕЛЕНИЕ ИСКА ПО НЕ ПОЛУЧАВА ОТ ВИСОКАТА ПОРТА РАЗРЕШЕНИЕ ЗА ПРОИЗВЕЖДАНЕ ПЛЕБИСЦИТ ЗА ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ КЪМ БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
- ЧАСТИ ОТ ДИОЦЕЗА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ ПРИСЪЕДИНИЛИ КЪМ ЧУЖДИ ЦЪРКВИ ПО СИЛАТА НА ПРОКАРАНИТЕ ДЪРЖАВНИ ГРАНИЦИ СЪГЛАСНО БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР (1878 Г.) КЪДЕТО
- БЪЛГАРСКОТО ДУХОВЕНСТВО Е ПРОГОНЕНО И ЗАМЕНЕНО СЪС СРЪБСКО, А БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА СА ЗАКРИТИ
- БЪЛГАРСКОТО ДУХОВЕНСТВО Е ПОДЧИНИЕНО НА РУМЪНСКАТА ЦЪРКВА
- СЕДАЛИЩЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
- СЕДАЛИЩЕ НА ЕКЗАРХИЙСКИ МИТРОПОЛИТ В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
- ЕКЗАРХИЙСКИ МИТРОПОЛИТИ В МАКЕДОНИЯ
- ПРОГОНЕНИ ОТ ЕПАРХИИТЕ СИ ИЛИ ОДВОЛЕЛИ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА РУСКО-ТУРСКА ВОЙНА (1877-1878 Г.) И ВЪЗВЪРНАТИ В СКОПИЕ И ОХРИД (1890 Г.) И ВЕЛЕС (1894 Г.)
- ПОЛУЧИЛИ СУЛТАНСКИ БЕРАТИ И ЗАЕЛИ КАТЕДРИТЕ СИ НЕВРОКОПСКИ (1894 Г.) И БИТОЛСКИ, ДЕБЪРСКИ И СТРУМШКИ (1897 Г.)
- ЕКЗАРХИЙСКИ ЕПИСКОП БЕЗ СУЛТАНСКИ БЕРАТ
- ВЪЗЛАДНИ НА ЧУЖДИ ЦЪРКВИ ЗАЕЛИ КАТЕДРИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЕКЗАРХИЙСКИ ЕПАРХИИ
- МИТРОПОЛИТ
- ЕПИСКОП

поклоник на всякакъв вид тирани и дири помощ от тях, той не може да бъде истински борец за свободата на Македония — се казва в уводната статия на вестника.

Дейците на националнореволуционното движение в автономията на Македония виждали необходимо условие за бъдещи по-трайни промени. Те се обявявали за установяване на демократичен и републикански строй. Тези схващания били доразвити от социалдемократите и станали основа на тяхната дейност в освободителното движение.

Раздвижването през 1895 г. дало повод и на БРСДП да изрази своето отношение към борбата на българите в Македония. На II конгрес на партията, състоял се в края на юли 1895 г. в София, била приета резолюция, в която се изразявали „горещи симпатии към освободителното македонско движение“ и се изказвало пожелание социалдемократическият печат „да се занимае по-основателно с изучението на македонския въпрос“.⁵⁸

Македонската революционна социалистическа група, макар и малобройна, не пропускала случай да изяснява целите на националноосвободителната борба, ръководена от ВМОРО, и да пропагандира идеите на научния социализъм. Това тя правела както чрез своите печатни издания — позиви, брошури и вестници, така и чрез неуморна устна пропаганда. През 1896 и 1897 г. по случай празника на труда Първи май групата издала възвание към „Македонския работен народ“. Конфискувани от полицията, те били отпечатани през 1898 г. в отделна брошура, която излязла като №1 от поредицата „Македонска работническа библиотека“.⁵⁹ Във възванието, като се вземал за повод празникът на труда, се отправял призив към потиснатите и към емигрантите работници да се сплотят и да поведат борба за своето освобождение. Заветът на Ботев — „да се бори кой как може с душманите на народа“ — трябвало да бъде подет от новите революционери. В борбата за свобода поробените народи могли да разчитат само на собствените си сили и на подкрепата на международната работническа класа, на „всесветската социалистическа армия“.

Социалистите се стремели да убедят потиснатите, че те трябва да се освободят не само от османското господство, но и от всякакъв вид национално и социално потисничество, не само от султана, но и от всякакви князе и царе. Те си поставяли за задача да подготвят „работния народ“ да възприеме новите идеи за преустройство на света. Първи май бил повод да се издигне лозунгът „за свещена революция, която ще доведе тържеството на всемирната социална република на свободата, равенството и братството“.

Тези идеи получили по-нататъшно развитие

във в. „Политическа свобода“, който започнал да излиза в София през 1898 г., редактиран от Стоян Иванов, В. Сираков, В. Главинов и др. Според вестника целта на македонските революционери социалисти била „пълното политическо и икономическо освобождение на народите, които населяват Македония и Одринско“. Тя можела да се постигне единствено по пътя на самостоятелната революционна борба, начело на която щяла да застане „работническата маса“, с крайна цел — политическо устройство на освободените области, при което да се осигури най-широка свобода на всички населяващи ги народности. А това устройство при тогавашните условия било политическата автономия.

Революционните социалисти приели лозунга за автономия на Македония и Одринско, но му давали по-широко тълкуване. Според тях автономията трябвало да прекрати борбите между балканските държавици и да сложи край на шовинистическата пропаганда, която пречела на борбата за политическо освобождение. Те се обявили против националните вражди и в името на автономията на Македония и Одринско били готови да влизат в споразумение с останалите народности в Османската империя, които също се борели за свобода. Потиснатите народности независимо от националната им принадлежност еднакво страдали и еднакво били заинтересовани от премахване гнета на господарите. Между тях не трябвало да съществуват различия на национална основа.

Но като приемали борбата за автономия, социалистите не се ограничавали само с нея. Автономията според тях била необходима за по-нататъшното икономическо и политическо развитие на Македония и Одринско. „Като социалисти по убеждение — заявяват те — ние няма да изпущаме из предвид бъдещата социална революция, заедно с политическото освобождение на поробените народи в Македония и Одринско. Нашата цел ще бъде подготвяне там почва за разбиране действителните условия на днешния живот и възприемане на социалистическите идеи.“⁶⁰

Пропагандирането на социалистическите идеи било едно от главните задачи на вестника. Той се стремил да докаже, че работниците имат свои интереси, които се отличават от тези на буржоазията. Така например в статия, посветена на Първи май 1899 г., се посочвало, че мястото на работника от Македония не е сред тези, които водят борба, за да заменят едно робство с друго, а в редовете на онези, които се борят за освобождението на човека от всяко политическо и икономическо робство. „Той трябва да мине в редовете на социалистите работници, защото социалистите са хората, които съзнателно искат и се борят за всестраниното

човешко освобождение, като вървят под червеното знаме, под кървавия байрак на революционния социализъм!“⁶¹

Важна роля за изясняване целите и методите на борбата в Македония и Одринско, както и за пропагандиране идеите на научния социализъм сред работническата класа изиграли брошурите „Работнически речник“ и „Македония и где е надеждата?“, издадени като №2 и №3 на „Македонска работническа библиотека“. Посочвал се идеалът на старите български революционери за демократична република, за държава без цар и господари. Доказвало се, че такава свобода може да се добие чрез революция на всички потиснати независимо от тяхната национална принадлежност. С тези брошури в същото време се подготвяли условия за навлизане на социалистите в революционното движение, за да внесат в него новите идеи за характера и целите на борбата.

УЧАСТИЕ НА СОЦИАЛИСТИТЕ В ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. В края на XIX и началото на XX в. в революционното движение навлезли много млади революционери социалисти, като Никола Петров-Русински, Вельо Марков, Никола Карев, Лазар Главинов и др., които със своята дейност допринесли за избистряне целите на борбата. През 1899 и 1900 г. били образувани социалистически групи във Велес, Битоля, Крушово и Скопие. Те разпространявали социалистическа литература, която намирала добър прием сред учащата се младеж. Групите обаче не съществували дълго време. Възникнали недоразумения с ВМОРО, която не допускала на своя територия дейност на други организации с цели, подобни на нейните. За да сложи край на тези недоразумения, на 2 юни 1900 г. край Крушово била свикана конференция на социалистическите дейци в Битолски революционен окръг. Тя разгледала и решила важни въпроси, свързани с отношенията между социалистите и ВМОРО. Поради липсата на условия за разгръщане на самостоятелна дейност социалистите разтурили своите групи и влезли в редовете на революционната организация. Те обаче си запазили правото да продължат да разпространяват революционна социалистическа литература. Никола Петров-Русински и Вельо Марков станали войводи на чети в Крушовско и Прилепско. В революционната борба се включил и Никола Карев.⁶²

Социалистическите идеи започнали да се разпространяват и сред потиснатите народности в Одринско. Известни ръководители на революционната организация в този край били членовете на БРСДП или се намирали под влияние на социалистическото учение. Новите идеи прониквали главно чрез социалистическата литература, която жадно се четяла от учителите и учениците от

по-горните класове. В училищата и главно в одринската българска мъжка гимназия съществували социалистически кръжоци, от които излезли редица видни дейци на социалистическото движение в Одринско. Ревностен пропагандатор на социализма в Мустафашанско (Свиленградско) бил ръководителят на местния революционен комитет учителят Петър Стоев. В Чокенско действувал Петко Напетов, убеден социалист и известен деец на БРСДП и на БКП. Социалисти или намиращи се под влияние на социалистическите идеи били още Лазар Маджаров, Петър Васков, Лефтер Мечев, Пано Ангелов, Димитър Катерински, Александър Попов и др.⁶³

Близки до революционерите социалисти били членовете на т. нар. Македонски таен революционен комитет (МТРК). Създаден в началото на 1898 г., в момента, когато македоно-одринското движение в България било в застой, той си поставил за задача да подготви и довърши революцията за политическото освобождение на поробеното население, като в същото време работи и за неговото класово пробуждане. В своята програма той заявява, че иска не просто реформи, а „пълното отделяне в политическо и административно отношение на Македония и Одринския вилает от султановата държава... най-пълна независимост и широка свобода за населението на тази страна“⁶⁴.

Комитетът се обявил против националния антагонизъм. Той заявявал, че няма да подкрепя никога от различните народности в Македония във вреда на другите, а ще се стреми да ги обедини в общата борба за премахване на османската власт. И след като това се постигне, ще им предостави сами, без никакъв външен натиск, да решат дали да се присъединят към някои от съседните държави или да устроят областта като отделна държавна единица. Комитетът бил готов да приеме в редовете на борците и мирното мюсюлманско население, ако то изяснявало желание да се бори за премахване на султанския абсолютизъм. От друга страна, заставайки твърдо на принципите на безкомпромисната революционна борба, той заявявал, че смята за свои врагове наред с османските власти и всички лица, които със своите действия пречат или нанасят вреда на освободителното дело.

Тези лица според комитета били преди всичко носителите на националистически и шовинистически идеи в Македония. Затова той задължавал своите членове да противодействуват на всички шовинистически действия независимо от това, откъде идват те. Дейците в това направление трябвало да се преследват „като най-големи народни врагове“. МТРК оценявал като вредна дейността на дотогавашните македонски комите-

ти и си поставял за задача да работи против всички дейци, които експлоатират освободителното дело в своя полза.⁶⁵

Освен програмата известни са още уставът на комитета, в „Глас на Македонския таен революционен комитет“ от юли 1898 г. и в „Отмъщение“, излязъл през ноември 1898 г. като „орган на македонските революционери терористи“⁶⁶. Няма категорични данни и не е съвсем ясно какви лица били образували този комитет. По всяка вероятност той е бил съставен от пребиваващите тогава в Женева български студенти /т. нар. „Женевска група“/, които, повлияни от анархистическите идеи, си били поставили за задача да се борят против чуждото владичество в Македония и Одринско. Сред тях били Михаил Герджиков, Петър Манджуков, Светослав Мерджанов, Димитър Обшински, Димо Николов и др. Те имали привърженици и между отделни лица в България — Константин Антонов, Константин Нунков, Петър Соколов и др., а по-късно оказали влияние върху идейното оформяне на групата на „гемиджите“.

Македонският таен революционен комитет не развил никаква особена дейност. След като на следващата година македоно-одринското движение започнало да се активизира, повечето от неговите членове се приобщили към Вътрешната организация и Върховния комитет, действащи тогава заедно. Една част от тях останала извън общото движение, като се опитала да доразвие схващанията си за характера на борбата и за бъдещото устройство на Македония и Одринско. От тази група излязла инициативата за създаване на Македонски революционен комитетски съюз МРКС.⁶⁷

При формулирането на своите идеи инициаторите на МРКС целили да се преодолеят недоверието на останалите народности по отношение на българите, както и да се избегне опасността от подялба на Македония и Одринско между съседните държави. За тази цел борбата срещу османския режим трябвало да се постави на нова основа — изчистена от всякакъв шовинизъм и завоевателни тенденции. Съюзът излязъл със своя програма, в която настоявал от Македония и Одринско да се образува „една федеративна република, абсолютно независима от Турция“. Населението в нея трябвало да бъде групирено по образеца на Швейцария според националната си принадлежност в отделни окръзи или кантони, които да се ползват с пълна свобода при уреждането на своите местни работи. За официален език във всеки кантон трябвало да се приеме този на мнозинството от местното население, а за официални езици на федерацията — три от най-много говорими езици.

В духа на тази програма бил съставен и

уставът на МРКС. В него се предвиждало в името на крайната цел — пълното отделяне на Македония и Одринско от Османската империя — да се работи против външните шовинистически организации и завоевателните стремежи на балканските държави, които довеждали роба до взаимно изстребителни борби, и да се съдействува пред европейското обществено мнение за популяризиране идеите на съюза. За член на МРКС можело да бъде прието „всяко лице без разлика на пол, вяра, народност, което е съгласно с принципите на съюза и желае да работи за тяхното тържество“⁶⁸.

Идеите на социалистите и на другите революционни групи и течения несъмнено са оказвали влияние върху идейното развитие на ВМОРО. Това особено силно се почувствувало, след като в резултат на масовизирането на македоно-одринското движение в него навлезли значителен брой революционери социалисти. Те подпомагали освободителното движение и съдействували за неговото организационно и идейно укрепване. А когато на преден план изпъкнали различията между Вътрешната организация и Върховния комитет, те застанали на страната на вътрешните дейци.

Особено активно се ангажирал в македоно-одринското движение Димо Хаджидимов. Със своите беседи, изказвания и статии той страстно воювал срещу буржоазнонационалистическото течение и посочвал пътя, по който трябвало да се развива революционната борба. С дейността си Д. Хаджидимов оказал значително влияние върху оформянето на идейните схващания на левията в македоно-одринското движение. Голямо било неговото въздействие върху Яне Сандански, с когото го свързвала тясна дружба.

Влиянието на социалистите допринесло за развитието на ВМОРО в идейно отношение, което довело и до промяната в устава на революционната организация, направена от Гоце Делчев в 1902 г.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКО ВЪСТАНИЕ

1.

Изостряне на обстановката в Македония и Одринско

УКРЕПВАНЕ НА КОМИТЕТСКАТА МРЕЖА НА ВМОК. Въпреки ужасния терор и непрекъснатите репресии на османските власти Вътрешната организация устояла на тежките удари, които

засегнали както центъра, така и нейните местни звена. Тя укрепнала значително в идейно и организационно отношение. Основните ѝ искания и, на първо място, искането за политическа автономия на Македония и Одринско получили широка популярност както сред българското население в европейските вилаети на империята, така и сред обществеността в Княжество България. Борбата за отхвърляне на чуждия гнет постепенно придобила общонационално значение.

Местните комитети на Вътрешната организация продължили дейността си за въоръжаване и за военна подготовка на масите, сред които нараснала неимоверно много готовността да отстояват правата си с оръжие в ръка.

Силен тласък за разрастване на движението дала новата обиколка на Г. Делчев в Македония. От края на август 1901 до март 1902 г. ръководителят на организацията посетил Кочанско, Малешевско, Радовишко, Тиквешко, Прилепско, Битолско, Леринско, Костурско и се завърнал в България, като минал през Гевгелийско, Струмишко, Малешевско и Джумайско.¹ В качеството си на главен ревизор на четническия институт той полагал грижи за формиране и изпращане на чети през пограничните пунктове във вътрешността на Македония и Одринско, за обучаване на войводите и сподвижниците им, за насочване на дейността на местните комитети. След Солунската афера застанал начело на малка група въстаници и преодолявайки хиляди опасности, укрепвал редиците на организацията, лекувал нанесените от ударите на османските власти рани, вдъхвал кураж и вяра у местните дейци. В Битоля се срещнал с Д. Груев, който по това време бил в затвора, но въпреки това продължавал да ръководи революционната дейност в окръга.² Взетите от двамата ръководители мерки относно местните комитети и чети дали положителни резултати. Битолският революционен окръг се оказал най-добре подготвен за въоръжена борба.³

Продължавали различните акции и афери в Македония и Одринско. Особено шумно и с международен отклик било пленяването на американската мисионерка Елена Стоун, подготвено и извършено от Яне Сандански. Благодарение на добрата комитетска мрежа акцията завършила благополучно и през февруари 1902 г. организацията получила искания откуп. Нейното име и основните ѝ лозунги придобили международна известност. Пленените след освобождението си сами станали агитатори на идеалите, които вдъхновявали македоно-одринските революционери.⁴

На 25 март 1902 г. четата на Методи Патчев била заградена в Кадино, Прилепско. Войводата и другарите му, след като се сражавали изумително смело, се самоубили, за да не попаднат в

ръцете на неприятеля. По този повод властите извършили масови арести и комитетската мрежа в района била силно разстроена.

След заминаването на Г. Делчев в Костурско и Леринско се засилило пренасянето на оръжие от Гърция. Активизирането на революционната дейност довело до открити сблъсквания на четите с турските войскове сили. При с. Търсье четите спечелили една от първите си победи. В сражението при с. Пътеле паднал убит войводата Марко Лерински,⁵ а четникът Дине Абдурманов от същото село водил четиридневен неравен бой с неприятеля, записвайки една от най-славните страници от историята на македоно-одринското освободително движение.⁶ Въпреки репресиите двата района продължили успешно подготовката за въоръжена борба.

След като се стабилизирало положението на Вътрешната организация на Македония и нейното влияние сред местното население нараснало, Г. Делчев насочил усилията си и към Одринско. По негова инициатива бил свикан конгрес на Одринския революционен окръг, който се състоял от 13 до 15 април 1902 г. в Пловдив.⁷ Почти всички райони на окръга били представени на конгреса. Г. Делчев изнесъл доклад „Относно начина на организиране на Одринско“, а М. Герджиков — „Как да се агитира сред населението“.⁸ Споровете и недоразуменията между ръководните дейци били преодоляни. Комитетската мрежа в окръга укрепнала. Самият окръг бил разделен на две инспекционни области източно и западно от р. Марица. За ръководител на Източната област бил определен М. Герджиков, на Западната — Вълчо Антонов. Тъй като последният не присъствувал на конгреса, Г. Делчев се срещнал с него и му дал указания за по-нататъшната дейност. В района на Странджа се усилил процесът на въоръжаването, но, общо взето, окръжната организация не могла да осигури военотехническата подготовка на населението, въпреки че за целта били събрани значителни средства.

Вътрешната организация постепенно се утвърдила върху началата на демократическия централизъм. Тя пристъпила към самовъоръжаване на членовете си. Военната подготовка придобила широки размери. Четниците обучавали селяните, които били задължени с оръжие в ръка да се притичат на помощ на попадналите в неприятелско обкръжение чети.

Разрастването на ВМОРО и разширяването на нейното влияние сред народните маси създали нови организационни форми, които за известно време не били отразени в програмните документи на движението. Това наложило да се преработят и били приети нов устав и правилник на организацията и нов правилник на четите. Преработването на

документите се извършило до края на 1901 и началото на 1902 г., а били отпечатани в първата половина на 1902 г. В тях залегнали принципите за устройството и управлението на ВМОРО, които възникнали със създаването и развитието на четническия институт. Тези принципи били пряко свързани с възгледите и практическата дейност на Гоце Делчев и за това новият устав станал известен като „Гоцев устав“.

Новите програмни документи на организацията били пронизани от духа на демократизма и интернационализма. Докато първият устав се отличавал с пълен централизъм и управителното тяло на всеки по-нисш комитет се определяло от ръководството на по-висшия комитет, сега се предвиждала изборност на управителните тела на комитетите, подлежащи на утвърждаване от по-горните инстанции. С привличането на българите патриаршисти и на част от влашкото население отпаднало изискването на българската принадлежност на организационните членове и се повела борба срещу националната ограниченост. Първият член на устава на организацията бил преустроен така: „Тайната македоно-одринска революционна организация има за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско без разлика на народност, за извоюване чрез революция пълна политическа автономия на тия две области.“

Интернационализмът на организацията бил изразен още по-силно в следващия член на преработения устав. В него изрично се изтъквало, че за сплотяване на недоволните елементи в Македония и Одринско ВМОРО ще се бори „за премахване на шовинистическите пропаганди и националните разпри, които цепят и обезсилват македонското и одринското население в борбата му срещу общия враг“. Предвиждало се революционната пропаганда да се води на интернационална почва, а дейността на организацията да се насочи към „своевременното въоръжаване на населението с всичко необходимо за едно общо и повсеместно въстание“.

В духа на внесените в програмните документи изменения член на организацията можел да бъде „всеки македонец и одринец, който не е компрометиран с нищо нечестно и безхарактерно пред обществото и който обещава и се задължава да бъде полезен на революционното освободително движение“. Тъй като клетвата си оставала непроменена, очевидно под македонец и одринец се разбирали християнските жители на Македония и Одринско. Наистина организацията правела усилия и привличала отделни представители от мюсюлманското население, и то главно сред помохамеданчените българи. Но трябва изрично да се посочи, че се отнася до съвсем редки и частни случаи.⁹

Българската мъжка гимназия „Св. Кирил и Методий“ в Солун, където е заседавал конгресът, взел решение за въстание, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Въпреки направените изменения в програмните документи на организацията нейният основен членски състав бил български и нейната комитетска мрежа се изграждала и разчитала преди всичко на българското население. Независимо от интернационализма при принципа на организационното си строителство ВМОРО си оставала българска организация. Гоце Делчев препоръчвал акциите на организацията да се извършват така, че да не излагат българския елемент на османските репресии. „Ние — подчертавал той — трябва да почнем с нападение от страна на четите върху

аскерски отделения и с атентати от страна на решителни момци по железопътни линии, също и по държавни учреждения. И да продължим така, но всякога далеч от българското население, което не трябва да излагаме на турски преследвания и жестокости. Българите в Македония посят почти сами върху гърба си товара на революцията — и те ни са нужни, за да продължи борбата ни, докато постигнем крайната си цел.“¹⁰

За резултатите от направените промени в устава на организацията особен интерес предизвиква докладът на сръбския генерален консул в Битоля до своя министър на външните работи. В този документ с дата от 23 януари 1903 г. сръбският дипломат съобщава, че преди повече от година, т.е. до 1902 г., когато е била извършена промяната в устава и правилника на организацията, дейността на комитетите е имала „чисто

български характер“, носело се е българското знаме на освобождението, привържениците са се набирали само сред ония, които били прегърнали „българската идея“, странейки от гъркоманите и сърбоманите. „В последно време обаче — продължава сръбският дипломатически агент — комитетите издигат знамето за освобождение на християните въобще и започват да ги привличат и въоръжават в името на „общото“ дело.“ Така те отбелязвали нови успехи в революционната си активност. Ето защо в доклада се изтъква опасността за сръбската пропаганда от този обрат в идейните разбирания и в тактиката на организацията. В заключение се подчертава изрично: „Действайки за „общото дело“, комитетите безспорно ще имат явните симпатии на цялото тукашно население, но не трябва да се изпуска предвид обстоятелството, че те си остават българ-

ски комитети и винаги са ръководени от София.¹¹

Независимо от факта в привличането на част от влашкото население освободителното движение не променило основния си национален характер. На Вътрешната организация се удало да разшири влиянието си в такива обществени кръгове, сред които Екзархията преди това не успяла да отбележи напредък:

В духа на идейните си схващания Вътрешната организация продължавала да приучва жителите на Македония и Одринско да избягват услугите на османските власти, а споровете помежду им били решавани от съдилища, назначавани от управителните тела на комитетите. Организацията от своя страна защищавала селските труженици от притесненията на собствениците на чифлици, от принудата да работят ангария било на господари-те, било на държавата. Тя чисто и просто забранявала ангарийния труд и преследвала най-строго лихварството. Всичко това издигало нейния престиж като защитник на непосредствените интереси на трудещите се и увеличавало връзките ѝ с тях.

ВМОРО извършила значителна дейност и за преодоляване на културната изостаналост, особено на селското население. Ръководителите на организацията полагали усилия за изживяване на най-разнообразни суеверия, вредни традиции и обичаи, покварата и тежките поражения в семейния и обществен живот на жителите в Македония и Одринско. В много населени места били открити неделни училища за ограмотяване на възрастни.

Така организацията разширявала дейността си и комитетската ѝ мрежа обхващала територията на двете области като държава в държава. Нейната сила и мощ в продължение на едно десетилетие постепенно нараснали.¹²

ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ВЪТРЕШНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ И ВМОК. Паралелно с успехите, които постигнала Вътрешната революционна организация в Македония и Одринско, нараснало по численост и влияние и легалното освободително движение в Княжество България. Тук рязко се увеличил броят на македоно-одринските дружества, които активизирали дейността си. Освен в „Реформи“ и други вестници отразявали освободителните борби във вилаетите на Европейска Турция и популяризирали делото на организацията. С овладяването обаче на Върховния комитет от групата на генерал Ив. Цончев се оформили три течения в дружествата: едното поддържало ВМОРО и задграничните представители, второто се възглавявало от Б. Сарафов, а третото — от Ив. Цончев. Групата на Цончев се стремяла да се превърне в ръководен център на цялото македоно-одринско освободително движе-

ние с цел в най-скоро време да се организира въстание в Македония и Одринска Тракия. Тази линия на новия Върховен комитет довела до открито сблъскване с Вътрешната организация и нейните многобройни привърженици в Княжество България. Към ВМОРО се присъединила и групата на Б. Сарафов.¹³

По указание на Г. Делчев вътрешните дейци започнали да издават в София в. „Право“ под редакцията на именития български поет П. К. Яворов, близък съратник на ръководителя на организацията. В София излизал и в. „Дело“, който следвал същата ориентация. От провинциалните издания важно място заемал в. „Изгрев“ — Кюстендил. Чрез тези вестници и другите средства за масова информация ВМОРО разобличила противниците си и установила трайно влияние сред македоно-одринските дружества в княжеството.¹⁴

Особено се изострили отношенията между отделните течения по време на X конгрес на Македоно-одринската организация в Княжество България, свикан на 28 юли 1902 г. в София. Групата на Цончев си осигурила мнозинство в конгреса, като не допуснала редица делегати, привърженици на Вътрешната организация. Тя обвинила вътрешните дейци, че не са в състояние да въоръжат населението и да осъществят техническата подготовка на въстанието.¹⁵

Привържениците на Вътрешната организация се конституирали в отделен конгрес, който заседавал на 3 и 4 август 1902 г. С това разцеплението в македоно-одринските дружества получило и организационен характер. Гласувана била резолюция, в която се постановявало легалната организация да се запази като масова опора на ВМОРО и се разобличавали опитите на групата на Цончев да изнема нейните функции. За председател на този Върховен комитет бил избран Хр. Станишев. В състава на комитета влизал и П. К. Яворов.¹⁶

Чрез фракционната дейност на групата на Цончев се оформили два върховни комитета и излизали два вестника като техни органи с едно и също име „Реформи“. Последвала остра полемика и отношенията се влошили до крайна степен. Борбата между двете течения се прехвърлила и във вътрешността на Македония и Одринска Тракия.

Решени да вдигнат на всяка цена въстание в Македония и Одринско, привържениците на Цончев се насочили към овладяване на комитетската мрежа, изградена от Вътрешната организация в двете области. Най-напред те се опитали да овладеят пунктовете в Кюстендил и Дупница. Още през лятото на 1902 г. в Македония били прехвърлени чети, съставени предимно от бивши харамии, прогонени и преследвани от Вътрешната организация. Комитетът привличал и такива дейци

на движението, които били наказани или преследвани за злоупотреба на средства или за други провинения. Населението било уверявано, че едно евентуално въстание ще бъде подкрепено от България и Русия.¹⁷

Постепенно броят на върховистките чети се увеличил, а предводителите им били вече офицери, напуснали българската армия и преминали в запаса, като Анастас Янков, Тодор Саев, Йордан Стоянов и др. Върховистите открито говорели, че въстанието ще бъде обявено още през есента на 1902 г. Така те успели да привлекат на своя страна част от комитетите в Разложко, Мелнишко, Неврокопско, Демирхисарско и да си създадат своя вътрешна база.¹⁸

Тези действия на Върховния комитет, възгледан от Ив. Цончев, предизвикали остра реакция от страна на Вътрешната организация. Задграничните представители предприели разобличителна акция сред македоно-одринските дружества в страната. Заедно с това били мобилизирани въоръжените сили на организацията за отпор срещу набезите на върховистките чети. Вътрешните дейци се стремели да си служат с политически средства в борбата, като предизвиквали открит разговор с противниците си пред очите на селските маси.

Организацията правела опити да обезоръжи и върне върховистките чети още на границата. При неуспех нейните войводи и, на първо място, Кр. Асенов, М. Герджиков, С. Михайлов, Хр. Чернопеев, Илия Кърчовалията прогонвали върховистите и дори влизали в сражения с тях. Сандански имал на няколко пъти успешни сблъсквания и не позволил на привържениците на Ив. Цончев да отнемат от вътрешните чети Елена Стоун. При въоръжените сблъсквания били давани жертви и от двете страни. Всичко това допринесло за закриване на възможностите за взаимно разбирателство.¹⁹

2. Горноджумайското въстание през 1902 г.

КУРСЪТ НА ВЪРХОВНИЯ КОМИТЕТ КЪМ ВЪОРЪЖЕНО ВЪСТАНИЕ. Ориентирането на групата на Цончев към въоръжено въстание изхождало от погрешната оценка за обстановката в Македония и Одринско. Върховистите смятали, че подготовката на масите в двете области е стигнала до възможните си предели и че забавянето на въстанието ще даде възможност на османските власти чрез „афери“ да разстроят освободителното движение. Съществувала дълбока увереност от неизбежната намеса на България и от подкрепата на царска Русия. Мисълта, че предстои

скорошно решаване на македонски въпрос чрез въвеждане на реформи, била в основата на прибързаността, която обладала привържениците на Цончев. Особено много се спекулирало с идването на руски военни ветерани по случай 25 години от епичната защита на Шипка, за да се докаже, че зад въстанието ще застане Русия.²⁰

Фактически Великите сили нямали никакво намерение да въведат реформи във вилаетите, както предвиждал Берлинският договор. Те се придържали към политика за запазване на съществуващо status quo на Балканите. Съобразявайки се с горните факти, българското правителство било против въстанически акции в Македония и Одринска Тракия.

Въпреки липсата на реализъм при оценката на съществуващата обстановка групата на Цончев пристъпила към изпълнение на начертания си план за въстание в Македония. Изпратени били чети и отделни представители на комитета в различни нейни райони. Но усилията на върховистите не дали желаните резултати. Навсякъде те срещнали съпротивата на Вътрешната организация, която положила много усилия да въздържа народа от увлечения.

Вслушвайки се в съветите на руската дипломация, българското правителство противодействувало на бунтовническите настроения. Издадена била заповед, с която се забранявало на офицерите да участвуват в македоно-одринското освободително движение. Така се подчертавало, че княжеството не може да се намеси в събитията независимо какъв ход ще получат. Върховният комитет не се вслушал в съветите на правителството и продължавал да изпраща чети в Македония.²¹

Важна стъпка към осъществяване на курса за въоръжено въстание бил опитът да се прехвърли четата на полковник Анастас Янков в Костурско. Сам роден в Загоричани, Костурско, той е трябвало да обяви на 7 септември 1902 г. в родния си край общо въстание, след което да навлязат и другите чети на Върховния комитет в Македония с цел да увлекат масите, организирани в комитетската мрежа на ВМОРО.²²

Прониквайки в Македония, четата първоначално предприела обиколка на българските села в Струмишко, Петричко и Радовишко. Местното население било призовано за въстание и да не се съобразява с разпорежданията на Вътрешната организация. Така още в началото на похода си Янков влязъл в остри противоречия с вътрешните дейци.²³

Четата на Върховния комитет преминала с бой р. Вардар по жп мост при с. Градец. Оттук тя се отпорила през Гевгелийско, Воденско и Леринско и достигнала до Костурско, като се установила в с. Загоричани.²⁴

1

Ръководителите на Костурския район Васил Чекаларов и Пандо Кляшев употребили големи усилия да привлекат Ан. Янков към ВМОРО, но предложенията им били категорично отхвърлени. Те все пак успели да го изолират и да предотвратят преждевременното избухване на въоръжената борба. Ан. Янков не осъществил поставената му от Върховния комитет задача и след като водил успешен бой с османските потери при с. Бобища, Костурско, напуснал с четата си района и през Гърция се отправил за България.²⁵

ОБЯВЯВАНЕ И ХОД НА ВЪСТАНИЕТО. Фактът, че не успяла да проникне и увлече масите в повече от районите на Македония и че пропаднала акцията ѝ в Костурско, не обезкуражил групата на Цончев. Въпреки всичко тя следвала възприетата вече линия и се задоволила с въстание, което имало значително ограничени размери. За база на

върховистите послужила Горноджумайска околия, една от най-добре въоръжените околии, намираща се на границата на империята с Княжество България. Тук с изключение на няколко села почти всички местни комитети преминали на страната на Върховния комитет. По този начин четите на Цончев си осигурили терен за проникване в съседните околии. Планът за въстаническите действия бил разработен на специално съвещание, което се състояло в Рила на 18 септември 1902 г.²⁶ Щабът на въстаниците разпространил възвание, в което се излагали целите и средствата на въоръжената борба. Поробеното българско население се призовавало да се организира в чети и да изпраща молби до Великите сили с искане да бъде предоставена автономия на Македония.²⁷

Вътрешната организация положила значителни усилия да спре селските маси от увлечения. Четите на Хр. Чернопеев, Кр. Асенов и Вл. Ковачев съдействували много за ограничаване на върховистката акция на запад от р. Струма. Същата активност проявил и Сандански в районите на изток от реката. Въпреки че народът бил разколебан, върховистите успели да осъществят акцията, макар и не в замислените размери. От Горноджумайска околия пламъкът на въстанието се пренесъл в Мелнишко, Петричко, Малешевско, Струмишко и Разложко.

Първото сблъскване на въстаниците с османската войска станало на 23 септември 1902 г. в с. Железница. Тук били убити трима спахи и противникови военни части подпалили селото. През същия ден пристигнала четата на Т. Саев, към която се присъединила селската милиция. Въстаниците се сражавали до вечерта с неприятеля.

На същата дата станали боеве при Сърбиново и Градево между редовната армия и въстаналите селяни, предвождани от местния войвода Павле Давков. Тук пристигнала четата на Й. Стоянов, която също взела участие в сблъскването с османските войскове части.

Сраженията се подновили в Горноджумайска околия с нова сила към края на октомври. До началото на следващия месец произлезли шест сблъсквания с ожесточен характер. В тях взел участие и генерал Ив. Цончев, който поел командването на въстаническите сили. Той бил тежко ранен.

Сражения възникнали и в някои съседни околии — Мелнишка, Петричка, Малешевска, Струмишка и Разложка. Във въстаническите действия взели участие 2850 души, срещу които османските власти противопоставили около 15 000 редовни войници. Загинали 95 въстаници. Най-продължителни били сблъскванията при Кресна, Езерец и Железница, които траяли около 10—12

часа, а най-крвополитни били при Сърбиново и Градево.

Въстанието, организирано и вдигнато от Върховния комитет на Ив. Цончев, в което взели участие и местните комитети на Вътрешната организация, траяло сравнително кратко, но неговото потушаване било придружено с ужасни насилия и жестокости. Пожарите, изтезанията и грабежите засегнали 15 села, убити били 37 мъже и 8 жени, изтезавани и репресирани 549 мъже, жени и девойки, ограбени били 807 къщи, а запалени — 67. Над 2000 души потърсили спасение в Княжество България.²⁸

В резултат на въстаническите действия Вътрешната организация също претърпяла значителни удари. Комитетската мрежа в околията, взели участие във въстанието през есента на 1902 г., се оказала силно разстроена. Тези околии били много добре организирани и въоръжени и освен това служели за бази на четите, които преминавали от Княжество България за вътрешността на Македония или се връщали обратно. Много от каналите и връзките били унищожени. Всичко това затруднявало дейността на организацията не само в пострадалите райони, но и намалявало възможността за бързи и ефикасни връзки между отделните нейни звена.

ПОСЛЕДИЦИ ОТ ВЪСТАНИЕТО. Събитията в Македония отекнали широко сред световната прогресивна общественост. Дописките на руските и европейските кореспонденти създали атмосфера на съчувствие към въстаналото население в Македония. Режимът в тази област бил подхвърлен на унищожителна критика. Пресата в Русия изнесла потресаващи факти за страданията на бежанците, потърсили убежище в княжеството. Император Николай II и Славянското благотворително дружество отпуснали за тях помощ от по 10 000 рубли. Събрани били и други средства от частни лица.²⁹

Дипломатията също се активизирала и отново се заговорило за реформи в Македония. Високата порта първа излязла със свой проект. Целта на османското правителство била да предотврати чужда намеса, но неговите предложения дори не послужили за основа на разисквания. Великите сили предоставили инициативата за реформи на Русия и Австро-Унгария като държави, най-заинтересовани за съдбата на Балканите. От османския проект било прието предложението да се създаде специален инспекторат за трите македонски вилаета. На тази длъжност бил назначен Хилми паша. При това положение прилагането на реформите било предоставено на добрата воля на Високата порта, което по същество означавало, че положението в Македония не можело да се промени.

На 8 февруари 1903 г. австро-руският проект,

2

3

4

5

1. Михаил Герджиков, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Пловдив

2. Георги Сугарев, фотография. ЦДИА — София

3. Пейо Шишманов, фотография. Тракийски научен институт при Центъра за българистика — София

4. Лазар Маджаров, фотография. Национална фотографска агенция — София

5. Стамат Икономов, фотография. Национална фотографска агенция — София

получил одобрението от Великите сили, бил съобщен на Високата порта. В него се предвиждало полицията и жандармерията да се реорганизират с помощта на чужди офицери на османска служба, да се създаде отделен бюджет за трите вилаета,

контролиран от Отоманската банка, която от данъчните приходи ще изплаща редовно заплатите на чиновниците, десетъкът да бъде заменен с поземлен данък, а в християнските села пѣдарите мюсюлмани да се заменят с християни.

Дори и тези реформи, наречени от населението в Македония и Одринско „пѣдарски“, останали без последствие. Нищо не било в състояние да накара османската администрация да се заеме сериозно с подобряване на положението на християнското население в посочените вилаети.³⁰

Цончев и сподвижниците му обаче не извели поука от неуспеха на въстаническата акция от 1902 г. Нещо повече, неговите привърженици заговорили още по-упорито за въстание, което трябвало да се вдигне през пролетта на следващата година. Те смятали, че новозамислената акция ще бъде с много по-широки размери и ще доведе до такива реформи, каквито предвиждал Берлинският договор от 1878 г.

Още преди да започне въстаническата акция на Върховния комитет, ЦК на ВМОРО изготвил две окръжни, едно предназначено до местните комитети в Македония и Одринско, а другото специално до комитетите в Малешевско, Горноджумайско и Петричко. В тях се призовавали местните дейци на организацията да не оказват съдействие на върховистките чети.³¹ В духа на тези окръжни четите и комитетите на Вътрешната организация в Македония се задължавали за ограничаване на акцията.

В Княжество България Върховният комитет на Христо Станишев разгърнал истинска кампания срещу комитета на генерал Цончев, като отричал дори, че в Македония имало въстание. Признавало се само, че призивите за въоръжена борба са били последвани само в някои гранични райони, близки до България.³²

Обществеността оказвала първоначално подкрепа на комитета на Хр. Станишев и осъждавала авантюризма на групата на Цончев. По-късно обаче последвали сензационни съобщения в пресата, придружени с приповдигане на патриотичния патос, започнали да се чуват гласове, които осъждали Вътрешната организация, че не е подкрепила въстаническата акция независимо от степента на подготовка и съществуващите противоречия в движението. В същото време Върховният комитет на Станишев започнал да губи влияние.³³

В София пристигнали Хр. Татарчев и Хр. Матов, които в качеството си на задгранични представители и от името на ЦК на ВМОРО поставили въпроса за помирение на основата на разширяване на въстанието в Македония. Съставена била помирителна комисия. Въпреки че Вътрешната организация започнала да се приспособява към линията на Цончев, неговата група

направила всичко възможно да провали усилията за разбирателство. Генералът открито се стремил да овладее ръководството на освободителната борба.³⁴

Правителството на Данев следвало съветите на руската дипломация и застанало решително против всяка революционна пропаганда. То настояло задграничните представители да се срещнат с руския външен министър граф В. М. Ламздорф, който на 13 декември 1902 г. пристигнал в България. Македонската емиграция му устроила факелно шествие, в което взели участие около 6000 души. Руският държавник приел Татарчев и Матов и ги посъветвал да не се увличат в революционни начинания, защото Русия не ще може да им окаже никаква подкрепа.³⁵

Под натиска на Великите сили и Високата порта българските власти били принудени да разтурят двата комитета, а техните членове да арестува и интернира. На българските търговски агенти в Османската империя било наредено да разяснят на населението в Македония и Одринско, да не се увлича от призивите на въоръжена борба, защото не ще получи подкрепа отвън и ще понесе всички тежки последствия на поражението.³⁶

3. Солунският конгрес на ВМОРО и курсът за въоръжено въстание

ЗАСИЛВАНЕ НА БОРЧЕСКИТЕ НАСТРОЕНИЯ СРЕД НАСЕЛЕНИЕТО В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО. Въпреки неуспеха си Горноджумайското въстание се отразило чувствително върху развитието на освободителното движение в Македония и Одринско. Положението тук ставало все по-напрегнато и вследствие растящите ожесточени репресии масите показвали готовност да се вдигнат с оръжие в ръка срещу вековния поробител. Самите органи на османската полиция били принудени да признаят, че „мнозинството от населението на Македония е заразено от революционните идеи“.³⁷

Османската империя не успяла да преодолее дълбоката политическа, икономическа и социална криза, в която изпаднала в края на века. В нея възникнала и постепенно се създавала революционна обстановка, в условията на която национално-освободителните движения получили нов размах. Ръководните османски кръгове не могли да намерят изход от политическата и икономическата криза. Реформите или не се изпълнявали, или се прилагали по такъв начин, че да се запази господството на военно-феодалната върхушка и мюсюлманското духовенство. Опозицията срещу

тази политика се засилила дори в средата на господстващата класа. Очевидно било, че състарите средства и начини на управление не може да се спре процесът на разложение, обхванал всички области на общественоекономическия живот на страната.

За нарастване на бунтовния дух у българското население в европейските вилаети на Османската империя съдействувала и политиката на репресии от страна на османските власти след въстаническата акция от 1902 г. Под предлог, че търсят въстанически чети и скрито оръжие, войскови и башибозушки части се нахвърлили с нечувано настървение върху българските селяни и ги подлагали на системен тормоз и безмилостно ограбване. Този факт изрично се подчертава в доклада на френския шарже д'афер в Цариград. Между другото френският дипломат пише: „По всички сведения, които получавам и които съвпадат с ония на другите посолства, изтръгването на пари и жестокостите от страна на жандармерията и редовните войски никога не са били толкова многобройни, колкото сега.“³⁸ Руският посланик от своя страна пък съобщава, че бил буквално засипан от оплаквания на местното население за злоупотребите от страна на властите.³⁹ Полицията непрекъснато извършвала арести над заподозрените и според данни на Вътрешната организация през пролетта на 1903 г. броят на арестуваните и подведените под отговорност в Македония и Одринско надминавал 20 000 души. Други 10 000, предимно търговци, занаятчии и работници, които от дълги години били настанени по големите градове на империята, където изкарвали прехраната си, били интернирани и въдворени на местожителство. Тези хора, съсипани материално, съставлявали грамадна гладна армия и настанени в паланките и селата, дали нов тласък на революционното движение. Мнозина други, за да не попаднат в ръцете на полицията, напускали родните огнища и избягали в планините. Тук те се присъединили към четите на Вътрешната организация. Така мерките на османските власти тласкали към неминуемо въоръжено сблъскване, а не към успокояване на българското население във вилаетите.⁴⁰

Политическото напрежение в Македония и Одринско достигнало до най-висока степен на развитие. Тъй като не очаквало никакво подобрене на положението, местното население се насочвало към решителни революционни действия, последвани от масови насилия и репресии, от големи провали, които разстройвали освободителното движение. Много съмишленици и дейци на организацията били арестувани, малтретирани и осъдени. Османското правителство увеличило многократно числото на армейските си части в

двете области. Редовната войска и башибозукът получили за задача да разгрозят комитетската мрежа, изградена от ВМОРО в течение на близо десет години. Непрекъснатите сблъсквания на четите с войсковите подразделения нажежавали атмосферата до краен предел. Ръководните дейци на ВМОРО били силно обезпокоени от непрекъснатото нарастваща заплаха. Те трудно задържали положението в ръцете си. Сред тях започнало да надделява схващането, че съществува възможност да се премине към открита въоръжена борба. Наред с това се създавало убеждение, че дори подготовката за повсеместно въстание да не е завършена окончателно, една въоръжена акция, подкрепена от македоно-одринската емиграция и обществеността в България, може да даде положителни резултати. Увеличавала се сред вътрешните дейци и надеждата за евентуална намеса на България или на Великите сили, която би довела до реформи в Македония и Одринска Тракия, до създаването от тях на политически автономна област.

Революционната обстановка в Македония и Одринско се обуславяла и от все по-засилващите се противоречия между Великите сили. Капитализмът в световен мащаб навлязъл в империалистическия етап на развитие. Настъпило остро съревнование за преразпределение на колонии и за увеличаване на влиянието в различни точки на земното кълбо от страна на големите империалистически държави. Цялата сложност на международните отношения се отразила и върху положението на Османската империя.

Високата порта умело използвала противоречието между Великите сили, за да поддържа създаденото status quo на Балканите. Тази политика съдействувала за запазване на териториалната цялост на Османската империя.

В началото на XX в. обаче настъпили изменения в международните отношения, които допринесли да се революционизира обстановката във вилаетите. Германия укрепила и разширила влиянието си в Близкия изток. Нейното надмощие особено силно се почувствувало, след като започнал строежът на Багдадската железница. На преден план изпъкнали англо-германските противоречия. Германия защитавала австро-унгарските аспирации спрямо Босна и Херцеговина, Сърбия, Албания и долината на Вардар, т.е. върху централните и западните райони на Македония. Успоредно с германското настъпление към страните на Близкия изток се омекотявали противоречията между Великобритания и царска Русия, чиито интереси в случая били еднакво застрашени. Без да преодолеят изцяло противоречията помежду си, те били принудени да си взаимодействуват и да си правят съответни отстъпки.

При така възникналите съотношения на силите на Близкия изток част от управляващите среди в царска Русия изтъквали, че съществува опасност Пролите от ръцете на слаба Турция да преминат в по-силни ръце. Това щяло да застраши сигурността на Русия в Черно море и да ѝ затвори излаза към Средиземно море. Тъй като положението в Османската империя било несигурно и съществувала възможност в нея да се установи чуждо влияние, влиятелни руски правителствени представители настоявали да бъде завзет входът на Босфора, като се направи десант от двата му бряга.⁴¹

Перспективата за намеса на царска Русия в работите на Османската империя не можела да не породи надежди сред македоно-одринските революционери. Те смятали, че едно въстание би довело до автономия на Македония и Одринско. Тази вяра се засилила особено много след шумните тържества по случай 25 години от епопеята на Шипка и маневрите по този случай на българската армия.⁴² Но трябва да се отбележи, че в царската дипломатия надделяло становището, което изключвало намеса от такъв род във вътрешните работи на Османската империя. В Далечния изток назрял конфликт, който довел до Руско-японската война от 1904—1905 г. Ангажирана тук, царска Русия се стремела към запазване на status quo-то на Балканския полуостров, тъй като при разрешаване на противоречията в този район могат да се възползват други Велики сили в ущърб на руските интереси. Друго важно обстоятелство, което дейците на ВМОРО изпускали предвид, било страхът на царското правителство от революция въобще, защото тя зрела и с неудържима сила настъпвала срещу самодържавието в собствената му страна.

В България обществеността изказвала открито симпатиите си към освободителното дело на своите сънародници в Македония и Одринска Тракия, но правителството трябвало да се съобразява с международното положение. Усилията за разбирателство със Сърбия пропаднали още през 1897 г. Замисленият договор между двете страни не бил осъществен поради дълбоките и непреодолими противоречия по македонския въпрос. Без достатъчно силна армия и без съюзници, българското правителство било принудено да се обяви против настроението за въстание.

При такава обстановка бил свикан конгресът на ВМОРО в Солун през 1903 г.

КОНГРЕСЪТ В СОЛУН И РЕШЕНИЕТО ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕ. В началото на 1901 г. на османските власти се удало да арестуват членовете на Централния комитет и да разстроят неговата дейност.⁴³ Веднага в Солун бил образуван нов състав на Централния комитет начело с

Иван Гарванов.⁴⁴ С помощта на задграничните представители ръководството на организацията преодоляло големите затруднения, които пречели на революционната дейност. Укрепвайки положението си, то насрочило общ организационен конгрес за 1 септември 1902 г. с дневен ред:⁴⁵

1. Санкциониране /т.е. утвърждаване—б.а./ на Централния комитет;
2. Разглеждане на измененията на правилника;
3. Отношението на организацията спрямо Екзархията и нейните органи;
4. Отношението на организацията спрямо разните пропаганди;
5. Разглеждане въпроса за издаване на вътрешен вестник;
6. Източници за материалната издръжка на организацията;
7. Отношението на организацията спрямо комитети и дружества вън от Македония и Одринско;
8. Уреждане на бюра при управителните тела да следят чуждата преса и проучват страната в етнографско и географско отношение.

На конгреса трябвало да присъствуват всички окръжни ръководители и някои по-важни околийски.⁴⁶

От предвидения дневен ред се вижда, че пред организацията не е стоял въпросът за вдигане на въоръжено въстание. Наистина в писма на Централния комитет до Задграничното правителство се говори, че продължава линията за самовъоръжаване. Замисляло се дори да бъде закупена и планинска артилерия. Но това било като перспектива на фона на създадената революционна обстановка.⁴⁷

Нещата коренно се променили след акцията на Върховния комитет от есента на 1902 г. Мисълта, че Вътрешната организация трябва да се опита да вдигне през следващата пролет въстание, постепенно започнала да си пробива път и обхващала умовете на част от ръководните ѝ кадри. Така въпросът за въстание се превърнал в основен на готвения се конгрес. В духа на новите веения на 24 декември 1902 г. Централният комитет на ВМОРО разпространил окръжно, с което се искало мнението на окръжните ръководители относно възприемането на нов курс на организацията. Специално писмо било изпратено и до революционните дейци, които по това време прибавявали в София.⁴⁸

Задграничните представители д-р Хр. Татарчев и Хр. Матов подкрепили идеята за въстание, докато мнозинството от видните дейци на организацията, включително и Гоце Делчев, отхвърлили направеното предложение. Избухнали остри спорове, които обаче не довели до единодушие, напротив, поставени били контурите на бъдещото разединение в редовете на македоно-одринските революционери. При така създадените отношения

сред ръководните кадри на организацията се налагало да се отложи свикването на общия конгрес на ВМОРО поне докато се изяснят някои основни въпроси и се постигне единодушие по тактиката, която трябвало да се следва. Само така е могло да се стигне до върно решение.

Вместо това ЦК на организацията свикал общия конгрес на 2 януари 1903 г. и работата му продължила до 4 януари с.г. Заседанията се водели във физико-математическия кабинет на българската гимназия в Солун. Присъствували: Иван Гарванов, Димитър Мирчев и Спас Мартинов като членове на Централния комитет на ВМОРО; Христо Коцев и Тодор Лазаров — заслужили дейци на освободителното движение; и следните 12 представители на отделните райони: Никола Петров /Цариград/, Велко Думев /Одрин/, Лазар Димитров /Сяр/, Христо Влахов /Кукуш/, Иван Сапунаров /Солун/, Никола Хърлев /Гевгели/, Димитър Занешев /Воден/, Тодор Пейков /Велес/, Димитър Ганчев /Скопие/, Иван Инглизков /Струмица/, Анастас Лозанчев /Битоля/ и Георги Варналиев /Радовиш/. От поканените не успели да пристигнат поради преследване от властта представители на районите на Щип и Тиквеш.⁴⁹

На конгреса не присъствувал Г. Делчев, макар че е бил известен за неговото свикване и с четата си вече бил тръгнал за Македония.⁵⁰ Липсата на представители от средата на придобилите известност ръководители и войводи е доказателство за разединение в ръководния кадър на организацията. А най-важното решение, което е трябвало да се вземе, се отнасяло за въстанието.

Работата на конгреса протекла по следния начин: най-напред представителите на районите дали отчет за организационното състояние на своя район с оглед на предстоящото въстание, след това се водили дълги разисквания и се стигнало до единодушното решение организацията да предприеме въоръжена акция през пролетта на 1903 г. Само представителя на Серския революционен окръг се противопоставил на предложението. Гарванов изтъкнал възможността за намеса на Великите сили и за въвеждане на реформи във вилаетите, тъй като в такъв дух му бил говорил френският консул в Солун.⁵¹ Председателят на Централния комитет сочел и намеренията на Върховния комитет начело с Ив. Цончев да поднови усилията си за въоръжено надигане на населението в Македония и Одринско. Важен момент в аргументацията му били и някои безотговорни изявления на официални лица в смисъл, че България не ще остане безразлична към събитията в двете области и ще приведе в бойна готовност армията си.⁵² Гарванов бил подкрепен

Наредба за районните и селските ръководни тела, ок. 1903 г. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Смолян

НАРЕДБА

ЗА

РАЙОННИТЕ И СЕЛСКИ РЪКОВОДИТЕЛНИ ТЪЛА.

Във всеки район има районно ръководително тяло и във всяко отделно село — селско ръководително тяло.

Назначаването на тия тела става по изборът. Всяко село по отделно избира своето селско ръководително тяло и всички села от района избират районното ръководително тяло във районния център.

Селското ръководително тяло се избира от всички съзакълциници във селото. Районното ръководително тяло се избира само от селските десетници.

Селското ръководително тяло се състои от трима члена, а районното от петима.

Ръководителните тела са най-близкото и непосредствено началство на всички села, които съпадат въ района и на всички съзакълциници, които постоянно или временно прожитават въ границите на района и въ селата.

При встъпването въ длъжност ръководителните тела полагат клетва за вярност на общото освободително дело и че всякога ще бъдат за живота, честта и имота на всичкото население от района и селото, отъ каквато и народност да е.

Селските ръководителни тела са подчинени на районните, а районните на окръжните, които съществуват при особени наредби.

Във всяко село и градъ са уредени каси, селски и градски, които се образуват от членски вноски, доброволни пожертвувания и глоби. Съ средствата на тия каси се разпореждат ръководителните тела и парите се употребяват само за нуждите на организацията и за оръжие.

Строго е забранено събирането пари за оръжие да се употребяват за други цели. Начина за доставката на оръжието се определя от районното ръководително тяло, според местните условия.

За запазване редът, тишината и безопасността въ района, организира се районна чета въ състав от 20 до 30 души. Тая чета се намира под непосредственото въдствие на районното ръководително тяло. Четата според нуждата бива разпръсната по целия район по части, или групирана въ едно. Хората от четата служат едновременно и за обучение на населението.

Привеждане въ изпълнение на наказанието за извършени простъпки става по решението на районното ръководително тяло. За тая цел въ всяко село има наказателна комисия.

Всяко село отъ района трябва да има своя добър устроена полиция съ нивомето се на рацѣ оръжие. Тя е най-първата и бърза помощ, къмъ която се обръща районното и селско ръководително тяло въ случай на нужда.

Всички съзакълциници, подведени подъ клетва, се разпръждат въ десетници. Всяки съзакълциници трябва да знае въ кои десетници, които и чета ще се яви при повикването. Състава на десетниците, взводоветъ и четитъ е означенъ въ правилника за въстаническитъ чети.

На районните и селски ръководителни тела е забранено да се увличатъ въ дѣйствиа, които могатъ да ангажиратъ и съблѣднитъ райони или цялата организация, безъ предварително разрешение отъ окръжното ръководително тяло.

Първа и непосредствена длъжностъ на ръководителните тела е:

- 1) Да се грижатъ за безопасността на подлѣдомственитъ нѣ райони и села;
- 2) Да взиматъ мѣрки за най-бързото въоръжаване на годното за въстание население;
- 3) Да подвѣждатъ подъ клетва всѣмъ, които доброволно пожелае да влѣзе въ редоветъ на ратницитъ за свободата на Македония и Одринско;
- 4) Да иматъ най-точни свѣдѣния за селата въ района, кое село какво кажи има, отъ каква народностъ сѣ, колко съзакълциници има въ селото и какво оръжие и колко недостига;
- 5) Да има устроена подвижна поща между селата въ района, която въ всяка минута да бъде готова да прѣпраща дѣденици и вѣрности; да се въведе постоянна връзка съ сѣблѣднитъ райони и села и всички да бѣде извѣстно какво се върши тамъ;
- 6) Въ случай на нужда да дава съдѣйствиа на сѣблѣднитъ райони и села по тѣхно искане. Това съдѣйствиа, обаче, трябва да се простира до толкова, до колкото безопасността допуска;
- 7) Да се държи въ постоянна готовностъ нужното число курьери за прѣнасяне на оръжието и други нужди;
- 8) Да се прѣпраща най-бързо въскажъ видъ порази, прѣд-назначени за други райони или села;
- 9) Да се държатъ най-точни свѣдѣния за въоръжеността и готовността на мюсюлманското и помашко население, въ кои турѣнци и села какви войски има и съ какво сѣ въоръжени, какви полицейска стража и съ какво е въоръжена и колко складове съ бойни припаси има;
- 10) Да се държатъ най-точни свѣдѣния за въоръжеността и готовността на мюсюлманското и помашко население, въ кои турѣнци и села какви войски има и съ какво сѣ въоръжени, какви полицейска стража и съ какво е въоръжена и колко складове съ бойни припаси има;
- 11) Ако въ района имава желѣзнопътна линия, то да се изучи най-щателно циркулирането на треноветъ, дѣ и какъ най-удобно може да се скъса линията.

Всичката кореспонденция се води съ шифръ.

енергично от Анастас Лозанчев, представител на Битолския революционен окръг. Конгресът определил въстанието да бъде повсеместно стратегическо,⁵³ т.е. въстанието да се обяви на територията на всеки един от окръзите /повсеместно/ и с всички въоръжени сили на организацията /стратегически/.

ТАКТИЧЕСКИ РАЗЛИЧИЯ СРЕД РЪКОВОДНИТЕ ДЕЙЦИ НА ВЪТРЕШНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ. Веднага след конгреса Гарванов и Думев заминали за София, за да обосноват и защитят взетите решения пред ръководните дейци на ВМОРО и пред българското правителство.⁵⁴ По повод на тяхната акция споровете се разгорещили още повече. Кръгът на привържениците за въоръжен курс на организацията се разширявал. Част от видните ръководители обаче си останали решителни противници на решението за въстание.⁵⁵

Гоце Делчев и другите ръководни дейци на организацията, които по-късно образували ядрото на лявото течение в освободителното движение на Македония и Одринско, не били принципи противници на идеята за масово въоръжено въстание, но преценявали, че в момента, когато е взето решение за въстание, съотношението на силите не е в полза на една революционна акция. Като главен ръководител на четите Г. Делчев знаел добре, че не е възможно да се осъществи общо масово въстание на цялата територия на Македония и Одринско. Недостатъчно било преди всичко въоръжаването на населението. Според него въстанието в най-добрия случай щяло да обхване само някои от районите, които били сравнително подготвени, и ще завърши с неуспех. „Разбира се — заявява Г. Делчев — друго е, ако бяхме имали някоя гръцко-турска и сръбско-турска и най-после българо-турска война; обаче лошо бихме се отплатили на България за многобройните нейни жертви подир нас, ако искаме да я вкараме боса в огъня.“⁵⁶

Вождът на организацията изтъквал, че Великите сили имат свои собствени интереси и не ще се застъпят за населението в Македония и Одринско. Но дори и да се намесят във вътрешните работи на Османската империя, той се съмнявал дали една тяхна намеса ще оправдае жертвите на въоръженото въстание. Все пак той допускал, че при дадени условия може да се очаква натиск от страна на Великите сили върху Високата порта за въвеждане на реформи. Затова препоръчвал вместо въстание да се активизира дейността на четите до такава степен, че да се хвърли империята в анархия. Тогава, за да защитят интересите си, тези, които поддържат създаденото от Берлинския договор положение, ще бъдат принудени да извършват

Знамето на въстаниците от гр. Охрид по време на Илинденско-Преображенското въстание, 1903 г. Национален военноисторически музей — София

промени към „една по-човешка наредба“⁵⁷.

Г. Петров направил опит да формулира по-друга тактическа линия от тази, която предлагал конгресът. Нея той наричал „перманентно въстание“ и предвиждал известна децентрализация, при която местните ръководства получавали по-широки пълномощия. При положение, че обстановката в Македония и Одринско се усложнява, организацията можела да активизира дейността на четите и индивидуалните теоретически изяви. Така според него съпротивата щяла да придобие широки размери, да изтощава и да разстройва империята, без да се дава възможност на Високата порта да обяви, че двете области се намират в състояние на повсеместно въстание, и да има повод да приведе в бойна готовност въоръжените си сили. Интензивните действия на четите така щели да продължат по-дълго време, отколкото при замислената от конгреса акция, а общото отслабване на империята ще открие възможност благоприятно да се реши въпросът за Македония и Одринско. И обратно, поражението на едно обявено повсеместно въстание не ще доведе до автономия и ще разколебае за-дълго духа на народа.⁵⁸

В Солун към средата на април 1903 г. Г. Делчев се срещнал с Д. Груев, който току-що се бил върнал от заточение. За съжаление липсват данни за становището на двамата ръководители. От кратките спомени на Д. Груев се вижда, че Г. Делчев се успокоил, след като получил уверение, че на Серския революционен окръг ще бъде доставено известно количество оръжие.⁵⁹ От събитията, които последвали, може да се заключи, че двамата апостоли се съгласили масово да въстанат само ония райони, които били добре подготвени, а в останалите да се засили активността на четите, без да се увлича населението. Вместо като масово и повсеместно стратегическо въстание се определяло като партизанско и четническо. Заедно с това то трябвало да се отложи, за да се подготви по-добре.⁶⁰

Така бил постигнат компромис между двете становища. Планът за въстаническите действия бил изработен в Задграничното представителство на организацията в София с помощта на военни специалисти.⁶¹

4. Непосредствена подготовка на въстанието в Македония и Одринско

ЗАСИЛВАНЕ НА ВЪОРЪЖАВАНЕТО. Веднага след конгреса на Вътрешната организация в Солун комитетите увеличили усилията си за набавяне на оръжие с оглед да бъдат водени партизански действия. Активността на всички райони предизвикала сблъсквания с органите на властта.

Въпреки че решението за повсеместно въстание било заменено със засилени партизански действия, курсът за въоръжена борба останал в сила. Това създавало възможност да се потърсят пътища за сътрудничество с Върховния комитет начело с Ив. Цончев. През февруари 1903 г. Централният комитет на ВМОРО изпратил циркулярно писмо с цел да бъдат обединени и сплотени всички революционни сили в Македония и Одринско. В писмото вече се съобщава открито, че организацията ще повдигне в недалечно бъдеще въстание в двете области и че ще „се бори с всички средства, докато не извоюва човешки права на роба“. Ръководството на организацията предупреждавало разните официални и неофициални фактори в България, както и различните комитети и отделни дейци, да не предприемат акции, които биха увредили на освободителното дело. Заедно с това се отправил апел за подкрепа и единство в решителните дни, които настъпвали за населението в Македония и Одринско. „След обявяването на въстанието — се казва в писмото — всички борци, готови да подкрепят роба, ще бъдат посрещнати с отворени обятия. Желателно е обаче всички боеви сили да влязат в предварително съгласие с организацията.“⁶²

Привържениците на Борис Сарафов във Върховния комитет се поставили на разположение на Вътрешната организация и започнали да действуват от нейно име. Те постепенно заминали с чети във вътрешността на Македония и Одринско. Групата на Цончев продължавала да отстоява организационната си обособеност, но и тя проявявала желание за разбирателство и единство.

С преминаването на четите на ВМОРО от България в Македония и Одринско започнала непосредствената подготовка на въоръжената борба. С тях се пренасяло оръжие и снаряжение, а също и динамит за извършване на атентати. В началото на януари 1903 г. Гоце Делчев заминал за Серския революционен окръг. Той бил придружен от именития български поет П. К. Яворов, който редактирал нелегалния вестник на организацията „Свобода или смърт“. Вестникът се списвал в духа на възгледите на Гоце Делчев.⁶³ Апостолът извършил огромна организационна работа, в началото на февруари 1903 г. в планината Алиботуш/Славянка/ той направил преглед на четите, които действували на територията на окръга, като им дал упътвания за начините и средствата на борбата. На 18 срещу 19 март 1903 г. с малка чета хвърлил във въздуха моста и тунела край р. Ангиста на жп линията Цариград — Солун. Така на практика била приложена тактиката за терористически акции, насочени не само срещу османските власти, но и срещу интересите на западните капиталисти, фактически собственици на железопътната компания.⁶⁴

Войводата Сава Михайлов пренесъл с четата си от България значително количество динамит /около 150 килограма/ и няколко товара пушки за Гевгелийско. Заедно със Сава Михайлов преминал и Андон Къосето.⁶⁵ Силян Пардов също с динамит се отправил за Битолско, там пристиг-

нали Тома Давидов и Борис Сарафов. В четата на Борис Сарафов влизали български военноръководители /офицери и подофицери/, които били използвани като инструктори за бойната подготовка на населението. В същата чета бил Димо Хаджидимов, учител, активен деец на Вътрешната организация и социалдемократ, един от бъдещите ръководители на Българската комунистическа партия.⁶⁶

През март 1903 г. за вътрешността на Македония се отправил Христо Чернопеев с четата си. Заедно с него преминали още няколко чети, определени за различни райони /Радовишко, Велешко, Тиквешко, Битолско, Кичевско/. В полите на Плачковица четите били нападнати и водили два кръвопролитни боя с османските войски, като дали много жертви.⁶⁷

След кратко престояване в България в началото на май 1903 г. Яне Сандански с четата си от тридесет души бил отново в Мелнишко и тук дочакал времето за активни въстанически действия.⁶⁸

М. Герджиков оказал голямо влияние върху революционното движение в Одринско. Той тласнал напред неговото разрастване и укрепване. Особена активност проявила в района на Странджа четата на прославения тук войвода Георги Кондолов. Вълчо Антонов и Коста Нунков извършили значителна работа за организиране на населението в Родопите и Беломорието.⁶⁹

Във всички окръзи била засилена подготовката за въстание. В градове и села непрекъснато се свиквали многолюдни събрания, заклевали се почти всички жители на населените места, черквите и плевните се използвали за военно обучение на населението, в някои райони с помощта на военни инструктори били организирани маневри с учебна цел.⁷⁰

Четите нараснали по брой и значително увеличили състава си. Почти всички околии, райони и села разполагали със свои чети, които съставлявали гръбнакът за изграждане на въстаническата армия и извършвали главната организаторска дейност в подготовката на въстанието. В селата от определени лица се формирали бойни групи, членовете на които били легални, но участвували активно във военната подготовка. По призив от страна на по-висшето ръководство те оказвали помощ на четите в схватките с войската и башибозука. Сблъскванията с неприятеля били и първото боево кръщение пред предстоящото въстание. Така наред с четническия институт организацията създавала своя милиция, в поделенията на която влизали вече достатъчно широк кръг смели и предани нейни привърженици. В Одринско четите на милицията се наричали „смъртни дружини“.

Военна подготовка на въстаници, фотография, 1903 г. ЦДИА — София

Изработване на ръчни гранати, фотография, 1903 г. ЦДИА — София

Техническо отделение, фотография, 1903 г. ЦДИА — София

Комитетската мрежа на Вътрешната организация обхващала в боево отношение и населението на Македония и Одринско. Чрез четническият институт и милицията организацията се оказала в състояние да мобилизира силите на отделните райони. Тя разчитала вече не само на българите екзархисти, но и на патриаршистите българи и власи.

Общият революционен подем се отразил и върху поведението на чуждата пропаганда. Напразни били опитите ѝ да спре попадналите под нейно влияние среди да не участвуват в освободителното движение, възглавявано от ВМОРО. Постигнатите успехи организацията дължала на усилията си, които полагала да привлече под своите знамена всички недоволни елементи. Ръководителите на сръбската пропаганда съветвали своите привърженици да запазят неутрална позиция, защото според тях въпреки промяната на тактиката комитетите по своя състав си оставали български. Те твърдели също така, че целта на въоръжената борба била да се постави пред Великите сили решаването на македонския въпрос, и то по начин, който би бил „в полза на държавната политика на България“⁷¹. Обратно, гръцката пропаганда се изявявала като отявляващ неприятели на борбата за отхвърляне на чуждото владичество и по всички начини изразявала лоялността си към османската власт.⁷²

Най-болен въпрос за ВМОРО си оставал снабдяването с оръжие. За съжаление организацията не разполагала нито с достатъчно средства, нито можела да разчита от страна на българската държава да ѝ бъде осигурен непрекъснат приток от оръжие и муниции. От казармите било иззето известно количество пушки, но предимно стари системи и извадени вече от употреба.⁷³

От всички погранични пунктове на българотурската граница започнали да се доставят оръжие и муниции. Освен от България по каналите на организацията пушки се внасяли и от Гърция. Така че южните райони на Македония и преди всичко Битолският революционен окръг се снабдявали с пушки „Гра“, намиращи се доскоро на въоръжение в гръцката армия. Самовъоръжаването вървяло по линията на закупуване на пушки и патрони от доставчици албанци и турци, които вършели доходната си търговия независимо от големите рискове, с които била свързана.⁷⁴ След като се връщали от учение или след сблъскване с четите, войниците продавали, и то твърде евтино пушки и патрони на местните турци, които от своя страна ги препродавали на организационните дейци на двойна или тройна цена. Една пушка била продавана на българите по за 2 или 3 лири, а един патрон — 2 или 3 гроша. Не само войници, но и офицери участвували в търговията с краден барут или други военни материали.⁷⁵

Организацията купувала и голямо количество празни гилзи, които по-късно се пълнели с олово, изливано от калъпи. Много райони си осигурявали запаси от гилзи и олово и се снабдявали с машинки за производство на патрони. Специални хора на

организацията били обучени да манипулират с тези машинки, така че за пушките „Гра“ и „Бердани“ почти не се чувствувал недостиг на куршуми през цялото време на въстанието.⁷⁶

Липсват точни данни за количеството и качеството на въоръжението, с което разполагала организацията. Освен с пушки „Гра“ и „Бердани“ мнозина притежавали кримки или други системи, които по качества отстъпвали на въоръжението на османската армия, която разполагала и с необходимото количество планинска артилерия. Само определени чети притежавали манлихери, които по това време били на въоръжение в българската армия.

Битолският революционен окръг разполагал с около 7000 пушки, разпределени неравномерно в различните райони. В Костурско и Леринско въпреки големите провали се наброявали за всяка околия по около 1500 пушки. Районът на Охрид бил най-добре въоръжен, тук с покупки от Албания комитетите успели да набавят около 2500 пушки, част от които били прехвърлени в съседните райони. В Ресенско местните дейци увеличили броя на пушките до 1000, в Кичевско — 700, в Демирхисарско — 500 и т.н. Само Прилепският район от Битолския революционен окръг останал недостатъчно въоръжен и разполагал с около 150—200 пушки.⁷⁷

В спомените си М. Герджиков твърди, че организацията в Одринско могла да разчита на около 4000 въоръжени селяни от „смъртните дружини“⁷⁸. Според данни на ВМОРО обаче се вижда, че Странджанският район е разполагал с 1970 пушки, от които само 200 били манлихери. В останалите райони положението било още по-тежко.⁷⁹

Солунският, Струмишкият, Скопският и Серският революционен окръг не били осигурени с достатъчно оръжие. Относително подготвен бил фактически само един революционен окръг — Битолският.

Организацията разполагала и с бомби, които били наричани „одринки“, но с тях били въоръжени само ограничен брой четници. Използувани били също динамитът и адските машини за извършване на атентати.⁸⁰

АКТИВИЗИРАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОННА-

Оръжие от Илинденско-Преображенското въстание, 1903 г. Национален военноисторически музей — София

1. Пистолет „Лангенхан“ на Яне Сандански

2. Револвер „Наган“ на учителя Коста Георгиев, участник във въстанието

3. Нож от карабина „Манлихер“ на Яне Сандански

4. Бомби-одринки, с каквито са били въоръжени въстаниците

ТА ДЕЙНОСТ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО. С преминаването на организацията към непосредствена подготовка на въстание се разраснал и терорът на османската власт. Сблъскванията на четите с войската и башибозука зачестили и се превърнали в истински сражения. Те разкривали не само нарасналата бдителност и ожесточение на правителствените органи, но и готовността на населението в Македония и Одринско да се вдигне въоръжена борба срещу чуждия поробител.

На 18 ноември 1902 г. Високата порта обявила тържествено, че ще въведе реформи в европейските си вилаети. За инспектор по реформите бил назначен Хилми паша, който обаче си поставил за непосредствена задача да смаже освободителното движение. По негово разпореждане малки войскови поделения били разквартирувани по селата. Те извършили нечувани насилия над местното българско население. Предприети били блокади за издирване на оръжие от християнските поданици на империята. Извършени били и масови арести на заподозрените в революционна дейност.

На 20 декември 1902 г. войскава част блокирала Ново село, Струмишко. Претърсени били къща по къща и нанесени жестоки побоища над селяните, които, за да се спасят, дали голям откуп. Но едва си заминала тази войскава част, пристигнала друга и ужасите се повторили. За да не бъдат подлагани на нови претърсвания от страна на наказателните отряди и да не им се търси скрито оръжие, репресираните били принудени да купуват пушки и да ги продават на властите, за да се избавят от преследване.⁸¹

При подобни акции на османските войскове поделения особено силно пострадало с. Балдево, Неврокопско, което било изгорено, а много негови жители — избити. Същата съдба сполетяла и с. Ениджия, Лозенградско, където войниците и башибозуците убивали всеки заловен българин.⁸² Особено трагично се разиграли събитията в с. Смърдеш, Костурско. Тук, преследвайки четата на Дичо Андонов, войниците запалили 240 къщи, 85 селяни били убити, а други 50 осакатени. По същия начин пострадали и редица други села. Обезоръжителните акции се съпътствували с единични убийства или масови кланета. Особено жестоки били репресиите в районите, граничещи с Княжество България.⁸³

Противно на това, което очаквала османската власт, резултатът от насилията не донесъл омиротворяване, а засилил у покорените решителността им за борба. Българското население във вилаетите загубило и последна надежда в ефикасността на реформите.

За повдигане на борческия дух у селските маси красноречиво показвал опитът на османската власт да обгради и залови Йордан Пиперката, войвода в Демирхисар, Битолско. Той на два пъти се измъквал от неприятелското обкръжение, в

негова помощ войводите Сл. Арсов и Г. Сугарев призовали селската милиция и извършили големи преходи. Така била осъществена пробна мобилизация на организационните сили в Битолския революционен окръг.⁸⁴

В края на 1902 г., когато В. Чекаларов и Ив. Попов били обградени при с. Дъмбени, Костурско, на мястото на сражението пристигнали и няколко чети на селските милиции. Възбудата на населението била толкова голяма, че съществувала опасност да избухне истинско въстание. Това принудило войводите да се изтеглят и да прекратят огъня.⁸⁵

На 5 януари 1903 г. при с. Коинско, Битолско, загинал войводата Страхил/поп Христо/. Част от спасилите се четници били обградени в с. Избища, Ресенско. Завързало се истинско сражение, в което взели участие не само четите на войводите Сл. Арсов и Т. Давидов, но и четите на селската милиция.⁸⁶

Подобно сражение станало на 14 март 1903 г. при с. Ърбино, Битолско. В помощ на нападнатите пристигнали четите на Т. Давидов, См. Войданов, М. Павлев и Н. Митрев. Тук се извършило и бойното кръщение на селската милиция, привлечена от околните села. За пръв път въоръжените сили на организацията — четите и селската милиция — атакували и разбили части на редовната турска войска. В сражението паднал убит войводата Т. Давидов.⁸⁷

На 20 март 1903 г. четата на Пано Ангелов била обградена в с. Сармашик/Бръшля/, Малкотърновско. Тя се сражавала героично и успяла да пробие неприятелския обръч, но войводата и четникът Никола Равашола паднали убити. Погребението им в Малко Търново се превърнало в политическа демонстрация.⁸⁸

Всички тези сблъсквания показвали готовността на народните маси да следват призива на ВМОРО за въоръжена борба. Като правило сблъскванията се съпровождали с масови арести и разстройване на комитетската мрежа. Застрашени били и каналите за пренасяне на оръжие. Затова организацията, въпреки че преминала твърдо към курс за подготовка на въоръжено въстание, отново възприела тактиката за избягване на открити стълкновения с османската жандармерия и войскове поделения. Да се следва такава линия при новите условия било трудно осъществимо, но, общо взето, до избухване на въстанието не били отбелязани големи сблъсквания.

АТЕНТАТИ В СОЛУН. Като прелюдия на кървавата драма, която щяла да се разиграе по цялата територия на Македония и Одринско, били атентатите, извършвани от групата на „гемиджиите“ начело с Йордан Попйорданов/Орце/. Тази група се състояла от младежи предимно от Велес, ученици, току-що завършили солунската българска гимназия. Те действували самостоятелно и незави-

симо от Вътрешната организация, макар че поддържали връзка с Гоце Делчев, откогото получавали парична подкрепа. По-близки били отношенията им с Борис Сарафов, който ги снабдявал с материални средства и динамит.⁸⁹

В идейно отношение групата на „гемиджиите“ била повлияна от руската нихилистическа литература и анархистичните разбирания на кръжоците в Женева. Тези кръжоци, възникнали в края на XIX в., проповядвали, че с терористически акции срещу чуждите капиталистически предприятия в Османската империя ще се предизвика намесата на Великите сили и ще се стигне до освобождението на Македония. Те издали за кратко време вестниците „Глас на Македонския таен революционен комитет“ и „Отмъщение“. Основната част от техните дейци се ввели в редовете на Вътрешната организация. Групата на „гемиджиите“ изцяло възприела средствата на индивидуалния терор. Сподвижниците на Орце били крайни индивидуалисти и не вярвали, че Вътрешната организация и масите на Македония и Одринско са способни чрез въстание да извоюват политическа автономия на двете области. Затова не се съобразявали с курса на ВМОРО. Дълбоко убедени, че терористическите акции ще доведат до намеса на Великите сили, те предполагали, че само така ще може да бъде отхвърлен чуждият гнет и Македония и Одринско ще се превърнат в напълно независими републики с еднакви права на всички народностни групи, които ги населяват. В името на тези си идеи „гемиджиите“ били готови да отдадат младия си живот и не се съгласявали да отложат акцията си поне до момента, когато бъде обявено въстанието, както били увещавани от ръководството на Вътрешната организация.

На 15 април 1903 г. в солунското пристанище бил взривен френският параход „Гвадалкивир“, без да бъдат дадени жертви, но самият кораб бил повреден. Последвал атентат на жп линия в покрайнините на Солун на влака, идващ от Дедеагач. Повреден бил локомотивът и били изпочупени прозорците на вагоните, но и този път нямало жертви сред пътниците. Вечерта на следващия ден терористите повредили газовите и водо-

1. Атанас Бабата, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

2. Георги Кондолов, фотография. Тракийски научен институт при Центъра за българистика — София

3. Никола Карев, фотография. Национален военноисторически музей — София

4. Кръстьо Асенов, фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Благоевград

5. Кръстина Петкова, фотография. ЦДИА — София

6. Петър Ацев, фотография. ЦДИА — София

проводните тръби и градът потънал в мрак и останал без вода. Тогава „гемиджиите“ запалили фитила, който били поставили в канала, изкопан под земята от самите тях след дълга и търпелива работа. Зданието на клон на Banque Ottomane мигновено хвъркнало във въздуха. Членовете на групата възпламенили на много места из града бомби и почти всички начело с Орце загинали в престрелка с органите на властта, като проявили невиджана храброст и себеотрицание.⁹⁰

Солунските атентати, извършени с такава смелост и решителност, повдигнали още повече борческия дух на масите. Готовността за борба започнала да расте с неимоверна бързина. Саможертвата на младите революционери направила неотразимо впечатление на всички, сърцата на които били изпълнени с копнеж за свобода. Героизмът, с който солунските атентатори посрещали смъртта, служел като вдъхновяващ пример за всички борци против чуждата тирания.

Властите, подготвени предварително да посрещнат замислените терористически акции, и тълпи от фанатизираното мюсюлманско население се нахвърлили върху българите в Солун, Битоля и други градове. Мнозина станали жертва на репресиите, а правителственият терор взел неимоверни размери. Само намесата на чуждите дипломатически представители предотвратила масовите кланета на българите във вилаетите.

Последствията от атентатите, които извършили „гемиджиите“, общо взето, били отрицателни за освободителното движение. Затова никой — нито в Македония и Одринско, нито в чужбина — не одобрявал техните действия. Но благодарение на тяхната всеотдайна акция поколенията ги запомнили като патриоти, които са обичали своя народ „не много разумно, но прекалено много“⁹¹.

Сред многобройните арестувани дейци на Вътрешната организация били и членовете на Централния комитет начело с Иван Гарванов.⁹² Това бил тежък удар върху готвещото се въстание. Набързо новосформираният Централен комитет не се оказал в състояние да изпълни ръководната си обединяваща роля. Тя паднала изцяло върху Задграничното представителство в София, което останало единствено общоорганизиращо звено за направлението на въстаническите акции.

ГИБЕЛТА НА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ. Друг тежък удар, който получила Вътрешната организация, бил неочакваната гибел на Гоце Делчев. В негово лице, като главен ревизор на четите, движението загубило она свой ръководител, който би поел не само акциите в Серския революционен окръг, но и общото командване на въстаническите сили. След като извършил атентата на жп линия на моста на р. Ангиста и след срещата си с Дамян Груев в Солун, той се разпоредил да се съберат на

Алиботуш представителите на околийските комитети и на четите на Серския революционен окръг. Там е трябвало да се състои окръжен конгрес, който да обсъди плана за проектираните въстанически действия. Делегатите вече се отправили за определения сборен пункт, когато научили, че техният ръководител е прострелян от вражески куршум. Конгресът бил отложен.

Гоце Делчев пристигнал в с. Баница, не много далеч от Сяр. Тук към него се присъединили сярската чета на Георги Радев /Бродалията/ и драмската чета на Димитър Гушанов. Тук бил и видният деец на Вътрешната организация и на Българската работническа социалдемократическа партия Димо Хаджидимов. На 21 април 1903 г. сутринта четите били обградени от войскове части. В завързалото се сражение Делчев паднал убит и заедно с него загинали петима четници и войводата Гушанов. Останалите живи четници продължили съпротивата си през целия ден и се измъкнали незабелязано между пламъците на с. Баница. „Петнадесет часа — споделял по-късно Димо Хаджидимов — турците не посмяха от куршумите ни да приближат нашите убити. Петнадесет часа ние гледахме мъртвия Гоце, приведен сякаш над гроба на Македония, и петнадесет часа ни се късаха сърцата.“⁹³

Въпреки тези тежки удари Вътрешната организация не се отклонила от поетия път и тъмните облаци на буреносното кърваво сблъскване покривали вече небето на Македония и Одринско. За нарасналото напрежение в двете области говорело красноречиво рязкото увеличаване на сблъскванията, които четите имали с турски военни подразделения. Докато от 1898 до 1902 г. включително се наброявали 63 сражения, като в тяхното число влизали и тези по време на Горноджумайското въстание, само през първото полугодие на 1903 г. броят им възлизал на 86.⁹⁴

В сблъскванията с войската участвували не само четите на организацията, но и самото население чрез селската милиция. Османските власти от своя страна гледали на местните жители като на неприятелска и воюваща страна и ги подлагали на ужасни репресии.⁹⁵

На 31 май 1903 г. станало най-ожесточеното сражение на върховете Локвата и Виняри, където В. Чекаларов и П. Кляшев дали отпор на военните части и им нанесли тежки загуби. Въстаниците възлизали на около 80 души, сражавали се упорито и не позволили да бъдат разгромени, а през нощта се изтеглили в пълен боен ред.⁹⁶

Така била извършена моралната и военнотехническата подготовка за въоръженото въстание. Вътрешната организация набирала сили и независимо от ударите на османската власт осъществявала своя политически курс.

5.

Въстаническите действия в Битолския революционен окръг и в съседните му окръзи

КОНГРЕСЪТ В СМИЛЕВО. За организиране на въстаническите действия и за определяне на техния характер всеки революционен окръг трябвало съгласно указанията на Централния комитет да свика свой конгрес, т.е. окръжна конференция.

Конгресът на Битолския революционен окръг имал историческо значение. Той бил свикан в с. Смилево, родното място на Дамян Груев, който бил избран за председател на конгреса. За секретари били определени Георги Попхристов и Парашкев Цветков. Заседанията били открити на 17 април 1903 г. в обширния дом на Г. Чуранов и продължили в течение на една седмица.⁹⁷ През това време били извършени атентатите в Солун и трагичният бой при с. Баница, при който загинал Гоце Делчев.

При откриване на конгреса присъствували 32 делегати, но до приключване на работата му пристигнали още делегати и техният брой нараснал на около 50 души.⁹⁸

Сред делегатите били следните изтъкнати ръководители и войводи, които действували на територията на Битолския революционен окръг. Д. Груев представял ЦК на организацията, Анастас Лозанчев, Георги Попхристов и Георги Пешков били делегирани от Окръжния революционен комитет, а Борис Сарафов участвувал на конгреса в качеството си на ревизор на четите.⁹⁹ Заедно с него като военни специалисти присъствували портопейонкер Дечев и поручик Димитър Стойков. Районите били представени от следните делегати: Битолски — Георги Сугарев /от Битоля/, Парашкев Цветков /от Плевен/ и Никола Петров Русински /от Малешевско/, социалдемократ; Демирхисарски — Йордан Силянов /Пиперката/ и Димитър Матлиев /от Охрид/; Крушовски — Никола Карев /социалдемократ/, Иван Наумов и Тома Никлев;¹⁰⁰ Кичевски — свещеник Тома Николов, Арсо Мицков, Янаки Ловчанец и Ванчо Сърбаков /последните трима войводи/; Прилепски — Петър Ацев, Йордан Тренков и Тале Христов; Ресенски — Славейко Арсов /от Щип/, подпоручик Александър Панайотов /от Велико Търново/, Велян Илиев /от с. Смилян, известен с псевдоним Пенчо/ и Никола Кокарев; Лерински — Георги Папанчев /от Сливен/ и Михаил Чаков /от с. Екшису, Леринско/; Костурски — Васил Чекаларов и Пандо Кляшев; Охридски — Христо Узунов и Лука Групчев.

Според спомени от тогавашната епоха като делегати на конгреса са присъствували още Димитър Спространов, Аргир Маринов, Тасе Хри-

стов, Васил Попов, Смиле Войданов, Деян Димитров и др.¹⁰¹

Разгледани били следните въпроси: 1. Разпределение на моралните и военните сили; подготовка до и във време на въстанието; 2. Длъжности и права на началническия персонал до и във време на въстанието; 3. Какво да се прави с невъоръжените и негодните хора /старци, жени и деца/ във време на въстанието; 4. Кой е собственикът на оръжието; 5. Уравновесяване на оръжието.¹⁰²

При отчета за състоянието на подготовката в отделните райони за въоръжена борба отново избухнали спорове, дали да се обяви въстание, или да се отложи, с други думи, дали да се изпълни решението на Солунския конгрес на организацията. Слабо въоръжените райони поставяли под съмнение правилността на това решение. Особено остра била позицията на Прилепския революционен район начело с войводата Петър Ацев. Споровете били преодоляни благодарение на намесата на Дамян Груев и Борис Сарафов,¹⁰³ които заявили, че задача на окръжния конгрес е да се обсъждат не решенията на общия конгрес, а начинът и средствата, с които да се осъществи това решение. Д. Груев, който смятал, че решението за въстание е прибързано,¹⁰⁴ все пак заявил, че трябва да се прекъснат всички спорове и да се обмисли кога и как да се организира въстанието.¹⁰⁵

Конгресът отделил най-голямо внимание на въпроса за снабдяването с пушки и муниции за слабо подготвените райони и на първо място на Прилепския революционен район. След оживени разисквания било решено „въстанието да бъде повсеместно — всички райони в окръга да въстанат“¹⁰⁶. Приет бил партизанският начин на борба, тъй като голяма част от населението оставало невъоръжено и затова не трябвало да се въвлича в сблъскване с неприятелските войскове части и с башибозука. По този начин се осигурявало съпротивата да бъде по-продължителна и по-упорита. В деня на въстанието всички части трябвало да вземат определените им райони и да прекъснат пътните, телеграфните и пощенските съобщения. Те трябвало също да предприемат нападения срещу правителствените войски и учреждения, както и срещу башибозука и веднага да преминат към обезоръжаване на мюсюлманското население. Четите имали за задача да бранят християнските жители на окръга, включително и чуждите поданици. Те се групирани на по-големи единици или се разпръсквали на по-малки части в зависимост от бойната обстановка. Войводите се задължавали да поддържат в най-добро състояние куриерската служба и с четите си незабавно да се притичват на помощ на всяка въстаническа част, която е влязла в сражение с неприятеля. В една от точките на инструкцията изрично се забранявало на въстаниците да нападат „мирното турско население и да се

посяга на турските жени, деца и старци¹⁰⁷.

Конгресът приел с незначителни допълнения изготвения от Борис Сарафов и Никола Дечев „Въстанически дисциплинарен устав“. Той станал задължителен документ за борците, които се наредили под знамената на Вътрешната организация, и определял структурата на въстаническите сили, техните права, задължения и наказания. Въз основа на него била приета следната организация: главен щаб, районни началства, войводи, десетници и въстаници.¹⁰⁸

Избран бил Главен щаб за подготовка и ръководство на въстанието в състав Дамян Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев, а за техни заместници — Петър Ацев, Георги Попхристов и Лазар Поптрайков. Предвиждало се в Главния щаб да бъдат включени Христо Матов, Гьорче Петров и Пере Тошев, ако дойдат в окръга.

Революционната дейност се ръководела от горски началства, на които били подчинени и градските комитети на организацията. Горските началства назначавали войводите на четите в своите райони и осигурявали бойната им подготовка. Курсовете за военно обучение на войводите се възлагали на военните специалисти, действащи офицери и подофицери от българската армия, пристигнали специално, за да вземат участие във въстаническата акция.

Конгресът отдал почит към паметта на Гоце Делчев, геройски загинал в бой с неприятеля, и завършил работата си по време на атентатите в Солун. Още не приключили заседанията му и избухнал бой между селската милиция и османска войскава част при с. Цапари. Георги Сугарев и други войводи с четите си напуснали конгреса и се отправили в помощ на селската милиция. Делегатите заминали за своите райони, за да ускорят подготовката на въстанието.

Едно от най-важните решения на конгреса било, че предоставя правото на Главния щаб да определи деня на въстанието в съгласие с Централния комитет на организацията и с ръководствата на другите революционни окръзи. Изтъкнато било, че въоръжената акция не трябва да започне преди 1 юли, за да се даде възможност на районите да се подготвят по-добре за въстанието.

След конгреса в Смилево горските началства увеличили активността си в три направления: попълване на въоръжението, организиране на въстаническите кадри и запасяване с храни, сол, лекарства и други припаси. Окончателно били формирани селските и центровите чети.¹⁰⁹ Попълването с оръжие и боеприпаси си оставала най-трудно изпълнима задача, а запасяването с жито и осигуряването на екипировка на въстаниците било тежко бреме за бедното население. Храните от полските села се пренасяли в планинските райони. По този начин организацията се стремела да предотврати опасността от появата на глад.

Жителите на окръга понесли стоически всички материални жертви.¹¹⁰

ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО. След конгреса в Смилево щабната чета обиколила повечето райони от Битолски окръг. Д. Груев и Б. Сарафов определили 20 юли за начало на въстанието. Тяхното предложение било одобрено от третия член на щоба Ан. Лозанчев. Решението било съобщено на Централния комитет в Солун и на Задграничното представителство в София.

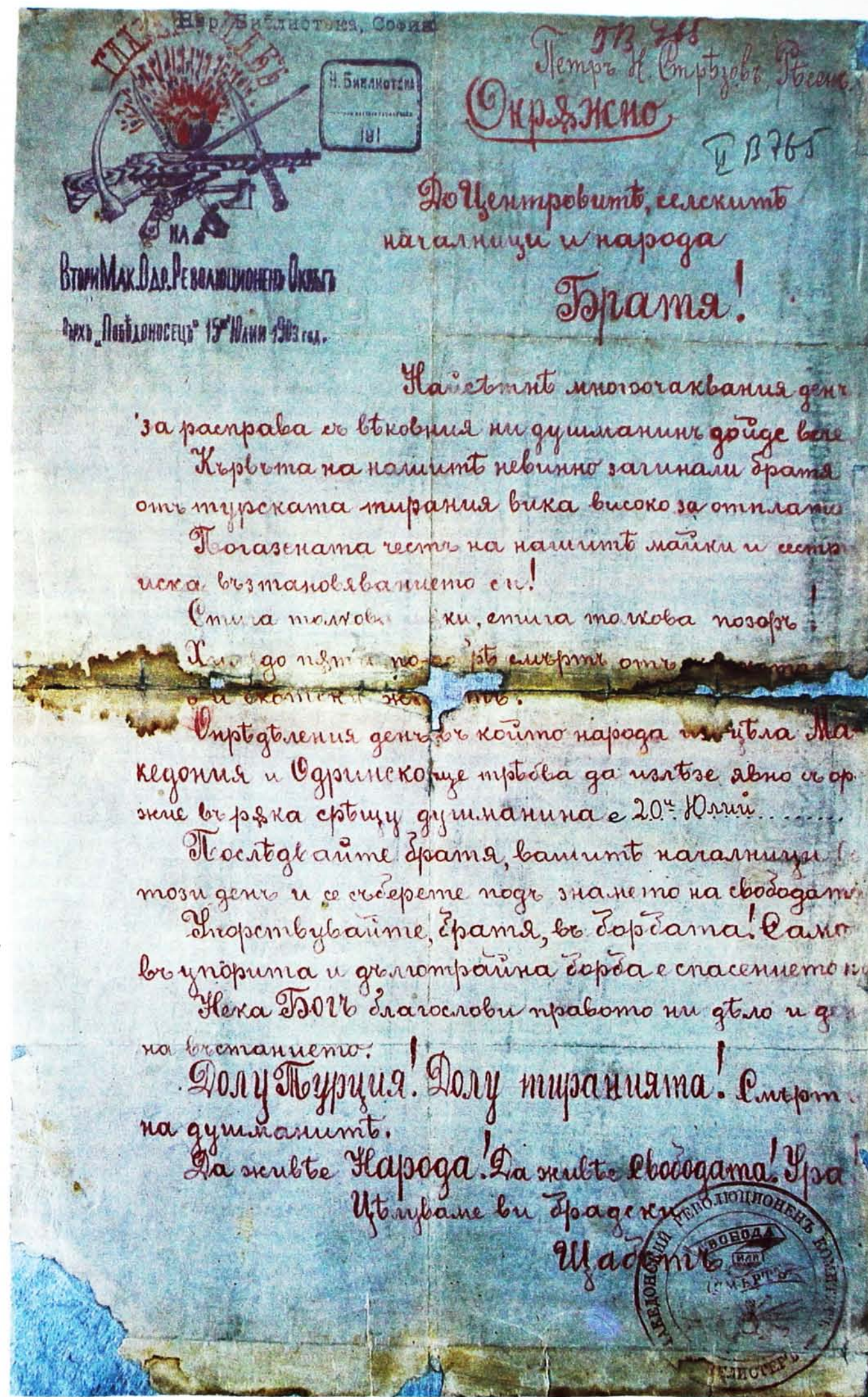
Ръководствата на другите революционни окръзи били призвани да последват примера на Битолския революционен окръг. Но тъй като там подготовката за въоръжена борба не била достатъчна, въпреки желанието си местните дейци не се оказали в състояние да осъществят замисъла въстаническата акция да започне едновременно по цялата територия на Македония и Одринско. Възприета била тактиката на постепенно включване на окръзите във въоръжените действия с оглед на местните възможности. Изхождало се от стремежа борбата на въстаналия народ да се пренася от район в район с цел да продължи по-дълго време.¹¹¹

Главният щаб разработил редица инструкции до революционните райони за начина, по който трябвало да се организират въоръжените акции. Изготвено било и специално възвание към народа за обявяване на въстанието. Народът се призовавал от Македония и Одринско да се вдигне на 20 юли 1903 г. с оръжие в ръка. „Последвайте, братя — подчертавало се в него, — вашите началници в този ден и се съберете под знамето на свободата! Само в упорството и дълготрайната борба е спасението ни.“¹¹²

Заедно с възванието до всички революционни райони на окръга било изпратено и окръжно с последни наставления. Властта не успяла да залови нито един от тези документи и въстаническата акция за нея била изненада.

Централният комитет на Вътрешната организация излязъл с декларация относно целите на въстанието. Задграничните представители в София я връчили на дипломатическите служби в София и я предоставили за публикуване в пресата. В декларацията накратко се излагали причините, които предизвикали организацията да пристъпи към открита въоръжена борба. След това се излагали минималните искания на въстаниците. Те се заключавали с назначаването със съгласието на Великите сили на един главен управител, независим от Високата порта, настоявало се също за международен контрол, колективен, постоянен и

Възвание на Главния щаб в Битолския революционен окръг, с което се провъзгласява Илинденско-Преображенското въстание, 15 юли 1903 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ползващ се с широки права и санкции.¹¹³

Като настоява за автономно управление на Македония и Одринско и като изтъква нуждата от международен контрол, който да следи за приложението на необходимите реформи, Вътрешната организация се позовава на международните договори, с които се уреждало положението на двете области. Въстанието имало за цел да предизвика намесата на Великите сили в полза на християните в европейските вилаети на Османската империя.¹¹⁴

Когато настоявал за въвеждане на реформи, Главният щаб имал предвид не само българите, но и цялото население на въстаналите области. В позива, отправен от революционната организация към въстаниците, се заявявало: „Ние вземаме оръжие срещу тиранията и безчеловечието; ний ратуваме в името на свободата и човешината; прочее, нашето дело стои по-високо от всякакви национални и племенни различия. Поради това ний трябва да наречем свои братя всички страдащи в тъмното царство на султана. Като нас, българите, страдат и власи, страдат и гърци, страдат и самите турци — селяни.“¹¹⁵

Главният щаб освен това изпратил писмо до видни турци от Битолски окръг. В него се съобщавало, че започва открита въоръжена борба срещу режима. Посочвали се нейните цели, канело се турското население да не се обяви против въстанието. Подчертавало се, че от успеха в борбата срещу султанската администрация ще се ползват еднакво и християни, и мюсюлмани.¹¹⁶

По призова на организацията населението на Битолския революционен окръг масово се вдигнало с оръжие в ръка срещу вековния поробител. На отделни места в окръга наред с българите въстанали и власите. Към четите се присъединили и представители на други народности. Масовостта на въоръжената акция била подчертана изрично от Август Крал, консул на Австро-Унгария в Битоля. В донесение до своето Министерство на външните работи той съобщава: „Тук въстанието е почти общо. То обхваща почти цялата славянска част на вилаета, т. е. Битолския санджак с неговите 5 кази /Кичево, Охрид, Битоля, Прилеп, Лерин/, една част от Костурска каза на Корчанския санджак, някои села от Кайлярска каза на Селфидженския санджак. В тия области живеят над 250 000 българи, по-голямата част от които симпатизират на революцията и я подкрепят открито или тайно.“¹¹⁷

В съгласие с взетото от окръжния конгрес решение въстанческите действия придобили партизански характер. Планините служели за главна оперативна база на четите. Тук на много места били създадени укрепления. В тях се укривало населението. Въстаниците разстройвали и затруднявали съобщенията. Те повреждали телеграфната мрежа, разрушавали железопътни и обикновени мостове, минирали шосетата, овладявали

проходите и кръстопътищата, нападали и унищожавали неприятелските части и опожарявали кулите на бейовете, владетели на чифлици. Четите и милицията на ВМОРО в Битолския революционен окръг проявявали дързост и активност, но ръководителите на въстанието ограничавали дейността им и се стремели да съхранят силите на въстаниците, като избягвали риска на решителни сражения. Така Вътрешната организация удължавала времетраенето на съпротивата и следвала линия на поведение, съобразена с надеждата за външна намеса, която би довела до въвеждане на реформи в Македония и Одринско.¹¹⁸

Османското правителство предприело сурови мерки и се стремяло да потопи в кръв и пламъци въоръжената борба на въстаналото население. В Скопие била съсредоточена 80 000 армия, която получила задача да потуши въстанието. Под командването на Назър паша тя предприела усилен поход, придружен с масово палене на селата и с големи жестокости над мирното население. Нейните основни удари били насочени преди всичко срещу революционните сили на Битолския окръг.

След като не успели да задържат въоръженото надигане още в първите дни, османските войскове части проявили за известно време пасивност, която за съжаление не била използвана от ръководителите на въстанието. Това дало възможност на неприятелските сили да се реорганизируют и да предприемат системни нападения срещу четите. От Битоля и от другите места на дислокация редовната армия извършвала своите операции. За да получи превес, тя често използвала планинска артилерия срещу въстаниците. След схватките с четите на ВМОРО турските войски се връщали отново в изходните си бази. В тяхна помощ били доведени башибозушки отряди, които извършили най-големи изстъпления над мирното население.

ВЪСТАНИЕТО В БИТОЛСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ. Въоръжената борба пламнала в с. Смилево, където се намирал щабът на въстанието начело с Дамян Груев. Под звъна на камбаните и с гръмки призови „ура“ въстаниците атакували и прогонили неприятелските части. В завързалото се сражение те запалили къщата на Георги Чуранов, където преди три месеца заседавал окръжният конгрес. Така било предотвратено завземането ѝ от войската, разположена в селото. Щабът предпочел да пожертвува тази светиня, отколкото да я предаде в ръцете на противника.¹¹⁹

Смилево, Гявато и Цапари били основната част на въстанческия пункт Гяваткол с база Стругова планина и Бигла. Към този пункт се присъединило и населението от влашките села Гопеш, Магарево и др. Въстаниците задържали положението в свои ръце в продължение на около 20 дни, отблъсквайки неприятелските нападения.

На 14 август 1903 г. Назър паша с около 10 000 армия разгромил укрепените лагери, където било съсредоточено населението, но четите успели да отстъпят, като запазили силите си.

В кървавия летопис на въоръжената борба могат да се посочат многобройни прояви на масов героизъм.¹²⁰ Въпреки жертвите и големите разорения районът на Гяваткол служел за опора на Дамян Груев и неговите съратници от ръководството на въстанието.

В северозападното разклонение на Баба планина с вр. Пелистер бил изграден буфколският въстанчески пункт. При селата Буф и Раково се провело едно от първите сражения, което продължило няколко часа. В течение на 12 дни четите контролирали цялата околност. На 1 август 1903 г. огромни сили на неприятеля ги принудили да отстъпят към Пелистер или да се прехвърлят в Преспанско.

За база на Битолския въстанчески район служела Селечка планина. Оттук въстаниците извършвали набези по цялото поле и отбили всички противникови нападения. Едва към 14 август 1903 г. поради голямо надмощие на неприятеля въстаниците били принудени да отстъпят към района на Мориово.

Във въоръжената борба активно участие взел районът на Демирхисар /Битолско/, един от най-добре организирания в окръга. Тук се установил строг революционен ред. Населението било осигурено с хранителни запаси и боеприпаси. Осезателна помощ била оказана на четите от съседните райони и особено от жителите на Охридско. Едно от най-острите сблъсквания с войската станало при с. Цер, изгорено от башибозука. Въстаниците удържали положението в свои ръце, макар че в сражението загинал прославеният войвода Силян /Пиперката/. Районът на Демирхисар се превърнал във важна база на въстанието. Тук в критични моменти намирал убежище и Главният щаб начело с Д. Груев.

Османското командване решило да очисти района от въстаниците и съсредоточило около 20 000 войници. В продължение на няколко дни, от 15 до 20 август 1903 г., била извършена наказателна акция. Войсковите поделения настъпили в три колони, сеейки по пътя си смърт и пожарища, грабежи и насилия. След оттеглянето на войската въстаниците, отстъпили в планините, се върнали отново в района.

През средата на септември 1903 г. османските власти организирали нова наказателна операция. На 17 септември станало сблъскване на фронт, широк около 15 км. Четата на Георги Сугарев заела южната част на Бигла. Сражението се водело с голямо ожесточение. Османските войски се оттеглили, а въстаниците се приютили в непристъпните планини на района, където се задържали до края на октомври, когато паднал първият сняг.

Ресенският район заемал цялото западно крайбрежие на Преспанското езеро. И тук въстанието започнало на уречения ден с голям ентузиазъм. Едновременно от различните четнически отряди били извършени акции срещу неприятелските части, които побързали да се приберат в Ресен. Паметно било сражението при с. Ехла, където въстаниците устояли на неколкратно по-многоброен противник.

Преспанският район обхващал цялото източно протежение на Преспанското езеро. Той бил почти изцяло планински и удобен за партизански действия. Още в първия ден въстаниците извършили смели нападения, при които били дадени много жертви. Районът дълго време давал възможност да се приютяват пострадалите чети от Битолския и Костурския район.

Много пъти войскове части и башибозук предприемали наказателни акции и опожарявали селата, а след това се прибирали в Ресен и в другите опорни пунктове. Особено големи размери взело нападението на войската в началото на август. Ресенският и Преспанският район били препълнени от неприятелски войскове части. В средата на август се водели нови кървави сражения при селата Герман и Рудари, както и на други места. В схватките взели участие въстаници от Битолския район, които се приютили в Германската планина. Стремейки се да прочистят горските местности от въстаници, османските военни части извършили страшни безчинства, разграбвайки селата и избивайки мирното население. В донесение до своето правителство австро-унгарският дипломат Август Крал изтъквал хуманизма на въстаниците и тяхното лоялно отношение към мюсюлманските жители на района, които ярко контрастирали на политиката, която водели османските власти. „Българите — отбелязва Август Крал — не нападаха невинни хора, а турците, напротив, слаби и озлобени от претърпени неуспех, се нахвърляха и плякосваха къщите им, убиваха много жители, безчестяха жени и девойки и сриваха със земята селата.“¹²¹

Въпреки репресиите, извършените насилия и масовото опожаряване на селата въстаниците запазили висок боен дух. Славейко Арсов свидетелствува, че селяните понасяли стоически тежките удари. Те казвали на войводата: „Нека сме живи, ще си направим по-хубави къщи.“¹²²

Една от най-славните страници от историята на въстанието от 1903 г. била завземането на Крушово и установяването на революционна власт в него, останала в паметта на потомството като „Крушовска република“. Районът на този градец бил планински и се простирал между р. Църна, Круша планина и р. Велика. Крушово имало смесено население — българи и власи, което не било единно в религиозно отношение. Част от него се намирала под ведомството на Българската

екзархия, а другата продължавала да признава Вселенската патриаршия и била поставена в процес на гърцизиране. Единството на жителите на града се изграждало от Вътрешната организация в името на нейните революционно-демократични принципи.

Горското началство на Крушовския район под ръководството на социалдемократа Никола Карев съсредоточило значителни въстанически сили, разпределени в 8 отряда с обща численост около 800 бойци, въоръжени предимно със стари системи пушки. Въстаниците разгромили намиращия се в града османски гарнизон, прогонили неприятеля и отблъснали всичките му опити да завземе отново Крушово.¹²³

След победата било свикано събрание на 60 градски първенци. То избрало 6-членна комисия, която поела управлението на града. В нея били представени всички народности и религиозни групи. В състава ѝ влизали Вангел Дину, Георги Чаче, Теохар Недков, Христо Кюркчиев, Димитър Секулов, д-р Никола Балю. Уредени били служби по съдебното ведомство, по финансите, полицията начело с градоначалник, служба за осигуряване на прехраната и санитарна служба. Една от най-важните задачи на градското управление била да организира производството на патрони и друго снаряжение за въстаниците. Местните ръководители на организацията мобилизирали селските труженици за бързото привършване на жътвата и вършитбата. На бедните семейства хранителните дажби се раздавали безплатно.

Горското началство изпратило до съседните турски села парламентъори с прокламации, написани в духа на революционните идеи на организацията. В тях се сочели причините за въстанието и се призовавало мюсюлманското население да не подпомага войската, а и то, потискано и страдащо от тиранията на султанската власт, да се нареди под алените знамена на революцията. Към турското население в града въстаническите власти се отнесли хуманно, като осигурили личната безопасност и снабдяването му с продоволствие.

Крушовската република просъществувала само около 10 дни, но тя на практика разкрила идеалите, за които се борела Вътрешната организация. На тези принципи била изградена революционно-демократичната власт на всички места на територията на Македония и Одринско, където революционните сили взели връх.

Срещу Крушово настъпил Бахтияр паша с около 10 000-на армия. Той предложил на въстаниците да се предадат, но получил от тях категоричен отказ: „Въстанахме не да се предаваме, а да се сражаваме за извоюване на

Войводите на конференция, фотография, 1903 г. ЦДИА — София

свободата на Македония.¹²⁴

Под напора на многобройния неприятел и артилерията му четите започнали да отстъпват. Горското началство наредило въстаниците и населението да напуснат града. Крушово, завзето от противника, било превърнато в пепелище, а жителите му, които не успели да се оттеглят с четите, били подложени на ужасни репресии и насилия.

Въстаниците намерили подслон в планините, където продължили съпротивата си. Само на Мечкин камен войводата Питу Гулев отказал да изпълни нареждането на горското началство за изтегляне и отбранявал докрай поверената му позиция, загивайки геройски заедно с безстрашните си съратници.

В Охридския революционен район въстаническите действия се развивали предимно в планинските местности Малесия, Горна и Долна Дебърца и Ортакол. Партизански акции били предприети и в останалите местности на района. Особено енергични били нападенията, организирани от Хр. Узунов и См. Войданов. Османските власти привели значителни сили от Албания, за да сломят народната съпротива. Близостта с области, населени с мюсюлмани, затруднявала тук извънредно въоръжената борба. Войскови части и башибозук нахлували непрестанно и палели селата, бранени храбро от въстаниците, които се укрепили в планините.

При същите трудни условия се развивали въстаническите действия в Кичевския революционен район. Въпреки това четите атакували Кичево и след упорито сражение с неприятеля се оттеглили. Тук революционните сили успешно задържали инициативата до края на октомври, когато съпротивата била прекратена по нареждане на Главния щаб. Целият район бил изпълнен с високи и труднодостъпни планини и гори, удобни за въоръжена борба. Въстаническите акции се съсредоточили главно в два пункта — Копачка и Рабетинкол. Решението на Главния щаб за прекратяване на въоръжената борба заварило със запазени сили въстаниците от района. „С голяма скръб — отбелязва в спомените си войводата Лука Джеров — посрещнахме заповедта за капитулация; всички се надяваха, че България ще обяви война и че след това още повече ще се засилим.“¹²⁵

Въпреки по-слабото си въоръжение Прилепският революционен район също бил обхванат от пламъците на въстанието. Тук били формирани чети начело с Петър Ацев и Пере Тошев, които развили активна дейност. В района по-късно пристигнали и Гьорче Петров с чета от 75 души и няколко товара динамит, бомби и друго въоръжение.

Въстаниците от Лерински революционен район имали за база планините Старонеред и Нидже. Четата на Георги Попхристов, член на

районното горско началство, нападнали жп станция при Ешкису и взривила телеграфните и гаровите съоръжения. Въстаниците от Леринско и Костурско водели съвместни ожесточени сражения с войсковите части на три пункта едновременно — вр. Гьоргова глава и местностите Езерцата и Копанката. Те издържали на ожесточените удари, промъкнали се през неприятелското обкръжение и след изтеглянето на войската отново се върнали в своите бази. Пак с общи усилия въстаниците от Леринско и Костурско разбили турския гарнизон в планинското градче Невеска, населено с власи, където станало едно от най-големите и героични сражения през епопеята от 1903 г. И тук, въпреки че били привлечени значителни войскови части на неприятеля, въоръжената борба продължила до октомври.

Патриотите от Костурския революционен район, където действували легендарните герои Васил Чекаларов и Пандо Кляшев, използвали три опорни пункта — Пополе, Кореща и Клисурса. Освен по-горе изложените акции с четите от Леринско революционните сили постигнали и други значителни успехи. Четите на Ив. Попов, В. Чекаларов и П. Кляшев напълно разгромили войсковите части и завзели града Клисурса още на третия ден от обявяване на въстанието и го задържали 23 дни. Славни победи спечелили костурските въстаници в сраженията при селата Жервени, Биглища, Дъмбене. Тези успехи се дължели на нападателната тактика, възприета от горското началство в този район. Когато войсковите части наводнили района, част от костурските чети се изтеглили на север и в района на Морихово се срещнали с четата на Гьорче Петров, а друга част се отправила на юг извън организационната територия и тук водила успешни акции срещу местните албански и турски сили. По-късно четите отново се върнали в района си и след прекратяване на въстаническите действия по каналите на организацията през Гърция се отправили за България. Само войводата Митре Влаха останал в Костурско, цялото разорено и съсипано. Сред изгорените български села било и Загоричани, родното място на Димитър Благоев.

Въстаниците от Костурския революционен район проявили изключителен героизъм и макар недостатъчно въоръжени, посрещнали без страх османските войсковы поделения, които разполагали с планинска и полска артилерия. Особено покъртително били описани събитията в едно сведение, изпратено от въстаническите ръководители на района до чуждестранните консулства в Битоля. Няколко откъса от това сведение разкриват характера на борбата не само в този район, но и по цялата територия на Македония и Одринско. „Турците — казва се в сведението — направиха последни големи усилия да завземат другите върхове, като харчеха безброй патрони, но не

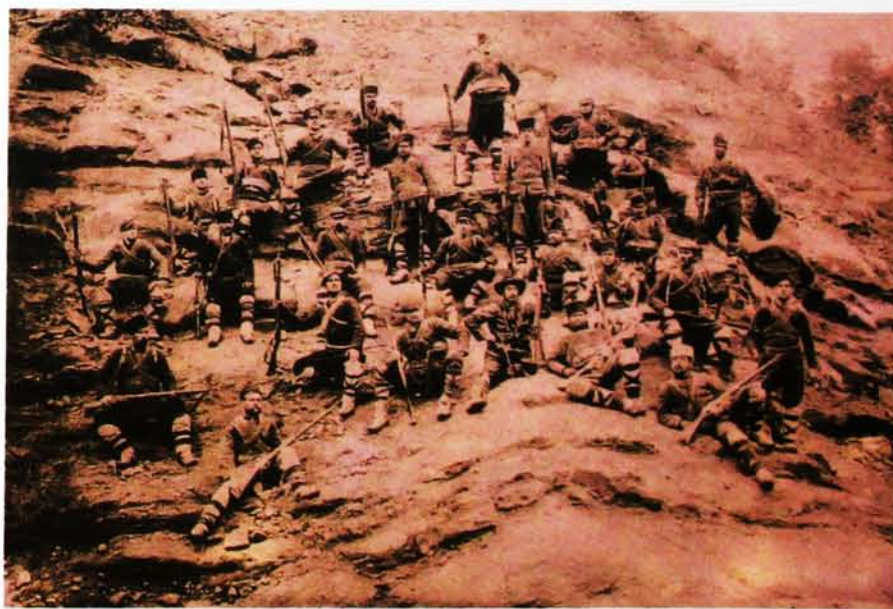
можеха да настъпят ни крачка по-горе. Поражението на турците беше голямо и загубите им грамадни и затуй при връщането на аскерите към Лерин изляха яда си върху нещастното село Арменско... Същия ден /4. VIII/ турците запалиха селата Косинец, Лабаница, Жупаница и Орман, от които села избиха много старци и жени, плениха моми, жени и деца. До това време, когато в западната половина ставаха тези събития, в източната половина въстаниците изгориха няколко турски чифлици около Врбчинското езеро и нападناха черкезкото село Свети Тодори, където избиха 3-ма турци, а от въстаниците имаше само един ранен. Дълго време аскерът не смееше да нападне въстаниците, които свободно циркулираха навсякъде и владееха цяло Костурско с изключение на градовете Костур и Хрупища... Турците като видяха, че не могат да противостоят със 7—8000 души войска срещу въстаниците, повикаха за Костурския район още толкова. Тъй че турците с големи сили, повече от 15 000 души, блокираха Костурско и подчиниха жените под властта си, а старците изклаха, като не намериха хилядите въстаниците... Избиха много невинен народ и то старци и баби, които не можеха да се спасят с бягство. Заграбен е абсолютно всичкият едър и дребен добитък, изровено е всичко скрито и извършено е най-голямо насилие и безчестие от аскера и башибозука над нещастните жени и моми. Красавиците жени, моми и невести са пленени и пълен турските хареми. Всичко, извършено от турците, подбужда въстаниците да станат отчаяни борци, вечно непримирими врагове на турската власт... Въстаниците след изкусно отстъпление пред голямата сган, не дадоха много жертви, и когато турците знаят, че са изчистили Костурско от въстаници, те се озоваха на прежните си пунктове, по-опитни, по-жадни за отмъщение и по-готови да мрат за свободата на отечеството си.“¹²⁶

Така въстаниците от Битолския революционен окръг под ръководството на Дамян Груев успешно се справили с поставената им задача да вдигнат масово въоръжено въстание. Тук пламъците на въоръжената борба продължили около 3 месеца и приковали значителни неприятелски сили. За съжаление Главният щаб не предприел опити за овладяване на важните населени центрове, придържайки се към предварително възприетата тактика на партизански действия. Примерът с

Родопската чета на Пейо Шишманов, фотография, 1903 г. Дирекция „Окръжен държавен архив“ — Смолян

Четата на Смиле Войданов, фотография, 1903 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Кюстендил

Четата на Димитър Общински, фотография, 1903 г. Тракийски научен институт към Центъра за българистика — София

Крушово, Клисуре, Невеска, Смилево показва, че всеки успех в това направление би донесъл не само голям морален ефект, но би дал възможност за разширяване и удължаване на съпротивата срещу неприятелското контрастъпление.

ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В СЪСЕДНИТЕ ОКРЪЗИ. В Солунския, Скопския и Струмишкия революционен окръг по обективни причини въстаническите акции не придобили масов характер. Тези окръзи пострадали твърде много от различните „афери“. Комитетската мрежа тук била значително разстроена. Мнозина от активните революционни дейци били арестувани или принудени да търсят убежище в България. При разкритията османските власти успели да изземат част и от наличното оръжие. При такова положение в тези окръзи не е могло да се организира масово надигане на населението. Тук не били свикани окръжни конгреси. Само Скопският революционен окръг насрочил свой конгрес в Осоговската планина, но няма данни да се е състоял. Този факт свидетелствува, че комитетите в тези окръзи пострадали силно от ударите на османските власти и че местните революционни сили не били подготвени за така широко замислената от Солунския конгрес на организацията акция. Действията на местните комитети тук били съгласувани с общото развитие на въоръженото въстание. Те се съобразявали с директивите на Главния щаб на въстаниците от Битолския революционен окръг и на Заграничното представителство на организацията в София.

В Солунския революционен окръг положението още повече се влошило вследствие на тежките удари, които османските власти нанесли на местните комитети по повод на атентатите, извършени от групата на „гемиджиите“. Въстаническите действия в окръга се изразявали в активизиране на четите и в извършване на терористически акции, без да се ангажират в тях широките слоеве на народните маси.

Първите сблъсквания на въстаниците в Солунския революционен окръг станали в Кукушка околия още преди обявяване на въстанието. Четническото движение в района проявило такава активност, че приковало значителни неприятелски сили, които биха се насочили срещу въстаниците в Битолския революционен окръг. Тук пристигнал с четата си Кръстьо Асенов, който използвал за своя база островите на Арженското езеро. Обграден от 12 000 войници, смелият войвода издържал близо 3 седмици истинска обсада и успял да измъкне четата си от неприятелското обкръжение. В самото навечерие на въстанието четата на Кръстьо Асенов се сражавала смело с противников отряд от около 3000 войници и след като дала отчаян отпор, се насочила към Ениджевардарско. За съжаление нелепа смърт изтръгнала от борбата славния революционен предводител и това се

отразило крайно отрицателно върху организирането на въстаническите действия в окръга. Тук Кръстьо Асенов се очертал като признат ръководител на организацията.

В Ениджевардарска околия четите на Вътрешната организация водили няколко сражения, като особено кръвопролитно било това в Паяк планина. Активна четническа дейност по време на въстанието била отбелязана и в другите райони на окръга. Във Воденска околия били извършени и редица динамитни атентати и жп линията била прекъсната на няколко места. Мостът на жп линията при Гевгели бил вдигнат във въздуха. Въпреки че разполагали с недостатъчно оръжие и боеприпаси, четите в Тиквешка околия също записали светли страници във въоръжената борба по време на въстанието. Особено ожесточени сблъсквания с неприятеля имала четата на Петър Юруков.

Въпреки неблагоприятните условия въстаниците от Солунския революционен окръг изпълнили успешно дълга си към освободителното дело. Те активизирали дейността си веднага с обявяване на въстанието в Битолския революционен окръг и техните действия могат да се смятат неразривно свързани с масовата въоръжена борба в този окръг.

Скопският революционен окръг обхващал северната част на Македония. Тук била извършена значителна организаторска дейност. През него минавали каналите за южните и западните части на областта, но османската власт направила големи разкрития, при които били арестувани много активисти на организацията и било иззето известно количество оръжие, което революционерите не се оказали в състояние да възстановят изцяло. В навечерието на въстанието целият окръг разполагал едва с около 1000 пушки, крайно недостатъчни за масови въстанически действия. След избухването му в Битолския революционен окръг тук били направени допълнителни усилия да се донесат от България пушки, бомби и динамит. За забавените темпове, с които се възстановявала организацията в окръга от нанесените от османските власти удари, важна роля играела и подривната дейност на сръбската пропаганда. Тук местните комитети изразходвали много сили да запазят националното единство на населението. Борбата била особено остра в Кумановска околия. Освен това западните райони на окръга били подложени на непрекъснатия натиск на разбойнически банди, организирани от албанските бейове. Като резултат от този натиск започнал да се променя и етническият облик на тези покрайнини. Така че в лицето на сръбската пропаганда и на албанските бейове османската власт получавала подкрепа за задушаване на кавката и да било изява на Вътрешната организация.

И в Скопския революционен окръг въоръжената борба пламнала, щом като на Илинден в Битолско било обявено въстанието. Въстаниците

на редица места прекъснали телеграфните и жп връзки и съобщения. Те извършили и няколко успешни атентата при с. Кафла до гр. Велес по жп линия Скопие—Солун и др. Диверсионните акции затруднили временно османското командване, което започнало да изпраща първите си военни подкрепления в Битолския окръг, но било принудено да задържи значителна част от силите си в Скопско.

Сражения между въстаниците и османските войски се водили във всички околии на окръга—Прешовска, Велешка, Кочанска и Кратовска, Щипска, Малешевска. Особена активност проявила четата на Н. Пушкаргов/от Пирдоп/, учител в скопската педагогическа гимназия и председател на Окръжния комитет на организацията в Скопие. Тя извършила динамитни атентати и водила кръвопролитни и продължителни сблъсквания с войската при с. Кожле и при Гюришкия манастир. В Скопския революционен окръг преминали чети от България, които взели участие във въстаническите действия. Продължителни били боевете, които водели четите на Вл. Ковачев и Атанас Бабата в планината Плавица до Кратово. Най-кръвопролитни били сблъскванията, станали от 5 до 20 септември 1903 г. в Кочанско. Тук се сражавали няколко чети от 250 въстаници под общото командване на Христо Чернопеев. С голяма ожесточеност се отличавали сблъскванията по върховете Султан тепе и Китка при с. Ново село.

Поради недостатъчното си въоръжение Струмишкият революционен окръг не се оказал в състояние да организира активни четнически действия. Водени от Христо Чернопеев, въстаниците от този окръг след сражението при Ново село били принудени да се изтеглят обратно в България. Преди и по време на въстанието местните подразделения на организацията били ангажирани преди всичко в улесняване на четите, които се изтегляли от вътрешността на Македония към българската граница. Главните сблъсквания на територията на окръга станали в периода до избухването на въстанието.¹²⁷

Вътрешната организация имала здраво изградена комитетска мрежа и силно влияние сред населението в окръзите на Солун, Скопие и Струмица, но липсата на достатъчно оръжие и муниции не позволявала въстаническите действия тук да придобият масов характер. Във въоръжената борба взели участие преди всичко местните чети и четите, идващи от България.

6. Въстанието в Одринския революционен окръг

КОНГРЕСЪТ НА ПЕТРОВА НИВА. В хода на подготовката на въстанието бил свикан конгрес на

Знамето на въстаниците от Лозенград, 1903 г. Национален военноисторически музей — София

Одринския революционен окръг, който се състоял от 28 юни до 1 юли 1903 г. в местността Петрова нива в землището на с. Стоилово, Малкотърновско. На него присъствували 47 делегати, представители на ръководството на Вътрешната организация, на отделните райони, почти всички повидни войводи в окръга и някои революционни дейци с авторитет и влияние сред населението. Конгресът се охранявал от нарочно привлечени за целта чети. Общият брой на събраните на Петрова нива дейци и въстаници от окръга възлизал на около 450 души.¹²⁸

Централният комитет на ВМОРО бил представен от Михаил Герджиков, ревизор инспектор и член на Окръжния комитет в Одрин, и от Васил Пасков, изпратен специално от ръководството на организацията, Велко Думев и Георги Василев били делегати на конгреса в качеството си на членове на Окръжния комитет в Одрин—съответно председател и секретар на комитета. Останалите делегати били Христо Караманджуков от Ахъчелебийския/Смолянски/район, Димитър Катерински от Мустафашанския/Свиленградския/район, Димо Янков от Малкотърновския район, Анастас Разбойников от Бунархисарския район, Стамат Икономов, капитан от българската армия, участвувал на конгреса в качеството си на военен специалист. Като делегати на конгреса присъствували и районните войводи Георги Кондолов, Лазар Маджаров, Кръстьо Николов Българията, Коста Калканджиев, Георги Тенев и Христо Арнаудов.

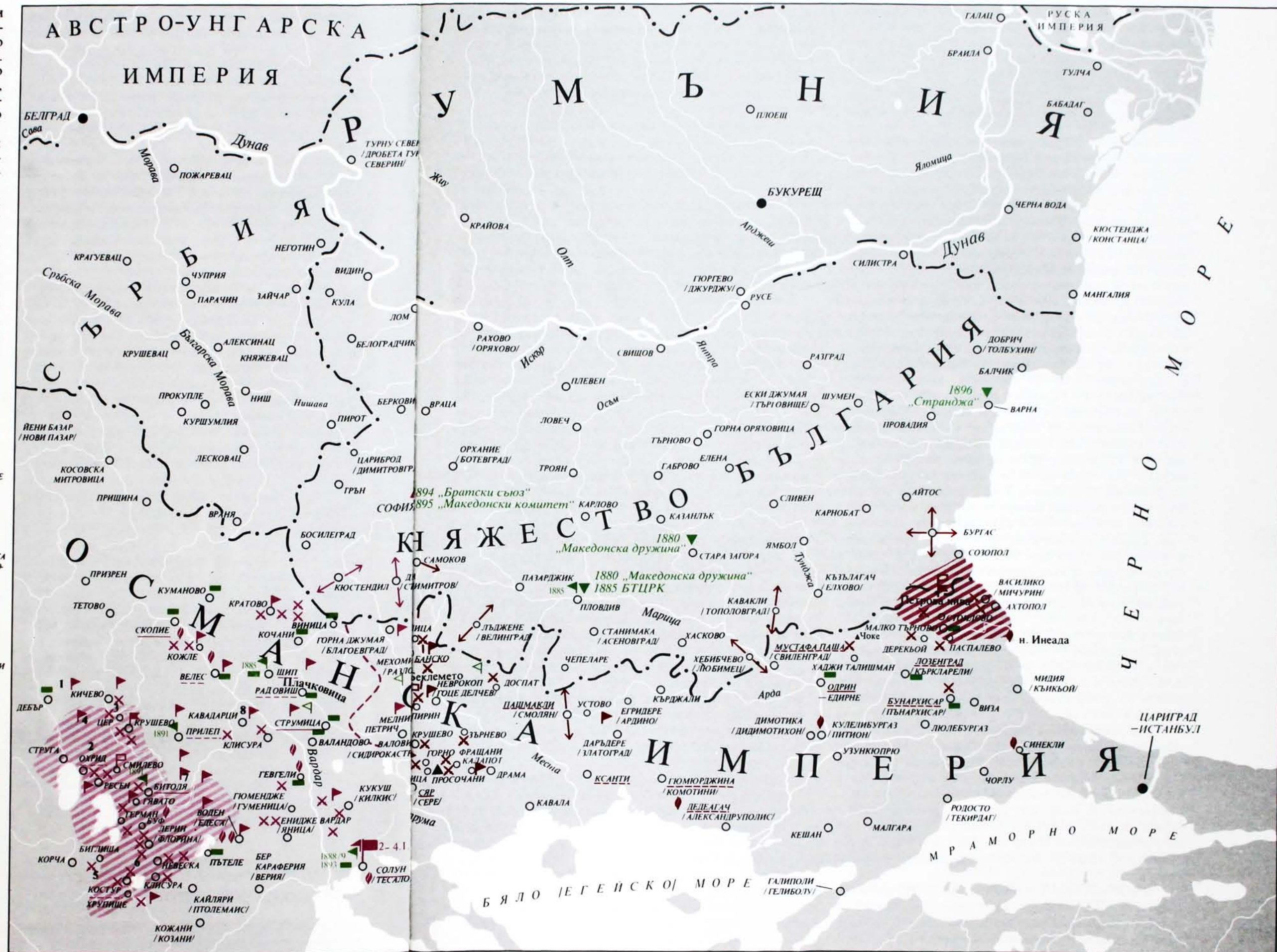
В работата на конгреса били привлечени и редица заслужили дългогодишни дейци на организацията, войводи и четници, както следва: Дико Джелебов, Лазо Лазов, Яни Попов, Киро Д. Узунов, Цено Куртев, Петър Ангелов, Пеньо Шиваров, Стоян Камилски, Димитър Халачев, Георги Калоянов, Димитър Тотев, Коста Тенишев, Иван Варналиев, Михаил Даев, Петко Зидаров, Лефтер Мечев и др.

Избрано било бюро на конгреса в състав: Васил Пасков — председател, Велко Думев — подпредседател, Христо Силянов и Анастас Разбойников — секретари.

Конгресът отдал почит към паметта на загиналия голям революционер и признат ръководител на организацията — Гоце Делчев.

Делегатите имали като основна задача да разгледат положението в Македония и Одринско и съобразявайки се с решенията на общия конгрес в Солун и на Битолския окръжен конгрес в Смилево, да обсъдят начина и характера на участието, което трябвало да вземе техният окръг във въстанието. Така че решенията на предишните два конгреса не подлежали на преразглеждане. Въпреки това Ка-

- СТОЛИЦА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ▲ ПЪРВИ ОРГАНИЗИРАНИ ПРОЯВИ НА МАКЕДОНСКИТЕ И ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ И ГОДИНА
- ▲ СЪЗДАВАНЕ НА „МАКЕДОНСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ“ ПРЕЗ 1893 Г. / ОТ 1896 Г. ТАЙНА ИЛИ ВЪТРЕШНА МАКЕДОНОДРИНСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ / И НА НЕЙНИЯ ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ
- ▲ ЛЕГАЛНИ МАКЕДОНОДРИНСКИ ДРУЖЕСТВА В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ГОДИНА НА СЪЗДАВАНЕ
- ▲ ОБЕДИНЯВАНЕ НА МАКЕДОНОДРИНСКИТЕ ЛЕГАЛНИ ДРУЖЕСТВА В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВЪРХОВЕН МАКЕДОНОДРИНСКИ КОМИТЕТ ПРЕЗ 1895 Г. / ВМОК /
- ▲ СРЕДИЩЕ НА ВМОРО
- ▲ ОКРЪЖНО КУКУШ ОКОЛИЙСКО
- ▲ ЗАДГРАНИЧНО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО НА ВМОРО
- ▲ ПОГРАНИЧНИ ПУНКТОВЕ-КАНАЛИ НА ВМОРО
- ▲ ДЕЙСТВИЯ НА ЧЕТИ, ОРГАНИЗИРАНИ ОТ ВМОК ПРЕЗ 1895 Г.
- ▲ „АФЕРИ“ / РАЗКРИТИЯ И МАСОВИ АРЕСТИ ОТ СУЛТАНСКАТА ВЛАСТ / СРЕЩУ БЪЛГАРИ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКА ТРАКИЯ
- ▲ РАЙОН НА ГОРНОДЖУМАЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ-ОКТОМВРИ 1902 Г. / ВМОК /
- ▲ ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКО ВЪСТАНИЕ ОТ 1903 Г.
- ▲ КОНГРЕС НА ВМОРО 2-4 ЯНУАРИ 1903 Г. ВЗЕЛ РЕШЕНИЕ ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО
- ▲ ОКРЪЖЕН КОНГРЕС
- ▲ ОБЯВЯВАНЕ НА КРУШОВСКАТА И СТРАНДЖАНСКАТА РЕПУБЛИКИ
- ▲ РАЙОН НА МАСОВА ВЪСТАНИЧЕСКА БОРБА ПО-ВРЕМЕ НА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ
- ▲ РЕВОЛЮЦИОННА ЧЕТА
- ▲ ПО-ЗНАЧИТЕЛНИ БОЕВЕ НА ВЪСТАНИЦИТЕ С РЕДОВНАТА ТУРСКА АРМИЯ И БАШИБОЗУШКИ ОТРЯДИ
- ▲ „СОЛУНСКИТЕ АТЕНТАТИ“ И ДРУГИ САБОТАЖНИ ДЕЙСТВИЯ
- ▲ ЛОБНО МЯСТО НА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ (21 АПРИЛ 1903 Г.)
- ▲ ОБЕКТИ ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ
- 1 МАЛЕСИЯ
- 2 ОРТАКОЛ
- 3 РАБЕТИНКОЛ
- 4 ДЕБЪРЦА
- 5 КОРЕЩА
- 6 ПОПОЛЕ
- 7 СЕЛЧКА ПЛ
- 8 ТИКВЕШ

терински, делегат от Свиленградския район, решително се изказал против предприемането на широки въстанически действия.¹²⁹ Прави впечатление също, че районите от западната част на окръга били слабо представени и дори ревизорът инспектор на тази област Вълчо Антонов въобще не присъствувал на конгреса. Той си останал последователен противник на курса за въоръжено въстание

Конгресът на Петрова нива изцяло се солидаризирал с решенията на конгресите от Солун и Смилево, но всички делегати единодушно сочели, че дори и най-здравите в организационно отношение райони са слабо въоръжени, при това със старо и некачествено оръжие. Въстаническите действия в окръга щели да се водят пред стените на имперската столица и затова никак не било трудно да се предвиди, че срещу въстаниците ще действуват елитни османски войски. Недоволство предизвикало и обстоятелството, че ръководството на организацията в лицето на Задграничното представителство подценявало извършената подготовка в окръга и не доставило оръжие и снаряжение срещу внесените му за това средства. Недостатъчна била и подкрепата на българските военни власти. Въстаниците в Одринско разполагали с незначително количество манлихери. На М. Герджиков било възложено да поиска от ръководството на организацията да отсрочи обявяването на въстанието в Одринско, като се даде реален срок на окръга да приключи в общи линии своята подготовка. Подобно на Смилевския конгрес и тук било взето решение всички райони да участвуват в акцията, включително и най-слабо подготвените, а там, където е възможно, да ѝ се предаде масов и повсеместен характер. Изработен бил и план за организиране на въстаническите действия. Окръгът бил разделен на 5 въстанически района: I обхващал районите на Малко Търново, Лозенград и Бунархисар; II, наречен Чокенски, се покривал с Одринския район отпреди въстанието; III — Мустафапашански; IV обхващал районите на Дедеагач и Гюмюрджина и V обхващал районите на Ахъчелеби и Скеча /Ксанти/. Всеки въстанически район от своя страна бил разделен на няколко участъка със съответен войвода.

Избрано било и ръководство на въстанието, наречено Главно ръководно боево тяло в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Стамат Икономов. Боевото тяло съсредоточило в ръцете си върховната революционна власт в Одринско и обединило в себе си както военното, така и политическото ръководство на въоръжените сили на организацията в окръга. На него било предоставено и правото да определи датата на въстанието.

ВЪОРЪЖЕНАТА БОРБА В СТРАНДЖАНСКИЯ РАЙОН. След като престоял за кратко време в княжеството за доставка на оръжие, М. Герджиков се завърнал в Странджа. На заседа-

ние на Боевото тяло той изнесъл информация за последните събития и съобщил, че въстанието в Битолския район/окръг/ е вече провъзгласено и че заради това трябва да се избърза с обявяването му в Одринско. Взето било решение въоръжената борба тук да започне на 5 срещу 6 август 1903 г. на празника Преображение.¹³⁰

В ръководството възникнал спор относно тактиката на въоръжената борба. Ст. Икономов предлагал да се атакува с всички налични сили гарнизонът в Малко Търново и след като се овладее градът от въстаниците, да се прогони неприятелят от цялата територия на въстаническия район. Получавайки неточни сведения за числеността на войниците от гарнизона в Малко Търново, Боевото тяло се отказало от пряка атака на града, като разработило план за разгромяването на разпръснатите сили на неприятеля по селата и укрепените пунктове. Районът бил разделен приблизително на три равни части и всеки член на Боевото тяло поемал лично ръководството на замислените операции в определената му зона.¹³¹

Организирана била куриерска и санитарна служба и била създадена специална техническа чета към М. Герджиков за извършване на атентати и други диверсионни задачи. В навечерието на Преображение всички въстанически сили заели определените им места. Боевото тяло изготвило специални упътвания, които били преписани и изпратени до войводите на участъците.

По същото време правителството на царска Русия изпратило ескадра от бойни кораби, които извършили демонстрация по черноморския бряг. Демонстрацията била предизвикана от убийството на руския консул Ростковски в Битоля, извършено от османски войници. Фаровите на бойните кораби осветили пристанището Инеада. Населението в Странджа глътувало тази случайност като руска намеса за въвеждане на реформи в Османската империя. Появата на руска ескадра засилила ентузиазма в редовете на въстаниците.

Народът от района на Странджа масово застанал под революционните знамена на организацията със силна вяра в нейните идеали. В речта си към въстаниците Герджиков подчертал, че е настъпил дългоочакваният час за решителна борба. „От тая вечер — заявил той — ние не сме вече раи, не признаваме вече хюкюмат, аскер и каймакамин, не плащаме данъци и вергии! Вместо с темане, всеки душманин ще се посрещне с нож и куршум, догдето не се очисти нашата страна от душманите, или се подчинят на нашия ред и заживеят с нас не като мъчител и господари, а в братство и мир, с еднакви права и задължения... Ние не се борим за нас, борим се за нашите жени и деца, за тия, които идват след нас.“¹³²

Въоръжените сблъсквания в Странджа с редовните османски войски и башибозук завършили с победа на четите и на присъединилите се към тях

отряди на местното население. Нападнати неочаквано, неприятелските части били разпръснати, а част от тях били унищожени. Спасилите се се прибрали в Малко Търново, което се превърнало в опорен пункт за борба срещу въстаниците. Освободен бил целият район на Странджа заедно с черноморския бряг.

Под ръководството на М. Герджиков въстаниците завзели градчетата Василико и Ахтопол. Войводата Пеньо Шиваров атакувал успешно и разгромил гарнизона в Граматиково. Победа удържали въстаниците и при с. Стоилово, където действувал Дико Желебов. Големи успехи били постигнати при Гьоктепе /дн. Звездец/, Дерекьой и Паспалево.

При нападението на гарнизона в с. Паспалево паднал тежко ранен и починал прославеният войвода Георги Кондолов, една от най-тежките загуби на въстаниците още в самото начало на самоотвержената им акция.

В участъците на Пенека, Велека и Цикнихор въстаниците прогнали неприятеля и овладели положението в ръцете си. Настъпателни били техните действия и в участъците на Инеада, Пъргопол и Кладара. Отбелязан бил успех и на Лозенградския участък.

В контролираните от въстаниците населени места Вътрешната организация установила революционно-демократична власт. Комитетите били не само обществени организации, но се изявявали и като местни органи на властта. Те се грижели за запазване на реда, за извършване на мобилизация на населението, за събиране на храната и за разпределението ѝ. Четите и „смъртните дружини“ били бойната сила на организацията, на тях тя се опирала при осъществяване на своята политика. Републиката в Странджа се състояла от редица свободни общини, възникнали от стремеше на въстаническото ръководство да внесе дух на колективизъм сред населението, нивите се жънали не от собствениците им, а от цялото население, храната се събирала в общи хамбари и се ползувала от цялото население. Михаил Герджиков отбелязва в спомените си: „Нямаше вече мое- твое; в горите преди конгреса и след конгреса имаме приготвени складове; цялата реколта беше сложена в брашно и жито в общи хамбари, в общи складове. И добитъкът беше станал общ.“¹³³

Не само отбраната срещу неприятеля, но и всички стопански дейности в освободените територии били истинско народно дело. Всички участници във величавата епопея, надживели смъртта, си спомнят, че полската работа се извършвала колективно, а добитъкът започнал да се смята за собственост на съответните селски общини и комитети на организацията. Така в Странджанския район се установило своеобразно устройство, което правело впечатление на всички. „Виждал съм райони в Македония — подчертава Христо Силя-

нов — по-добре подготвени от Малкотърновския, но за пръв обаче сега виждам комуна. Да, в навечерието на въстанието Малкотърновският район представляваше истинска комуна...“¹³⁴

И в Одринско революционно-демократичната власт също се изграждала на принципите на интернационализма. Организацията се отнасяла крайно толерантно към местното гръцко население и му позволила само и съвсем свободно да изгради управлението в градовете и селата, където имало гръцки елемент. Такова демократично управление се установило и в крайбрежните градчета Василико и Ахтопол. За разлика обаче от влашкото население в Битолски окръг тук сред гръцкия елемент не възникнали комитети и чети като част от Вътрешната организация и нито цялостно, нито частично това население не взело участие във въоръжената борба.¹³⁵

Така жадуваната свобода огрявала върховете на Странджа около двадесетина дни. Османските власти взели решителни мерки, за да сломят съпротивата на въстаниците в този район. Стоварен бил и десант при Василико. Главните противникови сили развили удара си в три направления: от Лозенград през с. Дерекьово към Малко Търново; от Бунархисар към с. Виза и Малък Самоков и от черноморските пристанища Инеада, Ахтопол и Василико на запад и на север.

Въпреки отчаяната съпротива въстаниците в Странджа не могли да издържат на неприятелския натиск. Те не получили в решителния час помощ от България и се оказали изоставени от собствените си братя. Отстъплението било извършено планомерно, което дало възможност на въстаналото население да се евакуира на територията на княжеството.

Разполагайки с около 40000 армия, с башибозук, артилерия и конници, османското командване наредило селата да бъдат завзети едно след друго. Къщите на въстаниците били опожарени, а имотът им разграбен. Мнозина станали жертва на яростта на поробителя. Около 1500 души от стеклите се под знамената на революцията успели да преминат граничната бразда и да потърсят убежище в свободните части на отечеството. Въпреки че завършило с неуспех, въстанието на Преображение, организирано и ръководено от Вътрешната организация в Одринска Тракия, било истински подвиг, осъществен така близо до столицата на империята. Османските власти останали озадачени от такава дързост.

ДРУГИТЕ РАЙОНИ НА ОДРИНСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ ПО ВРЕМЕ НА ВЪСТАНИЕТО. В останалите четири въстанически района на Одринския революционен окръг съгласно решенията на конгреса на Петрова нива били организирани отделни четнически действия и саботажни акции. Поради липсата на оръжие и районите с добре изградена комитетска мрежа не

били в състояние да осъществят масово надигане на поробеното население.

В Чокенския въстанически район четата на Кръстьо Българията атакувала и разбила турския гарнизон, възлизащ на около 150 войници, и превзела мюсюлманското село Хаджи Талишман. Спасилите се с бягство войници и придружаващите ги жители на селото потърсили убежище в Одрин. Военните власти в града се подготвили за отбрана срещу евентуално нападение на въстаниците. Успешният удар на четата предизвикал огромно напрежение сред османските власти.

В същия район в навечерието на въстанието на 31 юли 1903 г. при гара Кулелибургас по линията Одрин—Цариград избухнала адска машина. Разрушени били няколко вагона.

Мустафашанският/Свиленградският/въстанически район бил един от най-слабо въоръжените. В него били организирани само четнически действия. Извършени били нападения срещу османски войскове части, разположени по селата.

В Гюмюрджинския въстанически район били организирани саботажни акции. На 5 срещу 6 август 1903 г. била разрушена жп линия Дедеагач—Гюмюрджина и движението било спряно за дълго време. Османските власти съсредоточили значителни сили, които да охраняват съобщителните линии. В пристанището на Дедеагач били товарени около 10 000 войници, използвани за задушаване на всяка съпротива.

Въстаническият район на Ахъчелеби и Скеча бил добре организиран, но и той бил съвсем слабо въоръжен. Помощта отвън също се оказала недостатъчна. След конгреса на Петрова нива било свикано съвещание на местните дейци в манастира „Св. Дух“. Съвещанието взело решение да се формират 5 отделни чети, по една за участък на района. Избрано било и ръководство на района в състав Пейо Шишманов, Христо Караманджуков и Никола Данаилов. Четите извършили преди всичко организационно-пропагандна дейност, като избягвали откритите сблъсквания с османски войскове части.¹³⁶

Въоръжената борба в Одринския революционен окръг също продължила до късна есен. Въстаниците тук постигнали значителни успехи в началото на акцията срещу угнетителя, но след първоначалните си действия те възприели изчаквателна тактика, обричайки се на пасивност. Османските власти използвали създадената обстановка, за да задушат постепенно народната съпротива.

7.

Въстаническите действия в Серския революционен окръг
СЕРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ВЪСТАНИЕТО. Положението в Серския революционен окръг се усложнило твърде

много с гибелта на Гоце Делчев. Комитетската мрежа в окръга била добре изградена, но въоръжението било крайно недостатъчно. Например в Разложко организацията разполагала с около 300 пушки, а в Мелнишко—също с около 300 пушки, Неврокопско—около 150 и т. н. Поради въстанието през 1902 г. в Горноджумайско наличното оръжие било също недостатъчно. Комитетите тук пострадали, а мнозина от взелите участие във въоръжената борба били принудени да се прехвърлят в България.

Възможността за масови въстанически действия в окръга била твърде ограничена. Ето защо ръководните дейци тук се обявили в мнозинството си против масово въстание. Те напълно споделяли схващането на левите дейци на движението, че подготовката за такава важна стъпка нито в морално и във военнотехническо отношение била завършена, нито била възникнала благоприятна международна обстановка. На територията на окръга освен това се водила и ожесточена борба срещу действията на върховистите да овладеят създадените вече тук от Вътрешната организация революционни комитети.

Включването на Серския революционен окръг във въоръжената борба се забавило извънредно много и поради това, че насроченият окръжен конгрес на Алиботуш не се състоял поради неочакваната загуба на Гоце Делчев. Замисленият конгрес щял да съвпадне по време с конгреса на Битолския революционен окръг. При новата обстановка местните ръководители заели изчаквателна позиция.

Конгресът на Серския революционен окръг бил свикан едва на 20 август 1903 г. в местността Ливадката край с. Пирин, т. е. един месец откакто въстанието било избухнало в Битолски окръг. Заседанията продължили три дни под председателството на Димитър Стефанов, който представлявал ръководството на организацията. Като делегати присъствували Яне Сандански—представител на Мелнишкия район, Мирчо Кипров—на Драмския район, Илия Аргиров /дядо Илия Кърчовалията/ и Георги Баждаров—на Демирхисарския район, Никола Николаев—на Серския район, Димитър Пенков—на Неврокопския район, Димитър Лазаров и Симеон Молеров—на Разложкия район. В работата на конгреса взели участие и Александър Радославов, Борис Голев, Милуш и Александър Колчакови.

Конгресът обсъдил въпроса за участието на Серския революционен окръг в избухналото вече въстание. Мнозинството от делегатите и при новата обстановка се изказвало против масова въоръжена борба. „Два-три дни—отбелязва в спомените си Яне Сандански—засадавахме в Пиринско при Ливадката и решихме никой да не увлича населението в борба, а всеки да гледа и направи каквото може.“¹³⁷

Конгресът решил въстанието в окръга да започне на 14 септември 1903 г.—Кръстовден, като най-напред да обхване южните райони на окръга—Демирхисарско и Сярско. Тук се предвиждало да се взриви мостът на р. Струма и се прекъснат навсякъде телеграфните съобщения. След това четите трябвало да се оттеглят на север в Разложко, където в крайграничните райони да се опитат да се задържат по-дълго време. В състава на ръководното Боево тяло на окръга били избрани Димитър Стефанов, Александър Радославов и Симеон Витанов.

Обсъден бил и въпросът за единодействието с четите на Върховния комитет начело с генерал Иван Цончев. В духа на препоръките на Задграничното представителство на Вътрешната организация в София било решено да се приемат четите на Върховния комитет и да се организират съвместни действия с тях при условие, че те работят в духа на тактическата линия на Вътрешната организация и изпълняват разпорежданията на ръководството на Серския революционен окръг.

По това време отношенията между Вътрешната организация и Върховния комитет начело с Ив. Цончев навлезли в нова фаза на развитие. Тъй като конгресът на организацията в Солун бил възприел курс към въоръжено въстание, Централният комитет направил усилия да сплоти всички революционни сили в Македония и Одринско около тази политическа линия. Задграничните представители се държали примирително и проявили готовност за споразумение. Такива настрояния не липсвали и в средата на групата на Цончев. В съгласие и с подкрепата на Задграничното представителство Върховният комитет започнал да организира чети. В Рила близо до Рибните езера бил подготвен специален лагер и към 3 август 1903 г. били събрани около 300 доброволци, разпределени на чети под ръководството на войводи из средата на групата на Цончев, в мнозинството си офицери от българската армия. Сред доброволците били и кореспондентът на английския вестник „Дейли нюз“ А. Ш. Хайлс и кореспондентът на „Русские ведомости“ Б. Тагаев, които участвували във въстанието.

След гибелта на Гоце Делчев дейците в Серския революционен окръг останали фактически под ръководството на Яне Сандански. С решението си да участвуват във въстанието те трябвало да изменят отношението си към групата на Цончев и да установят единодействие с нея. Същевременно обаче не били склонни да направят каквито и да било отстъпки в идейно и тактическо отношение на върховистите, бранейки ръководната роля на организацията в освободителното движение. В действителност между двете страни било постигнато временно примирение, докато трае въстанието.¹³⁸

За координиране на въстаническите действия

било свикано съвещание на войводите от четите на Вътрешната организация начело с Яне Сандански и на Върховния комитет начело с Иван Цончев. На съвещанието при Брезнишките езера над с. Брезница, Неврокопско, се уточнили подробностите в предстоящите акции. Утвърдена била датата за начало на въстанието—14 септември 1903 г., Кръстовден, приета от окръжния конгрес. Четите на ВМОРО и ВМОК се разделили по райони. Генерал Иван Цончев и Димитър Стефанов образували ръководен щаб, който да координира действията на въстаническите отряди в горепосочените райони.

ВЪОРЪЖЕНАТА БОРБА В СЕРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ. Въоръжената борба в Серския революционен окръг фактически започнала преди определения ден. Още докато заседавал окръжният конгрес, четите на Вътрешната организация влезли в стълкновение с неприятеля.

Отрядът на Яне Сандански и капитан Й. Стоянов, към който се присъединили и други чети на организацията и на Върховния комитет, се установил близо до с. Пирин. На 31 август 1903 г. въстаниците били нападнати от турски войски. Те се окопали при „Оброчището“ и смело отблъсквали нападенията. След залез слънце неприятелят се оттеглил към Мелник.

На другия ден отрядът на генерал Иван Цончев и полковник Ан. Янков, възлизащ на около 400 четници, се сблъскал с войската в местността Гарваница. Тук се развило едно от най-продължителните и кръвопролитни сражения в окръга. Войниците били атакувани и прогонени от с. Пирин, като дали значителни жертви. В помощ на сражаващите се въстаници пристигнали четите на Яне Сандански и капитан Й. Стоянов.

На 4 септември 1903 г. четите на войводата Спиро Петров и подполковник К. Настев се опитали да защитят жителите на с. Пирин, преследвани от войска и башибозук. Сблъскването станало в местността Куклите. Въстаниците се сражавали извънредно храбро. Сред загиналите бил и войводата Сп. Петров.

Четата на Л. Стоенчев от ВМОК проникнала в Демирхисарско, Сярско и заедно с четата на Илия Кърчовалията водили две сражения с османски войски—на 9 септември 1903 г. в околностите на с. Голешово, а наскоро след това в местността Малки Просек до с. Кърчово.

На 13 срещу 14 септември 1903 г. въстаническите действия се водели в почти всички райони на Серския революционен окръг. Схватките имали партизански характер, като четите се стремели да не увличат населението.

Въстаниците прекъснали телеграфната линия между Неврокоп и Сяр, в участъка между селата Куманич и Долно Броди. През същата нощ четите под ръководството на Михаил Чаков разпръснали гарнизона в с. Обидим, Неврокопско, а на следва-

Salonica, 405
Aug. 4, 1903

Sir,
I have the honour to report that on Sunday night the 2nd instant, the telegraph lines were cut near Kimprouli (Velles) and at the same time attacks were made on the Monastir line at several points. At Ekshison, the points were blown up, and the telegraph lines were cut at kilometres 166 and 214. A wooden building

ция ден устроили сполучлива засада на военна част. По-късно с. Обидим било опожарено от неприятеля. Четническите действия в района на Неврокоп продължили да късна есен.

В Серския район, при с. Горно Фрашани, през октомври въстаниците имали сблъсквания с неприятеля. Над местното българско население били извършени големи насилия. В Драмския район също имало няколко сражения между четите и войсковите части. Особено упорити били сблъскванията при с. Калапот.

В района на Горна Джумая четите на ВМОРО и ВМОК водили бой с неприятеля. При Предела се провело кратко, но ожесточено сражение.

Районът на Разлог станал сцена на ожесточени сблъсквания. С решението да се направи опит за овладяване на самия град била внесена значителна корекция в плана за въстаническите действия, приет на окръжния конгрес. Това наложило

Яне Сандански, фотография, 1901 г. Градски исторически музей — Мелник

Христо Узунов, фотография. Национален военноисторически музей — София

Христо Чернопеев, фотография. Национален военноисторически музей — София

Лазо Лазов, фотография. Тракийски научен институт при Центъра за българистика — София

Донесение от английския генерален консул в Солун за Илинденско-Преображенското въстание, 4 авг. 1903 г. /първа страница/. Научен архив на Института по история при БАН — София

Съобщение от френския консул във Виена до министъра на външните работи със сведения за Илинденско-Преображенското въстание, 13 авг. 1903 г. /първа страница/. Научен архив на Института по история при БАН — София

AMBASSADE DE LA REPUBLIQUE FRANÇAISE A VIENNE
Direction Politique
N° 91
Le Mr de Roussseau, Ambassadeur de la République à Cuienne, à S. E. M. le Ministre des Affaires Etrangères.

Les nouvelles de Maïdoine parvenues au Ballislaty signalent une reprise de l'insurrection dans le vilayet de Monastir avant même la fin des moissons. Elles concordent avec celles de nos consuls que Votre Excellence a bien voulu me communiquer et prouvent son extension aux autres vilayets. D'autre part mes renseignements personnels sur les forces et le plan des insurgés démontrent chez ces derniers la résolution de forcer l'intervention des puissances par tous les moyens capables de provoquer de la part de la population et des troupes ottomanes

Борис Дрангов, фотография, 1903 г. Национален военноисторически музей — София

Васил Чекаларов, фотография, 1903 г. ЦДИА — София

Пандо Кляшев, фотография. ЦДИА — София

Питу Гулев, фотография, ЦДИА — София

Боевото тяло да се премести от Пирин в Рила, в местността Св. Богородица над с. Годлево. Положени били усилия да се съсредоточат в този район основните сили на въстаническите чети. Ръководството тук разполагало с около 1000—1100 бойци. Четите обаче не успели да проникнат в Разлог. Независимо от това местните въстаници не се поколебали да влязат в неравен бой с многобройния неприятел. С особено ожесточение се сражавали жителите на махалата Капрата.

Редовните османски войници и башибозукът извършили страшни насилия. Упорито се съпротивлявали въстаниците и в Долната махала. Избити били много мъже, жени и деца и изгорени 200 къщи. Част от четниците успяла да си пробие път и да се оттегли от града. С тях се изтеглили и жителите на пострадалите квартали, като се отправили за България.

В същото време съгласно указанията на щаба въстаническа чета овладяла с. Бачево. Но след като сломили съпротивата в Разлог, войсковите части завзели отново селото. Жителите му дали много жертви, а тези от тях, които успели да се спасят, се изтеглили в България.

Османските власти подложили на силен терор българското население по долината на р. Места. На 17 септември 1903 г. войскава част обградила с. Белица и поискала от българите християни да си предадат оръжието. Намиращият се наблизко отряд

под ръководството на полковник Ан. Янков в състав от 330 бойци прогонил неприятеля и завзел селото. Но още същата вечер войската, подсилена с нови части, отново влязла в сражение с въстаниците. В резултат на разигралите се събития почти цялото село било опожарено и около 120 негови жители загинали. На другия ден — 18 септември 1903 г. — произлезли сблъсквания при селата Обидим и Кремен, които също били опожарени. Спасилите се жители на пострадалите села потърсили подслон в Княжество България.

Въстаниците от отстъпилите чети се реорганизирали на българска територия и под ръководството на Христо Чернопеев отново преминали в района на Разлог и нападнали Курудере. Четата на Радон Тодев, която останала да охранява бягащото към България население, била обградена от многобройни военни части на 22 септември 1903 г. в местността Св. Богородица в Годлевския балкан. В сражението загинали войводата и 25 въстаници.

В Разложкия район в местността Суходол четата на Димитър Лазаров имала продължително сблъскване и нанесла тежки загуби на неприятеля, без да даде нито една жертва. Това било и едно от последните сражения в този район.

Въстаническите действия в Серския революционен окръг се водили с упоритост и ожесточение. Четите сами носели тежестта на въоръжената борба. Само в района на Разлог било увлечено и местното население, но това станало частично. Тук в самия Разлог избухнало въстание, но борбата на местните революционни сили не била подкрепена от четите, които действували отвън.¹³⁹

8. Потушаване на въстанието

ПРЕКРАТЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЧЕСКИТЕ ДЕЙСТВИЯ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО. Османското правителство предприело сурови мерки и потопило в кръв и пламъци въстаналото население в Македония и Одринско. Използувайки противоречията между Великите сили, Високата порта се стремела с брутален терор да задържи властта си над разбунтуваните области. Тя не признавала въстаниците като воюваща страна и отказала да изпълни тяхното основно искане за въвеждане на реформи, предвидени от Берлинския договор.

Османските власти насочили усилията си в две насоки. От една страна, с непрекъснати военни репресии те искали да сломят народната съпротива, а, от друга страна, с обявяване на амнистия и милост за тези, които прекратят борбата, да разколебае съпротивата на въстаниците. В такъв дух било написано обявлението, което било разлепено на 10 септември 1903 г. по улиците на Битоля. След като се изнасяли измислени „грижи“

за „благоденствие“ на всички поданици на империята, отправяли се закани към тези, които се бунтуват и които уж с лъжи и уверения подмамливали българите. Накрая открито се заявява: „За това за последен път се канят българите, които са се излъгали и напуснали огнищата, занаята си, да се приберат по домовете и по селата си; а тези, които не се върнат и не прибегнат към милостта на царското правителство, ще се накажат и изстребят по най-жесток начин.“¹⁴⁰

След няколко дни на 14 септември 1903 г. обявление с подобно съдържание било разпространено в населените места на Солунския вилает. И в него към въстаниците се отправяли най-остри закани. Приканвали се „ония българи, които са измамни от лъжливите агитации на разбойниците и които са оставили семействата и домашните си работи и са се присъединили към разбойническите чети, отсега занапред да не се изкушават от лъжливите им агитации и обещания, но да се завърнат в селата и къщите си; и да се възползват от височайшата царска милост да се предадат на правителственото извинение“¹⁴¹.

Високата порта се обърнала към населението и на Скопския вилает с обявление, което по съдържание не се различавало от тези, разпространени във вилаетите на Битоля и Солун. И тук за размирен елемент били обявени българите, които се приканват към покорност, като им се обещава пълна закрила от страна на властите. Но всичко това нямало практическа стойност, защото въстаниците, които се опитвали да се легализират, били арестувани от полицията и не били освободени, въпреки че била прокламирана за втори път султанска милост и прошка.¹⁴²

За да сломи съпротивата на въстаниците, османското военно министерство извършило частична мобилизация и привлякло башибозушки отряди в помощ на редовната войска. По българотурската граница били съсредоточени значителни бойни сили със задачата да пречат за проникване на чети от България и да подготвят евентуално нападение срещу княжеството. Енергични мерки взело османското военно командване, за да заздрави позициите си на територията между Одрин и Лозенград, опорни пунктове за отбраната на имперската столица. Срещу четите на Вътрешната организация била използвана планинска и полска артилерия, както и военноморски единици. Според данни на Вътрешната организация по време на въстанието били разположени във вилаетите около 350 000 войници и башибозуци.¹⁴³ Основната част на тази армия била предназначена да задуши съпротивата на въстаниците и същевременно да предприеме наказателни операции срещу България. Така с многобройни редовни войски и башибозуци, с жестоки репресии и насилия османските власти постепенно задушили въстаническата борба. Въоръжените сблъсквания между армията

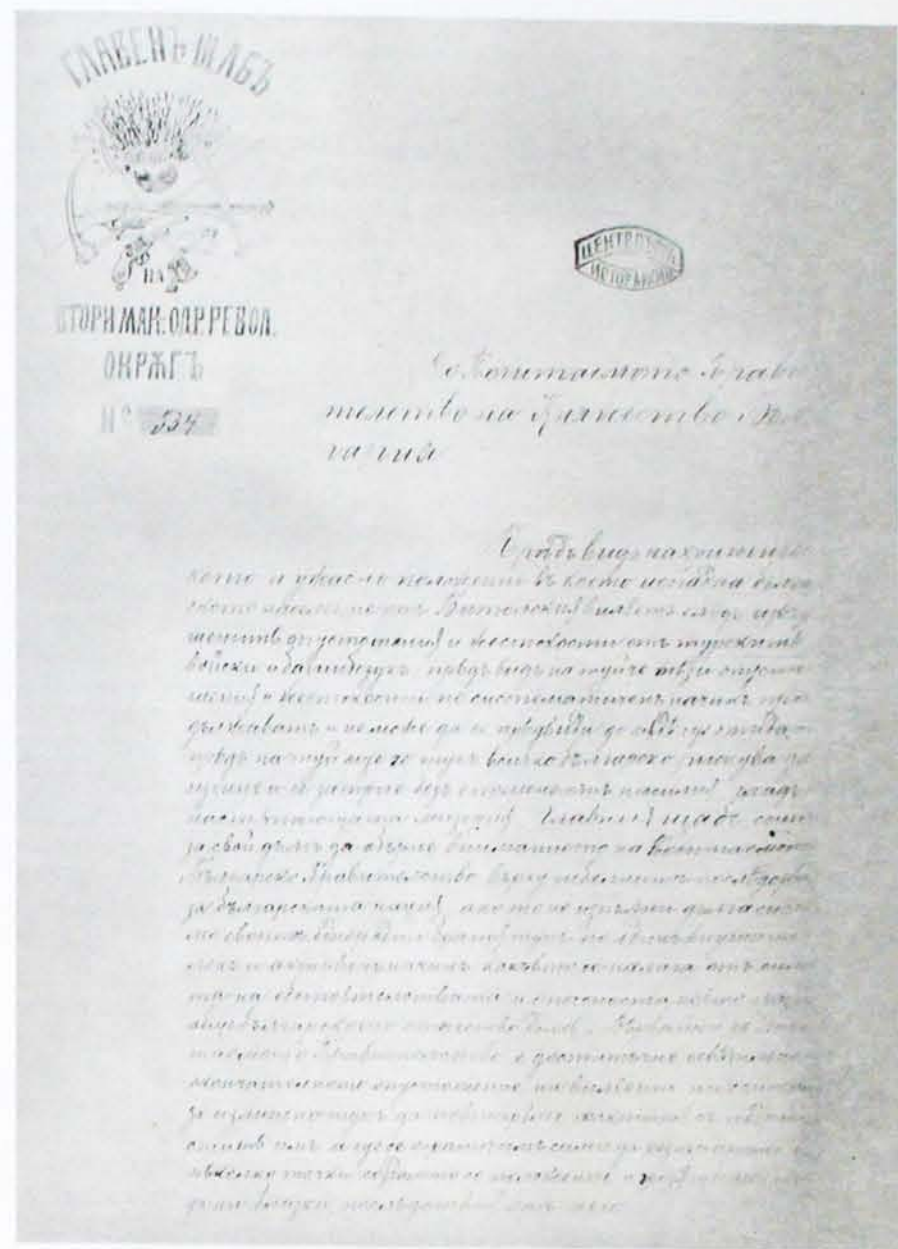
и въстаниците, както и преминаването на чети от Княжество България продължили до средата на октомври 1903 г.

ПРИЗИВИ ЗА НАМЕСА НА БЪЛГАРИЯ. Виждайки как гасне пламъкът на въстанието, Главният щаб на Битолския революционен окръг се обърнал към българското правителство. В специално писмо щабът описва бедствените условия, при които се намирало въстаналото население и призовавало управляващите среди в България за бърза и енергична намеса. В писмото се подчертава: „Предвид критичното и ужасното положение, в което изпада българското население в Битолския вилает след извършените опустошения и жестокости от турските войски и башибозук, предвид на туй, че тези опустошения и жестокости по систематически начин продължават и не може да се предвиди до къде ще отидат, предвид на туй, че тук всичко българско рискува да изгине и се затрие без спомен от насилия, глад и настъпващата мизерия, Главният щаб счита за свой дълг да обърне внимание на почитаемото българско правителство върху гибелните последствия за българската нация, ако то не изпълни дълга си спрямо своите еднородни братя тук по един внушителен и активен начин, какъвто се налага от силата на обстоятелството и опасността, която грози общо-българското отечество.“

По-нататък в писмото на Главния щаб се описва създадената по време на въстанието обстановка за българското население. Картината, която е обрисувана, е потресаваща. Българските села били напуснати и изгорени, голяма част от реколтата оставала неприбрана и тъй като всеки, който би се опитал да стори това, ставал жертва на репресиите, тя се заграбвала от мюсюлманското население, което плячкосвало добитъка и оръдията за обработване на земята. Преди запалването им всички села били ограбени, ограбени били и селата, които по чудо не били опожарени, останали само къщи с голи стени, жителите им се спасили „само с ризите на гърба им“. Осквернени или изгорени били християнските храмове и не било възможно в тях да се изпълняват религиозни обреди. Нямащо отворено нито едно българско училище, защото населението било разпръснато поради терора на османските власти, а „почти всички учители и свещеници са в четите, следователно невъзможни пред турската власт за звание, което са имали“. В писмото изрично се подчертава: „Никой не мисли за науката, когато е поставен във от законите на страната, защото носи

Писмо на Главния щаб в Битолски революционен окръг до българското правителство, 9 септ. 1903 г. /първа страница/. ЦДИА — София

Бежанци, намерили подслон в България, фотография, 1903 г. ЦДИА — София

името българин и се бори с глада.“ Встаниците много пъти са били принудени да държат отбранителна тактика, защото след всяко сражение османските власти са изливали яростта си над беззащитното население. Шабът предупреждавал с тревога, че поради глада, мизерията и настъпващата зима една трета от народа е осъден на смърт, а останалите без добитък и земеделски сечива селяни нямало да имат с какво да обработват земята си и щели да бъдат принудени да я отстъпят на мюсюлмани или на фанатици гъркомани. По този начин съществувала реална опасност цялото население да бъде обърнато в чифлигарско.

Наред с материалната разруха българското население било застрашено от пълно национално и религиозно обезличаване. Турските войски, придружавани от гръцкия владика в Костур, принуждавали местното население да предава оръжието си и да преминава под ведомството на Патриаршията. В същото време католишки и протестантски мисионери правели тайни предложения на българското население да се присъедини към тяхната църковна организация, ако „иска да бъде защитено от турските зверства“.

Излагайки така покъртително ужасните страдания, на които били подхвърлени народните маси, взели участие във въоръжената борба, ръководителите на въстанието призовавали за незабавна намеса от българска страна. Те заключавали в писмото:

„Поставени начело на народното движение тук, ний апелираме към вас от името на роба българин да му се притечете на помощ по най-ефикасен начин — чрез война. Вярваме отгласът е същият от народа в свободна България.

Ожидайки вашето патриотично вмешателство, приятно ни е да ви съобщим, че държим на разположение въоръжените ни сили, които сме щадили досега.“¹⁴⁴

Българското правителство обаче не било в състояние да откликне на призива, отправен към него, тъй като България не била подготвена във военно отношение. Срещу нея се обявили всички балкански държави — Османската империя, Сърбия, Гърция и Румъния. Те открито я заплащали с война в случай, че се намеси във въстанието. На българска страна не застанала нито една от Великите сили. Изолирано в международно отношение, княжеството търсело дипломатически средства за облекчаване съдбата на своите сънародници. Главният шаб начело с Дамян Груев от 17 до 19 септември 1903 г. ръководел отбранителни сражения в Бигла планина над Смилево и Гопеш. След като станало ясно, че не може да се разчита на външна намеса, ръководителите на въстанието

Четата на Христо Чернопеев, фотография, 1903 г. ЦДИА — София

решили да се прекрати по-нататъшната съпротива. Без да се водят преговори с неприятеля, започнало организирано отстъпление. Разпоредено било оръжието да се складира, а четниците да се завърнат в родните си места. В нелегалност останали само войводите и старите четници. Стълкновенията продължили и след решението на Главния щаб за прекратяване на въстанието. Последното сражение станало в началото на ноември 1903 г.

Въстаниците от Македония и Одринска Тракия проявили чудеса от храброст. Те били изпълнени с дълбока вяра в правотата на делото, за което се борят, и изразили предаността си към идеите и принципите на Вътрешната организация. Най-обща представа за героизма на народните маси по време на Илинденско-Преображенското въстание и за размера на въоръжената борба дават данните, които привеждат ръководителите на Вътрешната организация. В шестте революционни окръга на двете области се провели 239 боя и сражения, в които участвували 26 408 въстаници. В тях загинали 994 въстаници и 5325 турски войници. По същото време били извършени 15 атентата по железопътни мостове, влакове, казарми и други правителствени обекти.¹⁴⁵

При преследване на четите, по време на боеве и сражения, а и след това турските войскове части и башибозук опожарили изцяло или частично 201 села с кръгло 12 000 къщи. Останали без дом и напуснали родните си места около 70 000 души, убити били от мирното население 4690 души, предимно старци, жени и деца. Извършени били насилия над 3120 жени и моми. По непълни данни около 30 000 души намерили подслон в Княжество България.¹⁴⁶

ПРИЧИНИ ЗА НЕУСПЕХА НА ВЪСТАНИЕТО. Причините за неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание са разнообразни. На първо място обаче трябва да се посочи, че ръководството на Вътрешната организация не съумяло да избере такъв подходящ момент за въоръжената акция, в който съотношението на силите да бъде в полза на въстаниците. Въпреки разложението и отслабването си Османската империя разполагала със значителни въоръжени сили. Революционният поход не довел до такава криза в империята, че ВМОРО да разчита на подкрепата на демократичните сили в турското общество или на разединение сред управляващата върхушка.

Международната обстановка била също неблагоприятна. Не можело да се очаква евентуална намеса на Великите сили, още по-малко на България или на съюз между балканските държави. Противоречията между тях били толкова големи, че е било изключено каквото и да е обединение. Самостоятелната намеса на България била свързана с огромен риск и с минимален изглед за успех, дори частичен.

В ръководството на организацията липсвало единомислие за времето на обявяване на въстание-то и за характера на въстаническите действия. По въпроса за стратегията и тактиката на въстанието се водели дълги разгорещени спорове, вместо да се засили всеотдайната му подготовка. Макар че курсът за въоръжена борба бил официална политика на организацията, останали още много негови противници, което се отразило върху поведението на различните среди в освободителното македоно-одринско движение.

Една от най-важните причини за неуспеха на въстанието била, дори и в най-добре подготвените райони, в острата нужда от въоръжение както в количествено, така и в качествено отношение. Комитетската мрежа в някои райони толкова била пострадала, че окръжните ръководства не могли да свикат конгресите си.

Македоно-одринската емиграция в България оказала активна подкрепа на въстанието, а българската общественост застанала твърдо зад своите сънародници. Но въпреки това Вътрешната организация не могла да получи нови муниции и оръжие в такава степен, че да се осигурят условия за продължителна съпротива и за отвоюване на свободна територия. При това положение само би могло да се разчита на евентуална намеса от страна на Великите сили, която би допринесла за удовлетворение поне на някои минимални искания на въстаниците.

Въпреки проявените с такава сила революционни добродетели от страна на въстаналите селяни, занаятчии, народна интелигенция и на техния ръководител — Вътрешната организация, Илинденско-Преображенското въстание не постигнало преследваните цели. Неуспехът обаче не намалява значението за освободителното македоно-одринско движение, нито помрачава неувяхващата му слава. Въпреки поражението си въстанието разкрило оня страстен копнеж към свобода, който превръща обикновените труженици в истински герои. По своя размах и същност то си остава величава епопея на българското население от Македония и Одринска Тракия, най-ярка проява на освободителните борби.

Османската империя с нечувани жестокости и насилия задушила въоръженото надигане в двете области, но с това не успяла да преодолее кризата, която я притискала. Въстанието дало нов тласък на прогресивните сили в империята, които продължили борбата срещу абсолютизма.

Илинденско-Преображенското въстание заема видно място в историята на българския народ, то е връх в освободителните борби на българския народ в европейските владения на Османската империя. То изострило още повече противоречията в империята, разкрило нейните недъзи и слабости и нагледно показало, че времето на нейното владичество на полуострова вече е отминало.

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 397/424

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ИЗВЪН КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

1. Берлинският договор вж. в: *Соров, А.* Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673-1904. Paris, 1904, 371—391, No 52; *Генов, Г.* Международни актове и договори, засягащи България. — *ГСУЮФ*, 34, 1939, 275—325.
2. Марица, № 3, 4 авг. 1878, с. 7; № 5, 11 авг. 1878, с. 7; *Соров, А.* Цит. съч., с. 600 сл., № 99.
3. Марица, № 23, 13 окт. 1878, 7—8; *Соров, А.* Цит. съч., 634—637, № 102.
4. Documenti diplomatici nella tornata del 5 giugno 1880, 77—80.
5. *Кирил патриарх Български.* Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877—1878. I. I. С., 1969, с. 236, 410.
6. Зорница, № 4, 22 ян. 1880, с. 16.
7. Пак там, № 15, 8 апр. 1880, с. 60.
8. *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., с. 236.
9. Зорница, № 15, 8 апр. 1880, с. 60.
10. Пак там, № 22, 27 май 1880, 87—88; Македония. Сб. док. и материали. С., 1978, с. 369. Документът е публикуван и в английската Сина книга, № 15 от 1880 г. *Радев, С.* Берлинският договор и реформите за Македония. — *Вечерна поща*, № 552, 7 ян. 1903, с. 2.
11. Зорница, № 27, 1 юли 1880, с. 107; № 29, 15 юли 1880, с. 116.
12. Марица, № 58, 16 февр. 1879, с. 6; Зорница, № 8, 22 февр. 1879, с. 31.
13. Марица, № 9, 25 авг. 1878, с. 5.
14. Български глас, № 5, 9 ян. 1880, с. 3; публикувано в: Македония..., 364—365; *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., с. 420, 479—482, факсимиле на копие, връчено на австро-унгарския посланик.
15. Зорница, № 25, 17 юни 1880, с. 100.
16. Македония..., с. 373.
17. Зорница, № 21, 20 май 1880, 83—84, публикувано в: Македония..., 365—367; и в: Български глас, № 46, 1 юни 1880, с. 2; и в: *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., 421—423.
18. The Macedonian Question. London, 1902, 27—32, Lord E. Fitzmaurice to Earl Granville. Constantinople, June 5, 1880.
19. Пак там, 32—35, Lord E. Fitzmaurice to Earl Granville. Buyukderé, August 19, 1880. По това време, след Берлинския конгрес, албанците искали да се образува албански вилает, който да включва Шкодренски, Косовски и Янински вилает, вж. Марица, № 16, 19 септ. 1878, с. 6, а гърците от своя страна настоявали Македония да се раздели на два вилаета, като в югоизточния преобладава гръцкият елемент, а в северозападния българското население да бъде уравновесено с турско и албанско, вж. Зорница,

- № 33, 12 авг. 1880, 131—132; *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., с. 435. И едините, и другите настоявали за въвеждане на своя език за официален наред с турския. Това затруднило комисията и дало възможност на Турция да запази старото положение.
20. Текста на закона в: *Соров, А.* Цит. съч., 392—464, № 53; и в: *Маренин, Н.* Реформите в Европейска Турция. С., 1903, 28—106; и в: Зорница, № 35, 26 авг. 1880 до № 38—16 септ. 1880, където под заглавие „Органическият устав за румелийските вилаети/Резюме на Закона за вилаетите на Европейска Турция/Румелия/ с дата 11/23 авг. 1880/ /Рамазан 1297/“ са публикувани части от закона.
21. *Соров, А.* Цит. съч., с. 466; Le mouvement macédonien /Paris/, No 14—15, 20 nov. 1902, p. 12.
22. *Соров, А.* Цит. съч., с. 467; Зорница, № 40, 30 септ. 1880, с. 160.
23. Македония и Одринско/1893—1903/. Мемоар на Вътр. организация. С., 1904, с. 10.
24. Зорница, № 40, 27 окт. 1887, с. 158. Правилникът бил преведен на български език и публикуван във вестника по поръка на валията. *Соров, А.* Цит. съч., 467—471, № 56; *Къчов, В.* Избрани произведения. I. С., 1970, 377—378.
25. *Соров, А.* Цит. съч., 528—531, № 72.
26. *Behar, J.* Le finanze turche. Le contribuzioni dirette nell'Impero Ottomano. Bologna, 1914, 31—32, 43—46, 47.
27. За характера на чифлишкото стопанство и за причините за неговия упадък вж. *Христов, Х.* Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964, 66—69, 114—115, 122—123.
28. Пак там, 90—98, 123—127; *Спиров, Н.* Преображенското въстание. С., 1965, 13—14.
29. *Христов, Х.* Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968, 14—16.
30. За икономическия гнет над християнското население вж. и: Македония и Одринско/1893—1903/. Мемоар..., 30—33.
31. Зорница, № 18, 30 апр. 1894, с. 70.
32. *Христов, Х.* Аграрните отношения..., с. 44, 146—150, 158, 167.
33. *Къчов, В.* Македония. Етнография и статистика. С., 1900, 289—296.
34. *Шишков, С.* Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922, 112—118.
35. Подобни данни за населението на Македония дават и други статистики, като например на кн. Вл. Черказки /1877/, на турските официални власти /1880/, на сръбския етнограф и фолклорист Ст. Веркович /1889/, на френския учен Гастон Руптие /1904/, на ВМОРО /1905/, на Рихард фон Мах /1906/, на чешкия учен Вл. Сис /1912/ и др. Само в статистика от гръцки произход българите нямат мнозинство сред християнското население. Данни за населението на Македония и според други източници в: *Brankov, D.* La Macédoine et sa population chrétienne. Paris, 1905, p. 226. За Одринска Тракия в: *Стойков, Р.*

- Административно устройство и народностен състав на Одринския вилает в края на XIX и началото на XX век. — *ИИИ*, 25, 1982, 112—151.
36. *ЦДИА*, ф. 246, оп. 1, а. е. 176, л. 156 /Общий итог на християнските население-ния/.
 37. *Bérard, V.* La Macédoine. Paris, 1897, p. 284.
 38. *Spiliotopoulos, A. T.* La Macédoine et l'Hellénisme. Athènes, 1904; *Nikolaides, N.* Les Grecs et la Turquie. Bruxelles, 1910 и др.
 39. История на дипломатията. 2. С., 1949, с. 73.
 40. *Силинов, Х.* Освободителните борби на Македония. I. С., 1933, с. 69.
 41. *Начов, Н., С. Арсиров и А. Илиев.* Поглед върху дейността на Българската Екзархия 1877—1902. С., 1902.
 42. *Walters, E.* The Serbo-Bulgarian Secret Treaty of 19 February 1897. — *SEER*, 28, 1950, № 71, 493—499.
 43. *Вичев, П.* Добруджа в общия конфликт на интереси. С., 1919, с. 26.
 44. *Nacian, I. I.* La Dobroudja économique et sociale. Paris, 1886, p. 40, 41.
 45. Добруджа. География, история, етнография, стопанско и държавно-политическо значение. С., 1918, с. 277.
 46. Пак там, с. 282, 283.
 47. *Мавродиев, М.* Добруджа. Критически етюд. С., 1917, с. 18; *Пенаков, И.* Населението в Добруджа. — П, 4, 1938/1939, № 10, 1159—1177.
 48. Добруджа..., с. 253.
 49. Пак там, 257—258.
 50. Пак там, 258—259.
 51. Според една румънска статистика от 1880 г. само за Мангалска околия в 43 села имало къщи с овчари /овчарски задруги/ от Котленско, а седем от тях села били населени с българи-къшлари. При румънската власт овчарските къщи изчезнали, вж. Добруджа..., 260—261.
 52. *ЦДИА*, ф. 176, оп. 1, а. е. 1023, л. 1, 2. *Пенаков, И.* Цит. съч., 1162—1163.
 53. Добруджа..., 266—267; *Пенаков, И.* Цит. съч., 1172—1173.
 54. Добруджа..., с. 307.
 55. *Пенаков, И.* Цит. съч., 1164—1165; *Мавродиев, М.* Цит. съч., с. 14.
 56. Добруджа..., 325—326, 330.
 57. Пак там, 293—294.
 58. Пак там, с. 289.
 59. Пак там, 261—262; *Мавродиев, М.* Цит. съч., 23—26.
 60. Добруджа..., 284—285.
 61. *Мавродиев, М.* Цит. съч., 23—24.
 62. Пак там, 24—25.
 63. Добруджа..., 311—312.
 64. *Мавродиев, М.* Цит. съч., с. 12; Добруджа..., 262—263.
 65. *ЦДИА*, ф. 327, оп. 1, а. е. 29, л. 1—5, писмо от Букурещ от 5 март 1896 на българския дипломатически агент с приложение статията от в. „Ероса — La Tulcea“ за положението в града.
 66. Пак там, ф. 176, оп. 1, а. е. 2208, л. 23 сл.
 67. *ЦДИА*, ф. 327, оп. 1, а. е. 32, л. 32—36.
 68. *ЦДИА*, ф. 327, оп. 1, а. е. 13, л. 146—149.

69. Преследването на българите в Румъния. — *Работнически вестник*, № 5, 29 септ. 1900.
70. Борлаков, А. Народната просвета в Добруджа. — *Добруджа*, № 1, 27 юни 1927.
71. Чилингиров, С. Възраждане /1810-1878/. — В: *Добруджа*. С., 1918, 165—290; Мемоар на представителите на Добруджа до великите сили. — *Добруджа*, № 95, 13 февр. 1918.
72. Isirkov, A. Les Bulgares en Dobroudja. Bern, 1919, p. 85, 95—96.
73. Чилингиров, С. Цит. съч., 169—170.
74. Пак там, с. 165.
75. Разложов, Г. Няколко думи за българските училища в гр. Тулча. — *ИС*, 1898, № 8, с. 3.
76. Пак там, с. 7.
77. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1022, л. 38—42. Разложов, Г. Цит. съч., с. 7.
78. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1022, л. 53.
79. Пак там, а.е. 1022, л. 54. Пряпорец, 14 май 1900, Писмо-дописка от Тулча.
80. Новини, № 65, 14 май 1893.
81. Мемоар от представителите на Добруджа до великите сили. — *Добруджа*, № 95, 13 февр. 1918; *Добруджа*..., с. 169.
82. *Добруджа*..., с. 170; Новини, 14 май 1893.
83. Новини, 14 май 1893.
84. Isirkov, A. Цит. съч., с. 149.
85. Мавродиев, М. Цит. съч., с. 14.
86. Право, № 45, 1 окт. 1895.
87. ЦДИА, ф. 176, оп. 1 а.е. 1022, л. 11—12.
88. Пак там, л. 12—13.
89. *Добруджа*, № 192, 2 окт. 1918.
90. По-подробно за дипломатическите ходове на Белград след подписването на Сан-стефанския мирен договор в: *Христов, Х. Освобождението на България*..., 178—220.
91. Милчев, М. Кралевина Сърбия. Београд, 1884, XV—XVI.
92. Моравски глас, № 2, 18 юни 1917.
93. Пак там, № 4, 20 юни 1917.
94. Пак там, № 5, 21 юни 1917.
95. Пак там, № 6, 22 юни 1917.
96. Пак там, № 7, 23 юни 1917; № 8, 24 юни 1917.
97. Пак там, № 8, 24 юни 1917; № 9, 25 юни 1917; № 10, 26 юни 1917; № 11, 27 юни 1917.
98. Венев, К. Пиротски митрополит Евстатий Пелагонийски и народната борба в поверената му епархия през втората половина на 1878 година. — *ИБИД*, 32, 1978, с. 162.
99. Пак там, с. 163.
100. В този адрес се заявявало, че населението на Нишавската епархия било сръбско и поради това желало да остане под сръбска власт, вж. Венев, К. Цит. съч., с. 163.
101. Той заявил, че познава своите пасоми като „чисти българи“ и че бил изпратен при тях да ги управлява като такива, вж. Венев, К. Цит. съч., с. 163.
102. С него те трябвало отново да потвърдят своята сръбска етническа принадлежност и да поискат присъединяването им към Сърбия, вж. Христов, С. Пиротският окръг и неговото население. — *СБНУК*, 11, 1894, 289—291; Венев, К. Цит. съч., 164—166.
103. Христов, С. Цит. съч., 289—291.
104. Акцията за изпращане на благо-

- дарствен адрес до цар Александър II била проведена тайно поради страх да не възбудят още повече сръбските власти, които продължавали да се намират в града, въпреки че по силата на Сан-стефанския договор той и неговият район били оставени в пределите на новоосвободената българска държава, вж. Христов, С. Цит. съч., с. 291.
105. Пак там, с. 303.
106. История на Сръбско-българската война 1885. С., 1925, 47—48.
107. Пак там, 47—49.
108. Пак там, с. 49.
109. Пак там, 50—52.
110. Моравски глас, № 141, 1 дек. 1917.
111. Пак там.
112. Пак там, № 187, 29 ян. 1918.
113. Пак там.
114. Пак там, № 141, 1 дек. 1917.
115. Конкретен повод за въстанието било решението на сръбското правителство да изгеме намиращото се у населението старо оръжие по силата на прокарания закон за военното устройство на сръбската армия. Тази постъпка била посрещната с недоверие от местното население и поради това то отказало да ѝ се подчини. На редица места станали въоръжени сблъсквания между него и сръбски военни части, които предизвикали пламъците на въстанието, вж. Радев, С. Строителите на съвременна България. I. С., 1911, с. 589.
116. Живановић, Ж. Политичка история Сърбије. 2. Београд, 1924, с. 260. Авторът се е постарал да даде точния брой на задържаните, но е „пропуснал“ да отбележи тяхната етническа принадлежност.
117. Моравски глас, № 315, 4 юли 1918.
118. Радев, С. Цит. съч. I, с. 704.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 424/437

ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО

1. Благоев, Д. Съчинения. 10. С., 1959, с. 266; 8, с. 567.
2. По-подробно по тези въпроси вж. *Кирил патриарх Български*. Българската екзархия в Одринско и Македония след освободителната война 1877—1878. I. I. С., 1969, 11—225.
3. Генов, Г. П. Международни актове и договори, засягащи България. — *ГСУЮФ*, 34, 1939, 179—183, 323—325.
4. Арнаудов, М. Живот и дейност на Екзарх Йосиф. С., 1965, с. 74.
5. *Кирил патриарх Български*. Цит. съч., 57—58.
6. Пак там, с. 26; Арнаудов, М. Цит. съч., 79—80.
7. *Кирил патриарх Български*. Цит. съч., 164—167.
8. Пак там, 213—214; Арнаудов, М. Цит. съч., 112—113.
9. *Кирил патриарх Български*. Цит. съч. I, 2, с. 432.
10. Начов, Н., С. Аргиров и А. Илиев. Поглед върху дейността на Българската екзархия 1877—1902 г. С., 1902, 31—32; Арнаудов, М. Цит. съч., 168—192.

11. Начов, Н., С. Аргиров и А. Илиев. Цит. съч., с. 33; Арнаудов, М. Цит. съч., 199—200; ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 74, л. 41—42.

12. Sopov, A. Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673—1904. Paris, 1904, p. 380; Voinov, I. La Question Macédonienne et les Réformes en Turquie. Paris, 1905, 14—15.
13. ЦДИА, ф. 246/Българска екзархия/, оп. 1, а.е. 10, л. 108.
14. Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия. С., 1958, 106—107.
15. ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 10, л. 89.
16. Училищното дело в Македония. — *Автономия*, № 3, 24 май 1898.
17. НА БАН, К. Шанкарев. Материали за историята на възраждането българщината в Македония. Ч. II, гл. VII, тетрадка XIX, 581—609.
18. Снегаров, И. Солун в българската духовна култура. С., 1937, с. 167.
19. Милadinova, Ц. Епоха, земя и хора из българското минало. С., 1939, с. 111.
20. Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия, с. 121.
21. ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 137, Солун, 21 май 1898.
22. Mach, R. v. The Bulgarian Exarchate. Its History and the Extend of its Authority in Turkey. London, 1907, p. 103.
23. Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия, с. 109.
24. Христов, Х. Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 250.
25. Божинов, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878—1913. С., 1982, с. 42.
26. Пак там, 43—44.
27. Божинов, В. Цит. съч., с. 63.
28. Mach, R. v. Цит. съч., с. 40.
29. ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 40, л. 60.
30. Дело, 31 окт. 1901.
31. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1632, л. 14, 15.
32. Пак там, ф. 246, оп. 1, а.е. 176, л. 156.
33. Из недавнашната история на учебното дело в Македония. — *Вардар*, № 1, 21 ноем. 1898.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 437/464

ОСНОВАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ВМОРО И ВМОК

1. Материали за историята на македонското освободително движение. 8. Спомени на Гьорче Петров. С., 1927, 6—8; Пандев, К. Начало на македоно-одринското движение в България /1879—1894/. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 243—248.
2. Пандев, К. Из живота и дейността на Дамян Груев. — *ИП*, 1977, № 2, 63—64.
3. Материали... 9. Първият Централен комитет на ВМОРО. Спомени на д-р Христо Татарчев. С., 1928, 101—102; 5. Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов. С., 1927, с. 11. На други места се пояснява, че срещата станала в квартирата на Хр. Батанджиев, бивша квартира на Хаджиниколов, вж. Шалдев, Х. Основаването на ВМОРО. Из записките на Иван х. Николов. — *ИЛИ*, 8, 1936, № 1, с. 6; *Основател*.

Начало на революционната организация в Македония. — В: *Албум-алманах „Македония“*. С., 1931, обяснителен текст към отдел IX, част II, с. 21.

4. Материали... 5, 9—10.
5. Попарсов, П. Произход на революционното движение в Македония и първите стъпки на солунския „Комитет за придобиване политическите права на Македония, дадени ѝ от Берлинския договор“. — *Бюлетин на Временното представителство на обединената бивша Вътрешна македонска революционна организация (София)*, № 8, 19 юли 1919, с. 3.
6. Материали... 5, с. 11; 9, 102—103.
7. Пак там, 5, с. 8, 11.
8. Шалдев, Х. Цит. съч., с. 5.
9. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1878, л. 165—166. Шопов отнася началото на организацията към 1891 г. като вероятно има предвид участието на някои от нейните създатели в тайното дружество /Студентска трибуна/ в София.
10. Материали... 8, 10—11.
11. Шалдев, Х. Цит. съч. — *ИЛИ*, 8, 1936, № 2, с. 6.
12. Материали... 9, с. 102.
13. Силанов, Х. Освободителните борби на Македония. I. С., 1933, с. 40.
14. Материали... 8, 50—51.
15. Известните уставни и правилници на организацията до 1903 г. вж. в: Пандев, К. Устави и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското въстание. — *ИИИ*, 21, 1970, 249—275.
16. Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско. 1878—1903. С., 1979, 141—143.
17. Материали... 5, с. 116, 126.
18. Аврамов, А. Неизсесени материали по освободителното движение в Македония. — В: *Сб. Илинден*. 7. С., 1929, с. 9.
19. Пак там, с. 31.
20. Станков, Т. Създаване на четнишкия институт. — *ИЛИ*, 1927, № 1, с. 16. Подп. Ст. Т.; Делчев, Гоце. Писма и други материали. Издирил и подг. за печат Д. Кыосев. С., 1967, с. 170.
21. Делчев, Гоце. Писма... 171—172.
22. Матов, Х. Христо Матов за своята революционна дейност. С., 1928, с. 8; За управлението на Вътрешната революционна организация. С., 1926, 31—32, 35.
23. Матов, Х. Христо Матов за своята революционна дейност, с. 10, 37.
24. Яворов, П. К. Събрани съчинения. 2. С., 1977, с. 47; Орманджиев, И. Четническите движения в Тракия и Преображенското въстание. — В: *Преображенското въстание*. С., 1955, с. 36. Подп. Ив. П. Горов.
25. Яворов, П. К. Събр. съч. 2, 48—50; Материали... 7. Движението отсам Вардара и борбата с върховистите. По спомени на Яне Сандански... С., 1927, 139—141.
26. По-подробно за появата и развитието на четите и за правилника вж. Пандев, К. Четническият институт на Вътрешната македоно-одринска революционна организация /1896—1903/. — *ИИИ*, 24, 1979, 72—93.
27. Материали... 1. Въстаническото движение в Югозападна Македония. По спомени на Славеико Арсов. С., 1925, 29—30, 51—56.
28. Пак там, с. 26/с. Острово, Воденско/.
29. Материали... 2. Освободителната борба в Костурско. По спомени на

Пандо Кляшев. С., 1925, 111—112.

30. Матов, Х. Основи на Вътрешната революционна организация. С., 1925, 66—67.
31. Матов, Х. За управлението... с. 165, под линия, авторът посочва града с псевдоним „Париж“, но несъмнено става дума за Битоля.
32. Силанов, Х. Цит. съч., с. 107.
33. Пак там, 73—78.
34. Пак там, 103—110, 115; Спиров, Н. Преображенското въстание. С., 1965, 101—102, 104—104. Авторът неправилно приписва тези афери на дейността на върховизма в Одринско. По онова време Върховният комитет и Вътрешната организация действували заедно.
35. Български глас, № 80, 28 септ. 1880.
36. За първите опити за организиране вж. Пандев, К. Начало на македоно-одринското движение в България, 239—242.
37. Пак там, 243—248.
38. Лоза, 1892, № 2, 57—58.
39. Пак там, 93—94.
40. Силанов, Х. Цит. съч. I, 48—49.
41. Пандев, К. Националноосвободителното движение... 84—90.
42. Право, № 4, 2 дек. 1894; № 7, 23 дек. 1894.
43. Глас македонски, № 22, 7 май 1895; Право, № 25, 9 май 1895; Китанчев, Т. Съчинения. С., 1898, 52—55.
44. *НБКМ БИА*, ф. 224, а.е. 14, л. 147. Останалите членове на комитета били К. Милчинов, В. Диамандиев, Д. Карамфилович, И. Ковачев, П. Урумов, Ал. Радев, Д. Ризов, Н. Иванов, д-р М. Иванов, П. Нейчев, Ил. Георгов, К. Шахов, Т. Карайовов, Е. Спространов и Д. Македонски; *НБКМ БИА*, ф. 224, а.е. 15, л. 723.
45. Силанов, Х. Цит. съч. I, 56—59.
46. Орманджиев, И. Четническите движения в Тракия... с. 33.
47. *НБКМ БИА*, ф. 224, а.е. 16, л. 25, 28, 34; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 970, л. 5, 6; *Мартыненко*, А. К. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг. Киев, 1967, с. 173.
48. *НБКМ БИА*, ф. 225, а.е. 16, л. 35.
49. Материали... 8, с. 51.
50. История дипломатии. 2. М., 1963, 335—338, 345; *Мартыненко*, А. К. Цит. съч., с. 120, 174—175.
51. Пандев, К. Националноосвободителното движение... с. 111 сл.; Първият ръководител на ВМОРО — Дамян Груев. — В, 1975, № 2, 11—12.
52. Статuti на Македоно-Одринската организация. С., 1900.
53. Пандев, К. Националноосвободителното движение... 214—239; L'Organisation Intérieure et le Comité Suprême /1899—1901/. — *ЕН*, 6, 1973, 228—235.
54. Материали... 8, 106—107, 110—111.
55. *НБКМ БИА*, ф. 224, а.е. 11, л. 59—60.
56. Клиничаров, И. Работникът-столар Васил Главинов. 1869—1929. С., 1931; *Маколев*, Г. Васил Главинов — пионер на социалистическото движение в Македония и Одринско. — *ИП*, 1968, № 2, 66—81.
57. Революция, № 1, 28 юни 1895.
58. Социалист, № 80, 7 авг. 1895; *БРП/к/РР*, I, с. 65.
59. Въззвание към македонския работен народ. С., 1898.

60. Политическа свобода, № 1, 6 февр. 1898.
61. Пак там, № 11, 19 апр. 1899.
62. Майски, Н. Войвода Велко Марков. — *ИЛИ*, 5, 1933, № 6, 2—3; *Мартушков*, А. Моего участие во революционните борби на Македония. Скопје, 1954, с. 19, 58.
63. Спиров, Н. Цит. съч., 65—68; *Данаилов*, Л. и С. *Нойков*. Тракия през вековете. 2. Националноосвободителното движение в Тракия 1878—1903. С., 1971, 110—112.
64. Обявена в: Политическа свобода, № 2, 19 февр. 1898. В същия брой в кратка форма се предава и възвание на МТРК, разпространено заедно с програмата.
65. Пак там, с. 7.
66. *Зографски*, Д. Македонскиот таен революционерен комитет и „Отмущение“. Скопје, 1954.
67. *НБКМ БИА*, ф. 224, а.е. 21, л. 189, 190; *Вихров*, С. Отворено писмо до македонските революционери. Ст. Загора, 1899. Подп. Д. Вихров.
68. Пандев, К. Политически програми на националноосвободителното движение в Македония и Одринско до 1903 г. — В: *I Конгр. БИД. София*, 1970. I. С., 1972, 473—474.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 464/508

ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКО ВЪСТАНИЕ

1. Яворов, П. К. Събрани съчинения. 2. С., 1959, 203—207; Силанов, Х. Освободителните борби на Македония. I. С., 1933, 131—135.
2. Материали за историята на македонското освободително движение. 5. Спомени на Д. Груев, Б. Сарафов и Ив. Гарванов. С., 1927, с. 22.
3. Силанов, Х. Освободителните борби... I, с. 131.
4. Материали... 7. Движението отсам Вардара и борбата с върховистите. По спомени на Яне Сандански... С., 1927, 17—22.
5. Материали... 2. Освободителната борба в Костурско. По спомени на Пандо Кляшев. С., 1925, 67—77.
6. Силанов, Х. Освободителните борби... I, с. 140.
7. Спиров, Н. Преображенското въстание. С., 1983, 119—126.
8. *Караманджиев*, К. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало. I. С., 1934, с. 80.
9. Пандев, К. Устави и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското въстание. — *ИИИ*, 21, 1970, 257—271.
10. Яворов, П. К. Събр. съч. 2, с. 213.
11. Освободителната борба на българите в Македония и Одринско. 1902—1904. Дипломат. док. С., 1978, с. 76.
12. *Панайотов*, Л. Илинденско-Преображенското въстание 1903. С., 1983, 48—49.
13. Материали... 8. Спомени на Гьорче Петров. С., 1927, с. 137.
14. Материали... 5, 65—66. Сарафов предложил да се води борба срещу Ив. Цончев със средствата на индивидуал-

- ния терор, но Г. Делчев се противопоставил решително на това предложение.
15. ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а.е. 374, л. 3—4.
16. НБКМ БИА, ф. 224, а.е. 10, л. 97—124.
17. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 159—164; ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1746, л. 73; НА БАН, ф. 73, оп. 1, а.е. 2947, л. 6.
18. Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско. 1878—1903. С., 1979, с. 281.
19. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 162.
20. Пак там, с. 163.
21. ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а.е. 30, л. 28—29, 160.
22. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 167.
23. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1746, л. 28.
24. Пак там, л. 106—107, 124—125.
25. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 164—176.
26. НА БАН, ф. 73 к, оп. 1, а.е. 2947, л. 6.
27. ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 1539, л. 89—91.
28. Македония и Одринско. 1893—1903. Мемоар на Вътрешната организация. С., 1904, 90—93. Според други данни в Горноджумайско, Разложко и Петричко пострадали 74 села, вж. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1643, л. 210.
29. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 187.
30. Пак там, 192—193.
31. НБКМ БИА, ф. 305, а.е. 260, л. 48—50.
32. Пак там, ф. 224, а.е. 27, л. 97.
33. Пандев, К. Националноосвободителното движение... 297—298.
34. Пак там, с. 301.
35. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 190—192.
36. Освободителната борба на българите в Македония и Одринско... 120—121.
37. ДБИ, 4, с. 186.
38. Френската Жълта книга по македонския въпрос. С., 1903, док. 47.
39. Георгиев, Г. и Й. Шопов. Илинденското въстание. С., 1969, с. 101.
40. Македония и Одринско. 1893—1903. Мемоар... 117—118.
41. История на дипломатията. 2. С., 1965, с. 374.
42. ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а.е. 172.
43. Реформи, № 25, 19 юли 1901.
44. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 112—113.
45. Матов, Х. Христо Матов за своята революционна дейност. С., 1928, 50—51. Матов току, що освободен от заточение взел участие заедно с П. Тошев в подготовката на конгреса.
46. ЦПА, ф. 232, а.е. 38, л. 3—4.
47. Пак там, л. 9—10, 12.
48. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 197—201.
49. Материали... 5, 105—107.
50. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 199. П. К. Яворов счита за оскърбление по отношение на Гоце Делчев факта, че било взето решение за въстание без негово знание, вж. Яворов, П. К. Събр. съч. 2, 215—216.
51. Димитров, Л. Спомени. — ИЛИ, 1926, № 4, с. 108.
52. ЦДИА, ф. 3, оп. 3, а.е. 604, л. 1.
53. Материали... 5, 105—107.
54. ЦДИА, ф. 334, оп. 1, а.е. 113, л. 3.
55. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 202.
56. Яворов, П. К. Събр. съч. 2, с. 213.
57. Пак там.
58. Материали... 8, 161—163.
59. Пак там, 5, с. 23.
60. Гоце Делчев. Спомени, документи, материали. С., 1978, с. 192.
61. Матов, Х. Въстанишки действия. С., 1906, с. 13, 22.
62. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 207—208.
63. Яворов, П. К. Събр. съч. 2, с. 215.
64. Пак там, 217—218; ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 172, л. 17—24.
65. Материали... 7, 92—94.
66. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 224.
67. Материали... 7, 67—72.
68. Пак там, с. 40; Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 225.
69. Спиров, Н. Преображенското въстание, 141—152, 184—187.
70. Материали... 5, с. 91.
71. За българския състав на революционните комитети в Македония открито говори в доклада си до своето министерство на външните работи сръбският генерален консул в Битоля, вж. Освободителната борба на българите от Македония и Одринско... 87—88.
72. Силанов, Х. Освободителните борби... 2, 130—136.
73. Материали... 9. В Македония и Одринско. Спомени на М. Герджиков. С., 1928, с. 52. Същото се отнася и до Одринско, вж. Орманджиев, И. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско /1895—1903/. 2. С., 1929, с. 34.
74. Трайчев, Г. През въстаническата година. — В: Сб. Илинден. 2. С., 1922, с. 58.
75. Материали... 1. Въстаническото движение в Югозападна Македония. По спомени на Славейко Арсов. С., 1925, с. 91.
76. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 278.
77. Георгиев, Г. и Й. Шопов. Цит. съч., с. 132.
78. Материали... 9, с. 58.
79. Разбойников, А. Конгресът на Петрова нива и въоръжението на въстаниците. — В: Преображенското въстание. С., 1955, 67—76.
80. Пак там, с. 76.
81. Македония и Одринско /1893—1903/. Мемоар... 96—98.
82. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 214—215.
83. Георгиев, Г. и Й. Шопов. Цит. съч., 106—107.
84. Материали... 1, 57—60.
85. Материали... 3. Борбата в Костурско и Охридско. По спомени на Ив. Попов. С., 1926, с. 16.
86. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 221.
87. Пак там, 222—223.
88. Орманджиев, И. Цит. съч. 3, 98—99.
89. Материали... 6. Солунският атентат и заточениците във Фезан. По спомени на Павел Шатев. С., 1927, 25—29.
90. Македония. Сб. док. и материали. С., 1978, 447—454. Доклад на Б. Луи Стег, френски генерален консул в Солун /Ministère des affaires Etrangères de France. Archives diplomatiques. N. S. Turquie, vol. 31, f. 155—170/.
91. Макдермот, М. Свобода или смърт. Биография на Гоце Делчев. С., 1979, с. 285.
92. Материали... 5, с. 90.
93. Яворов, П. К. Събр. съч. 2, с. 223; Христов, Х. Смъртта на Гоце Делчев. — ИП, 1971, № 2, 93—95.
94. Македония и Одринско /1893—1903/. Мемоар... 115—116.
95. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 270.
96. Материали... 2, 124—126; ЦПА, сп. № 795, Дневник на В. Чекаларов.
97. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 238.
98. Георгиев, Г. и Й. Шопов. Цит. съч., с. 123.
99. Материали... 1, с. 79.
100. Томалевски, Г. Крушовска република. С., 1954, с. 151. Според други сведения Крушовският революционен район се представлявал на конгреса само от Н. Карев, вж. Киров-Майски, Н. Крушово в борбите му за свобода. С., 1935, с. 26.
101. Материали... 3, с. 92.
102. Георгиев, Г. и Й. Шопов. Цит. съч., 124—125.
103. Д. Груев съобщава, че Б. Сарафов бил решително за действия и че дори давал уверения за намеса на България. От своя страна Б. Сарафов в спомените си не отрича, че е бил за въстание, но не бил давал уверения за намеса на България, вж. Материали... 5, с. 24, 87.
104. Материали... 4. Към борбите в Югозападна Македония /Кичевско, Битолско, Леринско, Преспанско, Дебърско/. По спомени на Г. Попхристов. С., 1926, с. 40 сл.
105. Материали... 2, 114—115.
106. Протоколите на Битолския окръжен конгрес в Смилево в: Попхристов, Г. Революционната борба в Битолския окръг. С., 1953, 52—53.
107. Пак там.
108. Оригинал от дисциплинарния устав не е запазен. Препис от него се намира в бележника на Христо Узунов, вж. НБКМ БИА, ф. 583, а.е. 56, л. 1648—1835.
109. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, с. 270.
110. Пак там, 277—279.
111. Илинден, 2 авг. 1926. Срв. обясненията на Ан. Узунов.
112. Македония... с. 461; НБКМ БИА, II, В 765.
113. Освободителната борба на българите в Македония и Одринско... 543—544; Сб. Илинден. 2. С., 1922, с. 8.
114. Пандев, К. Програмни искания на ВМОРО до и по време на въстанието. — В: Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. С., 1983, с. 38.
115. Македония... с. 466.
116. Вечерна поща, № 740, 8 авг. 1903.
117. Македония... с. 465.
118. За развитие на въоръжената борба по време на Илинденско-Преображенското въстание вж. Македония и Одринско /1893—1903/. Мемоар... 121—184; Томов, А. и Г. Баждаров. Революционната борба в Македония. С., 1917, 61—90; Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 235—410; Спиров, Н. Преображенското въстание, 182—239; Георгиев, Г. и Й. Шопов. Цит. съч., 134—229; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година. С., 1983, и др.; ЦПА, ф. 3, оп. 1, а.е. 134, л. 255—256; ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1881, л. 86, 96, 100, 103.
119. Цветкова, Б. Село Смилево, Битолско, в национално-революционното движение. С., 1979, с. 18.
120. Войводата Ал. Стефанов съобщава как геройски загива чета от 70 почти невъоръжени селяни в защитата на с. Смилево, вж. Материали... II. Революционната дейност в Демирхисарско /Битолско/. По спомени на Алекс Стефанов. С., 1931, 17—18.
121. Този документ, в който открито се сочи българският характер на въстанието, е публикуван в скопско издание. Дори и скопските автори понякога не могат да прикрият истината, вж. Зографски, Д. Извещай од 1903—1904 на австриските представители во Македонија. Скопје, 1955, 86—89.
122. Материали... 1, с. 108.
123. Киров-Майски, Н. Цит. съч., 35—85; Томалевски, Г. Цит. съч., 180—232.
124. Киров-Майски, Н. Цит. съч., с. 61.
125. Материали... 4, с. 21.
126. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1872, л. 198—208; Македония... 477—485.
127. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 347—351.
128. Материали... 9, с. 57; Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 323—325; Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско—1903 г. С., 1934, с. 34; Разбойников, А. Цит. съч., 54—67 и др.
129. Катерински, Д. Преображенското въстание. — В: Преображенското въстание. С., 1955, 81—82.
130. Материали... 9, с. 62.
131. Пак там.
132. Силанов, Х. Спомени от Странджа, с. 53.
133. Материали... 9, с. 65.
134. Силанов, Х. Спомени от Странджа, 47—48.
135. Пак там, 119—120, 122; Материали... 9, с. 75.
136. Спиров, Н. Цит. съч., 216—218.
137. Материали... 7, с. 41.
138. Силанов, Х. Освободителните борби... 1, 338—340.
139. Пак там, 337—346.
140. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1872, л. 254—255.
141. Пак там, ф. 176, оп. 1, а.е. 1872, л. 259—264.
142. Пак там, ф. 30, оп. 1, а.е. 1564, л. 87—88.
143. Македония и Одринско /1893—1903/. Мемоар... с. 182.
144. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 1872, л. 242—244.
145. Македония и Одринско /1893—1903/. Мемоар... 182—184.
146. Пак там, 249—256.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

1877, 4 юли	Введено Временно /гражданско/ управление в Свищов. Найден Геров назначен за губернатор на града	околността до военния губернатор на града Е. И. Тотлебен за въвеждане на реформи
1878, 31 март	Слага се началото на българската армия под названието „Земска войска“	1879, 14 април Завършен Органическият устав за Източна Румелия и подписан от членовете на Европейската комисия
1878, 8 май	Княз Александър М. Дондуков-Корсаков встъпва в длъжността руски императорски комисар в България	1879, 17 април Първото Велико народно събрание избира Александър Батенберг за княз на България
1878, 20 май	Молба на 21 църковно-училищни български общини в Македония до княз А. М. Горчаков за освобождение	1879, 15 май Александър Богориди пристига в Пловдив като главен управител на Източна Румелия
1878, 25 юли	Излиза бр. 1 на в. „Марица“ — първият вестник в българските земи след Освобождението	1879, 30 май Излиза бр. 1 на в. „Витоша“ — орган на Консервативната партия
1878, 16 август	В Пловдив е основан комитет /наречен по-късно „Единство“/ за борба против Берлинския договор	1879, май Създадено в Пловдив Централно настоятелство на гимнастическите стрелкови дружества в Южна България
1878, 29 август	Основан Търновският благотворителен комитет „Единство“	1879, 20 юни Излиза бр. 1 на в. „Целокупна България“ — официален орган на Либералната партия
1878, 18 септ.	Европейската комисия за изработване на Органически устав на Източна Румелия започва работа в Цариград, а от средата на октомври се премества в Пловдив	1879, 26 юни Княз Александър Батенберг полага клетва пред Великото народно събрание във Велико Търново и се възкачва на българския престол
1878, 3 окт.	Учреден Джумайски благотворителен комитет „Единство“	1879, 5 юли Назначено първото българско правителство от консерватори начело с Тодор Бурмов
1878, 5 окт.	Начало на Кресненско-Разложкото въстание	1879, 19 юли Назначени първите български дипломатически агенти в Сърбия, Румъния и Турция
1878, 17 окт.	Делегация от представители на Южна България връчва мемоар на Европейската комисия против разпокъсването на българския народ	1879, 22 окт. Открито първото Областно събрание на Източна Румелия
1878, 10 ноем.	Апел на участниците в Кресненско-Разложкото въстание за национално единство	1879, 24 ноем. Съставено консервативно правителство начело с търновския епископ Климент /Васил Друмев/
1878, 26 ноем.	Открито Военното училище в София	1879, 19 дек. Мемоар на македонските българи от Цариград до посланиците на Великите сили за създаване на вилает от българските епархии и кази в Македония
1878, 28 ноем.	Взето решение Българското книжовно дружество да се премести от Браила в София /осъществено през 1881 г./	1880, 24 март Съставено либерално правителство начело с Драган Цанков
1879, 7 ян.	Открита Първа мъжка гимназия в София	1880, 5 април Прошение от българите в Битолския вилает до Европейската комисия в Цариград за реформи
1879, 15 ян.	Открита читалнята на Народната библиотека в София	1880, 23 май Протест /с дата 20 май/ на македонските българи, живеещи в Цариград, до английския представител в Европейската
1879, ян.	Създаден Централен комитет „Единство“ за Южна България	
1879, 10 февр.	Проведено Учредителното събрание във Велико Търново	
1879, 16 април	Молба от населението на Одрин и	

комисия за Източна Румелия

1880, 1 юни Прогрешение на българите от Воден и Гумендже до Европейската комисия за Източна Румелия

1880, 3 юни Прогрешение от македонските българи до лорд Фицморис за присъединяване към Солунския вилает и образуване на област от българските санджаци в Македония

1880, 27 август Излиза бр. 1 на в. „Независимост“, орган на Либералната партия

1880, август Основана Македонска дружина в Пловдив с цел да спомогне за нравственото издигане на Македония

1880, лятото Кузман Шапкарев, Методи Кусев и др. изработват план за изграждане на български класни училища и гимназии в Македония и Одринско

1880, есента Открита Българската мъжка гимназия „Св. Кирил и Методий“ в гр. Солун

1880, 28 ноем. Петко Каравелов става министър-председател

1880 В София е основано благотворително дружество за подпомагане на просветното дело в Македония

1881, 17 февр. Свикана Конференция на четирите във Виена с участието на Австро-Унгария, Сърбия, България и Турция за завършването на международния път Виена — Цариград

1881, 27 април Княз Александър Батенберг извършва държавен преврат и суспендира конституцията. Назначен е кабинет начело с ген. К. Г. Ернрот

1881, 27 април — 7 септ. 1883 Режим на пълномощията

1881, 1 юли Свикано Второто Велико народно събрание в Свищов

1881, 14 септ. Публикуван уставът на Държавния съвет

1881, есента Основано работническо печатарско дружество „Зрелище“ в печатницата на Хр. Г. Данов в Пловдив

1881, 8 дек. Подписан „Мухаремски декрет“

1881—1885 Насечени първите български монети след Освобождението

1882, 11 май Довършено и открито зданието на българското девическо училище „Св. св. Кирил и Методий“ в гр. Тулча

1882, 23 юни Съставен нов кабинет начело с руски генерали

1882, есента Открита Българската девическа гимназия с пансион „Св. Благовещение“ в гр. Солун

1882 Създадена професионалната организация „Свищовска учителска дружба“

1883, 6 ян. Излиза бр. 1 на в. „Южна България“ — орган на Източнорумелийската либерална партия

1883, 2 февр. Създадено Българското типографско дружество в София

1883, 1 март Основано работническо печатарско дружество „Къпина“ в гр. Пловдив, по-късно преименувано в Печатарско работническо дружество „Единство“

1883, 1 май Открито Земеделско училище и образцов чифлик за подготовка на специалисти за селското стопанство в с. /дн. гр./ Садово

1883, 6 септ. Възстановена Търновската конституция

1883, 7 септ. Съставено коалиционно правителство

начело с Драган Цанков

1884, 2 ян. Излиза бр. 1 на в. „Търновска конституция“ — орган на Либералната партия

1884, март Създадено Македонско благотворително дружество в София

1884, април Гаврил Кръстевич е назначен за главен управител на Източна Румелия

1884, 30 юни Съставено либерално правителство начело с Петко Каравелов

1884, 30 септ. Сключена митническа спогодба между Княжество България и Изт. Румелия, осигуряваща безмитен внос на най-важните артикули

1884, края Основано дружество „Македонски глас“ в София

1884—1885 Основани македонски дружества в Русе и Пловдив

1885, 5 ян. Дружество „Македонски глас“ започва да издава в София на български и френски език в. „Македонски глас“

1885, началото на февруари Създаден Таен революционен македонски комитет начело със Захари Стоянов, който през април се преименува в Български таен централен революционен комитет

1885, 28 май Излиза бр. 1 на в. „Борба“, редактиран от З. Стоянов

1885, юни Излиза бр. 1 на първото българско социалистическо периодично издание „Журнал Съвременний показател“

1885, 25 юли В с. Дермендере /дн. Първенец/ БТЦРК избира нов състав на Централния комитет

1885, 6 септ. Обявено Съединението на Източна Румелия и Княжество България

1885, 8 септ. Манифест на княз Александър Батенберг за признаване на Съединението

1885, 27 септ. Нападение на сръбски войски срещу българските гранични постове в района на гр. Трън

1885, 7 окт. Указ за свикване на народното опълчение в защита на Съединението

1885, 24 окт. Открита посланическа конференция в Цариград по повод Съединението на Източна Румелия с Княжество България

1885, 2 ноем. Сръбското правителство обявява война на България

1885, 6—7 ноем. Поражение на сръбските войски при Сливница

1885, 15 ноем. Победа на българите при Пирот

1885, 17 ноем. Обявено примирието в Сръбско-българската война

1885, 4 дек. Подписано съглашение с Англия за откупуване на жп линията Русе — Варна от България

1885, 9 дек. Подписано примирие между България и Сърбия

1885 Пуснати в обръщение първите банкноти в България след Освобождението

1885 Гьорче Петров основава комитет в гр. Щип с цел присъединяване на Македония към Княжество България

1886, 23 ян. Започват мирните преговори между България и Сърбия

1886, 19 февр. Подписан Букурещкият мирен договор между България и Сърбия, слагащ край на Сръбско-българската война

1886, 24 март Подписан Топханенският акт — турско-европейска спогодба относно Източна Румелия

1886, 4 юни В Габрово започва издаването на в. „Росица“ — първият социалистически вестник в България

1886, 2 юни Открита извънредна сесия на IV ОНС с представители и на Южна България

1886, 30 юни Министър-председателят П. Каравелов и председателят на Народното събрание Ст. Стамболов правят официални посещения пред управляващия руското агентство за подобряване на българо-руските отношения

1886, 9 август Детрониран княз Александър Батенберг

1886, 9—12 август Временно правителство с председател митрополит Климент

1886, 10 август Начало на контрапреврата за възвръщане на княз Ал. Батенберг

1886, 12 август Обявено княжеско наместничество с членове Ст. Стамболов, П. Р. Славейков и Г. Странски

1886, 12—16 август Временно правителство с председател П. Каравелов

1886, 16 август Съставен кабинет начело с д-р В. Радославов

1886, 26 август Княз Ал. Батенберг окончателно напуска България

1886, 6 ноем. Русия сключва дипломатическите отношения с българското правителство

1886, ноем. В Цариград, Солун, Одрин и Букурещ се образуват комитети от български емигранти за организиране на въстание против регентството

1886 Начало на телефонните съобщения в България

1887, края на февруари Бунтове на гарнизоните в Силистра и Русе, ръководени от офицерите О. Панов, А. Узунов, Д. Филов и др. против правителството

1887, 17 март Учредено Българско печатарско работническо дружество, преименувано в Централно дружество на българското печатарско работническо съсловие

1887, 25 юни Великото народно събрание във Велико Търново избира Фердинанд Кобург Готски за български княз

1887, 28 юни Д-р Конст. Стоилов става министър-председател

1887, 2 август Княз Фердинанд полага клетва пред Великото народно събрание в Търново и поема управлението на страната

1887, 20 август — 19 май 1894 Управление на Стефан Стамболов

1888, 23 юни Пусната в експлоатация жп линията от сръбско-българската граница през София до Вакарел

1888, 1 август От Виена потегля първият международен влак по жп линията Виена — Цариград

1888—1889 Създадени професионални учителски дружества

1888—1889 Опити на Пере Тошев да постави началото на революционна организация на българското население в Македония с център Солун

1889, март Българският митрополит Теодосий е назначен за екзархийски митрополит в Скопие

1889 Сключена митническа спогодба между България и Англия, влязла в сила от 1 януари 1890 г.

Втората половина на 80-те години на XIX в.

Края на 80-те години на XIX в.

1890, 27 септ. Започва да излиза в. „Новини“ в Цариград — орган на Българската Екзархия

1890 Издадени берати за български владии в Охрид и Скопие

1890 Разкрит заговор срещу Стамболовия режим, ръководен от майор Коста Паница

1890 В Мирково създадена първата кооперация в страната

1890 Построена жп линията Ямбол — Бургас

1890—1891 България сключва митнически спогодби с Германия, Швейцария, Франция, Италия, Белгия и Австро-Унгария

1891, ян. Излиза бр. 1 на социалистическото списание „Ден“ в Шумен

1891, 20 юли Учредителен конгрес на БСДП в подножието на връх Бузлуджа

1891 Излиза бр. 1 на обществено-литературния сборник „Ново време“ в Русе

1891 Д. Благоев написва брошурата „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“

1892, лятото Създаден Българският социалдемократически съюз

1892, 15 август — 1 ноем. Първо търговско-промишлено изложение в гр. Пловдив

1892, 20 август Втори конгрес на БСДП в гр. Пловдив

1892, 1 ноем. Започва издаването на в. „Работник“ — първият марксистически вестник в България

1892 Основано „Българско търговско паракходно дружество“

1893, 17—18 април Създадено общо работническо дружество „Братство“ в София

1893, 13 юни Излиза бр. 1 на в. „Свободно слово“

1893, 3—6 юли Трети конгрес на БСДП в Търново

1893, 3 септ. БСДС започва да издава в. „Другар“ в София

1893, 23 окт. Учредително заседание на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в гр. Солун

1893 Основан шивашки синдикат в Търново

1894, 10 февр. Подписано споразумение за обединение на БСДП и БСДС. Създава се БРСДП

1894, пролетта Създадено дружество „Млада македонска дружина“ в София

1894, 19 май Съставено ново правителство начело с д-р Конст. Стоилов

1894, 3—7 юли Първи конгрес на Българската работническа социалдемократическа партия в София

1894, 22 септ. Започва да излиза в. „Мир“ — орган на Народната партия

1894, 4 окт. Започва да излиза в. „Социалист“ — орган на БРСДП

1894, 5—8 ноем. Учреден Централният работнически печатарски синдикат /ЦРПС/

1894, 12 ноем. Започва да излиза в. „Право“ в София — орган на ВМОРО

1894, 27 дек. Основано дружество „Братски съюз“ в София

1894, дек. Приет закон за насърчване на местната индустрия

1894 Приети Устав и Правилник за вътрешния ред на ВМОРО и е избран първият

	Централен комитет на организацията	социалистическа група /МРСГ/ в София като поделение на БРСДП
1894	Създадени революционни комитети на ВМОРО в Битоля, Скопие, Охрид, Струга и в много други селища в Македония	1896—1897 България сключва първите търговски договори с Австро-Унгария, Франция, Англия, Италия, Русия и Сърбия и временни търговски спогодби със САЩ, Германия, Белгия, Швейцария и др.
1894	Издадени берати за български владии във Велешка и Неврокопска епархия	1897, ян. Започва да излиза сп. „Ново време“, теоретичен орган на БРСДП
1894	Основано първото работническо социалистическо дружество от Васил Главинев в Македония /гр. Велес/	1897, март Създадено в Солун „Българско тайно революционно братство“
1894—1896	Дамян Груев и Гоце Делчев учителствуват в гр. Шип	1897, началото на април Открити български търговски агентства в Битоля, Скопие и Солун
1895, 14 и 19 февр.	Основан Централен работнически шивашки синдикат в София	1897, 15 юни Излиза бр. 1 на сп. „Земледелец“ в гр. Варна
1895, 24 февр.	Обявена стачка на печатарските работници в София	1897, 13—18 юни Четвърти конгрес на БРСДП в Казанлък
1895, 15 март	Обявена обща печатарска стачка в Русе	1897, 5 септ. Излиза бр. 1 на в. „Работнически вестник“ в Казанлък
1895, 19—28 март	Проведен конгрес в София, обединил в обща легална организация съществуващите в Княжество България и извън него македонски емигрантски дружества и братства и избрал Македонски комитет	1897, дек. Издадени берати за български митрополити в Битолска, Дебърска и Струмишка епархия
1895, 28 юни	Започва да излиза в. „Революция“ в София — орган на Македонския революционен социалдемократически съюз	1897, края Създадени първите чети на ВМОРО и оформяне на четническия институт на ВМОРО начело с Гоце Делчев
1895, 12 юли	Отрядът на Борис Сарафов превзема гр. Мелник	1898, началото Създаден Македонски таен революционен комитет /МТРК/
1895, 21—27 юли	Учредителен конгрес на Българския учителски съюз /БУС/	1898, 6 февр. Започва да излиза в София в. „Политическа свобода“, издаван от Македонската социалистическа група
1895, 27—31 юли	Втори конгрес на БРСДП в София	1898, април Първите три чети преминават от Княжество България в Македония
1895, 1 август	Починал Трайко Китанчев, председател на Македонския комитет	1898, 13—17 юли Пети конгрес на БРСДП в Ямбол
1895, лятото	Македонският комитет организира четническа акция в Македония	1898, юли Започва да излиза в. „Глас на македонския таен революционен комитет“
1895, есента	Масови арести на български учители в Кюстенджа	1898, края Земеделските дружини във Варненски окръг се организират в „Земделска партия“ с орган в. „Нова борба“ под редакцията на Ю. Пекарев
1895, 3—16 дек.	Втори конгрес на легалната македонска организация в България, състоял се в София	1898 Започва да излиза поредицата от брошури „Македонска работническа библиотека“
1895	Основана Българска търговска банка	1898/1899 учебна година Българската класическа гимназия в Битоля става пълна /с/с 7 класа/
1895	Реформирани земеделските каси и обединени в Централно управление на земеделските каси, а от 1903 г. — в Българска земеделска банка	1899, 9 ян. В София започва да излиза в. „Реформи“, орган на Върховния македонски комитет
1895	Създадени революционни комитети на ВМОРО в Серския санджак, Одрин, Одринско, Малкотърновско, Лозенградско и Бунархисарско	1899, 19 ян. Кабинет начело с Димитър Греков
1895—1899	Построена жп линията София—Каспичан	1899, 22 февр. Сърбия изравнява положението на българския дипломатически агент с това на останалите шефове на чужди мисии
1896, 22 март	Проект за реформи в Турция на Върховния македонски комитет, приет и от ЦК на ВМОРО	1899, 15 март Подписана конвенция между българското правителство и Дружеството за експлоатация на източните железници
1896, 1 май	Излиза бр. 1 на сп. „Сеяч“ под редакцията на Юрдан Пекарев	1899, 2 май Възстановен ЦРПС под името Работническо-печатарско дружество в София
1896, пролетта	Във Варненски окръг е основана първата българска земеделска дружина	1899, 6 май—17 юли Проведена Международна конференция за мир в Хага с участието на български делегати
1896, пролетта	Конгрес на ВМОРО в Солун. Приети нови Устав и Правилник на организацията	1899, 11—18 юли Шести конгрес на БРСДП в Габрово
1896, пролетта — 1901	Разкрития /„афери“/ на дейци от ВМОРО	1899, август Заражда се движение против натуралния десетък
1896, 21—25 юли	Трети конгрес на БРСДП в София	1899, август—14 ян. 1900 Състояли се около 190 протестни митинга и събрания против натуралния десетък
1896, юли	Втори конгрес на БУС	1899, 6 септ. Излиза бр. 1 на в. „Земделска защита“ в Плевен под редакцията на Янко Забунув
1896	Създадени спестовни каси при 98 телеграфо-пощенски станции в страната	1899, септ. „Българското тайно революционно братство“ в Солун се разпада и членове-
1896	Първите задгранични представители на ВМОРО Гоце Делчев и Гьорче Петров пристигат в София	
1896	Създадена Македонска революционна	

	те му се вливат във ВМОРО	1902, 31 май Подписана тайна българско-руска военна конвенция
1899, септ.	Д. Драгиев издава брошурата „Трябва ли земеделците да плащат десетък?“	1902, 5 юни Започва стачка на работниците от памукопредачната фабрика „Принц Борис“ във Варна
1899, 1 окт.	Кабинет начело с Тодор Иванчов	1902, 19 юни БРСДП внася в Народното събрание законопроект за покровителство на женския и детския труд
1899, 28 дек.	Открит Първият земеделски конгрес в гр. Плевен	1902, 28 юли — 3 август Девети конгрес на БРСДП в Търново
1899, 30 дек.	Приет временен устав на БЗС	1902, 28 юли Открит Десетият конгрес на Македо-Одринската организация в Княжество България. Възникват два ВМОК — единият начело със Ст. Михайловски и ген. Ив. Цончев, а другият начело с инж. Хр. Станишев. Вторият е под ръководството на ВМОРО
1899, края	Окръжно писмо на ЦК на ВМОРО за създаване на чети във всяка околия на Македония	1902, 23 септ. Избухва Горноджумайското въстание
1899	Българската педагогическа гимназия „Д-р П. Берон“ в Одрин става пълна /с/с 7 класа/	1902, 5—8 окт. Четвърти конгрес на Земеделския съюз в Шумен
1899 и 1900	Образуване социалистически групи във Велес, Битоля, Крушово и Скопие	1902, 28 окт. В Ст. Загора излиза бр. 1 на в. „Земеделско знаме“ орган на БЗНС
1900, 1 февр.	Излиза бр. 1 на в. „Вести на работническото печатарско дружество в София“	1902, края — началото на 1903 Срещи в София на ръководни дейци на ВМОРО, на които се обсъжда въпросът за обявяване на въстание
1900, 5 март	Бунт против натуралния десетък във Варна	1903, 2—4 ян. Общ конгрес на ВМОРО, състоял се в Солун, който взема решение за въстание
1900, март — април	Гоце Делчев предприема обиколка из Одринско	1903, началото на февруари Гоце Делчев заминава за Серския революционен окръг, придружен от П. К. Яворов
1900, 14 април	Бунт срещу натуралния десетък в с. Тръстеник и в други села от Русенски окръг	1903, началото на февруари Гоце Делчев прави преглед на четите от Серския революционен окръг в планината Али Ботуш /Славянска/
1900, 23 май — 1 юни	Бунт против десетъка в с. Дуранкулак, Балчишко	1903, 20 март Сражение на четата на Пано Ангелов при с. Сармашик /дн. Бръшлян/, Малкотърновско, в което са убити Пано Ангелов и Никола Равашола
1900, 2 юни	Край Крушово е свикана конференция на социалистическите дейци от Битолския революционен окръг	1903, 15 април Възривен френският параход „Гвадалкивир“ в Солунското пристанище от „гемиджиите“
1900, 9—14 юли	Седми конгрес на БРСДП в Сливен	1903, средата на април В Солун Гоце Делчев се среща с Дамян Груев, който се е завърнал от заточение
1900, 18 септ.	Излиза бр. 1 на сп. „Общо дело“ в София	1903, 17 април Открит конгрес на Битолския революционен окръг в с. Смилево. Избор на Главен щаб на въстанието — Дамян Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев
1900, окт. — пролетта на 1901	Гоце Делчев предприема обиколка из Македония и инспектира революционната организация	1903, 21 април Убит Гоце Делчев край с. Баница, Серско
1900, 27 ноем.	Съставен кабинет начело с Тодор Иванчов	1903, 31 май Най-ожесточеното сражение на четите на Васил Чекаларов и Пандо Кляшев на върховете Локвата и Виняри
1900, 3—5 дек.	Втори земеделски конгрес в София	1903, 28 юни Открит конгрес на Одринския рев. окръг в местността „Петрова нива“ край с. Стоилово, Малкотърновско
1900	Мемоар от добруджанските българи до румънския парламент за защита на правата им	1903, 6—12 юли Десети конгрес на БРСДП /т. с./ в Русе
1900	Изготвен Правилник за четите на ВМОРО	1903, 15 юли Възвание на Главния щаб в Битолския революционен окръг, с което се провъзгласява Илинденско-Преображенското въстание
1901, 9 ян.	Назначен нов „служебен кабинет“ начело с ген. Рачо Петров	1903, 20 юли Избухва Илинденско-Преображенското въстание
1901, 19 февр.	Съставено коалиционно правителство на Демократическата и Прогресивно-либералната партия начело с П. Каравелов	1903, 22 юли Провъзгласена Крушовската република начело с Никола Карев
1901, 22—28 юли	Осми конгрес на БРСДП в Плевен	1903, 20 август Открит конгрес на Серския революционен окръг в местността Ливадката край с. Пирин
1901, август	Стачка на кондукторите и ватманите от София	1903, 9 септ. Обръщение от Главния щаб на Илинденско-Преображенското въстание към
1901, края на август — март 1902	Обиколка на Гоце Делчев из Македония	
1901, 12—14 окт.	Трети земеделски конгрес в София	
1901, 11—16 дек.	Стачка на работниците от Захарната фабрика в София, ръководена от работнически синдикат „Подкрепа“	
1901, 21 дек.	Съставено правителство от прогресивно-либерали начело с д-р Стоян Данев	
1901, 31 дек.	Започва да излиза в. „Дело“, легален вестник на ВМОРО	
1901	Натуралният десетък окончателно е заменен с поземлен данък	
1901, края — началото на 1902	Приети нови Устав и Правилник на ВМОРО и нов Устав на четите	
1902, 25 март	Обградена четата на Методи Патчев в село Кадийно, Прилепско, и всички се самоубиват	
1902, 13—15 април	Конгрес на дейците от Одринския революционен окръг в Пловдив	

българското правителство за оказване на помощ
1903, 17—19 септ. Главният щаб начело с Дамян Груев ръководи отбранителни сражения в Биг-

ла планина, с. Смидево и с. Гопеш
1903, 6—7 дек. Пети редовен конгрес на Земеделския съюз в Стара Загора
1903 Създадена БРСДП /ш. с./

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

АБДУЛХАМИД II турски султан 328
АБДУРМАНОВ, ДИНЕ деец на македо-но-одринското револ. движение 465
АБРО ЕФЕНДИ турски дипломат 71, 198, 402
АГУРА, ДИМИТЪР Д. историк, обществ. деец 125
АКСАКОВ, И. С. рус. публицист и общественик, славянофил 48
АЛАБИН, П. В. рус. обществ. деец и публицист, генерал, първият граждански губернатор на София след Освобождението 34, 44, 48
АЛЕКО ПАША вж. Богориди, Александър
АЛЕКСАНДЪР II рус. император 24, 37, 60, 102, 104, 113, 114, 422
АЛЕКСАНДЪР III рус. император 114, 119, 120, 125—127, 130, 134, 135, 139, 165, 169, 171, 192, 194, 196, 234, 250, 315, 316
АЛЕКСАНДЪР БАТЕНБЕРГ бълг. княз 70, 102, 103—105, 107, 109, 110, 112—120, 122—128, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 148, 157, 158, 160, 162—167, 169, 170, 172, 174—177, 182, 183, 187, 190—196, 198, 237, 236—241, 246, 250, 252, 256, 258, 262, 278, 284, 307, 311, 428
АЛЕКСАНДЪР I ОБРЕНОВИЧ сръбски крал 320, 330
АЛЕКСАНДЪР ХЕСЕНСКИ германски княз, австрийски генерал, баща на Александър Батенберг 126
АЛЕКСИ ВЛАХА войвода на чета 44
АЛЕН агент на барон Хириш 154
АЛЯБАКА вж. Наумов, Иван
АНГЕЛОВ, Г. деец на земеделското движение 342
АНГЕЛОВ, ПАНО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Малкотърновско, социалист 463, 482
АНГЕЛОВ, ПЕТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, подофицер в бълг. армия, войвода във Василикоско 496
АНДОН КЪОСЕТО вж. Янев, Андон
АНДОНОВ, ДИЧО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Костурско 482
АНДОНОВ, ИВАН участник в нац.-револ. движение, един от основателите на

к-тите „Единство“, деец на Съединението 47, 157, 162, 164, 166
АНЕВ, ДИМИТЪР обществ. и полит. деец 130
АНТИМ I бълг. екзарх 64
АНТОНОВ, КОНСТАНТИН /ВЪЛЧО/ деец на македоно-одринското револ. движение и на БКП 464, 465, 479, 498
АНУЧИН, Д. Г. рус. воен. деец, генерал, възглавявал Врем. рус. управление в България 23, 29
АПОСТОЛОВ, МИХАИЛ — ПОПЕТО деец на македоно-одринското револ. движение, подофицер от бълг. армия, войвода на чети в Сярско, Гевгелийско и Ениджевардарско 444
АРАБАДЖИЯТА вж. Атанасов, Иван
АРГИРОВ, ИЛИЯ /дядо Илия Кърчовалията/ деец на македоно-одринското револ. движение, демирхисарски войвода 444, 469, 500, 501
АРНАУДОВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода на чети в Одринско и Зап. Тракия 495
АРСЕНИЕВ, ВЛАДИМИР околийски началник в Балчик 266, 337
АРСЕНИЕВ, КОСТА обществ. и полит. деец 273
АРСОВ, СЛАВЕЙКО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Ресенско 482, 485, 489
АСЕНОВ, КРЪСТЬО виден деец на македоно-одринското револ. движение, племенник на Хаджи Димитър, учител, войвода 469, 470, 494
АСИМ ПАША турски дипломат 71, 402
АТАНАСОВ, ГАНЮ деец на Съединението, воен. деец, офицер 157
АТАНАСОВ, ИВАН — АРАБАДЖИЯТА съратник на В. Левски, участник в Април. въстание, активен деец на Съединението 166
АТАНАСОВИЧ, ГЕОРГИ обществ. и държ. деец, първият министър на просветата в България, лекар 102
АУГУСТ КОБУРГ ГОТСКИ германски принц, австрийски генерал, баща на цар Фердинанд 248
АЦЕВ, МИРЧЕ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Прилепско, брат на Петър Ацев 444
АЦЕВ, ПЕТЪР деец на македоно-одрин-

ското револ. движение, учител, окоп. войвода в Прилепско, брат на Мирче Ацев 485, 486, 492

Б
БАБАКОВ, ВАСИЛ учител, участник в нац.-револ. движение, деец на Съединението 163
БАБАТА вж. Димитров, Атанас
БАЖДАРОВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, публицист 500
БАКАЛОВ, ГЕОРГИ един от пионерите на социализма в България, публицист, лит. критик, историк, преводач 292, 293
БАКАЛОВ, ЦАНКО вж. Церковски, Цанко Бакалов
БАКС, ЕРНС БЕЛФОРД немски социалист 301
БАКУНИН, М. А. рус. революционер, идеолог на анархизма 281, 301
БАКЪРДЖИЕВ, ДИМИТЪР един от първите социалисти в България 283, 292, 293
БАЛАБАНОВ, МАРКО полит. и държ. деец, публицист 23, 26, 33, 36, 60, 62, 101, 102, 120, 125, 128, 130, 131
БАЛАБАНОВ, СЛАВИ един от първите социалисти в България, член на Женевската група 286, 292, 302—304, 369
БАЛАМЕЗОВ, ГАВРИЛ обществ. деец, публицист 301
БАЛЮ, НИКОЛА деец на македоно-одринското револ. движение, член на Врем. управление на Крушово 490
БАРКЛЕЙ, ДЖ. представител на английска ж.п. компания 104
БАТАНДЖИЕВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, един от основателите на ВМОРО 438
БАХМЕТИЕВ, Г. П. рус. дипломат 329
БАХТИЯР ПАША турски военачалник 490
БАХЧЕВАНОВ, КРЪСТЬО воен. деец, капитан, командир в Сръб.-бълг. война 182
БЕБЕЛ, АВГУСТ деец на германското и междунар. раб. движение 292, 368
БЕЛИНОВ, ИВАН обществ. и полит. деец 353
БЕЛИНСКИ, В. Г. рус. лит. критик, философ, револ.-демократ 286

БЕЛОВ, ГЕОРГИ обществ. и полит. деец 280, 283
БЕЛЧЕВ, ХРИСТО полит. и обществ. деец, поет 261, 266, 438
БЕНДЕРЕВ, АНАСТАС воен. деец, генерал, участник в нац.-револ. движение, командир в Сръб.-бълг. война, воен. историк 182, 184, 238, 239
БЕНЕВ, ГЕОРГИ полит. и обществ. деец, деец на Съединението, член на Врем. правителство, публицист 157, 161, 162, 166
БЕНЕВ, НИКОЛА полит. и държ. деец 315, 323
БЕНКОВСКИ, ГЕОРГИ бележит деец на нац.-револ. движение, един от водачите на Април. въстание 51, 159, 438
БЕРЖИЕ френски банкир 154
БЕРНЩАЙН, ЕДУАРД деец на германското и междунар. раб. движение, идеолог на ревизионизма 343, 374, 376
БЕРОН, ПЕТЪР бележит учен и просв. деец 432
БЕШЕВЛИЕВ, ИВАН просв. деец, директор на училището в Кюстенджа 420
БИСМАРК, ОТО ФОН германски държавник, канцлер 169, 170, 237, 238, 240, 246, 249
БЛАГОЕВ, ДИМИТЪР основоположник на бълг. социалистическо движение, създател и ръководител на БКП, теоретик на марксизма 86, 100, 191, 198, 278, 281—284, 292—296, 298—305, 324, 338, 339, 353, 364—366, 369, 370, 372, 374, 376, 377, 382, 424, 459, 492
БЛАГОЕВА, ВЕЛА /Виктория Живкова/ първата жена марксистка-революционерка в България, основателка на бълг. женско соц. движение, публицистка, жена на Д. Благоев 282, 284
БЛАНК рус. офицер, народник, емигрант в България, командир в Сръб.-бълг. война 186
БЛЪСКОВ, АНДРЕЙ воен. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 182
БОБОТИНОВ, МИХАИЛ К. полит. и обществ. деец 34, 132
БОБЧЕВ, СТЕФАН С. държ. и обществ. деец, юрист, славяновед, публицист 23, 33, 150, 234
БОГДАН, ЙОН румънски историк 419
БОГДАНОВ, П. рус. дипломат 193, 196, 234
БОГДАНЧАЛИЯ вж. Стоян Богданчалия
БОГОЛЮБОВ, А. рус. дипломат 37
БОГОРИДИ, АЛЕКСАНДЪР /Алеко паша/ обществ. и полит. деец, генерал-губернатор на Изт. Румелия 70, 134, 142, 143, 146, 148—151, 164, 455
БОЖИДАР ПЕТРОВИЧ кандидат за бълг. престол 70
БОЗВЕЛИЕВ, КОНСТАНТИН един от пионерите на социализма в България, по-късно широк социалист 294, 296, 298, 299, 303
БОЗУКОВ, АНТОН деец на македоно-одринското револ. движение, войвода на ВМОК 454
БОЙКИКЕВ, ЗЛАТАН деец на македоно-одринското револ. движение в Охридско, 1880 56
БОЙКИНОВ, ДИМИТЪР един от първите социалисти в България, по-късно анархист 301
БОРИС III бълг. цар 277, 317
БОСИЛКОВ, КОНСТАНТИН участник в нац.-освоб. движение, книжовник, учител, предс. на к-т „Единство“ в

Горна Джумая 49
БОТЕВ, ХРИСТО идеолог и ръководител на нац.-револ. движение, поет и публицист 159, 162, 279, 280, 284, 438, 462
БОЯДЖИЕВ, ДИМИТЪР обществ. и полит. деец 148
БОЯНОВ офицер от бълг. армия 257, 259
БРАДЕЛ, ЙОСИФ обществ. деец, лекар 112
БРАКАЛОВ, ХРИСТО бълг. дипломатически агент в Белград 330, 331
БРАТИАНУ, ЙОН румънски държавник 175
БРАТОВЕВ, ИЛИЯ деец на земеделското движение, един от ръководителите на селските бунтове, 1900 337
БРАУНШВАЙГ, А. ФОН германски дипломат 71, 402
БРОДАЛИЯТА вж. Радев, Георги
БУКУРЕШЛИЕВ, АНДРЕЙ воен. деец, капитан, командир в Сръб.-бълг. война 180
БУРИАН, СТЕФАН австро-унгарски държ. деец, дипломат 118, 246
БУРМОВ, ТОДОР обществ. и полит. деец, министър-предс. на първото бълг. правителство след Освобождението, книжовник, публицист 23, 28, 33, 34, 101, 102, 104, 119, 120, 125, 126, 238
БУСКЕ, ЖОРЖ директор на френските митниции 228
БУФСКИ, ПОП КОСТАДИН деец на нац.-освоб. движение, водач на чета в Кресн.-Разл. въстание 44, 51, 54
БУХ, К. А. рус. държ. деец, участвувал във Врем. рус. управление в България 30, 35
БУЧКОВ, ХР. просв. деец, учител 432
БЪЛГАРИЯТА вж. Кръстю България
ВАЗОВ, ИВАН народен поет 47, 147, 273, 315, 316
ВАЛДЕМАР датски принц, претендент за бълг. престол 70
ВАННОВСКИЙ, П. С. рус. воен. министър 250
ВАРНАЛИЕВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, активен деец на ВМОРО 475
ВАРНАЛИЕВ, ИВАН деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Одринско 496
ВАСИЛ ВОЙВОДА войвода на чета 44
ВАСИЛЕВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, член на Одринския револ. к-т 495
ВАСИЛЕВ, Н. обществ. деец 301
ВАСИЛЬОВ, ТОМА мемоарист 92
ВАСКОВ, ПЕТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, социалист, член на Одринския револ. к-т и войвода 463
ВАЧОВ, ДИМИТЪР обществ., полит. и държ. деец 327
ВЕЛЕВ, ЗАФИР деец на македоно-одринското револ. движение в Охридско, 1880 58
ВЕЛИЧКОВ, КОНСТАНТИН писател, живописец, държ. и обществ. деец 46, 47, 147, 150, 234, 236, 238, 273, 308, 309, 312, 315
ВЕЛЧЕВ, ВЕЛЧО Т. обществ. деец, журналист 273, 301, 312
ВЕНЕДИКОВ, ЙОРДАН воен. историк, деец на македоно-одринското револ. движение, войвода на ВМОК 444, 454
ВЕНКОВ, П. един от първите социалисти в Дряново 294

ВЕРНОНИ, А. италиански дипломат 71, 78, 402
ВЕСОВ, АНДРЕЙ деец на македоно-одринското револ. движение, член на Револ. братство и ВМОРО 443
ВИКТОРИЯ английска кралица 271
ВИТАЛИС, ВИКТОР френски генерал, началник на милицията и жандармерията в Изт. Румелия 142
ВИТАНОВ, СИМЕОН деец на македоно-одринското револ. движение, член на ръководното тяло на Серския револ. окръг 501
ВЛАЙКОВ, ТОДОР писател, публицист, общественик 345, 355
ВЛАХОВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, учител 475
ВЛАХОВ, ЩЕРЮ участник в Кресн.-Разл. въстание 51
ВОЙВООДОВ, ИВАН обществ. и полит. деец, член на ЦУК на БЗС 349
ВОЙДАНОВ, СМИЛЕ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, войвода в Охридско 482, 485, 492
ВОЙНОВ, Д. български социалист в Румъния 292
ВОЙТКИЕВИЧ, ЛУИС поляк, воен. деец, майор, командир на чета в Кресн.-Разл. въстание 50—52
ВОЛДЕРС, ЖАН белгийски полит. деец, социалист 292, 368
ВОЛКЕНЩАЙН австро-унгарски дипломат 158
ВЪЛКАНОВ, МАРИН деец на земеделското движение, един от ръководителите на селските бунтове, 1900 337
ВЪЛКОВИЧ, ГЕОРГИ полит. и държ. деец, дипломат, лекар 33, 101, 118, 125, 142, 251, 266
ВЪЛЧЕВ, ИЛИЯ обществ. и полит. деец 130, 131
Г
ГАБЕ, ПЕТЪР руски емигрант, земеделец в Добруджа, обществ. деец, публицист 227
ГАБРОВСКИ, НИКОЛА един от пионерите на социализма в България, заедно с Д. Благоев основател на БСДП, деец на БКП 286, 288, 292—296, 298, 299, 302—305, 307, 345, 365, 368, 369, 372
ГАБРОВСКИ, ПЕТЪР участник в ранното социалистическо движение 365
ГАДБАН ЕФЕНДИ турски държ. деец, дипломат 192, 193, 237
ГАДЖАЛА вж. Георги Гаджала
ГАНЧЕВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, учител 475
ГАНЧЕВ, ДОБРИ учител, историк, мемоарист 416
ГАРАШАНИН, МИЛУТИН сръбски полит. деец 134, 175, 176, 196
ГАРВАНОВ, ИВАН деец на македоно-одринското револ. движение, учител, основател на Револ. братство, предс. на ЦК на ВМОРО 443, 449, 474, 475, 476, 484
ГАРВАНОВ, ПЕЙО деец на Съединението, учител 163
ГАРЧОВ, ЛУКА войвода на добровол. чета в Сръб.-бълг. война 183
ГАТЕВ, ТОДОР обществ. и държ. деец, активен участник в Съединението, член на БТЦРК 157, 162
ГЕД, ЖЮЛ френски социалист 286, 292, 300

ГЕНАДИЕВ, НИКОЛА обществ. и полит. деец, публицист 273, 345
ГЕНАДИЕВ, ПАВЕЛ обществ. и полит. деец, учител, журналист, деец на македоно-одринското револ. движение 440
ГЕНЕВ, НИКОЛА воен. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 180
ГЕНЧЕВ, П. един от първите социалисти в Горна Оряховица 294
ГЕОРГИ ГАДЖАЛА войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 51, 59
ГЕОРГИЕВ, ГАВРИЛ един от първите ръководители на БСДП и БРСДП, съратник на Д. Благоев, публицист, журналист 365, 368, 369, 372, 376
ГЕОРГИЕВ, ГАНЧО воен. деец, капитан, командир в Сръб.-бълг. война 185
ГЕОРГИЕВ, ДР. един от първите социалисти във Велико Търново 303, 365
ГЕОРГИЕВ, ЕВЛОГИ обществ. и полит. деец, търговец, банкир 23
ГЕОРГИЕВ, МИХАИЛ един от ранните дейци на раб. движение в България 289
ГЕОРГИЕВ, МИХАЛАКИ писател, публицист, обществ. деец 345
ГЕОРГИЕВ, СТОЯН деец на македоно-одринското револ. движение, един от първите четнически войводи 444
ГЕОРГОВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, сътрудник на ВМОК 452, 454
ГЕОРГОВ, ИЛИЯ обществ. и полит. деец, публицист 273, 450
ГЕРВАСИЙ висш духовник, обществ. и полит. деец, славенски митрополит, привърженик на Съединението 192
ГЕРГАНОВ, ДР. един от първите социалисти във Велико Търново 294, 369
ГЕРГОВ, АРГИР деец на Съединението 162
ГЕРДЖИКОВ, МИХАИЛ виден деец на македоно-одринското револ. движение, учител, публицист, възглавявал револ. движение в Одринско, ръководител на Илинд.-Преобр. въстание в Странджа 464, 465, 469, 479, 480, 495, 498, 499
ГЕРОВ, НАЙДЕН обществ. и полит. деец, книжовник, езиковед 23, 26
ГЕЧЕВ, АНГЕЛ деец на земеделското движение, публицист 343
ГЕШОВ, ИВАН ЕВСТРАТИЕВ полит. деец, икономист и публицист, банкир 39, 46, 79, 144, 147, 149, 171, 193, 194, 307, 315, 322, 353
ГЕШОВ, ИВАН СТ. полит. деец, дипломат 135, 147, 150, 328
ГИНЕВ, ГЕОРГИ един от първите социалисти в Казанлък 298
ГИНСБУРГ барон, рус. банкир 104
ГИРС, Н. К. рус. държавник, дипломат 37, 114, 116, 120, 124, 130, 165, 169, 241, 248—250, 262, 269, 315
ГЛАВИНОВ, ВАСИЛ деец на БКП, пионер на соц. движение в Македония и Одринско, съратник на Д. Благоев 459, 462
ГЛАВИНОВ, ЛАЗАР деец на македоно-одринското револ. движение, социалист 463
ГЛАДСТОН, УИЛЯМ английски полит. и държ. деец 109, 139, 237
ГОЛЕВ, БОРИС деец на македоно-одринското револ. движение 500
ГОЛЕНИЩЕВ-КУТУЗОВ княз, рус. воен. деец, генерал, дипломат 317

ГОЛОВИН, А. Ф. обществ. и полит. деец от рус. произход, секретар на Александър I Батенберг 157, 164
ГОЛУХОВСКИ, АГЕНОР граф, австро-унгарски държ. деец 317, 330, 357, 361
ГОРЧАКОВ, А. М. княз, рус. държ. деец, дипломат 39
ГРЕКОВ, ГЕОРГИ участник в подготовката на Кресн.-Разл. въстание 48, 66
ГРЕКОВ, ДИМИТЪР участник в подготовката на Кресн.-Разл. въстание 23, 36, 46, 48, 101, 104
ГРЕКОВ, ДИМИТЪР П. полит. и държ. деец, дипломат 33, 62, 64, 102, 113, 118, 125, 128, 131, 172, 238, 239, 244, 251, 307, 312, 324—330
ГРЕКОВ, МИХАИЛ деец на нац.-револ. движение, публицист, преводач 148
ГРЕНВИЛ, ДЖОРДЖ английски полит. и държ. деец 237
ГРЕСЕР, П. А. рус. военен и държ. деец, генерал, участвувал във Врем. рус. управление в България 30, 35
ГРИГОРИЙ ДОРОСТОЛЧЕРВЕНСКИ русенски митрополит, църковен, обществ. и полит. деец 101, 265
ГРОЗЕВ, ИВАН инженер 137
ГРУЕВ, ГЕОРГИ обществ. и държ. деец 147
ГРУЕВ, ДАМЯН един от идеолозите и водачите на македоно-одринското револ. движение, създател на ВМОРО, ръководител на Илинд.-Преобр. въстание в Битолски револ. окръг 411, 437, 438, 440, 442, 443, 465, 478, 484—486, 488, 489, 493, 506
ГРУЕВ, ЙОАКИМ книжовник, просв., обществ. и държ. деец 142, 149, 166, 169
ГРУЕВ, ПЕТЪР воен. и полит. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 238, 239
ГРУПЧЕВ, ЛУКА деец на македоно-одринското револ. движение, учител, войвода в Охридско 485
ГУДЖЕВ, АВРАМ воен. и полит. деец, майор, командир в Сръб.-бълг. война 180, 182, 190
ГУЛАБЧЕВ, СПИРО обществ. и полит. деец, публицист и издател, създател на сиромасомилството в България 281, 283, 285, 288, 292—294, 296, 298, 300
ГУЛЕВ/ГУЛИ, ПИТУ деец на македоно-одринското револ. движение, крушовски войвода 492
ГУЩАНОВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, драмски войвода 484
ГЮЗЕЛЕВ, ИВАН математик, физик, философ, обществ. и държ. деец 105, 112
Д
ДАБЕВ, ЕФТИМ един от пионерите на социализма в България, учител, журналист, пръв преводач на К. Маркс и Ф. Енгелс, по-късно широк социалист 284—286, 293, 294, 298, 369, 376—378
ДАВИД, ЕДУАРД немски социалист, ревизионист 343
ДАВИДОВ, А. П. рус. дипломат 37
ДАВИДОВ, ТОМА деец на македоно-одринското револ. движение, офицер от бълг. армия, подпредседател на ВМОК, войвода на ВМОРО в Битолско 454, 479, 482
ДАВКОВ, ПАВЕЛ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода

в Горноджумайско 470
ДАЕВ, МИХАИЛ деец на македоно-одринското револ. движение, драмски войвода 496
ДАМЯНОВ, ЯКОВ деец на Съединението 162
ДАНАИЛОВ, НИКОЛА деец на македоно-одринското движение в Родопите 500
ДАНЕВ, СТОЯН полит. и държ. деец 312, 345, 353, 354, 356—359, 361—363, 472
ДАНОВ, ХРИСТО Г. виден книгоиздател, просв. и обществ. деец 289
ДАНЧОВ, ГЕОРГИ—ЗОГРАФИНА художник, революционер, обществ. деец, участвувал в Съединението 166
ДАСКАЛОВ, НИКОЛАЙ българин, рус. консул във Варна, участвувал във Врем. рус. управление в България 23, 26
ДВОРЯНОВ, ПАНАЙОТ воен. деец, полковник, командир в Сръб.-бълг. война 185, 191
ДЕБАГОРИЙ-МОКРИЕВИЧ, В. К. /К. Прокопиев/ рус. революционер, народник 280, 301, 302
ДЕВИЛ, ГАБРИЕЛ френски социалист, автор на популярното изложение на Марксизма „Капитал“, прев. на български език 302
ДЕЛИИВАНОВ, ПЕТЪР /ТУШЕ/ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, задграничен представител на ВМОРО 440, 458
ДЕЛЧЕВ, ГЕОРГИ /ТОЦЕ/ идеолог и организатор на македоно-одринското револ. движение, ръководител на четнически институт на ВМОРО, револ. демократ 436, 437, 440, 442, 443, 445, 446, 448, 456, 458, 464—466, 468, 474—478, 483—486, 496, 500, 501
ДЕРМАНЧЕВ, ГЕОРГИ воен. деец, полковник, командир в Сръб.-бълг. война 191
ДЕЧЕВ, НИКОЛА деец на македоно-одринското револ. движение, офицер от бълг. армия, велешки войвода 485, 486
ДЖЕЛЕБОВ, ДИКО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Малкотърновско 496, 499
ДЖЕНДОВ, ДЖЕНДО деец на земеделското движение 342
ДЖЕРОВ, ЛУКА деец на македоно-одринското револ. движение, кичевски войвода 492
ДЖОНС, ХЕНРИ английски дипломат 240
ДЖОРДЖЕВИЧ, ВЛАДАН сръбски държ. деец 330
ДИАМАНДИЕВ, ВАСИЛ учител, обществ. деец, деец на македоно-одринското револ. движение 48, 452
ДИЗРАЕЛИ, БЕНДЖАМИН лорд БИ-КОНСФИЛД английски полит. и държ. деец 142
ДИКШАЙН, С. полски социалист 286, 300
ДИЛЕВА, А. рус. емигрант, народник 280
ДИМИТРИЕВ, РАДКО воен. деец, генерал, участва в Съединението, пом. нач.-щаб в Сръб.-бълг. война 238, 239
ДИМИТРОВ, АНДОН деец на македоно-одринското револ. движение, учител, един от основателите на ВМОРО 438, 442, 443
ДИМИТРОВ, АТАНАС—БАБАТА деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Скопско 495

ДИМИТРОВ, ГЕОРГИ виден деец на бълг. и междунар. раб. и ком. движение, ръководител на БКП, генерален секретар на Коминтерна, строител на соц. в България 339

ДИМИТРОВ, ДЕЯН деец на македоно-одринското револ. движение, охридски войвода 485

ДИМИТРОВ, ДИМИТЪР един от първите социалисти в България, ревизионист 376

ДИМИТРОВ, ЛАЗАР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, председател на Одринския окр. револ. к-т 475

ДИМИТРОВ, ПЕТЪР обществ., полит. и държ. деец, дипломат 165, 198, 331

ДИМИТРОВ, СТОЯН дарител от Тулча 418

ДИНКОВ, ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВ — ДИНКАТА учител, просв. деец и деец на нац.-револ. движение 281

ДИНУ, ВАНГЕЛ деец на македоно-одринското револ. движение, председател на Врем. управление в Крушово 490

ДОБРОПЛОДНИ, САВА просв. деец и книжовник 416

ДОКТОРОВ, САВА учител, ръководител на Кресн.-Разл. въстание в с. Горно Драглище 51

ДОМОНТОВИЧ, М. А. рус. воен. и държ. деец, генерал, участвувал във Врем. рус. управление в България 23, 29, 30

ДОНДУКОВ-КОРСАКОВ, А. М. княз, рус. императорски комисар в България 29, 30, 33—39, 42, 44, 46, 48, 59—62, 64, 68, 139, 422, 425

ДОНСКИ, СТОЯН деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Битолско 444

ДРАГАНОВ, ЯНКО воен. деец, командир в Сръб.-бълг. война 184

ДРАГИЕВ, ДИМИТЪР обществ. и полит. деец, един от основателите и ръководителите на БЗНС, публицист 333, 343, 344, 348—350, 352

ДРАГОМАНОВ, М. П. украински историк, фолклорист, публицист и полит. деец 281

ДРИГАЛСКИ, АВГУСТ ФОН генерал, поляк, началник на милицията и жандармерията в Изт. Румелия 150, 166

ДРИНОВ, МАРИН историк и филолог, обществ. и държ. деец 23, 26, 28, 30, 32, 34, 35, 39, 46, 48, 59, 60, 65, 68, 119, 120, 425

ДРУМЕВ, ВАСИЛ вж. Климент Търновски

ДУКОВ, ЛАЗАР полит. и обществ. деец 131

ДУКОВ, ПАВЛЕ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Кичевско 444

ДУМЕВ, ВЕЛКО деец на македоно-одринското револ. движение, член на Одринския револ. к-т, ръководител на Скопския окр. револ. к-т 475, 476, 495, 496

ДЪНАМОР ЛОРД, английски държ. деец, дипломат 71

Е

ЕВСТАТИЙ ПЕЛАГОНИЙСКИ митрополит, църковен и обществ. деец 422

ЕГОРОВ, ПЕТЪР псевдоним, вж. Благоев, Д.

ЕНГЕЛС, ФРИДРИХ 280, 282, 286, 291—293, 302, 305, 364, 368

ЕПАНЧИН, Н. рус. воен. деец, полковник, дипломат 329

ЕРНРОТ, К. Г. рус. воен. деец, генерал, воен. министър в Княжество България 105, 110, 113—115, 117, 118, 126

Ж

ЖЕЛЯЗОВ, Ц. Б. псевдоним, вж. Благоев, Д.

ЖЕЛЯЗКОВИЧ, ГЕОРГИ държ. деец 118

ЖИВКОВ, ГЕОРГИ обществ., полит. и държ. деец 47, 239, 242, 246, 252, 276

ЖИВКОВ, НИКОЛА учител, книжовник и обществ. деец 47, 416, 450

ЖИВКОВА, ВИКТОРИЯ вж. Благоева, Вела

ЖОРЕС, ЖАН френски полит. деец, лидер на френското соц. движение 378

З

ЗАБУНОВ, ЯНКО обществ. и полит. деец, един от основателите и ръководителите на БЗНС 340, 343, 344, 349, 350, 355

ЗАНЕШЕВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, делегат на Солунския конгрес от Воден 475

ЗАФИРОВ, АТИЛА воен. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 182

ЗГУРЕВ, ГЕОРГИ обществ., полит. и държ. деец 315

ЗИДАРОВ, ПЕТКО деец на македоно-одринското револ. движение, подвойвода в Одринско 496

ЗИНОВИЕВ, И. А. рус. държ. деец, дипломат 250

ЗЛАТКО войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 55, 157

ЗОГРАФСКИ, ПЕТЪР участник в нац.-револ. движение, учител, деец на Съединението, един от основателите и член на БТЦРК 162, 164

ЗОКА, ГЕОРГИ дарител от Тулча 418

ЗОЛОТАРЕВ, В. Г. рус. воен. деец, генерал, участвувал във Врем. рус. управление в България 30

И

ИВАН КАРАСУЛИЯТА деец на македоно-одринското револ. движение, войвода на ВМОК 444

ИВАНОВ, АТАНАС участник в нац.-револ. движение, деец на Съединението 162

ИВАНОВ, ГЕОРГИ вж. Лерински, Марко

ИВАНОВ, ИВАН /Иван Цанев Каланджия/ просв. и обществ. деец, участвувал във Врем. рус. управление в България 23, 26

ИВАНОВ, МАРИН деец на земеделското движение, един от ръководителите на селските бунтове, 1900 337

ИВАНОВ, МИХАИЛ един от първите социалисти в България 294

ИВАНОВ, НИКОЛА воен. и държ. деец, генерал, участник в Сръб.-бълг. война 315

ИВАНОВ, СТОЯН деец на македоно-одринското револ. движение, социалист 462

ИВАНОВ, ХРИСТО КНИГОВЕЗЕЦА — ГОЛЕМИЯ деец на нац.-револ. движение, участник с добровол. чета в Сръб.-бълг. война 47

ИВАНОВ, ЮРДАН библиограф, публицист и финансист 283

ИВАНЧО КИЧЕВИЦА четник, предател, виновник за „Иванчовата афера“ 449

ИВАНЧОВ, ТОДОР полит. и държ. деец 324, 327—329, 331, 332, 334, 338, 350, 352, 355

ИГЕЛСТРОМ, Г. В. рус. дипломат 165, 169

ИГНАТИЕВ, Н. П. рус. дипломат и държ. деец, генерал 38, 39, 139

ИДЕСЛЕЙ английски държ. деец, дипломат 252

ИКОНОМОВ, СТАМАТ деец на македоно-одринското револ. движение, офицер от бълг. армия, един от ръководителите на Илинд.-Преобр. въстание в Странджа 495, 498

ИКОНОМОВ, ТОДОР полит., обществ. и просв. деец, публицист 23, 33, 46, 60, 62, 64, 66, 101, 119, 120, 128, 131, 152, 238, 416

ИЛИЕВ, ВЕЛЯН /ПЕНЧО/ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, войвода в Ресенско 485

ИЛИЕВ, КОСТА деец на земеделското движение, един от основателите на БЗС 349

ИЛИЯ КЪРЧОВАЛИЯТА вж. Аргиров, Илия

ИЛЬО ВОЙВОДА деец на нац.-револ. движение, хайдутски и четнически войвода, участник с добровол. чета в Сръб.-бълг. война 43, 44, 48, 49, 171

ИНГЛИЗОВ, ИВАН деец на македоно-одринското револ. движение, учител, представител на Солунския конгрес 1903 от Струмишко 475

ИРВИН, М. деец на междунар. соц. движение 368

ИРЕЧЕК, КОНСТАНТИН чешки историк, от 1879—1884 в България, заемал висши администр. длъжности 112, 117, 118, 122

Й

ЙОВАНОВИЧ сръбски генерал 178

ЙОВЕВ, ДИКО журналист 273, 352

ЙОНИН, А. С. рус. дипломат 126, 127

ЙОСИФЪ бълг. екзарх 30, 116, 117, 120, 142, 270, 271, 425, 426, 428, 430, 431, 435, 436

К

КАБАКЧИЕВ, НИКОЛА участник в нац.-револ. движение, обществ. деец, член на к-та „Единство“ във В. Търново 47

КАВАЛОВ, ЦАНКО воен. деец, капитан, командир в Сръб.-бълг. война 180

КАЗАНДЖИЕВ, СТОЯН един от първите социалисти в Казанлък 298

КАЛАЙ, Б. унгарски полит. деец 71, 73

КАЛЕЙЧЕВ, БЛАГОЙ деец на македоно-одринското револ. движение, учител в Сяр 440

КАЛИЧЕ, ХЕНРИХ барон, австро-унгарски дипломат 175, 270

КАЛКАНДЖИЕВ, КОСТА деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Костурско 495

КАЛМИКОВ, АДАМ И. рус. офицер, войвода в Кресн.-Разл. въстание и в Македония 50, 51, 140, 163

КАЛНОКИ, ГУСТАВ граф, австро-унгарски държ. деец и дипломат 158, 164, 165, 238, 248, 272

КАЛОЯНОВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, член на Одринския окр. револ. к-т 496

КАЛЧО ВОЙВОДА войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 51

КАЛЯНДЖИ, ИВАН вж. Иванов, Иван

КАМИЛСКИ, СТОЯН деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Малкотърновско 496

КАНДИЛАРОВ, ГЕОРГИ учител, един от основателите на Солунската бълг. мъжка гимназия, деец на македоно-одринското револ. движение 440

КАНТАКУЗИН, М. А. княз, рус. воен. деец, генерал, воен. министър в Княжество България 135, 136, 169

КАНТАКУЗИНО румънски държ. деец 331, 332

КАНТАРДЖИЕВ, МИХАИЛ един от първите социалисти в България 298

КАРАВЕЛОВ, ЛЮБЕН идеолог и ръководител на нац.-револ. движение, писател и публицист 47, 159, 279, 280, 284

КАРАВЕЛОВ, ПЕТКО обществ., полит. и държ. деец 33, 35, 62, 64, 66, 85, 104, 105, 107, 108, 112, 113, 119, 130, 132, 135—140, 148, 156—158, 162, 164, 165, 169, 171, 172, 176, 182, 186, 194—196, 198, 234, 236—240, 242, 244—246, 255, 256, 259, 261, 266, 273, 307, 310, 311, 312, 314, 353, 358, 363

КАРАЙНОВ, ТОМА деец на македоно-одринското револ. движение, дипломат и общественик, публицист 157, 453

КАРАКОНОВСКИ, ВАСИЛ лекар, обществ. деец 23

КАРАМАНДЖУКОВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, общественик и книжовник, учител 495, 500

КАРАМИНКОВ, ХРИСТО — БУНИТО деец на нац.-револ. движение 47

КАРАМФИЛОВИЧ, ДИМИТЪР П. участник в нац.-освоб. движение, обществ. и полит. деец, член на ВМОК 48

КАРАСТОИЛОВ, СТОЯН /Стоян войвода/ войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 44, 50, 51, 54, 58

КАРАСУЛИЯТА вж. Иван Карасулията

КАРЕВ, НИКОЛА деец на македоно-одринското револ. движение, социалист, председател на Врем. управление в Крушово 463, 485, 490

КАРОЛІ румънски княз, по-късно крал 70, 416

КАРОЛЕВ, РАЙЧО просв., държ. и обществ. деец, книжовник 135

КАТАРДЖИ, ЛАСКАР румънски държ. деец 415

КАТЕРИНСКИ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, социалист 463, 495, 496

КАТКОВ, М. Н. рус. публицист 250

КАУЛБАРС, А. В. рус. воен. деец, генерал, воен. министър в Княжество България 122, 125—127

КАУЛБАРС, Н. В. рус. воен. деец и дипломат, генерал 131, 241—245, 258

КАУЦКИ, КАРЛ един от ръковод. на Германската социал-демократическа партия и на II интернационал, идеолог на центризма 343

КАФАРЕЛ френски полковник 165

КЕВЕНХЮЛЕР — МЕЧ, РУДОЛФ граф, австро-унгарски дипломат 112, 191

КЕРЕМИДЧИОГЛУ, К. гръцки лекар в Лозенград 449

КЕСЯКОВ, КОНСТАНТИН И. полит. и воен. деец, генерал от рус. армия 47

КЕСЯКОВ, ТОДОР И. обществ., полит. и държ. деец 23, 60, 142, 147

КЕЦКАРОВ, АНДОН деец на македоно-одринското револ. движение, член на Охрид. районно горско началство 450

КИПРОВ, МИРЧО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Драмско 500

КИРКОВ, ГЕОРГИ виден ръководител на

револ. раб. движение и на БКП, близък съратник на Д. Благоев, публицист, журналист, един от основоположниците на бълг. пролетарска литература 353, 355, 373, 377

КИРОВ, ТОДОР участник в нац.-револ. движение, учител, деец на Съединението 165

КИРЯКОВ, ПЕТКО вж. Петко войвода

КИСОВ, СТЕФАН воен. деец, полковник, командир в Сръб.-бълг. война, автор на мемоари 183

КИТАНЧЕВ, ТРАЙКО общественик, учител и книжовник, деец на македоно-одринското револ. движение, първи предс. на ВМОК 266, 273, 451—454

КИЧЕВЕЦА вж. Иванчо Кичевица

КЛЕМЕНТИНА ОРЛЕАНСКА княгиня, майка на цар Фердинанд 248

КЛИМЕНТ ТЪРНОВСКИ митрополит /Васил Друмев/ висш духовник, писател, полит. и държ. деец 33, 64, 101, 104, 120, 171, 239, 257, 272, 276, 316, 415

КЛЯШЕВ, ПАНДО деец на македоно-одринското револ. движение, учител, костурски войвода 470, 484, 485, 492

КОБЕКО рус. дипломат 329

КОВАЧЕВ, ВЛАДИСЛАВ деец на македоно-одринското револ. движение, секр. на ВМОК, войвода в Щипско 470, 495

КОВАЧЕВ, ЙОСИФ обществ. и просв. деец, педагог, предс. на ВМОК 125, 454

КОВАЧЕВ, ЯНКО С. печатар и издател 289

КОЗАРЕВ, ИВАН В. участник в нац.-револ. движение, член на к-та „Единство“ в Горна Джумая 49

КОКАРЕВ, НИКОЛА деец на македоно-одринското револ. движение в Ресенско 485

КОЛАРОВ, ВАСИЛ виден деец на бълг. и междунар. раб. и ком. движение, генерален секретар на Коминтерна, един от ръководителите на БКП и НРБ 376

КОЛЕВ, ХР. един от първите социалисти в България 298

КОЛУШЕВ, НЕДЕЛЧО деец на македоно-одринското револ. движение, учител, дипломат 443

КОЛЧАКОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на македоно-одринското револ. движение, участник в Конгреса в Смилево 500

КОЛЧАКОВ, МИЛУШ деец на македоно-одринското револ. движение, участник в Конгреса в Смилево 500

КОНДОВ, ЙОСИФ деец на македоно-одринското револ. движение, търговец, член на Револ. братство и на ЦК на ВМОРО 443

КОНДОЛОВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, малкотърновски войвода 449, 457, 479, 495, 499

КОНОВ, АНДРЕЙ един от първите социалисти в България, адвокат, по-късно широк социалист 286

КОНСТАНТИНОВ, АЛЕКО писател, общественик 266, 273

КОНСТАНТИНОВ, ГЕОРГИ вж. Динков, Георги Константинов

КОНСУЛОВ, ДЕЧО деец на земеделското движение, един от ръководителите на селските бунтове, 1900 337

КОРВИН, П. Г. ФОН барон, офицер, подполковник, адютант на Алексан-

дър I Батенберг, командир в Сръб.-бълг. война 188

КОРМАНОВ, НАЙДЕН обществ. деец, един от основателите на БЗС 343, 349

КОРТИ, ЛУИДЖИ граф, италиански държ. деец и дипломат 175

КОСИЕК, ФОН барон, австро-унгарски дипломат 402

КОСТА КУКЕТО войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 50

ПОП КОСТАДИН БУФСКИ вж. Буфски, поп Костадин

КОСТЕНЦЕВ, АРСЕНИ просв. деец, участник в нац.-револ. движение 49

КОСТОВ, СПИРО участник в нац.-револ. движение, деец на Съединението, един от основателите на БТЦРК, водач на добровол. чета в Сръб.-бълг. война 157, 162, 437

КОСТОВ, СТОЯН участник в подготовката на Кресн.-Разл. въстание 48

КОТЕЛНИКОВ рус. офицер, полковник на бълг. служба 131

КОЦЕВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, създател на револ. мрежа в Одринско 411, 437, 440, 442, 475

КОЧО ЛЮТАТА войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание, войвода на ВМОК 44, 50

КОЯНДЕР, А. И. рус. дипломат 171

КРАЕВ, АТ. обществ. и полит. деец 345

КРАЛ, АВГУСТ австро-унгарски дипломат 488, 489

КРИЛОВ, В. В. рус. воен. деец, генерал, воен. министър в Княжество България 118

КРУМОВ, ГЕОРГИ член на к-та „Единство“ в Пловдив 47

КРУСЕВ, М. един от първите социалисти в Дряново 298

КРЪСТЕВ, БЕНИ деец на земеделското движение, един от ръководителите на селските бунтове, 1900 337

КРЪСТЕВИЧ, ГАВРИЛ обществ., държ. и просв. деец, книжовник, главен управител на Изт. Румелия 142, 147, 149, 150, 159, 161—163, 165, 166, 455

КРЪСТЬО БЪЛГАРИЯТА /Кръстьо Николов/ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Малкотърновско и Чокенско 444, 457, 495, 500

КУРОПАТКИН, А. Н. рус. воен. и държ. деец, генерал 329

КУРТЕВ, ДИМИТЪР общественик, активен деец на Съединението 162, 164

КУРТЕВ, ИЛИЯ полит. и обществ. деец, активен деец на Съединението 157, 159, 162

КУРТЕВ, ЦЕНО деец на македоно-одринското револ. движение, кочански войвода 496

КУСЕВ, МЕТОДИ вж. Методий Кусев

КУТЕВ, ИВАН един от първите социалисти в България, адвокат 293

КУТУЛИ-ДОРСЕ френски дипломат 71

КЪНЧОВ, ВАСИЛ историк, етнограф, просв., обществ. и държ. деец 358, 407, 408

КЪРДЖИЕВ, ГЕОРГИ обществ. деец, учител и публицист 280

КЪРДЖИЕВ, ТОМА деец на нац.-револ. движение, учител, журналист, общественик 280

КЪРЧОВАЛИЯТА вж. Аргиров, Илия

КЪСОЕТО вж. Янев, Андон

КЮРКЧИЕВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, член

на Врем. управление на Крушово 490
КЯМИЛ ПАША турски държавник, велик
везир 170, 429

Л
ЛАВЕЛЕ, ЕМИЛ ДЪО белгийски учен 139
ЛАВРОВ, П. Л. рус. филолог-славист 286
ЛАЗАРОВ, ДИМИТЪР деец на македоно-
одринското револ. движение в Раз-
ложко 500, 504

ЛАЗАРОВ, ТОДОР деец на македоно-
одринското револ. движение, ръков.
на Шипския револ. к-т, задграничен
представител на ВМОРО 475

ЛАЗОВ, ЛАЗО деец на македоно-одрин-
ското револ. движение, войвода в
Малкотърновско 496

ЛАМЗДОРФ, В. Н. граф, рус. дипломат
358, 361, 472

ЛАСАЛ, ФЕРДИНАНД немски социа-
лист 282

ЛАСЕЛС, ФРАНК английски дипломат
115, 193, 246

ЛАФАРГ, ПОЛ деец на френското и
международ. соц. движение, публицист
286, 300

ЛАХОВАРИ, ЙОН румънски държ. деец
331

ЛЕБИЕ ЕФЕНДИ турски дипломат 192
ЛЕВСКИ, ВАСИЛ идеолог на нац.-револ.
движение, създател и ръководител на
Вътрешната революционна организа-
ция 159, 279, 280, 284, 415, 438

ЛЕЙАРД, ХЕНРИ английски дипломат 41

ЛЕНИН, В. И. 249, 376, 377

ЛЕРИНСКИ, МАРКО /Георги Иванов/
деец на македоно-одринското револ.
движение, подофицер от бълг. армия,
войвода в Леринско 444, 457, 465

ЛЕСОВОЙ, И. М. рус. генерал-адютант,
началник на артилерията в Княжество
България 130

ЛЕШАНИН, МИЛОЙКО сръбски генерал
178, 184, 191, 240

ЛИБКНЕХТ, ВИЛХЕЛМ деец на герман-
ското и междунар. соц. движение,
един от основателите и ръководите-
лите на Германската социалдемо-
кратическа партия 292, 300, 368

ЛИМОНЧЕВ, КОНСТАНТИН деец на
македоно-одринското револ. движе-
ние в Охридско, 1880 58

ЛОБАНОВ-РОСТОВСКИ, А. Б. рус. дип-
ломат 244, 316, 453

ЛОЗАНЧЕВ, АНАСТАС деец на македо-
но-одринското револ. движение, член
на Битолския окр. револ. к-т 475, 476,
485, 486

ЛУИ XIV френски крал 248

ЛУИ ФИЛИП френски крал 248

ЛУКАШОВ, М. И. рус. воен. деец, пол-
ковник 37

ЛУКИЯНОВ, С. И. рус. държ. деец,
участвувал във Врем. рус. управление,
изработил проект за Органически
устав на България 23, 30, 59, 60

ЛУЦКИ, В. рус. офицер, народник, еми-
грант в България, командир в Сръб.-
бълг. война 186, 280

ЛЮБОМСКИ, СТЕФАН воен. деец, генерал,
участник в Съединението 157,
164, 165, 186

ЛЮДСКАНОВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и
държ. деец 353, 358

ЛЯПЧЕВ, АНДРЕЙ полит. и държ. деец,
деец на ВМОК 454

М
МАДЖАРОВ, ЛАЗАР деец на македоно-
одринското револ. движение, лозен-

градски войвода, един от ръководи-
телите на Илинд.-Преобр. въстание в
Странджа 444, 463, 495, 498

МАДЖАРОВ, МИХАИЛ обществ., по-
лит. и държ. деец, публицист 150, 234,
238, 309

МАДЖИД ПАША, АБДУЛАХ турски
държ. деец 193, 198

МАКЕДОНСКИ, ДИМИТЪР Д. участник
в подготовката на Кресн.-Разл. въста-
ние 48

МАЛКОВ, КОНСТАНТИН деец на земе-
делското движение 343, 346

МАНДЖУКОВ, ПЕТЪР деец на македо-
но-одринското револ. движение, член
на Женевската група 464

МАНИ представител на бълг. социалисти
на I конгрес на II Интернационал 292

МАНОВ, ЕЛИСЕИ учител в Пирот 422

МАРЕШАЛ френски банкир 154

МАРИНОВ, АРГИР деец на македоно-
одринското револ. движение, учител,
войвода в Охридско 485

МАРИНОВ, БАНЬО деец на нац.-револ.
движение, войвода на добровол. чета
в Кресн.-Разл. въстание 50, 51

МАРИНОВ, ДИМИТЪР етнограф, фолк-
лорист, обществ. деец 280

МАРИНОВ, МАРИН воен. деец, капитан,
адютант на Александър I Батенберг,
командир в Сръб.-бълг. война 184

МАРИНОВ, П. учител в Бабадаг 418, 420

МАРИЯ-ЛУИЗА бълг. княгиня 272, 324

МАРКОВ, ВЕЛЪО деец на македоно-
одринското револ. движение, социа-
лист, крушовски войвода 463

МАРКОВ, ИЛЪО вж. Илѐо войвода

МАРКОВ, КОНСТАНТИН дарител от
Тулча 418

МАРКОВ, НИКОЛА син на Илѐо войво-
да 49

МАРКС, КАРЛ 280, 282, 284, 286, 291—
293, 302, 305, 364, 376

МАРТИНОВ, СПАС деец на македоно-
одринското револ. движение, учител,
член на ЦК на ВМОРО 475

МАТЕВСКИ, ДИМИТЪР участник в
нац.-револ. движение, предс. на к-та
„Единство“ в Пловдив 46, 47

МАТЛИЕВ, ДИМИТЪР деец на македо-
но-одринското револ. движение, де-
мирхисарски войвода, Битолско 485

МАТОВ, ДИМИТЪР езиковед, фолклор-
ист и етнограф, деец на ВМОК 454

МАТОВ, ХРИСТО виден деец и теоретик
на македоно-одринското револ. дви-
жение, идеолог на десницата във
ВМОРО 440, 442—444, 472, 474, 486

МЕЙНИС френски дипломат 246

МЕРДЖАНОВ, СВЕТОСЛАВ деец на
македоно-одринското револ. движе-
ние, член на Женевската група, вой-
вода в Одринско 464

МЕТОДИЙ гръцки митрополит 358

МЕТОДИЙ КУСЕВ митрополит, църк.,
обществ. и полит. деец 39, 48, 431, 432

МЕЧЕВ, ЛЕФТЕР деец на македоно-
одринското револ. движение, социа-
лист, учител 463, 496

МИЛАДИНОВ, ДИМИТЪР виден деец
на нац.-освоб. движение, просв. и
обществ. деец, фолклорист 432

МИЛАДИНОВА, ЦАРЕВНА дъщеря на
Д. Миладинов, учителка, директорка
на гимназията в Солун, общественич-
ка 432

МИЛАН сръбски крал 70, 133, 134, 138,
174—177, 186, 246, 269, 315, 422

МИЛАРОВ, СВЕТОСЛАВ писател, жур-
налист и обществ. деец 125, 266

МИЛКОВ, СЪБКО деец на Съединението
от Панагюрище 165

МИЛЧИНОВ, КОСТА деец на македоно-
одринското револ. движение, член на
един от първите к-ти в България 452

МИЛЮТИН, Д. А. рус. държ. и воен.
деец, генерал 60

МИНГРЕЛИ, Н. Д. грузински княз 244—
246

МИНЧЕВ, ГЕОРГИ участник в нац.-
револ. движение, общественик 148

МИНЧОВИЧ, ДИМИТЪР полит. и държ.
деец, дипломат, лекар 309, 316, 331

МИРАЗЧИЕВ, ДИМИТЪР деец на маке-
доно-одринското револ. движение, со-
циалист 459

МИРСКИ, КРЪСТЮ просв. и обществ.
деец, книжовник 416

МИРЧЕВ, ДИМИТЪР деец на македоно-
одринското револ. движение, учител,
член на ЦК на ВМОРО 443, 475

МИТОВ, АНТОН живописец, обществ.
деец 273

МИТРЕ ВЛАХА /Димитър Пандуров/
деец на македоно-одринското револ.
движение, костурски войвода 492

МИТРЕВ, НИКОЛА деец на македоно-
одринското револ. движение, войвода
в Охридско 482

МИХАИЛ сръбски митрополит 134

МИХАИЛЕАНУ, СТЕФАН румънски
учен 332

МИХАЙЛОВ, САВА деец на македоно-
одринското револ. движение, учител,
гевгелийски войвода 478

МИХАЙЛОВСКИ, НИКОЛА обществ. и
държ. деец 198

МИХАЙЛОВСКИ, СТОЯН поет, култ. и
обществ. деец, участник в македоно-
одринското револ. движение, предс.
на ВМОК 273, 458

МИЦКОВ, АРСО деец на македоно-
одринското револ. движение, войвода
в Кичевско 485

МИЧЕЛ, ТОМАС английски дипломат
142

МИШАЙКОВ, КОНСТАНТИН участник
в подготовката на Кресн.-Разл. въста-
ние 48

МИЯТОВИЧ, ЧЕДОМИЛ сръбски държ.
и обществ. деец, дипломат 176, 193, 194

МОЛЕРОВ, СИМЕОН деец на македоно-
одринското револ. движение, кочан-
ски войвода 500

МОЛЛОВ, ДИМИТЪР обществ. и държ.
деец, лекар 128, 131, 316

МОМЧЕВ, СТАНЧО журналист 351

МОРЦУН румънски полит. деец, социа-
лист 415

МУРАВЬОВ, М. Н. рус. държ. деец,
дипломат 328, 329

МУРАТ ПАША турски военачалник 39

МУСТАКОВ, ПЕТЮ един от първите
социалисти в Севлиево, учител 286

МУТАФОВ, САВА един от първите со-
циалисти в България, съюзист 286,
294, 296, 298, 299, 302—304, 370

МУТАФОВ, ХР. един от първите социа-
листи в България 298

МУТКУРОВ, САВА воен., полит. и държ.
деец, генерал 157, 164, 166, 190, 239,
240, 246, 252, 253, 262, 266

Н
НАБОКОВ, Н. А. рус. офицер, капитан,
на служба в бълг. армия 243, 257, 259

НАЗЪР ПАША турски военачалник 488, 489

НАПЕТОВ, ПЕТКО деец на македоно-
одринското револ. движение и на
БКП 463

НАСТЕВ, КОНСТАНТИН деец на маке-
доно-одринското револ. движение,
офицер от бълг. армия, войвода на
ВМОК 501

НАТАНАИЛОХРИДСКИ И ПЛОВДИВ-
СКИ митрополит, църковен и об-
ществ. деец, книжовник 39, 48, 49, 54,
55, 58, 60

НАУМОВ, ИВАН — АЛЯБАКА деец на
македоно-одринското револ. движе-
ние, член на Крушовското горско
началство, войвода в Битолско, Ве-
лешко, Прилепско и Порече 485

НАУМОВ, НИКОЛА деец на македоно-
одринското револ. движение, журна-
лист 411, 453

НАЧОВИЧ, ГРИГОР полит. и държ. деец,
публицист 28, 33, 35, 46, 62, 86, 101,
102, 104, 113, 118, 120, 121, 125, 127,
128, 131, 171, 172, 239, 241, 242, 244,
246, 252, 253, 262, 268, 273, 274, 307,
308, 315—317, 324, 363

НЕДКОВ, ТЕОХАР деец на македоно-
одринското револ. движение, член на
Врем. управление на Крушово 490

НЕЛИДОВ, А. И. рус. дипломат 172, 173,
244, 245, 268, 270, 271

НЕМИЦЕНКО префект на Тулча 331

НИКИФОРОВ, КОНСТАНТИН воен. де-
ец, майор, първият български воен.
министър след Освобождението 169,
180, 195, 238, 239

НИКЛЕВ, ТОМА деец на македоно-
одринското револ. движение в Кру-
шовско 485

НИКОВ, АТАНАС деец на македоно-
одринското револ. движение, книжар
в Сяр, член на ръков. на Серския
револ. к-т 440

НИКОЛА черногорски княз, по-късно
крал 70

НИКОЛА РАВАШОЛА деец на македо-
но-одринското револ. движение в Ох-
ридско 482

НИКОЛАЕВ, ДАНАИЛ воен. и държ.
деец, генерал, деец на Съединението,
командир в Сръб.-бълг. война 157,
164—166, 187, 190, 239, 246, 454, 456

НИКОЛАЙ II рус. император 316, 317,
329, 471

НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ рус. велик
княз 39

НИКОЛИЕВ, НИКОЛА деец на македо-
но-одринското револ. движение, вой-
вода в Сярско 500

НИКОЛОВ, ДИМО деец на македоно-
одринското револ. движение, член на
Женевската група 464

НИКОЛОВ, КРЪСТЬО вж. Кръстьо Бъл-
гарията

НИКОЛОВ, РАЙЧО воен. деец, майор,
активен деец на Съединението, член
на БТЦРК 157, 164, 166

НИКОЛОВ, СТОЙКО учител в Кюстен-
джа 420

НИКОЛОВ, ТОМА деец на македоно-
одринското револ. движение, свеще-
ник, член на Битолския окр. револ. к-т
440

НИКУШЕВ деец на Съединението, пору-
чик 165

НИКЪЛСЪН, АРТЪР английски дипло-
мат 270

НИХАД ПАША турски дипломат 172, 192
НОАЙ, ЕМАНУЕЛ ДЪО маркиз, френ-
ски историк и дипломат 175

НОВАКОВИЧ, СТОЯН сръбски историк,
дипломат 411

НОВИЧЕВ рус. търговец 269

НОКОВ, СТОЯН участник в ранното соц.
движение, член на Женевската група
292

НУНКОВ, КОНСТАНТИН деец на маке-
доно-одринското револ. движение,
войвода в Дедеагачко, Гюмюрджин-
ско и Кумановско 464, 479

О
ОБАРЕ, Г. френски дипломат 402

ОБРЕТЕНОВ, НИКОЛА бележит деец на
нац.-револ. движение 55, 59

ОБРУЧЕВ, Н. Н. рус. воен. и държ. деец,
генерал 79

ОБЩНСКИ, ДИМИТЪР деец на маке-
доно-одринското револ. движение,
член на Женевската група 464

ОВСЯНИЙ, Н. Р. управител на Кюстен-
дилски окръг по Врем. рус. управле-
ние 49

ОВЧАРОВ, АТ. С. редактор на сп. Земле-
делец 340

ОГНЕНОВ, ГРИГОР войвода на чета в
Кресн.-Разл. въстание 51

О'КОНЪР, Н. английски дипломат 270

ОНУ рус. дипломат 237

ОРЕШКОВ, АНДОН деец на Съедине-
нието, от Панагюрище 165

ОРОШАКОВ, ГАВРИЛ обществ., полит.
и държ. деец 196

ОРЦЕ вж. Попйорданов, Йордан

ОРЧО ВОЙВОДА вж. Парпулов, Иван
Маринов

ОСМАН БЕЙ турски офицер 165

П
ПАВЛЕВ, МАРКО деец на македоно-
одринското револ. движение, войвода
в Дебърско 482

ПАЛАСКАРЯ вж. Тодор Паласкаря

ПАНАЙОТОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на
македоно-одринското револ. движе-
ние, офицер от бълг. армия, войвода в
Ресенско 485

ПАНАРЕТ ПЛОВДИВСКИ митрополит,
един от ръководителите на църковно-
националното движение 426

ПАНАРЕТОВ, СТЕФАН обществ. деец,
дипломат 109

ПАНДУРОВ, ДИМИТЪР вж. Митре
Влаха

ПАНИЦА, КОСТА полит. и воен. деец,
майор, юрист, деец на Съединението,
член на БТЦРК, командир в Сръб.-
бълг. война 157, 164, 166, 182—184,
190, 246, 257—259, 262, 265, 266, 450

ПАНОВ, ОЛИМПИЙ участник в нац.-
револ. движение, воен. и полит. деец,
майор, командир в Сръб.-бълг. война
184, 239, 245

ПАПАЗОВ, СТЕФАН един от първите
социалисти в България 298

ПАПАНЧЕВ, ГЕОРГИ деец на македоно-
одринското револ. движение, офицер
от бълг. армия, войвода в Леринско
485

ПАПРИКОВ, СТЕФАН воен. и държ.
деец, дипломат, началник-щаб в
Сръб.-бълг. война 324, 329, 332, 352,
353, 357—360, 362

ПАРДОВ, СИЛЯН деец на македоно-
одринското револ. движение, войвода
в Битолско 478

ПАРЕНСОВ, П. Д. рус. воен. деец,

генерал, воен. министър в Княжество
България 36, 102, 105

ПАРПУЛОВ, ИВАН МАРИНОВ /Орчо
войвода/ войвода на чета в Кресн.-
Разл. въстание 51

ПАСКОВ, ВАСИЛ деец на македоно-
одринското револ. движение, учител,
журналист 495, 496

ПАТЧЕВ, МЕТОДИ деец на македоно-
одринското револ. движение, учител,
прилепски войвода 465

ПАУНЧЕВ, ИВАН деец на македоно-
одринското револ. движение в Ох-
ридско, 1880 58

ПАШИЧ, НИКОЛА сръбски държ. деец
176, 269

ПАЯКОВ, ЛАЗАР финансист и държ. деец
86

ПЕЕВ, КОСТАКИ обществ. деец, първият
изборен кмет на Пловдив 166

ПЕЙКОВ, ТОДОР деец на македоно-
одринското револ. движение, пред-
ставител в Солунския конгрес, 1903,
от Велешко 475

ПЕКАРЕВ, ЮРДАН виден деец на земе-
делското движение, публицист 340—
342, 344, 349

ПЕЛАГИЧ, ВАСА сръбски радикал-со-
циалист 86, 286

ПЕНКОВ, ДИМИТЪР деец на македоно-
одринското револ. движение в Нев-
рокопско 500

ПЕНЧЕВ, ГЕОРГИ един от първите
социалисти в България, съюзист, по-
късно широк социалист 286, 298, 299

ПЕТКО ВОЙВОДА /Петко Киряков/ деец
на нац.-револ. движение, четнически
войвода 43, 49

ПЕТКОВ, АПОСТОЛ деец на македоно-
одринското револ. движение, гевге-

нар. соц. движение, един от основателите на РСДРП, теоретик на марксизма 282, 286, 292, 300, 302

ПОЛЗИКОВ рус. офицер на служба в бълг. армия 130

ПОЛЯКОВ-ЧЕРНИ, С. рус. банкир 104

ПОМЯНОВ, КОНСТАНТИН полит. и държ. деец 64, 131

ПОПАРСОВ, ПЕТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, един от основателите и член на ЦК на ВМОРО 411, 437—439, 442

ПОПГЕОРГИЕВ, ДИМИТЪР деец на нац.-револ. движение, учител, началник-щаб на Кресн.-Разл. въстание, ръководител на добровол. чета в Сръб.-бълг. война 43, 44, 49—51, 54, 55, 58, 59

ПОПЕВ, ГРИГОР деец на македоно-одринското револ. движение, търговец, член на Битолския револ. к-т 440, 443

ПОПЕТО вж. Апостолов, Михаил

ПОПИОРДАНОВ, ЙОРДАН /ОРЦЕ/ деец на македоно-одринското револ. движение, основател и ръководител на револ. кръжок на „гемиджиите“ 482—484

ПОПОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на македоно-одринското револ. движение, социалист 463

ПОПОВ, АТ. отговорен редактор на в. „Земледелска защита“ 351

ПОПОВ, ВАСИЛ деец на македоно-одринското револ. движение, участник на конгреса в Смилево 485

ПОПОВ, ИВАН деец на македоно-одринското револ. движение, фелдфебел от бълг. армия, костурски войвода 482, 492

ПОПОВ, КИРИЛ Г. математик, икономист-статистик 213, 221

ПОПОВ, СТОЯН деец на македоно-одринското револ. движение, социалист 459

ПОПОВ, ХРИСТО воен. и държ. деец, майор, юрист, командир в Сръб.-бълг. война 183, 186, 188, 190, 239, 262

ПОПОВ, ЯНИ деец на македоно-одринското револ. движение, поет, войвода в Лозенградско 496

ПОПОВА, ТЕОФАНИ една от първите жени социалистки в България, учителка 286

ПОПТРАЙКОВ, ЛАЗАР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, поет, костурски войвода 486

ПОПХРИСТОВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, член на Битолския окр. револ. к-т, ръководител и войвода на Леринския револ. район 485, 486, 492

ПОСТОМПИРОВ, ТОДОР единот първите социалисти в България 284, 294, 298, 365

ПРОДАНОВИ братя, фабриканти в Тулча 413, 414

ПРОКОПИЕВ, К. вж. Дебагорий-Мокришвич, В. К.

ПУЛЕВСКИ, ГЕОРГИ войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 51

ПУШКАРОВ, НИКОЛА почвовед, родоначалник на бълг. почвознание, деец на македоно-одринското револ. движение, скопски войвода 495

ПЪРЛИЧЕВ, КИРИЛ деец на македоно-одринското револ. движение, син на Григор Пърличев, учител 442

Р

РААБ, РИЦАР ФОН австро-унгарски дипломат, полковник 41

РАВАШОЛА вж. Никола Равашоло

РАДЕВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и държ. деец 353, 358, 363

РАДЕВ, ГЕОРГИ — БРОДАЛИЯТА деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Сярско 484

РАДОВИЦ германски дипломат 175

РАДОСЛАВОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на македоно-одринското револ. движение, член на ръководното тяло на Серския револ. окръг 500, 501

РАДОСЛАВОВ, ВАСИЛ полит. и държ. деец 125, 132, 135, 196, 234, 238—240, 242, 245, 246, 248, 256, 273, 274, 307—309, 311, 312, 324, 325, 327, 332, 334, 336, 352, 355, 456

РАЗБОЙНИКОВ, АНАСТАС деец на македоно-одринското револ. движение, учител, деец на ВМОРО в Бунарихисарско, секретар на конгреса на Петрова нива 495, 496

РАЗДОЛОВ, АТАНАС деец на македоно-одринското револ. движение, социалист, публицист 459

РАЗЛОГОВ, Г. директор на българското училище в Тулча 418

РАКОВСКИ, ГЕОРГИ СТОЙКОВ идеолог и ръководител на нац.-револ. движение, писател и публицист 159, 279, 280, 284

РАКОВСКИ, КРЪСТЮ един от първите социалисти в България, виден деец на междунар. раб. движение, свързан с рус. социалдемократия и по-късно с Г. Плеханов и В. Ленин, заемал висши държавни постове в СССР, публицист 286, 292, 302—304

РЕДИГЕР рус. офицер, полковник, на служба в България 130

РЕМЛИНГЕН, А. А. рус. воен. деец, полковник, министър в Княжество България 118—120

РИЗА БЕЙ турски дипломат 245

РИЗОВ, ДИМИТЪР обществ. и полит. деец, дипломат, публицист 164, 166, 171, 234, 450

РИНГ, МАКСИМИЛИАН ДЪО барон, френски дипломат 71, 76, 78, 143

РИФАТ ПАША, ХАЛИЛ битолски паша 403

РОБЕВ, КОНСТАНТИН деец на македоно-одринското револ. движение в Охридско, 1880 56

РОЗБЪРИ, АРЧИБАЛД английски полит. и държ. деец 237

РОЙС, ХЕНРИХ княз, германски дипломат 70

РОМАНСКИ, СТОЯН славист-езиковец и етнограф 420

РОСТКОВСКИ рус. дипломат 498

РУСИНСКИ, НИКОЛА ПЕТРОВ деец на македоно-одринското револ. движение, социалист, войвода в Демирхисарско, Битолско и Крушовско 463, 485

С

САБУРОВ, П. А. рус. дипломат 259

САВАС ПАША турски държ. деец 401

САВОВ, МИХАИЛ воен. и държ. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 182, 266, 278, 360, 362

САЕВ, ТОДОР деец на македоно-одринското револ. движение, мичман от бълг. флот, войвода на ВМОК 469, 470

САИД ПАША турски държ. деец 170, 174, 175

САКЪЗОВ, ЯНКО обществ. и полит. деец, един от водачите на БСДП, лидер на БРСДП (ш. с.) 273, 293, 299, 303, 304, 324, 343, 345, 346, 372, 374, 376—378

САЛАБАШЕВ, ИВАН финансист, полит., обществ. и държ. деец 147, 148

САМАРДЖИЕВ, КОНЕ Г. деец на македоно-одринското револ. движение, книжар в Солун 438

САМОКОВЕЦ, АТАНАС търговец и обществ. деец, първият кмет на Пловдив, член на Врем. правителство след Съединението 166

САНДАНСКИ, ЯНЕ виден деец на македоно-одринското револ. движение, ръководител на Серския револ. окръг, войвода, организатор на „Аферата Стоун“ 464, 465, 469, 470, 479, 500, 501

САПУНАРОВ, ИВАН деец на македоно-одринското револ. движение, член на Солунския револ. к-т 475

САРАФОВ, БОРИС виден деец на македоно-одринското револ. движение, офицер от бълг. армия, предс. на ВМОК, член на Гл. щаб на Битолския револ. окръг 357, 444, 454, 456, 458, 468, 478, 479, 483, 485, 486

САРАФОВ, КОСТА деец на македоно-одринското револ. движение, чичо на Б. Сарафов 452

САРАФОВ, МИХАИЛ култ., полит. и държ. деец, дипломат 48, 49, 113, 131, 353, 358

САХАРОВ, В. В. рус. воен. аташе в България, полковник 238

СВЕЩАРОВ, Л. член на к-та „Единство“ в Пловдив 47

СЕКУЛОВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, член на Врем. управление на Крушово 490

СЕНКЛЕР, Д. Б. /Хидает паша/ английски офицер, консул във Варна и Бургас 41

СЕРАФИМ СЛИВЕНСКИ митрополит 426

СИЛЯНОВ, ЙОРДАН — ПИПЕРКАТА деец на македоно-одринското револ. движение, демирхисарски войвода, Битолско 444, 482, 485, 489

СИЛЯНОВ, ХРИСТО виден деец на македоно-одринското револ. движение, учител, поет, журналист и публицист, историк на освободителните борби в Македония и Одринско след Берлинския конгрес 410, 449, 496, 499

СИЛЯНОВСКИ, ГЕОРГИ воен. деец, капитан, командир в Сръб.-бълг. война 182

СИМЕОН ВАРНЕНСКИ И ПРЕСЛАВСКИ митрополит, обществ. деец, книжовник 101, 126

СИМИЧ, ДЖОРДЖЕ сръбски държ. деец и дипломат 134, 320

СИНЕСИЙ охридски митрополит 428

СИРАКОВ, В. деец на македоно-одринското револ. движение, социалист 462

СКОБЕЛЕВ, М. Д. рус. воен. деец, генерал, министър-председател и министър в Княжество България, 1882—1883 44, 47, 125

СЛАВЕЙКОВ, ИВАН обществ., полит. и държ. деец, публицист 148, 261, 353

СЛАВЕЙКОВ, ПЕТКО Р. поет и публицист, обществ., полит. и държ. деец 23, 46, 62, 64, 66, 68, 105, 112, 113, 118, 119, 132, 135, 148, 157, 166, 169, 239, 273, 281, 282

СЛАВКОВ, ПАНАЙОТ полит., обществ. и държ. деец 273

СОБОЛЕВ, Л. Н. рус. генерал, държ. деец в Княжество България 122, 124—127

СОКОЛОВ, ИВАН участник в нац.-револ. движение, деец на Съединението, доброволец в Сръб.-бълг. война 164, 166

СОКОЛОВ, ПЕТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Одринско 464

СОКОЛОВ, СИМО сръбски офицер, капитан 36

СОЛСБЪРИ, РОБЪРТ лорд, английски държавник 41, 164, 171, 176

СПРОСТРАНОВ, АНГЕЛ деец на македоно-одринското револ. движение в Охридско, 1880 58

СПРОСТРАНОВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение 485

СПРОСТРАНОВ, Н. деец на македоно-одринското револ. движение 39, 432

СПРОСТРАНОВ, ПЕТЪР деец на македоно-одринското револ. движение в Охридско, 1880 58

СРЕБРОВ, В. един от първите социалисти в България 298

СТАМБОЛОВ, ДИМИТЪР обществ. и полит. деец, деец на Съединението 47

СТАМБОЛОВ, СТЕФАН деец на нац.-револ. движение, политик и държавник 33, 35, 47, 54, 55, 59, 64, 121, 132, 135, 169, 171, 192, 234, 236—240, 242, 246, 248, 252—257, 259—262, 265, 266, 268—274, 276—279, 290, 298, 307—312, 314—317, 321, 340, 352, 353, 355, 369, 429, 438, 450

СТАМБОЛСКИ, ХРИСТО обществ. и държ. деец, лекар 147, 149, 154

СТАНИШЕВ, КОНСТАНТИН обществ. и полит. деец, участвувал във Врем. рус. управление в България 23, 26

СТАНИШЕВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, предс. на ВМОК, в сътрудничество с ВМОРО 456, 468, 472

СТАНКОВ, ТОДОР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, публицист, войвода в Радовишко 444

СТАНЧОВ, ДИМИТЪР държ. деец, дипломат 328

СТЕПНЯК-КРАВЧИНСКИ, С. М. рус. писател, публицист, народник 286

СТЕФАН КАРАДЖА бележит деец на нац.-револ. движение 164, 298, 415

СТЕФАНОВ, ХАДЖИ ВЕЛИКО дарител от Тулча 418

СТЕФАНОВ, ГЕОРГИ един от първите социалисти в България 301

СТЕФАНОВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, директор на Битолската гимназия, задграничен представител на ВМОРО, член на ръков. тяло на Серския револ. окръг 458, 500; 501

СТЕФАНОВ, СПИРО деец на Съединението 162

СТЕФАНОВ, ХР. учител в Тулча 418

СТЕФО ВОЙВОДА войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 51

СТЕФОВ, ВЪЛЪО воен. деец, подполковник, член на БТЦРК, пръв помощник на З. Стоянов, активен деец на Съединението 164, 165

СТОЕВ, ПЕТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, учител, социалист 463

СТОЕНЧЕВ, ЛЮБОМИР деец на македоно-одринското револ. движение, войвода на ВМОК 501

СТОИЛОВ, КОНСТАНТИН държ. и полит. деец 33, 36, 62, 65, 101, 113, 118, 123, 126—128, 130, 131, 135, 172, 174, 238, 239, 242, 244—246, 248, 252, 253, 262, 268, 273, 307—309, 312, 315—318, 320—323, 328, 330, 411, 454, 456

СТОЙКО войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 50

СТОЙКОВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, офицер от бълг. армия, войвода на ВМОК 485

СТОЙО ТОРОЛИНКО войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 50

СТОЙЧЕВ, НИКОЛА полит. и държ. деец 113, 132

СТОЛИПИН, А. Д. рус. генерал, временен генерал-губернатор на Изт. Румелия и Одринския вилает 79, 142, 425

СТОУН, ЕЛЕНА американска протестантска мисионерка 465, 469

СТОЯН БОГДАНЦАЛИЯ войвода на чета в Сръб.-бълг. война 171

СТОЯН ВОЙВОДА вж. Карастоилов, Стоян

СТОЯН ВОЙВОДА 44

СТОЯНОВ, ДОНЕ деец на македоно-одринското револ. движение, куриер на ВМОРО 449

СТОЯНОВ, ЗАХАРИ бележит деец на нац.-револ. движение, полит. и обществ. деец, идеолог и председател на БТЦРК, водач на борбата за провъзгласяване на Съединението, член на Врем. правителство, писател, публицист 148, 157, 159, 160, 162—166, 169, 171, 234, 236, 246, 259—261, 273, 280, 283, 437, 438

СТОЯНОВ, ЙОРДАН деец на македоно-одринското револ. движение, войвода на ВМОК 469, 470, 501

СТОЯНОВ, ПЕТКО воен. деец, командир в Сръб.-бълг. война 190

СТОЯНОВ, ХРИСТО полит. и държ. деец 23, 64, 105, 112, 239

СТОЯНОВИЧ, ИВАН обществ., полит. и държ. деец, активен участник в движението за Съединение, член на БТЦРК, съратник на З. Стоянов, член на Врем. управление 157, 164

СТРАНГФОРД, лейди Е. английска общественичка 282

СТРАНСКИ, ГЕОРГИ лекар, полит. и държ. деец 148, 157, 161, 162, 164—166, 169, 239, 248, 252, 253, 273

СТРАХИЛ /поп Христо/ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Охридско 482

СТУРДЗА, ДИМИТРИЕ румънски държ. и полит. деец, публицист 332

СУГАРЕВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, битолски окр. войвода 482, 485, 486, 489

СУДЗИЛОВСКИ-РЪСЕЛ, Н. руски емигрант, народник 280

СУКНАРОВ, НИКОЛА полит. и държ. деец 113, 120, 125, 126, 131, 132, 135, 137, 138, 269, 280

СУМПУРОВ, ДОНЧО деец на раб.-синдик. движение 380

СЪРБАКОВ, ВАНЧО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Кичевско 485

СЮЛЕЙМАН ПАША турски военачалник 39

Т

ТАГАЕВ, Б. рус. журналист 501

ТАНТИЛОВ, ПЕТЪР воен. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 183

ТАТАРЧЕВ, ХРИСТО виден деец на македоно-одринското револ. движение, лекар, един от основателите и първи предс. на ЦК на ВМОРО 438, 439, 442, 443, 472, 474

ТАТИЩЕВ, С. С. рус. дипломат, публицист и историк 269

ТЕНЕВ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Мустафапазарджишко 495

ТЕНЕВ, МИХАИЛ финансист и държ. деец 324, 333

ТЕНИШЕВ, КОСТА деец на македоно-одринското револ. движение, участник в конгреса на Петрова нива 496

ТЕНЧЕВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, учител и директор на Солунската бълг. гимназия, член на Револ. братство, по-късно деец на ВМОРО 443

ТЕОДОРОВ, ТЕОДОР полит. и държ. деец 316, 323

ТЕОДОСИЙ скопски митрополит 270, 428

ТЕОХАРОВ, ГЕОРГИ държ. деец 118, 125

ТЕПЛОВ, В. рус. учен 89, 90, 92

ТЕФИК БЕЙ от Неврокоп 50

ТИЛЕВ, поп ГЕОРГИ духовник, обществ. деец, участник в нац.-револ. движение, деец на Съединението 47

ТИЛЧЕВ, ГЕОРГИ деец на ранното раб. движение в България 380

ТИСА, КАЛМАН унгарски държавник 193

ТИШЕВ, ГЕОРГИ полит. и държ. деец 105, 112

ТИШКОВ, ПРОДАН — ЧАРДАФОН участник в нац.-револ. движение, активен деец на Съединението, водач на голямоконарската чета, по-късно офицер, майор 165, 166

ТОДЕВ, РАДОН деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Разложко 504

ТОДОР ПАЛАСКАРЯ войвода на чета в Кресн.-Разл. въстание 44, 50—52

ТОДОРОВ, ГЕОРГИ воен. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 186, 191

ТОДОРОВ, ДИМИТРАКИ БЕЙ дарител от Тулча 418

ТОДОРОВ, ДИМИТЪР дипломат 331, 332

ТОДОРОВ, КОСТАДИН началник на пощен. станция в Пловдив 166

ТОДОРОВ, СТЕФАНАКИ БЕЙ дарител от Тулча 418

ТОНЧЕВ, ДИМИТЪР обществ., полит. и държ. деец 161, 162, 248, 253, 273, 274, 307, 309, 324

ТОТЕВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, участник в конгреса на Петрова нива 496

ТОТЛЕБЕН, Е. И. рус. воен. деец, генерал 399, 431

ТОШЕВ, ПЕРЕ виден деец на македоно-одринското револ. движение, учител, един от основателите и член на ЦК на ВМОРО, войвода в Прилепско 437, 440, 442—444, 450, 486, 492

ТОШЕВ, СТЕФАН воен. деец, генерал, командир в Сръб.-бълг. война 182

ТРЕНКОВ, ЙОРДАН деец на македоно-одринското револ. движение, учител, войвода на ВМОК, по-късно на ВМОРО 485

ТРИФОНОВ, ДИМИТЪР водач на конница в Кресн.-Разл. въстание 54
ТРОТЕР, ДЖОН английски воен. аташе в Цариград, майор 165
ТУРАТИ италиански социалистически водач 368
ТУРЧЕВ, СПАС участник в нац.-револ. движение, деец на Съединението, член на БТЦРК 157
ТУХОЛКА, А. рус. държ. деец, участвувал във Врем. рус. управление в България 30
ТЮФЕКЧИЕВ, НАУМ деец на македоно-одринското револ. движение, търговец на оръжие, подпредс. на ВМОК 453, 454

У
УАЙТ, УИЛЯМ английски дипломат 175, 250, 270, 271
УЗУНОВ, АТАНАС МАРИНОВ воен. деец, майор, командир в Сръб.-бълг. война 180, 184, 185, 191, 245, 280
УЗУНОВ, КИРО Д. деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Малкотърновско 496
УЗУНОВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, учител, охридски войвода 485, 492
УИЛСЪН английски дипломат 144
УОЛФ, ХЕНРИ ДРЪМОНД английски държ. деец, дипломат 71
УРУСОВ, С. Н. княз, рус. дипломат 60
УТИН рус. банкир 104

Ф
ФЕРДИНАНД I САКС КОБУРГ ГОТ-СКИ бълг. княз, по-късно цар 248, 251—258, 260, 262, 265, 266, 268—274, 277, 278, 307, 311, 315—318, 320, 324, 329, 330, 332, 334, 352, 353, 357—363, 369, 383, 428, 450, 454, 455, 458

ФЕРИКИДИ румънски държ. деец 193
ФИЛИПОВ, СТОЮ участник в нац.-револ. движение, активен деец на Съединението 163

ФИЛОВ, ДИМИТЪР воен. деец, подполковник, деец на Съединението, командир в Сръб.-бълг. война 157, 164—166, 188, 245

ФИРМИЛИЯН сърбин, скопски митрополит 358, 359, 411

ФИЦМОРИС, ЕДМЪНД лорд, английски дипломат 399, 400, 402

ФИЧЕВ, К. учител в Кюстенджа 420

ФЛЕВА румънски полит. деец 415

ФОУСЕТ, ХЕНРИ английски дипломат 42, 43

ФРАНЦ ЙОСИФ австро-унгарски император 169, 271

ФРАНЦ ЙОСИФ германски офицер, брат на Александър I Батенберг 165, 272, 317

Х
ХАДЖИ ДИМИТЪР бележит деец на нац.-револ. движение 164, 298

ХАДЖИДИМОВ, ДИМО виден деец на БКП и македоно-одринското револ. движение, съратник на Г. Делчев и Я. Сандански 464, 479, 484

ХАДЖИЕВОВ, ИВАН предприемач, обществ. деец 101

ХАДЖИКАЛЧОВ, КОНСТАНТИН банкир, обществ. и полит. деец, дипломат, деец на Съединението 147, 148, 162, 164, 169, 172, 244

ХАДЖИНИКОЛОВ, ИВАН деец на македоно-одринското револ. движение, учител и книжар, един от основателите и член на ЦК на ВМОРО 438, 442, 443

ХАДЖИПЕТРОВ, ИВАН обществ. и полит. деец 172

ХАЙЛС, А. Ш. английски журналист 501

ХАЙНРИХ брат на Александър I Батенберг 164

ХАКАНОВ, ГЕОРГИ лекар, обществ. и полит. деец 147, 150

ХАЛАЧЕВ, ДИМИТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, подофицер от бълг. армия, войвода в Малкотърновско 496

поп ХАРИТОН ХАЛАЧЕВ деец на нац.-револ. движение, войвода 415

ХАРОВЕР, ТОМАС чужденец на бълг. служба 132

ХАРТВИГ, Н. рус. дипломат 256

ХЕРЦЕН, А. И. рус. писател, философ, револ.-демократ 280

ХЕСАПЧИЕВ, ХРИСТОФОР, воен. и държ. деец, дипломат, пом. на началник-щаба в Сръб.-бълг. война 183, 328

ХИДАЕТ ПАША вж. Сенклер, Д. Б.

ХИЛКОВ, М. И. рус. княз, министър в Княжество България 125, 126

ХИЛМИ ПАША турски държ. деец 471, 482

ХИРШ, МОРИЦ барон, германски жп предприемач 118, 154, 220

ХИТОВ, ПАНАЙОТ деец на нац.-револ. движение, войвода 164

ХИТРОВО, А. П. рус. дипломат 27, 114, 116—120, 122, 124, 245, 269, 402, 432

ХОЛЕВИЧ, НИКОЛА Г. общественик, виден деец на земеделското движение 340, 343, 349

ХОТИНСКИ, А. рус. емигрант, народник 280

поп ХРИСТО вж. Страхил

ХРИСТОВ, Д. един от първите социалисти в България 298

ХРИСТОВ, ТАЛЕ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, ръков. на Прилепския револ. к-т 485

ХРИСТОВ, ТАСЕ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Охридско 485

ХРИСТОВ, ХРИСТО търговец, полит. деец 135, 150

ХУБМАЙЕР, МИРОСЛАВ словенец, воен. ръководител в Кресн.-Разл. въстание 54

ХЪРЛЕВ, НИКОЛА деец на македоно-одринското револ. движение, участник в Кавадарци, участник в Солунския конгрес 1903 475

ХЮСНИ БЕГ ПЕТРИЧКИ турски военачалник 55

Ц
ЦАНКОВ, ДРАГАН деец на нац.-освоб. движение, обществ., полит. и държ. деец, публицист 23, 26, 33, 46, 47, 60, 62, 64, 68, 85, 105, 107, 112, 113, 117—121, 125, 127, 128, 130—136, 156, 162, 171, 194, 195, 238, 239, 241, 244—246, 257, 260, 262, 307, 310—312, 355

ЦАНКОВ, КИРИАК деец на нац.-освоб. движение, обществ., полит. и държ. деец, 33, 125, 126

ЦАНОВ, ИЛИЯ държ. деец, дипломат 135, 139, 162, 177, 187, 190, 191, 193, 198

ЦАНОВ, НАЙЧО полит., обществ. деец, публицист 266, 273, 345, 355

ЦВЕТКОВ, ПАРАШКЕВ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, войвода в Битолско 485

ЦЕРТЕЛЕВ, А. Н. княз, рус. дипломат 44, 71, 74, 76, 79, 146, 398

ЦЕРКОВСКИ, ЦАНКО БАКАЛОВ поет, писател, общественик, виден деец на БЗНС 342—344, 349, 351

ЦЕТКИН, КЛАРА видна деятелка на германското и междунар. соц. движение, една от основателките на германската социал-демократическа партия 368

ЦОКОВ, ДИМИТЪР дипломат 331

ЦОНЧЕВ, ИВАН деец на македоно-одринското револ. движение, генерал от бълг. армия, подпредседател на ВМОК 357, 458, 468—472, 475, 478, 501

Ч
ЧАКОВ, МИХАИЛ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Петричко, Драмско, Сярско и др. 485, 501

ЧАРДАФОН вж. Тишков, Продан

ЧАРИКОВ, Н. В. рус. дипломат 454

ЧАЧЕ, ГЕОРГИ деец на македоно-одринското револ. движение, член на Врем. управление в Крушово 490

ЧЕКАЛАРОВ, ВАСИЛ деец на македоно-одринското револ. движение, костурски районен ръководител 470, 482, 484, 485, 492

ЧЕМКОВ, ХРИСТО деец на македоно-одринското револ. движение, учител 440

ЧЕРКАСКИ, В. А. княз, рус. държ. деец, възглавявал Врем. рус. управление в България 23, 24, 26, 28—30, 35, 38, 412

ЧЕРНИШЕВСКИ, Н. Г. рус. писател, лит. критик, философ, револ.-демократ 280, 281, 286

ЧЕРНОПЕЕВ, ХРИСТО виден деец на македоно-одринското револ. движение, подофицер от бълг. армия, войвода в Кукушко, ръководител на Струмичкия револ. окръг 444, 457, 469, 470, 479, 495, 504

ЧИЧАГОВ, М. М. рус. воен. деец, подполковник, рус. воен. аташе в Изт. Румелия 167, 169

ЧОЛАКОВ, ГЕОРГИ Н. участник в нац.-револ. движение, член на к-та „Единство“ в Горна Джумая 49

ЧОЛАКОВ, СТЕФАН воен. деец, поручик, командир в Сръб.-бълг. война 185

ЧОЛАКОВ, ТОДОР деец на ранното раб. движение 289

ЧОМАКОВ, СТОЯН обществ. деец, лекар 148, 166, 172

ЧУРАНОВ, ГЕОРГИ участник в македоно-одринското револ. движение от Смилево 485, 488

ЧУЧКОВ, ЕФРЕМ деец на македоно-одринското револ. движение, учител, скопски окр. войвода, член на ЦК на ВМОРО 444

Ш
ШАПКАРЕВ, КОСТАДИН участник в подготовката на Кресн.-Разл. въстание 48, 432

ШАХОВ, КОСТА деец на македоно-одринското револ. движение, общественик и публицист, деец на ВМОК 437, 451, 452, 456

ШЕВЧЕНКО, Й. В. управител на Горноджумайски окръг по Врем. рус. управление 49

ШЕЛГУНОВ, Н. В. рус. обществ. деец, публицист 286

ШЕПЕЛЕВ, А. рус. офицер, началник на воен. кабинет на Александър I Батен-

берг 71, 73, 78, 79

ШИВАРОВ, ПЕНЬО деец на македоно-одринското револ. движение, ст. подофицер от бълг. армия, войвода в Малкотърновско, участник в конгреса на Петрова нива 186, 496, 499

ШИШКОВ, СТОБО Н. фолклорист и етнограф 408

ШИШМАНОВ, ПЕЙО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Родопите 500

ШМИТ, АДОЛФ германски финансист 71, 72, 142, 144

ШОПОВ, АТАНАС обществ. деец и дипломат 438

ШУЛЕВ, АНТОН деец на македоно-одринското револ. движение, социалист 459

ШУЛЕВ, ВЕЛЬО деец на македоно-одринското револ. движение, социалист 459

ШУЛЕВ, КОСТА участник в подготовката на Кресн.-Разл. въстание 48

Щ
ЩОЛБА, ЯРОСЛАВ чех, в настоятелството на Бълг. типографско дружество 289

Ю
ЮРУКОВ, ДАНАИЛ обществ. и полит. деец, деец на Съединението, член на Врем. правителство 166

ЮРУКОВ, ДИМИТЪР войвода 171

ЮРУКОВ, ПЕТЪР деец на македоно-одринското револ. движение, тиквешки войвода 494

ЮШЕН ЧАУШ турски военачалник 39

Я
ЯБЛАНСКИ, Д. М. финансист и полит. деец 223

ЯВОРОВ, ПЕЙО К. поет, виден деец на македоно-одринското револ. движение, близък съратник на Г. Делчев 436, 468, 478

ЯНАКИ ЛОВЧАНЕЦ деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Кичево 485

ЯНЕВ, АНДОН — КЪОСЕТО деец на македоно-одринското револ. движение, войвода в Гевгелийско 448, 478

ЯНКОВ, АНАСТАС деец на македоно-одринското револ. движение, офицер от бълг. армия, войвода на ВМОК 469, 470, 501, 504

ЯНКОВ, ДИМО деец на македоно-одринското револ. движение, председател на Малкотърновския револ. к-т 495

ЯНКУЛОВ, ГЕОРГИ обществ. и полит. деец, лекар, деец на Съединението, член на Врем. правителство 147, 166, 169, 308

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

А
АВСТРИЯ/АВСТРО-УНГАРИЯ 58, 70, 71, 82, 87, 89, 108, 112, 113, 115, 118, 119, 127, 128, 134, 150, 151, 158, 162—165, 169, 171, 172, 175, 176, 191, 192, 194—196, 212, 218, 220, 222, 223, 233, 237, 238, 240, 241, 244, 246—251, 254, 268—272, 312, 315, 317, 321, 330, 332, 359, 360, 361, 368, 402, 410, 421, 471, 488

АЗИЯ 148, 158

АЙВАТОВО с. Солунско, Югоизт. Маке-

дония, Гърция 438

АЙТОС гр. 142, 164, 216

АЙТОСКО 82

АКБУНАР с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412

АКЧАР вж. Арчар

АЛДОМИРОВЦИ с. Софийско 182, 183

АЛЕКСАНДРИЯ гр. СР Румъния 154

АЛИБОТУШ вж. Славянка

АНАДОЛКЪОЙ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412

АНГИСТА р. 478, 484

АНГЛИЯ/Великобритания/34, 41, 47, 58, 70, 71, 82, 87, 109, 112, 113, 115, 127, 132, 137, 146, 147, 148, 150, 158, 164, 171, 172, 174—176, 192—196, 212, 218, 220, 222, 223, 233, 236, 237, 240, 241, 244, 246—252, 254, 264, 268—272, 291, 312, 315, 317, 318, 368, 402, 455, 473

АНХИАЛО-МЕСЕМВРИЙСКА ОКО-

ЛИЯ вж. Поморийско-Несебърско

АРАБСКИ П-В 318

АРАБАБИЯ възвишение край Силистра 140, 175

АРЖЕНСКО ЕЗЕРО 494

АРМЕНИЯ 451

АРМЕНСКО с. Леринско, Южна Македония, Гърция 493

АРХИПЕЛАГА/ЕГЕЙСКИ АРХИПЕ-

ЛАГ о-вите в Бяло море 402

АРЧАР/Акчар/с. Видинско 186, 190

АСЕНОВГРАД/Станимак/гр. 160

АТИНА 126, 320, 331, 410

АФГАНИСТАН 140

АХТОПОЛ гр. 499

АХЪЧЕЛЕБИ/АХЪЧЕЛЕБИЙСКО вж. Смолянско

Б
БАБА планина 489

БАБАДАГ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 412, 414, 416—420

БАБАДАГСКО 412, 413, 415, 420

БАБИНА ГЛАВА вр. край Цариград 188

БАЛАДЖА вж. Стожер

БАЛБУНАРСКА ОКОЛИЯ вж. Кубратско

БАЛДЕВО с. Благоевградско 482

БАЛКАН вж. Стара планина

БАЛКАНСКИ П-ОВ/БАЛКАНИ 23, 58, 108, 112, 126, 134, 139, 147, 148, 150, 151, 158, 160, 169, 174—177, 198, 234, 238, 246, 249, 250, 269, 271, 272, 315, 320, 321, 329—332, 360, 361, 363, 406, 412, 450, 455, 459, 469, 471, 473, 474, 508

БАЛЧИШКО 337, 338, 355

БАНАТ обл. СР Румъния и СФРЮ 93

БАНИЦА с. Сярско, Югоизт. Македония, Гърция 484, 485

БАНСКО гр. 39, 51, 52, 440

БАНЯ с. Благоевградско 51, 52

БАСАРБОВО с. Русенско 336

БАТАК гр. 39, 41, 47

БАТУМ гр. Груз. ССР 196

БАЧЕВО с. Благоевградско 503

БЕЛГИЯ 212, 218, 222, 223, 292, 368

БЕЛГРАД 178, 191, 214, 222, 240, 257, 320, 321, 328, 361, 411, 422

БЕЛЕНСКО 338

БЕЛИЦА гр. 51, 503

БЕЛОВО гр. 86, 220

БЕЛОГРАДЧИК гр. 185, 191, 422

БЕРИЛОВЦИ с. Княжевацко, СФРЮ 190

БЕРКОВИЦА гр. 117, 422

БЕРЛИН 33, 34, 37, 64, 114, 169, 170, 175, 238

БЕСАРАБИЯ 37, 93, 332, 412, 415

БИГЛА пл. 488, 489, 506

БИГЛИЩА /дн. Билищи/ с. Корчанско, НР Албания 492

БИТОЛСКИ ВИЛАЕТ 397, 399, 401, 403, 411, 435, 436, 504, 505

БИТОЛСКИ САНДЖАК 400, 411, 488

БИТОЛСКО 58, 400, 411, 437, 443, 444, 465, 478, 479, 482, 485, 486, 488, 489, 494, 495, 498—500

БИТОЛЯ гр. СР Македония, СФРЮ 44, 55, 318, 320, 321, 398, 403, 405, 410, 411, 429, 430, 433, 435, 437, 438, 440, 443, 449, 459, 463, 465, 467, 475, 484, 485, 488, 492, 498, 504

БИТОЛЯ каза 488

БЛАГОЕВГРАД /Горна Джумая/Джумая/гр. 39, 47—52, 55, 98, 440

БЛАГОЕВГРАДСКО /Горноджумайско/ 44, 47, 49, 51, 52, 54, 361, 446, 465, 470, 472, 500

БОБИЩА с. Костурско, Южна Македония, Гърция 470

БОБОВДОЛ гр. 87, 220

БОГОМИЛА с. Велешко, СР Македония, СФРЮ 438

БОЖИЧЕН с. Русенско 336

БОРДО гр. Франция 153

БОСИЛЕГРАДСКО 55, 58

БОСНА 58, 151, 164, 169, 176, 473

ВАТИКАНА 317
ВЕЛЕКА р. 499
ВЕЛЕС гр. СР Македонија, СФРЮ 44, 398—400, 405, 406, 411, 426, 430, 434, 443, 459, 463, 475, 485, 495
ВЕЛЕШКА КАЗА 411
ВЕЛЕШКО 44, 398, 400, 438, 479, 495
ВЕЛИКА р. 489
ВЕЛИКО ТЪРНОВО/Търново/гр. 29, 30, 33, 34, 47, 59, 62, 64, 68, 70, 102, 117, 135, 165, 169, 177, 220, 239, 248, 257, 286, 288, 293, 294, 298, 300, 302—304, 343, 364, 365, 372, 379, 380, 382, 414, 426, 485
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ вж. Англия
ВЕЛИКОТЪРНОВСКО /Търново/ гр. 29, 82, 257, 332, 336, 346
ВЕЛИНГРАД гр. 440
ВИДБОЛ с. Видинско 190
ВИДИН гр. 37, 169, 176, 177, 180, 184, 186, 190, 191, 239, 248, 257, 284, 364, 365, 379, 422
ВИДИНСКО 94, 257, 422
ВИЕНА 39, 104, 108, 112, 114, 122, 131, 164, 165, 171, 175, 176, 192, 214, 220, 222, 239, 240, 243, 244, 247, 262, 270, 330, 357
ВИЗА /дн. Визе/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 499
ВИНИЦА с. Кочанско, СР Македонија, СФРЮ 449
ВИНЯРИ вр. в Дъмбенската планина 484
ВИШАН с. Софийско 188
ВИШАЯ височина при Сливница 184
ВЛАХИ с. Благоевградско 50
ВЛАШКО 93
ВОДЕН/дн. Едеса/гр. Южна Македонија, Гърция 399, 400, 442, 475
ВОДЕНСКА КАЗА 435
ВОДЕНСКО 398, 400, 449, 469, 494
ВРАБЧИНСКО ЕЗЕРО 493
ВРАНЧА с. СФРЮ 180
ВРАНЯ гр. Моравско, СР Сърбия, СФРЮ 421
ВРАЦА гр. 121, 169, 238
Г
ГАБЕР с. Софийско 186
ГАБРОВО гр. 29, 47, 86, 117, 154, 164, 179, 217, 220, 222, 288, 294, 299, 300, 302—304, 364, 365, 379, 380
ГАБРОВСКО 29
ГАЙТАНИЦИ с. Видинско 191
ГАРВАНИЦА местност в Пирин пл. 501
ГАТЧИНО лятна резиденция на Александър I 122
ГЕВГЕЛИ гр. СР Македонија, СФРЮ 475, 494
ГЕВГЕЛИЙСКА КАЗА 435
ГЕВГЕЛИЙСКО 411, 444, 448, 449, 465, 469, 478
ГЕРМАН с. Преспанско, СР Македонија, СФРЮ 489
ГЕРМАНИЯ 36, 70, 71, 87, 108, 112, 113, 115, 126, 127, 134, 151, 164, 172, 175, 176, 191, 192, 194—196, 212, 218, 220, 222, 223, 237, 240, 241, 244, 247—251, 268, 271, 292, 320, 331, 368, 402, 473
ГЕРМАНСКА ПЛАНИНА 489
ГИНЦИ с. Софийско 182, 190
ГОДЕЧ гр. 182
ГОДЛЕВО с. Благоевградско 39, 51, 52, 503
ГОДЛЕВСКИ БАЛКАН 504
ГОЛЕМО МАЛОВО с. Софийско 184
ГОЛЕШОВО с. Благоевградско 501
ГОЛЯМО КОНАРЕ вж. Съединение
ГОПЕШ с. Битолско, СР Македонија, СФРЮ

ГОРНА ДЕБЪРЦА местност Охридско, СР Македонија, СФРЮ 492
ГОРНА ДЖУМАЯ вж. Благоевград
ГОРНА ОРЯХОВИЦА гр. 47, 260, 294, 364, 365, 379
ГОРНИ ГАРВАН с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ГОРНИ ДЕБЪР местност Дебърско, СР Македонија, СФРЮ 400
ГОРНИ ИДЖИК вж. Васил Друмев
ГОРНО ДРАГЛИЩЕ с. Благоевградско 39, 51, 52
ГОРНО ФРАШАНИ/ФРАШАН с. Сярско, СР Македонија, СФРЮ 502
ГОРНОДЖУМАЙСКО вж. Благоевградско
ГОРНООРЯХОВСКО 336
ГОЦЕ ДЕЛЕВ/Неврокоп/гр. 51, 52, 331, 405, 440, 501, 502
ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО/Неврокопско/51, 56, 398, 469, 482, 500, 501
ГРАДЕВО с. Благоевградско 51, 52, 470, 471
ГРАДЕЦ с. Тиквеш, СР Македонија, СФРЮ 469
ГРАДЕШНИЦА вж. Долна Градешница
ГРАМАТИКОВО с. Бургаско 499
ГУМЕНДЖЕ /Гуменица, дн. Гумениса/ гр. Южна Македонија, Гърция 399, 438
ГУРГУЛЯТ с. Софийско 183, 184
ГЪЛЪБОВЦИ с. Софийско 183, 186
ГЪРЛИЧ/ГЪРЛИЦА с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ГЪРЦИЯ 89, 109, 162, 172, 174, 175, 193, 251, 252, 271, 318, 320, 321, 331, 398, 410, 411, 465, 470, 480, 492, 506
ГЪОКТЕПЕ вж. Звездец
ГЪОРГОВА ГЛАВА вр. Леринско, Южна Македонија, Гърция 492
ГЮМЮРДЖИНА /дн. Комотини/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 39, 42, 498, 500
ГЮРГЕВО/дн. Джурджу/гр. СР Румъния 245
ГЯВАТКОЛ местност Битолско, СР Македонија, СФРЮ 488, 489
ГЯВАТО с. Битолско, СР Македонија, СФРЮ 488
Д
ДАНИЯ 223
ДАРДАНЕЛИ проток 58, 93, 150, 246, 249, 251, 455, 474
ДАРМЩАТ гр. Германия 122, 126
ДЕБЪР гр. СР Македонија, СФРЮ 318, 321, 411, 434
ДЕБЪРСКО 400
ДЕВЕБАИР местност, Кюстендилско 50
ДЕВНЯ р. 222
ДЕДЕАГАЧ /дн. Александрополис/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 42, 220, 405, 483, 498, 500
ДЕДИНО с. Радовишко, СР Македонија, СФРЮ 449
ДЕЛЯН /Кърнул/ с. Софийско 183
ДЕМИРХИСАР обл. Битолско, СР Македонија, СФРЮ 51, 480, 482, 485, 489
ДЕМИРХИСАРСКО/Валовишко, дн. Сидерокастронско/Югоизт. Македонија, Гърция 51, 444, 469, 500, 501
ДЕРЕКЪОВО/ДЕРЕКЪОЙ гр. Югоизт. Тракия, Турция 499
ДЕРМЕНДЕРЕ вж. Първенец
ДЖУМАЯ вж. Благоевград
ДЖУМАЯ КАЗА 400
ДИМИТРОВГРАД гр. 343
ДИМИТРОВГРАД /Цариброд/ гр. СФРЮ 108, 117, 124, 127, 128, 130, 133, 136, 177, 180, 188, 190, 240, 422

ДИМОТИКА каза 93
ДОБРИНИЩЕ с. Благоевградско 51, 52
ДОБРИЧ/Хаджиоглу Пазарджик, Толбухин/гр. 34, 216, 226
ДОБРОМИР с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ДОБРУДЖА геогр. обл. 28, 37, 140, 175, 321, 334, 338, 412—420
ДОБЪРСКО /Недобърско/ с. Благоевградско 39, 51, 52
ДОГАНОВО вж. Мало Конаре
ДОЙРАН гр. СР Македонија, СФРЮ 318
ДОЙРАНСКА КАЗА 435
ДОЙРАНСКО 400
ДОЛАПИТЕ с., дн. кв. на Русе 336
ДОЛНА ГРАДЕШНИЦА с. Благоевградско 51
ДОЛНА ДЕБЪРЦА местност, Охридско, СР Македонија, СФРЮ 492
ДОЛНИ ГАРВАН с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ДОЛНО БРОДИ /дн. Катворонду/ гр. Югоизт. Македонија, Гърция 501
ДОЛНО ДРАГЛИЩЕ с. Благоевградско 39, 51, 52
ДОЛНО РАЙКОВО с., дн. кв. на Смолян 434
ДОСПАТ гр. 454
ДРАГОМАН гр. 128, 184, 186—188
ДРАГОМАНСКИ ПРОХОД 186, 187
ДРАМСКО 56, 400, 500, 502
ДРЕНКО с. Дебърско, СР Македонија, СФРЮ 320
ДРЯНОВО гр. 28, 288, 294, 303, 304, 364, 365, 379
ДРЯНОВСКО 29, 338
ДУНАВ р. 37, 108, 124, 175, 177, 190, 191, 214, 221, 245, 412, 413, 420, 421
ДУПНИЦА вж. Станке Димитров
ДУРАНКУЛАК с. Толбухинско 338, 339
ДЪМБЕНЕ с. Костурско, Южна Македонија, Гърция 482, 492
Е
ЕБЕНТАЛ резиденция в Австрия 248
ЕВРОПА 64, 66, 68, 109, 112, 120, 135, 157, 158, 163, 164, 171, 174, 175, 177, 194, 213, 214, 238, 244, 246, 249, 253, 257, 265, 269, 272, 279, 290, 302, 359, 368, 399, 412, 453, 459
ЕГИПЕТ 164, 249, 270, 398
ЕЗЕРЕЦ с. Благоевградско 470
ЕЗЕРЦАТА местност, Леринско, Южна Македонија, Гърция 492
ЕКЗАРХ ЙОСИФ /Каракоджали/ с. Русенско 336
ЕЛЕНА гр. 240
ЕЛЕНСКО 338
ЕНИКЪОЙ /дн. Михай Когълничану/ с. Сев. Добруджа, Тулчанско, СР Румъния, 415
ЕНИДЖЕВАРДАРСКА КАЗА 435
ЕНИДЖЕВАРДАРСКО/дн. Яница/обл., Южна Македонија, Гърция 411, 435, 444, 494
ЕНИДЖИЯ с. Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция 482
ЕПИР обл. Гърция 59
ЕРДЕКСКА КАЗА 93
ЕРУСАЛИМ гр. 126
ЕСКИ ДЖУМАЯ вж. Търговище
ЕТРОПОЛЕ гр. 417
ЕХЛА с. Ресенско, СР Македонија, СФРЮ 489
ЕШЕКАДА о-в на р. Дунав 332
ЕШКИСУ/Върбени, дн. Итя/с. Леринско, Южна Македонија, Гърция 485, 492
Ж
ЖЕЛЕЗНИЦА с. Благоевградско 470

ЖЕНЕВА 282, 286, 292, 304, 464, 483
ЖЕРВЕНИ /дн. Агиос Антониус/ с. Костурско, Южна Македонија, Гърция 492
ЖУПАНИЦА/ЖУПАНИЩА /дн. Ано Левки/ с. Костурско, Южна Македонија, Гърция 493
З
ЗАГОРИЧАНИ с. Костурско, Южна Македонија, Гърция 281, 469, 492
ЗАЙЧАР гр. СР Сърбия, СФРЮ 178, 184, 421
ЗАРАЕВО с. Търговишко 364
ЗВЕЗДЕЦ/Гьоктепе/с. Бургаско 499
ЗЕЛЕНИГРАД с. Пернишко 190
И
ИЗБИЩА с. Ресенско, СР Македонија, СФРЮ 482
ИЗВОР с. Пернишко 54, 183
ИЗМИР гр. Турция 93
ИЗНИК гр. Турция 93
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ 23, 33, 42, 44, 46, 47, 50—52, 54, 60, 64, 70—73, 76, 78, 79, 82, 83, 85—88, 92, 102, 109, 116, 117, 124, 132, 134, 140, 142—144, 147—152, 154, 156, 157, 159, 160, 162—166, 169, 170, 172, 174—180, 187, 192, 193, 195, 196, 198, 236, 237, 240, 245, 249, 251, 280, 283, 289, 317, 320, 323, 331, 397—399, 403, 425, 426, 428, 435, 437, 450, 455
ИЛАНЛЪК с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ИНЕВО с. Радовишко, СР Македонија, СФРЮ 449
ИНЕАДА/ИНЕАДА с. Югоизт. Тракия, Турция 498, 499
ИСАКЧА гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 412, 414
ИСКЪР р. 176, 422
ИСПАНИЯ 368
ИСПЕРИХСКО /Кеманларска околия/ 338
ИТАЛИЯ 70, 71, 87, 113, 151, 172, 176, 192, 194, 196, 218, 223, 244, 246, 248, 266, 268, 270—272, 368, 402
ИХТИМАНСКО 86
К
КАВАДАРЦИ/КАФАДАРЦИ гр. СР Македонија, СФРЮ 440
КАВАКЛИ вж. Тополовград
КАВАЛА гр. Югоизт. Македонија, Гърция 405
КАДИНО с. Прилепско, СР Македонија, СФРЮ 465
КАЗАНЛЪК гр. 220, 294, 298, 300, 302—304, 373, 379
КАЗАНЛЪШКО 80
КАЙЛЯРСКА КАЗА 488
КАЛАПОТ с. Драмско, Югоизт. Македонија, Гърция 502
КАЛАРАШ гр. СР Румъния 245
КАЛОТИНА с. Софийско 186
КАЛОФЕР гр. 86
КАРАКОДЖАЛИ вж. Екзарх Йосиф
КАРЛОВО гр. 28, 86, 220, 300
КАРНОБАТСКО 82
КАРШИЯКА местност, Благоевградско 50, 51, 54, 55
КАСПИЧАН гр. 220
КАФЛА с. Велешко, СР Македонија, СФРЮ 495
КАЯДЖИК с., дн. кв. Раковски на Димитровград 343
КЕМАНЛАРСКА ОКОЛИЯ вж. Исперихско
КЕСАРОВСКО 338
КИЕВ 281, 432
КИПЪР о-в 249

КИТКА вр. при с. Ново село, Кочанско, СР Македонија, СФРЮ 495
КИЧЕВО гр. СР Македонија, СФРЮ 411, 492
КИЧЕВО каза 488
КИЧЕВСКО 434, 444, 479, 480, 485
КЛАДАРА вж. Сливарово
КЛИСУРА гр. 152
КЛИСУРА гр. Южна Македонија, Гърция 492, 494
КЛИСУРА с. Тиквешко, СР Македонија, СФРЮ 55
КНЯЖЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 190
КНЯЖЕВО с., дн. кв. на София 86, 220
КОВЧАС с. Тулчанско, Сев. Добруджа, СР Румъния 415
КОЖЛЕ с. Скопско, СР Македонија, СФРЮ 495
КОЗИЦА с. Кичевско, СР Македонија, СФРЮ 444
КОИНСКО с. Битолско, СР Македонија, СФРЮ 482
КОЛУНИЦА /Цвятков гроб/ височина край Трън 180
КОМЩИЦА с. Софийско 183, 184
КОПАНКАТА местност, Леринско, Южна Македонија, Гърция 492
КОПАЧКА местност, Кичевско, СР Македонија, СФРЮ 492
КОПЕНХАГЕН 171
КОПРИВЩИЦА гр. 49, 222
КОПУКЧИ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
КОРЕЩА местност, Костурско, Южна Македонија, Гърция 492
КОРЧАНСКИ САНДЖАК 488
КОСИНЕЦ /дн. Йеропиги/ с. Костурско, Южна Македонија, Гърция 493
КОСОВСКИ /Скопски/ вилает 397
КОСТУР/дн. Кастория/гр. Южна Македонија, Гърция 400, 493, 506
КОСТУРСКА КАЗА 488
КОСТУРСКА 281, 400, 444, 448, 449, 465, 469, 470, 480, 482, 485, 489, 492, 493
КОТЛЕНСКО 412
КОТЛЕНИ гр. СР Македонија, СФРЮ 411
КОЧАНСКО 449, 465, 495
КОШОВ с. Русенско 336
КРАГУЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 178
КРАЙОВА гр. СР Румъния 154
КРАСЕН с. Русенско 336, 339
КРАТОВО гр. СР Македонија, СФРЮ 411, 495
КРАТОВСКО 44, 495
КРЕМЕН с. Благоевградско 504
КРЕМЬЕРЖИРШ/КРЕМЗИР селище ЧССР 165
КРЕСНА гр. 50, 52, 470
КРЕСНЕНСКО 54
КРЕСНЕНСКО ДЕФИЛЕ 50—52, 54
КРИВОДОЛ гр. 182
КРИТ о-в 317, 318, 397, 410, 439
КРУША ПЛАНИНА 489
КРУШЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 422
КРУШОВО/КРУШЕВО гр. СР Македонија, СФРЮ 448, 463, 489, 490, 492, 494
КРУШОВСКО 58, 459, 463, 485, 490
КСАНТИ/Скеча/гр. Беломорска Тракия, Гърция 42, 498, 500
КУБРАТСКО/Балбунарска околия/ 338
КУКЛИТЕ местност, Гоцеделчевско 501
КУКУШ гр. Южна Македонија, Гърция 318, 399, 400, 438, 440, 475
КУКУШКА КАЗА 435
КУКУШКО 411, 444, 448, 449, 494
КУЛА гр. 117, 184—186, 422
КУЛАТА с., дн. кв. на Русе 336
КУЛЕЛИБУРГАС /дн. Питион/ гара

Югоизт. Тракия, Турция 500
КУЛСКО 422
КУМАНИЧ /дн. Дасотон/ с. Драмско, Югоизт. Македонија, Гърция 501
КУМАНОВО гр. СР Македонија, СФРЮ 44, 98, 411
КУМАНОВСКО 494
КУРУДЕРЕ вж. Суходол
КУТЛОВИЦА вж. Михайловград
КЪРДЖАЛИ гр. 42, 144
КЪРДЖАЛИЙСКО 82, 198
КЪРДЖИЛАР с. СР Румъния 412
КЪРНУЛ вж. Делян
КЪРЧОВО /дн. Каридохори/ с. Демирхисарско, Югоизт. Македонија, Гърция 501
КЪСДЕРВЕНТ вж. Момин проход
КЮСТЕНДЖА /дн. Констанца/ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 412—414, 416, 417, 419, 420
КЮСТЕНДЖАНСКО 412
КЮСТЕНДИЛ гр. 33, 48, 51, 54, 55, 98, 117, 130, 171, 177, 183, 220, 239, 364, 379, 422, 440, 468
КЮСТЕНДИЛСКО 44, 49, 50, 55, 85
Л
ЛАБАНИЦА/ЛАБАНИЩА /дн. Агиос Димитриус/ с. Костурско, Южна Македонија, Гърция 493
ЛАГОШЕВЦИ с. Видинско 191
ЛАЙПЦИГ гр. Германия 418
ЛЕБНИЦА гр. 54
ЛЕНИНГРАД /Петербург, Санкт Петербург/гр. СССР 24, 37, 60, 61, 102, 104, 105, 114, 120, 122, 127, 130, 150, 158, 234, 238, 239, 241, 252, 282, 315, 316, 321, 329, 358, 359, 398
ЛЕРИН/дн. Флорина/гр. Южна Македонија, Гърция 430, 493
ЛЕРИН каза 488
ЛЕРИНСКО 400, 444, 448, 465, 469, 480, 485, 492
ЛЕСКОВАЦ гр. СФРЮ 421
ЛЕЩА височина при Сливница 182
ЛИВАДИЯ императорска резиденция в Крим 60, 70
ЛИВАДКАТА местност край с. Пирин, СР Македонија, СФРЮ 500
ЛИЕЖ гр. Белгия 292
ЛОВЕЧ гр. 33, 47, 239
ЛОВЕШКО 29
ЛОЗЕНГРАД гр. Югоизт. Тракия, Турция 431, 449, 498, 499, 504
ЛОЗЕНГРАДСКО 437, 440, 444, 449, 482, 499
ЛОКВАТА вр. в Сърдешката планина 484
ЛОМ гр. 28, 34, 186, 191, 239, 422
ЛОНДОН 39, 109, 112, 127, 132, 137, 164, 171, 176, 243, 270, 271, 318
ЛУКАВИЦА р. 188
ЛЪГАДИНСКА КАЗА 435
ЛЪДЖЕНЕ с. дн. кв. на Велинград 400
ЛЮБИМЕЦ /Хебибчево/ гр. 440
ЛЯСКОВЕЦ гр. 32, 334
М
МАГАРЕВО с. Битолско, СР Македонија, СФРЮ 448, 488
МАКЕДОНИЈА геогр. обл. 27, 34, 38, 39, 41, 43, 44, 46—52, 54—56, 58, 59, 64, 89, 93, 102, 116, 130, 134, 139, 140, 149, 150, 156, 157, 159—164, 171, 174—176, 183, 220, 244, 258, 265, 269—271, 273, 281—283, 317, 318, 320, 321, 328—332, 354, 356—359, 361, 363, 397—400, 402—408, 410, 411, 416, 419, 421, 424—426, 428—440, 442—446, 448—459, 462—476, 478—480, 482—484, 486,

488, 490, 492, 494—496, 499, 501, 504, 508
 МАЛА АЗИЯ 89, 93, 144, 317, 318
 МАЛЕСИЯ местност Охридско 492
 МАЛШЕВСКИ ПЛАНИНИ 54
 МАЛШЕВСКО 50, 51, 144, 444, 446, 459, 465, 470, 472, 485, 495
 МАЛКИ ПРОСЕК местност до с. Кърчово, Демирхисарско 501
 МАЛКО ТЪРНОВО гр. 482, 498, 499
 МАЛКО ТЪРНОВО каза 93
 МАЛКОТЪРНОВСКО 437, 440, 449, 482, 495, 499
 МАЛО КОНАРЕ /Доганово/ с. Пазарджишко 163
 МАЛО МАЛОВО с. Софийско 182
 МАЛОВИЩА с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 448
 МАЛЪК САМОКОВ /дн. Демиркьой/ с. Югоизт. Тракия, Турция 499
 МАЛЪК САМОКОВ каза 93
 МАНАСТИРИ
 ГЮРИШКИ МАНАСТИР Кратовско 495
 БУХОВСКИ МАНАСТИР „СВ. МИХАИЛ“ 238
 „СВ. ДУХ“ 500
 „СВ. ИВАН БИГОР“ в Дебър 434
 „СВ. ПРЕЧИСТА“ Кичевско 434
 РИЛСКИ МАНАСТИР „СВ. ИВАН РИЛСКИ“ 48, 49
 СЛЕПЧАНСКИ МАНАСТИР Битолско 58
 МАНГАЛИЙСКО 412, 413
 МАНГАЛИЯ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 37, 412, 414
 МАРИЦА р. 93, 453, 465
 МАХМУДИЕ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 414
 МАЧИН гр. Сев. Добруджа, СР Румъния, 412, 414, 416
 МАЧИНСКО 412
 МЕДЖИДИЕ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 413, 414
 МЕДЖИДИЙСКО 412
 МЕКА ЦРЕВ връх при Сливница 182, 183
 МЕЛНИК гр. 331, 440, 454, 501
 МЕЛНИШКО 51, 56, 400, 446, 469, 470, 479, 500
 МЕСТА р. 93, 503
 МЕХОМИЯ вж. Разлог
 МЕЧКА с. Русенско 336
 МЕЧКИН КАМЕН вр. Костурско, Южна Македония, Гърция 492
 МИЗИЯ геогр. обл. 39, 46, 196
 МИРКОВО с. Софийско 226
 МИХАЙЛОВГРАД /Кутловица/ гр. 260
 МИЧУРИН /Василико/ гр. 499
 МОМИН ПРОХОД /Късдервент/ проход, Благоевградско 51, 52
 МОРАСКА/МОРАВСКА с. Благоевградско, заличено 1965 г. 50
 МОРИОВО/МОРИХОВО местност, Прилепско, СР Македония, СФРЮ 489, 492
 МОРИОВСКИ ПЛАНИНИ 55
 МОСКВА 24, 48, 126
 МОШИНО с., дн. присъед. към Перник 87, 220
 МРАМОРНО МОРЕ 93
 МУСИНА с. Великотърновско 343
 МУСТАФА ПАША вж. Свиленград
 МУСТАФАПАШАНСКО вж. Свиленградско
 МЪГЛЕНСКО/МЕГЛЕНСКО обл. Южна Македония, Гърция 55
 Н
 НЕВЕСКА /дн. Нимфеон/ с. Леринско, Южна Македония, Гърция 492, 494

НЕВРОКОП вж. Гоце Делчев
 НЕВРОКОПСКО вж. Гоцеделчевско
 НЕГОТИНО гр. СР Македония, СФРЮ 440
 НЕГОТИНСКО 421
 НЕДОБЪРСКО вж. Добърско
 НЕСЛА с. Софийско 188
 НЕШКОВ ВРЪХ край Цариброд 188
 НИДЖЕ /дн. Ворас/ планина, Южна Македония, Гърция 492
 НИКОЛАЕВ гр. УССР 286
 НИКОПОЛ гр. 117
 НИШ гр. СФРЮ 178, 190, 421
 НИШАВА р. 188, 190
 НИШАВСКО 424
 НИШКО 176, 421
 НОВА ЗАГОРА гр. 220, 323, 325
 НОВО СЕЛО с. Благоевградско 50
 НОВО СЕЛО с. Кочанско, СР Македония, СФРЮ 495
 НОВО СЕЛО с. Струмишко, СР Македония, СФРЮ 482
 НОВО СЕЛО с. Шипско, СР Македония, СФРЮ 449
 НОВОПАЗАРСКИ САНДЖАК 402
 О
 ОБИДИМ с. Благоевградско 501, 502, 504
 ОБРЕТЕНИК с. Русенско 336
 ОБРОЧИШЕТО местност в Пирин пл. 501
 ОДЕСА гр. УССР 238, 282
 ОДРИН гр. Югоизт. Тракия, Турция 39, 44, 51, 244, 245, 281, 398, 399, 405, 431—433, 435, 440, 442, 449, 475, 495, 500, 504
 ОДРИНСКИ ВИЛАЕТ 397, 403, 435, 437, 440, 463
 ОДРИНСКО 116, 134, 139, 140, 150, 258, 269, 283, 317, 318, 321, 328, 354, 356, 357, 361, 363, 397, 399, 403—408, 410, 411, 416, 424—426, 428—440, 442—446, 448—459, 462—466, 468, 469, 472—476, 478—480, 482—484, 486, 488, 490, 492, 498, 499, 501, 504, 508
 ОЛТ р. 413
 ОРЛИНСКИ ВРЪХ 180
 ОРМАН /дн. Като Левки/ с. Костурско, Южна Македония, Гърция 493
 ОРТАКОЛ местност, Охридско, СР Македония, СФРЮ 492
 ОРХАНИЙСКА /Софийска/ ГУБЕРНИЯ 27
 ОРЯХОВО /Рахово/ гр. 177, 238
 ОРЯХОВСКО /Раховско/ 117, 179, 257
 ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ /Турция/ 23, 24, 30, 33, 34, 43, 44, 50, 58, 68, 70—72, 77—79, 83, 87—89, 93, 103, 108, 112, 132, 137, 139, 140, 146, 147, 156, 158, 162—166, 169—172, 174—178, 180, 187, 190, 192—196, 198, 218, 220, 222, 223, 236, 237, 239, 240, 244, 245, 248—251, 253, 257, 258, 268, 269, 315, 317, 318, 320, 322, 328—331, 356—361, 363, 397, 398, 401—408, 410—413, 421, 425, 426, 428—430, 435, 436, 439, 450, 451, 453—455, 458, 459, 462, 464, 468, 470, 472—474, 476, 478, 483, 488, 498, 504, 506, 508
 ОСОГОВСКА ПЛАНИНА 171, 494
 ОСТРАТА ЧУКА височина край Драгоман 187
 ОСТРИ ВРЪХ вр. край Цариброд 188
 ОСТРОВ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
 ОСТРОВСКО 412
 ОХРИД гр. СР Македония, СФРЮ 56, 58, 405, 426, 429, 430, 434, 440, 448, 453, 480, 485
 ОХРИД каза 488

ОХРИДСКО 398, 400, 448, 485, 489
 ОХРИДСКО ЕЗЕРО 453
 ОЩАВА с. Благоевградско 50
 П
 ПАЗАРДЖИК гр. 34, 37, 160, 301, 303
 ПАЗАРДЖИШКО 78, 153
 ПАЛАНКА каза 400
 ПАНАГЮРИЩЕ гр. 165
 ПАРИЖ 35, 39, 250, 292, 318, 329, 359
 ПАСПАЛЕВО с. Югоизт. Тракия, Турция 499
 ПАЯК /дн. Пайкос/ пл. Южна Македония, Гърция 494
 ПЕЛИСТЕР вр. в Баба планина 489
 ПЕНЕКА р. 499
 ПЕРНИК гр. 87, 183, 220, 382
 ПЕРУЩИЦА гр. 39
 ПЕТЕРБУРГ вж. Ленинград
 ПЕТРИЧКО 51, 446, 469, 470, 472
 ПЕТРОВА НИВА местност край с. Стоилово, Бургаско 495, 498—500
 ПЕТРОХАНСКИ ПРОХОД в Стара планина 190
 ПЕТЪРЛАШ с. Царибродско, СФРЮ 188, 190
 ПЕЧЕНЯГА с. Тулчанско, Сев. Добруджа, СР Румъния 412
 ПЕЩЕРА гр. 41, 47
 ПЕЩЕРСКО 94
 ПИЛЗЕН гр. ЧССР 165
 ПИРГОВО /Пиргос/ с. Русенско 336, 337
 ПИРГОС вж. Пиргово
 ПИРДОП гр., дн. кв. на Средногорие 217, 495
 ПИРИН пл. 437, 503
 ПИРИН с. Демирхисарско, Югоизт. Македония, Гърция 500, 501
 ПИРОТ гр. СФРЮ 177, 178, 180, 187, 190—193, 421, 422, 424
 ПИРОТСКО 36, 176, 421
 ПИЯНЕЦ/ПИЯНЕЧКО обл. СР Македония, СФРЮ и НРБ 39, 50
 ПЛАВИЦА пл. 495
 ПЛАНИНИЦА с. Зайчарско, СФРЮ 188, 190
 ПЛАЧКОВИЦА пл. 479
 ПЛЕВЕН гр. 30, 36, 47, 117, 169, 183, 220, 222, 239, 260, 343, 351, 376, 383, 485
 ПЛЕВЕНСКО 117, 338, 346
 ПЛОВДИВ гр. 28, 30, 33, 35, 39, 41, 42, 46—49, 51, 71, 72, 79, 82, 86, 88, 119, 120, 130, 142, 143, 147—149, 151, 154, 157, 162, 164—166, 169, 177, 187, 192, 194, 198, 222, 226, 234, 236, 237, 239, 244, 264, 289, 290, 303, 304, 323, 364, 365, 379, 380, 382—384, 398, 425, 426, 428, 430, 437, 449—451, 457, 465
 ПЛОВДИВСКА ГУБЕРНИЯ 28, 47
 ПЛОВДИВСКО 44, 78, 82, 153, 257
 ПОЛША 23
 ПОМОРАВИЕ обл. СФРЮ 421, 422—424
 ПОМОРИЙСКО-НЕСЕБЪРСКО /Анхиа-ло-Месемврийска околия/ 144, 146, 182
 ПОПОВО гр. 364, 365, 379
 ПОПОВСКО 278, 338
 ПОПОЛЕ местност Костурско, СР Македония, СФРЮ 492
 ПРЕДЕЛА местност между Рила и Пирин 51, 52, 502
 ПРЕСПАНСКО 448, 449
 ПРЕСПАНСКО ЕЗЕРО 453, 489
 ПРЕШОВСКО обл. СР Македония, СФРЮ 495
 ПРИЛЕП гр. СР Македония, СФРЮ 331, 405, 411, 431, 434, 438, 440, 442, 443
 ПРИЛЕП каза 488
 ПРИЛЕПСКО 58, 398, 444, 463, 465, 480,

485
 ПРОВАДИЙСКО 342
 ПРОВАДИЯ гр. 179, 216
 ПРОЛИВИ вж. Босфор и Дарданели
 ПСКОВСКА ГУБЕРНИЯ 29
 ПЪРВЕНЕЦ /Дермендере/ с. Пловдивско 164
 ПЪРГОПОЛ /дн. Пиргополо/ с. Югоизт. Тракия, Турция 499
 ПЪРЧОВЕЦ височина при Пирот 190
 ПЪТЕЛЕ /дн. Агиос Пантелеймон/ с. Леринско, Южна Македония, Гърция 465
 Р
 РАБЕТИНКОЛ местност, Кичевско, СР Македония, СФРЮ 492
 РАДОВИШ гр. СР Македония, СФРЮ 475
 РАДОВИШКО 444, 446, 448, 449, 465, 469, 479
 РАДОМИР гр. 48, 176, 182, 220
 РАДОМИРСКО 85, 86, 176
 РАЗГРАД гр. 30, 33, 47, 334, 365, 379, 380
 РАЗГРАДСКО 278, 311, 336
 РАЗЛОГ /Мехомия/ гр. 51, 440, 502—504
 РАЗЛОЖКА КОТЛОВИНА 51
 РАЗЛОЖКО 50, 51, 411, 446, 448, 469, 470, 500, 504
 РАЙКОВО с., дн. кв. на Смолян 39
 РАКОВО с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 489
 РАХОВО вж. Оряхово
 РАХОВСКА ОКОЛИЯ вж. Оряховско
 РАХОВСКА /Вилинска/ губерния 27
 РЕНИ гр. УССР 238
 РЕСЕН гр. СР Македония, СФРЮ 438, 440, 489
 РЕСЕНСКО 44, 58, 398, 480, 482, 485, 489
 РЖАНА с. Пиротско, СФРЮ 184, 190
 РИБНИ ЕЗЕРА в Рила 501
 РИЛА пл. 470, 501, 503
 РИЛСКА р. 44
 РОДОПИ пл. 38, 39, 41—43, 70, 82, 87, 161, 170, 193, 194, 198, 331, 437, 445, 449, 454, 479
 РОДОСТО /дн. Текирдаг/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 449
 РОДОСТО каза 93
 РОПОТ с. Софийско 184
 РУДАРИ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 489
 РУМЪНИЯ 24, 37, 38, 47, 89, 103, 108, 118, 137, 140, 154, 156, 171, 175, 179, 245, 251, 257, 321, 331, 332, 338, 354—357, 359, 360, 368, 412—415, 433, 506
 РУСЕ гр. 33, 34, 47, 82, 86, 88, 104, 108, 130, 131, 132, 136, 137, 165, 169, 178, 210, 220, 222, 226, 228, 237, 239, 240, 245, 248, 261, 269, 288, 289, 303, 330, 332, 334, 336, 372, 378, 380, 382, 383, 450
 РУСЕНСКА ГУБЕРНИЯ 27
 РУСЕНСКО 257, 336—338
 РУСИЯ 23, 24, 28, 37, 38, 58—61, 64, 68, 70, 71, 73, 79, 82, 87, 89, 101, 102, 104, 107—109, 111—116, 118, 119, 122, 124—128, 130—134, 136, 138, 140, 142, 148—151, 153, 156—158, 162, 163, 165, 169, 171, 172, 174—176, 178, 190—196, 218, 228, 233, 234, 236—253, 255, 257, 260—262, 265, 266, 268—272, 277—279, 281, 282, 286, 291, 292, 307, 309, 311, 315—318, 320—323, 328—332, 353—356, 358—363, 368, 398, 402, 412, 428, 450, 453—455, 469, 471—474, 498
 С
 САДИНА с. Търговишко 278
 САДОВО гр. 152, 210
 САМОКОВ гр. 32, 49, 87, 182, 220, 440
 САМОКОВСКО 86

САН СТЕФАНО /дн. Йешилкьой/ гр. Югоизт. Тракия, Турция, дн. кв. на Цариград 29, 38, 425
 САНКТ ПЕТЕРБУРГ вж. Ленинград
 САРАНБЕЙ вж. Септември
 САРМАШИК вж. Бръшлян
 САЩ 218, 291, 368
 „СВЕТА БОГОРОДИЦА“ местност в Рила 503, 504
 СВЕТА ГОРА п-в 434
 СВЕТИ ТОДОР с. Битолско, Южна Македония, Гърция 493
 СВИЛЕНГРАД /Мустафа паша/ гр. 434, 440
 СВИЛЕНГРАДСКО /Мустафашанско/ 463, 495, 498
 СВИШОВ гр. 26, 33—35, 108, 117, 118, 154, 169, 222
 СВИШОВСКА ГУБЕРНИЯ 26, 27
 СВИШОВСКО 257, 336
 СЕВЛИЕВО гр. 286, 288, 294, 298, 302—304
 СЕВЛИЕВСКО 29
 СЕЛЕЧКА пл. 489
 СЕЛФИДЖЕНСКИ САНДЖАК 488
 СЕЛЦЕ с. Крушовско, СР Македония, СФРЮ 459
 СЕНОВО с. Разградско 364
 СЕПТЕМВРИ /Саранбей/ гр. 153, 220, 323
 СЕРЕС вж. Сяр
 СЕРСКИ САНДЖАК 440
 СИЛИВРИЯ каза 93
 СИЛИСТРА гр. 33, 37, 82, 140, 175, 245, 330, 332, 412
 СИЛИСТРЕНСКО 412
 СИМЕОНОВГРАД /Търново Сеймен/ гр. 153, 154, 257, 323
 СИМЕОНОВГРАДСКО /Търновосейменска околия/ 257
 СКЕЧА вж. Ксанти
 СКОПИЕ 55, 130, 220, 270, 320, 359, 399, 405, 411, 426, 429, 430, 433, 435, 440, 442, 449, 459, 463, 475, 488, 495
 СКОПСКИ ВИЛАЕТ 435, 437, 504
 СКОПСКИ САНДЖАК 400, 449
 СКОПСКО 400, 443, 495
 СЛАВЯНКА /Алибогуш/ пл. 478, 484, 500
 СЛИВАРОВО /Кладара/ с. Бургаско 499
 СЛИВАТА с. Михайловградско 191
 СЛИВЕН гр. 47, 109, 154, 160, 164, 220, 286, 289, 298, 300, 304, 364, 365, 379, 380, 485
 СЛИВЕНСКА ГУБЕРНИЯ 27, 28, 47
 СЛИВЕНСКИ ДЕПАРТАМЕНТ 152
 СЛИВЕНСКО 78, 153
 СЛИВНИЦА гр. 182—184, 186, 422
 СЛИВНИЦА с. Благоевградско 50
 СМILEVO с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 437, 485, 486, 488, 494, 496, 498, 506
 СМИЛЯН с. Смолянско 485
 СМОЛЧА с. Софийско 183
 СМОЛЯНСКО /Ахъчелебийско/ 437, 443, 495, 498, 500
 СМЪРДЕШ /дн. Крусталопиги/ с. Костурско, Южна Македония, Гърция 448, 482
 СОЛУН гр. Гърция 27, 39, 55, 58, 244, 320, 400, 405, 406, 410, 429, 432, 433, 435, 437, 438, 440, 443, 444, 449, 454, 457—459, 474, 475, 478, 482—486, 496, 498, 501
 СОЛУНСКА КАЗА 435
 СОЛУНСКИ ВИЛАЕТ 146, 397, 400, 418, 435, 436, 504
 СОЛУНСКО 411, 435, 438, 443, 495
 СОМОВИТ гр. 220
 СОПОТ р. 86
 СОТИРЯ с. Сливенско 380

СОФИЙСКИ САНДЖАК 70
 СОФИЙСКО 36, 48, 180, 220
 СОФИЯ 32—35, 37, 47, 48, 50, 54, 61, 86, 88, 98, 104, 105, 108—110, 112, 113, 115, 120, 124, 127, 130, 131, 134, 137—139, 152, 157, 162, 164, 169, 171, 174, 176, 177, 180, 182, 183, 190—193, 196, 220, 222, 226, 234, 236, 237, 239, 240—243, 245, 246, 248, 251, 252, 257, 261, 268—271, 281, 282, 286, 288, 289, 301—304, 307, 308, 311, 320, 321, 328—330, 332, 351, 361, 364, 369, 370, 378—384, 411, 420, 422, 425, 426, 428, 430, 437, 438, 440, 442—444, 450—459, 462, 468, 472, 474, 476, 478, 484, 486, 494, 496, 501
 СОФЛУ каза 93
 СРЕДИЗЕМНО МОРЕ /СРЕДИЗЕМНО-МОРИЕ 58, 112, 221, 474
 СТАНИМАКА вж. Асеновград
 СТАНКЕ ДИМИТРОВ /Дупница/ гр. 34, 48, 52, 169, 171, 289, 440, 468
 СТАРА ЗАГОРА гр. 222, 239, 257, 282, 303, 304, 343, 351, 364, 365, 379
 СТАРА ПЛАНИНА /Балкан/ пл. 28, 29, 38, 46, 70, 79, 163, 164, 169, 177, 182, 183, 403
 СТАРОЗАГОРСКО 78, 84, 153
 СТАРОНЕРЕД пл. Южна Македония, Гърция 492
 СТАРЧИЩА /дн. Перитеорион/ с. Драшко, Югоизт. Македония, Гърция 50
 СТОЖЕР /Баладжа/ с. Толбухинско 342
 СТОИЛОВО с. Бургаско 495, 499
 СТРАНДЖА пл. 44, 93, 437, 445, 454, 465, 479, 480, 498, 499
 СТРУГА гр. СР Македония, СФРЮ 331, 405, 440
 СТРУГОВА ПЛАНИНА 488
 СТРУМА р. 50, 54, 55, 93, 331, 453, 470, 501
 СТРУМИЦА гр. СР Македония, СФРЮ 318, 321, 331, 399, 430, 454, 475
 СТРУМИШКА КАЗА 435
 СТРУМИШКО 435, 443, 444, 446, 465, 469, 470, 482, 495
 СУКОВО с. Пиротско, СФРЮ 190
 СУЛТАНТЕПЕ вр. в Осоговска планина 495
 СУХОДОЛ /Курудере/ местност в Разлог 504
 СЪЕДИНЕНИЕ /Голямо Конаре/ гр. 163, 165
 СЪРБИНОВО вж. Брежани
 СЪРБИЯ 37, 44, 86, 93, 103, 108, 133, 134, 137, 139, 156, 169, 171, 172, 174—178, 180, 187, 190—196, 198, 217, 218, 237, 240, 249, 251, 257, 269, 271, 272, 279, 320, 321, 330, 331, 338, 356, 358, 359, 368, 410, 411, 421, 422, 424, 473, 474, 506
 СЯР /Серес/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 405, 433, 440, 443, 475, 484, 501
 СЯРСКО 51, 56, 398, 400, 443, 500—502
 Т
 ТЕКИРГЬОЛ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
 ТЕСАЛИЯ обл. Гърция 59
 ТЕТЕВЕН гр. 47
 ТЕТЕВЕНСКО 51
 ТЕТОВО гр. СР Македония, СФРЮ 430, 449
 ТЕТОВСКО 400
 ТИКВЕШ/ТИКВЕШКО обл. СР Македония, СФРЮ 55, 398, 443, 444, 449, 465, 475, 479, 494
 ТИМОК р. 134, 177, 421
 ТИМОШКО 421—424

ТОЛБУХИН вж. Добрич
ТОПОЛОВГРАД /Кавакли/ гр. 440
ТРАКИЯ геогр. обл. 28, 38, 39, 41, 44, 46, 47, 49, 50, 59, 80, 82, 85, 89, 93, 140, 159, 160, 164, 177, 179, 180, 183, 186, 196, 269, 270, 328, 331, 408, 410, 430—435, 468, 469, 473, 474, 499, 508
ТРАНСИЛВАНИЯ обл. 332, 413, 415, 420
ТРЕВНЕНСКО 29
ТРЕКЛЯНО с. Кюстендилско 182
ТРИ УШИ планински рид при Сливница 182, 184
ТРОЯН гр. 47
ТРОЯНСКО 51
ТРЪН гр. 37, 176, 177, 180, 182, 186, 188, 190, 422
ТРЪНСКО 36, 37, 422
ТРЪСТЕНИК гр. 117, 336, 337, 339
ТРАВНА гр. 47, 220, 300, 303
ТУДЕН с. Софийско 183
ТУЗЛА с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ТУЛЧА гр. СР Румъния 412—420
ТУЛЧАНСКА ГУБЕРНИЯ 26, 27
ТУЛЧАНСКО 412—414, 420
ТУРЦИЯ вж. Османска империя
ТУТРАКАНСКО 338
ТЪМРЪШКО/ТЪМРЪШКИ КЛИН в Средни Родопи 198
ТЪРГОВИЩЕ /Ески Джумая/ гр. 216, 414
ТЪРНОВО вж. Велико Търново
ТЪРНОВО с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 448
ТЪРНОВО СЕЙМЕН вж. Симеоновград
ТЪРНОВОСЕЙМЕНСКА ОКОЛИЯ вж. Симеоновградско
ТЪРНОВСКА ГУБЕРНИЯ 26, 27, 102
ТЪРНОВСКО вж. Великотърновско
ТЪРСЬЕ /дн. Тривунон/ с. Леринско, Южна Македония, Гърция 465
У
УНГАРИЯ 164, 368
УСТОВО с., дн. кв. на Смолян 39
Ф
ФЕРЕ каза 93
ФРАНТИШКОВЕ ЛАЗНЕ /Францисбад/ гр. СССР 165
ФРАНЦЕНСБАД вж. Франтишкове Лазне

ФРАНЦИЯ 70, 71, 87, 112, 113, 118, 126, 127, 151, 153, 172, 176, 178, 190, 194—196, 212, 218, 220, 222, 223, 242, 244, 248—251, 268, 292, 318, 331, 356—358, 368, 378, 402
Х
ХАГА 328
ХАДЖИ ТАЛИШМАН с. Югоизт. Тракия, Турция 500
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК вж. Добрич
ХАЙДЕЛБЕРГ гр. Германия 36
ХАСКОВО гр. 41, 142, 160, 260, 364, 365
ХАСКОВСКО 78, 153, 343
ХЕБИЧЕВО вж. Любимец
ХЕРЦЕГОВИНА 58, 151, 164, 169, 176, 473
ХРУПИЩА /дн. Агиос Орестикон/ с. Костурско, Южна Македония, Гърция 493
ХЪРСОВО /дн. Хършова пънар/ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 414
ХЪРСОВСКО 412
Ц
ЦАПАРЕВО с. Благоевградско 50
ЦАПАРИ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 486, 488
ЦАРЕВОСЕЛСКО /дн. Делчево/ с. СР Македония, СФРЮ 43
ЦАРИБРОД вж. Димитровград
ЦАРИБРОДСКИ ПРОХОД 184
ЦАРИБРОДСКО /дн. Димитровградско/ 36, 37
ЦАРИГРАД /Истанбул/ гр. Турция 29, 33, 34, 39, 41, 43, 46, 48, 64, 70, 71, 79, 80, 86, 88, 89, 93, 102, 104, 108, 116, 119, 126, 140, 142, 144, 146, 152, 154, 164, 165, 172, 174, 177, 187, 192, 193, 194, 198, 214, 220, 222, 223, 237, 244—248, 250—252, 257, 266, 268—271, 281, 318, 320, 328, 361, 398—403, 405, 411, 424—426, 428—431, 433, 443, 473, 475, 478, 500
ЦВЯТКОВ ГРОБ вж. Колуница
ЦЕР с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 489
ЦЕТИНЕ гр. СР Черна гора, СФРЮ 126
ЦИКНИХОР с. Югоизт. Тракия, Турция

499
ЦЪРНА р. 489
ЦЪРНИ ВРЪХ височина при Пирот 190
ЦЮРИХ гр. Швейцария 364
Ч
ЧАТАЛДЖА каза 93
ЧЕПЕЛАРЕ гр. 49
ЧЕРВЕН с. Русенско 336
ЧЕРНА с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ЧЕРНА ВОДА гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 413, 414
ЧЕРНА ГОРА 109, 251, 320, 398
ЧЕРНО МОРЕ/ЧЕРНОМОРИЕ 37, 171, 221, 412, 474
ЧИРПАН гр. 160, 164, 220, 303, 323, 325
ЧОКЕНСКО местност Югоизт. Тракия, Турция 440, 463, 498, 500
ЧОРЛУ каза 93
Ш
ШВЕЙЦАРИЯ 218, 268, 286, 292, 464
ШИПКА вж. в Стара планина 164, 469, 474
ШИПКА гр. 80, 154
ШУМЕН гр. 82, 164, 165, 169, 191, 216, 226, 284, 293, 299, 300, 303, 304, 330, 351, 379, 380, 414
ШУМЕНСКО 165, 338, 343
Щ
ЩИП гр. СР Македония, СФРЮ 434, 437, 440, 442, 449, 459, 475, 485
ЩИП каза 400
ЩИПСКО 495
ЩРЪКЛЕВО с. Русенско 336, 337
Ъ
ЪРБИНО с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 482
Ю
ЮДОВО с. Кичевско, СР Македония, СФРЮ 444
Я
ЯИЛА с. Сев. Добруджа, СР Румъния 412
ЯКОВДОЛ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 414
ЯМБОЛ гр. 153, 154, 160, 216, 220, 304, 323, 364, 365, 380
ЯНИНА гр. Епир, Гърция 321
ЯРЛОВЦИ с. Пернишко 184

Сръбско-българската война от 1885 г. с. 188—189
Промислено-транспортно-търговска карта на България до 1900 г. с. 274—275
Селски въстания и бунтове. Създаване и развитие на БЗНС /1899—1903/. с. 346—347

Начало на работническото и социалистическо движение /1878—1903/. с. 366—367
Национално и културно-просветно движение на българите под чужда власт с. 460—461
Илинденско-Преображенско въстание. с. 496—497

БИБЛИОГРАФИЯ

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА. НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ /1878—1903 г./

ИЗВОРИ

- АВРАМОВ, А. Неизнени материали по освободителното движение в Македония. — В: *Сб. Илинден*. Кн. 7. С., 1929, 8—37.
Алманах на българската конституция. По случай създаване Третото българско царство. Учреждаване и прегледи на Конституцията. Нейният произход и изменения. С 1200 портрета на дейци и държавници. Пловдив, 1911. XII, 954 с.
АНДОНОВ, И. Съединението. Спомени и документи. Пловдив, 1929. 163 с.
АПОСТОЛОВ, А. Извештай на белгиските дипломатски претставници за Илинденското въстание. — *ГЗФУ-Ск.*, 21, 1969, 121—151.
АРГИРОВ, С. Дописки на К. Иречек върху България в чуждите вестници през 1879—1882 г. 1. Положението в Княжество България през 1879 г. — *Р*, 1, 1938/1939, № 1, 183—192.
Из „Augsburger Allgemeine Zeitung“, No 364 и 365, 30, 31 дек. 1879.
АРНАУДОВ, М. Към историята на Българската екзархия. 1. Документи от 1881 до 1900 год. — *ГСУиФ*, 40, 1944, 1—151.
Архив на Възраждането. Т. 2. Документи по Съединението. Под ред. на Д. Страшимиров. С., 1908. 412 с.
Аферата „Мис Стоун“. Спомени, документи и материали. Състав. К. Пандев и М. Вапцарова. Предг. и ред. К. Пандев. С., 1983. 287 с.
Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. Сб. статии и документи. Състав. И. Орманджиев и И. Пенаков. С., 1958. 620 с. Документи /1878—1903/, с. 266—489.
БИЛЯРСКИ, Ц. и И. ПАСКОВ. Документи за миналото на Орхид и Охридска каза /1898—1909/. — *ИИИ*, 25, 1981, 268—326.
БЛАГОЕВ, Д. Съчинения. Т. 1—8. С., 1957—1958.
1. /1885—1891/. 1957. 562 с.
2. /1891—1893/. 1957. 567 с.
3. /1893—1896/. 1957. 592 с.
4. /1896—1898/. 1957. 583 с.
5. /1898—1899/. 1957. 608 с.
6. /1900—1901/. 1958. 688 с.
7. /1901—1902/. 1958. 697 с.
8. /1902—1903/. 1958. 613 с.
Димитър Благоев. Сб. Документи. 1875—1924 г. Състав. Е. Диловска, В. Паскалева, П. Раденкова и К. Шарова. Под ред. на Х. Христов. С., 1956, 430 с.
БОБЧЕВ, С. С. Писма о Македонии и Македонском вопросе. СПб., 1889. 86 с.
БОБЧЕВ, С. С. Политическите ни прегрешения и програмата

- на нашата партия. Пловдив, 1894. 48 с.
БОГДАНОВА, Е. Неизвестни страни от дейността на Димитър Благоев в Пловдив /1894—1900 г./. — *ИИИБКП*, 16, 1967, 233—257.
Борбите в Македония и Одринско 1878—1912. Спомени. Състав., ред. и бел. К. Пандев и З. Нонева. С., 1981. 878 с.
БУЖАШКИ, Е. При изворите на народната съпротива. 1. Записки за Кресненското въстание на Иван п. Георгиев, писар в четата на Стоян Карастоилов. 2. Писмата на Тодор А. Страхинов за Кресненско-Разложкото въстание. — *ИБИД*, 26, 1968, 333—380; 27, 1970, 369—415.
Българска военна история. В 3 тома. Т. 2. Подбрани извори и документи /1877—1913/. Под ред. на Х. Христов. С., 1984. 756 с.
Българска комунистическа партия. Док. на центр. ръков. органи. Т. 1—3. С., 1972—1976.
1. 1891—1899. 1972. 594 с.
2. 1900—1903. 1974. 810 с.
3. 1903—1905, 1976. 615 с.
Българската комунистическа партия за младежта. Сб. с. документи на Българската комунистическа партия за младежта. Състав. К. Шарова, А. Лашев и Ж. Калдерон. С., 1955. 264 с.
Българската работническа партия /комунисти/ в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Т. 1. 1891—1918. С., 1947. XV, 440 с.; 2. доп. изд. 1957.
ВАСИЛЪОВ, Т. Спомени за лица и събития през XIX и XX век. С., 1934. 384 с.
Константин Величков. Състав. и комент. В. Вълчев. С., 1979. 447 с. /Лит. архив. Т. 7/.
Втори конгрес на Либералната партия. [Стеногр. дневници]. С., 1898, XXIV, 405 с.
ВЪЛЧАНОВ, П. Възпоминания от Сръбско-българската война 1885 г. С., 1892. 92 с.
Външната политика на България. Док. и материали. Т. 1. 1879—1886. Гл. ред. Д. Косев. Ред. кол. Н. Тодоров, Л. Петров, Т. Добрищанов. С., 1978. 858 с.
Състав.: Т. Добрищанов, Т. Бакалов, К. Георгиев, Ц. Дойнова, М. Ковачева, Р. Попов, Е. Стателова.
ГАНДЕВ, Х. Документи за финансовата политика на княз Дондуков в България. Принос към историята на първия български бюджет. — *СБИД*, 35, 1936, № 9, 516—526.
ГАНЧЕВ, Д. Спомени 1864—1887. Под ред. на С. Аргиров. С., 1939. XIX, 299 с.
ГАНЧЕВ, Д. Спомени за княжеското време. Състав. Д. Косев. 2. изд. С., 1983. 267 с. 1. изд. 1973.

- ГЕНАДИЕВ, Н. Мемоари. Т. 1. Състав., предг., бел. и ред. С. Грънчаров. [2.] изд. С., 1985. 242 с. 1. изд. 1923.
- ГЕНОВ, Г. Международни актове и договори, засягащи България. — *ГСУюф*, 34, 1939, 275—325.
- ГЕОРГИЕВ, Г. Избрани произведения. Състав. Е. Савова. Ред. М. Червендинева и П. Цанев. 2. изд. С., 1971. 884 с.; 1. изд. 1953.
- ГЕОРГИЕВ, Н. и С. СТЕФАНОВ. Спомени на д-р Иван Кесяков за миналото на град Пловдив. — *ИДА*, 35, 1973, 159—194.
- ГЕОРГОВ, И. Из спомените ми. — В: *Сб. Илинден*. Кн. 5. С., 1926, 57—77.
- ГЕРДЖИКОВ, М. Спомени. Документи. Материали. Състав. Л. Панайотов, К. Пандев и Н. Недкова. Отг. ред. Л. Панайотов. Предг. К. Пандев. С., 1984. 439 с.
- ГЕШОВ, И. Е. Борбата за побългаряване на Източна Румелия и моята първа дипломатическа мисия. — *ПСНБКД*, 65, 1905, 487—543.
- ГЕШОВ, И. Е. Спомени и студии. С., 1928. VIII, 393 с.
- ГЕШОВ, И. С. Българската депутация в Петроград 1895. — *Свир*, 1, 1922, №7—8, 423—424.
- ГЕШОВ, И. С. Пловдивски спомени. Краят на руската окупация; Начало на румелийското управление; Управлението на Богориди; Администрация и правосъдие; Румелийски партии; Политически борби; Към съединението. — *Мир*, № 9330, 15 авг. 1931, №9336, 22 авг. 1931, №9347, 5 септ. 1931, №9356, 16 септ. 1931, №9376, 10 окт. 1931, №9412, 21 ноем. 1931, №9424, 5 дек. 1931.
- ГРЕКОВ, М. Страничка из парламентарния живот на Източна Румелия. /Материали на новата българска история/. — *БС*, 19, 1912, №8—10, 563—568.
- ГРУЕВ, ДИМИТЪР. Спомени за заточеника. Лит. обраб. М. Минев. С., 1965. 84 с.
- ГРУЕВ, ЙОАКИМ. Моите спомени. Пловдив, 1906, 494 с.
- ДАНЕВ, С. Кабинетът на д-р Ст. Данев 1901—1903 година. Спомени. — *Р*, 3, 1940/1941, №4, 63—88.
- ДАСКАЛОВ, А. Положението на Македония след Берлинския договор. /Кореспонденция в разни вестници/. Събрал и написал... Пловдив, 1887. XII, 135 с.
- Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева. С., 1892. 924, LXXXIX, V с.
- Гоце Делчев. Спомени, документи, материали. Отг. ред. Х. Христов. С., 1978. 420 с.
- Състав.: Л. Панайотов, К. Пандев, К. Палешутски, Т. Трифонов и П. Пеев. Ред.: Л. Панайотов, К. Пандев и К. Палешутски.
- Дневник /стенографически/ на Велико народно събрание във В. Търново. Събр. III—IV. С., 1887—1893. Прил. Конституция на Бълг. княжество.
- Дневници на Обикновеното народно събрание. Стеногр. протоколи. Събр. I—XII. С., 1879—1903.
- Дневници на Областното събрание. 1879—1885. Съкратени протоколи. С., 1879—1885.
- Дневници на Първото учредително народно събрание в Търново по изработване на българската конституция. /Отворено на 10 февр. — закр. на 16 апр. 1879/. Съкратени протоколи. От 1—27 заседание. 2. стереот. изд. С., 1890. 244 с.; 1. изд. Търново [1879].
- Дневници и спомени за Илинденско-Преображенското въстание. Под ред. на Л. Панайотов, Д. Дойнов и Д. Мишев. С., 1984. 359 с.
- ДОБРИЯНОВ, Т. и К. ПАНДЕВ. Документи за пленяването на американската мисионерка мис Стоун. — *ИДА*, 33, 1977, 99—133.
- Договорите на правителството и делата на Народната партия. Писмо от Централния клуб на Народната партия до избирателите. С., 1902. 56 с.
- ДОЙНОВ, Д. Нови документи за Кресненско-Разложкото

въстание. — *ИНВИМ*, 1, 1973, 184—218.

Документи за българската история. Т. 4. Документи из турските държавни архиви. Ч. 2. 1863—1909. Подбрал П. Дорев. С., 1942. XLI, 308 с.

Документи од виенската архива за Македонија от 1879—1903. Подбор, ред. и комент. Т. Томоски. Скопје, 1955. 178 с.

Документи, дописки, спомени. [Подбрали и комент. Д. Дойнов и Й. Ванчев]. — В: *Кресненско-Разложко въстание 1878 г.* С., 1970, 107—172.

Документи и материали по история на международното работническо, комунистическо и националноосвободително движение. Т. 1. 1845—1945 г. С., 1973. 427 с. Състав.: Н. Самуилов, Л. Асланов, Х. Машкова, В. Манолова, А. Гърдев и М. Колчакова.

Документи по преврата 9 август [1886 г.]. С предисл. от З. Стоянов. С., 1887. 30 с.

Документи из секретните архиви на Руското правителство. Политиката на Русия към България от Освобождението до сега. [Публ. и предг. Д. Петков]. С., 1893. XLVI, 256 с.; на фр. ез.: Documents secrets de la politique russe en Orient, 1881—1890. D'après le livre russe parus à Sofia sous le titre „Les fonds d'occupation“, publ. par R. Leonoff. Berlin, 1893. XVI, 237 p.; на нем. ез.: Geheime Documente der russischen Orient—Politik 1881—1890. Hrsg. R. Leonov. Berlin, 1893. XVI, 247 p.

За достоверността на документите.

Jelavich, Ch. et B. Jelavich. The occupation fund documents. A diplomatic forgery. — *ASEER*, 12, 1953, No 3, 343—349.

Blackstok, P. W. The occupation fund documents: a reassessment of „A crude and ignorant forgery“. — *ASEER*, 13, 1954, No 4, 535—548.

Jelavich, Ch. et B. Jelavich. The occupation fund documents: additional evidence. — *ASEER*, 14, 1955, No 3, 390—401.

ДОРЕВ, П. Костурско в Македонската революция. Официални документи из тайните турски архиви на Великото везирство и на Хилми паша. Събрани и прев. от... С предг. от Х. Силянов. С., 1937. 80 с.

ДЮРАСТЕЛ, А. Международен алманах за България 1898. С., 1897. 1064, XL с.

ЕПАНЧИН, Н. В Болгария осенью 1899 г. СПб., 1900. V, 229 с.; на бълг. ез.: Пребиваването на Н. Епанчин полковник от руския Генерален штаб в България през есента 1899 г. България до и след Освобождението от турско иго. Прев. от рус. Ю. Я. Кантарджиев. Плевен, 1901. 161 с.

Из архива на Васил Друмев /Климент Търновски/. Ръкоп. материали и док. Подбр. и подг. Д. Леков. 1973. 448 с. /Лит. архив. Т. 5/.

Из архива на Константин Иречек. Преписка с българи. Док. за обществено-полит. и култ. история на България от 1871 до 1914 година. Подбр. и подг. за печат П. Миятев. Т. 1—3. С., 1953—1963. 488 с.; 381 с.; 347 с.

Извештаи од 1903 година на српските консули, митрополити и училищни инспектори во Македонија. Ред. и комент. Љ. Лапе. Скопје, 1954. 395 с.

Изплащане окупационния дълг на бившата Източна Румелия. Дипломат. преписка. С., 1911. 36 с.

ИКОНОМОВ, А. Мемоари. [1861—1887]. Подбр. и ред. Т. Жечев. С., 1973. 644 с.

ИЛИЕВ, А. Спомени. С., 1926. XVI, 469 с.

Илинденско-Преображенското въстание. 1903—1968. Сб. статии и док. Отг. ред. Д. Кьосев и Л. Данаилов. Ред. на спомените: Ю. Анастасов, Т. Браянов и И. Славков. С., 1968. 463 с.

ИРЕЧЕК, К. Български дневник, 30 окт. 1879—26 окт. 1884. Т. 1—2. Прев. от чеш. ръкопис С. Аргиров. Пловдив, 1930—1932. XXXII, 517 с.; 600 с.

ИРЕЧЕК, К. Пътвания по България. Ред. Е. Бужаши и В. Велков. С., 1974. 1040 с.; 1. изд. под загл. Княжество България. Ч. 2. Пътвания по България. Прев. от чеш. С. Аргиров. Пловдив, 1899.

КАЦАРОВ, Г. и И. КЕПОВ. Документи по Кресненското въстание от 1878 год. — *СБАН*, 36, 1942, 1—112.

КЕСЯКОВ, Б. Принос към дипломатическата история на България. Т. 1. 1878—1925. Договори, конвенции, спогодби, протоколи и други съглашения и дипломатически актове. С кратки обясн. бел. от... С предг. от С. Баламезов. С., 1925. III, 337 с.

КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Принос към униатството в Македония след Освободителната война /1879—1895/. Докл. на фр. консули в Солун. С., 1968. 712 с.

КИРКОВ, Г. Избрани произведения. В 2 т. Т. 1. [Статии и речи. 1894—1919]. С., 1950. 448 с.

КИРКОВ, Г. Непубликувани ранни писма на Георги Кирков-Майстора. /Принос към биографията му/ [от 1879—1885, 1892—1894, 1898. Публ. К. Възвзова-Караеодорова]. — *ИДБ*, „ВК“, за 1957—1958, 1959, 305—324.

Климент Търновски — Васил Друмев. За 25-год. от смъртта му. Изсл., спомени и док. Под. ред. на М. Арнаудов. С., 1927. 480 с.

КОДЖЕЙКОВ, Д. Първите. Спомени за Димитър Благоев, Георги Кирков, Васил Коларов и Георги Димитров. С., 1973. 264 с.

КОЗЬМЕНКО, И. В. Петербургский проект Тырновской конституции 1879 года. — *ИА*, 4, 1949, №1, 184—324.

КОЙЧЕВА, В. Стара Загора след Освобождението в спомените на Минко Минев /1878—1885/. — *ИДА*, 36, 1978, 269—318.

КОНОБЕЕВ, В. Д., Е. М. ШАТОХИНА и Н. В. ЗУЕВА. Организация на народната отбрана на Южна България през 1878—1879 година. — В: *Освобождението на България. Сб. от статии и док.* С., 1970, 220—295.

Кореспонденция по Софийския преврат, извършен през нощта на 8 срещу 9 август 1886 г. Русе, 1886. 48 с.

Кореспонденция по Министерството на външните работи и на изповеданията. Ч. 1—2. С., 1880—1883.

1. От 26 март до 15 окт. 1880. 1880. 164 с.

2. От 4 февр. 1881 до 27 окт. 1882. 1883. 51 с.

Кореспонденция по Сръбско-българската война 1885 г. Ч. 1—2. С., 1886.

1. От 9 септ. до 17/29 ноем. 1885 г. 30 с.

2. От 17/29 ноем. 1885 г. до 19 февр. /3 март/ 1886 г. 43 с.

КУЛЯБКО-КОРЕЦКИ, Н. Стамболов и Каравелов. /Лични спомени/. С., 1903. 31 с.

КЪНЧОВ, В. Избрани произведения. В 2 т. Т. 1—2. Под. ред. на Х. Христов. С., 1970.

1. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа, Охридско. 536 с.

2. Град Скопие. Сегашното и недавното минало на град Велес. Македония. Етнография и статистика. 680 с.

КЪНЧОВ, В. Положението на българите в Македония. С., 1895. 44 с.

ЛАМЗДОРФ, В. Н. Дневник. Под ред. Ф. А. Ротштейна. Ч. 1—2. М., 1926—1934.

1. 1886—1890. 1926. 396 с.

2. 1891—1892. 1934. 412 с.

ЛАПЕ, Љ. Ехото на Илинденските настани во извештаите на српските дипломатски претставници во Бугарија. — *ГИНИ-Ск.*, 17, 1973, №2, 185—235.

ЛАПЕ, Љ. Неколко нови документи за 1903 год. — *ГЗфУ-Ск.*, 6, 1953, 236—302.

ЛЪВОВ, Е. Болгария в период террора и анархии. Из личных воспоминаний. Т. 1. Между двумя переворотами. М., 1888. XIV, VIII, 380 с.

МАДЖАРОВ, М. Спомени/1854—1889/. Предг. и ред. В. Андреев. С., 1968. 774 с.

Македония. Сб. от док. и материали. Отг. ред.: Д. Косев,

Х. Христов, Н. Тодоров и В. Станков. Ред.: В. Божинов и Л. Панайотов. С., 1978. 823 с.; същото на англ. ез.: С., 1978; на фр. ез.: С., 1980; на нем. ез.: С., 1982. Състав.: В. Божинов, Л. Панайотов, Д. Мишев, Д. Иванова-Мирчева, К. Пандев, Д. Дойнов, Л. Йончев, А. Райкова, К. Палешутски, С. Жерев, М. Михайлова и Р. Стойков. Националноосвободителни борби /1878—1918/. с. 339—607.

Македония и Одринско. 1893—1903. Мемоар на Вътрешната организация 1904 г. /Реферат/. — *СЛГ*, 3, 1905, №1, 13—28; №2, 58—68. Подп. Ст. Н. Л.

МАТЕЕВ, Б. Селското движение против десетъка в Бургаския окръг през 1899 и 1900 г. [Док.]. — *ИДА*, 2, 1958, 36—89.

Материали по история на Сръбско-българската война през 1885 г. Кн. 1—2. С., 1908.

1. Х. Паков. Действията на 6-и пехотен Търновски на Н. Ц. В. полк през време на Сръбско-българската война 1885. 25, IV с.

2. Генерал майор Велчев. Няколко думи по повод сведенията, дадени от полковник Пакова за действията на 6-и пехотен Търновски полк през Сръбско-българската война в 1885 г. 15 с.

Материали по историята на Българската армия. Сб. от док. и материали. Т. 2. Българската земска войска. 1878—1879. Създаване на Бълг. войска след Освободителната руско-турска война 1878—1879 г. Състав. и ред. В. Попов, Ц. Иванова и Й. Велкова. С., 1960. 692 с.

Материали за историята на македонското освободително движение. Кн. 1—9. Съобщава Л. Милетич. Кн. 10. Стефан Н. Аврамов. Кн. 11. Съобщава Б. Мирчев. С., 1925—1931; Фототипно изд. под загл.: Освободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали. В 2 тома. Т. 1—2. Състав. Л. Панайотов и Й. Шопов. С., 1983. 516 с. с раздр. паг.; 1077 с. раздр. паг.

1. Въстаническото движение в Югозападна Македония /до 1904/. По спомени на Славейко Арсов. 1925. IV, 135 с.

2. Освободителната борба в Костурско /до 1904/. По спомени на Пандо Кляшев. 1925. 136 с.

3. Борбата в Костурско и Охридско /до 1904/. По спомени на Иван Попов, Смиле Войданов, Деян Димитров и Никола Митрев. 1926. VI, 2, 141 с.

4. Към борбите в Югозападна Македония /Кичевско, Битолско, Леринско, Преспанско, Дебърско/. По спомени на Лука Джеров, Георги Попхристов, Ангел Андреев, Георги Паланчев и Лазар Димитров. 1926. 145 с.

5. Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов. 1927. VI, 136 с.

6. Солунският атентат и заточениците във Фезан. По спомени на Павел П. Шатев. 1927. IV, 155 с.

7. Движението отсам Вардара и борбата с върховистите. По спомени на Яне Сандански, Черньо Пеев, Сава Михайлов, Хр. Куслев, Ив. Анастасов-Гърчето, Петър Хр. Юруков и Никола Пушкарков. 1927. VIII, 193 с.

8. Спомени на Гьорчо Петров. 1927. 208 с.

9. I. В Македония и Одринско. Спомени на Михаил Герджиков. II. Първият централен комитет на ВМРО. Спомени на Христо Татарчев. 1928. 107 с.

10. Стефан Н. Аврамов. Революционните борби в Азот /Велешко/ и Поречие. 1929. VI, 201 с.

11. Революционната дейност в Демирхисарско /Битолско/. По спомени на Алексо Стефанов /демирхисарски войвода/. 1931. VIII, 107 с.

Материали по историята на профсъюзното движение в България. С., 1973. 176 с.

Авт.: Д. Младенов, М. Исусов, С. Великов, В. Василев, А. Наков, Г. Георгиев, Б. Калаора, Д. Шарланов и Ж. Калдерон.

МАТКОВСКИ, А. и П. АНГЕЛАКОВА. Извештаи на италианските конзули од Солун и Кавала од 1870 до 1881 г. — *ГИНИ-Ск.*, 18, 1974, №2, 211—237; №3, 225—257.

- МАТКОВСКИ, А. и П. АНГЕЛАКОВА. Извештаи на француските конзули од Солун од 1887—1889 година [за Македонија]. — *ГИНИ-Ск.*, 16, 1972, № 3, 157—202.
- МАТКОВСКИ, А. и П. АНГЕЛАКОВА. Извештај на францускиот конзул од Солун за економската положба на Македонија од 1883 до 1885 година. — *ГИНИ-Ск.*, 16, 1972, № 2, 201—242.
- МАТКОВСКИ, А. и П. АНГЕЛАКОВА. Како ја видел Македонија René Millet во септември 1887 година. — *ГИНИ-Ск.*, 17, 1973, № 2, 245—252.
- Международные отношения 1870—1918 гг. Сб. док. Под ред. В. М. Хвостова. М., 1940. 405 с.
- Международные отношения в эпоху империализма. Док. из архивов царского и временного правительства. 1878—1917 гг. Сер. II. Т. 18, Ч. 1—2. 1900—1913 гг. М., 1938—1939. 470 с.; 382 с.
- МИЛЮТИН, Д. А. Дневник Д. А. Милютина. Т. 3. 1878—1880. М., 1950. 326 с.
- МИРЧЕВ, Б. Спомени на Аргир Наков Манасиев за участието му в македонското револуционно освободително движење до Илинденското встание. — *ИИБИ*, 7, 1957, 347—375.
- МИРЧЕВ, Б. Спомени на Екатерина Иванова Измирлиева-Паница. — *ИИБИ*, 12, 1963, 139—159.
- МИРЧЕВ, Б. Спомени за някои активни дейци в македонското револуционно движење [Атанас Лозанчев, Григор Стефанов Попев и Мите Хаджимишев]. — *ИИБИ*, 6, 1956, 481—526.
- МОСОЛОВ, И. България. 1878—83. Спомени. Прев. от ръкоп. Л. Паспалев. С., 1936. 148 с.
- МУРАТОВ, А. Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление в България от 1877—1879 г. Събрал и комент. ... С., 1905. 404 с.
- НАЙДЕНОВ, И. Х. Доброволческия ученически легион 1885 година. Спомени от ... С., 1930, 217 с.
- Народнящината в документи. С., 1911. 40 с.
- НАЧОВ, Н., С. АРГИРОВ и А. ИЛИЕВ. Поглед върху дейността на България ексархия 1877—1902 г. /По повод на 25-годишния юбилей на Н. Блаженство българския ексарх Йосифа I. Лайпциг, 1902. 167 с.
- НЕМИРОВИЧ-ДАНЧЕНКО, В. И. После войны. Очерки и впечатления русского корреспондента в освобожденной Болгарии. СПб., 1880. 335 с.
- НОКОВ, С. Студентски спомени от Женева. 1889—1894. — *ИП*, 1956, № 4, 81—103.
- НОКОВ, С. Участието на студентите социалисти в Учредителния конгрес на Бузлуджа. /Спомени/. — *БСД*, 1951, № 8, 10—11.
- Органически устав на Източна Румелия. [Прев. от Й. Груев]. Пловдив, 1879. 294, XIV с.
- ОРМАНДЖИЕВ, И. Приноси към историята на встаническото движење в Одринско /1895—1903/. Състав ... Кн. 1—4. С., 1927—1941.
1. Георги Кондолов и дейността му в Странджанското встание. 1927. 120 с.
2. Борбата на Бунархисарския район. По спомени на Димитър Ташев, Христо Настев, Анастас Спасов Разбойников и местни дейци. 1929. 152 с.
3. Револуционното движење в Малкотърновския район. По спомени на 4 войводи, 2 подвойводи и 75 легални и нелегални дейци. 1933. 292 с.
4. Освободителната борба в Лозенградския район. По спомени на 1 войвода, 1 подвойвода и 80 легални и нелегални дейци. [1941]. 312 с.
- Освободителната борба на българите в Македонија и Одринско. 1902—1904. Дипломат. док. Ред. кол.: Н. Тодоров /отг. ред./, Т. Добринов, Ю. Бахнев, Р. Попов и Й. Шопов. С., 1978. 591 с.
- Състав.: Т. Добринов, Т. Бакалов, Ц. Дойнова, Р. Попов, К. Попова и Й. Шопов с участието на Х. Михайлов, Б. Самарджиев, Р. Божилова и Л. Писаров.
- Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х т. Т. 3. Борьба России и болгарского народа за создание болгарского государства. 1878—1879. Под ред. на А. Никитина. М., 1967. 678 с.
- ПАВЛОВИЧ, П. П. Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. док. Предисл. В. Коларова. М., 1935. XIII, 240 с.
- ПАНДЕВ, К. и В. АЛЕКСАНДРОВ. Кореспондентът на „Таймс“ съобщава от София. Състав. ... С., 1983. 192 с.
- ПАНДЕВ, К. Устави и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското встание. — *ИИБИ*, 21, 1970, 245—275.
- ПАРЕНСОВ, П. Д. Из миналото. Спомени на един офицер от Генералния щаб в България /след 30 години/. Прев. С., 1909. IV, 304 с.
- 50 години от Илинденското встание. Статии и спомени. Ред. Х. Калайджиев. С., 1953. 144 с.
- Петко войвода. 1844—1900. Сб. от статии, док. и материали. Под ред. на Н. Спиров и др. С., 1954. 372 с.
- ПЕТРОВ, П. [Документи за помохамеданчвания и потурчвания в Македонија 1878—1912 г.]. — В кн. му: *По следите на насието*. С., 1972. 445—521.
- ПЕТРОВА, С. Из моите спомени. Т. [1]—2. С., 1922—1939; на фр. ез.: *Trente ans à la cour de Bulgarie*, 1887—1918. Paris, 1927. 283 p.
1. 1922. 178 с.
2. Стефан Стамболов. 1939. 180 с.
- ПЕШЕВ, П. Историческите събития и дейтели в навечерието на Освобождението ни до днес. Сб. бележки за живота ми. Чучо, видяно и преживяно. 2. доп. и илюстр. изд. С., 1929. 864 с.; 1. изд. 1925.
- Пламякът на Солунския светилник. Сб. от статии, спомени, док. и др. материали по случай 90 г. от създаването на Солунската бълг. гимназия и 50 г. от съществуването ѝ в Благоевград. Състав. и ред. Й. Ванчев. С., 1970. 296 с.
- Пловдивската окръжна организация. 1892—1923. Док. и материали. Състав. Д. Василев и Х. Дидов. Ред. П. Цанев. С., 1974. 483 с.
- ПОГЛУБКО, К. А. Новые документы о связи П. Л. Лаврова с болгарями /80—90-х гг. XIX в./ — В: *Балканские страны в новое и новейшее время*. Кишинев, 1977. 165—177.
- Писма на Н. Габровски, Н. Василев, Й. Дончев и В. Луцкий до П. Лавров и др.
- Политическият процес против кабинета на г. Т. Иванчов. Речите в Нар. събрание на бившите министри г.г. Д. Тончев, Т. Иванчов и П. Пешев и писмените обяснения на бившите министри Гр. Начович и Мих. Тенев. С., 1901. 100 с.
- ПОПКОСТАНИНОВ, Х. Стенографически протокол на митинга в София на 19 март 1884 г. по разискването на две разделени България. С., 1884. 22 с.
- ПОПНИКОЛОВ, Д. Преображенското встание. По спомени на войводата Яни Попов. Лит. обраб. М. Минев. С., 1970. 77 с.
- ПОПОВ, С. Възпоменание за сраженията на 14-и и 15-и ноември 1885 год. под гр. Пирот. Пловдив, 1888. 50 с.
- ПОПХРИСТОВ, Г. Револуционната борба в Битолския окръг. Спомени. [1894—1908]. С., 1953. 123 с.
- Правда о Болгарии. Записки очевидца. Под ред. А. Ф. Бендерова. Одесса, 1887. 103 с.
- Преображенското встание. Статии и док. Отг. ред. А. Примовски. С., 1955. 250 с.
- Протоколите на Учредителното Българско народно събрание в Търново. Пловдив и др. 1879. XVI, 383 с.
- Съдържа и текста на Конституцията.
- Протоколите на Цариградската конференция по работите на Източна Румелия. [Прев. от англ. И.]. С., 1886. 110 с.
- Процеса по убийството на Алеко Константинов. Извлеч. от стеногр. протоколи. Т. Пазарджик, 1897. 195 с.
- Работата на БКП в армията /1891—1918/. Док. и материали. Състав. В. Вълков, Ц. Иванова, Е. Пеовска и И. Драев. С., 1966. 588 с.
- „Работник“. Избрани статии и материали. 1892—1894. Състав. и ред. К. Шарова, К. Каруцин и П. Цанев. Предг. П. Георгиев. С., 1957. XV, 519 с.
- „Работнически вестник“. Избрани статии и материали. Ред. и състав. Й. Христов, К. Каруцин и П. Цанев. Т. 1. 1897—1903. С., 1953. 687 с.

- РАДЕВ, С. Ранни спомени. [1879—1898]. 2. изд. С., 1969. 343 с.; 1. изд. 1967.
- РАДЕВ, С. Строителите на съвременна България. Док.-худ. хроника. В 2 т. Т. 1—2. Предг. и обща ред. П. Зарев. 2. изд. С., 1973; 1. изд. 1940.
1. Царуването на княза Александра 1879—1886. Ред. и бел. Е. Стателова. 864 с.
2. Регенството. 1886—1887. Ред. и бел. А. Пантев. 683 с.
- САЛАБАШЕВ, И. Спомени. С., 1943. 604 с.
- Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877—1878 гг. Под ред. Н. Р. Овсяного. Вып. 1—6. СПб., 1903—1907. 361 с.; 513 с.; 297 с.; 440 с.; 357 с.; 244 с.
- СИЛЯНОВ, Х. Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. Консулт. и ред. Л. Панайотов. Състав. М. Неделчев. С., 1984. 654 с. 1. изд. 1927; 1934; 1920.
- СИМЕОНОВ, С. Спомени на П. Г. Манджуков за участието му в четата на Гоце Делчев през 1899 г. — *ИДА*, 23, 1972. 175—202.
- СМИТ, А. Спомени от Македонија. Приключенията на един американец сред македонските револуционери. Предг., ред. и бел. К. Пандев. С., 1983. 230 с.
- СОБОЛЕВ, Л. Н. К новейшей истории Болгарии. Материалы о внутренней политике 1881—1883 гг. — *РС*, 51, 1886, № 9, 703—752; 52, 1886, № 11, 475—483; на нем. ез.: *Der erste Fürst von Bulgarien*. (Alexander von Battenberg). Aus d. Russ. Aufzeichnungen des russischen Generals und vormaligen Ministerpräsidenten. Leipzig, 1886. XVIII, 144 p.
- СОНИКСЕН, А. Изповедта на един македонски четник. Предг. и бел. К. Пандев. С., 1983. 208 с. 1. изд. 1927.
- Спомени за Учредителното събрание от 1879 г. Състав. Е. Стателова и З. Маркова. С., 1979. 260 с.
- Сръбско-българската война 1885 година. Сб. документи. Състав. Е. Харбова, Л. Цветкова и С. Шанов. Ред. кол. Х. Христова и др. С., 1985. 496 с.
- Сръбско-българската война 1885 година. Сб. спомени. Състав. Е. Недевска и С. Шанов. С., 1985. 287 с.
- Стенографски протоколи по делото на майора Хр. Попова и другарите му. Стеногр. А. Ташикманов, И. А. Шандаров. Под ред. на А. Ташикманов и И. Шандаров. С., 1888. 482 с.
- СТОИЛОВ, К. Дневници. Политическата криза в 1879 година; Сръбско-българската война в 1885 г. — *БМ*, 1, 1925/1926, № 1, 10—31; № 2, 138—149; 2, 1927, № 4, 276—285.
- СТОМОНЯКОВА, А. Русенският бунт. 19 февр. 1887 г. [Спомени]. Под ред. и прев. М. Стоянов. Русе, 1930. 71 с.
- СТОЯНОВ, З. Не му беше времето. Отговор на брош. „Недоразумението между българското и руското правителство“. Русе. 1886. 52 с.
- СТОЯНОВ, З. Съчинения в 3 т. Ред. кол. А. Бурмов и др. Т. 3. Публицистика. Ред. Г. Боршуков. С., 1966. 788 с.
- СТРУКОВА, К. Л. Новые документы о положении в Битольском вилайете в 1903 г. Из донесений русских консулов. — В: *Слав. архив*. Т. 14. М., 1956. 56—82.
- Съединението 1885. Сб. от документи 1878—1886. Под ред. на Е. Стателова, Р. Попов и Д. Дойнов. С., 1985. 708 с.
- Съединението 1885. Спомени. Състав. и ред. Е. Стателова и Р. Попов. 2. разш. изд. С., 1885. 583 с. 1. изд. 1980.
- ТАТИЩЕВ, С. С. Из прошлого русской дипломатии. Ист. исследования и политические статьи. СПб., 1890.
- ТОМОВ, Л. Спомени за револуционната дейност в Серския окръг [1896—1906]. С., 1953. 56 с.
- Търговски договор, сключен между България и Русия. С., 1897. 26 с.
- ФОТЕВ, Г. Спомени за Преображенското встание. — *ТрСб*, 4, 1933, 83—94.
- ХАДЖИДИМОВ, Д. Македонският въпрос. Дупница, 1901. 29 с.
- ХРИСТОВ, Х. Илинденско-Преображенското встание в светлината на новоиздирени документи. — *ИДА*, 23, 1972, 225—239.
- ХРИСТОВ, Х. Спомени на Т. Х. Станчев за Русенския бунт през февруари 1887 г. — *ИИБИ*, 1—2 1951, 306—315.
- ЧЕМОДАНОВА, М. Нови документи за Васил Друмев. Ръкописи на Друмев от периода 1874—1882. — *ЛМ*, 1976, № 6, 128—143.
- ШАЛДЕВ, Х. Основаването на ВМОРО. Из записките на Иван х. Николов. — *Или*, 8, 1936, № 1, 3—6; № 2, 3—6.
- ШАПКАРЕВ, К. За възраждането на българщината в Македонија. Неиздадени записки и писма. Предг. П. Динев. Състав. и ред. И. Тодоров и Н. Жечев. С., 1984. 647 с.
- ШАТЕВ, П. В Македонија под робство. Солунското съзаклатие /1903 г./ Подготвка и изпълнение. 3. изд. С., 1983. 423 с. 1. изд. 1934.
- ЮРУКОВ, Д. Спомени из политическия живот на България. 2. изд. С., 1932. 276 с.; 1. изд. 1922.
- ЯВОРОВ, П. К. Публицистика. — В кн. му: *Събр. съч. В 5 т.* Т. 4. С., 1979. 207—664.
- ЯВОРОВ, П. К. Хайдушки копнения. /Спомени от Македонија 1902—1903/. — В кн. му: *Събр. съч. В 5 т.* Т. 2. С., 1959, 7—145; същото в: *Съч. В 3 т.* Т. 3. С., 1965, 7—147; [2. изд.] 1971, 5—134; *Съч. В 2 т.* Т. 2. С., 1974, 185—308; *Събр. съч. В 5 т.* Т. 2. С., 1977, 81—201; допечатка, 1978, 81—201.
- ЯШЕРОВ, В. В. Записки о Восточной Румелии /Южной Болгарии/. М., 1883. V, 159 с.
- Affaire de Roumélie. Correspondance diplomatique. /Le 19 sept. — 21 oct. 1885; /Le 22 oct. — 30 nov. 1885; /Nov. 1885 — févr. 1886; /Févr. 1886; /Avril 1886/. — *ArD*, 2e s., 19, 1886, 51—107; 165—212; 252—287; 20, 1886, 41—61; 85—93.
- Austro-Hungarian Documents Relating to the Macedonian Struggle, 1896—1912. Ed. by F. R. Bridge. Thessaloniki, 1976. 527 p.
- BAKER, V. War in Bulgaria. A Narrative of Personal Experiences. Vol. 1—2. London, 1879. XXXII, 360 p.; XVI, 391 p.
- BATH, MARQUIS OF. Observation on Bulgarian Affairs. London, 1880. 118 p.; на бълг. ез.: *Бележки върху българските работи*. Пловдив, 1880. 91 с. Отпеч. от Народния глас, 1880.
- COLOCCI, A. In Bulgaria (1885). Ricordi di viaggio e di guerra. Roma, 1893. 169 p.
- Conférence internationale de la Paix. T. 1—5. La Hage, 1899.
- CVETLER, J. Český dopisovatel v Srbsko-bulharské válce r. 1885. — [Франтишек Хитил]. — *SIHS*, 3, 1960, 263—312.
- DJUVARA, A. G. La Russie et la crise bulgare. Bucarest, 1886. 36 p.; на бълг. ез.: *Русия и българската криза*. От фр. прев. М. Константин-Марков. С., 1886. 28 с.
- Documents concernat les Affaires de Macédoine (1901—1902). Règlement secret du Comité Macédonien portant organisation des bandes bulgares en Macédoine. — *ArD*, 3e s., 84, 1901/1902, 311—316.
- Documents diplomatiques. 1860—1939. T. 35. 1—3. Affaires de Macédoine. Paris, 1902—1905. VII, 62 p.; 15 p.; XI, 228 p.
- Documents diplomatiques français (1871—1914). 1ère ser. (1871—1900). T. 6 bis — 8, 10—15. Paris, 1928—1959. 6 bis. (4 mars 1885 — 29 décembre 1887). 1928. 7. (1 janvier — 19 mars 1890). 1937. 679 p.
8. (20 mars 1890 — 28 août 1891). 1938. 736 p.
10. (21 août 1892 — 31 déc. 1893). 1945. 741 p.
11. (1 janvier 1894 — 7 mai 1895). 1947. 778 p.
12. (8 mai 1895 — 14 oct. 1896). 1951. 814 p.
13. (16 oct. 1896 — 31 déc. 1897). 1953. 677 p.
14. (1898). 1957. 958 p.
15. (2 janv. — 14 nov. 1899). 1959. XXXV, 552 p.
- Documents diplomatiques français (1871—1914). 2e sér. (1901—1911). T. 1—2. Paris, 1930—1931.
1. (2 janv. — 31 déc. 1901). 1930. 723 p.
2. (1 janv. — 31 déc. 1902). 1931. 726 p.
- ERDICH, J. En Bulgarie et en Roumélie. Mai-juin 1884. Paris, 1885.

- XIV, 386 p.
Ethnographie de la Macédoine. Philippopoli, 1881. VII, 106 p.
FILLION, G. E. Entre slaves. Le Prince Alexandre. Russes, Bulgares et Serbes. Stamboul. Le Prince Ferdinand. Paris, 1894. 423 p.
Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Hrsg. v. J. Lepsius etc. Bd. 1—18. Berlin, 1922—1927.
HELMREICH, E. C. et C. E. BLACK. The Russo-Bulgarian Military Convention of 1902. — *JMH*, 9, 1937, No 4, 469—482.
DE HUHN, A. v. La Bulgaria dei Bulgari. Note di un testimonio oculare sulla rivoluzione di Filippopoli e la guerra bulgaro-serba del 1885. Milano, 1886. 328 p.
DE HUHN, A. v. Aus bulgarischer Sturmzeit. Eine authentische Darstellung des Handstreich von Sofia und seiner Folgen. Leipzig, 1886. XI, 302 p.; на бълг. ез.: Из българските бурни времена. Прев. Д. Валтер. Русе, 1890. VII, 311 с.
JELAVICH, B. A Russian Diplomat's Comments on the Bulgarian Crisis, 1885—1888. The Letters of E. E. Staal to N. K. Giers. — *SOF*, 34, 1975, 247—274.
JELAVICH, CH. et B. JELAVICH. Russia and Bulgaria 1879. The Letters of A. P. Davydov to N. K. Giers. — *SOF*, 15, 1956, 427—458.
KENNAN, G. F. The Mystery of the Ferdinand Documents (1886—1887). — *JGOE*, 26, 1978, No 3, 321—352.
KOCH, A. Fürst Alexander von Bulgarien. Mitteilungen aus seinem Leben und seiner Regierung. Nach persönlichen Erinnerungen von... Darmstadt, 1887. 3, 282 p.
LA VELEYE, E. de. La péninsule de Balkans. Vienne, Croatie, Bosnie, Serbie, Bulgarie, Roumélie, Turquie, Roumanie, T. 1—2. Bruxelles, 1886. 360 p.; 435 p.; на англ. ез.: Balkan Peninsula. London, 1887.
LEGER, L. La Save, le Danube et le Balkan. Voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares. Paris, 1884. 279 p.
LEGER, L. Serbes, Croates et Bulgares. Etudes hist., polit. et lit. Paris, 1913. VI, 223 p.
MACH, R. v. Aus Bewegter Balkanzeit 1879—1918. Erinnerungen. Berlin, 1928. VIII, 274 p.; на бълг. ез.: Из българските бурни времена. Спомени от 1879—1918. Прев. и с предг. от М. Арнаудов. С., 1929. XVI, 224 с.
MANTEGAZZA, V. Due mesi in Bulgaria (ottobre e novembre 1886). Note di un testimonio oculare. Milano, 1887. 286 p.
Mazedonien und die deutsche Wissenschaft. S., 1941. 52 p.
Немски извори за принадлежността на Македония към България 1622—1927 г.
MILLER, W. The Balkans. Roumania, Bulgaria, Servia and Montenegro. London, 1896. XX, 476 p.
MILLER, W. Trawels and Politics in the Near East. London, 1898. XXIV, 516 p.
MINCHIN, J. G. C. The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula. Notes of a Travellers in Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria and Grece. London, 1886. XVI, 416 p.
Minorités bulgares en Roumanie. (Mémoires). S., 1932. 54 p.
MORGAN, C. Kreuz und quer durch Bulgarien. Reiseskizzen. Leipzig, 1889. 113 p.
MOUKTAR PASA, M. La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale. Paris, 1924. 311 p.
NORADOUNGHIAN, G. Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. Vol. 1—4. Paris, 1897—1903.
Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey. No 2 (1879). Correspondence Respecting the European Commissions Appointed for the Demarcation of Frontiers under the Treaty of Berlin. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1879. London, 1879. VII, 174 p.; No 4 (1879). Correspondence Respecting the Execution of the Treaty of Berlin in Eastern Roumelia. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1879. London, 1879. 5 p.; No 5 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Musul-

men, Greek and Jewish Populations in Eastern Roumelia. London, 1880; No 6 (1879). Correspondence Relative to the Organic Statue for Eastern Roumelia. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1879. London, 1879. 122 p.; No 7 (1879). Correspondence Respecting the Execution of Article XXIII of the Treaty of Berlin. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1879. London, 1879. 6 p.; No 8 (1879). Constitution of the Principality of Bulgaria. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1879. London, 1879. 11 p.; No 9 (1879). Correspondence Respecting the Proceedings of the European Commission for the Organization of Eastern Rumelia. Presented to Both of Parliament by Command of Her Majesty. 1879. 1—2. London, 1879. X, 500 p.; IX, 501—1063; No 10 (1880). Rapport of the Commission Appointed to Inquire into the Occurrences in the Kirdjali District. London, 1880. 19 p.; No 14 (1880). Despatch from Her Majesty's Consul-General at Philippopolis Forwarding the Report of the Aidas Commission. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1880. London, 1880. 8 p.; No 15 (1880). Part 2. Correspondence Respecting the New Law for the European Provinces of Turkey. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1880. London, 1880. IV, 163—292.

- PEARS, E. Forty Years in Constantinople. Recollections, 1873—1915. London etc., 1916.
La politica estera dell'Italia negli atti, documenti e discussioni parlamentari dal 1861 al 1914. Vol. I. 1887—1896. A cura di G. Perticone. Roma, 1978. 553 p.
PRIESNER, R. Das Coburger Königsbuch. Ausklang europäischer Grösse. Vorw. G. Schischmanoff. Coburg, 1972. V, 250 p.
GUEILLE, E. Les commencements de l'indépendance bulgare et le Prince Alexandre. Souvenirs d'un Français de Sofia. Paris, 1910. XXVII, 439 p.
La question des réformes dans la Turquie d'Europe. Exposé documentaire. Paris, 1903. 110 p. Авт. подп. Un non-diplomate.
RADEV, S. La question bulgare et les Etats balkaniques. Exposé et documents. S., 1919. VIII, 318 p.
ROY, Ch. Souvenirs politiques et militaires de Bulgarie. Deux révolutions. La guerre serbo-bulgare. Paris, 1887. III, 304 p.
ŠOPOV, A. Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673—1904. Firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, memorandums etc. Paris, 1904. 645 p. Авт. подп. A. Schopoff.
SYDACOFF, B. v. Bulgarien und der bulgarische Fürstenhof. Politisch-feuilletonistische Aufzeichnungen (1879—1895). 2. Aufl. Berlin etc., 1896. VI, 136 p.
SYDACOFF, B. v. Bulgarische Sittenbilder. Mitteilungen über die Vorgänge am Hofe des Fürsten Ferdinand, in der bulgarischen Gesellschaft und im Lande. Leipzig, 1897. III, 75 p.
WALTERS, E. Austro-Russian Relations under Goluchowski, 1895—1906. — *SEER*, 1953, No 77, 503—527; No 78, 186—214; 1954, No 79, 486—496.
WALTERS, E. The Serbo-Bulgarian Secret Treaty of 19 February 1897. — *SEER*, 1950, No 71, 493—499.
WILSON, C. W. Report on Eastern Roumelia. London, 1880. 18 p. Extr.: Blue Books. 1880. Sept.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

- АБАКУМОВ, А. И. Помощь России в воссоздании болгарской государственности. — В: *Вопросы новой и новейшей истории*. Новосибирск, 1966, 96—126.

- АВРАМОВ, А. Организационни основи на партията на българския пролетариат от Бузлуджа до разцеплението на БРСДП. 1891—1903 г. *ГнкиБКПВУЗ*, 3—4, 1969, 63—107.
АЛАМУРОВ, П. Борбата на Д. Благоев и съратниците му за партийност в социалистическото движение против икономизма на съюзистите през 1891—1894 г. — *НТВССИ*, 14, 1964, 181—194.
АЛЕКСИЕВ, А. Чуждите капитали в българското народно стопанство. [1896—1928]. — *ИВФСИ*, 4, 1955, 456—479.
АНАСТАСОВ, Ю. Яне Сандански. Биограф. очерк. С., 1966. 242 с.
АНДРЕЕВ, К. Вестител на новото време. История и теоретически борби на сп. „Ново време“. С., 1972. 263 с.
АНДРЕЕВ, М. История на българската буржоазна държава и право. /От Освобождението от османско иго—1878 г.— до Великата октомврийска соц. революция/. 4. осн. прераб. изд. С., 1975. 287 с.; 1. изд. 1961.
АРНАУДОВ, М. Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на Екзархията /1870—1915/. Т. I. С., 1940. 666 с.
АРНАУДОВ, М. Живот и дейност на Екзарх Йосиф. С., 1965. 306 с.
БАЛАМЕЗОВ, С. Как е бил съставен проекта за нашата конституция. — *НП*, 1, 1929, № 3, 49—66.
БАЛАМЕЗОВ, С. Нашата конституция и нашият парламентаризъм. Ч. I. Търновската конституция. История на първоначалния текст от 1879 г. Първоначалният проект за органически устав. Съставът на Учредителното събрание. Докладът на 15-членната комисия. Дебатите по доклада. Анализ на приетия текст. С., 1919, 96 с.
БЕНДЕРЕВ, А. Ф. Сербско-болгарская война 1885 года. Состав. ... СПб., 1892. VIII, 490, IV с.
БЕРОВ, Л. Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освобождението. — *ИП*, 1956, № 1, 3—35.
БЕРОВ, Л. „Източните железници“ в България. 1873—1908 г. — *ИП*, 1959, № 1, 80—104.
БЕРОВ, Л. Икономическата политика на руските власти в България по време на Руско-турската освободителна война и временното руско управление /15.VI.1877—1. V. 1879 г./ — *ИМ*, 1977, № 10, 3—13.
БЕШКОВ, Л. Селските вълнения и бунтът на добруджанските селяни при Дуранкулак 1900 г. С., 1970. 71 с.
БИРМАН, М. А. Формиране и развитие болгарското пролетариата. 1878—1923 г. М., 1980. 352 с.; на бълг. ез.: Формиране и развитие на българския пролетариат. 1878—1923. С., 1983. 371 с.
Димитър Благоев. Биография. С., 1979. 528 с.
Авт.: Я. Йотов, К. Василев, С. Поборникова и Т. Колева.
БЛИЗНАКОВ, П. Влиянието на в. „Искра“ в книгата на В. И. Ленин „Какво да се прави“ в борбата на тесните социалисти срещу общоделството. 1901—1903 г. — *ТВИНС-В.*, 1, 1960, 217—261.
БЛИЗНАКОВ, П. Отношението на българските революционни марксиста към първите прояви на опортюнизма във II-ри Интернационал /1889—1903/. — *ТВИНС-В.*, 1, 1962, 145—196.
БЛИЗНАКОВ, П. Оформяне и развитие на идеята за Социалдемократическата партия във възгледите на Д. Благоев /1885—1891 г./ — *ГнкиБКПВУЗ*, 6, 1972, 89—128.
БОБЧЕВ, С. С. Източна Румелия. Ист. поглед, устройство, законодателство и правосъдие. Приноси към новата история на българското право. — *ГСУЮф*, 19, 1924, 1—224; Отд. отпеч. С., 1924. 224 с.
БОГДАНОВА, Е. Вела Благоева. Биограф. очерк. С., 1969. 148 с.
БОЕВ, Б. и С. РАДУЛОВ, Д. Благоев и работническата класа в България. С., 1976. 310 с.
БОЖИЛОВА, Р. Сърбия и българо-турските отношения в

- началото на XX век. — *СтВ*, 1979, 282—304.
БОЖИЛОВА, Р. Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в края на XIX век /1893—1900/. — *ИИИ*, 25, 1981, 40—73.
БОЖИЛОВА, Р. Сърбия и реформената акция на великите сили в Европейска Турция /1895—1903/. — *СтВ*, 16, 1982, 140—191.
БОЖИНОВ, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878—1913. С., 1982. 392 с.
БОЖИНОВ, В. Националноосвободителната борба на българското население в Македония след Кресненско-Разложкото въстание /1878—1903/. — В: *Кресненско-Разложкото въстание 1878 г.* С., 1970, 71—84.
БОРОВ, Т. Животът и книжовното дело на Димитър Благоев. — Дядо. Крит.-библиогр. преглед. — В: *100 г. Д. Благоев. Сб. статии*. С., 1956, 336—380.
БОРОВ, Т. Литературното наследство на Димитър Благоев. — *ИИИ*, 11, 1—2, 1956, 241—255.
БОРШУКОВ, Г. Вестник „Работник“. 1892—1894. Принос към историята на българския социалистически печат. Под ред. на Т. Боров и К. Василев. С., 1955. 143 с.
БОРШУКОВ, Г. Георги Кирков. Принос към биографията му за годините 1897—1899. С., 1949. 92 с.
БОРШУКОВ, Г. Данни за някои ранни социалистически групи до основаването на БСДП. — *ИИБИ*, 6, 1956, 237—290.
БОРШУКОВ, Г. Още данни за дейността на български социалисти до основаването на БСДП. — *ИИБИ*, 7, 1957, 269—319.
БРАДИНСКА, Р. Възникване и оформяване на женското социалдемократическо движение в България. 1885—1915. С., 1969. 295 с.
БУЖАШКИ, Е. Димитър Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение. 1885—1903. С., 1960. 368 с.
ВАГИНА, М. М. Предпосылки распространения экономических идей марксизма в Болгарии [края на XIX в.]. — В: *Вопросы истории экономической мысли и развития советской экономики*. М., 1974, 118—131.
ВАНЧЕВ, Й. Социален състав и брой на участниците в Кресненско-Разложкото въстание през 1878 г. — В: *Кресненско-Разложкото въстание 1878 г.* С., 1970, 85—92.
ВАРТОЛОМЕЕВ, О. Действие на капитулационния режим според актовете, регламентиращи дейността на органите на временното руско управление в България 1877—1879. — *ГСУЮф*, 70, 1979, 221—271.
ВАСИЛЕВ, К. Борбата на българския народ против решенията на Берлинския конгрес. — В: *Освобождението на България от турско иго. 1878—1958*. С., 1958, 379—414.
ВАСИЛЕВ, К. Кресненско-Разложкото въстание и помощта на населението от освободените български територии. — В: *Кресненско-Разложкото въстание 1878 г.* С., 1970, 51—70.
ВАСИЛЬОВ, Т. Бележки върху вътрешното състояние на България през 1888 год. — *ПСБКД*, 28—30, 1889, 571—585.
ВЕКОВ, А. Българо-руски революционни връзки. 1885—1917. С., 1965. 204 с.
ВЕКОВ, А. Г. В. Плеханов и социалистическото движение в България /1885—1918/. С., 1978. 236 с.
ВЕЛИЧКОВА, М. Партийните организации в началния етап от създаването и развитието на партията /1891—1903/. — *НТАОНСУ*, 99, 1978, 161—253.
ВЕЛЧЕВ, В. Принос към новата ни история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него. С., 1922. 183 с.
ВЕНЕДИКОВ, Й. История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 година. С., 1985. 272 с. 1. изд. 1935.

- ВЕНЕДИКОВ, Й. История на Сръбско-българската война /1885 г./ С., 1910. 413 с.
- ВИЧЕВ, П. Добруджа в общия конфликт на интереси. Полит.-икон. етюд. С., 1919. 81 с.
- ВЛАХОВ, Т. Криза в българо-турските отношения 1895—1908. С., 1977. 191 с.
- Восточният въпрос во внешней политике России. Конец XVIII — начало XX века. М., 1978. 433 с.
- Авт.: В. А. Георгиев, Н. С. Княпина, М. Т. Панченкова и В. И. Шеремет.
- ВУЧКОВИЋ, В. Ј. Дипломатска историја Српско-бугарског рата /1885—1886/. Београд, 1956. 118 с.
- ВУЧКОВИЋ, В. Ј. Покушај краља Милана да се кандидије на бугарски престол /1887/. — *ГСАН*, 226, 1957, 119—142. История на бълг. кооперации, с. 139—246.
- ВЪЛКОВ, Г. Военният аспект на българо-руските отношения /1877—1885/. — В: *Външната политика на България 1878—1944*. С., 1978, 9—52.
- ВЪЛКОВ, Г. Възникване, развитие и уреждане на „военния въпрос“ /1883 г./ — *ИВИНД*, 19—20, 1975, 118—146.
- ВЪЛКОВ, Г. Руските учители на българското войнство /1877—1885/. С., 1977. 229 с.
- ГАНДЕВ, Х. К изучению деятельности русского оккупационного управления в Восточной Румелии. 1878—1879 г. — *ЗНИОРСУ-П*, 6, 1937, 43—86.
- ГАНДЕВ, Х. Преселението на тракийски българи и гърци в България през 1878—79 г. По неиздадени документи. — *АПП*, 1, 1938, № 2, 3—15.
- ГЕНАДИЕВ, Н. Стефан Стамболов. 19 юли 1895—19 юли 1925. С., 1925. 34 с.
- ГЕНОВ, Ц. Гимнастическите стрелкови дружества в Южна България през 1878—1879 година. — *ВИС*, 1956, № 3, 81—110.
- ГЕНОВ, Ц. Доброволческото движение у нас по време на Съединението и Сръбско-българската война 1885 г. — *ВИС*, 1954, № 2, 67—95.
- ГЕОРГИЕВ, Г. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. 1877—1900. С., 1979. 266 с.
- ГЕОРГИЕВ, Г. Поява и развитие на работническото движение в София /1885—1900 г./ — *ИП*, 1963, № 5, 71—85.
- ГЕОРГИЕВ, Г. И. и Й. ШОПОВ. Илинденското въстание. С., 1969. 247 с.
- ГЕОРГИЕВ, К. Ролята на народното учителиство в селското движение против десетката през 1899—1900 г. — *НП*, 1960, № 3, 86—98.
- ГЕОРГИЕВ, П. Исторически предпоставки за създаване на марксистка работническа партия в България. — *ИИИБКП*, 10, 1963, 357—373.
- ГОЦЕВ, Д. и И. АЛЕКСАНДРОВ. Към въпроса за същността на водените от България войни през 1885—1918 г. и отношението към тях на българското население в Македония и Одринска Тракия. — *ВИС*, 1982, № 1, 3—21.
- ГРИММ, Э. История и идейныя основы проекта Органического устава, внесенного во Тырновское учредительное собрание 1879 г. — *ГСУЮф*, 17, 1922, 1—177.
- ГРИНБЕРГ, С. Ш. Из истории развития болгарской промышленности в конце XIX в. /переход к политике протекционизма и поощрения крупной промышленности/. — *УЗИС*, 30, 1966, 136—152.
- ГРИНБЕРГ, С. Ш. Из истории русско-болгарские экономические связей в 80-х годах XIX в. — В: *Славяне в эпоху феодализма*. М., 1978, 277—286.
- ГРЪНЧАРОВ, С. Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства /1901—1903/. — В: *Външната политика на България 1878—1944*. С., 1978, 151—185.
- ГРЪНЧАРОВ, С. Вътрешни аспекти на българските политически режими /януари 1901—май 1903/. — *ИП*, 1977, № 3, 3—22.
- ГРЪНЧАРОВ, С. Из парламентарната дейност на българските революционни марксисти в началото на века /1901—1903/. — В: *България и европейските страни през XIX—XX в.* С., 1975, 167—171.
- ГРЪНЧАРОВ, С. Към въпроса за отношенията между България и балканските страни /1900—1903/. — *СтВ*, 16, 1982, 191—219.
- ГРЪНЧАРОВ, С. Политическите сили и монархическият институт в България 1886—1894. С., 1984. 207 с.
- ДАМЯНОВ, С. България във френската политика. 1878—1918. С., 1985. 557 с.
- ДАМЯНОВ, С. Европейската дипломация в Илинденско-Преображенското въстание. — *ИП*, 1983, № 3, 23—41.
- ДАМЯНОВ, С. Отношението на френската дипломация и общественост към Илинденско-Преображенското въстание 1903. — *ВИС*, 1983, № 3, 38—63.
- ДАМЯНОВ, С. Френската дипломация и Съединението през 1885 г. — *ИП*, 1965, № 6, 73—80.
- ДАМЯНОВ, С. Френско-българските дипломатически отношения след падането на Стамболов /1894—1897/. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 223—235.
- ДАМЯНОВ, С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война /1878—1914/. С., 1971. 264 с.
- ДАНАИЛОВ, Г. Нашата финансова политика. Статист.-икон. студия. С., 1896. 81 с.
- ДАНАИЛОВ, Л. и С. НОЙКОВ. Тракия през вековете. Т. 2. Националноосвободителното движение в Тракия 1878—1903. С., 1971. 570 с.
- ДАНОВА, Н. Към въпроса за българо-гръцките отношения през последното десетилетие на XIX в. — *СтВ*, 12, 1976, 94—138.
- ДАСКАЛОВ, А. Земелческия кредит в България от 1864 до 1913 г. Ч. 1. /1864—1903/. С., 1912. 488 с.
- ДИЛОВСКА, Е. Димитър Благоев и руското революционно движение. — *ИП*, 1954, № 3, 43—75.
- ДИЛЧЕВ, К. Към въпроса за организационното изграждане на Българската социалдемократическа партия /1891—1894/. — *НТАОНСУ*, 99, 1978, 95—127.
- ДИМИТРОВ, Д. С. Социално-икономическо развитие на България в края на миналия век и БСДП. — *ТВИИ„КМ“*, 8, 1980, 137—162.
- ДИМИТРОВ, И. Държавният преврат на 27 април 1881 г. и борбата на Либералната партия против него. — *ГСУфиф*, 56, 2, 1963, 189—289.
- ДИМИТРОВ, И. Князът, конституцията и народът. Из историята на политическите борби в България през първите години след Освобождението. С., 1972. 220 с.
- ДИМИТРОВ, И. Народното опълчение от 1880—1882 г. — *ВИС*, 1965, № 6, 40—44.
- ДИМИТРОВ, И. Преди сто години. Съединението. Ист. очерк. С., 1985. 284 с.
- ДИМОВ, Д. Началото на историческия път. Селското движение и селската партия в България до войните. С., 1976. 243 с.
- ДОЙНОВ, Д. Комитетите „Единство“. Ролята и приносът им за Съединението. С., 1985. 373 с.
- ДОЙНОВ, Д. Кресненско-Разложкото въстание 1878—1879. Принос за неговия обхват и резултати, за вътрешно и външнополитическите условия, при които избухва, протича и стихва. С., 1979. 334 с.
- ДРАЕВ, И. Социализъм, армия, революция. Социалистическата дейност в българската армия /1891—1918/. С., 1976. 244 с.
- ДУКОВ, В. Българските марксисти по някои въпроси на буржоазната демокрация. 1879—1903 г. — *ГнкиБКП ВУЗ*, 16, 1, 1981, 239—284.
- ДУКОВ, В. Гаврил Георгиев за историческата роля на пролетариата и задачите на социалдемократическата партия в

- последното десетилетие на XIX в. — *ТВИИ-Ш*, 1, 1976, 225—256.
- БОРБЕВИЋ, Ђ. Из Српско-бугарског рата. Улога. IV актив. пеш. пука. Београд, 1911. VIII, 165 с.
- БОРБЕВИЋ, Ђ. Историја српско-бугарског рата 1885. Кн. 1—2. Београд, 1908.
1. Од Пирота до Сливнице. XIII, 591 с.
2. Од Сливнице до Пирота, с. II, 593—1910, XXIII.
- ЕСКЕНАЗИ, Ж. Руски революционни емигранти в България в края на XIX век. — *ГОКПОЕ*, 3, 1, 1968, 151—174.
- ЖЕЧЕВ, Н. За отношението на Временното руско управление, на българските власти и общественост към мюсюлманското население в България през 1877—1879 г. — *ИИИ*, 19, 1967, 133—156.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Александър II и българският църковен въпрос. С., 1923. 19 с.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Дейността на д-р Константин Иречек в България. /По случай 50-год. от рождението му/. — *ПСБКД*, 66, 1906, 1—30.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Историко-политическата съдба на Добруджа. — В: *Добруджа*. С., 1918, 43—68.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Марин С. Дринов /1838—1906/. — *ЛБКД*, 7, 1908, 68—83.
- Икономика на България. В 6 т. Т. 1. Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1969, 307—422, 434—460.
- Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година. [Доклади от юб. науч. сесия, посветена на 75-год. от въстанието]. Ред. кол. Х. Христов /отг. ред./ Л. Панайотов, С. Дамянов, М. Петров, Т. Косатев. С., 1983. 228 с.
- Илинденско-Преображенското въстание 1903. Хронология. Състав. Л. Панайотов и Й. Шопов. Състав. на показалците Р. Стойков. С., 1983. 174 с.
- ИРЕЧЕК, К. Княжество България. Неговата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история. Ч. 1. Българската държава. Прев. Е. Каравелова. Пловдив, 1899. VI, 432 с.
- История на България. 2. прераб. изд. В 3 т. Главна ред. комисия: Д. Косев и др. Т. 2. С., 1962, 5—183.
- История на Българската комунистическа партия. Ред. Р. Аврамов /гл. ред./ и др. 5. доп. изд. С., 1984. 720 с.; 1. изд. 1969.
- История на дипломатията. 2. прераб. и доп. изд. Под ред. на В. А. Зорин и др. Т. 2. В. М. Хвостов. Дипломатията в ново време. 1871—1914. Ред. А. А. Громико. С., 1965. 952 с.
- История на профсъюзното движение в България. 2. прераб. и доп. изд. Науч. ред. В. Хаджиниколов. С., 1973. 804 с. 1. изд. 1968.
- История на Сръбско-българската война 1885. С., 1925. X, 851 с.
- История на Сръбско-българската война — 1885 г. Под общата ред. на Й. Митев. С., 1971. 492 с.
- Авт.: Й. Митев, С. Нойков, Ц. Теков, И. Маринов, Г. Камбуров и др.
- ИСУСОВ, М. За дейността на Гаврил Георгиев до 1903 г. — *ИИИБКП*, 1—2, 1957, 365—395.
- ЙОТОВ, Й. За характера на БРСДП и нейното очистиране от опортюнизма /1894—1903/. — *ИИИБКП*, 29, 1973, 7—49.
- ЙОТОВ, Й. Идеи „Капитала“ — мощно оръжие в борбе революционних марксистов против народничества и опортюнизма в Болгарии /1891—1903 гт./ — В: *Маркс и современность*. М., 1968, 420—427.
- ЙОТОВ, Й. Каква партия беше създадена при обединението между партистите и съюзистите през 1894 г. — В: *Сб. в памет Ал. Бурмов*. С., 1973, 341—381.
- ЙОЦОВ, Д. Русия и България. /Вчера, днес и утре/. Дипломат. студии. 2. доп. изд. С., 1945. 184 с.
- ЙОЦОВ, Я. Буржуазная демократия в Болгарии 1879—1923 — *ЕН*, 5, 1970, 387—408.

- КАПСЪЗОВ, А. Възникване, същност и развитие на тракийското движение /1878—1944 гт./ — *ГнкиБКПВУЗ*, 16, 1981, № 1, 103—147.
- КАЦАРКОВА, В. Опити за реформиране на данъчната система в България в първите години след Освобождението /1879—1885 гт./ — *ТВИИ„КМ“*, 1979, № 1, 167—202.
- КЕПОВ, И. История на Княжество България. С., 1933. 208 с.
- КИРАНОВ, П. Българското земеделско движение. /Идеи, развитие и дело/. С., 1927. 134 с.
- КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877—1878. Т. 1. 1878—1885. Кн. 1—2. С., 1969—1970. 751 с.; 757 с.
- КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание. С., 1955. 345 с.
- КИРКОВА, Л. Идея славянской солидарности в Болгарии и общество „Славянская беседа“ в Софии с 1878 по 1917 г. — *ЕН*, 4, 1968, 331—356.
- КЛИНЧАРОВ, И. Димитър Благоев. История на неговия живот. С., 1926. 280 с.
- КЛИНЧАРОВ, И. История на работническото движение в България. Кн. 1—2. С., 1926—1928.
1. 1882—1893. 1926. 84 с.
2. 1893—1903. 1928. 89 с.
- КОДЖЕЙКОВ, Д. Материали по синдикалното движение в България. Ист. очерк. 1883—1940. 4. изд. С., 1949. 152 с.; 1. изд. 1945.
- КОДЖЕЙКОВ, Д., Х. ХРИСТОВ, К. ЛАМБРЕВ и А. ГЕОРГИЕВ. Организации и борби на транспортните работници в България. 1878—1944. С., 1962. 333 с.
- КОДЖЕЙКОВ, Д. Партията и профсъюзното движение в България. С., 1970. 135 с.
- КОДЖЕЙКОВ, Д., В. ХАДЖИНИКОЛОВ и Я. ЙОЦОВ. Революционното профсъюзно движение в България. Кратък ист. очерк. С., 1957. 292 с.
- Начало на работническото и профсъюзното движение в България, с. 9—34.
- КОЖУХАРОВ, К. Българските селяни по пътя на прогреса и социализма. С., 1949. 288 с.
- КОЖУХАРОВ, К. Петко Каравелов. Историческа хроника за него и борбите на неговото време. С., 1968. 394 с.
- КОЗЪМЕНКО, И. В. Первоначальные проекты Тырновской конституции. — В: *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. статей*. М., 1953, 222—261.
- КОЗМЕНКО, И. В. Руската дипломация и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982. 216 с.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. К вопросу о передаче Болгарии в 1879 г. русских судов дунайской флотилии. — *КСИС*, 9, 1952, 17—23.
- КОСЕВ, Д. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. — *ГСУЮф*, 45, 2, 1949, 1—154.
- КОСЕВ, Д. Селското движение в България в края на XIX в. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос. — *ИП*, 1948/1949, № 5, 549—586.
- КОСИК, В. И. Создание Министерства иностранных дел Болгарии установление Княжеством дипломатических контактов с Турцией, Сербией и Румынией. — *ВНР*, 1982, № 3, 17—32.
- КОХ, А. Александър, първи Български княз. Стъпването му на престола, неговия живот в България и свалянето му от трона. Прев. от рум. И. А. Николов. 2. изд. Пловдив, 1896. 261 с.; 1. изд. 1895.
- КРАЧУНОВ, К. Дипломатическа история на съединението на България. 1. Цариградската Топханенска конференция. — *СбБАН*, 14, 1921, 1—60. Отд. отпечат. С., 1919.
- КРАЧУНОВ, К. Дипломатична история на България /1886—1915 гт./ Т. 1. Великите държави и България през 1886—1887. С., 1928. 236 с.

- КРАЧУНОВ, К. Марин Дринов/1838—1906/ Живот и дейност. С., 1938. 104 с.
- КРАЧУНОВ, К. Страници от българската политическа история /1878—1941/. България и Бяло море. С., 1941. 152 с.
- КУНИН, П. Аграрно-селският въпрос в България. От Освобождението до края на Първата световна война. 1878—1918 г. С., 1971. 250 с.
- ЛАМБРЕВ, К. Наченки на работническото и профсъюзното движение в България. 1878—1891 г. С., 1960. 224 с.
- ЛАМБРЕВ, К. Положението на работническата класа от Освобождението до началото на XX век/1878—1904/. С., 1954. 206 с.
- ЛАМБРЕВ, К. Работническото и професионалното движение в България. 1891—1903. С., 1966. 242 с.
- Летопис за живота и дейността на Димитър Благоев. 1856—1924. В 2 т. Т. 1. 1856—1903. Ред. К. Шарова. С., 1974. 597 с.
- Авт.: А. Веков, К. Шарова, В. Димитрова-Анжарин и Л. Симеонова.
- ЛОГОДАШКА, С. Създаване, организация и дейност на Столичната община в първите години след Освобождението. — *ИДА*, 35, 1978, 197—235.
- ЛЪВОВ, Е. Румелийският преворот. Истор. етюд. М., 1886. 113 с.
- МАВРОДИЕВ, М. Добруджа. Крит. етюд. 2. доп. изд. Варна, 1917. 103 с.; 1. изд. 1917.
- МАДЖАРОВ, М. Източна Румелия. /Ист. преглед/. С., 1925. 368 с.
- МАНОЛОВА, М. Международното положение на българската държава през периода 1878—1908 г. — *МО*, 1974, № 4, 60—76.
- МАНОЛОВА, М. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976. 220 с.
- МАНОЛОВА, М. Съдоустройствената система на Източна Румелия. — *ГСУюф*, 66, 2, 1976, 125—140.
- МАНОЛОВА, М. Създаване на Търновската конституция. С., 1980. 188 с.
- МАРИНОВ, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история. /Летописни спомени и очерки/. С., 1909. 720, II, III с.
- МАРИНОВ, И. Бунтовете на русофилите в Силистра и Русе през 1887 г. — *ВИС*, 1972, № 1, 161—185.
- МАРИНОВА, М. Българските марксисти в защита на националната независимост /1900—1912/. С., 1975. 148 с.
- МАРКОВА, З. и Е. СТАТЕЛОВА. Учредителното събрание в Търново. — *ИП*, 1979, № 3, 41—61.
- МАРТИНЕНКО, А. К. Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения /1886—1896 г./. — *ИП*, 1970, № 3, 58—64.
- МАРТЫНЕНКО, А. К. Руско-български отношения в 1894—1902 г. Киев, 1967. 295 с.
- МАТВЕЕВ, П. А. България после Берлинския конгрес. Истор. очерк. СПб., 1887. XV, 327 с.
- МАТОВ, Х. За управлението на Вътрешната революционна организация. [2. изд.]. С., 1926. 176 с.; 1. изд. 1905.
- МАТОВ, Х. Сръбските претенции в Западна България. С., 1897. 16 с. подп. Дримколов.
- МАХ, Р. фон. Македонският въпрос. Прев. от нем. Езерски [Г. Баласчев]. С., 1895. 74 с.
- МИЛЕТИЧ, Л. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902. II, 224 с.
- МИЛКОВА, Ф. Централни и местни органи на управление в българската буржоазна държава през периода 1878—1912 г. — *ГСУюф*, 66, 2, 1977, 63—113.
- МИЛЮКОВ, П. Н. Българската конституция. Прев. В. Пасков. Солун, 1905. 166 с.
- МИТЕВ, Й. Съединението 1885. 2. прераб. изд. Пловдив, 1985. 460 с. 1. изд. 1980; съкр. на англ. ез.: *The Unification of Bulgaria 1885*. С., 1982. 88 р.
- МИТЕВ, Т. Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти /1887—1891 г./. — *ИП*, 1981, № 2, 52—74.
- МИТЕВ, Т. Ранното социалистическо движение в България и кризата /1885—1887 г./. — *ГикиБКПВУЗ*, 14, 2, 1980, 223—303.
- МИТЕВ, Т. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. — *ВИС*, 1983, № 1, 35—50.
- МИЧЕВ, Д. Развитието на капитализма в България /1885—1894/ и икономическата политика на Стамболовия режим. — В: *Вътрешната политика на България през капитализма 1878—1944*. С., 1980, 7—53.
- МИЧЕВ, Д. Участието на българските социалисти в борбата против Стамболовия режим. — *ИИИБКП*, 1—2, 1957, 47—78.
- МИШЕВ, Р. Австроунгарските военни доставки в България през периода на Стамболовия режим /1887—1894 г./. — *АСВТУ „КМ“*, 5, 2, 1978, 103—115.
- МИШЕВ, Р. България и Австро-Унгария в началните години на Стамболовия режим /1887—1890 г./. — *ИП*, 1980, № 3, 75—88.
- МУЗРАЕВА, Е. Ш. Англия и проблема обединения Болгарии /1878—1885 г./. — В: *Проблеми международных отношений в XIX—XX вв.* Л., 1980, 141—149.
- НАТАН, Ж. Икономическите възгледи на Димитър Благоев. С., 1955. 272 с.
- НАТАН, Ж. и Л. БЕРОВ. Монополистическият капитализъм в България. С., 1958. 388 с.
- НАТАН, Ж. Стопанска история на България. С., 1957. 571 с.
- НИКИТИН, С. А. Болгарский город в 1879 г. по данным русской переписи. М., 1966. 30 с.
- НИКИТИН, С. А. Материалы русской аграрной переписи 1879 г. в Болгарии и их научное значение. — *ЕАИВЕ*, за 1964, 1966, 769—779.
- НИКИТИН, С. А. Русское гражданское управление в Болгарии /1877—1879 г./. — В: *Освобождението на България. 1878—1968*. С., 1970, 27—41.
- НИКОВ, П. Отношенията между българската държава и българската църква през 1887 г. — *ИИД*, 11—12, 1932, 294—333.
- НИКОЛОВА, В. За ролята на монарха в политическия живот на България в края на XIX в. — *ИП*, 1983, № 6, 53—64.
- НИКОЛОВА, В. Към характеристиката на Народнолибералната партия /1894—1903/. — *ИП*, 1976, № 2, 69—81.
- НИКОЛОВА, В. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България /1894—1903/. — *ИИИ*, 24, 1979, 95—128.
- НИКОЛОВА, В. Образуване на правителството на Константин Стоилов /1894 г./. — В, 1981, № 5, 47—56.
- НИКОЛОВА, В. Програми и уставни на буржоазните партии в България в края на XIX в. и началото на XX в. — В: *Вътрешната политика на България през капитализма 1878—1944*. С., 1980, 54—82.
- НИКОЛОВА, С. Организационни принципи на Българския социалдемократически съюз /1892—1894 г./. — *ИП*, 1979, № 3, 86—97.
- НИКОЛОВА-САБРУТЕВА, С. Българският социалдемократически съюз и пропагандата на социалистическите идеи /1892—1894 г./. — *НТАОНСУ*, 89, 1977, 142—180.
- ОВНАНЯН, С. В. Армяно-български исторически връзки и армянските колонии в Болгарии во второй половине XIX в. Ереван, 1968. 380 с.
- ОВСЯНЬИЙ, Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877—1878—1879 г. Т. 1—3. СПб., 1906—1907. 4, 342 с.; 291 с.; 303, II с.
- ПАЛЕСУТСКИ, К. Илинденско-Преображенското въстание в Серския революционен окръг. — *ИП*, 1983, № 3, 3—13.
- ПАЛЕСУТСКИ, К. Яне Сандански. 1872—1982. Благоевград, 1982. 67 с.
- ПАЛОТАШ, Э. Българският въпрос и австроунгарската дипломатия през 1894—1896 г. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 237—251.
- ПАЛОТАШ, Э. Экономические устремления в балканской политике Австро-Венгрии в период Берлинского конгресса 1878 года. — *AUSBSH*, 20, 1980, 85—106.
- ПАНАЙОТОВ, И. Българската криза в Европа /1885—1889/. Принос към предисторията на Общоевропейската война. С., 1924. 97 с.
- ПАНАЙОТОВ, И. Опит за съединение на Княжество България с Източна Румелия през 1880 година. — *ИБИД*, 22—24, 1948, 12—29.
- ПАНАЙОТОВ, И. Русия и българските народни идеали. — *БМ*, 7, 1932, № 6, 362—374; № 7—8, 445—458; № 9, 572—583; № 10, 661—673; 8, 1933, № 1, 57—65; № 2, 142—149.
- ПАНАЙОТОВ, И. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд [1888—1896]. С., 1941. VIII, 274 с.
- ПАНАЙОТОВ, И. Руско-немските отношения и българският въпрос през 1887 г. С., 1934. 160 с.
- ПАНАЙОТОВ, Л. Илинденско-Преображенското въстание 1903. С., 1983. 151 с.
- ПАНАЙОТОВ, Л. Национално-революционно движение в Родопите /1878—1912 г./. — В: *Родопите в бълг. история*. С., 1974, 129—149.
- ПАНДЕВ, К. Гоце Делчев като задграничен представител на ВМОРО. — *ИП*, 1983, № 3, 42—48.
- ПАНДЕВ, К. Гоце Делчев и четническият институт на ВМОРО. — *ВИС*, 1980, № 2, 92—111.
- ПАНДЕВ, К. Из живота и дейността на Дамян Груев. — *ИП*, 1977, № 2, 63—70.
- ПАНДЕВ, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско. 1878—1903. С., 1979. 347 с.
- ПАНДЕВ, К. Солунската гимназия и националноосвободителното движение в Македония и Одринско. — В: *Светилишник*. Сб. С., 1983, 90—106.
- ПАНТЕВ, А. и Р. МИШЕВ. Австро-германско сътрудничество по „българския въпрос“ /1887—1890/. — В: *Българо-германски отношения и връзки*. Т. 3. С., 1981, 124—150.
- ПАНТЕВ, А. Англия, Германия и българският въпрос /август 1887—март 1890 г./. — В: *Българо-германски отношения и връзки*. Т. 1. С., 1972, 97—118.
- ПАНТЕВ, А. Англия и реформената акция в Европейска Турция /1895—1903 г./. — *ИП*, 1971, № 6, 3—32.
- ПАНТЕВ, А. Англия и руско-българското помирение /1894—1896/. — В: *България и европейските страни XIX—XX в. С.*, 1975, 147—165.
- ПАНТЕВ, А. Англия срещу Русия на Балканите. 1879—1894. С., 1972. 307 с.
- ПАНТЕВ, А. За англо-българските отношения след падането на Ст. Стамболов /1894—1896 г./. — *ИП*, 1966, № 4, 87—96.
- ПАНТЕВ, А. За отношението на руския буржоазен печат към българските събития /август 1886—юли 1887/. — В: *Външната политика на България 1878—1944*. С., 1978, 83—105.
- ПАНТЕВ, А. Някои особености в огражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания. — *ИИИ*, 25, 1981, 152—166.
- ПАНТЕВ, А. Пролитите като фактор в балканската политика на Великобритания /1887—1897/. — *СтВ*, 16, 1982, 60—80.
- ПАНТЕВ, А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов. — В, 1981, № 5, 69—77.
- ПАСКОВ, Р. Възникване и дейност на военните македонско-одрински братства в България /1895—1899 г./. — *ИП*, 1983, № 3, 95—109.
- ПАСКОВ, Р. Роля и участие на български военнослужещи в Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. — *ВИС*, 1983, № 3, 142—158.
- ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, И. Д-р К. Стоилов. /Живот и обществена дейност/. С., 1930. 72 с.
- ПЕНКОВ, С. Борбата на българския народ против Берлинския договор и международното право. 1878—1886. С., 1968. 178 с.
- ПЕТРОВ, Г. Македонското освободително дело на българска почва. С., 1902. 37 с.
- ПЕТРОВ, М. Българо-руски политически отношения в навечерието и по време на пълномощията /1879—1883 г./. — *ИП*, 1981, № 6, 25—42.
- ПЕТРОВ, М. Българо-руски политически отношения в навечерието на Съединението /1883—1885 г./. — *ИП*, 1983, № 2, 22—38.
- ПЕТРОВ, М. Българо-руските политически отношения в първите години след Освобождението /1878—1881 г./. — *ИИИ*, 24, 1979, 5—37.
- ПЕТРОВ, М. Образуването на първото правителство след освобождението на България /1879/. — В: *България и европейските страни XIX—XX в. С.*, 1975, 135—146.
- ПЕТРОВ, П. Дейността на българските общини в Македония и Тракия след 1878 г.; Дейността на Българската екзархия в Тракия и Македония; Дейността на българските консули в Тракия и Македония. — В кн. му: *Събоносни векове за българската народност*. С., 1975, 379—381; 381—384; 384—387.
- ПЕТРОВ, Ц. Аграрните реформи в България. 1880—1944. С., 1975. 206 с.
- ПОГЛУБКО, К. А. Из истории российско-болгарских общественных и революционных связей /последняя четверть XIX в./. Кишинев, 1979. 189 с.
- ПОПКОНСТАНТИНОВ, Х. Непокорните села в Родопските планини. /Обективно разглеждане тоя въпрос за времето 1878 до 1886 год./. Кн. 1—2. Търново, 1886—1887.
1. 1878—1879. 1887. 20 с.
2. 1879—1884. 1886. 48 с.
- ПОПОВ, Р. Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим /1894—1896 г./. — В: *Външната политика на България 1878—1944*. С., 1978, 106—150.
- ПОПОВ, Р. Балканската политика на България 1894—1898. С., 1984. 257 с.
- ПОПОВ, Р. Балканските държави и българската криза /1886—1887/. — *ИИИ*, 24, 1979, 38—71.
- ПОПОВ, Р. България и Русия 1894—1898. Полит. отношения. С., 1985. 335 с.
- ПОПОВ, Р. Българската политическа емиграция и отношенията между България и балканските държави /1886—1887 г./. — *ИП*, 1976, № 5, 27—41.
- ПОПОВ, Р. Германия и българо-турските отношения /1902—1904/. — *СтВ*, 16, 1982, 220—253.
- ПОПОВ, Р. За митническия конфликт между България и Австро-Унгария през 1894—1895 г. — *ИП*, 1975, № 4, 54—66.
- ПОПОВ, Р. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. — *ВИС*, 1970, № 2, 40—60.
- ПОПОВ, Р. Македония в българо-сръбските отношения /1894—1896 г./. — *ИИИ*, 25, 1981, 74—111.
- ПОПОВ, Р. Политическите отношения между България и Черна гора в периода на Източната криза /1894—1898/. — *СтВ*, 17, 1983, 199—215.
- РАДЕВА, М. Културната политика на българската буржоазна държава 1885—1908. С., 1982. 247 с.
- РАДКОВ, И. Русенският бунт на офицерите-русофили от 1887 г. — *ИНМ-Р*, 1, 1964, 119—137.
- РАЗБОЙНИКОВ, А. Из борбите на българите в Димотишка епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Тракия. — *ИТНИ*, 2, 1970, 255—282.
- РАЗБОЙНИКОВ, А. Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна

- Тракия. — *ИТНИ*, 1, 1965, 93—116.
- РАЙКОВ, Д. Шестият македонски конгрес 1899 г. и участието на Д. Благоев в него. — *ИИИБКП*, 45, 1981, 409—424.
- РАЙНОВ, Б. Преди половин век. Общ. и просв. дейност на солунските българи през 1881—1883 г. С., 1934. 128 с.
- РАЛЕВ, М. Предвестници на бъдещи бури. Бунтовете на офицерите-русофили от българската войска през 1886—1887 г. С., 1975. 168 с.
- РИЗОВ, Д. Каква трябва да бъде нашата политика спрямо Македония. С., 1902. 74 с.
- РИЗОВ, Д. Разлагаща се и възрождающа се България. С., 1894. 141 с.
- САЗДОВ, Д. Демократическата партия и националното обединение на българския народ /1894—1900 г./ — *ВИС*, 1983, № 2, 137—152.
- САЗДОВ, Д. Либералната /каравелистка/ партия и помирието между България и Русия от 1896 година. — В: *Научни изследвания на преподаватели от ВТУ „Кирил и Методий“*. В. Търново, 1979, 157—176.
- САЗДОВ, Д. Участието на Демократическата партия в управлението на страната — 19. II. — 20. XII. 1901 г. — *ВТУ „КМ“*, 20, 1983, № 3, 63—110.
- САЗДОВ, Д. Формиране и начална дейност на Демократическата партия /май 1894—февр. 1896 г./ — *ВТУ „КМ“*, 17, 1981, № 3, 65—104.
- САМАРДЖИЕВ, Б. Политиката на Османска Турция към Княжество България /1888—1896 г./ — *СВ*, 16, 1982, 81—139.
- САМАРДЖИЕВ, Б. Турската политика към Княжество България и Източна Румелия във връзка с османския съюзенитет /1878—1886 г./ — *СВ*, 12, 1976, 7—37.
- САРАФОВ, М. Бюджетите на Княжество България през десетилетието 1879—1888. — *БП*, 1, 1893/1894, № 2, 64—90; № 3, 59—75; № 4, 94—110; № 6, 73—97; № 7, 71—90; № 9, 56—86.
- САРАФОВ, М. Населението на Княжество България по трите първи преброявания [1881, 1885, 1888]. — *ПСБКД*, 41 и 42, 1893, 709—804; 43, 1893, 1—48; 44, 1894, 201—246.
- САРАФОВ, М. Нашата външна търговия през 1880—1881 година. — *ПСБКД*, 6, 1883, 87—130.
- Сборник по случай 100 години от рождението на Димитър Благоев. Ред. кол. Т. Владигеров и др. С., 1956. 304 с.
- СЕКУЛОВ, Б. Нашите правителства и министри от Освобождението до днес. С., 1911. 39 с.
- СИДЕЛНИКОВ, С. I. Возв'єднання князівства Болгарії і східної Румелії /1879—1886 роки/. — *НЗХДПіс*, 11, 1949, 45—90.
- СИЛЯНОВ, Х. Освободителните борби на Македония. Т. 1. Илинденското въстание. С., 1933. 454 с.; Фототипно изд. Предг. Л. Панайотов. 1983. 491 с.
- СИЛЯНОВ, Х. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915. 156, IV с.
- СИМЕОНОВ, С. Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия. Пловдив, 1979. 258 с.
- СКАЗКИН, С. Д. Конеч австро-руско-германского союза. М., 1974. 270 с.; 1. изд. 1928.
- СНЕГАРОВ, И. Цар Фердинанд /1887—1918/ и Българската църква. — *ДК*, 1946, № 8, 1—18.
- СПИРОВ, Д. Македония и нейните претенденти или Сърбия, Гърция и България за Македония. С., 1890. 68 с.
- СПИРОВ, Н. Преображенското въстание. Борбите на тракийските българи за национално освобождение. 1878—1903. 2. доп. изд. С., 1983. 252 с. 1. изд. 1965.
- СПИСАРЕВСКИ, К. Земледелското движение в България. Потекло и развитие. С., 1923. 109 с.
- Сръбско-българската война 1885. Сб. статии. Ред. кол. Й. Митев и др. С., 1985. 288 с.
- СТАНЕВ, Н. Най-нова история на България. Кн. 1. От Освобождението до Балканската война. С., 1924. 248 с.; 2. прераб. и доп. изд. История на нова
- България. 1878—1928. С., 1929. 6, 520 с.; 3. изд. История на нова България. 1878—1942. С., 1943. 528 с.; на фр. ез.: *Histoire de Bulgarie*. 1878—1912. Paris, 1924.
- СТАТЕЛОВА, Е. Дипломатията на Княжество България 1879—1886. С., 1979. 252 с.
- СТАТЕЛОВА, Е. Източна Румелия /1879—1885/. Икономика, политика, култура. С., 1983. 379 с.
- СТАТЕЛОВА, Е. и А. ПАНТЕВ. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. С., 1985. 192 с.
- Сто години българска икономика. Гл. ред. Н. Попов. С., 1978. 45—60, 113—121, 177—187.
- СТОЙКОВ, Р. Административно устройство и народностен състав на Одринския вилает в края на XIX и началото на XX век. — *ИИИ*, 25, 1981, 112—151.
- СТОЯНОВ, З. Кои са виновниците на девети август /основано на документи/. В. Търново, 1886. 92, II с.
- СТОЯНОВ, И. Политическите борби и разложение на Либералната партия /юни 1884—август 1886 г./ — *ИП*, 1982, № 5, 23—44.
- СТОЯНОВ, М. Когато Пловдив беше столица. Очерци за Източна Румелия. С., 1973. 204 с.
- СТРАШИМИРОВ, А. Диктаторът. Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. Кн. 1—3. С., 1935. 80 с.; 78 с.; 104 с.
- СТРАШИМИРОВ, А. Реформатор. /Петко Каравелов—психологически очерк/. С., 1934. 96 с.
- СТРАШИМИРОВ, Д. Земледелият съюз. С., 1914. 135 с.
- ТОДОРОВ, А. Борбата на революционните марксисти против българския ревизионизъм /общоделството/. 1900—1903. С., 1959. 172 с.
- ТОДОРОВ, Г. Временното руско управление в България през 1877—1879. С., 1958. 460 с.
- ТОДОРОВ, Г. Към въпроса за произхода и същността на политическите програми на партиите в Учредителното събрание. — *ИИБИ*, 7, 1957, 55—112.
- ТОДОРОВ, Г. Към дипломатическата история на Съединението на България през 1885 г. — *ИП*, 1965, № 6, 23—37.
- ТОДОРОВ, Г. Политиката на българските буржоазни правителства по аграрния и бежанския въпрос след държавния преврат от 1881 г. /1881—1886 г./ — *ИП*, 1961, № 2, 3—32.
- ТОДОРОВ, Г. Професор Марин С. Дринов и държавният преврат в Княжество България през 1881 г. — *ИИИ*, 16—17, 1966, 233—268.
- ТОДОРОВ, Г. Санстефанският мирен договор, положението на родопското население и метежът на сенклеристите. — В: *Из миналото на българите мохамедани в Родопите*. С., 1958, 104—110.
- ТОДОРОВ, Г. Уреждането на аграрния и бежанския въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението /1879—1881 г./ — *ИП*, 1961, № 1, 25—52.
- ТОДОРОВА, Ц. Бисмарк и „българският въпрос“ 1879—1881. — В: *Българо-германски отношения и връзки*. Т. 3. С., 1980, 85—123.
- ТОДОРОВА, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България. 1888—1912. С., 1971. 497 с.
- ТОДОРОВА, Ц. Интересите на германския финансов капитал в България през 90-те години на XIX в. — В: *Българо-германски отношения и връзки*. Т. 2. С., 1979, 49—66.
- ТОДОРОВА, Ц. Отново за „Преврата“ през 1881 г. и режима на пълномощията. — *ИИБИД*, 35, 1983, 81—124.
- ТОДОРОВА, Ц. Парижката комуна и българската обществено-ност след Освобождението 1878 г. — В: *Парижката комуна 1871*. С., 1971, 296—330.
- ТОДОРОВА, Ц. Парижката комуна и българското революционно социалистическо движение през 1891—1919 г. — *ИИИБКП*, 8, 1961, 248—272.

- ТОНЕВ, В. Временното руско управление в Добруджа /1877—1879 г./ — *ИП*, 1982, № 6, 19—37.
- ТОПАЛОВ, В. Към историята на радослависткият режим /19 ян. 1899—27 ноем. 1900 г./ — *ИП*, 1961, № 6, 12—45.
- ТОПАЛОВ, В. Отношението на социалистите към движението против натуралния десятък през 1899—1900 г. — *ИИИ*, 18, 1967, 53—88.
- ТОПАЛОВ, В. Политическата дейност на Българския земеделски съюз през 1900—1901 г. — *ИИИ*, 10, 1962, 61—119.
- ТОПАЛОВ, В. Стопанската криза в България през 1897—1900 г. — *ИИИ*, 12, 1963, 47—74.
- ТОПАЛОВ, П. Положението на Западна Тракия през XIX в. и българското национално освободително движение. Първи стъпки на работническото движение и засилване на влиянието на БКП. — *ИТНИ*, 2, 1970, 106—129.
- ТОШЕВ, А. България и нейните съседи. Ч. 1. Българо-сръбски отношения. Ч. 2. Българо-гръцки отношения. С., 1943. 328, II с.
- ТОШЕВ, Д. Принос за изучаване индустриалната политика на България от освобождението до Балканската война. Варна, 1941. 180 с.
- ТУРЛАКОВ, М. История, принципи и тактика на БЗНС. Стара Загора, 1929. 419 с.
- ФИЧЕВ, И. Критическо изучаване Сръбско-българската война през 1885 год. /Според съчинението на Военно-историческата комисия—1925 г./ — *ВИС*, 4, 1930/1931, № 1—2, 1—135.
- ХАВРАНКОВА, Р. Отношението между чешкото и българското работничество и социалдемократическите партии на двете страни през периода 1878—1917 г. — В: *Чехословакия и България през вековете*. С., 1963, 173—201.
- ХЕСАПЧИЕВ, Х. Сръбско-българската война. Крит. преглед. С., 1893. 102 с.
- ХРИСТОВ, Д. Основни военнотрагически проблеми през Сръбско-българската война 1885 г. — *ИВИНД*, 15, 1973, 69—101.
- ХРИСТОВ, Х. Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. С., 1964. 214 с.
- ХРИСТОВ, Х. Захарий Стоянов. Обществена и политическа дейност. — *ГСУИф*, 44, 2, 1948, 3—154.
- ХРИСТОВ, Х. Идеята еволюция на българските революционери след Освобождението. — *ИП*, 1948/1949, № 3—4, 418—450.
- ХРИСТОВ, Х. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. и някои въпроси на българската национална революция. — *ВИС*, 1983, № 3, 3—23.
- ХРИСТОВ, Х. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX в. — *ИП*, 1979, № 3, 23—40.
- ХРИСТОВ, Х. Освобождението на България и Кресненско-Разложкото въстание. — *ИП*, 1968, № 6, 13—23.
- ХРИСТОВ, Х. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968. 256 с.
- ХРИСТОВ, Х. Положението на родопското население след Освобождението и въпросът за т. н. „непокорни“ българомохамедански села. — В: *Из миналото на българите мохамедани в Родопите*. С., 1958, 110—122.
- ХРИСТОВ, Х. Принос към историята на Съединението. — *ИИБИД*, 22—24, 1948, 49—80.
- ХРИСТОВ, Х. Селските въстания и бунтове 1899—1900. С., 1962. 68 с.
- ЦВЕТАНСКИ, С. Ролята на комитетите „Единство“ в Горна Джумая и Кюстендил за подготовката и провеждането на Кресненско-Разложкото въстание. — В: *Кресненско-Разложкото въстание 1878 г.* С., 1970, 93—101.
- ЦЪРНУШАНОВ, К. Охридското съзаклятие /1881 г./ Предшественици, вдъхновители и дейци. С., 1966. 188 с.
- ЧАКАЛОВ, П. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България /1878—1944/. С., 1962. 140 с.
- ШАРОВА, К. Българското социалистическо движение в навечерието на Бузлуджанския конгрес /1890—1891/. — *ИП*, 1961, № 4, 41—74.
- ШАРОВА, К. Идеиният път на Спиро Гулапчев. — *ИИИ*, 11, 1962, 103—151.
- ШАРОВА, К. Из борбите на БРСДП и ОРСС за работническо законодателство в началото на нашия век. — *ИИБИ*, 6, 1956, 3—46.
- ШАРОВА, К. Разцеплението на БРСДП през 1903 г. С., 1955. 163 с.
- ШАРОВА, К. Селските въстания против десятъка в Русенско през 1900 г. — *ИП*, 1957, № 4, 3—44.
- ШАРОВА, К. Създаване на Българската социалдемократическа партия. — *ИИИБКП*, 8, 1961, 24—92. Отпеч. 1961. 69 с.
- ШАРОВА, К. Сътрудничество между сръбските и български социалисти през 90-те години на 19 в. — *ИП*, 1964, № 1, 12—36.
- ШНИТМАН, А. М. Влияние идейного разгрома народничества в России на борьбу марксистов в Болгарии. — *УЗМПИ*, 2, 1958, 83—107.
- ШНИТМАН, А. М. Из истории интернациональных связей В. И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии /1896—1923 г./ Мурманск, 1967. 480 с.
- ШНИТМАН, А. М. К вопросу о влиянии русского революционного движения 1885—1903 годов на революционное движение в Болгарии. — *ВИ*, 1949, № 1, 39—55; на бълг. ез. отд. изд. под загл.: Влиянието на руското революционно движение върху революционното движение в България. 1885—1903. С., 1949. 32 с.
- ШОФМАН, А. С. Из истории национально-освободительного движения в Македонии в конце XIX и начале XX вв. — *УЗКазГУ*, 122, 1962, № 5, 17—80.
- ЮРКЕВИЧ, М. В. /М. Горюнин/. Двадцатипятилетие итоги Княжества Болгарии. 1879—1904. Опыт собрания материалов. Т. 1. Кн. 1. Т. 2. Кн. 2. С., 1904—1905. 1.1. Землеведение. 1904. 398 с. 2.2. Народонаселение. 1905. 236 с.
- ЯНУ, И. Из истории создания Македоно-Одринской революционной организации. — *ВИС*, 1, 1963, 155—164.
- ЯРАНОВ, А. Стопанската политика на България /1878 до 1928 год./ С., 1934. 390 с.
- ACHLEITNER, A. Fürst Ferdinand I von Bulgarien. Ein Lebensbild. Leipzig, 1907. 151 p.
- ADANIR, F. Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908 [1878—1908]. Wiesbaden, 1979. XII, 284 p.
- ANASTASOV, H. The Tragic Peninsula. A History of the Macedonian Movement for Independence since 1878 and a Research Bibliography on the Balkans. S., 1938. XV, 369 p.
- ANCEL, J. Manuel historique de la Question d'Orient (1792—1925). N. éd. Paris, 1926. 347 p.
- ANCEL, J. Les menaces de conflits. — In: *Histoire diplomatique de l'Europe (1871—1914)*. Vol. 2. Paris, 1929, 301—334.
- ANCEL, J. La riposte austro-bulgare. — In: *Histoire diplomatique de l'Europe (1871—1914)*. Vol. 2. Paris, 1929, 251—269.
- ANDERSON, M. S. From Europe's Archives. The Eastern Question 1774—1923; A Study in International Relations. London, 1966. 21, 436 p.
- ANDERSON, M. S. The Great Powers and the Near East, 1774—1923. London, 1970. 182 p.
- Aperçu historique de la question macédonienne. 2. éd. S., 1929. 64 p.; 1. изд. S., 1928.
- L'APRADELLE, A. de. Propriété foncière dans la Dobroudja du Sud et le droit international. S., 1940. 148 p.
- ARNAKIS, G. G. et W. S. VUCHINICH. The Near East in Modern Times. Vol. 1. The Ottoman Empire and the

- Balkan States to 1900. Austin, 1969. 452 p.
- BAAB, A. Die Politik Deutschlands in Nahen Orient von 1877—1908. Wien, 1936. IV, 167 p.
- BARKER, G. Macedonia, its Place in Balkan Power Politics. London etc., 1979. 130 p.
- BEAMAN, A. G. H. Stamboul. New York, 1971. 240 p. [1. изд.]. London, 1895.
- BECKER, G. La guerre contemporaine dans les Balkans et la question d'Orient 1885—1897. Paris, 1899. XIV, 339 p.
- BECKMANN, J. Die Wahrheit über Bulgarien. Dargestellt von ... Leipzig, 1898. IV, 141 p.
- BELL, J. D. The Genesis of Agrarianism in Bulgaria. — *BSr*, 16, 1975, No 2, 73—92.
- BELL, J. D. Tsanko Tserkovski's Appeal to the Peasants of Bulgaria. [1899]. — *SEE*, 2, 1975, No 2, 187—193.
- BEZENŠEK, A. Bulgaria in Serbia. Celovec, 1897. 237 p.
- BILIMEK-WAISOLM, H. Der bulgarisch-serbische Krieg 1885. Wien, 1886. VI, 243 p.
- BLACK, C. E. Establishment of Constitutional Government in Bulgaria. Princeton, N. Y., 1944. X, 344 p.
- BUJAČ, E. Razbojni serbo-bulgar din anul 1885. Expunere politica și militară. Piatra, 1894. 138 p.
- Bulgarien nach dem Sturze Stamboulofs. Wien, 1895. 111 p.
- Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten [Александър Батенберг]. München, 1939. 411 p.
- Bulgarische Politik. 2. Aufl. Dresden, 1891. 643 p.
- CALARY DE LAMAZIERE, R. Les capitulations en Bulgarie. Paris, 1905. 254 p.
- CALEB, A. Du régime des capitulations en Turquie par rapport à la Bulgarie. Genève, 1908. 48 p.
- CALEB, J. Le conflit romano-bulgar et le droit des gens. Bruxelles, 1903. 45 p.
- CHARY, F. B. Agrarians, Radicals, Socialists and the Bulgarian Peasantry 1899—1905. — In: *The peasantry of Eastern Europe*. Vol. 1. New York etc., 1979, 35—55.
- CHOLET, A. P. Etude sur la guerre Bulgaro-serbe. Paris, 1891. 198 p.
- CONSTANT, S. (Стефан Данев). Foxy Ferdinand, 1861—1948. Tsar of Bulgaria. London, 1979. 352 p.
- CORTI, E. C. Alexander von Battenberg, sein Kampf mit den Zaren und Bismarck. Nach des ersten Fürsten von Bulgarien nachgelassenen Papieren und sonstigen ungedruckten Quellen. Wien, 1920. 352 p.
- CORTI, E. C. Leben und Liebe Alexanders von Battenberg. Wien etc., 1950. XV, 448 p.
- CRAMPTON, R. J. Bulgaria 1878—1915. — In: *Research in Progress in English and Historical Studies*. London, 1971.
- CVETLER, J. Český dopisovatel v srbsko-bulharské válce r. 1885. [Франтишек Хитил]. — *SIHS*, 3, 1960, 263—312.
- DAMJANOV, S. Sur le développement industriel du Sud-Est européen à la fin du XIXe et au début du XXe siècles. — *EB*, 1979, No 4, 3—30; на бълг. ез.: Проблеми на индустриалното развитие на балканските страни в края на XIX и началото на XX в. — *ИП*, 1980, № 3, 42—65.
- DAMJANOV, S. Sur l'importance des investissements nationaux et étrangers dans l'industrie du Sud-Est européen [fin du XIXe—début du XXe siècles]. — *EB*, 1980, No 3, 60—73.
- DICEY, E. The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894. London, 1894. IV, 332 p.
- DIMITROV, D. Le problème de la Thrace et l'accès de la Bulgarie à la Mer Egée. (Les différentes phases du problème thracien depuis le Traité de San-Stephano jusqu'à nos jours). Lettre d'introduction et préf. par J. Godard et B. Morloff. S., 1936. 128 p.
- DIMITROV, D. Le régime de Capitalutions en Bulgarie et leur suppression. Genève, 1935. 92 p.
- DIÓSZEGI, I. Ausztria-Magyarország és Bulgária a San-Stefano-i béke után 1878/79. Budapest, 1961. 122 p.
- DIÓSZEGI, I. Österreich-Ungarns Aussenpolitik während der bulgarischen Krise 1885—1887. — In: *I Congr. int. etud. balk. et sud-est europ.* Sofia, 1966. Act. 4. S., 1969, 709—718.
- DIÓSZEGI, I. Die Österreichisch-ungarische Monarchie und die Organisation Ostrumeliens 1878—1879. — *AUSBSH*, 22, 1982, 85—97.
- DUFFY, TH. Russia's Balkan policy, 1894—1905. New York, 1975. 155 p.
- DRANDAR, A. G. La Bulgarie sous le prince Ferdinand. Bruxelles, 1909. 407 p.
- DRANDAR, A. G. Le Prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie. Cinq ans de règne. Paris, 1884. 213 p.
- DRANDAR, A. G. Les événements politiques en Bulgarie, depuis 1876 jusqu'à nos jours. Paris etc., 1896. 383 p.
- DUPUY-PEYOU, L. La Bulgarie aux Bulgares. Hier, aujourd'hui, demain. 1895. Paris, 1896. 381 p.
- DURANDIN, C. La Russie, la Roumanie et les nouvelles frontières dans les Balkans. Le cas de la Dobroudja. — *CMRS*, 20, 1979, No 1, 61—77.
- ENVER PAŠA. Sefket sureyya aydemir. Istanbul, 1970. 600 p.
- Ferdinand of Bulgaria. The Amazing Career of a Shoddy Czar. London, 1916. 279 p.
- FLANINGAM, M. L. German Economic Controls in Bulgaria, 1894—1914. — *ASEER*, 20, 1961, No 1, 99—108.
- FLEISCHMANN, P. v. Ferdinand I. König der Bulgaren. Sein Volk und Land. 2. verb. Aufl. Leipzig, 1916. 124 p.; 1. изд. Bamberg, 1916.
- GOLOWINE, A. F. Fürst Alexander I. von Bulgarien/1879—1886/. Wien, 1896. VIII, 520 p.; на бълг. ез.: Александър I Български /1879—1886/. Варна, 1897. 665 с.
- GOPEČIČ, S. Bulgarien und Ostrumalien. Mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1878—1886 nebst militärischer Würdigung des serbo-bulgarischen Krieges. Leipzig, 1886. XVII, 616 p.
- GRABOWSKI, B. Bulgaria i Bulgarowie. Warszawa, 1889. 4, 166 p.
- GRANČAROV, S. Britain and the Bulgarian Internal Development at the End of the XIXth Century. — *BHR*, 1983, No 2, 21—40.
- GROSS, H. Der Beitrag Westeuropas zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung der Balkanländer. — In: *La révolution industrielle dans le Sud-Est européen—XIX s.* S., 1977, 49—60.
- GRZEGORZEWSKI, J. Rok przewrotow. /Bulgarija 1885—1886/. Lwow, 1900. 292 p.
- GUIDA, F. L'insurrezione macedone del 2 agosto 1903 nella stampa italiana dell'epoca. — In: *Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria*. Napoli, 1982, 269—295.
- HAJEK, A. Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten. München etc., 1939. 418 p.
- HASELMAYR, F. Die Wahrung des europäischen Friedens durch Bismarck in der Bulgarienkrise von 1885—1886. München, 1957. 302 p.
- HINK, H. Bismarcks Pressepolitik in der bulgarischen Krise und der Zusammenbruch seiner Regierungspresse (1885—1890). Frankfurt/M., 1977. 241 p.
- HRISTOV, H. The Kresna-Razlog Uprising and the National Unity of the Bulgarians. — *BHR*, 1979, No 1, 43—51.
- HUHN, A. v. Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit. Politischmilitärische Geschichte der bulgarisch-rumänischen Ereignisse im Jahre 1885. Leipzig, 1886. X, 321 p.; на англ. ез.: The Struggle of the Bulgarians for National Independence under Prince Alexander. A Military and Political History of the War between Bulgaria and Servia in 1885. Transl. from the German. London, 1886. 314 p.; на бълг. ез.: Борбата на българите за съединението си. Полит.-воен. история на българо-румелийските събития в 1885 г. Прев. Д. Валтер. 2. прераб. изд. Русе, 1890. VI, 311 с. 1. изд. 1887.
- HUHN, A. v. The Kidnapping of Prince Alexander of Battenberg, his Return of Bulgaria and Subsequent Abdication. Transl. by F. Beaufort. London, 1887. VIII, 264 p.
- HYDE, A. M. A Diplomatic History of Bulgaria, 1870—1886. Westport, Conn., 1974. 172 p.
- IŠIRKOV, A. Les Bulgares en Dobroudja. Aperçu historique et ethnographique. Berne, 1919. 189 p.
- JELAVICH, B. Bulgaria and Batum, 1886. — *SEE*, 1, 1974, No 1,

- 72—79.
- JELAVICH, B. The Bulgarian Crisis of 1885—1887 in British Foreign Policy. — In: *Bulgaria. Past and Present*. Columbus, Ohio, 1976, 65—69.
- JELAVICH, B. The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question, 1870—1887. Bloomington, 1973. XII, 209 p.
- JELAVICH, B. Russia, Britain and the Bulgarian Question 1885—1888. — *SOF*, 32, 1973, 168—191.
- JELAVICH, Ch. Russo-Bulgarian Relations 1892—1896. With Particular Reference of the Problem of the Bulgarian Succession. — *JMH*, 1952, No 4, 341—351.
- JELAVICH, Ch. Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia. 1879—1886. Berkeley etc., 1958. 304 p.
- JOCOV, D. Zar Ferdinand von Bulgarien—sein Lebenswerk im Orient. Berlin, 1927. 295 p. Авт. подп. D. Jotzoff.
- KAPIDŽIČ, H. Der Aufstand in der Hercegovina im Jahre 1882 mit Hinblick auf die Einflüsse aus Bulgarien. — *EH*, 2—3, 1965, 179—192.
- KLAEBER, H. Fürst Alexander I. von Bulgarien. Ein Lebensbild. Dresden, 1904. XI, 347 p.
- KOFOS, E. Dilemmas and Orientations of Greek Policy in Macedonia. 1878—1886. — *BSr*, 21, 1980, No 1, 45—55.
- KNODT, J. Ferdinand der Bulgare. Die Balkanmission eines Prinzen aus dem Hause Sachsen-Coburg und Gotha-Kohary 1887—1918. Bielefeld, 1917. 237 p.
- KOLEJKA, J. „Východní otázka“ nebo „Balkánska otázka“ v letech 1878—1907. Stanovisko mezinárodního socialistického hnutí. — *SPFFBU*, 23—24, 1974/1975, No 21—22, 1—62.
- KÖNIGSLÖW, J. v. Ferdinand von Bulgarien. Vom Beginn der Thronkandidatur bis zur Anerkennung durch die Grossmächte 1886 bis 1896. München, 1970. 207 p.
- KOSAROV, T. S. La dette publique extérieure de la Bulgarie (1879—1932). 2. éd. Paris, 1933. X, 338 p.
- KRAČUNOV, K. La politique extérieure de la Bulgarie. 1880—1920. Etude diplomatique documentée. S., 1932. 108 p.
- KUMPF-KORFES, S. Die ökonomische Expansion des deutschen Finanzkapitals in Bulgarien vom Ende des 19. Jh. bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges. — *ZG*, 17, 1969, No 11, 1427—1441.
- LANDEMONT, A. de. L'élán d'un peuple. La Bulgarie jusqu'au Traité de Londres. 1861—1913. Paris, 1914. III, 426 p.
- LANGER, W. L. European Alliances and Alignments. 1871—1890. 2. éd. New York, 1950. XIII, 510, XIV p.
- LEŠTOV, L. Die Staatsschulden und Reparationen Bulgariens. 1878—1927. S., 1933. 127 p.
- LINDENBERG, P. Ferdinand I. König der Bulgaren. Mit 112 Abb. 2. verb. Aufl. Berlin-Charlottenburg, 1918. VIII, 222 p.; 1. изд. 1911.
- LINDENBERG, P. Das neue Bulgarien 1887—1912. Studien und Streifzüge. Mit 60 Abb. Berlin, 1912. 154 p.
- MACDERMOT, M. Freedom or Death. The life of Gotse Delchev. London etc.; 1978. 405 p.; на бълг. ез.: Свобода или смърт. Биопр. на Гоце Делчев. 2. изд. С., 1980. 327 с.; 1. изд. 1979.
- MACDONALD, J. M. A. Czar Ferdinand and his People. New York, 1971. VIII, 344 p.; 1. изд. New York, 1913.
- The Macedonian Question. With an introd. by F. S. Stevenson, London, 1902, 1902. 47 p.
- MACH, R. v. The Bulgarian Exarchate: its History and the Extent of its Authority in Turkey. London, 1907. 105 p.
- MADOL, H. K. (= Gerhard Salomon). Ferdinand von Bulgarien. Der Traum von Byzanz. Unter Benutzung ungedruckter Akten des Auswärtigen Amtes und des Geheimen Staatsarchivs. Berlin, 1931. 310 p.; на бълг. ез.: Фердинанд, цар на българите. /Мечтата за Византия/. Авториз. прев. от Х. Левенсон. С., 1932. 172 с.; на англ. ез.: Ferdinand of Bulgaria: the Dream of Byzantium. London, 1933. 296 p.; на фр. ез.: Le rêve de Byzance. Ferdinand de Bulgarie. Paris, 1933. VII, 311 p.
- MAKEDONSKI, S. L'Exarchat bulgare et l'enseignement scolaire en Macédoine/1870—1912/. — *EB*, 1971, No 2, 104—119.
- MANTEGAZZA, V. La grande Bulgaria. Il risveglio d'una nazionalità, il regno del principe Alessandro. Roma, 1913. 306 p.
- MARKOV, M. Le sort politique de la Dobroudja après le Congrès de Berlin 1878—1916. S., 1917. 46 p.
- MEDLICOTT, W. N. The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878—1880. 2. éd. London, 1963. XXII, 442 p.
- MILETIČ, L. Le prof. V. Jagić et la Macédoine d'après des lettres inédites. S., 1927. 66 p.
- MILLER, W. The Union of the Two Bulgarias 1878—1887; Armenia, Crete and Macedonia 1887—1908. — In: *Miller, W. The Ottoman Empire and its Successors 1801—1927*. London etc., 1966, 358—399; 400—427.
- MIŠEV, R. Bulgarien und Österreich-Ungarn /1879—1881/. Politische Beziehungen. — *BHR*, 1985, No 1, 22—46.
- NICOLOVA, V. Die Nationalliberale Partei und die Aussenpolitik der Regierung Konstantin Stoilov (1894—1899). — *BHR*, 1977, No 3, 50—62.
- PALOTÁS, E. A Balkánkerdés az osztrákmagyar és az orosz diplomáciában a XIX század végén. Budapest, 1972. 235 p.
- PALOTÁS, E. Az Osztrák-Magyar Monarchia Balkáni politikája a Berliini kongresszus után 1878—1881. Budapest, 1982. 280 p.
- PANDEV, K. Le mouvement de libération de la Macédoine et de la région d'Andrinople du Congrès de Salonique. 1896 jusqu'en 1899. — *BHR*, 1983, No 1, 41—57.
- PANDEV, K. Premices et formation de l'organisation révolutionnaire intérieure de la Macédoine et de la région d'Andrinople. — *BHR*, 1981, No 1—2, 66—83.
- PANTEV, A. Britain and Bulgaria, 1879—1915. — *SEE*, 7, 1980, No 2, 191—204.
- PANTEV, A. Bulgaria in the Relations among the Allies and the State Coalitions of the Great Powers (1881—1894). — *EH*, 8, 1978, 275—286.
- PANTEV, A. Bulgaria's Place in the Political Strategy of Great Britain/1879—1912/. — *BHR*, 1973, No 4, 16—35.
- PASKALEVA, V. Über den wirtschaftlichen Einfluss Österreich-Ungarns in Bulgarien/1878 bis 1918/. — In: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918*. Berlin, 1965, 184—203.
- PAUL, E. Russie et Bulgarie. Les causes occultes de la question bulgare. Paris, 1887. 112 p.
- REGENSPURSKY, C. Die Kämpfe bei Slivnica am 17, 18 und 19 November 1885. Nach authentischen Quellen bearb. von ... Wien, 1895. 2, 179 p.; на бълг. ез.: Сражението при Сливница на 5-й, 6-й и 7-й ноември 1885 година. Състав. според достоверни източници от австро-унгарския полковник... Прев. майор Пападопов. С., 1895. IV, 172 с.
- ROTHSCHILD, J. The Communist Party of Bulgaria. Origins and Development, 1883—1936. New York, 1972. 354 p.
- ROUSSET, L. Etats du Danube et des Balkans. Deuxième partie. Serbie, Bulgarie et Roumélie Orientale. Vol. 1—2. Paris, 1893. LIV, 265 p.; 477 p.
- Russie et Bulgarie. Les Causes Occultes de la question bulgare. Paris, 1887. 112 p.
- SAMARDŽIEV, B. On the Relations between the Principality of Bulgaria and the Ottoman Empire at the End of the 19th Century. — *BHR*, 1980, No 3, 22—32.
- SAMARDŽIEV, B. Ottoman Policy Towards the Principality of Bulgaria during the Regency /August 1886—July 1887/. — *EB*, 1976, No 4, 45—63.
- SANDERS, I. T. The Balkan Peasant Moves towards Industrialization. — In: *La révolution industrielle dans le Sud-Est*

- européen — XIX s. S., 1977, 315—328.
- ŠAROVA, K. L'Union de la Bulgarie du Nord et de la Bulgarie du Sud /1885/ et l'opinion publique dans les autres pays sud-slaves. — *EB*, 6, 1967, 97—121.
- SERBESCU, C. Bulgaria și Rumelia de est. Ștudiu politic și militar. București, 1901. 320, VIII p.
- SHERMAN, L. B. Fires on the Mountain. The Macedonian Revolutionary Movement and the Kidnapping of Ellen Stone. Boulder, Colo., 1980. 126 p.
- SMITH, C. L. Embassy of sir William Whit at Constantinople. 1886—1891. Oxford, 1957. 183 p.
- SOSNOSKY, Th. v. Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1886. Bd. 1—2. Stuttgart, 1913—1914. X, 320 p.; X, 405 p.
- STROUMZI, N. La question macédonienne, étude d'histoire diplomatique et de droit public. Lyon, 1932. 204 p.
- SUMNER, B. H. Russia and the Balkans. 1870—1880. Hamden, Conn., 1962. 724 p.; 1. изд. 1937.
- TAMBORA, A. La crisi balcanica del 1885—1886 e l'Italia. — *RSR*, A, 55, 1968, No 3, 371—396.
- TANTY, M. Konflikty balkanskie w latach 1878—1918. Warszawa, 1968. 143 p.
- THOBIE, J. Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Ottoman 1895—1914. Paris, 1977. 817, XX p.
- TODOROVA, C. Bulgaria's Industrial Wonder. Gabrovo 1878—1900. *EH*, 7, 1975, 321—344.
- TODOROVA, C. Die deutsch-bulgarischen Handelsbeziehungen in den 80-er und 90-er Jahren des XIX Jh. — *EH*, 3, 1966, 253—352.
- TODOROVA, C. Die Zagreber Intelligenz und die Einberufung der konstituierenden Volksversammlung in Tarnovo im Jahre 1879. — *EH*, 4, 1968, 311—330.
- TODOROVA, C. Österreich-Ungarn und die bulgarische Unabhängigkeitsfrage (1878—1909). — *EH*, 2, 1965, 283—300.
- TODOROVA, C. Aspekte der industriellen Entwicklung Bulgariens von Ende des 19. Jhs. bis zum ersten Balkankrieg. — *EH*, 5, 1970, 423—442.
- TODOROVA, C. Über die Politik Österreich-Ungarns gegenüber Bulgarien 1878 bis 1912. — In: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918*. Berlin, 1965, 204—224.
- TOPALOV, V. The Foundation of the Bulgarian Agrarian Union. — *BHR*, 1974, No 1, 3—28.
- TOPALOV, V. The Home Policy of Dimitar Grekov's Government /Jan. 19—Oct. 1, 1899/. — *EH*, 13 1985, 113—134.
- TOŠEV, G. Die Grundlagen der Valutapolitik während der Papiergeldwirtschaft und die Valutapolitik Bulgariens. Theorie, kritische Beobachtungen und Schlüsse. S., 1937. 147 p.
- TOTEV, A. Characteristic Demographic Features of Bulgaria. 1880—1980. — In: *Bulgaria. Past and Present*. Columbus, Ohio, 1976. 132—141.
- TROEBST, S. Anarchisten aus Bulgarien in der makedonischen national-revolutionären Bewegung /1896—1912/. — In: *1300 Jahre Bulgarien*. I. Neuried, 1981, 93—114.
- VÁLKOVICH, G. Les causes occultes de la question bulgare. Paris, 1887. 112 p.
- VÁLKOVICH, G. La révolution de Philippopolis du 6/18 septembre 1885. Les responsabilités. Paris, 1888. 66 p.
- VELICHI, C. Imperiul Otoman și statele din Balcani între 1878—1912. — *SAI*, 15, 1970, 171—198.
- VOJNOV, I. F. La Question Macédonienne et les réformes en Turquie. Paris, 1905. 208 p.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

АПП	Архив за поселищни проучвания. София		
АСВТУ „КМ“	Аспирантски сборник на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. В. Търново	ВМРДБ	верситета. Серия история, език и литература. Ленинград
БалкП	Балкански преглед. София	ВМУси	Вести. Музей на революционното движение в България. София
БКПДокЦРО	Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи	ВРД	Вестник Московского университета. Серия история. Москва
БМ	Българска мисъл. София	ГЗффу—Ск.	Вопросы рабочего движения. Орджоникидзе
БП	Български преглед. София	ГИНИ—Ск.	Годишен сборник. Философски факултет на университетот. Скопје
БРП/к/РР	Българска работническа партия /комунисти/ в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК	Гкики БКПВУЗ	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје
БС	Българска сбирка. София		Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при висшите учебни заведения
БСД	Българо-съветска дружба. София	ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг. София
БСМКПД	Бюлетин на Съюза на македонските културно-просветни дружества в България. София	ГМРДБ	Годишник на Музея на революционното движение в България. София
България 1300	България 1300. Институции и държавна традиция. I. С., 1981	ГОКПОЕ	Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в НРБ. София
В	В памет на акад. Михаил Димитров. Изследвания върху българското възраждане. С., 1974	ГСАН	Глас Српске академије наука. Београд
В памет на М. Димитров	В памет на акад. Михаил Димитров. Изследвания върху българското възраждане. С., 1974	ГСУик	Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри. София
В чест на Д. Косев	В чест на акад. Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974	ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София
В чест на Хр. Христов	В чест на акад. Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976	ГСУиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
ВЖ	Военен журнал. София	ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ВИ	Вопросы истории. Москва	ДБИ	Документи за българската история. I.4. Документи из турските държавни архиви. Ч.2. 1863—1909. Подбрал П. Дорев. С., 1942
ВИС	Военно-исторически сборник. София		Демократия. София
ВИсл	Вопросы истории славян. Воронеж		Духовна култура. София
ВЛУсиял	Вестник Ленинградского уни-	Дем ДК	

* В библиографията и бележките

Дневник ВНС	Дневник /стенографически/ на Велико народно събрание във В. Търново	ИТНИ
Дневници ОНС ИС	Дневници на Обикновеното народно събрание. Извънредна сесия	1 Конгр. БИД. София, 1970
Дневници на ОНС РС	Дневници на Обикновеното народно събрание. Редовна сесия	КА КСИС
Дневници ОНС С	Дневници на Обикновеното народно събрание. Сесия	ЛБКД
Дневници ОС ИС	Дневници на Областното събрание. Извънредна сесия	ЛД ЛМ
Дневници ОС РС	Дневници на Областното събрание. Редовна сесия	МкП МО
ДП	Демократически преглед. София	НВр НЗХДПис
ЕАИВЕ	Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев	
ЗФФУБ	Зборник Филозофског факултета. Универзитет у Београду. Београд	НТОАНСУ
ЗНИОРСУ — П.	Записки Научно - исследовательского объединения при Русском свободном университете — Прага. Прага	НТВИХВП
ИА	Исторический архив. Москва	НТВЛТИ
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София	
ИВИНД	Известия на Военноисторическото научно дружество. София	НТВПШ
ИВФСИ	Известия на Висшия финансово - стопански институт — Свищов	НТВССИ
ИГ	История и география. София	НТНИСХОЗ
ИДА	Известия на държавните архиви. София	
ИДБ „ВК“	Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“. София	ОД П ПЛ
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София	ПСнБКД
ИИД	Известия на Историческото дружество. София	Р РДБ
ИИИ	Известия на Института за история. София	
ИИИБКП	Известия на Института по история на БКП при ЦК на БКП. София	РН С
ИИКИ	Известия на Икономическия институт. София	Сб. Илинден
И.И	Илюстрация Илинден. София	Сб. в памет Ал. Бурмов
ИМ	Икономическа мисъл. София	
ИНБ „КМ“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. София	СбБАН СБИД
ИНВИМ	Известия на Националния военноисторически музей. София	СбНУНК
ИНМ — Р.	Известия на Народния музей — Русе	Сер Слав. архив
ИОК	История и основи на комунизма. София	СЛГ
ИП	Исторически преглед. София	СЛМ
ИС	Илюстрация Светлина. София	СовС
ИсМ	Историк-марксист. Москва	
Ист.-филол. сб.	Историко-филологически	СпБАН

сборник. Мурманск, 1959
Известия на Тракийския научен институт. София
I Конгрес на Българското историческо дружество. София, 1970. Т. 1. С., 1972
Красный архив. Москва
Краткие сообщения Института славяноведения. Москва
Летопис на Българското книжовно дружество. София
Летопис на дружбата. София
Литературна мисъл. София
Македонски преглед. София
Международни отношения. София
Ново време. София
Наукові записки Харківського державного педагогического інститута. Исторична серия. Харків
Научни трудове на АОНСУ при ЦК на БКП. София
Научни трудове на Висшия институт по хранителна и вкусова промишленост — Пловдив
Научни трудове на Висшия лесотехнически институт. София
Научни трудове на Висшата партийна школа. София
Научни трудове на Висшия селскостопански институт „Г. Димитров“. София
Научни трудове на Научния институт по социална хигиена и организация на здравеопазването. София
Общо дело. София
Просвета. София
Профсъюзни летописи. София
Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила
Родина. София
Работническото движение в България. Материали. 1878—1904. Т. 2—3. С., 1954
Родопски напредък. София
Септември. София
Сборник Илинден. Кн. 2, 4, 5, 7. С., 1922—1929
Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973
Сборник на БАН. София
Списание на Българското икономическо дружество. София
Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
Сердика. София
Славянский архив. Т. 14. М., 1956
Славянски глас. София
Славянска мисъл. София
Советское славяноведение. Москва
Списание на Българската ака-

100 г. Д. Благоев. Сб. статии
Сър
ТВИИ „КМ“
ТВИНС — В.
ТВПИ — Ш.
ТВТУ „КМ“
ТрСб
УЗИС
УЗКазГУ
УЗМПИ
УЗППИСи
ФМ
ЦА
Чехославация и България
ArD
ASEER
AUSBsh
Balc

демия на науките. София
100 години Димитър Благоев. Сборник статии. С., 1956
Съвременник. София
Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“. София
Трудове на Висшия институт за народно стопанство — Варна
Трудове на Висшия педагогически институт в Шумен
Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. В. Търново
Тракийски сборник. София
Ученые записки Института славяноведения АН СССР. Москва
Ученые записки Казанского государственного университета
Ученые записки Мурманского педагогического института. Сер. ист. - филологическая. Мурманск
Ученые записки Пензенского государственного педагогического института. Серия история. Пенза — Саратов
Философска мисъл. София
Църковен архив
Чехославация и България през вековете. С., 1963
Archives diplomatiques. Paris
American Slavic and East European Review. New York
Annales Universitatis scientiarum Budapestensis de Rolande Eötvös nominatae. Sect. historica Balcanica. Beograd

BHR
BSI
CMRS
I Congr. int. etud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.
DDF I
DDF II
EB
EH
JGOE
JMH
RHD
RI
RSR
SAI
SEE
SEER
SIHŠ
SOF
SPFFBU
StB
Turkey
ZG

Bulgarian Historical Review. Sofia
Balkan Studies. Thessaloniki
Cahiers du monde russe et soviétique. Paris
I Congrès international d'études balkaniques et sud-est européen. Sofia, 1966. Actes. T. 4. S., 1969
Documents diplomatiques français /1871—1914/. Ière sér. /1871—1900/. T. 4, 5, 10. Paris, 1928—1945
Documents diplomatiques français. /1871—1914/. IIe sér. /1901—1911/. T. 3. Paris, 1932
Etudes balkaniques. Sofia
Etudes historiques. Sofia
Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. München
Journal of Modern History. Chicago
Revue d'histoire diplomatique. Paris
Revista de istorie. București
Rassegna storica del Risorgimento. Roma
Studii și articole de istorie. București
Southeastern Europe. Pittsburgh
Slavonic and East European Review. London
Slovanské historické štúdie. Praha
Südost-Forschungen. München
Sbornik prací filosofické fakulty Brnenské University. Brno
Studia balcanica. Sofia
Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey
Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin

СЪКРАЩЕНИЯ НА АРХИВИТЕ

АВПР	Архив внешней политики России. Москва	ОДА Варна
АИИ БАН	Архив на Историческия институт при БАН. София	ОДА Русе
АСАНУ	Архив Српске академије наука и уметности	ЦБА
АЦИАИ	Архив на Църковно-историческия и архивен институт. София	ЦГАЛИ
ИМ Казанлък	Исторически музей „Искра“ — Казанлък	ЦГИА
НА БАН	Научен архив БАН. София	ЦДИА
НБИВ БИА	Народна библиотека „Иван Вазов“. Български исторически архив. Пловдив	ЦПА
НБКМ БИА	Народна библиотека „Кирил и Методий“. Български исторически архив. София	АМАЕР
ОДА Бургас	Окръжен държавен архив.	PRO FO

Бургас
Окръжен държавен архив. Варна
Окръжен държавен архив. Русе
Централен военен архив. В. Търново
Централный государственный архив литературы и искусства. Москва
Центральный государственный исторический архив. Москва
Централен държавен исторически архив. София
Централен партиен архив при ЦК на БКП. София
Archives du Ministère des Affaires étrangères. Paris
Public Record Office. Foreign Office

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ СЕДМИ

Автори:
ЛЮБЕН БЕРОВ, ВОИН БОЖИНОВ, ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ,
СТОЙЧО ГРЪНЧАРОВ, ИЛЧО ДИМИТРОВ, ДОЙНО ДОЙ-
НОВ, ЙОРДАН ЙОТОВ, МИЛЕН КУМАНОВ, КИРИЛ
ЛАМБРЕВ, ВЕСКА НИКОЛОВА, ЛЮБОМИР ПАНАЙО-
ТОВ, КОСТАДИН ПАНДЕВ, АНДРЕЙ ПАНТЕВ, МЕТОДИ
ПЕТРОВ, ЕЛЕНА СТАТЕЛОВА, ИВАН ТАНЧЕВ, ГОРАН
ТОДОРОВ, ВЛАДИСЛАВ ТОПАЛОВ, КРУМКА ШАРОВА

Редакционна колегия:
ХРИСТО ХРИСТОВ /отг. редактор/, СТОЙЧО ГРЪНЧАРОВ,
ЕЛЕНА СТАТЕЛОВА

Редактори на научния апарат и библиографията:
ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ и БОЯНКА ТОНИНСКА-ДОНЧЕВА

Редактор на показалците ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставител на хронологическата таблица КРАСИМИРА ТО-
ПАЛЕНКОВА

Съставител на библиографията БОЯНКА ТОНИНСКА-ДОН-
ЧЕВА

Съставител на показалците ЛИЛИЯ РАДКОВА

Консултант по историко-географските имена ПЕТЪР КО-
ЛЕДАРОВ

Художник-оформител ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

Председател на комисията по илюстрирането ВАСИЛ ВА-
СИЛЕВ

Фотоилустрации КРАСИМИРА ТОПАЛЕНКОВА

Фотографи: АРТИН АЗЕНЯН, ТАНЯ БОЖКОВА, ОГНЯН
БОРИСОВ, ДАНАИЛ ДОНКОВ, ЕЛЕНА ЖЕКОВА, ЗАХАРИ
ЙОНОВ, НИКОЛАЙ КУЛЕВ, ГЕОРГИ МАРИНКОВ, ЯКО
МИНЧЕВ, ВЕНКО МИТЕВ, АНАТОЛИ МИХАЙЛОВ, ДИ-
МИТЪР ТЕНЧЕВ, КАЛИНА ШИВАРОВА

Подбор на илюстрациите: СТОЙЧО ГРЪНЧАРОВ, ЛЮБО-
МИР ПАНАЙОТОВ, ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ, ЕЛЕНА
СТАТЕЛОВА, КРАСИМИРА ТОПАЛЕНКОВА, ХРИСТО
ХРИСТОВ

Музейни експонати и архивни илюстрации предоставиха:
Националният исторически музей, Националният военноисто-
рически музей — София, Националният етнографски музей при
БАН — София, Църковно-историческият и архивен институт
при Българската патриаршия в София, Националният военно-
морски музей — Варна, Националният музей на българо-
съветската дружба — София, Националната художествена

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА. НАЦИОНАЛНО- ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ

/1878 — 1903/

галерия — София, Народната библиотека „Кирил и Методий“
— София, Народната библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив,
Централната библиотека на БАН, Научният архив на Инсти-
тута по история при БАН, Историческият архив при Постоян-
ното присъствие на БЗНС — София, Дипломатическият архив
при Министерството на външните работи, Тракийският научен
институт към Центъра за българистика, Библиотеката на
Централното статистическо управление при МС — София,
дирекциите „Културно-историческо наследство“ в градовете
Благоевград, Варна, Велико Търново, Добрич, Кюстендил,
Пловдив и Русе, Музеят на Възраждането и национално-
освободителните борби в Пловдив, Музеят на Възраждането
и Учредителното събрание във Велико Търново, Музеят на
Съединението в Пловдив, Музеят за история на София,
етнографските музеи в градовете Добрич, Пловдив и Русе,
Културният дом „В. Поптомов“ при Националния съвет на
Отечествения фронт в София, Музейната сбирка при СО
„Съобщения“ в София, градските исторически музеи в Мелник,
Самоков и Тетевен, къщите-музеи „Д. Благоев“ и „Ив. Вазов“
в София, къщата-музей „Цанко Церковски“ — гр. Бяла черква,
Централният партисен архив, Централният държавен истори-
чески архив, окръжните държавни архиви в Благоевград,
Бургас, Варна, Велико Търново, Кюстендил и Смолян,
Софийският градски окръжен държавен архив, Любомир
Божилков, Васил Караиванов, Янко Керемидчиев, Петър Коле-
даров и Стефан Савов

Карти:

Автор ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Институт по картография — редактор инж. ЛЮБЕН ЦВЕТ-
КОВ, по графичен проект на ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ,

ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

Редактори ВАЛЕНТИНА МИНЧЕВА и ВЕЛИН ВЕЛИНОВ
Художествен редактор РУМЕН РАКШИЕВ
Технически редактор СТЕФАН РАНГЕЛОВ
Коректор ЦВЕТАНА ХАНТОВА

Полиграфическо изпълнение ДФ „Балкан“,
бул. „В. И. Ленин“ 113

Фотонабор и подвързия в Издателство с печатница на БАН,
ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

Цветоотделяне: ДФ „Балкан“, бул. „В. И. Ленин“ 113

Ретуш: ТРАЯНКА ИЛИЕВА; Монтаж ЗИНА ГУГОВА;
НАРГИС ПОПОВА /ръководител/

Печат: ВАКЛИН ВАКЛИНОВ, КОСТАДИН ТРАЙКОВ,
ЛЮБОМИР ЕВТИМОВ, НИКОЛАЙ СТОИЛОВ, ГРИГОР
ЕВГЕНИЕВ /ръководител/

Издателски индекс 10352. Подписана за печат на 15. I. 1990 г. Формат на
хартения лист 620/950 мм. Формат на книжното тяло 230 × 297 мм.
Хартия хромово полумат 135 г/м² от ZANDERS — Австрия. Шрифт
TIMES, 452-55-56-57. Печат офсетов 4+2+1. Тираж 50 000. Първо
издание. Българска литература. Печатни коли 70. Издателски коли 81,62.

9531479839
28
0618-12-85